АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА
ім. О. О. ПОТЕБНІ

В. О. ВИННИК
В. Й. ГОРОБЕЦЬ
В. Л. КАРПОВА
Л. І. КОЛОМІЄЦЬ
Л. Т. МАСЕНКО
В. В. НІМЧУК
Л. С. ПАЛАМАРЧУК
В. А. ПЕРЕДРІЄНКО
В. М. РУСАНІВСЬКИЙ
І. П. ЧЕПІГА
П. П. ЧУЧКА
Пв. Пв. ЧУЧКА

НАУКОВА ДУМКА

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

КИЇВ 1983

В монографии освещается история формирования лексики и фразеологии украинского языка с древнейшего периода по настоящее время, уделяется внимание общей основе лексической системы восточнославянских языков — словарному составу древнерусского языка. Собственно украинская лексика рассматривается по периодам: XIV—XV ст., XVI—XVIII ст., XIX — нач. XX ст., советское время. Кроме апеллятивной лексики исследуются основные типы антропонимов и названий населенных пунктов на территории функционирования украинского языка.

Для языковедов—историков славянских языков, преподавателей филологических факультетов, студентов и учителей.

У монографії висвітлюється історія формування лексики й фразеології української мови з найдавнішого часу до сьогоднішніх днів, приділено увагу спільній основі лексичної системи східнослов'янських мов — словниковому складові давньоруської мови. Власне українська лексика розглядається за періодами: XIV—XV ст., XVI—XVIII ст., XIX — поч. XX ст., радянський час. Крім апелятивної лексики досліджуються основні типи антропонімів і назв населених пунктів на території функціонування української мови.

Для мовознавців—істориків слов'янських мов, викладачів філологічних факультетів, студентів і вчителів.

Редакція мовознавства

І $\frac{4602010000-031}{М221(04)-83}$ БЗ-9-33-83

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СЛОВНИКОВОГО СКЛАДУ МОВИ

Словниковий склад мови, на відміну від її звукової системи та граматичної будови, безпосередньо, органічно і тісно пов'язаний з історією виробництва, побуту, культури, науки, суспільних відносин та інших сфер життя суспільства. Поява нових предметів, установ, понять і под. зумовлює виникнення нових слів або розвиток нових значень в існуючих словах. В той час як фонетичні та граматичні елементи мови кількісно обмежені, а їх організація відзначається високим рівнем стабільності, лексико-семантичний рівень містить незрівняно більшу, а головне, практично необмежену кількість окремих елементів. Невизначеність меж словника мови зумовлюється безперервністю його розвитку, перманентною рухливістю і мінливістю, постійним його поповненням новими словами і втратою застарілих слів, а також різноманітністю і неоднорідністю складу лексики, якою послуговуються представники різних соціальних, професійних, територіальних та інших об'єднань носіїв мови.

Проте постійна мінливість словникового складу мови, поява нових слів і значень та втрата частини слів і значень не позбавляє словник у цілому певної стабільності. Завжди є група слів, яка протягом тривалого часу не змінюється. До того ж нові слова, як правило, з'являються одночасно з новими поняттями, але слова на означення віджилих понять і явищ далеко не відразу зникають з ужитку. Протягом якогось часу, інколи досить довго, вони ще живуть у мові, поступово звужується сфера їх функціонування, самі вони набувають іншого стилістичного забарвлення, а часом помітно переосмислюються. Але й у своєму старому значенні такі слова ще довго залишаються в пасивному запасі бодай частини мовлян.

Поява нових слів і розвиток нових значень старих слів здебільшого безпосередньо пов'язані із розвитком матеріальної і духовної культури, з розвитком людського мислення. Але способи утворення нових слів і їх семантичного наповнення, поєднання і сполучення в них різних значень визначаються внутрішніми законами

розвитку конкретної мови і залежать від співвідношення різних складових компонентів словникового складу.

Мови, як відомо, розрізняються не тільки тим, що в них є, а й тим, як використовується те, що вони мають. Зміна в одній із ланок словникової системи неминуче викликає своєрідну ланцюгову реакцію змін в інших її частинах. Зокрема, зміна в семантиці лексеми, незалежно від того, відбулося це в результаті внутрішнього розвитку чи іномовного впливу, ніколи не обмежується даним словом, а викликає ряд змін у значеннях семантично близьких лексем. Тому існування слова в мові протягом більш чи менш тривалого часу завжди пов'язане із змінами в його значенні і в його зв'язках з іншими словами, а історія слова завжди набагато складніша для дослідження, ніж його етимологія.

Історична лексикологія, завданням якої є з'ясування історії слів, формування і розвиток певних груп слів та словникового складу мови в цілому, має справу і з власне мовними, і позамовними (екстралінгвістичними) факторами, що впливали на функціонування словникового складу мови від найдавніших часів до сучасного стану її існування.

Фронтальний опис лексики кожної мови завжди пов'язаний з великими труднощами, які зумовлюються насамперед складністю застосування єдиного критерію членування словникового складу на компактні одиниці, що забезпечував би не лише доступність для огляду, а й вичерпність характеристики. У сучасній мовознавчій науці прийнято описувати словниковий склад мови, застосовуючи послідовно кілька основних критеріїв: за сферою функціонування певних груп лексики, їх походженням, територіальною локалізацією і професійною закріпленістю, стильовою приналежністю, емоціональним забарвленням та ін [1].

Історія словникового складу мови давно привертає до себе увагу дослідників; особливо активізувалася робота в цій галузі протягом останніх десятиліть. Проте прийоми фронтального опису лексики у діахронічному аспекті виробляються тільки тепер.

Дослідження в галузі східнослов'янської історичної лексикології здійснювалися в основному в таких напрямках:

1) Висвітлювалась історія окремих слів або ширших чи вужчих тематичних груп лексики, наприклад, назв спорідненості в українській мові (А. А. Бурячок, 1961), метрологічних одиниць у російській (Е. І. Каменцева та Н. М. Устюгов, 1965) та українській (В. О. Винник, 1966) мовах, юридичної термінології у східнослов'янських мовах до XV ст. (М. Я. Бріцин, 1965), абстрактної лексики старобілоруської (В. А. Сташайтене, 1973) та української (Л. М. Полюга) мов, військової лексики російської мови до XVII ст. (Ф. П. Сорокалетов), побутової та сільськогосподарської лексики старобілоруської мови та ін. Дослідження цього циклу дозволяють

[1] Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. акад. І. К. Білодіда. К., 1973.

простежити історію окремих шарів лексики, визначити склад слів, використовуваних для позначення певних реалій, встановити характер системних зв'язків всередині тематичних груп і між різними тематичними групами (використання у функції назв одиниць міри назв органів тіла, посуду і под.), з'ясувати джерела поповнення певних груп лексики, можливості лексичної і фразеологічної сполучуваності слів, висвітлити долю окремих багатозначних слів, які зазнали суттєвої семантичної еволюції.

2) Досліджувались наслідки мовних контактів у галузі лексики східнослов'янських мов на різних синхронних зрізах, зокрема на матеріалі російської мови XVIII ст., старобілоруської мови, сучасної української мови та ін. (праці Г. П. Їжакевич, О. М. Булико, Е. О. Біржакової та ін.), українсько-західнослов'янських паралелей (Й. О. Дзендзелівський).

3) Описувалась лексика окремих пам'яток, зокрема «Слова о полку Ігоревім» (відзначимо докладний словопокажчик В. Л. Виноградової), «Повісті временних літ» (А. С. Львов, 1975), Галицько-Волинського літопису (А. І. Генсьорський, 1961), літопису Самовидця і Хмільницького літопису (Л. І. Батюк); групи однотипних пам'яток (документів канцелярії Б. Хмельницького — Ф. Є. Ткач, документів Львівського Ставропігійського братства — М. Л. Худаш, 1961, історико-мемуарної прози першої половини XVIII ст.— В. Й. Горобець; актів села Одрехови на Лемківщині — І. М. Керницький та ін.). Хоча в роботах цього типу слова часто описуються вибірково, в них охоплюється великий лексичний матеріал, а семантичний обсяг слів докладно аналізується, завдяки чому створюється база для ширших теоретичних узагальнень.

Особливий інтерес становлять дослідження лексики, в яких матеріали (в тому числі лексика) пам'яток певного жанру розглядаються в діахронічному плані на протязі великого періоду (монографії М. А. Жовтобрюха про мову української періодики [2], праця С. І. Коткова про південновеликоруську ділову писемність XVI—XVII ст.). Публікації пам'яток супроводжуються кваліфікованими коментарями, в окремих випадках — словничками малозрозумілих слів.

Проте багато пам'яток історії мови ще не описано, а лексика їх (в тому числі деяких джерел, опублікованих у серії «Пам'ятки української мови») ще не стала предметом спеціальних досліджень.

4) Описувалась лексика усіх відомих пам'яток певного хронологічного періоду (давньоруського — Ф. П. Філін, 1949; П. Я. Черних, 1956; російської літературної мови першої половини XIX ст.— Л. А. Булаховський, 1941; 1957; російської мови 30—90-х рр. XIX ст.— Ю. С. Сорокін, 1965). Крім питань, які висвітлюються при описі лексики окремих пам'яток чи однотипних груп пам'яток, у дослідженнях цього типу здебільшого розглядається стильова

---

[2] *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (До середини 90-х рр. XIX ст.). К., 1963; *Його ж.* Мова української періодичної преси (к. XIX — поч. XX ст.). К., 1970.

закріпленість певних слів, дається загальна характеристика словникового складу з точки зору його тематичного розподілу. На українському мовному матеріалі до робіт цього типу найближче стоять колективні монографії «Питання історії української мови» (1970) та «З історії української лексикології» (1980), в яких основна увага приділена синхронному зрізові XIV—XV ст.

5) В історичних словниках, праця над якими особливо активізувалася протягом останніх років, з'ясовуються значення слів, зафіксованих у давніх пам'ятках, та подається різноманітна інформація про особливості їх уживання. Ще протягом 1893—1912 рр. були опубліковані «Материалы для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського, що грунтуються на пам'ятках не лише давньоруського періоду, але й староросійських, староукраїнських та старобілоруських аж до XVIII ст. В радянський період підготовлено окремі словники давньоруської мови XI—XV ст. та словник, який охоплює давньоруську і староросійську лексику до XVII ст., словник старобілоруської мови XIV—XVII ст. В українському мовознавстві першою спробою такого словника був «Історичний словник українського язика» за ред. Є. К. Тимченка (зошит 1 — Харків; Київ, 1930, зошит 2 — Харків; Київ, 1932), доведений до літери **ж**, який подавав в основному матеріали XVI—XVIII ст. У 1977—1978 рр. вийшов «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» у двох томах за ред. Д. Г. Гринчишина, Л. Л. Гумецької та І. М. Керницького. Триває робота над словником української мови XVI — середини XVII ст., словником російської мови XVIII ст. Історичні словники подають систематизований і документований матеріал для багатьох аспектів фронтального дослідження лексики минулих епох.

Однак історичні словники, особливо словники ранніх етапів розвитку світської писемності, як стало ясно в процесі їх укладання, дуже нерівномірно репрезентують словниковий склад мови і окреслюють лише контури історії представлених у них слів.

6) Зроблено перші спроби охопити увесь історичний період розвитку словникового складу окремої мови. Це насамперед «Гістарычная лексікалогія беларускай мовы» (1972) і посібники для студентів А. А. Москаленка «Лексика. Лексикологія. Лексикографія» (1973) — бібліографія і стислий огляд давньоруського періоду, «Українська історична лексикологія» (1972) — про окремі шари лексики XIV—XVIII ст., «Українська лексика першої половини XIX ст.» (1969), «Лексика української літературної мови другої половини XIX — початку XX ст.» (1970), «Історична лексикологія української мови» (1974), а також цикл статей про неологізми радянської доби. Але ці роботи несуть на собі відбиток часу, коли для узагальнюючих праць ще бракувало попередньо опрацьованих матеріалів і в першу чергу надійної джерельної бази. В них описуються важливі пласти лексики, але в повному обсязі на всіх синхронних зрізах вона не представлена. Автори історичної лексикології білоруської мови, зосередивши увагу передусім на тих шарах лексики, які зазнавали помітних змін протягом часу існування писемності, зовсім

не розглядають, наприклад, виробничої лексики старобілоруської мови. А. А. Москаленко, орієнтуючись переважно і передусім на аудиторію студентів-заочників, обмежувався найбільш дохідливим коментуванням семантики та етимології окремих лексем з виробничої, суспільно-політичної та побутової сфер.

7) Цінний матеріал для дослідження історії словникового складу містять роботи, присвячені іншій проблематиці. Грунтовна характеристика тематичних груп праслов'янської лексики та висвітлення її наступної долі у складі окремих слов'янських мов дається у «Вступі до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» за ред. О. С. Мельничука (1966). Велику увагу походженню української лексики приділено у томі «Лексика і фразеологія» у курсі «Сучасна українська літературна мова» за загальною редакцією акад. І. К. Білодіда. У двотомній «Історії української літературної мови» (1973) за ред. акад. І. К. Білодіда помітне місце відведено процесові стилістичної диференціації лексики та ін.

Багато фактичних даних, що можуть бути використані при дослідженні історії назв окремих реалій та інших питань історії словникового складу, можна знайти у працях з діалектології, а також археології, етнографії, фольклористики, історії.

У дотеперішніх роботах з історичної лексикології неоднакові не тільки обсяг і склад аналізованої лексики та хронологічні межі дослідження, а й самі принципи виділення певних груп лексики та критерії їх характеристики, що зумовлено різною спрямованістю досліджень — текстологічною, етимологічною, семасіологічною, стилістичною, переважною увагою до міжмовних контактів та ін.

Завдяки помітному розширенню кола історико-лексикологічних досліджень останнім часом особливо відчутною стала потреба в роботах узагальнюючого характеру, які давали б змогу не тільки звести воєдино результати розрізнених спостережень, а й визначити взаємозв'язок окремих елементів всередині лексичної системи і основні напрямки розвитку словникового складу мови.

Як підтверджує досвід попередніх досліджень, найбільш відповідають завданням фронтального опису словникового складу окремої мови в його діахронічній динаміці два основні робочі прийоми: застосування так званих синхронних зрізів, точніше кажучи, виділення більш-менш чітко обмежених у часі етапів розвитку мови, і простеження змін у складі окремих, досить великих, і, як правило, пов'язаних із важливими сферами життя, груп лексики.

На сучасному етапі розвитку історико-лексикологічних досліджень опис і характеристика словникового складу мови в межах більш-менш чітко визначених періодів розвитку мови забезпечує систематичність дослідження і дозволяє уникнути великих пропусків та неточностей, неминучих і при широких хронологічних межах, і вузькому підході до вивчення лексики (однієї пам'ятки, однієї групи пам'яток певного періоду) [3].

---

[3] *Сорокин Ю. С.* Развитие словарного состава русского литературного языка. 30—90-е годы XIX века. М.; Л., 1965, с. 3.

Виділення хронологічно обмежених періодів у розвитку словникової системи забезпечує повноту і всебічність характеристики її складових частин за специфічними для кожного періоду параметрами. Хоча словниковий склад мови перебуває у стані постійних змін, все ж на синхронному зрізі, у певних історичних умовах він сприймається як системно організоване ціле, в якому можна простежити ті зв'язки, що забезпечують його функціонування. У межах певного періоду зручно дати повний опис засвідченого пам'ятками словникового складу мови, а зіставлення різних синхронних зрізів дозволить простежити появу нових порівняно з попередніми етапами компонентів, редукцію інших, виявити істотні зміни в перегрупуванні лексичної системи. Щоправда, послідовне застосування прийому синхронних зрізів пов'язане з небезпекою повторного опису тих компонентів лексичної системи, які не зазнають помітних змін протягом тривалого часу існування мови. Відмова ж від їх характеристики збіднює загальну картину розвитку мови. Такі лексичні групи, як назви частин тіла, назви спорідненості, назви багатьох рослин і тварин та деякі інші практично не змінюються протягом століть і навіть тисячоліть, але разом з тим саме вони, як правило, відзначаються полісемічністю і становлять грунт для багатьох похідних лексичних і семантичних утворень, які несуть на собі відбиток відповідної історичної доби.

Виділення у словниковому складі окремих тематичних груп і вивчення їх еволюції тісно пов'язане з історією відповідних сфер суспільного побуту, розвитком продуктивних сил та виробничих відносин і добре ілюструє вплив на розвиток лексики екстралінгвістичних факторів. Поряд із словами та групами слів, які протягом тривалого часу залишаються майже незмінними у своїх основних характеристиках, у мові існують і такі шари лексики, які відзначаються особливо великою плинністю і можуть помітно оновлюватись за порівняно короткий час. Це, наприклад, лексика багатьох сфер побуту, а також суспільно-політична, суспільно-економічна, адміністративно-юридична, наукова, технічна, військова та ін.

І хронологічні межі формування окремих груп лексики, і темпи їх розвитку, і періоди особливо інтенсивного оновлення не збігаються. У різний час свого функціонування навіть ті самі тематичні групи вимагають неоднакового підходу і розгляду. Тому вивчення еволюції лексики у складі тематичних груп допомагає дати детальну, вичерпну відповідь на багато часткових конкретних питань, але, як правило, не дає змоги зробити широкі узагальнення.

Опис еволюції лексики за тематичними групами, хоч він і базується на екстралінгвістичній класифікації мовного матеріалу, не позбавлений елементів суб'єктивізму; проте він дозволяє з достатньою повнотою з'ясувати зв'язки і відношення між означуваним і його назвою, встановити обсяг значення та виявити коло фразеологічних зв'язків слова.

Тематичні групи лексики організовані неоднаково, кожна з них відзначається неповторною своєрідністю внутрішньої органі-

зиції і хронологічними рамками оформлення. Висвітлення історії розвитку аналогічних груп лексики у близькоспоріднених східнослов'янських мовах дає цінний матеріал для встановлення спільних і відмінних рис шляхів формування мов трьох братніх народів.

У пропонованій праці, присвяченій дослідженню історичного розвитку словникового складу української мови, робиться спроба одночасного застосування обох цих прийомів у такому їх поєднанні, яке б дозволило максимально використати переваги кожного з них. З цією метою виділено кілька основних хронологічних зрізів, у межах яких лексика описується з погляду її зв'язку з відповідними сферами життя суспільства, тобто насамперед за тематичними групами. Щоб уникнути повторень, у кожному наступному етапі описуються в першу чергу нові явища і процеси, характерні для даного періоду, які не могли бути проаналізовані в попередніх розділах.

Огляд починається з аналізу праслов'янської та давньоруської лексики, яка лягла в основу словникового фонду східнослов'янських мов. Далі виділяються чотири періоди в розвитку лексики української мови у зв'язку з її репрезентацією в писемних джерелах:

1. Період, коли лексична система староукраїнської мови була в основному представлена тільки у пам'ятках ділового жанру, у мові юридичних актів та канцелярських документів і лише почасти в інших жанрах — умовно XIV—XV ст.

2. Період XVI—XVIII ст., коли українська літературна мова була представлена багатьма функціональними стилями і жанрами, і, в залежності від жанру і стилю, лексика і фразеологія живої народної розмовної мови виступала в різноманітних поєднаннях з елементами церковнослов'янської, а також польської, латинської, пізніше — російської мов.

3. Період, коли літературна українська мова повністю утвердилася на народній основі, а її пам'ятки — головним чином твори красного письменства — повно і адекватно відтворювали лексичне багатство народної мови, зокрема, в її різних територіальних виявах. Це період XIX — поч. XX ст.

4. Період після Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли не тільки народна мова продовжує живити вже уніфіковану, унормовану літературну мову, представлену багатьма новими жанрами і функціональними стилями, але й літературна мова активно впливає на розвиток живої народної мови, зокрема збагачує її сучасною термінологічною лексикою різноманітних галузей знань, науки і виробництва.

Звичайно, така періодизація, що в загальних рисах збігається з періодизацією історії української літературної мови, стосовно історії словникового складу має більш-менш умовний характер. Однією з її передумов є те, що основним джерелом відомостей про словниковий склад віддалених від сучасності історичних епох є пам'ятки писемності. Пам'ятки, як відомо, вимагають від дослідника диференційованого підходу залежно від періоду їх створення. Для

кожного часу існують свої специфічні проблеми. Для XIV—XV ст. такою специфічною проблемою є неповнота відображення в пам'ятках лексики тогочасної української мови, зумовлена жанровою і стильовою обмеженістю ділових документів. Словник-тезаурус цього періоду нараховує близько 12 тис. слів (разом з топонімами і антропонімами, а також деякими перекрученими словами, явними молдаванізмами, мадяризмами і полонізмами). Деякі групи лексики представлені в писемності цього періоду лише вибірково, інші — спорадично, ще інші не представлені зовсім. Але частину тих багатств, які не зафіксовані в пам'ятках безпосередньо, можна реконструювати на основі похідних утворень, ономастичних даних та іншими шляхами. Для наступного періоду потреба в таких реконструкціях значно менша, а для XIX ст. і далі вона майже не існує. Для XVI—XVIII ст. специфічною є проблема неадекватного відображення лексики живої народної української мови у літературних творах того часу, писаних так званою слов'яноруською (тобто церковнослов'янською в своїй основі, але частково вже зукраїнізованою протягом функціонування) і «простою», тобто книжною українською мовою. Частково наявна тут і проблема розмежування авторських індивідуальних лексичних утворень (неологізми І. Вишенського).

Починаючи з кінця XVI ст. у розпорядженні дослідників поряд з іншими пам'ятками мови наявні і тогочасні словники — праці учених-філологів, а також, особливо в XIX ст.— наукові твори з питань мовознавства, частина з яких не втратила значення й дотепер. Це, безумовно, викликає появу деяких додаткових аспектів, специфічної інтерпретації матеріалу, вимагає інакшої архітектоніки відповідних розділів.

Специфічне місце у словнику кожної мови займає ономастична лексика. Історія її формування й розвитку розглядається в окремому розділі після аналізу апелятивної лексики.

У розділах, присвячених давньоруському і староукраїнському періодам, опис апелятивної лексики здійснюється в основному на підставі виділення певних тематичних груп. Встановлення зв'язків слів із конкретними реаліями, визначення семантичного обсягу слів, зумовленого специфічними обставинами життя носіїв мови на різних етапах історії виступає тут як першочергове, хоч і не єдине завдання. У розділах, присвячених XIX — поч. XX ст. і післяреволюційному періодові, на перший план виступають інші аспекти опису словникової системи, які не вичерпуються констатацією появи нових лексем та нових великих груп лексики. Це насамперед питання стилістичного перерозподілу лексики і пов'язаної із стильовою закріпленістю лексичної сполучуваності певних груп лексики, виявлення загальних закономірностей і процесів у становленні та функціонуванні лексико-семантичних груп. Узагальнюючі підсумки про головні шляхи і тенденції розвитку лексичної системи української мови, виявлені в процесі дослідження, викладені у заключному розділі. Оскільки в попередніх розділах описані і проана-

лізовані насамперед кількісні зміни в лексиці і процеси, пов'язані з екстралінгвістичними факторами, у заключному розділі більша увага приділена процесам семантичним, зумовленим дією власне мовних, внутрішніх законів розвитку мови. Тут, зокрема простежується у діахронічній динаміці семантична еволюція деяких словотворчих гнізд, наявних у кількох споріднених слов'янських мовах, що дозволяє продемонструвати спільні і відмінні моменти у формуванні лексико-семантичних мікросистем цих мов. Виявилось доцільним винести в цей розділ і розгляд деяких синонімічних і антонімічних рядів (також у їх історичному розвитку), семантичної адаптації певних груп запозичень.

Звичайно, перша спроба синтетичного висвітлення розвитку словникового складу української мови протягом усього періоду її існування не може претендувати на вичерпність охоплення матеріалу. Сучасна наука ще не має в своєму розпорядженні повного історичного словника, зведеного діалектного словника, етимологічного словника та багатьох інших досліджень, необхідних для остаточного з'ясування конкретних шляхів формування численних тематичних і лексико-семантичних груп лексики. Невипадково такі учені-мовознавці, як В. В. Виноградов, О. С. Ахманова та інші колись вважали, що час творення історичної лексикології східнослов'янських мов ще не настав, оскільки для цього немає відповідно підготовленої наукової бази [4].

Однак і те, що вже зроблено в галузі дослідження історії словникового складу української мови, дає підставу пересвідчитися, що в лексиці сучасної мови, яка являє собою складну структурну цілість, співіснують і переплітаються мікросистеми різного обсягу, елементи яких згруповані на основі діахронічної спадкоємності цілісного лексико-семантичного континууму.

* * *

У написанні книги взяли участь: Карпова В. Л.— «Проблеми вивчення історії словникового складу мови»; «Загальна характеристика джерел», «Назви рослин», «Назви тварин», «Визначальні тенденції розвитку лексики в XIV—XV ст.» (до розділу «Лексика і фразеологія XIV—XV ст.»), «Рослинний світ», «Тваринний світ» (до розділу «Лексика і фразеологія XVI—XVIII ст.»); Німчук В. В.— «Праслов'янська лексика», «Лексика давньоруської мови»; Передрієнко В. А.— «Лексика, пов'язана з загальною характеристикою людини» (до розділу «Лексика і фразеологія XIV—XV ст.), «Зміни в лексиці, пов'язані з загальною характеристикою людини» (до розділу «Лексика і фразеологія XVI—XVIII ст.»); Чучка Пв. Пв.— «Назви місцевостей, рельєфу» (до розділу «Лексика і фразеологія XIV—XV ст.»); Горобець В. Й.— «Побутова лексика»,

[4] *Ахманова О. С., Виноградов В. В., Иванов В. В.* О некоторых вопросах и задачах описательной, исторической и сравнительно-исторической лексикологии.— Вопр. языкознания, 1956, № 3, с. 16—17.

«Адміністративна і суспільно-політична лексика» (до розділу «Лексика і фразеологія XIV—XV ст.»), «Зміни у сфері побуту і їх відображення у словнику», «Суспільне життя» (до розділу «Лексика і фразеологія XVI—XVIII ст.»); Чепіга І. П.— «Виробнича лексика» (до розділу «Лексика і фразеологія XIV—XV ст.»), «Головні тенденції розширення лексичного складу», «Розширення виробничої лексики» (до розділу «Лексика і фразеологія XVI—XVIII ст.»); Винник В. О.— «Лексика на означення понять, пов'язаних з торгівлею», «Назви грошових одиниць», «Метрологічні назви», «Назви часових понять» (до розділу «Лексика і фразеологія XIV—XV ст.»), «Назви часових понять», «Торгівля, гроші, метрологія» (до розділу «Лексика і фразеологія XVI—XVIII ст.»), а також розділ «Розвиток тематичних груп лексики в українській мові XIX — початку XX ст.»; Коломієць Л. І.— «Фразеологія» (до розділу «Лексика і фразеологія XIV—XV ст.»), «Народнорозмовна і книжна фразеологія» (до розділу «Лексика і фразеологія XVI—XVIII ст.»); Паламарчук Л. С.— «Розвиток лексики української мови в радянську епоху»; Чучка П. П.— «Розвиток імен і прізвищ» (до розділу «Історія власних назв»); Масенко Л. Т.— «Розвиток топонімічної лексики» (до розділу «Історія власних назв»); Русанівський В. М.— «Семантичні процеси розвитку української лексики».

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА ЛЕКСИКА

§ 1. **Загальні зауваження.** Основне ядро лексичної системи кожної сучасної слов'янської мови складають праслов'янські слова [1]. Праслов'янський лексикон, в свою чергу, складається із слів, успадкованих із індоєвропейської прамови, які було збережено без особливих змін або з деякими модифікаціями, та слів, що виникли на базі праіндоєвропейських коренів у результаті словотворчої праці праслов'ян. У словнику праслов'янської мови є й запозичені елементи з інших індоєвропейських мов. Але кількість їх незначна. Запозичені праслов'янською мовою слова визначити дуже важко, адже давні слов'яни мали безпосередні контакти головним чином із іншими індоєвропейськими народами, мови яких були найближчими до праслов'янської,— скіфами, балтами й германцями.

Більшість слів праслов'янської мови, успадкованих із праіндоєвропейської, мають відповідники в різних групах споріднених мов, тому їх можна вважати спільноіндоєвропейськими за походженням. Частина праслов'янських слів виявляє спорідненість лише з лексемами окремих груп індоєвропейських мов. Лексичні сходження з мовами інших груп мов можуть пояснюватись і як спільно збережені колись загальноіндоєвропейські слова, і як однакові (спільні) новотвори, і як спільні запозичення [2].

§ 2. **Праслов'янська лексика, успадкована з праіндоєвропейської мови.** Із загальної праіндоєвропейської спадщини в праслов'янській мові збереглися назви деяких головних п р е д м е т і в і я в и щ п р и р о д и, напр.:

---

[1] За спостереженням видатного славіста Т. Лер-Сплавінського (див.: Język polski. Pochodzenie. Powstanie. Rozwój. 2 wyd. Warszawa, 1951, s. 91), праслов'янські лексеми складають близько чверті активного словникового запасу освіченого поляка. Див. ще: *Lehr-Spławiński T.* Rozprawy i szkice z dziejów kultury słowian. Warszawa, 1954, s. 146.

[2] *Мейе А.* Общеславянский язык. М., 1951, с. 400—401.

прасл. *zemja «земля», лит. žẽmė, д.-прус. semme, авест. zəmi «земля», гр. Χαμαί «на землі», лат. humus «земля, грунт» [3] та ін.;

прасл. nebo, лит. debesìs «хмара», д.-інд. nábhas «туман, пара, небо», гр. νέφος «хмара», лат. nebula «туман», д.-в.-н. nebul «туман», хет. nepiš «небо» тощо;

прасл. *sъlnь(ce) «сонце», лит. sáulė, д.-прус. saule, д.-інд. súvar, гр. ἥλιος, лат. sol, гот. sauil, н. Sonne «сонце», алб. hyl «зірка»;

прасл. dьnь «день», лит. dienà, д.-прус. dienan (знах. відм.), д.-інд. dínam, лат. diēs «день», гот. sinteins «щоденний», алб. ditë «день» і т. д.;

прасл. večerъ «вечір», лит. vãkaras, латиськ. vakars, гр. ἑσπέρα, лат. vesper, ірл. fescor «вечір» тощо;

прасл. vesna «весна», лит. vasara «літо», латиськ. vasara, д.-інд. vasantas, гр. ἔαρ, лат. ver, вірм. garun «весна»;

прасл. zima «зима», лит. žiemà, латиськ. zìema, д.-прус. semo, д.-інд. himas «зима», авест. zimō «мороз, зима», гр. Χεῖμα, лат. hiems, вірм. jmeṙn «зима»;

прасл. ognь «вогонь», лит. ugnìs, латиськ. uguns, д.-інд. agníṣ, лат. ignis, хетт. agniš «вогонь»;

прасл. dymъ «дим», д.-інд. dhūmá- «дим, пара», д.-прус. dumis, лит. dū̃mai (мн.), лат. fumus «дим»;

прасл. voda «вода», лит. vanduõ, д.-інд. uda-, гр. ὕδωρ, гот. watō, д.-в.-н. waʒʒar, алб. ujë, «вода», лат. unda «хвиля», вірм. get «ріка»;

прасл. snēgъ «сніг», д.-прус. snaygis, лит. sniẽgas, гот. snaiws, лат. nix (род. відм. nivis), гр. νίφα (знах. одн.) «сніг», пор. д.-інд. sníhyati «мокне, стає клейким, прилипає»;

прасл. rosa «роса», лит. rasà «роса», д.-інд. rasā́ «волога, сирість», лат. ros «роса»;

прасл. vĕtrъ «вітер», д.-прус. wetro «вітер», лит. vẽtra «буря», д.-інд. vā́tas, лат. ventus, гот. winds «вітер».

Окремі слова цієї групи мають тільки західноіндоевропейський (европейський) ареал:

прасл. morje, лит. mārės (мн.) «лагуна», лат. mare, гот. marei «море»;

прасл. *mъlni «блискавка», д.-прус. mealde, кімр. mellt «блискавка».

Помітну кількість у цій групі складають слова, спільні для праслов'янської і балтійських мов, напр.:

прасл. gvězda «зоря», лит. žvaizdẽ «зоря, зірка», д.-прус. svāigstan (знах. відм.) «сяйво, світло, блиск»;

прасл. ezero «озеро», лит. ẽžeras «озеро, ставок», д.-прус. assaran «озеро»;

прасл. ledъ «лід», д.-прус. ladis, лит. ledùs «лід».

---

[3] Глибші етимології праслов'янських слів див. в етимологічних словниках (зокрема Ф., ЭССЯ, Br., S., Mach., Sk. та ін.).

Загальноіндоєвропейських назв рослин та їх частин небагато. Частіше зустрічаються найменування, притаманні окремим групам мов. До цього ж той самий корінь (назва) в різних мовах може означати різні рослини (подібно до того, як і в сучасних споріднених мовах чи в діалектах однієї мови). Все це може пояснюватися тим, що рослинний світ у житті праіндоєвропейців не грав надто важливої ролі; крім того, слід брати до уваги міграції індоєвропейських народів у різні географічно-рослинні зони. Спільноіндоєвропейською спадщиною є такі праслов'янські назви рослин:

прасл. *dervo «дерево», лит. dervà «сосна», д.-інд. dāru «деревина, древесина», гр. δένδρον «дерево», δρῦς «дерево, дуб», гот. triu, анг. tree, хетт. taru- «дерево»;

прасл. *berza «береза», лит. béržas, д.-прус. berse «береза», д.-інд. bhūrjá- «вид берези», д.-в.-н. birihha «береза»;

прасл. želǫdь «жолудь», лит. gìlė, д.-прус. gile, лат. glans (род. відм. glandis), гр. βάλανος, вірм. kałin «жолудь»;

прасл. zьrno «зерно», лит. žìrnis «горошина», д.-прус. syrne «зерно», лат. granum, гот. kaúrn «зерно, ядро», д.-в.-н. kerno «ядро, кісточка», пор. д.-інд. jīrṇás «трухлявий, зморщений, старий»;

прасл. *solma «солома», д.-прус. salme, латиськ. salms «солома», д.-інд. çalākas «стебло, колос», тох. kulmänts «очерет», гр. κάλαμος, καλάμη «стебло, очерет, солома», лат. culmus «стебло, соломина»;

прасл. *pelva «полова», д.-прус. pelwo, д.-лит. pēlūs, д.-інд. palāvas «полова», лат. palea «полова, солома»;

прасл. pyro «полба — різновид пшениці», лит. діал. pūraĩ (мн.) «озима пшениця», д.-прус. pure «стоколоса», гр. πυρός «пшениця, зерно пшениці», д.-інд. pūras «пиріг» та ін. Останні чотири назви, можливо, пов'язані з існуванням у праіндоєвропейців культурних злаків [4]. Індоєвропейською спадщиною праслов'янської мови є й такі назви культурних рослин, напр.:

прасл. lьnъ «льон», д.-прус. linno, лит. linaĩ (мн.), гр. λίνον, ірл. līn, д.-в.-н. līn «льон»;

прасл. bobъ «біб», д.-прус. babo, лат. faba «біб», пор. ще: гр. φακός «сочевиця», алб. bathe «біб»;

прасл. makъ «мак», гр. μήκων, д.-в.-н., д.-сакс. maho, mago «мак».

Частина назв рослин праслов'янської мови має відповідники тільки в західноіндоєвропейських (європейських) мовах, напр.:

прасл. mохъ «мох», лит. mùsos «пліснява», лат. muscus, д.-в.-н. mios, mies «мох»;

прасл. *ablonь, *abolnь «яблуня», *ablъko «яблуко», лит. óbuolas, д.-прус. woble «яблуко», лит. obelìs «яблуня», д.-в.-н. apful, д.-ірл. aball «яблуко»;

прасл. lipa «липа», лит. líepa, латиськ. liepe «липа», кімр. llwyf «липа», в'яз;

---

[4] Пор.: *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., Л., 1938, с. 398—399.

прасл. гъžь «жито», д.-прус. rugis, лит. rugỹs, д.-ісл. rugr, д.-сакс. roggo «жито».

Праіндоєвропейською спадщиною в праслов'янській мові є порівняно велика група назв т в а р и н (д и к и х і с в і й с ь к и х) та деяких к о м а х. Праіндоєвропейськими є і назви окремих предметів, пов'язаних із тваринами й комахами. Наприклад, індоєвропейське походження мають такі назви диких тварин:

прасл. turъ «тур», лит. taũras «тур, буйвол», д.-прус. tauris «зубр», гр. ταῦρος, лат. taurus, ірл. tarb «бик», авест. staōra- «велика рогата худоба», гот. stiur «бик, теля»;

прасл. elenь «олень», д.-лит. elenis, лит. elnis, alnis «олень, лось», гр. ἔλαφος «олень», кімр. elain «сарна», вірм. ełn «лань»;

прасл. vъlkъ «вовк», лит. vil̃kas, латиськ. vìlks, д.-інд. vṛ̥kas, гр. λύκος, лат. lupus, гот. wulfs, алб. ulk «вовк»;

прасл. bobrъ «бобер», лит. bebrùs, bẽbras, д.-прус. bebrus, авест. bawri-, bawra-, лат. fiber, д.-в.-н. bibar «бобер»;

прасл. vydra «видра», лит. ū́dra, д.-прус. wudro, авест. udra- «видра», гр. ὕδρα «гідра, водяна змія», д.-ісл. otr, д.-в.-н. ottar «видра»;

прасл. ežь «їжак», лит. ežỹs, латиськ. ezis, гр. ἐχῖνος, д.-в.-н. igil, вірм. ozni «їжак»;

прасл. veverica «білка, вивірка», лит. voverẽ, латиськ. vãvere, д.-прус. weware, кімр. gwiwer, нов.-перс. varvarah «білка»;

прасл. myšь «миша», д.-інд. mū́ṣ-, гр. μῦς, лат. mūs, алб. mi, д.-в.-н. mūs, вірм. mukn «миша».

Спільноіндоєвропейське походження мають поодинокі праслов'янські назви свійських тварин, напр.:

прасл. govędo «велика рогата худоба», латиськ. gùovs «велика рогата худоба», авест. gāuš, вірм. kov «корова», гр. βοῦς «бик, корова», ірл. bō, д.-в.-н. chuo, н. Kuh «корова»;

прасл. *svini, svinьja «свиня», д.-прус. swintian «свиня», авест. hū- «кабан», лат. sus, гр. ὗς, д.-в.-н. sū, swīn «свиня» тощо;

прасл. *porsę «порося», лит. par̃šas, д.-прус. parstian «порося», лат. porcus, д.-в.-н. far(a)h «порося», с.-ірл. orc «молода свиня»;

прасл. ovьca «вівця», ovьnъ «баран», лит. avìs, латиськ. avs, д.-інд. avikā́, лат. ovis, гр. ὄις, ірл. ói, д.-в.-н. ou «вівця», гот. awistr «вівчарня»;

прасл. *agnę «ягня», лат. agnus, гр. ἀμνός, ірл. uan, кімр. oen «ягня».

Однакові назви деяких тварин характерні тільки для праслов'янської і балтійської мов, напр.:

прасл. *korva «корова», д.-прус. kurvis «віл», лит. kárvė «корова»;

прасл. telę «теля», лит. tẽlias «теля»;

прасл. kuna «куниця», д.-прус. kaune, лит. kiáunė «куниця», пор. гр. καυνάκης «хутряний одяг варварів».

До праслов'янських назв п т а х і в, успадкованих із індоєвропейської прамови, належать, зокрема, такі:

прасл. orьlъ «орел», лит. arẽlis, латиськ. ērglis, д.-прус. arelie, хет. haraš, гот. ara, д.-в.-н. aro «орел», гр. ὄρνις «птах»;

прасл. žeravь «журавель», лит. gérvė, латиськ. dzẽrve, д.-прус. gerwe, лат. grus, гр. γέρανος, кімр. garan, д.-в.-н. kranuch, вірм. krunk «журавель»;

прасл. gǫsь «гуска», лит. žąsìs, д.-прус. sansy, д.-інд. haṁsás, лат. anser, гр. χήν, д.-в.-н. gans «гуска»;

прасл. *ǫty (род. відм. *ǫtъve) «качка», лит. ántis, д.-прус. antis, гр. νῆσσα, лат. anas, д.-в.-н. anut «гуска», д.-інд. ātíṣ «водяний птах»;

прасл. *vorna «ворона», лит. várna, д.-прус. warne, тох. A wrauña «ворона»;

прасл. *sorka «сорока», д.-прус. sarke, лит. šárka «сорока», д.-інд. çārikā «індійська сорока».

Кілька назв птахів праслов'янської мови мають відповідники у балтійських мовах, напр.:

прасл. *žegъza «зозуля», д.-прус. geguse, лит. gegužẽ «зозуля»;

прасл. slǫka «слуква, вальдшнеп», д.-прус. slanke «великий кулик», лит. slankà «кулик»;

прасл. kulikъ «кулик», латиськ. kuleinis «лисуха», пор. д.-інд. kulikā «якийсь птах».

Індоєвропейською спадщиною є лише одиничні праслов'янські назви р и б, напр.:

прасл. ǫgorь «вугор», лит. ungurỹs, д.-прус. angurgis, лат. anguilla, д.-ірл. esc-ung «вугор»;

прасл. lososь «лосось», лит. lašišà, lašaša, латиськ. lasis, д.-прус. lesasso, д.-ісл. lax, д.-в.-н. lahs «лосось», тох. laks «риба».

Праслов'янська мова успадкувала з праіндоєвропейської кілька назв к о м а х:

прасл. blъxa «блоха», лит. blusà, латиськ. blusa, афг. vraža, гр. ψύλλα, лат. pulex, д.-в.-н. flōh, вірм. lu, алб. plesht «блоха»;

прасл. *morv- «мурашка», д.-інд. vamrī́, авест. maoiri-, гр. μύρμηξ, лат. formica, ірл. moirb «мурашка»;

прасл. muxa «муха», лит. mùsios, латиськ. muša, д.-прус. muso, гр. μυῖα, лат. musca, вірм. mun «муха», д.-в.-н. mucka «комар»;

прасл. osa «оса», лит. vapsa «оса, овід», д.-прус. wobse, лат. vespa, д.-в.-н. wafsa «оса».

Праслов'янська назва бджоли bьčela має відповідники в західноіндоєвропейських мовах: лит. bitìs, д.-прус. bitte, ірл. bech «бджола», д.-в.-н. bini, лат. fucus «трутень», але назва її продукту — меду — належить до спільноіндоєвропейських слів.

До праіндоєвропейської доби відносять також назву черв'яка — прасл. čьrvь, лит. kirmìs, латиськ. cirmis, д.-інд. kṛmiṣ, нов.-перс. kirm, ірл. cruim, алб. krimb, пор. лат. vermis, гр. ῥόμος, д.-в.-н. wurm.

З праіндоєвропейської мови праслов'янська успадкувала чимало назв на позначення частин і органів л ю д с ь к о г о т і л а та о р г а н і з м у т в а р и н, напр.:

прасл. *čеrръ «череп», д.-прус. kerpetis «череп», д.-інд. karparas «череп, шкаралупа, черепок», пор. ще д.-в.-н. scirbi «черепок»;

прасл. lъbъ «лоб», гр. λόφος «потилиця, гребінь пагорба, пагорб», тох. lap «череп, голова»;

прасл. mozgъ «мозок», лит. smãgenys «мозок», д.-прус. muzgeno, д.-інд. majján-, авест. mazga-, д.-в.-н. marag, marg «кістковий мозок»;

прасл. *volsъ «волос», лит. valai (мн.) «волосся кінського хвоста», авест. varəsa- «волос», гр. οὖλος «кучерявий»;

прасл. bry (род. відм. brъve) «брова», лит. bruvìs, д.-інд. bhrū́ṣ, гр. ὀφρῦς «брова», тох. A pärvān- «брови»;

прасл. oko «око», лит. akìs, д.-прус. ackis, д.-інд. ákṣī, «око», гр. ὄσσε «очі», лат. oculus, гот. augo, тох. A ak, вірм. akn «око»;

прасл. uxo «вухо», лит. ausìs, д.-прус. āusins (знах. одн.), лат. auris, гр. οὖς, авест. uši (дв.), ірл. ó, гот. ausō;

прасл. nosъ «ніс», лит. nósis, д.-прус. nozy, д.-інд. nā́sā (дв.), авест. nāh- «ніс», лат. nasus «ніс», naris «ніздря», д.-в.-н. nasa «ніс»;

прасл. usta «вуста, рот», д.-прус. austo «рот», д.-інд. ṓṣṭhas «губа», лат. ausculum «ротик»;

прасл. ęzykъ (< *ęzy + ko) «язик», лит. liežùvis, д.-прус. insuwis, лат. lingua, д.-лат. dingua, гот. tuggo, д.-в.-н. zunga, тох. A käntu «язик»;

прасл. zǫbъ «зуб», латиськ. zùob «зуб», д.-інд. jámbhas «зуб, паща», гр. γομφίος «ікло», γόμφος «кілок», тох. A kam «зуб», д.-в.-н. kamb «гребінь»;

прасл. gъrdlo «горло», д.-прус. gurcle «горло», лит. gurklȳs «горло, воло», гр. βάραθρον, ζέρεθρον «паща, жерло»;

прасл. *olkъtь «лікоть», лит. alkū́nė, д.-прус. alkunis, д.-інд. aratníṣ, лат. ulna, гр. ὠλένη, гот. aleina, д.-в.-н. elina, д.-ірл. uilen, кімр. elin «лікоть»;

прасл. kolěno «коліно», *čelnъ «член людського тіла», лит. kẽlys, kelẽnas «коліно», гр. κῶλον «член людського тіла», д.-інд. káṭas «стегно» та ін.;

прасл. *dolnь «долоня», лит. délna, гр. θέναρ, д.-в.-н. tenar «долоня», пор. ще гр. παλάμη, лат. palma «долоня»;

прасл. nogъtь «ніготь», лит. nagùtis, д.-прус. nagutis, д.-в.-н. nagal, лат. unguis, гр. ὄνυξ «ніготь»;

прасл. kostь «кістка», лат. costa «ребра», д.-інд. ásthi, авест. asti-, гр. ὀστέον, лат. ōs (род. відм. ossis) «кістка»;

прасл. *selzenь «селезінка», д.-інд. plīhán-, лат. lien, гр. σπλήν, д.-ірл. selg «селезінка» та ін.;

прасл. vymę «вим'я», д.-інд. ū́dhar, гр. οὖθαρ, лат. ūber, д.-в.-н. ûtar, н. Euter «вим'я»;

прасл. sьrdьce «серце», лит. širdìs, д.-прус. seyr, авест. zərəd-, гр. κῆρ, καρδία, вірм. sirt, гот. hairto-, лат. cor (род. відм. cordis), д.-ірл. cride, хетт. kard «серце»;

прасл. žila «жила», д.-прус. gislo, лит. gýsla «жила (сухожилля)», вірм. ǰil «сухожилля», лат. fīlum «нитка»;

прасл. kry (род. відм. krъve) «кров», лит. kraũjas, д.-прус. krawlnn «кров», д.-інд. kravíṣ «сире м'ясо», ірл. crú, кімр. crau «кров», д.-інд. krūras «кривавий» тощо.

Окремі праслов'янські слова цієї тематичної групи мають відповідники тільки в західноіндоєвропейських мовах, напр.:

прасл. *borda «борода», лит. barzdà, д.-прус. bordus, лат. barba, д.-в.-н. bart «борода».

Помітну кількість слів у цій групі складають праслов'янсько-балтійські спільності, напр.:

прасл. *golva «голова», д.-прус. gallū, лит. galvà;

прасл. rǫka «рука», д.-прус. rancko, лит. rankà «рука»;

прасл. noga «нога», д.-прус. nage «ступня», лит. naga «копито», латиськ. nagas «обидві руки, руки й ноги»;

прасл. pьrstъ «палець», д.-прус. pirsten, лит. pir̃štas «палець».

Такою ж відносною повнотою відзначаються індоєвропейські назви споріднености і свояцтва, успадковані праслов'янською мовою, напр.:

прасл. mǫžъ «муж, чоловік», д.-інд. mánuṣ, авест. manuš-, гот. manna «чоловік, людина»;

прасл. žena «жінка, дружина», д.-прус. genno (кл. відм.), д.-інд. jániṣ, авест. gənā-, гот. qinô, вірм. kin, гр. γυνή «жінка, дружина», тох. A śän «жінка»;

прасл. *otъ, otьсь «батько», гр. ἄττα, лат. atta, гот. atta, хетт. attaš «батько»; за походженням вважається словом дитячої мови; можливо, з дитячої мови походить і прасл. *tata «тато», д.-інд. tatás «тато, батько», лит. tẽtis «тато», латиськ. tēta, д.-прус. thetis «дід», лат. tata «тато, годувальник», гр. τέττα «батько (звертання до літньої людини)»; очевидно, функціонувало й прасл. bat'a, batja «батько», д.-інд. pitā, гр. πατήρ, лат. pater, гот. fadar «батько»;

прасл. mati (род. відм. matere), лит. mótina, д.-прус. mūti, д.-інд. mātā, авест. mātar-, лат. mater, гр. μήτηρ, ірл. māthir, д.-в.-н. muoter, вірм. mair «мати»; з дитячого лексикону походить прасл. mama «мама», д.-інд. māma «дядько», нов.-перс. mām, māmā «мати», гр. μάμμα «мати, матуся, бабуся», лат. mamma «мама (дит.)», д.-в.-н. muoma «тітка», алб. mëmë «мати»;

прасл. synъ «син», лит. sūnùs, д.-прус. souns, д.-інд. sūnús, авест. hūnu-, гот. sunus, д.-в.-н. sunu, тох. A se «син»;

прасл. *dъkti (род. відм. *dъktere) «дочка», лит. duktė̃, д.-прус. ducti, д.-інд. duhitā́, гр. θυγάτηρ, гот. daúhtar, н. Tochter, вірм. dustr «дочка»;

прасл. bratrъ «брат», лит. proterẽlis «братик», д.-прус. brati, д.-інд. bhrā́ta «брат», гр. φράτωρ, φρατήρ «член фратрії», лат. frater, д.-ірл. brathir, д.-в.-н. bruoder, вірм. ełbayr, тох. A pracar «брат» тощо;

прасл. sestra «сестра», лит. sesuõ, д.-прус. swestro, д.-інд. svásar-, лат. soror, гот. swistar, тох. ṣar «сестра» і т. д.;

прасл. svekry (род. відм. svekrъve) «свекруха», д.-інд. çvaçrū́ṣ, лат. socrus, д.-в.-н. swigar-, гр. ἑκυρά, вірм. skesur «свекруха» і ін.;

прасл. svekrъ «свекор», д.-інд. çváçuraş, лит. šešuras, гр. ἑκυρός, лат. socer, д.-в.-н. swëhur, алб. vjehörr «свекор» тощо;

прасл. snoxa «невістка», д.-інд. snuşā́ «синова дружина, невістка», гр. νυός, лат. nurus «невістка» і ін.;

прасл. děverь «дівер, чоловіків брат», лит. dieveris, д.-інд. dēvā́r-, гр. δαήρ, лат. levir, д.-в.-н. zeihhur, вірм. taigr «дівер» тощо;

прасл. *zъly (род. відм. zъlъve) «чоловікова сестра, зовиця», лат. glos, гр. γαλόως «зовиця»;

прасл. vьdova «вдова», д.-прус. widdewu, д.-інд. vidhā́va, лат. vidua, гот. widuwo, д.-в.-н. wituwa «вдова».

У західноевропейських мовах фіксується відповідник до прасл. ljudъ «люди», лит. liáudis «народ», д.-в.-н. liut «народ».

З індоєвропейської прамови праслов'янська мова успадкувала деякі назви житла і його частин, окремі назви продуктів харчування і знарядь праці та предметів, засобів сполучення, напр.:

прасл. domъ «дім, житло», д.-інд. dámas «дім», авест. dam- «дім, житло», гр. δόμος «дім, будівля, житло», лат. domus «дім, житло»;

прасл. dvьrь «двері», лит. dùrys, гр. θύρᾶ, д.-інд. dvā́ras, лат. fores «двері», гот. daúr «ворота», д.-в.-н. turi, д.-ісл. dyrr, кімр. dor, алб. derë «двері»;

прасл. medъ, лит. medùs, латиськ. medus, д.-прус. meddo, д.-інд. mádhu, лат. mel «мед», гр. μέθυ «хмільний напій», ірл. mid, д.-в.-н. metu «мед (напій)» тощо;

прасл. męso «м'ясо», д.-прус. mensā, д.-інд. mā̃msám, гот. mimz, алб. mish, вірм. mis «м'ясо»;

прасл. juxa «юшка», лит. jū́šė «юшка (з риби)», д.-прус. iuse «юшка з м'ясом», д.-інд. yū́ş «юшка», гр. ζύμη «дріжджі», лат. iūs «юшка, суп»;

прасл. solь «сіль», латиськ. sā̂ls, д.-прус. sal, гр. ἅλς, лат. sal, д.-ірл. salann, гот. salt, тох. A sāle «сіль»; пор. ще: прасл. voskъ «віск», лит. vãškas, д.-в.-н. wahs, н. Wachs «віск», гр. ἰξός, лат. viscum «пташиний клей»;

прасл. *žьrny (род. відм. žьrnъve) «жорно», лит. gìrna, д.-прус. girnoywis, гот. -qaírnus, д.-в.-н. kuerna, кімр. breuan, д.-інд. grā́van- «жорна», вірм. erkan «млин»;

прасл. jьgo «ярмо», д.-інд. jugám, гр. ζυγόν, лат. iugum, гот. juk, д.-в.-н. juh, хетт. jugan, вірм. luk «ярмо»;

прасл. kolo «колесо», д.-прус.-kelan, д.-ісл. hvel, д.-інд. carkás, гр. κύκλος «колесо», тох. kukäl «віз»;

прасл. osь «вісь», лит. ašìs, д.-прус. assis, д.-інд. ákşas, авест. aša-, гр. ἄξων, лат. axis, д.-в.-н. ahsa «вісь»;

прасл. vozъ «віз», д.-інд. váhanam «їзда, корабель», гр. ὄχος, д.-ісл. wagn, н. Wagen «віз»;

прасл. pǫtь «путь, дорога», д.-прус. pintis, д.-інд. pánthās «стежка, дорога», хетт. fandag «дорога, путь», лат. pons (род. відм. pontis) «міст», гр. πόντος «море, дорога морем», вірм. hun «брід»;

прасл. stьga «стежка», латиськ. stiga, д.-в.-н. stёg «стежка, пішохідна дорога», гот. staiga «дорога», д.-в.-н. steiga, алб. sthek «стежка».

Із праіндоевропейської праслов'янська мова дістала в спадщину назви основних понять, пов'язаних із дією, станом, з вираженням основних життєвих процесів, напр.:

прасл. žiti (1 ос. одн. теп. ч. živǫ) «жити», лит. gýti «оживати, відроджуватися, одужувати», д.-прус. giwa, д.-інд. jívati «(він) живе», лат. vivo, гр. βίομαι, ζῆν «живу»;

прасл. merti (1 ос. од. теп. ч. mьrǫ) «умирати», лит. mir̃ti «вмирати», д.-інд. marati «вмирае», лат. mori «вмирати», вірм. meranim «умираю»;

прасл. iti «йти», д.-прус. eit «іде», лит. eĩti «іти», д.-інд. ēti «йде», гр. εἶμι, лат. eo «іду», гот. iddja «ішов», тох. i- «йти»;

прасл. sěděti «сидіти», лит. sedḗti «сидіти», гр. ἕζομαι, лат. sedeo «сиджу», гот. sitan, д.-ісл. sitja «сидіти, жити»;

прасл. stojati «стояти», д.-прус. postat, лит. stoti «ставати», д.-інд. tiṣṭhati «залишається на місці, стоїть», лат. stare «стояти», гр. στατός «стоячий, нерухомий», д.-в.-н. stân, stên «стояти»;

прасл. ležati «лежати», гот. ligan, д.-в.-н. ligan (liggan) «лежати», гр. λέχος «ложе», лат. lectus «ложе, ліжко»;

прасл. *tekti «текти, тікати, бігти», лит. tekḗti «тікати, бігти, текти», д.-інд. tákti, tákati «поспішати», авест. tačaiti «біжить, тече», ірл. techim «тікаю», тох. Б cake «ріка»;

прасл. ěsti, ědati «їсти», д.-прус. īst «їсть», лит. ė́sti «їсти (про худобу, тварин)», д.-інд. átti «їсти», гр. ἔδω, лат. edo «їм», гот. itan, д.-в.-н. ezzan «їсти», вірм. utem «їм»;

прасл. piti «пити», д.-інд. píbati «п'є», pitas «випитий», гр. πίνω, лат. bibo, ірл. ibim, алб. pi «п'ю»;

прасл. sьrbati «сьорбати, хлебтати», лит. sur̃bti «сьорбати», лат. sorbeō, гр. ῥοφέω, алб. gjerp «сьорбаю, хлебчу»;

прасл. sъpati «спати», д.-інд. svápiti, svápati «спить», лат. sopire «присипляти, наводити сон»;

прасл. viděti «бачити», лит. pavydḗti «заздрити, завидувати», д.-прус. widdai «бачив», лат. videre «бачити», гр. εἴδου «побачив», авест. vista- «відомий»;

прасл. věděti, vědati «знати, відати», д.-інд. vḗda, гр. οἶδα, лат. vīdī, гот. wait, вірм. gitem «я знаю», д.-прус. waidimai «ми знаємо», д.-в.-н. wizzan «знати»;

прасл. znati «знати», д.-прус. ersinnat «пізнати», лит. žinóti «знати», д.-інд. jānā́ti «знає», гр. γιγνώσκω «пізнаю», лат. nosco, алб. njoh «знаю, пізнаю», гот. kann «знаю», д.-в.-н. irknâan «пізнавати», тох. knān «знати»;

прасл. slušati «слухати», д.-прус. klausiton «почути», лит. klausýti «слухати(ся)», д.-в.-н. hlosên «слухати(ся)», д.-інд. çrṓṣati «чує», д.-сакс. hlust «слух, вухо»;

прасл. dati «дати», лит. dúoti, д.-інд. dádāti «дає», гр. δίδωμι, лат. do, вірм. tam «даю»;

прасл. bьrati «брати», д.-інд. bhárati, bíbharati, bibhárti «несе, приносить, веде, відбирає», гр. φέρω, лат. fero, гот. baíra, вірм. berem «несу» тощо;

прасл. prositi «просити», лит. prašýti «просити, вимагати», д.-інд. pṛcchati «питає», лат. precari «просити», гот. fraíhnan, д.-в.-н. frâgên «просити» та інші лексеми.

Привертають увагу спільні для праслов'янської та інших індоєвропейських мов дієслова на позначення господарської діяльності людини, напр.:

прасл. orati «орати», лит. árti «орати», лат. aro, гр. ἀρόω «орю», гот. arjan «орати», тох. āre «плуг»;

прасл. sěti «сіяти», лит. sė́ti, лат. sero, гот. saian, д.-в.-н. sâen «сіяти»;

прасл. *melti «молоти», лит. málti «молоти», д.-прус. malunis «млин», гр. μόλλω «дроблю, роздрібнюю, розтираю», лат. molere, гот., д.-в.-н. malan «молоти», тох. A malyw, тох. Б mely «давити, топтати»;

прасл. vezti «везти», лит. vèžti «везти», д.-інд. váhati «везе», лат. veho «везу»;

прасл. *pekti «пекти», лит. kẽpti «пекти», д.-інд. pácati «варить, пече, смажить», гр. πέσσω, лат. coquō «варю», тох. Б papakṣu «варений»;

прасл. tesati «тесати», лит. tašýti «тесати», д.-інд. taksati «обтісує», гр. τέκτων «тесля», лат. texo «тчу, плету, будую», д.-в.-н. dehsala «сокира»;

прасл. tьrti «терти», лит. trinti «терти», лат. tero, гр. τείρω «тру», вірм. t'rem «мішу (тісто)»;

прасл. měšati «мішати, змішувати», měsiti «місити», лит. maišýti «мішати», д.-інд. mēkṣayati «помішує, мішає», лат. misceo «змішую», д.-в.-н. miscan «мішати»;

прасл. viti «вити», лит. výti «вити», д.-інд. váyati «плете, тче», vyáyati «в'є, крутить», лат. vieo «плету»;

прасл. plesti «плести», д.-інд. praçnas «плетіння, плетений кошик», лат. plectere, д.-в.-н. flehtan «плести», гр. πλέκω «плету»;

прасл. šiti «шити», лит. siū̃ti «шити», д.-інд. sívyati «шиє», лат. suere «шити», гр. κασσύω «латаю», гот. siujan, д.-в.-н. siuwan «шити»;

прасл. jьz-uti «роззути», ob-uti «обути, взути», лит. aũti «носити взуття, взуватися», лат. exuo «роззуваю», induo «взуваю» та ін.

Праслов'янські н а з в и я к о с т е й, успадковані з індоєвропейської, є позначеннями небагатьох кольорів та загальних атрибутивних понять, напр.:

прасл. rudъ «червоний, темно-червоний», лит. raũdas «буланий», rùdas «бурий», латиськ. raũds «червоний, рудуватий, коричневий», д.-інд. rudhirás «червоний», лат. rufus, ruber, гр. ἐρυθρός, ірл. rúad, тох. Б rätre, д.-в.-н. rôt «червоний»;

прасл. žьltъ «жовтий», лит. gel̃tas, д.-прус. glatynan «жовтий», д.-інд. háriṣ, авест. zairi- «жовтий, золотистий», лат. helvus «жовтуватий», пор. і гр. χλωρός «жовтий, жовто-зелений»;

прасл. *pъlvъ «половий», лит. palvas «буланий, світло-жовтий», д.-в.-н. falo «бляклий, блідий», д.-інд. palitás «старець, сивий», гр. πολιός «сірий», πελιός «безбарвний, блідий, темно-сірий, чорно-голубий», лат. pallidus «блідий», д.-ірл. líath «сірий»;

прасл. čьrnъ «чорний», д.-прус. kirsnan «чорний», лит. kéršas «чорно-білий, плямистий», д.-інд. kṛṣṇás «чорний»;

прасл. malъ «малий», гр. μῆλον «дрібна худоба, вівці», лат. malus «поганий», гот. smals «малий, незначний»;

прасл. vysokъ (< *ūpso-) «високий», гр. ὑψηλός, д.-ірл. uasal «високий»; пор. д.-в.-н. ûf «на»;

прасл. dьlgъ «довгий», лит. ìlgas, д.-інд. dīrghás, гр. δολιχός, хетт. daluga-«довгий»;

прасл. xromъ «кульгавий, кривий» (діал. *хромий* — Гр., IV, 415), пор. д.-інд. srāmás «кульгавий, кривий», srámas «кульгавість» та ін.

І в групі слів на позначення якостей виділяються лексеми, спільні для праслов'янської й балтійських мов, напр.:

прасл. gluxъ «глухий», лит. klùsas «глухуватий»;

прасл. krivъ «кривий», лит. kreivas, латиськ. krievs «кривий»;

прасл. *soldъ-kъ «солодкий», лит. saldùs, латиськ. sal̂ds «солодкий».

Серед прикладів, наведених у різних тематичних групах, є й слова, успадковані з праіндоєвропейської мови, однак увиразнені в праслов'янській мові за допомогою різних суфіксів. До таких слів, зокрема, належать sъl-n-ьce «сонце», želǫ-dь «жолудь», veverica «білка», ovь-nъ «баран», gov-ędo «худоба (корова, бик)», mǫ-žь «муж, чоловік», ǫtr-oba «нутрощі», vys-okъ, *soldъ-kъ «солодкий» та ін.

§ 3. Праслов'янські новотвори. Більшу частину словника праслов'янської мови становлять лексеми, утворені її носіями на основі праіндоєвропейської спадщини.

Серед праслов'янських новотворів розрізняються:

1. Праслов'янські семантичні новотвори, напр.:

прасл. griva «грива», латиськ. grīva «вустя ріки», д.-інд. grīvā́, авест. grīvā́ «потилиця», гр. δέρη «шия, потилиця»;

прасл. *gordъ «укріплення, го́род, горо́д», пор. лит. gar̃das «огорожа», д.-інд. gṛhas, гот. gards «дім», д.-ісл. gerði «огороджена ділянка землі», алб. garth «тин», і.-є. корінь *ghor-dh-os (пор. ще: прасл. žьrdь «жердина», яке має цей же корінь із чергуванням голосних);

прасл. gъrnъ, gъrnilь «горно, плавильна піч», д.-інд. ghṛná- «жар, спекота», лат. furnus «піч», і.-є. корінь *g^{u}hṛ-no-s;

прасл. ula, увиразнене пізніше демінутивним суф. -ica — ulica «вулиця», гр. αὐλός «дудка, труба», ἔναυλος «рів, заглиблення, річище», αὐλών «балка», вірм. ułi «подорож», і.-є. корінь *aulo-s (пор. цього ж кореня прасл. ulьjь «вулик»);

прасл. čediti «цідити», лит. skíesti «робити рідким, розчиняти, розділяти», skáistas «ясний, сяючий», лат. scindo «розколюю, розти-

наю, розриваю», гр. σχίζω «розриваю, розділяю», і.-є корінь *skoi̯d- (пор. цього ж кореня прасл. čistъ «чистий»);

прасл. bьrati (1 ос. одн. теп. ч. berǫ) «брати», д.-інд. bhárati, bibharati «несе, приносить, веде», авест. baraiti «несе», гр. φέρω, лат. ferō, вірм. berem «несу», алб. bie «веду, приношу», і.-є. корінь *bher- «нести» (давнє значення зберігається у прасл. *ber-mę, д.-р. беремѧ «ноша»);

прасл. gorěti «горіти», лит. garěti «палити, спалахнути гнівом», д.-інд. ghr̥ṇōti «палає, світить», гр. θέρομαι «розігріваюся, розпікаюся», д.-ірл. gorim, guirim «грію», лат. formus, гр. θερμός «теплий», д.-інд. gharmás «спека», і.-є. корінь *g^{u}her- (пор. цього ж кореня прасл. žarъ < *gērъ, д.-інд. háras «жар, полум'я», д.-прус. gorme «жар»).

2. Праслов'янські лексеми, утворені на основі праіндоєвропейських коренів за допомогою словотворчих засобів, успадкованих з праіндоєвропейської мови та нововиниклих в праслов'янській мові, напр.:

прасл. mǫka «мука, борошно» (споріднене з прасл. męti «м'яти», mękъ(kъ) «м'який»), пор. лит. mìnkyti «м'яти, місити (тісто)», д.- в.-н. mengen, д.-сакс. mengian «мішати», гр. μάσσω «мну»; і.-є. корінь *mon-k- (*men-k-);

прасл. plemę «плем'я» із *pled-men (пов'язане з plodъ «плід»); і.-є. корінь *phel- та ін.

3. Лексеми, утворені за допомогою словотвірних афіксів та інших засобів від праслов'янських слів описаних вище груп. Таких дериватів у праслов'янській мові величезна кількість, напр.:

прасл. dьnь «день» — dьnevьnъ(jь), dьnьnъ(jь) «денний», dьněti «дніти», dьnina «днина», dьnьnica «ранкова зоря», dьnьsь «сьогодні»;

прасл. světъ «світ» — světьlo «світло», *světja «свічка», světiti «світити», světьlъ(jь) «світлий»;

прасл. brat(r)ъ «брат» — bratana, bratanica «племінниця, братова дочка», brat(r)ati (sę) «братати(ся), дружити», brat(r)iti «називати братом, заводити побратимство», brat(r)ovъ «братів», brat(r)ьcь «братець, братик», brat(r)ьja «братія, братство», brat(r)ьnьjь «братній», brat(r)ьskъ(jь) «братерський», brat(r)ьstvo «братство», bratučęd-a(-o, -ъ) «діти (двох) братів (племінники)»;

прасл. bělъ(jь) «білий» — bělavъ(jь) «білуватий», běléti (sę) «біліти», bělica «тварина або рослина, плід, річ білого кольору», bělidlo «місце біління тканини, білило», běli(z)na «білизна», bělobokъ(jь) «білобокий», *bělobordъ(jь) «білобородий» та ін., bělostь «білизна, білість», bělъkъ «білок», bělьmo «більмо» та багато ін.

У праслов'янській лексиці спостерігаються також слова, етимологічні зв'язки яких затемнені і походження яких достовірно не з'ясоване. Вони можуть бути праіндоєвропейськими елементами, збереженими тільки праслов'янською мовою, або запозиченнями з невідомих мов. Етимології таких слів, запропоновані різними лінгвістами, залишаються дискусійними. До етимологічно невизначених відносяться, наприклад, такі праслов'янські слова: tělo «тіло»,

kyša (kyšьka) «кишка», stegno «стегно», dǫbъ «дуб», bystrъ(jь) «швидкий, бистрий, прозорий» та чимало інших. Із удосконаленням методів науки й поглибленням етимологічних досліджень кількість слов'янських слів з нез'ясованим походженням стає дедалі меншою.

§ 4. Лексичні контакти праслов'янської мови з іншими мовами. Як і будь-яка жива мова, праслов'янська мала контакти з іншими мовами, запозичувала з них деякі слова і сама була джерелом запозичень для мов, носії яких підтримували стосунки з давніми слов'янами.

Праслов'янська мова контактувала головним чином із генетично спорідненими індоєвропейськими мовами, тому довести, що те або інше слово запозичене праслов'янською мовою важко навіть тоді, коли в лексемі представлені регулярні фонетичні відповідності. Наприклад, прасл. bogъ «бог», має досконалу паралель тільки в д.-перс. baga-, авест. baγd «бог, господь», пор. і д.-інд. bhájati «наділяє, ділить», тому досі не розв'язане питання про те, чи це питомо слов'янське слово, чи запозичене з якоїсь іранської мови (ЭССЯ, II, 161).

При визначенні запозиченості або питомості слова більш-менш успішно застосовується врахування його семантичних, акцентуаційних та словотвірних особливостей.

Дотеперішні дослідження слов'янської лексики виявили досить активний лексичний взаємообмін між прагерманською і праслов'янською мовами [5]. Донедавна роль германських запозичень, особливо культурної лексики, в праслов'янській мові явно перебільшувалася. Використовуючи різні лінгвістичні критерії, В. В. Мартинов спробував показати не тільки прагерманські слова в праслов'янській, але й праслов'янські в прагерманській [6].

До праслов'янських слів прагерманського походження з найбільшою вірогідністю можна віднести слова xǫdogъ «досвідчений, гарний, чистий» (прагерм. handug «мудрий, досвідчений»), xyzъ «житло» (прагерм. hūsa «житло»), kъnędzь «вождь» (прагерм. kuninga «голова роду»), lьstь «хитрість, обман, лесть» (прагерм. listi «хитрість, розум»), nuta «велика рогата худоба» (прагерм. nauta «т. с.»), *šelmъ «шолом» (прагерм. helma «т. с.»), stado «стадо» (прагерм. stōd- «табун коней»), vedro «(гарна) погода» (прагерм. wedra «т. с.»).

Прагерманськими словами праслов'янського походження без особливих вагань можна вважати: baru «ліс, гай» (прасл. borъ «сосна, сосновий ліс»), daila- «частина» (прасл. dělъ «т. с.»), hwata «швидкий, хоробрий, спритний» (прасл. xwatъ «т. с.»), nерija «родич» (прасл. netijь «племінник»), asani «осінь, час жнив» (прасл. osenь «т. с.»), warga «злочинець, опальна людина, біс» (прасл. *vorgъ «ворог, злочинець, опальна людина, біс») та ін.

---

[5] Див. напр.: *Мейе А*. Общеславянский язык, с. 408—410.

[6] *Мартынов В. В.* Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры. Минск, 1963.

Вважається, що через германські мови, зокрема через готську, в праслов'янську ввійшли окремі латинські слова, пор.: прасл. kotьlъ «котел, казан», гот. katil, лат. catillus «мисочка», прасл. osьlъ «осел», гот. asilus, лат. asellus (здрібніле від asinus), прасл. cęta «дрібна монета», гот. kintus «т. с.», лат. centum, centa, прасл. vino «вино», гот. wein, лат. vinum.

Деякі дослідники вважають, що праслов'янська мова запозичила окремі слова через германську із кельтської, зокрема прасл. lěkъ «ліки», гот. lekeis «лікар», із кельт. liaig «лікар» [7].

§ 5. Діалектна диференціація праслов'янської мови. Крім слів, притаманних усім слов'янським мовам, у кожній групі слов'янських мов є лексеми, характерні для неї або ще однієї групи. Такі слова засвідчуються в найдавніших пам'ятках слов'янських мов [8] і побутують у територіально віддалених слов'янських мовах та їх говірках, а це означає, що вони функціонували в праслов'янську добу. Отже, лексика, принаймні в пізній період існування праслов'янської мови (III—V ст. н. е.) була діалектно диференційована [9].

До праслов'янських діалектних слів, притаманних мовленню предків теперішніх південних слов'ян, можна віднести, наприклад, boraviti (пор. с.-х. боравити «знаходитися, жити, перебувати», блг. боравя «робити, займатися чим-небудь», мак. борави «мішати, робити, виконувати», Sk., I, 188—189; БЕР, I, 67—68; ЭССЯ, II, 195—196), предків західних слов'ян — *pěkrъ (ч. pěkný, слвц. pekný, п. pękny «гарний»; Mach., 442), предків східних слов'ян — rěnь (д.-р. рѣнь, укр. рінь), *xoršь (д.-р. хорошь, укр., рос. хороший, блр. харошы).

Однак питання про первісні територіальні межі праслов'янських діалектів залишається відкритим. Слова, характерні тепер для певних груп слов'янських мов, могли бути спільнопраслов'янськими, не діалектними, але втраченими частиною слов'янських мов у певний час. Деякі праслов'янські слова (загальні або діалектні) вийшли з ужитку навіть в окремих мовах певної групи.

Коли слово відоме (в наш час або з писемних пам'яток) в усіх або в частині мов даної групи і в усіх або в частині іншої групи слов'янських мов (а можливість запозичення виключається), його можна вважати праслов'янським.

---

[7] *Мейе А.* Общеславянский язык, с. 410.

[8] *Львов А. С.* Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966; *Львов А. С.* Общеславянское и диалектное в лексике памятников старославянской письменности.— В кн.: Славянское языкознание : VIII Междунар. съезд славистов. Загреб; Любляна, сент., 1978. Докл. сов. делегации. М., 1978, с. 269—280.

[9] Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. К., 1966, с. 535—539. Необхідно відзначити, що «ідея давньої діалектної складності слов'янства в галузі лексики й словотвору» лежить в основі «Этимологического словаря славянских языков» за ред. чл.-кор. АН СРСР О. М. Трубачова.

ЛЕКСИКА ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ

§ 6. Загальні зауваження. Давньоруська мова успадкувала з праслов'янської розгалужений, в багатьох галузях спеціалізований лексичний склад, що відбивав високий ступінь пізнання праслов'янами й їх нащадками навколишнього середовища, людини, високий рівень розвитку матеріальної й духовної культури, виробництва, суспільної організації. Дальший розвиток знань про навколишній світ, розвиток матеріальної й духовної культури, виробництва, ремесел, державної організації спонукав східних слов'ян до постійної лексичної творчості. Завдяки їй лексична система давньоруської мови, що базувалася на праслов'янській системі, була високорозвиненою, багатою. Вона досліджується протягом майже 150 років, проте повного, систематичного опису її немає, хоч проведено вже кілька глибоких досліджень у цій ділянці східнослов'янського історичного мовознавства [1].

Давньоруська лексика була тим грунтом, на якому сформувалися словникові системи трьох східнослов'янських мов — російської, української та білоруської. Тому в даній праці вона досліджується як вихідна база виникнення української лексичної системи. При цьому звертається спеціальна увага на праслов'янську спадщину в давньоруській мові, на східнослов'янські лексичні новотвори, загальні ареали поширення лексичних діалектизмів у межах давньоруської мови, особливо тих, які згодом стали характерними головним чином або тільки для української мови.

У зв'язку із специфікою змісту пам'яток XI—XIII ст. не всі групи лексики давньоруської мови зафіксовані з однаковою повнотою. Не засвідчено пам'ятками багато слів праслов'янського походження, давньоруських новотворів, але фіксація їх у пізніших тек-

[1] *Филин Ф. П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей).— Учен. зап. Ленингр. пединститута им. А. И. Герцена, 1949, т. 80; *Черных П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии. Древнерус. период. М., 1956; *Львов А. С.* Лексика «Повести временных лет». М., 1975.

стах або функціонування в сучасних східнослов'янських мовах та їх діалектах говорять про те, що вони існували й у давньоруській мові. Багато пам'яток XI—XIII ст. дійшло до нас у пізніших списках, у яких давньоруські фонетико-орфографічні особливості часто не відбиваються. Не засвідчені або зафіксовані пізнішими списками слова передаються в нашій монографії у формі, яку б вони мали, коли б засвідчувались у період до занепаду зредукованих голосних.

§ 7. Назви, що стосуються людини, її вікових особливостей, статі. Слова на позначення появи людини на світ, розрізнення статі, розвитку й росту, диференціації за віковими особливостями тощо успадковані давньоруською мовою з праслов'янської: *человѣкъ* (множ. *людьѥ, людиѥ,* зрідка — *люди*) < čelověkъ «людина», *мужь* < mǫžь «чоловік, муж», *жена* < žena «жінка», родити(сѩ) < < roditi(sę) «родити(ся), удатися в когось із батьків, родичів», *съсати* < sъsati «ссати», *повити* < poviti, *пелєна* < pelena, *pelna «пелюшка», *(въс)кърмити* < (vъs)kъrmiti «(ви)годувати, згодувати», *кърмильць* < kъrmilьcь «вихователь», *кърмилица* < kъrmilica «мамка, жінка, що годує чужу дитину», *дѣтѩ* < dětę «дитя, дитина», *дѣти* < děti «діти», *отроча* < otročę «хлопчик», *отрокъ* < < otrokъ «хлопець», *дѣвица, дѣвъка* < děvica, děvъka «дівчина, дівка», *молодъ* < *moldъ «молодий», *молодьць* < *moldьcь «молодик, юнак, молодець», *молодь* < *moldь «молодь, молоді дружинники», *унъ* < (j)unъ «юний», *уность* < (j)unostь «юність», *уноша* < < (j)unoša «юнак», *старъ* < starъ «старий», *старость* < starostь «старість», *старьць* < starьcь «старець, дід», *баба* < baba «стара жінка, баба, повитуха», *бабити* < babiti «бути повитухою», *вьрста* < vьrsta «вік» (діал. *версть* — Гр., I, 138, заст. *верства* — СУМ, I, 332), *съвьрстьникъ* < sъvьrstьnikъ «ровесник» (діал. зак. *вéрсник*), *ровьнѩ* < *orvьn'a «рівня за віком», *възрости* < *vъzorsti «вирости, зрости», *възростъ* < *vъzorstъ «вік (людини)», *възмужати* < *vъzmǫžěti «змужніти» та ін.: А ѥже на *человѣцѣ* на холостѣ боудеть опитемьѭ (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 60) або ще такі приклади: инии же молвахоуть. ѩко простии *людье* соу(т) поуще(и) Половець (ЛГВ, 742); м҃ти ѥго бѣ бо крѣпка ... ѩкоже *моужь* (ЖФ, XII—XIII, 75); въ другыи же д҃нь прииде пакы *жена* (81); разбѣгнутсѧ ѡ(т)сюду вси во времѧ же хотѧщихъ *родити*. аще *родитсѧ ѡтроча* погубѧть. аще дѣвоческъ полъ то *въздоѭть* [и] прилѣжнѣ *въспитаюmь* (ПВЛ, 16); *родисѧ* оу Д҃вда сынъ (ЛК, 679); чему *дѣти* продаешь? ... аще будуть *родилися* в матерь, то, *возросьши* мене (пр)одадуть (Д. З., XII, сп. XVI, 33); дѣтѧти ... повели дати *съсати* (Кир., 1136—1156, сп. XIII, 35); Володимира не пусти *кормилець* его зане молодь бѣ (ЛК, 431); взѧлъ бо есмь ю. ѡ(т) своее м҃три в пеленахъ. и *воскормилъ* (ЛГВ, 901); кто ... *кормить* дѣтѧ, или роднаѩ мати, или *кормилица* (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 39); видѣвъша такого *отрока*... възвѣстите м҃три (ЖФ, XII—XIII, 81); аще будеть

ориниа или *дѣвица* добра (ПВЛ, 50); и *молодь* свою пустиша (ЛК, 379); ходиша на Емь *молодьци* (Ср., II, 169); блгслови и *старьць* (ЖФ, XII—XIII, 80); *баба* ходѧщи и коупѧщи корѣмлю (ЛГВ, 837); А иже-то *бабѧть*... ѡ(т)лоучитисѧ ѡ(т) церкви (Кир., 62); се же житиѥ ... Θеѡдосиꙗ отъ *оуны вьрсты* (ЖФ, 83); исходити ѥмоу съ *съвьрьстьникы* своими на игры (75); ѡ(т) *старости* не можаще ни на конь всѣсти (ЛК, 340); А *старцемь* ...съ своими ровнями (И. Ф., XI, сп. XVI, 328); Кнѧзю Стославу *възрастьшу*. и *възмужавши(ю)* (ПВЛ, 64); оунъ *възрастъ* имѣю... (Д. З., XII, сп. XVI, 22).

Окремими прикладами засвідчується в давньоруських пам'ятках слово *человѣкъ* із новим значенням «чоловік, муж»: Аже *человѣкъ* ринѧсѧ пьꙗнъ на женоу свою, вередить в неи дѣтѧ (Кир., 1130—1156, 60).

Часом в оригінальних давньоруських пам'ятках на означення дітей вживаються слова *чадо* < прасл. čędo, *дѣтьскъ* (субст. прикм.) < dětьskъ «дитина»: мтре же *чадъ* сихъ плакаху (ПВЛ, 119); король же Андрѣи...хотѧше дати дщерь свою за кнѧзѧ Данила. обѣима *дѣтьскома* бывшима (ЛГВ, 723). Мабуть, термін *чадо* в живій мові почав витіснятися вже в XI—XIII ст. словом *дѣтѧ* > *дитѧ*.

Вживане в писемній мові *полъ* (пор. *полъ* < прасл. polъ «пів-, половина») «стать», імовірно, є старослов'янізмом.

Можливо, як давньоруський семантичний новотвір треба кваліфікувати прикметник *маститъи* «дуже великий, глибокий (про старість)» (пор. ст.-сл. *маститъ* «жирный, тучный» — SJStSl, II, 194): престависѧ Ꙗнь *старець*...живъ лѣ(т). ч҃. в старостѣ *мастите* (ПВЛ, 281).

Дієслова та іменники на означення життя— праслов'янська спадщина в давньоруській мові — *жити* < žiti, *пожити* < požiti і ін., *животъ* < životъ «життя (без підкреслення протікання його в часі)», *житьѥ (житиѥ)* < žitьje «життя (з підкресленням протікання його в часі)»: *Живуть* же болѣ 100 лѣт (И. Ф., XI, сп. XVI, 255); и даи ны Бъ с тобою *пожити* (ЛК, 494); молити за ны ба и при *животѣ* и въ съмьрти (Хр., 1130, 33); [добра жінка] дѣеть бо мужеви своєму. блго все *житьє* (ПВЛ, 80). Іменник *жизнь* < прасл. žiznь зі значенням «життя» в оригінальних давньоруських пам'ятках не фіксується — він виступає в них тільки із значенням «майно»: се єсмы села и(х) пожгли всѧ. и *жизнь* и(х) всю... а поидемъ к Любчю. идеже и(х) есть всѧ *жизнь* (ЛК, 361). Словом *животъ* зрідка позначалося поняття «спадщина, майно»: пошибаньѥ... промежи мужемь и женою ѡ *жівотѣ* (УВ, XI, сп. XIV, 23). Термін *житиѥ (житьѥ)* (як такий, що вказував на протікання життя в часі) часто виступав у заголовках оповідей про діяння святих, напр.: *житиѥ* прп(д)бнааго оца Θеѡдосиꙗ (ЖФ, 71).

§ 8. Назви частин і органів людського тіла й співвідносних із ними частин і органів тварин. Дуже добре зберігала давньоруська

мова успадковані з праслов'янської назви частин і органів людського тіла й співвідносних із ними частин і органів вищих тварин: *тѣло* < tělo «тіло», *плъть* < plъtь «плоть, тіло» (переважно в релігійних текстах), *мясо* < męso «плоть» (д.-р. значення — вторинне), *кры* (род. відм. *кръвє*) < kry (род. відм. krъve), *жила* < žila, *кожа* < koža «шкіра», *кость* < kostь «кістка», *хрястъкъ* < xręstъ «хрящ», *хрьбьтъ* < xrьbьtъ «хребет», *купръ* < прасл. півн. kuprъ «куприк» (тексти XI—XIII ст. не зафіксували), *удъ* < udъ «частина тіла», *съставъ, суставъ* < sъstavь, sǫstavъ «частина тіла», *суглобъ* < sǫglobъ (д.-р. тексти не фіксують) [2], *голова* < *golva, *лобъ* < lъbъ «череп», *чєло* < čelo «лоб», *лицє* < lice «обличчя, лице» (пор. і *обличьѥ* «вигляд»), *тѣмя* < těmę «тім'я», *волосъ* < *volsъ «волос», *кудри* (мн.) < kǫdri «кучері», *космъ* < kosmъ «пасмо волосся», *чєлъка* < čelъka «чуб», діал. *чілка* (СУМ, XI, 339), *чівка* (Гр., IV, 465) (д.-р. пам'ятки фіксують лише похідне значення «бунчук»), *коса* < kosa (д.-р. пам'ятки не фіксують), *мозгъ* < mozgъ «мозок», *бры* (род. відм. *бръвє*) < bry (род. відм. brъve) «брова», *око* < oko, *зѣница* < zěnica «зіниця», *вѣко* < věko «вія, повіка, віко (розм.)», *скоронь, скороньꙗ* < *skornь «скроня, щока (похідне значення)», *чєлюсть* < cěl'ustь «щелепа», *ухо* < uxo «вухо», *носъ* < nosъ, *ноздря* < nozdr'a, *уста* <usta, *ротъ*<rъtъ «рот» (первісно «рот у тварин»), *устьна* < ustьna «губа», *губа* < gǫba «губа» (первісно, очевидно, «губа в тварини»; д.-р. тексти не засвідчили), *дясна* < dęsna «ясна» (д.-р. пам'ятки не засвідчили), *зубъ* < zǫbъ, *чєрєнь(нъ)* < < *černь «кутній (зуб)» (діал. *черенній зуб* — Гр., IV, 456, д.-р. пам'ятки не фіксують; *чрѣновьныи* — тільки у ст.-сл. і ц.-сл. текстах), з яким конкурувало інше — *кутьньи* (зубъ) < kǫtьnь (zǫbъ) «кутній (зуб)», *языкъ* < językъ, *усъ* < (v)ǫsъ «вус», *борода* < *borda «борода», *тылъ* < tylъ «потилиця» (д.-р. тексти засвідчують тільки як військовий термін), *шья (шия)* < šьja «шия»; *гърло* < < gъrdlo «горло», *гъртань* < gъrtanь «гортань», *рамо, рамя* < ramę «плече» (діал. *рам'я* — СУМ, VIII, 447), *плєчє* < *pletje, *рука* < < rǫka, *локъть* < *olkъtь «лікоть» (оригінальні д.-р. тексти фіксують як назву міри довжини), *долонь* < *dolnь «долоня», *пальць* < palьcь «великий палець», *пьрстъ* < pьrstъ «палець», *ногъть* < < *nogъtь* «ніготь», *пясть* < pęstь «кулак, п'ясток», *лопатъка* < lopatъka (д.-р. пам'ятки не засвідчили), *мышьца, мышька* < myšьca, myšьka «м'яз» (семантичний дериват від myšьka «мишка, миша»; д.-р. оригінальні тексти цього значення не зафіксували), *пахъ* < paxъ (д.-р. тексти не зафіксували), *дымя* < dymę «пахова частина тіла» (діал. зак. *дймено*) (засвідчується лише д.-р. списками ст.-сл. пам'яток), *пьрси* < pьrsi «груди», *грудь* < grǫdь «груди», *сьрдьцє* < < sьrdьce «серце», *плюча* < *pl'utja «легені» (засвідчується пізніми списками д.-р. текстів), *ятро* < jętro «печінка» (фіксується лише д.-р. списками ц.-сл. пам'яток), *зълчь* < zъlčь (корінь той же, що і в *зелений, злак* — Ф., I, 45; пізніше зближене з *жьлтъ* «жов-

---

[2] Звичайно, тут і далі йдеться про обстежені пам'ятки та словники давньоруської мови (Ср., Сл.РЯ).

гий» — *жьлчь*) «жовч», *селезень, селезеня* < *selzenь, -na «селезінка», *желудъкъ* < želǫdъkъ «шлунок», *лядвица* < lędvica «нирка» (д.-р. фіксують тільки *лядвея* «крижі, поперек, нирка?») (пор. *полядвиця* «вид страви, приготовленої з філе» (СУМ, VII, 107), *утроба* < ǫtroba «утроба, нутрощі, живіт» (вживається тільки в релігійних текстах або цитатах із них), *чрево* < *červo «живіт, черево», *брюхо* < прасл. півн. br'uxo «черево» (д.-р. тексти не зафіксували), *ребро* < rebro, *пупъ(къ)* < pǫpъ(къ) «пуп», *бедро* < bedro, *бокъ* < bokъ «бік тулуба», *чресло* < *čerslo «крижі, поперек» (діал. *чересло* — Гр., IV, 456) (пор. *черес* «широкий пояс»), *нога* < noga, *стегно* < stegno, *голѣнь* < golěnь «гомілка, голінка», *колѣно* < kolěno, *лысто, лытъка* < lysto «литка», *глезно* < glezno «кістка ноги» (оригінальні д.-р. тексти не засвідчили), *пята* < pęta, *стопа* < stopa «стопа, підошва» (д.-р. пам'ятки фіксують як одиницю виміру та в значенні «слід стопи»), новіше *подъшьва* < прасл. півн. podъšьva (первісно «підошва взуття»).

Більшість цих слів фіксують давньоруські оригінальні та перекладні тексти, і лише окремі слова засвідчуються похідними утвореннями й східнослов'янськими списками XI—XIII ст. старослов'янських пам'яток: или кто выбиеть *око* члвкоу, или *ногоу* ототнеть. или иноую хромотоу въ тѣлѣ оучинить (СГ, 1223—1225, 11); быша бо Ѡбърѣ *тѣломъ* велици (ПВЛ, 12), сам гь нашь *плъть* свою нарече (ЖФ, XII—XIII, 77); крокодиль звѣрь е(с) ...*хвостъ* емоу... ѡстръ. *хребе(т)* же его есть ѡдина *кость* до конца... (ХА, XI, сп. XV, 429); всихъ *кости* тоуто лежать (ПВЛ, 913); Оже выбьють *зоубъ*, а кръвь оувидать оу него въ ртѣ (ПР, сп. 1282, 128); Гусли бо страяются персты, а *тѣло* основается жилами (Д. З., XII, сп. XVI, 19); и похвати быка рукою за *бокъ*. и вынѧ *кожю* с *мѧсы* (ПВЛ, 123); Има(т) преграду *хрясто(к)* (Ср., III, 1413); и повелѣ оубити и. и тако расѣкоша и на *оуды* (ПВЛ, 279); за роукоу... и за всѧкыи *соуставъ* ... пѧть гривьнъ серебра (СГ, 1229, 21); мажють и масломь... на всѣхъ *съставѣхъ* (ОВС, 1274; сп. XIII, 93); нѣчто мѩ на *головѣ* бодеть (Чуд. РД, XII—XIII, 62—63); бѣ же на шеломѣ надъ *чело(м)* Пантелѣмонъ златъ. и оудари и мечемъ. и тако вшибесѧ шеломъ. до *лба* (ЛК, 439); кнѧзь Володимѣрь. возрастомь бѣ высокъ. *плечима* великъ *лицемь* красенъ. *волосы* имѣѩ желты коудрѧвы *бородоу* стригыи... *оустна* исподнѧѩ добела (ін. сп. *дебела* (ЛГВ, 920—921); на *шии*. и къ *очима* и къ *темени* (Чуд. РД, XII—XIII, 62); Овъгда тързаше *космы* (Ср., XIII, I, 1294); и *челку* стѧговую сторгоша (ЛЛ, 360); въ *мозгъ* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 266); доброма *бровьма* (Ср., I, 181); отпадеть *роука* или оусьхнеть, или *нога*, или *ѡко* (ПР, сп. 1282, 124); посе(м) оудари и в *око*. и изѧ *зѣницю* (ПВЛ, 261); слѣпа... ѩко ни *вѣком* ... ѧзнам не познати сѩ (Чуд. РД, XII—XIII, 67); Уноша... его же за *скоронь* удари (Ср., III, 383); нача болми немочи. и пада емоу все *мѧсо* с *бороды*. и *зоуби* исподнии выгниша вси и *челюсть бороднаа*. перегни (ЛГВ, 916); по *оухоу* оударите (СГ, 1229, 21); пострѣли нѣкто Кастера в *носъ*

(И. Ф., XI, сп. XVI, 379); тогда бодоша конь под нимъ в *ноздри* (ЛК, 437—438); брате хр(с)тъ еси цѣловалъ а и еще ти ни *оуста* не ѡсхла (ЛК, 536); конемъ на *ротъ* осути ѡвьсъ (ПР, сп. 1282, 124); Оже выбьють *зоубъ*, а кръвь оувидать оу него въ *ртѣ* (128); *Чреновныя* нарече(т) *кутняя зубы* (Ср., XI, I, 1383); а *іазыка* емоу оурѣза (ЛК, 319); [*бо*]*рода* мала. и *оусъ*. младъ бо бѣ іеще (ЖБГ, XII—XIII, 58); влѣзоша в воду и стаіахy ѡвы до *шиє* а друзии до *персии* (ПВЛ, 117); стрѣлою оудари в *горло* (ЛК, 487); бы(с) видити *гортань* (ЛГВ, 817); възѣмъше на *рама* кніази (ЖБГ, XII—XIII, 62); оудари и копьємъ за *плече* (ПВЛ, 201), взати ѡт 10 *локотъ* по ногатѣ (ПР, сп. 1282, 132); мюромь помазати *чело, ноздри, оуста, сердце*, іединоу *роукоу* правоую *долонь* възнакоу (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 55); дотиснувъса *палцемь* в чашю бѣ бо имѣіа под *ногтемъ* растворєньє смртноє (ПВЛ, 166); нагыми *пьрсты* прикоснoутиса (СУ, XII, 130); оударить ... *пястью* (Ср., II, 1794); отжени недугъ ... от *бедру*, от *дымью* (Сл.РЯ, сп. XV, IV, 394); доску ... възложиша на *перси* іего. и сѣдоста ѡбаполы (ПВЛ, 260); баше видѣти... *гроуди* расѣдавъша са (Усп. зб., XII—XIII, 461); лежааше ... не могыи двигноути ни *оусты* ни очима. тъкъмо *срдце* іего въ немь кльцааше (Чуд. РД, XII—XIII, 63); устрѣленъ посредѣ ... *плючь* (Ср., II, 978); цѣлиши ми *іатра* (Ср., XI, III, 1673); ими рыбоу и, оурѣзавъ *чрево* іеи възми *оутробоу* и *золчь* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 160); О лѣвую бо [страну] іесть *селезеня* долга и тонка (Ср., сп. XIV, III, 325); нѣкто братъ единь, боляй *лядвіами* (КП, XIII, сп. XV, 112); Въ *чрѣвѣ* кытовѣ въ самомъ *желудцѣ* (Ср. XII, I, 849); да ти прободемъ трѣскою *черево*. твоє толъстоє (ПВЛ, 143); ни коли же на *ребрѣхъ* своихъ ліажашеть (ЖФ, XII—XIII, 90); Ту есть внѣ стѣны за алтарем *пупъ* земли (ХД, 1106—1108, сп. XV, 10); в *чересла* бѣ іему рыбии хвостъ прирослъ (ПВЛ, 165); Михалка кназіа оудариша ратнии. двѣма копьи. въ *стегно* (ЛК, 558); оуіата бѣ іему *нога* по *колѣно* (Чуд. РД, XII—XIII, 63); и паличьемь *голѣни* ся скрушиша (Сл.РЯ, IV, 61); крови каплющи от...*лыстовъ* (КП, XIII, сп. XV, 109); башеть бо тала *стопа*. за Хороломъ (ЛК, 636); инии же изъ *подъшевь* выстоупахоуть аки ис *чрева* (ЛГВ, 761); плесньци, высокы *платы* имоуща (УС, XII, 262) (тут у значенні «каблуки»).

Лексеми праслов'янського походження *дымя, плюча, утроба, іатро, людвица*, які фіксуються переважно або тільки в давньоруських списках старослов'янських пам'яток, очевидно, вже XI—XIII ст.— у більшості східнослов'янських говорів переходили в розряд архаїзмів. Термін *плюча* був витіснений пізніше східнослов'янським новотвором із прикметниковим коренем льг-ъкъ (пор. укр. *легені*, рос. *легкие*). Замість *людвица* і под. виникає східнослов'янський новотвір *пъчька* «нирка», що фіксується тільки в XV ст. (Ср., II, 1329). Слово *почька* — результат метафоричного переносу на орган людського тіла назви кісточки плода, пор. рос. *почка* «брунька», укр. діал. *почки* «нутрощі, гарбузове насіння» (Гр., III, 393), словен. pečеk, ч. pecka «плодова кісточка», корінь прасл. *pъtj- (пор. Ф., III, 348).

Давнє ютро вже в давньоруській мові витісняється питомим неологізмом *печень*, похідним від дієприкметника, *печен-ъи* (за подібністю за кольором (і масою?) до запеченої (згуслої) крові; навряд чи прямо від **пек**-у з первісним значенням «смажена печінка» — Ф., III, 255): дѣла ми погань си (ін. сп. *ми с погаными нѣт*). а проюли мь (ін. сп. *ми*) оуже и на *печенехъ* (ЛГВ, 899) «дійняти до печінок, дошкулити». Праслов'янський термін *jelito < «кишка» давньоруські пам'ятки зовсім не засвідчують. Він замінений словом *кышька*, яке фіксується східнослов'янськими текстами тільки з XIV ст. (у списку): Дасть жерцю *кишку* роговую (Ср., I, 1211). Назву *кышька* зіставляють із п. kiszka «кишка, ковбаса», полаб. t'ais «нирка», ч. діал. kiška «різновид ковбаси», блг. діал. *кишка* «навитий на паличку виток вовни, насиченої дьогтем для зволожування пальців при прядінні» й виводять із прасл. діал. kyša, kyšьka (здріб.) (S., II, 174). Проте болгарське слово можна пояснювати як дериват слова *кика* «коса, чуб» (**кичка* < *кишка*), а прасл. kyšьka — як північнослов'янський новотвір. Інший північнослов'янський неологізм *щека* «щока» (пор. п. szczeka, східнослвц. ščeka) в обстежених давньоруських текстах не виявлено. Можливо, з цим апелятивом пов'язане ім'я літописного Щека — брата князя Кия. Давньоруським новотвором є іменник *кулакъ* — *кулаками* побьємь (Ср., II, 1361), що його трактують як похідне від тюрк. kol, kul «рука» (Пр., I, 409; Ф., II, 408), хоч це насправді східнослов'янське питоме слово, утворене від кореня **кул-**, пор. укр. *кулитися* «сутулячись, щулитися» (СУМ, IV, 391), *скулити* «скорчити, зігнути своє тіло або частину його» (IX, 333; з цими словами пов'язані й укр. *скула* «вилиця», діал. *куляти* «кульгати» (СУМ, IV, 392), словен. kulj «кривоногий», п. kulić «скривляти»). Від праслов'янського *korkъ «нога» (Ф., III, 130) у давньоруській мові зберігалося тільки похідне *окорокъ*: идеже кождо наражєнъ *ѡкорокы* пресѣкаа (ХА, сп. XIII—XIV, 536) (тут — «литки»?).

Мабуть, у давньоруську епоху на окремих територіях намітилася тенденція до архаїзації деяких термінів на означення частин і органів людського тіла — слів *пльть, чєрєнь(нъи) (зубъ), рамо (рамю), пьрстъ, оуста, оустьна* за рахунок поширення близьких за значенням назв, які взяли на себе їх функцію — *тѣло (мꙗсо), кутньи (зубъ), плєчє, пальць, ръть, губа*. Останні два спочатку були емоційно забарвленими, бо первісно позначали тільки відповідні частини організму тварин. Нагадаємо, що праслов'янське *noga первісно означало «ніготь» (Ф., III, 78—79), пор. **ног-ъть.** Щоправда, у кожному конкретному випадку процес цей не проходив однаково активно й не в одному напрямку. Із специфічних старослов'янських слів досліджуваної групи, вживаних і в оригінальних давньоруських творах, відзначимо *ланита* «щока»: Заушения ли, ци ли за *ланиту* ударения (Тур., сп. XIII, 419).

Велика кількість праслов'янських слів виявляється серед назв на означення частин тіла й органів, притаманних тільки тваринам: *рогъ* < rogъ «ріг», *грива* < griva (пам'ятки XI—XIII ст. не засвід-

чили), *вълна* < vъlna (vьlna) «вовна», *сьрсть* < sьrstь «шерсть», *щетина* < ščetina «щетина» (тексти XI—XIII ст. не відбили), *пухъ* < < puxъ (у д.-р. пам'ятках не засвідчене), *перо* < pero, *чешуя* < češuja «луска (на рибі)», *рыло* < *rydlo «рило» (в оригінальних д.-р. пам'ятках не фіксується; у списках церковнослов'янських і в перекладних фіксується як назва інструмента «лопата, кайло»), *кълъ* < kъlъ «ікло» (д.-р. тексти не засвідчили), *гребы* (род. відм. *гребене*) < < *greby (род. відм. *grebene) «гребінь (у тварин)» (пам'ятки не засвідчили; первісне значення «гребінка, гребінець»), *жало* < žędlo «жало», *вымя* < vymę «вим'я», *хвостъ* < xvostъ «хвіст», *крило (крыло)* < kridlo «крило» (ы на місці и внаслідок зближення з *крыти* — Ф., II, 389), *копыто* < kopyto «копито», *сало* < sadlo «сало, внутрішній жир», *лои* < lojь «жир на нутрощах овець та кіз», *икра* < jьkra «ікра», *яице* < *ajьce «яйце» (останні чотири лексеми в пам'ятках виступають як назви продуктів харчування): а. Ѣ. лоси ѡдинъ ногами топталъ. а другыи *рогома* болъ (МП, 251); в(ь)земь ѡ(т) овчи(х) волнѣ *руно* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 37); прядыи *вълноу* (ЖФ, XII—XIII, 87); *шерсти* претятѣ бывши на стегнѣ коня его (ЛГВ, 769; літера ш у слові *шерсть* в оригіналі перероблена із с, як зазначають видавці пам'ятки); яко *чешюя* рыбьия (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 332); *жала* бяху на ошибѣхъ ихъ (Ср., I, 841); *вымена* овьчая и козьяя (ЖС, XIII, 351); рыбии *хвостъ* прирослъ (ПВЛ, 165); ѡрлом же клекьщоущимъ и плавающимъ *криломъ* (ін. сп. *крилы*) (ЛГВ, 802); но конь ихъ видѣти *копыта* (ПВЛ, 215); съ ... чистымь *саломь* (Ср., сп. 1282, III, 245); ядять *лои* (II, 45); достоить *икра* по все говѣнье (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 31—32). Давньоруський неологізм *мърда* «морда» в прямому значенні не засвідчений (пор. *мордка* «грошова одиниця» — Ср., II, 174), однак фіксується дієслово *мърдати* < прасл. mъrdati «кривлятися, гримасувати», від якого походить цей іменник: *Мордая* на молящаяся (Ср., II, 174).

До праслов'янської спадщини відносяться нечисленні назви речових результатів діяльності організму та деривати цих назв: *сльза* < slьza «сльоза», *потъ* < potъ «піт», *слина* < slina, *сопля* < sopl'a «сопля, слиз із носа», *воз(ъ)гря* < voz(ъ)gr'a «шмарклі», діал. *віскряк* (СУМ, I, 684), *молозиво* < *melzivo «молозиво», *молоко* < *melko, *сѣчь* < sьčь «сеча, сечовина» та ін., пор. ще: *паучина* < paǫčina «павутина», *бльвотина* < blьvotina «блювотина»: отирая *слезы* уброусцемъ (ЛК, 532); Ярославъ же сѣде Кыевѣ. *оутер пота* с дружиною своєю. показавъ побѣду и трудъ великъ (ПВЛ, 146) «багато потрудитися, докласти великих зусиль» (фразеологізм); [книгу] да блюдоут чьтоущеи... ни *слиною* же из оустъ ихъ окропит (СУ, XII, 130); Изъ ноздрию ємоу *соплиє* течахоу (Ср., XIII, III, 463); Отъ своея плоти ничтоже творяше погано, ни *возгрь*, ни мотыла (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 31); А *молозива*, рече, лихо, негодно бы ясти ієго, яко съ кровью ієсть (48); а за коровиє *молоко* 6 ногатъ (ПР, сп. 1282, 126); возлѣють на не *ща* (И. Ф., XI, сп. XVI, 449); все мимоходить. и хоуже *паоучины* (ЖБГ, XII—

XIII, 45); къ *блевотинамъ* прише(д) истѣкаше (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 480).

Праслов'янського походження й дієслова, що вказують на функціонування органів живого тіла — *дыхати* < dyxati, *дути* (1 ос. одн. теп. ч. *дъму*) < duti, *мьжити* < mъžiti «жмурити, щуритися», *пльвати* (1 ос. одн. теп. ч. *плюю*) < plьvati < *pjъvati (Ф., III, 291), *бльвати* (1 ос. теп. ч. *блюю*) < blьvati, *зияти* < zijati «зяяти, роззявляти», *лизати*<lizati, *кусати*<kǫsati, *въкусити* «вкусити; їсти», *грызти* < gryzti, *пити* < piti, *локати* < lokati «хлебтати» (діал. *локати* «лизати» — Ж., 412), *хлєбътати* < xlebъtati, *ѣсти* (в пам'ятках часто в церковнослов'янській формі *ıасти*) < (j)ěsti «їсти; кусати» (пор. *зубоѣжа* «укус зубами»), *зобати* < zobati «їсти зерно, дрібний корм», *жьвати* < žьvati «жувати» (діал. *жвати* — Гр., I, 477), *поглънути* < poglъnuti, *поглътити* < poglъtiti «поглинути», *пожьрти*<požьrti «пожерти», або, може, «проковтнути (щось ціле)» (діал. зак. *прожерти* «проковтнути»), *уклюнути* «ужалити», *кълцати* < kъlcati «стукати (про серце)» (діал. зак. *ко́втати*) та ін.: Бориса ... повезоша и. и еще *дышющу* (ПВЛ, 134); пор. ще: *задыхаються* отъ зноя (ХД, 1106—1108, сп. XV, 21); на чисто сълньце не лзѣ възрѣти, но *мжить* всякъ (И. Ф., XI, сп. XVI, 371); тоужахоу и *плевахоу* (ЛГВ, 839); изъ оустъ *выплевавше* (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 40); Володимеръ. *блюну* на землю (ПВЛ, 86); ибо коркодиль ... егда же *зинеть* въ оусты е(с) до рамоу *зѣваниє* твораѧ (ХА, XI, сп. XV, 429): изидоста ... *лижюща* оуста своѧ (ЛГВ, 778); *кусаше* хлѣба (ПВЛ, 195); Аще и что боудеть и *въкуосилъ* или *пилъ* ... не *ıасти* сыра и мѧса (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 52); иже *грызеть* зелениноу то того боудеть зоубомь оскомина (Ізб. 1076, 527); вина не *пити* (84); *лочеть* ıазыкомь своим ѡ(т) воды, ıако же *лочеть* песъ (Ср., сп. XIV, II, 45); с треми сты мужеи *хлептавшими* (III, 1370); повелить *ѣсти* рыбы (СУ, XII, 121); конемъ на ротъ соути ѡвьсъ колько могуть *зобати* (ПР, сп. 1282, 124); поıасы *жвахоу* и сапогы и кожѣ щитныє ıадахоу (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 266); ѡ(т)верзъ оуста свои и *поглону* хартію (Ср., II, 1014); Коли *пожреть* синица орла (Д. З., XII, сп. XVI, 24); выникнувши змиа ... (и) *оуклюну* в ногу (ПВЛ, 39); срдце ıего въ немь *кльцааше* (Чуд. РД, XII—XIII, 63).

Дієслова *кыхати* < прасл. kyxati «чхати» (діал. зак. *кы́хати*) обстежені давньоруські тексти не засвідчують, але на існування його вказує похідний іменник *(за)кыханьє* «чхання»: *закыханью* (ін. сп. *зачиханию*) вѣрують, еже бываєть на (з)дравьє главѣ (ПВЛ, 170), *кыханию* (ін. сп. *чиханию*) вѣруєть (е)же бываєть на здравьє головѣ (ПВЛ, ЛІ, 159). Очевидно, його ще в давньоруську добу почав витісняти варіант праслов'янського походження (ЭССЯ, IV, 110) *чихати, чьхати*.

§ 9. Фізіологічні відчуття, психічні почуття, характер, їх зовнішні вияви. Абсолютна більшість давньоруських слів (та їх дериватів) на означення понять, пов'язаних із функціонуванням органів відчуттів сягає праслов'янської давнини. Поняття «відчувати» передавалося лексемою *чути/чюти* та похідними *почувати/почювати*,

почути/почюти, почутити/почютити, очутити/очютити: бѭше нога ѥмоу соуха и съкърчена и не можааше на неи ходити ни малы ѥѣ *чюѩше* (Чуд. РД, XII—XIII, 60); ти тъгда тъщетѫ *почювати* (Ср., XII, II, 1328); *почю* ѡтстоуплениѥ болести. и огню прѣстатиѥ (ЖФ, XII—XIII, 133); Данилъ ... *почюти* раноу на телеси своемь (ЛГВ, 745); скоро *очютить* (И. Ф., XI, сп. XVI, 234). Слово *чути/чюти* в частині давньоруських говірок, особливо південно-західних, виступає і в новішому значенні «чути» (можливо, наявному вже у праслов'янських діалектах): твори правило...тихо ...Младенець не розоумѣѥть, а мьртвѣць не *чюѥть* (ПС, к. XIII, 107—108); ни видѣ ни единаго... ни *чюхъ*... минующаго мене враты (Ср., III, 1553). Подібне явище спостерігається й у похідних *очутити/очютити* «почути», *почутити/почютити* «дочутися, довідатися»: *ѡчюти* плачь и ре(ч) кдѣ се єсмъ (ПВЛ, 261); Всеволодъ *почюти* вои много. оу Ꙗрополка. оубоѭсѧ (ЛК, 301). Поняття «очуняти, опритомніти» позначалося словом *упомѩнутисѩ:* испи воды и вступити во нь дша. и *оупомѧнусѧ* (ПВЛ, 261). Загальнопоширеним було дієслово *слышати* < slyšati «чути, слухати, почути» та його деривати, зокрема *услышати* < uslyšati «почути»; *послушати* < poslušati «послухати»: се *слышю* ѡже сѧ хочете дати (ПВЛ, 266); оже *слышавъ* кто или знаѭ и вѣдаѭ, оже ѥсть холопъ (ПР, сп. 1282, 133); си *оуслышавъ*... възъпи плачьмъ (ЖБГ,XII—XIII, 51); *послоушаи* о мти молю ти сѧ *послоушаи* (ЖФ, XII—XIII, 77). Із похідних значень *слушати* відзначимо «слухатися, підкорятися»: аже не *слоушаѥть* старосты. то ть можеть на него дѣт(с)кого приставити (СГ, 1229, 23). Сюди ж відноситься й праслов'янського походження *слухъ* < sluxъ «слух», що могло означати й «вухо» (Ср., III, 435).

Дуже великим багатством характеризуються давньоруська мікросистема дієслів на означення зорового сприймання — *видѣти* < < viděti «бачити» (діал. *видіти*), *увидѣти* < uviděti «побачити» (діал. *увидіти*), *зьрѣти* < zьrěti «дивитися, бачити» (діал. *зріти, здріти*), *възирати* < vъzirati «дивитися, особливо вверх, нагору», *узьрѣти* < uzrěti «побачити» (діал. *узріти*), *позрѣти* < pozrěti «подивитися», *перєзрѣти* < *perzrěti «переглянути, передивитися», *озьрѣтисѩ* < ozьrěti sę «оглянутися, озирнутися», *дозьрѣти* < < dozrěti «додивитися, спостерегти; бачити далеко», *призирати* < prizirati «доглядати», *прозьрѣти* < prozьrěti «позбутися сліпоти». Напр.: первое столпъ Давидовъ и потомъ... *увидѣти* Елеоньскую гору... и *узрѣти* потомъ весь градъ (ХД, 1106—1108, сп. XV, 8); оуже боудоуть *видѣли* людиѥ съвѧзана (ПР, сп. 1282, 126); Изѧславлимъ сторожемъ. *зрѣти* бѧшеть на Галичьскии огнѣ (ЛК, 412); *позрѣ* въ гробъ сквозѣ крестець дверей (ХД, 1106—1108, сп. XV, 63); *Озрѣвся* Марія сюду и сюду, не *видѣ* никого же (58); ци сего еси *дозрѣлъ*. оже бра(т) твои выѣхалъ (ЛК, 396—397).

Сюди відносяться також дієслова *позоровати* < pozorovati «уважно дивитися, спостерігати» (похідне від *позоръ* < pozorъ «видовище»), *глѩдати* < ględati «вдивлятися, вишукувати, уваж-

но дивлячись» (похідне значення, пор. діал. *глядáти* «шукати» — Гр., I, 292), *оглꙗдатисꙗ* < oględati sę «оглядатися»: *глꙗдаите* (ін. сп. *ищѣте*) его... и налѣзоша и (ЛК, 587). Із значенням «шукати» лексема *глꙗдати* засвідчується тільки Київським літописом. Очевидно, така семантика дієслова була притаманна тільки південноруським говорам.

Спільнослов'янське дієслово *нюхати* (однак праслов'янська його форма точно не встановлена: ǫxati чи n'uxati) в обстежених давньоруських пам'ятках не виявлене. Лексеми *ухати* < ǫxati оригінальні тексти XI—XIII ст. також не фіксують. Дієслово *осꙗзати/осѧзати* «відчувати дотиком» (Ср., II, 755—756) виступає лише в культових текстах. Семантично близьке до нього дієслово *(по)щупати* / *пощюпати* «(по)мацати, визначити щось на дотик», хоч і має праслов'янський корінь (пор. прасл. ščuplъ «щуплий» — Ф., IV, 510), властиве саме давньоруській мові: *пощюпа* сорочкы и ре(ч) чему єстє снѧли с мене (ПВЛ, 261).

Давньоруське дієслово *кушатисꙗ* «пробувати щось робити» — не *кушаисꙗ* противу имъ ꙗко мало имаши вои (ПВЛ, 218) — та говори сучасних східнослов'янських мов свідчать, що в давньоруській мові лексема *кушати,* поруч із *вькушати/вькусити* вживалася з первісним значенням «пробувати на смак, куштувати»: чл҃вкъ аще *оукоуси(т)* сладка. послѣди горести не приимаєть (ПВЛ, 108).

В оригінальних і перекладних давньоруських текстах, списках церковнослов'янських пам'яток виступають різні назви відчуттів, здатності відчувати: *чувьство (чювьство)*, *почувьство (почювьство)*, *почутьє (почютиє)*, *почувъ (почювъ)* «почуття», *з(ь)ракъ* < < прасл. *zьrakъ (?) «зір» (пор. укр. діал. зак. *зрак* «зір», *здр'ачка* «зіниця», рос. *зрачок* «зіниця»; можливо, корінь **зьр**-ѣти й суф. **-акъ**, пор. **зна**-ти — *знакъ*; існує думка, що *зракъ* — церковнослов'янізм із неповноголоссям — Ф., II, 105; пор. рос. діал. *зорок* «зіниця» — Д., I, 694), *зьрѣньє* (-иє), *видѣньє* «зір», *слухъ* < прасл. sluxъ, *уханьє* (-ниє), *обонꙗниє* «нюх», *вькусъ, вькушеньє* (-ниє) «смак», *осꙗзаньє* (-иє) «дотик»: Тако же и в нас чювьства, рекше *вькусъ, ухание, слухъ, зракъ* (Сл.РЯ, 1263, II, 204); немощи *почютьє* (Ср., 1296, II, 1329); Въ малѣ наслаждающихъ *почювъ* (XI, II, 1328); взѧлъ ѥси *зракъ* ѡчью моєю (ПВЛ, 270); та ти имата дати *видѣниє* (Чуд. РД, XII—XIII, 65); ни *слоухъмь* хотѧше... слышати (ЖФ, XII—XIII, 124); пятію чювствіи: ѡчима, *слѫхомъ, ѡбоняніємъ,* еже есть ноздрима, вкоушеніємъ и *ѡсязаніємъ,* еже еста роуцѣ (Ср., XII, сп. XVI, 435). Очевидно, терміни *обонꙗньє* та *осꙗзаньє* були церковнослов'янізмами, які вимагали пояснення вже в давньоруський період. Із здатністю речовини діяти на нюхові органи пов'язані слова *смородъ* < *smordъ «сморід», *смьрдѣти* < *smьrděti «смердіти», *вонꙗ* < von'a «запах», *вонꙗти* < von'ati «пахнути; воняти» та ін., напр.: конь мъножьство помре... нѣльзѣ бѣше... ни на поле выити *смороды* (ЛН, 30); исполнится...*вонѣ* бл҃гы (ПВЛ, 182).

До успадкованих із праслов'янської мови слів, пов'язаних із фізіологічними відчуттями та реакціями на них, відносяться *голодъ* < *goldъ «голод; нестача харчів» (похідне значення), *голодьныи* < *goldьnъ(jь) «голодний», *сытыи* < sytъ(jь) «ситий», *сыть* < sytь «відчуття ситості», *насытити(сю)* < nasytiti(sę), *наѣсти сю* < < najěsti sę, *поѣсти* < pojěsti «з'їсти», *объѣсти сю* < objěsti sę «об'їстися», *жадати* < žędati «відчувати спрагу, бажати пити» та похідні *жадьныи* < žadьnъ(jь) «спраглий», *жажа* (в пам'ятках часто в старослов'янській формі *жажда*) < *žędja «спрага, жага», напити сѧ < napiti sę, *пьянъ* < pьjanъ(jь) «п'яний», *пьянство* < pьjanstvo «п'янство», *тєрєзвый* < *terzvъ «тверезий», *оскомина* < < (o)skomina «оскома» (діал. *оскомина*), «неприємні спогади» (образно), *тъщьно* < tъščьno «нудотно» (діал. *тошно* — Гр., IV, 278), *свьрбѣти* < svьrběti «свербіти» (давньоруські тексти фіксують тільки похідне *своробъ* < *svorbъ «свербіж»), *чєсати* < česati «чухати» й похідні: изнемагати начаша людьє...водною *жажею* и *голодомъ* (ПВЛ, 221); бѣ...*голодъ* по всеи тои странѣ (147); имѣнию бо не бѣ *сыть* (ін. сп. *сыт*) (ЛК, 552); держа кнѧжению три...да нѣту ти *сыти* (ЛГВ, 913); се мало сѧ *насытилъ* крове моєю. а се хочеть боле *насытитисѧ* (ПВЛ, 266); не подаша ємоу ни ѣсти ни пити. пребысть алчьнъ и *жадьнъ* (Чуд. РД, XII—XIII, 63); Данилъ...*вжада* воды. пивъ почюти раноу (ЛГВ, 745); аже *терезви*, то легчаѥ (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 58); голова болить или *тощно* (28); А иже поставлени иѥрѣєве *оупиватисю* имуть, въ ѡ(т)лученьє вложити (Іо., 1080, сп. XV, 19); Половци... *напилисѧ* бѧхоуть коумыза (ЛК, 651); еще бо емоу не сошла *ѡскомина* Телебоужины рати (ЛГВ, 930); Ли *своробъ* на нозѣ (Ср., III, 287); *чесати(с)*. семоу оубо главоу. семоу же нозѣ (СУ, XII, 130) та ін.

Розгалужену лексичну мікросистему складають успадковані з праслов'янської мови давньоруські слова на позначення внутрішніх почуттів та пов'язаних із ними ознак і станів людей — *вєсєлыи* < <veselъ(jь), *вєсєльє* < veselьje «веселість, радість, весеління», *вєсєлити(сю)* < veseliti sę, *радыи* < radъ(jь) «радий, охочий», *радость* < radostь, *радовати(сю)* < radovati sę, *съчастьє* < < sъčęstьje «щастя», *съчастьливыи* < sъčęstьlivъ(jь) «щасливий», *любы* (род. відм. *любъвє*) < l'uby (род. відм. l'ubъve) «любов, кохання; дружба; мир; згода», *любити* < l'ubiti «любити, кохати, дружити» та похідні, зокрема *улюбити* «вподобати, полюбити», *любыи* < < l'ubъ(jь) «любий, милий, приємний», *нєлюбьє* < nel'ubьje «неприязнь, невдоволення», *любьзьныи* < l'ubьzьnъ(jь) «любий», *любъвьныи* «дружній», *любъвьникъ* «улюбленець, приятель, прибічник», *милыи* < milъ(jь) «милий, любий», *миловати* < milovati «милувати», *милость* < milostь «милість, милосердя», *милостьникъ* < < milostьnikъ «улюбленець», *милостьница* < milostьnica «улюблениця», *милостивыи* < milostivъ(jь), *годьныи* «приємний, угодний», *страсть* < strastь «співчуття, жаль» (первісне значення «страждання»), *жаль* < žalь, *жаловати* < žalovati «жалувати, жаліти, шкодувати», *жаловати сѧ* «жалітися, жалуватися, скаржитися», *жалость* <

< žalostь, *жалостьныи* < žalostьnъ(jь) «повний горя; що викликає жаль», *жалоба* < žaloba «туга, горе, печаль» та ін., *жєлѣти* < želěti «відчувати жаль за чимось, шкодувати», *туга* < tǫga (споріднене з tǫgъ «тугий»), *тужити* < tǫžiti, *пєчаль* < pečalь «туга, смуток», «турботи» (первісне значення) (корінь той же, що і в *пєчи* < *pekti), *пєчальныи* < pěčalьnъ(jь) «сумний», *пєчаловати сѧ* «турбуватися, сумувати», *скърбь* < skъrbь «нещастя, туга, печаль, скорбота», *грыжа* < gryža «турбота, журба, гризота» (діал. *грижа* — Гр., І, 326), *диво* < divo «диво, подив», *дивьныи* < divьnъ, *дивити сѧ* < diviti sę «дивуватися», *дивовати сѧ* < divovati sę «дивуватися», *гнѣвъ* < gněvъ, *гнѣвьливъ* < gněvьlivъ, *гнѣвати сѧ* < gněvati sę, *розгнѣвати сѧ* < *orzgněvati sę та ін., *опалати сѧ* «обурюватися, засуджувати», *опала* < opala «гнів, обурення», *сьрдитыи* < sьrditъ(jь) «сердитий» (кор. **сьрд**-ьце, бо серце в давнину вважали вмістилищем гніву — Ф., III, 605), *ѧрыи* < jarъ(jь) «сердитий, гнівний», «відважний, хоробрий» (похідне значення), *ѧрость* < jarostь «гнів», *завидѣти* < zaviděti «заздрити» (корінь **вид**-ѣти; значення базується, очевидно, на вірі в поганий погляд, недобре око), *зависть* < zavistь «завись, заздрощі», *зазьрѣти* < zazьrěti «робити осуд, засуджувати», «заздрити» (похідне значення, що виникло під впливом співвідношення *видѣти: завидѣти*), *зазоръ* < zazorъ «ганьба, сором», «заздрість» (похідне значення), *соромъ* < *sormъ «сором, безчестя», *соромѧжьливыи* «соромливий», *соромити* < *sormiti «соромити, безчестити», *осоромити* < *osormiti «осоромити, зневажити», *соромота* < *sormota «сором, зневага, соромота», *стыдѣти сѧ* < styděti sę «соромитися, стидатися, ніяковіти», *студъ* < studъ «сором» (обидва слова одного кореня, з чергуванням **ы** — **у**, і пов'язані з *студень* «холод»), *студьныи* «огидний», *мьрзъкыи* < mьrzъkъ(jь) «огидний, мерзенний» (діал. зак. *мерскый*) (кор. **мьрз**-нути; щодо розвитку семантики пор. *стыдъ, студъ* і *студень* «холод, холоднеча»), *боѧти сѧ* < bojati sę, *убоѧти сѧ* < ubojati sę «злякатися, побоятися», *боѧзнь* < bojaznь, *страхъ* < straxъ, *страшьныи* < strašьnъ(jь), *страшати* < strašati «лякати, страхати», *полошити* < *polšiti «лякати, полохати, наганяти тривогу», *уполошити сѧ* < *upolšiti sę, *пополошити сѧ* < *popolšiti sę «злякатися, стривожитися», *пополохъ* < *popolxъ «тривога, переполох, переляк», *жасати* < žasati «жахати», *ужасъ (ужасть)* < užasъ «жах» та ін. Напр.: и тако *любезно* цѣловаста(с)... и тако быша *весели* (ЛК, 340); съказаше ѥмоу съ *веселиѥмь* (Чуд. РД, XII—XIII, 61); егда *веселишися* многими брашны (Д. З., XII, сп. XVI, 15); видѣвъ... оуноша и *радъ* быв текъ (ЖФ, XII—XIII, 75); Тъщахуся изити...овъ *радощами* Божія обѣта (Ср., сп. 1280, III, 14); Стославъ же *нелюбьемь* рче емоу (676); *оулюбить* своею волею (СГ, 1223—1225, 11); ре(ч) же имъ Ѡльга *люба* ми ѥсть рѣчь ваша (ПВЛ, 56); и се постигоша посли Изаславли с *любовью*. с *люб(ов)ною* рѣчью (ЛК, 513); ѡ тобѣ кнѧгини моа *мила* (ЛГВ, 901); начаша просити *мл(с)ть* (ЛГВ, 796); *жаль* ми бѧшеть (ЛК, 645); *дивно* [ми] дружино. ѡже лошади *жалуєте* (ПВЛ, 277); хочю братьѧ прити к ва(м). и *пожа-*

ловатисѧ своєю *ѡбиды* (273); Ничить трава *жалощами* (СПІ, 19); *Уныше* цвѣты *жалобою* (42—43); что...погыбло, а того єму *жалѣти* (ПР, сп. 1282, 125); в *радости* мѣсто наведе на ны плачь и во *веселье* мѣсто *желю* на рѣцѣ Каюлы (ЛК, 643); и бы(с) *скорбь* братьи и *туга* и *печаль* велью (627); не *тужи* ѡ сну моемь. аще того Бъ ѡ(т)юлъ (339); А сей миръ имѣетъ *печаль, скорбь, грыжу, болѣзнь, плачь, страсть, недуг, воздыхание,* слезы (Сл. РЯ, XII, сп. XVI, IV, 147); А чи *диво* ся братіе стару помолодити (СПІ, 27); сему чюду *дивуемъсю* (МП, 244); повѣдахоуть єму *гнѣвъ* кнажь на того соущь (ЖФ, XII—XIII, 122); скверотворѧще и *гнѣвливи* (ПВЛ, 15); аще вы сѧ и *гнѣва(є)те* (МП, 241); ѡномоу же великоу *ѡпалоу*. створшу на Василка кнѧ (ЛГВ, 849); [князь Роман] *сердитъ* же бы(с) юко и рысь (ЛГВ, 716); Не пьюници, ни *юра*... въ иерьискыи привести санъ (Ср., III, 1664); Изюславъ же съ *юростью* ѡ(т)вѣща ему (ЛК, 499); живии мртвымъ *завидѧть* (ЛК, 643); подвизаю свары. и *зависти* (ПВЛ, 167); Да простите мя... и не *зазрите* худоумію моему, еже написахъ се не хитро (ХД, 1106—1108, сп. XV, 60); бѣ бо Володиславъ лестѧ межи има. и *зазоръ* имѣю любви его (ЛГВ, 719); ѡже ны боудеть не бившисѧ возворотитисѧ. то *соромъ* ны будеть пуще и смрти (ЛК, 639); Дроузїи бо *соромѧжлївы* бывають (Ср., XII, сп. XV, III, 467); ѡже кто робоу... *соромить* (1199, III, 466); внукы и правнукы. ѡбеществовати. и *соромлѧти* (ЛК, 561); и оучини *соромоту* великоу братоу своемоу Коньдратови (ЛГВ, 883); и Половци же. аки *стыдѧщесѧ* воєводъства єго [Игорѧ] (ЛК, 649); Бви *студна* и *мерьска.* хвала и гордость (ЛК, 574); Половци... *боюху* бо сѧ Ростислава (472); и вси людие видѧще ѡ(т) *страха* и не можахоу стоюти (ЛК, 690); Володимерь Мономахъ... наипаче же бѣ *страшенъ.* поганымъ (289); Романа... им же Половци дѣти *страшахоу* (ЛГВ, 813); воеводы Лѧдьскыи сами *полошаху(т).* и. абы не взяти города (936); не *оуполошитисѧ* нико(г)(о) же. но токъмо Ба единого (ЛК, 573); страхъ *жасаше* (Ср., I, 845); въ *оужасѣ* паде ниць (ЖБГ, XII—XIII, 63); малы въсприаноувъ ѡ(т) *оужасти* (ЖФ, XII—XIII, 99). Деякі з розглянутих слів або значень — *грыжа* «гризота, журба, жалоба, туга», *зазрѣти* «заздрити», *зазоръ* «заздрість», утворення з суф. **-ощѣ** — фіксуються переважно або лише пам'ятками південноруського походження. До власне південноруських новотворів відноситься іменник *пересьрдьє* (преф. **пере-**, корінь той же, що і в **сьрд**-ьце «серце») «досада, роздратування», діал. *пересердя* (СУМ, VI, 274): вы еста ко мнѣ хр(с)тъ цѣловала. на томъ... и того еста състоупила. и до сыти ми *пересердию* оучинила еста (ЛК, 366).

Виразну групу утворюють давньоруські слова (переважно праслов'янська спадщина), які вказують на риси характеру, вдачі, нахили людини, внутрішні якості та пов'язані з ними дії, стани, почуття — *норовъ* (часто фіксується в старослов'янській неповноголосній формі *нравъ*) < *norvъ «звичай, характер, норов», *добръ* <

dobrъ, *ласкавъ* (фіксується і в формі *ласковъ* — вплив прикметників на **-овъ**) < laskavъ, *кротъкъ* < krotъkъ «лагідний» (діал. *кроткий* — Ж., 382), *съмѣренъ* < sъměrenъ «смиренний, покірливий» (похідне від съ-**мѣр**-ити «загнуздати, приборкати»; пізніше прирівняне до кореня **мир-**), *тихъ* < tixъ, *простъ* < prostъ «простий, нехитрий», *смѣлъ* < smělъ «смілий, сміливий» (корінь той же, що й у **смѣ**-ти; пам'ятки XIII—XIV ст., не зафіксували), *хоробръ* < < *xorbrъ, *дьрзъ* < dьrzъ «сміливий, відважний», *дьрзнути* < dьrznǫti «відважитися, насмілитися», *мълчаливъ* «мовчазний», *рѣчистъ* «красномовний», *просторѣкъ* «просторікуватий, балакучий» (кор. **прост-**ъ і **рек**-у), *зълъ* < zъlъ «злий», *зълоба* < zъloba «злоба, злість», *нєзлобивъ* «добрий, незлий, лагідний», *лихъ* < < lixъ «поганий, розм. лихий», *грозьнъ* «грізний; що загрожує»; *гроза* «погроза», *сверѣпъ* < sverěpъ «жорстокий», *лютъ* < l'utъ «лютий, злий»; *гърдъ* < gъrdъ(jь) «гордий», *гърдость* < gъrdostь «гордість», *гърдити(сꙗ)* < gъrdili sę «гордитися, погорджувати», *гордѣти* < gъrděti «ставати гордим», *вєличавъ* < veličavъ «пихатий, гордий, бундючний», *вєличати сꙗ* < veličati sę «гордитися, величатися, виявляти марнославство», *буи* < bujь «свавільний, схильний до безчинств», «хоробрий» (похідне значення), *буꙗвъ* < bujavъ «пихатий, нахабний», *буꙗсть* «чванливість, пихатість», *лукавъ* < < lǫkavъ «хитрий, лукавий, підступний», *лука* < lǫka «підступність, хитрість» (первісно «кривизна, вигин»), *правъ* < pravъ «справедливий» (первісно «прямий»), *правьда* < pravьda «справедливість», *кривъ* < krivъ «несправедливий», *кривьда* < krivьda «несправедливість», *клюка* < kl'uka «обман» (первісно «крива, закривлена палиця, крюк; ключка»; пор. укр. діал. *ключка* «хитрість» — Гр., II, 255), *пєреклюкати* «перехитрити», *пронырьливъ* (можливо, вже праслов'янське; кор. **ныр**-ꙗти) «пронирливий, хитрий», *проныръство* «хитрощі», *щєдръ* < ščedrъ, *щєдрость* < ščedrostь, *скупъ* < skǫpъ, *скупость* < skǫpostь, *лѣнь* < lěnь «лінь» (тексти XI—XIII ст. не засвідчили), *лѣнивъ* < lěnivъ «лінивий», *лѣность* < lěnostь «лінь», *лѣнощѣ* «лінощі» та ін.: бꙗше бо кротъкъ *нравъмь* (ЖФ, XII—XIII, 86); ты переди до мене *добръ* былъ еси (ЛК, 477); ѡць ваю *добръ* былъ коли кнѧжилъ оу на(с) (372); *ласковъ* же ко всѧкому бату и оубогу. *смѣренъ* же и *кротокъ*. *молчаливъ*. *рѣчистъ* же книгами стыми (ПВЛ, 208); начатъ... бранити ѥмоу овогда *ласкою* овогда *грозою* (ЖФ, XII—XIII, 77); бѣ же Изѧславъ...*незлобивъ нравомъ*. *криваго* ненавидѣ. люба *правду*. не бѣ бо в н(е)мь *лсти*. но *простъ* моужь оумо(м) (ПВЛ, 202); бѧшеть...ловечь добръ и *хороборъ* (ЛГВ, 905); бы(с) *хороборъ*. и крѣпокъ на рати (935); Переяславьци же *дерьзи* суще и поѣхала напередъ (ЛК, 558); Ꙗрополкъ... с дружиною своею *дьрьзну*. И сразившимасѧ полкома... (290); бѣ же се мужь не книженъ. и умомъ *простъ*. и *просторѣкъ* (ПВЛ ЛІ, 200); *зла* жена учити (Д. З., XII, сп. XVI, 31); что лва *злѣи* в четвероногих (32); не дотуда ста *злоба* ихъ. но паче на горшее *зло* подвигоша(с) (ЛК, 510); аче вси боудоуть ѥи сынови *лиси* (ПР, сп. 1282, 129); и

братьи своеи ω(т)ꙗлъсѧ есмь и *грозенъ* былъ (ЛГВ, 906); немилостивы а кръвопиицѣ...*сверѣпа* звѣри (ЖБГ, XII—XIII, 51); *лютъ* се мужь (ПВЛ, 71); яже дрѣвле *грѫда* и *буява* (И. Ф., XI, сп. XVI, 429); ω(т)ими ω(т) оубогато ср(д)ца моѥго. *гордость.* и *буѥсть* (МП, 243); *смѣренъ* велми и не *гордить* ни мала (ХД, 1106—1108, сп. XV, 61); нача *гордѣти*... и вознесесѧ славою и *гордостью* (ЛГВ, 858); не величаву бо ѥмоу сущю на ратныи чинъ (ЛЛ, 324); Стославъ же *величаясѧ* показа имъ батьство своѥ (ПВЛ, 198); и прислаша Рѧзанци *буюю* рѣчь. по своѥму... непокорьству (ЛЛ, 434); с.. меньшиими любовь имѣти. без *луки* бесѣдующе (МП, 243); [Жирославъ] бѣ бо *лоукавыи* льстѣць нареченъ (ЛГВ, 748); кто *правду* любить а *кривду* ненавидить (Ср., бл. 1300, I, 1322); бѣ же Изѧславъ... незлобивъ...*клюкъ* же в немъ не бѣ (ЛІ, 193); научи мя *клюкамъ* ѥго (ЖАЮ, XIII, 160); *п(е)реклюкала* мѧ єси Ѡльга (ПВЛ, 61); изъгна Бъ... *злаго* и *пронырьливаго* и *гордаго* лестьцѧ *лживаго* вл(д)ку Федорьца (ЛК, 551); *пронырьства* ихъ блюстисѧ (ПВЛ, 184); бояринъ *щедръ*, аки кладязь сладокъ... а бояринъ *скупъ*, аки кладязь сланъ (Д. З., XII, сп. XVI, 20); и не *лѣнива* мѧ былъ створилъ (МП, 252); *лѣность* бо всему мати (246); ωружьꙗ не снимаите с себе. вобрзѣ не розглѧдавше *лѣнощами*; в дому своѥмь не *лѣнитесѧ*.

Крім деривата з суф. **-ощ-**, здається, й прикметник *просторѣкыи* належав до південноруських утворень. Унаслідок субстантивації форм середнього роду відповідних прикметників виникли абстрактні іменники *добро, зло, лихо;* не хочю ꙗ *лиха.* но *добра* хочю бра(т)и и Русьскѣи земли (ПВЛ, 254); не бывало є(с)... при ωцихъ наши(х) сѧкого *зла* (262).

Зовнішні вияви внутрішніх почуттів і станів, відчуттів позначалися переважно словами праслов'янського походження — *смѣꙗти сꙗ* < smějati sę, *насмихати сꙗ, насмисати сꙗ* «насміхатися», *посмѣхати сꙗ (посмисатисꙗ)* «насміхатися» (в окремих випадках — посміхатися» (?), *розсмѣꙗти сꙗ* < *orzsmějati sę «розсміятися» (у зазначених дієсловах спостерігається давнє чергування **и(ь) — ѣ**), *смѣхъ* < směхъ «сміх», *посмѣхъ* < posměхъ «насміхання, посміх, посміховище», *(о)сколобити сꙗ* (часто в старослов'янській неповноголосній формі) < *(o)skolbiti sę «посміхнутися», *плакати (сꙗ)* < plakati (sę), *оплакати* < oplakati, *плачь* < plačь, *просльзити сꙗ* < proslьziti sę «заплакати», *хлипати* < xlipati «хлипати, здригатися», *хлипаньѥ* «хлипання», *стонати* < stonati «стогнати», *стонъ* < stonъ «стогін», *стенати* < stenati «стогнати» (пов'язане з *стонати*, чергування голосних **е—о**), *въпити* < vъpiti, *въпиꙗти* «жалібно кричати, жалібно просити», *въпль* < vъplь «жалібний крик; прохання», *трепетъ* < trepetъ, *трепетати* < trepetati, *трѧсти сꙗ* < tręsti sę «трястися, труситися», *дръжати* < drъžati «дрижати», *дръгати* < drъgati «дригати» та ін. Напр.: ни хулити бесѣдою. не обило *смѣꙗтисѧ* (МП, 243); словеса хулнаꙗ глаху на стыꙗ иконы. *насмихающесѧ* (ПВЛ, 233); ре(ч) *посмихаꙗсѧ* Ісакию. ωно ти

сѣдить вранъ черныи. иди ими и (195); *росмьювсѧ* рче а се стоить самъ (ЛГВ, 757); ѳеωдосии. *осклабивъ сю* лицьмь и мало просльзивъ сѧ (ЖФ, XII—XIII, 103); *възъпи плачьмь* горькыимь... *плачю сю и стеню* (ЖБГ, XII—XIII, 51); ать *ωплачю* гробъ его (ЛК, 469); сьрдоболѧ *хлипаніѥ* и *сѣтованіѥ* (Ср., XII—XIII, III, 1370); *плакашасѧ* по немъ вси Перењславци... ω нем же Оукраина *постона* (ЛК, 653); проклѧтъ ты. боуди *стонѧ* и *трѧсысѧ* на земли (ЛГВ, 747); что тольми *въпиюши* къ мьнѣ члвче (ЖБГ, XII—XIII, 65); *вопіють* сильно, яко тутнати... всему мѣсту тому отъ *вопля* людій (ХД, 1106—1108, сп. XV, 62); ω(т) страха... ωвии падахоу ници. инии же *трепетахоу* (ЛК, 690); и Бъ великыи вложи оужасть веліку в Половцѣ и стра(х) нападе на нѧ и *трепетъ*. ω(т) лица Русскы(х) вои (ПВЛ, 278); Вси оуди его *дрыгахоуся* (Ср., I, 733). Пор. ще: *об(ъ)юти (сю)*, або *охопити (сю)* «обнятися», *цѣловати (сю)* cělovati (sę): *обиють*... его (Ср., XIII, II, 571); *охописта сю* и надълзѣ *плакаста* (ЖФ, XII—XIII, 96); *цѣловати* сѧ и любити (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 45); Зрите лисицю, како ти *ся ломить* лукаво, хотячи уловити куря (Ср., II, 46; пор. сучасне розм. *ламатися* «упиратися, приховуючи свої бажання» — СУМ, IV, 442).

Переважно південні давньоруські тексти фіксують слова з коренем **хрит-** (невідомої етимології; гадають, що це — питомий слов'янський корінь — Ф., IV, 276): *хритати сю, похритати сю, поохритати сю* «висміювати, насміхатися», *похрита* «глузування, насмішка», напр.: аще ли кому не люба грамотицѧ си. а не *поохритаютьсѧ* (МП, 241).

Південнорусизмом дослідники [3] схильні вважати дієслово-гапакс *карити*, яке тлумачать «оплакувати» (Ср., I, 1195): оумре кнѧгини Миндовгоєаю. о поча *карити* по неи (ЛГВ, 859). Досліджуване слово не має переконливої етимології, проте надається перевага поясненню, що пов'язує його із словом *корити* (Ф., II, 199); пор. суч. укр. *каратися* «мучитися», *картати*, п. діал., слвц. kar «поминки»

Лексема невідомої етимології *попуснѣти* «попісніти, набути блідо-сірого кольору (про шкіру)» (сучасна українська форма — результат зближення слова з *пісний* < *постьныи*) в цьому звуковому вигляді засвідчується тільки в південноруському Київському літописі: Аньдрѣи же то слышавъ ω(т) Михна. и бы(с) ωбразъ лица *попуснѣлъ* (ЛК, 573) (пор. възъярився и *попухнѣвъ* лицемъ — у Псковському другому літописі XV ст.; Ср., II, 1202). Слово *попуснѣти* зустрічається і в сербських прологах (М., 627), але туди воно могло потрапити з давньоруського оригіналу (Пролог уперше перекладено з грецької мови на Русі в XII ст. [4]).

Південноруським словотворчим варіантом лексеми *стонъ* був іменник *стонава* «стогін»: смѧтошасѧ. ωбои и бы(с) мѧтежь великъ и *стонава* (ін. сп. *стонаніе*) (ЛК, 575).

---

[3] *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови. К., 1956, с.97.

[4] *Трифуновић Ђ.* Азбучник српских средњовековних књижевних по јмова. Београд, 1974, с. 296.

Вияв внутрішніх почуттів і станів позначається й на ставленні особи до інших людей, а також навколишнього середовища, яке нерідко одухотворювалося. Давньоруська лексика, вживана для виразу свідомого ставлення особи до інших людей, до живої й неживої природи, оцінки власних і чужих учинків, дій була досить розгалужена: *чьсть* (род. відм. *чьти*) < čьstь «честь, повага, гідність», *чьстьныи* < čьstьnъ(jь) «поважаний», *чьтити* < čьtiti «поважати, виявляти повагу», *чьстити* < čьstiti «шанувати», діал. *честувати, почьтити* < počьtiti, *почьстити* «виявляти почесть, повагу», «почастувати» (похідне значення), *почьсть* (*почьстьѥ*) «почесть, повага», «частування» (похідне значення), *годити ся* < goditi sę «годитися, бути гідним», *польза* < polьga «користь» (пор. *льгъ-кыи* «легкий», укр. *пільга*; твердий з пояснюється впливом старослов'янської мови, пор. рос. *нельзя* — Ф., III, 321), *користь* < koristь «здобич», «перевага» (похідне значення), *потрєба* < *потєрєба < *poterba «потреба», *потрєбьныи* < *потєрєбьныи «потрібний, необхідний», *помочи* < *pomogti «помогти» (кор. **мог**-у), *помагати* < pomagati, *помочь* < *pomogtь «допомога» (розм. *поміч*), *пособити* < posobiti «допомагати, сприяти», *пособьѥ* «сприяння, допомога», *успѣхъ* < usрěхъ «користь, допомога», *успѣти* «досягти, добитися», *приıати* < prijati, *съприıати* «сприяти, допомагати, бути відданим», *правыи* < pravъ «правий, на чиєму боці справедливість» (первісне значення — «*прямий*»), *правьда* < pravьda «справедливість», *кривыи* < krivъ(jь) «несправедливий», *кривьда* < krivьda «несправедливість», *обидѣти* < obiděti < *ob-viděti (пор. *за-видѣти* — Ф., III, 100) «образити» (розм. *зобидити*), *обида* < obida < *ob-vida «образа, зневага», *порокъ* < porokъ «догана, осуд», «хиба, гандж» (вторинне значення) (корінь той же, що й у **рек**-у, чергування **е—о**), *пагуба* «шкода» (преф. **па**- і кор. **губ**- ити), *пакость* < pakostь «перешкода, пакість», «грабіж» (похідне значення), *пакостити* < pakostiti «шкодити, пакостити, набридати», «грабувати» (похідне значення), *каıати ся* < kajati sę «каятися», *простити* < prostiti «простити, пробачити», *прощеньѥ* «прощення, пробачення», *(по)вєрєдити* (часто у старослов'янській формі *врєдити*) < *(po)verditi «(по)шкодити» (похідне значення, первісне — «роз'ятрювати, вередити рану»), *супротивити ся* < sǫprotiviti sę «чинити опір, супротивитися», *мьсть* < mьstь «помста», *мьстити* < mьstiti, *мьстити ѥся, помьстити ся* < pomьstiti sę, *бєрєчи* < *bergti «берегти», *блюсти* < bl'usti «уважно слідкувати» (первісне значення), «охороняти, дотримуватися», *вина* < vina «вина», «причина» (вторинне значення), *виноватыи* < vinovatъ(jь) «винуватий, винний», *обинити* < ob-viniti «обвинити, звинуватити, довести вину», *извинити ся* «провинитися», *блюсти ся* < bl'usti sę «остерігатися» та похідні, *стєрєчи* < *stergti «стерегти, охороняти», *стєрєчи ся* < *stergti sę «стерегтися, оберігатися», *остєрєчи* «підстерегти», *устєрєчи* «спостерегти, помітити», *постєрєчи* «оберегти, захистити», *сторожь* < *storžь (корінь той же, що й у **стерег**-у < *sterg-u, з праслов'янським чергуванням **е — о**), *щадѣти* <

šč̨ěděti «щадити, берегти» (корінь *skęd-, пов'язаний чергуванням із *skǫd-, д.-р. *скудыи* < «недостатній»), *ворогъ* < *vorgъ «ворог, недоброзичлива людина», *ворожьство* «ворожнеча», *ворожьба, ворожда* «ворожнеча» (контамінація східнослов'янського **ворожа*, пор. *ворожа* «ворожба» та старослов'янського *вражда*), *заворожити* «посварити, зробити ворогами» та ін.: Ростислава... посадиша Новгородьци с великою *ч(с)тью...* на столѣ своего ему ѡ(т)ца (ЛК, 308); в томъ бо *ч(с)ть* есть ѡ(т) инѣхъ земль (246); Не бо его *чьстѧхоу чьстьныихъ* ради пърътъ (ЖФ, XII—XIII, 126); и хотѧ(т) *почти(ти)* цр҃ѧ вашего (ПВЛ, 36); И *почьстиша* насъ добрѣ питіемъ, и яденіемъ, и всѣмъ (ХД, 1106—1108, сп. XV, 57); нѣ ли ны оубо *почьстиѥ* творѧше творѧть (Чуд. РД, XII—XIII, 59); *годѧтьсѧ* съжечи (Кир., 1130—1158, сп. XIII, 44); испълнь бо ѥсть *пользы* (ЖФ, XII—XIII, 73); хотѧ *помочи* Володимиру (ЛК, 352); *пособи* има побѣдити (ЛК, 454); на *оуспѣхъ* ...бесѣдоующимъ (ЖФ, XII—XIII, 73); ѣхахо(м) сквозѣ полкы Половьчскиѣ...Б҃ъ... не да имъ мене в *користь.* неврежени доидохо(м) Переѥславлю (МП, 249); на вса дѣла члвчскаю *потребна* (252); а ѡ(т) ва(с) ми *помочи* не было. нынѣ же всѧко с вама хочю быти и *приѭю* вама (ЛК, 360); *съпрьѭю* емоу коумъ... кнѧже хотѧть тѧ ѭти. онъ... бѣжа (307); землю свою пасущю *правдою,* мужествомъ же и смысломъ (Іл. Сл., XI, сп. XVI, 187); а быхомъ снемьшесѭ. гдѣ любо *помьстилѣ ѡбидоу* и сорома своего... и *правдоу* свою налѣзлѣ (ЛК, 695); *виноваты* ли боудѣть своѧ емоу волѧ. или *правъ* боудѣть (СГ, 1225, 11); аще кто ѡ(т) Руси или ѡ(т) Грекъ створи *криво* (ПВЛ, 49); бѣ же Изѧславъ... *кривды* ненавидѧ. любѧ *правду* (ЛІ, 193); *вины* ѥмоу... нѣтоуть (ПР, сп. 1282, 124); аже *ѡбинить* и, то емлеть на немь своѭ (132); Аже *извинить сѧ* руосинъ... оу дыбоу ѥго не сажати (СГ, 1229, 21); не даи ѥго въ *ѡбиду* (ПВЛ, 187); тамо же с ними ѣди своеѭ дѣлѧ *ѡбиды мщать* (ЛК, 409); приказываю соуда церковнаго не ѡбидѣти (УВ, XI, сп. XIV, 23); а кто *поѡбидїть* соудъ (24); сгрѣшихъ паче всихъ... а ѡ҃ци братьѭ. *простите* и ѡ(т)даите (ЛК, 657); въскорѣ разоумѣвъ свою *виноу... прощениѭ* просѧ (ЖФ, XII—XIII, 91); ѡ(т) главы и до ногоу его не бѣ на немь *порока* (Ср., II, 1212); почто зло створивь и не *каѭшисѧ* ѥго (ПВЛ, 267); за *пагоубоу* гривноу оурокъ платити (ПР, сп. 1282, 131); А кто *пакощами* порежеть конь или скотиноу; своеѭ обиды *помьстивѣ* (Ср., II, 1173); Новагорода не *березѣта.* ать сѣдѧть сами о своеи силѣ (ЛК, 308); *стерезисѧ* хотѧть тѧ ѭти (512); *ѡстерегоша* е (622); а ты *постерези* землѣ Роускои (368); *оустерегоша* Рускиѣ сторожеве ѡлтунопу (ПВЛ, 278); и руцѣ и нозѣ *вереди(х)* въ оуности... не *блюда* живота ни *щадѧ* головы своеѭ (МП, 251); а то суть *ворозѣ* всимъ намъ (ЛК, 569); што хто приемлеть собѣ держить *вражбою* (ін. сп. *върожбою*) бо за ворожьство с ними Литву [взяв] (ЛГВ, 815); ать *ворождоу* про Игорѧ ѡ(т)ложать (ЛК, 365).

Давньоруським новотвором (Ш., 1/III, 231) є дієслово *выручити* «викупити, виручити, врятувати від біди» (первісно, очевидно, «простягти руку порятунку тому, хто потопає і под.» [5]): Изѧславъ же съ женою своею. *выручиста* Ст҃ослава в Половець (ЛК, 475).

Окремо потрібно виділити слово *съвѣсть* «совість, сумління»: И съ чистою *свѣстью* придемъ въ Божію церковь (Ср., III, 680), яке вважається запозиченням із старослов'янської мови, де воно — калька грецького συνείδησις «conscientia» (Ф., IV, 705). Слово справді фіксується тільки церковнослов'янськими і зрідка давньоруськими текстами релігійного змісту (Ср., III, 679—680). До церковнослов'янізмів відносять також *поспѣшеньѥ* [6] «допомога».

Прикметник *худыи* < xudъ(jь) у давньоруських пам'ятках виступає з різними значеннями «слабкий, слабий», «поганий», «нікчемний (при самоприниженні, вияву скромності)»: в болезни тѧжцѣ. познаса *худъ*. и созва моужа своѭ... и нищаѭ и силныѭ. и *худыѧ* (ЛК, 656); и *худаго* смерда... не далъ ѥсмъ силны(м) ѡбидѣти (МП, 251).

Дієслово *цвѣлити* < прасл. kvěliti лише двічі засвідчене давньоруськими пам'ятками південного походження — сестра твоѭ оумираючи велѣла мь тѧ поѭти за сѧ. тако рекла. ать инаѧ дѣтии не *цвѣлить* (ЛГВ, 860), тому значення його точно не встановлене. Цю лексему звичайно пояснюють як «кривдити, примушувати плакати» (Ср., III, 1437; пор. рос. *квелить* «сердити, доводити до сліз, особливо дратувати дитину» — Д., II, 104; укр. *цвілити* «шмагати» — Гр., IV, 424).

Сюди прилягають слова праслов'янського походження, що вказують на оцінку ситуації та пов'язаних із нею дій, станів — *нужа* < *nǫdja «необхідність, скрутне становище; біда, бідування», *нудити* < nǫditi «примушувати», «спонукати» (похідне значення?), *бѣда* < běda «біда, нещастя, горе», «необхідність» (похідне значення), *бѣдовати* < bědovati «бідувати, бути в біді»: без великы *ноужи* въведе(т) (УВ, XI, сп. XIV, 23); *ноудѭщема* и облещи сѭ (ЖФ, XII—XIII, 74); *бѣда* аки в Роднѣ (ПВЛ, 77).

Давньоруські пам'ятки фіксують оригінальні слова *вазнь* «щастя, везіння», *вазнивъ* «удачливий» (можливо, пов'язані чергуванням голосних з **вез**-у, пор. розм. *йому везе*, або якимось чином із д.-р. *васнь* < прасл. *vad-snь «суперечка» — Ф., I, 277): далъ бѧшеть емоу Б҃ъ *вазнь* (ін. сп. *васнь*) ...во всемъ (ЛГВ, 906); Бяше же Александръ *вазнивѣе* отца своего (Сл. РЯ, XII, сп. XV, II, 11).

Здається, давньоруським південним новотвором треба вважати слово *безголовьѥ* «безголів'я; біда, нещастя» поропташа на нь. ѡже любовь имѣеть. съ Мьстиславичи съ шюрѭми своими. а с нашими ворогы и ѡсажалъсѧ ими ѡколо а намъ на *безголовие* и *безъмѣстье*. и собѣ (ЛК, 313). Цілком можливо, що давньоруським новотвором є і слово *без(ъ)мѣстьѥ* «несприятливі обставини, недобрий час, бі-

[5] *Булаховський Л. А.* Вибрані праці в п'яти томах. Т. 3. Славістика, російська мова. К., 1978, с. 385.

[6] *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис. К., 1961, с. 121.

ди» (пор. *Безмѣстный:* Неѡбычайны(й), неслушный, спросны(й), неподобный — Бер. Лекс., 1627, 6; кор. **мѣст-о** в значенні «час», пор. *безгодие* «несприятливий час» — Сл. Ря, I, 101, *безвремение* «несприятливі обставини, біда» — Сл. РЯ, I, 99).

Розглянутий шар лексики має багато елементів, що споріднюють його з громадсько-політичною лексикою.

§ 10. Лексика, що позначає фізичний стан людини. До цієї групи належать переважно дієслова, що передають фізичний стан, викликаний сподіванням чогось або спілкуванням з людьми.

Із давньоруських дієслів праслов'янського походження, які вказують на фізичний стан живого суб'єкта, відзначимо *жьдати* < žьdati «ждати, чекати», *чаяти* < čajati (споріднене з *чекати* — Ф., III, 321) «чекати, сподіватися» (пор. *причаїтися*), *стряти* (1 ос. одн. теп. ч. *стряпу), стряпати* < півн. прасл. str'apati «баритися, зволікати» (пор. *стряпанина,* діал. зак. *прáстати* < *стр'áпати* «збирати, заощаджувати», ст.-ч. střepěti «піклуватися, доглядати», пор. Ф., III, 786), *строити ся* < stroiti sę «готувати(ся)» (пор. *строїти* «організовувати, влаштовувати» — СУМ, IX, 784; діал. *строїтися* «готуватися» — Гр., IV, 218), *тьрпѣти* < tьrpěti «терпіти», *дрѣмати* < drěmati «дрімати; бути в апатії, бездіяльності», *съпати* < sъpati «спати», *лѣтовати* «проводити літо, літувати»; *зимовати* «зимувати», *цѣпнути* < cěpnǫti (cěpti) «ціпеніти» (діал. *ціпнути*) та ін. і їхні деривати: истьчю *жьдати* прока (ПР, сп. 1282, 125); поиде потиха *ѡжидая* брата (ЛК, 357); *пережда̃въ.* г̃. дни и приѣха (535); рекъ *пожду* и еще мало (ПВЛ, 106); ѡ(т) Б̃а мьзды да *чаеть* (МП, 243); *почаяхъ* ѡ(т) тебе (ПВЛ, 253); кн̃же *не стрѧпаи.* ѣди вборзѣ (ЛК, 522); *перестрѧпъ* два дни оу Логожьска. и иде къ Изѧславлю (292); Филѧ же *строѧше(с)* на брань (ЛГВ, 737); начаша сѧ *пристра(и)вати.* на взѧтье города (885); и тоу *пристроившасѧ* дождаше ихъ (ЛК, 297); не *терпѧ* ли противоу томоу оударить мечемь (ПР, сп. 1282, 124); и *дрѣмаху* сами. и коне(м) ихъ не бѣ спѣха в нога(х) (ПВЛ, 278); лечи *спати. спанье* есть ѡ(т) Б̃а присужено (МП, 247); мало *посъпавъ* въстанюше (ЖФ, XII—XIII, 90); лежаше *ѡцѣпъ* (ПВЛ, 179); зимою *оцѣплѧюми* (225); и *лѣтовати* на Донѣ (ЛК, 646); ста *зимовати* в Бѣлобережьи (ПВЛ, 73). Пор. ще: ѡн же *ѡпоздисѧ* сжидающе Д̃вда (ЛК, 648) «опізнитися». Характерним похідним іменником від *съпати* є лексема *сънъ* < прасл. sъпъ < *sъpnъ «сон»: по сихъ леже съпати и бюше *сънъ* его въ мънозѣ мысли (ЖБГ, XII—XIII, 47). Однак коли підкреслювався процес, вживався іменник *съпанье* «спання»: *спанье* есть ѡ(т) Б̃а присужено (МП, 247).

До південнорусизмів [7] відносять дієслово *лагодити* < lagoditi «догоджати, потурати» (пор. *лагодити* «угамовувати, заспокоювати» — Ж., 395): на питью. ни ѣденью. не *лагодите* (МП, 246)

[7] *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972, с. 597—598.

§ 11. Лексика на позначення процесу мислення. Давньоруська мова мала розвинену лексичну систему для вираження понять, пов'язаних із людським мисленням, роботою мозку. Більшість лексем цієї групи успадкована з праслов'янської мови. Здатність мислити та пов'язані з нею поняття позначалися словами *умъ* < umъ, *розумъ* (у пам'ятках часто в старослов'янській формі *разумъ*) < *orzumъ «розум; розуміння» (первісне значення; пор. інше похідне «зміст, смисл, натяк, знак»), *умьныи* < umьnъ(jь) «розумний», *умьникъ* < umьnikъ «розумна людина», *розумьныи* (часто в старослов'янській формі *разумьныи*) < *orzumьnъ(jь) «розумний», *безумьныи* < bezumьnъ(j) «нерозумний, дурний», *безумьє* < bezumьje «божевілля, безумство», *умѣти* < uměti «уміти», *розумѣти* (часто в старослов'янській формі *разумѣти*) < *orzuměti, *моудрыи* < mǫdrъ(jь), *мудрость* < mǫdrostь, *мудрити* < mǫdriti та ін.: Моего ума самъ вѣси *разумъ* несъврьшенъ (Ср., до 1078, III, 1211); пор. ще: что *оума придасте*. что ω(т)вѣщаєте (ПВЛ, 107) «придумати», даю имъ *ро(з)(у)мъ*. хитростью а быша сѧ билѣ (ЛГВ, 851); прославъ... *оумьна* моужа (Хр., 1229, 45); Андрѣи же кнѧзь толикъ *оумникъ* сы... погуби смыслъ свои (ЛК, 574); ωже ли... въ *безоумии* чюжь товаръ. испортить (ПР, сп. 1282, 129—130); с нами не *оумѣеть* жити (ЛК, 395); Младенець не *розоумѣюєть*, а мертвѣць не чюєть (ПС, к. XIII, 108); са(м) *разумѣи* (МП, 254); кнѧзь же *оуразоумѣвъ*. выиде (ЛГВ, 885); [Полѧне] бѧху мужи *мудри* и *смыслени* (ПВЛ, 9); не видал есмь... *безумнаго мудрость* глаголющь (Д. З., XII, сп. XVI, 24—25); человѣкъ хитрить и *мудрить* о чюжеи бѣди (12—13). Крім *безумьныи*, антонімами до *оумьныи*, *розумьныи*, були прикметники *нєсмысльнъ*, *глупыи* < прасл. glupъ: И бѣ с ними... т҃ *глупыхъ* (Ср., I, 522). Часом у значенні *умъ* (*разумъ*), *умьныи* (*розумьныи*), *безумьныи*, *розумѣти* у давньоруській мові вживалися *съмыслъ*, *съмысльныи*, *нєсмысльныи*, *съмыслити*: Премдр(с)ти наставниче и *смыслу* давче. *несмыслены(м)* казателю... оутверди в *разумѣ* моє ср(д)це (ПВЛ, 255).

Слова *съмыслъ* < sъmyslъ, *съмыслити* < sъmysliti частіше позначали відповідно думку і процес мислення: п(о)сла к нему... мужа м҃дра. рѣша єму глѧдаи взора. и лица єго *смысла* єго (ПВЛ, 70); бьєть ли не *смыслѧ* пьюнъ без вины (ПР, сп. 1282, 130). Звичайно таку функцію виконували лексеми *мысль* < myslь, *мыслити* < mysliti і похідні *помышлюти* «думати, роздумувати», *помыслити* «задумати», *замыслити* «задумати, замислити», *умыслити*, успадковані з праслов'янської мови: тако бо творѧшеть. юко поиде к нему на свою *мысль* (ЛК, 507); та бо юєсть м҃лтва всѣ(х) лѣпши. нежели *мыслити* безлѣпицю ѣздѧ (МП, 245); отрокъ... оужасе сю *помышлюѧ*... кто сь юєсть (ЖФ, XII—XIII, 99); се есмы поуть *замыслили* великъ (ЛК, 345); вложи Б҃ъ *мысль* добру в Русьскыѣ кнѧзи. *оумыслиша* дерзнути на Половцѣ (ПВЛ, 276). Деколи ці лексеми мають виразний відтінок «мати намір».

Необхідно відзначити, що праслов'янські слова з коренем **хытр-** (похідний від **хыт-ати**) в давньоруській мові ще тісно пов'язувалися із поняттям з галузі розумової діяльності—*хытрыи*<xytrъ «розумний, здібний, навчений», *хытрити* < xytriti «придумувати, вигадувати», *хытрьць* «знавець», *хытрость* «знання, мистецтво», «художній твір» (похідне значення): *хытра.* в. сна оу него философа (ПВЛ, 26); бюше бо книгамъ *хытръ* псати... писааше книгы (ЖФ, XII—XIII, 100); не бѣхъ оученъ... *хытрости* (ЖФ, XII—XIII, 71) тощо. Проте вже намітилася пізніша функція лексем із цим коренем — позначення понять, пов'язаних із внутрішньою рисою: тъть ли еметь *хытрити.* а поставити и передъ соудьею (СГ, 1223—1225, 12).

Давньоруські лексеми, успадковані з праслов'янської мови,— *думати* < dumati «думати» (первісне значення, пор. ЭССЯ, V, 155); «радитися» (похідне значення), *гадати* < gadati «радитися», «думати» (похідне значення; первісне — «говорити», пор. ЭССЯ, VI, 78), «замишляти, задумувати» та похідні від них *дума* < duma «рада, нарада», *въздумати* «задумати», *думьнъ* «розсудливий, розумний», *нагадатисѧ* «нарадитися, порадитися», *угадати* «домовитися (на нараді)», *уганути* < *ugadnǫti «вгадати» (діал. зак. *уганýти*) та ін.— яскраво свідчать про тісний зв'язок, який існує при вираженні процесів мовлення й мислення: а ты брате в Володимери племени старѣи еси насъ. а *доумаи гадаи.* ѡ Роускои земли и ѡ своеи чести (ЛК, 686); и не припустаху ѥго к собѣ. но ѡсобь *думаху* ѡ Двдѣ и *сдумавше* послаша к Двду мужи свои (ПВЛ, 274); Стополкъ же прогна Двда нача *думати* на Володаря и Василка (269); да се ты ни на поганыя идеши с нама. ни на *думу,* тоть... зло мыслиши на наю (ЛІ, 220); а како же *оугадаемъ* тако створимъ (331); Но не *угануша* яже хоташе быти (И. Ф., XI, сп. XVI, 336).

Характерним для давньоруської мови було вживання дієслова *творити(сѧ)* й похідних у значенні «вважати(ся)», «вдавати» (пор. діал. зак. *творíтис'я* «звертати увагу»): Болеславъ... идашеть назадъ с великою гордостью. *творяшеть* бо сѧ аки всю землю воземъ (ЛГВ, 888). Це поняття передавалося і лексемою *почьсти* < прасл. počьsti (пор. *почитати* «поважати»): которыи ... противоу сеѥ правды мълвить. того *почьсти* за лихии моужь (СГ, 1229, 25).

Загалом до праслов'янського фонду відносяться й давньоруські слова *знати* < znati, *вѣсти, вѣдати* < věsti, vědati «знати, відати», *вѣсть* < věstь<*věd-tь «вість, звістка», *вѣщии* < věd-tjь «віщий, провидець» та ін., *памѧть* < pamętь, *поминати* < pominati «згадувати, споминати» та їх деривати, зокрема, *испомнити* «згадати, пам'ятати», *познати* < poznati «впізнати», *забывати* < zabyvati «забувати», *забыть* «забуття», *блазнитисѧ* < blazniti sę, особливо *облазнитисѧ* < oblazniti sę «помилитися», *облазнъ* < oblaznъ (?) «помилка, нерозуміння», *грѣхъ* < grěхъ «помилка, непопадання» (значення «гріх» з'являється після прийняття християнства), *грѣшити(сѧ)* < grěsiti(sę) «помилитися, не влучити» (значення «грішити» — після прийняття християнства). Напр.: оже

слышавъ кто или знаю и *вѣдаю*, оже ѥсть холопъ (ПР, сп. 1282: 133); начнеть не *знати* оу кого коупилъ (125); мы бо *вѣдаемъ* мл(с)р; дие Юрополче (ЛК, 301); *оувѣдавши* кнагини и с[ъ]вѣтъ створи (718)' и прозваша Ѡлга *вѣщіи* (ПВЛ, 32); приде ѥму *вѣсть* юко Ѡлегъ на Кламѣ (239); бы(с) зима зла велми. такои же в нашю *памать* не бывала николи же (653); егда веселишися многими брашны, а мене *помяни*, сух хлѣбъ ядуща (Д. З., XII, сп. XVI, 15); всего того не *поминаю* Рускию дѣла земла (ЛК, 366); а всѣ(х) путии. п̃. и. г̃. велики(х). а прока не *испомню* менших (МП, 250); всего же паче оубогы(х) не *забываите* (245); но се остаану глаголати да не многописании въ *забыть* вълѣземъ (ЖБГ, XII—XIII, 43) «забутися», Аче кто конь погоубить... и послѣдь *познаѥть* (ПР, сп. 1282, 125); ѡни же *ѡблазнивша*, хота оударити в око. и *грѣшиса* ѡка и перерѣза ѥму лице (ПВЛ, 261); *грѣшиша* товары ихъ (ЛК, 622); инии же и брода *грѣшиша*. и тако избиша ѣ (432); Аще *грѣхомъ* оупоустить проскоуру на землю (Ср., XII, сп. XIII, I, 603); тогда же и Берендицѣ избиша в *ѡблазнѣ* (505).

Праслов'янську етимологію має давньоруське слово *съчьнути сю* «опам'ятатися» (діал. *очнутися*, рос. *очнуться*; прасл. *ot-jъnǫti sę: *ot-jutiti sę з перерозкладом o-tjъnuti sę; o-tjutiti sę — Ф., III, 179): видивше. же то Галичане. *съчьнуша* (ін. сп. *соцноушас*) рекуче (ЛК, 315).

На позначення понять, дій і властивостей, пов'язаних із сприйняттям повідомлення, судження, явища та ін. як достовірного або недостовірного вживалося багато лексем, переважно праслов'янської давнини — *истыи* < jьstъ «справжній», *истина* < jьstina, *истиньныи* < jьstinьnъ «істинний», *правыи* < pravъ «правдивий, щирий» (первісне значення «прямий»), *правьда* < pravьda, *правьдивыи* < pravdivъ та ін., *льсть* < lьstь «неправда, брехня», *льстити* < lьstiti «говорити неправду, обманювати», *перельстити* < *perlьstiti «обманути», *льстивъ* < lьstivъ «нещирий, неправдивий, брехливий» та ін., *лъжа* < lъža «неправда, лжа, брехня», *лъжии* < lъžь «нещирий, неправдивий», *лъживъ* < lъživъ «неправдивий, брехливий», *лъгати* < lъgati «говорити неправду», *клепати* < klepati «робити наклеп, говорити неправду» (первісне значення «стукати, клепати, кувати»), *поклепъ* «наклеп», *поклепьникъ* «наклепник», *клеветати* < klevetati «говорити неправду, зводити наклеп» (первісне значення «ударяти дзьобом, гостроконечним предметом»), *клевета* «поговір, наклеп», *вѣра* < věra «віра» (пізніше «релігія, віра»), *вѣровати* < věrovati «вірувати» і похідні, *юти вѣры* < jęti věry «йняти віри, вірувати», *въвѣритисю* «ввійти в довір'я»: иже видѣли бѣху Александра жива, и кленяхуся яко тъ ес(ть) *истыи* (Сл РЯ, XI, сп. XVI, VI, 339); многа ѥсть разньства помежи *истинѣ* и обычаи (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 84); ѡ(т)... *поклепника* и *лъжи* послоуха.. не ѥмли оу нихъ приноса (ПС, к. XIII, 107); възвратимъ са отъ зълобъ.. татьбы и *клеветы* (ЖФ, XII—XIII, 92); *оклеветана* бо ѥсвѣ (Чуд. РД, XII—XIII, 67); а ны(н) чему ему *имеши вѣры* (ЛК, 451).

Поняття, пов'язані із свідомим очікуванням, в давньоруській мові позначалися лексемами праслов'янського походження *надѣятися* < nadějati sę «надіятися, сподіватися» (кор. дѣю-ти), *надежи* (іноді фіксується старослов'янська форма *надежда*) < *nadedja «надія» і, очевидно, паралельно *надѣю* < прасл. naděja, напр.: А вы видяще врагы своя на връху суще... которыими *надежами грѣете ся* (Сл. РЯ, XI, сп. XVI, IV, 130); Мучители же и разбоиници *грѣяхутся* и еще послѣдним *упованиемъ надѣющеся,* иже суть пещеры (И. Ф., XI, сп. XVI, 427). Слова *пъвати* (повати), *упъвати* (уповати) «надіятися», *упъваниє (уповаииє)* «надія» виступають майже виключно в релігійних текстах (Ср., II, 1745—1746; III, 1250—1251) і є, очевидно, церковнослов'янізмами. До книжних слів, мабуть, треба віднести й *клеветати, клевета,* що в оригінальних творах XI—XIII ст. зустрічаються рідко [8].

Із праслов'янської мови в давньоруську перейшли слова *волю* < vol'a, *велѣти* < veléti «виразити волю, веліти», *волити* «хотіти», *хотѣти* < xotěti, *охота* < oxota «радість, задоволення», *охотивъ* «охочий», *хоть* «бажання» (пор. укр. *нехіть*), *желати* < želati «бажати», *жадати* < žędati «дуже бажати, прагнути» (первісне значення «прагнути пити»), *рачити* < račiti «хотіти, погоджуватися» та інші і їх деривати. Напр.: тако *волю* есть княжа (Чуд. РД, XII—XIII, 67); не въженеть... кдѣ ємоу господинъ *велить* (ПР, сп. 1282, 130); *повелѣлъ* ѥсмь сноу своѥмоу всеволодоу ω(т)дати (Хр., бл. 1130, 33); *похотѣньє* наши(х) велики(х) кнзь и по *повелѣнию* (ПВЛ, 32); Готовъ єсмь... створити ѥлико *волить волѧ* срдца твоѥго (Ср., I, 290); а *въсхочеть* воротити... тъваръ (СГ, 1223—1225, 12); на мл(с)тыню зѣло *ωхотивъ* (ЛЛ, 368); Блазнъ бо не *хотию* написане (!), нъ дияволею пакостию (Ср., XIII, III, 1389); съ маломъ же дружины возъвратисѧ. *желаю* больша имѣнью (ПВЛ, 54); того дѣлѧ *жадаше* быти оу Изѧслава (ЛГВ, 748); много молихы и да изидеть къ тебе и не *рачить* (ЖФ, XII—XIII, 81). У давньоруську добу слово *жадати* зі значенням «прагнути, дуже бажати» засвідчують переважно пам'ятки південного походження (Ср., I, 839).

§ 12. Лексика на позначення процесів мовлення і називання. Звуки людського мовлення, а також співу людини й птахів у давньоруській мові позначалися словом праслов'янського походження *голосъ* (часто виступає у старослов'янській неповноголосній формі *гласъ*) < *golsъ: Дѣвици поють на Дунаи. Вьются *голоси* чрезъ море до Кїева (СПІ, 44—45). Як бачимо, це слово мало також значення «мелодія». Високий і низький голоси називалися відповідно *тънъкыи* і *тълстыи: толстымъ* горломъ или *тонкимъ* воспѣваниѥмъ (Ср., сп. XIV—XV, III, 1049); рѣчь же бюшеть в немь *толъста* (ЛГВ, 921).

Лексема *слово* (род. відм. одн. *словесе*) < slovo в давньоруській мові, особливо літературній, була полісемна. Поруч із основним —

[8] *Львов А. С.* Лексика..., с. 52.

«звукове вираження поняття» — вона нерідко виступає із значеннями: «розповідь», «порада; наказ», «свідчення», «назва літературного жанру» та ін.: рече. братиє... сконьчаите слоужьбу вашю... да єлико слышахоу *словеса* єго отъ сльзъ не можаахоу ни *словесе* рещи отъ страха (ЖБГ, XII—XIII, 49); чл҃вка не минѣте не привѣчавше. добро *слово* ємоу дадите (МП, 246); многа *словеса* слыша(х). єже вписа(х) влѣтописаньи семь (ПВЛ, 281); Юрьи же не поиде. по отнѣ *словѣ* (ЛГВ, 891); привести ему видокъ *слово* противу *слова* (ПР, сп. 1282, 124); *Слово* о плъку Игоревѣ (СПІ, 1).

Мова в давньоруський період позначалася праслов'янським словом *языкъ* < językъ (семантично похідне від назви частини людського організму): не разумѣємъ ни Гречьску *языку*. ни Латыньску (ПВЛ, 26); ѡ҃ць мои дома сѣдѧ. изумѣюше. е҃. *языкъ* (МП, 246). Похідними від цього є значення «людина, що може дати відомості для судових чи військових органів», «заповіт» та ін.: не льзѣ речи не вѣдѣ оу кого єсмь коупилъ нъ по *языкоу* ити до конча (ПР, сп. 1282, 126); ту юша Половци. *языкъ* и приведоша къ Гюргеви (ЛК, 457).

Іноді поняття «мова» передавалося лексемою праслов'янського походження *рѣчь* < rěčь (від рєк-у, прасл. чергування ē(ē)—е): аще и Полѧне звахусѧ но Словеньскаа *рѣчь* бѣ (ПВЛ, 28). Цим же словом позначалося поняття «мовлення; дар мовлення; річ»: кнѧзь Володимѣрь. возрастомь. бѣ высокъ... *рѣчь* же бѩшеть в немь толста (ЛГВ, 921). Крім того, *рѣчь* мало ще такі значення: «(чужі) слова, річ», «розмова», «розповідь», «свідчення» та ін.: повелѣ писцю писати всѧ *рѣчи* Ст҃ославлѣ на харатью (ПВЛ, 72); снашивахутьсѧ *рѣчьми* межи собою (ЛК, 501); *рѣчь* молвѧче и лихо и добро. не кленитесѧ Бм҃ь (МП, 245); по сего *речи* ємлю тѧ (ПР, сп. 1282, 132).

Багатозначність слова *рѣчь* свідчить про те, що дієслово *речи* (1 ос. одн. теп. ч. *реку*, 2 ос. нак. сп. *рьци*) < *rekti в давньоруській мові було одним із головних дієслів на позначення процесу говоріння «казати, ректи (заст.)»: *речи* єму тако (ПР, 110).

З дієсловом *речи* успішно конкурувало праслов'янського походження *мълвити* < mъlviti «говорити, мовити, казати» (що часто вживалося для підкреслення мовлення як процесу) та його давні префіксальні деривати: Напр.: се *молвилъ* Василько си ночи к Уланови и Колчи. *реклъ* тако се слышю ѡже иде(т) Володимеръ (ПВЛ, 265); ать посолъ мои *молвить* рѣчь мою к ни(м) (ЛК, 348); а се стоить самь. *молъвѣте* с нимъ (ЛГВ, 757); ти бо суть *намолвили* Дв҃да и тѣ(х) є послушалъ (ПВЛ, 268); Ѧрославъ бо бѧше *подъмовилъ* кн҃зѣ Рускиѣ (ЛК, 496—497).

Дієслово *мълвити* походить від іменника *мълва* < mъlva «розмова, галас», який лише зрідка виступає в оригінальних давньоруських текстах: не трьпю всѩкого мѧтежа и *мълвы*. затвори сѩ въ єдинои келии (ЖФ, XII—XIII, 86).

Успадковане з праслов'янської мови дієслово *казати* < kazati лише спорадично виступає в давньоруській мові з первісним значенням «показувати, вказувати»: дятлове тектомъ путь... *кажуть* (СПІ, 43). Нечасто воно засвідчується і з похідним від цього значенням «веліти, наказувати, повчати»: Ростиславъ... *каза* нести имѣнье. о(т)ца своего. передъ сѧ (ЛК, 473); *каза* Данило. сосѣдати воемь (ЛГВ, 812); то чему ты не *казаше* сн͠овъ своихъ и роду своѥго не преступати роты (ПВЛ, 279). З цього значення сформувалось інше — «казати, говорити»: [дѣтищь] бѧшеть бо сиць. на лици ѥму срамнии оудове. иного нелзѣ *казати* срама ради (ПВЛ, 164). Багатозначність *казати* призвела до спеціалізації значень префіксальних його дериватів, зокрема дієслова *показати, указати* стали означати тільки дію, пов'язану з показуванням, *приказати* — дію, пов'язану з наказом, *наказати* — дію, що вказує на навчання, *съказати* — дію, що вказує на говоріння: аще оузможно есть *покажи* ми (ЛК, 483); *наказывати* менша и оутѣшати ю (ПВЛ, 184); оже... *оукажеть* ѥмоу поуть (ПР, сп. 1282, 133); тиоуномъ *приказываю* соуда церковнаго не ѡбидѣти (УВ, XI, сп. XV, 23); ѡ нем же преже *сказахомъ* (ПВЛ, 78).

Найменше в текстах XI—XIII ст. фіксується дієслово *говорити* < govoriti, що спочатку, мабуть, мало значення «гомоніти»: злымъ же бѣсом предстоящим и прящимся и *говоряху* прилѣжно (ХА, XI, сп. XV, 441); галици свою рѣчь *говоряхуть* (СПІ, 17). Іменник *говоръ* < govorъ, від якого походить це дієслово, зберігає своє первісне значення «галас, звуки від голосного говоріння»: И мълва, и *говоръ*, и кричанье печалное (Ср., XI; сп. XV, I, 530).

Як залишок праслов'янської давнини на означення говоріння зрідка вживалися лексеми загальної дії *дѣяти* < dějati, *творити* < tvoriti: аже *дѣеши* ты мои еси ѡ͠ць а ты мои и сн͠ъ (ЛК, 418); а *творѧть* ми како же сѧ оуже совокупилъ (ЛК, 697); пор. ще: *исправлению* же бывъшю ѡколо вежи его (ЛГВ, 746; А. І. Генсьорський уважає, що *исправление* тут має значення «порозуміння, вияснення»[9], пор. ч. praviti, слвц. vypravavat', словен. praviti, п. prawić «говорити»).

Неповноголосся вказує на те, що нерідко вживане у давньоруській писемній мові дієслово *глаголати* <*golgolati «говорити, казати» та його похідні є запозиченнями із старослов'янської мови: егда *глаголеши* ко мнѣ... обумираю (Д. З., XII, сп. XVI, 29). Можливо, старослов'янізмом є фіксоване в конфесійних текстах слово нез'ясованої етимології (Ф., III, 827) *сяти*, яке виступає в 3 ос. одн. із значенням «кажуть»: подобаеть бо *сѧтъ* еп͠поу бес порока быти (Ср., XI, III, 909).

Процес говоріння, розповіді, повідомлення чогось у давньоруській мові найчастіше позначався дієсловом праслов'янської давнини *повѣдати* (*повѣсти*) < povědati (pověsti) «говорити,

[9] *Генсьорський А. І.* Зазнач. праця, с. 87.

повідати, розповісти» (кор. вѣд-ати «знати») та похідне від нього *съповѣдати* «розповідати»: *повѣжьте* ны колько васъ (ПВЛ, 70); запрѣтивъ ми... никому не *повѣдати* (ХД, 1106—1108, сп. XV, 66); еп(с)поу же пришедшю ω(т)то Мьстислава. *повѣдаючи* рѣчь братню (ЛГВ, 902—903); тъ же чьрньць иларионъ *съповѣда* ми (ЖФ, XII—XIII, 100).

Від дієслова *повѣсти (повѣдати)* походить іменник *повѣсть* < *pověd-tь «оповідь, розповідь, розмова»: Се *повѣсти* временьны(х) лѣ(т)... Се начнемъ *повѣсть* сию (ПВЛ, 1); *Повѣсти* нѣкїа дѣюща (Ср., II, 1009).

Процес повідомлення, сповіщення передавало дієслово *въз(ъ)вѣстити* — дериват іменника *вѣсть:* аще къде видѣвъше такого отрока... *възвѣстите* мтри юго (ЖФ, XII—XIII, 81).

Поняття «давати знати, повідомляти, заявляти» в давньоруській мові передавалося й дієсловом *ꙗвлꙗти:* повѣда емоу бра(т)(а) ти Игорѧ оубили. [ωнъ же съзва дроужину]... старѣишую и *ꙗви* имъ (ЛК, 355). Це значення дієслова *ꙗвлꙗти,* мабуть, ще праслов'янське (пор. с.-х. *јављати* «повідомляти, сповіщати, давати знати»).

Давньоруська мова успадкувала й праслов'янські слова *бесѣда* < beseda «бесіда, розмова», *бесѣдовати* < besědovati «розмовляти, бесідувати»: по мнозѣи тои *беседѣ*. ωтиде кнѧзь... славѧ ба. ꙗко съподоби сѧ съ таковыимь моужьмь *бесѣдовати* (ЖФ, XII—XIII, 123). Праслов'янське слово beseda етимологи пов'язують з коренем sěd-ěti «сидіти» (ЭССЯ, I, 211—212). Пор. в Галицько-волинському літописі: хотѧшеть бо *посѣдѣти* со братом ω томъ. абы како погадалъ (909) «поговорити».

Невеликою є успадкована з праслов'янської мови давньоруська група дієслів на вираження процесу висловлення суперечних суджень — *пьрти сꙗ* < pьrti sę, *пьрѣти(сꙗ)* < pьrěti sę «сперечатися» (діал. *пертися* — СУМ, VI, 334) (первісне значення «упиратися») та похідні, *съвадити(сꙗ), съваживати(сꙗ)* «сварити(ся)» (діал. зак. *сважа́тис'а* «сваритися», *ва́дитися* «сваритися» — Гр., I, 121): начаша *прѣтисѧ* со кнѧземъ (ПВЛ, 171); а ωнъ сѧ начнеть *запирати* (ПР, сп. 1282, 126) «відпиратися, заперечувати»; начаша *спиратисѧ* с Васильемъ (ЛК, 535) «сперечатися (у суді)»; бѣ бо Игореви обѣщалъ... дати... Черниговъ и не да емоу. но да и Двдвицю Володимероу и *свади* бра(т)ю (ЛК, 303); а вы ми выдаита кто ны *сваживаеть* (543). Від зазначених дієслів утворено іменники *пьрꙗ, роспьрꙗ (распьрꙗ)* «суперечка», *съпоръ* «суперечка, незгода», *свада* «сварка» (діал. зак. *сва́да* «сварка»): и бы(с) в томъ межи има *прѧ* велика. злоба (ЛК, 297); ωже боудеть оубилъ или въ *свадѣ* или въ пироу (ПР, сп. 1282, 123); хто иметь держати *споръ* со своимъ баскако(м) (ЛС, 481).

З цією мікрогрупою пов'язані й специфічно давньоруські слова *котора (котєра)* «суперечка, сварка, незгода, ворожнеча», пор. діал. *котора* «сварка, образа» (Гр., II, 293), *которати (котєрати)сꙗ* «сперечатися, сваритися» (етимологія цих слів до кінця не з'ясо-

папа — Ф., II, 353): и бы(с) оу нихъ *котора*. молвашеть бо Кончакъ. поидемъ на Киевьскоую стороноу... а Кза молвашеть. поиде(м) на Семь (ЛК, 646); Въздвиже дьяволъ *которou* въ братьи сеи Ярославичихъ бывши распри межи ими (ПВЛ, 182); аще ли будете ненавидно живуще. в распрахъ и *которающеся* то погыбнете (161).

Виразне мовлення кваліфікувалося прикметником *ясьныи* < < jasьnъ(jь): рѣчь же башеть в немъ толъста... глаголаше *ясно* (ЛГВ, 921). Як і всяке звучання, мовлення щодо сили звуку характеризувалося за допомогою прикметників, успадкованих із праслов'янської мови — *тихыи* < tіхъ(jь) «тихий, неголосний» та *голосьныи* < *golsьnъ(jь) (ЭССЯ, VI, 220) «голосний, дзвінкий» (пам'ятки XI—XIII ст. не засвідчили): твори правило... *тихо*... младенець не розумѣѥть (ПС, к. XIII, 107—108).

Процес невиразного, нерозбірливого мовлення, говоріння в ніс позначався дієсловом праслов'янського походження *гугнати* < gǫgnati «гугнити, гугнявити» (діал. зак. *гу́гнати*): к сему же *гугнахомъ* языки нашими, моляще идолы (Іл. Сл., XI, сп. XV, 186). Від цього дієслова утворено *гугнивыи* < gǫgnivъ «гугнявий»: яснъ будеть языкъ *гугнивы(х)* (ПВЛ, 119). Праслов'янською спадщиною є і дієслово *лопотати* < lopotati «лопотати, лопотіти»: на земли лежащоу и устомъ *лопочющимъ*, таковыи не можеть рещи (Ср., II, 47).

До праслов'янської спадщини давньоруської мови належить дієслово *баяти* < bajati «розповідати небилиці, вигадки; ворожити говорінням; баяти (фольк.) (діал. *баяти* «забобонно примовляти з метою лікування» — Гр., I, 35): Ини по людвиямъ тѣшать ѥго [богатаго] ини *бають* ѥмоу (Ср., XII, I, 46); Вси... *бають*... ачмикомъ влъхвоующе (46).

Давньоруське дієслово *просити(ся)* < prositi (sę) «просити(ся), вимагати» (в ітеративній формі *прашати* < prašati «випрошувати») та деякі його префіксальні деривати вживалися часто із значенням «питати» та ін., пор.: *просити* дѣтского оу тиоуна (СГ, 1229, 22); *упросихъ* ключаря того (ХД, 1106—1108, сп. XV, 61) «упрохати»; въсадеть на чюжь конь не *прашавъ* (ПР, сп. 1282, 125); оузрѣ Половци сѣчены бѣгающа... нача ихъ *прашати* что есть. ѡни же повѣдаша емоу видихомъ полкы многы (ЛК, 508); ѡнѣмь же *въпрошьшимъ*, ци кая ти печаль бы(с) (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 167); *роспроси* его. с чимь приѣхалъ (ЛГВ, 908). У давньоруських текстах, особливо південного походження, уживається також слово *пытати* < прасл. pytati «питати, випитувати, вивідувати»: вратаря възъвавъ *пыташе* и. еда къто къ воротомъ приходи (ЖФ, XII—XIII, 101); придоша Русь *пытающе* вѣры нашея (ПВЛ, 107); пор. ще: а дѣвицѣ не *пытаи* (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 35). Дериват цього дієслова *испытати* мав значення «вивідати, розслідувати, вивчити»: [релігію, віру] аще хощеши *испытати* гораздо то имаши оу себе моужи. пославъ *испытати* (ПВЛ, 107); Мьстиславъ исѣче [Кияны]... другыя же без вины погуби не *испытавъ* (174). Від цього слова походить іменник *испытъ* «розслідування, допит»: достоить ти казнити разбоиника. но со *испытомъ* (ін. сп. *испытаниемъ*) (ПВЛ, 127).

Крім *отмълвити* «відповісти» (діал. зак. *удмóвити*), з цим же значенням у давньоруській мові функціонувало дієслово *отвѣчати* (частіше в старослов'янській фонетичній формі *отвѣщати*) < *otvě-tjati: А кто поωбидіть соудъ ц(е)рковныи... томоу же *ωтвѣчати* на страшнѣмъ соудѣ (УВ, XI, сп. XIV, 24). Праслов'янський корінь цієї лексеми vět- наявний і в інших давньоруських дієсловах — *обѣтъ* < *ob-větъ «обіцянка, обітниця», *обѣчати(ся)* (часто виступає в церковнослов'янській формі *обѣщати*) < *ob-větjati «обіцяти» (українське слово зберігає рефлекс ѣ—і, тому його не можна вважати повністю полонізмом — Ф., III, 99 — тільки на основі ц замість ч), *привѣчати* < *privětjati «привітати»: створи ωбѣтъ (ЛГВ, 836); како ми сѧ еси *ωбѣчалъ*. всѣсти на конѧ (ЛК, 701); Мьстислав же *ωбѣчасѧ* (тако створити) (ЛГВ, 907); чл҃вѣка не минѣте не *привѣчавше*. добро слово ѥму дадите (МП, 246). Із слів із коренем вѣт- відзначимо ще *съвѣтъ* «рада, порада», *съвѣчати ся* «радитися», *вѣтъ* «умовляння», *вѣче* < větje «віче, народні збори, рада», *извѣтъ* «відмовка; обман та ін.», *навѣтъ* «наговір», привѣтъ «привіт», *перевѣтъ* «донос, таємні зрадницькі вісті, зносини», *увѣчати* (засвідчено тільки в церковнослов'янській формі *увѣщати*) «переконати, умовити» та ін.: иде по *свѣту*... мужь (ЛГВ, 664); Володимеръ... *свѣчавсѧ* со ωлговичи (ЛК, 405); Аще бо къто хощеть блоудъ творити, то въ ц҃ркви *вѣть* творить (Ср., XII, I, 498); иди да слыши *вѣче* ихъ (ЛГВ, 756) «рада»; Дв҃дъ же на С҃тополка нача *извѣтъ* имѣти. г҃лѧ (ПВЛ, 267); створи король *ωбѣтъ* великъ... къ Романови (ЛГВ, 836); *навѣтъ* ѩвленъ (Ср., II, 273); *привѣтъ* поусти (Ср., XI—XII, II, 1388); Гюрги же оубоѩвсѧ Кыѩнъ. зане имѣють *перевѣтъ* ко Изѧславу... ѣха ис Кыева (ЛЛ, ЛС, 330); азъ шедъ *оувѣщаю* и не бо рачить видѣти (ЖФ, XII—XIII, 81).

Поняття «обіцяти» передавалося також дієсловом *ѩти ся* (1 ос. одн. теп. ч. *иму*), основне значення якого було «брати, хапати» (пор. діал. зак. поймáтис'а «обіцяти»): ωн ж *имѧсѧ* емоу послати... с҃на и не посла (ЛК, 670); ωже ми сѧ есте *ѩли*. помогати (385). Зрідка в текстах південноруського походження в цій ролі виступає дієслово *(по)мѣнити* < прасл. (po)měniti «обіцяти» (діал. *помінити* «обіцяти» — СУМ, VII, 124, пор. с.-х. *наменити* «назначити»; корінь той же, що й у *мьнѣти* «думати, мислити»): *помени* има 1000 талантъ (И. Ф., XI, сп. XVI, 189). Характерним давньоруським словом було *сулити*, *посулити* «обіцяти, сулити (заст.)» (УРС, V, 557), яке пов'язують із д.-р. *сулѣи*, ст.-сл. *соулѣи* «краще» або із *сълати* (Ф., III, 801): что имъ *посоулишь*. то даи (СГ, 1229, 24).

Мікрополе «просити» в давньоруській мові не було розгалужене. Крім *просити (прашати)*, сюди входили дієслова *молити* «дуже просити, молити», *бѣдити* < прасл. běditi «дуже просити; запевняти» з похідними та ін.: на колѣноу *молѧше* съ сльзами м҃лстиваaго б҃а (ЖФ, XII—XIII, 130); Андрѣеви же *молѧщюсѧ* ω(т)цю про

Изяслава (ЛК, 405); посылаюта по... феωдосию. бѣдяща того прити къ тѣма на обѣдъ и рекше *оумоли* и (ЛГВ, 792).

У мікрополе «кликати» входять дієслова праслов'янського походження *зъвати* < zъvati «звати, кликати, волати», *кликати* < klikati «гукати, кликати, кричати» (первісне значення), *вабити* < < vabiti «кликати, вабити, приваблювати» та їх деривати: приди... оць *зоветь* тя (ЖБГ, XII—XIII, 50); поиди вонъ посѣди ωпать *взовемъ* (ЛК, 346); «И буди ти власть длъголѣтна..!» Тако... вси по раду *кликаху* (И. Ф., XI, сп. XVI, 441); посласта подвоискѣи и биричѣ по оулицамъ *кликати* зовучи къ кнзю на ωбѣдъ (ЛК, 369); Аже челядинъ съкрыѥтьса а *закличють* и на търгоу (ПР, сп. 1282, 125) «оголосити»; Ярослава посла в Угры. *ваба* Оугры на Володаря (ПВЛ, 270); Дюрги *поваби* Вячеслава. на столъ Киеву (ЛК, 394). Дієслово *вабити* «запрошувати, вабити» і похідні від нього фіксуються переважно в південних давньоруських текстах. Функціонували в давньоруській мові й іменники *кликъ* < прасл. klikъ, *кличь* «кликъ, покликъ, клич»: *кликъ* бысть великъ. братъ ти биетъса назади (ЛГВ, 751); всее нощи *кликоу* не переста. ищоущимъ дроугъ дроуга (805); и въ горахъ тѣ(х) *кличь* великъ и говоръ (ПВЛ, 235). Зрідка в оригінальних текстах XI—XIII ст. зустрічається дієслово *въпити* < прасл. vъpiti із значенням «голосно й жалібно кликати, плакати, волати»: не възбрани *в(ъ)пити* ти мл(с)тиве помилуи (ПВЛ, 255).

Вияв ставлення до людей і їх вчинків через акт говоріння в давньоруській мові передавала кількісно чимала група дієслів праслов'янської спадщини — *хвалити(ся)* < xvaliti (sę), *славити (ся)* < < slaviti sę, *слути* (1 ос. одн. теп. ч. *слову*) < sluti «славитися», *негодовати* < negodovati «обурюватися», *ропътати* < ropъtati «нарікати», *корити* < koriti «докоряти, засуджувати», *корити ся* < < «дражнитися» (пор. діал. зак. *корíти* «дражнити»), *хулити* < < xuliti, *гудити* < guditi «гудити, ганьбити», *ругати ся* < rǫgati sę «насміхатися, знущатися, робити наругу (поругу)», *хупати ся* < < xupati sę «похвалятися, кепкувати» (пор. діал. *хупавий* «гарний» — СУМ, XI, 172), *клясти* (1 ос. одн. теп. ч. *кльну*) < klęti «клясти, проклинати», *клясти ся* «присягати, клястися», *осужати* < *osǫdjati «обмовляти, засуджувати» та їх деривати; дієслова співвідносилися з відповідними іменниками та прикметниками *хвала* < xvala «хвала, хвальба; слава», *слава* < slava «слава; вихваляння, пиха», *словыи* «відомий», *словутьныи* «славнозвісний», *ропътъ* < ropъtъ «нарікання», *хула* < xula, *поругъ* «знущання, поруга (наруга), ганьба», *клятва* < klętva «клятва, присяга» тощо: [мечь] ωнъ же приимъ нача *хвалити* и любити (ПВЛ, 71); *хвалимъ* ω(т) Русьскы(х) сновъ (120); ω(т)давше Бви *хвалу* (МП, 247); такова оубо слова *похвална* испусти (ЛК, 574); мимоходячи *прославять* человѣка по всѣ(м) земля(м) (МП, 246); и (съ) *славою* побѣдивъ дроугое Половци (ЛК, 678); слышавше Ростовци. *негодоваша* ω томъ (ЛК, 596); папежь... *похули* тѣ(х) иже *ропьщуть* на книги Словеньскию (ПВЛ,

27); *поропташа* на нь. ѡже любовь имѣеть. съ Мьстиславичи (ЛК, 313); *прѣпираю кора* же и досажаю тѣмъ (ЖФ, XII—XIII, 119); Зла бо жена... всѣхъ *укоряет* и всѣх *осужаеть* (Д. З., XII, сп. XV, 31); тѣмь и Русь *кората* Радимичемъ глюще. Пищаньци волъчью хвоста бѣгають (ПВЛ, 84); ни *хулити* бесѣдою. не ѡбило смѣютисю (МП, 243); *гоудити* своѥ невънимание (СУ, XII, 123); види Петра юдуща. и *поругаса* ему (ЛК, 462); Марцелъ. хороугве своее. ѡ(т)бѣже и Роусь взатъ ю и *поругъ* великъ бы(с) Марцелови (ЛГВ, 725—726); Пошелъ баше... Кончакъ со мьножествомь Половець. на Роусь *похоупса*. юко плѣнити хота грады Роускиѣ (ЛК, 634); да не *клати* ва(с) начнуть (МП, 246); *клатвою клени* ми (с) (ЛГВ, 809).

Праслов'янського походження слово *лаюти* < lajati в давньоруській мові мало два значення — «гавкати» і «ображати, лаяти(ся)», причому в другому значенні воно фіксується переважно південними й західними пам'ятками: коли иметь свиніа на бѣлку *лаяти*, тогды безумныи уму научится (Д. З., XII, сп. XVI, 24); Половчинъ... възврати и *лаю* дружинѣ своеи. зане бахоуть его ѡстали всѣ Половци (ЛК, 431); Лахомъ же *лающимъ*. рекоущи(м) поженемь на великыи бороды (ЛГВ, 804).

Виразною семантикою відзначається лексема праслов'янського походження *сълати* (1 ос. одн. теп. ч. *слю* и *шлю*) < sъlati «посилати, слати; повідомляти» та її деривати, в тому числі й іменник *сълъ* < sъlъ, *посълъ* < прасл. posъlъ «посол», *посъльство* < posъlьstvo «посольство» та ін.: ни рекла ѥсвѣ *сли* к брату (ПВЛ, 255); жди ту доколѣ по та *выслю* (ЛК, 463); на брата его *насла*... на Всеволода (662). Близьке до нього за значенням похідне від *рюдити* дієслово *отрюдити* «відрядити, послати»: *ѡ(т)рюди*... сна свое(г) Мьстислава на Половци (ЛК, 459); позваста к собѣ Оугры *ѡ(т)раживаюче* ѣ домовъ (420).

Серед лексем на позначення усного заохочення, спонукання до дії зустрічаються як кореневі праслов'янські дієслова та їх деривати, так і похідні від коренів дієслів інших семантичних груп — *нудити* < nǫditi «спонукати; примушувати», *велѣти* < velěti «веліти, наказати», *поущати* (кор. уст-а) «намовляти», *подътыкати* «підмовляти, підбурювати», *острити, поостривати* «заохочувати»: волею *ноужаще* его приѣхати къ Всеволодоу (ЛК, 315); корола *понудь*. ать ма приме(т) (451); и ѡдва ю *прінудиша* (ПВЛ, 110); сестра твою оумираючи. *велѣла* мь та поюти за са (ЛГВ, 860); *повелѣлъ* ѥсмь сноу своѥмоу... ѡ(т)дати (МГ, бл. 1130, 33); Романъ же слашеть без опаса. к моужемь Галичькимъ *подътыкаа* ихъ на кнза своего. да быша его выгналѣ (ЛК, 660); Давидъ же нача *поущати* (ін. сп. *поостривати*) на ѡслѣпленье (ПВЛ, 260). Відзначимо похідний іменник *веленье* «веління, наказ»: по его *велению* волость мою взалъ (ЛК, 405).

Кореневі праслов'янські дієслова та їх деривати й похідні дієслова від коренів інших семантичних груп виявляються й серед

лексем, що позначають стримування, погрозу, заборону — *въстѧгати(сю)* (пор. діал. зак. *с'т'ігáти(с'а)* «стримувати(ся)», розм. *стягатися* «збирати кошти на придбання чогось» — СУМ, IX, 811) < vъstęgati (sę) (кор. тѧг-нути) «стримувати(ся)», *удєржати* «удержати, стримати», *боронити* < *borniti «боронити, забороняти», *громити* < groziti «погрожувати» тощо: Изѧславъ... всегда хотѧшеть противу имъ битсѧ... дружина же... *оустѧгывахоуть* ѡ(т) того (ЛК, 426); ать *оудержать* Гюргѧ (ЛК, 347); мужи же *боронѧхуть* єму поити Чернигову (474); Не можешь... того *възборонити* (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 51); нача посылати Михаилъ и Изѧславъ *грозѧча* даи нашоу братью. или прідемь на тѧ воиною (ЛГВ, 775). Відповідно іменник *гроза* вживався й у значенні «погроза»: Демьѧнъ... *грозы* его не оубоѧсѧ (ЛГВ, 761). Дієслово *прѣтити* «зупиняти, погрожувати» — запозичення з старослов'янської мови *претѧща* и гл҃ща єи. по что тако твориши (Чуд. РД, XII—XIII, 64).

З лексем інших семантичних груп, що виступають у ролі дієслів говоріння, відзначимо ще *варити* «попередити» (пор. *варуватися* «остерігатися» — Гр., I, 128), *поминати (сю)* «поминати, згадувати», *напоминати сю* «нагадувати»: да сими словесы посл(а)вше бѧше переди. бра(т) ко мнѣ *варити* мене (ПВЛ, 253); и нынѣ *поминаются* имена ихъ во октеніи (ХД, 1106—1108, сп. XV, 66); *напоминасѧ* емоу Володимиръ. ѡ томь много абы емоу воротилъ челѧдь (ЛГВ, 889).

Великою мірою з дієсловами говоріння пов'язані дієслова *ладити(сю)* < прасл. laditi (sę) «лагодити, ладити», *мирити (сю)* < miriti (sę) та їх деривати: река *ладимъсѧ* и смѣри(м)сѧ (ПВЛ, 252); не *оуладисѧ* с нимъ ѡ волостехъ (ЛК, 309).

Лексико-семантичній макрогрупі дієслів мовлення протиставляється власне одне дієслово (праслов'янська спадщина) *мълчати* < mъlčati «мовчати» й його деривати: При стары(х) *молчати*. пр҃мдрыхъ слушати (МП, 243). Сюди ж прилягає давнє дієслово *таити* < tajiti «таїти, не казати» та похідні від нього: нѣсть лѣпо... *таити* чюдесъ б҃жиии (ЖФ, XII—XIII, 73); повелѣ *потаити* такоую бл҃г(д)ть (ЛК, 354); шли соуть на Половци. *оутаившесѧ* его (645). Його дериватами є також слова *таина* < tajьna «таємниця, тайна», *таиныи* < tajьnъ(jь) «таємний, тайний»: Лутче есть утли лодіи ездѣти, нежели злѣ женѣ *таины* повѣдати (Д. З., XII, сп. XVI, 31).

Тісно пов'язана з дієсловами мовлення група дієслів називання, але в її складі не виявляється жодного кореня, характерного тільки для цієї мікросистеми. Давньоруські дієслова називання походять від двох коренів дієслів говоріння — *речи (нарицати)* і *зъвати*.

Напевне, найстарішим давньоруським дієсловом найменування можна вважати *нарицати (наречи)* < *прасл. naricati (*narekti) «назвати, дати ім'я, наректи (заст.)». Ним передавався як акт називання, так і акт давання індивідуального імені: рекоша... єгоже

изволиши самъ. то намъ буди ѡць и игуменъ... Ѳеѡдоси ре(ч) кромѣ мене *нарьцѣте* єгоже хощете (ПВЛ, 186); *нарекли.* мѧ есте собѣ отцемъ (ЛК, 567).

Дуже частою в давньоруських пам'ятках є словосполука *наречи имю юму (юи)*, яка вважається копією старослов'янської, а старослов'янська — калькою грецької словосполуки [10]. Родисѧ оу Юрослава снъ. и *наре(ч)[е] имѧ юму* Володимеръ (ПВЛ, 146).

Коли йшлося лише про найменування предметів, людини, етносу (без указівки на акт надання імені), ще з праслов'янської доби вживалося слово *зъвати (сю)* < прасл. zъvati (sę) «звати(ся), називати(ся)», особливо в розповіді в теперішньому часі, рідше — в розповіді в минулому часі: рѣку Гѣѡну *зовємую* [Нилъ] (ПВЛ, 1); да то сѧ *звах*у ѡ(т) Грекъ. Великаю Скуфь (13). В оповідях у минулому часі в цьому випадку переважав його дериват *прозъвати* < prozъvati «назвати, прозвати»: а Хоривъ на третьєи горѣ ѡ(т) негоже *прозвасѧ* Хоривица (ПВЛ, 9); пор. ще: како *възовуть* родители их, в то имя крьщають (КП, XIII, сп. XV, 190).

Немає підстав заперечувати живомовність дієслова *нарицати (наречи)* і вважати лексему *называти* основною [11] в семантичній групі дієслів називання.

Одне дієслово називання — *именовати* «іменувати, називати», що в XI—XIII ст. відзначається майже виключно в конфесійних текстах, напевне, є запозиченням із старослов'янської мови, в якій воно — калька з гр. ὀνομάζειν: поусти ю въ манастырь женьскыи *именоуюмъ* стааго николы (ЖФ, XII—XIII, 83). Адже в давньоруській мові *именовати* не виявляло жодної змістової специфіки в порівнянні з *нарицати (наречи), зъвати, называти, прозывати.*

Давньоруське слово *имю* (род. відм. одн. *имене*) успадковане з праслов'янської мови (jьmę): Торчинъ *имене(м)* Беренди (ЛК, 261); Данилъ созда градъ *именемъ* Холмъ (ЛГВ, 740). Особа, що мала однакове ім'я з іншою, називалася *тьзъ* < прасл. tьzъ (пор. укр. розм. *тезко*): иди к Василкови *тезу* своєму (ПВЛ, 265). Додаткове індивідуальне ім'я особи — це *прирокъ* «прізвисько» (пор. ст.-сл. *прирокъ*), що є дериватом дієслова *прирѣкати* «додавати (слова)» та *прозъвищє* «прізвисько» — дериват дієслова *прозъвати:* и потомъ бѣ Микифоръ. *прирокомъ* Станило (ЛГВ, 740); ѡ(т) племени Володимерѧ *прирокомъ* Маномаха (744); игнатѣ... на *пръзъвищ(е)*... Саєтатъ (СНСК, XII, 323). Безсумнівно, фактом живого давньоруського мовлення було слово *порекло* < прасл. *porek(d)lo «прізвисько» (діал. *порекло* — СУМ, VII, 251) (пор. *порицати/поречи* «зневажати, образити»): Вроумъ бо *порекло* єсть Диѡнисово (Ср., 1280, II, 1207).

Вживання дієприкметника *рекомыи* замість *прирокъ, порекло* в Галицько-Волинському літописі, напевно, пояснюється впливом пояснень у глосах: Василь дьюкъ *рекомыи* Молза (ЛГВ, 733).

На позначення різних звуків, гуку від людських голосів, мов-

---

[10] *Львов А. С.* Лексика..., с. 23.

[11] Там же.

лення, крім наведених вище *говоръ* і *мълва*, в давньоруських текстах зустрічаються ще слова *гълка* < прасл. gъlka «галас, гук», «заколот» (вторинне значення) (пор. діал. зак. *поголка* «поголос», літ. *поголоска* < *поголка* під впливом *голос*), *плищь* < прасл. plišč ь < *pliskъ «галас, крик». Від цих слів відомі й похідні: И ставъ верху, десницею кротяше *голку* ихъ... *Голчания* бо ваша не вдаша ушима нашима слышати (И. Ф., XI, сп. XVI, 289); [Володимир] въшьдъ оутоли мютежь и *гълкоу* въ людьхъ (ЖБГ, XII—XIII, 69); видѣ дѣмона *голчаща* (Сл. РЯ, XII, сп. XV, IV, 71); юди [и] питью. бесъ *плища* велика быти (МП, 243).

Як процес специфічного звучання мовлення, так і нечленоподільного звучання, що походить від людини або тварини, позначали в давньоруській мові успадковані з праслов'янської дієслова *кричати* < kričati < *krikěti, похідне від *крикъ* < прасл. krikъ, *вискати* < viskati «видавати пронизливий тонкий звук, робити виск, вищати» (похідне від *вискъ* «виск»), *възвыти* «почати плакати, кричати»: вьсѧ цѣлова плачюща сѧ и *кричаща* (ЖФ, XII—XIII, 129); вкупѣ мужи и жены яко и кони *вискають* и ржуть (ОВС, 1274, 100); видиши кнѧже людье *възвыли* (ПВЛ, 171).

Окремо слід відзначити дієслово *шьпътати* < прасл. šьpъtati «шептати» та іменник *шьпътъ* < šьpъtъ «шепіт, шептання», «наговір» (це значення в оригінальних текстах не фіксується): въ цр̃кви... ни *шьпъчи*, ни смѣисѧ (Ср., XIII, III, 1602); оуслыша *ш*[ъ]*пътъ* зълъ окрьстъ шатьра (ЖБГ, XII—XIII, 47).

§ 13. Лексика на означення навколишнього світу і процесів, які відбувалися в ньому. Крайні межі дії, стану, предметів, площин і под. позначалися успадкованими з праслов'янської мови іменниками *початъкъ* < pocętъkъ, *починъкъ, начатъкъ* < načętъkъ «початок», *коньць* < konьcь «кінець» (пов'язане з попередніми словами, де ę < en; тобто йдеться про давнє чергування en — on). Успадковано й відповідні дієслова *начати (начинати)* < načęti, *почати (починати)* < počęti, *коньчати* < konьčati «кінчати» та його деривати: Вина же о *початцѣ* мала, но тако возрастѣ (И. Ф., XI, сп. XVI, 269); Достоино бо в *починцѣ* слова помянути вас (313); по мл̃твѣ... самому *начатъкъ* копанию положити (ЖФ, XII—XIII, 125); *почахъ* же писати... м̃(с)ца. октѧ(б)... А *оконьча(х)*. м̃(с)ца. маию... (ЄО, 1056—1057, 294 зв.); Зде *починаѥть* сѧ правда (СГ, 1229, 21); а кто боудеть *началъ*, томоу платити (ПР, сп. 1282, 124); которое ѡроудиѥ *доконьчано* боудѣть (СГ, 1229, 23). Сюди ж відносяться *остатъкъ, останъкъ* «залишок, остаток, останок (заст.)»: кто ѥмльть ѥго *ѡстатъкъ* (СГ, 1229, 22); (разруши) столпъ и єсть *ѡстанокъ* єго (ПВЛ, 5). Іменник *начало* «початок, першопричина» в оригінальних пам'ятках засвідчується рідко, тому можна припускати, що він є не праслов'янською спадщиною (načęlo), а старослов'янізмом у давньоруській літературній мові: С̃тослав же бѣ *начало* выгнанью бра(т)ню (ПВЛ, 182).

До праслов'янської спадщини давньоруської мови належать слова на позначення зовнішніх особливостей живих істот і предметів: розмірів, зросту, будови тіла, окремих органів тощо — *великыи* < velikъ(jь), *малыи* < malъ(jь), *середнии* < *serdnь(jь), *высъкыи* < vysъkъ(jь), *низъкыи*<nizъkъ(jь), *възростъ* (часто фіксується в старослов'янській формі *възрастъ*) < *vъzorstъ «зріст», *възоръ* < vъzorъ «вигляд», *образъ* < obrazъ «вигляд, обличчя», *тълстыи* < tъlstъ(jь) «товстий», «огрядний» (вторинне значення), *тънъкыи* < tъnъkъ(jь) «тонкий», «худий» (вторинне значення) [12], *круглъи* < krǫglъ(jь) «круглий», *чистыи* < čistъ(jь), *кальныи* < kalьnъ(jь) «брудний», *кощь* < *kostjь *«кощавий»*, *сухыи* < suxъ(jь) «сухий», «худий» (вторинне значення), *щуплыи* < ščuplъ(ь) (етимологічно пов'язують із *щупати*; первісно «такий худий, що можна прощупати кістки» — Ф., IV, 510), *тучьныи* < tučьnъ «вгодований, жирний, тучний», *дебелыи* < debelъ(jь) «дебелий, повний», *краса* < krasa «краса, врода», *красьныи* < krasьnъ(jь) «гарний, вродливий, красний», *лѣпыи* < lěpъ(jь) «гарний, вродливий», *кърноносыи* < kъrnonosъ(jь) «кирпатий, курносий», *блѣдыи* < blědъ(jь) «блідий», *смаглыи* < smaglъ(jь), «смаглий, смаглявий», *сѣдыи* < šedъ «сивий, сідий», *сѣдина* < šedinа «сивина, сідина», *жьлтыи* < žьltъ(jь) «русий» (пор. діал. зак. *жо́ўтый* «русий») та їх деривати, *бородатыи* < *bordatъ(jь) та ін.: бѣ же Мьстиславъ. *дебелъ* тѣломь. черменъ лице(м). *великыма* ѡчима (ПВЛ, 150); о борисѣ. какъ бѣ *възоръ(м)* ... тѣлъмь бѩше *красьнъ. высокъ* лицьмь *кроуглъмь.* плечи *велицѣ. тънокъ* въ чресла... [бо]рода мала. и оусъ (ЖБГ, XII—XIII, 58); кнѧзь Володимѣръ *возрастомь* бѣ высокъ. плечима *великъ.* лицемь *красенъ.* волосы имѣꙗ *желты* (ЛГВ, 920); кнзь Мьстиславъ... *въз(д)растомъ. середнии* бѣ. и лицемъ *лѣпъ* (ЛК, 610); бѣ бо *низокъ, дебелъ* (Ср., II, 448); да ти прободемъ трѣскою черево... *толъстое* (ПВЛ, 143); *сух* тѣлом и *кощенъ* (И. Ф., XI, сп. XVI, 401); июдѣанинъ, *низокъ* тѣломъ, и *взоромъ щуплъ* (409); бѧхоуть бо оу нихъ кони *тоучни* велми (ЛК, 638); Дѣвица бо погубляеть свою *красу* (Д. З., XII, сп. XV, 25); Зеленъ же нар(ч)нъ лица ѥго ради *блѣда* (330); Бѣ же Тиверии... доброокъ, *смаглъ* (Ср., III, 443); добролѣпьныхъ твоихъ *сѣдинъ* (ЖБГ, XII—XIII, 44); азъ оуже *бородать* а ты сѧ еси родилъ (ЛК, 430); Иустинианъ *корноносыи* (Ср., I, 411).

Окремі лексеми, що характеризують зовнішність людини, фіксуються майже виняткове давньоруськими пам'ятками південного походження — *зѣкрыи (изѣкрыи, зекрыи, изекрыи, зеркии)* «світлоокий, з блакитними очима» (пор. *зіркатий; зікратий* «білоокий» — Гр., I, 152; «витрішкуватий» — Номис, № 12980, блр. *зекры* (згруб.) «баньки»; етимологія слова невідома; зв'язок із *зьрѣти* — Ф., II, 95 — проблематичний): Нѣкто *изѣкръ* и смаглъ (Ізб. 1073, 230); Антиохъ *зекрыи,* прирокомъ Нераксъ (Сл. РЯ, XIII, V, 368).

---

[12] Див. ще: *Лукина Г. Н.* К истории антонимических прилагательных в русском языке (слова *тонкий* и *толстый*).— В кн.: Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. М., 1964, с. 80—83.

Дуже багато лексем праслов'янської давнини засвідчується в складі прикметників, які позначають зовнішні особливості предметів, властивості предметів і живих істот і т. ін.: *дробьныи* < drobьnъ(jь) «дрібний», *обьлыи* < обьlъ(jь) «круглий, циліндричний» (діал. *віблий* «круглий, циліндричний» — Гр., I, 203), *широкыи* < širokъ(jь), *узъкыи* < ǫzъkъ(jь) «вузький», *глубокыи* < glǫbokъ(jь) «глибокий», *ровьныи* (часто в ст.-сл. формі *равьныи*) < *orvьnъ «рівний», *свѣтьлыи* < světьlъ «світлий, яскравий», *ꙗсьныи* < jasьnъ(jь) «ясний», *тьмьныи* < tьmьnъ(jь), *мутьныи* < mǫtьnъ(jь) «каламутний, мутний (розм.)», *быстрыи* < bystrъ(jь) «бистрий, швидкий», *бързыи* < bъrzъ(jь) «швидкий» (діал. *борзий* — СУМ, I, 218), *тихыи* < tixъ(jь) «повільний, тихий», *мꙗкъкыи* < mękъkъ(jь) «м'який», *твьрдыи* < tvьrdъ(jь) «твердий», *льгъкыи* < lьgъkъ(jь) *тꙗжькыи* < tęžьkъ(jь) «важкий, тяжкий», *пълныи* < pъlnъ(jь) (pьlnъ) «повний», *тъщии* «порожній» (пор. натщесерце), *тєплыи* < teplъ(jь), *горꙗчии* < *gorętjь (ад'єктивований дієприкметник) «гарячий», *холодьныи* < *xoldьnъ(jь), *студєныи* < studenъ(jь) «холодний, студений», *сухыи* < suxъ(jь), *мокрыи* < mokrъ(jь), *кълзъкыи* < kъlz-ъkъ(jь) (Ф., II, 646) «ковзький», *острыи* < ostrъ(jь), *тупыи* < tǫpъ, *раныи* < ranъ(jь) «ранній» (діал. зак. *ра́ный*), *поздьныи* < pozdьnъ(jь) «пізній» та ін., напр.: каменьє *дробноє* (ЛС, 454); столповъ имать 12 *обьлыхъ* (ХД, 1106—1108, сп. XV, 9); чрезъ поля *широкая* (СПІ, 7); Стѣны же бѣша *узкы* (И. Ф., XI, сп. XVI, 321); видѣ рѣку... великыми струями *быстру*. (И. Ф., XI, сп. XVI, 443); Іордань же рѣка... вода же *мутна* велми (ХД, 1108, сп. XV, 22); гора... *высока* есть... *полога* и *равна* (28); Великоє и *глѫбокоє* море (Ср.,XI, I, 520); *свѣтьлаꙗ* одежа (ЖФ, XII—XIII, 127); ночь *темна* (ЛК, 550); не видихомъ *ясна* д̃ни (ЛН, 213); *ѡстрыи* мечю *борзыи* коню (ЛГВ, 736); в *борзѣ* нелзѣ ходити, но по *тиху* (Ср., III, 965); лежиши на *мяккых* постелях (Д. З., XII, сп. XVI, 15); кременіє *твьржии* (Ср., III, 940); *легъко* ходѧ. аки пардусъ (ПВЛ, 64); бѣ бо... *тѧжекъ*. ꙗко и на кони не могы сѣдѣти (143); кърьчагоу... *пълъноу* масла (ЖФ, XII—XIII, 114); ѡпроворотилъ... съсоудъ *тъщь* (114); *теплыми* мглами (СПІ, 42); ко жельзоу *горѧчемоу* (СГ, 1229, 22); вода та *студена* (ХД, 1108, сп. XV, 23); на *сусѣ* древѣ (ЛЛ, 254); *соухыꙗ* и *мокрыꙗ* пища (Ср., 1073, II, 164); ѡдожди(т) на(м) дождь *ранъ* и *позденъ* (ПВЛ, 169); по зорѧмъ биша(с) до *поздьноѣ* вечернѣ (ЛК, 320).

Можливо, давньоруськими новотворами є прикметники *пологыи* (корінь той, що й у *ложити*) і *прикрутыи* «з невеликою крутизною, крутий»: береги же имать обонъ полъ *прикрутъ,* а отсуду *пологы* (ХД, 1108, сп. XV, 22).

Виразну прикметникову семантичну групу утворюють успадковані з праслов'янської мови слова, що вказують на смакові властивості: *горькыи* < gorьkъ(jь) «гіркий» (споріднене з *горѣти*), *солодъкыи* (засвідчене тільки в неповноголосній старослов'янській формі *сладъкыи*) < *soldъkъ(jь) «солодкий, прісний», *солоныи* < *solnъ(jь) «солоний» (споріднене з *соль,* первісно «солоний, смачний,

пряний» — Ф., III, 715): воды... иже ослади пророкъ Іелисѣи, а преже быша *горки* (Ср., XII, I, 559); [в Тіверіадському озері] вода... *сладка* вельми испить, яко в рѣцѣ, не *солона* (III, 461). Поняття «кислий» позначалося словом *кысєлъ* < kyselъ(jь), як про це свідчить похідний іменник *кысєль* «кисіль»: Оци ꙗша *кысѣло* и зоуби чадомъ оскоминьны быша (Ізб. 1073, 146), поняття ж «квашений» — словом *квасьныи* < kvasьnъ(jь) (діал. *квасний* «кислий» — Гр., II, 231), похідним від *квасъ* «закваска»: хлѣбы *квасны* (Ср., сп. XV, I, 1203).

Прикметники на означення основних кольорів давньоруська мова успадкувала з праслов'янської — *чьрв(л)єныи* < čьrv(j)enъ(jь) «червоний» (діал. *черлений, червеный* — Гр., IV, 458) (давно ад'єктивований дієприкметник від дієслова *čьrviti, кор. čьrvъ; з одного виду черв'яків одержували червону фарбу — Mach. 99), *бѣлыи* < bělъ(jь) «білий», *жьлтыи* < žьltъ(jь) «жовтий», *зєлєныи* < zelenъ(jь) «зелений», *синии* < sinь(jь) «синій», *чьрныи* < čьrnь(jь) «чорний»: пламянь его *червлено* есть, яко киноварь (ХД, 1108, сп. XV, 64); д-мъ стоухиꙗмъ, земли аиру ѡгню и водѣ. и наре(че) ѡвому *зелено*, ѡномоу же *бѣло*, ѡвомоу же *червлено*, оному же *сине* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 40); крадеть *бѣлые* порты (УЯ, XI—XII, сп. XVI, 113), бы(с) знамение в лунѣ... и бы(с) ѡбразъ еꙗ. ꙗко скудно *черно*... и пото(м) бы(с). ꙗко двѣ лици. имущи ѡдино *зелено* а другое *желто*. и посредѣ еꙗ ꙗко два ратьнаꙗ... ѡдиному ею ꙗко кровь. идаше изъ главы. а другому *бѣло* акы млеко течаше (ЛК, 516); сѣдить вранъ *черныи* (ПВЛ, 195).

Часом в текстах XI—XIII ст. виступає старовинна назва червоного кольору *чьрмьныи* < čьrmьnъ(jь): бѣ же Мьстиславъ. дебелъ тѣломь. *черменъ* лице(м) (ПВЛ, 150). На позначення багряного кольору іноді фіксується *баг(ъ)ръ* < bag(ъ)rъ (діал. *багрий* «темночервоний» — Ж., 9): Ѡ(т) конхины есть *багоръ* на рунѣ (Ср., I, 38). Необхідно зазначити, що прикметник *синии* функціонував також із значенням «посинілий від внутрішнього крововиливу», а звідси дуже рідко — «чорний»: Оже придеть кръвавъ моужь на дворъ или *синь* (ПР, сп. 1282, 124); *Синя*, яко сажа (Ср., III, 243)[13].

Праслов'янською спадщиною є й основні назви мастей тварин: *масть* < mastь «колір», *бѣлыи* < bělъ(jь) «білий», *чьрныи* < čьrnъ(jь) «чорний», *сивыи* < sivъ(jь), *сѣрыи* < sěrъ(jь) «сірий», *гнѣдыи* < gnědъ(jь) «гнідий», *вороныи* < *vornъ(jь) «вороний», *рыжии* < *rydjь «рудий, рижий». Напр.: Чоуеть же зракъ... *масть*, рекше лице (Ср., II, 116); конѣ и *бѣлыꙗ* и *рыжиѣ* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 364); пьсъ *чьрнъ* ста предъ мною (ЖФ, XII—XIII, 99); дасть... конь свои борзыи *сивыи* (ЛГВ, 735); от руна... *сѣро* наричаемое (ССПИ, XII, V, 130); И се конь *воронъ* (Сл. РЯ, XII, III, 34); конь его застрѣленъ бы(с). *гнѣдыи* (ЛГВ, 773). Прикметник *бурыи* «бурий» — волъ *буръ* (Д. З., XII, сп. XVII, 28) — деякі етимологи відносять

---

[13] Див. ще: *Бахилина Н. Б.* История цветообозначений в русском языке. М., 1975, с. 40—48.

до праслов'янських запозичень із східних мов (SP, I, 453). Назва кольору *сизыи* «сизий» — *шизымъ* орломъ подъ облакы (СПІ, 3) — не має паралелей в інших слов'янських мовах.

Рух суб'єкта чи об'єкта без переміщення його позначали в давньоруській мові успадковані з праслов'янської мови дієслова *кывати* < kyvati «кивати», *трясти (ся)* < tręsti(sę), *колѣбати (ся)* < kolěbati (sę) «коливатися», *лелѣяти* < lelějati «колисати» (пор. *леліяти*), *махати* < maxati «махати, обмахувати» та ін. і їх деривати: *покывавъ* главою на село то. глаше (ЖФ, XII—XIII, 120); *трясоущи* роукою (Чуд. РД, XII—XIII, 65); *потрясеся* земля... и по Кыевоу црькви... *колѣбахоуся* (ЛК, 690); о Днепре... Ты *лелѣялъ* еси на себѣ Святославли носады (СПІ, 39); самъ *махаше* пречистыя дары (Ср., XII, II, 19). Характерною давньоруською лексемою у цій мікрогрупі є дієслово *зыбати* «коливати» (пор. діал. *зибком кипіти* «без нічого кипіти (про воду для страви)» — Гр., I, 141), яке не має певної етимології (Ф., II, 109): Аще ли не можеть члвкъ въ ѡ(т)чаяние въврѣщи, то онъ имь начнеть *зыбати* (Ср., 1219, I, 1009).

Дію, спрямовану на обертання об'єкта, позначала лексема праслов'янського походження *вьртѣти (вьртати)* < vьrtěti «вертіти, свердлити», яка в оригінальних текстах не засвідчена. Однак фіксуються похідні від неї префіксальні *обьртѣти (обьртывати)* < *обвьртѣти (обвьртывати), увьртѣти* «огорнути, загорнути, завернути»: *ѡбертывающе* въ платки малы (ПВЛ, 59); Бориса... *оувертѣвше* в шатеръ (134).

Чітко окреслену семантичну групу утворюють успадковані з праслов'янської мови дієслова на позначення положення предмета. Слід відзначити, що більшість кореневих дієслів цієї групи — полісемні, а в багатьох їх дериватів розвинулися значення, досить далекі від вихідних — *стояти (стаяти)* < stojati (stajati) «стояти; знаходитись; заступатися, захищати, бути, тривати», *ставати* < stavati «ставати», *стати* (1 ос. одн. майб. ч. *стану*) < stati «стати; зупинитися, з'явитися перед кимось; протистояти» та ін., *ставити (ставляти)* < staviti «ставити, поставити», *сѣдѣти* < sěděti «сидіти», *сажати* < *sadjati «саджати, садовити», *садити* < saditi «посадити, посадовити; *садити* (рослину; вторинне значення), *сѣсти* < sěsti «сісти» (1 ос. одн. майб. ч. *сяду*), *лежати* < ležati «лежати, знаходитися; бути похованому», *лечи* (1 ос. одн. теп. ч. *лягу*) < *legti «лягти», *ложити (-лагати)* < ložiti «класти, ложити (розм.)», *класти* (1 ос. одн. теп. ч. *кладу*), *висѣти* < viseti «висіти», *вѣсити* <věsiti «підвішувати, вішати»; «важити» (похідне значення), *вѣшати* < věšati «вішати», *клонити* < kloniti «хилити, прихиляти, клонити», *кланяти (ся)* < klan'ati (sę) «прихиляти(ся)», «кланятися» (похідне значення), *въсхопити ся* «схопитися». Напр.: влѣзоша в воду и *стаяху*... попове же *стояще* мтвы творяху (ПВЛ, 117); сде ли хочемъ *стояти* ци ли быхомъ сеѣ ночи поѣхали. пакы

ли хочемъ сде *перестоюти* (ЛК, 413); а быхом... *выстоюли* и правдоу свою налѣзлѣ (695); аще ты... *постоиши* оу мене в Почаинѣ юкоже азъ в Сюду (ПВЛ, 63); вземъ кр(с)тъ... *ста* и ре(ч) (ПВЛ, 181); и *сташа* възлѣ Лыбедь (332); *высѣдъ* на брегъ. ω(т)ринуша лодьѣ (ПВЛ, 142) «висадитися»; а рано *встанѣте* (МП, 246); Аже *застанете* роусинъ. латинеского члвка (Хр., 1229, 47); *вста* мертваа дѣвица (ХД, 1106—1108, сп. XV, 14); всее нощи кликоу не *переста*. ищоущимъ дроугъ дроуга (ЛГВ, 805); много ль есь над нимь свѣчь *поставилъ* (913); *роставлꙗ* сторожи. а сам *леже* спати (ЛК, 442); *сѣде* со мною. и нача ми глати (ПВЛ, 266); Аче же холопъ кдѣ коуны *вложить* (ПР, сп. 1282, 133); на крщньѣ Русь *полагають* щиты своꙗ (ПВЛ, 53); *вложиша* и въ оукропъ... и много *прикладывахуть* (ЛК, 463); пор. ще: *накладъше* ωгни (ЛК, 413); *Виситъ*... 5 кандилъ великихъ с масломъ (ХД, 1106—1108, сп. XV, 10); пещерка была мала... яко можеть человѣкѣ влѣсти *наклоньсꙗ* (1106—1108, сп. XV, 18); *лежаше* раненъ. и тако *въсхописꙗ* (ЛК, 438).

Близько до семантичної групи дієслів положення предмета стоять похідні дієслова від основи **ник**-нути < nik-nǫti — *поникати* «поникнути, похилитися», *приникнути* «на(д)хилитися», *поничи* «поникнути, схилитися» та ін.: слнце стоюще юко м(с)ць... ωни оузрѣвше и... и *поникоша* главама (ЛК, 638); вринуша є въ юму... *приникъши* Ѡльга и ре(ч) (ПВЛ, 56); *поничю* на землю (Д. З., XII, сп. XVI, 29). Дієслова, утворені від цього кореня за допомогою префікса **въз-, вы-**, означали появу чогось: унъ образъ имѣя тѣло, и брадицю топерво *возникающю* (Сл. РЯ, XII, II, 300); *выникнувши* змиа зо лба. оуклюну в ногу (ПВЛ, 39).

До часто вживаних дієслів, похідних від *ставати, стати, ставити,* які не пов'язані з поняттям положення предмета в просторі, належать *оставати, изоставати (сꙗ)* «залишатися, зоставати(ся); залишатися живим», *остати (сꙗ)* «залишитися, зостати», *оставити (сꙗ)* «залишити(ся), зоставити»: Идаху прочь, не *оставающе* (Ср., II, 736); кто сѧ *изоωстанєть* въ манастыри (МГ, бл. 1130, 33); кто посль живыи *ωстанеть сꙗ* (СГ, 1229, 20); не могу *ωстати*... оуже єсмъ повелѣлъ товаромъ поити переди (ПВЛ, 259); что сѧ *ωстанеть* коунъ, тѣмь же сѧ подѣлать (ПР, сп. 1282, 130); еха Кыеву. *ωставивъ* сна своего... в Каневѣ (ЛК, 672).

Давньоруські пам'ятки, особливо південного походження, поруч із *оставити* «залишити», нерідко фіксують дієслова *хабити (сꙗ)* < прасл. xabiti sę, *охабитися* < oxabiti sę «залишити, покинути; стримуватися; остерігатися» (пор. діал. *охабити* «залишати; псувати» — Гр., III, 78, *оханутися* < *охабнутися* «схаменутися» — СУМ, V, 820; літ. *схаменутися* < схаминутися — контамінація *схабитися* < *въсхабитися* та *оханутися* < *охабнутися*); Даже не могоуть сѧ *хабити* то рци имъ: боудите милосерди (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 25); ты кнѧже чюжеꙗ земли ищеши и блюдеши. а своєꙗ сѧ *ωхабивъ* (ПВЛ, 67); [Перуна] ω(т)рѣваите юго ω(т) берега.

доиндеже порогы проидеть. то тогда *ѡхабитеся* юго (117); бы(с) бои великъ пре(д) градомъ. ѡному же велѣвшоу своимъ *ѡхабитися* да не іазвени боудоуть (ЛГВ, 801).

Синонімом до цих слів чи дуже близьким за значенням було також дієслово *лишати* (сю) < lišati (sę) «(за)лишити(ся)»; «відмовитися» (похідне значення), *лишити(сю)* < lišiti(sę) «(за)лишати(ся), (за)лишити(ся); позбутися» (похідне значення), що також зустрічається переважно в текстах південноруського походження: пьюнства да *лїшаться*. аще ли не *лишаться* пьюнства и развращеніа (Ср., Іо., II, 34); [Половці] побѣгоша. *лишивешеся* женъ и дѣти (ЛК, 639); не *лиши* Бъ хотѣнию его. но причте и ко... своемоу стадоу (704).

§ 14. Найближче оточення людини. Назви спорідненості і свояцтва та ін. Давньоруська система назв спорідненості і свояцтва загалом зберігає праслов'янську лексику, хоч окремі праслов'янські слова в більшості говорів давньоруської мови переходили в розряд архаїзмів; з'явилися окремі давньоруські лексичні й семантичні новотвори.

Праслов'янською спадщиною є всі давньоруські назви повної і неповної спорідненості по прямій лінії першого ступеня: *отьць* < otьcь «батько», *батю* < bat'a «батько» (пест.), *мати* (род. відм. *матєрє*) < mati, *сынъ* < synъ, *дъчи* (род. *дъчєрє*) < *dъkti «дочка», *отьчимъ* < otьčimъ «вітчим», *мачєха* < *matjexa «мачуха», напр.: аже дѣеши ты мои еси *ѡць* а ты мои и снъ оу тебе *ѡ(т)ца* нѣту а оу мене *сна* нѣтуть (ЛК, 418); ѡ(т)даваеть ти *батя* Черниговъ (514); аже... дѣти малы ... а *мати* имъ поидеть за моужь (ПР, 132); родися оу Стослава... *дчи* (ЛК, 376); *ѡ(т)чи(м)* Мстиславль (ЛК, 501); посла *ѡць* Мьстислава противу *мачесѣ* (465).

Поняття «батько» передавалося й словом *родитєль*, можливо, запозиченим із старослов'янської мови: *стыдѣньє*... къ мртмъ и *родитєлемъ* своимъ (ПВЛ, 13).

Похідне від *отьць* слово *отьчичь* «спадкоємець батькового володіння» виступає в пам'ятках дуже рідко: иди а Рязань к *ѡчичю* своему (ЛК, 537).

В окремих говірках давньоруської мови значення «дочка» набуло слово *дѣвъка* «дівка, дівчина» < děvъka: король не вдасть *дѣвкы* своеи Ростиславу (ЛГВ, 783). Коли йшлося про найменшого сина, в давньоруській мові вживали прикметник *мѣзиныи* < прасл. mězinъ: приведе жену црь Романъ *мѣзиномоу* сну своемоу (ХА, XI, сп. XVI, 566). Давньоруський гапакс *иночимъ* — Боудеть ли потер(я)лъ своего *иночима* (ПР, сп. 1282, 129) — фахівці тлумачать по-різному: «пасинок», «вітчим», «чужий вітчим» (останнє, найпереконливіше пояснення належить Ю. Карському, який виводив слово із *инъ-отьчимъ* [14]).

[14] Правда русская. II. Комментарии / Сост. Б. В. Александров, Г. Е. Кочин, Н. Ф. Лавров, Б. А. Романов. М. ; Л., 1947, с. 684.

До давньоруських новотворів цієї групи слів належать *пасынъкъ, падъчерица* «падчірка, нерідна дочка»: знаменье... надъ гробомъ кнагынинномъ... юже оуби свои *пасынокъ* (Ср., II, 887); ѡтчимъ съ *падъщерицею* (Ср., 1284, II, 859). Ці слова успішно конкурували з успадкованими праслов'янськими *пасьрбъ, пасерб* «нерідний син» < pasьrbъ, *пасьрбица* «падчірка» < pasьrbica, за структурними зразками яких вони утворені, бо етимологія праслов'янських лексем уже була затемнена. Дитина, що залишилася без одного або обох батьків, називалася *сирота* < прасл. sirota: придаваите *сиротѣ*. и вдовицю ѡправдите сами (МП, 245).

Праслов'янськими є й назви спорідненості по прямій лінії другого, третього та дальших ступенів: *дѣдъ* < dědъ, *баба* < baba, *вънукъ* < *vъnukъ* «онук», *вънука* < vъnuka «онука», вънучѧ < vъnučę; *прадѣдъ* < pradědъ, *прабаба* < prababa, *правънукъ* < pravъnukъ, *правънучѧ* < pravъnučę, *пращюръ* < *praskjurъ [15] «праправнук»: но ѡдиного *дѣда* есмы *внуци* (ЛК, 578); не бы *баба* твоѧ приѧла Ѡльга (ПВЛ, 108); положенъ бы(с) во црькви... юже бѣ создалъ *прадѣдъ* его (ЛК, 665—666); кнѧзѧ великаго Дюргѧ сна Володимирѧ. Мономаха. *внука* Всеволожа. *правнука* Ѩрославлѧ. *пращюра* великого Володимира (383—384).

Дериват слова *дѣдъ* — *дѣдичь* виступає з семантикою «спадкоємець по дідові»: срѣтоша его с радостью великою. кнѧзя своего и *дѣдича*. а королевича прогнаша (ЛК, 666). У формі множини іменник *прадѣдъ* функціонував із семантикою «предок»: Врахманеи... еже ѡ(т) *прадѣдъ* пока(за)ньемъ. [и] блгч(с)тьемь мѧс не ѩдуще ни вина пьющ(е) (ПВЛ, 15).

Праслов'янськими термінами є давньоруські назви першої бокової лінії спорідненості *братъ* (мн. *братьѩ*) < brat(r)ъ, *сестра* < sestra < *sesra, *братанъ* < bratanъ, *братаничь* < *bratanitjь «племінник, син брата», *братана* < bratana «племінниця, дочка брата» *братаньна* (похідний субстантивований прикметник), *сыновьць* < synovьсь «племінник, син брата», *сыновица* < synovica «племінниця, дочка брата», *сестричичь* < *sestričitjь «племінник, син сестри», *нєтии* < *neptijь «син сестри», *нєстєра* < nestera < * nepttera «дочка сестри»: Ажь оубьєть моужь моужа, то мьстити *братоу брата* (ПР, сп. 1282, 123); быша. г. *братьѩ*... [и] *сестра* ихъ Лыбедь (ПВЛ, 9); Лота, *братана* Аврамлѧ (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 88); Ростиславъ... поча сѧ молити ѡ *братанѣхъ* свои(х) (ЛК, 480); и вда за нь свою *братанъноу* Михалковоу дчерь (612); Володимеръ же совокупивъ сны свои и *сыновцѣ*. иде къ Выру (276); Болеслав... *сновицю* свою ѡблоупи. и оучини соромотоу великоу *братоу* своему (ЛГВ, 883); Ростиславъ же ре(ч) Стославу. Всеволодичю *сестричичю* своему (ЛК, 471); со Александромъ *братоучадом* его

---

[15] *Трубачев О. Н.* История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. М., 1959, с. 72.

(ЛГВ, 762); *нети* (ін. сп. *нетии*) Игоревъ (ПВЛ, 46); Аще кто поиметь *сестреницѣ*, ли дъщерьшю, ли *нестероу* (Ср., XIII, II, 426).

Найдавніші netijь, nestera були етимологічно непрозорі, тому вже у праслов'янський період виникли нові терміни на позначення племінників від коренів brat(r)ъ, sestra (synovьcь уважається пережитком класифікуючої системи спорідненості [16], в якій рідні брати і сини братів батька кваліфікувались як брати). Слова *нетии, нестера* в більшості давньоруських говорів, мабуть, стали вже архаїзмами, тому зафіксовані в пам'ятках поодинокими випадками. Термін *братучадъ (братучадь, браточадъ)* «племінник» можна кваліфікувати як старослов'янізм, не вживаний у розмовній мові Русі. Характерно, що в Руській Правді він уточнюється давньоруською словосполукою: мьстити... любо отцю, любо сыноу, любо *браточадоу,* любо братню сынови (123).

На давній слов'янський звичай указують слова *брататися* < bratati sę, *побратимъ* < pobratimъ (в обстежених давньоруських пам'ятках не зафіксоване): Христианом же своихъ дщерей не достоит давати за них,... ни *брататися* с ними, ни кумитися (КП, XIII, сп. XV, 190).

Іменник *братъ* у Давній Русі вживали при звертанні до чужих людей для виявлення дружніх і приятельських почуттів: Оугры ѡ(т)-раживаюче ѣ домовъ... а королеви казаста рекуча. Б҃ъ ти помози *брате*. ѡже на(м) еси тако помоглъ (ЛК, 420).

Після прийняття християнства словами *братъ, сестра* стали називати одне одного ченці й черниці; так іменували їх і інші представники духівничого середовища: тъгда же *братия* тоу соущаѧ въ пещерѣ събравъше (Усп зб., XII—XIII, 88). Нерідного брата в Давній Русі іменували *мачешичь*: Мьстиславъ же... с Володимиромъ. Мьстиславичемъ *мачешичемъ*... воротишасѧ ѡпѧть (ЛК, 479).

Праслов'янське походження має абсолютна більшість назв другої бокової лінії спорідненості: *стрыи* (орф. варіанти *строи, стръи*) < stryjь «дядько, батьків брат», *уи* < ujь «дядько, материн брат», *тета, тетъка* < teta, tetъka «тітка, материна або батькова сестра»: се *стрыи* мои Гюргии (ЛК, 367); Володимеръ же посади Добрыну *оуя* своего в Новѣгородѣ (79); *тетѣ* нашеи (Ср., III, 953); И *тетка* еи Передъслава (ЛК, 708).

На означення дружини *стрыя* та *уя* вживалися відповідно праслов'янського походження деривати *стрыина (стрыиня)* < stryjьna, *уина* < ujьna: Ростиславъ же поима *стрыиню* свою съ собою. и поиде къ строеви своему (ЛК, 480).

Давньоруський новотвір цієї групи *дядя* «дядько, братів або материн брат» засвідчується текстами, що дійшли в списках тільки з XV і пізніших століть, де ніби пояснює давніші терміни *стрыи, уи*: Иаковъ... изидѣ ко Лавѣ, *дѧди* своемоу и работа оу *оуѧ* своего...

---

[16] *Бурячок А. А.* Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. К., 1961, с. 62.

лѣ(т) з҃; выяша *дядю стрыя* своего Судислава изъ поруба (Ср., I, 804). Дериват його *дѧдько/дѧдька* виступає в давньоруських пам'ятках і з семантикою «вихователь» (Сл. РЯ, IV, 401) (щоправда, контекст не дозволяє твердити це з абсолютною впевненістю, бо вихователями могли бути й *стрыи* чи *уи*): кнѧгини и с(о)вѣтъ створи с Мирославомъ и с *дѧдькомъ*. и на ночь бѣжаша в Лѧхы. Данила (ж) возьмѧ *дѧдька* передъ сѧ. изиидe изъ града (ЛГВ, 718). Звичайно назву *дядя* пов'язують із *дѣдъ — дѣдя* (асиміляція ѣ до ꙗ) (ЭССЯ, IV, 182), пор. діал. зак. *д'ідо* «чоловік материної сестри», хоч недавно висунуто припущення про зв'язок його з прасл. dada, пор. блг., мак., с.-х. *дада* «старша сестра», слвц. арх. dada «нянька, годувальниця», н.-луж. dowda «бабка» (ЭССЯ, IV, 181—182).

У говорах давньоруської мови функціонувало, напевно, праслов'янське[17] *лєлꙗ* «тітка» (пор. д.-р. *лелѣꙗ* «родичка (?)», укр. діал. *леля* «попадя», *леліка* «тітка», блг. *леля* «тітка», с.-х. арх. *леља* «тітка», рос. *леля* «хрещена мати»), яке фіксується в церковнослов'янських текстах східнослов'янської редакції: Поять Захаріа Елисаветь *лелю* Маріину (Ср., II, 17); сестра матере моея есть ми великая *лелѣя* (Ср., XVI, II, 16).

Двоюрідний брат позначався дериватом від *стрыи — стрыичичь* (орф. варіанти *строичичь, стрьıчичь*) (*уичь* в обстежених текстах не засвідчується): посла же... по Мьстислава по *строичича* (ін. сп. *стрыичича*) своего (ЛК, 777).

Ознака «рідний» у давньоруській мові виражалася прикметниками *родимыи, роженыи, родьныи:* миловахъ ю аки свою дщеръ *родимоую* (ЛГВ, 901); толико можеть такъ оучинити братъ *роженыи*. или с҃нъ ѡ(т)цю (ЛК, 420); Кто, рече, кормить дѣтѧ, или *роднаꙗ* мати, или кормилица (Ср., сп. 1282, III, 139), а також словом *свои: свои* ми еси сестричичь (ЛК, 327).

Майже до деталей давньоруська мова зберегла праслов'янську систему назв свояцтва, що вказують на відносини, які складаються в сім'ї після одруження. Словом *мужь* < mǫžь позначалася особа чоловічої статі, вільний чоловік (мужчина): Ажь оубьєть *моужь моужа,* то мьстити брату брата (ПР, сп. 1282, 123); чоловік із вищого прошарку: ѡ люба моꙗ братьꙗ. и с҃новѣ и *моужѣ* землѣ Роускоѣ (ЛК, 645); чоловік дружини: бѧше *мужь* твои (княгині Ольги.— *В. Н.*) аки волкъ (ПВЛ, 56). Відповідно багатозначним виступає й лексема *жена* < žena — особа жіночої статі, вільна жінка: Оже кто оубьєть *женоу,* то тѣмь же соудомь соудити, ꙗко же и моужа (ПР, сп. 1282, 128), дружина чоловіка: Игореви же възрастьщю... приведоша єму *женоу*... именемъ Ѡлену (ПВЛ, 29); *жену* свою любите. но не даите имъ надъ собою власти (МП, 246).

Зрідка в пізніх списках давньоруських текстів зустрічається здрібніла форма *женъка (женка),* що, без сумніву, існувала вже в XI—XIII ст.: Аже бию(т)сѧ *женки* межъ себе (Ср., I, 859).

[17] *Бурячок А. А.* Зазнач. праця, с. 90—91.

На означення членів шлюбної пари вживалися *супругъ* «чоловік, подружжя» (пор. ст.-сл. *сѫпрѫгъ* «чоловік» і первісне значення «пара запряжених волів, пара»), *супруга, супружьница* «дружина», *мілъжєна* (дв.) «подружжя». Всі ці слова були церковнослов'янськими [18]. Вони фіксуються майже виключно в релігійних текстах.

Живомовним був ще один термін на означення жінки в шлюбі — *дружина:* Не въ едином же градѣ живуть, но по всѣмь градом, кождо, гдѣ кто хощеть, *дружину* приимъ и дом устроивъ, живеть (И. Ф., XI, сп. XVI, 252).

В оригінальних пам'ятках на означення як чоловіка, так і дружини зрідка вживається термін *подружьє* (*подружиє*): єму пришедшю въ домъ... къ Юневи и *подружью* єго Мрьи (ПВЛ, 212); ѡ(т)лучаєми... жены ѡ(т) *подроужии* своихъ и дщери ѡ(т) мтрии своихъ (ЛК, 643).

Одружені особи пестливо іменували одна одну *ладо (лада):* Чему мычеши Хиновьскыя стрѣлкы... на моея *лады* вои? (СПІ, 38).

Можливо, праслов'янської доби сягає д.-р. *хоть* «коханий чоловік, дружина» (пор. ч. chot' «чоловік, дружина», кор.— **хот-ѣти**, пор. семантичну паралель рос. *желанный* «любий»): забывъ чти и живота... и своя милыя *хоти* красныя Глѣбовны (СПІ, 13—14).

Чоловік, у якого померла дружина, позначався праслов'янським терміном *въдовьць* < vьdovьсь, жінка, в якої помер чоловік — *въдова* < прасл. vьdova, *въдовица* < прасл. vьdovica (**ъ** замість **ь** уважається результатом неповної асиміляції до наступного **о**): престави(с)... кнагини Глѣбоваꙗ. Всеславича... сѣдѣвши по кнзи своемъ *вдовою* лѣт м҃ (ЛК, 492); судите сиротѣ. ѡправдаите *вдовицю* (МП, 243).

Дружинин батько називався *тьсть* < tьstь; дружинина мати — *тьща* < прасл. *tьstja; чоловіків батько — *свєкъръ* < svekъгъ; чоловікова мати — *свєкры* (род. відм. *свєкръвє*) < *svekry (род. відм. svekъrve); дружинин брат — *шюринъ* (*шуринъ;* збірно — *шюрьꙗ*) < š'urinъ, š'urь, *шюрꙗ (шурꙗ)* (род. відм. *шюрꙗтє*); чоловіків брат — *дѣвєрь* < děverь; дружинина сестра — *свѣсть (свьсть)* < svěstь, svьstь; чоловікова сестра — *зълы* (род. відм. *зълвє*) < zъly (род. відм. zъlve), синова дружина — *снъха* (пізніше — *сноха*) < snъха; доччин чоловік — *зꙗть* < zętь; дружина брата — *ꙗтры* (род. відм. *ꙗтървє*) < jętry; батько зятя, невістки — *сватъ* < svatъ; мати зятя, невістки — *сваха* < svaxa; чоловік дружининої сестри — *своꙗкъ* < svojakъ: Напр.: Полѧне бо свои(х) ѡ(т)ць ѡбычаи имуть кротокъ и тихъ. и стыдѣньє къ *снохамъ* своимъ и къ сестрамъ къ мтрмъ... къ *свекровемъ* и къ *деверемъ* (ПВЛ, 13); Романъ Мьстиславичь. *зѧть* Рюриковъ. пославъ люди своꙗ. воевать волость Рюрикову. и Двдвоу помогаꙗ Ѡлговичемь. на чем же бѧшеть

[18] Пор.: *Филин Ф. П.* О терминах родства и родственных отношений в древнерусском литературном языке. Язык и мышление, 1948, т. 11, с. 341.

к нимь и... кр(с)тъ целовалъ. ѡтаи тести своемоу а к *тѣсти* своемоу Рюрикови. кр(с)тъ бѧшеть целовалъ передъ тѣмь (ЛК, 696—697); бы(с) в Пинески оу *тещи* и оу *шюрьи* своеѩ (672); даи ны *шюрина* своего Мьстислава (307); да и дѣтемь. Мьстиславлимь. *шюрѧтомъ* своимъ (ЛГВ, 766); и да за сна єго. меншаго *све(с)ть* свою (ЛК, 624); Стославъ со *сватомъ* своимъ с Рюрикомъ.. стоѩша. оу Канева (673); и жена и дѣти с нимъ. и *ѩтровь* свою Игоревоую поѩ со собою (334—335); Болеславъ кнѧзь. присла посолъ свои к Василкови... тако река *своѩче* соимевѣсѧ (ЛГВ, 865).

Майже всі давньоруські слова на означення понять, пов'язаних з одруженням, сягають праслов'янської доби: *женитъва* < ženitъva «одруження», *женихъ* < ženіxъ, *невѣста* < nevěsta «наречена», *(о)женити (сѩ)* < (o)ženiti(sę), *поѩти (поимати)* < poję̨ti «взяти (брати) за дружину», *поимати сѩ* «одружуватися», *(по)ити (за мужь)* < (po)iti (za mǫžь), *женатъ* < ženatъ та ін. Напр.: сестра твоѩ... велѣша мь тѧ *поѩти за сѧ* (ЛГВ, 860).

За часів язичництва наречених викрадали женихи або їх приводили до женихів родичі наречених: Полѧне... брачн(ы)и ѡбычаи имѧху. не хоже(ше) *зѧть* (ін. сп. *женихъ; зѧть* — назва жениха з уваги на батьків нареченої, а не болгаризм [19].— *В. Н.*) по невѣсту. но *приводѧху* вечеръ. а завътра приношаху по неи. что вдадуче (ПВЛ, 13); Древлѧне... *оумыкиваху* оу воды двцѧ; Радимичи и Вѧтичи. и Сѣверъ... межю селы. схожахусѧ на игрища на плѧсанье... и ту *умыкаху* жены собѣ. с неюже кто съвѣщашесѧ (13—14). Термін *(при)вести (за)* вживався і після прийняття християнства, коли шлюб почали освячувати в церкві обрядом вінчання, й крім давнього значення «супроводжувати наречену при переході (переїзді) до жениха» дістав значення «супроводжувати, вести до вінця»; він не означав «укласти шлюбний союз», як твердять окремі дослідники [20], напр.: *Ведена* дщи Володарева за цревичь за Ѡлексиничь. Ц(с)рюгороду... томь (ж) лѣ(т) *ведена* Передъслава дщи Стополча. в Угры за королевичь (ПВЛ, 280); *вѣнчана* оу... деревѧнои црькви (ЛК, 658).

Лише окремі слова давньоруської літературної мови, пов'язані зі шлюбом, запозичені із старослов'янської мови — *бракъ* «шлюб» і, можливо, *посагати* [21] (*посѩгати* — народноетимологічний варіант, зближений із коренем сѧг-ати) «виходити заміж» (рідковживане): брака оу них не бываше (ПВЛ, 13); дочи Александрова... Настасьѩ... *посѩже* пото(м) за... Дмитра (ЛГВ, 810).

Неодружена людина позначалася прикметником (він міг субстантивуватися) праслов'янського походження *холостыи* < *xolstъ(jь) (його бездоганний інослов'янський відповідник ети-

[19] *Львов А. С.* Зазнач. праця, с. 26.
[20] Там же.
[21] Там же, с. 27—28.

мологи знаходять тільки у словен. hlast «гроно без ягід» — Ф., IV, 257): всласе дати причащенье *холостымъ* на великъ день (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 31). Слово можна вважати давньоруським семантичним неологізмом. У чесько-німецькому словнику Й. Юнгмана прикметник chlastý «холостий» (ЭССЯ, VIII, 64) є, очевидно, авторським новотвором на основі східнослов'янського (ймовірно, російського) слова. Лексична творчість Й. Юнгмана загальновідома.

Поняття «родичі, рідня» позначалося словом *родъ* < rodъ: ты не казаше сновъ своихъ. и *роду* своюего не преступати роты (ПВЛ, 279); не надобѣ въстоупатисѧ ни дѣтемъ моимъ, ни внучатомъ, ни в(ь)сему *родоу* моюемоу до вѣка (УВ, XI, сп. XIV, 23) [22]. Цю функцію слова в давньоруських текстах іноді важко виявити, бо іменник *родъ* мав багато значень, у тому числі «сукупність поколінь»: дивно ли ѡже мужь оумерлъ в полку ти лѣпше суть измерли и *роди* наши (МП, 254). Лексема *родъ* функціонувала також із значенням «сім'я», в тому числі й «велика (патріархальна) сім'я»: остани сю таковаго дѣла. хоулоу бо наносиши на *родъ* свои (ЖФ, XII—XIII, 77); Полем же живъшемъ ѡсобѣ и володѣющемъ. и *роды* своими (ПВЛ, 9); се Кии кнѧжаше в *родѣ* своемь (10); а Вѧтко сѣде съ *родомъ* своимъ по Ѡцѣ ѡ(т) негоже прозвашасѧ Вѧтичи (12). У зв'язку з полісемністю назви *родъ* ще в давньоруську епоху спостерігається тенденція диференціювати різні значення її за допомогою суфіксів, зокрема виникають слова *родинъ* «родич»: ци кому ва(с) кто *родинъ* убьенъ ѡ(т) сею. ѡни же рѣша мнѣ мти. другому сестра. иному *роженье* (ПВЛ, 178). Іменник *роженье* «рідня, родич(ка)», можливо, є адаптованим церковнослов'янізмом (ст.-сл. *рожденије*), адже на його місці в інших списках літопису виступає *родичь*: ци кому васъ *родинъ* оубьенъ ѡ(т) сею ѡни же рѣша мнѣ мти. а другому сестра. иному *родичь* (ПВЛ ЛІ, 168) (щоправда, невідомо, коли в тексті *родичь* уведено замість *роженье* або навпаки).

Поодинокими прикладами в оригінальній давньоруській писемності представлений термін *сьрдоболь/сьрдоболю* «родич»: Половци люди роздѣлиша и ведоша в вежѣ к *сердоболе(м)* своимъ. и *сроднико(м)* своимъ (ПВЛ, 225). Рідковживаність слова й уточнення його поряд терміном *сродникъ* вказує, що це, очевидно, церковнослов'янізм. Та й більш зрозуміла назва *сърodьникъ* також вживається переважно в церковнослов'янських пам'ятках.

Іменник *родъ* указував також на етнічну й соціальну спільність походження людини: Ѡлегъ... присла ко Асколду и Дирови гла... придѣта к намъ к *родомъ* своимъ (ПВЛ, 23); суще ѡ(т) *рода* Словѣньска и нарекош(а)сѧ Полѧне (12); вы нѣста кнѧзѧ ни *рода* кнѧжа. но азъ есмь *роду* кнѧжа (23).

---

[22] Назва *ужика* «родич, родичка» в оригінальних текстах виявляється дуже рідко, в живих говорах східнослов'янських мов не засвідчується, тому її вважаємо церковнослов'янізмом: Мьстиславъ... *ужика* сыи Романоу. ѡ(т) племени Володимерѧ (ЛГВ, 744).

На загальну кровну спорідненість указував також термін *племıа* (< plemę) «рідня; нащадки; плем'я (заст.)», *наслѣдъкъ* «нащадок, потомок»: А се ц(е)рк(о)вниии соуди: рѡспоустъ... въ *племени* или въ сватьствѣ поимоутсѧ (УВ, XI, сп. XIV, 23); рекоша Всеволодоу. не хочемъ сн҃а твоего ни бра(т) ни *племени* Володимерѧ (ЛК, 307); погибоша аки Ѡбрѣ ихже нѣ(с) *племени* ни *наслѣдъка* (ПВЛ, 12). Від цього кореня походить *племєньникъ* «родич»: Своіє *племеньникы* закалати (Ср., 1296, II, 959).

Плем'я, покоління позначалися й словом *колѣно* < kolěno: Афетово бо и то *колѣно* Вар(ѧ)зи Свеи. Оурмане Русь (ПВЛ, 4).

Сукупність людей, зібрання їх, незалежно від спорідненості, позначалася словами *народъ* < narodъ, *людьıє* < l'udьje: събра сѧ множьство *людии*... кназь ст҃ославъ. тоуда минуıа. и видѣвъ многъ *народъ* въпроси (Усп. зб., XII—XIII, 125); *наро(д)* двигноушасѧ. и выломиша ворота (ЛК, 352). Етнічна спільність людей називалася *ıазыкъ* < językъ: в Афетовѣ же части сѣдѧть Русь. Чюдь. и всѣ *ıазыци* (ПВЛ, 4); Половцѣ побѣдивъше Игорıа... скоупиша. всь *ıазыкъ* свои. на Роускоую землю (ЛК, 646). Розвиток семантики слова językъ «язик (анатомічний)» відбувався в такому напрямку: «мова» → «народ», пор. *вѣра* «віра» → «релігія» → «національність» (укр. діал., Т., 487; Гр., І, 239).

Специфічним давньоруським елементом у цій групі виявляється лексема *ватага* «гурт, зграя людей» (гадають, тюркського походження, хоч і немає бездоганних доказів — Ф., І, 278): Половци... и ѡстрогъ взѧша... и возвратишасѧ к *ватагамъ* своимъ (ЛК, 669).

На позначення людей за побутовими та іншими відносинами вживалися слова праслов'янського походження *другъ* < drugъ, *подруга* < podruga, *приıатель* < prijatelь (пор. д.-р. *приıати* «сприяти»), *сусѣда (сусѣдъ), съсѣдъ* < sǫsěda (sǫsědъ), sъsědъ, *ворогъ* < *vorgъ, *гость* < gostь: буди ми *другъ*... и подаста руку межи собою (ПВЛ, 67); ѡ(т)лоучаєми... дщери ѡ(т) мт҃ерии своихъ. и *подроуга* ѡ(т) *подроугы* своєıа (ЛК, 643); слышавъ ѡже... избивають *приıателѣ* Ст҃ославлѣ... и *съпрьıаıа* емоу коумъ тысѧчкои его кнѧже хотѧть тѧ ıати (307); да призовуть знаıємыıа *соусѣди* (ОВС, 1274, сп. XIII, 89). Слова *кума* < ст.-сл. *коума* < kъmotra < народнолатинськ. com-mater, *кумъ* < ст.-сл. *коумъ* (паралельне утворення від *коума* — Ф., II, 413, 414) прийшли з Болгарії після прийняття на Русі християнства. Тоді ж з'явилася назва *хрьстьныи сынъ* «хрещеник»: *сн҃ъ* твои *хрь(ст)ныи* с малы(м) братомъ (МП, 254).

§ 15. Жива і нежива природа. ***Тварини.*** Назви різних тварин порівняно повно представлені давньоруськими пам'ятками. Загальною назвою тварини в давньоруській мові було слово *животина*, похідне від іменника *животъ* «життя» (пор. розм. *животина* «свійська або дика тварина» — СУМ, II, 527), успадковане з праслов'янської мови (životina): псомъ же и котелѧмъ... нелѣпымъ *животинамъ*... оугажахоу (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 64). Це ж значення мала

форми *животьною* (субст. прикметник середн. роду), іноді — форми жін. роду *животьнаю:* Море же Содомьское мертво есть, не имѣть въ себѣ никакоже *животна,* ни рыбы, ни рака, ни сколіи (ХЛ, 1108, сп. XV, 27); морю Понетьскому ѡкаменитисѧ... ѩко некакои *жівотнѣи* измерзноути (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 21). Коливання форми роду, можливо, свідчить про неусталеність цього значення слова в давньоруській мові й запозичення лексеми з старослов'янської мови.

Загальну назву дикої (насамперед хижої) тварини *звѣрь* давньоруська мова успадкувала з праслов'янської (zvěrъ): со ѡцмь ловилъ ѥсмь всѧкъ *звѣрь* (МП, 251). Хижа тварина в літературній мові часом позначалася старослов'янізмом *хыщьникъ:* прииде... Бонѧкъ... *хыщникъ* къ Киѥву (ПВЛ, 222).

Загальною назвою домашньої чотириногої (насамперед рогатої) тварини було слово *скотъ* < skotъ, яке в давньоруській мові мало збірне значення «худоба, скот», а на окрему тварину вказував сингулятив *скотина:* крадеть кто *скотъ* въ хлѣвѣ (ПР, сп. 1282, 126); пакощами порежеть конь или *скотину* (131).

В текстах південноруського походження поняття «(велика) рогата худоба» [23] зрідка передається словом *товаръ* < tovarъ(?) < тюрк. (Sk., III, 485) (пор. *товар* «худоба, переважно рогата» — Гр., IV, 268): пограбиша *товара* бещисленое множьство и конии (ЛГВ, 893). Походження праслов'янського skotъ (sъkotъ?) залишається дискусійним (Ф., III, 655; Mach., 548). Видається прийнятною етимологія В. Мартинова (й Шафарика — Mach., 548) [24], який іменник *skotъ (sъkotъ)* вважає дериватом дієслова kotiti sę «котитися, давати приплід».

Специфічне південноруське слово *отарица* в Руській Правді має, очевидно, значення «отара» (допускається тюркське походження слова — Ф., III, 169); але припускають, що воно означало «земельна ділянка» [25]: Аже господинъ переѡбидить закоупа... или *ѡтарицю* (ПР, сп. 1282, 130), хоч пор.: въ ѡбщимь житии глемоѥ *ѡтарица* (Н. Ч., XII—XIII, 296).

Гурт тварин позначався словом *стадо* < stado: Половцѣ днища вдалѣе лежать и *стада* (ЛК, 677); приемшю *стада* коньска и кобыльѧ (ЛГВ, 746). З праслов'янської мови успадковане слово *чєрєда* < *čerda «стадо, череда, гурт»: по *череда(м)* избьено. не съ. с... лѣпши(х) (МП, 251).

Пам'ятки XI—XIII ст. засвідчують три загальні назви птаха (птиці) в давньоруській мові — *пътица, пътъка* (пор. діал. *потя* «пташка, пташеня» — Гр., III, 384), *пътичь* (зрідка): почиваєть. и звѣрь. и *птици.* и члвци (МП, 247); скотъ, илї псы, или *потъкы*... въведе(т) (УВ, XI, сп. XIV, 23); да никоторыи же *птичь,* сѣдъ,

[23] *Генсьорський А. І.* Зазнач. праця, с. 121—122.
[24] *Мартынов В. В.* Зазнач. праця, с. 184—186.
[25] *Тихомиров М. Н.* Пособие для изучения Русской Правды. М.: 1953, с. 100.

осквернить верха (И. Ф., XI, сп. XVI, 371). В основі всіх цих утворень лежить праслов'янське pъta «птах, птиця». Мабуть, у праслов'янських діалектах існували його деривати — демінутиви *пътица, пътъка;* але в давньоруській мові вони не мали емоційної маркованості.

Земноводні, плазуни, комахи та інші тварини (напр., миші), які викликали огиду, позначалися загальним терміном *гадъ* < gadъ (пор. *гад* «земноводна тварина або плазун» — СУМ, II, 9): ѡво змиѣ полозѧху к нему. ѡво ли жабы [и] мыши. и всѧкъ *гадъ* (ПВЛ, 197).

У пам'ятках часто фіксується загальна назва класу *рыба* < ryba «риба», проте переважно як назва продукту: Море же Содомское... не имать себѣ... ни *рыбы,* ни рака, ни сколіи (ХД, 1108, сп. XV, 27).

Велика рогата худоба називалася успадкованим із праслов'янської мови словом *говядо* < govędo: даста ему... *говѧдъ* и ѡвѣць доволѣ (ЛГВ, 783). Іноді воно виступає із значенням «віл, бик»: Аже оубіють огнищанина оу клѣти, или оу конѧ, или оу *говѧда,* или оу коровьѣ татьбы (ПР, XI, сп. XV, 71). Праслов'янськими є й усі інші лексеми, що стосуються великої рогатої худоби — *корова* < *korva, *быкъ* < bykъ «бик, бугай», *волъ* < volъ «віл», *теля* < telę «теля», *тельць* < telьсь «молодий бичок», *телица* < telica «телиця»: а за *корову* 40 коунъ... а за *телѧ* 5 (ПР, сп. 1282, 126); назовало еси сьстроу мою *коровою* (НГБ, к. XII — п. XIII, № 531, 131); побѣже *быкъ* мимо (ПВЛ, 123); [с]трашахуть и... *въломъ* (197); *волъ* б͠мь творѧхоу ꙗко ролию творѧше (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 64); *телца* твореніꙗ ради разгнѣвавъсѧ (98); А молозива... да быша съ три дни *телѧти* даꙗли (Кир., 1156, сп. XIII, 48); пожру *телицама* (Ср., III, 945). До цих назв додається ще слово *уньць (юньць)* «молодий бичок», яке хоч і праслов'янське за походженням (первісне значення «юна, молода істота взагалі»), але в оригінальних давньоруських текстах не виступає; очевидно, його слід вважати старослов'янізмом: не имамъ ꙗсти мѧсъ *оунець* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 256).

Коні у Київській Русі використовувалися для сільськогосподарських робіт, як засіб пересування, у військових діях і ін. Тому лексика, пов'язана з кіньми, була ще диференційованішою, ніж назви великої рогатої худоби. Основні терміни й тут праслов'янські — *кобыла* < kobyla «кобила», *конь* < konь < komonь (скорочення, за зразком двоскладового volъ — Mach., 307), *жеребьць* < *žerbьсь «жеребець», *орь* < огь «жеребець» (фіксується дуже рідко, пор. діал. *вір,* род. *воря* «жеребець» — Гр., I, 289), *жеребя* < *žerbę «лоша» пор. *жереб'я* «лоша», *жереб'ятко* «лошатко» — СУМ, II, 520): За *кобылоу* 60 коунъ, а за волъ гривну (ПР, сп. 1282, 126); всѧдеть на чюжь *конь* (125); за *жеребець,* ѡже не въсѣдано на нь (126); а за *жеребѧ* 6 ногатъ (126); *конь* еже... ѣздиши на не(м) (ПВЛ, 38); жен(ь)скаго (ж) прелога любѧща въ *орѣ* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 414). Рідше виступає в пам'ятках XI—XIII ст. неско-

рочени форма *комонь,* вживана переважно стосовно військових верхових коней (пор. заст. *комонь* «кінь», *комонний* «кінний», *комонник* «вершник», *комонник* «назва рослини» — СУМ, IV, 248, *комониця* «назва рослини», «безплідна кобила», *команиця* «конюшина» — Гр., II, 276, 274); в окремих випадках трапляється ще *комоница* «кобила»: ту... сходатсꙗ... из Урогъ (ін. сп. *Угрь, Угорь*) серебро и *комони* (ПВЛ, 67); а *комони* подъ нами (ЛК, 414); И *комониць* стада (Ср., I, 1266). Характерним давньоруським новотвором є назва *лошадь* (*лошадька,* здр.), якою позначався робочий кінь: ѡже на весну начнеть смердъ тотъ ѡрати *лошадью;* Половчинъ... поиметь *лошадьку* (ЛК, 265); даю... два села. съ ѡбильѥмь и съ *лошадьми* (КГ, до 1270, 55). З XIII ст. фіксується й його дериват *лошакъ* «молодий кінь, лошак» [26]: ѡстаньть сꙗ. или *лошакъ.* или ѡроужьѥ. то все даю (КГ, до 1270, 56). Звичайно слова *лошадь, лоша* пояснюють як давнє запозичення з тюркських мов (Ф., II, 225—226, S., V, 214—215, пор. чув. laša, тур. alaša «кінь»). Однак звукова подібність тут може бути випадкова. Термін *лошадь* можна тлумачити і як поєднання слов'янського кореня **лош-** (пор. рос. *лоший* «поганий» — Д., II, 2702; с.-х. *лош* «поганий») і суф. **-адь** (пор. *чьрнядь* «назва птаха», кор. **чьрн-ыи** «чорний»), адже в давньоруській мові йшлося про робочого селянського коня. Необ'їжджений кінь (кобила) мав означення *стадьныи* (кор. **стад-о**), тягловий, обозний кінь — *товарьныи, сумьныи,* запасний кінь якого ведуть на поводі — *поводьныи,* військовий — *воискыи:* заграбиша... ста[да] в лѣсѣ. в Порохни. кобылъ стадныхъ ≠ г̃ а конь. ≠ а̃ (ЛК, 332); проче *поводны(х)* конии. и *товарныхъ* (448); ѡ(т)юша ѡ(т) него конꙗ соумныꙗ (ЛГВ, 726); погоубить *воискыи* конь (ПР, сп. 1282, 130). У «Поученії» В. Мономаха згадуються *кони дикыи* — очевидно, здичавілі коні: ималъ ѥсмъ своима рукама тѣ же *конѣ дикиѣ* (МП, 251). Кінь, що ступає спочатку обома лівими, а потім обома правими ногами (іноходець, одноходець) іменувався *иноходъ* < jьnoxodъ, *иноходьць* (від *inъ «один» і xoditi), а скакун — *скокъ:* Кони его тоучьни *иноходи* (Ср., XII, I, 1106); Святополъкъ по[л]елѣя отца своєго междю Угорськими *иноходцы* (СПІ, 16); тогда же Оугре на фарехъ и на *скокохъ.* играхуть на Ꙗрославли дворѣ (ЛК, 416). Породистий кінь, скакун позначався також запозиченим словом *фарь* < гр. φαρίον, φάρης «арабський кінь» < араб. faris «кінь» (Ф., IV, 187): спадшу емоу с *фарꙗ* (ЛГВ, 737). Назва *клюсꙗ* (праслов'янська — kl'usę) фіксується тільки в текстах південнослов'янського походження (Ср., I, 1230), і її можна вважати старослов'янізмом [27].

Назва *осьлъ* < osьlъ «осел», *осьлꙗ* < osьlę «осля» зустрічається тільки в описах чужих країн, бо відповідна тварина, здається, не

[26] *І. І. Срезневський* (Ср., т. II, 48) пояснює це слово як «мул», але контекст цього не підтверджує; рос. діал. *лошак* «тварина від осла й кобили, мул» (Д., II, 270) може бути семантичним новотвором, адже осли на Русі були рідкісними тваринами.

[27] Див. ще: *Одинцов Г. Ф.* Из истории гиппологической лексики в русском языке. М., 1980.

була поширена на східнослов'янських землях, а слово *мъскъ (мьскъ)* «мул», *мъска (мьска)* «самиця мула» фіксується майже виключно в текстах південнослов'янського походження і, мабуть, є старослов'янізмом (Ф., II, 607): ядять желви, и дикыа кони, и *ослы* (КП, XIII, сп. XV, 190); на *осля* всѣлъ (ХД, 1108, сп. XV, 17).

До праслов'янських слів деякі мовознавці (ЭССЯ, III, 158) відносять *быволъ, буиволъ (буволъ)* < byvolъ < лат. būbalus < гр. βούβαλος «буйвіл»: *быволъ* (Ср., XI, I, 202); си (Котѧнъ) дары принесе многы: коні вельбуды и *бу(и)волы* (ЛС, 504).

Назви малої рогатої худоби — праслов'янські — *овьца* < ovьca «вівця», *овьнъ* < ovьnъ «баран» (очевидно, вже в XI—XIII ст. слово архаїзувалося), *баранъ (боранъ)* < baranъ «баран», *ꙗрꙗ* < jarę «ярка, молода однорічна вівця», *ꙗгнꙗ* < agnę «ягня», *ꙗгница* (*агница* — старослов'янська форма) < agnica «ягниця», *коза* < koza, *козьлъ* < kozьlъ «цап, козел», *козьлꙗ* < kozьlę «козеня» та ін.; праслов'янськими є також *свиньꙗ* < svinьja, svini «свиня», *поросꙗ* < *porse «порося»: Аже крадеть... овци, или козы, или *свиньѥ* (ПР, сп. 1282, 126); вирьникоу взѧти... *ѡвьнъ* любо полоть (123); за телѧ 5 коунъ, а за *свинью* 5 коунъ, а за *поросѧ* ногата, а за *овьцю* 5 коунъ, а за *боранъ* ногата (126); за *ꙗрѧ* ногата, за *баранъ* ногата (ПР, сп. XV, 80); не возри на мя... яко волкъ на *агня* (ін. сп. *ягня*) (Д. З., XII, сп. XVII, 39); повелѣ купити собѣ *козелъ* (ПВЛ, 192). На позначення самця свині спеціальне слово *боровъ* < *borvъ фіксують тільки північні давньоруські тексти (пор. рос. *боров* «кастрований кабан»): а и свинеи. из моихъ... даите *боровъ* лоутьшии (КГ, до 1270, 55).

Із праслов'янської мови давньоруська дістала в спадщину назви негосподарських свійських тварин *котъка* < *kotъka* «кішка» (пор. суч. розм. *кітка*), *котъ* (тексти XI—XIII ст. не зафіксували) < *kotъ* «кіт», *пьсъ* < pьsъ «пес, собака», *сука* < suka, *щенꙗ* < ščenę «щеня, цуценя», *щенити сꙗ* < ščeniti sę «приводити щенят», *хъртъ* (тексти XI—XIII не засвідчили) < хъrtъ «хорт, мисливський пес», *хъртица* < хъrtica «хортиця»: ꙗдаху скверну всѧку... *коткы.* змиѣ (ПВЛ, 235); ꙗрость подобна ѥсть *соуцѣ* (Ср., III, 614); въ *пса* мѣсто (ПР, сп. 1282, 126); сниде идеже сѧ *пси щенѧть* оу *хортицѣ* взѧти *щенѧ* (ХА, XI, сп. XV, 542). Пам'ятки фіксують і характерну східнослов'янську форму *кошка* < kočьka (?) (пор. ч. kočka, ст.-п. koczka) «кішка»: ядяху... псину, *кошкы* (ЛН, 70); Ядят(ь) бо съ псы и с *кошьками* (КП, XII—XIII, сп. XV, 190).

До праслов'янських слів деякі етимологи відносять і давньоруське *гричь* (< *gritjь) «пастуший собака» (пор. *хрич*), але це пояснення дискусійне [28]: оузгна же и *гричь* лаꙗ и скача (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 482).

Привізною прирученою твариною був *пардусъ* < гр. πάρδος «гепард» (із східних мов), якого використовували при полюванні

[28] *Трубачев О. Н.* Происхождение названий домашних животных в славянских языках. М., 1960, с. 27.

(ССПИ, IV, 56—58): да С҃тославъ Ростиславу *пардусъ*. и два конѧ (ЛК, 504).

З давніх-давен слов'янам відомий *вельбудъ* < velьbǫdъ < гот. ulbadus < гр. ἐλέφας, -ντος «слон» (із східних мов) «верблюд», що його розводили кочівники, та *слонъ* < slonъ (невідомого походження, припускають запозичення з тюрк. arslan, aslan «лев» — Ф., III, 674—675) — екзотична східна тварина: взѧша... скоты и ѡвьцѣ и конѣ. и *вельбуды*... и заꙗша Печенѣгы. и Торки (ПВЛ, 279); могыи *слона* пожрети цѣла (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 49).

Усі назви свійського птаства в давньоруській мові успадковані з праслов'янської доби — *кура* < kura, *курица* «курка», *куръ* < kurъ «півень», *курѧ* < kurę «курча», *уты* (род. відм. *утъве*) < *ǫty, *утъка* «качка», *селезьнь* (тексти XI—XIII ст. не засвідчили) < *selzьnь «качур, селезень», *гусь* < gǫsь «гуска, гусак», *голубь* < *golǫbь «голуб», напр.: оуставлꙗю... по. к҃. *коуръ* (ЛГВ, 932); ꙗко же *коурица* гнѣздо своѥ (Ср., 1119, II, 1378); а *коуръ* по двоѥ на день (ПР, сп. 1282, 124). Назви відповідної дичини засвідчуються пам'ятками повніше: Аже кто оукрадеть въ... перевесе... за *голубь* 9 коунъ, а за *курѧ* 9 коунъ, а за *оутовь* 30 коунъ, а за *гусь* 30 коунъ (ПР, сп. 1282, 131). Слово *курꙗ* тут означає, очевидно, «куріпка» (на Закарпатті в цьому значенні досі вживається сполучення *дúка кýриц'а*).

Єдиною комахою, діяльність якої людина використовувала з прадавніх часів, була *бъчела* (після занепаду ъ *пчєла*) < bъčela «бджола». Серед бджіл відрізнялися *матъка* < matъka (від *мати*) «матка», *трутъ* < trǫtъ «трутень»: поустишасѧ ꙗко... *пчелы* к *матцѣ* (ЛГВ, 777); *троутъ* троудъ *бъчелинъ* ꙗстъ (Ср., XI, III, 1013).

Майже всі назви диких ссавців давньоруської мови успадковано з праслов'янської. Насамперед відзначимо назви копитних тварин — *туръ* < turъ «тур, дикий бик», *зубръ* < zǫbrъ «зубр», *лось* < losь, *медвѣдь* < medvědь (буквально «той, що їсть мед») «ведмідь», *медвѣдица* < medvědica «ведмедиця», *олень* < *elenь «олень», *лань(ꙗ)* < *olnь «самка оленя; лань», *сьрна* < sьrna «сарна» (діал. *серна*), *вепрь* < veprь «вепр, дикий кабан»: *тура* мѧ .в҃. метала на розѣ(х)... *ѡлень* мѧ ѡдинъболъ .а. .в҃. *лоси* ѡдинъ ногами топталъ. а другыи рогома болъ. *вепрь* ми на бедрѣ мечь ѡ(т)тѧлъ. *медвѣдь* ми у колѣна подъклада оукусилъ... и конь со мною поверже (МП, 251); ѣжьте... *тоуръ, зоубрь, лѡсь* (Ср., сп. XIV, I, 998); Доити *ланиꙗ* (1096, II, 8); ꙗко *сьрна* отъ тенета (ЖФ, XII—XIII, 85).

Давньоруські пам'ятки зафіксували помітну кількість назв ссавців інших рядів (оскільки велика частина таких тварин була об'єктом полювання заради хутра й шкіри, назви деяких звірів і звірят засвідчуються в омонімічних назвах хутра з них) — *вълкъ* < vьlkъ «вовк», *лисица* < lisica «лисиця», *рысь* < rysь «рись»,

стьбль < *stьbjь «дикий кіт, кішка» [29] (пор. укр. топоніми *Стебний, Стебник*), *заяць* < zajęсь «заєць», *дъхорь* < dъхогь «тхір», *ласица* < lasica «ласка, ласиця», *куна, куница* < kuna, kunica «куниця», *соболь* < sobolь «соболь», *горностаи* < *gornostajь «горностай», *вѣверица* < vĕverica «білка, вивірка», *кръторыя* < krъtorъja «кріт», *ѥжь* (*ожь* під впливом *ожикъ*, де початкове о закономірне — Ф., II, 10) < (j)ežь «їжак», *бобръ* < bъbrъ «бобер» (діал. *бібр* — Гр., I, 59), *мышь* < myšь «миша», *сусълъ* < susъlъ «суслик», *нетопырь* < netopугь «кажан, нетопир» та ін.: начаша *волци* выти (ПВЛ, 271); *лисици* брешуть на чръленыя щиты (СПІ, 9—10); сердитъ же бы(с) ѩко и *рысь* (ЛГВ, 716); Мухи многи и *стеблеве* (Ср., III, 583); выбѣгнаше *заяць* на поле (ЛГВ, 817); имше *дохорь* живъ (Сл. РЯ, XI—XII, сп. XV, IV, 346); волхвующе... моухами же и *ласицами* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 169); *Кроторыя* си нечиста суть (Ср., I, 1340); имаху по бѣлѣи *вѣверицѣ* ѡ(т) дыма (19); *вѣверица* млада (ЛІ, 277); дарове мнози. да бо Ростиславъ С҃тославу *соболми* и *горностаими*. и черными *кунами*. и песци и *бѣлыми волкы* (ЛК, 504); чего восхочешь. воску ли. *бѣли* ль *бобровъ* ли. *черныхъ кунъ*. серебра ль. мы ради дамы (ЛГВ, 879); въ звѣрех *ожь*... ни потка в потках *нетопырь* (Д. З., XII, сп. XVII, 26); видѣ *мышь* въпадъши въ нѥ (ЖФ, сп. XII—XIII, 113); *хомѣки* и *сусолы* (ПВЛ, 16).

Старовинне протиставлення *чьрнаѩ* куна та *бѣлаѩ* вѣверица, *бѣлыи* вълкъ здійснювалося не за кольором (в забарвленні куниць переважають бурі й коричневі тони, забарвлення білок варіює від яскраво-рудого до сірого й чорного, забарвлення вовків — сіре [30]), а за якоюсь іншою ознакою (можливо, *бѣлыи* означав тут зимове хутро тварини або сіру масть). Давньоруські оригінальні тексти фіксують і термін *бѣль* «шкурка білки»: поима на нихъ дань черныѩ коуны и *бѣль* сребро [31] (ЛГВ, 835). У творі Д. Заточника фіксується навіть *бѣлъка* «білка», хоч невідомо, чи це слово існувало вже в XII ст., чи його вставлено замість іншого (*вѣверица, бѣль*) у XVI ст.: коли иметь свиніа на *бѣлку* лаяти (Д. З., 24). Деякі дослідники вважають, що давнє спільносхіднослов'янське *вѣверица* в писемну добу було в основному південно-західним словом, а на півночі і північному сході поширювалося *вѣкъша (вѣкъшица)*, запозичене, можливо, з фінно-угорських (мар. oksa «гроші», чув. vakša «білка») мов. На південь *вѣкъша* розповсюдилася в процесі торго-

---

[29] *Трубачев О. Н.* Происхождение названий домашних животных..., с. 92—94.

[30] Див.: БСЭ, т. 14, с. 8; т. 3, с. 110; т. 5, с. 307.

[31] Щоправда, тут можливо йдеться тільки про назви грошових одиниць, тобто дань черныѩ коуны и бѣль *серебро*[*м*]*?!*, чого вже не розумів переписувач XV ст. (в інших списках — и *бѣло* серебро). Термін *бѣль, бѣла, бѣлка* в значенні грошових одиниць, у яких сплачувалися різні повинності, фіксують новгородські берестяні грамоти (див.: Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот.— М., 1955, с. 180, 191). Не виключено, що на цю тварину перенесено назву срібної монети **бѣла*, вартість якої дорівнювала шкурці білки (пор. укр. діал. *біла* «десятикрейцерова монета» — Гр., I, 65; ст.-укр. *бѣлыи* «назва дрібної монети» — ПЄ, 313).

нельно-господарських зв'язків [32]. Дійсно, цей термін як назва грошової одиниці виступає в пам'ятках безсумнівно південноруського походження: а метелникоу 12 *векши* (ПР, сп. 1282, 124); ни единоя *вѣкши* давъ убогомоу (Сл. РЯ, XIII, сп. XV, II, 55). Та чуваське слово *пакша,* діал. *вакша* «білка» пояснюється як запозичення з давньоруської мови [33]. Припущення про те, що *вѣкъша* — здрібніла форма від *вѣверъка (вѣверица)* (Ср., I, 287) імовірне. Можливо, що вживане в деяких надужанських закарпатських говірках слово *вашч'ірка (ваштырка, вашкірка, машч'ірка)* «білка» є видозміною (внаслідок метатези й деетимологізації) форми *вѣкъша* і свідчить про загальнодавньоруський ареал його.

Хутро (шкірка) куниці й білки дуже цінувалися, тому назви *куна, вѣверица, вѣкъша* стали термінами на позначення дрібних грошових одиниць у Київській Русі.

Характерними східнослов'янськими назвами звірят є *хомякъ (хомѣкъ)* «хом'як» (< xoměstorъ «хом'як» — ЭССЯ, VIII, 67—68; п. chomik — запозичення із східнослов'янських мов — S., I, 75, 76), *пьсьць* «песець» (дериват від *пьсъ* «пес»): ꙗдуще... нечистоту... *хомѣки* и сусолы (ПВЛ, 16); дарове мнози... *песци* и бѣлыи волкы (ЛК, 504). Поруч із терміном праслов'янського походження у старослов'янській цитаті *ꙗзвьць* < jazvьcь (jazva «печера») давньоруські оригінальні тексти уже фіксують *борсукъ* «борсук», запозичене з тюркських мов (borsuk) (Ф., I, 128): прилбичѣ ихъ волъчье и *боръсоуковые* раздраны быша... ꙗкоже рече приточникъ... бобръ и волкъ. и *ꙗзвѣць* снѣдатьсꙗ (ЛГВ, 794).

На Русі знали й про деяких ссавців, що водилися в теплих краях,— *львъ* «лев» (слово наявне у всіх слов'янських мовах; джерелом його вважають д.-в.-н. lēwo < лат. leo < гр. λέων — Ф., II, 471), *тигръ* < гр. τίγρις «тигр», *опица (опыни)* «мавпа» (слово є і в інших слов'янських мовах: допускається запозичення з д.-в.-н. affo «мавпа» — Ф., III, 144; фіксується лише в текстах південнослов'янського походження), *трьпꙗстъкъ* (*трепꙗстъкъ,* -ьць) «мавпа» (кор. **трь-** і *пꙗсть* «кулак», тобто «в три кулаки заввишки», пор. ч. trpaslík «карлик» — Ф., IV, 99) и *китъ (кытъ, китосъ)* < гр. κῆτος (можливо, через старослов'янське посередництво) «кит»: ту. суть *львове* (ХД, 1108, сп. XV, 23); видѣхъ... *тигры* (Ср., 1073, III, 212); еже соуть *опицѣ* (II, 262); не точїю... псомъ. и *трьпꙗстъко(м)* угодити (Ср., III, 1080); *Кити* и вся... въ водахъ (1096, II, 1211). Якийсь вид мавп називався *котель* (від котъ «кіт»?): псом же и *котелꙗмъ*... оугажаху (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 64).

В основному праслов'янської епохи сягає термінологія з галузі дикої орнітофауни. Давньоруські пам'ятки фіксують велику частину назв таких птахів: *орьлъ* < orьlъ «орел», *соколъ* < sokolъ «сокіл», *ꙗстрꙗбъ* < *astrębъ «яструб», *тетеревъ (тетерꙗ)* < *tetervъ «тетеря, тетерук», *перепелъ,* -ица, -ъка <*pergpelъ «пере-

[32] *Филин Ф. П.* Происхождение..., с. 559—560.
[33] *Егоров В. Г.* Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964, с. 142.

пелиця», *гърлица* < gъrdlica «горлиця», *рюбь (юрюбь, орюбь)* < rębь (*erębь, *jarębь, *ěrębь — вихідна праслов'янська, а у зв'язку з цим і давньоруська, нез'ясовані, пор. Ф., III, 156) «куріпка» (пор. *орябка* «рябчик» — Гр., II, 64), *сова* < sova, *воронъ* < *vornъ «ворон», *галица* < galica «галка» (*галиця* — Гр., I, 268), *ворона* < *vorna «ворона», *сорока* < *sorka, *зегъзица* < zegъza «зозуля», *дятьль* < dętьlъ «дятел», *жьлна* < žьlna «жовна (різновид дятла)», *ивълга* < vъlga «іволга, вивільга», *косъ* < kosъ «чорний дрізд» (пор. *кіс* — Гр., II, 245), *соя* < soja «сойка», *ластовица* < lasta, lastovica «ластівка», *щуръ* < ščurъ «щур, стриж (?)», *воробьи* (-ии) < *vorbьjь «горобець» (пор. *воробень, воробець* — Гр., I, 254), *синица* < sinica «синиця», *соловьи* < *solvьjь «соловей, соловейко», *чаица* < čaja (čajьka) «чайка», *гоголь* < gogolь «гоголь», *жеравль (-вь)* < < žeravjь «журавель», *лебедь* < *elbedь (*elbędь) «лебідь» та ін.: прише(д)шимъ *ѡрломъ*. и многимъ *вороно́мъ*. яко ѡболокоу велику (ЛГВ, 802); Аже кто оукрадеть въ... перевесе или *соколъ* или *ястрябъ*, то продаже 3 гривны... а за *лебедь* 30 коунъ, а за *жеравь* 30 коунъ (ПР, сп. 1282, 131)[34]; Брашьно много и различно: *тетеря*, гоуси, *жеравие, рябї* (Ср., III, 229); Ты же яси *тетерѣви*, и гоуси, и *юряби* (I, 833); *перепелъка* па[ре в]ъ доуброве (ДННСС, XII—XIII, 148); акы *горлица* на сусѣ деревѣ (МП, 254); Не яжьте... *совы* (Ср., III, 457); шедъ я *ворона* (ПВЛ, 195); яко се *соколъ* сбиваеть *галицѣ* (271); *сорокы* не троскоташа... *дятлове* тектомъ путь... кажуть (СПІ, 43); полечю, рече, *зегзицею* (38); *Славие* же поюще; *косы* же и *сояе, ивлъгы* и *ж(ь)лъны, щоуры* (Ср., III, 1615); *ластовицѣ* бо и *жерави*... настающи зимѣ (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 169); собраша ѡ(т) двора по .г. голуби. и по .г. *воробьи* (ПВЛ, 59); ємлемыя животины... ѡ(т) *орла*, или ѡ(т) иноя птицѣ (Іо., 1089, сп. XIV, 3); пожреть синица *орла* (Д. З., XII, сп. XVI, 24); стрежаше е *гоголемъ* на водѣ, *чайцами* на струяхъ, *чрьнядьми* на ветрѣхъ (42). Це — майже повний набір праслов'янських назв птахів, що добре зберігся в слов'янських мовах[35].

Специфічним давньоруським орнітотерміном можна вважати слово *кречетъ* «кречет (вид сокола)», який пов'язують із праслов'янським діал. krečetъ (S., III, 213; п. krzeczot і ін.— запозичення із укр. або блр. мов): ни соколу, ни *кречету*, ни тебѣ чръный воронъ (СПІ, 11).

Здається, давньоруським новотвором є *чьрнядь* «чернь, водоплаваючий птах» (кор. **чьрн**-ыи). До термінів, пов'язаних із птаством, належить *гнѣздо* < gnězdo «гніздо»: голуби же и воробьеве полетѣша в *гнѣзда* своя (ПВЛ, 59).

Пам'ятки XI—XIII ст. засвідчили порівняно невелику кількість назв інших хребетних тварин (плазуни, земноводні, риби). Всі вони

---

[34] З контексту ясно, що журавлі не були свійськими птахами, як твердять деякі історики (див.: *Воронин Н. Н.* Пища и утварь.— В кн. : История культуры древней Руси. М. ; Л., 1951, т. 1, с. 267).

[35] Пор.: *Булаховский Л. А.* Славянские наименования птиц.— В кн.: Вибрані праці в п'яти томах. К., 1978, т. 3, с. 244.

були ще в праслов'янській мові — *змьи* < zmьjь «змій, змія», *змья (змѣꙗ)* < zmьja «змія, гадюка», *ꙗщєръ* < *aščеrъ «ящірка», **желы* (род. відм. *желъвє*) < *žely «черепаха», *жаба* < žaba «жаба», *осетръ* < esetrъ «осетер», *угорь* < ǫgorь «вугор», *коропичь* < *korpъ (вважається запозиченням із д.-в.-н. karp(f)o або навпаки — Sk., II, 179): *змиꙗ* оуморѧть (Усп. зб., XII—XIII, 148); вынікнувши *змиа* (ЛІ — *змѣꙗ*)... оуклюну в ногу (ПВЛ, 39); *ꙗщеръ*, которыꙗ си нечиста суть (Ср., III, 1676); разоумѣють *желви* же и *жабы* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 169); [Латини] ядять *желви*... и бобровину (КП, XIII, сп. XV, 190); лѣющемъ оукропъ... обрѣте сѧ тоу *жаба* (ЖФ, XII—XIII, 112); двѣ лисици и *осетръ* (РГ, 1150, сп. XVI, 8); скольки и *оугрове* (Ср., III, 1142); рыба та... образомъ же есть яко *коропичь* (ХД, 1108, сп. XV, 49). З грецької мови запозичено назву рептилії *коркодилъ* < гр. κροκόδειλος «крокодил»: [поганыꙗ]... гоубѧше ꙗко *коркодилъ* (ЛГВ, 716).

У пам'ятках XI—XIII ст. фіксується помітна кількість давньоруських назв безхребетних тварин (особливо комах). За поодинокими винятками, і тут представлена праслов'янська спадщина — *муха* < muха, *комаръ* < komarъ «комар», *оса* < osa, *сьршень* (сършень, шьршень) < sьršenь «шершень», *овадъ* < ovadъ < *ob-vadъ «овід» (діал. *овад* — Гр., III, 33), *стрькъ (строкъ)* < strькъ «овід, гедзь» (пор. *стрікнути* «ужалити» — Гр., IV, 216); *мотыль (мєтыль)* < motylь «метелик» (?), *моль* < molь «міль», *пругъ* < prǫgъ «сарана» (пор. *прузикъ* «коник» — Гр., II, 493), *хрустъ* < xrǫstъ «хрущ», *въшь* < vъšь «воша», *блъха* < blъха «блоха», *клѣць* < klěščь «кліщ», *паукъ* < paǫkъ «павук», *моровьи* (фіксується тільки в старослов'янській неповноголосній формі *мравии*) < *morvьjь «мурашка», *ракъ* < rakъ «рак», *гусєница* < gǫsenica < *ǫsenica «гусениця, гусінь», *чьрвь* < čьrvь «черв'як», *поноровъ* < *ponorvъ «вид черв'яка», *пьꙗвица* < pijavica «п'явка», *скольꙗ (сколька)* < skolьja (skolьka) «скойка»: ꙗдѧху скверну всѧку. *комары* и *мухы* (ПВЛ, 235); *овадоу* соущоу многоу и *комаромъ* въ нощи (ЖФ, XII—XIII, 87); Еллини съжижю(т) не сущаа ѡбразы *сръшень(м)* и *ѡсамъ* (Ср., III, 817); и акы бѣсующеся, и акы *строкомь* устречени (И. Ф., XI, сп. XVI, 439); паде *метыль* густъ по земли и по водѣ и по хоромомъ (ЛН, 21); *Молеве*... ризы ѣдять (Д. З., XII, сп. XV, 13); поꙗша... *хрустове* (ПВЛ, 169); придоша *прузи* на Руськую землю (226); Множьство *въши* и *блъхъ* и малаго прочаго гада (Ср., I, 118); спадоша *клѣщѣ* с нбсѣ (ЛК, 278); посадника *Паоука* (546, тут — відапелятивний антропонім); жерави и *мравиѧ* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 169); Море же Содомьское... не имать в себѣ... ни рыбы, ни *рака*, ни *сколіи* (ХД, 1108, сп. XV, 27); *пиꙗвица* (Ср., II, 947); есть въ древци томъ *червь* великъ, яко *понровъ* въ болѣ есть (6); казнить Бъ... *гусѣницею* (ПВЛ, 168); пор. ще: стоꙗше. аки *губа* напаꙗєва (61). З запозичених термінів цієї групи відзначається *скор(ъ)пиꙗ (скор(ъ)пии)* < гр. σκορπίος «скорпіон»: тако ищезноуша из града *скорпиꙗ* и комари (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 305).

Очевидно, переважно південноруським словом було *площица* < ploščica «блощиця» (корінь **плоск-ыи**): Видяхъ толико *площиць* въходяще въ келию мою... ѡбрѣтахъ все тѣло моѥ ѡбъѣдено (Ср., II, 970). Невідомо, чи вживався в живій мові термін *изокъ* «коник, цикада» (кор. **ок-о**, первісно «комаха з виряченими очима» — Ф., II, 123): краснопѣвныи *изокъ* (Ср., XII, I, 1075).

Рослини. Характер пам'яток XI—XIII ст., які збереглися до наших часів, не сприяв широкій фіксації зазначеної групи лексики. Але й на основі фактів, що виявляються в давньоруських текстах, свідчень пізніших пам'яток та сучасних східнослов'янських мов можна твердити, що давньоруська мова одержала багату праслов'янську спадщину в галузі ботанічної номенклатури. Загальної назви рослини в давньоруських текстах виявити не вдалося. Іменник *растенью* фіксується зі значенням «вирощування»: въ оградѣ копахоуть зелиинааго ради *растениꙗ* (ЖФ, XII—XIII, 87).

Досить добре засвідчені в пам'ятках успадковані з праслов'янської мови давньоруські терміни на позначення типів вищих рослин, частин рослини і под.: *трава* < trava, *мурава* < murava «трава, мурава», *быль* < bulь «трава, билля, билина», *зельѥ* < zelьje «трав'яниста рослина; лікарська, цілюща рослина, отруйна трава, зілля; їстівна дика й городня рослина», *цвѣтъ* < květъ «квітка, цвіт», *дерево* < *dervo «дерево», *лꙗдина* < lędina «бур'ян, трава» (пор. діал. *лядо* «підвищене місце в лісі, заросле будівельною сосною» — Гр., II, 391), *корень* < korenь «корінь», *стьбло* < stьblo «стебло», *кора* < kora «кора», *берсто* < *bersto (< *berzsto) «верхній шар березової кори, берест», *мѣзга* < mězga «сік під корою дерева» (пор. *мізка* «міздря (на шкірі)» — Гр., II, 430), *сокъ* < sokъ «сік», *къльи* < *kъlьjь «глей, густий сік на деяких листяних деревах», *смола* < smola «смола, живиця», *листъ* < listъ «лист», *вѣтвь, вѣть* < větvь «гілка, віта (віти)», *прутъ* < prǫtъ «прут», *розга* < rozga «прут, різка, гілка», *розъсоха* < *orzъsoxa «розсоха», *сукъ* < sǫkъ «сук», *дуп(ь)ло* < dup(ь)lo «дупло», *сѣмꙗ* < sěmę «насіння, сім'я», *зьрно* < zьrno «зерно, зернятко», *ꙗдро* < jędro «ядро (горіха)», *плодъ* < plodъ «фрукт, плід», *овочь* (фіксується тільки в старослов'янській формі *овощь*) < *ovotjь «овоч, фрукт», *ꙗгода* < agoda «ягода» та ін. і їх деривати: прузи... ꙗдуща *траву* и проса (ПВЛ, 229); жита еси ѡколо города *потравилъ* (ЛК, 458) «попсувати, витоптати, знищити (посіви)»; Поле все красно и *мурав(ь)но* и цвѣтно (Ср., II, 195); Землѧ... раждаѭшти *быль* благѫ (Ср., XI, I, 203); даи емоу поухати *зельꙗ* (є)вшанъ (ЛГВ, 716); *зелиѥ* съваривъше... ꙗдꙗхоу (ЖФ, XII—XIII, 87); Агапитъ, давъ тому *зеліа*... здравъ сътвори его (КП, XIII, сп. XV, 129); *цвѣткы,* иже глетсѧ лѣпокъ (ПВЛ, 190); акы *цвѣтъ цвьтыи* (ЖБГ, XII—XIII, 58); Села на(ш)[а] *лꙗдиною* поростоша (Ср., II, 99); Аже борть потънеть... за *дерево* полъ гривнѣ (ПР, сп. 1282, 131); Есть же дуб-отъ... и есть около *коренія* его... помощено мраморомъ (ХД, 1108, сп. XV, 34); есть дуб-отъ... вельми частъ *вѣтми,* и многъ *плодъ* на немъ есть (34); ядяху люди *листъ* липовъ, *кору* березову (ЛН, 22); твердь же яко

окресто свертится (Сл. РЯ, I, 146); изъ древа исходитъ аки *мезга* (ХД, 1108, сп. XV, 5); испоуштають... *сокъ* (Ср., III, 460); яко *клей* вышневый (ХД, 1108, сп. XV, 6); медъ ѡ(т) ѡгнѧ ꙗко *смола* ползоущь (ЛГВ, 845); возмуть на сѧ *прутьє* младоє. [и] бьють сѧ (ПВЛ, 8); не смѣꙗше ни *розгы* оуломити (817); И врывавше двѣ древѣ, яко *рососѣ* (И. Ф., XI, сп. XVI, 303); *соукъ* въ оцѣ брата (Ср., III, 614); Церкви же исподи *дупляста* (ХД, 1108, 31); *зерно* пшенично падъ на земли (Ср., XI, I, 1011); помысли... въ *сѣмени* льнанѣмь изби(т)и масла (ЖФ, XII—XIII, 113); коутиѧ... съ орѣховы *ꙗдрьци* (УС, XII, 260); ту... сходатсѧ. ѡ(т) Грекъ... вина [и] *ѡвощеве* (ПВЛ, 67); въ томъ островѣ ражается... *овощ* всякій (ХД, 1108, сп. ХУ, 4); Доубъ высокъ скотоу да ѧдь *желоудь* (Ср., XII, I, 849); межи ими *шишкы,* яко дрѣва... (ЛН, 48, тут — вторинне значення).

З праслов'янської мови успадковані назви, що пов'язані із зрубаним або упалим деревом: *пьнь* < рьпь «пень, пеньок», *колода* < *kolda «колода», *ломъ* < lomъ «бурелом, завал із дерев, хмизу» (діал. *лім* — Гр., II, 369), *хворостъ* < *xvorstъ «хмиз, хворост; зарості, кущі», *порохнѣти* < *porxněti «порохніти, порохнявіти», *чьрвоточина* < čьrvotočina «червоточина»: есть *пень* древа того (ХД, 1108, сп. XV, 40); толь много лѣтъ стоящу древу тому... ни *испорохнѣти* (34); оубиꙗноу же глѣбови и повьрженоу... межю дъвѣма *колодама* (ЖБГ, XII—XIII, 53); Данилови... иныꙗ же. ис *хвороста* ведоущоу. сѣчахоуть ꙗ (ЛГВ, 834); стоꙗхоу на гора(х). во пропастехъ. и *ломо(х)* ако же нѣлзи их доити полкомъ (ЛК, 618—619); точить древце то черв-етъ и исходитъ изъ древца того *червоточина* (ХД, 1108, сп. XV, 6). Залишок північного праслов'янського слова kъгъ «кущ» (пор. діал. *крак* «кущ» — СУМ, IV, 322, *корч* «кущ» — 302) фіксується в давньоруському дериваті *кроковатъ* «низькорослий (про дерево)»: есть дуб-отъ не велми высокъ, *кроковатъ,* вельми часть вѣтми (ХД, 1108, сп. XV, 34). На позначення куща існував специфічний східнослов'янський термін *кустъ:* кланалъсѧ. *коустоу* (ЛГВ, 807).

Текстові свідчення про давньоруське садівництво нечисленні, але праслов'янський характер термінології, що відноситься до цієї галузі господарства, свідчить, що в Київській Русі з сивої давнини вирощували садові дерева (деякі назви дерев зафіксовані через омонімічні назви плодів, страв, продуктів): *садити* < saditi (кор. той же, що й у сѣд-ати), *садъ* < sadъ «сад», *ꙗблонь* < *ablonь «яблуня», ꙗблъко < *ablъko «яблуко», *груша* (*хруша, круша*) < gruša, kruša «груша», *слива* < sliva, *черешьнꙗ* < *čeršn'a (< лат. cerasus «вишня») «черешня», *вишьнꙗ* < višn'a «вишня», *орѣхъ* < orěxъ «горіх». Назви дерев і їх плодів, за винятком *ꙗблонь* — *ꙗблъко,* збігаються: *посади* же *садъ* красенъ (ЛГВ, 845); древеса овощнаа стоятъ... и *яблони,* и *черешни* (ХД, 1108, сп. XV, 35); яко клей *вышневыи* (6); древеса овощная безъ числа ту суть..: *смокви, орѣшьє* (46); въложать *орѣхы* тълчени (УС, XII, 260); градъ же яко *яблъковъ* боле (ЛН, 30); купити... *сливы, смокви* (СУ, XII, 126); Овощь же патриарховъ

всякии: дыни и *яблоки* и *груши* (Сл. РЯ, XII, сп. XVI, IV, 147); капоуста же солона... и *хроушѣ* и по пѧти смокъвъ (УС, XII, 259).

Напевне, в південних областях Русі вирощували й виноград, бо письменники XI—XIII ст. виявляють добре знання назви цієї культури й її плодів: *виноградъ* < ст.-сл. *виноградъ* «виноград» (про запозичення говорить неповноголосся в *-градъ*), *лоза* «виноградна лоза», *грєзнъ (грьзнъ, грєзновьє), гроздь (гроздьє)* < grezdьпъ, grozdъ «гроно» (пор. діал. *грезен, грозно* — Гр., І, 324, 329): нивы суть и *винограды* добріи (ХД, 1108, сп. XV, 54); Висяхуть же над тѣми враты *лозы* златы, а от них *грезни* златы (И. Ф., XI, сп. XVI, 370) (див. ще: Ср., І, 595). Відзначимо, що сушений виноград, родзинки іменувалися *сушєноє вино:* коупити... *соушеноє вино.* сливы. смокви (СУ, XII, 126); це вказує на те, що в народі виноград міг називатися просто *вино,* як і досі він іменується в деяких говірках, особливо в фольклорних творах давнього походження (Гр., І, 173).

Необхідно зазначити, що садові дерева в Давній Русі вирощували і в горо́дах: [князь Володимир і чорні клобуки коло Києва] села пожгоша и *ѡгороды* всѣ посѣкоша (ЛК, 428). Отже, зміст слів *садъ* и *огородъ* не був різко спеціалізований. У князів були фахівці, що займалися городництвом та садівництвом — *огородьникъ:* бѧше чл҃овѣкъ вышегородѣ старѣишина *огородьникомъ* (Чуд. РД, XII—XIII, 63).

У текстах XI—XIII ст. фіксуються назви садових дерев і фруктів, які були відомі на Русі, але не культивувалися (пор.: ту... *сходѧтсѧ ѡ(т) Грекъ... ѡвощеве* — ПВЛ, 67): *смокы* (род. відм. *смокъвє*) < * smoky (< гот.) «смоква, смоковниця; фіга», *рожьць* «ріжкове дерево й його плід», *маслина, маслица, масличьє* «маслина, оливки» (кор. масл-о), *ꙗгодичина, ꙗгодина (ꙗгодичьє)* «шовковиця»; *финикъ* < гр. φοίνιξ «фінікова пальма, фініки»: овощнаа древеса многоплодовита: *смоква,* и *ягодина,* и *масличіе,* и *рожци* (ХД, 1108, сп. ХУ, 20); *финици* мнози стоять высоци (25). У переказах текстів південнослов'янського походження зустрічається й назва *гдунꙗ* «смоковниця» (вважається спорідненим з укр. *дуля* «сорт груші» — Ф., І, 400): обрѣтоша плоды... *гдоунѧ* и гроздьє (Ср., І, 512). Можливо, в слові *прасковь,* яке пояснюють «смоковниця» (Ср., І, 1372), певним чином відбивається давньоруська назва дерева й плоду «абрикос» (пор. с.-х. *праскова* «абрикос, персик», укр. діал. зак. *бороскві́, пороскві́* «абрикос, персик»), а в слові *чьрница,* яке пояснюють «плодове дерево» (Ср., III, 1561), йдеться про шовковицю, на яку перенесено назву іншої рослини: Родїа, *черница, праскви* (Ср., II, 1372).

Давньоруські пам'ятки засвідчують багато назв городніх культур, успадкованих із праслов'янської мови, зокрема *бобъ* < bobъ «біб», *горохъ* < *gorxъ «горох», *сочєвица* < sočevica (кор. sok-ъ) «сочевиця» (*сочиво* < sočivo «плід сочевиці»), *рѣпа* < rěpa «ріпа», *макъ* < makъ «мак», *лукъ* < lukъ «цибуля», *тыкы* (род. відм. *тыкъвє*) < tyky «гарбуз». Щоправда, ці слова дуже часто фіксуються як назви продуктів харчування чи сировина для страв:

крестити на блюдѣ, развѣ *сочива*, вса: *горохъ, бобъ, сочевица* (Кир., 1156, сп. XIII, 32); а *гороху* 7 ѡуборковъ (ПР, сп. 1282, 124); овса по 3 гривнѣ, а *рѣпѣ* возъ по 2 гривнѣ (ЛН, 54); хлѣби съ медъмь и съ *макомъ* творени (ЖФ, XII—XIII, 112); ино брашьно... съ *лоукъмь* и съ зелиѥмь (УС, XII, 260); Въздрасте... *тыквь* (Ср., III, 1072).

Більшості слов'янських мов відоме слово *капуста,* але етимологи (Ф., М., S., Sk.) не наважуються віднести його до праслов'янських, а допускають запозичення з середньолатинської мови: вънливають масло въ *капоустоу* солоноу (УС, XII, 261). У давньоруську добу фіксується й *капустьникъ* «людина, що вирощує капусту»: се даю... на горѣ огородъ съ *капоустникомъ* и съ женою и съ дѣтьми (РГ, 1150, сп. XVI, 6). Праслов'янська назва часнику *чеснъкъ* < česnъkъ у текстах XI—XIII ст. не виступає, але зустрічається *чесновитъкъ:* оугодити и *чесновитъку* лукови (Ср., II, 53). Можливо в городах вирощували й спеції *чябръ* < čębrъ «чабрець» та *кропъ* < kгоръ «кріп»: ѣсти брашьна в̃... оустроѥно обоѥ... съ *кропъмь* и *чябръмь* (УС, XII, 258).

Рослини, з яких одержували текстильне волокно й олію («масло»),— це праслов'янського походження *льнъ* < lьпъ «льон», *коноплю* < konopja «коноплі»: Аже му(ж) имет(ь) красти *коноплѣ* или *ленъ* (УЯ, XI—XII, сп. XVI, 88).

Праслов'янською спадщиною давньоруської мови є всі загальні й конкретні назви хлібних рослин: *злакъ* < zlakъ «зернова рослина, злак», *колосъ* (тексти XI—XIII ст. зафіксували тільки в старослов'янській неповноголосній формі *класъ*) < *kolsъ «колос», *ярь* < jarь «яровина», *озимица* < ozimica «озимина», *жито* < žito «хліб у зерні, на корені, зернові культури», *пьшеница* < pьšenica «пшениця», *ръжь* < rъžь «жито», *ячьмы* (род. відм. *ячьмене*) < jęčьmy «ячмінь», *бъръ* < bъrъ «вид проса» (діал. *бор,* -ру — Гр., I, 86), *просо* < proso, *овьсъ* < ovьsъ «овес»: да не врѣдять травы земныя, ни всякого *злака* (Сл. РЯ, VI, 6); не пожьнѣте *класа* не оуже съзьрѣвъша (ЖБГ, XII—XIII, 52); на осѣнь уби всю *ярь* морозъ (ЛН, 31); на осень уби морозъ вьрьшь всю и *озимицѣ* (21); стада моя... заяли *жита* и пожьгли (ЛК, 332); пошли г(с)не к намъ *жито* свое продаютъ (ЛГВ, 879); да имъ ѡрють *пшеницю* и *проса* (792); *Рожь* не родиса по всеи нашеи земли и дорого бы(с) *жито* (ЛС, 451); насыпаша *ячьмени,* даша свиньямъ (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 360); крестити на блюдѣ... вса: горохъ, бобъ (у всіх ін. сп. *боръ*), *сочевица* (Кир., 1156, сп. XIII, 32); 7 лоуконъ *ѡвса* на 4 кони (ПР, сп. 1282, 134).

Назви рослин і їх плодів, як правило, є омонімами. У лексиці, що стосується функціонування організму рослини, зокрема злаків, обставин росту та ін. виявляються слова, вживані і в інших групах, напр.: не порѣжете лозы не... *въздрастьша* (ЖБГ, XII—XIII, 52); древо... скоро *исъхнеть* (КП, XIII, сп. XV, 101); в землѣ нашеи жито не *родилося* нынѣ (ЛК, 676); стоя всѣ лѣто ведромь и *пригорѣ* все жито, а на осѣнь *уби* всю ярь морозъ (ЛН, 31); не пожьнѣте класа не... *съзьрѣвша* (ЖБГ, XII—XIII, 52).

Добре засвідчили пам'ятки давньоруські назви лісових і польових дерев. Дерево було основним будівельним і теслярським матеріалом, з нього робили різні речі домашнього вжитку, окремі дерева були й природними орієнтирами, використовувалися для меж земельних ділянок. У голодні роки кору й листя дерев споживали. Усі зафіксовані назви листяних дерев та кущів успадковано з праслов'янської мови — *дубъ* < dǫbъ «дуб», *грабъ* < grabъ «граб», *липа* < lipa, *ильмъ* < jьlъmъ «ільм», *вязъ* < vęzъ «в'яз», *берєстъ* < *berstъ «берест», *бєрєза* < *berza «береза», *осина* < osina < *opsa «осина, осика», *трєпєтица* < trepeta «осика» (діал. *трепета* «осика» — СУМ, X, 247), *ольха* < *elxa «вільха», *вьрба* < vьrba «верба», *лоза* < loza «лоза (кущова порода верби)», *ива* < jьva «рід верби» (діал. *ива* — Гр., II, 192), *свидъ* (*-а*) < svidъ (-а) «свидина» (діал. *свид* — Гр., IV, 105), *бъзъ* < bъzъ «бузина» (діал. *боз* — Гр., I, 82), *тьрнъ* < tьrnъ «терен» та ін.: Оже *доубъ* перетнеть... межьныи (ПР, сп. 1282, 128); поиде вборзѣ. ѡ(т) *Грабовца* (ЛГВ, 865); ядяху люди листъ *липовъ,* кору *березову* (ЛН, 22); ини же мъхъ ядяху... кору *липову* и листъ *ильмъ* (70); дала есми... лугъ... доломъ... на *вязъ,* да на *иву* (Ср., I, 504); в селци єже зо(в)оуть ныне *Берестовое* (ПВЛ, 80); древце есть... образом яко *осина* (ХД, 1108, сп. XV, 6); аки огнь *трепетицею* накладенъ (Д. З., XII, сп. XVII, 21); бѣ бо городъ ѡбишла вода. и сильнаꙗ *лозина* и *вербье* (ЛГВ, 755); сташа на болоньи. в *лозахъ* (ЛК, 515); есть яко *олха* образомъ древо то (ХД, 1108, сп. XV, 5); *Свидовомъ* жезлiемъ бити (Ср., III, 271); ста оу *Бьзѧницѣ* (ЛК, 433); ногы... сбодены *терньє(м)* (ПВЛ, 225); аки *тернъ* в срци (82). З хвойних дерев праслов'янського походження зустрічаються *сосна, єль* < *edlь «ялина», *тисъ* < tisъ «тис»: а от *олхи* на *еловои* кустъ (ГВНП, 1147, сп. XVI, 159); мъхъ ядяху, ушь, *сосну* (ЛН, 70); на кровати *тисовѣ* (СПІ, 23). Варто відзначити специфічний південноруський варіант слова *ѥль* —*ѥлина* «ялина»: а градъ *елинью* (ін. сп. *елиною*) створенъ бы (ЛГВ, 825). Назви неендемічних хвойних дерев були запозичені: *кедръ* < гр. κέδρος, *кипарисъ (купарисъ)* < гр. κυπάρισσος: ѡ(т) древа несгниюща бѣ, рекше *кедра,* сдѣланъ (ХА, XI, XIII—XIV, 55); ѥлиѥ же... и *кupариси* (Ср., III, 960).

Успадкованих із праслов'янської мови назв одно- й дворічних трав'янистих рослин у пам'ятках XI—XIII ст. виявляється небагато; це *тръсть* < trъstь «очерет» (діал. *тросник* — Гр., IV, 287), *ковыль* < kovylь «ковила, ковиль», *чємєръ* < čemerъ «чемериця; отруйна рослина», *мꙗта* < męta «м'ята», *лобода (лебеда)* < loboda (lebeda), *рѣпии*(-ѣи) < rěpьjь «реп'ях», *куколь* < kǫkolь «кукіль», *сверѣпица* < sverěpa «свеpіпа, суріпиця», *слѣзъ* < slězь «калачики, Althea» (діал. *слиз* «Malva silvestris» — Гр., II, 150), *хмєль* < xmelь «хміль», *хрѣнъ(-ь)* < xrěnъ «хрін», *горьчица* < gorьčica «гірка рослина, зілля» та ін.: стоитъ *тростiе* велико по рѣкамъ (ХД, 1108, сп. XV, 47); по *ковылїю* развѣя (СПІ, 38); стрѣла, лѣтящей с *чемеремъ* (Д. З., XII, сп. XVII, 32); отъ десятьствоуѥте мꙗтѣ и копръ и кименъ (Ср., IV, 171, додаток); Снѣдять... съ хрѣнемь мяса (Ср.,

сп. XIV, III, 1413); Опрѣснокы съ *горьчицами* ѣдѧще (XI, I, 561); Събираеть оубо *лободу*. и своима роукама стираа хлѣбь себѣ творяще (КП, XIII, сп. XV, 150); събирающа *лобеду* (150); Егда обыємлють отъ трьнию грозны или отъ *рѣпию* смокъви (Ср., III, 222); [бур'янів] различ(ь)ни видове: *куколе сверѣпица* (I, 1360); ѕ аугуста *стѣка* нє юждь (Ізб. 1073, 251); пор. ще: тьрниє и *вълчьць* въздрастеть (ЖФ, XII—XIII, 76) «бур'ян, реп'ях»; єлико камень начнеть плавати а *хмель* почне(т) тонути (ПВЛ, 84). Загальноруськими назвами праслов'янського походження є *мъхъ* < mъхъ «мох», *плѣснь* < plěsnь «плісень, пліснява»: ядяху люди... ушь, *мъхъ* (ЛН, 22); Ако же чръвь въ древѣ и *плѣснь* въ ризѣ (Ср., II, 977).

Назву *ушь*, значення й походження якої не з'ясовано [36], відносять до новгородських діалектизмів [37]. Але південний давньоруський ойконім і гідронім *Ушица* (тепер с. Стара *Ушиця* Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.), р. *Ушиця* на Поділлі [38] (пор. ще с. *Ушиця* Коростенського р-ну Житомирської обл.) ставлять під сумнів такий погляд: два города *Оушицю* и Микулинъ (ЛС, 311); до рѣкы *Оушицѣ* и Прута (ЛГВ, 759). Більш імовірним новгородським лексичним діалектизмом [39] можна вважати *волмина (вълмина)* «якесь дерево, імовірно верба»: за Волховомь... *волмина* (ВГ, 1192, 36). До південноруських діалектизмів у ботанічній номенклатурі відноситься *лѣпокъ* [40] «маренка запашна» — Asperula odorata», діал. *ліпок* [41], *цѣрь (чѣрь)* «трутовик, трут» (пор. діал. *чір', чир* [42]): посаща в приполѣ цвѣткы, иже глетсѧ *лѣпокъ* (ПВЛ, 190); повелѣ... привазывати *цѣрь* (59).

З ботанічних термінів, зафіксованих південноруськими пам'ятками, відзначимо ще *євшанъ* «евшан, степовий полин» (СУМ, II, 494): даи емоу поухати зелью именемь *(є)вшанъ* (ЛГВ, 716).

Нежива природа. Слова на позначення предметів і явищ природного середовища складають велику лексичну сферу, яка поділяється на кілька виразних груп. Ядро її становлять найдавніші слова, успадковані праслов'янською мовою з праіндоєвропейської.

Увесь матеріальний світ, що оточує людину, в давньоруській мові позначався успадкованим із праслов'янської словом *миръ* < mirъ: донелѣ же сѧ *миръ* състоить. молите ба за мѧ (Хр., 1130, 33). Поєднання займенника *вьсь* з іменником *миръ* означало «всесвіт»: да не разрушитс(ѧ) дондеже... *весь миръ* сстоить (ПВЛ, 53). Це ж

[36] *Меркулова В. А.* Очерки по русской народной номенклатуре растений. М., 1967, с. 39—40.

[37] *Филин Ф. П.* Происхождение..., с. 557.

[38] Словник гідронімів України. К., 1979, с. 582.

[39] *Филин Ф. П.* Происхождение..., с. 554—555.

[40] Там же, с. 555—556.

[41] *Кримський А. Ю.* Твори в п'яти томах. К., 1973, т. 3, с. 232—233.

[42] *Нимчук В. В.* Древнерусское *цѣрь*.— В кн.: Проблемы славянской исторической лексикологии и лексикографии. Вып. 2. Славянская историческая лексикология: Тез. конф. М., 1975, с. 27—29.

значення передавало слово *въселена(ю)*, що ввійшло в літературну мову Давньої Русі із старослов'янської, де воно було скальковане з гр. οἰκουμένη: Бъ всеи *вселенѣ* (МП, 253). В оригінальних текстах поняття «світ» часто передавалося також словом праслов'янського походження *свѣтъ* < světъ: кто не похвалить ни прославить силы твоею... и добротъ... на семь *свѣтѣ* (МП, 244); се азъ ѡ(т)хожю *свѣта* сего (ПВЛ, 161). Лексема *свѣтъ* означала й світло взагалі, в тому числі й денне, природне світло, світанок, ранок: оузрѣвше слнце. прославити Ба... ре(ч)... далъ ми ѥси *свѣтъ* твои красныи (МП, 246); ѥще *свѣт(ѣ)* затвореномъ соущемъ воротомъ (ЖФ, XII—XIII, 101); пережда до *свѣта*. видивъ же Андрѣи. и бѣжавши Половци до *свѣта*. вси (ЛК, 389). Значення «світло» — первісне, «світ» — похідне (Mach., 595).

Успадковане з праслов'янської мови слово *нєбо* (род. відм. *нєбєсє*) < nebo зберегло своє первинне значення, хоч після прийняття християнства воно набуло ще додаткових, переносних. Напр.: Игорь же возрѣвъ на *нбо* и видѣ солнце. стоюще ꙗко м(с)ць (ЛК, 638). У лексеми ж *вода* < прасл. voda фіксуються кілька давніх значень: «вода» (и бы(с) *вода* по Волзѣ и по Молозѣ по чрево коневи на ледоу — ЛК, 371), «водяний простір» (бѣ бо городъ ѡбишла *вода* — ЛГВ, 755), «повінь» (в се же лѣто бы(с) *вода* велика. потопи люди и жито. и хоромъ внесе — ЛК, 293). Багато значень мало слово *землꙗ* < zemja. Серед них можна відзначити такі: «земля, місце, де живуть люди» (и не свѣмы на нбѣ ли єсмы были. ли на *земли* — ПВЛ, 108), «земля як частина всесвіту» (како нбо устроєно. како ли солнце, како ли луна. како ли звѣзды... и *земля* на водах положена — МП, 244), «світ» (живоуще на конець *землѧ* — ХА, XI, сп. XIII—XIV, 49), «земна поверхня; долівка» (отъкопавъше изнесоша ꙗ [тіла Бориса і Гліба] отъ *землѣ*... и вънесъше въ тоу храминоу... и поставиша ꙗ надъ *землею* на деснѣи странѣ — Чуд. РД, XII—XIII, 60), «грунт, земля» (оулюби мѣсто... и сруби на немь городъ. и нарече... Каменѣць зане бы(с) *землѧ* камена — ЛГВ, 876), «оброблювана земля, угіддя» (Се въдале... стмоу спсоу *землю* и огородъ — ВГ, 1192, 36; ѡт бортноѣ *земли* 30 кунъ — ПР, сп. XIV, 116).

Старожитною частиною давньоруського словника є назви небесних світил та похідні від них слова: *сълньце* < sъlnьce «сонце», *мѣсꙗць* < mēsęcь «місяць», *звѣзда* < gvězda «зірка» (діал. *звізда* — СУМ, III, 481), *дьньница* < dьnьnica «ранкова зірка», напр.: ѡстасѧ *слнца* мало ако *м(с)ца* доловъ рогома (ЛК, 274); ꙗвисѧ *звѣзда* превелика... испущающи лоуча (317); аки *деньица* (ін. сп. *деньница*) предъ *слцмь* ПВЛ, 68).

Крім назви *мѣсꙗць*, на означення супутника землі в пам'ятках XI—XIII ст. нерідко виступає *луна* — слово праслов'янського походження, але з цією семантикою його можна вважати старослов'я-

нізмом, чужим живій мові [43]. Показовим щодо цього є такий контекст: бы(с) знаменье в *лунѣ*... ѡстаса єю мало акы *м(с)ць* в настатьи перваго дне (ЛС, 434). Старослов'янізмом є, напевне, й *свѣтило* в значенні «небесне світило»: ꙗко *свѣтила* в Руси сьꙗють (ПВЛ, 188). Слово *планита (планитъ)* «небесне світило, рух якого можна спостерігати» (пор. розм. заст. *планида* «доля» — СУМ, VI, 562) запозичене з грецької мови (πλανήτης): седми же *планить* сѫть имена се. слъньце лоуна. зеус(ъ)... (Ізб. 1073, 250 зв.). За винятком *скорпии* «скорпіон», запозиченого з грецької мови як назва тварини, всі інші 11 назв сузір'їв зодіаку є кальками — перекладами грецьких слів (далі перелік дається від початку березневого року): *овьнъ* «Овен», *тельць* «Телець», *близньць* «Близнята», *ракъ* «Рак», *львъ* «Лев», *дѣвица* «Діва», *ꙗрьмо (ꙗрьмъ)* «Терези» [44], *скорпиоє(ъ)* (треба -осъ) «Скорпіон», *стрѣльць* «Стрілець», *козьльрогъ* «Козеріг», *водолѣиць* «Водолій», *рыба(риба)* «Риби» (Ізб. 1073, 250 зв.— 251).

Комета по-давньоруському образно називалася *звѣзда хвостатаꙗ*: ꙗвиса *звѣзда* на востоцѣ. *хвостатая* (ЛГВ, 863).

Назви дій, процесів, станів, які стосуються небесних світил і небесних явищ, збігаються з назвами явищ, що відбуваються на землі: *въз(ъ)ходити* < vъz(ъ)xoditi «сходити (про небесні світила)», *заходъ* < zaxodъ «захід (небесного світила)», *стоꙗти* «знаходитися», *заимати сꙗ* «займатися (про зорю)», *мѣнити сꙗ* «змінювати звичайний вигляд, перебувати в затемненні» (пор. *мінитися* «перебувати на короткий час у затемненні» — СУМ, IV, 741), *огородити сꙗ* «мати навкруг себе заграву у вигляді кола», *течи* (про зорепад) та ін.: рано *въсходѧщю* солнцю родиса оу Стослава...дчи (ЛК, 376); звѣзда *вѣсходѧщи* с вечера по *заходѣ* солнечнѣмь (ПВЛ, 164); бы(с) знаменье. *стоꙗше* слнце в крузѣ (280); в пѧтницю. яко зорѣ почаша *сѧ заимати* (ЛК, 436); слнце *премѣнисѧ*. и не бы(с) свѣтло. но акы м(с)ць бы(с) (ПВЛ, 164); Бы(с) знаменьє в солнци. *ѡгородилосѧ* бѧше... в три дугы (276); бы(с) звѣздамъ *теченьє* с вечера до заоутрьꙗ (165). На початок нового місяця (а також дня, пори року) вказувало дієслово *настати*: *Наставъшю* же дни иде (Чуд. РД, XII—XIII, 60); сѣде Романъ. вь Киевѣ м(с)ца июлꙗ *наставша* (ЛК, 568).

Загалом такою ж давньою є лексика, пов'язана із природними світловими явищами, відсутністю світла чи з перехідними станами: *свѣтъ* «світло», *зорꙗ* < zor'a «зоря, яскраве освітлення горизонту перед світанням», *зарꙗ* < zar'a «світло, заграва», *лучь (луча)* < lučь «промінь» (діал. *луч* — Ж., 417), *свѣтити (сꙗ)* < světiti (sę) «світити», *сьꙗти* < sьjati «сяти», *бльщати сꙗ* < blьščati sę «блищати-

[43] *Черных П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период. М. : Изд. МГУ, 1956, с. 54.

[44] Впадає в око те, що в Ізборнику Святослава 1073 р. слово *ꙗрьмо* написане біля малюнка-ілюстрації, який зображує терези. Справа в тому, що перекладач поплутав подібні грецькі слова τό ζυγόν «ярмо» і ὁ ζυγός «коромисло ваги, ваги», а художник перемалював правильну ілюстрацію з якоїсь грецької книги.

(ся)», *мьркнути* < mьrknǫti «меркнути», *съмьркати* (сѭ) < sъmьr-kati (sę) «смеркати», *свитати* < svitati «світати» (кор. той же, що й у *свѣтъ*), *роз(ъ)свѣтъ* «світанок, розсвіт», *тьма* < tьma «тьма, темнота», *тьмьныи* < tьmьnъ(jь) «темний», *морокъ* < morkъ «морок», *суморокъ* «сутінок» (діал. *суморок* — СУМ, VIII, 841) і їх похідні: аки *зорѧ* предъ *свѣтомъ* (ПВЛ, 68); бы(с) знаменье на нбси... Аки пожарнаѧ *зарѧ*... бы(с) тако *свѣтъ* всю нощь. акы ѡ(т) луны полны *свѣтѧщьсѧ* (276); слнце без *лучь сьюше* (165); ѥко *посвѣтѧше* молоньѥ. блещ(а)шетьсѧ ѡружьє (148); глахоуть *тмоу* бывшюю в Галичи ѥко и звѣзды видѣти середѣ дни слнцю *померькшю* (ЛК, 655); вечоръ в *суморокъ* (ЛІ, 201); повелѣ... ѥко *смерчесѧ* пустити голуби (ПВЛ, 59); *свитающи* же дни (ЛК, 360); ѣхаша чересъ нощь. и оудариша на *росвѣтѣ* на нихъ (677). Слово *зарѥ* зі значенням «заграва» фіксують переважно південноруські тексти. Оскільки лексема *свѣтъ* поступово ставала синонімом *миръ* «світ» (частотність вживання якого в різних давньоруських говірках, у тому числі й південних, стала зменшуватися) розвинулися омоніми *свѣтъ* «світло» і *свѣтъ* «мир». Мабуть, уже в пізню праслов'янську добу для уникнення такої омонімічності починає функціонувати у значенні «світло» коротка субстантивована форма середнього роду прикметника *свѣтьлыи* — *свѣтьло*, що засвідчує вже Супрасльський рукопис XI ст. (М., 831, стаття *свѣтьлъ*).

За сонцем люди з прадавніх часів орієнтувалися в просторі, тому виникли такі назви сторін (напрямків) світу, як *въз(ъ)ходъ* < vъz(ъ)ходъ «схід» (пор. ход-ити), *западъ* < zapadъ «захід» (пор. пад-ати «западатися, провалитися»), *полудьнє(-и)* < poludьne, *полъдьнє(-и), полудьньѥ* «південь» (аналогічні структурно-семантичні утворення є і в інших мовах, пор. лат. meridies < medidies «південь»: о 12 год. дня сонце вказує на південь, а тінь падає в північному напрямку); антонімом цього слова є *полуночи* < *polunokti, *полуночьѥ* «північ»: итти все къ *всходу* лиць олне до верха Іорданова (ХД, 1108, сп. XV, 48); по т[о]му же морю сѣдѧть къ *западу* до землѣ Агнѧнски и до Волошьски (ПВЛ, 4); градокъ малъ къ *полуденью* лиць (ХД, 1108, сп. XV, 17); Днѣпръ бо потече из Оковьскаго лѣ[са] и потечеть на *полъдне* (ПВЛ, 7); Агнѧне... фрѧгове... присѣдѧть ѡ(т) *запада* къ *полуночью* (4). Поруч із цими термінами функціонували (насамперед у літературній мові) назви *въстокъ* (кор. той же, що в тек-у «текти, бігти»), що є старослов'янізмом (а в старослов'янській вважається калькою грецького ἀνατολή — Ф., І, 357; Ш., 1/3, 175), *сѣверъ* < ševerъ «північ» (пор. діал. *сівер* — Ж., 867), *угъ (югъ)* < jugъ «південь» (пор. діал. *юг* — Ж., 1108): бы(с) знаменьє на нбси... ѡ(т) *въстока*. и *оуга*. и *запада*. и *сѣвера* (ПВЛ, 276). Варто зауважити, що вживалися також словосполуки *лѣтьнии въстокъ (възходъ), зимьнии въстокъ,* якими уточнювався напрямок (сонце не сходить з однієї точки протягом року): есть отъ Іерусалима межи *востока* лиць *лѣтнимъ* и *зимнымъ* (ХД, 1108, сп. XV,

17). Іноді такі слова виступають у тому самому контексті: есть на *полудне* лиць... манастырь... и взидохомъ... на гору на *угъ* лиць (ХД, 1108, сп. XV, 38). Останні два слова називають і вітри — *сѣверъ* «північний вітер» (пор. діал. *сіверко* «холодний, пронизливий вітер» — СУМ, IX, 211), *угъ* «південний вітер» (пор. діал. *югъ* «південний вітер» — Ж., 1108, *юга* «гарячий, сухий туман» — Гр., IV, 531), тому важко визначити первісний зміст цих слів: Дыхающу вѣтру *сѣверу* (Ср., III, 886); възодра *угъ* вѣтръ... городень... моста (ЛН, 273).

З орієнтацією в просторі пов'язані також давні назви *сторона* < < *storna «сторона, бік» і «берег», «країна, сторона» (похідні значення), *правыи* < pravъ(jь) «правий» (первісне значення «прямий», пор. діал. *правий* «прямий» — Гр., III, 399), *лѣвыи* < lěvъ(jь) «лівий» (первісне значення «ненапружений», пор. *лівкий* «хиткий, ненапружений» — Ж., 407). Ці прикметники часто вживаються з іменником *рука*. Мабуть первісно *права рука* — рука, що нею вказували, випроставши, а *лѣва рука* — яка в цей час знаходилася вертикальною й була ненапруженою. Давнішими є прикметники *десныи* < < desnъ «прямий», *шуи* < šujь «лівий» (пор. заст. *шульга* «лівша; ліва рука», діал. *десьбіч* «праворуч» — Ж., 178, *шуйбіч* «зліва» — 1101), однак у живій давньоруській мові ці слова, напевне, вже архаїзувалися; у літературній мові вони активно вживалися під впливом старослов'янської [45]: Ѫрославъ... постави Варѧгы посредѣ. а на *правои сторонѣ* Кыѫне. а на *лѣвѣмь* крилѣ Новгородци (ПВЛ, 151); не перѣха более на сю *сторону* (ЛК, 432); раздѣлиста по Днѣпръ Русьскую землю. Ѫрославъ приѩ сю *сторону*. а Мьстиславъ ѡну (ПВЛ, 149); Аже латинескии. оусхочеть ѥхати. и смольнеска... въ иноу *стороноу* (Хр., 1229, 47); ту, на *лѣвѣи руцѣ*... есть пещерка (ХД, 1108, сп. XV, 40); в цркви... в притворѣ на *деснѣи* странѣ (ПВЛ, 211); в цркви... на *шюѥи* странѣ (212). До цієї мікрогрупи відноситься *просторъ* < prostorъ «простір» (кор. той же, що й у **простир**-ати): Прозва имѧ емоу *просторъ* (Ср., сп. XIV, II, 1577).

Метеорологічна лексика. Давньоруська мова добре зберігала праслов'янську метеорологічну лексику — слова на позначення явищ та процесів, що відбуваються в земній атмосфері. Загальна назва на позначення стану атмосфери фіксується в формі *погодьѥ* «погода, добра погода», але немає сумніву, що в давньоруську добу функціонувала й форма *погода*, успадкована з праслов'янської (pogoda): *погодьѩ* имъ не бы(с). бѩхуть бо дождове велми мнози днь и нощь (ЛС, 451).

До розгляданої групи, насамперед, відносяться *въз(ъ)духъ* < < vъz(ъ)duxъ «повітря» (пор. діал. *воздух* «повітря» — Гр., I, 242; кор. той же, що й у **дых**-ати), *вѣтръ* < větrъ «вітер», *повѣтрьѥ* <

[45] Пор. ще: *Михайловская Н. Г.* Прилагательные *правыи — десныи — лѣвыи — шуи* в русском языке XI—XVII вв.— В кн.: Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. М., 1964, с. 43—58.

< povětrьje «попутний вітер»: възиде на *въздоусѣ*. ꙗко не мощи имъ дострѣлити ѥꙗ (ЖФ, XII—XIII, 104); оуспаша... пароусы... и раз(д)ра а (ін. сп. **я**) *вѣтръ* (ПВЛ, 32); Дънъдеже *повѣтриѥмь* пловеши, оубоиса потоплениꙗ (Ср., II, 1010). Багато етимологів російське слово *воздухъ* (а отже й давньоруське) відносять до запозичень із старослов'янської (Ф., І, 333; Ш., І, 134; БЕР, І, 203). Однак для такого твердження немає достатніх підстав: наголошений префікс **въз(ъ)-** у східнослов'янських мовах — континуантах давньоруської — не переходить в **уз-**, **вз-**, а функціонує у формі **воз-**, на що вказують такі питомі слова, як рос. *возле*, ст.-укр. *возлѣ*, *озлѣ*, *озля* [46] < *въз(ъ)* «біля»; а в *візьму́* (діал. *во́зьму*), рос. *возьму́* < < *възьму*, діал. *возлісся* «узлісся», *возлобок* «спадина, похил» (Гр., І, 248) і в ненаголошеній позиції.

На температурні, світлові й звукові явища вказують слова *тєпло* < teplo «тепло, теплота», *тєплота* < teplota, *тєплынь(-ꙗ)* «тепла погода, теплінь», *знои* < znojь «спека» (пор. діал. *зній* «робота в поті чола» — Ж., 310), *вєдро* < vedro «посуха, спека» (діал. *ведро, ведряно* «видно, ясно, сонячно, зоряно, не хмарно, розхмарилось» [47]), *зима* < zima «холод» (пор. розм. *зимний* «холодний» — СУМ, III, 567), *студєно* «холод», *студєнь* < studenь «холод, холоднеча» (пор. розм. *студінь*), *мороз* < *morzъ «мороз», *заморозъ* «заморозок», *дуга* < dǫga «райдуга» (діал. *туга́* < *дуга́* — Гр., IV, 292), *мълньꙗ (мълниꙗ, молоньꙗ)* < mъlni «блискавка» (діал. *мовня* — Ж, 448), *блистати* < blistati «блискати», *громъ* < gromъ «грім», *грьмѣти* < < grьměti «гриміти», *трѣснути* «тріснути, вдарити (про грім)», *шибати* < šibati «гриміти, ударяти (про грім)», *вѣꙗти* < vějati «віяти», *дути* (1-ша ос. одн. *дъму*) < dǫti «дути, віяти», *ꙗсьныи* < < jasьnъ(jь) «ясний, безхмарний», *уꙗснити-сꙗ* «роз'яснитися» та ін.: ста вся зима *тепломъ* и дъжгемь (ЛН, 31); Двьри банныꙗ часто отврьзаемы... *теплотѫ* издрѣѫть вънъ (Ср., III, 948); Стославъ же ждавъ многы дни. оублюдъса *теплыни* (ін. сп. *теплынѣ*) (ЛК, 619); са(м) ѥсмь створилъ... на *зною* и на *зимѣ* (МП, 251); в се лѣто *ведро* баше ꙗко изга[ра]ше земла (ПВЛ, 215); Донъдеже горить желѣзо, *стоуденомъ* да са калить (Ср., III, 574); оутѣха бо имъ въ годъ *стоудєни* (УС, XII, 263); *морозѣ* бахоуть велицѣ (ЛГВ, 873); бѣ бо оуже в *заморозъ* (ПВЛ, 142); пламень... ꙗко *доуга* стоꙗ ѥдинѣмь коньцьмъ на вьрьхоу црквьнѣмь. таче и дроугыимь на нареченѣмь мѣстѣ (ЖФ, XII—XIII, 118); Городенъ погорѣ вcь... ω(т) *блистаниꙗ. молниѣ* и *шибениꙗ грома* (ЛК, 634); зразишаса... с полкомъ и *трѣсну* аки *громъ* (ЛК, 267); мало ти бꙗшеть... под облакы *вѣяти* (СПІ, 38); И вѣтру *дмущю* от пучины люто зѣло (И. Ф., XI, сп. XVI, 312).

Значну групу становлять назви, пов'язані з явищами кругообігу води, станом атмосфери, води та ін: *пара* < para, *мьгла* < mьgla

---

[46] Історія української мови. Морфологія. К., 1978, с. 427.

[47] *Ващенко В. С.* Словник полтавських говорів. Х., 1960, вип. 1, с. 19.

«туман, імла», *оболокъ* (часто фіксується в старослов'янській неповноголосній формі *облакъ*) < *obvolkъ (пор. заст. поет. *оболок*), *буря* < bur'a «гроза, буря», *туча* < tǫča «гроза, злива, дощова хмара, туча» (пор. діал. *туча* «гроза» — Гр., IV, 298), *роса* < rosa, *капля* < kapja «крапля» (діал. *капля* — Гр., II, 218), *дъждь* < dъždь «дощ», *градъ* < gradъ, *слота* < slota «непогода, сльота», *снѣгъ* < snĕgъ «сніг», *сєрєнъ* < *sernъ «наст» (діал. *серен* — Гр., IV, 115), *иньи(-ии)* < inьjь «іній», *лєдъ* < ledъ «лід», *къра* < kъra «крига» (діал. *икра* «крига» — Ж., 322), *повонь, поводь* < povodьnь «повінь, повідь, повіддя»: *пара* идеть ис конѣи... *парѧ* [!] идѧшеть со истоковъ... зане морозѣ бѧхоуть (ЛГВ, 873); оустрои Бъ҃ *мьглу*. ıакоже не видѣти (ЛК, 435); прише(д)шимъ ѡрломъ и многимъ ворономъ. ıако *оболокоу* велику (ЛГВ, 802); бы(с) *боурѧ* велика. акаже не была николи же (ЛК, 314); спаде *туча* и в тои *тучи* спаде вѣверица мала (277); суть же горы камены, сухи, безводны; нѣсть бо *росы* на нихъ никогда же (ХД, 1108, сп. XV, 45); постави сосуд... под... *капля* языка моего (Д. З., XII, сп. XVI, 22); бы(с) *дождь* и стече *снѣгъ* (ЛК, 319); *громъ* и *мълния, градъ* же яко яблъковъ боле (ЛН, 30); *зимно* и *слота* (Ср., III, 423); бѧшеть *серенъ* великъ. акоже вои не можахоуть... перейти (ЛК, 637); Ꙗко же *инии* на сѣно (Ср., I, 1100); и въступиша на *ледъ*. и ѡбломисѧ с ними *ледъ* (ПВЛ, 142); нѣльзѣ бы имъ ехати. зане бѣ Днѣпръ в *крахъ* (ЛК, 671); бы(с) *поводь* велика... внезапу... поиде вода изъ Днѣстра (ЛГВ, 524); Избавивыи тѧ Гь҃ ѡ(т) *повони* ıаже при Нои (Ср., XI, II, 1002). В останньому прикладі живомовне слово *повонь* заміняє книжне *потопъ*, яке вживалося тільки на позначення відомої біблійної повені: По *потопѣ*... сн҃ве Ноєви роздѣлиша землю (ПВЛ, 1). Ф. П. Філін схильний відносити лексему *серенъ* до слів південно-західного давньоруського ареалу [48]. Тут же локалізував він і лексему *кꙑра (кра)* [49]. Виразним північноруським діалектизмом є *възводьѥ (възводь)* «підняття рівня води внаслідок сильного вітру проти течії» (кор. **вод**-а, а не дієслово **вод**-ити; сполука *въз рѣку* «вверх по ріці, проти течії» дуже часта в пам'ятках XI—XIII ст.): Иде Волхово опять на *возводь* по 5 днии (ЛН, 224). Термін *съмърчь* «смерч», етимологія якого не з'ясована (допускається його зв'язок із кор. **смърк**-ати, пор. діал. зак. *смóркати* «втягати рідину носом, ніздрями» або ***мърк**-, спорідненим із *морок* — Ф., III, 686), можливо, був книжним терміном, бо вже в одному з найбільш ранніх східнослов'янських словників дається тлумачення його значення: *смерьчь* піавица обла(к) дож(д)євєнъ иже водѫ ѡ(т) морѧ взимаєть ıако в гоубоу и пакы проливаєть на землю [50]. В живих народних говорах східнослов'янських мов це слово не фіксується. Фонетичний

[48] *Филин Ф. П.* Происхождение..., с. 541.
[49] *Филин Ф. П.* Лексика..., с. 257—258.
[50] *Ковтун Л. С.* Русская лексикография эпохи средневековья. М.; Л., 1963, 424.

варіант його *смърчь (сморчь)*, мабуть, з'явився при переписуванні пам'яток із заміною ь на ъ: Прысну море полунощи; идутъ *сморци* мьглами (СПІ, 39). Вираз *рябина ночь* «горобина ніч, ніч із сильною й тривалою грозою» (Бывши нощи *рябинои*, бы(с) тма, и громъ шибаше — Ср., III, 229) поки що не знайшов задовільного пояснення його походження (першу частину пов'язують із *рябыи* «рябий» — Ф., III, 535).

Іменник *волога* < прасл. *volga в повноголосній формі в пам'ятках XI—XIII ст. фіксується тільки з іншим значенням «рідка, жирна страва», а із значенням «волога» виступає тільки старослов'янська неповноголосна форма: Дасть ти... от *влагы* земныя... пшеницѣ и вина (Сл. РЯ, II, 205). Із ним етимологічно споріднений прикметник *вългъкыи* < vьlgъkъ «вогкий, вологий» (діал. зак. *воўгкый*): Великома очима, *влъгъкама* (Ср., I, 378).

З дієслівної лексики досліджуваної групи відзначимо *мързнути* < mъrznǫti «замерзати, покриватися льодом», *таяти* < прасл. tajati, *наводьнити ся*: рѣкы сѧ *смерзываюць* (ЛК, 406); бѧшеть бо *тала* стопа. за Хороломъ (636); Днѣпроу же *наводьнившюсѧ*. не могоша переити (ЛГВ, 748—749). На означення стану поверхні водних об'єктів використовувалися слова з інших семантичних груп: *стати, установити ся* «покритися льодом, стати», *рушити ся* «скреснути» (пор. лід *рушив*, крига *рушила*): река ж не *стала* бѧшеть. и не могоша еѣ переити (ЛГВ, 893); доспѣваите вси доколѣ рѣкы сѧ *оустановѧть* (ЛК, 359); бы(с) вода по Волзѣ... по черево кони на леду... юже рѣкы сѧ *роушають* (371). Похідне дієслово *съполонити ся (възполонити ся)* «вкритися ополонками» вказує на існування іменника *полона (полонъка)* «ополонка» (пор. розм. *полонка*, прасл. корінь *poln-): нѣ лзѧ бѣ ѣхати по ни(х). оуже борзо. *сполонилсѧ*. бѧшеть Днѣпръ. бѣ бо весна (ЛК, 652).

Стан поверхні грунту позначають слова *калъ* < прасл. *kalъ «грязь, кал (розм.)», *грѧзь* < прасл. *gręzь «грязь»: [одежю] ногама попирашеть ю въ *калѣ* (ЖФ, XII—XIII, 84); переида *грѧзи*... ста на ночь (ЛК, 435). Похідним від *калъ* є слово *розкальє* «грязюка, бездоріжжя» (пор. укр. розм. *розкаль*): Данилови же пошедшоу на воину... бывшю *раскалью* (ЛГВ, 829). Можливо, воно було поширене тільки в південних давньоруських говорах.

Явище землетрусу позначали споріднені слова *трясти ся* < < tręsti sę «трястися», *трусъ* < trǫsъ «землетрус», «галас, шум»: а февра(л). е̃. трѧсесѧ землѧ. пре(д) зорѧми в но(щ) (ПВЛ, 283); быша же и *трусы* страшни и гладъ (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 22).

§ 16. Процеси людської діяльності. Дії, спрямовані на об'єкт. Найзагальнішим словом на позначення процесу дії була лексема праслов'янської давнини *дѣяти* (ся) < dějati (sę) «діяти, робити, чинити» та її деривати: поидѣте... да видите что *сѧ дѣеть* в градѣ (ПВЛ, 128); не жалуите что сѧ *оудѣеть* (ЛК, 296). Цього ж кореня дієслова та їх деривати мають уже конкретні значення — *дѣти* (1 ос. одн. теп. ч. *дѣжу* та *дѣну*) < děti «подіти, вмістити», *въдѣти* «вкласти, всунути», *въздѣти* < vъzděti «піднести вгору», *надѣти*

«надягти, надіти», *одѣти* «одягти, одіти» і *дѣвати* < dĕvati «всовувати, вкладати» тощо, але *сълѣвати* «зробити»: Которыи... иметь тата... камь его хочеть. тамъ *дѣжеть* (СГ, 1229, 23); *Вълѣ* перста своіа въ въши его (Ср., XIII, I, 334); и *въздѣвъ* роуцѣ на небо (ЖБГ, XII—XIII, 54); цѣловатися... или ꙗзыкъ въ оуста *дѣвати* (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 45); многа чюдеса... *сълѣваюта* (ЖБГ, XII—XIII, 56).

Дериват розглянутого дієслова *дѣло* < прасл. dĕlo «справа, діло, вчинок» став базою для нового дієслова — *дѣлати* < прасл. dĕlati «працювати, виробляти, обробляти; діяти»: «Аже господинъ бьєть закоупа про *дѣло* (ПР, сп. 1282, 130); словомъ суще по нихъ а *дѣломъ* суще далече (ЛК, 599); жены *дѣлаюче* что любо... и вережаютьсꙗ (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 58); *дѣлають* нивы своꙗ и землѣ своꙗ (ПВЛ, 58).

Загальну дію передавало також дієслово *чинити* (сꙗ), *учинити* < činiti (sę) «діяти, чинити, робити(ся)», яке тільки в ранніх давньоруських пам'ятках виступає із значенням, близьким до початкового — «робити порядок»: И велѣлъ ꙗсми *оучинити* межоу (Ср., до 1136, III, 1544); выбиеть око чл҃вку или ногоу ототнеть. или иноую хромотоу въ тѣлѣ *оучинить* (СГ, 1223—1225, 11); мнѣ не воставши смотрить что кто иметь *чинити* по моемь животѣ (ЛГВ, 904). Зрідка фіксується це дієслово та його похідні з конкретними значеннями — «покривати будівлю», *причинити сꙗ* «одягатися». Дієслово *чинити* — праслов'янський дериват іменника *чинъ* (činъ) (ЭССЯ, IV, 113) «порядок».

У давньоруській писемності *чинъ* виявляється полісемним. В оригінальних конфесійних пам'ятках це слово фіксується в значенні «сан»: по поставленіи же поимающе жены погоублꙗють *чинъ* свои (Іо., 1080—1089, сп. XIV, 5). У світських давньоруських текстах *чинъ* засвідчується насамперед у сполукахъ *въ тъ* (орф. *то*) *чинъ* «в той час», *о тъ* (орф. *то*) *чинъ* «в той час, о ту пору» (первісно «під час, в час дії, діяння, чину»): и азъ *в то чинъ* прокопа(х) на мощѣ Ѳеодосьєвы (ПВЛ, 210). Такий розвиток значення іменника *чинъ* — специфічно давньоруський. Залишок його спостерігається в південноволинських діалектних прислівниках *вко́чи* «коли», *вто́чи* «тоді» [51] < *въ ко чинъ, въ тъ чинъ*. Г. Ф. Шило припускає, що вони походять із сполук *в кой час, в той час,* але це малоймовірно, бо цим говіркам не властивий перехід а > е(и). Паралельні форми *вкоча, вточа,* могли виникнути через прирівнювання деетимологізованих *вкочи, вточи* до іменника *час.*

До праслов'янської доби належить дієслово *творити* < tvoriti та його деривати; воно мало як надто загальне значення «діяти, робити, творити», так і конкретніші «здійснювати, виконувати, виповняти» тощо: Єже было *творити* ѡтроку моему то са(м) ꙗсмь *створилъ* (МП, 251).

---

[51] *Шило Г. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957, с. 242.

Зрідка в давньоруських текстах сема «робити, здійснювати» передається дієсловом *правити* < прасл. praviti (пор. діал. зак. *правити* «виготовляти»): створи король ѡбѣтъ великъ и не *исправи* его к Романови (ЛГВ, 836).

Праслов'янського походження іменник *трудъ* < trudъ в оригінальних давньоруських пам'ятках засвідчується в різних, більш-менш близьких, значеннях — «праця, труд, стомлива праця, зусилля; діяльність; труднощі»: въздьржаниѥмь дшю съмѣрꙗаше. тѣло же пакы *троудъмь*... дроуча (ЖФ, XII—XIII, 80); А се вы повѣдаю... *трудъ* свои. ѡже сꙗ ѥсмь *тружалъ*. пути дѣꙗ и ловы. гі. лѣтъ (МП, 247). Похідне від нього дієслово *трудити сꙗ (тружати сꙗ)* < truditi sę (*trudjati şe) та його деривати означали «працювати, трудитися», «знесилюватися (стомлюватися) від праці, дії»: братиꙗ ти видѣша... игумена своего сѣкоуща дръва и тако *троужающасꙗ* (ЖФ, XII—XIII, 97); Пре сеи миръ *троудили сꙗ* добрии людиѥ (СГ, 1229, 21); Стославъ же Ѡлгови(ч) бѣ тажекъ тѣломъ и *трудилъсꙗ* бѣ бѣжа (ЛК, 440). Прикметник *трудьныи* < trudьnъ(jь) фіксується із значенням «важкий, трудний; стомлений» (діал. *трудний* «стомлений» — Гр., IV, 289): а се дроугаꙗ рать передъ нами Гюрги... то намъ бра(т)е буде(т) *трудно* (ЛК, 413); Володимеръ зане *труденъ*... ѡста ѡпочивати, оу королꙗ (407).

Процес праці, особливо підневільної, на користь феодала позначався дієсловом *страдати:* роука ѥи баше сꙗха. пребываше не могущі *страдати* ни послужити гдѣ (Чуд. РД, XI—XIII, 64); далъ есмь кнагинѣ своеи... село свое Городелъ. и с мыто(м) а людьѥ како то на мꙗ *страдалѣ* (ін. сп. *тягли*), тако и на кнагиню мою (ЛГВ, 903). Такий розвиток семантики праслов'янського stradati, первісне значення якого «страдати, страждати», характерний тільки для давньоруської мови. Відповідно й іменник *страда* виступає з семантикою «праця, труд (особливо на визискувача)»: аже жены дѣлаюче что любо *страду,* и вережаютъсꙗ (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 58); челадь дроуча голодомъ и наготою, *страдою* насильѥ творꙗ (ОВС, 1274, сп. XIII, 91)[52].

Носієм семи «справа» в давньоруській мові було слово *орудьѥ* < < orǫdьje (пов'язане чергуванням голосних із *рꙗдъ* < rędъ; пор. *орудка* «справа» — СУМ, V, 750; *орудувати*): аще... не будеть ни с кы(м) *ѡрудьꙗ* (МП, 245).

Успадкована з праслов'янської мови лексема *сила* < sila найчастіше фіксується із значенням «фізична снага живої істоти, духовна снага; сила», «військо» (похідне значення)[53], «змога»: поноудихъ сꙗ и на дроугоѥ исповѣданиѥ приити. ѥже выше моѥꙗ *силы* (ЖФ,

[52] Варто зазначити, що іменник *робота* <*orbota означав «рабство», а *роботати* — «бути в неволі, служити».

[53] Див. ще: *Михайловская Н. Г.* Синонимические приглагольные со значением «сильный по характеру своего проявления» в древнерусском языке XI—XIV в.— В кн.: Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. М., 1964, с. 18—42.

XII—XIII, 71); ѥлико могуще по *силѣ* кормити (МП, 245); не разумѣємъ. книжнаго ѡбраза ни *силы* ихъ (ПВЛ, 26). Похідний прикметник *сильныи* < silьnъ(jь) також полісемний — «сильний, міцний, могутній», «владний» та ін.: бѣ бо и тѣломь крѣпка и *сильна* ꙗко же и моужь (ЖФ, XII—XIII, 75); разгнахомъ *силны* вои (МП, 248); не вдаваите *силны(м)* погубити чл҃вка (245). Семантично близький до нього прикметник *крѣпъкыи* < krěpъkъ(jь) «міцний, кріпкий (розм.)», «впертий»: дубъ *крѣпокъ* множеством кореніа (Д. З., XII, сп. XVI, 19); и бьꙗхутсѧ с ними... *крѣпко* (ЛК, 506). Від нього походить дієслово *крѣпити* (сꙗ) < krěpiti (sę) «кріпити(ся), підбадьорювати(ся)»: бл҃женыи же оучааше... николи же не отъчаи сꙗ. нъ въ времꙗ *крѣпѧ сꙗ* (ЖФ, XII—XIII, 101).

У давньоруських текстах південного походження зафіксовано також *годьнъ* < godьnъ «здатний, пристосований, який має силу, годен»: И въпроша Антонии: котории моужи суть *годни* владѣти (И. Ф., XI, сп. XVI, 189).

Антонім до *сильныи* — *слабъ* < slabъ «слабкий, малосильний, слабохарактерний»: ѥдинъ братъ *слабъ* сы. иже и часто ѿтбѣгаше ѿт блаженаго (ЖФ, XII—XIII, 108). Етимологічні зв'язки дієслова *охлꙗнути* (чи *охълꙗнути?*) «ослабнути, охлянути» малоз'ясовані (пор. ч. chlouditi «ослаблювати» < x(ъ)lǫditi?; в такому разі давньоруське дієслово походить від x(ъ)lędnǫti, чергування **о—е**; пор. ще ох(ъ)рꙗнути «ослабнути» — Ср., II, 839): Поидоуть и не *ѡхлѧноуть* (Ср., XII, II, 838).

З поняттям витрачання сил пов'язане кореневе дієслово *томити-(сꙗ)* < tomiti (sę) «втомлювати(ся), знесилювати(ся); мучити(ся)» і його деривати: Слуги же Иродови, иже гна въ слѣдъ єя... возвратишася *томлены* (ХД, 1106—1108, сп. XV, 40); атъ ны Исакии сплѧшеть... и начаша имъ играти. и *оутомивше* и ѡставиша и (оле жива) (ПВЛ, 193). До нього близькі *изнємагати (сꙗ)* < jьznemagati (sę) «знемагати, вибиватися з сил, тратити сили; ослабнути» (кор. **мог-у**), *пристати* «притомитися» (пор. діал. зак. *ýстати* «втомитися»): нача *изнемагати* Мьстиславъ. бѣ бо великъ и силенъ Редедѧ (ПВЛ, 147); на ночь *изнемоглъ* бо сѧ бѣ. ходивъ на воину (ЛГВ, 750); поча *изнемогати...* и позна в собѣ д҃хъ *изнемогаю(щ)* ко исходоу д҃ши (917); велѣ дати... подо нь конѣ. его бо конѣ *пристали* бѣхоуть. и погна вборьзѣ (909).

Процес набирання сили, енергії передавало праслов'янського походження дієслово *почивати (почити)* < počivati (počiti) «відпочивати, почивати» та його деривати: ту ся возвратихомъ... и *почихомъ* ту два дни (ХД, 1106—1108, сп. XV, 38); Володимеръ зане труденъ...ѡста *ѡпочивати* (ЛК, 407); за сим м(с)ць... *перепочивъ* поиди (443).

Діяльності й рухові протиставляється слово з праслов'янської спадщини *покои* < pokojь «спокій, покій (заст.), заспокоєння» (споріднене з *почити*) та його деривати: Ни тамо обрѣте собѣ *покоꙗ* (Ср., II, 1110); Єже было творити ѡтроку моєму то са(м) ѥсмь

створилъ дѣла... не даю собѣ *оупокоꙗ* (МП, 251); си же вси миръ даша. кн҃зю Данилови... и бѣ землѧ *покоина* (ЛГВ, 736) «спокійний, мирний».

З поняттями внутрішнього й зовнішнього заспокоєння пов'язані давньоруські слова праслов'янського походження *(у)тѣшити* (сю) < (u)těšiti (sę) «заспокоювати(ся), втішати(ся)», *утѣха* < < utěxa «втѣха» (етимологічно пов'язані з *тихыи*, праслов'янське чергування ě — і), *(у)толити* (сю) < (u)toliti (sę) «заспокоїти(ся) втамувати» (пор. діал. *утолитися* «задовольнитися» — Гр., IV, 365), *(у)тишити* < (u)tišiti «заспокоїти, втихомирити, приборкати»: прилучи же сѧ... загорѣти(с) Холмови... Данило же снѧсѧ с братомъ и *тѣши* и (ЛГВ, 841); и тако гл҃ѧ *тѣшашеть(с)* (ЛК, 350); бы(с) в Киевѣ... скорбь не *оутѣшимаꙗ* (545); печалны(м) *утѣха* (ПВЛ, 137); въшьдъ *оутоли* мꙗтежь и гълкоу в людьхъ (Чуд. РД, XII—XIII, 69); [після смерті князя] кнѧгини его не можаше *сѧ втолити* (ЛГВ, 927); ѡни же оустремишасѧ... дворъ грабить... и посла к ни(м) с҃тослава съ дружиною, и ѡдва *оутиши* (ЛК, 322).

Крім розглянутих, варто виділити ще такі лексеми праслов'янського походження на позначення дії, що викликає відчуття (почуття) живої істоти або стан предмета — *докучати (докучивати)* < dokučati (кор. **-кук-**, пор. съ-куч-ати), *досадити (досажати)* < dosaditi «зробити неприємне, досаждати, ображати» (кор. **сад**-ити), *дручити* < drǫčiti «томити, знесилювати, мучити», *морити* < moriti «томити, мучити голодом, морити», *ладити* < laditi «примиряти», *казити (сю)* < kaziti (sę) «псувати(ся), пошкоджувати» (пор. діал. *казити* «псувати» — Гр., II, 207, *сказити* «зіпсувати» — Ж., 870) та ін.: тако молвѧхоуть емоу братꙗ и *докочивахоуть* (ін. сп. *докоучиваху*) поити ратью (ЛК, 313); корѧ же и *досажаю* тѣмъ (ЖФ, XII—XIII, 119); тѣло... подвизаниѥмь *дроуча* (80); не *помори* насъ. но перекорми (ЛГВ, 879); слашеть къ Гюргеви и къ Изѧславу *ладѧ* ѣ (ЛК, 391); видѣвъ ѡже Днѣпръ *казитсѧ*... бѣ бо ледъ лихъ (362); пор. ще: Киꙗне же начаша *стоужати* ему (ЛК, 401) «безперервно просити; набридати». Очевидно, південноруською особливістю було вживання слова *дѣти* «говорити» у значенні «набридати» та похідного від нього *дозадѣвати* (пор. діал. зак. *дод'івáти* «набридати, докучати», с.-х. *додијавати* «набридати, огиднути»): хотѣлъ быхъ. доѣхати до Любомлѧ зане *дѣла* (в рукопису виправлене на *досадила*) мь погань си (ЛГВ, 899); не устыдѣстеся, *дозадѣвающе* нама, самодержцѣма (И. Ф., XI, сп. XVI, 424). Дієслово *казити сю* «псуватися» фіксується в оригінальних творах головно південноруського походження.

На однонаправлену дію, спрямовану на поверхню об'єкта, вказувало чимало давньоруських дієслів праслов'янського походження: *бити* < biti, *ударити* < udariti, *тъпътати* < tъpъtati «топтати», *пьхнути* < pьxnǫti, *пьхати* < pьxati «пхати», *пихати* < < pixati «пхати» (особливо в складі префіксальних дієслів), *бости* < bosti, *бодати* < bodati «штовхати, колоти гострим пред-

метом» (діал. *бости* — Гр., I, 90), *колоти* < *kolti «колоти», *стрѣкати* < strěkati «колоти, штрикати» (діал. *стрікнути* «вжалити» — Гр., IV, 216), *рѣяти* < rějati «штовхати (великою масою)», *ринути* < rinǫti «штовхнути» (праслов'янське чергування ě — i), *тълчи* < *tъlkti «товкти», *тълкнути* < tъlknǫti «штовхнути, стукнути», *толочити* < *tolčiti, *давити* < daviti «давити, задавлювати, душити», *гнести* < gnesti «давити, тіснити», *гнѣтати* < gnětati «душити, роздавлювати», *тѣснити* < těsniti < *těskniti «тіснити, душити», *тиснути* < tisknǫti, *жати* (1 ос. одн. теп. ч. *жьму*) < žęti «тиснути, жати», *тъкати, тыкати* < tъkati, tykati «ткнути, тикати» (праслов'янське чергування ъ—у, тобто ы), *гладити* < gladiti та ін. і їх деривати: далъ ѥсмь блюдо... велѣлъ ѥсмь *бити* въ лицє (Хр., бл. 1130, 33); Аже господинъ *бьѥть* закоупа (ПР, бл. 1282, 130); кто *выбиеть* око чл҃вкоу (СГ, 1223—1225, 10—11); ни ѥдоуть на слѣдъ или *ѡтобиються* (ПР, сп. 1282, 131) «збитися»; а. в҃. лоси ѡдинъ ногами *топталъ*. а другыи рогома *болъ* (МП, 251); Аще *пьхнеть* моужь моужа любо к собѣ любо ѡт себе, любо по лицю *оударить* (ПР, сп. 1282, 125); бѣжаще возлѣ Санъ... и *спихаху* друг друга (ЛІ, 246); насунуша и копьи и *прободоша* (ПВЛ, 134); да будем *колоти* ꙗко золото и своимъ ѡружьемь да исѣчени будемъ (73); пребѣгати не *стрѣкати* оучить (МП, 243); несъше *вринуша* є въ ꙗму и с лодьєю (ПВЛ, 56) «зіпхнути, вкинути», ꙗицемъ *толчете* въ зоубы до обѣдни (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 38—39); и *тълкъноувъшю* ѥмоу въ врата (ЖФ, XII—XIII, 94); не да бы ся быхомъ *давили* имъ (Ср., I, 622); *погнетиши* пчелъ (ЛГВ, 763); види(м) бо игрища *оутолочена* (170); *Притиснуша* С҃тополка с дружиною къ (о)зеру и въступиша на ледъ (ПВЛ, 142); емь кнѧзѧ. за роукоу. и *сжа* емоу роукоу (ЛГВ, 884—885); Дроугъ дроуга *тыкающе* (Ср., XIII, III, 1071); нозѣ ему *гладять* (Сл. РЯ, XII, IV, 27), пор. ще паче *гладить* и лащить (Ср., XIV, II, 13).

Варто зауважити, що *гнести, гнѣтити* виступає і з архаїчним значенням «розпалювати вогонь» (пор. *гнітити* «надавати чому-небудь золотисто-коричневого кольору за допомогою вогню» — СУМ, II, 96): оц҃и ихъ огнь *гнѣтять* (Ср., XII, I, 528). Первісно йшлося про добування вогню технікою тертя (ЭССЯ, VI, 168).

Успадковане з праслов'янської мови *низати* (*-ньзити*, чергування и—ь) < nizati фіксується давньоруськими текстами тільки в похідних від нього дієсловах *въньзти* «встромити», *проньзти* «пробити, пронизати», *выньзти* «витягти встромлену річ»: *вонзит(е)* свои мечи вережени (СПІ, 34); извлекъ мечь *проньзе* и къ ср(д)цю (ПВЛ, 134); Аже кто оударить мечемь, не *вынезъ* ѥго (ПР, сп. 1282, 124).

Слова цього семантичного поля *заушити* «вдарити по щоці, у вухо» (кор. ух-о), *голубити* (кор. голуб-ь) — мабуть, давньоруські новотвори: єсть близь мѣсто... идѣже *заушенъ* бысть Христосъ (ХД, 1106—1108, сп. XV, 12); вса земла Роускаꙗ. не може забыти доблести єго... *приголублениꙗ* єго (ЛК, 612).

Дієслово *тручати* < прасл. півн. trǫčati «штовхати, тіснити» (діал. *тручати* — УРС, VI, 115; пор. літ. *втручатися*), яке засвідчується через похідне *потручати,* є виразним південним давньоруським словом: ту ся саблямъ *потручяти* о шеломы Половецкая (СПІ, 12).

Дію, спрямовану на неконкретизований предмет, позначала велика кількість давньоруських дієслів, успадкованих із праслов'янської мови. Насамперед відзначимо дієслова, пов'язані з поняттями володіння предметом *имати* (1 ос. одн. теп. ч. *имаю* и *ѥмлю*) < imati «хапати рукою, брати» (діал. зак. *имáти*), ꙗти (1 ос. одн. теп. ч. *иму*) < jęti «взяти, схопити та ін.», *хапати (хопити)* < xapati (xopiti) «хапати, кусати», *хватати (хватити)* < xvatati (xvatiti) «схоплювати, хватати», *хытити* xytiti «схопити» (кор. той же, що і в *хватати;* праслов'янське чергування звуків **у(ы) — v**), *бьрати* (1 ос. одн. теп. ч. *беру*) < bьrati, *дьржати* < dьržati, *дати* (1 ос. одн. майб. ч. *дамь*) < dati, *давати* < davati, *пустити* < pustiti (кор. **пуст-ыи — Ф.**, III, 411), *пущати* < puščati і їх численні похідні. Напр.: по сего речи *ѥмлю* тѧ (ПР, сп. 1282, 132); *(и)маху* дань Варѧзи... на Чюди (ПВЛ, 19); ѡ*(т)нимаеть* оу мене городы (ЛГВ, 911); кто *переиметь* чюжь холопъ (ПР, бл. 1282, 133); не ходи кнѧже хотѧть тѧ *ꙗти* (ПВЛ, 258); Моисии же *хапаюсѧ* за шию срони вѣнець. съ главы црвы (ПВЛ, 94); побѣгоша *хватающе* кони (282); хотѣ летѣти. и ту *подъхытиша* и подъ руцѣ (ЛК, 463); глазкы стекланыи... подлѣ Волоховъ *беруть* (ЛК, 277); *избьрано* изъ мъногъ книгъ кнѧж(ихъ) (Ізб. 1076, 700—701); Се азъ мьстиславъ володимирь снъ *дьржа* роусьскоу землю (МГ, бл. 1130, 33); Рогволда... послаша Мѣньску и ту *держаша* оу велицѣ нужи (ЛК, 445); томоу *дати* дроугоую гривну (ПР, бл. 1282, 124); кто *поустить* холопа въ торгъ (ПР, сп. 1282, 133); не хотѧ. *перепустити* Новагорода Володимирю племени (ЛК, 308); не *пущаи* полковъ моихъ ѡ(т) себе (579). Дієслівна форма *пускати* — східнослов'янський новотвір, що виник з *пущати* (Ф., III, 411) за аналогією до тих випадків, де **ск** чергується із **шч(щ)** (ищу — искати, пущу — пускати): то ть *споускати* ѡбѣ въдино (тобто в одино.— *В. Н.*) мьсто (СГ, 1229, 24).

Семантику володіння найвиразніше передавали дієслова *имѣти* < iměti «мати» (споріднене з *имати* «хапати, брати») та *володѣти* < *volděti: Не *имѣи* собѣ двора близъ царева двора (Д. З., XII, сп. XVI, 26); Дюрди же не *имѣяше*... помочи (ЛК, 443); Полем же жившимъ ѡсобѣ и *володѣющемъ*. и роды своими (ПВЛ, 9).

Деякі префіксальні деривати багатозначного дієслова *лучити* < прасл. lǫčiti набули значення «одержати, отримати» (діал. *получити*): съподобы ны *полоучити* вѣчьноую жизнь (ЖФ, XII—XIII, 117); малы(м) дѣломь *оулучити* мл(с)ть Бью (МП, 244). Протилежне поняття виражалося дієсловом *терꙗти* < ter'ati «губити, загубити» (розм. *теряти*) і його дериватами: Червь древо тлить, а зла жена домъ мужа своего *теряеть* (Д. З., XII, сп. XVI, 31); боудеть ли *по*-

[illegible] своıего иночима (ПР, сп. 1282, 129). Південноруським семантичним новотвором було *от(ъ)бѣчи/от(ъ)бѣгнути* «загубити».

Різноманітні дії, спрямовані на повне або часткове розчленування предмета, відділення його частини, передавали давньоруські дієслова праслов'янського походження: *дѣлити* < dĕliti «ділити», *рѣзати* < rĕzati «різати», *сѣчи* (1 ос. одн. теп. ч. *сѣку*) < *sĕkti «сікти, рубати», *тяти/тинати* < tęti/tinati «розтяти, розтинати» (в пам'ятках XI—XIII ст. фіксуються тільки похідні від цих дієслів), *копати* < kopati, *ръвати* < rъvati «рвати», *търгати* < *tъrgati, *дьрти* < dьrti, *дьрати* < dьrati «дерти», *ломити/ламати* < lomiti/lamati та ін. і їх деривати: которыи дѣчкыи дѣти и ихъ *дѣлить* (ПР, сп. 1282, 129); кр[е](с)тъ *посѣкуть* или на стѣнахъ *рѣжють* (УВ, XI, сп. XIV, 23); възьмъ сѣчиво нача *сѣчи* дръва (ЖФ, XII—XIII, 97); вепрь ми на бедрѣ мечь *ѡ(т)тялъ* (МП, 251); *перетнеть* вьрвь въ перевесѣ (ПР, сп. 1282, 131); *потьнеть* ли на смерть (125); главы летяху невидимо *стинаемы* (ЛК, 268); въ оградѣ *копахоуть* зелиинааго ради растениꙗ (ЖФ, XII—XIII, 87); *рвати* ıаблока (Ср., III, 202); аже кто *оуръветь* бороды (СГ, 1223—1225, 13); *ѡдра* мѣхъмь козелъ (ПВЛ, 192); хощу... копіе *приломити* (СПІ, 6); не смѣıаше ни розгы *оуломити* (ЛГВ, 817). Сюди ж відносяться похідні від дієслова *търгати* < tъrgati «смикати, торгати, відривати»: *выторгну* изъ себе саблю (ПВЛ, 206); щить не немъ *ѡторгоша* (ЛК, 438).

Більшість дієслів, що вказують на процес, спрямований на об'єкт, об'єднуються в семантичні мікрогрупи або не утворюють жодних виразних змістових поєднань із іншими: *тьрти* < tьrti, *терети* < terti «терти, натирати», *пяти* < pęti «розтягувати, напинати», *простьрти* < prostьrti, *простирати* < prostirati «простерти, простирати», *стьлати* (1 ос. одн. теп. ч. *стелю*) < stьlati «слати, стелити», *гънути* < gъnǫti < *gъbnǫti «гнути», *вязати* < vęzati «в'язати» (похідне значення «ув'язнити»), *вързати* < vъrzati «в'язати», *ворозити* < *vorziti «в'язати вірьовкою» (пор. укр. *ворозка, поворозка* «тонка мотузка»; у давньоруських дієсловах відбивається праслов'янське чергування голосних), *крыти* < kryti «крити, покривати», *хоронити* < *xorniti «хоронити, ховати», *тулити (ся)* < < tuliti (sę) «тулити(ся), затуляти(ся)», *купати (ся)* < kǫpati (sę), *полокати* < *polkati «полоскати» (діал. *полокати* — Гр., III, 286), *пьрати* < pьrati «прати» (первісно «бити, товкти»), *стричи* < *strigti «стригти», *мазати* (ся) < mazati (sę) та ін. і їх деривати. Напр.: *утру* Князю кровавыя его раны (СПІ, 38); *запенъше* ногою (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 60); Дѣлателемъ же покровъ... и от стрѣл быша и волуями кожи *пропинаны* сверху над ними (И. Ф., XI, сп. XVI, 374); имъ роуцѣ *съгъбенѣ* на прьсьхъ (ЖФ, XII—XIII, 89); *стлавшу* ему зелену траву (СПІ, 42); почаста *простирати* коверъ. и *простерше* ıаста Василька (ПВЛ, 260); *привяжеть* к собѣ ключь (ПР, сп. 1282, 133); боудоуть видѣли людиıе *съвязана* (126); тѣло его... *поверзъше* оужемъ за ногы. *оуворозиша*... и волокоша (ЛК, 352); прузѣ... *покрыша* землю (ЛІ, 220); *похоронивъ* вои своıа (ПВЛ, 23);

Лвови же оубодшемоу соулицю въ щитъ его. и не могоущу ему. *тоулити(с)* (ЛГВ, 828); *купа(в)сꙗ* недоуга избы (ПВЛ, 42); ту *полокаху* (Ср., II, 1135); сорочьку... вдаша... *ѡпрати* (ПВЛ, 261); тоу *остригъши* сꙗ (ЖФ, XII—XIII, 82); *мазахуся* маслом (И. Ф., XI, сп. XVI, 395). Лексему *тулити сꙗ* фіксують переважно пам'ятки південноруського походження [54], але вона мала ширший ареал, як це показують сучасні російські говірки (Д., IV, 441).

§ 17. Слова на позначення руху суб'єкта і переміщення об'єкта в просторі. Значна кількість давньоруських дієслів вказувала на пересування суб'єкта в просторі. Кореневі дієслова й основна маса дериватів — праслов'янського походження.

Пересування поверхнею всім тілом позначалося дієсловом *пълзти* < pъlzti, *пълзати* < pъlzati «повзти, повзати»: что змии лютѣи в *ползущих* по земли? (Д. З., XII, сп. XVI, 32); бѣ члвкъ тоу хромъ. и приде *пълзаꙗ* (Чуд. РД, XII—XIII, 61). Споріднене з ним рідковживане *полозити* < *polziti «плазувати, повзти» вважається похідним від *полозъ* «полоз, плазун» (Ф., III, 314): ѡво змиѣ *полозяху* к нему (ПВЛ, 197).

Процес пересування на поверхні за допомогою кінцівок позначався кількома дієсловами, що, крім основної дії, вказували й на швидкість руху, його напрямок та особливості положення в просторі суб'єкта дії.

Дієслово *ступити* < stǫpiti має як конкретне значення «ступити ногою», так і загальне «пересуватися». Семантика «пересуватися» виразно виступає в більшості похідних від нього — *въступити* < < vъstǫpiti, *от(ъ)ступити* < ot(ъ)stǫpiti *приступити* < pristǫpiti, *уступити* < ustǫpiti, *съступити (сꙗ)* < sъtǫpiti (sę) «зійти(ся)» та ін.: и пото(м) *ступи* на верхъ (ПВЛ, 285); *въступи* ногою на лобъ (39); ѡ*(т)ступилъ* бѣ Александръ. и створи миръ с Лестькомъ (ЛГВ, 739); *приступиста* ина два. и снꙗста другую дску (ПВЛ, 261); мало поидучи... *уступить* мало съ того пути (ХД, 1106—1108, сп. XV, 14—15); видѣ црквь оу ѡблака соущу... *състоупи* цркы и ста на своѥмь мѣстѣ (ЖФ, XII—XIII, 105). Окремі префіксальні деривати кореня **ступ-ити** вже в давньоруську добу віддалилися семантикою від дієслів руху — *заступити* «заступити, загородити, затулити», *оступити, об(ъ)ступити* «обступити, оточити»: множество людій *заступили* двери... и не могохомъ тогда въ церковь внити (ХД, 1106—1108, сп. XV, 63); подъ Изꙗславомъ... летѣ под ни(м) конь... Стославъ же снъ его то видивъ... *заступи* ѡтца (ЛК, 475); пришедше *ѡступꙗть* ны въ градѣ (ПВЛ, 72); *ѡбиступленъ* бѣ ратными (ЛЛ, 324).

Процеси пересування на ногах передавалися головним чином успадкованими з праслов'янської мови дієсловами *ити* < jьti (направлений рух) (відповідні дієприкметники мають кор. **шьд-** < < šьd-) і *ходити* < xoditi (нецілеспрямований рух) та їх численни-

---

[54] *Булаховський Л. А.* Питання походження української мови, с. 92.

ми дериватами: *възити* < vъzjьti «вийти на», *вънити* < vъniti «ввійти», *доити* < dojьti «дійти», *выити* < прасл. півн. vyjьti «вийти», *надъити* < nadъjьti «надійти над», *от(ъ)ити* < ot(ъ)jьti «відійти», *переити* < *periti, *поити* < pojьti «піти», *въз(ъ)ходити* < vъz(ъ)xoditi «підніматися, сходити на щось», *выходити* < прасл. півн. vyxoditi, *доходити* < doxoditi та ін.: *идохъ* сквозѣ Вятичѣ (МП, 247); *надшедъ* надъ онь... узрѣти (56); не бѣ льзѣ *внити* в Киевъ (ПВЛ, 65); и *поиде* по Днѣпру горѣ и *приде* въ Словѣни (8).

Від *ходити* та більшості його дериватів відомі іменники, успадковані від праслов'янської мови — *ходъ* < xodъ «хід», *въз(ъ)ходъ* < vъz(ъ)xodъ «схід (сонця)», (у формі множини) «сходи», *выходъ* < прасл. півн. vyxodъ, *от(ъ)ходъ* < ot(ъ)xod «вихід», *переходъ* < *perxodъ «перехід, перехід між будинками».

Пересування на чому-небудь, насамперед на коневі, позначало успадковане з праслов'янської мови дієслово *ѣхати* < jěxati «їхати» та численні його деривати; однак із цим же значенням вживалося й слово *ити* < jьti, як і в деяких сучасних говорах, наприклад, закарпатських: не *ѣдемъ* ни на конехъ (ПВЛ, ЛІ, 44); *приѣхавъ* и съсѣде съ коню ни бо николи же *ѣха* на дворъ манастырьскыи (ЖФ, XII—XIII, 94); *поиде* в лодьюхъ къ порого(м) (ПВЛ, 16); *поидоша* с ни(м) вскорѣ на колѣхъ (261); *ѣхаша* лѣтѣ на санехъ... и *поиде* в насадѣхъ по Деснѣ (ЛК, 679).

Пересування на спеціальних засобах — предметах, насамперед на возі, позначалося дієсловом *везти/возити* < прасл. vezti/voziti: [Володимира] *везъше* на саньхъ (ЖБГ, XII—XIII, 44); повелѣ... медъ въ бчелка(х)... *возити* по городу (ПВЛ, 126); Ꙗрославъ... *перевезеся*. и высѣдъ на берегъ. ѡ(т)ринуша лодьѣ (142).

Праслов'янського походження й дієслово *нести/носити* < nesti/nositi: възьмъше же и *несъше* положиша (ЖБГ, XII—XIII, 63); приде, *нося* Игоря дѣтьск(а) (ПВЛ, 23).

На позначення процесу пересування, особливо великої кількості людей, в давньоруській мові вживалися дієслова з коренем -тяг- < прасл. -tęg-, зокрема *потюгнути* «просунутися, потягтися за кимось», *притюгнути* «прийти, притягнутися», пор. ще *утюгнути* «встигнути»: князь оуже почалъ *потягнѣте* дружин(а) (ін. сп. *потягнемъ* дружино) по князѣ (ПВЛ, 58); баше бо Володимиръ въ тъ днъ *притяглъ*. с полко(м) свои(м) (ЛК, 507); Половцѣ которыи *оутягли* переити вежами спсошася. а которѣи не *оутягли*, а тѣхъ взяша (629).

Дієслово *грюсти* (1 ос. одн. теп. ч. *грюду*) < gręsti «швидко йти, *грясти* (поет.)» (діал. *грясти* «швидко з галасом іти, їхати» — Гр., І, 334) зустрічається рідко: стрыи мои *грядеть* на мя (ЛК, 374).

На пересування мимо певного предмета вказувало дієслово праслов'янського походження *минути* < minǫti й похідні від нього: грады вси *минухомъ* по морю не приставающе (ХД, 1106—1108, сп. XV, 44); єго же ѣдоуще по шоломени *оминоуша*

(ЛК, 636); Гюрги *проминеть* Черниговъ... Гюрги *помину* Черниговъ (377—378).

Рух назустріч означали спільнослов'янські дієслова *сърѣсти* < sъrěsti, *сърѣтити* < sъrětiti, *въс(ъ)рѣсти* < vъs(ъ)rěsti «стріти, зустріти»: ѡже есте мои мирници *срѣтьтѧ* мѧ. а кто не *срѣтить* мене. тыи ратныи мнѣ (ЛГВ, 849); ѣдущю Ѡлгови ис товаръ... *оусрѣте* и... мужь Ростиславль (ЛК, 512). З ними споріднене *сърѣча* < *sъrětja «випадок, доля» (первісно «зустріч»): Вѣрують въ *стрѣчю,* чехъ, полазъ (Ср., III, 572).

Близькими за значенням були успадковані з праслов'янської мови давньоруські лексеми *блудити* < blǫditi «блудити, блукати», *шатати сѩ* < šętati sę «блукати» (пор. розм. *шататися* «вештатися»): азъ не хочю *блоудити* в чюже землѣ (ЛК, 665); што бѧшеть переити. треими. дньми. и ходи. по. л̃. днии *блоудѧ* в горахъ (ЛГВ, 890—891); да ходить *шатаѩсѧ* во странахъ (747).

На особливість пересування вказували успадковані з праслов'янської мови дієслова *сланѩти сѩ* < slan'ati sę «йти непевною ходою» (діал. *слонятися*), *брести/брьсти* < bresti/brьsti «брести», *бродити (сѩ)* < broditi (sę), *скакати* < skakati, *скочити* < skočiti й похідні, зокрема *выскакати* < прасл. півн. vyskakati, *выскочити* < прасл. півн. vyskočiti, *съскочити* < sъskočiti «зіскочити», *ускочити* «втекти» та ін. Напр.: ѩко пси... ристахоу, *сланѧющесѧ* ѩко пьѩни (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 266); *Бредуть* въспѧть (Ср., I, 178); Изѧславъ *бродитсѧ*. черезъ Десну (ЛК, 507); всѣдъ на конь *вбреде* в рѣку (ПВЛ, 143); ту *перебредоста* Днѣпръ (ЛК, 378). Серед іменників з коренем **скок-** відзначимо *скокъ* «скакун (кінь)», *поскокъ* «стрибок»: Оугре на фарехъ и на *скокохъ*. играхуть (ЛК, 416); подъ Изѧславомъ на первемъ *поскоцѣ*. летѣ под ни(м) конь (475). Зберегла давньоруська мова й праслов'янський іменник *бродъ* < brodъ «брід»: бьѩхуться... в насаде(х) ѡ *бродъ* (ЛК, 424); на Днѣпрѣискомь *бродѣ* (652).

Своєрідне значення має дієслово *правити, переправити(сѩ)* «перевезти, перевести, переправити(ся), перейти, переїхати через водну перешкоду»: почаша *правити* лодѣи свои ѡколо пѣска... и тако *переправиша* лодѣ своѣ вси (ЛК, 425); *переправиша(с)* вси полци Изѧславли чересъ Оушю (411).

Процес швидкого пересування звичайно позначався успадкованими із праслов'янської мови дієсловами *бѣчи* < *běgti, *бѣгнути* < běgnǫti «бігти», *бѣгати* < běgati «бігати», *бѣжати* < běžati «бігти» та їх численними (праслов'янської давнини) префіксальними дериватами: не бѧшеть бо ємоу лзѣ *бѣжати* в д̃нь и в нощь (ЛК, 650); къ соудиѩмъ *бѣжить* ѡбиды длѧ (ПР, сп. 1282, 127); и *пробѣже* лѩдьскоу землю... и *прибѣже* в пустыню межю чехы и лѩхы (54). Мабуть, південноруським семантичним неологізмом було значення «загубити» (пор. укр. застаріле *відбігати* «губити» — СУМ, I, 557): Ѩкунъ ту *ѡ(т)бѣже* луды златоѣ (ПВЛ, 148). Відповідний іменник — також праслов'янський за походженням — *бѣгъ* < běgъ: Половци оустромиша(с) на *бѣгъ* (ПВЛ ЛІ, 222).

Швидке пересування (особливо при вказівці напрямку) передавалося давнім дієсловом *течи* < *tekti «тікати», основна функція якого була вказувати на рух рідини — «текти», і його дериватами: видѣвъ... оуноша и радъ бывъ *текъ* поклони сю имъ (ЖФ, XII—XIII, 75); Бѣлгородци же *потекоша* к мостъку (ЛК, 415); *течетъ* рѣка подлѣ гору (ХД, 1106—1108, сп. XV, 53). Значення *текти* «тікати» характерне насамперед для південноруських текстів. Повільне пересування позначалося дієсловом *мьдьлити* < мъдьлити < mъdьliti й похідними від нього: не *оумедлиста.* но скоро придоста (ЛГВ, 802).

Рух, спрямований угору чи вниз по якомусь предмету, позначався дієсловом праслов'янського походження *лѣзти* < lězti «лізти» та похідними; такий же рух, здійснюваний у різних напрямах, передавався лексемою *лазити* < laziti та її дериватами: Есть гора та вся камена, *лѣсти* же на ню трудно... по каменію, руками на ню *лѣсти* (ХД, 1106—1108, сп. XV, 53); пещера глубока... *слѣсти* в ню степеней 30 и 2 (29); *полѣзоша* на горо(д) напередъ же возлѣзоста два татарина (ЛГВ, 853); *лазяхуть* на градныя храмы съ тяжкым оружиемь (И. Ф., XI, сп. XVI, 321). Ці ж дієслова нерідко вживалися із значенням «рухатися всередину або зсередини чогось»: посѣдѣта вы сдѣ. а юзъ *лѣзу* наражю. и *лѣзе* вонъ (ПВЛ, 259); аще кто *вылѣзаше* ис хоромины. хота видѣти (214); дверми *влазятъ* людіе (ХД, 1106—1108, сп. XV, 10).

Ще в праслов'янській мові похідні від *jьti* й *lězti* дієслова *najьti, nalězti* набули значення «знайти»· первісне значення «надійти, застати». Їх успадкувала й давньоруська мова. Слід відзначити, що дієслово *налѣзти* «знайти, виявити, застати, здобути» фіксується в пам'ятках XI—XIII ст. дещо частіше, ніж *наити: наидо(ш)а* ю Козарѣ сѣдаща ю на гора(х)... и рѣша... пл(а)тите намъ дань... Поляне и вдаша... мечь и несоша Козари ко кназь своему... и рѣша... се *налѣзохомъ* дань (ПВЛ, 17). В оригінальних пам'ятках зрідка засвідчується *обрѣсти (сю)* «знайти (ся)»: проданъ... аще *ѡбрящеть(с)* (ПВЛ, 36). У такому значенні це слово вживалося, очевидно, під впливом старослов'янської мови. Часом значення «знайти» передається лексемою *възискати*: ѡ(т)радилъ есть на та два богатыря *возъискати* тебе (ЛГВ, 794).

Протилежне за значенням до *налѣзти, наити* було дієслово праслов'янського походження *губити* < gubiti, особливо *погубити* < pogubiti «загубити»: да возме(т) свое иже будеть *погуби(л)* (ПВЛ, 35); Аже кто пѡзнаеть своє, что будеть *погубил* іли украденѡ (ПР, сп. 1282, 107) та ін. Поняття «шукати» позначало дієслово праслов'янської спадщини *искати* < jьskati: Оже придеть кръвавъ моужъ на дворъ или синь то видока ѥмоу не *искати* (ПР, сп. 1282, 124). Вторинне значення слова (та його похідних) — «домагатися, добиватися»: иде... *искати* собѣ волости (ЛК, 493).

Окрему семантичну мікрогрупу дієслів пересування складають давньоруські лексеми праслов'янського походження: *вести* (1. ос. одн. теп. ч. *веду*) < vesti, *водити* < voditi, *гънати* (1 ос. одн. теп.

ч. *жену*) < gъnati «гнати, гнатися на коні», *гонити* < goniti та їх численні деривати: *вести* и на кнжь дворъ (ПР, сп. 1282, 126); *привести* ꙗмоу видокъ (124); Андрѣеви же *гнавшю* ратныѣ маломъ не до полковъ ихъ (ЛК, 431); побѣгнѣте со мною. *женуть* по насъ (ПВЛ, 145); *гонихо(м)* по По(ло)вьцихъ за Хоролъ (МП, 248).

Дещо затемнений етимологічний зв'язок дієслова *провадити* < прасл. provaditi «проводити, супроводжувати» із словом *проводити* (чергування **о** — **а**): Приде... Митрофанъ и *провадиша* и Новгородьци къ... Блговѣщению (Ср., II, 1511); похвали(х) Ба. иже мѧ сихъ дневъ грѣшнаго *допровади* (МП, 241); *допровадити* и до стыхъ мѣстъ (ЖФ, XII—XIII, 76).

Процес зміни пересування, руху в іншому, переважно в зворотному, напрямку чи повернення комусь певної речі виражало давнє дієслово *воротити (сю)* < *vortiti (sę) «повернути(ся)» (діал. *ворочати(ся)* «повертати(ся) назад» — СУМ, I, 742) та його численні, в основному праслов'янські, деривати: а истыи товаръ *воротить* имъ (ПР, сп. 1282, 132); не дошедше Галича *воротистасѧ* домовь (ЛГВ, 774); или поѣдете борзо. или *возворотисѧ* домовь (ЛК, 639).

Це ж значення мало й дієслово *въспꙗтити (сю)*, похідне від прислівника *въспꙗть* «назад»: аще... явѣ возме(т). что любо дру(ж)-не. да *въспѧтить* троиче (ПВЛ, 35); Олегъ *вспѧтился* к Ростову (ПВЛ, 238).

На відміну від дієслів, що означали переміщення по поверхні твердих тіл, зокрема по землі, кількість дієслів, які вказували на пересування в рідині й повітрі — невелика. Пересування в повітрі позначало дієслово *летѣти* < letěti, *лѣтати* < lětati та його деривати, а переміщення в рідині, насамперед у воді,— *плути* < pluti «плисти», *плавати* < plavati та похідні: *летѣ* с конѧ (ЛК, 438); ни мусѣ *перелетѣти* чрѣсъ нѧ (СУ, XI, 130); поиде в кораблици... *пловоуче* (ЖБГ, XII—XIII, 51); єлико камень начнеть *плавати* а хмель почнет тонути (ПВЛ, 84).

Переміщення в повітрі під дією власної ваги передавало давнє дієслово *пасти* < pasti < *padti «впасти», *падати* < padati «падати; загинути в бою», в рідині — *тонути* < tonǫti, < *topnǫti, в чомусь грузькому — *грюзнути* < gręznǫti (чергуванням голосних ę — о пов'язане із *грузити, погрузити*) та похідні від них: *Паде* метыль гоустъ по земли (Ср., II, 884); с конѧ много *пада(х)* (МП, 251); бьꙗхутьсѧ крѣпко. и много ѡ(т) ѡбои(х) *падаху* (ЛК, 494); ѡли же камень начнеть *пл(а)вати*. а хмель *грѧзнути* (ПВЛ ЛІ, 71); и тако *погрѧзахоу* англмъ *потоплѧеми*... и *нагрѧже* озеро труповъ (ЛГВ, 840); а хмель *тонути* (ПВЛ, 84); инии глаху ꙗко во крови *оутоноулъ* (781).

Досягнення об'єкта, випередження його, запізнення з дією та ін. позначали в давньоруській мові різні дієслова (загалом праслов'янські), зокрема префіксальні *догънати, постичи (постигнути)* «догнати, настигнути», *перестичи (перестигънути)* «переймати, пе-

ростинаючи шлях», *пристичи (пристигънути)* «надійти», *устичи (устигънути)* «встигнути», *доспѣти, приспѣти* «прийти, приїхати», *упередити* «випередити», *уранити* «приїхати, зробити раніше» (діал. зак. *поранйти*), *опоздити (сю)* «запізнити (ся), опізнити (ся)»: Русь же *догнаша* Милича... и нѣколко селъ... заѧша (ЛГВ, 755); ходихъ... по Изѧславичихъ... и не *постигохо(м)* ихъ (МП, 248); гънаста путь мъногъ... ти тако *пристигъша* юста и (ЖФ, XII—XIII, 76); готовъ боуди на переди. иди. *доспѣи* на поуть (ЛК, 343); абы ны *оупередити Дюргѧ* (472); Изѧслав же и Всеволодъ. *оуранивше* поидоста ѡ(т) града (ПВЛ, 201); ѡн же *ѡпоздисѧ* сжидающе Двда (ЛК, 648).

Досить велика кількість дієслів давньоруської мови, успадкована з праслов'янської, вказувала на процес переміщення предмета тим чи іншим суб'єктом, насамперед живою істотою.

Загальний процес такого руху позначався дієсловом *двигати (двигнути)* < dvigati (dvignǫti) «рушати, ворушити, пересувати, двигати» і його дериватами: стоюше крѣпко и *неподвижимо*... примерзнѧшета нозѣ юго г камени. и не *движаше* ногама (ПВЛ, 195) та ін. У південноруських пам'ятках це значення має й праслов'янського походження дієслово *рушати:* повелѣ нарѧдити. дроужину ис полковъ. а полковъ не *рушати* (ЛК, 432); пор. ще: повелѣ игуменъ *рушити* кдѣ леж(а)ть мощѣ юго ѡца нашего Ѳеѡдосью (ПВЛ, 209) «рушити, копати».

Різноманітні дії, направлені на переміщення об'єкта по поверхні, особливо по землі, передавалися низкою дієслів із праслов'янської спадщини давньоруської мови (з часткою *сю* вони могли означати й рух суб'єкта) — *валюати (валити)* < val'ati (valiti) «валяти, котити», *котити* < kotiti «котити», *волочи* < *volkti «волокти», *волочити* < *volčiti «волокти, обтягнути (книгу)», *мъчати* < mъčati «тягти, волочити», *тюгнути (тюгати)* < tęgnǫti (tęgati) «тягти», *грети — грєсти* (1 ос. одн. теп. ч. *грєбу*) < greti < *grebti, *грѣбати* < grěbati «гребти», «веслувати» (похідне значення), *гъртати* < gъrtati «пригортати» та їх деривати; пор. ще: *смыкати сю* < smykati sę «пересуватися, повзаючи по землі» (діал. зак. *смы́чити* «боронувати»): камени великиа *валяхуть* на ня, ими же 8 их поражше, воспять *възвалиша* (И. Ф., XI, сп. XVI, 401); испадоша юи златии колци... и *кочишисѧ* легоста оу ракы стою (Ср., I, 1300); поверзъше за нозѣ *волокоша* и (ЛК, 318); ѡлень рогы за пою(с) занезъ *мчаше* его (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 24); *гребюаахоу сю* къ немоу... и юко быша равьно пловоуще (ЖБГ, XII—XIII, 51); сего *загребе(м)* здѣ... бѣжи Исакиє хотѧть [тѧ] *загрести* (ПВЛ, 197); *Смыкати(с)* и лѣтати (447).

Пересування об'єкта в повітрі, спричинене силою суб'єкта, насамперед людини, позначали дієслова праслов'янського походження *метати* < metati «кидати, метати», *вьрчи (вєрєчи)* < *vьrgti (*vergti) «кинути» (діал. зак. *вéречи*), *вьргнути* < vьrgnǫti «кинути» (пор. розм. *вергнути*) та похідні: володимиръ повелѣ *метати*

людьмъ коунами же и скорою (Чуд. РД, XII—XIII, 70); тура ма. в̃. *метала* на розѣ(х) (МП, 251); изьемъ рогтичю (ін. сп. *рогатицю*) ис поюса своего далече *вергъ*. срази кназа (ЛГВ, 833—834); дѣтища выволокоша рыболове в неводѣ... и пакы *ввергоша* и в воду (ПВЛ, 164); приближиса к рѣцѣ. *сверг(а)* порты (ПВЛ, 66). Похідні *пометати* і *повьрчи (повьргнути)* набули значення «залишити, покинути»: Оугре же воротишаса к Галичю. И порокы *пометаша* (ЛГВ, 770—771); оубиєноу же глѣбови и *повьрженоу* на поустѣ мѣстѣ (ЖБГ, XII—XIII, 53). Рідше фіксується дієслово *кыдати (кидати)* < kydati «кидати» (первісно, мабуть, «кидати щось в'язке») та його похідні: *Кидають* в мѣхы (Ср., І, 1416).

З дієсловом *кынути,* очевидно, пов'язане й слово *кынютисю (въкынютисю)* «з'являтися» (пор. семантичну паралель у закарпатських говірках: *мета́тис'а, ве́речис'а* «з'явитися (про сходи рослин, яких не сіяли; які зійшли самі»): бѣ бо раслабленъ тѣломъ. юко не мощи єму обратитиса на другую страну... многажды и червьє *въкынюхусю* (ін. сп. *киняхуся*) подъ бедру єму. с моченью (ПВЛ, 194).

Від праслов'янського походження лексеми *ронити* < roniti «скидати, ронити, випускати з рук та ін.» фіксуються похідні дієслова: Моисии... *срони* вѣнець съ главы црвы (ПВЛ, 94).

У давньоруській мові до цієї групи входило й дієслово *сунути* < прасл. sunǫti, *совати* < sovati «надати руху предметові, щоб він проник у назначене середовище» (часто вживалося стосовно стріл, рогатин): *суну* копьємъ Стославъ [на] Деревланы. и копье летѣ сквозѣ оуши коневи (ПВЛ, 58); Оставлаху въходъ малъ, ими же можь(т) врагъ *совати* стрѣлы свою (Ср., XIII, III, 457). Із зворотною часткою це дієслово та його деривати означало «соватися, кидатися»: сверг(а) порты *сунуса* в Днѣпръ и побреде (ПВЛ, 66); бодоша конь под ним в ноздри конь же нача *совати(с)* (ін. сп. *суватися*) подъ нимъ. и шеломъ спаде с него (ЛК, 438); та... *съсунувшеса*... пободоста и. оскѣпомъ (287).

Рух у просторі, спрямований на досягнення певного об'єкта, позначало праслов'янського походження дієслово *сючи* < *sęgti, *сюгати* < sęgati, *сюгнути* «досягати, сягати» особливо його деривати *досючи, досюгати* «досягти, досягати», *присючи, присюгнути* «доторкнутися» та ін.: възвыше. юко и на конѣ стоючи рукою *досачи* (ЛІ, 138); хотя *досягати* небо величаниемь (И. Ф., XI, сп. XVI, 410). Оскільки первісно *присягали,* торкаючись священного предмета (Ср., II, 1476), від відповідного дієслова утворено абстрактний іменник *присюга* < прасл. prisęga «присяга, клятва»: жадахоуса Володимерци емше имъ вѣры и *присязѣ* ихъ (ЛГВ, 720).

Переміщення суб'єктом сипучої речовини в просторі позначалося дієсловом праслов'янського походження *сути* < suti, *сыпати* < sypati «сипати» (окремі похідні доконаного виду мають корінь **съп-**), рідини — дієсловом *лити* < liti, *льяти* < lьjati «лити» та їх давніми дериватами: конемъ на ротъ *соути* ѡвьсъ (ПР, сп. 1282,

184); *сыпати* крещаемымъ въ уста соль (Ср., III, 875); пшиницею [!] *изсыпавъ* на огнь (ХД, 1106—1108, сп. XV, 37); и повелѣ людемъ своимъ *съсути* (ін. сп. *ссыпати*) могилу велику. ꙗко *съсп(о)ша*. (ін. сп. *ссыпаша*) и повелѣ трызну творити (ПВЛ, 57); Володимеръ же... повелѣ приспу *сыпати* к гра(д)(у) симъ же спущимъ. Корсунꙗне... крадаху *сыпленую* перьсть и ношаху к (с)обѣ... *сыплюще* посредѣ града. вси же *присыпаху* боле (ПВЛ ЛІ, 95); в утелъ мѣхъ [воду] *лити* (Д. З., XII, сп. XVI, 24); оукропа *вливъ* (И. Н., 1164—1168, сп. XIII, 77); ци *приливати* воды къ виноу (Кир., 1130—1156, сп. XIII, 28); и *въльꙗти* (ін. сп. *выльꙗти*) в кадь (ПВЛ, 127).

Дію, спрямовану на пересування рідини в просторі не суцільною масою, позначали такі дієслова, успадковані з праслов'янської мови, як *капати* < kapati «капати» (дія суб'єкта і дія на об'єкт), *капити* «капати» (дія на об'єкт), *кропити* < kropiti «кропити, бризкати», *брызгати* < bryzgati «бризкати» (пам'ятки XI—XIII не засвідчили), *прыскати* < pьryskati «бризкати» та їх деривати: млѣко *каплеть* (Усп. зб., XII—XIII, 34); [книгу] да блюдоут чътоущеи. ни *капити*. ни слиною же из оустъ ихъ *окропит* (СУ, XII, 130); *прысну* море полунощи (СПІ, 39). Праслов'янське похідне від *капати* — *каплꙗ* < *kapja: *каплꙗми* дождевыми (Д. З., XII, сп. XVI, 15).

До цієї мікрогрупи близько прилягає належне до праслов'янської давнини дієслово *чьрпати* < čьrpati, *чєрєпати* < *čerpati (пор. ц.-сл. *чрѣпати*, діал. зак. *черéпати* «зачерпнути в жменю сипучу речовину»): *чръпахуть* ми синее вино (СПІ, 23); скота... (не) напоꙗть... нъ до избытъка *череплють* (Ізб. 1076, 183).

§ 18. **Продукти людської діяльності. *Посуд.*** Давньоруська номенклатура посуду засвідчує багатство цієї галузі матеріальної культури. Загальною живомовною назвою посудини треба вважати успадковану з праслов'янської мови *судъ* (здр. *судина*) < sǫdъ «посуд, посудина», бо саме вона виступає в світських пам'ятках та оповідях про світські речі: аже латинескии коупить *соуды* серебреныѥ (СГ, 1229, 24); собравше... вложаху в *судину* малу (ПВЛ, 14). В конфесійних текстах, а також у світських, коли йдеться про церковний посуд, засвідчується префіксальний варіант *съсудъ,* який фахівці відносять до старослов'янізмів [55].

Для варіння їжі ще з праслов'янської епохи вживалися глиняний *гърньць* < gъrnьcь «горщик» (діал. *горнець* — СУМ, II, 133), або металевий *котьлъ* < kotьlъ «казан, котел», для смаження — металева *сковорода* (пам'ятки XI—XIII ст. зафіксували лише в старослов'янській неповноголосній формі *сковрада*) < skovorda, а можливо, й глиняна *латъка* (здрібніла форма від **латы* — род. відм. **латъвє*) < *laty (род. відм. latъve) «горщик; різновид сковороди з високими краями» [56] (пор. діал. *ладка* «різновид черепашки,

---

[55] *Львов А. С.* Лексика..., с. 89.
[56] *Воронин Н. Н.* Зазнач. праця, с. 272.

скойки» — Ж., 395; *гладишка, гладун, гладущик* «глек; широкогорлий глечик для молока» — СУМ, II, 79): да варать сочива и зелию. пьрвѣє оубо єдино само. посе(м) въ єдинъ *гърньць* да вложать (УС, XII, 260); возъ по собѣ не возаше. ни *котьла* ни мясъ вара (ПВЛ, 64); Аще разбьєть (с)... *сковрадоу*... (Ср., 1280, III, 377); [цѣжь]... в *латки* (ПВЛ, 129).

Праслов'янського походження (тут і праслов'янські запозичення) є назви іншого кухонного та столового посуду, приборів — *крина (кринъ)* < krina(-ъ), *криница* (здр.) «глечик, посудина з глини» (пор. діал. *криновка* «сковорода» — Ж., 380), *чьбанъ* < čьbanъ «посудина, глек, дзбан», *вѣдро* < vědro «відро», *блюдо* < bl'udo «блюдо», *миса* < прасл. пізнє misa «миска», *чаша* < čaša, *чашька* (здр.), *кубъкъ* < kubъ «келих, кубок», *лагъвица* < lagъvica, прасл. пізнє *lagy (род. відм. *lagъve) «кубок, чаша», *чьрпало* < čьrpadlo «ківш» та ін.: голькомъ же, *криницамъ* и чашамъ ѡчищениє (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 233); Хр(ь)щенья *чьбаномъ* и стькляніцамъ (Ср., 1144, III, 1554); и почерпоша *вѣдромь* (ПВЛ, 129); *блюдо* серебрьно (МГ, 1130, 33); оукроухы на *мисѣ* (СУ, XII, 118); оударить... *чашею* (ПР, сп. 1282, 124); по три въземлють *чяшькы* (СУ, XII, 120); все розда. и *блюда* великаа. сребрянаа. и *коубькы* золотые (ЛГВ, 914); [вы]пили *лагъвицю* сьд(є) (ДННСС, XI—XII, 97); напълняюще... *чьрпала* (Ср., бл. 1300, III, 1567); пор. ще: не притяжати въ келиюхъ *оукропьница* ни грьньць (СУ, XII, 121) «посудина для окропу».

Давньоруську назву *чара* «чаша, чара, чарка» одні дослідники відносять до праслов'янських із індоєвропейським коренем (ЭССЯ, IV, 21), інші — до східних праслов'янських діалектизмів орієнтального походження (SP, II, 113): а се *чара* кня володимерова кто из нее пь тому на здоровье (Хр., до 1151, 35). Власне південноруською лексемою цієї семантичної групи вважається слово *гълькъ* «глек» [57]: въ *гъльцѣхъ* оукропъ имоуще испълнь (УС, XII, 265); держаше *гълекъ* мира (ЖАЮ, XIII, 167).

Треба вказати, що слово *гълькъ* виявлено і в новгородській берестяній грамоті; його ідентифікують як «глек, рукомийник»: монисто оусьрязи... *гълько* ларь (НГБ, XII, № 429, 35, 36). Однак необхідно з'ясувати, чи це слово не занесене туди з півдня або заходу Русі. Етимологію слова звичайно пов'язують з прасл. glьjь «глей», проте в цій версії не береться до уваги давнє (очевидно, традиційне) його написання з **ъ** після **г**, що може свідчити про інший кореневий вокалізм, а отже, й інше походження назви. Можливо, посудина дістала назву за свою випуклу форму, пор. блг. діал. *гълка* «завушниця, свинка (хвороба)», с.-х. *гука* «наріст, шишка, жовна, опух»; прасл. gъlьka.

В оповіді про перебування князя Данила Романовича у стані хана Батия вжито слово татарського походження *чумъ* «ківш»

---

[57] *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках. М., 1966, с. 218.

(тат. čumyč «посудина для пиття» — Ф., IV, 381): [Батий] присла вина *чюмъ* (ЛГВ, 807).

З давніх-давен при споживанні їжі вживалася *лъжица (лъжька)* < lъžica (lъžьka) «ложка» (діал. *ожиц'а* [58] < *олжиц'а* < *лъжица*): да намъ ꙗсти дереванꙑми *лъжицами* (ПВЛ, 126); въложить... на не свою *лъжицю* (СУ, XII, 118); наквапи(ти)... *ложкою* ис потира (Кир., 1156, сп. XIII, 28), а при питті — спеціально оброблений *рогъ* «ріг»: Аже кто кого оударить... чашею, любо *рогомъ* (ПР, сп. 1282, 124).

Засвідчені текстами назви посуду (деякі з них фіксуються і як назви мір), призначеного для зберігання й транспортування харчових продуктів, для побутових потреб, давньоруська мова успадкувала з праслов'янської — *кърчага* < kъrčaga «велика глиняна посудина з вузькою шийкою, вживана для рідин» (діал. *корчага* — Гр., II, 288), *бъчьвь* < *bъči (род. відм. *bъčьve) «бочка», *бъчька* < bъčьka «бочка», *лук(ъ)но* < lǫk(ъ)no «кадочка» (пор. діал. заст. *лýкно* «житло бобра» — Ж., 415), *лук(ъ)ньце* (здр.), *кадь* < kadь «дерев'яна посудина великого розміру, кадіб» (діал. *кадь* «кадіб» — Ж., 329, *кадка* «кадіб» — Гр., II, 206), *нъчьви* (фіксується тільки в старослов'янській формі *нъщьви*) < *nьktjy (род. відм. *nьktjъve — Ф., III, 86; щодо праслов'янської форми існують і інші погляди — Mach., 393; Sk., II, 496) «ночви», *корыто* < koryto «корито»: принесе *корчагоу*... пълъноу масла (ЖФ, XII—XIII, 114); вина п̃ *корчагъ* (ЛК, 334); обрѣте *бъчьвь*... медоу (ЖФ, XII—XIII, 115); *бъчькы*... накладены смолины (ЛН, 48); взѧша меду *лукно* (ПВЛ, 128); *лоукъньце* мало пълъно соуще сребра (ЖФ, XII—XIII, 132); повелѣ... встави(ти) тамо *кадь* и нальꙗти цѣжа (ПВЛ, 128); куплѧхомъ *кадкоу* (ЛН, 31); *корыта* каменаꙗ на приꙗтиꙗ дожда (Ср., I, 1292). Словотворчий варіант слова *бъчька* — *бъчелъка* «бочка» можна вважати південноруським неологізмом (пор. діал. *бочíвка* «бочка, діжка» — СУМ, I, 223): медъ въ *бчелка(х)*... возити (ПВЛ, 126). Виразно південноруською лексемою із семантичної групи назв посуду є також успадковане з праслов'янської мови слово *чьбьръ* < < čъbьrъ «цебер» (пор. діал. зак. *чéбр'а, чибр'а* «кухонний посуд: миски, тарілки, чашки, глечики і под.»), що фіксується з початковим **ц** в Галицько-Волинському літописі під 1289 р. як назва міри: оуставлꙗю... на Берестьаны... за ихъ коромолоу... по пѧти *цебровъ* овса. а по пѧти *цебровъ* ржи (932). Така давня форма фіксації піддає сумніву твердження, що д.-р., укр. і рос. півд. *цебер* запозичене з польської мови (мазуріння) (Ф., IV, 294, S., I, 55). Річ може йти лише про усталення початкового **ц** під польським впливом. Цьому усталенню сприяло прагнення уникати омонімічності з назвою рослини *чебрик, чебрець* < д.-р. *чабръ*, -ьць.

Походження загальнодавньоруської характерної назви *лоханꙗ* «велика дерев'яна посудина, зроблена з коротких клепок» (пор.

[58] *Дзендзелівський Й. О.* Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. Лексика. Ужгород, 1958, ч. 1, карта № 65.

діал. *лоханя* «умивальний таз» — Ж., 414; *лаганець* «різновид кружки, дерев'яної посудини з обручами», *лаганок* «бочечка з видовбаного пня» — Гр., II, 338) не з'ясоване (Ф., II, 524; S., IV, 405—406): А в *лохани*... въ неи же мывсѭ (Кир., 1156, сп. XIII, 31).

Відзначимо й інші слова на позначення предметів, у яких зберігалися або переносилися продукти та інші речі,— *сусѣкъ* < sǫsěkъ «засік» (діал. *сусік* — СУМ, IX, 857), *засѣкъ* «засік» (кор. **сѣк-у**), *мѣхъ* < měxъ «мішок, міх», *кошь* < košь «кошик, кіш»: съглѧдаи въ *соусѣцѣ* еда како мало моукы ѡбрѧщеши (ЖФ, XII—XIII, 116); пшеница... юже... насыпаша *сусѣкы* (ін. сп. *засѣкы*) велиѭ (ЛК, 278); [хлѣба] остался укроховъ 12 *коша* (ХД, 1108, сп. XV, 51); [темїанъ] кидають в *мѣхи* (6). Можливо, давньоруським новотвором є назва *коробъ* «короб», утворена від *коробья* < прасл. korbьji «коробка»: у мыта имати от воза по 2 векши и от хмелна *короба* (ГВНП, 1264, 10).

Їжа. Напої. Відомості про їжу народних мас і світських феодалів у давньоруських оригінальних і перекладних текстах уривчасті й випадкові. Більше свідчень збереглося про харчування в монастирях, оскільки воно там суворо регламентувалося [59] (наприклад, Студійським уставом, прийнятим у Києво-Печерському монастирі). У пам'ятках XI—XIII ст. лексика, що стосується продуктів харчування, представлена порівняно повно; гірше зафіксовані назви страв, крім виробів із тіста.

Найбільш загальними назвами їжі були: *ѣдь* < jědь «їжа», *ѣденьѥ* < jědenьje «їжа» (пор. діал. *їдення, їдження* «їжа» — Гр., II, 196), *кърмъ* < kъrmъ «їжа, харчі, корм (для тварин)», *кърмлю* < < kъrmja «їжа, харчі (що їх кому-небудь хтось дає)»: имѣньѭ не щадѧще ни питьѭ. ни *ѣденьѩ* бранѭше (ПВЛ, 148); ѣда хлѣбъ соухъ (и) зелиѥ варено без масла... се же *ѣдь* его бѣ вьсегда (ЖФ, XII—XIII, 109); пор. ще: на *снѣдь* на веселье (МП, 244); а мѧсо дати ѡвьнъ или полъть, а инемь *кормомь,* что има чрево възметь (ПР, сп. 1282, 128); бо баба... коупѧщи *коръмлю.* потаи... приносѧщи (ЛГВ, 837); пор. ще: А се ц(е)рк(о)внии соуди... еретичьство, зоуб*оѣжа* (УВ, XI, сп. XIV, 23) «укус зубами». Нерідко пам'ятки фіксують старослов'янізм *пища* (про це свідчить **щ** відповідно до ***tj**; кор. **пит**-ати «годувати»): сгнившее сѣно и солому кто обрѣташе, то бяше им *пища* (И. Ф., XI, сп. XVI, 412). Іншим старослов'янізмом було вживане в літературній мові слово *брашьно* «їжа, харчові припаси, страва»: не бѣ оу ни(х) *брашна*... и бѣ гладъ великъ (ПВЛ, 73—74); да емлю(т)... [на путь] *брашно* (31); хлѣби же и *брашьно*... да адѧть (СУ, 119). Давньоруська повноголосна форма *борошьно* засвідчується із значенням «хліб, мучні вироби; мука, борошно (?)»: а вирникоу... или сѧ пригоди в говѣніе р(ы)бами... а *борошна* колько могуть изъѧсти (ПР, сп. XV, 73). Запаси, в тому числі харчові, мали загальну назву *готовизна* (кор. **готов-ъ**): бѣ же

---

59 *Воронин Н. Н.* Зазнач. праця, с. 263.

тоу *готовизни* много. въ бретьюничахъ и в погребѣ(х) вина. и медовѣ и что тѧжкого товара (ЛК, 333).

З процесом термічної обробки продуктів пов'язані дієслова *печи* < *pekti «пекти», *варити* < variti, *прѧжити* < pr'ažiti «прягти, пряжити», *кыпѣти* < kypěti «кипіти»: въж(д)ѧгати огнь. идеже хлѣбы *пекоуть* (УС, XII, 262); ни мѧсъ *варѧ*. потонку изрѣ(за)въ. кон(и)ну ли. звѣрину ли. или говѧдину. на оугле(х) *исп(е)къ* юдаху (ПВЛ, 64); пор. ще: мука Иродова *кипить* сѣрою горящею (ХД, 1108, сп. XV, 5); прѣдъложитьсѧ... ривифъ *прѧженъ*. капоуста же солона (УС, XII, 259). Заможні люди та монастирі тримали кухарів (*поваръ*) та пекарів (*печьць*): в кнѧжи... конюсѣ, или въ *поварѣ*, то 40 гривенъ (ПР, сп. 1282, 124); помагати поча *поваро(м)* варѧ на бра(т)ю (ПВЛ, 195); *поваръ* же глѣбовъ именьмь търчинъ (ЖБГ, XII—XIII, 53); а проскоуры повьсьгда мѣшены боудоуть ѡ(т) *печьцѧ* (СУ, XII, 126). Здається, назви *поваръ* (від по-**вар**-ити) і *печьць* (від *печи*) — давньоруські утворення. Натомість слово *вариво* < varivo «вариво; те, що варять або зварена страва» успадковане з праслов'янської мови: въ *вариво* зелию вълагаıемоу (СУ, XII, 121).

У харчуванні населення Київської Русі, в якій основою господарства було землеробство, велику роль відігравали вироби з зерна, зокрема хліб [60]. Більшість давньоруських лексем, що пов'язані з виготовленням хліба та іншого печива,— праслов'янського походження: *мука* < mǫka «борошно, мука», *от(ъ)рубъ* (*от(ъ)руби*, мн.) < ot(ъ)rǫbъ «висівки» (діал. зак. *отрубй*) (кор. **руб**-ати), *решето* < rešeto, *укропъ* < ukropъ «гаряча, тепла вода, окріп» (кор. **кроп**-ити), *квасъ* < kvasъ «закваска, розчина» (пор. діал. *квас* — Гр., II, 230), *дрожди(-ье)* < droždži(-ьje) (ЭССЯ, V, 128) «дріжджі», *тѣсто* < těsto, «тісто», *мѣсити* (*мѣшати*) < měsiti та ін.: *моукы* не имамъ на испечениıе *хлѣбомь* (ЖФ, XII—XIII, 115); положеныи *квасъ* на състроıениıе хлѣбомъ разливаахоу (91); сберѣте аче и по горсти ѡвса. или пшеницѣ. ли *ѡтрубъ* (ПВЛ, 128); пор. ще: *тѣсто мѣсѧщемъ*. и пакы имъ лѣющемъ оукропъ в ниıе (ЖФ, XII—XIII, 112); *тѣсто мѣшааше* и хлѣбы пека (97); Обаче *дрождия* ıего не искыдаша (Ср., I, 724); двери... учинени хитро, яко и *решето* (ХД, 1108, сп. XV, 10). У писемності XI—XIII ст. широко фіксується успадкована з праслов'янської мови лексема *хлѣбъ* < xlěbъ «хліб» як у прямому, так і в переносних значеннях «їжа, харчі», «засоби до існування», «утримання»; уживалися також слова *коврига* < kovriga (-ъ) «буханець (можливо, некруглої, прямокутної форми)» або «сухар», *колачь* < kolačь «калач» (первісно виріб у вигляді кола, колеса — Mach., 267): помалу огѧдавъсѧ

[60] *Воронин Н. Н.* Зазнач. праця, с. 263. Для того, щоб зерно *молоти* < *melti застосовували ручний *жьрновъ* < žьrnovъ «жорна», але принаймні з XIII ст. вже відома була водяна *мельница* «млин» (від мел-ю): Постави же в печерѣ *жерновы* ... от сусѣка пшеницю взимаа и ту своими рукама измилаше (КП, XIII, сп. XV, 165); начаша *жорновы* молоти (166); или что церковное... огороды, винограды, *мелници* (Яр., 1267, сп. XVI, 58); икона юже есть в городѣ *Мѣлницѣ* (ЛГВ, 847).

кусаше *хлѣба* (ПВЛ, 194—195); *хлѣбъ* ѣдучи дѣдень (254); изидѧше из мон(а)стырѧ. взаимꙗ мало *ковріжекъ* (185); а пошлины отъ него идеть 40 *колачеи,* 40 хлѣбовъ (Вс. Г., 1135, сп. XVII, 5). Хліб пекли з різного борошна. З просіяної муки мілкого помолу випікався *хлѣбъ чистъ.* Він міг бути *творєныи* «приправлений» медом або маком: да бывають имъ *хлѣби чисти* зѣло. дроузии же ω(т) нихъ съ *медъмь* и съ *макомъ творени* (ЖФ, XII—XIII, 112); ꙗдь ихъ бѣ ръжанъ *хлѣбъ* (87). Часом фіксується назва *посмагъ* «сухар», різновид хліба» (пор. *смажити,* проте не виключений зв'язок із гр. *παξαμάδας* «сухар»): намочивъ же старець ковригъ, рекше соухыꙗ *посмагы* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 401). Стосовно хліба й сиру вживалося дієслово *краꙗти* < krajati «різати, краяти» та його іменниковий дериват *укрои* «кусень, окраєць»: Аже се родоу и рожѧницѣ *краꙗть* хлѣбы, и сиры, и медъ (Кир., 1156, сп. XIII, 31); чѧсть хлѣба *оукроꙗ* два (СУ, XII, 128). Синонімом *укроꙗ* виступала лексема *укрухъ* < kruxъ (пор. діал. *крухова* сіль «кам'яна сіль» — Гр., II, 315): избывающаꙗ сѧ имъ *оукроухъ* ω(т) хлѣба (СУ, XII, 120). З нею етимологічно споріднені *кръха, кръхътъ, кръхътъка, -ъца* (здр.) < *krъxa, krъxъtъ* «крихта, криха, крихітка»: А *крохы* въспоуть въ ты *крохы,* иже то съ литона сънимають (И. Н., 1168, сп. XIII, 78); Достоить... испрати платъ... въ немже *крохотъцѣ* (Кир., 1156, сп. XIII, 40); при Аврильꙗнѣ *крохти* сребреныꙗ спадоша (ЛК, 278).

Виробом із муки був і *пирогъ* < прасл. півн. pirogъ, хоча давньоруські контексти не дозволяють точно визначити зміст цього слова. На думку істориків мови, це «хліб із борошна, просіяного через сито»: Даютьсѧ *пирози* мнихомъ (Ср., XII, II, 933) (пор. діал. *пиріг* «вареник» — СУМ, II, 356). Праслов'янська форма зберігалася в назві мучної страви *млинъ* < mlinъ «млинець»: *Млины* прѣсны, помазаны масломъ (Ср., сп. XIV, II, 158).

До харчової сировини з обробленого зерна належали відомі з праслов'янських часів *крупа(-ы)* < krupa «крупи, крупа» і *пьшєно* < pьšeno «пшоно, товчене просо» (кор. пьх-ати), з яких варилася *каша* < kaša — одна з основних давніх страв, в тому числі й на княжих весільних пирах: ωсвѧщають приносимаꙗ къ церкви плодоносиꙗ, рекъше *кроупы* или кутьꙗ за мертвыꙗ (ОВС, XIII, 98); наполнивъ три возы брашьна хлѣбъ и сыръ и рыбъ... и *пьшено* (ЖФ, XII—XIII, 109); поста(ви) *кашоу* по(ст)ави *пирогє* тоу иди (ДННСС, XII—XIII, 148); Оженися князь Александръ... вѣнчася въ Торопцѣ; и ту *кашю* чини, а в Новгородѣ другую (ЛН, 289); пор. ще: желаю единыя *крупица* паче... обѣда (КП, XIII, сп. XV, 99) «крихта, крупинка». Назва християнської обрядової страви з крупів та ін. *кутьꙗ* «кутя», запозичена з с.-гр., пор. новогрецьке *κουκκία* (мн.) «боби», гр. *κόκκος* «зерно» (Ф., II, 435) через старослов'янську (пор. діал. зак. *бобал'кі* «круглі дрібненькі галушечки, що їх споживають на святий вечір»). Прямо з грецької ввійшли в давньоруську слова *оруза* < *ὄρυζα* «рис», який мав і народну назву *саракиньскоѥ (сорочиньскоѥ) пьшєно* (*саракинъ* «мусульманин»):

коупити медъ. *орузье.* и зелиє (УС, XII, 126); да съварѧть *о(р)узи* рекше *сорочиньскоє пшено.* и да полѣють съвьрхоу по неи медъмь (261).

З борошна в Давній Русі робили *цѣжь* < *cědjь «розчин для киселю» (кор. цѣд-ити, пор. діал. *цід* «фермент для тіста, виготовлений із отрубів» — Гр., IV, 431); з цього розчину варили *кысєль* < kyselь (дериват із суф. -jь від прикметника kyselъ «кислий») «кисіль»: сберѣте аче и по горсти ωвса. или пшеницѣ. ли ωтрубъ... и повелѣ женамъ створити *цѣжь* в немь же варѧть *кисель* (ПВЛ, 128).

У давньоруському меню, особливо заможних верств населення та ченців, помітну роль відігравала й їжа тваринного походження, сировину для якої давало переважно домашнє тваринництво, а також полювання, риболовля.

Їжа з молока та м'яса мала загальну назву *скоромъ* < *skormъ (його пов'язують із kъrmъ — Ф., II, 653) «скоромина, скором»: Черньца въ скимоу постригавъ, не дахъ ꙗсти *скорома* до осмаго дни (Кир., 1156, сп. XIII, 25). Здоєне *молоко* < *molko споживали або виробляли з нього (ще від праслов'янської епохи) *сыръ* < syrъ та *масло* < maslo < *maz-slo: а за коровиє *молоко* 6 ногатъ (ПР, сп. 1282, 126); не велѧ ему ѣсти *масла* ни *молока.* въ среды. и в пѧтки (ЛС, 354); не ꙗсти *сыра* и мѧса томь дни (Кир., 1156, сп. XIII, 52), пор. ще: издоꙗноє млѣко въ не(д). да не *насырѧть* (УС, XII, 121). У літописах згадується й кобиляче молоко (*«чьрьноє молоко»*), що перебродило,— *кумызъ (кумузъ)* < тюрк. kumyz (пор. тат., казах. kumyz — Ф., II, 416) «кумис», яке споживали кочівники (половці, татари): Половци напилисѧ бѧхоуть *коумыза* (ЛК, 651). На Русі споживали також молозиво <*molzivo, в якому вже немає крові: А *молозива*... да быша съ три дни телѧти даꙗли, а потомь чистоє сами ѣли (Кир., 48).

Молочні вироби (сир, масло, сметана), а, можливо, й жири позначав давньоруський семантичний неологізм *волога* < *volga (первісне значення «волога, вологість»): а за кормъ, и за *вологу,* и за мѧса, и за рыбы 7 коунъ (ПР, сп. 1282, 132); да ємлеть на всѧкъ днь ω(т) манастырѧ. чѧсть хлѣба оукрою два... вина... по д чашѣ... а *вологи* равьно съ мнихы. вариво и сокъ (СУ, XII, 128). Деякі дослідники вважають, що це значення слова розвинулося не в усіх давньоруських говорах і фіксується в ранній новгородській писемності, а тепер подібна семантика слова притаманна північноросійським говіркам [61]. Проте цитований Студійський устав — виразна південноруська пам'ятка. В південно-західних діалектах української мови і тепер функціонує *волога* зі значенням «жирна волога, вологість» (Ж., 118), що свідчить про загальнодавньоруський ареал семантики лексеми.

З праслов'янської мови в давньоруську перейшли назви *мѧсо* (вживалася і в множині) < męso «м'ясо, м'ясна їжа, страва»,

---

[61] *Филин Ф. П.* Происхождение..., с. 566—567.

пълть < pълtь «половина туші» (пор. *півть* «великий кусок сала з цілого боку свині» — Гр., III, 158), *кълбаса* < kълbasa «ковбаса»: а *мꙗсо* дати ѡвьнъ или *полъть* (ПР, сп. 1282, 128); повелѣ ему ѡдину не҃(д)лю порозную ѣсти *мꙗса* (ЛК, 520); єму *бѣ* нелюбо... ѡ неꙗденьи *мꙗсъ* свиныхъ (ПВЛ, 85); нѣции оубо хытростью некако створꙗють снѣдьно, єже глаголють *колбасы* (Ср., 1282, I, 1249).

Привертає увагу те, що, крім ковбаси, в пам'ятках давньоруського періоду не згадується жодної спеціальної назви м'ясної страви. Назви м'ясних продуктів і страв, як правило, є дериватами з суф. **-ина**, насамперед від загального чи конкретного найменування відповідної тварини: ни мꙗсъ варꙗ. но потонку изрѣ(за)въ. *конину* ли. *звѣрину* ли. или *говꙗдину*. на оугле(х) исп(е)къ ꙗдаху (ПВЛ, 64); [у хазарів] *свинины* не ꙗсти ни *заꙗчины* (85). У зв'язку з дедалі більшим використанням коней у сільському господарстві конину, вживану в їжу до XI ст., їли тільки у виключних випадках — під час голоду [62], при нестачі харчів, коли споживали навіть *пьсину*: и *конину* ѣдоша (ЛК, 560); [в голод] ядяху... *конину, псину*, кошкы (ЛН, 70). У пам'ятках засвідчується негативне ставлення, особливо деяких церковників, до таких продуктів, як *медвѣдина, бобровина, вѣверичина, тетерєвина:* Аще кто что поганоє съꙗсть... или *кобылину*, или *медвѣдину* (УЯ, XI—XII, сп. XVI, 89); Ядять бо съ псы и с кошьками... *медвѣдину* и *бобровину* (КП, XIII, сп. XV, 190); смердъ дѣлꙗ помолвихъ, иже... дроузии ꙗдꙗть *вѣверичиноу*... аще быша и *вѣверичиноу* ꙗли, или ино недавлено, нѣтоу бѣды (Кир., 1156, сп. XIII, 48); А *тетеревиноу* принесли ꙗмоу бꙗхоу на пиръ, и повелѣ... преметати чресъ тынъ (47). Хоч деякі вищі церковні сановники казали, що «достоить» «*Все... ѣсти* и *въ рыбахъ*, и *въ мꙗсѣхъ*, аще и самъ сꙗ не зазрить, ни гноушаꙗтьсꙗ» (Кир., 1156, сп. XIII, 47). Церковні правила й, очевидно, звичай XI—XIII ст. дозволяли їсти м'ясо тільки зарізаної (*зарѣзати* < прасл. zarězati) тварини, заборонялися *давленина* «тварина, задавлена іншою, зокрема, мисливською твариною або в пастці, в тенетах» та *звѣроѣдина* (*звѣроꙗдина*) «тварина загризена хижаком»: ничего же не възбранꙗи... развѣ... *давленины*, крове, *звѣроꙗдины* (Кир., 1156, сп. XIII, 47). Як назви продуктів або м'ясної їжі могли вживатися найменування й самих тварин, напр.: маиꙗ. л҃а. *поросꙗте* не ꙗждь (Ізб. 1073, 251).

Населення Київської Русі споживало також *ꙗица* (*ꙗицє* < aje, ajьse «яйце») та *рыбу*, її *икру*: даи... таже сыръ (и) *ꙗица* (Кир., 1156, сп. XIII, 38); достоить медъ ꙗсти... а *икра* по все говѣньє бѣлцемъ (31—32). *Рыба* споживалася *просолена* та *прѣсна* (*прѣснъ* < prěsnъ < *prěsknъ «прісний»): ꙗгда повелить ѣсти рыбы. или *просолены*. ꙗгда *прѣсны* (СУ, XII, 121).

Назви їжі з овочів, за винятком *сочиво* «їжа з сочевиці», збігаються з назвами відповідних рослин, напр.: вълѣють масло въ соло-

---

[62] *Воронин Н. Н.* Зазнач. праця, с. 265—266.

ноую *капоустоу* (УС, XII, 260); ничему же бы причастилься... развѣ хлѣба и *сочиву* (ін. сп. *гороху*) (КП, XIII, сп. XV, 99); *рѣпы не ѣжь* (Ізб. 1073, 251). Городина позначалася загальним терміном *зелиє*, як це видно з контексту: подобаєть ѣсти брашьна. в҃. єдино съ *зелиємь*. а дроугоє съ сочивъмь (УС, XII, 258).

До хлібних продуктів, страв додавали рослинні жири — *масло* < maslo < *maz-slo «олія», яке можна було *бити, выбити, избити* з насіння рослин, зокрема льону і конопель: ѣда хлѣбъ соухъ (и) зелиє варено без *масла* (ЖФ, XII—XIII, 109); помысли строитель цр҃квьныи въ сѣмени льнѧнѣмь *изби(т)и масла* (113). Торговці привозили на Русь і масло *дєрєвꙗноє*, або *масличьноє* («оливкова олія, масло»): и *маслъмь древꙗнымь* помажють єи роукоу (Чуд. РД, XII—XIII, 65); *ѡлѣа*, рекше *масличьнаго масла* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 454). Оскільки при іменнику не завжди є означення, іноді важко визначити, йдеться в тексті про масло чи про олію, тому привертає увагу введення в цитований давньоруський текст слова *олѣи* < гр. ἔλαιον «олія».

Тексти XI—XIII ст. засвідчили й назви тваринних жирів, успадковані з праслов'янської мови: *тукъ* < tukъ «жир, тук (заст.)», *лои* < lojь «лій, жир рогатої худоби» (кор. той же, що і в *лити*), *сало* < sadlo (кор. сад-ити, тобто йдеться про жир, що осідає): паче *тоука* овьнѧ (Ср., III, 1036); мнихы их ядять *лои* (КП, XIII, сп. XV, 190); Черьцемъ ихъ ясти свиное *сало*, еже при кожи (Ср., III, 245).

Важливим додатком до хліба, страви була *соль* < solь «сіль»: не пустиша гостей из Галича, ни лодіи от Перемышля, и не бысть *соли* въ всеи Рускои земли (КП, XIII, сп. XV, 152).

Привізною спецією був *пьпьрь (пьпьрьць)* < рьрьгь (Mach., 444) «чорний перець» (діал. *попер* — Гр., III, 321). Вживався й *уксусъ* < гр. ὄξος, або *оцьтъ* < лат. acetum (можливо, праслов'янське запозичення) «оцет»: Ривиѳиноваꙗ оуха съ кропъ(м) и *пьпьрьмь* (259); намочивъ же старець ковригъ... и оуливъ *оуксоусъ* в масло (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 401); Пролитіе *оцта*, ли масла (Ср., II, 841).

Ще з праслов'янських часів основним солодким продуктом був *мєдъ* < medъ: не погнетши пчелъ *медоу* не ѣдать (ЛГВ, 763). Оскільки цим словом позначався і напій з меду, мед як харчовий продукт передавався сполученням *медъ прѣсныи*: Въ чистоую недѣлю достоить *медъ* ꙗсти *прѣсныи* (Кир., 1156, сп. XIII, 31—32).

Необхідно відзначити успадковані з праслов'янської мови слова на позначення часу приймання їжі в певну пору — *заутрѣкъ* < zajutrъkъ «сніданок» (кор. утр-о «ранок»), *обѣдъ* < obědъ «обід» (кор. -ѣд-ати «їсти»), *ужина* < južina «полудень, полуденок, час приймання їжі між обідом і вечерею» (споріднене з *угъ, югъ* «південь»), *вєчєрꙗ* < večer'a «вечеря»; відповідно процеси приймання їжі позначали дієслова *заутрѣкати* «снідати», *обѣдати, обѣдовати* < obědati «обідати», *ужинати* < juzinati «полуднувати», *вєчєрꙗти* < večer'ati «вечеряти»: ре(ч) С҃тополкъ да *заоутрокаи* (ПВЛ, 259); велѣлъ єсмь бити въ нє на *ѡбѣдѣ* коли игоуменъ *ѡбѣдаєть*

(МГ, 1130, 33); онѣ(м) *обѣдующи(м).* и плакатисѧ нача попадьꙗ (ПВЛ, 261); Василько... иде... в монастырь. и *оужина* ту (258); *Обѣда* и *оужины* за оупокои крестити не уставлено (Ср., III, 1166); поставить сѧ имъ ѡ(т) оставльшаго сѧ сочива на *обѣдѣ. вечерѧ* бо ради ничьесо же варити подобаѥть (СУ, XII, 119).

Утримання від усякої їжі або тільки від скоромної, що було заведено християнською релігією, позначалося словом *постъ* < ст.-сл. *постъ* (< д.-в.-н. fasto «піст») «піст, період церковного посту», *пощєньѥ,* а відповідний процес — словом *постити (сꙗ):* аще болни будуть *поститисѧ* не могуть... да не изнемогуть *постомь* (Іо., 1089, сп. XIV, 9).

Найбільш поширеною загальною назвою напою в давньоруській мові виступає дериват дієслова *пити* — *питьѥ* < pitьje; цим же словом позначався й хмільний напій: боле чтите гость... аще не можете даромъ. брашном. и *питьємь* (МП, 246); кнѧзи Пиньсции... приѣхаша к Василкови с *питьемь.* и начаше веселитисѧ (ЛГВ, 856). Можливо, під впливом старослов'янської мови або як семантичний архаїзм у значенні «напій» вживалося слово *пиво* (пор. *вариво*): медоу не имамъ... ими ми вѣроу о͠че ꙗко съсоудъ тъ въ немь же бѣ таковоѥ *пиво,* опровратихъ (ЖФ, XII—XIII, 114).

Звичайним нехмільним напоєм був *квасъ* < kvasъ «квас» (кор. той же, що і в кыс-нути): Въ чистоую недѣлю достоить медъ ꙗсти ꙗрѣсныи, и *квасъ* житныи (Кир., 1156, 31—32). Цей напій міг бути і хмільним, адже він згадується поруч із таким медовим напоєм: [Володимир Святославович] повелѣ... *медъ* въ бчелка(х). а въ другы(х) *квасъ.* возити по городу (ПВЛ, 126). Іменник *пиръ* < pirъ «учта, бенкет» — дериват дієслова *пити*: почаша звати Д͠вда на *пиръ* (ЛК, 682). Пир у складчину іменувався *братьщина* (кор. братьск-ыи): начаша Ростислава звати льстью оу *братьщиноу...* на Петровъ д͠нь (ЛК, 495). Найпопулярнішим хмільним напоєм на Русі був *медъ:* обрѣте бъчьвь... пълъноу соущю *меду...* иди и носи... кънѧзю... и братии подаи ѡ(т) нѥго да пиють (ЖФ, XII—XIII, 114). При виготовленні цього напою мед необхідно було *(роз)сытити* < sytiti, тобто розчинити водою (від *сытити* «насичувати», сыт-ый «ситий»). Цей розчин називався *сыта* < syta (пор. с.-х. sita «різновид меду; мед, що сам витікає, мед без сотів» — Sk., III, 245) «сита»: повелѣ искати меду. ѡни же... взѧша меду лукно... и повелѣ *росытити* вельми и въльꙗти в кадь в друзѣмь колодѧзи... придоша... к другому кладѧзю и почерпоша *сыты* (ПВЛ, 128—129). Ситу варили й піддавали ферментації медовари: съвезоша меды мнози зѣло. и *възвариша* (ПВЛ, 57); *варѧ.* т͂. Проваръ меду (125); слати *медовара* по грамотѣ (ГВНП, 1266, 11).

Іншим хмільним напоєм було *пиво* < pivo, на виготовлення якого йшов *солодъ* < *soldъ «солод, пророщене хлібне зерно, висушене й змолоте» та *хмєль* «хміль»: не носи коутьѣ, ни *пива* (ПС, к. XIII, 105); вирьникоу взѧти 7 вѣдеръ *солодоу* (ПР, сп. 1282, 123).

У Галицько-Волинському літописі засвідчується *олъ* < прасл. olъ «напій із хлібного зерна»: да боудеть емоу вина же и *ѡлоу*. по скоудоу (ЛГВ, 747). У конфесійних (навіть канонічних) текстах давньоруської редакції лексема *олъ (оловина)* заміняє (Ср., II, 663) грецьке запозичення *сикєра* < *σίκερα* < д.-євр. (грецьке слово мало значення «хлібне або фруктове вино»). Пор. *Оловина:* Напой вшелакій кро(м) вина.., напитокъ, трунокъ, питьє, напо(и) з(ъ) ячменю (Бер., 1627, 79); *Сікера, є(в),* Хмѣлный напитокъ или пьанство (232), рос. діал. *оловина* «осад і залишки браги, пива, квасу» (Даль, II, 671).

З праслов'янських часів відоме й вино < vino, яке привозили в Русь переважно з півдня [63], але в погребах навіть удільних князів, як згадують стародавні літописці, була така значна кількість вина, що навряд чи його привозили тільки з чужих країв; вино могли виробляти й на південному заході Русі чи в Тмутаракані: привезоша г҃. возы. пълъны соуще кърълагъ съ *винъмь* (ЖФ, XII—XIII, 111); въ погребѣхъ было... *вина* п҃ корчагъ (ЛК, 334).

Поселення, будівництво, житло та інші споруди. Давньоруська лексика зазначених сфер дуже багата. В ній відбивається розвинене в Київській Русі будівництво, архітектура тощо. І тут абсолютно переважає праслов'янська спадщина. Будівництво сакральних та інших споруд після прийняття християнства зумовило запозичення з грецької мови (або через її посередництво) деяких архітектурних термінів.

Частина земної поверхні, зокрема територія, обрана для поселення чи заселена людьми, позначалася полісемним словом *мѣсто* < mêsto «місце»: да проводимъ ю сквозѣ всако страшно *мѣсто* донде(ж) приіде(т) въ бестрашноє *мѣсто* (ПВЛ, 35); [словѣне] прозвашаса имены св(о)ими. гдѣ сѣдаше на которомъ *мѣстѣ* (6). Поняття «проживати, поселитися на певному місці; населяти» з праслов'янської давнини передавалися словом *сѣдѣти* < sěděti (пор. *сидіти* «мешкати, проживати де-небудь, у когось» — СУМ, IX, 159); бѣ бо тогда вода текущи. въздолѣ горы Києвьскиꙗ. и на подольи не *сѣдяху* людьє (ПВЛ, 55). Дериват цього слова *присѣдѣти* відповідно вказував «населяти територію, що прилягає»: а... Тиверьци сѣдаху бо по Днѣстру *присѣдяху* къ Дунаєви (ПВЛ, 13). Паралельно з *сѣдѣти* в цій же функції виступає давнє дієслово *жити* < žiti: Дулѣби *живяху* по Бу҃ гдѣ ныне Велынане (ПВЛ, 13). У давньоруській мові функціонувала й лексема *насєлити* < прасл. nasedliti «населити», похідна від сел-о: поча нарубати мужѣ лучьшиѣ... и ѡ(т) сихъ *насели* грады (ПВЛ, 121).

Дієсловами *витати* < vitati, *обитати* < *obvitati, *жити* < žiti *й перєбывати* передавали поняття «жити, мешкати в приміщенні, будівлі»: приходаще Роу(с) да *витаю(т)* оу ст҃го мамы (ПВЛ, 31); иде въ инъ градъ... и *обита* оу прозвутера (ЖФ, XII—XIII, 78);

[63] *Воронин Н. Н.* Пища и утварь..., с. 270.

не могоу *пребывати* въ келии. множьства ради живоущихъ бѣсовъ въ неи (ЖФ, XII—XIII, 100).

У давньоруській мові функціонували похідні від *село* лексеми *населити* < nasedliti «населити», *насельникъ* «поселенець, насельник (рідк.)»: а перьвии *насельници* в Новѣгородѣ Словѣне (ПВЛ, 20).

Місцевого жителя називали по-давньоруському простим *земьць* або композитом *тозем(л)ьць* (*то* — вказівний займенник), *туземьць* (*ту* «тут»): ибо Персѧне Магогь ѡ(т) *земець* наричють(с) (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 34); и вопраша *тъзѣмьльцѣ* многы... паки поиде (ЛГВ, 800). Людину, що прийшла з інших країв, з іншого міста, називали *находьникъ*, або *пришьльць*, «пришелець, приходець»: ту ся погребають страньни *пришельци* (ХД, 1108, сп. XV, 29); по *тѣмъ* городомъ суть *находници* Варѧзи (ПВЛ, 20).

На позначення пристановища в Галицько-Волинському літописі фіксується іменник *пристанъкъ*: да не боудеть емоу *пристанъка*. во всихъ земляхъ (ЛГВ, 747). Можливо, що слово *пристанъкъ* (пор. *пристанъ* «пристановище» в Мінеї XII ст.— Ср., II, 1461) було південною діалектною лексемою в давньоруській мові. Досить часто в текстах XI—XIII ст. засвідчується назва *пристанище* (Ср., II, 1461), щоправда, в оригінальних давньоруських творах вона зустрічається нечасто.

Місце або споруда, в яких не проживали або перестали проживати, мало атрибут *пустыи* < pustъ(jь) (пор. укр. *пустий, пустка*): силно множьство людей сѣдѣло перво на горѣ той и нынѣ же єсть *пусто* (ХД, 1108, сп. XV, 35); домъ Стѣкинтовъ. всь погоубленъ бы(с). еже и донынѣ *поусто*. стоить (ЛГВ, 828). Дериватами цього прикметника є дієслова *опустѣти* < opustěti «стати незаселеним, зруйнованим, пустіти» та іменник *пустыни* < pystyni «незаселена місцевість; пустеля» *пустошь* < pustošь «пустощі, даремність», від якого утворено *пустошьнъ* «суєтний, марний» (пор. діал. зак. *пустóшник* «ледар»): *ѡпустѣша* села наша и городи наши (ПВЛ, 222); прибѣже въ *поустыню* межи чехы и лѧхы (ЖБГ, XII—XIII, 54). Окремо відзначимо дериват прикметника *пустъ* — іменник *пуща* < *pustja «пуща, густий, дрімучий ліс», характерний для південних і західних давньоруських говорів: конь дики(х) своима рукама свѧзалъ єсмь. въ *пуща(х)*. ї. (МП, 251).

Порівняно невелике поселення, де проживав трудящий люд, переважно землероби, без спеціальних оборонних споруд, з праслов'янської епохи називалося *село* < sedlo (кор. sed-, пор. сѣд-ѣти «проживати, мешкати»); уживався також демінутив *сельцє* < sedlьce: и єсть *село* єє Ольжичи (ПВЛ, 60); за ѩнциномъ *селцемъ* (ЛК, 380). У старослов'янському апелятиві *село*, як вважають етимологи, збіглися два слова різного походження: *село* < sedlo «поселення, житло, дім» і *село* < selo (Ф., III, 596) «нива». Під впливом старослов'янської мови *село* із значенням «житло, дім» та «нива, оброблюване поле» вживалося зрідка і в давньоруській мові [64]. Термін

[64] Пор.: *Львов А. С.* Лексика..., с. 148.

ани• прасл. діал. vьсь «село» виступає переважно в тих пам'ятках XI—XIII ст., в яких помітний вплив старослов'янської мови, напр.: приѣхав же ко *вси*. рекомѣи Болдикища (ЛГВ, 832). Специфічним східнослов'янським терміном у мікрогрупі загальних назв поселення є термін *погостъ* «становище, садиба, де зупинялися князі під час подорожей; поселення, що виникло навколо такого становища» (кор. по-гост-ити): Мьстиславъ...взѭ городъ ихъ именемъ Медвѣжа глава. и *погостъ* бещисла взѧша (ЛК, 283); То же дилъ ѥсмь по всѣмъ городомъ и по *погостомъ*, и по свободамъ (УВ, XI, сп. XIV, 23). Абстрактний іменник *свобода* < прасл. svoboda, svebоda «воля, свобода» набув у давньоруській мові конкретного значення «вільне поселення».

Деякі дослідники вважають, що вже в XI ст. слово *дєрєвьнѭ* засвідчується із значенням «поселення в один або кілька дворів із прилеглими до нього угіддями» (Сл. РЯ, IV, 220), але контекст із «Повісті временних літ» — зажгоша болоньє ѡколо града [Києва]... зажгоша Стеѳановъ монастырь. и *деревнѣ* (ПВЛ, 232) — не дає змоги однозначно витлумачити значення зафіксованого слова. Не виключено, що тут мова йде про заготовлені для будівництва дерева (пор. укр. *деревня* з цим значенням — СУМ, II, 246).

Укріплене поселення, відносно великий населений пункт, де крім трудового населення, в тому числі ремісничого, жили й представники панівного феодального класу, іменувався *городъ* (нерідко виступає в неповноголосній старослов'янській формі *градъ*) < прасл. *gordъ: ре(ч) Володимеръ. се не добро єже малъ *городъ* ѡколо Києва. и нача ставити *городы* по Деснѣ (ПВЛ, 121). Місце, де була фортеця, косило ще назву *городищє*, невелике місто — *городъкъ, городьць*: и донынѣ наречють Ду(на)ици *городище* [65] Києвець (ПВЛ, 10); чии се *градокъ* (ін. сп. *городокъ*) (ПВЛ, 20); противу *Городьцю* (202). Та частина міста, яка знаходиться поза укріпленнями (передмістя), називалася *пєрєдъгородиѥ:* ѡстрогъ зажгоша. *пере(д)городье* все (ЛК, 457).

Жителі міста й села позначалися відповідними дериватами *горожанинъ* < *gordjaninъ і *сєлѭнинъ* < sedl'aninъ: Ѡлегъ вниде в городъ и приѭща и *горожане* (ПВЛ, 237); ѭже нынѣ творѧть *селѧне* (Ср., бл. 1280, III, 332).

Внутрішня укріплена частина міста, ядро його оборони, де була садиба феодала, мала специфічну давньоруську назву *дѣтиньць* — дериват іменника *дѣти* «діти»: видѣвше силу Половецькую повелѣша люде(м) всимъ бѣжати. изъ ѡстрога въ *дѣтинець* (ЛК, 456). Успадковане з праслов'янської мови *острогъ* < ostrogъ (кор. остр-ъ «гострий») позначало зовнішнє укріплення міста, частокіл, огорожу із вбитого в землю кілля. До термінів праслов'янського походження відноситься й *забороло* (часом у старослов'янізованій формі *забрало*) < *zabordlo «захищена дерев'яними конструкціями (напр., дошками) верхня частина міських укріплень, на якій

[65] Деякі лексикографи *городищє* в цьому контексті тлумачать «укріплене поселення, невелике місто» (Сл. РЯ, IV, 91).

знаходилися захисники міста під час бойових дій»: внезапу оударенъ бы(с) подъ пазуху стрѣлою. на *заборолѣхъ* сквозѣ дску скважнею (ПВЛ, 272).

Давньоруське слово *зажитьѥ* пояснюють як «місце для військ, поселення на період тривалих військових операцій; місце заготівлі харчів та фуражу» (Сл. РЯ, V, 196): ѥли бо бѧху в *зажитьи* Кузму Сновидича (ЛК, 501); и не дадѧхоуть. ни из города вылѣсти. в *зажитье* (ЛГВ, 894). Дериват цієї лексеми — *зажитьникъ* «особа, що заготовляє харчі для війська, фуражир»: ту прибѣгоша *зажитници* (ЛК, 335).

Обов'язковим елементом населеного пункту є *улица* < ula, ulica «вулиця», «прохід (підземний)»: в нощи тутънъ станѧше по *улици* (ПВЛ, 214); бы(с) полна кельѭ ихъ. и *оулица* печерскаѭ (193). У місті знаходяться *търгъ* (*тържькъ* (здр.), *търговищє*) < tъrgъ «площа, місце, де торгували, ринок; площа взагалі»: Аже боудеть близь *торгъ,* гдѣ купити (Кир., 1158, сп. XIII, 50); волокоша и... через Бабинъ *торжекъ;* поверженъ есть на *торговищи* (ЛК, 353).

Слово *дворъ* та його дериват *подворьѥ,* успадковані з праслов'янської доби (dvorъ, podvorьje), пам'ятки давньоруської мови засвідчують із значенням «двір, сукупність житлових і господарських споруд, огороджена ділянка землі з такими спорудами»: созовите Кыѭны. на *дворъ* къ ст҃ѣи Софьи (ЛК, 347); вести и на кнѧжь *дворъ* (ПР, сп. 1282, 126); зажгоша *дворъ* тысѧчкого... а инѣхъ *дворовъ* з҃ сгорѣ (ЛК, 534). Вхід і вихід із міста, міських укріплень, окремих дворів, огороджених споруд здійснювався через *ворота* < *vorta «ворота, брама»: оустрѣмишасѧ побѣгноути до дитиньца. и не можахоу оумѣстити(с) во *ворота.* зане мостъ бѧше оузокъ *воротомъ* (ЛГВ, 853).

Найзагальнішим словом, що позначало процес будування поселення чи споруди, було успадковане з праслов'янської мови *ставити (поставити)* < staviti: Ѡлегъ нача городы *ставити* (ПВЛ, 875); ц҃ркви много Х(с)вы *поставль* (916). Поруч із ним у давньоруській мові вживалися дієслова *строити* (Ср., II, 554), *зьдати* та похідні від нього [66]. Коли йшлося про будівництво з деревини, виступало дієслово *рубити (сърубити):* приставимъ вы хоромомъ *рубити* (ПВЛ, 142).

Антонімами дієслів *ставити, рубити* у лексиці, пов'язаній із будівництвом, були лексеми *роз(ъ)мєтати* «розібрати, зруйнувати» (пор. *розкидати* «руйнувати, розвалювати будівлю» — СУМ, VIII, 695, *роз(ъ)нести* «рознести», *роз(ъ)имати* «розібрати», *розорити, раздрушити* «зруйнувати»: ѡже есте мои мирници. *розмечете* (ін. сп. *розмечѣте)* (ж) городы свои всѣ. Левъ *розмета.* Даниловъ и Стожекъ... Лвовъ *розмѣта* (ЛГВ, 849); бурѧ... *розноси* хоромы. и товаръ и клѣти (ЛК, 314); требища... *разори* (Ср., III, 50); Б҃ъ вѣтром(ъ) великимъ *разр(у)ши* столпъ (ПВЛ, 5).

[66] *Львов А. С.* Лексика.., с. 140—141.

Дієслова *роз(ъ)копати, роз(ъ)грєсти* вживалися із значенням «зрівняти з землею, зруйнувати (місто, укріплення тощо)»: городъ *розгребоша* (Ср., III, 152); прислал мѧ Боуранда. и велѣлъ ми городъ *роскопати*... и нача *роскопывати* городъ (ЛГВ, 850).

На позначення будівельника (очевидно, дерев'яних споруд) існувало специфічно східнослов'янське слово *плотьникъ* (дериват іменника *плотъ* «тин, пліт» — Ф., III, 285): что придоста с хромцемь симь. ѡ вы *плотници* суще. а приставимъ вы хоромомъ рубити нашимъ (ПВЛ, 142). Назва виникла у зв'язку з тим, що первісна функція *плотьника,* напевне, зводилася до плетіння стіни, тину, адже первісним житлом слов'ян була напівземлянка з плетеними й обмазаними глиною стінами [67] (пор. і н. Wand «стіна» та winden «вити»). До цього варто додати, що давні слов'яни (навіть у місцях, де вдосталь деревини) будували надземні будівлі з плетеними стінами, обмазаними глиною. Такі житла зводилися і в містах, особливо після катастроф і в часи господарського занепаду [68]. О. С. Львов твердить, що це слово більше вживалося в північно-східних давньоруських областях, адже його нині не знають українська і білоруська мови [69]. Але це недостатньо обгрунтована думка, адже термін *плотникъ* на білоруських та українських землях фіксується ще на початку XVI ст.: ... *плотниковъ* и иныхъ ремесниковъ (АЗР, 1503, I, 358). Порівняно рано давньоруська мова запозичила слово *мастеръ:* Володимеръ помысли создати цр҃квь... пославъ приведе ю *мастеры* ѡ(т) Грекъ (ПВЛ, 121). Першоджерелом слова є лат. magister, але шляхи запозичення не з'ясовані (Ф., II, 578—579). Будівельник міських укріплень іменувався давньоруським словом *городьникъ:* А се урѡци *городнику:* закладаюче горѡдьню, куну взѧти (ПР, сп. XIV,114). Термін утворено від *городьня* «частина (ланка) міської або фортечної стіни — дерев'яний зруб, заповнений землею», «проліт мосту» тощо.

Основними матеріалами, з яких зводили будівлі, були *дєрєво* (часто фіксується в старослов'янській неповноголосній формі) < *dervo та *камы* (род. відм. одн. *камєнє*) < kamy «камінь»: видѣхъ бани *древены* (ін. сп. *древляны*) (ПВЛ, 7); двѣри же еи... оукрашены. *каменьемь* Галичкы(м) бѣлымъ... тесанымъ (ЛГВ, 844). З дерев'яним будівництвом та обробкою дерева пов'язані успадковані з праслов'янської мови слова *тєсати* < tesati, *стръгати* (1 ос. одн. теп. ч. *стружу*) < strъgati «стругати», *трѣска* < trěska» «тріска» (напевне, переважно південно-західне давньоруське слово), *колъ* < прасл. kolъ «кіл», *жьрдь* < žьrdь «жердь», *дъска* < dъska «дошка», *драница* < прасл. півн. dьranica «дранка, тонка дощечка для покрівлі» (пор. діал. *драниця* — СУМ, II, 407), *рубль* «відрубок деревини, кляп» (дериват руб-ати, пор. *рубель* «довга жердина, якою притиска-

---

[67] *Львов А. С.* Лексика..., с. 141.

[68] *Herman J.* Od Hradčian po Vinetu / Rané kultúry zapadných Slovanov. Martin, 1973, с. 97.

[69] *Львов А. С.* Лексика..., с. 141.

ють сіно при його перевезенні» — СУМ, VIII, 802) та ін.: вежа... создана... д[ер]евомъ *тесанымъ* (ЛГВ, 844); нача оукарати Болеслава гл҃а. да то ти прободемъ *трѣскою* черево. твоє толъстоє (ПВЛ, 143); взотъчена бы(с) на *колъ* (ЛГВ, 800); *жердью* оударить (ПР, сп. 1288, 125); снемше *доску* с печи (ПВЛ, 259); удвигнувъ *дощъку* (ХД, 1108, сп. XV, 66); въдала... въ томь *драницъ* сємьсътъ гривьнъ (ДНСК, XII, табл. 38); повелѣ юнь вложити *рубль* въ оуста има (ПВЛ, 178).

Праслов'янськими за походженням є й переважна більшість назв інших матеріалів, використовуваних у будівництві — *вапьно* < varьno «вапно», *солома* < *solma «солома», *гвоздь* < gvozdь «цвях, гвоздь (рідк.); гвіздь (діал.)» (СУМ, II, 45), *стькло* < stьklo «скло», *мѣдь* < mědь «мідь», *олово* < olovo, *плита* < plita «цегла, плита» та ін.: повелѣ... смолоу и *вапьно* и воскъ разварити (Усп. зб., XII—XIII, 214); бахуть же станове в городѣ *соломою* чиненѣ (ЛГВ, 853); *гвозди* желѣзныи (ПВЛ, 44); [в церкві св. Івана у Холмі] *ѡкъна* г҃. оукрашена *стеклы* Римьскими... помостъ бѣ слитъ ѡ(т) *мѣди*. и ѡ(т) *ѡлова* ч(с)та (ЛГВ, 843—844); Ты... огнемъ и *плиту* устроилъ еси (Ср., II, 965).

Із грецької мови (прямо або через посередництво старослов'янської мови) запозичено тільки назви *известь (извѣсть, извисть)* < ἄσβεστος «вапно», *керемида* (керамида) < κεραμίς, -ίδος «черепиця», *плинфъ (плинтъ)* < πλίνθος «цегла», *мороморъ (мраморъ)* < μάρμαρος: црквь ѡбнови... в Володимерѣ *извѣстью* (ін. сп. *известью*) (ЛК, 674); Керемидою заложи, плитами и *извистью*... видѣниє иконы заградி (Ср., XIII, I, 1206); Не бо камьниємь, ни *плинътомъ* зданию бахоу (Ср., XIII, II, 965); цркы... измощена *мороморомъ* (ЛС, 460); помощенъ есть весь двор-отъ *мраморными* досками (Х. Д., 1108, сп. XV, 19).

Назви знарядь та інструментів і їх частин, уживаних при будівництві, в абсолютній більшості є праслов'янською спадщиною давньоруської мови — *сокыра* < праcл. діал. sokyra [70] «сокира» (варіант *секыра* — результат впливу старослов'янської мови; етимологічно споріднена з **сѣк**-у «сікти»), *сѣчиво* < sěčivo «сокира» (не виключено, що це — старослов'янізм), *топоръ* < toporъ «топір», *топорище* < toporišče, *обухъ* < obuxъ «обух» (преф. **об-**, кор **ух-о**), *тыльє* «задня частина топора, обух» (пор. *тылѣснь, тыльснь* «обух, тупий кінець зброї», кор. **тыл**-ъ), *пила* < pila «пила», *долото* (виступає в церковнослов'янській формі *длато;* повноголосної форми тексти XI—XIII ст. не зафіксували) < *dolbto «долото» (кор. dьlb-ati «довбти»), *свьрдьло* < svьrdьlo «свердло», *тесла* < tesla «тесло, тесла (рідк.), кайло, кирка» та ін.: не су(т) то бз҃и .. но суть дѣлани въ древѣ. *сокирою* (ПВЛ, 70); аще кто дасть имъ ножь ли ли *секиру* (ПВЛ, 235); Юнь же ѡборота *топоръ* оудари и *тыльємь*

---

[70] *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология..., с. 150.

(ПВЛ, 176); Аже кто кого оударить... *тылѣснию* (ПР, сп. 1282, 124); Аще преломление боудеть *теслѣ,* ли ралоу, ли *пилѣ,* ли *сѣкырѣ,* ли *свьрдлоу* (Ср., бл. 1282, II, 931); *оскрѫдъ* (Ср., II, 723).

До назв інструментів, що могли вживатися й при будівельних роботах, відносяться також праслов'янського походження *лопата* < lopata «лопата», *мотыка* < motyka «мотика»: Злато *лопатою* начнеть сыпати (Ср., II, 47); юко се многъ народъ с *мотыками* [и] *лыскарѣ* глще. раскопаѥмъ печеру сию (ПВЛ, 197). Лексема *лыскарь* «кирка або заступ» (діал. *лискарь* «кирка» — Гр., II, 361, *рискаль* «заступ» — СУМ, VIII, 539, зак. *лыскáр'* «лопатка для розмішування глини»), характерна для мови східних слов'ян, не має певної етимології. Допускається запозичення його з тюркських мов (пор. казах. *лексер* «мотика» — Ф., II, 541).

Найзагальнішою назвою будівлі (особливо житлової) в давньоруській мові виступає *домъ* < domъ «дім, будинок» (таке значення цієї лексеми ще в праслов'янській мові засвідчує і прислівник *дома* < doma): взАша имѣньА много в *домехъ* и в манастырехъ (ЛК, 328); ту есть *домъ* былъ святаго Іоакима и Анны (ХД, 1108, сп. XV, 15). Активне функціонування лексеми в давньоруській мові спричинило розвиток у неї нового значення «маєток, господарство»: Аже кто оумираю роздѣлить *домъ,* на томь не стоюти (ПР, сп. 1282, 128).

Загальною назвою світської дерев'яної споруди було праслов'янського походження слово *хоромъ, хоромина* (нерідко виступала в формі множини *хоромы;* ст.-сл. форма *храмъ*) < *xormъ: что придосте... плотници суще. а приставимъ вы *хоромомъ* рубити нашимъ (ПВЛ, 142); аще кто вылѣзаше ис *хоромины* (215); Аже холопъ оударить... а оубѣжить въ *хоромъ,* а господинъ ѥго не выдасть (ПР, сп. 1282, 131). Зрідка як загальна назва будинку фіксується лексема *строѥньѥ: строѥньѥ* баньноє (ПВЛ, 209). Коренева частина іменника *зьданьѥ (зьданиѥ)* «будівля» та суфіксальна частина лексем *жилищє* (Сл. РЯ, V, 111), *обитєль (обитєлищє)* «житло» (Ср., II, 511) свідчать про те, що названі слова, можливо, старослов'янізми [71]. Власне давньоруським відповідником до *жилищє* було слово *жило* (пор. укр. *житло*): пожегше вся *жилы* градныя (Сл. РЯ, XI, сп. XVI, V, 111). Убоге житло, хижка мала назву *куча* < прасл. *kotja (пор. *куча* «приміщення для птахів і тварин» — СУМ, IV, 422; діал. зак. *укутáти (хыжу)* «поставити верх, стелю, вікна і двері»): Видиши нага соуща и боса, да ни *коуча* имѣющоу, где главы подклонити (Ср., I, 1384). Назва *хыжа* (*хыжица,* пор. *хыза, хызина*) «хижка, курінь, келія» вважається дериватом праслов'янського *xyzъ,* в основі якого лежить д.-герм. hûs «дім» (Ф., IV, 235): отъ въходящихъ въ *хыжю* ѥго (Ср., XII, IV, 1426); вълазити въ... оубогыю *хызины* (Ізб. 1076, 448). Лексема фіксується тільки в перекладних пам'ятках, однак наявність континуантів її в сучасних східнослов'янських мовах вказує на те, що слово функціонувало й у розмовній давньоруській мові.

[71] *Львов А. С.* Лексика..., с. 104—107.

Опалюване приміщення, опалювана кімната, лазня, зрідка — житло взагалі позначалися словом *истъба* (*изьба* — аналогія до іменників із суф. -ьба) < jьstъba (вважається запозиченням із герм. stuba «тепле приміщення, лазня», хоч існує погляд, що германське слово походить із праслов'янської мови — Ф., II, 120—121). Відповідно *истъбъка* — це невелике опалюване приміщення, невелика лазня: ѡни же пережьгоша *истопку* (ін. сп. *истьбу*). и влѣзоша Деревлѧне. начаша сѧ мыти (ПВЛ, 57); ѡбувшесѧ в теплѣ *избѣ* (228). Словом *клѣть* (здр. *клѣтъка*) < klětь називали як житлове, так і господарське приміщення — комору (пор. діал. *кліть* «комора» — Гр., II, 252): Аже крадеть кто скотъ в хлѣвѣ или *клѣть* (ПР, сп. 1282, 126); възгарахусѧ голубьници. ѡво. *клѣти*. ѡво вежѣ (ПВЛ, 59). Праслов'янською спадщиною давньоруської мови були також слова *теремъ* < *termъ «висока палацова будівля з профілем вежі; терем», «накриття, сінь у церкві» (похідне значення), *теремьць* (здр.), *сѣни* (мн.) < sěnь (одн.), або *сѣньница* (дериват від *сѣнь*) «частина будинку, споруджена на стовпах (могла поєднувати два будинки двору)» (пор. укр. *сіни*): бѣ бо ту *теремъ* каменъ (ПВЛ, 55); ѡнъ же стоꙗше на *сѣне(х)* съ снмъ... и посѣкоша *сѣни* по(д) нима (ПВЛ, 83); Вѧчеславъ. сѣдѧше на *сѣньници*. и мнози начаша молвити... ать посѣчемъ под ни(м) *сѣни* (ЛК, 397).

До праслов'янської спадщини давньоруської мови можна віднести назву *бесѣда* < besěda «альтанка, бесідка (рідк.)» (пор. *бесіда* «гуляння, банкет» — СУМ, I, 162): надъ ручаємъ: конець Пасынчѣ *бесѣды* (ПВЛ, 54).

Різні частини будівлі позначали слова *горьница/горьнъка* (здр.) «кімната, звичайно на поверсі» (від горьн-ии «горішній», пор. *горниця* «гарно прибрана кімната» — СУМ, II, 133), *гридьница* «кімната досить великих розмірів, де збиралося оточення феодала, влаштовувалися прийоми, урочисті церемонії; верхні кімнати феодалів» (від *гридь* «княжий дружинник, воїн, охоронець»), *ложьница* «спальня» (похідне від *ложе*): възлѣсти есть по степенемъ яко на *горницю* (ХД, 1108, сп. XV, 28); несоша и в *горенку* (ін. сп. *горницу*) (ЛК, 463); устави на дворѣ въ *гридницѣ* пиръ творити (ПВЛ, 126).

Через старослов'янську або прямо з грецької мови запозичено слово *полата* < παλάτιον < лат. palatium «палацова будівля, палац, палати, зал, кімната»: *полата* же Володимирѧ... стои(т) и до сего дне (ПВЛ, 111); со(з)ва црь болѧре своꙗ в *полату* (70). Звідси ж походить і слово *полати* «хори (в церкві)»: входять людіе въ церковь въ тѣснотѣ велицѣ... и *полати* вси полны будуть (ХД, 1108, сп. XV, 62).

Як житло ченцями використовувалася *печера*: бѣша жили черньци преже в *печерѣ* (ПВЛ, 159).

Назва тимчасового житла — *шатьръ* «шатро, палатка» — запозичена з тюркських мов [72] (пор. половецьк. čater — Ф., IV, 413):

---

[72] *Львов А. С.* Лексика..., с. 121.

вълѣзе въ *шатьръ* свои... леже съпати (ЖБГ, XII—XIII, 47); поставиша ему *шатеръ* (ЛК, 372). Житла кочівників мали такі назви: *станъ* < stanъ «шатро», *становище* «зупинка кочівників, становище», *вежа* «будівля легкої конструкції, кибитка, шатро»: С҃тополкъ же и Володимеръ идоста на *вежѣ*. и взаста *вежѣ* (и) полониша... и вельблуды и челадь (228). Необхідно зазначити, що вже в пам'ятках XII ст., особливо південноруського походження, *вежа* виступає із значенням «висока стаціонарна споруда, вежа»: оускочи Володимеръ Ꙗрославичь. из Оугоръ. из *вежѣ* каменое. тоу бо держашеть и король (ЛК, 666). Часом у значенні «вежа» фіксується семантичний старослов'янізм *стълпъ: столпъ* бо бѣ каменъ. высокъ перед вороты города (ЛГВ, 878) [73].

Назв господарських приміщень та пов'язаних із ними предметів, успадкованих із праслов'янської мови, давньоруські пам'ятки фіксують небагато — *гумьно* < gumьno «гумно», *житьница* < žitьnica «приміщення для зерна, житниця», *хлѣвъ* < xlěvъ «хлів», *ясли* < jasli «ясла» (на підставі сучасних слов'янських мов не можна визначити, яка з форм була праслов'янською: jasli, jasla чи jaslě), *стаꙗ* < staja «хлів, стайня» (пор. діал. *стая* «житло пастухів на полонині, стайня» — СУМ, IX, 673): Аже зажьжеть *гоумно* (ПР, сп. 1282, 131); *гоумно* его в немже *бѣ* стоговъ ѳ҃ сотъ (ЛК, 333); ни сѣють, ни орють, ни в *житницю* сбирают (Д. З., XII, сп. XVI, 24); Аже крадеть кто скотъ въ *хлѣвѣ* (ПР, сп. 1282, 126); *ꙗсли* скотиньскыꙗ (Ср., III, 1666); воиникомъ жилище и конемъ *стаю*... створи (ХА, сп. XIII—XIV, 481); иска же єю по *стаемь* (ін. сп. *стаям*). посылаꙗ люди (ЛГВ, 847). З оригінальних пам'яток XI—XIII ст. лексему *стаꙗ* засвідчує тільки Галицько-Волинський літопис. Очевидно, слово активно функціонувало в південних давньоруських говорах. Інші давньоруські назви різних приміщень (які споруджувано окремо або під які відводили спеціальні кімнати) — дериватн слів праслов'янського походження, переважно утворені східними слов'янами — *скотьница* «хлів, стайня», *медуша* «приміщення, де зберігалися мед, хмільні напої», *поварьница* «кухня» (від *поваръ* «кухар»), *пєкльница* «пекарня» (пор. *пікний* < *пекльныи* «що вживається при печенні хлібів» — Гр., III, 186), *мѣсильница* «пекарня, кімната, де місять тісто»: раздѣли... *скотьницѣ* бретьꙗницѣ (ЛК, 334); взаша лукно меду бѣ бо погребено в княжи *медуши* (ПВЛ, 128); съ сѣнии шедшю в *медушю* и пиша вино (ЛК, 586); идаше в *поварьницю*. приготоваша ѡгнь. воду. дрова (ПВЛ, 195); Въ *пекльницахъ,* идеже пекоуть хлѣбы (Ср., 1280, II, 893); ѡ(т) *мѣсильница* (ЖФ, XII—XIII, 115). Специфічним давньоруським

---

[73] Деякі лексикографи вважають, що в давньоруській мові вже фіксується слово *буда* «поховальна споруда» (Сл. РЯ, I, 344) на основі досить невиразного контексту: вложимы и любо си в *буди* гробъ (ін. сп. *вложимы и в бѫди любо в си*) (ЛК, 591). Цей іменник відносять до запозичень із польської мови, в яку воно ввійшло з німецької (Ф., I, 230), хоч існує версія про те, що німецька мова запозичила його із західнослов'янських (Mach., 61).

терміном є *овин* «приміщення для сушіння хліба в снопах» (пор. діал. *óвин* «сушарка для зерна» — Ж., 552; етимологія його неясна — Ф., III, 113—114): мωлитьсѧ кто подъ *ωвиномъ* (УВ, XI, сп. 1282, 23). Мабуть, південним давньоруським словом було також *голубьникъ* < golǫbьnikъ «приміщення для голубів, голубник»: голуби же и воробьеве полетѣша въ гнѣзда своꙗ ωви въ *голубники* (ПВЛ, 59). В оригінальних давньоруських текстах фіксується слово *погрєбъ* із значенням «льох, погріб»: в *погрєбѣхъ* было. ф҃. берковьсковъ меду. а вина п҃ корчагъ (ЛК, 334). Погріб використовувався і як приміщення для ув'язнення: Аже извинить сѧ... не мьтати ѥго оу *погрѣбъ* (СГ, 1229, 21); поиде(м) высади(м) дружину свою ис *погреба* (ПВЛ, 171).

Спеціальним приміщенням для ув'язнення був *порубъ* — східнослов'янське утворення від дієслова по-**руб**-ити (-ати) «дерев'яна споруда з віконцем, але без дверей» (в'язня всаджували згори через отвір, який потім закривали деревинами): всади Судислава в *порубъ* (ПВЛ, 151); повелѣ над ни(м) *пороубъ* разоимати. и тако выꙗша ис *пороба* (ін. сп. *поруба*) (ЛК, 337). Приміщення для ув'язнення називалося й *тьмьница* < tьmьnica (пор. заст. *темниця*): въсадилъ въ погрєбъ два моужа... оутрь въ *тьмьници*... бысть ωтꙗтъ покровъ (Чуд. РД, XII—XIII, 66—67).

Приміщення для купання позначалося кількома словами — *мовь, мовьница, банꙗ* [74]. Як і відповідна реалія, назва *банꙗ* була поширена на всій території Русі: и ꙗ Романа в *бани мыющасѧ* (ЛГВ, 722). Лексема *пьрть* «лазня» (кор. той же, що в **пьр**-ати «прати, бити») вважається давнім північноруським словом: егда зовоуть вы к *перьти,* творите молитву (1166, сп. XV) [75].

У пам'ятках згадуються й інші назви світських приміщень, будівель: *больница* «богадільний заклад, де лікували, доглядали, утримували хворих» (від *больныи* «хворий»), *гостиньница* «приміщення для приїжджих, мандрівників» (від *гость* «гість, купець»), *страньноприимьница* «приміщення для приїжджих» (ст.-сл. *страньныи* «чужий»), *мытьница* «митниця»: Манастыреве, *болніцѣ, гостин(ь)ницѣ, стран(ь)ноприимницѣ* (УВ, XI, сп. 1280, 24); до *мытници* Матѳѣевы (ХД, 1108, сп. XV, 47). Слово *страньноприимьница* (з неповноголоссям, складне слово) — явний старослов'янізм. Запозиченням із старослов'янської мови є, напевне, і назва *больница* (ЭССЯ, II, 194).

Термінологія, пов'язана із складовими частинами будівель, їх деталями, назви деяких дій та ознак, пов'язаних із ними, за небагатьма винятками, праслов'янські — *основа* < osnova «фундамент, основа», *стѣна* < stěna «стіна, мур», *стълпъ* < stъlpъ, зрідка *стоборъ* < stoborъ «стовп, колона» (пор. укр. *стовбур*), *вьрхъ* < vьrxъ «верхня частина будівлі, склепіння, верх», *покровъ* < ро-

[74] Прасл. *ban'a* відносять до запозичень із народнолатинської мови — banēa (ЭССЯ, I, 151).

[75] *Филин Ф. П.* Происхождение..., с. 571—572.

krovъ, або *кровлю* < *krovja «покрівля, дах», *переводъ* «склепіння», *стрѣха* < strěxa «стріха», *(по)крыти* < (po)kryti, *побити* «покрити металевими листами», *угълъ* < ǫgъlъ «внутрішній або зовнішній кут у будівлі; вугол (рідк.)», *кутъ* < kǫtъ «кут, куток», *мостити, помостити* < (po)mostiti «робити підлогу, поміст» (кор. *мостъ* «міст»), дериват дієслова *помостъ* < pomostъ «підлога, поміст», *порогъ* < *porgъ «поріг», *въсходы* < vъz(ъ)xody «сходи, східці», *степень* «східець» (мабуть, старослов'янізм, пор. рос. *ступенька*), *двьрь* (*двьри*, мн.) < dvьrь «двері», *верѣю (верью)* < verěja «стовп, на який навішують двері, ворота; верея», *замъкъ* < zamъkъ «замок», *замъкнути* < zamъknǫti «замкнути, зачинити», *ключь* < kl'učь «ключ», *затворити* < zatvoriti «зачинити», *от(ъ)ворити* < ot(ъ)-voriti «відчинити» (пор. *отвором* «навстіж» — СУМ, V, 803; існує погляд, що первісне ot(ъ)-voriti було пізніше сприйняте як o-tvoriti, за зразком якого виникло zatvoriti; в такому разі корінь слова -ver- пов'язаний із значенням «втикати, совати» — Ф., III, 169—170; Sk., III, 530, пор. д.-р. *за-вора, за-воръ* «запор, засув на дверях»; семантична паралель до *от(ъ)ворити, затворити,* пов'язуваних із коренем *творити* — укр. *відчинити, зачинити,* де корінь **чин-** має те ж значення, що **твор-**); *окъно* < okъno «вікно», *окъньце* (здр.) «віконце» (кор. *око;* можливо, метонімічний перенос за давньою формою реалії — Mach., 411) та ін. Напр.: Почата бы(с) церкы Печерьскаю надъ *шснованьюмь* (ПВЛ, 198); издну цр҃кви... по *стѣнамъ* и по *столпомъ* ковано золотомъ (ЛК, 581); цр҃кви... бы(с) полна людии. *вѣрхь* же в неи древомъ *покрытъ* (ЛГВ, 854); възгради цр҃квь великоу имѣющю *вьрховъ*. е҃. (Чуд. РД, XII—XIII, 61); воробьеве полетѣша под *стрѣхи* (ПВЛ, 59); та святаа. мѣста вся подъ однымъ. *покровомъ* (ХД, 1106, сп. XV, 12); цр҃кві... рассѣде(с) на двою и па(д)[е] *перево(д)* с *кровлею* (ЛЛ, 454); бы(с). комары с каждо угла *преводъ* (ЛГВ, 843); въшедъ въ... клѣть сѣдѣ въ *оуглѣ* єю (ЖФ, XII—XIII, 85); пор. ще: въ на же дн҃и нѣсть оурока шт *коута* (СУ, XII, 121); церкви... *мощена* же есть досками мраморяными (ХД, 1108, сп. XV, 9); ночью межю [двема] клѣтми проимавше *помостъ* (ПВЛ, 130); *замкы* и печати на *дверехъ* положи (ХД, XI, сп. XIII—XIV, 364); [ше]дъше къ погребоу видѣша *ключа* не вереженыи и *замъкъ* (Чуд. РД, XII—XIII, 67); Греци *замкоша* Соу(д). а гра(д) *затвориша* (ПВЛ, 30); сомчаша и с сѣнии. и ту оубиша и конець *исход* (ЛС, 318); къ *степеньмь*... къ вышьнии трапезѣ възводащи (СУ, XII, 115); *затвори* ворота (ЛК, 352); *штворивше* погребъ (ПВЛ, 171); не *штврьзе* воротъ (ЖФ, XII—XIII, 94); *окъна*. г҃. украшена стеклы (ЛГВ, 843); продѣлана *оконца* 3 кругла (ХД, 1108, сп. XV, 9).

Праслов'янського походження термін *стелю* < stel'a «стеля, дах» в давньоруській мові активно функціонував насамперед у південних та західних говорах: Пасти ти ся хощеть *стеля* на тя (Ср.,

XII, III, 510). Давньоруським новотвором можна вважати назву *одвьрыє* «одвірок»: позлати домъ... и стѣны и верхы и двьри и *ѡдверьꙗ* (ХД, XI, сп. XIII—XIV, 139). Дієслово *чинити* «покривати (будівлю)», напевно, семантичний діалектизм, уживаний у західній частині південних давньоруських говірок: бѧхуть же станове в городѣ соломою *чиненѣ* (ЛГВ, 853).

Метонімічний перенос спостерігається в терміні *шиꙗ* «основа церковної бані, маківки»: списа всѣ олтарѣ, и *шїѧ* всѧ съписана бы(с) (ЛГВ, 927).

Запозиченим терміном у цій мікрогрупі є *комара* < гр. καμάρα «склепіння; ніша»: возбѣже на *комары* црквaꙗ (ЛГВ, 830); 2 моста камена, создана на *комарахъ...,* и подъ та моста течеть Іорданъ сквозѣ *комары* (ХД, 1108, сп. XV, 48); и поставиша ю в *комару...* где ныне лежита (ЛК, 281).

Усі слова, пов'язані з будівництвом мостів, гребель, валів тощо — праслов'янського походження або походять від праслов'янських коренів (основ): *мостъ* < mostъ «міст», *мостити* < mostiti «настилати міст», *городнꙗ* «проліт моста, частина мостового настилу», *мостьникъ* «княжий урядник, що наглядав за будівництвом і ремонтом мостів, покрить вулиць; ремісник, що будував мости», *насъпъ* < nasъpъ «насип», *пересъпа* <* persъpa «гребля; пересип», *присъпа* < prisъpa «насип біля стіни, вал» (пор. укр. *призьба* < *присъпа;* усі три названі слова утворено від *съпати* «сипати»); *гроблꙗ* < *grobja або *греблꙗ* < *grebja «насип, гребля» (кор. **греб**-у), *гать* < gatь «гатка, гать», *колодꙗзь* < *koldęzь (германське походження праслов'янського слова — Ф., II, 293 — оспорюється — Sk., II, 87), *студеньць* < studenьcь «колодязь» (кор. *студенъ* «холодний», пор. діал. *студень, студня* «криниця без зрубу» — СУМ, VIII, 800, 801), *труба* < trǫba «водопровідна труба» (похідне значення), *жеравьць* «пристрій для підіймання» (пор. укр. *журавель*), *городити* < *gorditi «плести тин, ставити огорожу, городити», *тынъ* < tynъ (вважається запозиченням з герм.) «огорожа, тин» та ін.: *мостите* мостъ (ПВЛ, 130); А се *мостьникоу* оуроци: *помостивше* мостъ, взѧти... по ногатѣ; колико *городенъ* починить, то взѧти... по коунѣ ѡ(т) *городне* (ПР, сп. 1282, 132); *възводныи мостъ.* и *жеравець* вожьгоша (ЛГВ, 755) «підйомний міст»; отъ... зданія Соломоня... токмо знати *насопъ* (ХД, 1108, сп. XV, 16); пришедше сташа *переспы* (ЛК, 331); заложена бы(с) Ладога. камениемъ на *приспѣ* (277); бѧше через *гроблю* мостъ (ПВЛ, 74); бѣжащимъ же пѣшьцемъ к городу по *гребли* (ЛК, 390); и повелѣ имъ... чинити *гати...* и заоутра переидоша рѣку (315); повелѣ ископати *колодѧзь* (ПВЛ, 128); *стюденѣць* рекомыи *кладѧзь* близъ єю бѣ (ЛГВ, 844); ис того вод(а) идеть по *трубѣ* (ПВЛ, 109); *загорожено* бо бѧше тогда столпиемъ ѡ(т) горы. ѡли и до Днѣпра (ЛК, 515); Аже межю... дворноую *тыномъ перегородить* (ПР, сп. 1282, 128). Можливо, давньоруським новотвором є лексема *воръ* «огорожа (з довгих жердин)» (дериват кор. **вер**-ати «зачиняти», пор. діал. *ворина* «жердь, вживана для огорожі» — Гр., I, 254; «загорожа з таких жердин» —

СУМ, I, 737): кнѧземъ с ракою. идущимъ межи *воромъ*. и не бѣ льзѣ вести ω(т) множества народа. поламлѧху *воръ* (ЛК, 281). Оскільки слово *бьрвь* < bьrvь «поміст на воді на вбитих у дно палях; пліт»: сице Перунъ приплы к *берви* (Сл. РЯ, I, 140) — фіксують лише пам'ятки з Новгорода, окремі дослідники схильні вважати зазначене слово новгородським лексико-семантичним діалектизмом [76], проте ця думка заперечується українським діалектним словом *берва* «перекладина, місток» (Гр., I, 50; у закарпатських говірках *бир'* < *бьрвь* «кладка»).

Ткацтво, текстильні вироби, одяг, взуття, прикраси. До найпоширеніших занять у Київській Русі належали виробництво текстильної сировини й ткацтво. У цій сфері були зайняті в основному жінки як у селах, так і містах, у тому числі при княжих і боярських дворах [77]. Основна ткацька термінологія давньоруської мови — праслов'янська за походженням.

Текстильною сировиною були рослини — *льнъ* < lьnъ «льонъ», *коноплю* < konopja, konopь (запозичення з невідомої східної мови — S., II, 425), *кропива* < kopriva «кропива». При обробці їх стебел відпадало *паздєрьє* < paz-derьje «костриця» (діал. *паздір'я, паздір* — лишки після вичісування волокна льону, конопель» — Гр., III, 87), залишалося *из(ъ)грєбьє* < jьz(ъ)grebьje «пачоси, залишки після вичісування волокна льону, конопель (пор. діал. *згріб'я* «грубе клоччя» — Гр., I, 141) та *повѣсмо* < pověsmo «повісмо», підготовлений до прядіння пучок волокна обробленого льону, конопель. Використовувалася й сировина тваринного походження — *вълна* < vъlna «вовна», *руно* < runo «руно, вовна, що складає одне ціле, не поділене на пасма», *сьрсть* < sьrstь «шерсть (особливо козяча)». З цієї сировини виготовлялося *прядиво* < prędivo «прядиво»; його необхідно було *прясти* (1 ос. одн. теп. ч. *пряду*) < pręsti «прясти» (первісне значення «приєднувати, з'єднувати») й утворювану *нить, нитъку* < nitь, nitъka «нитка» намотувати на *вєрєтєно* < *verteno «веретено» (кор. той же, що й у *вьртѣти*); на нижній кінець веретена надівався *пряслєнь* < pręslenь «прясло» (кор. прясти). Нитки змотували в *клубъ(къ)* < klǫbъ(къ) «клубок». Напр.: сядяше *прядьи* въ *лноу* (ЖФ, XII—XIII, 87); Аще моуж иметь красти *коноплѣ* или *ленъ* (УЯ, XI—XII, сп. XVI, 88); Въ пшеници мѣсто да взыдеть ми *кропивіе* (Ср., сп. XV, I, 1330); *Паздріе изгребное* (Ср., II, 860); пастухоу мнѧщоу кровь текоущоу из грича, в(ъ)земъ ω(т) овчи(х) *волнъ руно*, ωтре (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 37); Никто же оубо ωт мнихъ въ льнѧноу... да облѣчеть сѧ одежю. не тьчию юже ωт *роуна* (СУ, XII, 123); Вельблоужями же *сьрстьми* тканами... ωдѣнъ (Ср., XIII, III, 884); Оугасоша, юко *прѧдиво* оугашено (XI, сп. III, 1716); *Повѣсмо* льну (II, 1008); привѧзывати цѣрь... *нитъкою* (ПВЛ, 59); *прѧдоущю* нити (ЖФ, XII—XIII, 97); локти же свои оутвѣржаe(т) на *вєрєтєно* (ПВЛ ЛІ, 68); Потворинъ *прѧсльнь*

[76] *Филин Ф. П.* Происхождение..., с. 563—564

[77] *Рыбаков Б. А.* Ремесло.— В кн.: История культуры древней Руси. М.; Л., 1951, т. 1, с. 151—152.

(XII ст.) [78]. Пор. ще: Колико спять, ꙗко *клубъ* (Ср., сп. 1286, I, 1226).

З рослинної сировини виготовляли *уже* < vǫže «мотузка, вірьовка» (етимологічно пов'язане з *узьлъ* «вузол», *вязати*), *паворозъ(-а)* < *pavorzъ «повороз(ка)»: ѡбертѣвше в коверъ и *оужи* съвѣсиша на землю (ПВЛ, 130); бѣ бо у него топоръ с *паворозою* на руцѣ (Ср., II, 856).

Нитки готувалися для того, щоб їх *сновати* < snovati «снувати» (пам'ятки XI—XIII ст. не засвідчили), а потім *тъкати* < тъkati «ткати» (споріднене з *тыкати*); цей процес виконувала в основному *тъкальꙗ* < tъkalьja «ткаля»; вона працювала на ткацькому верстаті, який звався *кросна* < krosna; складовими частинами кросен були *бьрдо* < bьrdo «бердо» (пам'ятки XI—XIII ст. не зафіксували), *воротило* (засвідчується лише в неповноголосній старослов'янській формі) < *vortidlo «навій (ткацький)» (діал. *воротило* — Гр., I, 256); на воротило навивалася *основа* < o(b)snova «основа, основні нитки», з якого переплітався *утъкъ* < vǫtъkъ «утік» (оригінали XI—XIII ст. не засвідчили) та ін. [79] Напр.: На *ѡсновы сную(т)* начаткы и простирю(т) *нити* (Ср., III, 453); Одежа *тъчеться* (Ср., XIII, III, 1044); луда золотомъ *истъкана* (ПВЛ, 148); Ꙗко платно *ткалїа* (Ср., сп. XV, III, 1044); не обаче ꙗко *кросна*... тъкоуть (XI, сп. XIII—XIV, I, 1330); копіище копіа его ꙗко *вратило ткущи(м)* (I, 314); *Оутъкъ* стаꙗ плъть истыкающися дхмъ (сп. XII, III, 1322).

У результаті ткання з ниток рослинного походження виходило *полотьно* < *poltьno «полотно», а з вовняних і шерстяних — *сукно* < sukno «сукно» (кор. той же, що в сук-ати): Аще моуж крадет бѣлыа пор(ь)ты... или *полотны* (УЯ, XI—XII, сп. XVI, 89); вса наша ѡправданиꙗ ꙗко *сукно* раздрано (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 108). Пор. *волокно* < *volkno «волокно».

Груба товста тканина (та одяг із неї) мала назву, похідну від дієслова дер-у — *дерюга* «дерга, дерюга»: лучше бы ми в *дерюзе* служити тебѣ, нежели в багрянице в боярстемъ дворѣ (Д. З., XII—XIII, сп. XVI, 60).

Сувій тканини мав назву *повставъ* < postavъ (кор. по-став-ити). На основі прикметника *кропиньныи* виводиться назва тканини *кропина,* хоч немає єдиного погляду на те, з якого матеріалу вона виготовлялась — кропив'яних ниток та шовку чи тільки з шовку (пор. болг. *коприна* «шовк», с.-х. *копрена* «вуаль, прозоре покривало»).

Назва дорогої тканини *паволока* < *pa-volka етимологічно пов'язана з *волічка* < *волочька* (пор. *волока* «нитка з високоякісної вовни» — СУМ, I, 727; діал. зак. *пáволока* «наволочка з тканини, в якій є волічки»): пор. при(де) Ѡлегъ к Києву неса злато *паволоки*... и всакоє *оузорочье* (ПВЛ, 32). Дорогі тканини з шитими, металевими

---

[78] *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 198.
[79] Див. ще :*Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология..., с. 5—143.

та ін. візерунками, коштовності взагалі позначалися специфічно давньоруським словом *узорочье, узорочь* (кор. *зорокъ* «вигляд» — Ф., IV, 155): присла црь дары многы. Ростиславу *ѡксамоты* (ін. сп. *оксамиты*) и *паволоки*. и вса *оузорочь* разноличнаꙗ (ЛК, 522). Із грецької мови запозичено назви тканин *оксамитъ* (гр. ἑξάμιτος < ἑξ «шість», μιτος «нитка (основи)»; первісно — «тканий із шести ниток») «шовкова тканина типу оксамиту, бархату, часом із візерунками», *оловиръ* (гр. ὁλόβηρον) «шовкова матерія з затканим золотом», *фофудья* (гр. *φουφούδιον — Ф., IV, 205) «східна золототкана матерія»: в *оксамитѣ* стоиши. а кнѧзь нагъ лежить (ЛК, 591); кожюхъ же *ѡловира* Грѣцького (ЛГВ, 814); Црь же Леѡнъ почти послы Роу(с)кые. дарми. злато(м). и паволоками. и *фофоудьꙗми* (ПВЛ, 38). Багряна дорогá тканина мала запозичену назву *скорлатъ* (пор. іт. scarlatto < с.-лат. scarlatum, що вважається запозиченням із східних мов — Ф., III, 634): далъ есмь на немь... е. локоть *скорлата* (ін. сп. *шарлатоу*) (ЛГВ, 904). Запозиченими назвами тканин є також *шьлкъ* «шовк» (із д.-сканд. silki «шовк», що в свою чергу запозичене з лат. sericus «шовковий» — Ф., IV, 423), *годовабль* «шовк» (із д.-герм., пор. гот. gudawabi «тонка, дорога тканина — Ф., I, 426): Паволока бо испестрена многими *шолкы* и красно лице являеть (Д. З., XII, сп. XVI, 16); приносѧще... дары своꙗ съсоуды златы и *годобль* (ін. сп. *гъдовабль*) (Ср., XI, сп. XIII—XIV, I, 536). Точно не встановлене першоджерело давньоруського *брачина (брꙗчина)* (можливо, з давньобулгарського barčyn «шовк» — Ф., I, 28): къде бо... багрꙗница. *и брꙗчины*. сребро и золото (ЖБГ, XII—XIII, 45).

До матеріалів, вживаних для виробництва покривал та ін., належала й *пълсть* < pъlstь, pьlstь «повсть»: Ни видал есмь неба *полъстяна,* ни звиздъ лутовяных (Д. З., XII, сп. XVI, 24).

Первісно з рослини *рогозъ* < rogozъ «рогіз» можна було *плєсти* (1 ос. одн. теп. ч. *плєту*) *рогожу, рогозину: рогожю* имоуще подъ собою (Ср., 1296, III, 129); и нача ѡбнаживъ, ѡдѣ єго в *рогозину,* ситиꙗмь *исплетеноу* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 41).

Для виготовлення одягу та взуття вживалася *скора* < skora «шкіра, хутро» або *кожа:* шт(о) хощеши оу насъ ради даємъ. медомъ и *скорою* (ПВЛ, 58); присла (Г)юрги дары мнози. паволокою. и *скорою* (ЛК, 339); ѡдра мѣхомъ козелъ. и ѡблече на власѧницю. и ѡсше ѡколо єго *кожа* сыра (ПВЛ, 192). Рідкісний в оригінальній літературі XI—XIII ст. термін *уснию* «шкіра» та його деривати запозичено з старослов'янської мови *(оуснию, оусмию)* [80]. Шкура, а також сап'ян позначалися в давньоруській мові й терміном *хъзъ,* який вважається запозиченням із давньогерманської мови (husan «штани» — Ф., IV, 253), але ця етимологія викликає й заперечення [81]: ꙗще дышющимъ конемъ. съдираху *хзы* с нихъ (ПВЛ, 154); [у кнѧзя Данила] сапози зеленого *хъза* шити золотомъ (ЛГВ, 814).

---

[80] *Львов А. С.* Лексика..., с. 82.
[81] Там же, с. 83.

Шкура, знята з тварин цілою, мала назву *мѣхъ* < mĕхъ: ѡдра *мѣхомъ* козелъ (ПВЛ, 192). З такої шкури робили й мішки, ковальські міхи й бурдюки, що позначалися цим же словом, напр.: калугер съ *мѣхъмь* скытаяся просить (XIII ст.) [82]; Какъ в утелъ *мѣхъ* лити, такъ безумнаго учити (Д. З., XII, сп. XVIII, 24).

Частина назв хутр (й одежі з них) у давньоруській мові утворена за допомогою суф. **-ина**, частина метонімічним переносом назви тварини на хутро — *медвѣдина, овьчина, козьлина, куна, пьсьць, вълкъ* тощо [83]: А пъртъ дѣлА въ чемъ хотАще ходити... хотА и в *медвѣдинѣ* (Кир., 1156, сп. XIII, 48); пустилъ же... волкы жо *ѡвчины* нѣ ē серебра (Ср., бл. 1300, II, 597); *Козьлины* бо томоу бѣахоуть ꙗко... свѣтьлаꙗ одежа (ЖФ, XII—XIII, 127); да бо Ростиславь С҃тославу *соболми* и *горностаими.* и черными *кунами.* и *песци* и бѣлыми *волкы* (ЛК, 504). Привертає увагу термін *медвѣдьно* «ведмеже хутро», утворений за допомогою суфікса **-(ь)но** (пор. *сукно, волокно, кърз(ь)но, полотьно*): .в. *медведна.* да веретиш(а) (НГБ, XIII, № 65).

Загальні назви на позначення одягу в слов'янських мовах є дериватами дієслова oděti — oděvati — oděјati, що має корінь dě-ti «діяти, чинити». До таких найменувань належить і рідковживане давньоруське слово *одѣньѥ* (пор. укр. розм. *одіння*): вълагати роуцѣ оутрь *ѡдѣниꙗ* (СУ, XII, 130). Більш поширеним був термін *одєжа* (нерідко виступає в старослов'янській формі *одєжда*) «одяг, одежа»; це континуант праслов'янського *odedja, що, здається, мало поширення в більшості діалектів праслов'янської мови (пор. ст.-сл. *одєжда,* блг. *одежда(-и)*, с.-х. odeja — Sk., I, 414; слвц. odedza; на архаїчність *odedja вказує **е** в основі, що в інших випадках чергується з **ě**, та **d** перед суфіксом **-ja**): вдасть же ѥмоу и *ѡдежю* свѣтьлоу... съньмъ ю ѡтдасть ю нищимъ. самъ же въ хоудыꙗ *пърты* обълкъ сꙗ (ЖФ, XII—XIII, 78); свергъ цр(с)коую *ѡдежю* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 41); покрывахуть наготоу... его своими *ѡдежами* (ЛК, 353). І *одѣньѥ,* і *одєжа* успадковані східнослов'янськими мовами, тому немає підстав сумніватися в наявності їх у давньоруській мові.

Найпоширенішою загальною нейтральною назвою одягу в давньоруській писемності є слово *пъртъ* (переважно у формі множини) < рътtъ (етимологічно його пов'язують із *пороти* < *porti — Ф., III, 334, проте не виключений зв'язок слова із perti «товкти, топтати», рьrati «прати»): Аще кто... погоубїть... *портъ* (ПР, сп. 1282, 125); въ то сА первѣе ѡдѣвъ *портъ* ѡ(т) прапруда всѣми лю(д)ми удивленъ бы(с) чю(д)ныа ра(ди) *одежа* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 37); взложи на нь *порты* чернецьскыꙗ (ПВЛ, 191) [84].

---

[82] *Лукина Г. Н.* Названия мехов в памятниках древнерусской письменности XI—XIV вв.— В кн.: Древнерусский язык. Лексикология и словообразование. М., 1975, с. 66.

[83] Там же, с. 56—68.

[84] Див. ще: *Миронова Г. М.* Загальні назви одягу в давньоруській мові.— Мовознавство, 1977, № 1, с. 54—56.

На означення одягу духівництва та біблійних осіб вживалося запозичене з старослов'янської мови[85] слово *риза* (переважно у формі множини): попу велѧше пѣти, а безъ *ризъ* (Кир., 1156, сп. XIII, 36). Лише в поодиноких випадках для створення урочистості ризою називають одяг вельмож: боꙗре и боꙗрынѣ израдившесѧ во брачныꙗ порты и *ризы* (ЛГВ, 854).

Груба погана одежа називалася *рубъ, рубищє* (кор. **руб**-ати < rǫbati «рубати»). Щоправда, в оригінальних світських текстах ці слова виступають украй рідко: в *роубы* ѡблекоша (ХА, сп. XIII—XIV, 544).

Спорадично в оригінальних, частіше в перекладних пам'ятках зустрічається старослов'янізм *врѣтищє* «убогий одяг із грубого полотна»: ни въ какыхъ *врѣтищахъ* одѣнъ бѣ (тъкмо во власѧныхъ) (Ср., 1193, I, 322), якому відповідає східнослов'янська повноголосна форма *вєрєтищє* «товста груба тканина, речі зшиті з неї» (пор. укр. *веретиско* «убогий одяг, дрантя» — Т., 217): в҃. медведна. да *веретиша*. да попонь (НГБ, XIII, № 65)[86].

Уже в Давній Русі одяг поділявся на *вьрхъниѝ* < vьrxъnь(jь) «верхній» та *исподьнии* < jьzpodьnь(jь) «спідній, нижній», напр.: ѡблачиться в портъ *исподнии* (Іо., 1089, сп. XIV, 7).

Типовою давньоруською назвою спіднього одягу була *сорочька (сорочица),* похідна від праслов'янської *sorka (*sorčьka): и своволокоша с него *сорочку* (ПВЛ, 261); едоучю Доброславу во *ѡдинои сорочьцѣ* (ЛГВ, 790); растьрзавъши *сорочицю* на немь (ЖФ, XII—XIII, 79).

Зрідка фіксується й *кошулꙗ* < košul'a (праслов'янське запозичення з народнолатинського casula — Ф., II, 362): Начаша пристроати собѣ *кошюли,* а не срачици (Ср., I, 1306).

Назву одягу нижньої частини тіла *гачѣ(гачи)* < gatjě(-ę, -i) «штани» (пор. діал. *гачі* — СУМ, II, 42) давньоруські пам'ятки засвідчують тільки в старослов'янській формі *гащи (гаща):* Оковавше я с *гащами* их (Ср., I, 511). Подібне значення мали й *ногавицѣ* < nogavicě (-ę, -i), пор. *ногавиці:* межиножіе показывати... ꙗки гворъ в *ногавици* створше, образъ килы имоуще (Ср., II, 461).

Серед назв верхнього суконного одягу характерним є *свита* < < svita. Можливо, укороченим її різновидом була *свитъка, свитица:* *ѡдежа* ѥго бѣ *свита* власꙗна остра на тѣлѣ извьноу же на неи и ина *свита* (ЖФ, XII—XIII, 98); и тако и(съ) *свитки* изволокоша и (ЛК, 351); в черноую *свитицоу* одѣвъ (ХА, XI, сп. XV, 433). Назва *луда* «верхній одяг із дорогої тканини» (пор. *лудан* «старовинна блискуча тканина, а також одяг з неї», діал. *лудіння* «одяг, вбран-

[85] *Львов А. С.* Лексика..., с. 72.

[86] *Г. Лукіна* пише (*Лукина Г. Н.* Названия одежды в древнерусском языке XI—XIV вв.— В кн.: Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. М., 1978, с. 229), ніби в XIV ст. засвідчено в ролі родової назви *платье,* ілюструючи це прикладом: «Влазя въ олтарь... възмя о(т) ст҃го съсуды. или о(т) *платья...*». Але тут йдеться явно про інший предмет (покривало на престолі і под.), адже у вівтарі не дозволяється тримати одяг.

ня» — СУМ, IV, 552) вважається запозиченням із давньоскандінавської мови (loði «грубий верхній одяг» — Ф., II, 529), хоч не виключений його зв'язок із слов'янським коренем **луд-**; в такому разі початкове значення слова було б «тканина, що осліплює очі» (пор. *луда, полуда*): бѣ юкунъ с(ь) лѣпъ. (и) *луда* бѣ оу него золотомь истъкана (ПВЛ, 148).

Типовою назвою шкіряного одягу, успадкованою з праслов'янської мови, є *кожухъ* < kožuxъ «кожух» (міг бути вкритий матерією; кор. **кож**-а): [у князя Данила] *кожюхъ* же ѡловира Грѣцького. и кроуживы златыми плоскома ѡшитъ (ЛГВ, 814). Хутряний плащ або плащ з іншої матерії, але з хутряною обшивкою, мав успадковану з праслов'янської мови назву *кързьно* < kъrz(ь)no (праслов'янське слово вважається запозиченням із східних мов — Ф., II, 328). Праслов'янською спадщиною є також *плащь* < plaščь «вид верхнього одягу, полотняний плащ»: службы въ одежи имѣють въ свитахъ же и въ *плащи(х)* (1284 р.) [87]. Плащ або накидку позначало слово *мютьль,* запозичене з лат. mantellum, можливо, через посередництво герм. mantil (Ф., III, 31): снидоша... слугы кн҃жи в черни(х) *мѧтли(х)* (ЛК, 464). Різновид накидки (опанчі) називався словом *юпоньчица,* запозиченим із тюркських мов (< japunča — Ф., IV, 559): *япончицами,* и кожухы начаша мосты мостити по болотомъ (СПІ, 11).

Певним чином із назвами одягу пов'язана й назва збруї, особливо металевих лат воїна — *доспѣхъ:* нѣкто же ѡ(т) Лѧховъ... ни в *доспѣсѣ*. за ѡдинимь. мютлемъ. со соуличею. защитився ѡ(т)чаюньемь... акы щитомъ... уби Татарина (ЛГВ, 853). Слово dospěxъ — праслов'янське, але семантична спеціалізація його відбулася на давньоруському грунті (ЭССЯ, V, 83). Давньоруське *юрыкъ* «панцир, металеві лати», мабуть, запозичене з д.-тюрк. jaryk «озброєння» (Ф., IV, 563): же бѣша бо... людье во *ярыцѣхъ* (ЛГВ, 814).

Оскільки християнство на Русь прийшло з Візантії, абсолютна більшість назв спеціального одягу духівництва, в тому числі й того, що одягався для культових відправ, є грецькими запозиченнями — *фелонь* < φελόνης, *епитрахиль* < ἐπιτραχήλιον, *омофоръ* < ὠμοφόριον та ін. [88] З найчастіше вживаних в оригінальних творах XI—XIII ст. відзначається *мантию* (пор. ще народні форми *манатью, монатью*) < гр. μάντιον «мантія, чернечий одяг»: и *манотью* (ін. сп. *манатью*) на немъ *ѡторгоша* (ЛК, 351); Причащатисѧ достоить попоу въ *монатьи* (Кир., 1156, сп. XIII, 31).

Частини одежі позначалися здебільшого словами, похідними від інших: *рукавъ* < rǫkavъ, *ожерелье* < *ožerlьje «комір» (кор. той же, що й у *жерело* «гирло річки», *гърло* «горло»), *опястье* «частина рукава біля зап'ястя» (кор. *пясть* < прасл. pęstь «кисть, кулак»), *пола* < pola «пола» (тексти XI—XIII ст. не зафіксували), *приполъ* «припіл, пола, зігнута так, щоб у неї можна щось покласти»,

[87] *Лукина Г. Н.* Названия одежды..., с. 234.

[88] Там же, с. 237—238. Про інші давньоруські назви одягу див.: *Миронова Г. М.* Названия одежды в древнерусском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1978, с. 11—19.

скутъ < skutъ «пола одежі», *подолъ, подолъкъ* «поділ, поділок» (кор. **дол-ъ** «низ»): свитѣ же завѭзавъ *рукава* (Ср., III, 192); [Тать] лѣтѧ [съ дерева]... оудависѧ *ожереліемъ* (II, 630); роуцѣ собѣ завити, а[ть] не омочитьсѧ *опѧстьѥ* (Кир., 1156, 33); видѣ... бѣса. въ ѡбразѣ Лѧха в лудѣ. и носѧща в *приполѣ* цвѣткы (ПВЛ, 190); Глѣбъ же возма топоръ под *скуто(м)* (181) [89].

Шкіряний пояс називався успадкованим із праслов'янської мови словом *рємы* (род. відм. одн. *рємєнє*) < remy; цим же словом позначалася смуга шкіри: *рємєнємь* дѭгъмь (Ізб. 1073, 56; друге слово — глоса); тепоше ѥго *ремениѥмь* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 23). Лексема *дѭгъ* (пор. *одяг, одягати,* діал. *дяг*) також праслов'янська < dęgъ, dęga, споріднена з dǫga «дуга» (ЭССЯ, V, 24).

Варто зазначити, що до пояса чіплялася або окремо носилася *мошьна* < mošьna < балто-слов'янськ. maksa- «калитка, торбинка, мошонка (діал.)»: Ни *мошьнѣ* на поути (Ср., 1144, II, 180). Назва *чьпагъ* «кишеня, калитка» — [сребьрницю] въвьрже ю въ *чьпагъ* свои (Ср., XIII, III, 1554) —очевидно, запозичена із старослов'янської мови. Процес лагодження одягу позначало дієслово *платати* < platati «латати»: ѡдежа же ѥго бѣ хоуда и *сплатана* (ЖФ, XII—XIII, 74). Похідним від нього є *платъ* (здр. *платъкъ*) < platъ «шматок тканини, латка, покривало для церковного посуду»: ег(д)а лежиши... под собольими одѣялы, а мене помяни, под единым *платом* лежаща (Д. З., XII, сп. XVI, 15); привѧзывати цѣръ ѡбертывающе въ *платки* малы (ПВЛ, 59); Аще слоучитьсѧ *платъ* женьскыи въ портъ въшити попоу (Кир., 1156, сп. XIII, 53); ѡблоупиша... *платы* слоужебныѩ (ЛК, 434).

Процес одягання позначали похідні, префіксовані дієслова *одѣти (сѩ)* < oděti (sę) «одягти(ся)», *оболочи (сѩ)* < *obvolkti (sę) «одягтися», *из(ъ)волочи сѩ* «одягтися», *из(ъ)рѧдити сѩ* «нарядитися, убратися»: *одѣти* и въ... одежу (ЖФ, XII—XIII, 84); ѡтроци свѣньлъжи. *изодѣлисѧ* суть ѡружьємъ и порты. а мы нази (ПВЛ, 54); игумени *оболокошасѧ* оу стльскыѩ ризы (ЛК, 280); ѡн же ѣха к ни(м) *изволочивъсѧ* в бронѣ. подъ порты (ЛК, 495); боѩре и боѩрынѣ *изрѧдившесѧ* во брачныѩ порты (ЛГВ, 854). У давньоруській мові, можливо, ще відчувався зв'язок між коренем слова *дѣти* «діяти» й похідним *одѣти* «одягти», адже похідне від *чинити* «робити, діяти» слово *причинити сѩ* також означає «одягтися»: пристрои црквь... и самъ *причинисѧ* в стльскиѩ ризы (ПВЛ, 107). У значенні «одягтися» вживалися й слова *възъ(ъ)ложити, възѧти: взложи* на нь порты чернецьскыѩ (ПВЛ, 191); и *взѧ* на сѧ чернѣчькии порты (ЛГВ, 867).

Звичайно, в писемно-літературній давньоруській мові нерідко зустрічаються й неповноголосні старослов'янські форми *облєщи (облѣщи) сѩ, съвлачати* і под: *ѡблечесѧ* въ власѧницю (ПВЛ, 195); *совлачаху* ризы своа (ЛГВ, 916).

---

[89] Інші назви (в основному старослов'янські) деталей одягу див.: *Лукина Г. Н.* Названия одежды..., с. 240—241.

Найчастіше вживаним дієсловом на позначення поняття «роздягтися» було дієслово *съволочи (сꙗ)* < *sъvolkti (sę): и *сволокоша* с него сорочку (ПВЛ, 261); *съволокъ* свиту, казаше множество язвъ (И. Ф., XI, сп. XVI, 183). Як антоніми до *одѣти(сꙗ)* та ін., вживалися й дієслова з інших семантичних груп: *сънꙗти* «зняти»; *съвъргнути* «скинути»: и порты в нихъже *ходѧть*. да и то с него *снѧти* (ПВЛ, 52); *сверга* порты сунусѧ въ Днѣпръ (66). Як бачимо, й дієслово *ходити* вживалося і в давньоруській мові із значенням «бути одягненим».

В оригінальних давньоруських пам'ятках зустрічаються лише окремі назви головних уборів — *клобукъ* < klobukъ (вважається запозиченням із тюркських діалектів — Mach., 258) «шапка, чоловічий і жіночий головний убір» (пор. *клобук* «головний убір ченців»), *повои* < povojь «жіноча хустка із шматка тканини, що обвивалася навколо голови» (кор. **ви**-ти): и сънꙗ бьрнъ *клобукъ* с кнꙗзꙗ (ЖФ, XII—XIII, 62); кнѧгини... все да и до *повоꙗ* (ЛК, 493). З праслов'янської мови успадковано термін *рукавицѣ* < rǫkaviče (-ę) «рукавиці»: Тиоуноу на вълъцѣ дати *рукавицѣ*. аж бы товаръ пьревьзлъ (СГ, 1229, 24).

Порівняно ширше засвідчені давньоруські назви взуття. Типовою узагальнюючою назвою взуття була *обувь* < obuvь (пор. розм. заст. *обув'я* — СУМ, V, 596) — дериват дієслова *обути (обувати) (сꙗ)* < obuti (sę) < ob-uti «обути, взути»: Безъ портъ и безъ *обуви* (Ср., XIII, III, 557); самъ же *обоувъ* нозѣ свои (ЖФ, XII—XIII, 47); *ѡбувшесѧ* в теплѣ избѣ. заутрокавше (ПВЛ, 228). Засвідчуються й інші деривати дієслова *обути: обутєль (обутѣль)* (Ср., II, 559); *обуща* (561), причому друге слово — виразний старослов'янізм (**щ** замість **ч**). Антонімом *обути* виступає дієслово *изути* < jьzuti < jьz-uti «роззути» (пор. *ззути* — Гр., II, 151), *розути* < *orzuti < *orz-uti «роззути»: не хочю *розути* робичича (ПВЛ, 76). Прикметою людини, що не мала взуття на ногах, було праслов'янського походження слово *босъ* < bosъ «босий»: повелѣ ми выступити изъ калиговъ и тако *босого* введе мя (ХД, 1108, сп. XV, 61). На основі похідного слова *лапътьникъ* можна твердити, що давньоруське взуття, плетене з лика дерев, називалося *лапъть* (мн. *лапъти*) < lapъtь (можливо, дериват від lapa «лапа» — Ф., II, 459): съглѧдахъ колодникъ. ѡже суть вси в сапозѣ(х). симъ д(а)ни намъ не давати. поидемъ искать *лапотниковъ* (ПВЛ, 84). Взуття з *лика* (пор. укр. *личаки*) називалося ще *лыченица:* лучше бы ми нога своя видети в *лыченицы* в дому твоемъ (Д. З., XII, сп. XVI, 60).

До шкіряного взуття належали *черевьє, черевикъ* < *červi «м'яке взуття з низькими халявами» (кор. *черево,* бо взуття вироблялося з м'якої шкіри, знятої з черева тварини; пор. укр. *черевики*), *сапогъ* (тільки д.-р. та ст.-сл.; слово не має певної етимології; версія про походження із тюркського sapa, sapu [90] заперечується на

[90] *Вахрос И. С.* Наименование обуви в русском языке. 1. Древнейшие наименования, до петровской эпохи. Хельсинки, 1959, с. 168.

користь слов'янського **сап** + суф.**-огъ**, оскільки існує рос. діал. *сапить* «зав'язувати, закріплювати вузлом»[91]) «тверде шкіряне взуття, чобіт, черевик» (Ср., III, 262): ѡбоуса в черленыа *сапогы* (ХА, XI, сп. XV, 516); разгнѣва(с) и... сшелъ *черевикъ* и претръже его и с по(д)ошвою (Ср., XIII, сп. XV, 1500); ѥгда же приспѣꙗше зима. мрази лютии. станаше в *прабошнꙗ(х)* в *черевьꙗ(х)* в протоптаны(х). ꙗко примерзнашета нозѣ ѥго (ПВЛ, 195). З поданої цитати випливає, що *прабошьнѣ* — це «протоптані черевики (давні)». Слово пов'язують із прикметником **(пра-)босъ**[92]. У свій час І. Панькевич зазначив (за словником Є. Желехівського), що в західноукраїнських говірках функціонує слово *прабіс, прабос* «босий у черевиках», *прабуський* «вузький чобіт»[93], споріднене з *прабошьнь*. Термін *плєсница, плєсньць* «черевик» (кор. д.-р. **плєсн-а** < plesna «нижня частина ноги, стопа», пор. укр. *плесно)* зустрічається тільки в релігійних оригінальних давньоруських текстах: той стояше въ *плесницахъ* раздныхъ, яко... примерзаху нозѣ его (Ср., II, 962); да боудеть же *плесньци* тѣхъ глоубоци (бл. 1193, II, 962).

З грецької мови було запозичено слово *калигы* (мн.) < *καλίγι(ον)* «черевики, сандалії», *сан(ъ)далиꙗ* < *σανδάλιον* «сандалія»: повелѣ ми выступити с *калиговъ* и тако босого введе мя (ХД, 1108, сп. XV, 61); обоувены въ *санъдалиꙗ* (Ср., 1057, III, 257).

Назва нижньої частини взуття — *подъшьва* «підошва» (кор. **ши-ти**) — успадкована з праслов'янської мови (podъšьva): *подьшѣвъ* г. въ дроугеє коробєє (НГБ, к. XII — п. XIII, № 438).

В одному з текстів XII ст., мабуть, у значенні «каблук» фіксується слово *пꙗта* (метонімічний перенос із назви частини тіла): *плесньци*, высокы *пяты* имоуща (УС, XII, 264). Якщо це справді так, то взуття на каблуках з'явилося не в XIV ст.[94], а раніше.

Праслов'янське походження має давньоруська назва *онуча* < *onutja (кор. той же, що і в об-ути): риза ли еси... не помысли, аще и на *онучѣ* растерганъ будеши (Ср., II, 673).

Особа, що шила одяг або взуття, з праслов'янської доби називалася *шьвьць* < šьvьсь (пор. укр. *швець*); це — дериват дієслова *шити* < šiti (дало кілька похідних лексем): прости... *шьвьца* (ДННСС, XIII, 153); *швьць* показаеть оученикоу, како... *шити* сапогы (Ср., III, 1601). Дієслово *шити* означало й «вишивати»: кожухъ кроуживы... ошитъ. и сапози... *шити* золотомъ (ЛГВ, 814).

Знаряддям пошиття одягу була *игъла* < jьgъla «голка», а взуття — також *шило* <šidlo «шило» (кор. **ши-ти**): *иглою* съшити (Ср., 1280, I, 1021); аще небрежениѥмь преломить *шило* (Ср., 1280, III, 1593).

Один з видів коротких панчіх, в'язаних із ниток, іменувався *копытьце* (здр. форма від *копыто*) < kopytьce «шкарпетка». На дум-

---

[91] *Львов А. С.* Лексика..., с. 85—86.
[92] *Вахрос И. С.* Зазнач. праця, с. 153.
[93] Slavia, r. 25, seš. 1, s. 90.
[94] *Вахрос И. С.* Зазнач. праця, с. 47.

ку фахівців, лексема korytьce «панчоха» була вже у праслов'янській мові [95]. Поняття «в'язати, плести» позначалося дієсловом *плести* < plesti: *копытца плєтоуще;* прядыи въ лну на *съплетенаѥ копытьцемъ* (ЖФ, XII—XIII, 87).

Узагальнюючою давньоруською назвою оздоби було слово *красота,* а поняття «прикрашати» позначало дієслово *красити (украсити, украшати):* въсгради црквь великоу... и испьса всю и *оукраси* ю всею *красотою* (Чуд. РД, XII—XIII, 61). Праслов'янського походження лексема *пугы* (род. відм. одн. *пугъвє*), *пугъвица* < pǫgy (pǫgъve) фіксується перекладними текстами XI—XIII ст. із значенням «кулеподібна прикраса, кулька»: и бѣаше *пѫгъв(ъ)* девятьдесятъ (Ср., II, 1723). Оздобою одягу було й *круживо* «мереживо» (діал. *круживо,* кор. **круг-ъ**): кожюхъ... *кроуживы* златыми плосками ѡшитъ (ЛГВ, 814). Термін, напевне, є східнослов'янським новотвором.

Оздобою голови був *вѣньць* < věnьcь «вінок, вінець» (кор. **вити**): бѣаше *венецъ* исплетенъ отъ всякого цвѣта (Сл. РЯ, XII, сп. XVI, II, 72). Напевне, з старослов'янської мови запозичене його значення «корона»: [до князя Данила] присла папа послы... носѧще *вѣнѣць.* и скыпетрь. и *короуноу...* приими вѣнѣць королевьства (ЛГВ, 826). У даному тексті полісемне *вѣнѣць* уточнюється неологізмом *короуна* < лат. corona. Поширеною шийною прикрасою чоловіків і жінок в Київській Русі була металева *гривьна* < grivna «гривна» (це первісне значення слова; кор. **грив-а**): не могуще... сн(ѧ)ти *гривны* съ шиѣ (ПВЛ, 134); възложилъ на нь *гривьноу* златоу (ЖБГ, XII—XIII, 48). Чоловіки й жінки носили також *цѣпь* (в текстах писаних або переписаних на Новгородщині — *чѣпъ*) < cěpь «ланцюг», на якій нерідко був хрест: ѡ(т)торгоша хр(с)тъ на не(м) и с *чепьми* (ЛК, 352); трои *чепи* снѧше золоты (ЛГВ, 733). Давньоруські жінки носили на шиї *монисто* < monisto (дериват і.-є. *moni- «шия» — Ф., III, 650) «намисто»: и *мониста* великаѫ золотаѫ бабы своеи и матери... все полья (ЛГВ, 914). Як назва сережки фіксується *усєрязь* < прасл. діал. userędzь (< гот. *ausihriggs «серга» — Ф., IV, 170): монисто *оусьрѧзи* кожух (НГБ, XII, № 429). На руці часом носили *обручь* < obrǫčь (кор. **рук-а**). Оригінальні пам'ятки давньоруської мови це слово фіксують із значенням «зап'ястя; частина військової збруї»: Русь полагають щиты своя. и мечѣ. свои наги. *ѡбручѣ* своѣ и [прочаа] ѡружья (ПВЛ, 53). На пальцях руки міг бути *пьрстьнь* < pьrstьnь «перстень» (кор. **пьрст-ъ**): сънвмъ *прьстень* съ роукы (Чуд. РД, XII—XIII, 64). Перстень із коштовним каменем або печаттю мав назву *жуковина* (пор. діал. зак. *жукóвина, жбýкóвина* «каблучка, особливо з камінцем»): *жюковиною* своѥю запечатавъ (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 343). Очевидно, це специфічний східнослов'янський термін, утворений, можливо, від назви *жукъ* (Ф., II, 64).

---

[95] *Вахрос И. С.* Зазнач. праця, с. 112.

Для різних оздоблювальних робіт використовували *бисьръ* < ст.-сл. *бисьръ* < тюрк. büsrä (< араб. busra «подріблена перлина») «перла, бісер», *жемьчугъ (женьчугъ)* «перлина, жемчуг (рідк.)»: нилѣзе *бисеръ* многоцѣнныхъ (ПВЛ, 62); серебро и камѣнье. и *жънчюгъ* (Нап. 1161, 35); црквь... оукраси иконами... каменьемъ драгымъ и *жемчюгомъ* великымъ... и оустрои ѣ. различными *цатами*. и аспидными *цатами* оукраси (ЛК, 581). *Жемчугъ (женчугъ)* — характерне східнослов'янське слово, запозичене з якоїсь тюркської мови, можливо, з давньочуваської (Ф., I, 46). Дрібні перли називалися *дробьница:* завѣсы... оѯамитные съ *дробницею* (ЛГВ, 925). Лексема *цата (цюта),* що нею позначалися якісь прикраси, очевидно, металеві, успадкована з праслов'янської мови—cęta (пор. укр. *цята* «пляма, крапка»), а праслов'янське слово звичайно пояснюють як запозичення з гот. kintus «шеляг, дрібна монета», що походить із лат. народного centus (SP, II, 65).

Прямо або через посередництво церковнослов'янської мови запозичені назви коштовних та напівкоштовних каменів [96].

Сільське господарство. Високорозвиненим для свого часу було давньоруське землеробство, для якого використовували вільні від дерев і кущів поля або очищали ділянки від лісу. Процес викорчовування позначався дієсловом *теребити* < *terbiti (пор. діал. *теребити* «очищати поле від чагарників» — Гр., IV, 255): посласта люди свои. онем же... *теребящимъ* лѣсы около града (ЛГВ, 756).

Порівняно невелика оброблювана огороджена площа, що знаходилася близько житла в межах міста (чи за містом), на якій вирощували переважно овочі, називалася *огородъ* < *ogordъ «город, огород (розм.)»; а більша площа, переважно за межами поселення, на якій вирощували зернові культури — *нива* < niva: Изяславъ... выправися весь из города. и ста на болоньи... за *огороды* (ЛК, 280); видимъ *нивы* поростъше (ПВЛ, 224).

Іноді в значенні *нива* фіксується *поле* < pole: идущу ему на *поле* къ женцемъ (ХД, 1108, сп. XV, 38). Від городів навіть збирали феодальний податок *погородье:* А се *погородіе* отъ Мстиславля 6 гривенъ урока (РГ, 1150, сп. XVI, 8).

До праслов'янських землеробських термінів належать також *цѣлина* < čelina «цілина», *новина* < novina «новина; земля, зорана вперше», *ролья* < *orlьja «рілля, орна земля, нива», *ораница* < oranica «рілля» (пор. розм. рідк. *ораниця* — СУМ, V, 737), *борозда (бороздьна)* (пам'ятки XI—XIII ст. засвідчили лише в неповноголосній формі) < *borzda (*borzdьna) «борозна, нива» (діал. *борозда* — Ж., 40): земля роуками ратаискыми долго недѣлана, то яко *цѣлина* есть и древомъ порастеть (Ср., III, 1449); Поновите *новины* (II, 458); ити хоче(м) на смерды и погубити ѣ и *ролью*

---

[96] *Лукина Г. Н.* Об одной лексико-семантической группе заимствований в русском литературном языке древнейшего периода (названия драгоценных камней).— В кн.: Древнерусский язык. Лексикология и словообразование. М., 1975, с. 44—55.

ихъ (ПВЛ, 277); отъ Юрьевскои *ораницы* простью ввьрхъ (ГВНП, 1146—1155, 141); не сѣи на *браздахъ* неправьды (Ізб. 1076, 335); Ратаи *бразны* прогнавъ сѣеть сѣмена (Ср., XII, I, 165). Термін *ролья* відносять до характерних південно-західних давньоруських лексем. Вважається, що північно-східним давньоруським говорам були притаманні лексеми *пашьня* [97] та *ораница*. Оскільки в українській мові наявні слова *ораниця*, а також *пашня* «хліб у зерні або у стеблі, злак» (СУМ, VI, 104), це припущення малоймовірне.

Успадкована з праслов'янської мови *грюда* < grę̧da «грядка» засвідчується в не зовсім виразному контексті: Въ тріехъ м(с)цѣ(х) жатвѣ *гряды* оустрояю(т) (Ср., I, 605). Очевидно давньоруським семантичним неологізмом є лексема *гонъ* (*гоны*) < gonъ «земельна ділянка, гін (гони)»: у Дорогобужи три *гоны* короткіи (РГ, 1150, сп. XVI, 7). Об'єктом сільськогосподарської діяльності були також ділянки, де косили траву. Пам'ятки засвідчили південно-західне *сѣножать* < прасл. sěnožę̧tь (від *сѣно і жати*) «сіножать, сінокіс» та насамперед північно-східний давньоруський семантичний неологізм *пожьня* < požьn'a «сінокіс» (від по-жьн-у) [98]: на Сверковыхъ лукахъ *сѣножати* (РГ, 1150, XVI, ст. 6); ловища... и *пожни*... и съ нивами (ВГ, після 1192, 36). Земельні ділянки, території, що належали різним власникам, відділяла *межа* < *medja Від цього слова існувало кілька похідних, зокрема *межьникъ* «межовий знак» (пор. діал. *межник* — СУМ, IV, 667): Аже *межю* перетнеть борътьноую, или ролѣиноую розореть, или дворную тыномь перегородить. Оже доубъ перетнеть... *межьныи* (ПР, сп. 1282, 128); съ больших мховъ на вьрхъ *межьника* (ГВНП, бл. 1137, пізніший сп., 140).

Термін *вьршь* «посіви, зерно» (кор. слова праслов'янський) Ф. П. Філін слушно відносить до північно-східних діалектизмів у давньоруській мові, бо слово зустрічається тільки в пам'ятках із Новгородщини і Псковщини [99]: уби морозъ *вьрьшь* всю и озимицѣ (ЛН, 21). Північно-східним діалектним давньоруським словом учений вважає й апелятив *обилье* < obilьje «хліб на корені, врожай, зерно» [100]. Ця лексема вперше фіксується в «Повісті временних літ» при описі подій у Ростовській землі, але типовою є для новгородських текстів: два вълхва... глща яко вѣ свѣвѣ кто *обилье* држить (ПВЛ, 175); поби мразъ *обилье* по волости. И зая князь в вършь на Търожку (ЛН, 54). Але в XI—XIII ст. лексема могла мати й ширший ареал, адже в західних говорах української мови в значенні «достаток» відомі слова *обилє, обильність* (Ж., 539).

Слово *гобино* <gobino в давньоруських пам'ятках виступає із значенням «багатство, достаток (особливо овочів, зерна)», а може, й «урожай»: въ селѣхъ тѣхъ бысть *гобино* и въ скотѣхъ же приплодъкъ (ЖФ, XII—XIII, 131).

---

[97] *Филин Ф. П.* Происхождение..., с. 545—546.

[98] Це слово в північно-східних польських говорах вважається запозиченням із східнослов'янських мов.

[99] *Филин Ф. П.* Происхождение..., с. 549—550.

[100] Там же, с. 550—551.

Для тварин на зиму заготовлялося *сѣно* < sěno «сіно»: А в *сенѣ* и въ дровѣхъ 9 коунъ (ПР, сп. 1282, 131).

З праслов'янської мови давньоруська одержала більшість назв сільськогосподарського знаряддя — *плугъ* < plugъ «плуг», *рало* < * ordlo «соха, рало», *борона* < * borna, *мотыка* < motyka «мотика», *лопата* < lopata, *сьрпъ* < sьrpъ «серп», *цѣпъ* < cěръ «ціп», *коса* < kosa, *граблѣ* < grabji «граблі», *вила(-ы)* < vidla(-y) (останні три слова пам'ятками XI—XIII ст. не фіксуються): ѥже далъ ѥмоу господинъ *плоугъ* и *бороноу*, ѡ(т) него же ковоу ѥмлеть (ПР, сп. 1282, 130); Козаромъ по щьлѧгу. и ѡ(т) *рала* даѥмъ (ПВЛ, 65); многъ народъ с *мотыками* [и] *лыскарѣ* глюще. раскопаѥмъ печеру (197); Весло гребьцемъ въ корабихъ, ратаимъ *рало* и *лопату* (Ср., 1263, II, 47); *Сьрпъ* пожьнению (Ср., XIII, III, 884); молотять *чепи* харалужными (СПІ, 36). Праслов'янського походження *лѥмєшь* < lemešь «леміш» засвідчується лише в давньоруських списках старослов'янських текстів із значенням «плуг, соха» (Ср., II, 17). Характерне давньоруське *лыскарь* «заступ, кирка (?)» (пор. діал. *лискарь* «кирка» — Гр., II, 361; *рискаль* «заступ» — СУМ, VIII, 539) не має певної етимології (допускається запозичення з тюркських мов — Ф., II, 541). Якийсь інструмент для копання мав назву *рогалью* (пор. *рогаль* «рогач» — СУМ, VIII, 590): وземъ *рогалью* нача(х) копати (ПВЛ, 210).

Сполуки *дѣлати, творити ролью (ниву)* означали «обробляти землю», а *дѣлати сѣно* — «заготовляти сіно»: *дѣлають нивы* своѩ и землѣ своѩ (ПВЛ, 58); волъ бмь творѧхоу, ѩко *ролию творѧше* имъ (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 64); житъ и *сѣна удѣлаша* (ЛН, 27).

Назви (та їх деривати) основних сільськогосподарських робіт, процесів, конкретних учасників у праці в давньоруській мові — праслов'янські — *копати* < kopati, *копачь* < kopačь «той, хто копає землю; копач», *орати* < orati, *ратаи* < *ortajь «орач, ратай (заст., поет.)», *сѣяти* < sějati «сіяти», *жати* < žęti, *жньць* < žьnьсь «жнець», *жатва* < žętva «жниво, зжаті зернові культури», *молотити* < * moltiti, *вѣяти* < věјati «віяти (зерно)» (похідне значення), *токъ* < tokъ «тік», *косити* < kositi та ін.: въ оградѣ *копахоуть* зелиинаго ради растениѩ (ЖФ, XII—XIII, 87); Рече къ *копачемъ* (Ср., XIII, II, 1279); начнеть смердъ тотъ *ѡрати* лошадью (ЛК, 265); межу... се нѣкто землю *розорить* (ін. сп. *разореть*). другыи же *насѣєть*. ини же *пожинають* (ПВЛ, 152); идущу ему на поле къ *женцемъ* съ брашномъ и водою (ХД, 1108, сп. XV, 38); бѣ Каинъ *ратаи*. а Авель пастухъ (ПВЛ, 89); или на жатвоу, или *сѣна сѣчи* (ОВС, 1274, сп. XIII, 92); [після повені] бы(с) в ни(х) *жатва* дорога (ЛК, 524); *молотятъ* чепи харалужными, на *тоцѣ* животъ кладуть, *вѣютъ* душу от тѣла (СПІ, 36); сѣнъ *косити* (Ср., II, 1294).

Зжаті стебла в'язали в *снопъ* < snopъ «сніп», а снопи складали в *стогъ* < прасл. stogъ «стіг»: начаша мртви падати изъ забороль. ѩкы *сноповье* (ЛГВ, 886); гумно его в немже бѣ *стоговъ* ѳ сотъ (ЛК, 553).

Після молотьби залишалася *полова* < *pelva, *солома* < *solma: *Половы* съжьжеть (Ср., 1144, II, 129; тут «солома»); искахоуть... дрѣва и *соломы* (ЛГВ, 825).

Розвиненою галуззю сільського господарства у праслов'ян і в Київській Русі було тваринництво. Від домашніх тварин одержували продукти харчування (м'ясо, молоко), сировину для взуття й одягу (шкіра, хутро). Велику худобу використовували для сільськогосподарських робіт, перевезення вантажів, для пересування. Крім назв великої кількості свійських тварин (див. § 15), з давньоруським тваринництвом пов'язані ще й такі лексеми (в більшості — праслов'янські), як *плодъ* < plodъ, або *приплодъкъ* «приплодок», *трєтьꙗкъ* (трєтьꙗка ж. р.) < tretьjakъ «трирічна тварина, третяк», *пасти* < pasti, або *паствити* «пасти», *доити* < dojiti «доїти», *кошара* «загорода для овець», *гнои* < gnojь «гній», *либивъ* < libivъ «худий, слабий» (пор. *либати* «повільно пастися» — Гр., II, 357), *рить (рыть)* < ritь «зад коня, осла» (пор. *ритьми* «назад» — Гр., IV, 18, діал. зак. *рыт'ӧӯ бити* «брикати»), *пастухъ* < pastuxъ, *овьчухъ* «вівчар», *конюхъ* < kon'uxъ, або *конюшии* «конюх» та ін.: аже ѡт челѧди *плъдъ* или ѡт *скота* (ПР, сп. 1282, 132); за корову 40 коунъ, а за *третьꙗкоу* 30 коунъ (126); бысть гобино. и въ скотѣхъ же *приплодъкъ* (ЖФ, XII—XIII, 131); *пасяху* стада (ХД, 1108, сп. XV, 45); А *издоѥноѥ* млѣко... да не насырꙗть (СУ, XII, 121); ѡсташа же Татаровѣ... кормити *либывѣи* конѣ (ЛГВ, 893); Ѡселъ бо меча *ритьми*... улицею не можеть проити (Ср., II, 130); *Кошаря* ѥдина и паствина (Ср., сп. XIV, I, 1305); конемъ стаю и *гною*... кидати... створи (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 481); *ѡвчюхъ* С͠тополчь держа ножь (261); и бы (с) игоуменъ. и *пастоухъ* чер[нор]изьцемъ (ЛК, 628; тут перен. вживання); Сновидъ *коню(х)* С͠тополчь (ПВЛ, 260); за *конюшии*, то 80 гривенъ (ПР, сп. 1282, 124).

Для випасу худобу виганяли на *полє* < pole: преидемъ *полѧ* идеже пасоми бѣша стада конь. ѡвцѧ и волове (ПВЛ, 224). Тварин, зокрема, коней, таврували — *знамєновали*, ставлячи на них *пятьно* < pętьno «тавро» (пор. *п'ятнувати* «робити тавро на домашній тварині» — Гр., III, 506): покралѣ конѣ... и *пѧтны* своѣ въсклалѣ. *рознаменьіваюче* (ЛК, 541).

Спеціальний пристрій для годування тварин називався *ꙗсли* < jasli, jasla «ясла» (діал. *яслі*): *Ꙗсли* скотиньскыꙗ (Ср., III, 1666).

Бортництво. Бортництво (бджільництво) відігравало велику роль у господарстві XI—XIII ст.; від бджіл одержували важливі продукти (що були й предметом торгівлі) — *медъ* < medъ «мед» і *воскъ* < voskъ «віск»: ту... сходѧтсѧ... из Руси же скора и *воскъ* и *медъ* (ПВЛ, 67). Мед від диких бджіл (а, може, дикий рій) іменувався *свепетъ* < svepetъ. По Словеньскоу же ꙗзыкоу *с(в)епетъ* (Ср., III, 270; приписка до тексту: медъ дивии), медъ дивии, рекше *свепетныи* (Ср., сп. XIV, III, 270) Бджоли складали *рои* < rojь «рій»; місце, де вони живуть, називалося *бърть* < bъrtь «борть, видовбана колода, яку навішують на дерево або дупло», *улии* < ulьjь «ву-

лик», *колода* < *kolda «колода, простий вулик», у яких вони виробляли *сътъ* < прасл. sъtъ «стільник; лист, утворений чашечками з воску» (діал. *сот* — Ж., 897; очевидно, від цього кореня походить укр. *сотати* «вимотувати», первісно «висмоктувати»; укр. *стільник* < *стельникъ* < *сътельникъ*): *рои* бьчелъ дѣлаѥть *съты* (Ср., XI, III, 162); Аже *борть* подътнеть (ПР, сп. 1282, 131); Множество есть пчелъ во *уліи* (Ср., III, 1195); даю... два села... и съ *борътью*... и пьнь. и *колода* (КГ, до 1270, 55); насыщаѭ сѧ паче меду и *съта* (ЖФ, XII—XIII, 123). Ділянка, де були сконцентровані борті, іменувалася *бъртьникъ:* даю... село Ясенское и съ *бортникомъ* и съ землею и съ исгои (РГ, 1150, сп. XVI, 6). Специфічний давньоруський бортницький термін *олѣкъ (олекъ)* пояснюють по-різному — «вулик, із якого підрізано стільник; порожній вулик; вулик із молодими бджолами, що не наносили меду; мед, який залишали для харчування бджіл узимку»[101]: боудоуть бчелы не лажены, то 10 коунъ; боудеть ли *ѡлекъ,* то 5 кунъ (ПР, сп. 1282, 131). На знайдену борть потрібно було поставити свій знак — *знаменьѥ,* позначити — *знаменовати:* Аже *разнаменаѥть* бърть, то 12 гривнѣ (ПР, сп. 1282, 128). Варто відзначити сталі словосполуки з галузі бортництва — *выдьрати бъчелы* «викрасти бджоли, мед» (пор. *дерти (драти)* гнізда «забирати з гнізда яйця, пташенят» — СУМ, II, 253), *лазити бъчелы* «виймати з борті або вулика мед», *бъртьнаѩ землѩ* «ділянка з бортним лісом»: Аже *бчелы выдереть,* то 3 гривне продаже; а за медъ, ѡже боудоуть *бчелы не лажены,* то 10 коунъ (ПР, сп. 1282, 131); ѡт *бортьнои* земли 30 коунъ (129).

Дієслово *бъртьничати* «збирати мед» свідчить про функціонування (незасвідченої в XI—XIII ст.) назви діяча *бъртьникъ* < < bъrtьnikъ: черемиси. вада и моръдва *бортьничахоу* на кнѧзѧ ... Володимира (СРЗ, XIII, сп. XV, 15).

Полювання. Рибальство. Полювання як джерело м'ясної сировини в добу Київської Русі в зв'язку з розвитком тваринництва відігравало меншу роль, ніж у праслов'янську епоху, зате зросла його роль у добуванні хутра і шкіри, якими йшла жвава торгівля. Однак, роль риболовлі не зменшилася, а навіть зросла у зв'язку з прийняттям християнства, яке в період постів забороняло їсти скоромину, а постів особливо дотримувалася церква й численні монастирі. Полювання, зокрема з прирученими птахами (соколами, кречетами, яструбами), нерідко носило розважальний характер. Протягом XI—XII ст. багаті земельні й водні угіддя захоплюють феодали й монастирі. Але мисливство, рибальство (та бортництво) зберігали в XI—XIII ст. багато архаїчних рис.[102] Це відбилося на основній термінології цих промислів, яка була в основному праслов'янського походження.

Мисливське угіддя, багате на диких звірів, та загін, де тримали пійманих диких тварин, позначалися терміном *звѣриньць* < zvěri-

[101] *Тихомиров М. Н.* Зазнач. праця, с. 157.
[102] *Третьяков П. Н.* Сельское хозяйство и промыслы.— В кн.: История культуры древней Руси. Т. 1. Материальная культура. М. ; Л., 1951, с. 72—77.

пьсь (пор. *звіринець*): ста...ѡб оноу стороноу Трубеша. за *звѣринцемъ* оу рощению (ЛК, 379).

У мисливській та рибальській лексиці велику групу складають слова, утворені від праслов'янського кореня **лов-** — *ловити* < loviti «полювати, ловити», *ловъ* (особливо в мн. *ловы*) < lovъ «полювання, лови», *ловы дѣяти, творити* «полювати», *уловъ* < ulovъ «улов, зловлені звірі», *ловьць* < lovъcь «ловець, мисливець», *ловьчии* < lovъčьjь «ловчий, мисливський; ловець, мисливець», *ловьчье* «мисливський податок», *рыболовъ* < rybolovъ «риболов, рибалка», *ловище* < lovišče «мисливське, рибальське угіддя» та ін.: *ловилъ* есмь всакъ звѣрь (МП, 251); юстрабомъ *ловяшеть* (ЛК, 649); идоста на *ловы* по Днепрю в лодьюхъ на оустью Тисмени. и тоу *ловы дѣявша*. и *ѡбловившася* множествомъ звѣрѣи (668); приде же и Двдъ с ни(м). акы нѣкакъ *оуловъ оуловивъ* (ПВЛ, 262); Володимѣръ... башеть бо и самъ *ловечь* (ін. сп. *ловець*). добръ... скоро самъ оубиваше всаки звѣрь (ЛГВ, 906); аще ѡт *ловьць оуловять* рыбы (СУ, XII, 121); пакосташе *рыболовомъ* Галичьскымъ (ЛК, 497); в *ловчи*[*х*] *ловчии* нарадъ са(м) есмь держалъ и в конюсѣ(х) (МП, 251); песъ *ловчіи* (Ср., III, 1048); оуставлюю *ловчее*... за ихъ коромолоу (ЛГВ, 932); въдале... огородъ и *ловища* рыбнаа и гоголинаю (ВГ, 1192, 36).

Полювання з переслідуванням звірів передавалося й за допомогою дієслова *гънати (гонити)* (похідне значення від *гънати* «гнатися, переслідувати»): *Ловъ* дѣюще... *гна* звѣри в лѣсѣ (ПВЛ, 74).

Особа, що лякала й заганяла звірів кликом, кричанням, мала окрему назву — *кличанинъ*, а доглядач за мисливськими собаками — *пьсарь:* Всеволоду ловы дѣющю звѣриныю... и *кличаномъ* кликнувшимъ (ПВЛ, 214); съ з͠ю городъ пустыхъ... а въ нѣхъ сѣдать *псареве* же и Половци (ЛК, 500). Спеціалістами в ловецькій справі були *сокольникъ* «соколиний мисливець» та *пардусьникъ* «мисливець, що полював із гепардом»: а что церковное: мастеры, *соколници, пардусници* (Яр., 1267, сп. XVI, 58).

Звірів убивали стрілами, списами тощо. Однак існувало й спеціальне знаряддя, назви якого успадковані з праслов'янської мови — *сѣть* < sětь «сіть, сітка», *тенето* < teneto «тенета (мн.), сітка для ловлі звірів і птахів», *сило (сильць)* < sidlo «сильце»: Аже боудеть... на земли знамение, имь же ловлено, или *сѣть* (ПР, сп. 1282, 128); ловы дѣющю звѣриныю за Вышгородомъ заметавшимъ *тенета* (ПВЛ, 214); оубивати или дрѣвъмъ или *силомь* (Ср., III, 351); а *сильць* того дѣла есть поставилъ (Кир., 1156, сп. XIII, 47); пор. ще: юко птица ис *проугла* истъргъщи сю (ЖФ, XII—XIII, 85) «сильце, тенета» (із ст.-сл.?). Для ловлі птахів на високих жердинах або деревах прикріплювали великі сіті. Цей пристрій називався *перевѣсъ* (від *перевѣсити*), а місце, де він установлений — *перевѣсище:* оукрадеть въ... *перевесе* или соколъ или юстрабъ (ПР, сп. 1282, 131); *перевѣсище* бѣ внѣ града (ПВЛ, 55). Пійманому птахові, щоб

не клювався, в дзьоб вставляли *клюпьць (клюпьца)* (похідне від *клюпъ* < klęръ «кляп»): Избави мя... яко птенца от *кляпци* (Д. З., XII, сп. XVI, 12).

Ділянка, де ловили рибу неводом, іменувалася *тоня* < ton'a < *tonnja «тоня»: ни въ пожни, ни въ *тони* не въступатися (ГВНП, 1146—1155, пізніший сп., 141). Спеціальним знаряддям рибалок були *неводъ* < nevodъ «невод», *мережа* < *merža «невід, мережа», *удица* < ǫda, ǫdica «вудка»: дѣтища выволокоша рыболове в *неводѣ* (ПВЛ, 164); Оставль Петръ *мережу* (Ср., XII, II, 128); верзи *удицу* въ море (ХД, 1108, сп. XV, 47). Допускається, що специфічне давньоруське слово *бредникъ* «назва рибальської снасті» — а у Торопчи урока... 10 черныхъ кунъ, неводъ... *бредникъ*, трои сани рыбы (РГ, 1150, сп. XVI, 8) — було поширене (принаймні в цій формі) на півночі і північному заході Русі [103], та наявність укр. *бредник* «коротка риболовна мережа; волок» (Б.-Н., 61); *бредень* (Гр., I, 96) спростовує таке припущення.

Ремесло. Єдиним металом, який добували на Русі, було залізо з болотної, озерної та дернової руди [104], на наявність якої вказують і давні топоніми: оу Носова на *Рудѣ* (ЛК, 360); на *Рудици* (ПВЛ, 258). Термін *руда* < ruda — праслов'янського походження, де він був праіндоєвропейською спадщиною (пор. лит. rudas «бурий», латиськ. raũds «червоний, рудуватий», лат. rufus «червоний» і т. д.): Посылають... на копаниѥ роутыꙗ *роуды* (Ср., 1280, III, 187); И въ *роудахъ*, и въ поточѣниихъ... соущихъ (XII, 187) «рудник». Назва печі для видобування металу, яка в пізніших пам'ятках називається *домницею*, в текстах XI—XIII ст. не збереглася. Процес виплавлювання заліза з руди позначався дієсловом *варити:* желѣзо *увариш*ь, а злы жены не научишь (Д. З., XII, сп. XVII, 31). Для розігрівання й плавлення металів будувалася спеціальна піч — *гърнило (гърнъ)* < gъrnъ «горно, горнило (заст.)»; для нагнітання повітря (що роздувало жар) вживався *мѣхъ* < měхъ «міх»: да ꙗвꙗтсꙗ ꙗко злато искушено в *горну* (ін. сп. *горниле*) (ПВЛ, 233); не огнь творить ражеженіе желѣзу, но надыманіе *мѣшное* (Д. З., XII, сп. XVI, 25).

Різні процеси обробки металу позначалися дієсловами праслов'янського походження — *ковати (кути)* < kovati (kuti) «кувати; оббивати металом», *клепати* < klepati «клепати, розправляти молотком; карбувати», *плавити* < plaviti «розплавлювати, плавити» (очевидно, давньоруський семантичний неологізм; первісне значення «сплавляти»), *лити* < liti «лити, робити литво», *калити* < kaliti «гартувати» (діал. *калити* — Ж., 331, кор. **калъ**), (по)*золотити* < *(po)zoltiti «(по)золочувати» та їхніми дериватами: ѥдиномоу ѡт коузньць повелѣ желѣзо съчепито *съковати* (ЖФ, XII—XIII, 78); по стѣнамъ и по столпомъ *ковано* золотомъ (ЛК, 581); *расклепавъ* же дъскы сребрьныꙗ и *позолотивъ* (Чуд. РД, XII—XIII, 68); на

[103] *Филин Ф. П.* Происхождение..., 565.
[104] *Рыбаков Б. А.* Ремесло, с. 79.

иконоу... вѣньць *ωкоую* (ЖФ, XII—XIII, 105); *сливаюче* серебро даѭхоуть Володимеру (ЛК, 417); мониста... золотаѭ... *польıа* (ЛГВ, 914); двери *солı̂а* мѣданые (927); олово гинеть часто *разливаемо* (Д. З., XII, сп. XVII, 12); Донъдеже горить желѣзо, стоуденомъ да сѧ *калить* (Ср., XI, III, 574). До цієї лексичної мікрогрупи відноситься й *жечи* «позолочувати за допомогою вогню», *пожигати* «переплавляти»: сѣдло ω(т) злата. *жьжена* (ЛГВ, 814); Аже латинескыи. дасть серебро *пожигати* (СГ, 1229, 24). Прикметник *позлотистыи* «позолочений», зафіксований Галицько-Волинським літописом,— полонізм (п. pozłocisty): кр(с)ть... сребрѧ(н) *позлотистъ* (ЛГВ, 926).

Характерним давньоруським словом було *к(ъ)рица* «шматок металу» (очевидно, дериват слова *к(ъ)ра* «крига» — Пр., 425, пор.: суч. *криця*): Пѣсокъ и соль и желѣза *крици* оудобь подъѭти (Пч., сп. XIV—XV, 358).

Термін *оцѣль (оцѣлъ)* «гартоване залізо» (діал. зак. *оц'іл'* «сталь»), притаманний більшості слов'янських мов із значенням «сталь» (запозичено з апенінсько-латинського akiale — Sk., II, 541), фіксується тільки перекладними текстами: стѣны твьржьши... *оцѣли* (Ср., XII, II, 842). У мистецьких виробах із металу використовувалася й емаль, що називалася *финиптъ* < гр. χυμευτόν (Ф., IV, 195) (у сучасній українській мові *фініфть*).

Дрібне виробництво предметів побуту, знарядь праці, оздоб зброї тощо в давньоруській мові позначалося терміном *ремьство* < прасл. remьstvo «ремесло, ремество (розм.)», а особи, що ним займалися, — *ремьствьникъ* «ремісник», *ремьствьница* «ремісниця»: вѣсте, иже которыи чл҃вкъ *ремество* (в ориг. *ремоство*) имыи, ти его не дѣлаєть (Ср., XII, сп. XV, III, 115); Имыи *ремество* книжноє писаниє (XIII, III, 115); за *ремьствника* и *ремьствьницю*, то 12 гривне (ПР, сп. 1282, 124). Але вже засвідчується й запозичене *мастерь* < гр. μάγιστρος (μαίστρος) < лат. magister: приведе... *мастеры* ω(т) Грекъ (ПВЛ, 121); *мастерѣ* всѧции бѣжахоу ис Татаръ. *сѣдѣлници* и. *лоучьници*. и *тоулници*. и *коузницѣ* (ін. сн. *коузнеци*) желѣзоу и мѣди и сереброу (ЛГВ, 843). Перелічені в цитаті ремісники виробляли сідла, луки, колчани для стріл. Тут же терміном *кузьньць* < kuznьcь позначено особу, що обробляла метал, виробляла з нього різні предмети, а заняття її конкретизувалося вказівкою на те, який матеріал був основною для неї сировиною (отже, *кузньць сьребру* — ювелір). Слово походить від *кузнь* «ковані вироби, оздоби» (кор. *ковати — кую*; фіксується тільки в перекладних текстах): Принесоша всю *кузнь* злату (Ср., сп. XIV, I, 1359). Синонімом слова *кузньць* було *коваль* < kovalь: шедъ къ єдиному ωт *коузьньць* повелѣ ємоу желѣзо... съковати (ЖФ, XII—XIII, 78); людо[т]а *коваль* (напис на мечі XI ст.) [105]; *коваль* Леωнъ (Ср., I,

[105] *Кирпичников А.* Страницы «железной книги».— Наука и жизнь, 1966, № 6, с. 54. Див. ще: *Михайловская Н. Г.* Системные связи в лексике древнерусского книжно-письменного языка XI—XIV вв. Нормативный аспект. М., 1980, с. 35.

1241). У перекладних текстах на позначення коваля фіксуються й інші слова — *вътрь* (Ср., 1263, I, 434), *кърчи, ковачь* (I, 1242), проте тільки останнє могло функціонувати і в живій мові (пор. діал. *ковач* — Гр., II, 260). Особа, що виробляла глиняний посуд, називалася *гърньчарь* < gъrnьčarь «гончар»: бѣ бо сътьрти сѧ съсоудоу ти тако прити *гърньчарю* (Усп. зб., XII—XIII, 374).

§ 19. Мистецтво, писемність, наука. Високий рівень розвитку мистецтва Русі X—XIII ст. значною мірою базувався на традиції, успадкованій із праслов'янських часів, на що вказує давньоруська лексика з галузі мистецтв. Оскільки християнство й проповідники аскетизму несхвально ставилися до народних ігор і видовищ, нерідко пов'язаних із язичницьким культом, ця термінологія здебільшого засвідчується в текстах, у яких відбивається негативне ставлення церкви до явищ, що відбивають стару народну культуру.

Порівняно велика кількість слів цієї групи пов'язана з мистецтвом співу. Її складають лексеми з дієслівним коренем **пѣ-**, в основному праслов'янського походження (в конфесійних текстах зустрічаються також утворення, запозичені із старослов'янської); це, зокрема, *пѣти* (1 ос. одн. теп. ч. *пою*), *пѣвати* < pěti (pojǫ), pěvati «співати», «правити літургію» (похідне значення), *възпѣти* < vъzpěti «заспівати, співати», *съпѣти* < sъpěti «проспівати, заспівати», *пѣвьць* < pěvьсь «співець, складач пісень, співак», *пѣвьчьскы* «наспівно», *пѣнье* < pěnьje «спів, співання», *пѣснь* < pěsnь «пісня», *пѣснотворьць* «складач пісень, співець» та ін., напр.: попове *поюще* ѡбычныѩ *пѣсни* (ПВЛ, 162); *пои* же емоу *пѣсни* Половѣцкыѩ (ЛГВ, 716); чили *въспѣти* было Бояне, Велесовь внуче (СПІ, 7); словоутьного *пѣвца* Митоусоу... приведоша. древле. за гордость не восхотѣста (ін. сп. *восхотѣвша*) слоужити кнѧзю Данилоу (ЛГВ, 813); Оутрьнѥѥ *пѣ(н)*[*иѥ*] *пѣвьческы поѥтьсѧ* (Ср., XII, II, 1782); историци и вѣтия, рекше лѣтописьци и *пѣснотворци* (Туров., XII, сп. XV, 344). З оповіді Галицько-Волинського літопису про співця Митусу довідуємося, що *пѣвьць* міг бути на службі у князя, отже це й назва заняття.

Пам'ятки давньоруської мови засвідчують назви кількох музичних інструментів, їх частин, а також осіб, які грають на певних інструментах, і дієслова, що вказують на процес гри на цих інструментах. Більшість слів цієї мікрогрупи є праслов'янською спадщиною: *густи* (1 ос. одн. теп. ч. *гуду*) < gǫsti «грати на гуслях, струнному інструменті», *гусли* < gǫsli «гуслі, струнний інструмент» (пор. діал. зак. *гу́с'л'і* «скрипка»), *гудьць* < gǫdьсь «гусляр; той, хто грає на гуслях», *гуденье* «гра на гуслях», *струна* < struna «струна», *сопѣль* < sopělь «духовий інструмент, сопілка», *сопѣльникъ* «гравець на сопілці, сопілкар», *сопѣти (сопти)* < sopěti «грати на духовому інструменті» (первісно «сопти, сопіти»), *труба* < trǫba, *трубити* < trǫbiti «грати на трубі» та його деривати, бубьнъ < < bǫbьnъ «бубон, барабан, ударний інструмент»: Неронъ ... *гуда* и поѭ и на позорищихъ плѧша (Ср., I, 611); възьмѣте *сопѣли. бубны* и *гусли* и оударѧите. ат ны Исакии сплѧшеть (ПВЛ, 193); *гоу-*

дьцю же Ѡреви (ЛГВ, 716); [де] игранье и плѧсанье и *гуденье*... ѡ(т)мѣтатисѧ тѣхъ пировъ (Іо., 1089, сп. XIV, 8—9); при *гуслехъ* не довлѣєть єдиною *строуною* пѣ(с) творити (Пч., сп. XIV—XV, 4); Болюринъ да дасть ю [сребрьницю] *сопѣльникоу* (Ср., XIII, III, 464); дроугымъ же въ *боубъны* биющемъ. инѣмъ же в *сопѣли сопоущемъ* (ЖФ, XII—XIII, 90); Что бо ми подобаше долгыми *сопѣлми* пѣти и *со(пѣ)ти* (Ср., III, 464); лестьми преваблѧю ны ѡ(т) Ба҃. *трубами* и скоморохами (ПВЛ, 170). Поняття «настроювати, ладити струнний інструмент» передавало дієслово *ладити* < laditi: Гоудьцю *ладѧщу* гоусли свою ... рече криво *ладиши* (Пч., XIII, сп. XIV—XV, 151). Слова *пищаль* < piščalь «духовий інструмент типу сопілки» (похідне під *пискъ* < piskъ «писк, пищання»; пор. діал. *пищавка* «сопілка» — СУМ, VI, 375), *свирѣль* < svirělь «духовий інструмент» (пор. *свиріль*) не засвідчуються в оригінальних творах XI—XIII ст., але, звичайно, вони існували в живій давньоруській мові: Гла(с) троубы, *пищаліи* же (Ср., III, 945). Безумовно, праслов'янського походження термін *смыкъ* «струнний (?) музичний інструмент» (пор. *смичок,* діал. зак. *смык,* рос. *смычок,* ч. smyček, п. smyczek) та похідний від нього іменник *смычьць* «особа, що грає на цьому інструменті», фіксуються з відмінними від теперішніх значеннями: трубами и скоморохы, и *смыками,* и гусльми (Ср., III, 447); или свирець, или гоудець, или *смычекъ,* или плѧсець їли корчемникъ (Ср., 1284, III, 447). Тільки в неоригінальних (як правило, південнослов'янського походження) пам'ятках виступають найменування *прѣгудьница,* яким здебільшого перекладається гр. κιθάρα (Ср., II, 1627), та *цѣвьница* «ліра» (III, 1447—1448).

Запозиченою з грецької мови є назва *ор(ъ)ганъ* < гр. ὄργανον «металевий ударний інструмент»: начнемъ бити в сребреныю *арганы* (Д. З., XII, сп. XVI, 4); ѡвы гоусльныѧ гласы испоущающемъ. дроугыѧ *оръганьныю* гласы поющемъ. и инѣмъ *замарьныю* пискы гласющемъ (ЖФ, XII—XIII, 123). Значення і походження терміна *замара* невідомі. Можливо, що це «дуда, коза». Термін *сурна* «духовий музичний інструмент» (пор. *сурма*) запозичений із тюркських мов (пор. тур., тат. surma < перс. surnaj — Ф., III, 807), приблизно в XIII ст.: удариша въ бубны и въ трубы и въ *сурны* (Ср., III, 626).

Поняття «танцювати» в давньоруській мові передавалося дієсловом праслов'янського походження *плюсати* < plęsati (пор. діал. *плясати, плясовиця* — Ж., 662). Крім дієслівних дериватів, від цього дієслова утворено *плюсанье* «танець, танцювання», *плюсьць* «танцівник, танцюрист»: възмѣте сопѣли. бубны и гусли... ат ны Исакии *сплѧшеть* (ПВЛ, 193); гудець, или смычекъ, или *плѧсець* (Ср., 1282, III, 447); схожахусѧ. на игрища. на *плѧсанье* (ПВЛ, 14).

Давньоруська мова успадкувала з праслов'янської кілька апелятивів із коренем **игр-**, пов'язаних з іграми та розвагами: *игра* < < jьgra «гра, забава», «герць, двобій» (похідне значення), *играти* < < jьgrati «гратися; скакати; грати на музичному інструменті» та його деривати, *игрище* < jьgrišče «ігрище, ігрисько», *игрьць* <

Іґрьць «гравець» (пор. розм. *грець*): къ дѣтьмъ *играющимъ* не приближаше сѧ... нъ гноушаше сю *играмъ* ихъ (ЖФ, XII—XIII, 74); гогордащоу (ін. сп. *гордящю*) же сѧ емоу и створити *игроу* предъ градомъ (ЛГВ, 801); дшею не можевѣ *играти* (ЛК, 377); видѣ многыю *играюща* прѣдъ нимь (ЖФ, XII—XIII, 123); повелѣ и юрьганы *играти* (Ізб. 1073, 161); схожахусѧ на *игрищ(а)*. на плясанью (ПВЛ ЛІ, 10); *Игрьца* и глоумьца... не подобаѥть... поставляти ѥп(с)па (Ср., I, 1022).

Успадковане з праслов'янської мови дієслово *глумити сѧ* < glumiti sę в оригінальних пам'ятках фіксується із значенням «розважатися, веселитися»: ту ловы дѣюивша. и ѡбловившасѧ множествомъ звѣрѣи и тако *наглоумистасѧ*. во любви пребыста. и во весельи по вся дни (ЛК, 668). Відповідно виступають *глумъ* < glumъ «забава, розвага», *глумьць* < glumьсь «актор, скоморох»: скомороха... и гудця, и свирця нѣ уведи в домъ свои *глума* ради (Сл. РЯ, XIII, IV, 36); Игрьца и *глоумьца*... не подобаѥть... поставлюти ѥп(с)па (Ср., I, 522).

Піснями, музикою й танцями супроводилися народні свята й обряди, зокрема *сватьба* «весілля»: да бы(х) обуимъ ѡплакалъ мужа ею. и ѡны *сватбы* ѥю. в *пѣснии* мѣсто (ПВЛ, 253); простымъ же людемъ, юко... поимають жены свою с *плясаньѥмь* и *гуденьѥмь* и плесканьѥмь (Іо., 1089, сп. XIV, 18). Відзначимо, що вже в цей час був звичай *дружити* «бути дружком на весіллі» (пор. діал. *дружбити* «бути дружком, бояриным на весіллі» — Гр., I, 448): брак же свѣтель в Кесаревѣ домоу створивъ, Хр(с)тофороу же црю Іѡаноу мнихоу, бывшемоу ректороу, *дроуживщу* (ХА, сп. XV, 564). Південноруськими пам'ятками засвідчено назву *павечерници* «вечорниці, вечірка»: Бестудная словеса и плясаніе, еже в пиру и на свадбах и въ *павечерницахъ* (Ср., II, 854). Давніми народними обрядами були *именины* (pl. t.) < jьmeniny «іменини, відзначення акту давання імені», *постригы* «обряд, яким відзначався перехід хлопчика в вік підлітка» (пор. *постриг* «обрядове стриження дитини вперше в житті, коли їй виповнився рік» — Гр., III, 372): аще не хощешь ѡстати до *именинъ* моихъ. да приди нынѣ (ПВЛ, 258); Быша *постригы* оу великаго князя Всеволода... сну ѥго Геѡргеви (ЛС, 409).

Давніми народними святами були *купало (купальѥ)* (похідне від *купати*) «час літнього сонцестояння», *корочу́нъ* < *korčunъ «час зимового сонцестояння» (діал. зак. *карачу́н* «ритуальна різдв'яна паляниця»), *русалья* < лат. rosālia «літнє язичницьке свято»: лестьми превабляю ны ѡ(т) Ба. трубами и *скоморохы*. и гусльми и *русальи*. види(м) бо игрища оутолочена (ПВЛ, 170). Частим учасником цих свят був *скоморохъ* < *skomorxъ «потішник, народний бродячий актор (танцівник, музикант, співак, жонглер, приборкувач тварин тощо), скоморох» (скоморохи виступали також на княжих і боярських банкетах): *скомороха*... нѣ оуведи в домъ свои глума ради (Ср., XIII, III, 379).

Словами *позоръ, позорище* (< pozorъ, pozorišče (?) (кор. *позоровати* «спостерігати, дивитися») передавалося поняття «видовище, вистава»: оувѣдѣхомъ... въ божествьныя праздьникы *позоры* нѣкакы бесовскыꙗ творити, съ свистаниѥмь и съ кличемь и въплемь (ОВС, XIII, 95); Начатъ же оттолѣ въ *позорищи* ходити и обнощь воспѣвати пустошно и скомрашьство (Хр., XIII, 37).

У Давній Русі будівлі феодалів та культові споруди багато оздоблялися, однак у пам'ятках збереглися тільки більш-менш повні описи храмів. Лексична мікрогрупа на позначення понять, пов'язаних із оздобленням приміщень, творів образотворчого мистецтва містить у собі як праслов'янську спадщину, так і низку запозичених термінів — *одѣлати, украсити* «оздобити, прикрасити», *писати (пьсати)* «розписувати, малювати; наносити живопис, мозаїку», *ваꙗти* «робити скульптуру» (очевидно, старослов'янізм), *прилѣпъ* < prilěpъ «ліпна оздоба», *вапа (вапъ)* < vapa «фарба» (вторинне значення), похідне від нього — *вапьница* «посудина для фарби», *шаръ* (слово є й у південнослов'янських мовах, але етимологія його невизначена; допускається, що це раннє запозичення з тюркських мов — Ф., IV, 407) «фарба», *лазурь* < гр. λαζούριον «лазур, блакитна фарба, колір», *мусиꙗ* < гр. μουσεῖον «мозаїка», *образъ* < пpacл. obrazъ «зображення, ікона», *икона* < гр. εἰκόνα «ікона» та ін.: пещерка... *одѣлана* около мраморомъ краснымъ (ХД, 1108, сп. XV, 10); възгради црквь... и *испьса* всю и *оукраси* ю (Чуд. РД, XII—XIII, 61); [художник Алімпій] въземъ *вапъницю,* и *шаровными вапы,* ими же *иконы писаше...,* лице его украси (КП, XIII, сп. XV, 174); созда же црквь... Ивана красноу... с каждо угла преводъ. и. стоꙗнье на четырехъ головахъ члвц(с)кихъ. *изваꙗно* отъ нѣкоего хытрѣчь (ін. сп. *хитреца*) ... вѣрхъ *оукрашенъ* звѣздами златыми на *лазоурѣ* двѣри... *оукрашены.* каменьемъ.. *оузоры* тѣ некимь хытрѣчемь (ін. сп. *хитрецем*) Авдьемь *прилѣпы* ѡ(т) всѣхъ *шаровъ* и злата (ЛГВ, 843—844); подъ верхомъ *исписани* суть пророци... *мусiею,* зрѧ на *икону* на ѡ*бразъ* Вл(д)чнь (ПВЛ, 133). Термін *узоръ* «узор», є, імовірно, давньоруським утворенням.

У давньоруських оригінальних пам'ятках фіксується кілька слів на позначення скульптурного зображення (насамперед язичницьких богів) — *капище, капь* (із д.-чув. kăр — Ф., II, 185), *кумиръ, бълванъ, идолъ*: [Володимеръ] взѧ... мѣдѣнѣ двѣ *капищи.* и д. и конѣ мѣдѧны иже и нынѣ стоꙗть за стою Бцю (ПВЛ, 116); и постави *кумиры* на холму... Перуна древѧна. а главу его сребрену. а оусъ златъ (79); посла Батыи к Михаилу кнѧзю велѧ ѥму поклонитисѧ ѡгневи. и *болвано(м)* ихъ (ЛС, 471). Слово *кумиръ* (етимологія слова не розкрита — Ф., II, 416), мабуть, запозичено з старослов'янської мови, а *идолъ* — із грецької (гр. εἴδωλον «зображення, кумир, ідол»). Безсумнівно, успадкованою із праслов'янської мови є лексема *бълванъ* < bъlvanъ. У текстах південнослов'янського походження зустрічаються ще *(из)ваꙗньѥ* «скульптура, ідол» (споріднене з *вити;* спочатку означало «вити, ліпити з

…лини», потім — «висікати з каменя» — Ф., I, 281), а в перекладних давньоруських — *из(ъ)туканъ* «ідол, скульптура» (дієприслівник мин. ч. пас. стану від *из(ъ)тукати* «різати, лити з металу»; споріднене з *тъкнути, тыкати* — Ф., II, 144), *стѣнь* «ідол» (первісне значення «тінь», отже «копія, тінь чогось»): *Ваıаньıа* ихъ и боги (Ср., I, 262); Петрона... принесе раку *истуканъну* и ина два *истукана* (1155); идолы, рекше *стѣнь* (ХА, XI, сп. XII—XIII, 265). Слово *из(ъ)туканъ* — старослов'янізм (преф. **из-** відповідно до **вы-**). Не виключене старослов'янське походження й слів (*из)ваıаньıе* та *стѣнь*.

В оригінальних творах давньоруської писемності виступають слова *хытрьць* «митець, художник; знавець» (від *хытрыи* < хуtrъ(jь) «розумний, досвідчений, знаючий», кор. **хыт**-ати «хапати, схоплювати»), *хытрость* «мистецтво, твір мистецтва», *хытро* «мистецьки»: стоıанье ихъ на четырехъ головахъ члвц(с)кихъ изваıано отъ нѣкоего *хытрѣчь* (ін. сп. *хитреца*) (ЛГВ, 843); нѣсмь бо женьци... ни *хитреци* книгамъ (Ср., III, 1432); [церква] всею добродѣтелью црковьною исполнена. изьмечтана всею *хытростью* (ЛК, 582); Есть церкви... *хитро* создана моvсіею издну... извну написана *хитро* (ХД, 1108, сп. XV, 15). Ці лексеми можна вважати питомими давньоруськими. Натомність *художьникъ* «митець, художник», *художьство* «мистецтво, знання, ремесло» (від *худогыи* < хǫdogъ «тямущий, знавець, розумний, досвідчений»; пор. діал. *художа* «художник» — Ж., 1048) засвідчуються в текстах південнослов'янського походження, в перекладних творах: Птоломѣи бѡ събравъ *художьникы,* ıако да сдѣлаю(т) коумиръ Артемидиноу (Ср., III, 1415); Врачебна(г) ра(ди) *ху(до)жства.*

Успадковане з праслов'янської мови дієслово *учити (сıа)* < učiti (sę) «вчити(ся)» та його деривати зберігає ще смисловий зв'язок із етимологічно спорідненим дієсловом *выкнути* < vyknǫti «звикати; навчатися»: ıегоже не оумѣючи а тому *сѧ оучите* (МП, 246); не бѣхъ *оученъ* никоıеи хытрости (ЖФ, XII—XIII, 71); [Алімпій] *извыкъ* хытрости иконнѣи... Сеи же хытрости въсхотѣ *научитися* не богатьства ради (КП, XIII, сп. XV, 173); Мьстиславъ бо ѡ(т) оуности *навыклъ* бѧше не оуполошитисѧ нико(г)[о] же (ЛК, 573). Праслов'янським за походженням в давньоруській мові був також іменник *ученьıе* < učenьje «навчання», однак під впливом старослов'янської мови він набуває і значення «віровчення, догмати релігії»: Преподобный же Алімпій преданъ бываеть... на *ученіе* иконьнаго пісаніа (КП, XIII, сп. XV, 172); не переимаи же *оученьıа* ѡ(т) латынъ (ПВЛ, 114). Старослов'янським впливом позначена сполука *ученьıе книжьноıе*[106] «навчання грамоті»: дѣти... даıати на *оученье книжноıе* (ПВЛ, 118—119). До старослов'янізмів належать, можливо, і слова *учитель* «вчитель, наставник» та *ученикъ* «послідовник»[107]: нѣ(с) оу насъ *оучителѧ.* иже бы ны нака-

[106] *Львов А. С.* Лексика..., с. 339.
[107] Там же, с. 340.

залъ и поучалъ насъ. и протолковалъ стыю книги (ПВЛ, 26); хожаше по келиюмъ *оученикъ* своихъ (ЖФ, XII—XIII, 107). Близьке значення до *учити сю* мало й дієслово *изумѣти* (пор. *умѣти*): ѡць мои дома сѣдѧ. *изумѣюше* е. юзыкъ (МП, 246).

Неосвічена людина називалася *невѣжа* < *nevědja «невіглас» (пор. вѣд-ати), *невѣголосъ* (нерідко в старослов'янській неповноголосній формі *невѣгласъ*) < *nevěgolsъ «невіглас» (кор. *вѣдати* і *голосъ* у значенні «мова»): юко гроубъ сы и *невѣжа* премоудрѣи философъ юви сю (ЖФ, XII—XIII, 73); мудръ же бѣ. а наконець погибе. се же бѣ *невѣголосъ*. а наконець ѡбрѣте сп(с)нье (ПВЛ, 80). А. С. Львов вважає, що слово *невѣголосъ* (та *вѣгласъ* «досвідчений, знаючий» — Ср., I, 478) у давньоруській мові є усним запозиченням із чеської мови, а ч. věhlas є калькою н. Weissager [108]. Та українські діалектні іменник *невіголос,* й, особливо, прикметник *невіголосий* «безмовний» (Ж., 503) свідчать про те, що давньоруське слово *невѣголосъ,* успадковане з праслов'янської. Оригінальність прасл. *nevěgolsъ переконливо пояснює В. Махек, який наводить словенський вираз vёdёti glas čemu «розуміти», однак ч. *vehlas* і рос. *невеглас* відносить до запозичень із церковнослов'янської мови (Mach., 681).

Із праслов'янської мови давньоруська успадкувала слово *пьсати* (первісно дуративна форма) — *писати* (первісно ітеративна форма) < pьsati — pisati із значенням «креслити, робити візерунки, малювати» (пор. діал. *писати* «розмальовувати, оздоблювати орнаментами за допомогою різьби, вишивання тощо» — Гр., III, 153, *писанка*), яке з появою писемності набуло й значення «писати»: повелѣ писцю *писати* всѧ рѣчи Стославлѣ (ПВЛ, 72); Иванъ *пслъ* (ДНСК, XII, 58); любви ради... *исписахъ* все (ХД, 1108, сп. XV, 2). Питання про те, чи розвиток нової семантики цієї лексеми пов'язаний із старослов'янським впливом, чи йдеться про паралельний розвиток значень старослов'янського і давньоруського слів, розв'язується залежно від погляду про наявність або відсутність на Русі писемності до прийняття християнства. Дериватом дієслова *писати* є іменник *письць* < pisьсь «писар, писець, переписувач книги; перекладач» (первісно «той, хто розписує, розмальовує»): а федорко *писець* кнѧжь псалъ (СГ, 1284, 63); Володимеръ же повелѣ *писцю* своемоу. Федорцю. писатъ грамоты (ЛГВ, 903); [Ярослав] собра *писцѣ* многы. и прекладаше ѡ(т) Грекъ н(*а*) Словѣньское писмо (ПВЛ, 152); пор. ще: Мефодии же посади. в. попа *скорописца* зѣло (28).

Термін *письмю* (род. відм. *письмене*) < pisьmę первісно мав значення «зображення, живопис тощо»: оукраси црквь е верхъ и всѧкыми красотами, иконами и иными *писмены* (Ср., II, 940). Набувши нового значення, він спочатку уточнювався також прикметником —

[108] Там же, с. 338.

давньоруським неологізмом *азъбуковьныи*, утвореним від *азъбукы*: [Кирило й Мефодій] начаста съставливати *писмена. азъбуковьнаꙗ* Словѣньски (ПВЛ, 27).

Термін *букы* (род. відм. *букъве*) «буква, літера» в давньоруській писемності виступає дуже рідко, і в цьому значенні, мабуть, є старослов'янізмом [109]: глюще ꙗко не достоить ни которому же ꙗзыку имѣти *букъвъ* своихъ (ПВЛ, 27; фраза грунтується на тексті житія Кирила). Термін *азъбукы* є давньоруською калькою гр. ἀλφάβητος [110]: николи же читавъ... ни *азъбукы* [ін. сп. *единого слова*] не свѣсть (КП, XIII, сп. XV, 126).

Запозичене безпосередньо з грецької мови слово *грамота* (гр. γράμματα, мн.— Ф., I, 451) в давньоруській мові було полісемне і означало «писемність», «напис», «письмо, писемність», «лист», «грамота, діловий документ»: ꙗже презваса *грамота* Словѣньская. ꙗже *грамота* есть в Руси и в Болгарѣ(х) Дунаискихъ (ПВЛ, 26); написанъ Христосъ... и глаголеть *грамота*: «Се пядію моею измѣрихъ небо и землю» (ХД, 1108, сп. XV, 10); Борис... взимаше бо книгы и чтяше, бяше бо и *грамотѣ* наученъ (Сл. РЯ, сп. XIV, IV, 119); написа(х) ти *грамоту*. аще ю примеши с добромь. ли с поруганьемь (ПВЛ, 253); посылати *грамоту* ко цр͠ству нашему... [посли] и гостье да прино(си)ть грамоту... (ПВЛ, 48); сѧ *грамота* ꙗсть выдана... пьрьдъ роускимь посломь (СГ, 1229, 25); пор. ще *грамотица* «лист, послання»: аще ли кому не люба *грамотицѧ* си. а не поѡхритаютьсѧ (МП, 241). Із різновидів грамот у джерелах XII—XIII ст. згадуються тільки *хрьстьнаꙗ (крьстьнаꙗ) грамота* «грамота, при затвердженні якої цілували хрест»: посла ѡпѧть посолъ. свои к ни(м) съ *хр(с)тьными грамотами* (ЛК, 346). Замість *грамота* «лист, послання» вживався грецизм *епистолья (ꙗпистолья)* (гр. ἐπιστολή): *епистолиꙗ* пиша посылааше томоу (ЖФ, XII—XIII, 121); малыхъ *ꙗпистолья* исписанью предасть (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 313).

У середині XIII ст. з'являється термін *ꙗрлыкъ* «грамота татарського хана» (тюркське слово, пор. тур., чагат. jarlyk): *ярлыкъ* данъ заечьего лѣта (Ср., 1267, III, 1660).

Для затвердження документа вживалася *печать* < pečętь (напевне, похідне від пек-у, тобто первісно «знаряддя для випікання тавра» — Ф., III, 255): ношаху сли *печати* злати. а гостье сребрени (ПВЛ, 48). Поняття «ставити печать» передавало похідне дієслово *печатати*; у князя був *печатьникъ* «хранитель печаті; особа, якій довірено ставити князеву печать; довірена особа князя»: а моисѣи *печатникъ* кнѧжь федоровъ *печаталъ* (СГ, 1284, 66); Коурилови же соущю *печатьникоу*. тогда в Бакотѣ... исписати грабительства неч(с)твыхъ (ЛГВ, 791).

Дієслово *чьсти, читати* давньоруська мова дістала у спадщину з праслов'янської (čьsti, čisti, čitati) із значенням «лічити, рахува-

---

[109] *Львов А. С.* Лексика..., с. 330.
[110] Там же, с. 17.

ти» (пор. діал. *читати* «рахувати, лічити» — Гр., IV, 465): Да аще хощеши *чести* мѣсяцы отъ Адама до сюду (Ср., III, 1526); [у літопису] вся лѣта спишемь. *рощетъше* во задньню (ін. сп. *задняя*) (ЛГВ, 820). З появою писемності це дієслово і його деривати означають поняття «читати»: слыша бо єдиною єуа(г)лье *чтомо* (ПВЛ, 125); аще забываєте всего. а часто *прочитаите* (МП, 246); николи же *читавъ* книгъ (КП, XIII, сп. XV, 126). Похідним від цього дієслова є іменник *чьтьць* «читець у церкві, дяк»: *четца* быста въ Антиохии, рекше *дьячца* (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 357). Назву *дьякъ* запозичено з середньогрецької мови (διάκος «слуга» — Ф., I, 560).

Корінь **чит-** (**чис-**) наявний і в слові *число* < čislo «кількість, число, дата»: и снидеся бе- *щисла* (ін. сп. *бес числа*) людии (ПВЛ, 117); скажемъ што ся оудѣюло... а по ряду положимъ *числа* (18); пор. ще: [дати] впишемь... Грьцкыми же *численицами* (ЛГВ, 820). Старовинне утворення *чисмя* (род. відм. *чисмєнє*) (прасл. čismę «число, кількість», пор. *чисниця* < čismьnica) в оригінальних творах давньоруської писемності не виступає (Ср., III, 1525).

Більшість учених слово *k(ъ)niga* (найдавніші слов'янські тексти фіксують його з ъ і без нього [111]) відносять до праслов'янських слів, запозичених із східних мов через аварське (Sk., II, 110) або через давньотюркське посередництво (Ф., II, 263). В. Махек відносить лексему k(ъ)niga до загальнослов'янських, але не праслов'янських елементів (Mach., 263), однак не вказує на шлях поширення слов'янської форми слова в слов'янських мовах [112]. Етимологи, що вважають слово kъniga незапозиченим, допускають первинне значення лексеми «дерев'яні таблички, шматки, на яких писали (карбували) різні мнемонічні знаки» (S., III, 273). У давньоруській мові слово *к(ъ)нига* (дуже часто у формі мн. *книгы*) (*книжька,* здр.) мало значення «книга, святе письмо»: избьрано изъ мъногъ *книгъ* княжихъ... Кончяхъ *книжькы* сию (Ізб. 1076, 700—701). Термін *к(ъ)нижьникъ* «вчена, освічена, начитана людина» запозичено з старослов'янської мови (через евангельські тексти): постави Изяславъ митрополитомъ Клима Смолятича из Зароуба... бы(с) *книжникъ*. и философь. такъ юкоже в Роускои земли не бяшеть (ЛК, 340). У бібліотеці — *книгохранильница* — за книгами доглядав *книгохранильникъ*: Въ своеи *книгохранительници* положиша (Ср., I, 1395); съ вьсяцѣмь прилежаниємь книгъ блюсти *книгохранильни(к)* порамо(н) (УС, XII, 268).

Назву матеріалу для письма *харатья* (*харотья, хоратья*) запозичено з грецької мови (τα χαρτία, мн. від χάρτης) «пергамент; шкіра, підготовлена для писання на ній», переносно «грамота, документ» (здр. *харатьица* «невеликий текст»), хоч спорадично на позначення шкіри для письма вживається питоме слово *мѣхъ* < mě̃хъ (первісно «шкура»): повелѣ писцю писати вся рѣчи С̃тославлѣ на *хара-*

[111] *Львов А. С.* Лексика..., с. 333.

[112] А. С. Львов вважає д.-р. *книгы* запозиченням із церковних книг (із східноболгарською вимовою). Там же, с. 342.

тно (ПВЛ, 72); *харатьица* написаны на выи имоуща навазаны (ХЛ, XI, сп. XIII—XIV, 451); клахомъса црквью стго Ильѣ... и *харатьєю* сею. хранити все. єже єсть написано на неи (ПВЛ, 52); писчю 10 кунъ перкладнаго 5 кунъ, а за *мѣхъ* двѣ ногатѣ (ПР, сп. 1282, 128). Назву розчину фарби для письма *чьрнило* < čьrnidlo «чорнило» давньоруська мова успадкувала з праслов'янської: писма... не *чрьниломъ,* но благодѣтию (Ср., III, 1560). Предмет (паличка), яким писали, звався *тръсть* < trъstь (первісно «тросте, стебло тростини») — Трость бо не пишеть сама, аще не будеть пишущаго ею (Ср., III, 1044) або *писало* — Подвиже *писало* акы отъ дъскы (Ср., XI, II, 934).

На позначення процесу перекладання з однієї мови на іншу давньоруські пам'ятки засвідчують два дієслова — *пєрєкладати (прєкладати)* і *прѣлагати (прєлагати):* собра писцѣ многы *прєкладаше* (Ін. сп. *прелагаше*) ω(т) Грекъ н(а) Словѣньскоє писмо (ПВЛ, 152; у ЛІ — *прѣкладаше,* 139); и *преложиста* Ап(с)лъ и Еугл(ье) (и) ради быша Словѣни (27). Дієслово *прѣкладати* «перекладати» в пам'ятках старослов'янської мови не фіксується. *Пєрєкладати* в цьому значенні — типове давньоруське слово, про що свідчить його дериват *пєрєкладьноє* «платня перекладачеві, писареві (?)»: писчю 10 коунъ, *перекладнаго* 5 кунъ (ПР, 1282, 128). Мабуть, в одних праслов'янських діалектах (предках західнослов'янських і давньоруської мов) функціонувало дієслово *perkladati, а в інших — *perlagati, причому в основі обох лежать семантично близькі дієслова (klasti — lagati/ložiti), тому відпадає припущення про запозичення [113] давньоруського дієслова з західнослов'янських мов.

Особа, що робила усний переклад, іменувалася *тълмачь* < tъlmačь (запозичення з тюрк.— Ф., IV, 72); пор. заст. *товмач*: посла с Василком... *толмача* розоумѣюща Роускыи ꙗзы[къ] (ЛГВ, 851).

Літописна оповідь позначається успадкованим із праслов'янської мови словом *повѣсть* < pověstь (дериват *повѣсти* «сказати»): Се начнем *повѣсть* сию (ПВЛ, 1). Через калькування грецького терміна Χρονογραφία з'явився давньоруський термін *лѣтописаньє* «літопис». У цьому ж значенні виступало й слово *лѣтописьць,* що відповідало грецькому χρονογράφος, яке сприймалося як назва книги [114]: ꙗко пишетьса в *лѣтописаньи* Гречьстѣмъ (ПВЛ, 17); Игуменъ Силивестръ... написа(л) книгы си *Лѣтописець* (286). Слово *лѣтописьць* поряд із прямо запозиченим грецьким терміном *хронографъ* означало також людину, що вела літопис: историци и вѣтїя, рекше *лѣтописьци* и пѣснотворци (Ср., II, 78); *хронографоу* же. ноужа есть писати все (ЛГВ, 820). Термін *историкъ* < лат. historicus виступає тільки в текстах, що дійшли в пізніших списках, тому невідомо, чи вживався він у давньоруській мові. Давньоруським утворенням є також похідне *врємєньникъ* «літопис, хронограф».

---

[113] *Львов А. С.* Лексика..., с. 335.
[114] Там же, с. 326.

Слово *временьный* «тимчасовий» було запозичено із старослов'янської мови. Проте, очевидно, на давньоруському грунті воно розвинуло ще одне значення — «в часовій послідовності»: Се повѣсти *временьны(х)* (ін. сп. *временьныхъ*) лѣ(т) (ПВЛ, 1). Начало *временьных(ъ)* цр(с)твъ (ХА, XI, сп. XIII—XIV, 31); *Временьникъ* въ простѣ ѡ(т) различны(х) хронографъ (31).

Запозиченим із грецької мови словом *философъ* (гр. φιλόσοφος) іменувалася вчена людина, богослов: [Володимир Василькович] глаголаше ꙗсно ѡ(т) книгъ. зане бь(с) *философъ* великъ (ЛГВ, 921). З цієї ж мови засвоєно термін *граматикиꙗ* (гр. γραμματική [τέχνη]) «граматика»: изволи... дати сꙗ на оучениѥ... и въскорѣ извыче всꙗ *граматикиꙗ* (ЖФ, XII—XIII, 75).

Поширені були назви літературних творів: *слово* «повчання, повчальна оповідь, оповідь про епічні події» (калька гр. λόγος «слово, мовлення, оповідь, переказ, легенда»), *житьѥ* «оповідь про життя святого, святця» (калька гр. βίος «життя; життєпис»), рідше — *съказаньѥ,* або *съказъ* «оповідь» (похідні від *съказати* «повідомити, переказати»); напр.: *слово* нѣкоѥго [калоу]гера. о чь(т)[ении]... [к]нигъ (Ізб. 1076, 151); *Слово* о плъку Игоревѣ (СПІ, 1); *житиѥ* прп̃дбнаага оц̃а нашего ѳеѡдосиꙗ. игоумена печерьскаго (ЖФ, XII—XIII, 71); *съказаниѥ*. и страсть и похвала... бориса и глѣба (ЖБГ, XII—XIII, 43); *Сказъ* ѡ ст̃ительствѣ левгітьстѣ... и ѡ десѧти ꙗзвъ *сказъ* (Ср., III, 715).

Збірка різних текстів носила назву *изборьникъ* (споріднене з *бьрати*; преф. из- вказує на те, що слово запозичене із старослов'янської або утворене за старослов'янським зразком): написа ïѡаннъ диакъ *изборьникъ* сь (Ізб. 1073, 263 зв.).

Праслов'янські слова утворюють абсолютну більшість складових елементів не тільки розглянутих, а й багатьох інших лексико-семантичних груп і мікрогруп давньоруської мови, зокрема термінології й назв із галузі медицини й санітарії, географічної номенклатури, найменувань хімічних елементів і сполук, понять часу і простору, хатніх та побутових предметів, приладів, знарядь, назв на позначення шляхів і засобів сполучення, одиниць виміру. Праслов'янська лексика становить основу суспільно-політичної, юридичної, військової лексики, лексики, пов'язаної з торгівлею та ін. Перелічені групи й мікрогрупи тут за браком місця не розглядаються [115].

Розвинена давньоруська писемність із усією очевидністю свідчить про те, що в лексичній системі давньоруської мови добре

---

[115] Окремі з цих груп частково або повно розглядаються, зокрема, в таких книгах: *Филин Ф. П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей). Л., 1949; *Черных П. Я.* Очерк...; *Брицын М. А.* Из истории восточнославянской лексики. Киев, 1965; *Сорокалетов Ф. П.* История военной лексики в русском языке XII—XVII вв. Л., 1970; *Львов А. С.* Лексика...; *Сергеев Ф.* Формирование русского дипломатического языка. Львов, 1978.

збереглася праслов'янська спадщина, і спостерігається вона в будь-якій лексико-семантичній групі. Та поруч із нею всюди чітко простежуються спільносхіднослов'янські лексичні новотвори, які виникли в результаті афіксальної й семантичної деривації. Відсоток специфічних давньоруських слів і значень неоднаковий у різних групах. Характерні східнослов'янські утворення й східнослов'янські значення праслов'янських слів виявляються в текстах із різних територій Київської Русі. Разом із праслов'янською спадщиною вони стали надбанням усіх східнослов'янських мов, котрі розвинулися пізніше, були основою їх лексико-семантичних систем.

У результаті міжмовних контактів до XIII ст. давньоруська мова засвоїла певну кількість лексем із інших мов. Найпомітнішими є запозичення з старослов'янської мови, яка поруч із давньоруською в X—XIII ст. була літературною мовою Русі.

Київська Русь мала жваві культурні й політичні зв'язки з Візантією, внаслідок чого в давньоруську мову, особливо літературну, ввійшла помітна кількість грецьких лексичних елементів. Запозичення з інших мов порівняно нечисленні.

Діалектне членування давньоруської мови також знайшло свій відбиток у текстах XI—XIII ст. Зокрема в пам'ятках, створених на півдні Давньої Русі, засвідчено помітну кількість специфічних лексичних елементів, що потім стали характеризувати словниковий склад української мови.

Багатий давньоруський словник свідчить про високий розвиток давньоруської матеріальної й духовної культури, мови. Він великою мірою зумовив словникове багатство братніх східнослов'янських мов.

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ XIV—XV ст.

§ 20. **Загальна характеристика джерел.** Лексика староукраїнської мови XIV—XV ст. представлена як система головним чином у пам'ятках ділового письменства. Це здебільшого офіційні юридичні документи: дарчі, підтвердні і купчі грамоти, в яких мова йде про земельні володіння, привілеї, данини, феодальні повинності; розмежувальні (роз'їзні) грамоти, в яких визначаються межі земельних угідь різних власників; вкладні грамоти (про передачу церкві якоїсь маєтності); боргові зобов'язання і поруки за боржників; записи про визначення посагу, про майно чоловіка і дружини і под. Це також грамоти купцям з дозволом вільного проїзду через володіння феодального правителя, з визначенням розміру мита від товарів у різних торгових центрах, на переправах і под.; записи про оренду мита і звіти ключників про зібране мито; записи про оренду корчом; повідомлення про збір податків; кодекси кримінального і звичаєвого права (Вісліцький статут, Статут Ягайла); збереглися приватні листи ділового характеру (купець, перебуваючи в полоні, дає розпорядження відносно свого майна і господарства), ділові записи на полях конфесіональних творів (про дар церкві євангелія, про пошкодження срібної оправи церковної книжки, час придбання книжки, про її власника і под.). Сюди належать також написи на печатках правителів, на стінах храмів (про час будівництва, дані про майстра, тогочасного правителя), церковних дзвонах, могилах.

Серед пам'яток староукраїнської мови XIV—XV ст. значне місце займають дипломатичні документи, пов'язані із зовнішніми стосунками. Це присяжні грамоти молдавських воєвод польському королеві, литовському князеві; литовсько-руських князів польському королеві, польських вельмож молдавському господареві та ін.; листування державних діячів різного рангу: молдавського господаря з московським князем Іваном III про спільну політику відносно турків, польського короля з російським царем, ярлик від

хана Муртази до польського короля Казимира, спільна угода про переслідування злочинців на території польського королівства і молдавського князівства. Внутрішнє листування офіційних осіб різного рангу: повідомлення короля про переговори з магістром хрестоносців, наказ про заборону тримати німецьку челядь, листування урядників різних міст про неправильне стягнення штрафів, звертання митрополита до світських властей у справі попа, в якого несправедливо «сад обирають» та ін.

У текстах ділових документів староукраїнська лексика виступає здебільшого у прямому значенні, вона нейтральна стилістично. Семантика багатозначних слів реалізується в кожному конкретному словесному оточенні (і завдяки описуваній ситуації) чітко і недвозначно. Навіть у складі стійких стандартизованих словосполучень, зокрема юридичних термінів, зміст яких виходить за межі суми значень їх компонентів, порівняно легко простежуються первісні значення слів: *головою заплатити* «бути покараним на смерть», *горла избавити* «т. с.», *заплатити шию* «т. с.», *похилити голову* «скоритися», *своєю рукою* «власноручно, особисто», *хрестъ цѣловати* «присягати», *молчанїє чинити (творити)* «забороняти оскаржувати судове рішення» і под. Завдяки цьому пам'ятки ділового письменства добре репрезентують семантичну структуру окремих слів, засвідчують історично зумовлені похідні семантичні утворення у словах спільнослов'янського фонду.

Разом з тим дослідження лексики староукраїнської мови на базі ділових документів пов'язане із специфічними труднощами: у зв'язку із нерозчленованим написанням в оригіналі та недосконалою інтерпункцією текстів, які збереглися у пізніших списках, можливі різночитання окремих місць і різне їх тлумачення; контекст не завжди достатній для визначення семантики деяких термінів. Найголовнішим же є те, що в діловій писемності представлена далеко не вся лексика тогочасної мови: деякі сфери тогочасного життя (і відповідні групи лексики) не знайшли у ділових пам'ятках свого відображення, інші зафіксовані вибірково, спорадично, про їх наявність і функції у мові XIV—XV ст. доводиться судити на підставі небезпосередніх і непрямих свідчень.

Переважна більшість текстів староукраїнських ділових документів XIV—XV ст. містить вироблені стандартні формули зачинів, інвокацій, титулування офіційних осіб, датування, переліку свідків, навіть стандартних проклять на адресу можливих порушників юридичного акта. Нестандартний у них тільки опис конкретних землеволодінь та іншого майна, що було об'єктом юридичних трансакцій, визначення меж землеволодінь, ландшафтних орієнтирів, опис конфліктних ситуацій та інших конкретних подробиць юридичних справ.

Разом з тим і стандартні формули офіційних документів не були цілком застиглими. У багатьох стійких фразеологічних словосполученнях виступають варіантні синтаксичні зв'язки, різний порядок слів. Мінялося й лексичне наповнення окремих моделей

штампів: *чинимо знаемо (знакомито, знаменито, вѣдомо, свѣдомо, явно), дати у знаменьє (вѣданьє, знати, вѣдати, вѣдомо)* і под. Різним могло бути графічне оформлення тих самих застиглих виразів, яке відображало то книжну церковнослов'янську традицію, то народнорозмовну вимову, то свідчило про вплив польської мови: *давати помощь (помочъ, помочь, помоцъ)*.

Пам'ятки ділового письменства винятково широко засвідчують ономастичний матеріал — власні імена людей, назви населених пунктів, а також численні мікротопоніми, у складі яких апелятивна лексика здебільшого ще зберігає своє пряме номінативне значення (*бабинъ потокъ, крутий берег, бєрбєницая крѫниця, виноградная гора, орлєє гнѣздо, лисичий бродъ, пѣсчаный бродъ, лоза Мохнатая, долгие лозы, Медвижа могила, могила копана і* под.).

Власні назви дозволяють істотно розширити реєстр слів, не представлених у пам'ятках безпосередньо. Щоправда, реконструкція апелятивів із власних назв вимагає великої обережності і врахування у кожному окремому випадку багатьох специфічних обставин та додаткових екстралінгвістичних свідчень.

Чимало лексичних елементів тогочасної живої мови виступає у конфесіональних творах цього періоду, насамперед у відомій Четьї 1489 р. Однак співвідношення церковнослов'янського і східнослов'янського (староукраїнського) начал у лексиці цих пам'яток (на відміну від фонетики і словозміни) ще майже не досліджене. До того ж староукраїнські лексеми часто використовуються в них у нехарактерному для живомовного вжитку метафорично-образному плані, підпорядкованому біблійно-християнській символіці. Тому свідчення пам'яток конфесіонального жанру використовуються в цьому розділі головним чином для ілюстрації наявності у лексичному складі староукраїнської мови тих чи інших елементів, не зафіксованих у ділових документах, принагідно — в плані визначення семантики слів та їх співвіднесення з певними реаліями. Словниковий склад XIV—XV ст. представлений насамперед лексикою ділових документів, які лягли в основу «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.» (К., 1977, т. I; 1978, т. II), та деяких інших, зокрема опублікованих у виданнях серії «Пам'ятки української мови» («Грамоти XIV ст.». К., 1974, упорядковані М. М. Пещак; «Українські грамоти XV ст.». К., 1965, упорядковані В. М. Русанівським).

ЛЕКСИКА, ПОВ'ЯЗАНА З ЗАГАЛЬНОЮ ХАРАКТЕРИСТИКОЮ ЛЮДИНИ

§ 21. Буття людини. Буття людини в лексиці староукраїнських пам'яток відбите нерівномірно. У ділових документах XIV—XV ст. досить повно засвідчуються загальні назви людини, а також слова, що характеризують стать, вік, спорідненість і свояцтво, меншою мірою — назви органів і частин тіла, фізичних і психічних станів,

функціонування органів відчуття, розумової діяльності, слова на позначення рухів та ін.

Загальні і диференційовані щодо статі та віку назви людей, а також назви органів і частин тіла, майже повністю успадковані староукраїнською мовою з давньоруської, в своїй основі спільнослов'янські і відзначаються великою стійкістю[1]. Так, пам'ятки XIV—XV ст. фіксують відомі в давньоруський період слова *человѣкъ* (ССУМ, 1352, II, 546 та ін.), *люди* (1389, I, 566). Від них засвідчені похідні утворення: *люцкые* справы (568); *лю(т)скаꙗ* пами(т) (Рус., 1401—1411, 26); обыча(и) и учи(н)кы *члвчи* (ССУМ, XV, II, 533); розумом або мудростю *ч⟨е⟩л⟨о⟩в⟨ѣ⟩ческою* (1499, 533). Рідше вживалося, переважно в культових текстах, синонімічне до *чоловѣкъ* слово *мужъ:* оувиделъ... *моужа* в(ъ) белы(х) *риза(х)* (Чет. 1489, 4 зв.). У ділових пам'ятках воно переважно виступало із значенням «чоловік як член подружжя»: подлугъ слова *мужа* своего (ССУМ, 1401, I, 619); о женє которои *моужъ* оумрє(т) (XУ, 619). Іноді слово *моужъ* означало знатну людину (1415, 619). Лише у множинній формі це слово виступало в загальному значенні «люди»: priszodszy *muzowe...* załowali na Pana Mirosława (1413, 619); пытали єсмо Старыхъ боярь и *мужєи* старыхъ (1445, 619). На його основі утворилася значна кількість похідних лексем: *мужыкъ* «селянин», *моужьнии, музскии / моузьскии* «чоловіків», «чоловічий», *моужєбоиство* «убивство людини», *моужатка* «заміжня жінка» (п. *mężatka*), *моужьчинъка* «хлопець», а також особова назва *мужило / моужыло* (618—619).

Особи жіночої статі називалися словами *жонка, жона* (здебільшого про заміжніх жінок): пани хонька васковая дадьковича *жєна* (ССУМ, 1378, I, 357); ни *жона* моа, ни дєти мои (1466, 357); дѣвка, алюбо *жонъка,* алюбо вдова (XV, 568). Фіксується похідне слово *жѣньский* «жіночий», «жінчин»: *жѣньский* полъ (Чет. 1489, 16); вѣно *женьскоє* (ССУМ, XV, I, 357).

У досліджуваних пам'ятках відбита значна кількість назв органів і частин людського тіла. Деякі з них фіксуються в прямому значенні, інші можна реконструювати лише за похідними утвореннями, із врахуванням змін у семантиці. Загальне значення «орган, частина тіла» передавав полонізм *члонокъ:* за жьны(и) (!) *члонокъ* оутаты (ССУМ, XV, II, 545). У прямому значенні вживалися слова *очи, сесець, перси, ребро, палець, руки, ноги, серце, кровъ* та ін.: *кръвь* єго (1403, I, 518); mecza na ziemliu, *nohatu* toptali (1433, II, 56); *кръвавыи* рани (1467, I, 518); острыи гвоз(д)ъ прошелъ бы сквозє єго *ср(д)цє* (1484—1486, II, 338); дала *сесець* свои ѡ(т) *пер(ъ)сеи* стои двіци (Чет. 1489, 16 зв.); и ѡ(т) єго бока выне(м) *ребро* (17 зв.); четыри *па(л)ци* оуталъ оу *роу(к)* (ССУМ, XV, II, 121); пала на *колѣне(х)* (Чет. 1489, 16 зв.); ани єсми *очима*

[1] Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. К., 1966, с. 505.

своима и(х) вида(л) (ССУМ, 1495, II, 78). Деякі назви частин тіла фіксуються у похідних, вторинних значеннях: *голова* «одиниця лічби людей», «розум, розсудок», «верхів'я річки», *горло, шию* «відповідальність життям» (I, 248, 251; II, 558). Іноді це значення буває образно-метафоричним: *волосъ* «щось дуже дрібне, незначне суттю» (хотѧ за еди(н) *волосъ* — 1449, I, 192); пор. паралельно: ни за єдинъ *нитъ* (!), ни оу єдном *нити* (1447, II, 52). Окремі назви частин тіла виступали здебільшого в складі фразеологічних словосполучень, де вони вживалися з певними змінами в семантиці, хоча первинне їх значення ще добре відчутне: *Билъ* намъ *чоломъ* богомолецъ нашъ Ефремъ (П., 1322, 20); *rukoju khwałtownoju* «насильно» (ССУМ, 1388, II, 306); *ни оу одиноу роукоу* «нікому» (1462, 306); *рукоу дати* «пообіцяти» (1463, 306); *через роуки* «за посередництвом» (1464, 306); *добримъ ласкавымъ окомъ посмотри* (1484, I, 308); *своєю роукою* «власноручно» (1498, II, 306) і под. Оскільки серце вважалося вмістилищем душевних якостей і почуттів людини, поширені були стійкі словосполучення: *serdce upało* (кому) «засмутився, зажурився (хто)» (1433, 339); *отъ оусєго сєрдца* «щиро» (1435, 339); *на сєрдци имити* «мати на совісті» (1436, 339) та ін. Деякі назви частин тіла зафіксовані в цей період тільки як власні назви: иванъ *губъка* изъ братомъ своємъ (1378, I, 268); кнзь олександръ иванови(ч) *носъ* (1433, II, 57); пор.: *Бє(з)но(с)* дє(р)жить зємлю занєє(в)щиноу (бл. 1471, I, 90). Слова розгляданої групи, належачи до історично давнього лексичного шару, були базою для словотвірних неологізмів: *оусєсєрд(є)ч(н)є* покланѧниє (1388, II, 484); слюбуємы и *ручимы* при нашєи чти (1421, 309); *ручка* «міра місткості меду» (1463—1478, 309) та ін.

Набагато повніше в досліджуваних пам'ятках XIV—XV ст. засвідчені лексеми, якими передавалися поняття фізіологічного буття людини, її фізичні стани, рухи, ознаки тощо. Як і слова попередньої предметно-тематичної групи, вони мають переважно спільнослов'янське і східнослов'янське походження. Так, поняття «народження, розвиток, життя» представлені такими словами: отъ *нарожєнѧ* Сына Божого (ССУМ, 1389, II, 25); а вси тыи *жили* на сємь свѣтѣ (1446, I, 361); и въ печали дѣти *породили* (Чет. 1489, 18); дѣти си *плодять* (15); и почала... *рости* днь ѡто днѧ (16 зв.); дабы конець *животоу* своемоу принѧти «померти» (135). З останньої чверті XV ст. слово *животъ* фіксується також як назва частини людського тіла: вже бо єсми не оудова... ани без(ъ)чадна принѧла бо єсми в *животѣ* своє(м) ѡ(т) слова англова (16).

У досліджуваний період засвідчується значна кількість слів і виразів, належних до понятійного поля «смерть, помирати, гинути». Загальне поняття біологічного закінчення життя передане словами *смерть, оумерати:* хотѧ судити живымь и *мртвымь* (ССУМ, бл. 1350, I, 586); по *смрти* сна моєго сємєна (1376, II, 362—363); До того копища ихъ, гдѣ *змерлыхъ* своихъ ховають (1389, I,

401); *съмъртное* дѣло «вбивство» (1449, II, 361); коли кръстѣ *оумеръ(л)* (1464, 475); коли моужь жене *оумреть* (XV, 476); пожегъци имноуть злою *смртїю* гиноуть (363); коли (ж) братїя роженая боудоуть вименїи а *помроу(т)* (189). Зокрема, пам'ятки XIV—XV ст. засвідчують низку слів і фразеологізмів на позначення смерті: аж бы воитко с дѣтками *с того свѣта сшель* (ССУМ, 1412, I, 438); не хотачи да(т) *загину(т)* мнѣ вѣрно(м) княжатю (1434, 373); Колї хто *причиною оумре(т)* алюбо *оутоне(т)* (XV, II, 491); о слоужебнико(х) што не имаю(т) изь *биты(х)* члвко(в) одежи бра(т) (I, 97); хота *смерть прїнати* (Чет. 1489, 4 зв.). До розгляданих понятійних полів прилягають також слова *небожчикъ* (ССУМ, 1401, II, 32); *небожчыца* (1494, II, 32); *гроб* (1490, I, 265).

Фізіологічне функціонування організму (сон, відпочинок, здоров'я, самопочуття, хвороби, травми і под.) передається рядом лексем із значенням «здоров'я», а також «недуга», «рана, травма» та ін.: *ranu* nekotoruju zadał (ССУМ, 1388, II, 289); за наше *здоровье* (1403, I, 393); парсоунѣ нашои *немоч* пригодила сѣ (1462, II, 39); еще *немоцонъ* бы(л) (XV, 39); Петръ гони(л) Яна на оулици, а би(л) и *рани(л)* его (I, 97); о томъ хто ко(г) в ыгре *вразить* (199); о томъ хто кого *образить* в ыгрѣ (II, 70); не веда(л) кто *оуранїлъ* Ѳа(л)ко... *оражения* запре(л) (I, 199); о *ранению* кмета (II, 289); а боуде(т) ли *си(нъ)евая рана* а *кровава* за *мечовѫю раноу* соуди(м) (345); люди... которые *доужи* на кони всести (1496, I, 230). У конфесіональних текстах наявні і слова на означення різних каліцтв та поширених у середні віки хвороб: *слепымъ* давалъ прозрѣты *хромымъ* ходити *прокажены(х)* ѡщищалъ *недужьнымъ* исцелѣние подавалъ (Чет. 1489, 5 зв.). У ділових документах засвідчені тільки слова *хромота, хромъ* (про коня) (ССУМ, XV, II, 520).

Однією з найбільш розгалужених є підгрупа слів, що позначають процеси функціонування зовнішніх органів людини (рук, ніг, ока, вуха, язика тощо) та різні стани і положення людського тіла. У пам'ятках XIV—XV ст. вони представлені здебільшого не тільки в прямих, а і в опосередкованих похідних значеннях, перенесених у сферу соціально-економічних, юридично-правових та інших суспільних стосунків. Особливо виразно спостерігається розширення семантичних меж і сфер функціонування таких слів, як *стояти* («перебувати у стоячому положенні», «перебувати, міститися (де)», «захищати кого, відстоювати чиї інтереси», «тривати довгий час» та ін.— ССУМ, II, 391—392), *стати* («підвестися, встати», «з'явитися, прибути», «зупинитися», «трапитися», «відбутися» — 384), *седати, седити, сести* («засідати в суді», «проживати», «проживати на певних умовах, у певному стані», «посідати певне становище» та ін.— 331, 332, 340 та ін.), *лежати* («перебувати, знаходитися де», «мешкати», «бути розташованим», «бути похованим» тощо — I, 542—543).

Слова на означення фізичних дій «ходити, пересуватися» в пам'ятках XIV—XV ст. здебільшого теж виступають у ширшому зна-

ченні: а съ тѣми гроши волно имъ *ходити* и торгувати соби (ССУМ, 1408, II, 509); а кто *идєтъ* до илвова (I, 454); вже не имає(м) *ходити* по земли сей (Чет. 1489, 16 зв.). Слова цієї групи стали базою для творення численних похідних — словотворчих і семантичних: єгда *придєть* праведныи судии (ССУМ, 1350, II, 253); оу великого крихова кдє *пєрєходить* дорога зоудечевскаѧ... попере(к) доубравы к нєчачю лѣсови (1413, II, 139); иж инша звѣрѧта розоумом и смыслом *проходимо* (1462, 267) — тобто «перевершуємо»; *выходить* изъ озера долу до мосту (1473, 222) — про річку; ис црkви и *не выходѧчи* была (Чет. 1489, 17 зв.); кмєть... тогды нє можеть *о(т)итї* (от) пана (ССУМ, XV, II, 107); абы *ся нє розышла* наша прысяга (1496, 300) — тобто «не порушилася»; и пани *вошла* въ клѣть со мною поспολу... ещо зъ клѣти не вышла (1498, I, 216); и какъ тотъ нашъ посолъ отъ Татаръ *прыйдєть* (1499, II, 201).

Слова *бѣгти, бєгати* та їх префіксально-суфіксальні похідні засвідчуються не в прямому значенні, а в значенні «тікати, рятуватися втечею» і «текти» (про воду): аже *побѣгнєть* русинъ а любо руска (ССУМ, 1352, II, 158); Коли тои лихии бєкбула(т) *побѣглъ* тогда вси люди всѧ рать *на бѣгъ повєрнулисѧ* (1392—1393, I, 148); по тотъ пото(к) малыи крїховєць што *бѣжи(т)* по(д)лѣ гоугнины доубровы (1421, 148) — про течію річки, потоку; пор. також: *бѣги водныє* (1451, 148) — стале словосполучення із значенням «проточні води»; а хто погадаєть на великого кнѧзѧ животъ, а *забѣжыть* въ нашїоу зємлю (1442, 371); О *бѣглєцо(х)* што разбои чїнѧть (XV, 147); отъ єсака *бєгаючи* (1484, 89) — має також відтінок «тікати, ховатися»; Аврам вистѧрник... коли *побежал* от нас до литовскоє зємли (1493, II, 157).

Значення «дивитися, розглядати, бачити» передавалося синонімічним рядом слів *видити, смотрѣти, оузрѣти, глѧдєти* та ін.: симъ нашимъ листомъ, хто на него *посмотрить* (П., 1342, 24); *видить* грамоту (ССУМ, 1387, I, 172); лыстъ *оувиди(т)* (1388, II, 462); *оузрить* (469); всѣмъ добрымъ што на тотъ листъ *оузоздрѧть* (1390, I, 171); кто коли на нь *возри(т)* (1393, 186); кто на сєси листъ *позри(т)* (Рус., 1421, 74); тако мы с паны *оглѧдавши* єго листовъ (ССУМ, 1421, II, 74); и мы того *досмотрєвши* и *овызрєвши* (!) гораздъ (1444, I, 321); въ то *угленувши* (1445, II, 463); є(з)ди(л) єсми до коузмина ставокъ *глѧдєти* (XV, I, 245); *оувидела* ѩкима моужа своєго (Чет. 1489, 16); и мы почали тых пєчатей *смотрѣти* «уважно розглядати» (ССУМ, 1491, II, 362); как єму и єго властнымъ наслєдкомъ лепей а вжиточнє *взвидит сѧ* «виявиться, видасться» (1499, I, 171). Фіксується також слово *бачити* (з п. *baczyć*) у значенні «пильнувати, зважати на що-небудь» (1436, 89).

Слова *слоухати, слоушати, чюти* виступають і в прямому значенні «слухати, чути» (хто коли видить грамоту(с) а любо *слышить* чтучи — ССУМ, 1387, I, 172; сєго листа чтучи(м) и *слухаючи(м)* — 1424, II, 357; хто бы... чтоучи єго *слоухати* боудє(т) — 1459, 357; ани єсми очима своима и(х) вида(л) ани чтоучи и(х) *слыхалъ* — 1495, 359), і зі зміненою семантикою (въ... городахъ въ Луцку и въ Острозѣ, и

в селахъ до нихъ *прислухаючихъ* «належних, підпорядкованих» — 1322, 246).

Серед слів з коренем **каз-** засвідчена група синонімів, які вказують на різні варіації повідомлення, комунікації, та група синонімів, що передають наказ, розпорядження: *всказывати* (ССУМ, 1386—1418, I, 201); *всказати* (1484, 201); *отказати* (1495, II, 104); *сказати* (1496, 347); они *роскажоуть* твоєи милости «повідомлять» (302). Наказ, розпорядження передають слова: *казати* (1386—1418, I, 460); *приказание* (1390, II, 240); *приказати* (1420, 270); *казаниє* (1419, I, 460); *сказовати* (XV, II, 347); *розсказанє* (1495, 299).

Слова з коренем **мов-/мол-** вказують на процес говоріння, а з різними префіксами і суфіксами — на обмову, виправдання, змову та ін.: кдє *смолвѧть* тутъ будєть судъ тѧгатисѧ ис королємь (ССУМ, 1352, II, 361); nahabał... mowiaczi (1388, I, 603); полнити бєз *вымолвы* (1434, 216); А далей Борисъ *примовилъ ку чти* дѣду, и отцу, и матцѣ князя Константиновои и широко о томъ передъ нами межи собою *розмовляли* (1495, II, 242).

Менш поширена група слів з коренем **говор-**. Крім прямого значення «говорити, повідомляти» (нє доканаєть што *говори(л)* — ССУМ, XV, I, 246; А далей што єстє намъ *говорыли* — 1496, II, 11), засвідчені також деякі похідні значення: *договорити* «укласти договір» (1387, I, 312); *оуговорыти* «домовитися» (1499, II, 463).

Широко фіксується дієслово *рєчи* «казати, говорити, сказати»: Też jestliby... ne dawszi swetkow, *rek* by (ССУМ, 1388, II, 291); а пак ли бы ватама(н) албо рѧдцѧ *рѣклъ* (1435, 291). Від нього засвідчені похідні: *оурєчєнныи* «умовлений, домовлений» (1455, 482); *изрєчи* (1475, I, 428); *отрєчи сѧ* «відмовлятися» (1475—1480, II, 109); *рєченый* «згаданий» (291); *нарєчи* «назвати, визначити» (1484, 24); *вырєчи* «виголосити» (XV, I, 220) та ін. Ця широка фіксація значною мірою зумовлювалася вживанням дієслова *рєчи* у стандартизованих формулах ділових документів.

Писемна фіксація лексики XIV—XV ст., вживаної для позначення емоцій людини, її почуттів, психічних станів, відповідних дій і процесів, відбита досить повно, причому в різних понятійних полях. Так, поняття «веселитися, радість, щастя» передавалися словами *вєсєлий, веселитисѧ, радоуючосѧ* та ін., вживаними і в давньоруський період; пор.: И богъ ви *вєсєли* (ССУМ, 1475, I, 167); *веселѣтесѧ* (Чет. 1489, 19); по вечери пошли в(ъ)си *р[а](д)оуючосѧ* (17). Від давньоруського *счастье* у досліджуваний період фіксується похідне утворення *щасныи* «щасливий, благополучний»: своимь *исчаснымь* приєханиємь (ССУМ, 1468, II, 568).

Семантично опозиційним до розгляданого є поле «сум, жаль, туга», у якому фіксуються успадковані від давньоруського періоду слова *жаль, жалость, жаловати, тужити, печаль* тощо (ССУМ, I, 353—355; II, 143; Чет. 1489, 20, та ін.). Лексеми *жалоба, жаловатися* у ділових пам'ятках XIV—XV ст. розвивають як основне значення «скарга на суді», «скаржитися»: илья... *жаловалъ сѧ* прє(д) кролємъ (ССУМ, 1422, I, 354); о томъ нє(т) жадноє *жалобы*

оу праве (XV, 353); давньоруські значення «горе», «тужити» занепадають. Останнє зберігається тільки як одне із значень дієслова *жаловати*, поряд із «скаржитися», «обдаровувати (кого чим)» та ін.; пор. у фразеологізмі: *жаловати великою жалобою* «скаржитися з великим жалем» (1480, 354). На психічний стан смутку, туги вказували також слова *тяжко, плачъ, слеза:* крикомъ и *плачомъ* (XV, II, 152); *слезами* мочаше (Чет. 1489, 3 зв.); Чого жъ мы *тяжко* (ССУМ, 1492—1493, II, 353). Дериват *пла(ч)лївыи* набув у ділових документах значення «слізний»: *пла(ч)лївыи* жалобы пре(д) на(с) прїшли (XV, 152).

Повно засвідчена лексика, що вживалася на позначення таких почуттів та якостей, як добрість, щирість, любов, довіра, відданість, а також злість, заздрощі, ненависть, ворожнеча. Складалася вона переважно із слів питомого фонду, що в досліджуваний період зазнавали певних семантичних змін, були базою для словотвору. Так, прикметник *добрыи* мав, крім основного, кілька похідних значень: «позитивний», «шляхетний», «авторитетний», «щирий», «відданий», «розумний» та ін. (ССУМ, I, 305—311). Фіксуються лексеми *ласка, ласкавїи, ласкаво,* що мали основне значення «прихильність, милість»: мы прето алеѯа(н)де(р) з Божїей з *ласки* кнзь и дѣдичь кїе(в)скїй (Рус., 1401—1411, 26); а быхомъ єму... *ласкави* были (ССУМ, 1433, I, 539). Слова *милий, наймилѣший, миловати, мл(с)тивий, милость* звичайно використовувалися у формулах шанобливого звертання; пор.: къ вашеи *милости* (1475, 95). Засвідчуються також слова, що передавали поняття «щирий», «чистий»: *оусвсердечне* покланѧние (1388, II, 484); *въсєсвѣтлы(м)* и *чисты(м)* наши(м) *сръдцє(м)* (1449, I, 210); въкрасѣмсѧ ... *чистотою* (Чет. 1489, 19 зв.). Слова з коренем **люб-** відомі за діловими документами XIV—XV ст. переважно із значеннями «ласка», «згода» (от бога помощїа и *любовїѫ* — ССУМ, 1462, I, 566), «щирий» (пишем много здравиє и *любовно* поклонєнїє братиѧм нашим — 1480—1484, 566). Почуття вірності, відданості відбите словами *вѣрныи, вѣрность, верити, веровати:* слуга нашъ *вѣрныи* (1361, 230); чистаѧ *вѣрность* и полна будемъ держа(т) (1388, 230); а *веримы* твоє(и) мл(с)ти (1492—1493, 165). З другої половини XV ст. фіксується запозичення з чеської мови через польську *дооуѳати* у значенні «довіряти»: с которого подозрѣнья *недооуѳаю(ч)* (!) (1447—1492, 322).

Прошарок лексики, семантично опозиційний до розглянутого вище, відбитий дещо бідніше. Сюди належали слова: *злобный* (благихъ миловати, а *злобныхъ* казнити — П., 1322, 22); *недобрый* (ССУМ, XV, II, 35); *злостївїи* «злісний», з п. *złościwy* (I, 400); *гневъ, завись* (зъ *гневоу* алюбо з *зависти* — 245). Частина лексики характеризувала неприязні, ворожі стосунки між людьми: аще *щкодьникови* комоу *защько(ди)лъ* (388); О *лаянїю* колї смердъ шлѧ(х)тїчю *начаєть* (!) (II, 18).

Кількісно значною є лексика тих понятійних полів, у яких відображалися почуття і поняття вихованості, пошанування, чес-

ті, гідності і, навпаки, зневаги, сорому тощо: Za to waszey miło-sti *diakuiem* (ССУМ, 1433, I, 342); то(т) є(ст) *нєпростъ* (!) о(т) б̃а «не прощений богом» (1448, II, 263); *наоучтивѣйшїи*... отєць кнѣзь Григориє «найпоштивіший» (1467, 27); пор. ст.-ч. і ст.-п. *učtivý, uczciwy;* и вы того [посла] *нєпочътиво* отъпоустите (1484, 42); Тєжъ вскazалъ к намъ ижъ єстъ ємоу *вдячно* да(л) намъ богъ сєсти на сто(л)цы о(т)ца нашого (1493, I, 157); виділене слово має значення «радий чому»; спокойнє и *скромливє* (1499, II, 350 — ст.-п. *skromliwie*). У значеннях «гідність», «шана», «хвала, слава» вживалося слово *честь*: то быхомъ молъвили противъ нашеи *чти* (1433—1443, 539); пор. деривати *почесны(и)* (ст.-п. poczesny), *прѣчєстна* «найчесніша, найсвятіша», *чєстный* «достойний, шановний» і «святий, священний» (217; 274; 538). Слово *цнота* мало значення «доброчесність, чеснота» (із ст.-п. *cnota* — XV, 527). Пор. також: Пры томъ были люди *зацные* «благородні, шляхетні» (з ст.-п. zacny — 1389, I, 388); *шляхєтны(м) обычаємъ* «благородно, достойно» (з ст.-п. *szlachetny* — 1448, II, 561); въсѣкои чєсти *достоиным* (1475, 312); за єго *соромотоу* (XV, 369); и скрылъ сѧ єсми за *соромы* што нагъ єсми (Чет. 1489, 23).

У понятійних полях «сміливість, спроможність, певність» та «боятися, страх, вагання» засвідчуються лексеми *смѣти, мочи, възмочи* «могти, змогти», *нєдоужъ* «що не має змоги», *боятисѧ, страхъ, пристрашити, грозити* та ін., відомі і в давньоруський період (ССУМ, II, 363; 219; I, 208; II, 35; I, 117; 393; II, 248; I, 265, та ін.). Значення «ризикувати (життям)» набуло дієслово *важити:* A *ważyli* iesmo swoim horłom (1433, I, 150). Слово *оупєвнити* (хотьѧчи... из вѣрности нашє (!) *оупєвнити* — 1448, II, 479) вживалося із значенням «упевнити кого в чому». Із староческим *bezpečně* пов'язане запозичення *бєзпєчнє* «безпечно, спокійно»: маєм... пановати на пришлыи часы цѣло и *бєзпєчнє* (1499, I, 90); відоме це слово в ділових пам'ятках і в XIV ст.: *бзпєчнѣшии* (!) (1388, 90). Переважали в розгляданих понятійних полях лексеми питомого фонду, проте фіксувалися також нові запозичення-полонізми: оувєсти оу *вотпѣнье* (1447—1492, II, 462) — тобто «викликати вагання, сумнів».

До однієї з найбільш розгалужених і повних лексичних підгруп розгляданого плану належить та, що пов'язується з волею людини, її почуттям обов'язку, різними формами примусу тощо. Тут спостерігається виразна перевага питомої лексики праслов'янського і східнослов'янського походження, яка значною мірою відбита і в давньоруських літературно-писемних пам'ятках. У мові української народності XIV—XV ст. вона значно розвинула свою семантику, стала базою для виникнення численних новотворів, входила до складу фразеологізмів. Так, успадкована від давньоруського періоду лексема *воля* мала в досліджуваних текстах розвинене семантичне поле; пор. такі її значення, як «воля, бажання, схвалення, рішення», «намір, задум», «право на певні дії», «вільний стан людини»,

«погляд, думка» та ін. (ССУМ, I, 195—196). Вона входила до складу багатьох фразеологізмів (докладніше див. § 32). У значенні «з доброї волі, добровільно» фіксується складне слово *dobrowolne:* iżby... prodawali wsiakuju recz *dobrowolne* (1388, 305). Засвідчуються утворені на грунті перелічених значень численні деривати: wolity «хотіти, віддавати перевагу чому» (*wolim* ot waszoie miłosti terpieti, niżby tomu nas prywodite — 1433, 189); *волныи, воленъ* «має право, змогу», «вільний від заборони, обмежень», «незалежний», «довільний» (пор. останнє значення: всакыи члвкъ которого колї права имєєть собє иметї рє(ч)нїка *во(л)но(г)* о соудє(х)—XV, 190); *волно* «можна, вільно», «добровільно», *волнє* «добровільно» (кому хотя продавати *волно* — 1389, 190; пани Олизаровааа... *волнє* даровала нас и дала и записала тыє двє имєна оу Волыни — 1487, 190, та ін.). Рідше вживалися слова іншого кореня: *свободныи* «вільний» (да є(ст) *свободна* за тѣ(х) дшѫ их же въспомѣнѫхо(м) пр(ѣ)ж(д)є — 1401, II, 322); *слободно* «вільно, без обмежень», «вільно, можна»; *слободенъ* «якому дозволено (торгувати)», «вільний від заборони, обмежень» (1349, 352; 1408, 352; 1435, 352).

Широке семантичне поле мало також питоме за походженням слово *хотѣти* «бажати, хотіти», «мати намір», «наважуватися», «ухвалювати», «зичити, бажати (кому чого)», «бути готовим (робити що)», із запереченням — «ухилятися, уникати чого» та ін. (ССУМ, II, 514—515). На його основі розвинулись деривати із значенням «схотіти, захотіти»: *схотѣти* (1452, 404), *похотѣти* (1454, 216), *вхотѣти* (I, 205), що були семантичними паралелями до церковнослов'янізмів *въсхотѣти* (1352, 210), *всхотѣти сѧ* (1481, 203). Значення «хотіти, бажати» передавалося також словами *жадати, жєдати* (*жадая* а хотѧ... оувести оу вотпѣньє — 1447—1492, 352), які вказували на прохання і вимогу (помочи... *жєдати*; да имаєт *жадати* справедливости — 1442, 352; 1499, 352). Пор. ще: *пожадати* «забажати, зажадати»; *пожаданиє* «бажання» (тогды *пожадал* єсть, оу нас слуга нашъ вѣрныи ходко быбєлскыи; имѣючє чистоѣ мысли млсрдиє и *по(ж)даниє* к велико(м) королєви володиславу — 1361, II, 172; 1388, 172; ст.-ч. požádati, požádani, ст.-п. pożadać, pożądanie); *жадливость* «прагнення» (наслидоуючи оу добротѣ обѣтницъ и(х) вѣрою до(с)тоиною и оуставичною *жадливостїю* — 1436, I, 352; ст.-п. *żądliwość*). Рідше фіксується успадковане з давньоруського періоду *рачити* «зволити, побажати» (1447—1492, II, 290; пор. ст.-ч. račiti, ст.-п. raczyć).

Повнотою дериватів характеризувалося понятійне поле «обов'язок, необхідність, потреба». Так, поняття «зобов'язуватися» передавалося словами *обѧзовати сѧ* (ССУМ, 1434, II, 73), *завѧзати сѧ* (I, 373), *объвѧзати сѣ* (на слоужбы... и слюбованїє *сѣ объвѧзалъ* — 1436, II, 69), *обвѣзовати* (67), *завѣзати, завѣзовати* (I, 372—373), *въѧзоватисѧ* (1448, 210—211), *обвєзати* (1462, II, 67), *заобвѧзати* (I, 380). Слово *повиненъ* мало значення «повинен, зобов'я-

нний» (мы такоже иже *повынни есмы* его воли пристати — 1436, II, 159), хоча для інших слів цього кореня основною була вказівка на різні форми феодальної залежності. З початку XV ст. фіксується запозичене за польським посередництвом з німецької мови слово *мусити* «бути повинним, мусити» (Вг., 348—349): *муситъ* ... терпѣти (1408, I, 620). На потребу, необхідність вказували слова *треба* (А на мое слово *не треба* ѫстѫпатисꙗ нѣкомѫ, нѣ ѡ(т)нꙗти — 1301, II, 14), *потребизна, потребизно, потребизность* (1393, 1435 і 1490, 213—214; пор. ст.-п. *potrzebizna, potrzebizno, potrzebizność*), *потребно* (1412, 214); *потрибно* (Рус., 1421, 64), *потребъ* (ССУМ, 1447, II, 214; пор. ст.-п. *potrzeb*), *потребный, потребовати* (1496, 214; XV, 214) та ін., хоча частина їх мала й інші значення. Різні ступені потреби, необхідності передавалися словами *надобѣ, ненадобе, надобно, надобенъ, надобъе* ([1]322, 13; 1399, 13; 1408, 13; 1484, 13), *конечнѣ, конецнѣ, конечно* «обов'язково», *конечныи* «обов'язковий, остаточний» (1404, I, 493; 1451, 494; 1496, 493; XV, 493), *безизмѣнно* «неодмінно, обов'язково» (1447—1492, 90), а також запозиченням *пристоиность* «потреба, належність чого» (1462, II, 248; із ст.-п. *przystojność*).

У понятійному полі «веліти, примушувати, силувати» засвідчені слова *повелѣние* «повеління, наказ» (ССУМ, 1322, II, 159; церковнослов'янізм), *велѣти* (не велю ихъ заимати — 1341, I, 163), *повелевати* «веліти, наказувати» (коро(л) во всемъ как ми *повелить*— 1386, II, 159), *pripužati, pripuditi, припужѣнье* (1388, 245; 1487, 244), *принужене, принуженъ, приноуждение, принужденъ* (1393, 243; 1428, 243; 1478, 243), *поноуженъ* і церковнослов'янізм *поноужден* (1402, 193; 1452, 193), *присиленъ, посилованъ, сіловати* (1402, 245; 1465, 201; XV, 346), *побоужати* «спонукати» (ачбы на(с), кто коли приневолѧ(л) и *побоужа(л)* — 1448, 158), *притискъ* (нискоторого *притиску* и никоторои неволи ни принуженѧ — 1481, 249), *примушене* (1487, 242) та ін.

Предметно-тематична група лексики XIV—XV ст., пов'язаної із спорідненням та свояцтвом, сімейним станом, родинними зв'язками і стосунками, виступала як одна з найбільш сформованих і належала до найповніше відбитих у пам'ятках. Загальною назвою для батьків є *родители*, для дітей — *дѣти:* а дал есмы ѣмъ оу вѣк и *дѣтем* ѣхъ (П., до 1301, 12); щоправда, останнє слово має тут значення «потомству, нащадкам»; пор. також: были в старости а *дѣто(к)* не имѣли (Чет. 1489, 13); Я Семенъ с колковъ... уписалъ есми... *родители* наши (ССУМ, 1398, I, 199). Як і в давньоруський період, слово *родитель* вживалося також у значенні «батько»; у XIV—XV ст. воно розвинуло й інші значення — «предки», «родичі» тощо (II, 295).

Слово *отецъ*, як і в давньоруський період, зберігало значення «предки» (у формі множини), «особа духовного стану». Очевидно, з другого розвинулося також нове значення— «шанований, як батько»: яко пастырь и *отецъ* нашъ (ССУМ, 1322, II, 102). Похідні утворення: *отецьство* (XV, 103), *отеческии* (1476, 103) та ін. Слово *дѣв-*

ка зберегло також давньоруське значення «дочка, донька» (1411, I, 335).

Із назв кровних родичів засвідчені такі: кнюз(ь) Левъ *снъ* кроля Данила (П., 1301, 13); с *братомъ* своимъ (Рус., к. XIV — п. XV, 36); за... *сестръ* мои(х) (ССУМ, 1401, II, 341); Марєна, *дочка* Улина (1462, II, 201); штобы не тѫжила по *оци* и по *матери* (Чет. 1489, 17); мя онъ назвалъ лихого *батька* сыномъ зрадчичомъ (ССУМ, 1495, I, 88); Панъ Сємєнъ Полозовичь из своею *маткою* (Рус., 1499, 31); церковнослов'янізми *дъщи, дъщеръ* — назви, вживані щодо княжих дочок (1418, I, 334).

Поняття «один із подружжя — чоловік або дружина» передавалося словами *моужъ, жєна, жона, малъжонъка* (запозичення з ст.-п. *małżonka*): подлугъ слова *мужа* своего (ССУМ, 1401, I, 619); о оудова(х) и о *ма(л)жонъка(х)* (XV, 572); *моужєвє* є(ст) глави а *жоны* и(м) по(д)даны (157).

Поняття «удова» позначалося словом *вдова, оудова* (ССУМ, XV, I, 157). Похідний від нього прикметник вживався у складі сполуки *вдовий столець*, якою називався строк по смерті чоловіка перед повторним заміжжям, звичайно 6-місячний: и тая Ганна мешкала на той дѣльницы мужа своего *на вдов⟨ъ⟩емъ стол(ь)цы* до тых часов, поки пошла замужъ за Юшка Можейковича (1494, 157).

Загальними назвами для поняття «родичі кровні і некровні» виступали *ворожай, предки*, полонізм *продокъ*, а також *наслѣдокъ, нащадокъ, същѧдокъ, потомокъ:* и за нас бога просити и за нашѣ *предкы* (П., 1302, 19); имъ самымъ и *потомкомъ* ихъ (ССУМ, 1389, II, 212—213); єщє єсмы ємоу дали шєсть чєлѣ(д) циганскы(х) ... съ въсами *наслѣ(д)кы* и(х) (1446, 26); оставлѧємъ... єго *щатки* (1394, 409); єго *нащадко(м)* (1424, 31); о шлѧхотный *ворожай* имєє(т) пово(д) имети о(т) корєнѧ (XV, I, 197). У цьому ж значенні, як і в давньоруській мові, зберігалося слово *родъ*. Непряме відбиття загальної назви ближчих родичів міститься також у слові *ближє*, яке в сполученні з дієсловами *избратися, быти* звичайно вказувало на перевагу у правах на володіння чим-небудь, зумовлену здебільшого спорідненістю [2]: имь... и племєню и(х) кто сѧ *избєрєть ближє* (1415, I, 99).

Повно фіксуються також назви кровних родичів другої і третьої ліній та назви свояків: *прадѣдъ* нашъ царь великый Володимиръ (П., до 1301, 9); *оунучѧтом* ѣхъ и *праонучѧтом* ѣхъ (12) — останні два слова мали також значення «нащадки, потомки» (пор.: ни *оунукумъ* єѣ, ни племєню єѣ — ССУМ, 1359, II, 478); въ дни нашєго *дѣда*, алєксандра воєво(д) (1449, I, 337); *прадеду* нашемоу адамѫ *внѫка* и госпожа (Чет 1489, 18 зв.). Інші назви розгляданої підгрупи: *тютци* своєи Станы (ССУМ, 1462, II, 201); *падчерицам* его Федори и Насти (1484, 120). Діалектизмом виявилася в історичній пер-

[2] *Карпова В. Л.* Фразеологічні словосполучення у «Словнику староукраїнської мови XIV —XV вв.»— В кн.: Лексикологія та лексикографія. К., 1966, вип. 2, с. 147—149.

єпективі питома назва *стрийко* «дядько по батькові»: имъ и дѣтємъ и(х) и *стрийкомъ* и(х) (1426, 394). Із назв свояків зафіксовано: *зять* (1378, I, 412); *тесть, тєща* (1398, II, 429; 1464, 430); *дєвєрю* (1478, 290); *шуринъ* (1479, 566); *коумъ* (XV, I, 527); *сватъ* (1494, II, 320).

Як відомо, назви спорідненості та свояцтва належать до найдавнішого лексичного шару [3]; це спричиняється до сталого і широкого вживання їх у різні історичні періоди розвитку мови, до виникнення численних похідних утворень. Так, слово *братъ* стало базою для розвитку таких дериватів, як *братѣнєць, братаник, братєникъ, братаничъ, братанича, братїя, братьскии, братство;* слово *сестра* — базою для розвитку дериватів *сестренецъ, сестреницы, сестричичъ, сестричича* (I, 118—123; II, 341—342). Слова *баба, дѣдъ, мати, отєць* послужили основою для творення слів *дѣдина, дидизна, дѣдична, дѣдичьство* «спадщина від діда», *дѣдичный, дѣдичь* «спадкоємець», *матєризна* «спадщина по матері», *матєринъ, матка; отєцьство, отнина, отчизна, отчина* «успадкований по батькові маєток», *отчизныи, отчинныи, отчич, вотчичъ* «спадкоємець», *отчичка* «спадкоємиця» та ін. (докладніше про це див. § 36). Від них творилися численні власні назви — особові і географічні.

Повнота охоплення відповідної сфери об'єктивної дійсності, наявність розвиненої синонімії, численних деривативних форм свідчать про надійну основу для розвитку лексики зазначеної групи в наступні періоди.

§ 22. Духовний світ. Офіційно-ділові та конфесіональні пам'ятки XIV—XV ст. відбивають лексику кількох предметно-тематичних груп зазначеної сфери. Ступінь відбиття її в різних групах неоднаковий, що зумовлювалось переважно жанрово-стилістичними обмеженнями. Проте значною мірою він залежав і від загального стану розвитку тогочасної науки, культури, освіти тощо.

У пам'ятках досліджуваного періоду повно засвідчена лексика, що характеризує різні форми розумової діяльності людини — її розум, мислення, пам'ять, свідомість, сприймання, знання та ін. Так, фіксуються успадковані з давньоруської епохи слова *розумъ* «розум, розуміння» (П., 1322, 21), *розумѣти* «вважати за доцільне», «усвідомлювати», «оцінювати» (ССУМ, 1410, II, 300; 1489, 299; 1498, 300), *оуразоумѣти* «зрозуміти, усвідомити», «взяти до уваги, врахувати» (1433, 481; 1451, 481), *врозумѣти* «зрозуміти» (1433, I, 199), *порозумѣти* «зрозуміти» (1447—1492, II, 219), церковнослов'янізм *разоумно* (XV, 288). Слово *розумъ* засвідчує в ділових пам'ятках XIV—XV ст. також значення «свідомість» (мы... како пилни оу *розюми* и оу сєрдьци своѣмь... даваємы — 1436, 299); воно вживалося і в складі фразеологізмів *оу добром розоумѣ, имати лєта розоумоу* та ін. Фіксуються власні назви, що містять слово *доурныи* (до *дурни* чатара — 1431, I, 332; *доурная* могила — 1446, 332).

[3] *Бурячок А. А.* Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. К., 1961, с. 3, 134.

Від давньоруського *мысль, мыслити* походять деривативні утворення, що фіксуються в пам'ятках XIV—XV ст.: *примышляти* «придумувати», «змінювати» (ССУМ, 1366, II, 242), *змыслити* «задумати (що)» (ст.-п. *zmyślić*; *змыслилъ* былъ со мною и хотѣлъ былъ записати десетину къ манастыру — 1401, I, 402), *оумыслъ* «задум; намір» і *оумыслити ся* «задумати» (1403, II, 447; 1472, 447; 1498, 447), *примыслити* «придбати, набути» (1430, 242), *помыслъ* «задум, намір» і *помыслити* «подумати (про що)», «обміркувати (що)» (1441, 192; 1446, 192), церковнослов'янізм *размыслити* «обміркувати, розважити» (1446, 287), *смыслъ,* що позначало, крім «мислення», також «почуття, емоції» (1448, 363), *промыслъ, промыслити* «помисел, намір» та «розміркувати, розважити» (1448, 261; 1495, 261), *вымыслити, вымысляти* «вигадати, вигадувати» (1451, I, 218; XV, 218), *розмыслъ* «роздум», із ст.-п. *rozmysł* (съ нашеи доброеи воли и *розмыслоу* — 1454, II, 298), *розмыслити, розмышление* «обміркувати, розважити» і «думання, роздуми» (XV, 298). Від давньоруського *думати* засвідчене похідне утворення у власній назві: а на то вѣра... *доумы* дворника (1400, I, 330). Фіксується *гадати* в значенні «гадати, передбачати» (такова рѣчь не была *гадана* ани тѣжь скончана — 1447—1492, 237) та деривати *згадавшися* (П., до 1301, 9), *изгадати* «подумати, подбати» (1322, 21), *згадати* «порадитися», «подумати» (ССУМ, 1322, I, 392; 1498, 392). У складі фразеологічної одиниці *на лихо гадати* слово *гадати* мало значення «задумувати» (1388, 551).

Давньоруське *съвѣтъ* «рада, порада» в період XIV—XV ст. мало також значення «дорадчий адміністративний орган» (ССУМ, 1322, II, 365). Починає широко використовуватись слово *рада* — запозичення з н. *Rath, rathen* через ст.-ч. і ст.-п. *rada* (Br., 452), що мало значення «порада», «дорадчий або головний орган влади», а також «підмова» та ін. (ССУМ, 1361, II, 284; 1388, 284; 1433, 284). Так само *радити* (ст.-ч. *raditi,* ст.-п. *radzić*) означало «сприяти (кому)», «намовляти», «радитися» та ін. (1388, 285; 1429, 285; 1456, 285); пор. фразеологізми *раду радити* «радитися» (1393, 284), *раду чинити* «намовляти» (1433, 284) тощо. Фіксується значна кількість дериватів: *прирадити* «порадити, намовити (на що)» (1408, 244), *дорадити ся* «порадитися, вислухати поради» (1419, I, 318), *порадити ся, порадити, прирадити ся* «порадитися» (1433, II, 197; 1437, 197; 1449, 244), *поражѣнье* (ст.-п. *poradzenie*) «порада, рада» (1447—1492, 197), *оурадити* «вирішити на раді» (1456, 481), *радныи* «радник, член ради» (1485, 285—286).

Лексема *знати* засвідчується в XIV—XV ст. в значеннях «знати», «бути знайомим», «бути зобов'язаним», «розуміти, вважати за потрібне» та ін. (ССУМ, 1453, I, 405). Вона стала базою для виникнення таких похідних утворень: *вызнати, вызнавати, вызнанье* «заявляти, визнавати; посвідчити», «свідчення, визнання» (1388, 215; 1414, 214; 1422, 214), *познавати* «свідчити, визнавати» (1390, II, 174—175), *оузнати, оузнавати* «визнати, посвідчити» (1401, 469), *познати* «пізнати», «посвідчити» та ін. (1409, 175), у значенні «визнати, посвідчити» — *сознати, сознавати* (1424, 366;

1444, 366), *признати, признати сѧ* (1430, 239; 1496, 239—240), *възнавати* (1485, I, 209). Так само численні деривати фіксуються від питомого за походженням *вѣдати* «знати» (пор.: кому будетъ потребъ того *вѣдати* — П., 1342, 24): *вѣдомо, ведомо* «відомо» (ССУМ, 1387, I, 227; пор. фразеологізм: *вѣдомо давати* «повідомляти» — 1392—1393, 227), *до вєдомости* «до відома» (1389, 157), *вывєдѣньє* «визначення, виведення» (1401, 212), *вѣдание(без вѣданиѧ* «без відома» — 1433, 226), *зъ вѣдомом* «з відома» (1451, 227), *завѣдати* «відати (чим)» (1475—1480, 372), *невѣданиє* «незнання» (Чет. 1489, 5), *ведомый* «точно встановлений» (ССУМ, XV, I, 157). Пор. також: *свѣдочно* «відомо» (1390, II, 325), *освѣдчати* «повідомляти, заявляти» (1400, 93), *свѣдомо* «відомо» (1413, 324), *свѣдомъ* «обізнаний», «відомий» (1475, 325; 1499, 325).

Слово питомого походження *памѧть* відоме в XIV—XV ст. у значеннях «пам'ять», «свідомість», «згадка» та ін. (ССУМ, 1392, II, 122). Дієсловами, що позначали процес зберігання в пам'яті, були *помнити* (1444, 190) і *памятати* (1496, 122). Пор. такі деривати: *оупоминати сѧ* «висловлювати претензію» (1352, 480), *оуспоминати* «згадувати», «нагадувати (кому що)», «домагатися» (1400, 486), *оупомѧнути* «згадати» і *оупоминати, опоминати* «згадувати», «наставляти» та ін. (1433, 480), *помѧноути* «згадати» (1435, 192), *памятовати* «зберігати в пам'яті» (1436, 122), *напомѧноути* «звернутися до кого», *напоминати* «нагадувати» і *напоминать сѧ* «домагатися» (1448, 22; 1496, 22; XV, 22), *поминати* «згадувати», «домагатися чого» (1459—1460, 190), *роспамєтати сѧ* «обміркувати, розважити» (XV, 303).

Достовірність або недостовірність знань, суджень та ін. передавалися, як і в давньоруський період, словами *правда* (ССУМ, 1388, I, 90), *справєдливость* «справедливість, безсторонність», «вірогідність» (1447—1492, II, 373), *истынный* «справжній, законний» (1457, I, 451), *нєправєдный* «несправжній, незаконний» (XV, II, 42). Щоправда, значення цих, загалом абстрактних за своєю природою, слів конкретизувалися відповідно до вимог ділового контексту. Фіксуються також слова: *власныи* (ст.-ч. *vlastní*, ст.-п. *własny*) в одному із своїх значень «справжній, правдивий» (яко *властному* шляхтичови... заживати — 1438, I, 181), *слоушный, слушно* «слушний, переконливий», «правильно» (и пани Нацоваѧ ниѧкого доводоу *слоушного* нє дала — 1478, II, 358; *слушно* єст ажбы... — 1499, 358), *неслушний* «несправедливий, неправильний» (1495, 44). Для позначення сумнівів, вагань використовувалось питоме слово *оусъмнѣниє* «сумнів, вагання» (1468, 489) та запозичення *роспачь* «сумнів» (ст.-ч. *rozpač*, ст.-п. *rozpacz*; мають бєзо всєє *роспачи* приязнь чістоую — 1447—1492, 303) і згадуване раніше *во(т)пити* (1453, I, 198). Слово *ѳальшивый* «підроблений» вживалося лише щодо документів (ижъ то листъ *ѳальшивый* — 1489, II, 590). Зрідка фіксувалося також *солгати* «сказати неправду» (XV, 367). Лише людей стосувалося *вєрыгодный* «гідний довір'я» (ст.-п. *wiarygodny*; И при многихъ людей *веры годныхъ* светков— 1389, I, 167).

Деяка частина слів розглядуваної сфери пов'язана з поняттями навчання, освіти, школи. До зазначеного шару лексики належали слова *наоучати* (ССУМ, 1453, II, 27), яке мало також значення «підмовляти, підбивати (на що)» (1485, 27), *наоучити сѧ* (XV, 27). Слова *наоука* (1468, 27) та *наоучѣньє* (1447—1492, 27) фіксуються лише в значенні «вказівка, настанова»; отже, вони були синонімами до *наставлєниє* «вказівка» (1453, 26). Пор. також: ты ми боудь *наставникъ* и *навчи мѧ* (Чет. 1489, 5). Безпосередньо із школою пов'язувалися слова: *дидаскалия* «церковна школа» (з гр. διδασκάλια; *дидаскалию* основати — ССУМ, 1322, I, 299); szkoła (1388, II, 560) — з лат. schola за посередництвом польської мови; *даскал* «дяк, учитель» (молд. *даскєл* «учитель», гр. διδάσκαλος; пор.: пи(с). іо(н) *даска(л)*, оу соучавѣ — 1475, I, 281). Можна припустити, що із школою був пов'язаний також і *дъякъ* «писар»; пор.: А писалъ грамоту писарь пана старостынъ *дъякъ* изъ болєстрашичь имєнємъ дьячковичь (1359, 301). Загальна назва *книга* (1401, 91), відома і в давньоруський період, засвідчена поряд із назвами деяких її різновидів: *єваньгєльє* кованоє *ап(с)лъ* половина *прилога* [!] *осмогла(с)ни(к)* вє(с) *оуста(в)* (1429, 78). В грамотах також відбита лексика, пов'язана з поняттями читання та рахунку: оусємъ хто коли видить грамоту(с) а любо слышитъ *чтучи* (1387, II, 538); О соудьи ко(л)ко *лїчьбы* гро(ш)и има(т) быти взѧтого (XV, I, 552) — крім значення «сума, кількість», слово *лїчьба* позначало також «рахунок, фінансовий звіт» та «курс, вартість грошей»: тогды вси ты(и) мои наклады маєт(т) мнѣ игумє(н) пєрєсопницкыи ларио(н)... поплатити а дєсѧ(т) ко(п) гро(ш) приданоую *вырахва(т)и* (1490, 220); *высумовавши* што болшъ нє стоит (1475, 222). Широко відбита лексема *писати* (П., до 1301, 10), відома і в давньоруський період, та особливо її численні деривати: *писєцъ* «писар» (10), *приписоуємъ* (9), *писа(р)* (1301, 14), *пописати, пописоувати* (ССУМ, 1386—1418, II, 194; XV, 194), *написано* (1387, 21), *выписати* (1388, I, 219), *описано* (1389, II, 88), албо сведецьтвомъ *писма* (1389, 149), *записовати* (1396, I, 381—382), *вписати, упысаты* (1398, 199), *записати* (1401, 380—381), *напсати* (1421, II, 24), *запсати* (1427, I, 385) тощо. З процесом письма пов'язані також: *грамота* (П., до 1301, 10), *печать привѣсили* (10), *листъ* (ССУМ, 1435, I, 438), *харатїя* «грамота» (з гр. χαρτία; 1481, II, 505), *пєчататї* «ставити печатку» (XV, 143), *запечатати* (1498, I, 380) та ін.

Досить широко зафіксована лексика, пов'язана з логічним мисленням, аргументуванням, ученими диспутами. Звичайно, її можна відновити, лише враховуючи відповідні жанрово-стилістичні обмеження офіційно-ділового стилю: *во первыхъ* (ССУМ, 1322, I, 196), *выражати* «викладати, формулювати» і *выразити* «назвати» (1389, 220), *вынѧвши* «за винятком» (1393, 226), *вынимати* «робити виняток», «вилучати», «виключати» (1395, 218; 1421, 218; 1435, 218), *вынѣти* «вилучити, відокремити» (1398, 219; XV, 219), *выкладати* «викладати, з'ясовувати» (1447—1492, 216), добрѣ оуразоумехмо, въсє *по дробноу* (1475, 95), *доводъ* «доказ» (1478, 312),

подроугов (1495, 208), *въ третее, оу третее* (XV, 210). Частина слів, характерна для офіційно-ділового стилю, могла вживатися і в науковому мовленні: *вышъ выраженныи* (1389, 226), *вышеписанныи* (1393, 223), *напередъреченому* (1403, II, 21), *верхьмененыи* (1434, I, 167), *вышереченнїи* (225), *выименованыи* (1453, 215) та ін.

Для досліджуваних пам'яток XIV—XV ст. характерною є наявність деякої частини абстрактної лексики, пов'язаної насамперед з загальними поняттями духовного життя, християнської віри, моралі тощо. Так, від давньоруського періоду успадковані слова, що позначали поняття «дух», «душа»: хотечи *душу* спасти (П., 1322, 21). Останнє слово мало також кілька інших значень: «сумління, совість», «присяга», «людина, особа» (ССУМ, I, 333). Релігійного морально-етичного змісту набували слова, належні до понятійних полів «закон, правило» та семантично опозиційного йому «гріх, спокуса»; засвідчені вони досить значною кількістю лексем: подлугъ *крєстьѧн(с)кого права* (1400, II, 518); аще ли кто пр(ѣ)стѫпить *заповѣ(д)* сіѫ (1401, I, 91); якож єст былъ из века *оуставь* пєредков наших (1468, II, 487); єго дочери дєръжати своє *законъ грєчєский*, и къ *рымъскому закону* єє нє нудити (1499, I, 262) тощо. Відбита також певна кількість лексики, що позначала абстрактні поняття, характерні для наукового мислення в цілому: ѡ(т) самыхъ *вещии* пос(ъ)тноую пользу (Чет. 1489, 197—197 зв.); *пло(д) правды* чистый (17); *прїчина* «причина, привід» (ССУМ, 1491, II, 255); *цюдность* «краса» (XV, 528).

Таким чином, в офіційно-діловому мовленні у розглядуваний період досить широко засвідчується лише та частина лексики, пов'язаної з духовним життям людини, яка має більш-менш загальновживаний, «міжстильовий» характер. Ця лексика пов'язана з різними формами розумової діяльності людини, її освітою, загальною духовною культурою. Майже зовсім не відбита лексика термінологічна, характерна для конкретних галузей знань. Однак деякі опосередковані свідчення про наявність термінологічної лексики в період XIV—XV ст. залишилися: вѣлѣли єсмы слузѣ нашему пѣгоєви *граматику* писати (Рус., 1422, 76); то(т) истинныи на(ш) слоуга щефа(н) *зоугра(ф)* (ССУМ, 1425, I, 409) (з гр. ζωγράφος «художник, живописець»); іона *философъ* ключникъ (1446, II, 501); *подписати* «оздобити, прикрасити живописом» (1478, II, 168); *докторъ* с кракова кнзь янъ рєкгула «учений ступінь» (2-га пол. XV, I, 314); *книжнику* (Чет. 1489, 16 зв.) та деякі інші.

ЛЕКСИКА, ВЖИВАНА ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

§ 23. Назви місцевостей, рельєфу. В українських пам'ятках XIV—XV ст. широко представлено назви земельних, водних та рослинних природних об'єктів, які часто виступали предметом купівлі-продажу або служили орієнтирами при розмежуванні господарських угідь. Однак грамоти зазначеного періоду не дають цілісного

уявлення про тогочасну топоапелятивну систему української мови в загальнонародному масштабі. Вони відображають головним чином тільки південно-західний її ареал, тоді як специфічна топоапелятивна лексика інших українських регіонів у цих пам'ятках майже зовсім відсутня.

Місце написання українських грамот XIV—XV століть наклало відповідний відбиток і на етимологічний склад та на фонетичне оформлення засвідчених топоапелятивів. У кожному разі молдаванізми, болгаризми та полонізми, засвідчені грамотами XIV—XV ст., напевно, ніколи не належали до загальнонародних українських запозичень, а ті, що проникли в живе мовлення українців, мали досить обмежений ареал функціонування.

Найбагатше представлені в українських пам'ятках XIV—XV ст. назви різних форм гірського ландшафту, а також апелятиви на позначення особливостей водних об'єктів. Поряд із відомими вже з давньоруського періоду топоапелятивами *гора* (ССУМ, 1415, I, 250), *горка* (1424, 251), *горбъ* (1430, 251), *дѣлъ* (1392, 337), *скала* (Пов., XV, 22) на позначення «окремого підвищення» вживається ряд нових назв: *взгорокъ* «пагорок» (ССУМ, 1491, I, 171)[4], *градище* «т. с.» (1475, 259)[5], *могила /могыла/ могылъ* «т. с.» (1392, 604), *могилица* «пагорок, могилка» (1446, 604), *могылка* «т. с.» (1413, 605) тощо.

Значення «узгір'я, гірська місцевість» закріпилося за назвами *погорье* (ССУМ, 1451, II, 162), *взгоріє* (Пов., XV, 12), *оузгоріє* (12), хоча зрідка воно виражалося і назвою *полонина* в болгаризованій неповноголосній формі: воєвода обладаѧ землєю молдавьскою о(т) *планины* до мѡрѧ (ССУМ, 1392, II, 150).

Численною була група слів для вираження поняття «схил, узбіччя, круча»: *обочє/оубочє* «узбіччя» (на *обочи* дила —ССУМ, 1495, II, 71); *оукосъ* «похилий спуск, укіс» (а о(т) бука *оукосом* на ѧблонь — 1404, 474); *увозищє* «спуск» (сеножать... по *оувозищѣ* по Добрѧньскый путь, а по криницю под *оувозищемъ* — 1443, 462); *оусходъ* «схил-підйом» (та гора єсть вєлми прикра иже чєрє(с) многіє *оусходы* и круги[6] на гороу може(т) оузоити а(л)бо з горы соити — Пов., XV, 8).

Лексема *берег/бєрєгъ* «схил, круча», для якої це значення в сучасних говорах південно-західного наріччя української мови є звичним[7], пам'ятками XIV—XV ст. фіксується тільки один раз: дали

[4] Не виключається прямий зв'язок між *взгорокъ* та польською назвою *wzgórek* «пагорб».

[5] Апелятив *градище* трапляється лише в грамотах XIV—XV ст. Беручи до уваги фонетичне оформлення лексеми, можна припустити, що вона є книжним засвоєнням із староболгарської мови. Пор. також болгаризм *браніща (бранищѣ) бранїщє* «лісові угіддя» (ССУМ, 1453, I, 118). Правдоподібно, ці слова прийшли в українські грамоти через молдавське культурне середовище і мали дуже обмежене локальне поширення.

[6] Якщо це не спотворення словоформи *кручи,* то словом *круги* автор «Повісті...» називає «гірську звивисту дорогу, серпантин».

[7] *Толстой Н. И.* Славянская географическая терминология. М., 1969, с. 93.

єсмо… и с потоки, и з *береги,* и з бережищи, и з боры (ССУМ, 1445—1452, I, 92).

До назв об'єктів орорельєфу належить також метафоричне утворення *ребро* «хребет (гірський)»: а хотаръ ємоу выше страхотѣнѣ гори жежиею... простѣ *ребро(мъ)* диломъ (ССУМ, 1400, II, 290). Прозорою метафорою є двослівна назва *корєнь горы* «підніжжя гори, відрога»: на *корени горы* либаны єсть поставленъ межи двѣма криницами (Пов., XV, 83). Зазначений апелятив фіксують і українські джерела пізніших часів, наприклад: Геѳсимани имѧ долины бли(з) *коре(н)е горы* оли(ц) (Бер. Лекс., 1627, 198). У сучасній українській мові згаданому поняттю відповідають назви *підніжжя* та *підошва,* які також є переносними.

Можливо, в тематичній групі орорельєфу вживаним був і староукраїнський топоапелятив *верховина.* Однак пам'ятки XIV—XV ст. фіксують його (5 разів) тільки у значенні «верхів'я річки» (ССУМ, 1430, I, 165). Одна з перших фіксацій цієї назви у значенні «гірська місцевість» припадає на 1685 р. і міститься у пам'ятці, написаній на Закарпатті: коли нѣмцѣ пришли оу *верховиноу* тогди стоѥло народѣ (Сах., 81).

Значення «рівнинний рельєф» як протиставлення до «гірський рельєф» у староукраїнській мові реалізувалося через успадковані давньоруські назви *поле* (Пов., XV, 81), *ровнина* (ССУМ, 1499, II, 294), *ровня* (1492, 294). Новішим надбанням є рідковживана назва *полокъ* «площина, рівнина» чи «тераса»: оучинили єсмо имъ границю повыше манастырѧ... презъ криничину на второ(м)ъ *полку* (1444, 184).

Для низинного рельєфу поряд із давньоруськими *долина* (ССУМ, 1400, I, 315), *долинка* (1489, 316), *долъ/доль* (1423, 316), *падолъ* (Пов., XV, 20), уживалися й такі староукраїнські лексеми, як *тѣснина* «ущелина» (а хота(р) млина(м) о(т) *тѣснины* где оутиснѣтсѧ мо(л)дова ни(ж) млина — ССУМ, 1458, II, 455); *жолоб* «видолинок, жолобинка, улоговина» (аж до верьхов тое Смыжали, а оттол *жолобомъ* до Пропастищъ — 1472, I, 363); *яръ* (1459, II, 585); *яма* (хотар... до краи лѣса оу доубровоу где ест *яма* копана — 1495, 584) тощо. Подібні об'єкти (але вже виразно штучного походження) позначалися назвами *перекопъ* та *ровъ:* поченши о(т) молдави чере(с) лоугъ на оусти *перекопа* та *прѣкопомъ* до троана (1427, II, 137); от Пропастищъ до Демидова *ровy* (1472, 294).

Серед тельмографічних апелятивів (назв для болотного ландшафту) найпоширенішим був *болото* (ССУМ, 1322, I, 110), хоч поряд із ним уживалися такі назви, як *багно* (1490, 83) та *волока* «багниста низина, мочар» (а о(т) дороги(н)ки *волокою* к мокрицю — 1458, 191). Правдоподібно, апелятиву *роуда* у староукраїнській мові властиве було і значення «конкретний вид болотяної місцевості» [8],

---

[8] *Худаш М. Л.* Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV—XV ст.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови. К., 1962, т. 5, с. 154.

а не тільки «місце видобування корисних копалин; рудник», як це інтерпретує ССУМ (1420, II, 305).

Багату і сильно розгалужену групу топоапелятивів становлять назви водних об'єктів, що узагальнюються множинним апелятивом *воды:* шли чере(с) *воды* и поустынє горы падолы лоугы и ѡзера (Пов., XV, 20). Для позначення стоячих вод продовжують уживатися давньоруські назви *озєро* (ССУМ, 1349, II, 77), *морє* (1392, I, 613), а зрідка й запозичення *ѡкєїанъ* [9] (Пов., XV, 17). Вперше фіксуються власне українські деривати від *озеро — озєрко* (ССУМ, 1455, II, 77), *озерце* (1472, 78) та назви *ставъ* «водоймище» (1359, 377) і *ставок* (1459, 377). Всього раз засвідчується апелятив *нєтєчѧ:* а такъ даємъ єму... с полми... с вєдами и с *нєтєчѧми* и пасѣками (1407, 44).

Розвиненою виявилася і система назв для водного потоку та його частин. Найуживанішими були назви *рєка/рѣка* (ССУМ, 1361, II, 312), *ричка/речка* (1322, II, 293), а також *потокъ* (1361, 212). Продовжують цей ряд апелятиви із значенням «невелика річка, струмок, потічок», а саме: *потока* (1428, II, 211), *поточокъ* (1466, 213), *поточка* (1428, 213), *строуга* (1491, 395). Багата синоніміка апелятива *річка* (пор. ще давньоруську фіксацію *ручай* — Ср., 1216, III, 199) дозволяє припустити, що на той час могла намітитися нівеляція протиставлення у парі слів *ріка — річка* за ознакою «великий — малий».

Поняття «верхів'я річки, витік» передавалося назвами *верхъ* (ССУМ, 1377, I, 167) та згаданим вище апелятивом *верховина/верховына* (1430, 165). Протилежне йому поняття «устя, гирло» позначалося парою давньоруських з походження синонімів *оустиє/оустїє* та *гръла/гырло:* а тои ѧрлыкъ писанъ оу ордѣ на *оустьи* дону (1392—1393, II, 488); єдно озєро, на днистрѣ, на имѣ захорна, и съ *грълою,* що оупадаєть оу днистрь (1500, I, 268). Головною назвою для річкової затоки виступав уже український апелятив *затока:* из рєками, из малыми рѣчками, из *затоками* (1466, I, 387).

Один раз фіксується апелятив *приходище* «місце, де одна річка впадає в іншу»: по(ч)нше о(т) *приходища* моловатцу вода вишнивцу... и о(т)толѣ попере(к) на тєрнавкоу (ССУМ, 1470, II, 250).

Серед назв для інших частин річки, зокрема для форм берегової лінії, немало лексем успадковано з давньоруської мови: *бродъ* (ССУМ, 1400, I, 124), *бродєцъ* (1456, 124), *бєрєгъ* (1349, 92), *болонье* (1391, 110), *дно* (Пов., XV, 83), *островъ* (52). Вперше засвідчуються в цей період тільки апелятиви *бережище* (с потоки, и з береги, и з *бережищи* — ССУМ, 1445—1452, I, 93) та *подоймина* «низовинна частина берега» (землю дерхати маєтъ по самоую Соухоую Каменицю с *подойминами* тамъ юго мѣсца — ССУМ, 1459, II, 167).

---

[9] Якщо апелятив *море* міцно вкоренився у лексичному складі української мови XIV—XV ст., то назва *океан,* очевидно, тільки освоювалася. Адже навіть значно пізніше — на початку XVII ст.— П. Беринда подає назву *ѡкеанъ* у «Лексиконі» лише серед церковнослов'янізмів, а українським відповідником її вважає *всесвѣтнеє море* (Бер. Лекс., 1627 242).

Для джерел пам'ятки найчастіше фіксують назву *крыница/кръница* (ССУМ, 1392, I, 519), рідше — *изворъ* (1453, 426), зовсім рідко — книжне *истокъ* (1424, 452). Назви *солотвина* та *топлиця* позначали відповідно «соляне джерело» (1413, II, 368) і «гаряче мінеральне джерело» (1473, 437).

Високим ступенем деталізації в українській мові XIV—XV століть характеризуються видові терміни на позначення природних ділянок однорідної рослинності, зокрема лісів, чагарників, лук (докладніше див. про це у § 24).

Для відкритої безлісої місцевості головними назвами залишилися давньоруські *поле* (ССУМ, 1375, II, 181), *полєна/полѣна* (1392, 188). Рідше фіксується апелятив *лоука* (1408, I, 557), який міг заступатися у пам'ятках назвою *поляна,* а стосовно до гірської місцевості замість *лоука* вживалася більш спеціалізована назва *полонина* (1395, II, 184). Зрідка в значенні «лука» вживалася множинна назва *трави:* с полми, с нівами, з болоты, с *травами* (1433, II, 443).

Для об'єктів рельєфу штучного походження найуживанішими назвами були: *валъ* «насип, вал» (ССУМ, 1392, I, 151), гребля/гробля «гребля» (1475, 261), *гроб* «могила, гробниця» (1446, 265), *закопъ* «закіп, межовий копець» (1424, 377), *закопець* «т. с.» (1440, 277), *копань* «т. с.» (1459, 495), *копєць* «т. с.» (1322, 496), *ставъ* «загата в річці, яз» (1359, 377), *язъ/єзъ/ѣзъ* «яз, гребля» (1349, II, 579), *колодязь* «джерело» (1366, I, 490) та ін. Серед штучних об'єктів рельєфу часто фіксуються назви шляхів сполучення, наприклад: *дорога* (1447—1492, I, 392), *гостинєцъ* (1322, 257), *поуть* (1392, II, 278), *стєжка* (1430, 386), романізм *друмъ* «дорога» (1473, I, 327) тощо.

Помітною рисою грамот XIV—XV ст. є наявність у них східнороманської тополексики: *гроунь* «горб, пагорок» (ССУМ, 1458, I, 267), *коулма* «сідловина, гірський перевал» (1475, 527), *коутоулъ* «коліно, вигин річки» (1468, 531), *паровъ* «потік, струмок» (1466, II, 127), *мъгоура* «пагорб, могила» (1458, I, 621), *пискоулъ* «вершина гори, верх» (1458, II, 148), *пискъ* «т. с.» (1425, 148), *рипъ* «обрив, провалля» (1428, 293), *роункъ* «поляна» (1491, 307), *рѣдь* «гай» (1445, 312), *шипотъ* «джерело» (1459, 559) тощо. Часто фіксуються у молдавських грамотах і романізовані слов'янізми: *вrътоапє* «яр» (ССУМ, 1493, I, 200), *заподія/зъподія* «плоскогір'я» (1425, 384), *матка* «річище» (1451, 581), *мовила* «могила, пагорб» (1493, 603), *обрѣжіє* «гориста місцевість, пагорбки» (1458, II, 71), *обръшіє/обрьшіє* «верхів'я річки, потоку» (1458, 71), *обчина* «плоскогір'я» (1424, 71), *поєна/пояна/поѧна* «поляна» (1409, 172), *поєница* «т. с.» (1473, II, 172) тощо. Однак більшість цих романізмів не вкоренилася в українській лексичній системі: вони не вийшли ні за хронологічні межі своєї епохи, ні за територіальні межі згаданого ареалу і не спричинили помітних лексико-семантичних зміщень в українській географічній номенклатурі. Виняток становлять лише романізми *гроунь, мъгура, рипъ,* сучасні ареали яких в українській мові обмежуються зоною Карпат. Окремі топоапелятиви східнороманського походження засвідчуються в топонімах XIV—XV ст. Пор.

назву хутора *Кичери* (ССУМ, 1468, І, 475), що походить від топоапелятива *кичера,* який і нині функціонує в південно-західних говорах української мови (Мар., 231), а як топонім поширений вздовж усього Карпатського хребта.

§ 24. Назви рослин. У пам'ятках української писемності XIV—XV ст. представлена досить різноманітна лексика, пов'язана з основним господарським заняттям населення — обробітком землі: назви культивованих (злаки, городні і технічні культури) та дикоростучих рослин і їх частин; назви посівів, скошеного хліба, обмолоченого зерна; способів вирощування зернових культур; назви натуральних данин, які сплачувалися продуктами виробництва; назви продуктів переробки зерна і виробів із них та ін.

Лексика, зафіксована в писемних документах цього періоду, часом більше, ніж безпосередній зміст самих документів, свідчить про те, що в сільському господарстві переважало вирощування зернових злаків і хлібні культури мали велике господарське значення.

У функції загальної назви зернових культур в цей період продовжує виступати успадковане з давньоруської мови спільнослов'янське полісемантичне слово *жито.* Воно застосовується на позначення посівів зернових злаків, скошеного хліба і власне зерна (а мещанє вси на толокоу ходѧть *жита* жати и сено косити — ЛКЗ, бл. 1471, 91 зв.; *жита* полъчетве(р)ты Стиръты а оу стиръте по двєстє копъ ржи — ИК, XV; и они мають... давати... петнатцать бочокъ *жита* солянок — АСД, 1499, VI, 3). Від основи *жито* була утворена загальна назва податку, сплачуваного зерном,— *житщина* (АЮЗР, 1444, І, 17).

Проте в цей же час паралельно з лексемою *жито* у значенні загальної назви зернових (переважно посівів, нескошених злаків) виступають лексеми *збоже* і *пашня:* хто заимє(т) жївотїноу чюжоую на своємъ *збожю...* имеєтъ гна(т) до оборы городъскеє (ВС, XIV—XV, 25 зв.); а къ городоу к чоудновоу... *пашнѧ* єсть жита и пъшеница и овес (ЛКЗ, бл. 1471, 91 зв.).

Лексема *жито* натомість починає все ширше застосовуватись у спеціалізованому значенні як назва одного з видів культивованих злаків (Secale cereale L.), як синонім до давньоруського слова *ръжь.* Відомо, що загальнослов'янське слово *жито* у різних слов'янських мовах спеціалізувалося як назва того виду злакових, який для носіїв даної мови був основним об'єктом господарського обробітку і мав найбільше економічне значення. У болгарській мові *жито* означає пшеницю, в українській, білоруській, чеській — власне жито, в північних говорах російської мови — ячмінь, у деяких хорватських діалектах — просо [10].

В мові української народності закріплення за лексемою *жито* значення Secale cereale L. відбулося в період, коли основна маса носіїв української мови була зосереджена в північно-західному ре-

[10] *Клепикова Г. П., Усачева В. В.* Лингвогеографические аспекты семантики слова *žito в славянских языках.— В кн.: Общеславянский лингвистический атлас (материалы и исследования). М., 1965, с. 203—204.

гіоні сучасної території України. На освоєних пізніше землях південної та південно-східної частини території поширення сучасної української мови, як відомо, основною господарською зерновою культурою стала пшениця (Triticum L.), але це вже не вплинуло на узвичаєний розподіл значень слова *жито*. *Жито* як загальна, не конкретизована родова назва зернових послідовно виступає в цей період у пам'ятках релігійно-церковного призначення (у формі множини): принесли... дары своя... о(т) *житъ*. оупаханины свое (Ч. 1489, 9—10).

Значення Secale cereale L. виразно простежується в контекстах, де лексема *жито* виступає на позначення видового поняття в одному ряду з назвами інших видів злакових культур; в цей час вона була ще синонімом слова *рожъ* (Arch. xx. S., 1489, III, 22; РИБ, 1499, XXVII, 776 та ін.). Від основи *рож-* була утворена спеціалізована назва сільськогосподарського податку, який сплачувався житом: *мера ржаная* (РИБ, 1499, XXVII, 777), пор.: *мера овсяная* (там же), *дань медовая* (Арх. ЮЗР, 1444, I/VI, 8), *дачка медовая* (АВАК, 1401, III, 2). Назви злакових рослин *жито* (і *рожь*), *пъшениця*, *овєсъ*, *ячмень* уживалися, як видно з тогочасних писемних пам'яток, для позначення посівів відповідних культур: запи(соу)ває(м)... десятиноу, оу поли... съ *жита* и съ *пшеници* и съ *овса* и съ *ячменю* (ВОРСР, 1487, 178), необмолоченого хліба (ИК, XV), а найчастіше — для позначення кінцевого продукту виробництва — зерна відповідних культур: меру *ржы* сеють а меру *овса* (РИБ, 1499, XXVII, 776), кто *пшєнїци* позычаѥ(т) (ВС, XIV—XV, 6 зв.), чотыри колоды *о(в)са* (ГОКІР, 1499) та ін. Семантична нерозчленованість назв злакових культур не була перешкодою для реалізації значень, відповідних до конкретної ситуації. Потрібне в даному випадку значення, як видно з наведених прикладів, достатньо чітко окреслювалося і завдяки найближчому лексичному оточенню, і на фоні широкого контексту.

Спостерігається дедалі частіше використання моносемічних лексем, які виступають у функції часткових синонімів до багатозначних слів. Це лексеми *засѣвъ* «посіви» (АВАК, 1465, III, 4), *насєєнье* «насіння, зерно» (ВС, XIV—XV, 30) та деякі інші.

Про давні хліборобські традиції і високу на той час культуру сільського господарства з трипільною сівозміною свідчить послідовне протиставлення спеціалізованих означень *яровоє* (ВС, XIV—XV, 39), *ярина* (АВАК, 1401, III, 2 та ін.), *яръ* (ЛКЗ, бл. 1471, 92 зв.) «весняні посіви зернових», «урожай весняного посіву» та *озимина* (Р., 1440, 142), *озимая* (ВС, XIV—XV, 39), *озимъ* (ВОРСР, 1487, 178) «осінні посіви зернових», «урожай осіннього посіву». Контекстуальне оточення цих лексем дає підстави припускати, що окремі види зернових культур вирощувалися переважно як озимі, інші — в основному як ярі, що було пов'язане з природно-кліматичними умовами певних місцевостей.

В одній із грамот з території Волинського князівства у значенні «весняні посіви» зафіксована синонімічна до слова *ярина* лексема

веснина (Р., 1440, 142). Слід гадати, що територія поширення цієї лексеми була в той час досить великою, оскільки вона збереглася в сучасних західних, закарпатських і буковинських говорах (у трансформованому і звуженому значенні «городина», «городні культури»). Не виключено, що в деяких контекстах і *ярина, яръ* могли означати весняні посіви не лише злакових, а й городніх культур, як це спостерігається в сучасних західних говорах та сусідній з ними польській мові, де *ярина* виступає виключно в значенні «городина» [11]. З видових назв городніх культур у цей період безпосередньо виступають лише *капоуста* (Cost., 1425, II, 169 та ін.) і *горох* (ВОРСР, 1487, 178). Але у функції особових назв засвідчено лексеми *репа* (АЛМ, 1498, 163), *цибуля* (АЛРГ, 1497—1498, 80), *горчица* (Арх. ЮЗР, 1471, 8/III, 628) [12]. Це вказує на тривале і безперервне функціонування в мові відповідних апелятивів, засвідчених ще в пам'ятках давньоруського періоду. Показовою є зокрема відапелятивна особова назва *цибуля,* яка свідчить про поширення вже в цей період назви, яка заступила в українській мові давньоруську лексему *лоукъ*. Топонім *Хренники* (Арх. ЮЗР, 1472, 8/III, 3) (назва села у Волинській землі) та похідні від нього відтопонімічні прикметники, пов'язані з апелятивом *хрѣнъ,* безпосередньо в пам'ятках XIV—XV ст. не зафіксованим. Очевидно, роль означуваної ним рослини, хоч і здавна культивованої східними слов'янами, була незначною в економічному відношенні. Що ж до городніх культур, означуваних лексемами *капоуста, горохъ,* то вони мали помітне господарське значення і згадуються в ділових документах як об'єкт торгівлі та обов'язкових поставок (зокрема монастирям) з боку феодально залежних землевласників. Про поширеність і активне функціонування назв городніх культур, зокрема, гороху, свідчить і наявність у тогочасних пам'ятках окремих топонімів, базою для утворення яких послужили відповідні апелятиви: *Горохов/Горухов*— назва маєтку у Волинському князівстві (Arch. xx. S., I, 240); *Горохолина* — назва річки (Р., 1404, 68) (первісне значення апелятива «горохове стебло з листям»).

Лише у вторинному значенні «місце, де вирощувалася конопля» засвідчено на території Молдавського князівства назву технічної культури *конопля* (Cost. S., 1488, 127). Пам'ятки з різних територій фіксують багато власних назв відапелятивного походження, пов'язаних з назвою рослини *хмѣль,* яку використовували для виго-

---

[11] *Дзендзелівський Й. О.* Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття. Ужгород, 1958, с. 47; *Прокопенко В. А.* Архаїзми у складі лексики буковинських говірок.— У кн.: Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962, с. 343.

[12] Це не обов'язково мала бути назва культивованої рослини Sinapis чи назва виготовленої із зерен цієї рослини гіркої приправи, первісно це могла бути назва будь-якої рослини з плодами чи листям гіркого смаку. *Budziszewska W.* Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej. Wrocław etc., 1965, c. 190. Пор. народні назви *гірчак, кислиця, квасениця,квасець, солонець, солянка* і под., якими означаються в різних місцевостях рослини, що мають певні смакові якості.

товлення пива, вина та інших хмільних напоїв, звідки походить хміль «дія хмільного напою, стан оп'яніння» (Ч. 1489, 80). Сюди належать антропоніми *Хмѣль*, Chmiel, *Хмелевая* (Р., 1412, 81 та ін.), *Хмелевский* (Арх. ЮЗР, 1476, 8/IV, 154), топоніми *Хмеловь* (Cost. S., 1395, II, 610 та ін.) — місто на Буковині, *Хъмелевъ* (Арх. ЮЗР, 1476, 8/IV, 154) — село у Волинській землі, відтопонімічні прикметники *Хмелницкій* (ГВКЛ, 1430, 7) у Подільській землі, *Хмѣлиньский* (Р., 1434, 130) у Волинській землі. Засвідчено й апелятив *хмиль* як назву рослини (Mih. Doc., 1458, 122). Проте з контексту видно, що йдеться про дикоростучу, а не культивовану технічну рослину.

Порівняно з пам'ятками давньоруського періоду в українських документах XIV—XV ст. назви культивованих плодових дерев та інших садових культур представлені менше. Це також пояснюється жанровою специфікою ділової писемності, яка не відображала або відображала лише частково певні лексичні пласти тогочасної мови. В пам'ятках наступних століть, які репрезентували не лише діловий стиль, знову широко виступають слова цієї групи, здебільшого засвідчені ще в давньоруській писемності.

В документах XIV—XV ст. в узагальненому значенні «плід фруктового дерева» переважно вживається церковнослов'янське слово *овощь*, а поняття «фруктове дерево» передається описовим словосполученням *дерево (древо), овощь имаючи* (ВС, XIV—XV, 32 та ін.). Паралельно з цим у значенні «фруктове дерево» вживаються лексема *щепа* й словосполучення *щепы садовы* (29 зв.), що належали до складу розгалужених словотворчих гнізд *щепити, щепеніє (щепленіє)* та *садъ, садити, садокъ, саженіє* та ін.

У пам'ятках фіксуються видові назви фруктових дерев *гроуша* (Арх. ЮЗР, 1447, 8/IV, 11 та ін.) і *яблонь* (Р., 1406, 68 та ін.). Але з контексту видно, що йдеться не про культивовані дерева, а дикоростучі, оскільки згадувані груші та яблуні ростуть не в саду, а в полі, лісі, на березі річки і служать орієнтирами при визначенні меж землеволодіння, подібно як і дикоростучі *доубъ, береза* та інші.

З назв плодів фруктових дерев в документах цього періоду засвідчено лише *яблоко* (ПГОВ, 1453 та ін.). Оскільки це слово стоїть поряд з *рибою, капустою, сіллю* і йдеться про торгівлю ними, слід припустити, що малися на увазі плоди культурних сортів яблуні. У конфесіональному тексті *ꙗблоко* виступає у складі образного порівняння при відтворенні відомого біблійського епізоду: Іродіада «ка(к) *ꙗблокомъ* играла головою» Іоанна Хрестителя, обезглавленого на її вимогу (Ч. 1489, 45). Апелятиви *яблуня (яблонь) і гроуша* послужили основою для багатьох топонімічних утворень.

Широко представлена лексика, пов'язана з вирощуванням винограду, який культивувався не лише в Молдавському князівстві, а й значно північніше, зокрема в Києві. Це насамперед *виноградъ* що виступає у значенні «місце, де вирощуються кущі винограду», «виноградник» (Cost., 1409, I, 69 та ін.), а може й у ще більш давньому узагальненому значенні «сад з фруктовими деревами», як

можна припустити з мікротопоніма — назви урочища *Виноградная гора* на території Волинського князівства біля Луцька (Арх. ЮЗР, 1447, 8/IV, 10). Але засвідчене це слово вже і в похідному значенні «рослина Vitis», «плоди цієї рослини, ягоди винограду» (Cost., 1443, II, 185). Можливо, на означення цієї рослини (кущів винограду) у молдавських грамотах уживалися і назви *лоза,* збірне *лозїє,* оскільки молдавські пам'ятки засвідчують похідне від цього кореня утворення *лозниця* у значенні «плодосушарня» (Borg., 1491, 473). Слово *виноградникъ* виступає в агентивному значенні «виноградар», «той, хто вирощує виноград» (Арх. ЮЗР, 1491, 8/IV, 158). Однак слово *вино* в цей період уживається в ділових документах вже тільки як назва продукту з ягід винограду (Mih. Alb., 1411; Ч. 1489, 44 та ін.).

Культивування винограду практикувалося (крім Молдавського князівства) переважно в господарствах великих землевласників-князів, крупних феодалів, багатих монастирів. Як видно з грамоти 1491 р. (Арх. ЮЗР, 8/IV, 158), київському князеві Андрію Олександровичу самому доводилося регулювати стосунки між виноградарями і монастирською верхівкою. Але оскільки виноградне вино потрібне було для церковних відправ, екзотична для Києва рослина мала таке важливе значення, що про неї говориться в офіційному юридичному документі, в той час як традиційно звичні і широковідомі сливи, вишні, черешні, про які йшлося ще в давньоруських пам'ятках, у діловій писемності XIV—XV ст. не згадані.

Ширше представлені у пам'ятках цього періоду назви дикоростучих дерев та кущів. Вони, як правило, згадуються при визначенні меж земельних володінь, оскільки іноді дерева і кущі були своєрідним орієнтиром. На деревах, особливо в лісовій місцевості, вирізувалися і спеціальні зарубки — межові знаки, *знамена* або *грані.*

У функції загальної назви засвідчено паралельні варіанти *дерево* і *дрѣво (дрєво),* причому народна східнослов'янська форма значно переважає кількісно і виявляє більшу тенденцію до семантичного розвитку, виступаючи і в похідному значенні «деревина, будівельний матеріал» (Арх. ЮЗР, 1472, 8/III, 3 та ін.). Обидва варіанти входять до складу стійких словосполучень, які разом з конкретизуючими означеннями характеризують об'єкт з точки зору його господарської спеціалізації: *бортноє дєрєво, дєрєво бортноє, бортноє дрѣво* (Arch. xx. S., 1492, III, 23 та ін.), *дєрєво овощь имаючи* (ВС, XIV—XV, 32). В узагальненому збірному значенні засвідчено також форми *дєрєвьє* (Р., 1433, 127) та *дрѣвѧ* (ПГСПМР, 1446).

З видових назв дерев безпосередньо представлені у ділових документах лексеми *береза* (Арх. ЮЗР, 1459, 8/IV, 18), *бєрєст* (ДГПМ, 1488 та ін.), *боукъ* (Р., 1404, 68 та ін.), *вєрба* (DIR «А», 1427, 450 та ін.), *граб* (ГВКЛ, 1430, 7 та ін.), *доубъ* (Cost., 1393, I, 13 та ін.), *липа* (1392, 7 та ін.), *олха (волха)* (Mih. Doc., 1458, 12), *sosna* (ДПЖН 1500), *тополя (тополь)* (Cost., 1393, I, 13; ПГСПМР, 1446 та ін.), *яворъ* (ГВКЛ, 1430, 8). Як правило, назви дерев виступають у поєднанні з типовою для тогочасної розмовної мови лексикою, у най-

менш стандартизованих частинах тексту ділових документів, де була мова про конкретні орієнтири земельних володінь: а болото от Новаго ставу... по похилую *березу* брату моему (Арх. ЮЗР, 1459, 8/IV, 18); А хотар... на єдин *берєсть* знаменан... от това на єдин *доуб* знамєнан (Bogd., 1489, I, 373—374); велилы... на *грабы* грань вытесаты (ГВКЛ, 1430, 7) і под.

Деякі апелятиви-дендроніми, не засвідчені безпосередньо, можна реконструювати з наявних у пам'ятках похідних утворень, переважно топонімів: *Ивки* (СПС, 2-га пол. XV — озеро у Чернігівській землі), *Малая Ивєнка, Великая Ивниця* (Р., 1458, 167 — річки у Київській землі) < *ива* «дерево або кущ з довгими гнучкими гілками і вузькими листками, що росте поблизу води»; *Чєрємхово* (Р., 1394, 54 — село в Галицькій землі) < *черємха; Рокитна* (Cost., 1437, I, 541 — річка або потік на Буковині) < *рокита* «кущовий різновид верби».

Різні видові назви дикоростучих дерев послужили основою для утворення суфіксальних іменників — назв відповідних лісових угідь: *березникъ* «березовий ліс» (Cost., 1393, I, 13 та ін.), *бєрєстокъ* «берестовий лісок» (Bogd., 1499, II, 148), *буковина, буковинка* «буковий ліс», «буковий лісок» (Cost., 1392, I, 7; 1414, 111 та ін.), *вєрбїє* «зарості верби» (1424, I, 162), *дубина* (Р., 1424, 99), *дубникъ* (1424, 100 та ін.), *дубьє* (1349, 3 та ін.) «дубовий гай», а також давнє спільнослов'янське утворення з суфіксом -ova, -ava від праслов'янського *dǫbrъ «дерево», «дуб» *доуброва* (Ak. gr. i z., 1361, 6 та ін.) і похідне від нього здрібніле *доубровица* (Bogd., 1489, I, 374), *ясинка* «ясеновий гай» (Cost., 1425, I, 169). Чимало аналогічних утворень виступають і у функції топонімів. Широко представлені й описові словосполучення — мікротопоніми, до складу яких входять утворені від назв дерев прикметники: *кръница Берестова* (ШКН, 1473, 164 — джерело у Молдавському князівстві), *Lipowy Lissok* (GL, 1413, 48), *липова долина* (Cost., 1411, I, 84), *липовъ дѣл* (1437, 515), *потокъ Волшїй* (Bogd., 1479, I, 228), *тополии долъ* (Cost., 1445, II, 212) і под.

Від назв деяких дерев засвідчено по кілька похідних утворень різного типу — загальних назв лісових угідь чи пов'язаних з ними топонімів. Частина дендронімів представлена лише поодинокими або однотипними похідними утвореннями, а від окремих назв дерев похідні лексеми із значенням лісових угідь взагалі не засвідчені. Причиною цього частково могли бути екстралінгвістичні фактори, наприклад, відсутність суцільних природних масивів тополі або явора, чи, навпаки, часта поширеність природних дубових масивів, про що свідчать і численні відапелятивні топоніми на території функціонування староукраїнської мови (*Дубно, Дубисча, Доубищє, Доубровица* у Волинській землі, *Доуброваѧ, Доубовъцоул* на Буковині, *Дуброва, Доубровиця, Доубровка, Доумбравица, Доумбровѣнє* у Молдавській землі та ін.).

Разом з тим виразно простежуються і певні внутрішньомовні закономірності. Це насамперед незрівнянно більша семантична уза-

гальненість іменникових назв певних видів лісових угідь порівняно з описовими конструкціями, в яких назва топонімічного об'єкта конкретизується похідним від дендроніма прикметником, а також виразно регіональний характер окремих типів суфіксального оформлення лексем, утворених від спільнослов'янських непохідних основ. Для характеристики різновидів лісових угідь використовувались і лексеми, не обов'язково утворені від назв відповідних видів дерев. Так, поряд із загальною назвою *лѣсъ (лєсъ, лисъ)* і здрібнілим *лѣсокъ* (*лесокъ*, lissok) (Арх. ЮЗР, 1322, 1/VI, 2; GL, 1413 та ін.) у пам'ятках зафіксоване семантично спеціалізоване словосполучення *чорный лѣс* «ліс, у якому переважають листопадні дерева» (Р., 1413, 82), топонім *Черный лѣсокъ* (Арх. ЮЗР, 1322, 1/IV, 2), а також лексеми *боръ* «ліс, у якому переважають хвойні дерева» (АЮЗР, 1445, I, 17 та ін.), *гай, гаиокъ* «невеликий листяний ліс» (Арх. ЮЗР, 1322, 1/VI, 2; Р., після 1349, 3 та ін.), що характеризували лісові угіддя з огляду на те, які дерева в них переважали: листяні чи хвойні. Крім того, лісові масиви розрізнялися залежно від густоти і висоти дерев — *чаща* (Р., 1424, 100 та ін.), *поуща* (Арх. ЮЗР, 1322, 1/VI, 2 та ін.), *заросли* (Арх. ЮЗР, 1445—1452, 8/VI, 12), *поросль* (Р., 1433, 127) «перелісок, молодий ліс»; стану їх збереження — *бранїщє (браніща)* «заповідний ліс» (Cost., 1453, II, 453 та ін.); стадії господарського освоєння: *корчовьє* (Р., 1424, 100), *запоустъ* «ділянка непрочищеного лісу, на якому колись вирощувалися культивовані рослини» (Cost., 1420, I, 25 та ін.); від особливостей розташування — *стѣнъка* «ліс на високому березі річки, на крутому схилі гори» (Р., 1459, 171), *лугъ* (1391, 45 та ін.) і демінутивне *лоужокъ* «заболочений ліс на низинному березі річки» (Cost., 1420, I, 135), *оузлисиє/оузлѣсїє* «край лісу, узлісся» (Cost., 1409, I, 65). Звертає на себе увагу топонім *сѣєный гай* (ЗРМ, 1478) (село у Волинській землі), що свідчить про деякі спорадичні спроби штучного відтворення природних лісових угідь.

Назва на означення узагальненого поняття «кущ» *коустъ* засвідчена в пам'ятках лише з конкретизуючим означенням (*калиновъ коустъ* — Р., 1458, 167). Для вираження поняття «зарості чагарника» використовувалися лексеми *лоза* (Арх. ЮЗР, 1447, 8/IV, 10), *хворостъ* (Arch. xx. S., 1499, I, 117) (на відміну від сучасного слова, воно означало не тільки «сухі гілки», а й «ростучі кущі, місце, зайняте кущами»). Оскільки у документах йшлося не про окремі поодинокі кущі, ці слова виступають у збірному значенні: *хворостїє* (Cost., 1424, I, 162), *тръніє* «зарості терну або інших колючих кущів» (DBAc, 1438, 27 та ін.); вживаються ці слова й у формі множини: *лозы* (Р., 1419, 91 та ін.), *дєрєники* (Cost., 1429, I, 269) (пор. *дерен* «кущ або дерево родини кизилових з їстівними кислувато-солодкими ягодами» — СУМ, II, 247).

Трав'янисті рослини у ділових документах позначаються за допомогою лексем *трава* (Арх. ЮЗР, 1472, 8/III, 3), що виступає також у значенні «поросла травою ділянка землі», «сінокіс» (Р., 1433, 127), та *сѣно (сєно, сино),* що означало не лише скошену

зоу изѧславоу же кнѧзоу тогда
прѣдрьжащоу обѣ власти и отьца своего
ꙗрослава и брата своего володимира.
сам же изѧслав кънѧзь правлаа
ше стол отьца своего ꙗрослава кыевѣ.
а брата своего стол порѫчи правити
близокоу своемоу остромироу новѣ
городѣ. мъногаже лѣта дароуи бъ съ
тѧжавъшоумоу еуангелие се на оутѣ
шение мъногам доушам крьстиꙗ
ньскам. даи емоу гь бл҃гословление стыихъ
евангелист иоана. матфеа.
лоукы. мар. и стыих праотьць авра
ама. и исаака. и иакова. самомоу
емоу и подроужию его феофа
нѣ. и чадом ею и подроужием
чад ею. съдравьствоуите же мъ
ного лѣт съдрьжаще пороученое

вам. аминъ.

аз григории ди
ꙗкон написах еуангелие е. да иже го
разнѣе сего напише то не мози зазьрѣти мнѣ грѣшьникоу.
почах же писати мсца октѧ
бра. ка. на памѧт. илариона. а око
нчах мсца маиꙗ. въ. вı. на памѧ.
епифана. молю же вьсѣх по
читающих. не мозѣте кльнꙗ
ти. нъ исправльше почитаите.
тако бо и стыи апостол паоул гла
голеть. блвте. а не кльнѣте.
аминъ.

Остання сторінка однієї з найдавніших давньоруських пам'яток — «Остромирового євангелія» 1056—1057 рр.

Сторінка з «Ізборника великого князя Святослава Ярославича» 1073 р.

і висушену траву (Cost., 1439, II, 52 та ін.), а й траву, призначену для скошування на сіно (Р., 1386—1418, 35 та ін.). Серед назв земельних угідь обов'язково перераховуються *кгроунтъ сеножатныи* (PEA, 1389, I, 27), *синожать (сєножать)* (Р., після 1349, 3 та ін.), *сєножатка* (Arch. xx. S., 1467, I, 63), *лоука* (АЮЗР, 1408, I, 6 та ін.), а також *пастка* (Р., 1424, 100 та ін.), pasthwisko (Арх. ЮЗР, 1407, 8/I, 3—4) — угіддя, на яких не косили траву, а випасали худобу.

Назви небагатьох інших дикоростучих рослин, які не мали помітної господарської ваги і не засвідчені в грамотах у прямому значенні, зафіксовані як топоніми або антропоніми: *Гриб* (Arch. xx. S., 1488, I, 88 — особова назва), ймовірно й *Губка (Губъка)* «гриб» (Р., 1366, 12 та ін.— особова назва), *великий мохъ* (бл. 1458, 167 — місцевість у Київській землі). У функції топонімів, рідше — апелятивів, засвідчені й відапелятивні утворення, *Мошноє* (1440, 142 — у Волинській землі), *Мшанєць* (Arch. xx. S., 1463, I, 54 — село у Волинській землі) і *мшанєцъ* «болото, поросле мохом» (Р., 1451, 159), *моговищє малоє и великоє* (АЮЗР, 1408, I, 6 — луки у Перемишльській землі) < *мох*; демінутив *Рогозка* (Р., 1375, 20 — особова назва), пор. *рогоза* «болотяна рослина з високим стеблом», «рогіз, Typha angustifolia», *борщовка* (Арх. ЮЗР, 1430, 8/IV, 8 та ін.— село у Волинській землі) (пор. *борщ* «страва», первісно «рослина, листя і стебла якої мають кислий смак»); *Ситная* (Cost., 1438, II, 14 — річка у Молдавському князівстві) (пор. *ситняг* «рід водної рослини» — Гр., IV, 124) та деякі інші.

Крім рослин, що зустрічалися в дикому стані або культивувалися на території, заселеній українцями, у пам'ятках виступають і назви рослин, властивих для країн з жарким кліматом. Вони виступають як назви привозних товарів, що становили собою плоди цих рослин або вироби з них: *ингбиръ (инбир)* «імбир», «прянощі, виготовлені з кореневища однойменної тропічної трав'янистої рослини» (Cost., 1456, II, 788 та ін.), *баволна* «тканина з бавовни» (1408, 631 та ін.), *шафранъ* «прянощі з рослини Crocus sativus» (Bogd., 1460, II, 273), *перецъ* (ZPL, 1388, 105 та ін.), *темианъ, темьянъ* «пахуча смола, фіміам» (Р., бл. 1350, 8 та ін.), *плавъ* «пробкове дерево» (Bogd., 1466, I, 96), *ладанъ* «пахуча смола, яку добувають з тропічного дерева босвелії» (Р., бл. 1350, 8 та ін.), *миро* (μνρο) «запашне масло, яке добувають з тропічної рослини» (Ч. 1489, 64). У конфесіональному тексті розповідається про чудодійні властивості мира, яке «мокротѹ тѣльноую выпивае(т). соблюдаеть и чинить негниючи».

Узагальненої назви, що виражала б поняття «рослина», пам'ятки XIV—XV ст. не фіксують. Через жанрову обмеженість мало представлені в них і назви частин рослин. Це поодинокі лексеми *вѣть* «вітка» (ВС, XIV—XV, 37), *пєнъ* «пень, нижня частина стовбура зрубаного дерева» (DIR «А», 1427, 450), збірне *проутїє* «гілки, пруття» (Mih. Doc., 1458, 122), а також назви плодів лісових дерев *жолоудъ* (ВС, XIV—XV, 37 зв. та ін.), збірне *жалоудиє* (38), *оурѣхъ* (Mih. Doc., 1458, 122) «горіх», *насєньє* (30) «насіння», «зерно, при-

значене для посіву». Апелятив *цвѣтъ* «квітка» виступає тільки у конфесіональному тексті (Ч. 1489, 84), у світських документах зафіксовано лише похідне утворення — топонім *Цвѣтковъ* (ЛКЗ, бл. 1471, 90 — село у Київській землі).

Тільки в переносному значенні засвідчені апелятиви *коренъ* «рід, родовід» (ЗКЄ, 1401 та ін.) та у складі фразеологічного словосполучення *на новомъ корени посадити (садити, осадити, подсадити)* «заснувати поселення, започаткувати господарське угіддя на досі не заселеному, незайманому місці» (Арх. ЮЗР, 1430, 8/IV, 8 та ін.), *сѣмя* «нащадки, потомки» (ЗКЄ, 1401 та ін.), *отраслие* «рід, плем'я» (Bogd., 1476, I, 217). Лише у функції власних назв зафіксовані відапелятивні утворення Solomen (<*солома)* — назва села у Волинській землі (Arch. xx. S., 1421, I, 27) та, можливо, співзвучна з апелятивом назва *Полова* (село у Молдавському князівстві — Cost., 1429, I, 280).

Незначною мірою представлені в діловій мові назви виробів з продуктів рослинництва. Видові назви *овсяникъ* «вівсяний хліб», «корж із вівсяної муки», *мълаю* «пшоняний корж» (пор. суч. *малай* «корж із кукурудзяної муки»), *коровай* «ритуальний весільний хліб круглої форми», *кваша* «страва з вареного рідкого кислого тіста», *кисел/кысел* «кисіль» засвідчені лише у функції особових назв. З наявності особових назв *Моукосея, Моукосѣевичь, Моукосѣичь* можна зробити висновок, що у живомовному вжитку функціонувало спільнослов'янське слово *моука,* не засвідчене у функції апелятива. В пам'ятках виступають лише спеціалізовані назви борошна *вымелокъ* (ГВКОО, 1498 та ін.), *вымолотокъ* (Р., 1445, 148), *меръка* (ИК, XV) «плата натурою за помел зерна», *млынъ* (Cost., 1429, I, 239 та ін.) «натуральний доход від млина».

Таким чином у грамотах XIV—XV ст. зафіксовано, хоч і принагідно, досить широке коло слів — назв реалій, понять, явищ, пов'язаних із культивуванням певних рослин і використанням різноманітних дикоростучих рослин. Особливістю ділової мови є те, що ці слова виступають здебільшого у своєму прямому значенні. Поодинокі випадки вживання їх у переносному, метафоричному значенні переважно, хоч і необов'язково, пов'язані з ремінісценціями з церковно-релігійної літератури. Деякі з них виступають лише у похідних, вторинних значеннях. Семантика багатозначних загальних назв більш або менш повно виявляється в контексті через зв'язки з іншими словами та завдяки відтворюваній позамовній ситуації. Оскільки ситуація, зображена в тексті, часом може бути витлумачена неоднаково, по-різному може бути представлене і конкретне значення того чи іншого слова: *жита* полъчетве(р)ты стыръты а оу стиръте подвесте копъ *ржи* (ИК, XV). Лексему *жито* тут можна сприймати як узагальнену родову назву злакових рослин, по відношенню до якої *рожь* є більш спеціалізованим видовим поняттям, а можна розглядати *жито* і *рожь* як синоніми, семантично тотожні дублети, хоч таке трактування тексту і виглядає менш переконливим. Пор. ще: Щоби имали о(т) ихъ млинъ... по дванадесѣ(т) коло(д)

соло(д) и четире коло(д) пшенице (Cost., 1458, II, 455). Румунський видавець грамоти вважає, що *солодъ* у цій ситуації означає «orz» (ячмінь), а не malț» (власне солод) [13]. Інші дослідники також погоджуються, що це напевно «ечемик» (ячмінь), а не «слад» [14]. Дійсно, важко уявити, хоч і не виключено, що податок від млина сплачувався солодом. У селянському побуті солод до того ж виготовляли не на млинах, а переважно товкли у ступах. Можна припустити, що семантична опозиція *солодъ — пшениця* базувалася в даному контексті не на означі «зерно пророщене» і «зерно непророщене», а «зерно одного виду злаків, придатне для виготовлення з нього солоду» і «зерно виду злаків, придатного для інших потреб». Для виготовлення солоду найбільше придатний ячмінь, то ймовірно, що саме цей злак і мався на увазі в даному контексті, який разом з тим містить у собі додаткову принагідну інформацію про функціонування в цей період лексеми *солодъ,* про шляхи перенесення значень, характер синонімічних зв'язків між словами.

Про наявність у староукраїнській мові XIV—XV ст. багатьох інших слів даної тематичної групи, не засвідчених у прямому чи переносному або вторинному значенні, свідчать окремі похідні утворення, серед яких значне місце займають ономастичні лексеми та словосполучення. Проте, використання даних ономастики, особливо топонімів, які походять з попередніх, часом дуже давніх часів, для реконструкції апелятивів, що послужили базою для утворення власних назв, вимагає спеціальної методики дослідження. Тут не виключені й сумнівні чи помилкові етимології, викликані міжмовною омонімією, оскільки серед ономастичних елементів, засвідчених у староукраїнських пам'ятках, є й такі, що виникли на базі не лише східнослов'янських, а й молдавських, угорських, литовських, тюркських апелятивів. Так, у грамотах з території Молдавського князівства зустрічається чимало топонімів і антропонімів з основою *глод,* є й апелятив *глодъ* (Cost., 1425, I, 169), але вони не мають нічого спільного з назвою рослини *глід,* оскільки молд. *глод* означає «грязь», «болото». Не пов'язаний з назвою сільськогосподарської культури *гречка* топонім *Гръчинєщи* (1437, 515 — суч. *Гречани*). Культура гречки була відома ще в Київській Русі, але на південно-західні українські землі вона проникла з мусульманського Сходу, про що свідчать зафіксовані пізніше, а поширені дотепер діалектні її назви *сарацинка, поганка, татарка,* польське літературне tatarka поруч з gryka. Топонім *Гръчинєщи* пов'язаний з етнонімом *гръчинъ* «грек», засвідченим на цій же території (Cost., 1453, II, 461).

§ 25. Назви тварин. Назви, пов'язані із скотарством та полюванням, представлені у пам'ятках ділової мови XIV—XV ст. дуже нерівномірно: в першу чергу сюди належать назви тих свійських

[13] Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare. Jaşi, 1932, v. 2, c. 457.

[14] *Джамо Л., Стойкович О.*, та ін. Характерни черти на книжнославянски език, румънска редакция (XIV—XVI вв.) — Romanoslavica. Bucureşti, 1963, N 9, c. 138.

тварин, які мали помітне економічне і господарське значення, були об'єктом оподаткування, масової торгівлі, і тих диких звірів, які завдяки цінному хутрові були об'єктом промислу. Назви інших, непромислових, тварин засвідчені в ділових документах лише опосередковано, у складі описових назв природних угідь та у функції топонімів і антропонімів. Проте навіть така вибіркова фіксація дозволяє простежити спадкоємність даної групи лексики, її стійкість і семантичну спеціалізацію, зумовлену насамперед певними формами економічного життя цієї епохи.

Назви свійських тварин. Відоме в давньоруській мові слово *корова* широко представлене і в пам'ятках українського ділового письменства. Економічна потенція окремого господарства (а звідси й розмір його оподаткування) визначалася великою мірою саме від кількості корів (і волів як основної робочої сили при виконанні багатьох господарських робіт): Грежаны дво(р) а в томъ дворе шесть чл҃вка а осмь *воло(в)* чотыри *коровы* (ЛКЗ, бл. 1471, 93). Велика рогата худоба мала й самостійну економічну вартість і була масовим об'єктом торгівлі та різного роду розрахунків: и щобы во(л)ни были они купити собѣ *волы* и *коровы* (Cost., 1449, II, 743); а далъ ему чоторы (!) *коровы,* а шубу (Арх. ЮЗР, XV, 8/IV, 193—194) та ін.

У пам'ятках, що походять з різних територій, часто виступає і слово *во́лъ* «кастрований самець великої рогатої худоби», яке є давньою власне слов'янською інновацією і відоме тільки в слов'янських мовах [15]. Від основи слів *волъ* та *корова* утворено кілька зафіксованих у пам'ятках власних назв, зокрема гідронімів Молдавської землі: на *коровієво* (!) потоци, чере(с) *коровіѧ* (ДГСПМ, 1488); на вєрхъ *воловцѣ,* на оустье *волово(г)* (Р., 1424, 10) та ін.

Ф. П. Філін вважає, що в північних діалектах давньоруської мови слово *волъ* уживалося і в значенні «некастрований самець великої рогатої худоби», як синонім до слова *быкъ* [16]. Це явище спостерігається і в сучасних західноукраїнських говорах.

Про те, що лексеми *быкъ,* а також запозичене з тюркських мов *бугай* «самець великої рогатої худоби; плідник» були відомі носіям староукраїнської мови, свідчать утворені від них власні назви, що виступають у пам'ятках. Так, не раз згадуються річки *Быкъ (Бикъ, Бъкъ)* [17] (ДГВІН, 1432; Cost., 1436, I, 450, 459; 1448, II, 342; Bogd., 1466, I, 106) та *Быковєць* (Cost., 1420, I, 135) у Молдавській землі, земельна ділянка *Быковъ* (РЕА, 1463—1478, I, 35) у Берестейській землі. У грамоті, писаній у Києві, згадується дворянин Тиша *Быковскій* (Арх. ЮЗР, 1491, 8/IV, 158). У Молдавській землі фіксу-

---

[15] *Трубачев О. Н.* Происхождение названий домашних животных в славянских языках (Этимологические исследования). М., 1960, с. 44.

[16] *Филин Ф. П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (По материалам летописей).— Учен. зап. ЛГПИИ им. Герцена. 1949, т. 80, с. 214—215.

[17] Ця назва етимологічно пов'язана з назвою річки *Бог* (суч. Південний Буг). Але показовим є фонетичне і семантичне зближення її з апелятивом *быкъ*.

ться село *бугаичовци.* (Cost., 1446, II, 241), а у грамоті, писаній у Прилуках, в іншому кінці української території,— из лѣсо(м)ь *бугаковомъ* (Р., 1459, 171).

Слово *волъ* послужило основою для утворення назви податку *воловщина*. М. Любавський вважає, що цей податок прийшов на зміну подимщині (податкові від «диму», тобто оселі) і поголовщині (від «голови», тобто дорослого працівника), оскільки він більш точно враховував платоспроможні можливості населення (одиницею оподаткування був воловий плуг). На думку вченого, в тих місцевостях, де більш поширеним знаряддям обробітку землі була кінська соха, податок цей позивався *посощиною* [18]. Більш ймовірно, однак, що остання назва була утворена від назви *соха* «одиниця вимірювання землі». Є. Тимченко також пояснює слово *воловщина* як «побір від вола» (Т., 298). Менш переконливим є припущення Ф. Леонтовича, який вважав воловщину назвою податку, що його селяни сплачували рогатою худобою (натурою або грішми) (АЛМ, 2, IV). В. М. Русанівський пояснює слово *воловщина* як «мито, яке брали з купців від кількості волів у обозі» [19]. Текст пам'яток не дозволяє точно встановити, чи воловщину вираховували від вола, як робочої одиниці, чи сплачували волами, що менш ймовірно. Але виразно видно, що це був постійний податок, який платило населення на користь феодала.

Назва іншого податку, *болкоуновщина,* також пов'язана із словом на означення вола. Болкуновщиною в Київській землі називали повинність, яка полягала в тому, що в разі прибуття князя з його почтом або княжих послів і гінців населення даної місцевості повинно було забезпечити їх утримання (на іншій території Литовсько-Руської держави ця повинність мала запозичену з польської мови назву *стація*) [20]. Контекст пам'ятки свідчить саме про таке значення цього слова: А *бо(л)коуно(в)щиноу* даивали на приє(з)дъ кнз҃а великого витовта (ЛКЗ, бл. 1471, 90 зв., 91, 91 зв.). Є. Тимченко пояснює слово *болкоуновщина* як «данина від бовкуна (вола)» (Т., 120). Слово *болкунъ* (у формі *бовкун*) дотепер зберігається у говірковому вжитку на означення вола, запряженого до плуга чи до воза одинцем, а не парою (СУМ, І, 206). Вживали його й деякі письменники кінця XIX ст. Тому явно не має рації Ф. Леонтович, який вважав, що назва *болкуновщина* є «татарським терміном», запозиченим словом, подібно до *ясак* [21].

Виклад значення слова *болкуновщина* Є. Тимченком не суперечить поясненню, яке знаходимо у М. Любавського, але наголошу-

---

[18] *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892, с. 480—483.

[19] Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського. К., 1965, с. 156.

[20] *Любавский М.* Зазнач. праця, с. 495.

[21] *Леонтович Ф. Н.* Крестьянский двор.— Журнал Министерства народного просвещения, 1897, № 5, с. 42.

ється в першу чергу не на призначенні податку, а на способі оподаткування, аналогічному до способу визначення розміру *воловщини, яловиці* та деяких інших данин і повинностей. Це значення виразно виступає в іншому місці цієї ж пам'ятки: а вси тыє люди... *бо(л)коуно(в)щиноу* дають с вола по три гроши (ЛКЗ, бл. 1471, 92).

У грамотах засвідчені й інші семантично диференційовані назви, що стосуються великої рогатої худоби: Грєжаны дво(р) а в томъ дворє осмь воло(в) чотыри коровы а три *назимки* (ЛКЗ, бл. 1471, 93); а кто оусхочет... мито брати... от оусего их товароу... или воли или *ѧловици* или барановь или кони... (Bogd., 1466, I, 96); с того сєла сомина хоживало на(м)... за *яловицоу* або за вепра по два(д)ца(т) грошеи (ГОКІР, 1499). Очевидно, слово *назимокъ* вже тоді означало тварину, віком не старшу одного року, таку, що вперше зимувала. В сучасній мові це слово має значення «однорічне теля» (СУМ, V, 91) [22]. Слово *яловица* (< jalovъ «безплідний»), очевидно, і тоді вже означало корову, яка ще не мала теляти або не телилася цього року (як сучасне *ялівка* — СУМ, XI, 643). Проте в контексті пам'яток цей відтінок виразно не виявлений і *яловица* виступає як синонім слова *корова* в його загальному значенні «самка великої рогатої худоби» без вказівки на те, чи вона зараз дійна. Мабуть, таке вживання диференційованого поняття викликане тим, що в даному разі семантична опозиція здійснювалася не за ознакою «дійна корова» — «недійна корова», а по лінії «робоча худоба» (коні, воли) — «худоба, призначена на м'ясо» (*баран, вепрь, яловица*).

Слово *яловица* виступає і як назва податку: а вживаючи того дворища нє надобѣ ни воина ни *ѧловицѣ* платити (Р., після 1349, 4). У пізніші часи цей натуральний податок замінявся еквівалентним грошовим (ГОКІР, 1499). Пізніше фіксується назва цього податку і у формі *яловщина* (аналогічно до *болкуновщина*) [23].

Про те, що староукраїнська мова мала й інші семантично диференційовані назви великої рогатої худоби (за віком, статтю і под.), маємо також непрямі свідчення у вигляді дериватів від цих назв. Серед них є й загальні, і власні назви. Так, серед продуктів скотарства, що підлягали митному оподаткуванню, поруч з назвами *кожи воловыє, кожи яловичии, кожи скотїи*, утвореними від засвідчених у їх прямому значенні іменників *волъ, яловица, скотъ*, зустрічаємо й *кожи телятины* (АЛМ, 1495, 88), хоча іменник *теля* у пам'ятках відсутній. У молдавських грамотах не раз згадується річка *телицѧ* (ДГСПМ, 1443 та ін.) (пор. суч. *телиця* «молода самка великої рогатої худоби» — СУМ, VI, 25) [24].

---

[22] Пор. аналогічні за семантичною структурою назви *перезимок* «годовалый теленок, жеребенок», *летник* «годовалый теленок», *оселеток* «годовалый жеребенок» та ін., наведені в роботі В. Максимова. Некоторые особенности суффиксального образования названий животных в диалектах (на материале лексики псковских говоров).— В кн.: Лексика русских народных говоров. М.; Л., 1966.

[23] *Любавский М.* Зазнач. праця, с. 321; Ср., III, 1656.

[24] У прямому значенні демінутивна форма цього слова фіксується у пам'ятках пізнішого часу, напр., юница: *теличка,* о трє(х) лѣ(т) (Бер. Лекс., 1627, 159).

Із загальним збірним значенням «велика рогата худоба» в пам'ятках виступає кілька різних за походженням слів. Як і в давньоруській мові, в цьому значенні найчастіше вживається слово *скотъ*, що є давнім (з періоду перших контактів слов'ян з готами) запозиченням з германських мов. Як видно з тексту грамот XIV—XV ст., у поняття *скот* не входили ніякі інші домашні тварини, крім великої рогатої худоби: а кто имет коупити *скот* илї бараны (Cost., 1456, II, 790 та ін.); А оу котором тръгоу имет коупити, там имет давати от *скота* ã грош, от десат овецъ ã грош, от десат свыни ã грош» (Bogd., 1460, II, 274).

Прийнято вважати, що вживання слова *скотъ* у похідному значенні «гроші» було реліктом уже на початку давньоруської писемності [25]. Проте у Вісліцькому статуті *скотъ* (і демінутив *скотецъ*) ще не раз виступають як назви грошових одиниць: хто оукрадѣ(т) доубъ алюбо два оу чюжом гаю маєть платіти шесть *скотъ* за ка(ж)ныи доубъ (ВС, XIV—XV, 27, 29 зв., 30 зв.); Мартинъ... оупоустілъ мошьноу а в неи *ско(т)ци* микоула... нашолъ тоую мошноу с тыми гро(ш)ми (32).

Як синонім до слова *скотъ* «велика рогата худоба» і далі вживалося слово *товаръ*, що є давнім запозиченням із тюркських мов: але прачте и милоуите кони и кобили и овци и свини и оусе *товар* коулко єст (Bogd., 1481, II, 358); Да єст тота бранищѣ монастироу от Пѹтнои, ловити собѣ рибоу и пасти свои *товар* (1490, I, 420—421). Але текст грамот не дає підстав категорично твердити, що слово *товаръ* означало тільки велику рогату худобу, а не домашню худобу взагалі. Спеціалізація семантики цього слова не цілком завершена і в сучасній українській мові. Словник Б. Грінченка і академічний словник української мови тлумачать слово *товар* як «скот, переважно рогатий» (Гр., IV, 268) і «переважно велика рогата худоба» (СУМ, X, 159), хоча похідні — сингулятиви *товарина* (Гр., IV, 269; СУМ, X, 159), *товаря* (Гр., IV, 269), *товарятко* (СУМ, X, 163), *товаряка* (Гр., IV, 269; СУМ, X, 163), прикметник *товарячий* (Гр., IV, 269; СУМ, X, 163) і субстантивований *товарчий* «пастух рогатого скоту» (Гр., IV, 269) свідчать і про напрямок, і про ступінь семантичної спеціалізації цього слова.

Значно частіше слово *товаръ* виступає в пам'ятках у похідному значенні «об'єкт торгівлі», більш поширеному і в сучасній українській та інших слов'янських мовах (СУМ, X, 159; Ф., IV, 67). Семантична дифузність, відсутність чіткої диференціації між значеннями «велика рогата худоба», «свійська худоба взагалі» та «об'єкт торгівлі», що поєднувалися у слові *товаръ*, зумовили наявність стійких сполучень цього слова з конкретизуючими означеннями: *живый товаръ* «худоба як об'єкт торгівлі» (Cost., 1453, II, 462 та ін.), *мертвий товаръ* «будь-який об'єкт торгівлі, крім худоби» (Bogd., 1466, I, 96).

У багатьох молдавських грамотах слово *товаръ* має значення «майно, власність», хоча, очевидно, в це поняття головним чином

[25] *Чернов Е. И.* История названий денег и денежных единиц в украинском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1960, с. 3.

і входила саме домашня худоба, як найбільш імовірна форма власності, яка могла бути в розпорядженні феодально залежного селянина: и дали есмы... митрополитоу... єдного татарина на имѣ пашка... и съ его чєлѣдми и съ его *товаромъ* и съ въсѣмъ его *товаромъ,* що колї имаєтъ (Cost., 1445, II, 236; Borg., 1471, I, 159; Cost., II, 1453, 472).

М. Фасмер, а за ним і О. Трубачов вважають, що слово *товар* було полісемантичним уже в мові, з якої воно потрапило до слов'янських мов, і тому з самого початку свого побутування на слов'янському грунті поєднувало в собі значення «товар, майно, худоба» (Ф., IV, 67—68). Однак виявлені усі ці значення лише в староукраїнській мові. Давньоруська мова, а також сучасні слов'янські мови, в яких виступає це слово, засвідчують їх (а також пов'язані з ними спеціалізовані значення — «власність», «вантаж», «нав'ючений (на тварину) вантаж», «в'ючна тварина (напр., осел)» у вужчих поєднаннях (Ф., IV, 67; Ср., III, 969—971; Br., 574).

Поодинокими прикладами представлені в пам'ятках слова *быдло* і *добитокъ,* що також означають велику рогату худобу. Вони пов'язані з дієслівною основою *быти (добыти)* і пройшли досить складний шлях у розвитку семантики. Слово *быдло* у значенні «велика рогата худоба» є запозиченням з польської мови, в якій воно первісно означало «місце перебування», згодом мало значення «існування», «стан посідання, володіння», «домашнє майно» (Słstp., I, 3, 206—207). Своє первісне значення це слово зберегло в чеській, лужицькій та деяких інших слов'янських мовах [26]. З контексту, в якому вживається це слово в одній із староукраїнських грамот, можна судити, що семантичний обсяг слова *быдло* не містив у собі понять «свині» та «коні»: волно резникомъ ..., *быдло* купуючы, в рынку и в клеткахъ своихъ тушами и чвертями, и на шроты рубаючи, кому хотя продавати волно (РЕА, 1389, I, 27) (євреям релігія забороняла мати справу з м'ясом свиней; м'ясо коней не вживалося в їжу у слов'ян). У сучасній українській мові слово *бидло* також має спеціалізоване значення «велика рогата худоба», хоча більше відоме вже в переносному пейоративному значенні (СУМ, I, 164). Рання спеціалізація слова *быдло* у значенні «велика рогата худоба» підтверджується згодом і даними перших словників української мови. Так, Памво Беринда пояснює старослов'янське *говадо* словом *быдла* (Бер. Лекс., 1627, 26) (з відтінком одиничності). Автор «Синонімів словенороських» відповідно пояснює *быдля* як *говядо, быдло* як *скотъ, го(вя)да* і *быдлячїй* як *скотскїй, говяжїй* (Син., XVII, 101). (Пор. *говадо* bydle — Амф. Лекс., к. XVI, 263.) Слова *скотъ* і *быдло* у «Лексиконі...» П. Беринди і в «Синонімах словенороських» також виступають як абсолютні семантичні відповідники. В іншому місці «Синоніма словенороськая» тлумачать слово *скотъ* як *овєнъ* (Син., XVII, 156). Але це явна друкарська помилка, бо в «Лексиконі» П. Беринди, який послужив основою для «Синонімів», старосло-

[26] *Budziszewska W.* Зазнач. праця, с. 57.

н'янське слово *ове(н)* перекладається як *бара(н), ско(п)* (Бер. Лекс., 1627, 79) (тобто «кастрований самець вівці», «валах»), а не *скотъ*.

Слово *добитокъ* у староукраїнських текстах XIV—XV ст. виступає один раз: ты оуси... татарове да боудоу(т) нашемоу монастирю оури(к) исъ въсѣмы и(х) челѣдми и съ оусѣмъ и(х) имѣниемъ и *добитко(м)* на вѣки вѣчныа (Cost., 1443, II, 128—129). Як і слово *товаръ* у подібному контексті, *добитокъ*, очевидно, поєднувало в собі значення «майно, власність» і «домашня худоба». У значенні «майно», «рухоме майно» це слово вживалося ще в XI ст.[27] У староукраїнських пам'ятках XVI ст. і пізніше воно має виразне значення «домашня худоба» (Т., 743). Це було властиве не тільки мові ділових документів, а й живій розмовній, як можна судити з його вживання в інтермедіях Я. Гаватовича (Інт., 1619, 34). Воно зберігається й у сучасному говірковому вжитку. Це ж значення закріпилося за словом *добитокъ* у сучасній словацькій та деяких інших слов'янських мовах [28]. В українській літературній мові (у формі *добуток*) воно утвердилося тільки в узагальненому, далекому від сфери тваринництва, та спеціальному значенні (СУМ, II, 328).

За наявності чотирьох узагальнюючих синонімічних назв великої рогатої худоби (*скотъ, товаръ, быдло, добитокъ*) у пам'ятках староукраїнської мови XIV—XV ст. похідні лексичні утворення засвідчені лише від першої з них. Це відносний прикметник *скотїи* (отъ сто кожи *скотїихъ* — Cost., 1408, II, 631; 1434, II, 668; 1456, II, 689, 790; Bogd., 1460, II, 273 та ін.), відносно-присвійний прикметник у функції особової назви *скотницкии* (панъ пашко *скотницки(и)* — Р., 1399, 59), здрібніла іменникова форма *скотець* у значенні грошової одиниці (а колї только вѣ(т) о(т)роуби(т) ино четыри *ско(т)ци* маеть платить, а на доубровѣ за доубъ два(и) *ско(т)ци* (ВС, XIV—XV, 37).

На означення окремої тварини вживалось слово *скотина (скотына)* (із суфіксом одиничності). З контексту виразно видно, що скотиною називали тільки велику рогату худобу: а кто идет до лвова, на головномь мытѣ, оу сочавѣ, От *скотины* один грош, От десат свинїи Один грош, От десат овець Один грош (Cost., 1456, II, 788—789; Bogd., 1460, II, 273, 275).

Поруч із давнім загальнослов'янським словом *овця* «самка вівці» (з індоєвропейського *ouis), яке в сучасній українській мові має інше фонетичне оформлення (*вівця*), у грамотах представлене і запозичене з тюркських мов слово *баранъ* «самець вівці», відоме тільки у східнослов'янських та західнослов'янських мовах. Південнослов'янські мови зберегли в цьому значенні утворення від праслов'янського **овьнъ*. Оскільки у ділових документах згадування про овець пов'язані переважно з купівлею-продажем їх, коли стать

[27] *Мрочек-Дроздовский П.* Материалы для словаря правовых и бытовых древностей по Русской Правде. М., 1910, с. 59; Ср., I, 685.

[28] Budziszewska W. Зазнач. праця, с. 56.

тварин не мала значення, назви *овця* і *баранъ* виступають по суті як синоніми, без наголошення семантичної спеціалізації: а кто имєтъ купити скотъ или *бараны*, ... нє надобѣ нигдѣ мыто дати, нижъ тамъ гдѣ купилъ (Cost., 1408, II, 632); мито... брати от воли или ѧловици или *барановъ* (Bogd., 1466, I, 96) (пор. з наведеними прикладами, де в аналогічному контексті виступає слово *овця*). Можливо, таке використання слів *овця* і *баранъ* зумовлене не лише жанровою специфікою пам'яток, але й тим, що овець використовували тільки на шерсть і м'ясо.

Від обох назв (*овця* і *баранъ*) засвідчені похідні слова—назви продуктів вівчарства, що експортувалися з Молдавської держави: *кожи баранины, овчины*. Згадуються і *кожи ягнѣчи*, хоча іменник *ягня* у текстах не представлений, очевидно, з тих причин, що й назви інших недорослих тварин, які не мали великого і самостійного господарського значення.

Від слова *овця* утворений прикметник *овечій*, що уточнює назву людини за родом занять: *пастоухъ овечїи* (ВС, XIV—XV, 7 зв., 27). Серед власних назв, засвідчених у пам'ятках, є лише похідні від основи *баран*: дворище *барановича* (ДГШХ, 1451); Ян *Барановский* (Arch. xx. S., 1466, I, 63); на *Барани* [назва удільного володіння на Чорній Русі] (1470, I, 67, 82).

Про свиней у грамотах XIV—XV ст. згадується у зв'язку з тим, що часто виникала потреба правового регулювання стосунків між власниками свиней і власниками угідь: а имають... дрыва роубатї але не паствіті а ні *свінеї* оупоущаті оу лѣсъ (Р., 1424, 104); а хоче(т) лї свои *свиньи* гнати оу то(т) лѣ(с) чере(с) чюжое имѣніе (ВС, XIV—XV, 38); хто коли свои *свїньи* оу чї(жи)и (!) гаи на жолоудѣ оутони(т) а то(т) застанеть чїи лѣ(с) имаеть *вѣпрѧ* Одно(г) справомь забить (37 зв.). Назва *вепрь* (*вепръ, вѣпрь*), яка в сучасній мові вживається переважно у значенні «самець дикої свині», «дикий кабан» (рідше «кастрований самець свійської свині» — СУМ, I, 325), у пам'ятках XIV—XV ст. виступає як синонім недиференційованого щодо статі поняття «свиня», причому мається на увазі свиня свійська: игна(т) облазнїцкии жалова(л) и позва(л) па(н) юрья дѣдошицького кгоурь(ге)шеви(ч) аже емоу взѧ(л) *вепрѣ* вь его доубровѣ чересь границю (Р., 1421, 95).

Серед засвідчених у писемних джерелах власних назв переважають утворення від основи слова *свиня*. Всі вони пов'язані з територією Волині: prydali iesmo Swinnuiu i Ostruiu Rudu (Arch. xx. S., 1420, I, 25); в доуброву *Свинюскую*, под ловы *свинюские* (Арх. ЮЗР, 1472—1480, 8/IV, 20, 21), *свинюшане* (відтопонімічна назва жителів даної місцевості) (там же). Від основи слова *вепрь* засвідчена тільки одна назва земельної ділянки *Вепревъщина* у Київській землі (ЛКЗ, бл. 1471, 93 зв.).

Назва маляти свині, як і більшості інших недорослих тварин, у ділових документах не засвідчена. З нею пов'язана, проте, деривативна прикметникова назва села у Молдавській землі: К *поросѣчои*, отъ *поросѣчеи* (Cost., 1420, I, 135).

Досить велику групу у пам'ятках XIV—XV ст. складають назви коней. Поруч із загальною назвою *конь* у пам'ятках XIV—XV ст. представлені і назви, що характеризують стать тварини, її вік, рівень підготовки її до виконання господарських робіт. Це насамперед *кобыла/кобила* «самка коня»: також єст мыто от *кобыл,* яко и От конеи (Cost., 1456, II, 790). Означенням *стадъная* характеризується необ'їжджена кобила: и уделил ему панъ Борьсанъ... своего стада пять *кобылъ стадъныхъ,* а дъва конь (Арх. ЮЗР, XV, 8/IV, 193—194).

Як синонім до слова *кобыла,* засвідченого ще в давньоруській мові, виступає нова назва *клача:* в томъ дво(р)цы *клачъ* троє, а волы три (ИК, XV, 122 зв.). Ця назва спершу не мала пейоративного відтінку, з яким вона функціонує у сучасній російській мові, як не мало його запозичене із східнослов'янських мов нейтральне старопольське klacza і сучасне польське klacz. Експресивно нейтральне слово *клача* означало робочого коня, переважно самку, хоча П. Беринда з певним застереженням (помѣстною бесѣдою московски) наводить в одному ряду з ним і слово *мѣринъ* (Бер. Лекс., 1627, 85—86).

У пам'ятках зафіксовано кілька топонімів, утворених від основи слова *кобыла*: село на имѣ *Кобылїа* на Днистри (Cost., 1456, II, 589 та ін.); село *(Ко)быланы* у Волинській землі (Р., 1415, 87), оустиє *Кобылчина* [потік у Молдавскій землі] (Cost., 1447, II, 273). Від основи *клача* власних назв не виявлено.

Кінь, якого, на відміну від верхового, запрягали до воза, мав спеціальну назву *возникъ:* продал єсми тоє имене Дажев... за двесте коп широких грошей монеты ческоє... и за два *возники* серые (Arch. xx. S., 1475, I, 72; СЯ, XV, 40 зв.).

Кінь-самець, як і в сучасній мові, мав назву *жеребець:* дали єму... шисть кобылъ... а *жеребець* (Р., 1393, 52). Кінь віком до трьох років, якого ще не використовували для роботи, називався *жереба* (незалежно від статі, як і пізніше *лоша,* що функціонує в сучасному мовному вжитку): хто комоу забьеть *жереба* три грївны маеть платить... а хто двоу (!) лѣ(т) *жереба* забьет то шесть гривенъ маеть платить. а *тре(т)'яка* и *четвертока* и *пѣтока* хто забьеть ино по(д)лоугъ дши чїи есть *жеребець* и его ошецованью имѣе(т) плати(т) (ВС, XIV—XV, 36 зв., 37). Як бачимо, назви *трет'якъ, четвертокъ, пѣтокъ* означали коней залежно від віку. Саме *третяк* на означення трирічної тварини застосовується в сучасних східнослов'янських мовах не тільки по відношенню до коня. В українській усно-народній творчості часто побутують вирази *бичок-третячок, биком-третяком* та под. [29] Лошата, а може й дорослі коні, не привчені ще до роботи, мали назву *неоуки:* которы(и) имаеть *жеребята неоуки* а шкоды оу полї чина(т) (ВС, XIV—XV, 37 зв.); кот(ор)ыи забьеть *жївотїноу нео(у)кѹка* (!) кона (8 зв.). Означення

---

[29] Пор.: *третьяк, третьячка, третьяга* «домашнее животное по третьему году», що їх наводить у згадуваній роботі В. І. Максимов.

неоукъ, мабуть, могло застосовуватися і по відношенню до інших тварин, переважно волів, призначених для виконання певних робочих процесів, але ще відповідно не навчених: ни с чого ли(ч)бы не (до)вать (!) емоу. Одно с чїнши алюбо съ животины *не оукы* (35 зв.). Від основи слова *жеребѧ* утворено засвідчену в грамотах патронімічну назву: Сеньку *Жеребятичу* (Арх. ЮЗР, 1482—1491, 7/ІІ, 9).

Імовірно, що назва села *Инохо(д)ковъци* в Київській землі (ЛКЗ, бл. 1471, 91) також пов'язана з назвою коня, відомою в давньоруській мові і засвідченою також у пізніших пам'ятках. Пор. сучасне *іноходець* «кінь, який під час бігу ступає спершу обома правими ногами, а потім обома лівими» (СУМ, IV, 32).

Не виключено, що й особова назва *Клюсъ* (Р., 1393, 52 та ін.) пов'язана з давньоруським словом *клюсѧ,* яке східнослов'янські словники пояснюють як «кінь, шкапа» (Бер. Лекс., 1627, 53; пор. також: Słstp., III, 4/17, 289).

Слова на означення військових коней і їх різновидів, порід коней у світських пам'ятках цього періоду не представлені.

Обов'язок доглядати табуни господаря-феодала лежав на селянах, які носили назву *конюхи* та *конокормци.* Як видно з грамот, конюхи доглядали коней на місці їх випасання і виконували різні роботи у господарських стайнях. Конокормцями називались селяни, які володіли вигонами й пасовищами і вигодовували на них разом із власними кіньми й господарських коней. Як і конюхам, це заміняло їм інші повинності, зокрема тяглову службу [30]. Тому, даруючи своєму підданому маєток Басово на Волині, великий князь литовський залишив там конюхів і конокормців під своєю владою: а в конюхи и в конокормци наши оу басови... паноу чусе не надобе оуступати сѧ (Р., 1434, 128) [31].

Княжими конюшнями і кінськими заводами управляв урядник, що мав назву *конюший.* Згодом слово *конюший* стало означати почесне придворне звання. Очевидно, саме в цьому значенні воно й виступає в пам'ятках, де перераховуються як свідки поважні високопоставлені особи (АЮЗР, 1451, II, 106 та ін.). Від основи *конь* утворені також прикметник *конный* (ВС, XIV—XV, 37 зв.) та прислівник *конно* (ГВКЛ, 1498, 22), в яких, як і в самому слові *конь,* в той час ще не фіксується перехід старого (о) в (і).

Серед продуктів тваринництва, що служили сировиною для ремісників-шевців, згадуються в грамотах «кожи малые неварунковые телятины, баранины и *козлины*» (АЛМ, 1495, 88—89). Фіксація

---

[30] *Любавский М.* Зазнач. праця, с. 329. Він говорить також про інші розряди селян, обов'язком яких був догляд за кіньми феодала *(кобильники, ройтинники, леити).* На території, де були складені староукраїнські документи, ці назви зафіксовані щойно з початку XVI ст.

[31] Л. Л. Гумецька розглядає назви *конюхи* та *конокормци* в цій грамоті інакше, а саме — як топоніми, що виникли на основі назв людей за родом їх діяльності (*Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., 1958, с. 46). У ділових документах XIV—XV ст. безсумнівно топонімічними назвами є: село на имѦ *конюхи* (ОЖДМ, 1458); имѣнье на имѦ *Конюхи* (Arch. xx. S., 1463, I, 56) та ряд аналогічних.

походних апелятивів від слова *козел* обмежується цим дериватом, але серед власних назв знаходимо немало утворень від семантично спеціалізованих назв кози-самки, самця і козеняти: кнзь василеи *козєчи(ч)* (Палеогр., 1467, № 13); панъ Федко *Козинъский,* пан Гринко *Козинский* (Арх. ЮЗР, XV, 8/IV, 193 та ін.); панъ Фєдко *Козлувъский,* він же пан Фєдко *Козловский* (Р., 1445, 151 та ін.); у Бартоша прозвищом *Козего Мистра* (АЮЗР, 1451, II, 106); слузѣ нашєму юркови *козєнѧти* (Р., 1424, 102); пасика *козиѧ* (Cost. D., 1462, 11) та ін.

Поруч з прикметниковими формами, успадкованими з давньоруської мови (*козїй*), активно виявляються і утворення з такими словотвірними формантами, які згодом стали нормативними тільки для української мови (*козинъ,* суч. *козиний; козєнѧ,* суч. *козеня,* пор. суч. рос. *козленок,* блр. *казляне, казляня*).

Гурт домашньої худоби у староукраїнських пам'ятках, як і в давньоруській мові, мав назву *стадо,* яка виступала інколи з уточнюючими означеннями: *стада конная* алюбо *жєрєбѧчья* (ВС, XIV—XV, 37 зв.) і без них: Иди(к) жалова(л)сѧ на постоуха (!) и(ж) да(л) ємоу овцю во *ста(до)* єго паствиті (27). Слово *стадо* засвідчене і в більш ранньому його значенні «оселя, місце постійного перебування» (пов'язане з дієсловом *стати*): дворєц Берєзкий над рєкою Зєлвою на *стадо* своє панъ Копач сєлит почат (Arch. xx. S., 1478, III, 17) [32]. У формі *стадло* це слово виступає в похідному значенні «суспільний стан» або «суспільний клас». посполоу съ въсєю радою нашєю, ритєрми, боѧрє и панстви из городы, мѣсти, зємлѣми по(д)данными и каждого *стадла,* алюбо рѣдъ намь по(д)данными лю(д)ми... (Cost., 1436, II, 698). Вжите в документі, складеному за участю польської канцелярії (присяга молдавського воєводи на вірність польському королеві), слово *стадло* носить явний слід польського походження, що виявляється в його фонетичному оформленні і семантиці (пор. stadło — stan, stanowisko — SJPW, IV, 382).

Паралельно із словом *стадо* виступає *череда,* яке, треба гадати, вже в XIV—XV ст. мало значення «гурт великої рогатої худоби», властиве йому тепер. Більш поширене в XIV—XV ст. широкого семантичного діапазону слово *стадо* згодом звузило сферу свого застосування, оскільки його заступили спеціалізовані поняття *отара* (овець), *табун* (коней), *череда* (корів), які функціонують у сучасному вжитку.

Відоме в давньоруській мові слово *животина* «живе створіння, жива істота, тварина» у пам'ятках цього періоду вживається як загальна назва лише домашньої тварини. Воно виступає у збірному значенні (такая нєвѣста имѣеть изостать прї *жївотїнѣ* и прї винѣ и при вознико(х) — СЯ, XV, 40 зв.; ачь хто комоу потравить

[32] О. М. Трубачов вважає, що зв'язок сучасного рос. *стадо* із його колишнім значенням «стойло» спостерігається зараз тільки в опосередкованих утвореннях типу рос. *стáя* (диких птахів, тварин) при діал. *стай* «сарай, скотный двор» чи блр. *стая* «кімната». Див.: *Трубачев О. Н.* Зазнач. праця, с. 104—105. Дані староукраїнської мови ілюструють цей зв'язок більш наочно.

жіто *жівотіною*... оуставлаємь платіть чія жівотіна — ВС, XIV—XV, 25) і в сингулятивному значенні (Кот(ор)ыи забьеть *жівотіноу* нео(у)ка кона — 8 зв.; с ка(ж)ноє *жівотины* четвертаа часть пенезеи заплатить — 25). Контекст однієї статті Вісліцького статуту дозволяе припускати, що слово *жівотіна* часом означало тільки тих тварин, м'ясо яких уживалося в їжу (тобто сюди не включалися коні): оуставлаемь, гдѣ коли на воиноу идоу(т) абы нигдѣ оу своєи земли оу селе(х) нес(т)ояли... анї коней брали анї *жівотіны* (28). (пор. *животина*: быдла — Бер. Лекс., 1627, 37, паралельно: *говядо:* быдла — 26 на відміну від більш загального *животноє:* вшелякїй звѣръ своискїй и дикїй — 37). Не виключене й інше тлумачення цього тексту: «аби коней не брали, жодної тварини (коня)», але воно виглядае менш переконливим. Швидше можна припустити, що в семантиці слова *жівотіна,* як загальної назви домашньої худоби, поеднувалися різні зв'язки з *животъ* «життя»: *животина* — це і «живе створіння, жива істота» і «створіння, що служить для живлення, тобто підтримує життя людини». Пор. зафіксоване пізніше у староукраїнській і старорoсійській мовах лексичне утворення від цієї ж основи *живность* «продукт харчування», наявне в обох мовах і в сучасному вжитку (див.: Гр., І, 482; СУМ, II, 526; ССРЛЯ, IV, 105—106).

Можливо, назви сіл у молдавській землі *Маржины* (Cost., 1452, II, 432) і *Маржинѣны* (1440, 65) утворені від слова, яке у формі *маржина* виступае в сучасних гуцульських та покутських говорах у значенні «худоба» (збірному й одиничному) [33].

Свійські птахи згадуються в пам'ятках дуже рідко: а в томъ дворе... *гоусе(и)* двана(д)цать (ЛКЗ, бл. 1471, 93); давывали... в кухню по *куряти* (АЮЗР, п. 1444, І, 17); се я... придаю... десатиноу... от животины и о(т) *гоуси* о(т) *коуръ* и о(т) *оутича* (СО, 2-га пол. XV, 41). Всі ці назви, відомі ще в давньоруській мові, збереглися в сучасній українській мові (*кури, гуси* в літературному вжитку, *куря, утка, вутиця* та ін.— в говорах). Як можна судити зі змісту пам'ятки, слово *куря* (< * kurę) навряд чи мало тут значення «курча». Очевидно, це «курка» з відтінком одиничності, на відміну від множинного і збірного *коуры* (може, навіть, безвідносно до

[33] Слово *маржина* є, мабуть, морфологічно й фонетично слов'янізованим на українському грунті варіантом слова *марга,* запозиченого з угорської мови і поширеного в закарпатських говорах та в говорах румунської мови (див.: *Хадрович Л., Галди Л.* Венгерско-русский словарь. Будапешт, 1953, с. 429; *Деже Л.* Материалы к словарю закарпатской литературы. Будапешт, 1965, с. 177; *Barcianu D.* Dicţionar roman-german şi german-roman.— Civiy, 1910, 1, c. 399, 730; Atlasul lingvistic Romin, Serie noua, 1956, t. 2, карти 313, 323). Дослідник гуцульських і покутських говорів Б. В. Кобилянський вважає, що це слово проникло сюди через посередництво румунської мови (*Кобилянський Б. В.* Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття.— В кн.: Український діалектологічний збірник. К., 1928, кн. 1, с. 85; *Його ж.* Діалект і літературна мова. К., 1960, с. 245). Слідом за О. Брюкнером Б. В. Кобилянський припускає, що в угорській мові слово marga є запозиченням з німецької (Br., 322). У польській мові marżyna виступає як українізм (SJPW, VI, 892).

статі, пор. *коуръ* «півень» — Ср., I, 1379). Не виключено, що *куря* мало й більш узагальнене значення «птиця взагалі, безвідносно до виду». Про таке вживання цього слова свідчать пізніші словники (*птица:* птакъ, воробєць або потꙗ зри *коурꙗ* — Бер. Лекс., 1627, 103; *куря*: врабїй птица — Син., XVII, 124; *пташокъ куря:* птенєцъ, птичи(щ) — 150. Щоправда, тут відчувається і деякий відтінок недорослості, здрібнілості).

Від основи коур- засвідчений прикметник *курꙗчий* у характерній для української мови формі (суч. *курячий,* пор. рос. *куриный,* блр. *курыны*). Вжитий він у назві року за мусульманським літочисленням (а тои ꙗрлыкъ писанъ оу ордѣ... курꙗчего лѣта а мѣсꙗцꙗ иречипа (РФВ, 1392—1393, I, XXV, 171).

Лексему *птичъ* прийнято вважати рідкісною вже в давньоруський період. Однак спорадично вона функціонує у староукраїнській мові кінця XV ст. (ЯМ, 1484).

Важливе місце у сільському господарстві XIV—XV ст. займало бджільництво, що знайшло своє відображення і в ділових документах. Але саме слово *бчєла (пчєла, пчола),* як і множинне *бчолы (пчолы, бчєлы, бъчєлы, пчєлы*) переважно виступає в пам'ятках у похідному значенні «вулик із бджолами», «дупло із бджолами»: А в томъ же селє пасека а в то(и) пасєцє *бчолы* сто и шестери (ЛКЗ, бл. 1471, 90); янъ ре(к) зъ своєє зь влостноє *бчолы* мє(д) нєсъ до своєго домꙋ (ВС, XIV—XV, 19). Лише в деяких випадках можна припустити, що слово *бчолы* означає саме комах: а хто кому дѣрево зрꙋбить со *пчєлами* имѣєть заплатити гривънꙋ чїи *пчолы* (37). Але й тут більш імовірним видається значення «вулик»; «дупло із бджолами». Безсумнівно непохідне (збірне) значення слово *бчола* має хіба у виразі *бчола водити* (Арх. ЮЗР, 1447, 8/IV, 10) «розводити бджіл; займатися бджільництвом». Бджола-комаха, до того ж із відтінком одиничності, не могла бути об'єктом розповіді у ділових документах, якими є пам'ятки XIV—XV ст. В інших сферах вжитку тогочасної української мови це слово, безумовно, виступало і в своєму первісному значенні.

З інших назв свійських тварин, засвідчених у матеріалах XIV—XV ст., слід згадати ще слова *песъ* (< д.-р. *пьсъ*) і *собака,* що виступають як абсолютні синоніми: а бобровникъ одинъ с конемъ и со *псомъ,* а дохода ему грошъ (АЮЗР, 1444, I, 17); Иди(к) жалова(л) на фа(л)ка и(ж) єго потщіва(л) *собакою* своєю а *собака* єго укоусила а с͠тго менїлъ сꙗ хро(м) (ВС, XIV—XV, 27). В одному з текстів ділової мови XIV—XV ст. слово *песъ* мало ширший стилістичний діапазон, ніж *собака.* Воно виступало як емоційно забарвлене порівняння з виразно негативним відтінком: хто комоу м͠три лаєть а нє (до)конає(т) а любо нео(т)зоветь. в тоу(ж) виноу впадаєть шєстьдесꙗ(т) гривенъ коли(ж) о(т)зовє(т) тогды имеєть речи солганъ(!) яко *песъ* (29). Здрібнілу форму слова *собака,* як і в інших подібних випадках, засвідчує тільки власна назва: жаловали... на татарина богдана *собачку* (В. Соб., 1495). З назвою недорослої собаки пов'я-

заний топонім *Щєнютинъ* [село у Волинській землі] (Арх. ЮЗР, XV, 8/IV, 27). Слово *щєня,* щоправда, могло мати й більш широке значення. Пор.: скvме(н), лєвъ молоды(и), дитѧ лвово; скvмни: *щєнѧта* лвовы, лвєнѧта (Бер. Лекс., 1627, 232).

Таким чином, у пам'ятках XIV—XV ст. досить повно представлені назви основних свійських тварин — великої рогатої худоби, овець, свиней, коней, птахів. Більшість цих назв успадковані з давньоруської мови. Зазнавши незначних фонетичних змін, вони продовжували функціонувати на протязі наступних століть і вживаються в сучасній українській мові, хоча деякі з них — тільки в говорах *(бовкун, назимок, маржина).* Це стосується також назв свійських птахів *(кури, гуси,* діал. *вутка),* бджіл і собак.

Назви диких тварин. В мові пам'яток XIV—XV ст. безпосередньо засвідчені назви лише тих диких тварин, які мали в той час помітне промислове значення переважно завдяки своєму цінному хутрові. Як видно з грамот та інших ділових документів, промисел пушних звірів був надзвичайно поширений. Особливо виділялися в цьому зв'язку *бобры* (Р., 1427, 108 та ін.). Майже в усіх описах земельних володінь (при даруванні, купівлі-продажу, розподілі між спадкоємцями і под.) фігурують *бобровые гоны* (Арх. ЮЗР, 1322, 1/IV, 23 та ін.), *ловы бобровые* (Arch. xx. S., 1499, I, 117), тобто ділянки землі в лісі, спеціально призначені для розведення бобрів і полювання на них. Досить часто поруч із загальною назвою угіддя *бобровые гоны, ловы бобровые* виступають і більш диференційовані *зєрємя (зєрємѧ, зъєрємю)* «житло, поселення бобрів, збудоване ними самими» (Арх. ЮЗР, 1430, 8/IV, 8 та ін.), *стависче бобровоє* (1322, 1/IV, 2). Слово *бобръ* виступає й у вужчому спеціалізованому значенні «рід податі, яку сплачували шкурами бобрів»: а идє(т) с нє(г) колода мєдоу и съ всєми пошлинами з *бобры* и с куницами и с полю(д)ємь (Р., 1427, 108).

За бобровими гонами наглядали *бобровники,* феодально залежні селяни: а *бобровникъ* одинъ съ конемъ и со псомъ, а дохода єму грошъ (АЮЗР, 1444, I, 17); Малоѳє(и)... с тоє зємли даєть... ловчємоу чотыри гроши *бобровникоу* три гроши (ЛКЗ, бл. 1471, 93). Бобровники звільнялися від тяглової служби, але виконували ряд інших феодальних повинностей: косили сіно, ходили на толоку, давали дякло [34].

З інших диких звірів, які цінилися завдяки хутрові, згадуються *бѣлиця (билица)* «білка» (Cost., 1408, II, 631 та ін.), *ласица* «ласка» (ВС, XIV—XV, 30), *лисиця (лисица)* (Р., 1378, 26), *коуниця / коуница* (Арх. ЮЗР, 1322, 1/IV, 3 та ін.). У грамотах усі ці назви виступають тільки у похідному значенні «хутро даного звіра», як синоніми до виразів *лоупєжъ лїсичїи, лоупєжъ коуничїй* та ін.: Колі хто нагани(т) алюбо нарє(ч) сказанїю старосты краковъска(г) имєєть ємоу о(т)кладать *лоупєжмы горностайными* а старостє соудомирскомꙋ алюбо

---

[34] *Любавский М.* Зазнач. праця, с. 324.

Грамота Чернігівського князя Свидригайла, дана у 1424 р. Юркові Козеняті на володіння селом Хватівці.

РОЗДѢЛЪ ПЕРВЫИ О ОСОБЕ НАШОИ ГОСПОДАРСКОИ

Артыкулъ А

Вси ѡбыватели Великого Князства Литовского, тымъ ѡднымъ правомъ писаным, которымъ имъ ѿ насъ данымъ, сужоны быти мають.

Артыкулъ Б

Мы господаръ ѡбецуемъ никого не карати на заочное поведанье, хотя бы ся дотыкало маестату нашого господарского ѡбраженья або зрады речи посполитое. А хто бы тежъ на кого што неправедливе в тыхъ речахъ вѣдалъ, около ѡбраженья маестату нашого господарского, або зрады речи посполитое, а не доведе, тымъ самъ каранъ быти маеть.

Артыкулъ Г

Ѡбраженье маестату нашого господарского в чомъ ся розумети маеть, и яко за то карать.

Артыкулъ Д

Ѡ ѡбраженье маестату нашого господарского, и о зрады, ѡбвиненый справоватися виненъ, и о томъ хто перестерегаеть, и где становыхъ судити. Такъже и словомъ мовенью, або писанью ѡ господару.

а

Сторінка з Литовського статуту 1588 р.

бѣ(л)скомоу *ласицами* соу(д)и крако(в)скомоу и соудомирьскомоу *коуницами,* по(д)соудъкомъ *лїсицами* (ВС, XIV—XV, 30 зв.).

Власники деяких земельних наділів повинні були сплачувати феодальні податки саме хутром тих чи інших звірів — бобрів, куниць, лисиць, білок [35]: Юшковы дєти о(т)чиноу свою дє(р)жать а дани дають сорокъ грошє(и) и пѧть гроше(и) а полюдья двє вєдрє мєдоу а двє *коуници* а Ловчому *коуница* а бобро(в)нику пѧть грошє(и) и пѧть воско(в) (ЛКЗ, бл. 1471, 93 зв.—94). Сплачували таку данину й окремі гольтяї, тобто безземельні селяни, які називалися *куничниками:* а *коуничнико(в)* три по шєсти *коуни(ц)* дають два и(х), а трєти(и) *коуничникъ* по три *коуници* а вси три го(л)тѧи (90).

Здебільшого при назвах хутряного верхнього одягу виступають відносні прикметники, утворені від назв відповідних диких тварин: кожух *куний,* сѣрою кувтѣрою волоченъ... кожух *куний,* рабою камъкою волочен (Арх. ЮЗР, XV, 8/IV, 29); шоуба *собольѧ* волочонаѧ аксамитомъ або адамашъкою, а дроугаѧ шоуба *ку(н)ѧ* (УКТ, 1488); далъ шюбу свою *куничюю* дорогимъ сукномъ брунатнымъ пошита (Р., 1378, 26). Іменники *соболь* та *горностай,* від яких утворені засвідчені в пам'ятках відносні прикметники, у своєму прямому значенні не зафіксовані, але виступають у функції особових імен та у складі топонімів.

Із звірів, що були об'єктом полювання, згадується також *тоуръ:* приїдє Драгоша воєвода о(т) о(у)горскои зємли за *тоуром* на лов (БЛ, XV, 6). Наскільки поширеним було полювання на інших диких тварин, видно хоча б із того, що існувала потреба його правового регулювання. Цим і зумовлена наявність у законодавчих актах спеціальних статей *о ловоу заєчьємь, о ловѣ олєньємь и лосїномъ* (СЯ, XV, 9 зв.). У формулюванні цих статей виступають відносні прикметники, утворені від не засвідчених у прямому значенні апелятивів *заєць, лось, олень.*

Реєстр назв диких тварин, згадуваних у пам'ятках XIV—XV ст., значно розширюється, якщо взяти до уваги й ті утворені від них слова, що виступають у функції особових назв людей та топонімів. Поруч з власними назвами, утвореними від засвідчених у прямому значенні слів: *лисица* (па(н) *лисица* — Палеогр., 1499, № 3; под *лисичымъ* гаємъ — Р., 1443, 145; по *лисичии* бро(д) — 1422, 97; боулга(к) *лисичи(н)* сы(н) — Палеогр., 1499, № 9 та ін.), *коуница* (села *коунича* — Cost., 1456, II, 599; *коуничєє* — 1437, I, 541 та ін.); *тоуръ* (у *Туріи* у волости Яскои — ШКН, 1473, 165; у *Турисъкомъ* повете — Арх. ЮЗР, 1471, 8/III, 627; до устьѧ *туричєи* — Р., 104, 68 та ін.), у пам'ятках знаходимо ряд назв, утворених від варіантів цих слів, не зафіксованих у функції апелятивів. Таким чином реконструюються демінутив *бобрик* (пан Федко *Бобрикович* — Arch. xx. S., 1461, I, 54), семантично спеціалізований варіант *лисъ* (па(н) стєцко *лисовичь* — ОЖДМ, 1458; от *лисєи* горы — Р., 1443, 145; землю... *Лисовъщиноу* — ЛКЗ, бл. 1471, 93 зв.). Немало є утворень

---

[35] Там же.

і від слів, зовсім не представлених апелятивами. Це переважно слова спільнослов'янського походження, відомі в пам'ятках давньоруського періоду і наявні у лексичному складі української мови наступних століть. Так, чимало власних назв є похідними від слова *волкъ*. Здрібніла форма цього слова *Волчко* (з графічними варіантами *волъчко, волчько, волчъко, волъчъко*) виступає як дуже поширене в XIV—XV ст. чоловіче ім'я: панъ *волъчко* пана ходъковъ сыновєць (Р., 1393, 52), звідси — патронімічна форма *Волчковичь:* панъ Васко *Волчковичь* (ЗНТШ, 1378, LI, 5), назва за місцем проживання *Волчковичи, Волчкєвичи* (Arch. хх. S., 1478, III, 17) (жителі села Волчки на Волині), *Волковичи* (Р., 1394, 54; Arch. хх. S., 1475, III, 14) — назва сіл у Галицькій та у Волинській землях; *Волковыи* (АЛМ, 2-га пол. XV, 9) — село у Волинській землі та ін.

Із апелятивом *заєць,* крім згадки *о ловоу заєчьєм* (СЯ, XV, 9), пов'язаний топонім *заєцєва кръницѣ* (Cost. D., 1493, 45). Варіанти прикметника *заєчии* і *заєцєвъ* дають уявлення про нормативну форму відносного прикметника, зафіксовану в юридичному діловому документі, і розмовну форму присвійного прикметника, який функціонував, очевидно, в усному вжитку.

Не засвідчений у прямому значенні апелятив *зоубръ* виступає як особова назва: панъ *зоубръ* ѧнєчии (Р., 1418, 89). Від нього утворені й прикметникові особові назви: панъ оуклѧтѣ *зоубровскый* (Cost., 1436, II, 701); па(н) Янъ *зубрскии* (Р., 1421, 94), а також назви сіл: *зубрєвци* (Cost., 1429, I, 280), *зоубриковци* (258), *зоубричани, зоубричанїи* (Cost. S., 1479, 98).

У багатьох молдавських грамотах виступає як свідок боярин Лазѧ *Питикъ* (DIR «А», 1414, 441; ЭСФ, 1456 та ін.). Д. П. Богдан вважає, що це прізвисько походить від слов'янського *питикъ* «мавпа» [36].

Із апелятивами *соболь, борсукъ* пов'язані топоніми *Соболєщїи* — село у Молдавській землі (Cost. D., 1462, 10), *Борсоуковци* — село у Волинській землі (Arch. хх. S., 1463, I, 55).

Загальне поняття «дика тварина», «неприручена тварина» виражалось, як і в давньоруській мові, словом *звѣръ (звєръ, звиръ)*. Воно виступає і у збірному значенні: жаловала сѧ пани Василєваѧ... на пани Михайловоую... мовєчи, ижъ она... *звєр* поужаєт, бобры оукрадомъ бьют (Arch. хх. S., 1478, III, 17); тыи люди здавна осочники бывали того двора любєцького *звєръ* сочывали (ВФ, 1499). В одній з грамот, писаних на Волині, в цьому значенні виступає спільна з польською мовою множинна форма *звєрѧта:* из ловищи з малыми и з вєликими *звєрѧты* (Arch. хх. S., 1470, I, 65). Пізніші словники фіксують і більш узагальнене значення слів *звѣръ, звѣрѧ* як «тварина взагалі» (на відміну від людини): *животноє:* вшєлѧкїй *звѣръ* свойскій и дикїй (Бер. Лекс., 1627, 37); *звѣръ* зри *животно* бєзсловє(с)но (Син., XVII, 117) в той час «як всѧко *живо(т)но* словєсно єсть члкъ» (Бер. Лекс., 1627, 65).

---

[36] *Богдан Д.* Связь между ономастикой молдавских и украинских актов.— У кн.: Слов'янське мовознавство. К., 1961, т. 3, с. 268.

Від іменника *звѣрь* були утворені відносні прикметники *звѣриный, звѣрынъныи* та *звѣрячии,* що виступають як конкретизуючі означення при назвах угідь *ловы, ловищи, топыль* (пор. *топь, топель* «топкое, вязкое место, болото» — Д., IV, 416). Обидва ці словотворчі варіанти вживаються паралельно і в сучасній мові.

Об'єктом полювання були й дикі птахи, але апелятивів — видових їх назв у тексті актів XIV—XV ст. немає. Є тільки численні згадки про мисливські угіддя, призначені спеціально для полювання на птахів: даємъ и записуємъ... имѣнья... з дубровами з *ловы* звериными и с *пташими* (Р., 1434, 128); с *ловищи* и звѣринными и *пташиными* (ГВКОО, 1498). Більшість прикметників на означення відповідних угідь *(пташии, пташиныи)* утворені від основи *птах* [37]. У такій формі цей іменник характерний для української (і білоруської) мови й досі. Засвідчені й утворення від основи *птак,* властивої тепер тільки західнослов'янським мовам *(птачии).* Зафіксована в пам'ятках і жива ще давньоруська форма *потка* (< * pъtъka) (Р., 1433, 127; пор.: Ср., II, 1758) та похідне від неї прикметникове утворення *поточьи* (Р., 1424, 100). Основа **пот-** виступає і в топонімі *коуропотєникы (Коуропотники)* [38] (1418, 89).

Крім загальних, без диференціації видів диких птахів, прикметникових назв угідь, виступають і назви, пов'язані з конкретними видами птахів. Це *сокольее* (!) гнѣздо (АЮЗР, після 1444, I, 17), к *орлємоу* гнєздоу (Р., бл. 1458, 167) та деякі інші, що виконують функцію топонімів і мікротопонімів. Здрібніла іменникова форма *соколєць* (1434, 103) виступає як назва маєтку у Волинській землі. Назва *соколъ* послужила основою для утворення багатьох власних назв, в тому числі особових (гринко *соколєцки(и)* — 1404, 70; кн̃гни федоровая федоровича *Соколи(н)ская* — ВМКФС, 1496) та топонімічних (къ *Соколю* — Арх. ЮЗР, 1322, 1/IV, 2, до *соколское* дороги — Arch. xx. S., 1488, I, 242) та ін. Від цієї ж основи утворена загальна назва *соколникъ* (Р., 1392, 47), що спершу вживалася на означення мисливця, який полював за допомогою видресируваних соколів, а потім почала означати придворну посаду, почесне звання.

Назви деяких інших диких птахів та похідні від них словотвірні варіанти засвідчені в пам'ятках тільки у функції власних назв. Це слово *воронъ* (як апелятив засвідчене з XI ст., див.: Ср., I, 302; ССПИ, I, 132), засвідчене дериватами — особовою назвою *Воронко* (*воронко* воитъ коломыискыи рускии — Р., 1398, 57), патронімом *Вороновичъ* (Арх. ЮЗР, 1471, 8/III, 628), назвою земельної ділянки в Бересті *Вороновъ* (РЕА, 1463—1475, I, 35), селища у Волинській землі Woronowo (Arch. xx. S., 1420, I, 25), річки *Воронєцъ* у Молдавській землі (ДГСВМ, 1422 та ін.). Південнослов'янська форма *Вран,* відома в сербській і староческій ономастиці, виявляється в патронімічних особових назвах *Враничъ* (Cost., 1421, I, 142

[37] У формі іменника ця лексема засвідчена тільки в пам'ятках пізнішого періоду. Див.: *птєнєцъ:* дитѦ каждого *птаха* (Бер. Лекс. 1627, 104).

[38] *Гумецька Л. Л.* Зазнач. праця, с. 62.

та ін.) і *Вранинъ* (Bogd., 1475, I, 200). Від особового імені *Вран* (пор. Ср., I, 313; ССПИ, I, 136) (через демінутивну форму *Вранчѣ*) Д. П. Богдан виводить і походження деяких молдавських топонімів [39]. Повноголосна східнослов'янська форма назви цього птаха у формі жін. роду виступає у назві річки (на обръшїє *Воронѣ* — Bogd., 1480, I, 241) й у назві села (вѣра пана йона старого о(т) *ворона* — ДГАА, 1403) та ін.

Тільки як особова назва виступає слово *дроздъ (друздъ):* кадолъфовичь *друздъ* (Р., 1359, 10), панъ ивашко дроздъ (1378, 26). Так само лише у функції особової назви засвідчене слово *сова* (съ ива(ш)ко(м) *совою* — ВМБС, 1495), від якого утворено й патронім *Сович* (там же).

Назви птахів, спершу використовувані, очевидно, як імена чи прізвиська людей, послужили основою для утворення таких патронімічних особових назв, як пан Панаско *Голубович* (Arch. xx. S., 1444, I, 41); василювь снъ поповъ кость проузвищем *сорочичь* (Р., 1366, 12); пан Андрей *Чаплич* (АЮЗР, 1445, I, 17 та ін.); дворище *жяворонковича* (Р., 1400, 61). Більшість відповідних апелятивів засвідчені в пам'ятках пізнішого періоду, хоча вони становлять надбання часів слов'янської мовної єдності і були відомі в давньоруській мові.

Назви деяких диких птахів, не засвідчені як апелятиви, послужили основою для утворення присвійно-відносних прикметників, які виступають у пам'ятках у ролі особових прізвищ: пано мичко *Куликовскый* (Р., 1400, 61); Иван Тимофеєвич коуль, боѧрин господарский *Тєтєринский* (Arch. xx. S., 1492, I, 23).

Ще інші назви птахів та утворені від них прикметники виступають у складі топонімів: *воробиєва* пасика (Cost., 1443, II, 120), пор південнослов'янський варіант цієї ж назви: пасѣка на имѣ *Врабїа* (Bogd., 1483, I, 269); до *ворловои* могилы (Cost., бл. 1400, I, 27); село *стрижово* (Р., 1376, 22) у Волинській землі, річка *тєтєрєвъ* (бл. 1458, 167), на *тєтєрною* (DC, 1490, 147); пан янъ с *чижєва* (Cost., 1445, II, 729) та ін. Сюди ж можна залучити іменникові назви земельного наділу *Жєро(в)лє(в)щина* (ЛКЗ, бл. 1471, 93), селища *Жоравъники (Журавъники)*, села *Тєтєровка* (91 зв.—92) та ін. Одні з відповідних апелятивів відомі з XI ст. (*жєравъ* — Ср., I, 860), інші виступають тільки в пізніших пам'ятках, означаючи інколи різних птахів (*тєтєрєвъ*) [40].

Як видно з грамот, чимале значення мав у XIV—XV ст. і рибний промисел. Право ловити рибу оговорювалося у дарчих грамотах, при поділі чи продажу земельних володінь, при визначенні феодальних повинностей і привілеїв: Да єст тота бранищѣ монастироу от Поутнои, ловити собѣ *рибоу* и пасти свои товар (Bogd., 1490, I, 420—421). Для порушників цього права передбачалася спеціальна кара: а кто би сє знашо(л) ловити *рибоу*... оу и(х) хотарю

[39] *Богдан Д.* Зазнач. праця, с. 265.
[40] *Budziszewska W.* Зазнач. праця, с. 111.

оез н(х) воли на то(м) глоба ві гривни (ГПХМ, 1456). *Риба свижаа* та *соленаа* була постійним об'єктом торгівлі, в тому числі і з іншими країнами: а львовчанє што имуть поити до браилово, по *рыбы*... тамъ имуть дати отъ грївну по полъвтора гроша (Cost., 1408, II, 632 та ін.). Лексема *риба* часто виступає при переліку натуральних повинностей, зокрема, на користь церкви та монастирів: дали и потврълили єсми тои... нашеи църкви... двѣ сєла... и съ дєсѣтиною от свижоую *рибоу*, що боудоуть ловити люді от Драгомирєщи (Bogd., 1488, I, 342).

Назви окремих видів риб безпосередньо представлені в текстах пам'яток дуже скупо. Крім загальної назви *рыба (риба)* [41], яка виступає і в одиничному значенні, зафіксована тільки одна апелятивна форма *мороуна* (можливо, їй відповідає суч. *марєна*): два мажи рыбы, єдъна мажа *мороун*, а дроугаꙗ *коропина* (Bogd., 1466, I, 105). Прикметник, утворений від апелятива *коропъ*, є свідченням функціонування відповідної назви. Так само згадка про *ловища оуюноваꙗ* (Р., 1349, 3—4) при переліку природних угідь свідчить про безперервність функціонування назви спільнослов'янського походження *в'юн (оуюнъ)*. Але, як і в інших випадках, реєстр назв риб значно поповнюється за рахунок слів, що виступають у пам'ятках як особові назви і топоніми: пана *Єрьша* терєшковича (Р., 1452, 160); пан Федор *Линевскій* (Арх. ЮЗР, 1459, 8/IV, 18); село *сомино*, жителі цього села — *соминци* (ГОКІР, 1499); село *Щучатинъ* (Арх. ЮЗР, XV, 8/III, 27) та ін.

Назва рака засвідчена також лише особовою назвою (у демінутивній формі): па(н) *ра(ч)ко* (ВМЗД, 1495); від основи *рак* утворені і численні топоніми, переважно назви маленьких річок та потоків: на *Раковцѣ* (ДГОБК, 1429 та ін.); на оустиє *раковѣ* (Cost., 1448, II, 359); дочка Бъила от *Ракова* (Bogd., 1488, I, 355).

Так само лише у вторинних, похідних функціях, як власні назви, засвідчені в пам'ятках XIV—XV ст. назви комах (за винятком бджіл) та утворені від апелятивів цієї групи слова: шлꙗхєтно(м)оу Ѳє(д)ороу *жоукови* (Р., 1445, 148); *Жуковъ* — назва маєтку на Волині (Arch. xx. S., 1446, III, 5 та ін.); боꙗри(н) па(н) *комаричъ* (Cost., 1438, II, 7); село *комаровичи* (Ak. gr. i z., 1361, I, 6); beregom muchawca (ДПЖН, 1500) [42]; писа(л) дъя(к) *сверщо(к)* (Палеогр., 1500); люди на имꙗ *Шершневичи*, людем его *Шершневъским* (АЛРГ, 1496, 69) та ін. Більшість із них у прямому значенні виступає тільки в пам'ятках пізнішого періоду. Усі вони збереглися (з деякими фонетичними змінами) у сучасному вжитку.

---

[41] В. Н. Топоров вважає, що слово *ryba* «ряба, строката» було спочатку назвою тільки однієї породи риб (лососевих), але ще у спільнослов'янський період воно витіснило загальну назву *гъbъ, яка з табуїстичних міркувань вийшла з ужитку. Див.: *Топоров В. Н.* Из праславянской этимологии.— В кн.: Этимологические исследования по русскому языку. М., 1960, вып. 1, с. 5—11.

[42] Можливо, ця назва пов'язана не із словом *моуха*, а з *мохъ*. На думку про таку можливість наводить і наявність варіантів іншої топонімічної назви: *Мухотолоки (Мохотолоки)* (Arch. xx. S., 1488, I, 242).

Це ж стосується і таких назв тварин, як *жаба, змия, миша, котъ*. Означувані цими апелятивами тварини не згадуються у ділових документах, і відповідні слова засвідчені тільки опосередковано, у функції власних назв. При цьому зафіксованими виявляються лише здрібнілі форми слів *котъ* і *миша*: Жоуржъ *Котєць* и брат єго Козма *Котєць* (Bogd., 1471, I, 164); тому прє(д)рєчєномоу пану пєтроу инакъ *мышцє* кухъмистру (Р., 1438, 138). Ця ж особа, а згодом, мабуть, її нащадки виступають як носії патронімічного імені *Мышьчичь*[43] (Арх. ЮЗР, 1459, 8/IV, 17, 18 та ін.). Нездрібнілі форми апелятивів послужили основою для утворення власних назв на зразок пан Петръ *Котович* (Arch. xx. S., 1491, I, 95); от *Котова* (село у Волинській землі — АЮЗР, 1445, I, 17); поляна *жабьє* (Р., 1424, 99); Бѣнко *жꙗбокрицки* (1404, 69); *змиинєцъ* (СО, 2-га пол. XV — село у Волинській землі) та ін.

Відсутність у ділових документах XIV—XV ст. багатьох назв тварин, птахів, риб, комах, зафіксованих пізніше у всіх або в більшості слов'янських мов і властивих ще мові періоду слов'янської єдності, не свідчить, звичайно, про якусь паузу в уживанні цих апелятивів. Одним з переконливих доказів безперервного їх функціонування є широке використання цих назв при творенні антропонімів і топонімів, щедро засвідчене і діловими пам'ятками цього періоду. Зокрема, впадає у вічі широке використання назв тварин у функції особових назв. Це було властиве і для носіїв сусідніх із староукраїнською мовою неслов'янських мов. Так, у грамотах молдавських канцелярій нерідко виступають носії імен анімалістичного походження *Оурсоу* (Bogd., 1487, I, 308, пор. молд. *урс* «ведмідь»), *Воулпє* (1495, II, 59, пор. молд. *вульпе* «лис») тощо.

Засвідчені у документах XIV—XV ст. староукраїнські власні назви, семантично пов'язані з назвами представників тваринного світу, можна умовно поділити на кілька груп. Першу з них складають назви, форма яких повністю повторює форму відповідних апелятивів. Деякі з них засвідчують здрібнілі форми апелятивів, наявних у текстах. Так, поруч із загальними назвами *свиня (свинья), собака* грамоти фіксують особові назви *свинка, собачка,* топонім *свинка*. Можливо, що й ім'я *Коурка,* носієм якого був циган, підданий Молдавського воєводи (Cost., 1448, II, 342 та ін.), також було суфіксальним утворенням від засвідчених у грамотах з іншої території апелятивів *коуры, куря*. Чимало власних назв є демінутивами назв тварин, не представлених у текстах грамот *(волчко, воронко, рачко, котєць, мышка)*, або назвами малят тварин, які у грамотах у прямому значенні не виступають *(козєнꙗ)*.

---

[43] У молдавських грамотах часто зустрічається особове ім'я *Мишь, Мишѣ,* що є похідними від *Михаилъ, Михайло* і тому тут не розглядається (*Constantinescu N. A.* Dicționar onomastic rominesc, 1963, с. 108). Похідним від *Михайло* вважаємо й ім'я *Мишь* із перемишльської грамоти (Р., 1390, 175), в якій виступають поряд утворені від тієї ж основи форми *Мишь* Мужикови(ч) (дав. відм. *мишєви), мичко* мжюрувъскии та воитъ пєрємышльскии *михалко*.

Другу групу власних назв, пов'язаних із словами на означення тварин, становлять утворені на їх основі похідні лексичні форми: 1) патронімічні особові назви з суфіксами **-ич, -евич, -овичь**; 2) nomina regionalia з суфіксами **-ський, -цький**, утворені від топонімів відапелятивного характеру; 3) топоніми і мікротопоніми у формі описових словосполучень, до складу яких входять конкретизатори-прикметники, похідні від назв тварин (*лисичии* брод, *лисичьи* гаи, поток *козїи, воробиєва* пасика, *орлєє* гнѣздо тощо); 4) специфічно топонімічні словотвірні форми (суфіксальні іменники), в яких часом виразно простежується зв'язок між характером означуваного об'єкта і морфологічним оформленням його назви (*Вєпрєвъщина, Жєровлєвщина, Лисовъщина* — назви земельних ділянок; *Воловєць, Воронєцъ, Волчинєць, Котовєць* — назви потоків; *Волковичи, Комаричи, Зубрєвци, бугаичовци, кобылѧны, зоубричаны* — назви сіл і т. п.).

Топоніми, становлячи собою нашарування багатьох попередніх етапів історичного розвитку мови, у процесі пристосування до нових мовних норм не раз зазнають змін у своєму фонетичному і граматичному оформленні та семантично зближуються з загальними назвами. Таке, навіть помилкове з точки зору етимології, осмислення мовцями XIV—XV ст. топонімів як слів, похідних від назв тварин, також свідчить про функціонування відповідних апелятивів у мові української народності [44].

Більш надійними в цьому відношенні, звичайно, є повнозначні слова (загальні назви), утворені від спільних із назвами тварин основ. На жаль, тексти грамот початкового періоду староукраїнської писемності дають не надто щедрий матеріал цього типу.

Тексти пам'яток XIV—XV ст., хоч і з застереженнями, дають можливість паралельного зіставлення багатьох назв тварин з утвореними на їх основі власними назвами (топонімами і антропонімами). Деякі з цих паралелей простежуються тільки між топонімами і особовими назвами або типами особових назв. Окремі назви тварин представлені тільки одним із типів власних назв. Проте всі вони з більшою чи меншою мірою достовірності сигналізують про функціонування в староукраїнській мові багатої, різноманітної і диференційованої лексики, яка не тільки відображає контакти носіїв мови з навколишньою природою, а й дає уявлення про рівень матеріального і духовного життя тогочасного суспільства. Змістом ділових документів зумовлена наявність більш диференційованих понять скотарства і бджільництва та меншою мірою — ловецтва, птахівництва, рибальства.

---

[44] Зрозуміло, що і в тих випадках, коли в основі топоніма дійсно лежить назва тварини, семантичний зв'язок між ними не обов'язковий: топоніми утворюються не тільки від назв переважаючих ознак місцевості (загальних назв), а й від назв власників чи жителів даної місцевості, тобто власних назв, які в свою чергу могли бути утворені від назв тварин. Це особливо стосується тих топонімів, які мають форму присвійних прикметників (*Никонов В. А.* Введение в топонимику. М., 1965, с. 53).

Частина слів цієї лексико-семантичної групи у подальшому розвитку української мови вийшла з ужитку або змінила своє значення. Більшість продовжувала вживатися на протязі наступних етапів історії мови і використовується в сучасній українській мові, зазнавши в окремих випадках незначних змін у фонетичному чи морфологічному оформленні. Як правило, це слова, походження яких сягає спільнослов'янської єдності, та деякі давні запозичення.

Наявність у пам'ятках XIV—XV ст. окремих західнослов'янських і південнослов'янських фонетичних форм назв тварин, а також поодиноких неслов'янських назв тварин пояснюється зв'язками з сусідніми народами і насамперед тим, що староукраїнська ділова мова обслуговувала також представників інших мов. Іномовні впливи, проте, виявляються у цій групі лексики дуже незначною мірою.

ЛЕКСИКА, ПОВ'ЯЗАНА З ТРУДОВОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ЛЮДИНИ

§ 26. Побутова лексика. Ця тематична група представлена в староукраїнських грамотах лише спорадичними вкрапленнями. Скромне місце займають назви продуктів харчування і страв. Слово *хлѣбъ*, як і в давньоруський період, продовжує уживатися у значеннях «продукти харчування, їжа», «випечений з муки виріб» (ССУМ, 1388, II, 507; 1471, 507), зрідка воно співвідноситься з назвою *жито* для вираження поняття «зернові продукти, харчі»: а с того млына идеть на городъ мерьки, тымъ млыномъ може(т) се городъ живити хлебомъ... и млынъ на томъ ставу а с того млына на городъ жито везуть (Рус., 1480, 42). З поширенням у староукраїнській мові слова *страва* узагальнене значення «продукти харчування» поступово переноситься на нього. Проте в досліджуваному матеріалі воно означає ще не тільки харчі, а й корм для тварин (ССУМ, 1433—1443, II, 392). Про функціонування деяких назв страв певною мірою можуть свідчити наявні у грамотах антропоніми відапелятивного походження: *кваша* (1487, I, 472), *киселъ, кыселъ* (1475, 475), *овсяник* (1470, II, 74).

Поряд із давнім дієсловом *ѣсти* «їсти» (ССУМ, 1386—1418, I, 349) фіксується у більш узагальненому значенні *годовати сѧ* (1453, 247).

Загальною назвою посуду є *судина* (пор. д.-р. *судъ* «посуд» — Ср., III, 602; ССУМ, 1466, II, 398). Продовжують уживатися відомі у давньоруській мові назви *миса* «миска» (1460, I, 596), *лукно* «міра меду», первісно, очевидно, «кошик» (1386, 558), *чирпяло* «черпак» (1448, II, 544) (пор. д.-р. *чьрпало* «ківш, чаша» — Ср., III ,1567), а також *бочька*, що, крім давнього основного загального значення посуду, реалізує й нові, похідні, метрологічні (1411, I, 116; 1478, 116). У пам'ятках XV ст. з'являються запозичені назви *бербеница* (ССУМ, 1458, 92) (молд. *бэрбынцэ*, угор. berbence «діжка; бочонок») та *келихъ* «чаша» (пор. ст.-ч. kelich, ст.-п. kielich — з XIV ст., с.-

в.-н. kelch, лат. calix) (ССУМ, XV, I, 473). Торбинка для грошей іменується *мошна* (XV, 617). Серед назв побутових реалій можна відзначити ще давнє спільнослов'янське слово *возъ* (1407, 186), в українських грамотах молдавської канцелярії зустрічається також нове іншомовне слово *мажа* «великий купецький віз, запряжений волами» (угор. mázsa — 1446, 570).

Поняття «одежа, одяг» передається поруч із книжним словом *платьє* (XV, II, 151—152) також за допомогою слова *одежа,* причому остання живомовна назва зафіксована у юридичному кодексі (XV, 74). На поширення у вжитку засвідченої в прямому значенні назви *шапъка* (походження її виводять від ст.-фр. chape, лат. cappa — КЭС, 377) вказує фразеологізм *шапъку ставити,* що означав судову запоруку, грошову заставу, якої позбувався той, хто програвав справу (ССУМ, 1478, II, 554). Нижня частина чоловічого одягу (штани) мала назву *ногавици* (д.-р. *ногавици* — Ср., II, 461). Неологізмами в українській мові були запозичення *шоуба/шюба* (1378, II, 566 та ін.) та *шаль* (з XV ст.). Слово *шаль* (ст.-п. szal, перс. sāl) означало велику хустку з дорогої кашмірської вовни (1498, II, 553). Слово *шюба* (с.-в.-н. schuba — SWO, 650) або *шоуба* (у грамотах Західного Полісся) протягом XV ст. ще сприймалося як іншомовне, було малопоширеним, оскільки в аналогічному значенні часто уживається давньоруська назва *кожухъ:* А губка далъ *шюбу* свою куничюю дорогимъ сукномъ брунатъным пошиту (1378, II, 566); *шоуба* собольѧ волочонаѧ аксамитомъ або адамашкою а дроугаѧ *шоуба* ку(н)ѧ (1488, 566); Отписую *кожух* куний (I, XV, 485); *кожух* бобровыи сукномъ поръпрыяномъ крытыи (1475, 485) тощо.

З інших назв зустрічаються *поѧсъ* (1456, II, 219) та *chusta* (як предмет християнського культу) у словосполученні kriwawaja chusta (1388, I, 515).

Назви житла і допоміжних приміщень у грамотах XIV—XV ст. мають не завжди чітко окреслену семантику, що зумовлюється особливостями тогочасного економічного укладу та характером відображення в мові як давніх, так і новіших уявлень і понять. *Домъ* — не тільки «будівля; дім», а й ширше — «феодальна земельна маєтність, вотчина», а також «храм, церква» (ССУМ, I, 317). Проте спільнокореневі похідні слова засвідчують стабільність основного значення лексеми *домъ* у досліджуваний період. Пор.: *дома* «удома, дома» (1389, 317); *домовъ* «додому» (1435, 317); *домовый* «домашній» (1450, 317). Поступове затемнення внутрішньої форми спостерігається у слові *господа,* що означає не зовсім звичайну домівку — хату, а швидше загальне поняття «житло, місце проживання»: а при то(м) бы(л) никола архиман(д)ритъ печерскыи оуставни(к), іона философъ ключникъ двдь келарь гераси(м) и иныхъ *г(с)ды* нашеє старцевъ много (1446, 254). З цим словом співвідноситься назва *мешкане* «місце для проживання, притулок» (1454, 587), пов'язана з дієсловом *мешкати* «проживати» (1388, 588). Слово *комора* (ст.-п., ст.-ч. komora, лат camera), крім значення «державна скарбниця, казна» (1377, XV, 492), є назвою будинку (див. ССУМ), але, можливо, тут

ідеться про «складський будинок, крамницю»: прода(л) есми мѣстцо свое коморное на мѣсте подле болницкое *коморы* оринѣ андрѣевѣ женѣ (1500, 492). Словосполучення *мѣсто коморное* наявне і в документах наступних століть (зокрема у XVIII ст.). Пор. у щоденнику Я. А. Марковича: Вѣжевски(и) повернувши(с) з Кролевца приве(з) опи(с) *комо(р)*. 1. *Мѣсто комо(р)ное* кра(м)ное по правои рѹки о(т) кіевско(и) баш(ти) (М., 1751, 130). Тут, як бачимо, *комора* — господарська будівля на ринку, крамниця. Із назв допоміжних приміщень у грамотах XV ст. зустрічаються запозичене з німецької мови слово *кухня* (ССУМ, 1444, I, 531) та спільне з польською мовою *пивница* «підвал, льох» (1489, II, 144).

Протягом XV ст. поширюється значення слова *дворъ*. Насамперед, це господарство селянської сім'ї як одиниця оподаткування (ССУМ, 1411, I, 289 та ін.); крім того, слово *дворъ* означало садибу феодала, окреме землеволодіння, маєток (1411, 289 та ін.). Відповідно слово *подворе* мало значення «подвір'я, садиба» (1494, II, 164).

Із побутовими обрядами пов'язане використання живомовної лексики, як-от: *свѧтъки:* а маю(т) ѡни в тое мыто увезатисѧ на си(и) *свѧтъки* што при(и)дуть (1487, 327); *посватати сѧ* (1471, 200); *замужъ отдавати, выдати замоужъ* (1494, I, 378); *поминати* (1488, II, 190) тощо.

Побутова лексика, як бачимо, формувалася на основі давньоруського мовного фонду. Поруч із розширенням сфери вживання слів відбувалося й розширення словникового складу, створення і залучення для передачі окремих понять нових слів. Серед назв посуду та одягу з'являються іншомовні слова, проте основна історія їх, як і позначуваних реалій, розгортається вже за межами XV ст.

§ 27. Виробнича лексика. З функціонального боку вона поділяється на дві групи: лексика, пов'язана з сільськогосподарським виробництвом, і промислово-виробнича лексика.

Звичайно, в ділових документах сільськогосподарська термінологія представлена далеко не повно. Насамперед, це слова на позначення сільськогосподарських угідь, які передавалися однією особою іншій, що й підтверджувалося документально. Сільськогосподарські угіддя як прибуткова стаття феодального господарства називалися *оужитки* (пор. ст.-п. użytek, ст.-ч. užítek): дал есми ѣма... село... со оусѣми *оужитки* (П., 1301, 12); словотвірним варіантом виступало слово *пожитки:* паки же... даемо... село наше Бусчу... зъ гаями, ловами и со всякими *пожытками* (ССУМ, 1322, II, 173). Обидва терміни етимологічно пов'язані з *жити*. Дієслово *оуживати* означало «користуватися чим» (а *вживаючи* того дворища не надобѣ ни воина ни ѧловицѣ платити — ССУМ, 1349, II, 466), а також «обробляти, освоювати (землю)» (А хотаръ томоу селоу колко оузможеть *оживати* едно село доситъ — 1427, 467).

Основою сільськогосподарського виробництва в українців XIV—XV ст. було хліборобство, отже, велика кількість сільськогосподарської лексики пов'язана з рільництвом. Земельні угіддя

іменуються просто *землею:* дал есмы ѣма. оу Перемыскоѣ волостѣ. село. добаневичь. исъ *землею.* исъ сѣножатми (П., 1301, 12). Фіксується також демінутив *землица:* продалъ есмы... *землью* свою питомую у волости Волковиской... и съ тою *земьлицею,* которую купилъ есми у Мацка Вовлковлянина (ССУМ, 1451, I, 394). У значенні «земля, придатна для сільськогосподарського обробітку», вживається також давнє слов'янське запозичення *грунтъ, кгрунтъ* (пор. ст.-п. grunt, ст.-ч. grunt, с.-в.-н. grunt): *Кгрунтовъ* оромыхъ (1389, 267). Це слово фіксується ще на позначення території з сільськогосподарськими угіддями взагалі: у того гостынца *кгрунтъ* Тременский по левой руце (1322, 267).

Успадкований з давньоруської мови термін *поле* у староукраїнських документах XIV—XV ст. фіксується у значенні ландшафтного об'єкта, позначаючи поняття «відкритий безлісий простір» (ССУМ, 1378, II, 181 та ін.). Крім того, слово *поле* широко вживається у сфері, що стосується землеробства, у значенні «земля, придатна для обробітку»: *поле* на шесть бочокъ на имя Глинишки (П., 1342, 25).

З близьким до слова *поле* значенням у землеробстві виступає давньоруська лексема *нива* «ділянка орного поля»: а в поли кде собѣ проорють *нивы* то ихъ имѣеть прислушати (ССУМ, 1375, II, 46). Фіксується також демінутив *нивка* у значенні «мала ділянка орного поля» (1447, I, 46). Отже, у пам'ятках XIV—XV ст. слова *поле* і *нива* представлені в основному у своїх первинних значеннях [45].

На означення поняття орної землі документується кілька назв. Досить поширеним був відомий з давньоруської мови термін *роля* [46]: даемъ и приписоуемъ на вѣки... и с... *ролями* луками польми (П., 1301, 9). Давньоруське *ролиıа* ввійшло до словникового складу української й білоруської мов (блр. *ралля).* Відоме воно також західнослов'янським мовам (п. rola).

У значенні «орна земля» фіксується також похідне утворення від дієслова *пахати,* відоме лише у східнослов'янських мовах,— *пашня* (Рус., 1407, 35), а також префіксальні утворення *роспашь* (ССУМ, 1427, II, 303) і *пропаши* (1498, 262). Слово *пашня* фіксується також у значенні «нескошений хліб»: а *пашнѧ* єсть жита и пьшеница и овес (1471, 131). У давньоруських пам'ятках слово *пашня* не відбите. І. Срезневський ілюструє його одним прикладом з документа початку XVI ст. (Ср., II, 892). На позначення поняття «орна земля» вживаються також описові утворення, до складу яких входить іменник *земля* та відповідний прикметник: *землѧ ролнаѧ* (П., 1349, 27); Се же придалъ юрьиї болковичь... к цркви стму николѣ *землю пашную* (1350, 28) і под.

[45] Про розвиток семантики слів *поле* і *нива* див.: *Карпова В. Л.* К вопросу о семантической эволюции названий обрабатываемой земли в украинском языке (нива, поле).— В кн.: Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу. Тез. докл. М., 1973, с. 203—205.

[46] У давньоруській мові слово *ролиıа,* крім значення «зоране поле», позначало ще поняття «час і процес обробітку землі». Див.: *Филин Ф. П.* Зазнач. праця, с. 136; *Львов А. С.* Лексика «Повести временных лет». М., 1975, с. 148.

У значенні «орна земля» виступає й лексема *ланъ,* давнє слов'янське запозичення з германських мов (пор. ст.-п. łan, ст.-ч. lán, с.-в.-н. lēhen): записали єсмо... и сєножать и *ланъ* (Р., 1443, 145). Це слово відбите також із значенням «наділ»: А што оу нѣмєцкихъ правѣхъ сѣдать на *ланохъ* хота бы триє члвци сѣдили на *лану* а любо д одну колоду дають ись *лану* (1386—1418, 135). У значенні одиниці вимірювання землі відоме слово *петка,* похідне від *п'ядь* (пор. ц.-сл. *пѧдь*): своеи *петки* земли пылнуемо (ССУМ, 1430, II, 140).

У пам'ятках XIV—XV ст. відбиті також інші назви земельних угідь. В основу цих назв покладено різні ознаки. Якщо певна земельна ділянка була розташована окремо від основного земельного масиву, вона називалася *островъ:* записалъ есми и далъ село свое Рожысче... против *островов* нашихъ: Переделокъ и Струги (ССУМ, 1322, II, 99); земля за якоюсь межею звалася *замежком:* а Клиноватой ниве границу положилъ есми уверхъ подлѣ малое долины и *замежокъ* малое нивки (ССУМ, 1491, I, 378); недавно зайнята й освоєна ділянка землі носила назву *займищє:* они обвели от Бєрєзоє... к Кроупомоу и *займищам* по Крєшєноую (1478, 375); уперше зорана земля називалася *новиною:* земляне... тыхъ всихъ *новинъ* коло рачовъ, коло воинина отреклися (1475—1480, II, 54). Під орне поле або пасовисько часто треба було викорчовувати чи випалювати ліс. Процес розчищення лісу для вивільнення ділянки під землеробство чи пасовисько передавався дієсловами *проробити, розробити.* Звідси розчищена ділянка землі йменувалася *проробъка:* в *проробъки* не оустоуповат (1478, 262). Поняття «викорчувана ділянка лісу, призначена під поле чи пасовисько», виражалося ще лексемою *лазъ:* оу симїоно(в) *ла(з),* мѣсто о(т) мли(н) (1456, I, 537). Це слово праслов'янського походження, відоме більшості сучасних слов'янських мов (етимологічно споріднене з *лізу, лазити)* з початковим значенням «розкорчована під ріллю земля» (Ф., II, 449). (Пор. ще такі значення слова *лаз* у словнику Грінченка: «лісова поляна», «нарізки полів, ділянки».— Гр., II, 341.) Документи фіксують похідні утворення від *лазъ:* прикметники *полазний, подлазний,* що входили до складу описових утворень *полазная земля* (Р., 1458, 167); *землями подлозными* (ССУМ, 1451, I, 395) із значенням «ділянка землі, яку обробляли не регулярно, а лише наїздами»; словосполучення *полазомъ лазити* «обробляти землю наїздом» (землѧ поустаѧ Михоно(в)щина *полазомъ* єє *лазять* а тут же дроугая зємлѧ поустаѧ *полазомъ* жє *лазять* — 1471, II, 180).

Поняття «незайнята, неосвоєна земля» засвідчене назвою *пустынѧ, поустинѧ:* штоже сєло Старуня, то осадил отець Некринь *пустиню* (1378, 277). Стале словосполучення *зємлѧ пустовъскаѧ, поустовскаѧ зємлѧ* означало поняття «раніше оброблювана, але покинута земля»: а дани дають колодоу *мєдоу* бє(з) двоу вєдє(р) а два вєдра мєдоу залегло на *поустовъско(и) зємли* (1471, I, 395).

На позначення розмежувань між індивідуальними землеволо-

діннями широко фіксується спільнослов'янське слово *грань* «природна або умовна лінія між володіннями» (по половине зъ Любчемъ *грань,* куды речъка идет — 1322, 261) та похідне від нього *границя* (записалъ есми и далъ село свое Рожысче... одъ *граници* Сениковъ... до Любецкого мосту — 1322, 260). Слово *грань* фіксується також із значенням «вирізаний на дереві межовий знак, зарубка»: на граби *грань* вытесаты (1430, 261). Дієслово *ограничити* означало «визначити границі, межі земельних володінь»: тогды кроль... посла(л)ъ мнє а быхъ межи ними розьіха(л) и *оуграничилъ* промежи тыми селы (1404, II, 74). Синонімом термінів *грань, граница* було успадковане з давньоруської мови слово *межа* (1444, I, 582). Документується у цьому значенні ще лексема *рубєжь,* етимологічно споріднена з *рубити, зарубка:* а хота(р) тои поустини на вєрхъ долины... та прости на тоуржоу(к) *роубѣжи* (1453, II, 305).

Обробіток грунту пов'язаний насамперед з процесом оранки. На позначення цього процесу найчастіше вживається успадковане з давньоруської мови дієслово *орати* (XV, 93), а також численні префіксальні деривати: *изорать* (XV, I, 428); *поωраль* (Р., 1413, 83), *проорати* (ССУМ, 1375, II, 262). Процес оранки позначався віддієслівним іменником *оранїє:* о *оранїи* чюжо(г) полѧ (XV, 91). Крім назви опредмеченої дії, ця ж лексема могла означати й ріллю, тобто зоране поле: а хота(р) да имає(т) томоу поустиню [!] о(т) оуси(х) сторо(н) кулко оузможе(т) оживати єдно сєло досы(т) и *оранїємъ* и синожетми (1455, 91). За спостереженнями Л. Л. Гумецької, у документах з території Волині у значенні «орати» вживається дієслово *пахати* і похідні від нього [47]: самому *пахати* и люди садити (1454, 130); *пашуть* (Рус., 1497, 61); *розпахали* (ССУМ, 1489, II, 298); *пропаханых* (1498, 262).

В окремих випадках у значенні «зорати» фіксується дієслово *викопати:* зо всими ролѧми *выкопаными* и нє *выкопаными* и со всими сѣножатми, которыє ж єст тепер и которыє ж и на потом мают быти *выкопаны* (ССУМ, 1466, I, 216). Слово *копати* із семантикою «орати» зрідка зустрічається і в пам'ятках пізнішого часу: признав Лысаковский... же тую ниву Семен Несын *копав* и чистив (АБ, 1614, 6).

На позначення дії «обробляти землю» документується також дієслово *справити:* полѧ ємоу изорать и *справить* гораздо и осєє(т) (ССУМ, XV, II, 374). Оброблене поле називалося *продѣланным,* необроблене — *непродѣланным:* изъ полми *продѣланными* и *непродѣланными* (1451,258).

У грамотах XIV—XV ст. не відбито назв знарядь оранки. Назва такого знаряддя сільськогосподарського виробництва, як плуг, задокументована опосередковано через слово *rozpłuha,* що означало борозну плуга, яка правила межею: w tuju *rozpłuhu* kotoruiuz mykłasz zawodył pana nemiryn namisnyk (1500, 299). Фіксується ще словосполучення *плужноє желѣзо* у значенні «леміш» (1460, 154).

---

47 *Гумецька Л. Л.* З історичної лексикології української мови (землеробство і суміжні заняття).— Мовознавство, 1978, № 6, с. 16.

Лексема *плуг* відбита лише у вторинному значенні «міра землі, що дорівнювала розмірові ділянки, виораної плугом за день»: єсть сеєноє пашни досыть по одномъ *плоузє* а по толоцє по одно(и) (бл. 1471, 154).

Процес сіяння зерна передано успадкованим з давньоруської мови дієсловом *сѣяти* (1453, 346 та ін.). Засіяна ділянка землі звалася *засівом:* зо всими пашнями, и съ десятинами, и зъ *засѣвы* (1465, І, 387). Ділянка землі із сходами злаків документується словом *збожє:* хто заимє(т) жївотїноу чюжоую на своємъ *збожю* (XV, 389). Назва діяча, що займався процесом розсіювання зерна, зафіксована в запозиченій з польської мови лексемі *розсѣвца,* яку вжито в переносному значенні: *розъсѣвцєю* злости (Р., 1433, 120). Давньоруський іменник *ярь* «весна» фіксується у значенні «час обробітку весняних посівів і сам процес цього обробітку»: къ жниву три дни, и на *яръ* трижъ дни (ССУМ, 1444, II, 585).

Процес збирання хліба, тобто зрізування стебел зернових рослин серпом, позначався успадкованим з давньоруської мови дієсловом *жати* (1471, І, 355). На позначення часу і дії збирання врожаю фіксується іменник *жниво:* къ *жниву* три дни (1444, II, 362). Хлібні рослини жали *серпом.* У пам'ятках XIV—XV ст. про серпи йдеться як про товар: от коси, и от *сєрпи...* щобы платили оу Сєрєти мыто (1460, 340). Крім того, праслов'янське слово *серп,* а також *коса* означали ще феодальну повинність українських селян: дал єсмы ѣма... село... исъ землею... и *серпом. искосою.* исмлином. и со оусѣми оужитки (П., 1301, 12).

Зжатий хліб в'язали в снопи. Лексема *снопъ* відома ще з давньоруських пам'яток. Документи XIV—XV ст. засвідчують її лише опосередковано в особовій назві *Снопко* (ССУМ, 1401, II, 364). Пов'язаний хліб складали в *копи.* У грамотах XIV—XV ст. цією лексемою позначалася міра кількості зжатого хліба: записала єсми... отъ ярины всякое — десятую *копу* (1401, І, 495); а оу стиръте по двєстє *копъ* ржи (XV, 495). (Пор. сучасне значення слова *копа:* спеціальна кладка снопів по 60 штук колоссям усередину й прикритих одним снопом зверху — СУМ, IV, 278). Копи звозили і клали в *стоги* і в *стирти.* Праслов'янське *стогъ* відоме в усіх слов'янських мовах, у староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст. фіксується, крім того, і в зменшеній формі із суфіксом **-окъ:** *сто(г)* жита алюбо пшєніци (ССУМ, XV, II, 388); а с того млына... жито вєзоуть, а дани по(л)трєти колоды оу *стожъку* (XV, 388). Великі стоги необмолочених снопів (а також сіна або соломи), укладені особливим чином, звалися *стиртою: стырты* ставять (1444, 387). Термін являє собою запозичення з литовської мови (пор. лит. stirta — стіг сіна). Через українсько-білоруське посередництво він став надбанням російської і польської мов. Місце, куди звозили для зберігання й обмолоту скошений хліб, звалося *гумно* (XV, І, 269).

Деякий слід залишило в пам'ятках XIV—XV ст. городництво та садівництво. У значенні «місце, де вирощуються фруктові дерева», поряд із словами *садъ, садокъ* (ССУМ, 1440, II, 315) виступають і

лексеми *огородъ* (1497, 74); *градина* (1443, I, 259), семантично більш спеціалізовані порівняно із словотворчими варіантами *горожєніє* (XIV—XV, 253), *огороженьє* (XIV—XV, II, 74), якими позначалася огороджена земельна ділянка, що на ній вирощувалися культивовані рослини. *Город, огород* під впливом сусідньої польської мови в сучасних західних говорах і досі зберігають своє давнє значення «фруктовий сад». Із садівничої термінології засвідчено ряд лексем із коренями **сад-** і **щеп-** (< sčep) : *о сажєнію сада* (XV, 315), *щєпы са(до)-вы* (XV, 315), *щєпы,* о *щипєнію, щєпы...* боудоуть *щиплєны* (XV, 568).

Водні угіддя позначалися загальною назвою *вода:* дали єсмо со всѣми оужитки с лєсомъ, съ дубравами, с *водою,* и съ зѣмлєю (Р., 1394, 54). Серед назв водних угідь найчастіше зустрічаються *рыбныѧ ловища* (П., 1301, 14); *ѡзера рыбнаѧ* (1349, 27); *ловища оуюновые* (Р., 1349, 3). Назви рибальського знаряддя — *сѣть* (ССУМ, 1366, II, 412), *нєводъ* (1349, 33) успадковані з давньоруської мови. Штучно зроблені загати з каменю чи хмизу, за допомогою яких риба спрямовувалася в сіть або невід, відомі під назвою *язи (єзи, ѣзи)* — слово спільнослов'янського походження (прасл.* jězъ споріднюють з лит. eže, діал. ažià, що означають «межа, край, грань» — Ф., IV, 549). У грамотах XIV—XV ст. фіксується у значенні «угіддя з такими загатами»: а и єщє далъ єсмъ. *иѣзы* на днѣстрѣ (Р., 1349, 3); на Лиснѣ *єзъ* и оустьє (П., 1399, 139). Термін *яз, їз* відомий і українській мові пізніших часів (Гр., II, 197; IV, 536). У грамотах молдавського походження, очевидно, з цим же значенням засвідчене слово *сѣтникъ,* етимологічно споріднене з *сѣть:* дали єсми и(м)... села... съ пасиками и *сѣдникомъ* [!] на днистри (ССУМ, 1439, II, 412); и противъ оустиа Бъка на Днистри да оучинѣть соби в̃ *сѣтникы* (1466, 412). Слово мало локальне значення, в українській мові не збереглося.

У значенні «загата в річці» засвідчується також слово *ставъ,* етимологічно пов'язане з дієсловом *ставити* «споруджувати»: тоты люди... да нє робѧ(т) ни на млинны [!] и *ставо(х)* (1446, 377). З цим же значенням слово *ставъ* уживається в сталих словосполученнях: *ставъ сыпати* «насипати загату, перегородку, греблю» (бл. 1471, 377). Лексема *ставъ* частіше фіксується у своєму вторинному значенні «штучне водоймище»: ана продала... полъ *става* (Р., 1359, 10). Для ловлі риби став *спускали,* тобто випускали з нього воду: кн(ѧ)-зю Сємєну *спустити* вышнїй ставъ (ССУМ, 1463, II, 374—375). Дія, що означала спускання води із ставу, передається віддієслівним іменником *спусть:* а на *спусть* добри(и) ставъ (XV, 375). На позначення процесу виливання води із ставу засвідчується іменник *оузлои* «вилив», етимологічно споріднений з дієсловом *лити:* а покоул тои *оузлои* займеть, потол кн(ѧ)зем нє ловити оу том ставоу ани ихъ людєм (1475, 468).

Мисливські угіддя позначаються спільнослов'янським множинним іменником *ловы* (П., 1322, 21; Рус., 1407, 35) і похідними від нього, що звичайно супроводжуються конкретизуючими означеннями, утвореними від назв тварин і птахів (докладніше про це див.

§ 25). Відоме також словосполучення *принады пташии* у значенні «пташині угіддя»: и мы... ємоу имѣнє н⟨а⟩шє... дали єсмо... з ловы бобровыми, ис *принадами пташими* (ССУМ, 1499, II, 242). Слово *ловы* фіксується також із значенням «процес полювання»: ловъцовъ пѧть што в *ловы* ходять (бл. 1471, I, 354). У пам'ятках згадуються *лови погонные* (слово етимологічно пов'язане із спільнослов'янським дієсловом *гнати* — пор. д.-р. і ст.-сл. *гънати*), тобто полювання способом переслідування; і *осочныє*, коли полюють способом облави (слово *осочні* етимологічно споріднене із спільнослов'янським *сок* — пор. д.-р. і ст.-сл. *сокъ* у значенні «пошук, відшукування». Див. ще: *сочити, сочу* — Ср., III, 471; *осочити, осочу* — II, 734). Відповідно і мисливські угіддя розрізнялися *погонні* та *осочні*: записалъ єсми и далъ село свое Рожысче... зъ *ловы погонными* и *осочъными* (П., 1322, 21). При княжих дворах тримали спеціальних людей, в обов'язки яких входило заганяти звіра під час осочних ловів — *сочники, осочники*: а в томъ сєлє чотыри слоуги троє *сочнико(в)* (ССУМ, 1471, II, 96). Словосполучення *въ облаву ходити* (1497, 68) означало повинність феодально залежних селян брати участь в облаві на дикого звіра.

Пам'ятки відбивають і конкретизацію процесу полювання залежно від об'єкта промислу: *ловъ заєчии, лосїный, о ловѣ оленьємь и лосїномъ* (XV, I, 554). У документах цього періоду фіксуються також лексеми *ловчий* «придворний чин; той, хто відав полюванням» (а при томъ были свѣдци па(н) иванъ жюржєвичь... па(н) грицко *ловчии* кролєвъ смєтанъка — Р., 1422, 98); *ловець* «феодально залежний селянин, що ніс службу на полюванні» (а тоутъ жє... *ловъцовъ* пѧть што в ловы ходять — бл. 1471, 553).

Крім загальної назви мисливського угіддя *бобровыє гоны* (П., 1322, 21; Рус., 1407, 35), у пам'ятках виступає спеціалізована назва *зєрємѧ* «гніздо бобрів» (ССУМ, 1430, I, 398). Етимологію цього слова О. М. Трубачов пов'язує з прасл. *zerdmen «обгороджений» [48]. Ф. П. Філін вважав слово *земя* західним східнослов'янським (старобілоруським) лексичним діалектизмом [49]. Тим часом Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. вказує на 15 фіксацій його у староукраїнських документах. Крім того, Я. Ф. Головацький відзначає це слово в XIX ст. в районі Золочева (південно-східна частина Львівщини [50]). Отже, термін *зеремѧ* був досить поширеним не тільки на власне білоруській, а й на українській території і є спіль-

---

[48] *Трубачев О. Н.* О составе праславянского словаря (Проблемы и задачи).— В кн.: Славянское языкознание: Докл. сов. делегации на V Междунар. съезде славистов. М., 1963, с. 179; *Його ж.* Работа над этимологическим словарем славянских языков.— ВЯ, 1967, № 4, с. 40.

[49] *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972, с. 543—544.

[50] *Дзендзеливский И. А.* Традиционная лексика в рукописном «Словаре малорусского наречия» Я. Ф. Головацкого 1857—1859 гг.— В кн.: Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков: Тез. докл. и сообщ. Всесоюз. науч. конф. Днепропетровск, 1975, с. 124.

ною староукраїнською і старобілоруською лексемою. Із занепадом бобрового промислу слово поступово виходить з ужитку.

Вичинена шкура хутрового звіра виступає під назвою *лоупежь,* що походить від спільнослов'янського дієслова *лупити* «здирати шкуру»[51]: имеєть ємоу о(т)кладать: *лоупєжмы* гор(н)остаиными (ССУМ, XV, I, 559).

Крім назв лісових угідь, які докладніше розглядаються в інших розділах, у пам'ятках засвідчено лексеми на означення трав'яних угідь: *сѣножать* (П., 1301, 12 та ін.); *сѣножатка* (ССУМ, 1467, II, 338); *кгрунтовъ... сеножатныхъ* (1389, I, 338); а також *лоука* (1408, 557).

Процес зрізування трав позначався дієсловом *косити,* яке виступало з різними префіксами і суфіксами: болото волчискоє... *косити* (1440, I, 502); сєна *нєкошивали* (бл. 1471, 508); травы *укосити* (1472, II, 474); *покосиль* и доубровы (XV, 179). Засвідчені віддієслівні іменники на позначення відповідної дії (о *кошєнїи* сєна — XV, I, 508) та діяча (двѣ гривнѣ далъ єсмь *косарю* — 1386—1418, 502). Уживання в цьому значенні слова *косити* і похідних від нього свідчить про те, що внутрішня форма слова *сѣножать* уже реально не вмотивовувалась.

Поняття «місце для випасання худоби» позначається в документах XIV—XV ст. кількома лексемами: це похідне від праслов'янського дієслова *пасти* «випасати худобу» — *паства* (дали. єсмо... с полми. съ рольами... с *паствами* — Р., 1424, 100) та його варіант, утворений за допомогою спільнослов'янського суфікса **-иско** (z dubrowami, s *pasthwiskami* — ССУМ, 1407, II, 129). Місце для випасання худоби позначалося також словом *толока,* яке мало й інші значення. Конкретніше під толокою розумілося, мабуть, поле, зоране на пар, що використовувалося як випас (пор. Гр., IV, 272—273): *єстъ* сєєноє пашни досыть по одномъ плоузє а по *толоцє* по одно(и) (ССУМ, 1471, II, 435). Гірське пасовище мало назву *полонина,* неповноголосний варіант *планина:* dal iiesmo szelo... y z liszi y s *polenipamy* [!] (1395, 184); даєм и дали єсми... ед⟨ноу⟩ *планиноу* на ⟨имѣ⟩ О⟨стр⟩а (1474, 184). Поняття «місце для літнього перебування (і, звичайно, випасання) худоби» передається прозорим в етимологічному плані іменником *лѣтовищє:* на *лѣтовишчоу* (1429, I, 564). Крім того, фіксується слово *выгон:* а имѣєть ленько заруби(ч) тыє села держати... с полми с нївами съ сеножатми... съ *выгоны* (Р., 1433, 127).

Від дієслова *пасти* документується кілька дериватів: *паствити* з тим самим значенням (Але не *паствіті* а ні свінеі оупоущаті оу лѣсъ — 1424, 104); *спаствіть* «використати певну ділянку землі для випасу» (па(н) чїи то лѣ(с) имеєть своє жалоудиє братї а любо *спаствіть* за три(д)ца(т) лако(т) обапо(л) дорогы — ССУМ, XV, II, 371); *спасть* у словосполученні *спасть чинити* «нищити випасом ху-

---

[51] *Гумецька Л. Л.* З історичної лексикології української мови.— Мовознавство, 1979, № 3, с. 42.

доби траву або злакові» (Хто кому *спасть чинить* животиною своєю — XV, 371); *припасъ, припасня* «приблудна худоба» (а до ти(х) *припасни* ни(к)то [!] абы нє има(л) жадноє дило — 1479, 243); *пастоухъ* — назва діяча (Иди(к) жалова(л)сѧ на *постоуха* [!], и(ж) да(л) ємоу овцю во ста(до) єго *паствитї* и опѧть овци засѧ нє мєлъ о(т) *пастоуха* а *пастоу(х)* рє(к) и(ж) тоую овцю прїгони(л) до сєла — XV, 129).

Церковнослов'янське *пастырь* вживалося стосовно духовної особи: Тые вси села... маетъ держати... Климентый, владыка луцкий и Острозский... а за насъ и чада наша Господа Бога молити и о добромъ посполитомъ... яко *пастырь* и отецъ нашъ... радити и советовати (1322, 129). Таким чином, східнослов'янське *пастухъ* і церковнослов'янське *пастырь* розрізнялися в стильовому плані, що, зрештою, зумовило і їх семантичне розрізнення.

Про розвиток бджільництва свідчить досить багата термінологія, пов'язана з цим промислом. У своїй основі вона є давньоруською спадщиною. Пам'ятки цього періоду фіксують відому з давньоруської мови назву *борть*. Це слово і його похідні входять до складу деяких спеціалізованих словосполучень: *борти драти* «вибирати мед з бортів» (ССУМ, 1478, I, 114); *землю бортную* (Р., 1350, 8); къ *бортному дубью* (1413, 83); з *бортны(м) дєрєвьє(м)* (1433, 127). У кількох варіантах виступають назви людей, що доглядали господарські борті: *бортници* (П., 1371, 44); *бо(р)тники* (ССУМ, 1471, I, 113); *бортнику* (Рус., 1499, 31); Жаловали намъ очивисто *люди... бортеве,* на имя Петко Станковичъ а Петръ Билтуновичъ на *бортина* жъ, на Яцка Вѣштортовича (ССУМ, 1495, I, 113). В XIV ст. засвідчено відому з давньоруської мови лексему *свепеты* у формі множини із значенням «борть диких бджіл» (Р., 1366, 12).

Крім бортництва, відоме було й пасічництво. Слово *пасіка (пасика, пасєка)* являє собою складне утворення (з ра- і* sěka — від *секу)* з початковим значенням «вирубане місце в лісі» (Пр., II, 26; Ф., III, 211). У цьому значенні воно й збереглося у пам'ятках (див. ССУМ, II, 128) і в говорах (див. Ж., II, 604). Проте вже в XIV—XV ст. частіше виступає у вторинному значенні «розчищена від лісу ділянка землі, де розводять бджіл» (ССУМ, II, 128). Згодом це слово у східнослов'янських і польській мовах ще більше спеціалізувалося і почало означати не тільки місце, де розводять бджіл, а й самі вулики з бджолами. У пам'ятках засвідчено демінутив *паси(ч)ками* (1470, 129) та агентивну назву *пасичници* (1455, 129).

Для розведення бджіл на пасіці виготовляли вулики-дуплянки, або колоди. Пам'ятки староукраїнської мови XIV—XV ст. не фіксують назви *колода* у значенні «бджолиний вулик», яка дотепер побутує в українському вжитку (Гр., II, 270; СУМ, IV, 228), але це слово відбите опосередковано у словосполученні, що є синонімом до слова *пасіка* у його вторинному значенні: *землѧ коло(д)ная* (ССУМ, бл. 1458, I, 395), тобто «ділянка землі з колодами». У значенні «вулик» використовувалася і лексема *бчела (пчола):* есмо потвердили... слузѣ нашому вѣрному... со всѣми ѡбезды тых дѣдин... из дуброва-

ми... исъ *пчолами* (П., 1361, 36), звідси *бъчолы дерти* (ССУМ, 1478, I, 134) «вибирати мед з бортей».

Назва натурального продукту бджільничого господарства — *мед* — іноді фіксується з уточнюючим означенням *преснии* (в колодє *меду прєсного* — Рус., 1488, 44) на противагу хмільному напою, що його виготовляли з меду (ни пива варити, ни *мєд* — ССУМ, 1434, I, 582). Досить уживані прикметникові деривати від *мед:* дани и десятины *медовыѣ* (П., 1301, 10), даны *медовіе* (14). Назва іншого бджільничого продукту — *воску* — фіксується в кількох значеннях: «віск як речовина» (*воскъ* купую(т) — Рус., 1493, 50), «воскове мито» (дали єсмо... монастирю *воскъ* о(т) красного търга оувє(с) — ССУМ, 1448, I, 198), одиниця виміру — кружало воску (а идеть съ того жеребья полколоды меду, а полведра, а полбобра, а полтора *въска* — П., 1362—1392, 37).

На позначення процесу дрібного виробництва староукраїнські пам'ятки XIV—XV ст. фіксують слово *ремесло:* Гандле и куплю в рынку и в клеткахъ, и по улицахъ з мещани... отправовати усжывати мають; *ремесла* вшелякія робыти (П., 1389, 102). На означення діяча-ремісника вживається слово *мастеръ:* и варє ку(л)ко кожохари соу(т) оу ты(х) сє(л) или бу(д) какии *мастєры* (ССУМ, 1448, I, 579). Це слово було відоме в давньоруській мові (Ср., II, 115). Пам'ятки старослов'янської писемності його не засвідчують [52]. Отже, воно є, безумовно, східнослов'янським запозиченням. Першоджерело — лат. magister (ст.-п. majster, с.-в.-н. mejster). З цим же значенням документи XV ст. фіксують також слово *мистръ, мистрь,* яке теж походить з лат. magister (пор. ст.-п. místř, mistrz, ст.-ч. mistr, místř): и кожокарь или кузнєцъ или боу(д) какы *мистръ* (ССУМ, 1480, I, 596).

Грамоти XIV—XV ст. засвідчують лексику, пов'язану з обробкою дерева та будівництвом. Це спільнослов'янські назви, успадковані з давньоруської мови: *сокира,* у первісному значенні «знаряддя праці» (хто с коимъ имєєть граніцю о лѣ(с) а войдѣ(т) черє(с) граніцю оу лє(с) а то(т) єго застанєть має(т) оу нєго оуза(т) за пєрвоє застатьє *сокироу* — ССУМ, XV, II, 366) та *топоръ,* що фіксується тільки з похідним значенням, яке склалося в конкретних умовах феодального способу виробництва, у складі словосполучення *с топоромъ ходити* «виконувати феодальну повинність лісоруба» (которые волю выседели тыє подымъщиноу дають с *топоромъ* и(з) косою *ходять* — бл. 1471, 438).

Назва дії із значенням «рубати» позначалася дієсловами *рубати* і *утяти*: Оуставлѧємь и(ж) за ка(ж)ноє дерєво овощь имаючи а боудє(т) ли *изроубано* алю [!] скажено ві гро(ш)и заплати(т) шкодоу а

---

[52] *Львов А. С.* Зазнач. праця, с. 141—142.

вины ѐі (XV, I, 428); у дуброве моей Хрешницкой дерева *утяти* и травы укосити (1472, 492). У значенні «рубати дерево» фіксується одне із спеціалізованих значень полісемантичного дієслова *дєлати*: о ты(х) которыи(ж) *дєлаю(т)* дерево в лєсє (XV, I, 292). У пам'ятках відбито і спеціалізовану назву діяча, що займався обробкою дерева — *тєсля:* А коли ѕ҃. *тєсль.* а то на каждую недѣлю. каждому *тєслѣ.* давалъ.҃ по с(ь)ми грои [!] широкихъ (Р., 1386—1418, 35).

На позначення процесу спорудження будови фіксується кілька дієслів. Насамперед, це спільнослов'янське полісемантичне дієслово *чинити, учинити* у поєднанні з іменниками на означення будівель, споруд: па(н) михаи(л) имає(т)... млины и ставы собѣ *чинити* (ССУМ, 1452, II, 542); а иноє люди новыє а и тыє... мостъ *чинивали* (бл. 1471, 541). Відбито також пасивну форму дієслова *чинити* — *чинити сѣ* у такому спеціалізованому значенні: да є(ст) о(т) на(с) нашємоу монастырю воскъ о(т) красного торгоу оувє(с) колко корчы(м) *сѧ чинѧтъ* оу красно(м) торгоу (1449, 543). У цьому ж значенні виступало відоме з давньоруської мови дієслово *ставити:* а городовъ оу рускои зємли новыхъ нє *ставити.* ни сожьженого нє *рубити* (Р., 1352, 6); где бы(л) братановъ млинъ, да *ставитъ* соби мли(н) (ССУМ, 1439, II, 376). У значенні «будувати укріплення» фіксуються давньоруські дієслова спільнослов'янського походження *рубити* (кремѧнєць держати юрью наримонътовичю... а города нє *рубити* — Р., 1352, 6), а також *твєрдити* (коли вси боѧрє и зємлѧнє будуть. город. *твердити* тогды тии люди тако жє. имѣють. *твєрдити* городъ. смотричь — 1375, 20) (пор. одне із значень д.-р. *твьрдь* «укріплення» — Ср., III, 942). Пам'ятки давньоруської мови свідчать про те, що дієслово *рубити* вживалося у значенні «будувати з дерева» (у цитованому документі теж йшлося про будування укріплення з дерева).

У значенні «будувати, споруджувати» вживаються також книжні за походженням слова *создати, созиждати,* найчастіше стосовно церков, веж: Г҃и помози рабу своєму юрью болковичю. *создавшєму* ц҃рковь и ѡлтарь (Р., 1350, 8); *създа* и сътвори тоурнь съ(и) и мур около манастирѣ (ССУМ, 1481, II, 366). Слова з коренем **-зъд-** широко фіксуються в пам'ятках церковнослов'янської писемності як давньоруського, так і староукраїнського періодів. У мові ж староукраїнських ділових документів їх можна розглядати як стилістично диференційовані синоніми до таких слів, як *ставити, рубити, твердити, будувати.*

Дієслово *будувати* пам'ятками цього періоду не відбите, проте фіксується віддієслівний іменник *будованьє* «(дія) спорудження»: мѣстце городское и зъ малою улочкою на *будованьє* двора (1410, I, 128).

Із лексики, що стосується будівництва, відзначимо ще успадковане з давньоруської мови спільнослов'янське *городъ* «укріплене місце з оборонними спорудами», етимологічно споріднене з *городити:*

а *городовъ* оу руской земли новых не ставити (Р., 1352, 6). Пам'ятки фіксують також спільнокореневе *городище* «місце, де було укріплене поселення»: дали есмы слузѣ нашему Бѣдуну... наше *городище* Копыстно (ССУМ, 1408, I, 252). Агентивна назва *городничий* документується на означення службової особи, що наглядала за міськими укріпленнями і спорудами: А при томъ былъ е. м. господинъ отецъ нашъ владыка Луцкій(и) [!]... а князь Петръ е. м. Михайловичъ, *городничій* Троцкій (1449, 252). Перехідне дієслово *городити* засвідчується у поєднанні з давньоруським іменником *плотъ* «огорожа», етимологічно пов'язаним з *плету:* Кто у чюжемъ именьи плоты собе *горо(ди)ть* (XV, 252). Кам'яна огорожа позначалася словом *муръ* (пор. с.-в.-н. mur, лат. mūrus): създа и сътвори... *мур* около монастирѣ (1481, I, 620).

У пам'ятках XIV—XV ст. відбито також лексику, пов'язану з будівництвом житлових споруд. Зовнішня поверхня будівлі, що підлягала обмазуванню, називалася *околом* (пор. Гр., III, 129), людина, що займалася цією роботою, звалася *глинаръ,* процес обмазування передавався спільнослов'янським дієсловом *лѣпити:* А *глинарюмъ* што *лѣпѣли ѡколо* дому. з҃. ехъ *лѣпило.* за д҃. недѣ(л)[ѣ]. и страву ѥмъ давалъ (Р., 1386—1418, 35).

Земельна ділянка, місце під забудову позначалося словом *пляцъ,* яке є запозиченням з німецької мови через польське посередництво (пор. ст.-п., ст.-ч. plac, с.-в.-н. pla(t)z); першоджерелом цього слова є лат. platea: тыло́мъ тые *пляцы* до домовъ церковныхъ... а поперекъ до цмынтара а *пляцовъ* костелныхъ (ССУМ, 1389, II, 154). На означення поняття «нижня опорна частина споруди, фундамент» вживається успадковане з давньоруської мови слово *основаніе,* етимологічно споріднене із *снувати: основана* быс црковь... на старом *основаніи* (1470, 95).

Пам'ятки XIV—XV ст. засвідчують кілька лексем, пов'язаних з ковальським ремеслом. Це все слова праслов'янського походження, успадковані староукраїнською мовою з мови давньоруської. Назва дії відбита у префіксальному дієслові *оковати* «оббити металом» і дієприкметнику *кованый:* Іо Стефан воевода... *окова* сіе евангеліе въ монастири о(т) хоморь (1487, 78); д҃ иконы *кованы(х)* (Р., 1429, 114). Зафіксоване також переносне, вторинне значення цього дієслова «накласти на кого кайдани, поневолити»: и пал есмъ въ ръцѧ господиноу Басарабе воеводе, та ме дръжит *окован* (ССУМ, 1481, II, 78—79). Агентивна назва засвідчується лексемами *кузнець* і *клепачь:* или боу(д) мис(т)ръ какы боуде(т)... кожокаръ или *кузнецъ*... (1448, I, 527); взѧлъ оу мене *клепачь* и҃і гривенъ лѧцкихъ (Р., 1386—1418, 35). В українській мові дієслово *клепати* відоме із значеннями «кувати», «вирівнювати і загострювати лезо коси» та ін. (СУМ, IV, 180). Пор. ще: п. klepię, klepać «бити молотком, кувати»; ч. klepati «бити, стукати»; с.-х. *клепати* «бити молотом, відбивати (косу)», словен. klépati «відбивати, гострити». В одній з київських грамот засвідчене вторинне значення цього слова, відоме і в давньоруській мові (див.:

Ф., II, 247),— «неправдиво обвинувачувати»: устне позналъ, ижъ его тыми золотыми *клепалъ,* и записалъся ему, ижъ тыхъ золотыхъ на немъ не маеть искати (ССУМ, 1489, I, 476).

Слово *кузня* фіксується у відомому з давньоруської мови значенні «рід кованої посудини»: тотъ человекъ Дитатъковичъ даивалъ отцу нашему с тое земли... две *кузни* меду (1493, 527).

Нормативна для сучасної української мови назва *коваль* у документах XIV--XV ст. відбита опосередковано у формі похідного від цієї основи присвійного прикметника: села на имя Давыдкова Сковородина... а Деменътисова *Ковалева* (1499, 483).

Виробнича лексика пам'яток XIV—XV ст. дає деяке уявлення про тодішні промисли. Досить розвиненими були соляні промисли. Сіль добували й вивозили в інші місця: хто *соль* везєть ѡ(т) воза грошь мыта (Рус., 1407, 35); да є(ст) и(м) слобо(д)но... ходити... с *солью*... а мыто да нє да(ст) ни гро(ш) (ССУМ, 1453, II, 368). Добуту сіль вивозили *мажами* — великими возами, запряженими волами. Мажа з сіллю називалася *солєною мажею:* А кто оусхочет... мыто от них брати, от оусєго их товароу: ... или от риба свижаа или от *мажи солєнои*... вєздє да єст имъ слободно и без мито (1466, 367).

Соляне джерело називалося *солотвина* (1443, 368); у молдавських грамотах вживався також неповноголосний варіант *слатина* (1429, 351).

Документи, що походять з Галичини та Буковини, фіксують також ономастичний матеріал (гідроніми) з коренем *сол,* що свідчать про давні соляні розробки в цих краях: *Солонець* — назва потоку на Буковині (1415, 368); *Солоний* — назва потоку в Молдавському князівстві (1429, 368); *Солоний Тазлов* — назва річки в Молдавському князівстві (1419, 368); *Солотвина* — назва річки в Галицькій землі (1413, 368).

Отвір соледобувної шахти відомий з пам'яток цього періоду під назвою *вокно* (*окъно* від *око*): А дали єсми имъ та села... с полем, и с *вокном* и с рѣками (П., 1378, 61); изнижє ты(х) врочищь. лѣсь и балина *вокно*. солноє. и полє. и доубровы (Р., 1413, 83).

Поширеним видом промислу на Україні було винокуріння. Цією назвою умовно називаємо броварництво та медоваріння. Серед хмільних напоїв, відомих на Україні, були *пиво* й *мед*. Спільнослов'янське слово *пиво* етимологічно споріднене з *пити* (Ф., III, 268), термін *мед* також спільнослов'янський, відомий усім слов'янським мовам: А питъ могоричь... за двѣ гривнѣ вѣсни *мєду* за гривну а *пива* за гривну (ССУМ, 1366, II, 145); а оу томъ дому корчьму нє держати ни *пива* варити ни *мє(д)у* (Рус., 1408, 72). На позначення процесу виготовлення пива фіксується дієслово *варити:* а почати имъ тыє ко(р)чмы *варити* на рокъ на мясные запоусты вєликого поста какъ трєти(и) годъ вы(и)дєть пе(р)воє ихъ коупли и *варити* имъ тыє ко(р)чмы до тогожъ годоу, какъ шесть годовъ вы(и)дєть (ССУМ, 1489, I, 153). Приміщення для зберігання пива називалося *пивниця,* але в мові досліджуваних пам'яток воно відоме лише з вторинним значенням «підвал, льох»: отецъ дей мой Рабей сховалъ былъ тисячу

золотыхъ Вгорскихъ въ *пивницы*, а въ тую *пивницу* хоживалъ дядько мой Симъха и сынъ его... а и ключи отъ тое *пивницы* были въ нихъ, и потомъ тыи золотыи въ насъ згинули (1489, II, 144).

У пам'ятках XIV—XV ст. засвідчено також термін *бровар*. Це слово являє собою запозичення з німецької мови (пор. н. brauen «варити», Brauer «пивовар») через польське посередництво (п. browarz). У пам'ятках пізнішого часу воно звичайно означає «пивоварний заклад», у документах XIV—XV ст. вживається із значенням «торгівля пивом»: але оу томъ домоу абы корчмы не держали, ани ятки, ани *бровара* (ССУМ, 1456, I, 124).

Штучно пророщене хлібне зерно, що використовувалося для виготовлення пива, документується спільнослов'янською лексемою *солод* (прасл.* sold): що бы имали о(т) ихъ млинъ на ка(ж)ды го(д), по дванадєсѣ(т) коло(д) *соло(д)* (1453, II, 367—368). Місце виготовлення солоду, зафіксоване в пам'ятках цього періоду у неповноголосній формі, називалося *сладниця:* и дали єсми... нашему монастиру... и наши питомыи млини ти(ж) ѡ(т) серєцкого тръга. исъ *сла(д)ницою* (Рус., 1488, 124).

Досить широко вживається слово *вино* — назва хмільного напою, виготовленого з винограду: а еще єсмы дали оброкъ тому монастиреви из нашего двора на каждыи годъ цѣлыи по десѧть бочокъ *вина* (ССУМ, 1411, I, 175). Пам'ятки фіксують ще й назву сорту виноградного вина *малмазия* (пор. ст.-п. małmazyja, ст.-ч. malvazie, лат. malvazia), яке виготовляли за таким же рецептом, як і у грецькому місті Мальвазії: а мы имаємъ давати паноу детрихоу на кажды рокъ... по десать бочокъ вина и по двѣ бочки *малмазию* (1449, 572).

Вино з винограду готують шляхом видавлювання, витискування. Прилад, який застосовувався при цьому, засвідчено під назвою *тѣскъ:* и є(ст) виногра(д) выше немецкого города и є(ст) мѣсто где є(ст) *тѣскъ* того виногра(д) (1443, II, 455). Термін *тѣскъ* був відомий і в давньоруській мові (Ср., III, 1094).

Перед великими святами люди варили хмільні напої в складчину, про що свідчить стійке словосполучення *склады варити*: и заповедалъ бы еси слугамъ своимъ и мещаномъ, штобы корчьмы въ месте не варили и по селомъ нижли бы нехай только мели два разы, або три въ году склады, а *искладовъ* большей того не казалъ бы еси *варити* (ССУМ, 1408, II, 348—349).

Частково представлена в пам'ятках цього періоду лексика, пов'язана з млинарським виробництвом. Це переважно слова, похідні від праслов'янського *mèljǫ, *melti, які староукраїнська мова успадкувала з давньоруської. Механізм для розмелювання зерна позначається лексемою *млынъ:* з *млынми* даем црькви святаго спаса (П., 1301, 9). Відбите також похідне значення слова *млынъ* — «доход від млина», «натуральна данина від млина на користь феодала»: дали єсмы ємоу... село... и половина *млина*... въ томъ селѣ и аще бы инны млинъ оучинилсѧ оу томъ потоцѣ таkожъ да боудетъ половина отшина, ⟨а половина⟩ особою [!] *млина* да будетъ дъщеремъ микоулови (ССУМ, 1429, I, 602). Місце для спорудження млина йменувалося

млинище: отъ оурочищъ, чрезъ Клепино границы Рушовскои до *млиница* (П., 1302, 19); це значення могло передаватися й описово: *мисто м⟨л⟩иновнов* на Брьдъцел (ССУМ, 1484, І, 602). Людина, що займалася млинарською справою, виступає під назвою *млынарь:* три(и) братенїкы держали одно(г)[о] *млынаря* (XV, 603). Можна вважати, що мові української народності XIV—XV ст. відоме було також слово *мельник;* у документах досліджуваного періоду воно засвідчене опосередковано через топонім *Мельник* — назву міста у Берестейській землі — та прикметник *мельницкій* (1341; 1495, 585). Розмовні назви, пов'язані з переробкою зерна, відбиті опосередковано у власних назвах, наприклад, *Молниця* — назва села на Буковині (1400, 610), *Моукосея* — особова назва (1448, 619), *Мукосѣевич, Моукосѣвичь* — особові назви (1430; 1466, 619).

Плата за помел зерна позначалася лексемами *вымелки* або *вымолотки:* есмо дали на вѣкы вѣчныи... и съ млины. и с ты(х) млиновъ. *вымолоткы* (Р., 1445, 148); зъ млынами зъ млынисчами и зъ ихъ *вымелками* (Рус., 1498, 61).

Грамоти відбивають і лексику, пов'язану з сукновальством. Вона в основному праслов'янського походження. Сировиною для цього виробництва служила *вовна:* половина ѡ(т) того мыта иму(т) дати на сиря(т) ѡ(т) оусего, и ѡ(т) кожи, и ѡ(т) *волны,* и ѡ(т) овчины (1408, 71). Пристосування для обробітку вовни виступають під назвами *жерствило (жорствило* — ССУМ, 1448, І, 358) — слово, етимологічно споріднене з *жорства; ступа* з прасл.* stǫpa (1443, II,396); *валило* (1448, І, 358) — етимологічно споріднене з дієсловом *валити.* Лексеми *ступа* і *валило* вживаються у спеціалізованих значеннях: *ступа* «водяний млин-сукновальня» (див. пізніше — Гр., IV, 222), *валило* «механічний пристрій для валяння сукна».

Документи молдавської канцелярії засвідчують у цьому значенні молдаванізм *щаза:* а хотарь... чрезь... Молдавоу оу *щазоу* Влашиновоу, и от *щаза* Влашинови право до оустїа Бѫлкоє (ССУМ, 1473, II, 568); и съ млины оу Стонич(и) на Бистрици, и съ *щезами* и строугами (1491, 568).

Як загальна назва вовняної тканини документується спільнослов'янське слово *сукно:* а кто име(т) повезти *сукно* до бистрици до оугоръ оу сочавѣ ѡ(т) гривну по три гроши (Рус., 1408, 71). Гатунок сукна визначався часто місцем його виробництва: кнѧзю великому... дано... в поставы *сукна маха(л)ско(г)[о]* (1488, 44). Махальське сукно вироблялося у фламандському місті Мехелен (ССУМ, 1488, І, 581). Із словом *сукно* етимологічно пов'язана не засвідчена давньоруськими пам'ятками назва *соукня* «верхній чоловічий одяг» (ст.-ч. sukňa, ст.-п. suknia): хто с коимъ имееть граніцю о лѣ(с) а воидѣ(т) чере(с) граніцю оу ле(с) а то(т) его застанеть мае(т) оу него оузя(т) за первое застатье сокироу а въ другое застанѫ(т) любо мятель алюбо *соукню* (XV, II, 401). З вовняних тканин у цей період згадується ще *харс,* очевидно, гарус: и от *харса...* щобы платили... мыто (Рус., 1460, 111). (Пор. п. haras з н. Arras, Harras, яке йде від назви м. Аррас у північній Франції — Ф., І, 395).

З початку XV ст. засвідчується назва *баволна* «бавовна»: а што привезетъ изъ бєсарабъ или перець, или *баволну,* или будь што, отъ ві̃ кантари... полърубєль сєрєбра (ССУМ, 1408, I, 82). Цей термін запозичений через польську мову (п. bawełna) з мови німецької (н. Baumwolle) і зазнав впливу спільнослов'янського *волна* «вовна» (S., I, 28; Ф., I, 101). Молдаванізм *бобовъ* «рід тканини» також пов'язаний з *бавовна:* алє полотно и *бобовъ* локтємъ да продаю(т) (ССУМ, 1449, I, 102). Вид грубого полотна або сукна відомий під назвою *рѣбыи:* пѧть *рѣбыхъ* (1449, II, 312; пор. д.-р. *рубъ* «поганий одяг, груба тканина», ц.-сл. *рѫбъ, рѫбищѣ*).

Фіксується також ряд назв шовкових тканин: відомі з давньоруського періоду терміни *шолкъ* (Рус., 1408, 70); *аксамитомъ* (1488, 44), а також назви, не засвідчені давньоруськими пам'ятками: *камка* (ССУМ, 1408, I, 469; пор. тюрк. kämxa, kimxa «узорчата турецька шовкова тканина»), *коуфтєри* (1448, 531; пор. перс. kuftēr «дорогоцінна шовкова тканина»). Ворсиста шовкова тканина, крім назви *аксамитъ,* має назву *бархатъ* (Рус., 1460, 111). Це слово арабськотюркського походження (Ф., I, 129). Засвідчується також назва шовкової тканини *адамашка* (Рус., 1488, 44); *дамаскы чръвєнои* (ССУМ, 1462, I, 278); пор. п. adamaszek, лат. adamaskus, первинно «тканина з Дамаска» — Ф., I, 62.

Деякі види тканин називалися лише за місцем виготовлення: а мыто имаю(т) платити о(т) одного постава... а *бытъваръ* по и̃, а *че(х)* по д̃ гро(ш) (ССУМ, 1449, II, 541); *битвар* — назва тканини, що вироблялася в м. Битварі в Угорщині; *чех* — назва тканини, що вироблялася в Чехії.

Пам'ятки XIV—XV ст. фіксують успадковані з давньоруської мови окремі слова, пов'язані з чинбарським виробництвом. На позначення загальної назви шкури тварин вживається слово *кожа:* отъ сто *кожи* воловыхъ дєсѧть гроши, отъ сто *кожи* агнѧчїихъ одинъ грошъ, отъ сто *кожи* суранныхъ два гроши (ССУМ, 1408, I, 402). Давньоруська *скора* «шкура; хутро» в документах цього періоду відбита опосередковано у формі особової назви *Скора* (1341, II, 349; Р., 1433, 122). Прикметник *суранний* по відношенню до шкури означає «невичинений, сириця» і етимологічно споріднений з *суровий* «небілений»: ѡ(т) сто овчины *суранныи* четыри гроши (Рус., 1408, 70). Вичинена, оброблена шкура засвідчується назвою *лупєж,* етимологічно спорідненою з дієсловом *лупити: лоупєжмы* гор(н)остаиными (ССУМ, XV, I, 559). Спеціалізовані назви шкур різних тварин утворювалися, як і в давньоруській мові, від основи назв відповідних тварин за допомогою суфікса **-ина.**

Виробнича лексика, зафіксована в пам'ятках XIV—XV ст., дає уявлення про розвиток основних видів господарської діяльності населення періоду становлення української народності. Провідною галуззю виробничої діяльності було сільськогосподарське виробництво, в основному — землеробство і тваринництво. Жанровою природою і змістом пам'яток цього періоду пояснюється ширше від-

биття в них лексики, пов'язаної з землеробством, скотарством, бджільництвом і меншою мірою лексики городництва, садівництва, рибальства, мисливства та ремесел.

Номенклатура виробництва представлена у староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст. в основному спільнослов'янськими словами, успадкованими з давньоруської мови. Незначну частину виробничої лексики становлять запозичення (*кгрунтъ, ланъ, мастєръ, мистръ, муръ*). У процесі формування мови української народності семантика деяких слів зазнає певних змін. Значення одних лексем звужується, спеціалізується (*ролия*), інші семантично розбудовуються вже на українському мовному грунті (*пашня* «орна земля», «нескошений хліб»), ще інші набувають нових вторинних значень у конкретних умовах феодального способу виробництва (*коса, топоръ*).

Розвиток питомої української лексики визначається насамперед розгалуженням дериваційних рядів (пор. спільнокореневі утворення від *копати* — назви межових знаків *копецъ, копань, закопъ;* дієприкметники: ролами *выкопаными* и не *выкопаными;* дериваційний ряд від *сѣяти: осєє(т), засѣвы, розсѣвцею;* похідні від *пасти: паствити, спаствїть, спасть чинити, пастоухъ, припасъ, припасня* і т. ін.).

Незначна частина виробничої лексики досліджуваного періоду за походженням становить запозичення пізнішого часу — періоду формування староукраїнської мови (молдаванізми, литуанізми, полонізми). Більшість із них не стали надбанням української мови, оскільки і в той період вони вживалися локально. Лише окремі з них увійшли до словникового складу всіх східнослов'янських мов.

§ 28. Лексика на означення понять, пов'язаних з торгівлею. Основу засобів вираження понять, пов'язаних з торгівлею, становили в XIV—XV ст. утворення, що сформувалися ще в давньоруській мові. Центральним словом на означення торгівлі як процесу виступає в цей період дієслово *торгувати* в різному графічному оформленні, що відбиває як традиційне його написання, так і риси живого народного мовлення на ранніх етапах становлення мови української народності: *торговати* (ССУМ, 1341, II, 438); *торгувати* (1408, 438); *торговатъ* (1341, 438); *търговатъ* (1341, 438); *тръговатї* (1452, 438) та ін. У сфері дій, пов'язаних з купівлею-продажем, звичайно використовувались похідні утворення від давніх спільнослов'янських коренів **-да-** та **-куп-**: *продавати* (ССУМ, 1388, II, 256); *продати, продатї* (1349, 257); *запродати* (1449, I, 385); *купити, коупить* (1359, 528); *коуповати* (1386—1418, 529); *закоупити* (1496, 377); *покупити* (1489, II, 180) та ін.

Продуктивними у словотвірному плані були похідні від спільнослов'янської основи **мѣн-** назви дій на означення різних обмінних операцій: *мѣнити* «обмінюватися» (ССУМ, 1470, I, 627), *мѣняти* (1467, 627), *замѣнити, заменити* (1377, 379), *променити, промїнїті* (1430, II, 260), *дати измѣноу, дати отмѣну* «дати щось в обмін на що-небудь» (1394, I, 282) та ін.

Торгівля як заняття окремих груп населення в документах

XIV—XV ст. звичайно позначалася похідними утвореннями від дієслова *торгувати: торговля, торговлѣ, торгувля* (ССУМ, 1370, II, 438), *торговое дѣло* (П., 1399, 140), *торгъ, търгъ, търгь* (ССУМ, 1495, II, 447); рідше в цьому значенні засвідчується *гандель* — запозичене через польське посередництво з с.-в.-н. handel (hand «рука», первісно в буквальному розумінні «справа рук»; «діяльність», «обмін (товарів)» — Br., 68): *Гандле* и куплю в рынку и в клетках... з мещаны заровно отправовати... мають (П., 1398, 102). Як видно з ілюстрації, у староукраїнській мові *гандель* могло вживатися також у значенні «продаж».

Як спеціальна назва роздрібної торгівлі з XV ст. засвідчується слово *крамъ* (ССУМ, 1460, I, 510), що поширилося через польську мову з н. Kram «ятка, будка для продажу, торгівлі», «товар», «торгівля», яке в свою чергу прийшло в німецьку мову з південнослов'янського *храмъ* (Br., 264).

Торговельна угода між сторонами, залежно від їх позицій в ній, мала назви *купля* (ССУМ, 1389, I, 529), *продажа* (1440—1492, II, 257), *проданіє* (1438, 257). У значенні «торговельна угода» уживалося також *гандель.*

У сфері обміну на означення одноразових операцій в аналогічному значенні вживалися *мѣна* (ССУМ, 1442, I, 627), *отмѣна* (1394, II, 105), *проминѣніє* (1481, 261).

Об'єкт торгівлі в пам'ятках XIV—XV ст. позначався переважно словом *товаръ* (ССУМ, 1408, II, 433), яке зберегло це значення і в сучасній українській мові. Зрідка в цьому значенні в молдавських грамотах вживалося *торгъ, търгъ* (1437, 447); на означення роздрібного товару вживалися назви *крамаре, крамаріа* (1435, I, 510), *крамные рѣчи* (1388, 510). Пізніше в цьому значенні утвердилась форма *крамъ,* яка з певними обмеженнями функціонує і в сучасній українській мові; на означення придбаної внаслідок купівлі речі (переважно земельної власності) засвідчуються назви *коуплѣніє, коупленіє* (XV, 529), *коупленина* (1456—1481, 529), *купля* (1475, 529), яким протиставлялася власність успадкована (*отчина, отчизна, материзна, дѣдина, дидизна, дѣдичьство* і под.) та одержана за службу (*выслуга, вислоуженіє*).

Місце торгівлі — торгова площа — в писемних пам'ятках XIV—XV ст. звичайно позначається словами *торгъ,* що має ряд значень, пов'язаних з торгівлею, а також *рынокъ* (ССУМ, 1389, II, 311), джерелом якого є с.-в.-н. ring, що прийшло через польське посередництво (Br., 472); *мѣсто* (ССУМ, 1495, I, 628); на означення торгу, що відбувався в якому-небудь відомому торговому осередку один раз на рік, з XV ст. засвідчується слово *ярмарокъ* (1458, II, 588), що походить від с.-в.-н. Jarmarket (Br., 199). Невелике приміщення для торгівлі позначалося словами *клѣтка, торговая клѣтка* (1350, I, 477); переважно для продажу м'яса — *ятка* (1408, II, 586). Приміщення, в яких продавалися хмільні напої — *корчма,* пиво — *броваръ:* оу то(м) домоу абы *корчмоу* не держали, ани ѭткы ани *бровара* (Рус., 1460, 113).

Загальними назвами людей, основним заняттям яких була торгівля, послідовно виступають *купецъ, купєц* (ССУМ, 1408, I, 528), *торговєць* (1341, II, 438), *торговчанинъ* (1435, 439). Вживане частіше і ширше в попередні періоди у документах XIV—XV ст. д.-р. *гость* звичайно виступає в значенні «іноземний купець»: *гостемъ* путь чисть и вашимъ и нашимъ торговцемъ (П., 1393, 113). Серед назв на означення торговця, що спеціалізувався на продажу окремих товарів, раніше від інших фіксується *коръчмитъ* «власник корчми, корчмар»: а при томъ былъ попо печѣрскии петръ. а *коръчмитъ* олехновичь семенъ (1359, 34).

Посередник під час купівлі-продажу (спершу майнових володінь), як свідчать документи XV ст., мав назву *барышникъ:* Melentyiowi... desiet kop groszy a *Barysznikom* wedro Medu (Рус., 1490, 48). В основі цієї назви лежить тур. baryš «мир, угода», засвоєне східнослов'янськими мовами у значенні «прибуток, доход». У пам'ятках пізнішого періоду *барышникъ* уживається переважно на означення посередника при купівлі-продажу коней: Грекъ ищеть где коня купить; *барышник* к нему приходить, изговорившись, *барышник* цыган с коньми приводить (Інт., 1619, 15). У сучасній українській мові це слово, перейшовши у своєму традиційному значенні до пасивного словника, іноді використовується в експресивному мовленні як синонім до *гендляр, торгаш.*

У діловій писемності XIV—XV ст. з'являються однослівні і описові утворення, що означають порушення обов'язків, узятих сторонами під час купівлі-продажу: *куплю рушити, рушати мену, выстоупити ис мены:* не маемъ... тое *купли* межи собою *руши(т)* (П., 1347, 26); А хто зъ насъ захочетъ *рушати* тую *мену...,* тот заплатитъ Господарю... десять рублевъ (там же); А естли ѧ *ис* тое *мены выстоуплю...* тогды королю... двѣсте роублєвъ заплачоу (ССУМ, 1490, I, 627).

За характером функціонування до них прилягають слова і стійкі словосполучення на означення гарантії від можливого порушення попередніх торгових угод між сторонами, назви різних закладних операцій, гарантій цих операцій тощо: *завѣску поставити (заплатити),* «дати заставу, заклад, завдаток» (ССУМ, 1415, I, 373), *заставити* (1386, 386), *заложити* «віддати в заставу» (1430, 377); *залог* (1435, 377), *застава* (1388, 386), *зарука* «застава, заставлені речі» (1430, 385); *заставу визволити* «викупити заставлені речі» (П., 1388, 87), *пороука* «застава, заклад» (ССУМ, XV, II, 198), *на пороуку дати* «віддати в заставу», *пороучникъ* «поручитель, поручник» (1388, 199), *рукоимъ* «поручитель» (XV, 307) (з ст.-ч. rukojmi) та ін. У значенні «застава, заклад» вживалося також слово *рука* (1386, 306). Документ, яким підтверджувалося право на купівлю нерухомого майна, мав описову назву *привилѥ коупєжноє, привилѥ от коупєж* (ССУМ, 1482, II, 234).

Спостерігається і дальший розвиток системи засобів вираження відносин, пов'язаних з грошовими (борговими) зобов'язаннями, кредитуванням та його умовами, орендуванням, грошовими розра-

хунками тощо: *лихва* «процент від позичених грошей, а також заняття лихварством» (ССУМ, 1388, I, 550); *позиченїє, позыченьє, позычьє* «позика, позичений предмет» (XV, II, 176), *позычити, позычати* «надати в кредит що-небудь» (1388, 176), *лихва примножила* «збільшилися проценти за позику» (П., 1388, 86); *долгъ* «борг, боргове зобов'язання» (ССУМ, 1435, I, 314), *виненъ* (1485—1500, 174), *виноватъ, виноватыи, вїноватыи, виноваты* (1388, 175), *должен* «зобов'язаний сплатити борг кому-небудь» (1411, 315), *должникъ, длъжникъ* «той, хто зобов'язаний сплатити борг» і «кредитор» (1435, 31); *поплатокъ* «грошова данина, грошовий податок» (1492, II, 195), *поплатъ* (1450, 195), *окупъ* «викуп» (1482—1491, 80), *личба, личъба* «рахунок, фінансовий звіт», а також «платіжний курс, платіжна вартість грошової одиниці» (1494—1495, I, 551), *личити* «рахувати», а також «вираховувати» (2-га пол. XV, 552), *раховати:* на пѣнязи *рахуючи* (П., 1388,86), *дати личбу* «дати фінансовий звіт» (ССУМ, 1487, I, 282); *высумовати* «вирахувати» (1475, I, 222), *наложити* «витратити» (1386—1418, II, 18), *мѣнити* «становити, дорівнювати» (1492, I, 585), *отмѣнити* «відшкодувати, компенсувати» (1458, II, 105), mупсаr (1388, I, 625), *мынцарь* (Т. Мат., 1500, 394а) «урядовець, що займався розміном грошей» (з с.-ч. minceř, н. Münze «монета») тощо.

Сюди ж слід віднести і засоби вираження дії на означення сплати за куплену річ чи виконання боргових зобов'язань: поряд з д.-р. *платити* та його похідними (*заплатити* та ін.) виступає також *дати* в поєднанні з словами, що вказують на грошову суму (Мужи Олговскую околицу купивше у Муромских князии *давше* 300 гривен — П., 1356, 33) та *отложити* (ССУМ, 1458, II, 105).

Відбувається дальша семантична спеціалізація назв заняття торгівлею і товарно-господарською діяльністю, руху коштів у процесі товарно-грошового обміну, що знаходить вияв у словах-термінах *изыскъ* (ССУМ, XV, I, 429), *доходъ* (1378, 303), *прїбытокъ* (XV, II, 253), *приход* «прибуток, доход» (1421, 249). Поряд уживається антонімічне *розходъ, росходъ* «видатки, витрати» (1494—1495, 300). Ці слова, зазнавши певної фонетичної трансформації, ввійшли до складу економічної термінології наступних етапів розвитку української мови і збереглися в сучасному вжитку як нормативні *(доход, прибуток)* або використовуються з певними жанрово-стильовими обмеженнями *(зиск, приход, розход)*.

Поняття грошової вартості товару послідовно виражається успадкованим спільнослов'янським словом *цѣна;* з XV ст. в цьому значенні засвідчується також *коштъ* (ССУМ, 1459, I, 508), засвоєне через чесько-польське посередництво з с.-в.-н. kosten (Br., 260); сфера вживання і функції цього слова значно розширюються і змінюються в наступний період історії української мови. Як загальні назви внесеної за куплену річ суми грошей виступають *заплат* (1466, 383), *заплата* (1388, 384), а також *готовизна* «плата готівкою» (XV, 258), *готовыи гроши* (XV, 258), *готовыи пинѣзи* (1420, 258). У значенні певної кількості грошей з XIV ст. відоме слово *сума,* джерелом

якого є лат. summa, засвоєне через німецько-польсько-чеське посередництво: о чотири тисячи *сумаю* (П., 1388, 81).

Таким чином, процес дальшого становлення лексики на означення понять, пов'язаних з торгівлею, здійснювався переважно на базі тих елементів, які мова формованої української народності успадкувала від спільносхіднослов'янської (давньоруської) мови-основи. Поряд із семантично спеціалізованими лексичними одиницями, що функціонували вже в давньоруській мові (*търъговатї, купити, продати, торгъ, гость, долгъ, платити* та ін.), засвідчуються похідні від них лексеми на означення понять, пов'язаних з торгівлею: *торговля, купля, коупленина, торговець, торговлянинъ, поплатъ, поплатокъ, купєць* та ін. У процесі семантичного розвитку загальновживаних слів з'явилися похідні утворення — терміни *приходъ, доходъ, прибытокъ, изыскъ* та ін., які закріпилися в ужитку на пізніших етапах розвитку української мови.

Внаслідок нових міжетнічних контактів у процесі торгово-економічних відносин у староукраїнській лексиці, пов'язаній з торгівлею, з'явилися в XIV—XV ст. нові запозичення, переважно з романських і германських мов через посередництво старопольської і старочеської: *гандель, рынокъ, крамъ, броваръ, ярмарокъ, коштъ, раховати, сума, высумовати,* почасти — з тюркських — *бариш-никъ, ятка* та ін. Вони в свою чергу стали базою для наступного творення нових слів даної групи.

§ 29. Назви грошових одиниць. У функції загальної назви грошових одиниць в XIV—XV ст. виступає здебільшого слово *пинязи (пѣнязи, пєнєзи)* (ССУМ, 1386—1418, II, 146), успадковане від давньоруської мови, джерелом якого є н. Phening «дрібна монета» (Вг., 408). У формі однини це слово також уживалося у значенні найменшої грошової одиниці (П., 1386—1418, 72 та ін.). В аналогічному значенні з XV ст. виступає і слово *монєта,* як правило, із вказівкою на місце чеканки, чим визначався курс одних грошових одиниць по відношенню до інших з однойменною назвою, напр.: *монєта чєская, литовская монѣта, краковская монѣта* (ССУМ, I, 613); з XV ст. загальне значення грошових одиниць при одночасному функціонуванні інших назв поступово закріплюється за словом *гроши* (1401, 266), яке зберігає його і в сучасній українській мові.

Основною одиницею в системі грошово-товарних розрахунків, як і в давньоруській мові, продовжувала залишатись *гривна* (ССУМ, I, 262), вартість якої при паралельному функціонуванні локальних грошових одиниць під цією назвою постійно змінювалась: *гривна лядьцкая (польская), грывна подольская, грывна руская* (I, 262) [53]. Грошова одиниця, що дорівнювала вартості $^1/_2$ гривни, мала назву

[53] Пізніше, в XVI ст., вартість гривни коливалася в межах 2 крб. 22,85 коп.— 1 крб. 3,95 коп., хоч слід мати на увазі, що при цьому також, очевидно, взято до уваги один з її локальних еквівалентів. До того ж і реальна вартість карбованця в різний час у різних місцевостях була далеко не однаковою. Див.: *Худаш М. Л.* Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст., К., 1961, с. 151.

полъ гривни (ССУМ, 1378, II, 187). Монета невеликої вартості різної місцевої чеканки відома з XIV ст. під назвою *грошъ* (ССУМ, 1389, I, 266) (з лат. grossus [dēnārius] «великий [динар]» на відміну від малого — Br., 159), що в процесі освоєння староукраїнською мовою зазнала ряду змін у семантиці. Назва іншої дрібної грошової одиниці — *szelah* (ССУМ, 1388, II, 555) в формі *шеляг* (с.-в.-н. Schilinc «дрібна монета») вживалася ще на ранніх етапах утвердження нової української літературної мови на народнорозмовній основі. У значенні грошових одиниць невеликої вартості засвідчуються також *грошикъ* (1407, I, 266); *полугрошикъ* (*подольскии полугрошики* — П., к. XIV — п. XV, 112); *полъ гроша* (ССУМ, 1444, II, 187) [54]. Крім того, спорадично зустрічаються назви *аспръ* «дрібна монета» (1471, I, 81), *вердоунокъ* «четверта частина гривни» (XV, 164) (із ст.-п. wierdunek, ст.-ч. verdunk, с.-в.-н. vierdung), *скотєцъ, скотъ* (XV, II, 349; 1386—1418, 350 та ін.) — назва грошової одиниці, в основі якої лежить первісна практика використання в функції загального еквівалента товарів худоби та ін.

Назва *роубель*, що утвердилася пізніше у російській мові і відома в говорах української мови, в пам'ятках староукраїнської мови засвідчується з XIV ст.: князю Великому Олигарду десе(т) *рублевъ* грошей (П., 1347, 26).

За назвою металу, з якого звичайно виготовлялися гроші, з'явилася грошова одиниця *золотый (златыи, злотыи)*, вартість якого також залежала від місця чеканки: *золотыи оугорскии, золотыи татарскии* (ССУМ, 1423, 1479, I, 406) та ін. Функціонування грошових одиниць під цією назвою тривало і в пізніший період, хоча вартість їх зазнала значних змін [55]. Угорський дукат в документах XV ст. мав ще назву *золотыи оугръскыи чєрвлиниı* (399). Від назви монети з червоного золота походить і назва *червонии → червонецъ → червінець*, що ввійшла в ужиток у пізніший період спершу як назва золотої монети, а згодом і асигнацій, грошових знаків різної номінальної вартості.

З поширених у староукраїнській мові XIV—XV ст. назв грошових одиниць сучасна українська мова успадкувала тільки загальну назву — *гроші;* в розмовно-побутовому стилі продовжує функціонувати слово *червінець;* інші назви — *гривна (гривня), шеляг, золотий,*— засвідчувані в українській літературній мові нового періоду, належать до пасивних шарів її лексики, а вживання слова *руб(ль)*, як синоніма до *карбованця* обмежується розмовно-діалектним середовищем.

---

[54] Ці дрібні грошові одиниці по-різному співвідносяться з *гривною* залежно від її місцевої вартості. Так, *гривна слов'янська* вміщувала 48 польських срібних грошей, 36 шелягів (Br., 163); за свідченням Н. Горбачевського (стаття solidus), до складу польської гривни входило 60 шелягів (Горб., 336); монета чеської чеканки під назвою *широкий грошъ* прирівнювалася до $^1/_4$ гривни (ССУМ, 1377, I, 266).

[55] У XIX ст. на Правобережжі цією назвою позначалася монета вартістю 15 коп. (СУМ, III, 604).

§ 30. **Метрологічні назви.** У системі автохтонних метрологічних одиниць найдавнішими є міри антропометричного походження, насамперед довжини, назвами яких звичайно виступали слова на означення частин тіла (переважно руки) або їх рухів. Характер ділової писемності XIV—XV ст. дає матеріал для послідовного засвідчення лише назви *локоть*, що використовувалась як одиниця виміру тканини у роздрібній торгівлі: мы и(м) призволили оу ва(с) у ковнѣ в *локо(т)* и в ѳ(унт)... торгова(ти) (Рус., 1493, 50). *Пядь* як назва побутової міри засвідчується лише побічно: *пятипядное лукно; чотири пядное лукно* (АЗР, 1415, I, 38). Крім того, в переносному вживанні відоме *петка: петка* земли (ССУМ, 1430, II, 140).

У торгівлі окремими видами тканин використовувалися також спеціальні оптові одиниці виміру. Продаж сукна здійснювався на *поставъ* «сувій довжиною в 32 лікті (близько 16,5 м)»; ця одиниця бралася за основу при стягуванні мита та оподаткуванні: кнѧзю великому тфє(р)скому дано въ кракове... в̃ *поставы* сукна (Рус., 1488, 44). На означення меншої оптової одиниці засвідчується назва *полъ поставъ*, а в молдавських грамотах як синонім назви *поставъ* іноді засвідчується *вигъ* (з угор. vég «сувій») (ССУМ, 1449, I, 171).

Як назва одиниці відстані найчастіше засвідчується відома і в сучасній українській мові назва *миля* (ССУМ, 1322, I, 594), що походить від лат. mille passus «тисяча кроків» [56]. У сучасній українській літературній мові назва *миля* зберігається в спеціалізованому значенні одиниці вимірювання відстані на морі, що є порівняно недавнім семантичним запозиченням з анг. mile; давніше загальне значення збереглося в усно-народній художній творчості.

У значенні одиниці виміру сипких тіл і рідин у пам'ятках XIV—XV ст., як і в пізніший період, звичайно виступає різний посуд відносно сталої місткості. На матеріалі пам'яток цього періоду у значенні метрологічних одиниць, успадкованих від давньоруської мови, засвідчуються *лукно, кадь, бочка, ведро* та ін. *Лукно* в метрологічній практиці використовувалося переважно як міра меду різної місткості (свідчення про місткість лукна дуже суперечливі — від 25 до 150 кг і більше), що вийшла з ужитку на початку XVI ст.: У Москалевичахъ с Сичевской земли идєть *пятипядное лукно*... у Булгаковичохъ 2 лукнѣ пятипядныхъ (АЗР, 1415, I, 38). В аналогічному значенні виступає і *кадь:* старецъ зъ братьєю дають двѣ *кади* меду по шести пудов (1483, I, 103). *Кадь* як назва метрологічної одиниці рано звужує сферу використання (у XVIII ст. є лише окремі згадки про *кадь* як одиницю виміру, що використовувалася у винокурінні), а в нові часи — на час утвердження в українській літературній мові народнорозмовної основи назва *кадь* зберігається лише в деяких похідних утвореннях — *кадка, кадіб* та ін. (Гр., II, 206—207).

---

[56] Метрологічне значення цієї одиниці прирівнюється до 5551—12 057 м — залежно від місцевих стандартів (див.: *Stamm E.* Staropolskie miary. Warszawa, 1939, cz. 1, s. 36).

Одним із найпоширеніших метрологічних термінів, здавна відомих у східнослов'янських народів на означення основної міри об'єму і місткості, є *бочка* (місцеві метрологічні стандарти цієї одиниці мали значні відмінності — від 100 до 400 л і більше). Ця назва широко засвідчується в пам'ятках XIV—XV ст. і пізнішого періоду у значенні міри сипких речовин (насамперед зерна), хмільних напоїв і т. ін.: С того села... хоживало на(м)... чотыри *бочки* пива (Рус., 1499, 63). У молдавських грамотах у значенні міри невизначеної місткості для меду засвідчується назва *бєрбєница* (ССУМ, 1458, I, 92) (з угор. berbence «діжка»), що відома тепер в деяких південно-західних говорах як назва дерев'яної довгастої діжки для зберігання сиру та інших молочних продуктів (Гр., I, 50).

У метрологічному значенні використовувалося слово *ведро* (розмір цієї одиниці також зумовлювався місцевими стандартами — від 10 до 46 л): мы имаємъ съ тоє земли давати... в годъ пять *вєдєръ* меду кієвское мѣры (Рус., 1499, 31).

З кінця XIV — початку XV ст. набуває поширення одиниця виміру сипких тіл і рідин під назвою *колода*, яку деякі дослідники вважають специфічно староукраїнською мірою: одну *колоду* дають ись лану а по два гроша широкаю (П., між 1386—1418, 72). Подібно до інших давніх метрологічних одиниць цього ряду сталої місткості *колода* не має (пізніше так званий переяславський четверик, що називався також колодкою, вміщав близько 80—88 кг).

З інших назв одиниць виміру сипких речовин і рідин, що з'явилися на грунті української мови в XIV—XV ст., засвідчуються *корєцъ* [57] (ССУМ, XV, I, 497), *ручка* [58] (1463—1478, II, 309), *караиманъ* [59] (1471, I, 470), *носатка* (Т. Карт., 1494), *насадка* [60] (ССУМ, 1499, II, 25). Є поодинокі свідчення вживання у значенні міри для меду слова *вѣко*[61] (АЗР, 1494, I, 145).

У 1289 р. у грамоті князя Мстислава Даниловича вперше на східнослов'янському грунті в метрологічному значенні фіксується слово *цеберъ* (пор. лит. kibiras «відро») [62], не відзначене в пам'ятках XIV—XV ст., проте добре відоме в метрологічній системі різних частин українських земель пізнішого періоду.

Широким метрологічним діапазоном характеризується спільнослов'янська лексема *мѣра*, що виступає в ранніх пам'ятках староукраїнської мови як у значенні загальнометрологічного поняття (пять ведеръ меду кієвскоє *мѣры* — Рус., 1499, 31 та ін.), так і у вузькому значенні спеціальної одиниці місткості меду, а частіше —

---

[57] Місткість його пізніше прирівнювалася до 123 л.

[58] Міра для меду місткістю до 24,5 л.

[59] Міра для меду місткістю до 1,5—1,75 відра.

[60] Міра рідини місткістю близько 4 відер.

[61] Воно відоме у давній метрології інших слов'янських народів у значенні міри рідин і сипких речовин місткістю близько 25 л (див.: *Sedlaček A.* Paměti a doklady o staročeských mirách a vahách.— Praha, 1923, с. 100).

[62] *Геньсорський А. І.* Галицько-Волинський літопис. К., 1961, с. 139.

одиниці визначення місткості сипких тіл (зерна) [63]. З XV ст. досить ходовою одиницею визначення місткості виступає *полумерокъ* (прирівнювався до $^1/_8$ колоди — ССУМ, 1489, II, 187). В той же період як назва спеціальної млинарської міри (пізніше вона прирівнювалася до 16—25 кг) засвідчується слово *мерька:* С того млына идеть на городъ *мерьки* (Рус., 1480—1484, 42). Розвиток системи метрологічних одиниць сипких речовин і рідин в наступний період здійснювався по лінії поділу основних одиниць на дробові частини, що дістало своє відображення у назвах числівникового походження.

Об'єктом визначення площі поверхні були лише оброблювані ділянки землі. Площа земельних володінь — оброблюваних і необроблюваних земель (лісів, сіножатей, урочищ і т. ін.) — визначалася через детальний опис їх природних меж або перелік природних чи штучних межових знаків: Дали єсмы єму. годлѣ поле. што же лежитъ ѡ(т) бохурѧ болше милѣ. то поле пустинѧ. А тернаву рѣку, имивши с убою стороною. Оли же до верха рѣки тоѣ, и полѧ всѧ што суть по рѣцѣ той... (П., 1378, 59).

Визначення площі земельних ділянок тісно пов'язане з культурою землеробства. З часів Київської Русі у східних слов'ян відома одиниця визначення площі оброблюваної землі за назвою знаряддя обробітку — *плоугъ,* але більшою мірою вона була поширена в західних слов'ян [64]. У пам'ятках староукраїнської мови ця метрологічна одиниця засвідчується рідко: Горо(д) житоми(р) а на городе... есть сеєное пашни досыть по одномъ *плоузе* (ССУМ, бл. 1471, II, 154). Пізніше вживання цієї лексеми в метрологічному значенні не простежується.

В пам'ятках староукраїнської мови подальших століть засвідчується семантично однотипний з назвою *плугъ* метрологічний термін *соха* (як назва поземельної міри площею 2,5 десятин *соха* відома ще донедавна на Чернігівщині — Гр., IV, 170—171): А земли подъ тыми людьми всее пашноѣ на полпяты *сохи* (АЮЗР, 1550, I, 127). Хоч у пам'ятках XIV—XV ст. цієї назви не виявлено, наявність похідного утворення *посощина* «поземельна подать від сохи — одиниці вимірювання землі» (ССУМ, 1499, II, 204) свідчить про певне поширення її в ранній період староукраїнської мови.

Ряд назв одиниць визначення площі оброблюваних земель пов'язаний з наділами селянських господарств, хоч метрологічний зміст їх у кожному конкретному випадку окреслений не зовсім чітко. В метрологічному значенні в ранніх пам'ятках староукраїнської мови виступають *кгрунт* (ССУМ, 1322, I, 267) як загальна назва належ-

---

[63] Міра прирівнювалася до 100 кг (див.: *Sochaniewicz K.* Terminologia czerwonoruskich miar nasypnych (zbożowych) w XV i XVI w.— Zapiski Numizmatyczne, 1925, N 2, c. 68).

[64] *Sedlaček A.* Зазнач. праця, с. 55—56; російські метрологи вважають, що *плугъ* (землі) дорівнював близько 5—10 гектарам оброблюваної землі (див.: *Устюгов Н. В.* Очерк древнерусской метрологии.— Исторические записки, 1946, т. 19, с. 306; *Черепнин Л. В.* Русская метрология. М., 1944, с. 27).

ного кому-небудь земельного наділу, *жеребій* «земельний наділ, що дістався власникові за жеребком, а пізніше у спадщину»: *жеребей* земли... съ всѣмъ доходомъ (П., 1362—1392, 37). В аналогічному значенні вживалися й назви *земля* (ССУМ, 1359, I, 395), *дворище* (1427, 288). Значення метрологічних одиниць мали також спеціальні назви оброблюваних ділянок: *ланъ* (ССУМ, 1386—1418, I, 538), *нива* (1375, II, 46), *рольа* (1407, 301) [65].

Площа оброблюваних ділянок визначалася також кількістю висіяного зерна в мірах сипких тіл: а всего того селища и поля на пять *бочокъ* (П., 1347, 26).

З необроблюваних ділянок об'єктом орієнтовного визначення площі були сіножаті, розміри яких у XIV—XV ст. і в наступний період обчислювалися кількістю збираного з них сіна в *стиртахъ, копахъ, стогахъ, возахъ* і т. ін.: Сеножати на *стирту* сѣна и на *стогъ* сѣна (П., 1347, 26).

Як назва земельної міри в пам'ятках староукраїнської мови засвідчується також слово *слѣдъ:* И мы, того досмотревши... тые есмо два *слѣды,* Мишковщину и Петровщину, Ганци есмо присудили (ССУМ, 1494, II, 359). Метрологічне значення цього спільнослов'янського слова, засвідчуване у староукраїнській мові, пов'язують з вимірюванням земельних ділянок кроками [66]. Проте більш імовірно, що ця назва семантично споріднена з іншими словами цього ж кореня, які виражають значення «спадщина, спадкоємність». Пор. *послѣднии* «майбутній, спадкоємний» (1395, 203); *наслѣдникъ* «наслідник, наступник» (1499, 25). Метрологічний зміст його, очевидно, пов'язаний з наділом, що залишався у спадщину від кого-небудь. Певною мірою на користь такого припущення свідчить і контекст грамоти, в якій слово *слѣдъ* вперше вжите в значенні одиниці виміру земельної площі поряд з патронімічними назвами.

Загальне поняття «тягар, маса предмета» у ранніх пам'ятках староукраїнської мови виражалося словом *вага.* Оскільки в період феодальної роздрібненості в різних місцевостях були прийняті різні системи метрологічних одиниць, в тому числі й вагових, у семантичний діапазон слова *вага* одночасно входило й поняття «система одиниць», у зв'язку з чим слово супроводжувалося конкретизаторами: dwi sztuki srebra *wahy kiiowskuj* funtów dwisty (Рус., 1450, 28). Як синоніми до *вага* «тягар» засвідчується і слово *вѣсъ* (ССУМ, 1388, I, 232).

У функції назви пристрою для зважування засвідчуються *безмѣнъ* та *камѣнь вѣсячій:* тивуномъ дохода ихъ *безмѣномъ* не давати, но давати имъ тивуномъ доходъ у нашь *камень вѣсячій* у Меньскій (П., 1396—1413, 130). Ці назви відомі також у значенні одиниць

---

[65] На думку метрологів, ці назви, насамперед *жеребій* і *ланъ,* успадкували реальний зміст згаданої вище давньої слов'янської поземельної міри під назвою *плугъ* (*Sedlaček A.* Зазнач. праця, с. 40—41; *Stamm E.* Зазнач. праця, с. 3—4).

[66] *Гумецька Л. Л.* З історичної лексикології української мови.— Мовознавство, 1978, № 6, с. 14.

ваги різної величини [67]. Послідовніше в цьому значенні виступає *камень*, що прирівнювався до 24—50 фунтів [68].

Аналогічне значення мала також назва *кантарь* (з тур. kantar «міра ваги в 125 фунтів» — Пр., I, 292), засвідчувана в деяких молдавських грамотах у значенні одиниці ваги: на головноє мыто оу сочавѣ ѡ(т) ві *кантари*... одинъ рубєль сєрєбра (Рус., 1408, 71). У пізнішому вжитку ця назва збереглася, як і *безмѣнъ*, лише на означення нескладного пристрою для зважування (докладніше див. про це § 55).

Як синонім назви *камень* у пам'ятках XIV—XV ст. засвідчується успадковане з давньоруської мови слово *поудъ*, *пудъ* (з н. pfund лат. pondus «вага») (ССУМ, 1470, II, 275). З метрологічним значенням назва *пуд* успадкована сучасними східнослов'янськими мовами.

З інших успадкованих від давньоруської мови назв одиниць ваги засвідчується *гривна* (ССУМ, 1359, I, 262), що звичайно використовувалася при визначенні ваги коштовних металів або виробів із них [69].

Назва *фунтъ* (того самого походження, що й *пудъ*) у староукраїнських пам'ятках засвідчується спершу у зв'язку з торгівлею привізними товарами: тотъ маетъ старостѣ нашому заплатити два *фунты* перцу (П., 1388, 87). Як метрологічна одиниця *фунтъ* превалює в роздрібній торгівлі пізнішого періоду: мѣщанє троцкие. дозволили в локо(т) и (в) *ѳунтъ* торгова(ти) и со(л) продава(ти) (Рус., 1493, 50).

Метрологічні назви, засвідчені в ранніх пам'ятках староукраїнської писемності, грунтуються на давній східнослов'янській народно-метрологічній практиці, що в своїх основних рисах зберігається в побутовій метрології і в наші дні.

§ 31. Назви часових понять. Староукраїнська мова успадкувала від давньоруської і більшість уживаних в ній назв часових понять. Загальними темпоральними назвами, як і в давньоруській мові, в XIV—XV ст. продовжують виступати *верема*, *врема* та *часъ*, причому останнє поступово витісняє з ужитку слова *верема* та *врема* і пізніше стає єдино нормативним. На матеріалі пам'яток XIV—XV ст. виразно помітна розгалуженість темпоральних значень цих слів, зокрема слова *часъ*, їх фразеологічна активність. Так, Словник староукраїнської мови фіксує слово *часъ* на означення як загального темпорального поняття, так і окремих відрізків протікання дій, та ряд словосполучень, які збереглися з незначними модифікаціями і в сучасній українській мові, зокрема *до сєго часу, до того часу, до тыхъ часовъ, того часу, тым часом, в одинъ час, на вѣчные часы, до нинѣшиного часѣ* тощо (ССУМ, II, 531—532).

---

[67] *Ісаєвич Я.* Деякі питання української метрології XVI—XVIII ст.— Науково-інформаційний бюлетень / Архівне управління УРСР, 1961, № 2, с. 12.

[68] *Винник В. О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966, с. 130—131, 137.

[69] Давньоруська *гривна* за вагою прирівнювалася до пізнішого *фунта* — 408,5 г. (див.: *Устюгов Н. В.* Зазнач. праця, с. 309), проте паралельне функціонування цих назв у пізніший період свідчить, що це були різні одиниці: гривна прирівнювалася від 246 до 272 г. (див.: *Худаш М. Л.* Лексика..., с. 145).

На означення дуже великих, хоч і не чітко окреслених, відрізків часу в пам'ятках XIV—XV ст. засвідчується слово *вѣкъ* (ССУМ, 1389, I, 227), відоме в давньоруській та інших слов'янських мовах. Воно було досить продуктивним компонентом фразеологізмів, різних прикметникових конструкцій з темпоральним значенням: *во вѣки вѣковъ, въ вѣкы вѣчныє, до вѣка вѣчного, из вѣка вѣчного, на вѣки вѣка, на вѣкъ вѣкомъ, на вѣки вѣчныѣ* та ін. (ССУМ, 1322 і далі, I, 228).

Темпоральні значення мали також похідні утворення від *вѣкъ: вѣчнє* (*вечънє, вечнє, вѣчнѣ, вѣчно* та ін.) «навічно, назавжди» (ССУМ, 1401, I, 232), *вѣчность* у спеціальному вживанні щодо постійного збереження документом юридичної сили (1424, 233), *вѣчный* з досить розгалуженою темпоральною семантикою — від вказівки на необмеженість у часі до ствердження незмінності, усталеності чого-небудь (1404, 233—234) та ін.

Досить виразно й чітко в пам'ятках XIV—XV ст. представлені назви на означення конкретних часових понять — року, місяця, тижня, дня. Це було зумовлене потребами точного датування юридичних документів. Крім року (за літочисленням «від створення світу» або «від народження Ісуса Христа»), місяця, дня місяця і дня тижня, зазначалися також церковні свята і дати християнського церковного календаря. Іноді один або кілька з названих компонентів датування опускалися (частіше місяць, день місяця або тижня): Деялосе в Луцку, передъ святомъ Яна светого Хрестителя, року отъ нароженя Сына Божого тысеча триста осмъдесятъ девятого, месеца июня осмнадцатого дня, индикта третего (П., 1389, 103).

Поняття «рік» у пам'ятках XIV—XV ст. передавалося словами *лѣто, рокъ, годъ;* у молдавських грамотах в цьому значенні зрідка засвідчується також південнослов'янізм *година* (ССУМ, 1471, I, 246).

Спільнослов'янська лексема *лѣто*, основне значення якої в слов'янських мовах пов'язане з поняттям теплої пори року, на матеріалі пам'яток староукраїнської мови раннього періоду фіксується лише в темпоральному значенні, успадкованому від давньоруської мови. Слово *лѣто* в датуванні пам'яток виступає як основне.

Лексема *рокъ*, успадкована від праслов'янського періоду [70], в пам'ятках XIV—XV ст., як і в давньоруській та західнослов'янських мовах вживається в основній частині текстів грамот у значенні «термін, строк» [71]; проте вже з другої половини XIV ст. вона зустрічається в формулах датування грамот (П., 1389, 103) з чітко визначеною темпоральною семантикою «рік».

Лексема *годъ*, що в давньоруській мові вживалася в ширшому значенні «час», «термін», «рік», «вік» (Ср., I, 537, 538), у ранніх пам'ятках староукраїнської мови, як і в пам'ятках пізнішого періоду, засвідчується лише в значенні «рік». За спостереженнями дослідників, слово *годъ* у цьому значенні вживалося переважно в основній частині грамот при визначенні терміну повернення боргу, сплати

---

[70] *Черных П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии. М., 1956, с. 135.
[71] Питання історії української мови. К., 1970, с. 56.

податей, виконання зобов'язань тощо [72]. В наступні періоди історії української мови помітна тенденція до обмеження вживання лексеми *годъ*, поступового витіснення її словом *рік*, яке усталилося в сучасній українській мові як літературна норма, хоча у частині говорів *год* продовжує функціонувати як діалектно-розмовний синонім до слова *рік*. *Лѣто* згодом спеціалізувалося як назва теплої пори року, хоча залишки його ширшого темпорального значення простежуються і в сучасній мові (СУМ, IV, 527, 530).

У формулах датування ранніх пам'яток староукраїнської мови часто міститься вказівка на *индиктъ* (гр. 'ιγδικτος, лат. indiktio «проголошення») — відлік часу за п'ятнадцятирічними циклами, прийнятий у середні віки в християнській церкві.

Для вираження темпоральних понять у пам'ятках XIV—XV ст. використовувалися також назви пір року. Крім слова *лѣто,* яке в цих пам'ятках фіксується лише в значенні «рік» (ССУМ, I, 564), з інших назв цього ряду засвідчено *осєнь* (1482—1491, II, 93) та *зима* (1433, I, 399), значення яких без будь-яких змін успадкувала й сучасна українська мова.

В похідних утвореннях від *весна, лѣто* і *зима* звичайно виражені темпоральні значення, хоч іноді й недосить чітко: *веснина* «весняний посів, ярина» (ССУМ, 1440, I, 168), *лєтє* «влітку, літом» (XV, 544), *лєтошнии* «торішній» (1484, 544), *лєтовище* «місце літнього перебування людей або худоби» (1429, 564), *зимє* «взимку, зимою» (XV, 399).

У значенні $^1/_{12}$ частини року в пам'ятках XIV—XV ст. послідовно засвідчується лексема *мѣсяць* (ССУМ, 1322, I, 629) Специфічний словник ділових документів зумовив уживання в них слова *мѣсяць* лише в його вторинному темпоральному значенні.

В пам'ятках XIV—XV ст. представлені всі латинські назви місяців християнського календаря: *гєнварь (гєнарии, гєнарь, гєнварїи, гєнваръ* та ін.) (ССУМ, 1403, I, 241); *ѳевраль* (*фебруаріи, фєвроуаріи* та ін.) (1429, II, 590); *мартъ* (1375, I, 578); *априль (апрылїи* та ін.) (1428, 78); *маи* (1404, 571); *июнь* (*їоуніи* та ін.) (1389, 456); *іюль (июлии)* (1401, 456); *августъ (аугоустъ)* (1400, 64), *сєнтєбрий* (*сєнътябръ, сєнтєбрь, сєнтєврий* та ін.) (1424—1425, II, 338); *октябрь* (*октобръ, октоврїи* та ін.) (1388, 80); *ноябрь* (*ноєврїє, ноємбрь, ноємврїє, ноємври* та ін.) (1378, 57); *дєкабрь (дєкємврїи)* (1322, I, 292).

Наявність численних відмінностей у графічному оформленні латинських назв християнського календаря відображає процес освоєння цих назв в різних регіонах функціонування староукраїнської книжної мови.

В пам'ятках пізнішого періоду з'являються й українські народні назви місяців, які усталилися згодом у літературному вжитку. Деякі латинські назви в розмовному обігу на окремих частинах української етнічної території функціонують і досі.

[72] Там же, с. 55.

Важливим засобом датування в пам'ятках староукраїнської писемності XIV—XV ст. і наступного періоду є хронологічна прив'язка подій, про які йшлося, до дат християнського календаря. Церковнослов'янські назви свят поступово витіснялися народними, утвореними на староукраїнській основі: *вєликъ день* (ССУМ, 1411, I, 162), *водохрєщи* (1393, 184), *покрова* (1395, II, 179), *пилиповъ постъ* (1487, 145) та ін.

Назви днів тижня, успадковані з давньоруської мови, в документах раннього періоду староукраїнської писемності відзначаються широким фонетико-графічним і морфологічним варіюванням, хоч в основних своїх модифікаціях наближаються до вживання у сучасній українській мові.

Спільнослов'янське слово *нєдѣля* (ССУМ, 1378, II, 35), первісне значення якого пов'язане з неробочим днем семиденного тижня (Br., 760), у пам'ятках XIV—XV ст. вживалося, як і в інших слов'янських мовах, також у значенні «тиждень»; сучасна українська мова зберігає первісне значення цього слова, хоча у говорах назва *неділя* функціонує як діалектно-розмовний синонім до *тиждень*. На означення семиденного проміжку часу вживалося слово *тыждєнь*, що є давнім спільним польсько-українсько-білоруським утворенням (п. tydzień, блр. *тыдзень*). Первісно це слово в буквальному розумінні означало «той самий день, що повторювався після семи днів» (Br., 588). Пор.: а пса(н) в олтушъковѣ во вторни(к) оу *тыи жо днь* по оуспеньи стѣи бци (ССУМ, 1424, II, 440); а писанъ листъ оу коломыи оу *тыжьднь* по стмь михаилѣ (1398, 453) [73]. На матеріалі давньоруської мови ця назва не засвідчується, але відома вона ще в деяких західно- та південнослов'янських мовах.

В основі староукраїнської, як і загальнослов'янської тижневої номенклатури лежить порядковий принцип: назви всіх днів тижня, крім суботи, пов'язані з неділею.

Первісне значення назви *понєдѣлокъ, понєдѣлникъ* (ССУМ, 1388, II, 192) пов'язується з першим днем, який ішов після неділі.

Назви *вьторокъ, вторникъ* (ССУМ, 1404, I, 226), *четвергъ, четвертокъ* (1369, II, 540), *пятница, пятокъ* (1400, 282), пов'язані відповідно з другим, четвертим і п'ятим днями тижня; *сєрєда, срєда* (1388, 339) — середина тижня (неділі).

Серед назв днів тижня спільнослов'янського походження, засвідчуваних у ранніх пам'ятках староукраїнської мови, окремо

---

[73] За А Брюкнером, джерелом укр. *тиждень* є п. tydzień (Br., 588). Проте, беручи до уваги певну відмінність морфологічної структури цього слова в українській і польській мовах і засвідчення на українському грунті його первісної нестягненої форми, видається слушною думка проф. Й. О. Дзендзелівського, який, досліджуючи українсько-західнослов'янські лексичні паралелі, відзначає, що «крім звичайних запозичень в один чи другий бік, внаслідок... тривалих та інтенсивних контактів у різні періоди появлялося і чимало спільних українсько-польських чи українсько-словацьких, українсько-польсько-словацьких міжмовних чи, вужче, міждіалектних утворень» (див.: *Дзендзелівський Й. О.* Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. К., 1969, с. 6).

стоїть назва шостого дня тижня — *субота* (ССУМ, 1388, II, 397), що є давнім спільнослов'янським запозиченням з давньоєврейської мови через давньогрецьку.

Не зовсім повно в пам'ятках XIV—XV ст. представлена лексика, що відображає членуванння часу в межах доби. Крім давніх спільнослов'янських назв *день* та *ночь*, засвідчується лише *полъдень* «середина дня» (ССУМ, XV, II, 188). Назви інших частин дня представлені тільки прислівниковими утвореннями: *заоутра* «вранці» (1476, I, 338), *вечеръ, вечерь* «увечері» (1448, 170), похідне від нього *оучера* «вчора» (1436, 492). Неповнота засобів вираження часового членування в межах доби зумовлюється не стільки їх відсутністю в тогочасному живому народному мовленні, скільки специфікою ділових документів.

Успадкована в своїй основі від давньоруської мови система назв часових понять староукраїнської мови продовжувала з незначними змінами функціонувати і в наступні періоди історії української мови.

§ 32. Адміністративна і суспільно-політична лексика. Серед інших тематичних груп цей лексичний шар в актовій мові XIV—XV ст. займає найбільш значне місце. Строкаті (певною мірою) щодо складу і походження, часто ізольовані у функціонуванні (територіально марковані), всі його підгрупи зберігають однорідність у визначальних лексико-семантичних розрядах, зумовлену сталістю давньоруської писемної традиції та спільними тенденціями внутрішнього розвитку мови української народності, хоча з другої половини XIV ст. і протягом XV ст. українські землі входили до складу різних державних об'єднань.

Суспільно-політична і соціально-економічна лексика. До власне суспільно-політичної лексики за матеріалами пам'яток можна віднести такі функціональні групи слів: а) назви представників різних соціальних верств феодального суспільства; б) назви урядових осіб, їх титулів та понять, пов'язаних з державним управлінням і самоврядуванням.

Передусім зауважимо, що найбільш загальне поняття «народ, плем'я» передається у джерелах давньоруською лексемою *языкъ*, яка означає також представника певного народу, племені: имают нас остерегати и оборонити съ оусих сторон и от каждого на свѣти *языка*, и от Тоурковъ и от Татар и от Оугорь (ССУМ, 1468, II, 579); а тако(ж) тоты люди да имаю(т) слободу... или руси(н) или грѣчи(н) или бу(д) какы *азы(к)* (1453, 579). На означення людини як члена суспільства виступають сингулятивна назва *чоловѣкъ* (1352, 546) і множинна *люди:* ведомо чынимо тымъ теперешнимъ, яко и на потомъ будучого веку *людемъ*, до которыхъ ведомости тотъ нашъ листъ прыдетъ (ССУМ, 1389, I, 566). Як і в давньоруський період, слово *люди* позначає переважно феодально залежне сільське населення і часто супроводжується означеннями, що вказують на виконувані повинності і права: *чорные люди* «селяни, які мали власні земельні наділи і платили феодалові податки» (ССУМ, 1392—1393, II, 547),

люди тяглые «власники дрібних земельних ділянок, які зобов'язувалися платити феодалові чинш і виконувати тяглову повинність» (1471, I, 567), *люди отчизныи (отчинныи)* «феодально залежні селяни, позбавлені права виходу» (1498, 567), *люди данные* «особисто вільні селяни, які володіли власною ділянкою землі і замість військової служби зобов'язані були давати дань, переважно натурою» (1322, 279), *люди новые* «селяни, що перебували тимчасово у феодальній залежності з точно визначеним обсягом повинностей» (1471, 567), *люди похожие* «вільні селяни, які не мали земельної власності й орендували за контрактом ділянки землі у землевласників» (1490, 567) та ін. Більшість цих термінів була відома ще в давньоруський період (*чорные люди, люди тяглые, отчинные* тощо). В староукраїнських пам'ятках у цих термінах лексему *люди* спорадично заступає лексема *чоловѣкъ* (*человѣкъ тяглый, отчизный, новый, похожий* — ССУМ, II, 546). Поряд із словосполученням *человѣкъ отчизный* на означення феодально залежного селянина, позбавленого права переходу до іншого землевласника, починає уживатися однослівна назва *отчичъ:* дали есмо емоу тыи дворища самому пахати и люди садити у въ *отчичовъ мѣста* на тых пустыхъ земляхъ (1454, 113). Це нове спеціальне значення розвинулося на базі переосмислення вихідних: 1) «спадкоємець батьківського майна» (відоме за давньоруськими пам'ятками — Ср., II, 832); 2) «землевласник» (за староукраїнськими джерелами). Новоселець, тимчасово звільнений від повинностей і податків, одержував назву *волянинъ* (пов'язане з *воля,* пор. словосполучення на *воли седети* «бути звільненим від повинностей і податків»): А изъ рашювъскои волости приходитъ полъ тритья ста коло(д) опроче *волянъ* што *на воли сѣдять* (1386—1418, I, 196).

Продовжують уживатися спільнослов'янські терміни-синоніми *смердъ* «феодально залежний селянин-землероб» (ССУМ, XV, II, 361), *холопъ* «феодально залежний селянин» (1352, 511), *роба* «селянка, особисто залежна від феодала» (1352, 293). Із словом *роба* генетично пов'язане нове слово *паробок,* що позначає феодально залежного челядника, двірського слугу: а челяди два *паробки* а три жонъки а троє детє(и) (1471, 127). Згодом це слово набуло значення «молодий мужчина», «неодружений чоловік» (СУМ, VI, 80). Лексема *моужикъ* «селянин» виступає з характерним означенням: *панскии моужыки* (ССУМ, 1499, I, 619). Загальною назвою невільної робочої сили є *челядь* — давній праслов'янський термін (1447—1492, II, 533), що виражає також значення «домочадці»: дали єсми єму... двѣ *челѣди*... съ всѣми своими *челѣдми* (1435, 534). Із назвою *моужыкъ* починає співвідноситися апелятив *селянинъ* «житель села, який займався землеробством; селянин»: Частокро(т) бываю(т) села поуста пановъ коли *селяна* (!) идоу(т) про(ч) от свои(х) пановъ бє(з) вины (XV, 336).

На означення жителя міста, городянина, замість назви *мѣстичъ* (ССУМ, 1341, I, 627), відомої у давньоруській мові, з другої половини XIV ст. поширюється і поступово відтісняє її інша словоформа, що передавалася в пам'ятках рядом варіантів: *мѣстьчанинъ* (ССУМ, 1408, I, 629), *мещанинъ* (1388, 630), *мѣщанинъ* (1458, 630).

Засвідчене у давньоруських пам'ятках слово *слоуга* (Ср., III, 423) розширює свою семантику. Воно позначає тепер не тільки челядника, прислужника, а також: а) селянина, який одержував ділянку землі і був звільнений від податків з умовою несення військової служби (в томъ селє с отамоно(м) пАть *слоу(г)* а слоужба ихъ то(л)ко на во(и)ноу ходити — ССУМ, 1471, II, 353), б) підданого короля чи князя (А сє А король казимиръ... далъ єсмь *слузѣ* своєму иванови дворищє заньво — 1349, 353), в) службову особу (вєликому королєви владиславу... служба о(т) *слуги* твоєго о(т) костька судьѣ перємышльского — 1386—1418, 353). Новими є загальні назви безземельного селянина *гольтАи* (1471, I, 250) та *уломокъ* (XV, II, 475) (ст.-ч. holomek, ст.-п. gołomęka, gołomek). Поширюється слово *кмєть,* яке набуває значення «незакріпачений оброчний селянин з правом виходу» (1377, I, 478). Підданий, що не мав земельної власності, іменується *оубогый* (1457, II, 461). Аналогічний прикметник уживається при вказівці не лише на особу, що не належала до привілейованого стану, а й на бідняка (XV, 461).

Як і в давньоруський період, знатна особа в общині іменується *моужъ:* а кому сѣ оузри(т) кри(в)да на ты(х) люди, а о(н) да ищє(т) и(х) прА(д) старицѣ (!) алибо прА(д) свои *моужи,* иного су(д)цѣ да нє имаю(т) (ССУМ, 1453, I, 619). До нових слів передусім треба віднести уживану на означення представників вищого соціального стану назву *панъ* (ст.-ч., ст.-п. pan): оучинит(ь) которыи добрыи члвкъ кривду, любо воєвода а любо *панъ* оучинити исправу ис нимь (1352, II, 125). Це була також офіційна форма звертання до людей цієї верстви, в тому числі й до найвищого володаря (монарха) (1349, 125). Уже в розгляданий період сфера функціонування цього слова визначається одним з його основних значень «володар, власник». Не випадковою є, очевидно, й заміна слова *бояринъ* назвою *панъ* на території Молдавського князівства, де остання — відома у давньоруській мові назва — означала великого землевласника, що займав високе суспільне становище. Пор. усталені словосполучення *бояринъ великий, бояринъ малий* (ССУМ, 1401, I, 116) — *панъ великий, панъ малий* (1453, 160).

Входять у вжиток фемінітивні назви *пани (паніи, панїА)* на означення жінки, *панна* — на означення дівчини з привілейованої верстви (XV, II, 123) (пор. ст.-ч., ст.-п. pani, panna).

У молдавській пам'ятці середини XIV ст. зустрічається також однокоренева назва *паноша* (ст.-п. panosza) на означення дрібномаєтного шляхтича, залежного від феодала (1433—1443, II, 124). Від слова *панъ* засвідчені інші деривати, що мають співзвучні паралелі у слов'янських мовах (зокрема в старочеській та старопольській), як-от: *пановати* (1499, 124) «бути володарем країни, мати владу» (пор. ст.-ч. panovati, ст.-п. panować), *панский* «який стосується пана, вчинений паном, належить панові» (1435, II, 124 та ін.) (пор. ст.-ч. panský, ст.-п. pański).

Людина, що несла службу при королівському, князівському або боярському дворах, при воєводах і старостах, які одержували в

умовне користування земельні володіння, іменується *двορенинъ* (1401, I, 290). Поряд із словом *дворянинъ* (зафіксованим в Новгородському літопису — Ср., III, 2) уживалися в староукраїнській мові слова *шляхта* (XV, II, 561) (ст.-п. szlachcię), *шляхтичь* (1388, 561 та ін.) (ст.-п. szlachcic, ст.-ч. šlechtic) та збірне *шляхта* (1438, 560 та ін.) (ст.-п. szlachta < с.-в.-н. slahte), що стосувалися дворянства феодальної Польщі та Литви. У XIV ст. зафіксоване слово *землянинъ* (ст.-п. ziemianin) — офіційна назва землевласника шляхетського стану (часто з польського панства, що осіло на українських землях): а се *земляне* панъ ходько быбельскии кадолъфовичь друздъ иванъко (1359, I, 397). Із словами *землянинъ* і *панъ* співвідносяться в цьому значенні й назви *дѣдичъ* та *отчичъ*, що виникли на основі переосмислення соціальних термінів, пов'язаних із формою набуття майна, власності (1390, 336). В українських пам'ятках XIV—XV ст. відображені назви правителів держав, князівств: *воевода* (титул правителя Молдавського князівства) (мл(с)тыю бжїею мы александръ *воевода*. господарь земли молдавскои чинимъ знаменито — Рус., 1411, 74); *великыи князь* (титул правителів Литовського, Московського, Тверського та ін. князівств) (мы *великии кнзь* витовтъ. дали есмо сюю нашу грамоту бедриху — 1429, 36); *король* (титул правителів Угорщини та шляхетської Польщі) (А се а *король* казимиръ... далъ есмь слузѣ... иванови дворище — ССУМ, 1349, I, 499). Слово *воевода* відоме в давньоруській мові як назва воєначальника, а також начальника міста й міського округу (Ср., I, 280). Останнє значення в українських пам'ятках з кінця XIV ст. трансформується в ширше: «намісник короля або великого князя» (ССУМ, 1352, I, 184 та ін.).

Загальне поняття «верховний володар» передається словом *господар (господарь, осподарь)*: А се а король казимиръ краковскии и куявьскии и *господарь* рускоѣ землѣ (ССУМ, 1349, I, 254); мл(с)тыю бжїею мы александръ воевода. *господарь* земли молдавскои чинимъ знаменито (Рус., 1411, 74). Похідний структурний варіант *государ* (hosudar) в документах литовської канцелярії пов'язується із володарями Литовської держави і Московської Русі (супроводжує титул великого князя): Pro to hosudar nasz welikiy kniaź Alexandr wskazal k Twoiey Miłosti (ССУМ, 1494, I, 257); И ты, княже, Иване, довѣдалъ бы ся на своемъ *государи:* похочетъ ли съ нашимъ господаремъ любви и докончанья и вѣчноѣ пріязни [74]. Факультативними синонімами слів *господар* та *государ* у значенні «єдиновладний верховний повелитель (правитель); монарх» в українських пам'ятках виступають слово *панъ* (II, 1404—1448, 125) та рідковживане (у документах молдавської канцелярії — стосовно молдавського воєводи) слово *господинъ:* мл(с)тїа бжїеа, азъ алеѯандръ воевода, и *гднъ*

[74] *Гринчишин Д. Г.* Із спостережень над адміністративно-юридичною лексикою в українських грамотах XIV—XV ст.— В кн.: Дослідження і матеріали з української мови. К., 1962, т. 5, с. 33.

въсеи молдовлахїискои земли, чинимъ знамєнито... (Рус., 1422, 76). Пор. також у сполученні: *самодєржавныи г[осподи]нъ* (ССУМ, II, 1393, 317), якому відповідала однослівна назва *самодєржєць* (супроводжує титул польського короля — 1361—1377, 317).

Від конкретних назв правителів утворилися назви держав за формою правління *кнѧзьство* (ССУМ, 1377, I, 482 та ін.), *королєвство* (1361, 498 та ін.), а від загальних назв верховних володарів — загальні назви на означення поняття «держава»: *господаръство* (1498, 254), *hosudarstwo* (1494, 257), *панство* (1388, II, 124 та ін.). До цього понятійного поля належить і лексема *дєржава:* тогда аксакъ пришолъ такъ таино на насъ аже нє было намъ никакоѣ вѣсти а ни слова алижь о(у)зрѣли єсмо єго оу нашои *дєржавѣ* (1392—1393, I, 295). Вона зберігає зв'язок із процесуальними значеннями («владарювання, панування», «виконування обов'язків старости, намісника, державця») і тому не випадково часто виступає назвою адміністративної одиниці, округу: дали єсми... сєла... оу цѣциньскои *дєржави* (1435, I, 295). Останнє значення згодом трансформувалося в нове поняття «самостійна країна із своїм урядом, держава».

Виявлене у джерелах XIV—XV ст. слово *оурѧдъ,* крім загального значення «умова, угода», передає додаткові «законна сила», «службове становище, посада» (ССУМ, 1433—1487, II, 484). Від нього утворилася назва *оурѣдникъ (оурѣднык)* на позначення особи, яка виконувала службові обов'язки в адміністративних та судових органах (1413, 483 та ін.).

Серед назв придворних посад та урядових чинів при королівському чи великокняжому дворах певний інтерес з погляду подальшої історії їх у системі мови мають слова *ключник* «придворний, який відав коморами молдавського воєводи» (ССУМ, 1425—1497, I, 477), *конюший* «боярин, що відав королівськими або княжними конюшнями» (1451—1497, 495), *подскарбий* «сановник, який відав державною або королівською скарбницею; скарбник» (1424, II, 169) (ст.-п. podskarbi), *дворникъ* «завідувач господарством молдавського володаря» (1395, I, 288), *канцлеръ* «хранитель печаті, керівник канцелярії» (1436, 470 та ін.) (ст.-ч. kancléř, ст.-п. kanclerz, лат. cancellarius), *кухмистръ* «сановник, який відав королівською кухнею» (1399, 531 та ін.) (ст.-ч. kuchmistr, ст.-п. kuchmistrz, с.-в.-н. küchenmeister).

Успадковане із давньоруської мови слово *ключникъ* позначало також керівника *ключа* (відомства, що збирало і зберігало медову та інші данини — ССУМ, 1401, I, 478). У молдавських грамотах слово *дворник* зрідка виступає як назва сільського старости та управителя маєтку митрополита (1435, 288 та ін.). Зустрічається в документах уже на правах слова російської мови давньоруська назва *окольничий* для означення постійного члена судово-адміністративної ради при наміснику-воєводі, яка разом з воєводою управляла Смоленською землею (1495, II, 79 та ін.).

Зміни в соціальному житті викликали зрушення в системі назв представників апарату влади в центрі і на місцях. Слово *намѣсникъ*

(*намѣстникъ*), уживане в давньоруській мові у значеннях «спадкоємець; наслідник», «представник світської або церковної влади», «тубілець», у Великому князівстві Литовському здебільшого є спеціальним терміном, що означає представника великого князя, який здійснює державну владу на певній території (ССУМ, 1401, II, 19 та ін.). У зв'язку із запровадженням на українських землях уряду старости, спочатку як начальника центрального управління Галицько-Волинськими землями, власне генерального старости (пор. панъ *староста* рускоѣ земли — 1359, 381), а згодом і як урядовця, що очолював певну адміністративно-територіальну одиницю, слово *староста* починає означати не лише представника короля, а й представника княжого управління: *Старосте* Луцъкому, маршалъку Волынское земли, пану Петру Яновичу (1489, 381); а *староста* каменецкїй тыж абы имал моц от своего господарѣ... над каждым от подданных... оучинити справєдливост людєм (1499, 381). Поширення влади старости спричинилося до того, що назва *намѣсник* починає означати не тільки помічника верховного правителя, а й помічника старости (starostin namisznik — 1413, 19), згодом також заступника митрополита й судді (XV, 19), тобто виявляється тенденція до поступового переходу спеціальної назви в загальну для передачі поняття «заступник». Значення «виконання обов'язків намісника» оформляється за допомогою похідного утворення *намѣстництво* (1495, I, 20). Рідковживаною стає назва *тивунъ* (успадкована із давньоруської мови — Ср., I, 961—963), яка означала службову особу у Великому князівстві Литовському, що брала участь в управлінні містом або територією, на якій діяло руське право (ССУМ, 1322—1500, II, 430). Із цим словом співвідноситься *ватаманъ* (1435, I, 156) — назва сільського старшини. Якщо у давньоруській мові слово *соцкий* було назвою чиновника в міському й сільському управлінні (Ср., III, 854), то у староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст. воно означає представника сільської влади, який стежив за виконанням селянських повинностей (ССУМ, 1368—1386, II, 370). До цього розряду належать назви дрібних урядовців *десятник* «збирач десятин» (1443, I, 298 та ін.) та *старєць* «волосна урядова особа в Литовсько-руській державі, яка збирала данину грішми і натурою та накладала на людей інші податі й повинності» (1433, II, 380).

Службова особа, яка наглядала за міськими укріпленнями, справністю міського замку, іменується *городничий* (ССУМ, 1449, I, 252; пор. *городъ* «укріплене місце з оборонними спорудами» — 1352, 253 та ін.). У зв'язку з наданням багатьом містам магдебурзького права з другої половини XIV й особливо у XV ст. поширюються в українській мові, як і в західнослов'янських, назви, що стосуються самоврядування в містах: *воитъ* «голова місцевого самоврядування і міського суду» (1359, I, 188 та ін.) (ст.-п. wojt < с.-в.-н. voget < < лат. vocatus, advocatus), *боуръмистръ* «виборний голова міської ради середньовічних міст; бургомістр» (1463, 132) (ст.-п. burmistrz, burgmistrz < с.-в.-н. bürge-, burge-, bürger-, burgermeister), *боургоуръ* (1437, 131; с.-в.-н. burger) чи *рѧдца* (*райца*) «міський радник»

(1500, II, 312) (ст.-ч. radce, ст.-п. radca). Від слова *войтъ* засвідчуються похідні утворення *воитовъ* «війтів», *войтовъство* «територія міського або сільського самоврядування, підлегла війтові» (1411, I, 188 та ін.). На означення дорадчих органів вживалося слово *сынъклитъ* «рада старійшин» (1322, II, 411) (ц.-сл. *синъклитъ* < гр. σύγκλητος), а також ряд неологізмів середини XIV — другої половини XV ст.: *рада* «дорадчий орган верховного правителя, рада»: тогды мы, исъ нашею вѣрною *радою* дали єсмо и потвердили єсмо єго правого всєго имѣнїа (ССУМ, 1361, II, 284) (ст.-ч., ст.-п. rada, с.-в.-н. rāt), *радити* «бути членом дорадчого органу, ради» (1322, 285) (ст.-ч. raditi < с.-в.-н. rathen), *радний* «член ради, радник» (1485, 285) (ст.-п. radny).

Не без впливу дієслова *радити*, що виражає здебільшого процесуальне значення «сприяти (кому), підтримувати (кого)», спостерігається тенденція до поступового вияву відповідного значення і в спеціальній назві *рада*: Сє я Ванко Скєрдѣєвич... вызнаваю, иж я... ис приѧтєлскою *радою*... кн(ѧ)зю Сємєну Василєвичу... продал єсми... отчизну свою (1470, II, 284).

Крім найбільшої на той час одиниці адміністративно-територіального поділу *земля* (Волынская *земля* — ССУМ, 1495, I, 396; гдрь подольскои *зємли* — 1375, 396; маршалок Луцкои *землѣ* — 1430, 396; подкоморній *земли* Холмское — 1491, 396 та ін.), пам'ятки засвідчують також успадковану давньоруську назву *волость* на означення сільської місцевості, взагалі території, що прилягає до великого міста, належить місту (таѧ сєла... в крємѧнєцкои *волости* — 1433, 192), а також нову *повѣтъ*, співвідносну з назвою *волость* (оу житомирском *повєтє* сєло Боурковцы — 1437, II,161; пор. також: оу Кременецькомъ *повѣтє* — 1496, 161; въ Городенскомъ *повѣтѣ* — 1500, 161). Слово *область* співвідносне також із ц.-сл. *власть* (ССУМ, 1322, II, 68) «влада», але вже розвинуло додаткове значення «земельна власність, земельне володіння» (69).

З адміністративним управлінням та势 пануванням пов'язується використання у пам'ятках синонімічних пар і рядів слів, напр.: *натискъ* «приневолення, примус» (ССУМ, 1454, II, 27), *втискъ*, *оутискъ* «гоніння» (1492, I, 204 та ін.), *нєволѧ* «примус, приневолення» (1352, II, 33 та ін.), що має також значення «неволя, рабство» (1456, 33).

Поняття «васал, ленник» передає слово *подданникъ* (ССУМ, 1453, II, 164). У дипломатичній сфері уживався ще ряд слів того самого кореня: *поддавати сѧ, поддати сѧ* «визнавати (визнати) васальну залежність (від кого), підкорятися» (1388, 164 та ін.), *подданный* «підданий» (1436, 165), *подданость* «васальна залежність, підданство» (1485, 165).

Ряд спільнокореневих слів — *служивати* (1455, 356), *служити* (1377, 356), *служба* (1366, 354 та ін.) означав виконання васальних повинностей, головним чином несення військової служби.

З поневоленням інших народів пов'язується використання сино-

німів *покорити* «підкорити» (ССУМ, 1484—1486, II, 179), *поневолити* (1499, 192).

Поняття «укласти договір, домовитися» передає ряд синонімів *договорити* (ССУМ, 1387, I, 312), *доконати* (1408, 313) (ст.-ч. dokonati, ст.-п. doconać), *доконъчати сє* (1496, 314), *оутвєрдити сє* (1494, II, 490). Від слова *докончати* «домовлятися, укладати договір» (ССУМ, 1478, I, 313 та ін., див. також *докончивати* — 1366, 314) засвідчена лексема *докончаньє* «угода, договір» (1366, 313 та ін.). Договірна грамота у джерелах XV ст. іменується *докончалная грамота* (1499, 314) або ж *верны листъ* (1468, 231). У значенні «послання» вживаються загальні назви *рѣчь* (тыижъ *рєчы* которыи и нашымъ посломъ до великого князя московъского послали єсмо — 1499, II, 313), *письмо* (1447—1492, 149) і *посольство* (1499, 204).

У дипломатичному вжитку використовувались слова з адміністративної сфери, а частіше загальновживані, що зазнавали спеціалізації: *прыстав* «особа, призначена для супроводу і охорони когось» (ССУМ, 1496, II, 270), *дворъ* «почет при монархові» (XV, I, 290), *порозоумѣти* «вивідати, розвідати» (1447—1492, II, 198), *границя* «кордон» (1400, I, 260 та ін.), *оукраина* «погранична територія держави, окраїна» (1496, II, 474), *вѣрно, вирно* «віддано, вірно», «згідно з умовою, точно» (1377, I, 230 та ін.), *вѣрность* «відданість, вірність» 1388, 230 та ін.), *высылати* (кого) «відряджати» (1495, 222) та ін. Крім давньої спільнослов'янської назви *посолъ* (1388, II, 203), яку засвідчено у складі термінологічного словосполучення *посолъ великий* «повноважний посол» (1496, 204), у джерелах XIV—XV ст. виявлено поліфункціональний термін *посольство*. Поруч із вторинним значенням «писемне або усне звернення до кого» це слово передає такі основні поняття, як «делегація з дипломатичною місією» і «дипломатичне завдання» (1460—1499, 204).

Широко представлена в українських пам'ятках XIV—XV ст. соціально-економічна лексика, основу якої утворюють дві функціональні підгрупи слів: 1) лексика, пов'язана з різними формами набуття майна та різними видами власності; 2) назви данин, податків та понять, що стосуються відбування повинностей.

Перехід майна після смерті власника у спадок іншій особі, спорідненій з попереднім господарем,— одна з найдавніших форм набуття майна. Тому цілком закономірним є тісний зв'язок відповідних соціально-економічних термінів із лексикою спорідненості та свояцтва. Як і в давньоруський період, власність, одержана у спадок (Ср., I, 782), іменується *дѣдичьство (дѣдицтво)*, а сам спадкоємець — *дѣдич:* купилъ панъ петрашь *дѣдицтво* в анъны радивонъковѣ (ССУМ, 1359, I, 336); а Ивашко, с҃нъ петра воєводы, *дѣди(ч)* земли валаскоѣ (1400, 336). Слово *дѣдичьство* мало й конкретне значення «земельна власність, маєток» (XV, 336). Крім цієї загальної назви в українських пам'ятках XIV—XV ст. знаходимо цілий клас однотипних (створених за давньою слов'янською моделлю) конкретно-видових назв майна — землеволодіння, які вказують, від кого одержано в спадок: *праотнїна* «маєток, успадкований від предків;

предківщина» (ССУМ, 1457, II, 224), *дѣдина, дєдина* «маєток, успадкований по дідові» (1449, I, 335 та ін.) чи рідше *дѣднина* (1400, 336), при одиничному *дѣдична* (XV, 335), *дидизна* (1459, 299); *отчина (отчына)* «маєток, успадкований по батькові на правах повної власності» (1418, II, 112 та ін.) з варіантом *отнина* (1442, 106), при менш уживаному *отчизна* (1433, 111); *матєризна* «маєток, успадкований по матері» (XV, I, 579); *дѧдковщина* «спадщина від дядька» (1492, 342). Частина цих назв успадкована з давньоруської мови (*дѣдина, отчина*), інші, в тому числі й словотвірні варіанти, виникли вже на староукраїнському грунті, хоч в їх основі лежать давні корені (пор.: *праотнїна* і д.-р. *праотьць* «предок» — Ср., II, 1370).

Від слова *отчичъ* «спадкоємець батьківського майна» (ССУМ, 1401, II, 112 та ін.), що було відоме в давньоруській мові, утворилося похідне *отчичка* «спадкоємна володарка, спадкоємниця» (1495, 113). Форми назв спадкових володінь на **-ина** характерні для всіх слов'янських мов, оскільки відбивають одну з найдавніших їхніх типологічних моделей. Що ж до варіативних назв на **-изна** (*отчизна, дидизна* та ін.), то вони поширюються в українській мові з середини XV ст. (не без впливу старопольської мови).

В основі деяких розрядів синонімічних термінів лежать ознаки, які вказують на способи набуття майна, земельних володінь: *выслоуга* «земельне володіння, одержане за службу» (ССУМ, 1427, I, 221), у молдавських джерелах *выслоужєнїє* (1426, 176 та ін.), *купля* «куплене майно, земля» (1475, 529) або *коуплѣнїє* (1467, 529), *вѣно* «маєток жінки, одержаний при одруженні від батьків» (1472, 229 та ін.), *дѣлъ* або частіше *дѣльница* (1393, 339 та ін.) «частина спадщини, маєтку, поділених між спадкоємцями». Із словом *дѣлъ* співвідноситься новий віддієслівний іменник *оудѣлъ*, що передає більш загальне значення «наділ»: записал... къ церкви... *вдѣл* отчизны моей на Барани село на имѧ Совоу (1470, II, 466).

Якщо назви *купля, вѣно,* відомі й іншим слов'янським мовам, засвідчені в давньоруських джерелах, то решта фіксується тільки у староукраїнських пам'ятках.

Свідченням дальшого розвитку словника мови є подовження рядів спільнокореневих слів на означення спеціальних дій, що пов'язані:

а) з наданням земель, володінь: *давати* (ССУМ, 1322, I, 274 та ін.), *надавати* (1459, II, 12), *отдати* «передати (кому), подарувати» (1368, 102), *придавати, придати* «надавати (надати), жалувати» (1454, 1349, 237); пор. у цьому зв'язку давній віддієслівний іменник *данїє* «дарування, надання» (1403, I, 279 та ін.) і новіші *данина* «дарування, надання, пожалування» (1444, 279), *наданьє* (1444, II, 12);

б) із поділом маєтку, земельних угідь: *дѣлити* (ССУМ, 1459, I, 337), *дѣлити сѧ* (1475, 338), *подѣлити* (1495, II, 171), *подєлити сѧ* (1475, 165), *роздєлїтї* (XV, 297), *оудєлити* (1495, 465); пор. ще *дѣльчий* «особа, уповноважена здійснювати поділ земельної власності» (1475, I, 339), *роздѣлъ* чи *роздєлєнїє* «поділ, розподіл» (XV, II, 297)

тощо. У більшості віддієслівних імен на **-ниє/ньє**, як і синонімічних їм інших структурних варіантах, спостерігається явне вираження процесуальних значень.

Загальне поняття «маєток, землеволодіння» означується успадкованим із давньоруської мови спільнослов'янським терміном *имѣнє (имѣніє)* (ССУМ, 1361, I, 437). З середини XV ст. входить у вжиток слово *маетность* (пор. також п. majetność — SJPW, II, 850, XVII ст.); розвиваються словосполучення для позначення рухомого й нерухомого майна: reczi ruchomyje abo neruchomyje (ССУМ, 1388, II, 313). Новим запозиченням у староукраїнській мові XV ст. є folwarok (ст.-п. folwark > с.-в.-н. vorwërk) — назва невеликого маєтку разом з належними до нього житловими і господарськими будівлями (1500, II, 501). Феодальний маєток, землеволодіння має назву *дворъ* (1411, I, 289 та ін.), яка використовується у пам'ятках XV ст. також на означення господарства селянської сім'ї, що було одиницею оподаткування (1444, 289). Про розширення семантики цього слова свідчить і похідне утворення *дворище* «земельна ділянка селянина у Волинській землі та на Поліссі, що була одиницею оподаткування» (1427, 287 та ін.). Із словами *дворъ* та *дворище* співвідноситься відоме у давньоруській мові слово *дымъ* на означення одиниці оподаткування — селянського двора: давывали... съ *дыма* по куницы, а по тры гроши житщины (1444, 334). Отже, давньоруське слово фактично передає тільки спеціальне значення, пов'язане з оподаткуванням, тобто стає терміном у колі більш загальних назв *дворъ — дворище*.

Протягом другої половини XV ст. стають уживаними в староукраїнській мові терміни на означення понять власності, спільні із західнослов'янськими мовами: *власний* «належний кому-небудь на підставі права власності» (так и мы, з божои воли, их *власного* дѣдичєваня поживами — ССУМ, 1462, I, 181) (пор. ст.-ч. vlastni, ст.-п. włastny), *власность* (а тоє вышє писанноє чєрез шлях[о]тнє врожєного кн[ѧ]зѧ Костєнтина... и зо всим правом панством и *властностью* ⟨маєть⟩ быти дєржано — 1499, 181) (пор. ст.-ч. vlastnost, ст.-п. włos(t)nośćь). Із словом *власний* співвідноситься синонім *питомыи* «який становить власність (чию), приналежний (кому)»: се я... продалъ есмы доброволно... землю свою *питомую* у волости Волковиской (ССУМ, 1451, II, 149 та ін.).

Новими одиницями поповнилася лексика на означення данин, податків, штрафів. Найбільш поширеним терміном на означення загального поняття «данина, податок» був спільнослов'янський термін *дань*, успадкований із давньоруської мови (ССУМ, I, 1375, 280 та ін.). Крім слова *дачка*, яке в давньоруських пам'ятках мало значення «дар» (Ср., I, 635), а тепер зазнало спеціалізації в іншому напрямку — «данина, податок» (князь Иванъ небощикъ... казалъ записати... къ манастыру... село Корчичи и зо всими *дачками*, зъ медовыми и грошовыми — ССУМ, 1401, I, 285), натуральні і грошові побори позначаються рядом інших спільнокореневих слів: *подать* (ССУМ, 1492, II, 163), *податокъ* (1389, 163 та ін.), *подачка*

(1489, 163), *дача* (XV, I, 285). Синонімом до слова *подать* виступає відоме у давньоруській мові (Ср., II, 1334) слово *пошлина:* а иде(т) с него колода медоу и съ всєми *пошлинами* з бобры и с куницами (ССУМ, 1427, II, 218). Натуральна або грошова данина, сплачувана феодалові чи монастиреві, іменується, як і в давньоруську добу, *оброкъ* (1411, 70 та ін.) чи *врокъ* (1471, I, 200).

Поширюється група назв на позначення натуральних податків. Крім успадкованого із давньоруської мови слова *полюдиє, полюдьє* «рід данини старостам або намісникам-державцям» (ССУМ, 1401, II, 189 та ін.), (пор. також інновацію *полюдне* — 1471, 189) пам'ятки фіксують два співвідносних синоніми *чоломъбитье* «вид натуральної данини» (А такожъ намъ маю(т) дати *чоломъ битьѧ* на годъ по пѧти коуѳтерє(и) коро(т)кихъ — 1487, 547) і *поклонъ* (продал єсми... имєнє... и со всими данми: из дары ис *поклоны* ис чинши какжє ис стародавна бывало с того имєнѧ — 1466, 178). Нові термінологічні значення обох слів — вторинні і постали в українській мові на основі загального «уклін, вітання». Відзначаються новизною й такі назви видів натуральних данин, як *лоевое* «натуральна данина тваринним жиром» (1389, I, 555), *плечковое* «натуральна данина м'ясом, яку сплачували різники» (1389, II, 153), *вымелокъ* чи *вымолотокъ* «оплата за помел зерна; мірчук» (1498, I, 217; 1445, 218).

Загальною назвою податі від двора як господарської одиниці оподаткування виступає слово *подымъщина* (похідне від *дымъ* «двір»): А коли на во(и)ноу ходять тогды *подымъщины* нєдають (ССУМ, 1471, II, 171). За цією ж структурно-семантичною моделлю утворюється ряд конкретних назв податків, що їх платили феодалам селяни: *воловщина, житщина, болкоуновщина* (докладніше про це див. § 24, 25). Своєрідна метаморфоза цієї моделі спостерігається в назві *тивоунъщина,* яка означає вид податку на користь тивуна (ССУМ, 1471, II, 430). Зміщення відбувається у напрямку номінації: не об'єкта оподаткування, а суб'єкта, якому призначено дохід.

Розширює семантичний обсяг слово *десятина.* Якщо в давньоруській мові воно означало десяту долю княжого доходу, що йшла на церкву, то в староукраїнських пам'ятках — це оплата не тільки князем, а й іншими землевласниками та селянами податку на користь церкви: а панъ иванъ мушата рєкъ прєдъ нами о г(с)нє какъ коли нє было *дєсѧтины* а коли б(г)ъ дасть спусть будєть и я дамъ на прч(с)тую бо(г)мтрѣ дєсѧтую бочку ис того Става (ССУМ, 1445, I, 298). Це ж слово у більш поширеному застосуванні означає данину господареві Молдавського князівства (1444, 298).

Новим терміном є *чиншь* «регулярний податок, який сплачували селяни феодалові за користування поміщицькими земельними угіддями»: А ненадобѣ оу тоую землю никому оуступатисѧ, а ни съ лану чиньшу никому давати (ССУМ, 1443, II, 543). Про походження його свідчить первинна форма *цынш* (ст.-п. czynsz > ст.-ч. činž < с.-в.-н. zins < лат. census). Однією із загальних назв податків є слово *поборъ* «податок, грошова данина» (ССУМ, 1443—1446, 157

та ін.), виявлене в давньоруській мові (під 1288 р.— Ср., II, 987). Проте частіше грошова данина означується словами іншого кореня: *платъ* (ССУМ, 1378, II, 151 та ін.), *поплатъ* (1450, 195), *поплатокъ* (1492, 195), *оплатъ* (1421, 88), *заплатъ* (1466, I, 383 та ін.), серед яких найбільш уживаним є термін *платъ* [75]. Частина назв має прямий зв'язок з дієслівними формами, пор. *платити* «сплачувати (данину, грошові зобов'язання)», «платити (за виконану роботу)» (1349, II, 151 та ін.), *поплатити* (1433—1443, 195 та ін.), *заплатити* «віддати гроші за куплене майно, землю, річ» (1352, I, 384 та ін.).

Крім успадкованого із давньоруської мови слова *мыто* (ССУМ, 1366, I, 626 та ін.), поширюються конкретні назви оплат (здебільшого грошових): за користування бродом — *броднина* (1429, 124 та ін.), за переправу — *перевозъ* (1408, II, 135 та ін.), за перемірювання зерна та інших товарів — *померное* (1496, 189), за переписування худоби, що перегонилася з однієї місцевості в іншу і була призначена на продаж — *переписъ* (1460, 138).

Грошова данина господареві-землевласнику з орних земель, що їх обробляли вільні селяни-данники, іменується *повинность* (ССУМ, 1389, II, 159); пор. також у сполученні *повинность отдавати* «виконувати селянські феодальні повинності» (1459, 160). Слово *повинность,* крім цього конкретного значення, передає й абстраговане «підлеглість» (1485, 160), генетично пов'язане із семантикою прикметника *повинєнъ* «зобов'язаний» (1436, 159). Серед назв повинностей найбільш поширеними були *толока* «робота гуртом на користь феодалів, церкви або монастирів» (а мєщанє вси на *толокоу* ходать жита жати и сєно косити — бл. 1471, 435), *подвода* «обов'язок тяглих людей підводити коней на зміну (для переїзду, перевезення пошти і под.) на вимогу правителя або феодала-землевласника» (да нє да(ст) тоє сєло ни да(н) нї илиша, ни подводоу... ни на мли(н) да нє робѣтъ — 1444, 163), *серпъ* (докладніше див. § 27), *коса* (да(л) єсмы ѣма... сєло добанєвичь и съ зємлею... и *сєрпо(м)* и с *коса(м)* — 1443—1446, 340), *топор* (даивалъ... дани... меду пресного две ведре... а три копы грошей, а *топор* — 1493, 438), *сторожа* «феодальна повинність нести сторожову службу» (А такожє от того сєла да нє дадоут намъ ни *сторожи,* и ни дєсѣтиноу от пчєлы — 1438, 390), *воинъ* «військова земська служба» (а вживаючи того дворища нє надобѣ ни *воина* ни ловицѣ платити — 1349, I, 188), *слоужба* «васальна залежність землевласника від короля або володарного князя, що виражалася в обов'язку нести військову службу» (1366, II, 354) та ін. Феодальна повинність, що полягала в розшуку і переслідуванні злодія в межах сусідської общини, відмова від якого розцінювалась як співучасть у злочині й підлягала грошовому пока-

[75] Реконструйована у «Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст.» і вихідна словоформа *плата* за таким контекстом: И тыми разы здесе мещане были въ пасть... а слюбили намъ *плату* повышыть (1487, II, 150—151). Чи йдеться тут про знахідний відмінок форми жіночого роду, судити важко. Не виключено також, що в даному випадку маємо справу з родовим партитативним, отже й вихідною формою *платъ*.

ранню, іменується *слидъ* (1467, 359). Більшість назв повинностей виступає у складі усталених словосполучень (типу на *толоку ходити, водити подводу, из косою (топоромъ) ходити, службу служити* тощо). Паралельне вживання як назви повинності лише іменникового компонента цих словосполучень свідчить не так про семантичний синкретизм, як про тенденцію до лаконізму в термінології.

Недиференційоване поняття «сплачувати данину натурою або грішми» передається, крім слова *платити,* за допомогою слів із загальним значенням: *давати* (1375, I, 274), *дати* (1370, 282), *отдати* (1490, II, 102), *оддавати* (1389, 74), *придати* (1470, 238); пор. також *придаток:* и к тому именю гроши и *придаток* брал пан Єнко Чаплич оу кн[ѧ]зѧ Ивана Острозкого (1487, 238).

Протягом XIV—XV ст. помітно розвивається лексико-семантична група, пов'язана з обліково-розрахунковими операціями (докладніше про це див. § 28). Новими в українських пам'ятках є терміни *квитацыя* «письмове доручення про видачу з митного збору певної грошової суми» (ССУМ, 1487, I, 472 та ін.) (ст.-п. kwitacja < лат. quitatio), *скарбъ* «казна» (1388, II, 348 та ін.) (ст.-п. skarb). Слово *скарбъ* також співвідноситься у значенні «майно, скарб» (1449, II, 348) із назвою *статок* (1459, 385). Звичайно, в даному випадку мова може йти не про входження в лексичну систему української мови цих слів, а лише про їх появу і перші фіксації у грамотах. Функціонування їх було ще дуже обмежене жанром актової мови урядових установ і відповідною соціальною сферою.

Лексика судочинства. Як свідчать перші спостереження [76], розглядана функціональна група лексики розвивалася на основі давньоруського мовного фонду. Матеріали староукраїнських пам'яток XIV—XV ст. доводять, що спільнослов'янські за походженням слова, а також власне давньоруські терміни утворюють цементуючі ланки в усіх лексико-семантичних розрядах таких умовно виділюваних в її складі тематичних підгруп: 1) лексика, пов'язана з організацією і ходом судового процесу; 2) назви постанов суду і понять, стосовних виконання вироків; 3) лексика на означення існуючої адміністративно-юридичної документації та понять, пов'язаних з її поточним оформленням.

Як і в сучасній українській мові, поняття «орган правосуддя» передається у грамотах XIV—XV ст. за допомогою відомого у давньоруський період слова *судъ:* też jestliby.. byłby pozwan k *sudu,* perwyj i druhij raz ne priszoł by, majet' zapłatiti winu za obadwa razy (ССУМ, 1388, II, 400). Це значення, як і ряд інших — «судове засідання» (нѣкоторыи... приходѧть моцью на *сꙋ(д)*... про то прїказоуємь мы абы того далѧ (!) нє было — XV, 400), «судді» (*соудъ* исъсѧдєть — XV, 400), «приміщення, де міститься орган правосуддя» (тє(ж) то(г) хочє(м) штобы каж(д)ыи соу(д)ѧ оу своємь *соудє* мєлъ оуставнаго слоужєбнїка чєрєсъ которо(г) имєть позывати — XV,

---

[76] *Гринчишин Д. Г.* Зазнач. праця, с. 50.

400) — поступово виділилося з основного, що було відоме ще з давньоруської епохи — «судовий розгляд справи» (1369, 399). Новим також є значення «судочинство»: потребно єсть абы однакїи *соудъ* былъ какъ у крако(в)скыи земли коли(ж) оди(н) г(с)дрь вси(х) єсть (XV, 400); внаслідок розвитку цього значення встановлюються синонімічні зв'язки між словом *соудъ* і терміном *право*, що передає, як і в давньоруській мові, спеціальне поняття «сукупність установлених державою норм і обов'язкових правил; закон»: majet byti karan podluh *prawa* naszoje zemli (1388, 220). Останнє значення (як і в давньоруській мові) передається ще словом *законъ* (1322, I, 376 та ін.). Слово *право* досить активно набуває в досліджуваний період характерних для лексеми *судъ* значень: «судовий розгляд, судовий процес», «державний орган правосуддя, судійська колегія»: а яко сталї прє(д) нами... на *правѣ* па(н) игна(т) облазницкїи жаловалъ и положи(л) свои лїсты гранїчныи (1421, II, 221); ажь которыи су(д)я ко(г) неисправєдливо осоуди(т)... то(т) имєє(т) на вышъшєє *право* о(т)озвать (XV, 221); A jestliby penezej nemel, tohdy za postupok, jako *prawo* najdet', majet byti karan (1388, 221). Процес розвитку цих значень у слова *право* гальмувався властивим йому від спільносхіднослов'янського періоду вихідним значенням «надана законами держави воля, свобода, змога діяти, здійснювати щось, розпоряджатися чимось» (1435, 220 та ін.). Як і в давньоруській мові, слово *судъ* продовжує передавати поняття «судовий вирок, присуд» (1369, II, 400 та ін.), «судова справа» (XV, 400), в той час як давні семантичні відгалуження «судова пеня», «кара, наказ», «загибель, смерть» (Ср., III, 602—603) уже втрачені.

Офіційна заява в суд у грамотах XIV—XV ст. позначається давньоруськими назвами *жалоба* (ССУМ, 1495, I, 353), *тяжа* (1415, II, 455 та ін.), а також новим словом *скарга* (п. skarga): olizby czerez skarhu byłby naweden (1388, 348). З цими словами іноді співвідноситься слово *позовъ* (пор. у сполученні *позовы чинити* (на кого) «подавати в суд» — XV, 175), яке здебільшого має спеціальне значення «виклик до суду»: а нє боудоуть ли тыи кмєти виноваты вины па(н)скоє тогды прїказоуємы абы нє были габани тымъ *позовомъ* (XV, 175). Певна двоїстість у значенні слова *позовъ* спричинилася, очевидно, до поширення термінологічного словосполучення *листъ позовный* «позов» (ССУМ, XV, I, 548). Поняття «подавати скаргу, скаржитися» означується успадкованими давньоруськими словами *жаловати* (1400, 354 та ін.) та *искати* (1482, 449 та ін.) поруч із новими синонімами *тягати* (1411, II, 455 та ін.), *позывати* (XV, 175), *позвати* (1388, 174 та ін.), *позывати ся* (1495, 176), *позвати ся* (174), *зазвать* (XV, I, 375), рідше *габати* (1409, 236 та ін.), *нагабати* (1418, II, 12 та ін.) (ст.-п. gabać, nagabać). Той, хто позиває до суду, іменується *истецъ*: [ажъ т]ого чоловѣка... [...оу с]єлѣ нѣтъ тогды має(т) *(ис)тецъ* ждати того чоловѣ[ка] другыѣ три дни (ССУМ, 1435, I, 451). Так називався й відповідач на суді (1421, 451). В обох значеннях слово успадковане із давньоруської мови (пор. д.-р. *истьць* «відповідач» і «кожна із сторін на судовому процесі» — Ср., I, 1159).

Семантична нерозчленованість слова стала причиною поширення в українських грамотах антонімічної пари *поводъ* «позивач» (ССУМ, XV, II, 160) (ст.-ч. původ, ст.-п. powód) — *виноватый* «обвинувачений, відповідач» (XV, I; 175). Продовжує уживатися успадкований із давньоруської мови термін *сторона* у значенні «кожний із двох противників, що судяться» (1352, II, 390 та ін.).

Поняття «судова справа, позов, тяжба» передається, як і в давньоруський період, терміном *дѣло* (ССУМ, 1489, I, 338), спорадично словом *судъ:* а є(ст)ли же нє могоуть вси(х) *соудо(в)* осоудити того днѧ тогды хочємь то(г) абы... дроугого днѧ *соудъ* скончанъ (XV, II, 400). У цьому ж ряду вживається синонім *рѣчь* (1401, 313).

Якщо в давньоруській мові слово *судити сѧ* мало значення «бути під судом» (Ср., III, 599), то в староукраїнських грамотах, як і в старосійських документах XIV—XV ст., воно уживається для вираження поняття «мати судову справу, судитися з ким»: А кто о(т)иметь о(т) црҡви стго николы *судитсѧ* со мною передь бгмь єгда придєть праведныи судии (ССУМ, 1350, II, 399). Входять в ужиток і такі юридичні терміни, як *тѧгати сѧ* (Тѧгалъ сѧ пѣнко коунашєвичъ ис верещакомъ боутєвичєм о гаи що оу щастровичи — 1369, 455), *тяжу мети* (1498, 455), *правовати сѧ* (XV, 222), *стояти оу (на) правѣ* (XV, 392), *стояти на законѣ* (1449, 392).

Поряд з успадкованим юридичним терміном *судья (судьѧ) судьа* (п. 1349, II, 400 та ін.) на означення особи, яка розглядала судові справи та виносила вирок, у молдавських грамотах зустрічається і *соудєць* (1431, 398 та ін.). У церковному та світському суді брали участь і діловоди — *дьякъ (дїякъ), дякъ* (1359, I, 301 та ін.), *писаръ/писарь* (1359, II, 147), які вносили рішення суду в актові книги, оформляли юридичну документацію, а також *подсудокъ* «помічник судді, заступник судді у земських судах» (1408, II, 169) (ст.-п. podsędek). Якщо слово *дьякъ* було відоме в давньоруській мові (і старосійських джерелах поруч із спадковою назвою *писецъ*), інші назви фіксуються тільки в українських пам'ятках XIV—XV ст. У молдавських грамотах на означення писаря засвідчене слово *граматик* (ц.-сл. *граматикъ,* гр. γραμματικός): писа(л) михаилъ грамати(к) (1422, I, 260).

Загальною назвою судового виконавця було слово *дѣтский* (пор. д.-р. *дѣтский* «молодший член дружини, посланець князя» — Ср., I, 798), зрідка також (у Вісліцькому статуті) — *(уставний) служебникъ:* Всимъ нашимъ заказникомъ не судить, ани рядить, ни *дѣтскихъ* не посылать [77]; а коли(ж) соу(д)я пыта(л) *слоу(жє)бнїка* тогды *слоужєбникъ* запрєлъ жєбы нє видѣ(л) тоє раны (ССУМ, XV, II, 355). Разом із змінами в судовій системі з'являються в староукраїнських пам'ятках й назви нових судових урядників: *подкоморий* «урядник земських шляхетських судів, якого вибирала шляхта для розгляду земельних судових справ» (1399, 165) (ст.-п. podkomorzy) чи *подкоморній* (1491, 166), *коморникъ* «судовий виконавець, возний» (Колї

[77] *Гринчишин Д. Г.* Зазнач. праця, с. 41.

хто нагани(т) албобо паре(ч) сказанію старосты краковьска(г) иметь... о(т)кладать... *по(д)коморьимь* по шесті грівє(н), *коморніко(м)* по шесті ско(т) — XV, I, 492) (ст.-ч. komorník, ст.-п. komornik), *подкоморнікъ* «заступник, помічник коморника» (XV, II, 166).

Поняття «давати хід скарзі (чиїй)» передає слово *слоухати:* прішолъ миколаи мѣньшиї бра(т) ѳа(л)ковъ и хотєл тоую ре(ч) обновити мы сказоуемь міколая *нє слоухать* осоуженъ соудъ исправедлівє (XV, II, 357). З відкладанням, відстроченням певної справи пов'язується використання дієслів *откладать* (XV, 104), *отложити* (1489, 104) та похідних іменників *откладанїє, откладѣніє* (XV, 104). Ці ж слова вказують і на відхилення, скасування певних дій, рішень та необґрунтованих скарг.

На означення поняття «з'явитися в суд для розгляду справи» вживається слово *стати* (ССУМ, 1352, II, 384 та ін.) та словосполучення *стати къ правоу, стати на правѣ* (XV, 221).

Відповідь перед судом на скаргу позивача засвідчують спільнокореневі слова ряду *отповѣдати:* Жалобоу чинилъ пєтръ на яна оужє (!) єго ранилъ янъ *о(т)повєда(л)* жє са(м) єго рани(л) а то хотєлъ сведє(ч)ство оуказать ємоу (XV, II, 108), *отповѣдити* (1401, 108 та ін.), *отповѣданїє* (XV, 108).

Спеціалізація загальновживаної лексики — один із важливих шляхів розвитку юридичної термінології на народній основі. Люди, що виступають свідками на суді, називаються *люди добрые* (ССУМ, 1391, I, 308 та ін.). Стара поважна людина в общині, яка була свідком переважно у справах про визначення меж земельної власності, іменується *старець:* а данило ис воитомъ и вывєли своѣ люди и *старци* (1411, II, 380).

З другої половини XIV ст. і протягом XV ст. замість спорадично вживаного давньоруського терміна *послухъ* (ССУМ, 1359, II, 202) широко використовується нове слово *свѣдокъ:* на то *свѣдци* панъ дмтръ панъ пєтръ (1349, 324 та ін.).

Поняття доказу провини, вислухування свідків і под. передавалися словами *доводити, довести* «аргументувати, засвідчувати» (тогды тотъ имеє(т) свє(т)кы *доводи(т)* што с тымї граніцами коупилъ — XV, 1388, I, 312), *сознавати, сознати* «підтверджувати, свідчити» (1444, II, 366); див. також *свѣдєтєлствовати* «давати показання» (у молдавських пам'ятках — 1464, II, 324 та ін.), *свѣтчити* (на всій території українських земель — 1458, 325), *досвѣтчить* «доказати, довести», «посвідчити, поставити свідків» (1388, I, 320 та ін.). Як бачимо, поруч із спеціалізацією старих слів (пор. д.-р. *довести* «adducere» — Ср., I, 685) з'являється чимало нових термінів. Поняття «аргумент, доказ» передає термін *доводъ:* и пани Нацона никакого *доводоу* слоушного нє дала (1478, I, 312). Із цим словом співвідноситься ряд синонімів на означення поняття «показання, свідчення»: *рѣчь* (тогдѣ єсмо выслышали рѣчь обою зо обоу стороноу и прибкову и воиткову — 1412, II, 313), *свидоцство* або *свидочство* (1436, 321), *свѣдєтєлство* (у молдавських грамотах — 1464, 324 та ін.).

Слово *свѣтчити* разом із похідними *досвѣтчить, свидоцство, свидочство* передають поняття, пов'язані не лише із свідченням, а й підтвердженням істинності чого-небудь (певної дії, прийнятої постанови, документа і т. ін.), притисненням печатки, пред'явленням дотичних довідок і т. ін., тобто іншою стороною значення перебувають у ряді слів: *твердити* «підтверджувати, засвідчувати правдивість, істинність чого» (ССУМ, 1453, II, 424), *потвердити* (1361, 209 та ін.), *твердость* «підтвердження правомочності» (1401, 424 та ін.), *потвєрждєнїє* чи *потвєржєньє* (на різних територіях — 1361, 210 та ін.) тощо. З'ясування обставин судової справи за допомогою допитів свідків передає слово *пытати:* Мы *пытали* по чомоу вы свєдоми, штобы то было пани Василєвоє Копачєвича (1478, 280); на його основі розвинувся ряд похідних: *опытати* (1419, 90 та ін.), *опытывати* (1495, 90), *попытати* (XV, 197), *роспытати* (1444, 303) та ін. Слово *пытати* перебуває в генетичному зв'язку з вихідним *пытъ,* звідки *горѧчимъ пытомъ* (шляхом опитування) «по гарячих (свіжих) слідах»: колик[о] сѧ... поидє(т) к[то] за своѣмъ злодѣємъ *горѧчи(м) пыто(м)* (1435, I, 254).

Процес оскарження передається дієсловом *обвинити* (ССУМ, 1445, II, 67). Із клятвеним підтвердженням правдивості сказаного свідком на суді пов'язується використання у грамотах XIV—XV ст. термінів *прысяга (присѧга)* (1388, II, 271 та ін.), *прысягати* (prisiahati) (1388, 271 та ін.), *присѧгноути (присѣгнути)* (1388, 249 та ін.), *присѣжникъ* «приведений до присяги свідок», напр.: того ра(ди) ива(н) исъ своими братїами... нє хотили *присѣгнути* исъ своими *присѣжници* али сѣ о(т)пустили на марушку... аби она пошла сама и *присѣгнула* (1474, 249).

Окремий розряд слів указує на існування правового захисту: *обороньнїє правъноє* «правовий захист» (ССУМ, XV, II, 222), obronca (ст.-п. obrońca) або *речникъ* «оборонець, захисник» (ст.-ч. řečnik, ст.-п. rzecznik): ка(ж)ны(и) мо(ж)ть имє(т) рє(ч)нїка у пра(в) (XV, 292); my... na protiwku podozrenoho, choczom (!) obroncoju byti (1388, 70).

У тісному зв'язку із давньоруським мовним фондом розвивалася лексика на означення судових постанов, вироків, засобів покарання і т. ін. Поняття «приймати рішення в судовій справі, виносити вирок» передає ряд давніх спільнокореневих слів *соудити* (XV, II, 398), *осоудити, осоужати* (1404, 100), *разсоудыти* (1430, 288). Слова *осоудити, осужати* продовжують виражати одночасно і загальне значення «визнавати винним, засуджувати», відоме і в давньоруській мові (XV, II, 99, 100). Поняття «винести судове рішення про передачу чогось» передається словом *отсудити* (1495, 110). Судове рішення, вирок продовжує означуватися, як і в давньоруських пам'ятках, словами *соудъ* (1369, 400 та ін.), зрідка — *осоужєниє* (XV, 100). За свідченням Д. Г. Гринчишина, у документах литовської метрики XV ст. у значенні «рішення суду» вжитий новий термін *вырокъ* (ст.-п. wyrok): *Выро(к)* в справє того(ж) Кѹрила Ивано-

вича з бра(т)єю его ѡ де(л)ницу ѡ(т)чи(з)ны [78]. Це слово, очевидно, має зв'язок з *вырѣкати* (ст.-п. wyrzekać) «оголошувати рішення, постановляти» (1462, I, 220).

Поняття «подати апеляційну скаргу для заперечення обвинувачення» передається словом *отозвать* (ССУМ, XV, II, 107), а на спростування пред'явлених обвинувачень указують спільнокореневі юридичні терміни *очистити* (1413, 119 та ін.), *очистити сѧ* (1388, 119 та ін.), *очїщенїє* «звільнення від зроблених закидів, доказ правоти, невинності» (XV, 119).

Порушник закону іменується, як і в давньоруській мові, *прѣстоупникъ* (1458, 274) (пор. д.-р. *прѣстоупьникъ* > ц.-сл. *прѣстѫпьникъ* — Ср., II, 1701). Значення «злочинець» виражає також слово *злодѣй/злодїй* (1457, I, 400), «крадіжка, злочин» — *злодѣиство* (1388, 400 та ін.).

Крім давнього книжного *прѣстъпити* (ССУМ, 1401, II, 273) (ц.-сл. *прѣстѫпити*) на означення поняття «порушувати урядове рішення, судову ухвалу і т. ін.», використовується живомовне *переступити* (зокрема у Вісліцькому статуті): а хто то наше прїказанье перєступїть то(т) имє(т) па(н) у то(г) села шкодоу его платїти по(д)лоу(г) его дши (XV, II, 139). Спільнокореневе слово postupok виражає значення «вчинок, який заслуговує на покарання, проступок»: A jestliby penezej nemeł, tohdy za *postupok,* jako prawo najdet, majet byti karan (1388, 208). Пор. у цьому зв'язку спеціальне словосполучення *поступити на слово* «порушити заповіт» (1385, 208).

Давні спільнослов'янські слова вказують на поняття, пов'язані з існуючою системою карних заходів, пор.: *карати* «карати» (ССУМ, 1388, I, 471 та ін.), *казнити* «карати, покарати» (1322, 461 та ін.), *показнити* (1453, II, 177), *сказнити* (1392, 347), *казнити ся* (1322, I, 461), *оуказнити сѧ* «бути покараним» (1457, II, 473), *казнь* «кара, покарання» (1386, I, 462 та ін.) (ц.-сл. *казнь*). Поняття «не дозволяти робити, здійснювати що-небудь» виражає слово *забороняти* (1466, I, 371), із яким співвідноситься спеціальне словосполучення *молчанїє чинити (учинити),* що вказує на позбавлення кого-небудь права оскаржувати судовий вирок, заборону домагатися чогось судовим шляхом (1404, II, 610 та ін.).

У складі юридичної лексики знаходимо крім слова *слѣдъ,* що виступає у складі спеціальних словосполучень (*слѣдъ гонити, слидъ злодиискый* і т. ін.— ССУМ, II, 359), й інші терміни, пов'язані із переслідуванням злочинців та обшуком підозрюваного в чому-небудь: *погонѧ* (ССУМ, XV, II, 162), *трѧсти* «трусити, обшукувати» (1456, 448). Окреме місце займає розряд термінів, що пов'язуються із правознавством. Сюди слід віднести, зокрема, слово *обычай* «звичаєве право» (ССУМ, 1388, II, 72 та ін.), *новина* «недавно встановлений порядок, закон, нововведення» (1444, 54), *книги правыє* «зведення законів», «зводи судових вироків» (XV, I, 479). У кінці XIV — протягом XV ст. в українській мові, як і в західнослов'янських, засвід-

[78] *Гринчишин Д. Г.* Зазнач. праця, с. 46—47.

чено перші випадки уживання термінів латинського походження *статутъ* «зведення законів держави, статут» (Продал єсми имєнє... водлє права посполитого и *статуту* великого князства литовского... за третию част всих именей моихъ — 1475, II, 385) (ст.-ч., ст.-п. statut > с.-в.-н. statut < лат. statūtum), *artykuł* «стаття, параграф юридичного документа» (I też, wsi kotoryje *artykuły* dalijesmo im na tom priwili naszom wypisany, potwerżajem to im na wecznyje czasy — 1388, I, 80) (ст.-ч. artikul, ст.-п. artykuł, лат. artikulus). Серед назв адміністративно-юридичних документів, крім давнього терміна *грамота* (1322, I, 260 та ін.) (ц.-сл. *грамота,* гр. мн. *γράμματα*) виступає і *листъ* (А на потверженїє тому *листови* велѣли єсми привѣсити печат нашего великаго князства — 1378, 547), зокрема у складі словосполучень *листъ присяжныи* (1484, 548) «присяжна грамота», *листъ судовий* «судовий вирок, вердикт» (1421, 548); юридичний документ, що стверджував право на щось, набував назви *привилей* чи *привилїє, привилїа* (1366, II, 234 та ін.) (ст.-п. przywilej, przywileja < лат. privilegium); юридичний акт про надання маєтку іменується *записъ* (1465, I, 382). Поняття «заповісти» передається похідними *записати* (1322, 380 та ін.), *записовати* (1483, 381 та ін.).

Самостійний розряд утворюють слова, що вказують на оформлення адміністративно-юридичної документації. Слово *списокъ* мало декілька значень: «копія» (и *списки* стары(х) записовъ к тобє пошълемъ тыми нашыми послы — ССУМ, 1496, II, 372), «виписка, витяг» (частокро(т) потребують с ты(х) кни(г) праведны(х) *списъковъ* — XV, 372). Перше значення слова *списокъ* передавалося також новим запозиченням *копиє* «копія» (молд. *копие,* ст.-п. kopia, лат. copia) (1496, I, 496); один із різновидів копій, а саме «копія без печаті, що не має законної сили», передавався словом *минута* (1495, 594) (ст.-п., лат. minuta). У ряд словосполучень офіційної мови входило слово *печать: печать завєсистая* «висяча печатка» (1387, II, 143); *печать завѣсити (зависити), привѣсити* «прикріпити печать шнурком» (1375, 373 та ін.; 1361, II, 235 та ін.); рідше (переважно у молдавських грамотах) виступало словосполучення *печать поставити* (1437, 206), а також (в основному у галицько-волинських пам'ятках) *печат приложити* (1366, 241 та ін.) або *печать прикласти* (1467, 240 та ін.). Від слова *печать* утворилося похідне *запечатати* «зачинити з накладенням печатей»: а тая клеть *не запечатана* была никакою *печатю* (1498, 380).

Військова лексика. Військова лексика представлена у грамотах XIV—XV ст. лише окремими вкрапленнями, які не дають виразної картини її розвитку, однак засвідчують зв'язок із успадкованим давньоруським лексичним фондом. У досліджуваний період, як і раніше, на означення поняття «збройні сили, військо» уживаються синоніми *воиско* (ССУМ, 1455, I, 188 та ін.) і *рать* (ц.-сл. *рать*) (1433, II, 290). У рапортах королю від його васалів, а також у королівських листах вживається ще запозичення *моцъ* (ст.-ч., ст.-п. moc) у значенні «збройні сили» (1436, I, 615), що співвідноситься (у молдавських документах) із давньоруським словом

мочь (1395, 617). Проте обидва слова мали широку семантику, тому використання їх у зв'язку з військовою сферою видається факультативним.

Збройний загін іменується *дружина:* пришли... мужило... и... барто(ш)... жалоуючи... и шкоду о(т) никоторы(х) зра(д)це(в) и злодїєвъ, а на имѣ о никако(г) лева и о(т) є(г) *дружину* (1457, I, 327). Із цим словом співвідноситься також *хороуговъ,* що означає не тільки військовий прапор, а й військовий загін (XV, II, 513). Службовець, що відав організацією ополчення із бояр і шляхти, називається *хороужи (хоружии), хоружіи* (1433, 513 та ін.) (ст.-п. chorąży). На чолі народного ополчення під час воєнних дій стояла *шляхта хоруговная* (1438, 560). Боярин, який брав участь у бойових походах, зветься *витязь:* даль єсмъ... слоузѣ нашєму иванышю витязю... г сєла на сєрєтѣ (1392, I, 177). Кінний воїн шляхетського стану одержував титул *рыцєрь* (1388, II, 311) (ст.-ч. rytieř, ст.-п. rycerz < с.-в.-н. ritter). Поняття «зброя» передавалося давньою назвою *ороужиє* (1468, 92 та ін.). Виявлене у пам'ятках і слово *зброя,* проте контексти не дають змоги з'ясувати, про що тут йдеться — про «зброю» (як витлумачено в ССУМі, I, 389), «кінську збрую» чи взагалі про «військове спорядження, амуніцію». Серед назв видів зброї зустрічаються слова, відомі і в давньоруську епоху: *копиє* «спис» (1433, I, 496), *мечъ* «ручна зброя» (1408, 587 та ін.). Замість д.-р. *сабля* уживається *шабля* (ст.-п. szabla), причому контекст урочисто-піднесений, так що конкретне значення перебуває на грані з образним «зброя взагалі»: На то єсмо прысягали, яко и сами оузрытє... штобы богъ далъ наши ворози подъ нашыми ногами и под нашыми *шаблями* (1496, II, 553). У переносно-узагальненому значенні «зброя» ситуативно вживається також слово *мечъ:* землю нашю молдавскоую... с каждои стороны *мечєм* и радою и людмы... боудоут боронити (1499, I, 587). Нові назви зброї та оснащення виявлено в грамотах XV ст.: *кордъ* «короткий меч» (1408, I, 496 та ін.), *пищаль* «вогнестрільна зброя, пищаль» (1471, II, 150), *пушка* «гармата» (бл. 1471, 278), *панцыр* «частина металевого військового спорядження, що захищала тулуб від ураження холодною зброєю, панцир» (1420, 125) (ст.-ч. pancéř, pancíř, ст.-п. pancerz < с.-в.-н. panci(e)r, ст.-фр. pancier).

Не потребують пояснення слова спадкового давньоруського фонду *война* (1390, I, 187 та ін.), *миръ* (1445, 595 та ін.), *воєвати* (1435, 184), *боронити* (1388, 113 та ін.), *ворогъ* (1392, 197 та ін.) або частіше *неприятєль* (1366, II, 42 та ін.).

Із захистом від нападу ворога пов'язане використання ряду синонімів: *оборонити* «захистити» (1468, II, 69 та ін.), *побити* «розбити, перемогти» (1433, 157 та ін.), *отпєрєты* «відбити напад, дати відсіч» (1499, 107) (ст.-ч. odepříti sę, ст.-п. odeprzeć). У прямих значеннях у Вісліцькому статуті ужиті слова *оборонєниє* «збройний захист, оборона» (XV, 69) та *вражєніє* «поранення» (XV, I, 199). Збройна сутичка, бій, битва позначається давнім спільнослов'янським словом *дѣло* (1392—1393, 338). Давньоруське слово *полонъ* означає не тільки перебування в неволі, а й здобич: а *полонъ* вашъ

оу нихъ отънемъ к ва(м) не о(т)шлю (1484, II, 185). Виявлені у грамотах XIV—XV ст. слова не охоплюють всього арсеналу військової лексики, що була досить розгалуженою уже в період феодальної роздрібненості Київської Русі та в часи поділу її на окремі князівства [79]. Проте факт використання в урядовій документації більшості давньоруської лексики на означення основних понять у цій сфері опосередковано вказує на її активне функціонування у мові формованої української народності.

Отже, генетичну основу розглянутих тематичних груп лексики (суспільно-політичної, соціально-економічної, лексики судочинства, військової) утворюють лексико-семантичні розряди давньоруського спадкового мовного фонду.

Незважаючи на певні відмінності в територіальному поширенні окремих лексем (це стосується головним чином специфічної лексики на означення чинів урядових канцелярій, рідше — менших урядовців, окремих податків тощо), розглянутий функціональний шар загалом видається однорідним і в тій частині мовного фонду, що становить собою оновлений, набутий, новий лексичний фонд.

Зміни у значенні більшості лексичних одиниць давньоруського спадкового фонду відповідно до змін у соціальному житті населення українських земель відбувалися здебільшого у двох напрямках: 1) шляхом розширення їх семантики (пор. *слоуга, дворянинъ, намѣсникъ, староста, отчичъ* та ін.), що створювало (за межами XV ст.) резерв загальних назв і 2) переосмислення вихідних давньоруських лексем у зв'язку із спеціалізацією їх як нових термінів, що часто визначалося встановленням системних зв'язків між словами. Обидва шляхи семантичного розвитку були визначальними як для суспільно-політичної та соціально-економічної лексики, так і для лексики судочинства, де давньоруські елементи займали особливо помітне місце. Частина успадкованих слів пройшла нові етапи розвитку. Так, при збереженні основних старих значень слова *судъ* розвивається цілий ряд вторинних: «орган правосуддя», «судове засідання», «судді», «судочинство». У тісних зв'язках з лексемою *судъ* розвивається семантика давнього слова *право,* яке вбирає в себе більшість нових значень. Разом з тим у слова *судъ* відмирає ряд архаїчних значень, відомих у давньоруську епоху — «пеня судова», «кара», «загибель, смерть».

Архаїзація і поступове випадання із словника мови окремих давньоруських термінів зумовлене витісненням їх тими синонімами, деривати від яких були співзвучні за формою до відповідних аналогів в інших слов'янських мовах (пор. розпадання синонімічної пари *послухъ* (арх.) — *свѣдокъ* із похідними: *свѣдетелствовати — свѣтчиты, досвѣтчить, свидоцство, свидочство, свѣдетелство*). Перехід давньоруських слів, які набули нових значень, до суміжної сфери використання (напр., *отчичъ, дѣдичъ* із соціально-економічної до

[79] *Генсьорський А. І.* Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). К., 1961, с. 248.

суспільно-політичної) позначається й на долі спільнокореневих слів. Спостерігається поступове виділення в них значень, пов'язаних із новою сферою вжитку (пор. викристалізовування самостійного значення «держава» у парі дублетів *отчина* (д.-р.) — *отчизна* (ст.-укр.).

Спеціалізація як давніх, так і новіших лексем загальновживаного фонду — один із важливих шляхів розвитку староукраїнської термінології. Особливо наочно простежується процес семантичного звуження слів у сфері судочинства (*доводити, присягати, слоухати, пытати, опытовати, отповѣдати, откладати, новина, трясти, пересудъ* і под.). Із термінологічною спеціалізацією тісно пов'язується творення термінів за характерними структурно-семантичними моделями, що найбільш виразно простежується серед назв натуральних поборів (*лоевое, плечковое; вымелокъ, вымолотъ*), податків взагалі (*воловщина, подымщина, посощина, житщина, болкуновщина, тивоунъщина* тощо).

Серед інших напрямів розвитку досліджуваного шару лексики, особливо суспільно-політичної та соціально-економічної, можна виділити такі: а) поява оновлених словоформ, створених за типовими моделями староукраїнської мови, що поступово витісняли відповідні давньоруські (*мѣстчанинъ* замість д.-р. *мѣстичь, полюдне* замість д.-р. *полюдье* і под.); б) поступове витіснення частовживаних словосполучень однослівними відповідниками, що виникли на їх основі (пор. *волянинъ* < *сидѣти на волѣ*) або ж постали внаслідок переосмислення відомого давньоруського слова через зв'язки його із поширеними словосполученнями, що містили у своєму складі співзвучний компонент (пор., напр., д.-р. *отчичь* «спадкоємець батьківського майна» і ст.-укр. *отчичъ*, яке поруч із проміжним значенням «землевласник» передає поширене «феодальний селянин, позбавлений права виходу до іншого землевласника»; друге значення співвідноситься із словосполученнями *человѣкъ отчизный, люди отчинные*, тобто феодально залежні); в) подовження рядів спільнокореневих слів на означення понять, які стосуються найбільш актуальних на той час сфер діяльності людини (що знаходить свій вияв і в подальшій диференціації самих лексичних гнізд), зокрема пов'язаних з наданням земельних володінь, поділом маєтку, майна, земельних угідь між спадкоємцями, із сплачуванням данини, податків та притягненням до судової відповідальності.

Помітне місце в окремих розрядах аналізованого шару лексики займають іншомовні слова: полонізми (представлені серед назв привілейованих соціальних верств, нових судових урядників та деяких військових чинів), германізми (на означення понять, пов'язаних із самоврядуванням у містах, де поширилося магдебурзьке право), латинізми, що утворювали інтернаціональний лексичний фонд в тематичних розрядах, пов'язаних з економічними розрахунками, в юридичній термінології. Відносна верхня межа, коли відбувається більш-менш інтенсивне запозичення іншомовної лексики староукраїнською актовою мовою, орієнтовно припадає на кінець XIV — середину XV ст.

§ 33. Фразеологія. Фразеологію цього періоду умовно можна поділити на дві групи: міжстильові фразеологізми, тобто фразеологічні одиниці (ФО), характерні для староукраїнської мови в цілому, та фразеологію власне ділового стилю. Більшість ФО — стійкі словесні штампи, характерною рисою яких є відсутність семантичної нерозкладності, значення їх виводиться із суми значень складників. Штампи в грамотах з невеликими варіаціями повторюються, становлячи собою прикмету ділового стилю. Сюди ж належать деякі розглянуті в попередніх підрозділах словосполучення, що означають спеціальні юридичні поняття, адміністративні одиниці тощо. Фразеологія XIV—XV ст. з генетичного погляду самобутня (давньоруська в своїй основі та українсько-білоруська); виняток становить невелика частина західнослов'янізмів і церковнослов'янізмів.

Існування у староукраїнській мові стійких словосполук спричинялося своєрідністю семантичної структури основного фонду лексики. Виникнення багатьох ФО, зафіксованих в актовій мові XIV—XV ст., пов'язане саме з багатозначністю слів. Щоб уникнути можливої плутанини у вжитку полісемантичних слів, до них, як правило, додавались слова-конкретизатори у вигляді означень. Чим більше значень мало слово, тим більше виступало при цьому конкретизаторів.

Пам'ятки староукраїнської мови дають цікавий матеріал про творення стійких словосполучень на грунті іменників, прикметників і дієслів широкої семантики. Наприклад, слово *люди* у мові східних слов'ян періоду формування їх народностей мало чи не найбільше слів-конкретизаторів, утворюючи стійкі сполуки-терміни на означення різних категорій феодально залежних селян, які зобов'язані були виконувати певні повинності. До речі, в той час як на означення представників панівних верств існувало понад 50 окремих слів і словосполучень, на означення класу експлуатованих у мові східних слов'ян засвідчено більше 100 конкретизуючих означень до слів *люди, чоловѣкъ* [80]. Деякі складні лексикалізовані словосполучення уживались паралельно з однослівними найменуваннями: *данъные люди* «вільні селяни, що замість військової служби платили данину» (ССУМ, 1322, I, 279) — *данники* (1433, 279).

Порівняно помітне місце в актовій мові займає судово-юридична та адміністративно-державна фразеологія (фразеологізми судової діяльності, назви установ, чинів і титулів): *великая марториѧ* «урочисте свідчення» (1460, I, 159); *великоє привилиє* «документ з великою печаткою власника» (1452, 159); *велїкыє рокы* «сесія судів вищої інстанції за участю короля» (XV, 159); *велїкыи соим* «загальнодержавне зібрання» (там же), *великоє княженїє* (1481), *князьство, князство* (1378) «велике князівство» (159); *королєвство полскоє* (1436, 498); *коруна полская* (1388, 500); *коруна оугорская* (1475, 500); *посолъ великии* «повноважний посол» (1496, II, 204); *панъ хоругов-*

---

[80] *Коломиец Л. И.* О фразеологических сочетаниях языка украинских актов XIV—XVI веков.— В кн.: Начальный этап формирования русского национального языка. Л., 1961, с. 241.

ный «ленник, який складав присягу вірності сюзеренові схилянням хоругви» (1438, 125); *дворникъ глотїиски (глотный)* «ополченський староста» (1436, I 289); *дворници торговскии* «торгові старости» (1479, 289); *дворникъ великии, великый дворникъ* «придворний чин» (1448, 160); *великая княгини* (1396, 160); *великии князь* (бл. 1350, 160); *вина головная* «пеня за вбивство» (XV, 174); *кгвалтовная вина* «штраф за насильство» (XV, 271); *право волоськоє* (1377, 192), *земскоє* (1418, 397), *христїанскоє* (1400, II, 518), *немецькоє* (1388—1418, 61), *полскоє* (XV, 185), *рускоє* (1386—1418, 308), *татарскоє* (1470, 423); *холопскоє* (1470, 511); *право посполитоє* (1475, 220), *право цесарьскоє* «римське право» (XV, 220); *греческий законъ* «православне віросповідання» (1499, I, 260); *верны листъ* «договірна грамота» (1468, 231), *вѣчная очизна (отчизна)* «маєток, одержаний після батька з правом спадкової власності» (1445, 234); *апостолскоє сѣдалище* «апостольський престол, престол папи римського» (1440, 78); *братьство местьскоє* «об'єднання ремісників однієї або близьких професій» (XV, 121). Сталими словосполученнями передавалися назви грошових одиниць, данин і поборів, угідь, володінь.

Уявлення про фразеологічний склад актової мови було б неповним, якщо не взяти до уваги численних дієслівно-іменних зворотів. Ці фразеологізми відображають якоюсь мірою тенденції розвитку фразеологічної системи мови і дають змогу простежити зміни співвідношень усередині їх системи зокрема. Важливою особливістю внутрішньої структури таких фразеологізмів є граматикалізація дієслівного компонента, який втрачає номінативне значення і виконує напівдопоміжну роль.

Історія дієслівно-іменних фразеологізмів була пов'язана з історією співвідносних дієслів, а часто й визначалася нею; відсутність дієслова також позначалася на долі сполуки. Ряди фразеологізмів даної структури організуються різними дієсловами, і в першу чергу за допомогою дієслів широкої семантики: *дати (давати), чинити, имѣти (мѣти), быти (бывати), держати, дѣяти, дѣлати (дилати), ходити* та ін. Семантична структура цих дієслів різна, а отже, й сполучуваність у них неоднакова. При цьому не останню роль відіграє стильова належність дієслова, з якою органічно пов'язана його валентність, а значить і коло іменників, що сполучаються з ним.

В українській донаціональній мові, як і в інших східнослов'янських, високу продуктивність у процесі творення стійких дієслівно-іменних сполук виявило праслов'янське дієслово *чинити (учинити)*, яке мало багату семантичну структуру і високу валентність [81]. Його здатність поєднуватися з конкретними і особливо з абстрактними іменниками практично була не обмеженою ні жанром, ні стилем. У пам'ятках донаціонального періоду трьох братніх мов відмічено

[81] *Карпова В. Л.* К вопросу об эволюции значений общеславянского činiti в украинском языке.— В кн.: Совещание по общеславянскому лингвистическому атласу (Ленинград, 26—30 сентября 1972 г.). М., 1972, с. 196 і далі; *Филиппова В. М.* Развитие глагольной фразеологии в русском литературном языке XVIII в.— В кн.: Русская литературная речь в XVIII в. М., 1968, с. 11, 13 і далі.

велику кількість стійких фразеологізмів з цим дієсловом [82]. Об'єкт дії виражався знахідним відмінком, а при запереченні — родовим.

Як правило, у фразеологічному сполученні з *чинити* виступають назви абстрактних понять (назви якостей і почуттів, вчинків і дій, явищ суспільного життя) і назви психічного стану: *чинити твєрдость* «офіційно стверджувати, узаконювати» (ССУМ, 1454, II, 542); *чинити єднанїє* «приводити до згоди» (ХУ, I, 345); *чинити жалобу* «подавати скаргу» (353); *чинити кривъду* «робити шкоду» (1352, 513); *чинити молчанїє* «позбавляти кого-небудь права оскаржувати судовий вирок» (1404, 610); *чинити насилїє* «утискати, пригнічувати» (1481, II, 25); *чинити позовъ* «викликати в суд» (XV, 175); *чинити покору* «визнавати васальну залежність» (1455, 179); *чинити помоч* (1433, 191), *чинити розбои* (XV, 287), *чинити свидєчєство* (322), *чинити сказанїє* «виносити вирок» (347); *чинити службоу* «виконувати васальні повинності» (1436, 354); *вчинити холдъ(голдъ)* «принести васальну присягу» (1445, I, 248); *чинити шкоды* (1435, II, 559) і багато ін. Абсолютними синонімами до них були звороти з *дѣлати (дєлати): личбу* (1494—1495, I, 292); *заплатоу дилати* (1456, 384); *мироу дєлати* (1453, 596); *кривду* делати (XV, 513); *шкоду дѣлат*и (1435, II, 559).

Часто виступали у складі стійких словосполучень дієслова *имѣти, дати (давати)*. Об'єкт дії виражався в основному знахідним відмінком, рідше використовувались прийменникові конструкції (з прийменниками *за, по, на): имати (мати) волю; имати собє свою волю* «діяти за власним бажанням» (1408, I, 434); *мати вину* «підлягати покаранню» (XV, 434); *имати вымолву* «мати виправдання» (434); *имати вѣчноє молчѧниє* «не мати права домагатися чогось судовим шляхом» (1421,434); *имати при души* «мати у власності» (1449, 434); *имати збытокъ* «зазнавати покарання» (XV, 434); *имати кривду* «зазнавати шкоди» (1446, 434); *имати ласку* «знаходити покровительство» (1468, 434); *имати мєрзѧчку* (з ким) «бути у незгоді» (1459—1460, 434); *имати моцъ* «мати право (зробити щось), мати владу (над ким)» (XV, 434); *имати нагабанїє* (від кого) «зазнавати нападок, переслідування» (XV, 434); *судъ (имати) мати* «судитися (з ким)» (1390, II, 399); *опєканьє имѣти* (о чім) «піклуватися (про що)» (1440, 90); *споръ мети* «судитися, правуватися» (1498, 373); *оучастокъ имати* «бути (чиїм) спільником» (XV, 492); *дати справу* (кому) «дати можливість виправдатися» (XV, 283); *дати правду* «поклястися, присягнутися» (бл. 1386, 283); *дати своє право* «запевнити» (1456, 284); *дати прємїрїє* «дати законну охорону, гарантувати безпеку» (XV, 284); *дати слободы (слобозию)* «тимчасово звільнити від феодальних повинностей» (1498, 284) та ін.

Є всі підстави говорити про високу продуктивність у мові XIV—XV ст. синонімічних ФО *дати знати* і *дати вѣдати,* на основі яких, можливо, шляхом контамінації й утворилася різнокоренева тавтоло-

---

[82] ССУМ, II, 493—494, 542—543; *Филиппова В. М.* Зазнач. праця.

гічна ФО *знати-вѣдати* ще до переходу дієслова *вѣдати* у пасивний запас. У сучасній мові збереглася сполука *дати знати* в усіх можливих парадигматичних формах, а *дати вѣдати* перестала існувати у зв'язку з відмиранням дієслова *вѣдати* у сучасних східнослов'янських мовах. До складу стійких словосполучень входили також дієслова *дѣяти (деяти), оузяти: втискъ деяти* «утискувати, пригнічувати» (ССУМ, 1492—1493, I, 204); *кривду деяти* — абсолютний синонім до *шкоду дѣяти* «завдавати шкоди» (1435, II, 559); *дѣяти къ соромотѣ* (кому) «завдавати сорому, спричиняти моральну шкоду» (XV, I, 299); *оузяти доконченье* «укласти угоду, договір» (1495, 472); *оузяти єдноцтво* «дійти до згоди, поєднатися» (1445, 472); *взяти соуженїє* «одержати судовий вирок» (XV, 472).

Дієслова *быти (бывати), держати, ходити* вимагали в основному прийменникової конструкції: *быти в руках (оу руки)* (чиїх, кого) «скоритися владі» (ССУМ, 1462, I, 140); *быти оу роуцѣ* (чиїй) «належати (кому)» (1478, 140); *быти оу немоци* «бути хворим» (1499, 140); *быти смирни* (з ким) «бути в мирних стосунках» (1438, 140); *быти оу соромотѣ* «бути позбавленим честі» (XУ, 140); *бывати въ запомненю* «забуватися, відходити в забуття» (1389, 136); *быти въ измѣноу (в безмѣну)* «бути віроломно порушеним» (1442, 139); *быти у вене* «володіти майном, одержаним у віно» (XУ, 139); *быти в именїи* «мати маєток» (XV, 139); *быти под казни (казнию)* «бути покараним» (бл. 1435, 140) і ін.; *оу ласцѣ держати* «ставитися прихильно» (1457, 539); *оу милости держати* «милостиво ставитись до кого» (1470, 592); *оу чти держати* «належно вшановувати» (1457, II, 539); *держати оу прави* «поводитися (з ким) згідно з законом» (1447, I, 297); *держати соромъ* «соромитись» (XV, 297); *держати оу твердои и оу вѣрной руцѣ* «цілковито підпорядковувати собі» (1462, 297); *твердо и остаточно держати* «мати під своєю владою» (1462, II, 424); *держати тадынки* «провадити переговори» (1447—1492, I, 297); *на (оу) сторожу ходити* «виконувати сторожову повинність» (1453, II, 390); *на (оу) жолдъ ходити* «відбувати військову повинність» (1444, I, 362); *из косою ходити* «виконувати феодальну повинність, косити» (бл. 1471, 502).

Структурно-типологічна модель «дієслово + іменник» дуже стійка і зберігається в мові протягом багатьох віків.

З розвитком системи мови в цілому й особливо із змінами у лексичному складі семантичний діапазон дієслівних фразеологізмів, утворених за давньою моделлю з дієсловами широкого значення, помітно змінюється. Рушійну силу у цьому процесі мали активні лексичні запозичення, уживання слів у різних значеннях і семантичне перетворення багатьох давньоруських слів.

Фразеологізми актової мови XIV—XV ст., що сформувалися на спільній українсько-білоруській основі, мають різний ступінь невивідності значення словосполуки із значень окремих її складників. Найбільший ступінь ідіоматичності характеризує фразеологізми, що містять у своїй основі метафорично переосмислений образ, який і творить значення фразеологічного звороту, пор.: *примовити*

ку чсти «образити честь» (1495, II, 242); *рєч подвоити* «розійтися в твердженнях» (1498, 313); *прїити лѣтъ до розоумоу, прїити в лєта* «стати повнолітнім» (XV, 254); *путь чистъ* «вільний проїзд» (1392—1393, 278); *нї во што нє ити* «бути недійсним» (XV, I, 455); *сам своимъ животомъ* «особисто» (1366, 359); *serdce upało* (кому) «засмутився (хто), занепав духом» (1433, II, 339).

Деякі з цих фразеологізмів були поліфункціональними. Так, словесна формула *бити чоломъ (челомъ)*, крім прихильності, засвідчення шани (Слуга вашей милости Иванъ Ходкевичъ, староста луцъкий... *челомъ бьет* — 1475—1480, I, 97), вживалася при звертаннях з проханням чи скаргою (*Билъ* на(м) *чоло(м)* ключникъ лу(ц)ки(и), кнѧ (з) ива(н) поутати(ч)... и *би(л)* на(м) *чоло(м)* абы(х)мо тыє дворища потвє(р)дили ємоу навєчность — 1497, 97). Окремі з них можна вважати евфемізмами: *передъ бога поити (поити пєрєд бог)* «померти» (XV, I, 105); *Богъ отъ сєго свєта взялъ* (кого) (1492—1493, 106), *бог допустилъ* (що на кого) «сталася божа воля (над ким), помер (хто)» (1454, 106); *Божа воля станет ся* (над ким) «хтось помре» (1488, 107); *зъ свѣта того изити* «померти» (1401, II, 326) і под.

В актовій мові XIV—XV ст. значне місце посідають так звані ситуативно стійкі сполуки. Їх ознакою є умовність значення, хронологічно пов'язаного з певною епохою: *Новыи Римъ* «почесна назва Константинополя» (1481, II, 56); *мертвый товар* (1453, I, 586) «будь-який об'єкт торгівлі, крім худоби», яка мала назву *живий товар* (1453, 359); *вдовий столецъ* «шестимісячний строк, протягом якого вдова не може одружуватися з іншим чоловіком, щоб не втратити віна, яке їй залишено покійником» (1494, 157); *нємоць правая* «хвороба, недуга, санкціонована правом як причина неявки в суд або невиконання якихось зобов'язань» (XV, II, 39); *вѣчная очизна (отчизна)* «маєток, одержаний після батька з правом спадкової власності» (1445, I, 234); *верны листъ* «договірна грамота» (1468, 231); *дивка волочєная* «викрадена дівчина» (пор. *волочєніє дивкы* «викрадення, умикання дівчини» — 1456, 193); *вокно солноє* «соляна шахта» (1413, 189); *служба зємская* «військова служба» (1489, II, 354); *слоужба панъцерная* «обов'язок служити під час війни в зброї та панцирі» (1499, 354); *светскиє попы* «біле духовенство, не монахи» (1443—1452, 321); *чєловєкъ старыи* «селянин, для якого вже кінчився пільговий строк тимчасового звільнення від феодальних повинностей» (бл. 1471, 546); *доброволная дорога* «відкрита для всіх дорога, гостинець» (XV, I, 306); *добрыє люди (люди добрыє)* «свідки» (1391, 308); *кнѧзь тємнии* «начальник тьми, тобто 10 тис. воїнів» (1352, 481); *сѣсти на столѣ* «вступити на престол» (1392—1393, II, 341); *позвать къ правоу* «позвати до суду» (XV, 174); *оу право поити* «судитися, порушити судову справу» (XV, 221); *зъ доконъчанья выступити* «розірвати договір» (1498, I, 313); *вєстисѧ к игрѣ* «приступити до гри» (XV, 168); *вєстисѧ подлоуг права* «керуватися правом» (XV, 168); *оуступати сѧ на чиє слово* «ламати, порушувати заповіт (чий)» (1443—1446, 202); *высєдєти волю* «вибути строк звільнення від по

винностей» (бл. 1471, 196); *(и)склады варити* «варити в складчину хмільні напої перед великим святом» (1488, II, 349); *оу пороуку оупасти* (за кого) «поручитися» (XV, 198); *служити копиємъ* (кому) «давати із свого маєтку в чиєсь розпорядження кіннотника з ратищем» (1394, 356); *служити зъ сукни* «служити за винагороду одягом» (1495, 356); *служити стрѣльцємь* «давати із свого маєтку в чиєсь розпорядження воїнів-стрільців» (1377, 356) та ін.

У складі соматичної фразеології староукраїнських пам'яток наявні не тільки загальнонародні фразеологізми, а й властиві судово-юридичному середовищу, пор.: *окупити свою шїю* «дати відшкодування (за що)» (1432, II, 80); *шиа (шїа) платити* «бути покараним на смерть» (1437, 558); *заплатити шїю* «бути покараним на смерть через повішення» (1448, I, 384); *жалоба очи на очи* «скарга з приводу відданих у заставу речей для забезпечення боргового зобов'язання» (XV, 353); *свѣтчити оу вочы* «заявляти, говорити в очі» (1495, II, 326); *ись руки* (чиєї) «за чиїм розпорядженням» (1386, 306); *через роуки* (чиї) «за посередництвом (чиїм)» (1415, 306); *к роуцѣ* (чиїй) *постоупити* (кому що) «передавати у власність (чию)» (1482, 306); *своєю рукою* «власноручно» (1498, 306); *слюбити рукою* «скласти присягу, поклавши руку на хрест» (1433, 360); *вынѧти на руки* «взяти на поруки» (бл. 1392, I, 219); *знаити сѧ лицемъ* «бути наявним, виявитись» (1457, 403); *головою заплатити* «бути покараним на смерть» (XV, 248); *своєю головою* і *головою нашєю* «особисто» (1485, 1488, 248); *до горла* «до смерті» (1433, 251); *горла избавити(ть)* «позбавити життя» (1434, 251).

На периферії фразеологічного складу функціонувала певна кількість займенникових, дієслівних та інших формул дещо складнішої будови: *до сєго часу* (1484, II, 532), *одъ (от) сєго часу* «відтепер» (1435, 532); *на тот (той, тъи) час, оу (в) тот (тыи) час* «тоді» (1388, 532); *нѣкоторыми* часы «коли-небудь» (1402, 532); *тымъ болѣи* (1438, I, 109); *до вєдомости* (1389, 157), *бєзъ вєрємєнїи* «невчасно» (1456, 164); *никоторымъ вєрємєнємъ* «ніколи» (1395, 164); *ни в одно вєрємѧ* «ніколи» (1388, 164); *з году на годъ* (1498), *въ годъ же въ годъ* «щорічно, рік у рік» (1398, 247); *зо всимъ на всє* «зовсім, назавжди» (1475, 168); *отъ оусєго сєрдца* (1435, II, 339), *съ оусимъ сєрдцємъ* «від щирого серця» (1456, 339); *надъ то надо всє* «до цього всього» (1445, 440); *на всѣхъ мѣстєхъ* «повсюди» (1400, I, 628); *з давныхъ давєн* (1444, 276), *доброю волєю* (1377), *з доброи воли* (1393) «добровільно, з власної волі» (195); *одною волєю* «одностайно» (1436, 195); *бєзъ вѣданиѧ* «без відома» (1433, 226); *нѣтъ вѣдома* «невідомо» (1498, 227); *имєнєм рєкучи* «на ім'я» (1377, 441); *здоров на доуши и на тѣлє* «здоровий і при здоровому розумі» (1470, 394); *во (оу) вѣки вѣковъ* (1401), *въ вѣкы вѣчныє, на вѣки (вѣкъ/вѣку) вѣкомъ, на вѣки вѣка, на вєки вєкома* «навічно, навіки-віків, назавжди» (1388, 228); *до вѣка вѣчного* «довіку» (1476, 228); *из вѣка вєчного* «од віку» (1378, 228); *на вѣкы вѣчнїи часы, на вєчныє часы* «навіки, назавжди» (1436, 228); *вѣчнє(и) на вѣки* «навіки-віків» (1444, 232) і ін. Пор. ще ідіоматичні синоніми зі значеннями «хоч трохи»: *ни оу єдномъ нити* (1447, II,

52); *хоть оу єднои нити* (1449, 52), *хотя за єдинъ волосъ* (1449, I, 192), *хотя за єдинъ грошъ* (1452, 266).

Окремі словосполуки опинились на грані втрати повнозначності і модальності, лексико-граматичного значення. Перетворившись у вигукові вирази різноманітної структурної організації, вони служили засобом вираження емоцій. Так, вислів *вєчная память* означав не тільки церковну службу на помин душі, а й був формулою-побажанням (1376, I, 233). Окремі стійкі словосполучення могли перетворюватись у культові штампи, хоч і були стилістично не обмеженими: *богъ нє даи, божє нє давай, божє нє даи* (1388, 106), *божє вховай, божє заховаи* (1498, 106), *богъ мєнє побии* (1484, 106). Такі словосполучення використовувались як вставні вирази і вживалися при вираженні надії, сподівання на добре завершення справи: а коли *б͠ъ дасть* стану митрополитомъ я за то слюбую... (1398, 106); Сє я Ванко Скєрдѣєвич... вызнаваю, иж я в тот час *дякуючи б(о)гу* здоров на д(у)ши... (1470, 342) та ін.

В актовій мові широко представлені ідіоматичні традиційні формули (зачинів, титулів, датування та ін.), властиві діловому стилю. У процесі спілкування одні використовуються як терміни, інші — як формули, треті — як елементи етикету між особами різних соціальних категорій.

Актову мову епохи характеризують певні фразеологічні та граматичні засоби, в системі яких найбільш показовими були формули-звороти, відокремлені прикладки, що належали, як правило, до особових займенників, різноманітні інверсійні структури, головним чином у найменуванні служб, а також у номенклатурі, яка означала соціальну приналежність.

Переважна більшість грамот мала багато штампів, які ніби нанизувалися, обрамляючи документ: Мы Стефа(н) воєвода... знамєнито чини(м)... ожє... дали єсми сє(с) ли(ст)... монастирю (1459, II, 196).

Діловому стилю відомі стандартні побудови, що мали зовнішню стійкість і характеризували не стиль, а текст документа, маючи постійні компоненти, які повторювалися. Так, у присяжних грамотах вживались формули присяги *вѣрою и правдою, со правдою и вѣрою, вѣра и чтью* (1388, I, 230). Коли йшлося про мито, використовувалася юридична формула *къ вѣрной руцѣ,* тобто «за дорученням господаря» (1496, 231). Саме діловому стилю належали формули: *чинити знамєнито* (1388, 404); *явно чинити* (1448, II, 578); *доброю волєю* (1415, I, 309); *по доброи воли* (1370, 310) і под.

Ділова писемна мова розвивалася не ізольовано від інших сфер функціонування староукраїнської мови, а у взаємодії з тогочасною живою розмовною мовою, не пориваючи зв'язку і з традиційною книжною мовою. Тому і фразеологічний склад актової мови неоднорідний: емоційно насичені і нейтральні фразеологізми живої розмовної мови переплітаються з книжними кліше, штампами, трафаретами, де часто зберігаються правописно-фонетичні церковнослов'янізми.

§ 34. **Визначальні тенденції розвитку лексики в XIV—XV ст.** Пам'ятки староукраїнської писемності XIV—XV ст., хоча вони жанрово та стилістично обмежені, дають досить повне уявлення про словниковий склад староукраїнської мови на початковому етапі її функціонування як системи. Вони переконливо засвідчують, що лексика староукраїнської мови в цей період зберігає багато спільних рис із лексикою давньоруською. Абсолютна більшість слів, необхідних для вираження життєво важливих понять з різноманітних сфер матеріального і духовного життя суспільства, була успадкована з давньоруської. Це переважно слова спільнослов'янського походження та давно адаптовані носіями слов'янських мов дописемні запозичення з германських (*муръ, ланъ*), тюркських (*скотъ, товаръ*), грецької (*ангелъ*) та деяких інших мов.

Частина успадкованих з давньоруської мови слів виступає із семантичними прирощеннями, які згодом закріпилися і стали визначальними рисами саме української мови (*жито* як видова, а не тільки родова назва; *пашня* — не тільки «оранка», «посіви», а й «зерно»). Специфічного уживання набули в цей період деякі загальновживані слова, що виступали як назви одиниць міри (*бочка, плоугъ* у значенні міри землі).

Особливо полісемічними і семантично розбудованими були у староукраїнській мові деякі давні дієслова *давати/дати, держати, чинити, брати, быти, имати* (*мати*), *имѣти* (*мети*), іменники широкого семантичного діапазону (*земля, люди, воля* та ін.), прикметники (*великий, малый, добрый*). Полісемія була властива більшості слів, що виражали абстрактні поняття (*право, законъ, соудъ, вѣра, память* та ін.).

Деякі успадковані з давньоруської мови слова набувають такого морфологічного оформлення, яке згодом стає визначальним саме для української мови. Ще більшою мірою це стосується фонетичного оформлення спільнослов'янських лексем, хоча традиційна графіка іноді завуальовує в пам'ятках живу народну вимову.

У лексиці ділової писемності XIV—XV ст., хоч і меншою мірою, ніж у конфесіональному жанрі, виразно відчувається вплив церковнослов'янської мови, особливо в ремінісценціях із священного письма, в назвах церковних свят і дат церковного календаря, у формулах заклинань-проклять (*таковыи да имаєтъ оучастіє, иже возопиша на Христа* і под.). Але церковнослов'янська оболонка багатьох слів була тільки даниною правописній традиції, про що свідчать паралельні написання *платно* при *полотно, планина* при *полонина, златый, златъ* при *золотый, краль* при *король, кроль, круль*.

У пам'ятках XIV—XV ст. зафіксовано немало запозичень з сусідніх західно- і південнослов'янських мов (чеської, польської, сербської, болгарської), а також поодиноких германізмів, литуанізмів, мадяризмів, тюркізмів, молдавських слів, слів грецьких і латинських. Так, з чеської до староукраїнської мови ввійшли юридичні і ділові терміни *кгвалтъ, поводъ, позовъ, памѧтноє, подкомории, подсудокъ, право* «суд, процес», *приганити* «опротестувати», *владар;*

через посередництво польської — слова релігійно-костьольної лексики: *бискупъ, жакъ* «дяк», *капланъ* та ін. Через польське посередництво у цей період до староукраїнської мови запозичуються деякі германізми (*баволна, крамъ, мистръ* з лат. magister), латинізми (*копія, минута, сума*). У польському фонетико-морфологічному оформленні виступають у пам'ятках деякі слова спільнослов'янського походження: *зрадца, радца, судьца, розсѣвця, зрадєцъ, кроль, грод, плотно, блото*. Більшість із них згодом вийшли з ужитку, але деякі засвоєні в цей період полонізми органічно увійшли до словникового складу української мови: *скарга, вирок, пан*.

Найбільш численними були запозичення з інших мов у сфері соціально-адміністративної лексики. Це назви урядових осіб *бургомистръ, бургграбъ, бургарь, біров, солтисъ, паркалабъ, логофетъ*, назви податків *дякло, циншь*. Здебільшого вони не лишилися у словниковому складі староукраїнської мови наступних століть. Більш тривкими виявились запозичення, пов'язані з торговельними стосунками (*крамъ, кантарь, бавовна*), а також деякі назви для вираження понять, пов'язаних з виробничою сферою (тюркізми, пов'язані з тваринництвом — *товаръ, бугай*, литуанізм *стирта*). Численні молдаванізми, наявні у молдавських грамотах, залишили незначний слід у словниковому складі української мови; зараз вони функціонують лише в сусідніх з молдавською та румунською мовами говорах Буковини й Закарпаття, використовуючись на означення суто локальних ландшафтних об'єктів і побутових реалій. В той же час функціонування староукраїнської та інших слов'янських мов у офіційному вжитку канцелярій Молдавського князівства сприяло помітному впливові на лексику молдавської та румунської мов. Запозичення із слов'янських мов складають у них, за свідченням дослідників, до 40% лексики, пов'язаної, зокрема, із сферою обробітку землі. Наявність іншомовних запозичень свідчить про бурхливий розвиток і розбудову лексичної системи староукраїнської мови, яка черпала лексичні засоби з різних доступних їй джерел, пристосовуючи їх для задоволення невідкладних потреб спілкування.

Ділові документи, що походять з різних територій, іноді містять територіально локалізовані лексеми. Так, на всіх територіях засвідчено слово *пасика*, а *борть* и *бортникъ* — тільки у галицько-волинських грамотах; на різних територіях — *злодѣй*, а *тать* — тільки в документах литовської канцелярії, причому в розмовній мові: звалъ мя, господару, Борис *татемъ...*; *гроши* — у галицько-волинських документах та документах литовської канцелярії, *пинѣзи* — переважно в молдавських грамотах; *чєрнєцъ* — у пам'ятці з Києва, а в молдавських грамотах — *калугерь, калугериця* і т. п.

Територія, на якій проживали в XIV—XV ст. носії староукраїнської мови, не однаково представлена писемними пам'ятками цієї доби. Переважна більшість документів, що є зараз у розпорядженні дослідників, походить з територій, на яких староукраїнська мова функціонувала як мова офіційна, але не була поширена у практиці повсякденного спілкування в побуті. Це утруднює визначення тери-

торіальної локалізації діалектних рис староукраїнської лексики, навіть коли вони зафіксовані в писемності. Слід зважати і на складні церковнослов'янські нашарування; це виявилося не тільки у використанні церковнослов'янських слів, у правописному оформленні слів спільнослов'янських, а й у семантичних прирощеннях частини загальновживаних слів.

Ділові пам'ятки не реєструють значної частини словникового складу староукраїнської мови XIV—XV ст. Про безперервність функціонування окремих груп слів, відомих у давньоруській і наявних у староукраїнській мові наступних століть, представленій пам'ятками різних жанрів і стилів, свідчать тільки спорадичні похідні лексичні утворення та, більшою мірою, дані ономастики. Так, у пам'ятках майже не представлені апелятиви на позначення кольорів: єдина фіксація прикметника *чорний* — при визначенні масті коня, прикметника *чръвєний* — про колір тканини, *тысавий* — про масть коня, ні разу не засвідчено апелятива *билый*. Однак прикметник *чорный* більше, ніж 80 разів, виступає як особова назва, входить до складу топоніма *Чорный пѣсок* (місце перебування татарської орди на узбережжі Азовського моря), є компонентом стійких словосполучень *чорныє люди, чорный лѣсъ, икра чорная* та ін., в яких не йдеться про визначення кольору. Так само й прикметник *чєрвєный* засвідчений у складі топонімів і мікротопонімів (*Черлєный Кишинєвъ, чєрлєная дуброва* та ін.), стійких словосполучень (*златый черълєный, червлєний золотый*), у функції особової назви. Прикметник *билый* (*бѣлый*) також засвідчений як антропонім та складовий компонент багатьох топонімів (*Билый городъ, Билая Кръниця, Билый потокъ, бѣлыє береги*), позначень етно-державних одиниць (*Бѣлая орда*) та ін.

Виключно у функції власних назв засвідчені слова на означення багатьох диких тварин і птахів, малят свійських тварин та деякі інші групи лексики на означення понять, що не були об'єктами ділової документації. Лише власними назвами представлені демінутивні форми іменників, також не властиві для офіційного ділового стилю.

Деякі власні назви відапелятивного походження дозволяють порівняти народнорозмовні і властиві для офіційного ділового стилю лексичні засоби вираження тих самих або дуже близьких понять і реалій: апелятиви *млынъ, млынарь*, топоніми *Мельник, мольница*, особові назви *Мукосѣя, Мукосѣичь;* апелятив *хлѣбъ*, антропонім *Овсяникъ* та ін.

У своїй сукупності представлені в пам'ятках XIV—XV ст. лексичні засоби староукраїнської мови відтворюють процес активного формування розвиненої і розгалуженої лексико-семантичної системи мови української народності на початковому етапі її самостійного розвитку — у тісних і нерозривних зв'язках з давньоруською мовою і формованими мовами сусідніх слов'янських народів.

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ XVI—XVIII ст.

§ 35. Головні тенденції розширення лексичного складу. Жанрова різноманітність і різностильова спрямованість письменства XVI—XVIII ст. дозволяють простежити розвиток усіх лексико-семантичних груп, засвідчених давньоруськими пам'ятками.

Староукраїнська писемність XVI—XVIII ст. орієнтувалася на мовну традицію попереднього періоду, яка йшла від давньоруської мови, а також на мовні норми церковнослов'янської мови. Більшість слів, успадкованих з давньоруської мови, виступає в XVI—XVIII ст. з тими ж значеннями, з якими вони фіксуються і в давньоруських пам'ятках. Це стосується, насамперед, лексики, пов'язаної із загальним буттям людини (назви органів і частин тіла, номенклатура спорідненості та свояцтва, термінологія рослинного й тваринного оточення тощо). Незначні зміни (відпадання віджилих слів, поява нових назв, семантичні перетворення в існуючих назвах), що відбулися в цих лексико-семантичних групах, не зачепили основного їх складу, а торкнулися лише периферії. Проте тематичні групи слів, тісно пов'язаних з історією відповідних сфер суспільного життя, зазнають у XVI—XVIII ст. великих змін. Причини цих змін як зовнішні, так і внутрішні по відношенню до системи мови. Це стосується, зокрема, виробничої лексики, найтісніше пов'язаної з розвитком продуктивних сил суспільства, а також словника тих функціональних груп, які відбивають адміністративне управління та суспільне життя цього періоду.

Зміни в словниковому складі української мови XVI—XVIII ст. відбувалися в кількох напрямках.

1. Певна кількість лексичних одиниць, які вже функціонували в мові попередніх епох, у пам'ятках XVI—XVIII ст. засвідчується з видозміненою семантикою. Причиною цього є виникнення нових значень, як, наприклад, в успадкованому з давньоруської мови слові *челядь,* яке первинно означало «члени сім'ї», пізніше «слуги», а з XVI ст. фіксується ще й із значенням «майстри нижчої кваліфікації, підмайстри, залежні від майстра». В умовах цехової органі-

зації виробництва в епоху феодалізму це його нове значення стає провідним. Розширюється семантика військових термінів, які в XVII ст. функціонують як у військовій, так і в суспільній сферах (назви територіальних і одночасно військових одиниць, назви правителів територіальних одиниць і воєначальників: *полкъ Полтавский*, *сотникъ* тощо).

У багатьох випадках набуті нові значення стають визначальними. Так, слово *винница* з первинною семантикою «рослина виноград» і «місце, де вирощується виноград», у XVI—XVII ст. документується ще й із значеннями «підприємство, де виготовлялося вино або горілка», і «приміщення, де ці вироби зберігалися». В українську національну літературну мову воно ввійшло саме з цими останніми двома значеннями (СУМ, I, 441). Щодо перших двох, то їх ввібрали в себе відповідно лексеми *виноград* та *виноградник*.

Видозміна семантики успадкованих з попередніх епох лексем виявляється в уживанні їх у певних спеціалізованих значеннях. Так, спільнослов'янське слово *звѣрь* із значенням «дика тварина» в українських пам'ятках XVI—XVII ст. все частіше фіксується із семантикою «хижа тварина», тоді як поняття «дика тварина» реалізується іншими лексемами. Використання загальновживаної лексики у спеціалізованих значеннях особливо виявляється з розвитком термінологічних систем. Давньоруська лексема *шишакъ* «шолом, каска» з XVI ст. засвідчується як друкарський термін із значенням «форма для відливання літер»; багатозначне дієслово *бити* спеціалізується у значенні «покривати споруду гонтом, дранкою, бляхою». Одним із виявів спеціалізації значень є використання назв на позначення речовин для називання виробів з цих речовин. Наприклад, слово *скло (шкло)* фіксується також із значенням «вироби із скла», лексема *золото* може означати «золоті речі, золототканий одяг» і т. ін. Різновидом смислових змін у лексиці є функціонування деяких лексичних одиниць у метафоричному значенні. Незрозуміле й далеке передається з допомогою близького й зрозумілого [1]. Прикладом найменувань, що виникли в такий спосіб, можуть бути назви, які мотивуються за зовнішньою подібністю до інших об'єктів (*журавель* «пристрій у колодязі для піднімання відра», *чайка* «назва човна», назви риб: *подкова* риба, риба *иго(л)ница* і т. п.).

2. Найрезультативнішим засобом поповнення лексичного складу української мови в XVI—XVIII ст., як і в інші попередні й наступні епохи, було використання власних словотворчих ресурсів: численних афіксів (префіксів та суфіксів), складання основ, а також процесу субстантивації.

У мові пам'яток XVI—XVIII ст. для всіх лексико-семантичних груп слів характерна велика кількість деривативних утворень. Розвиток і розгалуження ремісництва породили велику кількість нових слів на означення назв ремесел, знарядь праці, предметів виробництва, агентивних назв тощо. Диференціація трудових про-

---

[1] *Пауль Г.* Принципы истории языка. М., 1960, с. 114.

цесів, ускладнення спеціальностей у різних галузях виробництва стало причиною виникнення нових термінів. Так, наприклад, від професії шевця відокремилося кравецьке ремесло, з'явилася нова агентивна назва *кравець* «той, хто шиє одяг», етимологічно споріднена з успадкованим з давньоруської мови дієсловом *кроити*. Серед лексики, пов'язаної з адміністративним управлінням, судочинством, діловодством, військовою справою, виділяється розряд префіксальних складних прислівників іменного походження, а також прикметників (*одноголосно, голословно, самовиявлений*), група похідних іменників та дієприкметників від питомих префіксальних дієслів (*донесення, посвѣдчення, приговоръ, наданий, розгромлений, порученний* і под.).

Свідченням дальшого розвитку лексичного складу української мови є наявність у пам'ятках цього періоду великої кількості демінутивів, які підтверджують поширення і вкорінення вихідних слів, особливо коли йдеться про засвоєння лексичних запозичень. Деякі демінутивні утворення вживаються вже без відтінку зменшеності (*коновка, чашка, чарка, фаска, миска* — пор. *мисочка, дѣжка* — не «маленька діжа», а назва, співвідносна з *бочка*).

Поряд з афіксальними утвореннями в мові пам'яток XVI—XVIII ст. фіксуються назви із складною основою. Найпоширенішими складними утвореннями були двокомпонентні композити, у яких другою частиною виступав іменник, а першою будь-яка частина мови (*великоногъ, золотобровъ* риба, *стоножиця, единоходникъ, двойженець, рукомыя, рукомийка, рукомийникъ* і под.).

Засвідчуються складені, переважно двослівні найменування, утворені з іменника й прикметника, який відіграє роль диференціюючого уточнення (*угоръ морский, конь єздный, судъ кгродский, судъ комисарский, судъ сотенний, наказний гетьманъ* тощо). До цього типу словотворення належать словосполучення на позначення поширеного в народній практиці називання часу чи відстані описовим способом: *косовицкии часи* «час збирання трави на сіно», *по(д) часъ живъ, якъ на два раза палицею докинути, перед вечерею* і под.

Субстантивація як продуктивний словотворчий засіб відома була з давньоруської мови. В староукраїнських пам'ятках XVI—XVIII ст. явище субстантивації виявляється досить активно. Прикметникові та дієприкметникові форми широко вживаються на позначення загальних назв страв (*вареноє, рибноє*), назв грошових, судових та інших феодальних оплат (*осадноє, отходноє, помѣрноє, скотноє, подзвонноє, поколодноє, куничноє, ваговоє* і под.), назв чинів у козацькому війську (*хорунжий, обозний*) тощо.

3. Одним із засобів збагачення лексичного складу української літературної мови в XVI—XVIII ст. була постійна взаємодія церковнослов'янських і книжних українських елементів, з одного боку, і народнорозмовних, з другого. Церковнослов'янська лексика була джерелом варіативності словникового складу слов'янських мов. Проте вплив церковнослов'янської лексики на староукраїнсь-

ку порівняно незначний. Відчутний він насамперед у конфесіональних творах та пам'ятках, писаних високим стилем. З середини і до кінця XVI ст. цей вплив помітно послаблюється у зв'язку з піднесенням авторитету народнорозмовної мови. Церковнослов'янська форма деяких слів була даниною лише правописній традиції, яка дещо активніше почала проступати внаслідок другого південнослов'янського впливу, відчутного на Україні ще в XVI ст., а також у зв'язку з деяким піднесенням ролі церковнослов'янської мови в кінці XVI — на початку XVII ст. як своєрідного гасла боротьби проти польсько-шляхетського панування за незалежність українського народу і самобутність його культури на противагу «ученій» латині. При паралельному написанні окремих слів — у церковнослов'янському і староукраїнському фонетико-морфологічному оформленні — частотно переважають форми українські: *плева* і *полова; єлія* і *ялина; древо, древяны(и)* і *дерево, деревяны(и); вранъ* і *воронъ; злато* і *золото; длато, дла(т)це* і *долото* і под. Церковнослов'янізми в складі лексики XVI—XVIII ст. функціонують паралельно із словами східнослов'янського походження і переважно в конфесіональних пам'ятках, тобто вживаються стилістично обмежено.

Народнорозмовна сторона мови включала в себе й територіальні діалектні вияви, які так чи інакше проникали до літературної мови. Процес взаємодії різнодіалектних начал, який виразно проявився вже в XVI ст., був джерелом активної неологізації лексичного складу, а отже, й причиною виникнення нових синонімічних рядів. З виробленням єдиної літературної мови паралельно вживані назви, що мали територіально локалізований характер, переходять на становище діалектизмів, а отже, стають менш стійкими. Лексикографічна практика XVI—XVII ст. свідчить про свідомий вибір територіально диференційованих лексем. Так, у мові пам'яток XVI—XVII ст. на позначення поняття «самець курей» засвідчуються лексеми: *алекторъ, куръ, пятель, кокошъ, кочетъ, пѣвень, когутъ, петухъ, каплунъ* і словосполучення *пѣвень курячій*. Перекладачі Пересопницького євангелія, наприклад, використовують у своїй практиці шість із них. Як правило, в основний текст вони вводять слово, усталене для даного літературно-писемного жанру — узвичаєне в конфесіональних текстах грецького походження слово *алекторъ*, старослов'янізм *пѣтель* або спільнослов'янське *куръ*, що в XVI ст. сприймалося вже як книжне. Глосами до цих назв виступає один з народнорозмовних варіантів: *пѣвень, когутъ, петухъ*. Ці слова вживалися фактично як стилістично нейтральні синоніми до звичайних для такого жанру слів. Якщо ж перекладач вживав народнорозмовний варіант в основному тексті, то в глосу ставив одне з книжних слів для підтримки цієї лексеми словом-нормою для даного жанру. Так своєрідно відбувалася акліматизація народнорозмовної лексики у творах конфесіонального жанру і високого стилю. З часом слово *пѣвень* стало нормативним для української літературної мови, *когутъ* відійшло на діалектну периферію (Лис., 100; Мат.

Бук., IV, 103), *петухъ,* яке П. Беринда вважав литовським, тобто білоруським, стало нормою для білоруської та російської мов.

4. Інтенсивна розбудова лексичної системи староукраїнської мови XVI—XVIII ст. була причиною активних запозичень з інших мов. У староукраїнській мові цього періоду фіксуються сліди сусідніх слов'янських мов і насамперед польської та російської. З польської мови до української протягом XVI — першої половини XVII ст. ввійшло чимало слів (*росторопность, довтѣпъ, натхненє, неумѣєтность* «неуцтво, невміння», *булка, крѣсло* і под.). Значна кількість полонізмів в українських писемних пам'ятках цього періоду була даниною часу і не засвоїлася в подальшому розвитку української мови. Польська мова відіграла також роль посередника при запозиченні значної кількості європеїзмів, зокрема запозичень з німецької мови (*будувати, дыль, друкъ, кгонтъ, лата, филонка, цехъ, шопа, спижарня, шпихлѣръ, лихтаръ, маца* «міра місткості», *смалецьlшмалець, смакъ* тощо).

Після возз'єднання України з Росією, тобто в другій половині XVII — першій половині XVIII ст., спостерігаються виразні спільні тенденції розвитку української та російської мов. До лексичного складу української мови міцно входять слова на позначення понять і реалій, пов'язаних з російською дійсністю. Так, українською мовою був засвоєний чималий шар російської лексики на позначення новостворених на Україні адміністративно-судових органів у зв'язку з реорганізацією центральних та місцевих органів державного управління в Росії (*Малороссійская колегія, прокуроръ колегіи, губернаторъ, комендантъ, мѣнистерская канцелярія* і под.). Втягування України до загальноросійського торгово-економічного ринку зумовило поширення на українських землях грошових одиниць російської державної чеканки або тих, що функціонували в Російській державі, а отже, сприяло входженню до українського словника російської лексики на позначення грошових одиниць, торговельно-економічних стосунків тощо (*процентъ, вексель, рубъ, рублiовикъ, мѣдна монета, щетная комисія* і т. д.). До складу української лексики через російське посередництво увійшов великий пласт інтернаціональних слів європейського походження, наприклад, військова та військово-морська лексика (*артилерія, атака, баржа, ботъ, боцманъ, гауптвахта, гренадеръ, гротъ-машта, дивізія, кавалерія войсковая, контръ-адмиралъ, руль, шквадронъ, якорь, яхта* і т. д.). Через російське посередництво активізуються запозичення з європейських мов лексики побутової сфери — назв тканин, одягу, страв, атрибутів хатнього інтер'єра, меблів і под. Серед лексичних запозичень цієї лексико-тематичної групи переважають слова французького походження (*ґризетта, кабинетъ, камзолъ, комодъ, поплинъ, репсъ, сервизъ, супъ, фрикасе* і ін.). Чимало германізмів запозичилися українською мовою безпосередньо з мови-джерела або також через російське посередництво (*галстукъ, шлафрокъ, штофъ, цукеръ бротъ, кастрольlкостроля* та ін.).

Джерелом запозичень лексики інтернаціонального характеру були класичні мови. Так, грецькому походженню завдячує значна кількість наукової термінології (*академія, аѯиωма, ариѳметика, атлясъ, бакаляръ, граматика, діалектика, кафедра, кройника, математика, силогізмъ, хронологія, философія* тощо). Багато лексико-тематичних груп поповнилося завдяки засвоєнню латинських слів. Латинська мова продовжувала бути джерелом збагачення філософської, дипломатичної, соціально-економічної, юридичної термінології (*аблѣгація, авдієнція, асистенція, атестація, депутація, документъ, дуплѣкатъ, екзекуція, інквѣзицыя, квитанція, кондиція, ратифікація, унѣверсалъ* і под.). Латинь як мова-джерело виступає для окремих назв рослинного світу, що вперше фіксуються в українських пам'ятках цього періоду (*барвѣнокъ, конвалія, роме(н), шалвѣя* тощо), для термінів, пов'язаних з друкарським виробництвом (*корректура, корикгаторъ, матрецы* і под.). Більшість латинізмів засвоєно українською мовою через польське посередництво, а пізніше — через російське.

Певна кількість слів, що прийшли в староукраїнську мову з інших мов для позначення невідомих понять і явищ, міцно ввійшли до її лексичної системи, обросли словотворчими дериватами, створеними за староукраїнськими моделями, вступили у фразеологічні зв'язки, властиві відповідним лексичним розрядам староукраїнських слів, і стали потім надбанням нової української літературної мови (пор.: *будовати, будованьє, будинокъ, будовничий, будовни(к)*. Проте багато запозичень тих часів сприймалися як чужі, вони не засвоїлися мовою і забулися, будучи заміненими лексемами, створеними на грунті питомих коренів (*миндза, миндзарня, батманъ, барминъ* і под.).

ЗМІНИ В ЛЕКСИЦІ, ПОВ'ЯЗАНІ З ЗАГАЛЬНОЮ ХАРАКТЕРИСТИКОЮ ЛЮДИНИ

§ 36. Буття людини. Розвиток лексики, що характеризує загальне буття людини, відзначається в період XVI—XVIII ст. рядом істотних особливостей. У межах основних предметно-тематичних груп значною мірою зростає понятійна розгалуженість, відбуваються зміни окремих семантичних категорій та груп. Особливо помітно поповнюється лексичний склад, у тому числі й за рахунок слів, що фіксуються вперше.

Назви людей, їх статі й віку. Слова на позначення органів і частин тіла. Слова цієї предметно-тематичної групи зазнають у XVI—XVIII ст. певних лексико-семантичних змін, поповнюються похідними утвореннями і згодом переважно успадковуються новою літературною мовою.

Розширюється коло похідних слів від іменника *люди*. Із значенням «людяний, милосердний» відомі похідні утворення: *людзскій (людскій), людзскость (людскость)* (Хвалили еѣ розумъ и *людзкость* — Т. Мат., к. XVII, 366); пор. також *безлюдье, безлюдно* та *предлюдне* «публічно»: Тутъ якъ на *безлюдьѣ*, никого (Т., к. XVII,

72); Мене поносилъ *предлюдне* (Т. Мат., XVIII, 697). Слово *народъ* у розгляданий період має не лише значення «населення», але й «людський рід», а також «сукупність, зібрання людей, громада»: Видѣлъ Богъ упадок *народа* людского (424); Аже увес *народ*... стали говорити (АБ, 1686, 98).

Загальна назва для осіб чоловічого роду — *человѣкъ (чоловѣкъ, чловекъ)* та похідне утворення від цього іменника — *чл҃чкыи*. Новим для досліджуваного періоду є утворення *человѣченьство* «людство»: Кождая речъ свѣта того, подлугъ бѣгу *человѣченьства*, вѣдома есть ку сталости (АЮЗР, 1514, I, 47).

Давньоруське *мужъ* вживалося переважно в контексті дещо піднесеного звучання: Княжа Острозское Василій Константиновичъ... *мужъ* обычаевъ царскихъ (Пал., 1621, 1135—1136). Проте воно набуває також значення «мужик, селянин»: И в тых же *мужей* Корчковских казал во всих плуги з волы *мужикам* своим побрати (Т. Мат., 1561, 391). Крім похідних утворень, відомих у XIV—XV ст., на його грунті розвиваються нові: *мущизний* «чоловічий», *мущизна* «чоловік» (пор. п. mężczyzna), *мужебойца* «убивця, душогуб», *мужиковати* від *мужикъ* «селянин» (390—394).

Для називання осіб жіночої статі вживаються, як і в XIV—XV ст., слова *жена (жона)* і похідне *жѣнскый*, а також додаються нові слова, форми та похідні утворення: *жинка (жунка), женщина, женщизна, жоночка, бѣложонка, бѣлая голова, билоглова* (< п. białogłowa — Br., 24), *бѣлоголовскый, молодиця:* Лѣпшій респектъ Божій на мущизну, анѣжъ на *женщизну* (Т., к. XVII, 918); Свята Сара хоть і стара, да *женщина* руча (В. 1790, 7); Чому *жунко* хата не метена (К. З., к. XVII, 256); *жоно(ч)ка* (Сл. Лекс., 1650, 419); Юнотка: *молодиця* (Бер. Лекс., 1627, 159); Став пред нами персоналне *билоглова* на имя Фена Микитиха (АПГУ, 1665, I, 22); *бѣложонки* нашые (АЮЗР, 1589, II, 190).

На вік без розрізнення статі вказували успадковані з давньоруської мови слова *дитя, дѣти, дѣтки* та засвідчені у досліджуваний період лексеми *дитина, дитятко, дѣточки, немовятко, пеленчатко* «немовлятко», а також значна кількість дериватів з коренем **-дѣт- (-дит-, -дет-):** Дедичъ... безжонны и *бездетинъный* (Т., 1524, 70); Єхал там з *детиною* на поле (1562, 706); опекатися жоною и *детяткомъ* моимъ (706); *детиные* лета ихъ (1579, 706); в(ъ) маломъ *дитятку* (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 73); *дѣтωчки* (82), *немовятко, пеленчатко* (Бер. Лекс., 1627, 34); *Дитячих* сорочок двѣ (Т., 1624, 721). З основами **дѣт-, дѣтин-** утворюються деякі слова: розумъ *дѣтиноигралскій* маєте (XVI, 862); Отъ Ирода *дѣтоубійца* (1727, 863); *дѣтоучитель* (Бер. Лекс., 1627, 28). Від основи **дѣтин-**а походить дериват *детинство* «дитячий вік»: з *детинства* (Т., XVI, 706). Із слів іншого кореня, належних до розгляданого семантичного поля, відзначимо *отроча*, що походить від книжно-традиційного *отрокъ*, але з XVI ст. вживається і в більш живомовному контексті: коли котороя жена породити *ωтрочате* не може(т) (Т. М., XVI, 54).

Стать і разом з тим вік позначали слова *хлопецъ, паробокъ, молодецъ, молодикъ, юнакъ,* що в семантичному плані були пов'язані досить складними синонімічними зв'язками. З середини XVI ст. слово *хлопець,* втративши живий словотвірний зв'язок із вихідним *хлопъ* (< * xolpъ), фіксується у значеннях «хлопець», «слуга», «син»: послалъ... *хлопца* моего (АЮЗР, 1559—1567, I, 146); абы Дмитро того *хлопъца* поставив (АБ, 1614, 7). Засвідчений демінутив від цього слова *хлопьятко: хлопьятка* тежъ покой паномъ учинили (Пал., 1621, 1061). Слово *паробок,* що в XIV—XV ст. вживалося із значенням «слуга, челядник», у XVI—XVII ст. розвиває значення «молодий, неодружений чоловік», пор.: юноша, *парубо(к),* младенецъ... молодец(ъ) (Зиз. Лекс., 1596, 89). З початку XVIII ст. фіксується власне українське суфіксальне утворення *молодикъ* «молодий хлопець, парубок»: Сидора, *молодика,* бю(т) (ДНМ, 1715, 97).

Слово *дѣвка,* що означало «дівчину» і «дочку», у XVI—XVIII ст. дало ряд дериватів: *девичество, девицтво, девическый, девичий, дивчатко, дѣвчина (дивчына), дѣвойка, дѣвотство, дѣвочий, дѣвчинка, дѣвчинъ;* з XVIII ст. фіксуються такі демінутиви, як *дивонка, дивчынонка, дѣвчинойка, дѣвча* та ін. (Т., 685, 712, 850—852). Відоме з попереднього періоду слово *панна* також лягло в основу ряду похідних: *панянка* (Бер. Лекс., 1627, 159), *паненскій* «дівочий, непорочний», *паненство* «непорочність» (Т. Мат., 561).

Пам'ятки XVI—XVIII ст. засвідчують значну кількість слів, які передавали різні вікові особливості людей: З братею моею *молодшою* (Т. Мат., 1564, 387); мнѣ чл̃вку *лѣтнему* (1569, 365); Не чекаючи до *зросту* и лет детей нашихъ (1580, 293); *середнїй* в(ъ) працахъ (Тіт., 1623, 81); *выростокъ* (Т., XVI, 443); *дорослый* (793); *юный: молодый* (Бер. Лекс., 1627, 159); *юностный: молодостный,* що до *молодости* належытъ (159), *зрѣлъ, гоный, дозрѣлый, часный, достиглъ* (44); Минет *юношество* (I. В., 1690, 64); А по *малы(х)* и *стары(х)* дурно не рыда(й)те (К. З., к. XVII, 108). Досить розгалуженим було понятійне поле «старість, старітися»: *постарѣли* (ПЄ, 1556—1561, 25); *старость* его (Пер., 1605—1606, 39); Минет *престарѣлость* (I. В., 1690, 64); Минет *старчество* (64); *застарѣлый* (Син., с. XVII, 116). Іноді зовнішні ознаки вказували на вік: з молодости лет своих аж до *сивизны* своее (Т. Мат., 1565, 810); старого *сивъця* (Інт., к. XVII—п. XVIII, 55).

У XVI—XVIII ст. певного семантичного розвитку набули слова *баба* і *дѣдъ.* Так, слово *баба* почало означати не тільки материну чи батькову матір, але й стару жінку взагалі, робітницю, знахарку, ворожку та ін.: *Бабѣ,* что смотала моточки бавелняніє (Т., XVIII, 44). На його основі розвинулися численні деривати: *бабинець* «окреме місце в церкві, де стоять жінки» (1639, 45); *бабинъ, бабій* «належний бабі» (XVII, 45); *бабкуватий* «старкуватий, зморшкуватий» (XVIII, 45); *бабуся* (1694, 45), *бабякъ* «бабій, ледащо» (XVII, 45); *бабася* (XVIII, 45), *бабити* «приймати, повивати дітей» (XVIII, 45). Слово *дѣдъ* у XVI—XVIII ст. позначає не лише батькового чи мате-

риного батька, але й стару людину та предка: *Дѣдъ:* старець (Бер. Лекс., 1627, 34). Проте кількість дериватів від цього слова менша, ніж від *баба: ωдѣдиче(н)є* (п. odziedziczenie) «успадкування» (Бер. Лекс., 1627, 71); *дѣдусь* (Т., 1679, 854); *дѣдище* (к. XVII—п. XVIII, 854).

Широко відбиті у досліджуваних пам'ятках XVI—XVIII ст. назви органів і частин людського тіла. На відміну від періоду XIV—XV ст., коли частина цих назв могла бути реконструйована лише за похідними значеннями, тепер вони майже завжди фіксуються в прямих значеннях. Усі вони, за невеликими винятками, давньоруського походження. Проте в цей час фіксується чимало нових утворень, що є дериватами давніх назв. Так, від давньоруських загальних назв людського тіла *тѣло* і *плоть* утворилися деривати: *телесникъ* «сластолюбець, плотолюбець» (Т. Мат., XVII, 886), *тѣлесность* «перелюбство» (Пал., 1621, 614), *тѣлолюбитель* (Т. Мат., к. XVI, 907). Слово *голова,* ужите в прямому значенні, значно розширило свою семантику, стало базою для творення ряду фразеологізмів. Від нього походять деривати *головка* «голівка (або корінь) деяких рослин», «загалом кругла річ, кулька» (Т., XVII, 551); *головище, головонка* (551—552), *безголовный* «нерозумний, безглуздий»: В том спорѣ их, а *безголовнои* справѣ (1545, 68). Для понять «чуб, коса, волосся» засвідчені назви: кучеравыи *волосы* (Т. Мат., XVII, 346); Едну рану в голову през *чуприну* задали (1638, 995) — власне українське утворення (Ф., IV, 384; Mach., 79); *волосокъ, волосовый, волосовати* «тягати за чуба» (Т., XVII—XVIII, 299—300). З XVI ст. фіксується *обличе* «обличчя» (раны на *обличю* — Т. Мат., 1562, 484), що дало кілька дериватів (там же). Його синонімом було слово *видъ* (Т., 1571, 247). Від лексеми *лице* «обличчя» фіксується демінутив *личко: Личко жъ* мое вирмяное (Дзюб., до 1729, 82). Слово *лобъ* означало «лоб» і «голову» (Т. Мат., XVIII, 359). З кінця XVII ст. відоме також польське запозичення *скроня* (п. skroń — Br., 496). Слово *око* стало базою для творення значної кількості фразеологізмів (пор.: Т. Мат., 513, 556) та дериватів: *очный* «належний очам» (XVII, 556); *очне* «увічі» (там же); *наочне* (419), *доочне* (Т., XVIII, 785), *безочне* «позаочі» (XVII, 74); *разноокій* (Т. Мат., XVII, 754) та *кривоокій* «косоокий» (337). З *оком* пов'язані: *чоловѣчокъ, ѕреница* «зіниця» (Бер. Лекс., 1627, 39). Поряд з давнім *брова* засвідчується демінутив *бровонка* (Чорныє очи і *бровонкі* — Т., XVIII, 142) і діалектний фонетичний варіант *брыва* (*Брыви* и брода чорнаѧ — 145). Давнє *ухо* нерідко виступає вже з приставним [в]: Хто маe(т) болѣ(с)[т] у *вухо* (Пор., XVI, 51); *вушко* (Т., XVIII, 355). Фонетичні зміни на українському мовному грунті засвідчують також слова *нусъ* (суч. *ніс*), *щока:* по(д) *нусъ* (ДНМ, 1716, 89); На *щоци* рана рубаная (Т. Мат., 1562, 1020). Поняття «рот» передається словами *ротъ, уста, пащека, губа:* ввесь *ротъ* полоскала (Некр., 2-га пол. XVIII, 39); въ црквахъ же зо *устъ* проповѣдати, а не дїакомъ... попущати (Тіт., 1623, 59); И неприїѧтелеви с(ъ)

пащеки ѡ(т)нати ч͠лка (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 73); *Губа* не запе(р)та и в того (К. З., к. XVII, 220). Останнє слово було відоме і в своєму первинному значенні: на *губе* рана крываваꙗ, битая (АЖ, 1584, 119). Основою для похідних утворень і опорним словом фразеологізмів служило слово *зубы:* стрѣнулъ... старца *беззубого* (Т., XVII, 71); льва *велезубнаго* (1592, 205); Если *озмете* ихъ *на зубы* (Т. Мат., XVII, 295) — фразеологізм із значенням «лаяти, судити кого-небудь». З кінця XVI ст. поширюється слово *потылиця:* выбритвивши *потылицю* (В., к. XVI, 28). Слово *горло* виступає в прямому значенні і разом з тим є основою для ряду похідних, утворених за його метафоричним значенням: *го(р)ло* перерѣзано (ДНМ, 1715, 76); похідні *горлатъ* і *горлачъ* (Т., XVIII, 570) — про глечики з вузьким горлом; *го(р)тань, го(р)ло* (Зиз. Лекс., 1596, 40).

Значною кількістю найменувань, успадкованих переважно з давньоруського періоду та почасти запозичених, відбиті назви частин людського тіла: *спина* (В. 1790, 6), яке вважається запозиченням з латинської мови через польське посередництво (лат. spina, ст.-п. spina — Ф., III, 735); *бокъ, бе(д)ро, чересло* (Зиз. Лекс., 1596, 88); *кулша* (Т. Мат., 1573, 342) — запозичення з литовської мови (лит. kùlšė, kùlšis «бедро» — Ф., II, 413); *груди* (Т., 1562, 618—619) та похідні, *надра* «пазуха» (Т. Мат., XVII, 410); *занадра* (234), *черево* «живіт» (Пор., XVI, 51); *брухо* (Некр., 2-га пол. XVIII, 50); коло *пупа* (Пор., XVI, 54); *плечи* (Тіт., 1623, 70); *лопатка* (Т. Мат., 1564, 360); *пахва* (XVIII, 566). Питоме за походженням *рука* відбилося в значній кількості похідних слів і значень: за бѣлу *ручку* (Дзюб., до 1729, 9 зв.); за *рученку* (81); *заручати* (Т. Мат., XVII, 242); *зарука* (242). Засвідчуються назви частин руки: выжей *локътя* (АБ, 1615, 9—10); *долоня* (Т., 1562, 773); *пучка* (ДНМ, 1740, 280). Від питомого слова *нога* утворилося похідне *безногий* (Т., XVIII, 73). Засвідчуються назви частин ноги: *голе(н)*... на *сте(г)на(х)* (АЖ, 1582, 43); *литки* (Т. Мат., 1736, 356).

У розглядуваний період набагато ширше, ніж у XIV—XV ст., відбиті назви внутрішніх органів людини, процеси їх функціонування. Це слова, переважно успадковані з давньоруського періоду: *мозокъ* (Т. Мат., 1562, 387), похідне *безмозгый* «нерозумний, дурний» (о головѣ хорошой але *безмозгой* — Пал., 1621, 589); боли(т) *селезе(н)* (Пор., XVI, 53); у кого *по(ч)ка* албо *мошенька* боли(т) (51); *пасока* «кров» (Т. Мат., 1619, 565); *костїй* тѣлъ мертвыхъ (Пал., 1621, 842); *состав* «суглоб» (Т. Мат., XVII, 834); Першаꙗ *к(ъ)рваваꙗ* офѣра... Другаꙗ ѡфѣра *без(ъ)кровнаꙗ* (Тіт., 1639, 217); *внутр(ъ)ности* утробы єго (Т., XVII, 278); *жолудокъ* «шлунок» (939); *жолчъ* (940), *жила* (930), *телбухи* «нутрощі» (Т. Мат., XVII, 886) — слово праслов'янського походження, *многокровный* «кривавий» (ЛВел., 1720, I, 122); *желудковый* (Т., XVIII, 914—915); з *ребръ* Хрістовыхъ (В. 1790, 7).

Назви понять, пов'язаних з фізіологічним буттям людини, назви її фізичних станів, рухів, ознак. Ця лексика семантично розгалужена, розвинена в словотворчому плані, пов'язана з життям

людини, її народженням та смертю. Так, у понятійному полі «життя» засвідчені деривати, що постали на грунті відповідних давньоруських коренів: *пожите* «життя» (Пал., 1621, 404); *выжити* «перебути певний час» (Т., 1620, 393); а теперъ... перекупництвом *живится* (АЮЗР, 1558, І, 144) — «займатися чимось, мати засіб існування», *выживляти* «утримувати, харчувати» (Т., XVI, 393); *заживане* «використовування» (В., к. XVI, 214); *поживати* «їсти» (Т. Мат., XVII, 628—629); *живцем* (Т., XVII, 927); *жилецъ* «мешканець» (930); *ожили* (В. 1790, 6). Досить численна група слів, пов'язаних з народженням людини: *тяжарна* невѣста «вагітна» (ЛВел., 1720, І, 128). Сюди належить одне із значень слова *заходити* «завагітніти» (Т. Мат., XVII, 251); пор. також: *безплодне* «бездітно» (Т., 1581, 76); *выродитися, выродокъ* (XVI, 441); *заступити плодомъ* (Т. Мат., 1573, 245) — фразеологізм із значенням «завагітніти»; *породила* дитя (Пал., 1621, 937); Свѧтополкъ... *сплодил(ъ)* Геωргїа (Тіт., 1623, 70).

У понятійному полі «умирати, гинути» в XVI—XVIII ст. засвідчується певна кількість дериватів від коренів, відомих і в попередній період. Так, на основі слів *смерть, ꙋмерти* розвинулися *вымеретье* «вимирання» (Т., 1557, 413); о кгрунтѣ... то ест *отумерщина* (АБ, 1662, 64). Використовувалися також синоніми інших коренів: *сконати* «померти» (Т. Мат., 817); *живота доконалъ* (Тіт., 1622, 48); *отрупѣлъ* «помер» (Т. Мат., 548). У цьому ж значенні вживалися також слова, що мали загалом дещо ширшу семантику: дорога... которая... провадитъ на *погибель* (Пал., 1621, 801); в *пагубу* и в огнь (Рєз., 1673—1674, V, 134). Зафіксована також певна кількість слів, що вказували на насильницьку смерть: кромъ... *душегубства* (АЮЗР, 1519, І, 60); *забойство* «убивство» (Т. Мат., 214); таковый... безъ всякого милосердья *горло тратить* (АЮЗР, 1541, І, 113); а Никифора... *уморили постомъ* (Пер., 1605—1606, 40); *стратити животъ* за ωйчизну (Тіт., 1622, 47); *завѣсился* на томъ дубѣ (Т. Мат., 221); в колодязѣ спутана, *утонула* (ДНМ, 1728, 187). Стилістично обмеженим було просторічне слово *здохнути:* грѣшник... нагле *здохнути* мусит (В., к. XVI, 34). До розгляданої групи лексики прилягають слова, що стосуються обряду поховання: похован на *цвинътару* (Т. Мат., 1564, 974) — п. cmentarz з лат. cimeterium (Бул., 348); *домовина* (Т., 1670, 777); *на(д)гробки* (Тіт., 1622, 42).

У пам'ятках XVI—XVII ст. документується розгалужена група назв, що характеризували зовнішній вигляд людини. З народнорозмовного джерела походять назви, що вказують на розміри людини, її статуру, характерні ознаки: *зморщка* «зморшка» (Бер. Лекс., 1627, 17); ω *велетня(х),* або те(ж) ω *велики(х) людя(х)* (К. З., к. XVII, 292); Живъ да *го(р)батъ* (224); А оной Волошинъ примѣтами: лицемъ *сухо(р)ля(в), похму(р)но* дивится, бороду бриє(т), волоса чо(р)ного (ДНМ, 1738, 271); *изгорбившись* (Інт., с. XVIII, 207).

Значна частина слів вказувала на фізичне здоров'я, силу, самопочуття людини. Переважно це слова питомого походження: для

неспособного *здоро(в)я* моєго (АЖ, 1584, 149); *выздоровитися* (Т., XVII, 394) «одужати»; *дужий* «дужий, міцний», а також «сміливий, мужній» (837); Минет *сила* (І. В., 1690, 65); *богатиръ* (Т., XVIII, 109).

У семантично опозиційній групі лексем, які характеризували хвороби, недуги людини тощо, виділяються назви загальні і конкретні. Перші фіксувалися і в літературно-писемних пам'ятках XIV—XV ст., проте в розгляданий період дещо зросла частота їх уживання: передъ вашу милость... за *хоробою* своєю стати не могъ (ЛЮЗР, 1538, І, 93); боудучи *хоры(и)* на те(н) ча(с) (АО, 1582, 73); былъ *схоралый* (Тіт., XVI, 122); *нездужалъ* (ЛСам., к. XVII, 20); про *недужость* здоровя (Т. Мат., 1565, 443). Рідше стало вживатися, переважно в книжному контексті, слово *болѣзнь* (*болѣзни* — Т. М., XVI, 52); *болѣсть* (Т., XVI, 122). Спільнокореневе слово *болѣзнувати* мало не тільки значення «хворіти», але також «уболівати, просити»: *Болѣзнуемъ* о васъ; покайтеся, молимъ васъ! (Пал., 1621, 1093). Загальний стан недуги, поганого здоров'я передавався словами: *болѧ(ч)кы* (Т. М., XVI, 51); *слабый* «хворий» (Т. Мат., 1646, 821); *знемощнѣетъ* (К. З., к. XVII, 162); для поратованя *вутлого здоровя* (Т., 1646, 355).

Широко фіксуються в пам'ятках XVI—XVIII ст., зокрема в науково-практичних, назви конкретних хвороб: *па(р)хы* (Т. М., XVI, 54) (п. parchy — Ф., III, 210); *трѧсавицѣ* (51); *жо(л)тѧницѣ* (54); хто на оутробоу боли(т) то є(с)[т] на *бѣгоу(н)коу* (51); *бѣсноватыи* и розмаитыми болѣстями навѣженіи (Пал., 1621, 1108); *проказы* (Рєз., 1631, І, 96); *Кашель* єсть знакомъ *дихавицѣ* (Кн., 1788, 65); *короста* (В. 1790, 4).

Із народнорозмовного джерела походять слова, що передають різні фізичні й фізіологічні стани і положення людського організму: *втоми(т)сѧ* (К. З., к. XVII, 138); *ѡпочивайте, спѣте* (УЄ Трост., XVI, 56); для *спочивку* (ЛВел., 1720, І, 52); *спочити* (Некр., 2-га пол. XVIII, 45); *дрѣмати* (Т., XVII, 834); *прикорхнути* «задрімати» (Т. Мат., 1736, 711) (пор. ще: Гр., III, 421). Слова з питомими коренями *сидѣти, стояти, лежати* і под. розвивають свою семантику, набувають переносних значень, а також стають базою для деривативних утворень: Бо вже *не всижу анѣ улежу* (Дзюб., до 1729, 10 зв.) «не матиму спокою»; *Насидѣвшись* и напившись... (Некр., 2-га пол. XVIII, 47) «погостювавши, побувши на гулянці».

Стійкістю відзначається також лексика, пов'язана з процесами функціонування органів чуття. Так, серед дієслів із семантикою «дивитися, бачити, розглядати» слово *бачити* з XVI ст. набуває нового значення, нормативного в сучасній літературній мові,— «дивитися, бачити», частково зберігаючи й давніше — «пильнувати, зважати на що-небудь»: С которое раны око все запухло, и не ведаты, будет ли имъ *бачити* (Т., 1562, 63). Від *бачити* походять характерні народнорозмовні деривати: Ой ты, мужу *необачный*! (УП, 1575, 60); *выбачити* «вибирати час» (Т., XVII, 367); *з(ъ)неѡбачки* «несподівано» (Бер. Лекс., 1627, 69). Із слів інших коренів та відповідних дериватів, що фіксуються в розгляданий період, назвемо: *дог-*

лядати (догледати) «пильнувати, стежити» (Т., XVI, 752); *назир(ъ)-ко(м)* ишо(л) «услід, на близькій відстані» (УЄ Трост., XVI, 60); *выдивитися* «здивуватися, надивуватися» (Т., 1590, 389); *самовидци* «очевидці» (Рез., 1616, I, 60); *оглядѣлъ* че(р)вони(х) «розглянув, перевірив» (ДНМ, 1714, 72).

Сприймання слухом передають лексеми *чути, слухати: чула* есми крыкъ (АБ, 1615, 11); Нуж *послуха(й)* мало (Розм., XVI, 29 зв.). Корені цих слів відбиті і в дериватах *слухачъ* (Рез., к. XVII, I, 131); *зачути* «почути» (ЛВел., 1720, IV, 38); *дочувся* «почув» (В. 1790, 7) та ін. Дуже рідко фіксуються слова з коренем *слыш*.

Широко відбиті слова понятійного поля «говорити, повідомляти»: *говорити, мовити, казати, голосити* «повідомляти про щось вголос, оголошувати» (Т., 1596, 553), *повѣсти, питати, ѡдповѣдати* тощо. Помітним є розвиток похідних утворень від коренів зазначених слів: *помова* «наклеп» (АЮЗР, 1508, I, 36); *без(ъ)мол(ъ)-вникъ* «людина, що не говорить, мовчун» (Зиз. Лекс., 1596, 31); *безъоповѣдне* «не повідомляючи» (Т., 1694, 74); *змова* (ЛСам., к. XVII, 134); *росповѣсти* (Т. Мат., к. XVII, 762); *опитъ* «опитування, розпитування» (АБ, XVII, 78). У зв'язку з розбудовою літературно-писемної мови за рахунок розвитку різних стилів і жанрів дане понятійне поле поповнюється експресивними синонімами, іноді знижено-грубого звучання: Я... почалъ єсми на нихъ *верещати* кгвалту (Т., 1564, 217); *галасовати* «голосно кричати» (с. XVII, 502) — з лат. gallas через п. galas (Br., 132); И муха *говоруха* о(б) минѣ не бу(р)кне (К. З., к. XVII, 229); Що на ро(т) налѣзе(т) *блевузни(т);* або те(ж) *патякає(т):* іли *ве(р)нячитъ* (257); Сущенко... толко *белкоталъ* язикомъ «невиразно мовив» (Т., 1757, 82); *базѣкаетъ* дурно (2-га пол. XVIII, 50).

У понятійному полі «ходити, бігати» в XVI—XVIII ст. зберігаються питомі за походженням лексичні одиниці *ходити, прийти, бѣгти, бѣганіе* і т. д., що були базою для творення численних похідних з різноманітними відтінками прямих і переносних значень; пор.: той людъ... насъ *переходятъ* (Т. Мат., к. XVI, 581) у значенні «перевищує, переважає»; Всякому злу прозбою и порадою слушне завчасу *запобѣгати* (ЛВел., 1720, II, 559). Важливим джерелом поповнення слів цієї семантичної групи було народнорозмовне мовлення XVI—XVIII ст.; пор.: без дѣла... *тинялися* (ДНМ, 1714, 73); *вештатцся* (Т., XVIII, 229); *посовтавъ, почемчикую, потелѣпався* (Інт., 1736—1737, 140, 121—122); Адамъ изъ пекла *удризавъ...* и собѣ *поклизавъ* (В. 1790, 2—3); *закопотѣлы* у божу путь (15—16). Синонімічні ряди певною мірою поповнювалися також за рахунок запозичень; пор. германізм *мандровати* (Т. Мат., 1737, 372), запозичений через польське посередництво (н. wandern, п. wędrować — Br., 608).

Назви понять, пов'язаних з різними формами психічної діяльності людини. Ця лексика переважно питома за походженням. У прямих значеннях фіксуються лексеми на позначення позитивного внутрішнього емоційного стану людини. Почуття веселощів,

радості, втіхи передаються словами *веселий, веселье* (Т., XVI, 222—223); *радость* (АЮЗР, 1573, I, 198) та їх похідними: Насъ гωлосы своими *оувеселяючи* (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 81); Музика... до *весело(с)ти*... побу(ж)даеть (Дил., 1723, 3); *веселенко* (Некр., 2-га пол. XVIII, 45). До цієї понятійної групи належали також слова: *жартовати* (Зиз. Лекс., 1596, 53); *щасливый* (26); для *оутѣхи* (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 65); *тѣшил(ъ)ся... оутѣшайся* (Тіт., 1623, 71); *регочуся, реготъ, регота(н)еся* (Бер. Лекс., 1627, 144); *см'ѣшки, жарты* (Т. Мат., к. XVII, 830).

Численними були лексеми, що характеризували людину за її ставленням до інших людей. Поняття «добрий, лагідний» передавалося словами: *лагодный, добрый, чуйный, сердечный,* напр.: поча(л) єи тѣшити *лаго(д)ными* словы (УЕ Трост., XVI, 49); показался... *добрымъ* и *чуйнымъ* до всѣхъ правъ церковныхъ (АЗР, 1600—1605, IV, 210); *сердечный* нарωдъ Рωсскїй (Тіт., 1623, 74). Звужувалася сфера вжитку слів з коренем **-благ-**, обмежуючись переважно текстами на церковно-релігійну тематику.

Розвиненим був синонімічний ряд слів із значенням «ласкавий, приязний, милосердний»: убачивши *ласку* и *добродѣйство* ку собѣ его милости князя (АЮЗР, 1526, I, 70); безъ всякого *милосердья* маеть... шибеницою каранъ быти (1541, 113); *пріязнитися* (Т. Мат., с. XVI, 931); *бе(з)злобїє,* щирая *доб(ъ)роть* (Зиз. Лекс., 1596, 25); Всего добра *жычливый* пріятель (Т., 1677, 946) (п. życzliwy—Br., 669).

Фіксація прямих значень слів понятійного поля «любити, кохати» засвідчувалася в пам'ятках різних стилів і жанрів: *коханый* (Син., с. XVII, 123) — широковживаний полонізм із значною кількістю дериватів (п. kochać — Ф., II, 356): Іезавель царица не мыслила о смерти, але о *заліотахъ* (Т. Мат., XVII, 230) — стилістично марковане слово; *любов* (І. В., 1690, 54); *Любилися кохалися* (Дзюб., до 1729, 86 зв.); мой *милесе(н)ки(й)* (11); з *нелюбо(м)* жи(т) на (с)вѣтѣ тру(д)но (10 зв.). У XVIII ст. зрідка засвідчується *жаданка* «кохана дівчина» (Т., 1737, 896).

Повно відбита лексика, що характеризує сум, жаль, тугу та ін. Вона здебільшого належить до основного словникового фонду, засвоєного і новою літературною мовою: *жаль* бы ся того (АЮЗР, 1538, I, 95); А иншиє люди Галичанскиє... *журятся* (Т., 1562, 944); *плакали* и *жаловали* єго (ЄНег., 1581, 85); мешькала в *смоу(т)коу* (УЄ Трост., XVI, 81); жродло *сле(з)* (Лік., 1607, 2); буде(т) *печа(л)* и *ско(р)бъ* и *фрасуно(к)* мѣти (К. З., к. XVII, 39) (полонізм *фрасуно(к)* виявився історично неперспективним запозиченням, хоч у розглядаций період вживався досить широко; пор. п. frasunek — Бул., 340); не чи(н) ср(д)цу *туги* (Дзюб., до 1729, 93 зв.); *нещасливий* (93); *журбонка* (Т., XVIII, 944). Діалектно обмежений характер уживання мали слова *бановати* «тужити, шкодувати», *банованье* «сум», засвідчені лише рукописами з території закарпатських говорів (Т., с. XVIII, 55—56).

Серед слів із семантикою «гнів, лють, немилосердність, ненависть» переважають лексеми питомого фонду. Почасти вони вжи-

валися і в XIV—XV ст., хоч і не завжди в прямих значеннях. Це слова: *гнѣвъ, лютый, суровый, ненависть* і под. та похідні від них, напр.: для чого жъ бы(м) сѧ на тебе *гнѣвала* (Розм., XVI, 20 зв.); то слова *дикого* якого мужа, *сурового* и *нелюдского* (Пал. 1621, 1090); *зненавидѣти* (798); *гнѣвъ:... шаленство... ярость* (Бер. Лекс., 1627, 26).

Ряд синонімів передають поняття «заздрість, облуда, підступність»: безъ жадного *фалшу* и *ѡшуканѧ* (Розм., XVI, 69); обидва слова є германізмами (*фалшъ* < с.-в.-н. valsch через п. falsz — Ф., IV, 184; *шукати* < п. szukać < н. suchen — Br., 557); ѡ (т)ложивши тогды... всю *хитро(ст)* и *ѡблудность,* и *зазро(ст)* (ЄНег., 1581, 150); чудами *фа(л)шивыми* (Ст. З., 1596, 141); В чомъ якая єст *облуда* (Пер., 1605—1606, 50); *подступный* (Т. Мат., 1612, 623); *ласкате(л)ство(мъ)* и *обманою* (ДНМ, 1733, 261).

Велика група досліджуваної лексики належить до понятійного поля «честь, повага, шана». Синонімічний ряд питомих слів *честь, достойность* та ін. (пор.: од *чести* людской отлучити — АБ, 1686, 98; я *чесна* собою — Некр., 2-га пол. XVIII, 39; *вдо(с)то(й)* и(х) б͠же вѣ(ч)но(й) славы — К. З., к. XVII, 144) поповнюється запозиченнями: при чи(м) были *за(ц)ни* оу(ч)тивыи люде (АО, 1573, 49) (п. zacny — Br., 66); Гербъ кождый *цноты* дому выражаетъ (Лік., 1607, 1 зв.) (п. cnota — Бул., 351); *статечность* въ чловѣцѣхъ (Пал., 1621, 383—384) (п. stateczność — Бул., 307); *респектъ* (Пал., 1621, 613) — латинізм, що був запозичений за посередництвом польської мови і також став історизмом (лат. respectus, п. respect — Бул., 281); годно (б) и(х) мѣт(ъ) в(ъ) велико(й) *поважѣ* (К. З., к. XVII, 135) — германізм (похідний від *вага* «вага, важливість» з с.-в.-н. väga через п. waga — Бул., 54); за власны(х) родычо(в) у *пошанова(н)ю* мат(ъ) (К. З., к. XVII, 129) — похідний від *шановати* з н. schonen через п. szanować — Br., 540). Одні з цих слів згодом були втрачені (*зацний*), інші звузили своє значення і знизили активність (*цнота, респект*), ще інші закріпилися в мові.

У пам'ятках XVI—XVIII ст. фіксується ряд лексем, що вказували на скромність, сумлінність, вихованість, чемність. Поняття «скромний», «чемний, делікатний» відбите в словах: єсть *на(й)скромне(й)ши(й) на(й)политычнѣйши(й) на(й)доброчиннѣйши(й)*... чоловѣкъ (Розм., XVI, 48 зв.). Пор. також: а в писме(н)ныхъ особны(й) *полѣты(ч)ны(й)* звыча(й) (К. З., к. XVII, 90). Слово *выховати* та похідні (Т., XVI, 470—471) з XVI ст. мало не тільки значення «утримати, прогодувати», а й «виховувати». З поняттям чемності пов'язувалися слова: *ѡткрый голову* и пристойне *уклонисѧ* (Розм., XVI, 8 зв.); *витати* «вітати» (Т., XVII, 256); *перебачати* (Син., с. XVII, 140); *перепрошати* (Т. Мат., к. XVII, 578). Широко фіксуються запозичення *дяковати, вдячность* (з с.-в.-н. danken, dank через п. dziękować, dzięk — Ф., I, 561), що дали кілька дериватів і стали нормою нової літературної мови: праца моѧ ... у пото(м)ны(х) *вдѧ(ч)ност(ь)* ѡ(т)несетъ (Тіт., 1627, 185); на роск-

витнен(ъ)є *миловдячныхъ* овоцωвъ (Бут., 1642, 6); мѣсто *подякова(н)ня* (Дил., 1723, 89).

У XVI—XVIII ст. розгалужується група слів, що характеризують поняття ганьби, зневаги, пихи, невихованості, нечемності та ін. До успадкованого питомого *безчестиє* (Т., XVI, 80) розвиваються численні синонімічні паралелі, запозичені або такі, що постали на питомому грунті. Так, з кінця XVI ст. слово *поганець* набуває значення «негідник, мерзотник» (Т. Мат., 1586, 607). У словнику Л. Зизанія до успадкованого *хула* подається як синонім *га(н)ба* (Зиз. Лекс., 1596, 84) (з ч. hanba через п. hańba — S., I, 401—402). Близькі за значенням слова: *блю(з)нѣръство* (Зиз. Лекс.; 1596, 84) (з ч. blonzniti через п. bluznić), *плюгавость* (79) (від ч. plonhat «волочити грязюкою» через п. plugawy «брудний» — Holub., 378). Не засвоїлися українською національною мовою слова: *безецный* «ганебний, безсоромний» (Т., 1574, 70), *безецникъ* «безчесна людина» (1565, 70); *безецниця* «безчесна жінка» (с. XVIII, 70), запозичені вони були з польського джерела (п. *bezecny* — Br., 66). Від питомого *соромъ* розвинулися деривати *(з)соромоти(л)* «зганьбив» (АЖ, 1583, 53); *посоромоченьє* (Зиз. Лекс., 1596, 43). З XVI ст. фіксуються їх синонімічні паралелі з коренем **-стыдъ-, -студ-:** бо вѣнъ *встыдав(т)ся* (Розм., XVI, 12 зв.); *безстужий* (Т., XVI, 79); *безстудныи* пророки (XVII, 79). Значення «гордість, пиха» передається питомим словом *гордость,* запозиченням *пыха* (п. pycha — Mach., 409) та похідними: *го(р)ды(й), пыш(ъ)ны(й)* (Зиз. Лекс., 1596, 40). Значною кількістю синонімів засвідчене понятійне поле «осуджувати, зневажати, глузувати»; див.: *уругане* зъ него и *смѣховиска* чинилъ (Пал., 1621, 934); И въ плащъ го *посмѣвиска* убираючи (Рез., 1630, I, 76); стары(и) мови(т) на *глумъ* (К. З., к. XVII, 172); Нехай *судя(т)* нехай *гудя(т)* (Дзюб., до 1729, 87), *пащековати* «лаяти, зводити наклеп» (Т. Мат., XVII, 567), полонізм *обносити* «зводити наклеп» (Пал., 1621, 589), германізм *пошпетити* «лаяти» (Т. Мат., к. XVII, 690) — н. Spath, п. szpetny (Br., 553). У досліджуваний період широко вживався полонізм *потваръ* «наклеп» (п. potwarz), а також численні похідні (Т. Мат., 675).

Серед лексем із значенням «сміливий, мужній» зберігається питоме слово *смѣлый.* Спільнокореневе *смѣти* мало значення «посміти, наважитися» (АЮЗР, 1541, I, 113). Слово *буйность* з XVII ст. почало вживатися, як і похідні, у значенні «необачна, нерозважна сміливість», а *буй* — і як «нерозважна, нерозумна людина» (Т., 151—152). З XVII ст. фіксується *мужній:* они [козаки] тамъ *мужне,* преважне и рицерско поступовали (Пал., 1621, 1111). Слово питомого походження *дерзкый* та численні похідні, поширені ще в XVI—XVII ст., значно рідше вживаються у XVIII ст. (пор.: Т., 701). Із слів інших коренів до розгляданого поля належать *одвага, небоязливость,* засвідчені з XVIII ст. (ЛВел., 1720, IV, 58, 279).

Розвиненою синонімікою характеризуються семантично опозиційні поля «осторога, непевність» та «страх, переляк, жах». Так, ряд слів походить від питомих коренів **-стерег-, -берег-:** як бы ажъ

мя добрые люде *остерегли* (АБ, 1615, 10); къ... *престорозѣ* (Пал., 1621, 1094); *берегтися* (Т., XVIII, 83). Поряд із питомим *тривога* вживалися, хоч і значно рідше, фонетичні полонізми *трвога, трвожливый:* тривога (Т. Мат., 899); И ты ѡ старче Іѡсифе, збыть *трвожливый* (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 74). У «Лексиконі словеноросьскому» П. Беринди до реєстрового слова *оужасаюся* фіксується ряд синонімів: *страшуся, лякаюся, здумѣваюся, зжахаюся, сполохуюся* (Бер. Лекс., 1627, 137); пор. у пам'ятках другої половини XVI—XVII ст.: черезъ все лѣто *сполохи* отъ Татаръ ажъ и до сихъ часовъ бывали (АЮЗР, 1558, I, 146); *не улякне(т)ся* (КО, 1599, 203); *боячися...* абы в(ъ) пыху не в(ъ)палъ (Тіт., 1622, 43) — із семантикою «остерігаючися»; чему єси такъ барзо *боязливий?...* А такъ *лякливий* (Рез., 1-ша пол. XVII, I, 148); вѣдѣлисмо *страхъ* незносний, Блискавицѣ и громи великиє (156); Я, сотникъ... казале(м) положити и *по(с)трашити* ба(р)барами (ДНМ, 1711, 52); впалъ... въ *переполохъ* (ЛВел., 1720, II, 35); набыралось *жаху* (В. 1790, 2).

Лексика, що характеризує волю людини, її бажання, прагнення та ін., зростає за рахунок синонімів. Так, зберігаються основні значення слів *воля, волѣти,* відомі і в XIV—XV ст. (пор.: Т., 304—307). Проте майже не засвідчені спільнокореневі *приволѣньє, приволити, поволити* та ін. Натомість розвиваються деякі нові похідні утворення: и просилъ насъ, абыхмо *дозволили* ему торгъ и корчмы *мѣти* (АЮЗР, 1526, I, 70—71); дякую тобѣ за твою *доброво(л)ность* (Розм., XVI, 43 зв.); злыи учинки дѣлаютъ и *своволне* живутъ (Пал., 1621, 975). Зберігаються належні до розгляданого поля слова інших коренів: *жаданье* (АЮЗР, 1509, I, 40); *ѡхота* (Розм., XVI, 56 зв.), тоді як *жадливость* виходить з ужитку. З середини XVI ст. відоме слово *прагнути* та похідні: хочешъ *прагнешъ* жадаєшъ потребує(ш) абы то занесено (31).

На примус, обов'язок тощо вказували слова: *повинни* (АЮЗР, 1589, I, 230); *обовязался* (АЗР, 1600—1605, IV, 219) та ін. Вони були відомі і в XIV—XV ст. До слів з коренем **-мус-** у XVI—XVII ст. додаються іменники *мусъ* (Т. Мат., XVI, 393) та *примусъ* (визнала... без *примусу* жадного, тилко з доброи волѣ — АБ, 1665, 74). З другої половини XVIII ст. у значенні «зобов'язані, повинні» фіксується *должни,* що є, очевидно, запозиченням з російської мови: попы усѣмъ *должни* такимъ... (Некр., 2-га пол. XVIII, 47).

Назви спорідненості і свояцтва, родинних зв'язків і стосунків. У XVI—XVIII ст. лексика даної тематичної групи виступає як сформована в основних своїх рисах, такою, як і в новій літературній мові.

Поняття «рідний батько» передавалося словами *ѡте(ц)* (*ѡте(ц)* мо(и) небощикъ — АЖ, 1584, 143), *батько* (*батько* твой Денис — Т., 1548, 61), *тато* (Авва, *тато,* ѡтецъ — Зиз. Лекс., 1596, 23). Перше з них усталилося і в значенні «піп, особа духовного стану»: *Отецъ* Стефаний свещенникъ (АБ, 1614, 6). Поступово слово *отець* в основному значенні звужувало сферу вжитку, фіксуючись здебіль-

шого у пам'ятках «високих» стилів. Слово *батько* — демінутивне утворення від *батя*. Останнє ж у давньоруський період було «інтимно-пестливою назвою, що могла стилістично протиставлятись слову *отьць*, яке в той період належало до «нейтрального» і «високого стилів» [2]. Відоме з XV ст. слово *батько* поступово розширило сферу вжитку. З XVII ст. від *батько* засвідчені деривати *батковсчина, батковщина* «майнова спадщина по батькові» (Т., XVII, 61) та *батенко* (1693). Слово *тато* відзначене в ділових пам'ятках кінця XVI — початку XVII ст. [3]

Термін *мати*, крім основного значення «рідна мати», розвинуло й переносне «батьківщина, рідний край»: Вѣдаем, яко всѣм нам Украина *мати* (ДЛ, 1728, 416). Від демінутива *матка* походять: *матчинъ* (Т. Мат., XVIII, 376), *паниматка* (561) «дружина попа». З початку XVI ст. пам'ятки відбивають і похідне утворення *мачоха* (Arch. xx. S., 1503, I, 150) «нерідна мати».

Рідні діти називалися етимологічно питомими словами *синъ* «рідний син», *дочка* «рідна дочка». Для слова *синъ* у цей період новим було значення «син народу», зафіксоване у С. Величка: Истинный Малія России *синъ*... Самоилъ Василіевичъ Величко [4]. Пам'ятки відбивають демінутивне *сыначкове* (Пал., 1621, 316). Поняття «нерідні діти» передавалося давньоруськими *пасынокъ* (АБ, 1614, 6), а також словами *пасерба, пасербица, пасербъ*, засвідченими з кінця XVII ст. (Т. Мат., 565), а поняття «нешлюбні діти» словами *байструк* (Т., 1670, 51), *байстря* (1693), запозиченими з польської мови (п. baster, bastrze < лат. bastardus — Br., 17—18; ЭСБМ, I, 281), та германізмами *бенкартъ* (Т., XVI, 82—83), *бенкартеня* (XVII), запозиченими через польське посередництво (пор.: Br., 23—24) (н. Bankhart, Bankart, п. bękart — Br., 23—24).

Прямі родичі другої і третьої ліній називалися, як і в попередній період, словами *дѣдъ, прадѣдъ, баба, прабаба, внукъ, оунука* та ін. Перше з них означало не тільки «батькового чи материного батька», а й «предків», «стару людину» (Т., XVI—XVIII, 855); воно стало основою для творення численних похідних: *дѣдусь* (1678, 854), *дѣдко* (1589) — у переносному значенні «чорт, дідько», *дѣдыща* (К. З., к. XVII, 185) та ін. Слово *баба* означало, крім «материної чи батькової матері», також «заміжню жінку», «стару, літню жінку», «бабу-повитуху», «ворожку» тощо (Т., 44—45). Від нього походять деривати: *бабуся* (1694, 45); *бабася* (XVIII, 44); *бабякъ* «ледащо» (XVII, 45) та ін. Пам'ятки XVI—XVIII ст. відбивають і інші назви розглядaної підгрупи: *прабаба, прапрадѣ(д)* (Сл. Лекс., 1642, 61); и дѣтемь его и *унучато(м)* его и *прѣунучато(м)* его... (Cost., 1503, 156); *внукъ* (АБ, 1654, 49).

---

[2] *Бурячок А. А.* Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. К., 1961, с. 11.

[3] *Худаш М. Л.* Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст. К., 1961, с. 56.

[4] *Бурячок А. А.* Зазнач. праця, с. 34.

Поняття «рідний брат» у більшості випадків передавалося етимологічно питомим словом *братъ*, яке означало також поняття «двоюрідний брат», «член братства (переважно цехового)», «чернець», «товариш, колега» та ін. (Т., 139). У значенні «рідний брат» рідше виступало слово *братеникъ* (1558, 134). Від *брата* походять численні деривати.

Для понять «сини (дочки) брата (сестри)» засвідчується ряд назв. Досить поширеними були *братаничъ* (Т., XVI, 133); *братанка* (1546, 133), відомі і в XVIII ст.; за цим зразком утворене також *сєстричичъ, сестричичи* єи (Cost., 1503, 259). Поряд вживаються також *племенница* (259); *племинникъ* (В. 1790, 7). Фіксуються назви: *стрыковѣ* (АО, 1592, 84); *стрый* (Тіт., 1627, 185) «дядько по батькові», *вуй* (АЗР, 1600—1605, IV, 218—219) «дядько по матері». В процесі дальшого розвитку мови вони перейшли до розряду діалектизмів. Водночас поширює сферу свого вжитку слово *дядко (дядько)* (Т., XV, 865—866). З XVI ст. фіксується *дядына* «дружина дядька» (XVI, 865). Ближчих родичів позначає слово *родина*, що почасти перебувало на межі між назвами спорідненості і свояцтва: Споминай ти мене якъ свою *родину* (Дзюб., до 1729, 11). На згаданій межі було і слово *семья* (Некр., 2-га пол. XVIII, 24).

Період XVI—XVIII ст. вніс певні зміни в назви свояцтва. Так, слово *чоловѣкъ* з кінця XVII ст. почало позначати «члена подружжя», поступово витісняючи давніше *мужъ* [5]. Усталюється назва дружини в характерній для української мови формі *жѣнка* (Некр., 2-га пол. XVIII, 43). Фіксується слово *дружина* у характерному для української мови значенні «член подружжя, дружина». Звужується сфера використання запозичень з польської мови *малжонокъ, малжонка* «чоловік», «дружина». З XVI ст. із значенням «шурин» засвідчується термін *швакгеръ* (Т. Мат., 1001) — запозичення з німецької мови (н. Schwager) через польське посередництво (п. szwagier — Br., 559). Відбите слово питомого походження *ятровка* «дружина чоловікового брата» (Т. Мат., 1026).

Отже, лексика, що характеризує загальне буття людини, у XVI—XVIII ст. засвідчує деякі істотні особливості свого історичного розвитку. Так, одні групи лексики виявляють тісніший зв'язок з попередніми давньоруським і староукраїнським періодами (назви людей, їх статі і віку, назви органів і частин тіла, назви понять, пов'язаних з фізіологічним буттям людини, назви спорідненості і свояцтва, родинних зв'язків і стосунків), інші відзначаються більш інтенсивним розвитком і лексико-семантичним розгалуженням (назви органів і частин тіла, особливо назви внутрішніх органів і процесів їх функціонування, назви, що характеризують зовнішній вигляд людини, загальні і особливо конкретні назви хвороб, назви понять, пов'язаних з психічною діяльністю людини). Лексичний фонд розгляданої сфери був успадкований і новою літературною мовою, за винятком незначної частини архаїзмів, діалектизмів, немотивованих запозичень з польсько-латинських джерел тощо.

---

[5] *Бурячок А. А.* Зазнач. праця, с. 108.

§ 37. Духовне життя людини. Період XVI—XVIII ст. в історії української літературної мови позначився зародженням і поступовим розвитком наукового стилю. З'явилася значна кількість пам'яток різних жанрів, у яких, на відміну від офіційно-ділових, набагато повніше фіксувалася лексика, пов'язана з духовним життям людини: твори історико-географічного змісту, філософські діалоги і трактати, праці з астрономії, математики, медицини тощо. Значна кількість наукової лексики фіксується також у полемічних творах, художніх, деяких учительно-проповідницьких та конфесіональних текстах.

Одним з основних джерел наукової термінології було живе народнорозмовне мовлення. Особливо активно використовувалося воно у пам'ятках науково-практичного жанру, до якого належали лікарські і господарські порадники, травники, правила доброго тону, довідники про явища природи (планетники, громники, місячники і под.), календарі.

Лексика, що характеризує духовне життя людини, у зіставленні з лексикою інших сфер відзначається вищим ступенем абстрагованості. З абстрактної лексики переважно формувалися назви на означення понять, що характеризували різні форми розумової діяльності людини, загальнонаукова лексика, яка відбивала шкільне навчання, освіту, науку [6], нарешті, лексика конкретних галузей науки, культури, мистецтва, літератури, тобто лексика спеціальна, термінологічна.

Лексика, що характеризує різні форми розумової діяльності людини. Сюди належить лексика, пов'язана з мисленням, пам'яттю, особливостями сприймання, знаннями, нахилами, здібностями людини і под. Ця лексика, переважно питома, в XVI—XVIII ст. характеризувалася появою нових дериватів, ускладненням семантичних взаємозв'язків, закріпленням нових фразеологізмів тощо.

Так, ряд слів із значенням «розум, мудрість» розширюється, порівняно з періодом XIV—XV ст., за рахунок нових дериватів: *зразумѣють* (УП, 1581, 62); *вырозоумѣти* (УЄ, к. XVI, 22 зв.); быдлатъ *нерозоумныхъ* (Рез., 1616, I, 59); *безрозумный* (1631, I, 99); *порозумѣне* «згода» (Т. Мат., XVII, 661) — переважно в діловому мовленні; Нехай ся не хвалит... *премудрий премудростию* своею (В., к. XVI, 18); *мудрость* свѣта сего пануетъ (АЗР, 1600—1605, IV, 235) — з поширенням семантики на явища суспільного життя; *мудре*... керовати (Тіт., 1622, 40); *мудровати* «вигадувати» (Некр., 2-га пол. XVIII, 42); *вымудровати* «переважити, хитро підійти» (Т., XVIII, 417); пор. фразеологізм: у людій маю доброе *розумѣнье* (Бер. Лекс., 1627, 8), тобто «маю добре ім'я, добру репутацію».

---

[6] Як зазначає В. П. Даниленко, загальнонаукова лексика допомагає «перш за все чітко відмежувати поняття «мова науки», як функціональний різновид загальнолітературної мови, як засіб професійного спілкування спеціалістів різних галузей знань» від інших, зокрема поняття вузькофахової мови; див.: *Даниленко В. П.* Русская терминология. Опыт лингвистического описания. М., 1977, с. 13—14.

До цього ж понятійного поля належить слово *глуздъ* «розум, пам'ять», можливо, споріднене з д.-в.-н. glau (Ф., I, 416): *глузди* одъняло (Т., XVII, 530), а також дієслова: *збагнути* (Т. Мат., 254), просторічне *кобзувати* «розуміти» (XVIII, 323).

У семантично опозиційному до попереднього полі «дурний, нерозумний» поряд з питомим словом *дурный* та його похідними засвідчується ряд синонімів: *юродивы(й), ду(р)ны(й), блазнуючїй, дурѣючїй* (Зиз. Лекс., 1596, 89), *юро(д), дуре(н), глупы(й), блазенъ* (89); *дурнякъ* «дурень» (841), *одурѣнье* (Т. Мат., 510); [Смерть] пустила *дуръ* (В. 1790, 4) «прикинулась». Дещо меншою мірою поширене слово *глупакъ* «дурень» (Т., XVIII, 530). Від питомого *безумный* походить засвідчений у XVI ст. його варіант *безуменство,* а також *безумъ* «нерозумна людина» (79). У значенні «безумство, мана» спорадично вживалося питоме *мара* (Т. Мат., 372), а також *манѣя, менѣя* (XVIII, 372, 382); пор. гр. μανία, лат. mania «біснування» (Ф., II, 569).

Широко представлена група слів із значенням «думати, мислити, гадати». На грунті питомих лексем *мыслити, мысль, помышляти* розвинулися такі похідні: *замыслъ* (ПИ, 1554, № 1); *обмышлеваючы* «турбуючись (про що)» (АЮЗР, 1577, I, 210); *домыслъ* «вигадка» (Пал., 1621, 1125); *безрозмысльне* (Т., XVII, 78); *змыслъ (смыслъ)* (Т. Мат., 282, 830); *смисленній* (828); *несмысленный* (464); *обмишляти* «думати, турбуватися» (486); *розмыслъ* (786); *намислитися* «надуматися, надуматися» (417); пор. фразеологізм: *доброи мысли заживаю* (Бер. Лекс., 1627, 8). Деякі слова цього кореня, хоч і широко вживалися в XVI—XVIII ст., не були засвоєні новою літературною мовою: *помыслный* «сприятливий, вдалий» (Т. Мат., 656); *великорозмысльнѣ* (Т., 208) та ін. Із слів інших коренів, належних до розгляданого поля, засвідчені: *думати* «мислити, гадати» (XVII, 840); *гаданье* «диспут» (Рез., XVI, I, 499) — із церковнослов'янського *гаданиє; загадливый* «загадковий» (Пал., 1621, 506); *гадка* (*гадки* великиє голову здоймають — Рез., 1-ша пол. XVII, I, 146); *высокодумный* (Т., 450—451); *выгадка* (Рез., 1-ша пол. XVII, I, 380); *загадку; загадав* (Інт., к. XVII, 61); *вгадати* (Т., 194); *догадъ* (751); *погадати* (Т. Мат., 606); *мѣрковати,* одне із значень якого «розважати, думати» (397). Від *розсудокъ* «суд, присуд» (пор.: а затым згоду межы себе вчынили и дали то на *розсудокъ* прыятелский — Арх. ЮЗР, 1534, 8/III, 7) походять: розсудне «розважливо, розсудливо» (Пал., 1621, 542); *Безрозсудный...* сей отступникъ (1090) «нерозважливий, нерозумний», *нерозсудне* (Т. Мат., XVII, 461). В інтермедіях М. Довгалевського засвідчене *кмѣтити* «міркувати, розуміти» (1736, 322) (пор. *при-кмета, при-кмет-ний*).

У XVI—XVIII ст. збагачується лексика, що вказує на різноманітні відтінки процесу мислення. Так, слово *важити* з XVI ст. фіксується в значеннях «думати, міркувати» і «вважати» (Который... листъ... вмѣсто особливого привилья *важать* и ховають — Т., 1538, 176—177). Розвиваються деривати *уважати* «брати до уваги, розглядати» (Пал., 1621, 454); *неуважне* (Т. Мат., 467); *розва-*

жанье «розгляд, обмірковування» (XVII, 754); стале сполучення *легце важити* (352) у значенні «легковажити». Значення «вважати, вважатися» мають слова: *лѣчитися* (ЛВел., 1720, IV, 272); *покладати* (Т. Мат., 636); *мѣнитися* (396).

Від *ради* «поради» походять деривати *порада* (Т. Мат., XVII, 657) та *порадникъ* (Пал., 1621, 1155). У значенні «радити» з XVI ст. фіксуються *раити* (абых сестру свою за пана Воловича *раилъ* — Т. Мат., 1571, 755) та *нараяти* (*Нараявши* а зъеднавши за мене въ станъ светый малъженъский сестру свою — 423).

У понятійному полі «знати, усвідомлювати» на основі слова *знати* розвинулися деривати: *вызнавати* «пізнавати, визнавати» (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 73); *розызнанье* (Т. Мат., 758); *дознавати, дознаватися* (758); розузнаване (757). Від *вѣдати* походять: *довѣдка* «довідування» (Т., 1683, 750); *невидомо* (Т. Мат., 437) і *невѣдомый* (439); *свѣдомость* (803); *невѣдомость* (439); *недосвѣдчоный* (442).

Значно збільшилася, порівняно з періодом XIV—XV ст., група слів, що передавали достовірність або недостовірність знань, суджень тощо. Від *правда* і *правдивыи* засвідчуються деривати: православныи *правдивци* (ЛВел., 1720, II, 459); композит *правдомовецъ* (на *правдомовцу* Пушкара — I, 355). Полонізм *заисте, заисто* «справді, правда», відомий з початку XVI ст. (То мнѣ повѣдалъ *заисто* панъ Ив. Сопѣга — АЮЗР, 1508, I, 35), в новій літературній мові не був закріплений. Сказане стосується також полонізмів *вонтпенье, вонтпити* «сумнів, сумніватися» (Т., 307—308) та похідних. У значенні «сумнів» вживалося слово *сумнѣн(ь)є* (КО, 1599, 202), із семантикою «сумніватися» нотується слово *отягатися* (Т. Мат., 553). На недостатність знань і відомостей, засоби їх поповнення в процесі мислення, хибність суджень, брехливість, фальшивість тощо вказували: *здатися* «здаватися» (Пал., 1621, 531); *припущати* «припускати» (Т. Мат., 719) — слово це фіксується і в давньоруський період, проте тоді воно не було пов'язане з процесом мислення (пор.: Ср., II, 1448—1449); *допускати* (Т., 788—789) у ділових пам'ятках к. XIV ст. мало значення «дозволяти» (Ср., I, 706); *непостереглый* «обережний» (Т. Мат., 458); *выяснити* «з'ясовувати» (Т., XVII, 478); *пояснять* не треба (Некр., 2-га пол. XVIII, 24); *фалшиве* «фальшиво» (Т. Мат., 957); *выфалшовати* (469); *розвязанє* «розв'язок» (781); *хибити* «помилятися» (XVII, 967); пор. також групу слів: *помылитися* (См. К., 1587, 2 зв.); то щырая *баламутъня* и *ѳальшъ* (Ан., 1599, 811) — перше у значенні «підбурення, обман, неспокій» (Гр., I, 24); *омылка* (Т. Мат., 519), *змилити* «помилитися» (281). Ці слова переважно засвоїлись новою літературною мовою з певними фонетико-морфологічними змінами.

У понятійному полі «пам'ять, пам'ятати» та семантично опозиційному «забувати» засвідчені деривати: *припоминальний* «нагадувальний» (Т. Мат., 1545, 718); *перепамятовати* «запам'ятати» (1594, 576); *безпамятне, безпамятливый* (Т., XVII—XVIII, 74—75); полонізм *вѣкопомний* (482); *Спомятавши* я о тобѣ... (Дзюб., до 1729,

81 зв.); *споминати* (11); *забути* (9 зв.); пор. фразеологізми: *на памятку* «на спогад» (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 66); *зостала въ непамяти* «була забута» (Пал., 1621, 622). До історично неперспективних слів розгляданого поля належать запозичення-полонізми: *запамятане* «забуття» (1054); *запоминати* «забувати» (Т. Мат., XVII, 238); *упаметатися* «опам'ятатися» (938); *помененый* «згаданий» (647) та ін.

Характерною для XVI—XVIII ст. є наявність значної кількості слів, питомих і запозичених, що означали вдачу людей, здібності, уміння, уподобання тощо. Так, на вдачу і здібності вказували: былъ *удатный* и многомовный «здібний, здатний» (Пал., 1621, 473), полонізм *нездолность* із значенням «нездатність» (651); *згожї(й), згожо(ст)* «здібний, здатність» (Бер. Лекс., 1627, 53); хто тилко... *способний* был до бою (АБ, 1677, 88) — у переносному значенні; Коли уродивсѧ, то и *вда(й)сѧ* (К. З., к. XVII, 261); Минет *удатность* (І.В., 1690, 65). Рядом синонімів передавалося поняття «уміти майстерно виконувати справу з високим ступенем досконалості»: великои *ростропности* чоловѣку «розсудливості, уміння» (Розм., XVI, 72 зв.) — полонізм, так само полонізм *довтѣпъ* (Зиз. Лекс, 1596, 52); *довцѣпъ* (Син., с. XVII, 111) «швидкий розум, уміння, хитрість, спритність» (п. dowcip); въ языку... Латинскомъ знамените *бѣглый* (Пал., 1621, 913) — п. biegły; съвръшенство: *досконалость* (Бер. Лекс., 1627, 126 — п. doskonałość); *недосконалость* (Т. Мат., XVII, 422); полонізм *мѣстерно* «майстерно, вміло» (ЛВел., 1720, I, 219); *полетичне* «майстерно, вміло» (Т. Мат., 642 — слово грецького походження, запозичене, очевидно, за посередництвом польської мови); Писалъ Іванъ, бо *вмѣє* самъ... (Некр., 2-га пол. XVIII, 49). На позначення уподобань, натхнення, талановитості уже з XVI ст. вживалося слово *смакъ* (Т. Мат., XVI, 827), запозичене з німецької мови (д.-в.-н. gismac, с.-в.-н. gesmac(h) через польське посередництво (п. smak) — Ф., III, 683; див. також: И для того жъ кождому *талантъ* нѣякій даный естъ (АЮЗР, 1598, I, 280) — грецизм; полонізм *натхнене* (Пал., 1621, 704); *вподобатися* «сподобатися» (Т., XVII, 321); Тѣмъ и мы всяче(с)ки *да(р) б҃жи(й)* не с(ъ)крыва(й)мо (К. З., к. XVII, 176) — у розумінні «талант». Часто фіксувалися, особливо в XVII ст., полонізми *неумѣетность* «неуцтво, невміння» (Пал., 1621, 317); Лѣторосль, цвѣт(ъ), и ѡздоба всѣхъ наукъ, и *умѣетностїй* (Тіт., 1632, 303).

Лексика, пов'язана з навчанням та освітою. До цієї тематичної групи належить лексика, пов'язана з шкільною справою, освітою, книгою. Кількість слів майже в усіх понятійних полях, порівняно з періодом XIV—XV ст., незмірно зросла; до того ж, у переважній більшості випадків вони засвідчуються вперше.

У староукраїнських пам'ятках XVI—XVIII ст. на позначення навчальних закладів засвідчуються такі слова: відомий з попереднього періоду термін *школа*, а також *академія* (із ст.-гр. ἀκαδήμεια, лат. akademia, п. akademia), *коллегіумъ* (з лат. collegium — Ф., II, 292), *гѵмназіонъ* (через польсько-німецьке посередництво з лат.

gymnasium), *бурса* (через п. або н. посередництво з лат. bursa): позваляемъ мѣти *школу* Греческого, Латинского, Польского и Руского языка (АЮЗР, 1592, I, 244); до *буръсы* неуцтиве впровадити (Т., 1627, 157) — первісно це слово позначало спільне мешкання учнів, згодом — навчальний заклад духовного типу; *буръсакъ* «мешканець бурси» (157); одъ спудеовъ *гvмназїум(ъ)* (1632, 635); Григорій Бутовичъ, студентъ презацной *Акаде(м)*. Замои(с). (Бут., 1642, 3 зв.); в здешнем *коллегіуме* (С., 1768, II, 468). У названих навчальних закладах викладачами і керівниками були: *даскал, дидаскалъ* (В., к. XVI, 104; ЛСам., XVII, 368), відомі і в XIV—XV ст. (гр. διδάσκαλος — Ф., I, 514), *бакаляръ* (*бакаляра* статечного, который бы... науки латинского писма добре учити могъ — Т., 1579, 51) «початковий учитель» (з лат. bacalaureus), грецизм *дякъ* «учитель», відомий і раніше, але в інших значеннях — пор.: ССУМ, I, 301; Ср., I, 667—669. Слова *учитель, навчитель* зберігали в цей час давнє значення «наставник, мудрець»: Великій около звѣздарскихъ наукъ *научитель* (Т. Мат., XVII, 432). У загальному значенні «наставник, учитель» вживалися також стилістично марковане слово *пастыръ* та *наставникъ* (То ест *пастыри* и *наставници* — В., к. XVI, 63). Проте уже Є. Славинецький подає *учите(л)* (Сл. Лекс., 1642, 213) і в значенні «учитель гімназії, школи». Слово *выклада(ч)* перебувало ще поза межами понятійного поля «учитель, викладач» і мало значення «укладач», пор.: Грѣшны(й) авто(р), або те(ж) *выклада(ч)* вѣ(р)шовъ си(х) (К. З., к. XVII, 206); пор. також: *Выкладаю* толкую, сказую, прелагаю, изясняю і *Выкладъ* толкъ толкованїе (Син., с. XVII, 105). З вищою школою пов'язувалися інтернаціоналізми латинського походження *профессоръ* (лат. professor) та *ректоръ* (лат. rektor): Касїанъ Саковичъ, *ректор* шкωлъ Кїїовскихъ (Тіт., 1622, 39); Шкωлы сvмптомъ... фундуеш(ъ), своими *профессорωвъ* сvмптами ратуєшъ (1633, 309). Учні шкіл — це *спудей, студентъ, школяръ: спудейми* иж въ лвов(ъ)ской школѣ (Грам. 1591, 6) — первинне джерело — старогрецька мова; *студентъ* презацной Акаде(м). Замои(с). (Бут., 1642, 3 зв.) — інтернаціоналізм латинського походження; І приче(т)никами те(ж) *школяре* сѧ именуютъ (К. З., к. XVII, 192). Слова *учень, ученикъ* мали в цей час успадковане значення «учень, вихованець, послідовник», співвідносячись, отже, із значеннями слів *учитель, навчитель: учениковъ* змежи ных *учительми* починилъ (Пер., 1605—1606, 42); О зрадци *учню*, ничъ не вспоминаючи (Рез., 1630, I, 80).

Поняття «навчатися, здобувати освіту» передавалося також запозиченим з польської мови словом *цвичити* та похідними, які новою літературною мовою не були засвоєні: С которого *цвиченя* и заживаня способом тым хитростным латынских наук (ДЛ, 1605, 151). Семантично опозиційним до розгляданого вище було понятійне поле «неуцтво, неук, неосвіченість»: *простачкωве* (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 76); въ мовѣ *простакъ*, а ораторовъ звѣтяжца (Пал., 1621, 431); *неукий* (369) «неук, невіглас»; *неукъ* (Т. Мат., 1627, 467).

Лексика, що характеризує книжкову справу, поповнилася в XVI—XVIII ст., особливо у зв'язку з розвитком книгодрукування. Від питомого *книга* походять демінутив *книжечка* (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 66); композит *книголюбецъ* (Т. Мат., 322) та інші утворення; пор. історично неперспективне *книгочія* «читач» (322). З XVII ст. фіксується запозичення інтернаціонального характеру *библиотека* (ст.-гр. βιβλιοθήκη): О *бібліотеко,* ты моя избранна (С., 1750—1754, I, 96). У Є. Славинецького поряд із словом *ви(в)лиоѳика* подані книжнотрадиційні синоніми *книгохраните(л)ница, книжница* (Сл. Лекс., 1642, 102). З давньоруської мови були успадковані назви конфесіональних книг: *библѣя* (Т., 88), *апостолъ, ѡхтаикъ пѧтогла(с)ный, ... уставъ* (ЦДІАЛ, 1597, 129, 1, 1114). Проте фіксуються і назви книг світського характеру: *Грамматїка* доброглаголиваго еллинословенскаго языка (Грам. 1591, 1); *Леѯїко(н),* по словенску *Реченни(к),* а по Латинѣ *Дїкцїонаръ* (Бер. Лекс., 1627, 3); *Ифїка їерополїтїка,* или *Фїлософїѧ нравоучителнаѧ* (опублікована Києво-Печерською лаврою 1712 р.).

Окремі частини та елементи книги характеризувалися словами: въ *роздѣлѣ* о судьяхъ въ першомъ *артыкулѣ* (АЮЗР, 1538, I, 93) — лат. articulus; *Таблица* книги — тобто її зміст, композиція (Розм., XVI, 4 зв.) — латинізм, запозичений через німецько-польське посередництво (лат. tabula, н. Tafel, п. tablica — Ф., IV, 6); Четвертаѧ *голова* ѡ способѣ пытанѧ ѡ дорозѣ... (35); *заголо(в)кы* (АО, 1576, 55); Єва(н)гелия водле Лукаша *капитула* а҃ (ЄНег., 1581, 56) — «глава» (з лат. capitulum); Роздѣлъ первыи, *сум(ъ)ма* — латинізм, запозичений за посередництвом польської мови (лат. summa — Ф., III, 802), ужитий у значенні «анотація, резюме розділу» (Ст. З., 1596, 41; пор. також Απολλεία: Апологіи книжки... вкоротце а правдиве *зъсуммованая* — Апол., 1628, 302); въ *предъмове* своей (Ан., 1599, 495); Матѳей глава є҃, *зачало* аі҃... (Тіт., 1618, 14); овыми *параграфами...* (Пал., 1621, 1086) — грецизм, запозичений за посередництвом латинської і польської мов (гр. παράγραφος, лат. paragraphus, п. paragraf — Ф., III, 203); с(ъ) *тексту* Грецкогѡ (Тіт., 1639, 216) — з латинської, можливо, через німецько-польське посередництво (лат. textus, п. text — пор.: Ф., IV, 36).

Процес шкільного навчання в цілому визначався як *дідагма* (з гр. δίδαγμα): *Дідагма:* Наука, которая насъ ученшими албо вѣдомшими албо му(д)рѣйшими чинитъ (Бер. Лекс., 1627, 30). Проте слово це не закріпилося в системі української мови; натомість вживалися інтернаціоналізми латинського походження *лекції* (лат. lēctiō) і *диспути* (лат. disputātiō — через п. dysput або н. Disput — Ф., I, 516): читаны будутъ звыклымъ шкѡлъ способо(м) Славенскїи *Лекцїи* (Грам. 1619, 3); слово *диспутъ* позначало як процес навчання, переважно в вищій та середній школі, так і матеріал, що викладався: С *диспут* студенту трещит голова (С., 1757, I, 167) «лекція у формі суперечки, диспуту». Грецизм *каѳедра,* у формі *катедра,* запозичений, очевидно, через латино-польське посередництво (гр. καθέδρα, лат. cathedra — Ф., II, 212), що згодом пов'я-

зувався з кафедрою в навчальному закладі, в досліджуваний період означав кафедру в соборі або церкві: не ставал уже на *катедрах,* не мовил казаней (ДЛ, 1685, 33). З латинського джерела походять назви: *аудиторъ* «слухач» (Т., XVIII, 41) — лат. auditor, *екзаменъ* (864) — лат. examen через п. egzamen (Ф., IV, 515); ходивъ на *вакацій* по ро(з)ныхъ городахъ (ДНМ, 1717, 92) — лат. vacatio (Ф., I, 267). До шкільного обладнання належали: *каламаръ* «чорнильниця» (Т. Мат., 309) — лат. calamārium через п. kałamarz (Ф., II, 164), *инкаустъ* «чорнило» (305) — рідковживане в досліджуваний період запозичення греко-латинського походження (Br., 192), грецизм *ґрафія* — знаряддя до писання (Т., 647); *циркель* (Т. Мат., 2-га пол. XVII, 977) «циркуль» (з лат. circulus через н. Zirkel або п. cyrkuł — Ф., IV, 302). Матеріалами для письма були *паркгаменъ* (гр. περγαμηνός, лат. pergamēnum, п. pergamin, pargamin — Ф., III, 235) та *папѣръ* (гр. πάπῦρος, лат. papȳrus, н. Papier, п. papier — Ф., III, 201): на *паркгамени* писаный (АЮЗР, 1541, I, 118). Слово *бумага* означало не тільки «папір», а й «бавовну» та «все м'яке» (Бер. Лекс., 1627, 12). Відомі були слова *бибула* «сорт паперу» (Т., 88) та *белля* «пакунок з паперу» (82). З папером як матеріалом для писання пов'язаний ряд лексем: *аркушъ* (Т., XVI, 32) — з лат. arcus через п. arkusz (Br., 7), *листъ* (АЮЗР, 1538, I, 95) — це слово було відоме як діловий документ, значення «аркуш» розвинулося пізніше; *листовня* «скринька для листів, портфель» (Т. Мат., 1562, 356); на *карьте* пятой, на другой *страницы* (Ан., 1599, 495) — перше слово, запозичене з латинської мови (первинне джерело — ст.-гр. Χάρτης; пор.: Ф., II, 203), означало обидва боки аркуша разом; пор. демінутиви: *карточка* (Т. Мат., 1646, 314); *картка* (с. XVII, 313); друге в процесі засвоєння українською мовою зазнало фонетико-морфологічних змін; *листовный* «писемний» (1646, 356). Не було засвоєне слово *секстернъ* «зошит» (XVII, 808) — запозичення з лат. sextus через п. sekstern (пор.: Br., 548). Об'єктами вивчення в школі були *буква* — слово, успадковане з попередніх періодів, *лѣтера* — з лат. littera, litera, через п. litera (Ф., II, 402), *азбука* — питоме слово, як і *букварь,* відповідні похідні та синоніми: Дѣткамъ оучитисѧ починаючимъ *Букварь* звыкле рекши *Алфавитарь...* до выучен(ъ)ѧ подаванъ нехай будетъ (Грам. 1619, 3 зв.) — пор. гр. ἀλφάβητος (Ф., I, 73); *Букварѣ: Азбучники* (Бер. Лекс., 1627, 12); *Буква: Азбука, алфабе(т),* албо *абецадло* (12), пор. п. alfabet, abecadło (Br., 1), abeceda[ri]us, *азбучникъ, а(л)фави(т)никъ* (Сл. Лекс., 1642, 62), пор. лат. abecedarium (Br., 1), *альфа* і *ωмеґа* (Т., XVIII, 20) — назви літер грецького алфавіту тощо. Книгами для початкового навчання були: *кграматички, часловцѣ, елементари* (1689, 873) та ін.— первинне джерело першого слова — гр. γραμματική (Ф., I, 54), друге — калька з гр. ὡρολόγιον, останнє походить з лат. lamentum через п. elementarz (Br., 290).

Слово *писати* уже в давньоруський період стало базою для творення численних похідних, кількість яких продовжує зростати: *написъ* до на(й)милшого ω(т)ца моего Петра (Розм., XVI, 61 зв.);

писародрачѣ «писарі — хабарники» (В., к. XVI, 77); *рукописный* (Тіт., 1639, 217); *писарка* «дружина писаря» (Т. Мат., 1-ша пол. XVII, 586); *списоване* (XVII, 838) тощо. Із слів інших коренів до розгляданого понятійного поля можна віднести *начеркати* «швидко написати» (Пал., 1621, 1125). Загальний спосіб письма позначався запозиченням із старогрецької *характеръ* (Т. Мат., XVII, 965). До «письма» належали також: *криска* «риска, лінія» (Бер. Лекс., 1627, 156), *кресъ* «т. с.» (Син., с. XVII, 123) — з п. kryska, kreska, що походило від н. Kreis (Вг., 266); *строка* (Е, от пакъ пришли збоку, Да перебилї *строку* — Рез., 1673—1674, V, 152) — згодом вийшло з ужитку. «Старий списаний папірець» позначався словом *шпаргалъ* (Питаю: чому Креуза отступникъ того въ свой *шпаргалъ* не вписалъ? — Пал., 1621, 602) — грецизмом, запозиченим через латино-польське посередництво (гр. σπάργανον, лат. sparganum, п. szpargał — Ф., IV, 471).

Із дериватів, що виникли на основі слова *читати,* фіксуються: *читачъ* (ПЄ, 1556—1561, 481 зв.), що було словотворчим варіантом слів *чителникъ* (Пал., 1621, 314) та *читатель* (І. В., 1691, 73); то(т) листъ *вычитавши* (АЖ, 1584, 154); в(ъ) частомъ *прочитованю* книгъ забавлѧл(ъ)сѧ (Тіт., 1623, 83); *прочитане* (Т. Мат., 2-га пол. XVII, 742).

Наукова лексика. Період XVI—XVIII ст. позначений інтенсивним розвитком і збагаченням української наукової мови за рахунок загальнонаукової та особливо термінологічної лексики. Це явище було викликане поширенням і диференціацією різних галузей знань, залученням до тогочасної науки, освіти, шкільного навчання представників не тільки вищих, але й почасти демократичних шарів суспільства. Зміцнювалися інтернаціональні контакти діячів науки та культури.

Наукова лексика певною мірою розвивалася на базі етимологічного питомого фонду; це стосується насамперед її загальнонаукового шару. Проте переважна більшість цієї лексики, особливо термінологічної номенклатури, є новим явищем для досліджуваного періоду. У процесі поступового нормування ця лексика закріплювалась у системі української мови, зокрема в системі нової літературної мови.

З наук гуманітарного циклу чи не найповніше засвідчена в пам'ятках філософська лексика і термінологія. Це насамперед слова *философїя, философъ,* що є інтернаціоналізмами грецького походження (гр. φιλοσοφία) і означають, крім «науки в цілому, мудрості ученої людини» (пор. відповідні давньоруські значення — Ср., III, 1354—1355), також «галузь науки — філософію»: и сими ж седми (оученї̈ями)... почерпаємъ источникъ *философїи* (Грам. 1591, 3); *философом* мудрым ся в жизни сей звати (ДЛ, 1597,135). Фіксується й фразеологічна словосполука: теологія святая в *колѣ филіозофском* (1646, 196). Засвідчено терміни, що вказували на певні філософські напрямки чи доктрини: *епикурчыкъ* (Т., XVI, 875) — послідовник старогрецького філософа Епікура; *гусситове* (1665,

632) — послідовники вчення Яна Гуса; *Антропоморфитове* мовили, же бгъ єсть телесный... (1660, 25) — прибічники погляду про подібність божої природи до людської (гр. ἀνθρωπόμορφος).

Частина слів загальномовного фонду, вживаючись у тій чи іншій галузі науки, певною мірою термінологізувалася. Сказане стосується розгалуженої групи слів, що характеризували людину, її духовний світ, погляди та ін.; вони широко засвідчувались у пам'ятках: *дхъ, дша* (Зиз. Лекс., 1596, 44); успадковані з давньоруського періоду, вони означали нематеріальну істоту, що, за тогочасними поглядами, протистояла тілу: *душа* пойдетъ несмертелна (Бгл., 1794, 16); грѣшне *тѣло* (13). Від *душѣ* походить дериват *бездушность* (Т., XVI, 69); демінутив *душка* (Сл. Лекс., 1642, 83). З дериватом *духовный* утворилися фразеологічні сполуки з певним термінологічним значенням: *дховная* сила (См. К., 1587, 1); Безуміе то апостатское, а не церковный *духовный розумъ*! (Пал., 1621, 502).

Людина в цілому — це *особа* або *персона* (останнє походить з лат. persona через п. persona — Ф., III, 244): сами *особами* своими «особисто» (АЮЗР, 1538, I, 89); трома *персонами* (Ст. З., 1596, 117); *персона, особа* (Бер. Лекс., 1627, 119).

Філософське мислення характеризувалося використанням лексики узагальненого, абстрактного значення. У даному випадку йдеться про слова, що на певних етапах розвитку філософської науки стали тісно пов'язуватися з нею, якоюсь мірою термінологізувалися, хоча при цьому не втратили своєї належності до загальномовного фонду; пор.: небо отъ земли єсть иншая *матерія* (Пал., 1621, 630) — з лат. materia (термін, що протиставляється поняттю *духъ*); видимо законъ *натуры* (Тіт., 1639, 217) — з лат. natura «природа» через п. natura (Ф., III, 49). Узагальнену семантику мало питоме за походженням слово *рѣчь*, що означало, як і в давньоруський період, «мову, мовлення», а також «річ, справа», «предмет», «суть» тощо: Што ж разумѣти маем о тых *речах* давных (ДЛ, 1587, 113); Вещъ: *рѣчъ*, ... справа (Бер. Лекс., 1627, 15); у фразеологізмах *малая речъ* «дрібниця», *не до речи* «не до діла, не до речі», *слушна рѣчъ* «звичайно, справді» та ін. (Т. Мат., XVII—XVIII, 775 і 795). Поряд з питомим *значення* «знак, позначка» з початку XVII ст. вживається запозичення *сенсъ* (з лат. sentire через п. sens — Br., 485): тыи слова яко турбуючїй *сенсъ*, до пора(д)ку... не належат(ь) (Тіт., 1639, 218); sénsus: чувство, сми(с)лъ (Сл. Лекс., 1642, 368). На відповідність суті справи, об'єктові думки тощо вказували слова: Существо: *истность* (Бер. Лекс., 1627, 125); *Истотне* зри заправды (Син., с. XVII, 120) — хоча корінь названих слів праслов'янський, проте форми *истотный, истность,* напевне, запозичені з польської мови (Br., 193—194). Слово *власность,* поряд з давнішим значенням «власність, належність (кому)», з XVI ст. набуває й значення «істотна, індивідуальна прикмета; сутність (чого)»: *власностью* речи... показали (АЮЗР, 1572, II, 178). У С. Величка

фіксується *аспектъ* «знак, ознака на майбутнє» (1720, I, 38) — з лат. aspectus.

В абстрактному, термінологізованому значенні фіксується ряд питомих слів та запозичень; пор.: *подобенство* або *визерунокъ* дати собѣ (Пал., 1621, 921) — обидва запозичені з польської, друге — з лат. visere через п. wizerunek — Бул., 62; абовѣ(м) якаѧ е(ст) *розно(ст)* межи ч҃лко(м) и трупо(м), такаѧ есть *ро(з)ность* межи хлѣбо(м) и опрѣсноко(м) (Ст. З., 1596, 105); Якаѧ *дифференцыѧ* межы млекомъ... а съвершенным брашномъ (Т., XVII, 721) «різниця» (інтернаціоналізм, що походить з лат. differentia через п. dyferencja); пор.: differentia, ра(зн)ство (Сл. Лекс., 1642, 164); што за *причина* (ЄНег., 1581, 122 зв.) «причина, привід» (питомого походження— Ф., III, 369); Отступникове... удаются до *рацій* и софистій, по нашему до облудныхъ выкрутовъ «причин, приводів» (Т. Мат., 1621, 771) — з лат. ratio (Br., 451); *Еффектъ:* изво(д)ство, скуто(к) (Бер. Лекс., 1627, 206) «наслідок, ефект» (з лат. effectus); Ѡбразъ:... *форма,* кшталт(ъ) (148) — перше — з лат. forma через п. forma (Ф., IV, 203), друге — з н. Gestalt через п. kształt (Br., 278).

Логіка, що за тогочасними поняттями була відгалуженням філософії, засвідчена значною кількістю спеціальних слів і термінів; усі вони характеризували хід, прийоми логічного мислення, його засоби тощо. З гр. δίλεμμα походить *ділемма* «софізм із правом вибору однієї з суперечностей» (Задалъ... *Ділемма* такое — Т., 1665, 724); з лат. questio через п. kwestia (Бул., 145) було запозичено *квестїя* «питання, завдання» (Син., с. XVII, 121). Як «незаперечна істина» вживалося запозичення *аѯиωма* (з гр. ἀξίωμα): Аристотелесъ зоставилъ таковоє *аѯиωма* (Т., 1646, 14). У Є. Славинецького латинське axioma перекладається як *кра(т)косказанїє* (Сл. Лекс., 1642, 99) і не має ще, очевидно, значення «незаперечна істина», а лише «резюме, скорочений виклад». Для П. Беринди *Сказанїє* — це *выкла(д), въспомина(н)е, памѧтка, знакъ памѧтки,* а *Сказую* — це *выкладаю, пре(д)лагаю, по(д)лагаю, показую* (Бер. Лекс.,1627, 114). З XVI—XVII ст. фіксуються запозичення інтернаціонального характеру, що були спеціальними термінами логіки: *дедукція* «висновок» (*Дедукцыє* его... до акцый ничого не маютъ — Т., 1597, 688), з лат. deductio; *силлогисмовати* «робити умовиводи» (Пал., 1621, 919), з гр. συλλογισμός; *Силоизмъ* — противоположенїє, противорѣчїє, умышленїє... (Син., с. XVII, 156); *детерминовати* «визначати» (Т., XVII, 706) — з лат. determinare «визначати» за посередництвом польської мови (Бул., 93). З логічним мисленням були пов'язані такі слова: *апелевати* «покликатися, звертатися» (Т., XVI—XVII, 26), з лат. appellare через п. apelować — Бул., 26; *наводити* «цитувати» (Пал., 1621, 495); то... не толко достатечне и порядне отъ нихъ *рефферовати,* але и въ памяти людской долго обноситися не могло (Апол., 1628, 304) — «бути відбитим, занотованим, записаним» (з лат. referre через польське посередництво); *аббревіаторъ* (з лат. abbreviator) «автор скороченого витягу із справи» (Златоустого св.

аббревіаторомъ бывши — Т., 1621, 2); *аппробовати* «стверджувати, підтверджувати» (XVIII, 26), з лат. approbare; *сумма* короткими словами огорненаѧ «підсумок, резюме» (Бер. Лекс., 1627, 116) — з лат. summa через посередництво польської мови (Бул., 312).

З філософією пов'язувалась і *діалектика* — наука про мистецтво полеміки (трудолюбивїи достизають дїѧлектики — Грам. 1591, 3), з гр. διαλεκτική. Лексика цієї галузі характеризувала учені диспути, наукове мислення, почасти дослідницьку роботу тощо. Вона відбита пам'ятками різних стилів і жанрів, особливо повно — у науковому та полемічному.

Загальними поняттями виступали: *диспутовати* «вести диспут» (тымъ, которыи *диспутуютъ* — Пал., 1621, 919) — з лат. disputo «сперечатися, досліджувати», *недиспутоване* (923) та інші похідні; пор. незасвоєні *диспутація* (з п. dysputacia) (Т., XVI, 719) та *дискурсъ* «розмова» (XVIII, 718 — з лат. discursus через п. dyskurs). Хід диспуту характеризувався значним використанням не лише питомої, але й запозиченої лексики; пор.: *контроверсія* «суперечка» (Того часу *контроверсія* о томъ была — Пал., 1621, 884) (лат. controversia); *антиліоґія* «суперечка» (з гр. ἀντιλογία) (Т., XVII, 25), *опоновати* «заперечувати» (Т. Мат., XVII, 524), лат. opponere.

Висування тверджень, їх доведення, обгрунтування підстав тощо передавалися словами: *арґументъ* (Т., XVI, 32) — з лат. argumentum за посередництвом польської мови (Бул., 30); пор. також: *арґументація* та інші похідні (Т., XVI, 1669, 29); *ґрунтоватися* (XVI, 650) у значенні «спиратися, грунтуватися» та похідні від *ґрунтъ; доводъ* «доказ» (Зиз. Лекс., 1596, 50); пор. також: фразеологізм *перомъ доводнымъ*... показалъ — Пал., 1621, 1136; *Доводомъ* потверди и подопри свою мову — Гал. К., 1665, 518; *твердженье* (Т. Мат., XVII, 885); *не потвержалъ* «не підтверджував» (Пал., 1621, 1179); *доказовалъ* «виявляв, доводив» (Тіт., 1623, 72). На «запропонований об'єкт розгляду, суперечки» вказувало запозичення *пропозыцыя* (з лат. propositio): въ *пропозыцыи* припоменути (АЮЗР, 1566, I, 158). Ряд слів передавав грунтовність доведення та аргументації, документальний характер її тощо: прыступую до *объясненя* листовъ (Ан., 1599, 594); *интерпретатора* то єсть *выкладача* тых словъ доктора (Арх. ЮЗР, 1616, 1/VII, 274) — перше слово запозичене з лат. interpretacio «тлумачення»; сего... пожилого писемъ *комментатора,* выкладача (Пал., 1621, 401) (з лат. commentator); *послѣдовне* (531); *автентиками* довожу «оригіналами» (1076), з лат. authenticus через п. autentyk (Бул., 18); по *архетипа* або *оригиналы* (1504, 35) — перше від гр. ἀρχέτυπος, друге з лат. originalis через німецько-польське посередництво (Ф., III, 152); єще вамъ *приточимъ* «додамо» (Тіт., 1622, 43); *выводнаѧ* мова в значенні «аргументована, доказова» (Бер. Лекс., 1627, 116); латинізм *амплѣфѣковати* «розширяти» (Т., XVII, 21); *пристати* «погодитися (з чим)» (Т. Мат., XVII, 722); полонізм *протлумачити* (Ему Філиппъ тое *протлумачилъ* — 2-га пол. XVII, 741); *докуме(н)тално* те(ж) писанію предати (К. З., к. XVII, 152) від лат. documentum; То за-

писалъ тилко для себе реестрикомъ, барзо щуплими и краткими слови... не выразивши околичностей (ЛВел., 1720, I, 4) — полонізм із значенням «подробиці, додаткові дані».

У процесі нормування української літературної мови значна частина лексики, переважно латино-польського походження, не була засвоєна, хоча в розгляданий час могла вживатися досить широко. Це латинізми *аллекговати* «доводити, цитувати» (Т., XVI, 18); *антецеденсъ* «попередня підстава» (XVII, 24); полонізми *непреконаный* «неспростований» (Пал., 1621, 1087); *незбитый* «неспростовний» (Т. Мат., 1624, 444); *прекладати* «пропонувати, давати на розгляд» (XVII, 699); пор. також незасвоєні грецизми: *Апофѳеґма:* короткаа а мудраѧ ѡ(т)повѣдь (Бер. Лекс., 1627, 185); *апаґоґичный* «опертий на доведеній фальшивості суперечного твердження» (Т., 1669, 25).

У сфері риторики, ораторського мистецтва загальним поняттям виступає *риторика* (трудолюбивїи достизаютъ... *риторики* — Грам. 1591, 3) — запозичення, вживане ще в старослов'янській мові, з гр. ῥητορική (Ф., III, 486). Пор.: дериват *рито(р)ство* та синонім *вимова* (*вимова,* лѣпословїє, доброрѣчиє, *рито(р)ство,* вѣти(й)ство, доброврѣщанїє — Сл. Лекс., 1642, 176). Особами, що володіли риторичним, ораторським мистецтвом, були: *риторъ* (Зиз. Лекс., 1596, 32), синонімами до якого були *ораторъ* (человѣк бѣдний, убогий... хотя не в шарлатѣ, и не *оратор* — ДЛ, 1587, 114) — запозичення з лат. orator через німецько-польське посередництво (Ф., III, 143); полонізм *красномов(ъ)ца* (Зиз. Лекс., 1596, 32).

Повно засвідчена в пам'ятках мовознавча термінологія. Розвиток, поширення гуманітарних знань значною мірою саме й починався в галузі лінгвістики, зокрема з виходом друком у кінці XVI — першій пол. XVII ст. граматик і словників. Хоча ці праці були призначені сприяти вивченню слов'яноруської (слов'яноукраїнської) мови, все ж вони мали велике значення для становлення й української лінгвістичної термінології.

В XVI—XVII ст. об'єкт вивчення лінгвістики визначався як *языкъ, мова, діалектъ.* Термінові *языкъ* надавалося значення «мова»: позваляемъ мѣти школу Греческого, Латинского, Польского и Руского языка (АЮЗР, 1592, I, 244); простый *язык* и словенскій (ДЛ, 1692, 174)[7].

Фіксуються назви конкретних мов; пор. похідні утворення: Таѧ книга барзо пожитечнаѧ єсть до читанѧ писаня и тежъ мовенѧ *по фляндръску,* по *анкгелску по немецку, по латинѣ по французку, по гишпанску по влоску и по портукга(л)ску* (Розм., XVI, 4 зв.).

Певною мірою відбита у пам'ятках історична термінологія, успадкована від попередніх періодів, почасти зафіксована вперше. Загальне поняття «історія як галузь науки» передається словом інтернаціонального характеру *исторїѧ* — гр. ἱστορία (Ф., II, 143):

[7] Докладніше про термінологію мовознавства див.: *Німчук В. В.* Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства.— У кн.: Німчук В. В. Мелетій Смотрицький. Граматика. К., 1979, с. 98.

Не *исторіѧ* то естъ ѡ прош(ъ)лы(х) реча(х)... (Ст. З., 1596, 80). Є. Славинецький терміном *история* перекладає латинське historia і подає також похідне утворення *исторични(й)* (Сл. Лекс., 1642, 219). Термін *история* відомий також у значенні «розповідь, оповідання, повість»: *исторія сказаніє повѣсть* (Син., с. XVII, 120). Фахівці з історії — це *гисторыкове* (Пер., 1605—1606, 51) та *гисториографъ* (Т., XVIII, 524). Внутрішня спеціалізація історичної науки відбита в словосполуках: *гисториковъ церковных* (Арх. ЮЗР, 1602, 1/VIII, 178); *«Словенскую Историю»*... старого доктора Тертуліана (Пал., 1621, 970). Засвідчується також певна кількість синонімів до перелічених вище термінів. Так, поряд з етимологічно питомим *лѣтописецъ* (якъ в(ъ) *Лѣтописцах(ъ)* читаємо — Тіт., 1623, 69; *лѣтописния писанія козацкія* — ЛВел., 1720, І, 3) уживаються слова грецького походження *хронографъ, хронологія, хроніка* (і *кройніка*). Напр.: Ма(т)ѳій Стрїйковскій... дѣй славенскихъ *хронографъ* достовѣрный в(ъ) четвертой своеѧ *хронологїи* книзѣ пишетъ (Грам. 1619, 113) — з гр. χρονογράφος та χρονολογία; *кройники* ѡ ихъ мензствѣ старыє писали (Тіт., 1622, 38), з лат. chronica через п. krojnika (Бул., 177), первинне джерело — ст.-гр. χρονικά; *кройникаръ* (Пал., 1621, 326).

У XVI—XVIII ст. порівняно з попередніми періодами значно ширше фіксується лексика, пов'язана з математикою, астрономією, географією, фізикою та іншими науками. Цьому сприяло зростання уваги до реальних природничих знань, поширення елементів науково-матеріалістичного світогляду [8].

Найпоширенішими математичними предметами були арифметика і геометрія. Загальна назва відбита словами *маѳематикъ* (Пал., 1621, 1136), *математикъ* (Т., к. XVII, 40), що походять з гр. μαθηματική через латино-польське посередництво (Ф., II, 580): Абыся ... *математических наукъ*... научилъ (Т., XVII, 31). Термін *аріѳметика* (гр. ἀριθμετική, лат. arithmetica) засвідчений пам'ятками з кінця XVI ст. (трудолюбивїи достизаютъ... *аріѳметики* — Грам. 1591, 3); *Аріѳметика: числите(л)наа.* Художество я(к) *съчислѧти* число. Наука *ли(ч)бы.* Хитро(ст) мѣры. Форте(л) *рахованѧ.* Пѧтаѧ наука вызволена(я) (Бер. Лекс., 1627, 179); пор. також: *чи(с)лю* (Сл. Лекс., 1642, 133). Досить широким є понятійне поле «лічити, рахунок». Основна частина дериватів походить від *лѣчити* та *раховати.* Так, від *лѣчити* засвідчено: *зличити* «порахувати» (Т. Мат., XVII, 277); *долѣчитися* «дорахуватися» (Т., 1668, 775); *ѡ(д)лѣчити* (ДНМ, 1704, 28); *лѣкъ* (Т.Мат., с. XVIII, 363). Від *раховати* (з н. rechnen через п. rachować — Br., 451) походять: водлѣ меновитого вышей описанья и *обрахованья* (АЮЗР, 1573, І, 193); Наемникъ часто *рахуєтъ,* коли рокъ кончит(ъ)сѧ (Тіт., 1624, 123); *ра-*

[8] Як слушно зауважує Л. Л. Кутіна, «центр наукових інтересів на початку XVIII ст. рішуче змістився з наук гуманітарних, так шанованих середньовіччям, на науки природничі і математику». Див.: *Кутина Л. Л.* Формирование языка русской науки (Терминология математики, астрономии, географии в первой трети XVIII века). М.; Л., 1964, с. 5.

хуба (К. З., к. XVII, 266); *порахунокъ* (ЛВел., 1720, III, 432). Не було засвоене вживане в той час запозичення *рахмистръ* (з н. через п.— Вг., 451). Для чотирьох арифметичних дій існували назви: *придаю,* поряд — *прилагаю* «додаю» (Сл. Лекс., 1642, 68), *вылучаю* «віднімаю» (Син., с. XVII, 105), *множу* (Сл. Лекс., 1642, 274), *раздѣляю... дѣленіє* (169). Фіксується також певна кількість слів інших основ або коренів, що належали до розгляданого понятійного поля: Скинувши *ка(л)куляцію* (ДНМ, 1710, 44), тобто «підрахувавши, підсумувавши» (лат. calculatio).

Поряд із грецьким запозиченням *ґеωметріа* (γεωμετρία) уживалася створена на слов'янському грунті калька *землемѣріє* (Бер. Лекс., 1627, 199), *ґеωметрія землемѣріє* (Син., с. XVII, 109); пор. також похідні: geometres, *зе(м)лемѣрите(л)* (Сл. Лекс., 1642, 208). Фіксується значна кількість слів — геометричних термінів. Загальне поняття «геометрична фігура» передавалося терміном *фѣґура;* пор.: Ѡбразъ: *фѣґура,* вышображе(н)є, або... кшталт(ъ), прикла(д) (Бер. Лекс., 1627, 148). З цих фігур у пам'ятках фіксується *пирамида* (з гр. πυραμίς), у значенні «пам'ятник»: *Пирамиду* альбо столп ку вѣчной памяти... господину отцу Иннокентію Гизелю (ДЛ, 1685, 330). Слово *коло* засвідчене із семантикою «гончарне коло»: Гончаръ робилъ на *колѣ* начиня глиняноє (Т. Мат., 2-га пол. XVII, 325). Українізм *коло* був поширений в російських математичних виданнях початку XVIII ст.

Досить повно засвідчена у пам'ятках географічна номенклатура. До спеціальної лексики належать деякі загальномовні слова, які, широко вживаючись у наукових працях з географії, набувають значення термінів; пор.: вся *земля* дѣри в собѣ имѣет, яко нѣякіи жилы (ДЛ, 1618, 174); Раздѣляют же ся воды *моря океанъского* на *одноги* и *езера,* и на *малыи моря,* на *рѣки* и на *жрудла* (173); *ωстровъ* (Сл. Лекс., 1642, 240). У цьому шарі лексики переважають слова питомого походження. Більш специфічна термінологія відбита назвами: *геωґрафіа:* землѣ ωписанье (Бер. Лекс., 1627, 199), з гр. γεωγραφία; geographia, *зе(м)леписаниє* (Сл. Лекс., 1642, 208); *гемисферіумъ* «півкуля» (Т., XVII, 518) (з гр. ἡμισφαίριον); *горизонтъ* (363) — з н. horizon (Ф., I, 441); *маппа* «план, креслення» (Т. Мат., с. XVIII, 372) — з лат. mappa (Вг., 322); *атлясъ* (Т., XVIII, 41) «комплект географічних карт» (з гр. ἄτλας); *ґліобусъ* (644) — з лат. globus, очевидно, за посередництвом німецької або польської мови — Ф., I, 414; *барометрумъ* (Т., XVIII, 59) — з п. barometr (Ф., I, 128); *компасъ* (І. В., 1690, 66) — з німецької (Ф., II, 305—306). Відбиті також загальні і власні назви північної та південної півкуль, материків та ін.: *арктикусъ* «північний» (Т., XVII, 32); *антарктикусъ* «південний» (24); до всеи Європи (XVI, 895); *африканскый* (XVII, 42); *азитицкый* «азіатський» (XVIII, 13).

Науками, що викликáли значну зацікавленість в часи середньовіччя, були астрономія та астрологія. Крім власне наукових досліджень, з ними пов'язувалися надії на віщування, передбачення людської долі тощо. В досліджуваних пам'ятках XVI—XVIII ст.

астрономічна термінологія відбита повно. Галузь науки визначалась як *астрономія* «наука про небесні тіла» (трудолюбивїи достизають... *астрономіи* — Грам. 1591, 3) (з гр. ἀστρονομία). Іноді *астрономія* і *астрологія* (з гр. ἀστρολογία) вживались як синоніми; пор.: *Астрономїя Астрологїя* ѕвѣздословіє, ѕвѣздозаконїє, ѕвѣздозо(р)ство (Син., с. XVII, 28). Проте П. Беринда розрізняв їх, надаючи лише другій значення «віщунство, чаклунство»; пор.: ѕвѣздословъ, или *астрологъ;* практыкаръ... (Бер. Лекс., 1627, 38); ѕвѣздозаконни(к): или *астроно(м)* (38). З другою пов'язувалося поняття *гороскопусъ* «віщування по зірках» (з гр. ὡροσκόπος); пор.: На нбѣ ся знайдуєть *Гороскопусъ* (Т., 2-га пол. XVII, 577).

З небесних тіл зафіксовані назви *солнце, свѣтило небесное, мѣсяцъ, звѣзда, планита (планета), комета.* Дві останні назви запозичені (гр. πλανήτης «блукаючий», κομήτης «волохатий»): решта питомі. Напр.: *солнце* уставичне ходячи над морем окиянским (ДЛ, 1618, 174); *мѣсяц* з *звѣздою*... свѣтячій земному падолу (182); *Планита:* тулачъ, ѕвѣзда блукаючаѧсѧ (Бер. Лекс., 1627, 82); *кометы, звѣзды власи(с)тые* (Сл. Лекс., 1642, 67). У Є. Славинецького фіксується назва *дїωптра* (dioptra, *дїωптра* ωрудїє зрите(л)ное — 166), запозичена з гр. διόπτρα.

У зв'язку з поширенням природничих знань у досліджуваний період розвиваються також науки, що не входили до складу так званих семи вільних наук — навчальних дисциплін у школі. Це, зокрема, фізика. Давнє за походженням слово *єстество* замінюється часто інтернаціоналізмом *натура* «природа», а також «властивість» (з лат. natura): Въ двохъ *натурахъ,* а въ едной персонѣ (Т. Мат., XVII, 431). Інтернаціоналізмами були слова *структура* (з лат. structura), *стихія* (з гр. στοιχεῖον «елемент»), *елементи* (з лат. elementum «первинна речовина») та ін.: Человѣче(с)ка в него види(м) вся *структура* (К. З., к. XVII, 127); Двѣ же *стихіи* между собою враждуют и валку ведуть: *вода* и *огнь* (ДЛ, 1618, 173); Звѣзды... всѣ *елемента* своєи власности позбыли (Рез., 1631, I, 95). Назви конкретних «елементів» чи «стихій» були переважно лексемами питомого походження: о *елементах,* яко... *вода* и *земля* (ДЛ, 1618, 173); житіє... *пара* єсть (Радив., 1676, 4).

Пам'ятки XVI—XVIII ст. засвідчують також терміни, що безпосередньо стосуються фізики: *макгнесъ* «магніт» (Т. Мат., 2-га пол. XVII, 370) — з гр. μάγνης; в(ъ) *крѵстале(х)* (К. З., к. XVII, 33), з гр. κρύσταλλος; физика, механика (С., 2-га пол. XVIII, II, 336) — з гр. φυσικά «ество, природа»; μηχανική «наука про машини». Відчувається виразне намагання замінити слов'яноруські терміни відповідниками живомовного походження. Так, П. Беринда до книжного *количество* подає живомовний відповідник *колкость*(Бер. Лекс., 1627, 54), до *качество* — *якость* (52).

У текстах XVI—XVIII ст. повно відбита термінологія анатомії та медицини. Інтерес до цих наук був великим і сталим, про що свідчить велика кількість збережених до сьогодні відповідних пам'яток. Загальними поняттями, що характеризували анатомію та

медицину, були *анатомия* (з гр. ἀνατομή «розтин»), *медикъ* (з лат. medicus «лікар»), *лѣкаръ, докторъ* (з лат. doctor «учитель, наставник») та ін.: врач(ъ), *лъка(р), докторъ* (Зиз. Лекс., 1596, 35); anatomic(us), *анатомии* и(с)ку(с)ны(й) (Сл. Лекс., 1642, 81).

Процес лікування, види ліків характеризувалися словами *лѣчити, лѣка(р)ство, лѣчѣ(н)е, погоитися, масть, пѣгулъки, плѧстеръ, алексѣръ:* тоє барзо єму не *погоится,* а хотя дей и *загоится* (Т. Мат., 1573, 608); Балство: *лѣкарство:* а(л)бо отрут(а) (Бер. Лекс., 1627, 155); Исцѣленіє *улѣчѣ(н)е* (155); способъ *лѣченя* (ЛО, XVIII, 3 зв.); Въ аптецѣ купилемъ *алексѣру* (Т., 1-ша пол. XVIII, 17) — слово інтернаціонального характеру, арабізм за походженням — Ф., IV, 517; *пѣgу(лъ)ки* «таблетки» (ЛО, XVIII, 3 зв.) — з п. pigulka; *Плѧстеръ* на подагри (16) — з п. plaster, що походить від н. Pflaster. Слово *аптека, аптыка* (з гр. ἀποθήκη «склад») мало значення «приміщення, де зберігаються ліки» і, очевидно, «лікарня»; пор.: врачебница, до(м) где лѣча(т), и ты(ж) *аптыка* (Зиз. Лекс., 1596, 36). Це тлумачення повторює і П. Беринда (1627, 17). Слово *аптека* і демінутив *аптечка* означали «домашні ліки, місце їх зберігання»: Пантелеимонъ... не такъ *абтеками,* якъ ласкою Христовою всѣмъ добре чинил (Т., XVII, 4); *Аптечка* гебановая одна (1666, 29). Власник аптеки чи людина, яка виготовляла і продавала ліки, називалася *аптыкаръ (апатекаръ):* в дому пана Яна *аптыкара* (XVII, 29).

Особливо повно засвідчені численні назви хвороб, відповідних фізіологічних станів людського організму тощо. Окремі з них мали книжний характер вживання або книжне походження: Есть *паралѣжемъ* заражейный (Т. Мат., 2-га пол. XVII, 564) «паралічем» (з п. paraliż, що походить від гр. παράλυσις «розслаблення» за латино-німецьким посередництвом — Ф., III, 204); *февра* (к. XVII, 958) «лихоманка» (з лат. febris «лихоманка»); Шмаровать тое мѣстце, з которого починается *руптура* (XVII, 770) «грижа» (з лат. ruptura від rumpere «розірвати»); Она имѣетъ боль въ правомъ боку зъ *обструкцією* печонки и селезенки (1-ша пол. XVIII, 496) «запор» (з лат. obstructio «закривання, запирання» через п. obstrukcja); *Апоплектика* якъ робится (Т., XVIII, 26) «крововилив у мозок» (з гр. ἀποπληξία від ἀποπλήσσω «вражаю, приголомшую»); на *подагру* (ЛО, XVIII, 7) — з п. podagra, що походить від лат. podagra і гр. ποδάγρα (Ф., III, 296); пор. назви хвороб живомовного походження: коли *ѡгневая немо(ч)* дрьжати бѫде(т) (Т. М., XVI, 52) «лихоманка, пропасниця»; На люди были... хоробы великиє: *горячки, бегунки* (Т., XVII, 65); А Қазѣмѣръ захоровалъ былъ на *вуспу* (355) — слово питоме (Ф., III, 164).

Лексика, пов'язана з літературою та мистецтвом. Період XVI—XVIII ст. відзначається, порівняно з періодом XIV—XV ст., інтенсивним розвитком лексики, що відбивала культурні запити людей, їх потяг до краси, естетичні смаки та уподобання. Різні її шари характеризували художню літературу, музику, спів, танцювальне мистецтво, живопис, театр тощо.

У галузі художньої літератури зафіксовано назви, що характеризували різні роди і види творів, художні засоби і прийоми тощо. Загальні поняття виражалися словами *авторъ* (з лат. auctor); *лѣтератъ* (з лат. literatas через п. literat): Самъ *авторъ* тоє книги (Т., XVII, 6—7); Хмелницкій былъ *лѣтератъ* (Т. Мат., 1720, 365). Фіксується також запозичення *скрибентъ* «письменник» (лат. scribens): И нѣмашъ о тамтыхъ часѣхъ пожилого жадного *скрибента* (Пал., 1621, 738).

Поняття віршово-поетичної творчості передавалися насамперед словом *вѣршъ* (з лат. versus через п. wiersz — Ф., І, 319): *Вѣршъ* ґране(с), ґранесловіє стї(х) рекло (Син., с. XVII, 106); Поздоровляємо васъ *вѣршею* такою (Некр., 2-га пол. XVIII, 50); пор. демінутиви, композити тощо: из єдиного *вѣршика* (ДЛ, 1646, 196); І се(й) *вѣршописъ* мѣєтъ к писаря(м) го(р)ливо(ст) (К. З., к. XVII, 297) — у значенні «віршописець»; И азъ *вѣршописецъ* се(й) (184).

Пам'ятки XVI—XVIII ст. засвідчують повну номенклатуру назв різних видів віршованих творів: за *колядоу* (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 66) — давнє запозичення з лат. calendae (Ф., II, 299—300); отступникове... зъ *гvмновъ* такіи жъ титулы похвальныи приводятъ (Пал., 1621, 467), з гр. γύμνος: *епиграмма* (Т., 1625, 875) «короткий дотепний вірш» (гр. ἐπίγραμμα); *акростіхісъ* (Бер. Лекс., 1627, 174) — вид вірша, в якому перші літери рядків утворюють ім'я автора або особи, якій присвячено вірш, та ін. (з гр. ἄκρος «крайній» та στίξ «ряд»); *Епітафїо(н):* нагробны(й) напи(с) (36) — з гр. ἐπιτάφιον; часо(м) *ѡрацѣю* хорошую напишетъ (Дил., 1723, 28) — здебільшого орації (з лат. oratio через п. oracja — Бул., 228) були віршованими; Я хлѣбъ тобѣ приношу, пане добродѣю, А *верецѣи* болшей говорит не вмѣю (Рез., 1673—1674, V, 147) — просторічне від *орацѣя;* навчили... *колядувокъ* и *щедрювокъ* (Некр., 2-га пол. XVIII, 39); тот *панигірік* сплѣтает со лжей (С., 2-га пол. XVIII, I, 553) «похвальний вірш» (з гр. πανηγυρικός через п. panegiryk — Ф., III, 197). Не було засвоєне, хоч і фіксувалося, слово *надгробокъ* у значенні «епітафія, напис на могилі»: Надъ нимъ тотъ подобно хотѣлась написати *надгробокъ* (Т. Мат., 2-га пол. XVII, 407).

Вірш міг бути *декламований* (з лат. declamatio через п. deklamowana): За коладоу... Книжечкоу... Котраа то презъ дѣтѡкъ єсть *декламована* (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 66); їх характеризували *рvѳмы, рытмъ* (з гр. ῥυθμός, лат. rhytmus): Прѡстые *рvѳмы* тыє, вдачнє пріймоуючи (74); Єднакъ хоть простымь *рытмо(м),* пре(д)са нє замо(л)чи(м) дѣлности того мужа в(ъ)кротцє вамъ приточи(м) (Тіт., 1622, 44). До прийомів поетичної майстерності належала *анаґрамма* «переставляння літер або складів» (з гр. ἀνάγραμμα): През *анаґрамма* дойшло того, же в имени и титулѣ твоємъ єсть рай (Т., 1676, 21).

Одним із видів прозових творів була *пове(ст),* проте здебільшого із традиційним значенням «розповідь про історичні події»; пор.: Понева(ж) много ихъ за тоє ся брало, жебы поря(д)ную выдали *пове(ст)* ѡ справахъ тыхъ (ЄНег., 1581, 56). Традиційним було

також значення «повідомлення, розповідь»: приведенная отъ Креузы отступника о Митрофанѣ патріарсѣ... *повѣсть,* якобы его мѣлъ святити... папа Римскій, єсть у насъ Езопова о колодѣ на мори здалека видѣна байка! (Пал., 1621, 637). Дериват *приповѣсть* виступав у значенні «прислів'я» як синонім до *пословіа,* а також у значенні «притча, коротке дидактичне оповідання»: *Приповѣсти* [або те(ж) *пословіа*] посполитые (К. З., к. XVII, 211); пор.: *при(т)ча, при(с)ловица* (Сл. Лекс., 1642, 68). У значенні «влучний вираз, правило» фіксується лексема *афоризм* (з гр. ἀφόρισμα): Посполитый то єст *афоризм:* кто согрѣшил, той и покутуєтъ (Т., 1669, 42). Засвідчується лексема *байка* «вигадана розповідь, казка, вигадка»: баснь, каз(ъ)ка слово *байка* (Зиз. Лекс., 1596, 28; Бер. Лекс., 1627, 5).

У драматичному жанрі усталилися терміни *трагедія* (з лат. tragoedia через н. Tragödie, первинне джерело — гр. τραγωδία — Ф., IV, 92), *комедія* (з лат. comoedia через п. komedia, первинне джерело — гр. κωμωδία — Ф., II, 301), *трагедокомедія, интермедія* (з лат. intermedium через п. intermedium — Br., 569; Ф., II, 136), *діаліог* (гр. διάλογος): Игралище: игриско, мѣсце где гонитвы бываютъ, и поєдинки, и *комедїи* (Бер. Лекс., 1627, 44); *Комедійники* въ дворехъ Христа бога владѣютъ (АЮЗР, к. XVI, II, 225); Владимир... дѣйствием, еже от поетов нарицается *трагедокомедия...* показанний (ДЛ, 1705, 380); *Трагедіа,* сирѣчъ печалная повѣсть... (1733, 428); С ними я потрудился, и на свѣтлое воскресеніє выправили *діаліог* з *интермедією* (1-ша пол. XVIII, 556).

Особливо повно засвідчуються терміни, фахові слова і вирази, пов'язані з мистецтвом музики та співу. Цьому сприяло вивчення музики в школах, поширення від початку XVII ст. сучасної форми нотного запису замість традиційного крюкового, а також хорового співу — партесного тощо. Загальною назвою музичного мистецтва виступає *мусика.* Значення цього слова уточнюється низкою диференційних означень: Потомъ пѣсни почалихмы просто складати, и при *музыцѣ пастырской* корикговати (Рєз., 1616, I, 65); Внесеніє в костелъ *свѣцкой мусики...* (Пал., 1621, 785); в *це(р)ковной музицѣ* (Дил., 1723, 3); Ведлугъ фа(н)тазїи *музика* є(ст) троякая *веселаа, смутнаа* и *мѣшано веселая* (3). Поняття «грати» передане словом питомого походження *грати* та похідними: В пищалки весєло собѣ *заграваючи* (Рез., 1616, I, 65); *грал(ъ)* на арфѣ (Тіт., 1624, 124); Музики питаєш? Я *грач* чудзоземни... (Інт., 1619, 94). Засвідчене слово *капелмейстр* (С., 2-га пол. XVIII, I, 462) — германізм — н. Kapellmeister (Ф., II, 184). Від *меліодія* (запозичення з п. melodja або лат. чи іт. melōdia, первинне джерело — гр. μελωδία — Ф., II, 596) походить дериват *меліодійный*: Стройте цитари, лютнѣ, в арфы миле бійте, *Меліодійными* думы нас всѣх веселѣте (ДЛ, 1613, 208).

Загальними поняттями, що характеризують мистецтво співу, є питоме слово *пѣснь* та його похідні. З диференційними означеннями вони набувають значення термінів; пор. *пе(т)я грече(с)кого*

и *сербъского* (ЦДІАЛ, 1558, 129, 1, 21); *пѣсњка* такъ *спѣваная* якъ *граная* (Бер. Лекс., 1627, 104). Докладно відбиті в лексиці прийоми та особливості хорового співу: В *армонїю* на хоры сличнє спеваючи (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 75) — гр. ἁρμονία, *антіфонъ:* спѣва(н)є на ѡ(т)мѣну (Бер. Лекс., 1627, 185) — з гр. ἀντίφωνος; такъ с*я* *тонъ задаетъ* (Дил., 1723, 4) — гр. τόνος лат. tonus; в *задава(н)ню голосовъ* (4); для *те(р)цїй... септіми* и *секунды... ок(ъ)тава* (26 і 65) — відповідно «інтервал із трьох, семи, двох, восьми ступенів».

Голоси співаків залежно від висоти звучання визначаються як *басъ* (з іт. basso — Ф., I, 129), *алтъ* (з лат. altus), *тено(р)* (з лат. tenore), *дишка(н)тъ* (з лат. discantus) та ін.: *Дишканцѣста* и *басъ*.. пили днесъ квасъ (Т., XVIII, 60); албо *тено(р),* албо *дишка(н)тъ,* албо *алтъ* (Дил., 1723, 16); *низкїє* су(т) *голоси* чи *високїє* спѣваковъ (64). Поняття «хор» та жанрова характеристика виконуваних творів відбиті словами: свой *хоръ* пайкнє [!] спорадивши (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 81) — з гр. χορος; музика... презе(н)туєть фа(н)тазѣю спѣваного *ко(н)це(р)та* (Дил., 1723, 84) — іт. і лат. concerto; триумфалныи *гѵмны* (Рєз., 1631, I, 127), з гр. ὕμνος; *кантъ* (Тіт., 1632, 303) «триголосна пісня для хору без супроводу» (з лат. cantus). Засвідчена також певна кількість слів, що стосується нотної грамоти, компонування музично-пісенних творів тощо: тую пѣснь козлогласуете, которое *ноту* єсте ся *изучили* (В., к. XVI, 60); гляди сего *абеца(д)ла* (Дил., 1723, 4) у розумінні «нотної азбуки, нотної грамоти»; Хо(ч) бы поеты(к) кто бы(л), не почне(т) спѣвати: єсли не вмѣє(т) *па(р)тесъ* не буде(т) и(х) знати (К. З., к. XVII, 294) — лат. partio (Ф., III, 209); взявши до *ко(н)понова(н)ня* якїй нѣбу(д) теѯтъ (Дил., 1723, 15); Кто (ж) бо вѣмъ вѣдаєтъ, что тои *ко(м)позито(р),* и якую штуку положилъ (91).

У XVI—XVIII ст. порівняно з періодом XIV—XV ст. внесено корінні зміни в розвиток лексики, що характеризувала духовне життя людей. Незмірно поповнюється лексичний склад розгляданої сфери, причому майже всіх засвідчених понятійних полів. Лексика, пов'язана з загальними формами розумової діяльності людини, поповнювалась в основному за рахунок дериватів. На означення шкільного навчання й освіти, наукової лексики, лексики літератури та мистецтва зростає використання запозичених слів, значна частина яких була грецького та латинського походження і мала інтернаціональний характер вживання. Безпосередніми джерелами її надходження стали мови польська, згодом — російська. Майже новим явищем для періоду XVI—XVIII ст. був розвиток термінологічної лексики: філософської, логіки, діалектики, риторики, лінгвістичної, історичної, літератури, музики, співу, живопису, а також арифметики, геометрії, астрономії, географії, фізики, медицини та ін.

РОЗШИРЕННЯ НАЗВ РЕАЛІЙ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

§ 38. Назви часових понять. Протягом XVI—XVIII ст. відбувається процес дальшого збагачення і стабілізації системи вираження часових понять. У загальному темпоральному значенні поступово утверджується слово *часъ*, що широко вживається також на означення окремих хронологічних відрізків, не завжди чітко окреслених. Проте паралельно з ним продовжує виступати також слово *время (времня)*, хоч сфера його вживання поступово звужується. На означення окремих відрізків часу як синоніми до них засвідчуються *пора* (ночной *поры* — ДНМ, 1719, 111; одъ тои *доби* и досѣ — Рєз., 1789, VI, 189). Близькою до слова *часъ* у спеціальному вживанні — на означення хронологічних меж чинності певних юридичних документів, дипломатичних угод і т. ін.— була назва *термѣнъ* (з лат. terminus — первісно «божество меж, кордонів»): До розерваня зъ нимъ союзу оного близкій часъ уже и *термѣнъ* надходилъ (Т. Мат., XVIII, 887).

Утверджується у вжитку успадковане з попереднього періоду на означення великих, але виразно не окреслених відрізків часу слово *вѣкъ* та похідні утворення від нього — *вѣчне, вѣчность, вѣчний* та ін. (Т., 483, 492—493). У деяких пізніших пам'ятках староукраїнської мови *вѣкъ* зрідка засвідчується у значенні «століття»: въ ннѣшнемъ *вѣку* жыючи (Т., XVIII, 483).

В пам'ятках юридичного змісту XVI—XVIII ст., як і в попередній період, витримується чітке датування назв конкретних темпоральних понять — року, місяця, порядкового дня місяця і дня тижня, а також через вказівку на збіг часу їх укладання або набуття чинності з церковними святами і датами християнського календаря. Літочислення наводиться, як правило, за християнським календарем — від народження Ісуса Христа. Поняття календарного року продовжує виражатися паралельно словами *годъ* і *рокъ*. Лексема *рокъ* поступово утверджується переважно в формулах датування юридичних документів: *Року* ω(т) нароже(н)я Х(с)а (АЖ, 1584, 70); *Року* б͠жого тисяча сѣмсотъ первого (ДНМ, 1701, 21). З похідних утворень від нього характерним є *рочини* «річниця, роковини» (Т. Мат., XVIII, 768). В інших випадках, зокрема при називанні дати поза формулою датування, при визначенні певного терміну, віку людини тощо зберігається вживання лексеми *годъ:* Король Казимеръ на великом князствѣ былъ пятдесятъ и два *годы* (АЮЗР, 1538, I, 94). Слово *лѣто* у значенні «рік» на матеріалі ділових пам'яток XVI—XVIII ст. зустрічається рідше: *Лѣта* бо(ж)его нароже(н)я ≠ афпд (АЖ, 1584, 70). Збереження цього слова в сучасній українській народнорозмовній мові у значенні «рік» свідчить про те, що традиція його вживання не переривалася.

У пам'ятках XVI—XVIII ст. на означення четвертої частини року частіше, ніж у ранніх пам'ятках староукраїнської мови, фіксуються назви пір року: *Весна, лѣто, осень* и *зима* преходят А так

млоденцов, юнот, мужей в старость вводят (І. В., 1690, 66). Виразніше темпоральне значення виступає в прислівникових утвореннях: *на весне* року идучого (Т., 1565, 223); *в'лѣтку* (1700, 272); *увосени* (ДНМ, 1711, 55); *зѣмою* (ЛСам., 1651, 24).

В межах окремих пір року менші відрізки часу в різних пам'ятках староукраїнської мови позначаються відповідно до поширеної в народній хронології практики — за назвою сезонних сільськогосподарських робіт: *в косовицу* посре(д) лѣтнего часу (К. З., к. XVII, 273); прошлого лѣта... *по(д) час жнивъ* (ДНМ, 1732, 255).

На означення 1/12 частини календарного року з попереднього періоду утверджується назва *мѣсяць*. Поряд з латинськими назвами місяців християнського календаря, відомими з давніших пам'яток, протягом XVI—XVIII ст. з'являються в різних фонетико-морфологічних варіантах окремі автохтонні назви, які пізніше лягли в основу української номенклатури місяців сучасного календаря: *груденъ* (Т., XV—XVI, 618), *листопадъ* (Т. Мат., 1564, 356), *вресень* (Т., 1581, 327), *квѣтень* (Т. Мат., XVII, 317), *липецъ* (XVII, 355), *серпень* (810). Як відбиття народноетимологічної трансформації назви *мартъ* в пам'ятках XVIII ст. виступає *марецъ, марець*: в мѣсяцѣ *марцѣ* (Кн., 1788, 76). Часто народні («прості») назви наводяться паралельно з латинськими чи давніми біблійними назвами місяців: Мѣсяца *сентебра* по гебреиску *елюлъ* просто *вресень* (Т., 1581, 327); Перший (мць) бывал *септеврий — вресень* (XVII, 327). Латинські назви місяців зберігаються переважно в традиційних формулах датування.

На означення семиденного проміжку часу поряд з відомими з пам'яток попереднього періоду *тиждень* і *недѣля,* що функціонують паралельно, спорадично зустрічається південнослов'янізм *седмица: ты(ж)день* (АЖ, 1582, 43); чи в *тиждень,* чи в повтори *недѣлѣ* знов взято одинадцятеро [овецъ] (ДНМ, 1711, 54); прошлой *седмици* сего... великого поста (1714, 72). У назвах днів тижня, повністю успадкованих від попереднього періоду, спостерігається незначне фонетико-графічне варіювання, їх зближення з сучасними формами: *вовторо(к)* (АО, 1578, 59), *по(н)дело(к)* (1581, 67), *четве(р)гъ* (1584, 124), з *пятници* на *субботу* (ДНМ, 1768, 32) та ін.

Значно чіткіше, порівняно з попереднім періодом, представлена лексика, що виражає членування часу в межах доби. Якщо в пам'ятках попередніх епох поряд з давніми спільнослов'янськими назвами частин доби *день* і *ночь* засвідчено лише поодинокі прислівникові утворення *заоутра, вечеръ, вечерь та оучера,* то на матеріалі пам'яток XVI—XVIII ст. засвідчується вже назва дня і ночі як єдиного поняття, стає більш детальною і виразнішою система вираження окремих частин доби. Поняття «доба» частіше позначається словосполученням *день и ночь:* Бѣдные подданные и *день и ночь* на васъ трудятъ и мучятъ (Т., XVII, 694). Рідше в цьому значенні засвідчується *сутки,* що фіксується на ранньому етапі становлення української літературної мови і відоме як розмовне в говорах сучасної української мови: в *сутки* и померъ (ДНМ, 1719, 112).

Досить детально відображається членування доби на окремі відрізки часу, що припадають на різні частини світлового дня, переходу від дня до ночі чи навпаки. Назви частин доби виступають переважно в адвербіалізованих формулах: *уранцѣ* (ДНМ, 1719, 114); *поутру* (Рез., 1746, VI, 160); *од поранку* (АБ, 1615, 12); *рано, в полуден* (І. В., 1690, 66); *впорану* (Т., XVIII, 322); *по полудни* (694); *в вечер* (І. В., 1690, 66); *на(д) вечеромъ* (АЖ, 1584, 124); *предъ вечеромъ* (Кн., 1788, 1967); *въ вечерѣ* (68); *смерканье, смерканне, смеркнене: на смерканню* «з настанням вечора» (Т. Мат., 1565, 827); *смеркомъ* (ДНМ, 1719, 104); *ночю* (АЖ, 1584, 117); *вночи* (129); *свѣтъ* «ранок» (Т. Мат., 1565, 805); *пред свѣтом* (ДНМ, 1715, 75); *на свѣтанню* (Т. Мат., XVIII, 804) тощо.

У пам'ятках XVI—XVIII ст. досить часто засвідчується відомий у народній хронології спосіб вираження відрізків часу в межах світлового дня за переміщенням сонця відносно горизонту: тим задмуховати око коневѣ *передъ всходомъ* и *по заходѣ слонца* (Кн., 1788, 64); *завидна, при заходѣ слонца, слонце над заходом* (Т. Мат., XVIII, 251) та ін. Рідше зустрічається визначення відрізку часу в нічну частину доби за переміщенням місяця: *поздно* до села пришедши, *по мѣсяцу* ся черезъ мостъ... провадили (1565, 98). Окремі відрізки часу в межах доби позначаються назвами різних дій, що звичайно припадають на певну частину доби: виконання сільськогосподарських робіт худобою в окремі частини світлового дня — *на вечирнѣм опрузѣ* «в час вечірнього запрягання худоби» [9]: Сегодня, сказать якбы *на вечирнѣм опрузѣ* пасу я овечата (Інт., 1619, 204); приймання їжі — *по снѣданю* (Т. Мат., 1565, 831); *до обѣда* — три днѣ ходу, а *до обѣда* я(р)ма(р)ку (К. З., к. XVII, 249); *пере(д) вечерою* (ДНМ, 1720, 125); відходу до сну — *в ночи влягомо* (Т., 1562, 272); *позно влягома* (1756, 272); за співвідношенням з церковною службою — *на малой вечерни* (Пал., 1621, 476); *перед вечернею* (ДНМ, 1719, 107) та ін. Тривалість протікання якої-небудь дії в межах доби на матеріалі пам'яток XVI—XVIII ст. найчастіше позначається частинами світлового дня або доби: *ѡтъ поранъку* а(ж) *до вечера* (АЖ, 1583, 68); *днемъ и ночю* (Пал., 1621, 1069).

З XVI ст.— з появою механічних годинників — засвідчується членування доби на години: День маеть в собѣ *годинъ* дванадесѧтъ а ночь 12 (Т., XVI, 694). В пізніших пам'ятках градація доби на години засвідчується досить широко: мали розмову из собою *годинъ* двѣ зекгарових (ЛСам., 1658, 53); *о годинѣ* девятои даси имъ ѣсти (Кн., 1788, 68). Засвідчується градація часу в межах години: *квадранецъ* «чверть години» — з п. kwadrans < лат. quadrans (Br., 286); *дробница, часецъ, минута* «хвилина»: Намочи полотно *на квадранецъ* (Кн., 1788, 75); Поправа календара была потребна... надъ 365 дней и часов 6, еще штось малыхъ *часцов* или *дробницъ* въ каждом року збываючи отъ Никейского сѵноду до нынѣ... прыбыти

---

[9] *Винник В. О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966, с. 60—61.

мѣло днїй 10 (Т., XVII, 827); двѣ страшные *минуты* (І. В., 1690, 66). У близькому значенні до цих останніх слів засвідчується і слово *хвиля*, яке лягло в основу сучасного *хвилина*: по малой *хвили*... до двора приехали (Т. Мат., 1562, 966).

У пам'ятках XVI—XVIII ст. простежується також значна кількість прикметникових та прислівникових утворень, словосполучень з різним темпоральним значенням: *вчасне, вчора* (Т., XVII, 357); *донїро* (XVI); *завтра, на утрешний день* (ДНМ, 1712, 59); *зараз* (1714, 72); *завчасу* (Т. Мат., XVIII, 221); *завжды, завше* (XVI, 216); *дня вчорашнего* (АЖ, 1584, 129); *дня сегоде(и)шнего* (74); *назавтрѣе* (ДНМ, 1704, 25); *незабаром* (Т. Мат., XVIII, 443); *теперъ* (ДНМ, 1711, 54) та ін., що з певними фонетичними змінами ввійшли в сучасну українську мову.

Виявом розвитку системи позначення часових понять на грунті староукраїнської мови XVI—XVIII ст. є закріплення в її словниковому складі спеціальної назви системи літочислення — *календаръ* (з лат. kalendarium — первісно букв. «боргова книжка»): водле старого *кале(н)дару* два(д)цать четве(р)то(г) [о] (АЖ, 1583, 50).

Отже, протягом XVI—XVIII ст. на матеріалі писемних пам'яток староукраїнської мови засвідчується досить розгалужена система вираження часових понять, що за поодинокими винятками склалася на автохтонному грунті і з незначними змінами успадкована сучасною українською мовою.

§ 39. Рослинний світ. ***Культивовані злакові і технічні культури.*** Крім засвідчених у пам'ятках попереднього періоду видових назв основних сільськогосподарських культур *жито, пшениця, овесъ, ячмѣнь*, у XVI—XVIII ст. широко фіксуються *просо* (відоме вже в давньоруській мові, але не представлене у староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст.) та *гречка* — назва, первісним значенням якої є «грецька (рослина)». Деякі дослідники вважають, що литовське grikai є не пізнішим від XII—XIII ст. запозиченням з давньоруського **грька/греча*, а через литовське посередництво з'явилося в XV ст. і в польській мові: gryka (S., I, 362—363). Обидва ці слова, подібно до назв інших злакових рослин [10], виступають на позначення посівів, скошених рослин і зерна: на поля стадо... нагнавши, *гречки* потоптал (Arch. xx. S., 1558, VII, 38); взялъ... *гречки* ѡсъмдеся(т) копъ... взялъ... *гречки* ме(р) пя(т)деся(т) (АЖ, 1584, 76); показовал намъ облоги поораные и *просомъ* засеяные (Т. Мат., 1565, 485); *проса* ко(п) се(м)деся(т) спалено (АЖ, 1584, 101); взяти ложку *проса* и солъ и до купи змѣшати (Кн., 1788, 64).

Поодинокими текстами засвідчено синонімічну до *гречка* назву *татарка* (шаранча... *татарокъ*... надвередила — Т. Мат., XVII, 408), яка зустрічається і в сучасних західноукраїнських та в говорах польської мови. Назва *татарка* не була морфологічно продук-

[10] Згідно з науковою ботанічною класифікацією гречка не належить до родини злакових; але за своїм господарським значенням і технологією вирощування вона близька до них.

тивною. Від основи ж **греч-** засвідчено різні варіанти похідних прикметників; найпоширеніший, що став нормативним — *гречаний:* муки... *гречаной* вусѣм осмачок (АП, після 1691, 81); попелу *гречаного* (МДЛ, с. XVIII, 32); рідше *гречишъный:* крупъ... *гречишъныхъ* по(л)девяты бочки (Оп. Черк. з., 1552, 4); спорадично — *грецкий:* крупъ *грецкихъ* бочку (Т., 1725, 127); *гречный* (XVIII, 606). Лексеми, похідні від основ **прос-** та **греч-**, утворювалися за тими ж моделями, що й від інших назв культивованих рослин: *житнище* (Т., 1755, 933); *пшеничнище, вовсище* (Лук.); *гречище* (понедалеко того *гречища* вивидел есми просо пожатоє — Т., 1562, 605) та *просище* (под тымъ же *просищемъ* сеножать покошоно — Т. Мат., 1565, 738).

Засвідчується й відоме ще в давньоруській мові, але не зафіксоване у пам'ятках письменства XIV—XV ст. слово *пшоно* «очищене від шкаралупи зерно проса» (збірне): дають... по ковъшину *пшона* (Оп. Вінн. з., 1552, 130) та похідні від нього прикметники (ступы *пшонные* — Т. Карт., 1675; лою... змѣшавши з *пшенною* мукою — МДЛ, с. XVIII, 2).

Серед злакових культур у пам'ятках XVI—XVIII ст. не раз згадується *ярица/яриця* (< *яръ* «весна»): ѡвса — копъ три(д)ца(т), *ярицы* — копъ по(л)ѡсмана(д)ца(т) (АЖ, 1584, 123); великоє множество *ярицы* на поляхъ непожатыє (Т., 1601, 908). Це не видова, а семантично спеціалізована назва ярової культури, якою, залежно від місцевих господарських традицій, кліматичних умов і под., було здебільшого жито або пшениця (пор. *яриця* «ярова пшениця» — Гр., IV, 542), а в гірських районах Карпат — ячмінь (пор. суч. бойківське *ярець, яріць* «ячмінь»). Є. Славинецький уживає слово *ярица* як синонім до виразу *жито яроє* (Сл. Лекс., 1642, 373) (*жито* тут виступає, можливо, і не як видова, а як загальна назва злакових культур).

Вже у XVIII ст. носіям староукраїнської мови була відома нова сільськогосподарська культура, назва якої, як це не раз бувало і в інших випадках, уперше засвідчується у функції антропоніма: заживши ку себѣ... зъ мѣщанъ Григоріа *Кукуруза* (ДНМ, 1712, 391). Сучасні говіркові назви Lea mays L. також зберігають варіанти *кокоруз, кукуруз* [11]. Вважається, що українська назва *кукурудза* та близькі до неї за звуковим оформленням лексеми в інших слов'янських мовах виникли на основі румунського слова cucuruz, що було первісно назвою ялинової шишки (Ф., II, 407).

Слово *жито* все більше утверджується у функції видової назви: kradut *żyto,* pszenycu, proso (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 181); где стырты— пшеница, *жито* и овсы были зложоны (1580, 8/III, 314); повинє(н)... давати... поля по(д) корец воувьса, два загоны на *жито* (АО, 1628, 174). Його давні значення «злакова рослина взагалі, будь-яка злакова рослина» та «багатство, майно» виявляються тільки у сфері

[11] *Двендзелівський Й. О.* Засади побудови програми для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови.— У кн.: XIV республіканська діалектологічна нарада. К., 1977, с. 86.

застосування церковнослов'янської мови, про що свідчать і тогочасні словники. Так, з одного боку, П. Беринда вважає потрібним перекласти *жито* як *имѣніє* (Бер. Лекс., 1627, 38), з другого — словники послідовно наводять слова *жито* і *рожъ* як синонімічну пару: пиро, *жито, рожъ* (Сл. Лекс., 1642, 174); *жито, ро(ж)* (194); оркинъ, родъ *жита, рожа* [!] (420); *рожъ, жито* (91, 291); ро(д) *жита, рожу* [!] (93).

Про те, що слово *жито* вже сприймалося лише як видова назва однієї з сільськогосподарських злакових культур, а не як загальна назва злакових, свідчать міркування переписувача одного з учительних євангелій XVII ст.: Соберетъ пшеницу свою в *житницу.* Чиму собере(т) пшеницу в житницу не в *пшеничницу* (Т. Карт., XVII). Не випадково й перекладач Пересопницького євангелія також супроводить слова *жита мои* глосою *або паш(ь)ню* (ПЄ, 1556—1561, 274), а слово *жи(т)ницоу* глосою *клоуню або стодолоу* (174) (пор.: *житница:* гумно, шпѣхлѣръ, спѣжарнѧ, стодола, клунѧ — Бер. Лекс., 1627, 38). Не закріпилося у вжитку і спільнокореневе староукраїнське лексичне утворення *житникъ* «комора, склад продовольства», яке виступає послідовно тільки в описах укріплень (XVI ст.): Въ *житнику* крупъ ѡвсѧныхъ по(л) ѳ̃ бочъки гречи(ш)ныхъ в̃ ячъныхъ ѕ̃ и миръка (Оп. Канів. з., 1552, 17; див. також: Оп. Черк. з., 1552, 4 (двічі), 14 та ін., хоча в аналогічній конструкції в опису Київського замку — в *свирне* — Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 110).

Щодо назви *рожъ,* синонімічної до *жито* як видової назви, то вона не стала поширеною у староукраїнській мові. Показовими є коливання у граматичному оформленні цього іменника, який виступає як іменник жін. (ро(д) *рожи* ка(м)пани(й)скиѧ — Сл. Лекс., 1642, 117) і чол. роду (*рожъ* инди(й)ски(й) — 104), не має усталеної форми родового відмінка (*рожи* — 117, *рожа* — 420, *рожу* — 93); поряд з нормативною формою похідного прикметника *ржани(й)* (297), муки *ирженое* (Арх. ЮЗР, 1570, 1/I, 20) від нього утворено й нетипову форму *рожни(й)* (цвѣтъ *рожни(й),* жи(т)ни(й) — 320). Така неусталеність у передачі давньої слов'янської назви широко відомої сільськогосподарської рослини навіть дивна. Очевидно, її слід пов'язати з тим, що лексема *рожъ* уже не була нормативною у вжитку.

Узагальнене значення «злакові культури», яке в давньоруській і церковнослов'янській мовах передавалося словом *жито,* у староукраїнський період все більше переходить до слів *пашня* та *збоже* (*збоже, жито* — Бер. Лекс., 1627, 185; *жито, збоже* — 231; Ничого а ничого всходу *зъбожа* не знати — Т., 1619, 346; по десять золотыхъ было *жито* и всякая *пашня* не таней — ЛСам., ХУП, 77; межи стоячимъ уже доспѣлимъ *збожемъ* — Кн., 1788, 73). Як і *жито* та інші видові назви злакових, *пашня* і *збоже* вживаються на означення посівів: ишоль черезь *(зь)божѧ* черезь *па(ш)ню* и вытръгали... класы (ПЄ, 1556—1561, 232); вытолочил *пашню* озимую пшеницу (АП, 1698, 127); за выбите *збожя* отъ граду (Т.,

XVII, 370); ці ж назви вживаються для позначення зерна цих рослин: да(л) ємъ г̃ мацѣ *збоужѧ* на хлѣ(б) (АО, с. XVI, 45); землю албо подлогу, где *збоже* зъсипаєшъ, полій (Кн., 1788, 76); принесла клунокъ *пашнѣ*... молоти (ДНМ, 1731, 239). Значення *пашня* «зерно» закріпилось і в словосполученні *яма пашенна* «яма для зберігання зерна» (у *яму пашенную* поховали булисмо — АП, 1703, 212; найшла у току Микитином, у *ями пашеной* — 1716, 286), яке спорадично побутує і в сучасних говорах (Моск., 56; Лис., 155). Слово *пашня* широко представлене і в своєму первісному значенні «орна земля»: *пашъня* тамъ ѡпущона за невъпокоємъ отъ татаръ (Оп. Остер. з., 1552, 47); съ полми, *пашнями,* зъ сеножатми (Арх. ЮЗР, 1585, 7/I, 252).

Багатозначність слова *пашня* зумовлювала потребу в конкретизаторах: *пашня* в гумнехъ нежатая и на поли засеяная (Арх. ЮЗР, 1564, 8/III, 65); с *пашнею* на поли засѣяною и з готовою *пашнею* (1573, 8/III, 278). Очевидно, розширення семантичного обсягу слова *пашня* (< *пахати*) у староукраїнській мові частково було зумовлене зближенням його із словотвірним гніздом *паша* (< *пасти*).

Узагальнене значення «злакові культури» взяло на себе і слово *хлѣбъ:* ѡ ратаяхъ, або те(ж) о пашущы(х) *хлѣбъ* людехъ (К. З., к. XVII, 131); Ктоби... *хлѣбъ*... скотомъ своимъ витолочилъ (Т. Карт., XVIII); *Хлеба* немолоченого: жита... пшеници пятнадцат копъ (ДНМ, 1751, 323). Це слово продовжує виступати і в значеннях «їжа, продовольство»: естли ж бы пак хто неволного своего продалъ або с *хлеба* дал кому [12], да(л) ємъ г̃ мацѣ збоужѧ на *хлѣ(б)* (АО, с. XVI, 45); а також «печений хліб»: купи... частю бѣлого и частю челядного *хлѣба*... и ѡбоєго свѣжо ѹпечоного — Розм., XVI; а попадия иде(т) на рыно(к) с *хлѣбо(м)* с цибулєю (ЦДІАЛ, 1561, 129, I, 34). У народнорозмовному вжитку слово *хлѣбъ* функціонувало в похідному значенні «професія», «спосіб здобування засобів для життя», «заняття»: Пивова(р) пиво вари(т) людямъ выдаваєтъ: и ты(м) собѣ *хлѣбо(м)* вто(ж) хлѣба заробляєтъ (К. З., к. XVII, 161); Уже (ж) окая(н)ницы преста(н)те того *хлѣба* (104).

Жодне із слів, що вживалися для вираження узагальненого поняття «культивована злакова рослина», не було моносемічним. Характерною рисою їх семантичної структури було поєднання цього значення (яке зрештою тяжіло не до ботанічної, а до господарської сфери) із значенням «посіви» та «зерно» (*пашня, збожє, хлѣбъ*), а також вторинним широким значенням «майно» *(збожє),* «засоби існування» *(хлѣбъ),* що повністю відповідало моделі семантичної структури давнього терміна *жито*. Слова *пашня* і *хлѣбъ* мали також інші відтінки, завдяки яким вони входили до складу лексико-семантичних груп назв оброблюваної землі, назв їжі та ін.

У подальшому розвитку української мови ці слова не зазнали істотних змін у семантиці, але помітно змінили сферу свого застосу-

[12] Литовский статут, 1529.— Цит. за вид.: Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. М., 1854, кн. 18, с. 92.

вання. *Збіжжя* і особливо *пашня* залишилися переважно у розмовному вжитку, використовуються в художній літературі, але вже не властиві діловому офіційному стилю, звідки їх повністю витіснило загальновживане і позбавлене будь-якої стильової закріпленості слово *хліб*. Від основи *хліб* утворилося немало спеціальних сільськогосподарських термінів (*хлібозбирання, хлібосховище, хлібоздача, хлібозаготівля* тощо), ботанічних (*хлібна рослина, хлібне дерево*), ентомологічних (*хлібна жужелиця*) та ін., проте саме слово *хліб* термінологічною назвою злакових рослин не стало (РУСГС, 405).

З назв технічних культур, що вирощувалися заради виготовлення з їх стебел саморобних тканин, а з насіння — олії, часто виступають *ленъ/лїонъ* та *конопля*. Обидва слова засвідчені великою кількістю похідних утворень, переважно прикметників: насе(н)я *лняного* за два(д)ца(т) гроше(й) (АЖ, 1584, 76); поло(т)на *олляного* сувоевъ десятъ (ДНМ, 1722, 133); възявши сѣмене *ильяного* и сварить в водѣ гораздо (Врач., 1776, 51); семени *коно(п)ного* ме(р) три (АЖ, 1584, 76); пряжѣ *конопляно(и)* клубков чтирѣ (ДНМ, 1744, 305). Зафіксовано також різні фонетичні варіанти прикметника, похідного від *плоскінь* «чоловічі рослини конопель; полотно з них»: полотна *плоскунного* (ДНМ, 1746, 309); мотковъ *плоскѣнни(х)* два (1756, 340); полотна *пълосконного* (1761, 350).

У XVII ст. широко фіксуються синонімічні назви нової технічної культури, яку почали вирощувати на Україні,— *тютюнъ/тутюнъ* (зашелестѣл, несучи *тутюн*, шнур цалый — АПГУ, 1667, I, 106; уробленого *тютюну* сто двадцят папушъ — ДНМ, 1751, 324), *табака/кабака* (ѡ *табацѣ*, и о ужывающих єѧ — К. З., к. XVII, 48; дай-но *кабаки* за шелюг — Інт., к. XVII — п. XVIII, 78), з варіантом *табакъ/кабакъ* (наклавъ *табаку*... тот *кабакъ* і испродали — ДНМ, 1744, 303). Варіанти *табака* і *табакъ* були відомі ще в XVI ст. Їх пов'язують відповідно з польським або німецьким посередництвом при засвоєнні цього слова, що серед європейських мов уперше з'явилося в іспанській (Ф., IV, 5). *Тютюнъ* був пізнішим запозиченням (з тур. tütün — Br., 590), відомим у староукраїнській і польській мовах з XVII ст. Від обох основ були деривати з суфіксом **-никъ**, які семантично розрізнялися: *тютюнникъ* «ремісник, який готує тютюн для продажу» (К. З., к. XVII, 156; Т. Мат., XVIII, 908), *табачникъ* «той, хто вживає тютюн» (К. З., к. XVII, 48). У подальшому розвитку української мови нормативною назвою рослини і виробів з її листя стало слово *тютюн*, *табака* побутує лише у розмовному вжитку. Поряд з видовими назвами тютюну засвідчено кілька назв різновидів (сортів) цієї рослини та виробу з неї: *бокунъ* (Т. Мат., XVIII, 34 зв.); *белу(н)* (Сл. Лекс., 1642, 391); *нѣмица* (221). Окремі з них (*бакун* — СУМ, I, 92) уживаються і в сучасній мові.

Досить численною групою представлені у пам'ятках назви бур'янів, які звичайно ростуть разом з хлібними культурами. Відома ще в давньоруській мові назва *куколь* витісняє у текстах конфесіо-

нального характеру церковнослов'янське слово *плѣвелъ* і виступає як загальна назва шкідливої рослини: насеялъ *куколю* межи пшеницу (ЄНег., 1581, 109); межи богосѣяную пшеницу *куколь* своихъ вымисловъ розсѣвати (Пал., 1621, 981). У ділових документах *куколь* фіксується рідко: По виточцѣ *куколю* [зосталося] пшеницѣ... дойниц шесть (Т., 1752, 465). Різновид шкідливої трави мав назву *куколица,* до якої словники XVII ст. подають і більш відомий відповідник *чернуха* (Бер. Лекс., 1627, 55; Сл. Лекс., 1650, 461).

Порівняно пізно, у XVIII ст., фіксується слово *бурянъ:* якъ уже ли(ст) на огородѣ з дерева и *бу(р)янъ* поопадалъ (ДНМ, 1723, 153). Етимологія лексеми непрозора, її пов'язують з *буря* (Вг., 50) і з *бурить* «розкидати» («буйно розростатися») (Ф., I, 249—250). Вона відома, крім східнослов'янських мов, деяким південнослов'янським, запозичена в XIX ст. до польської (з української) і сусідніх неслов'янських мов — угорської та румунської (Budz., 170).

Видові назви дикоростучих трав'янистих рослин, в тому числі й тих, що засмічували посіви, представлені переважно у лексикографічних працях та лікарських і господарських порадниках. Це слова *осетъ* (ЄНег., 1581, 111; Сл. Лекс., 1642, 314); *пырій* (Амф. Лекс., к. XVI, 191); *бодакъ* (Т., к. XVI, 114); *рѣпѣй* (Бер. Лекс., 1627, 20) та ін., що продовжували функціонувати і в наступні періоди розвитку мови [13].

Городні рослини. Якщо кількість і склад лексики на означення злакових рослин, здавна культивованих на Україні, змінилися порівняно мало, то назви городніх і садових культур у пам'ятках XVI—XVIII ст. представлені значно ширше, ніж у попередній період. Це пояснюється не стільки впровадженням нових культур, кількість яких не зазнала істотних змін, скільки характером писемних пам'яток, які ширше відтворювали відповідні сфери функціонування даної групи лексики.

Назви городніх рослин, у попередній період представлені в основному у функції антропонімів та утворених на їх основі топонімів, у пам'ятках XVI—XVIII ст. засвідчені широко як апелятиви (*гороху*... и соли побрали — АЖ, 1582, 39; капусты шестдесятъ грядъ, постарнаку, *репы,* морквы, огурковъ — Арх. ЮЗР, 1572, 6/I, 817; якъ *рѣпу* грызе(т) — К. З., к. XVII, 259; накрай *хрѣну* дрѣбно — Кн., 1788, 67, горушица: *горчица* — Бер. Лекс., 1627, 27). У пам'ятках зафіксовано й інші назви, відомі ще в давньоруський період, але не представлені в діловій мові староукраїнських актів XIV—XV ст.: *бобъ* (Сл. Лекс., 1642, 314; стый... куповалъ собѣ трохи гороху або *бобу* — Т., XVII, 108; *бобъ* огородний — Врач., 1776, 58 та ін.); *сочевица* (Бер. Лекс., 1627, 61; *съчевицѣ* зътри — Т. М., XVI, 51), *кропъ* (УТ, XVI, 11 зв.), *макъ* (ohorody... zasyianyie: ieden *makom,* a druhi horodnim nasiniom — Арх. ЮЗР,

[13] *Василенко В. К.* Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губ. Харьков, 1902, с. 63. Тут зокрема фігурують *перій, будякъ, кукіль, полинь, лобода* та ін.

1552, 7/I, 171; *маку* ме(р) ω(д)на — АЖ, 1584, 76). Давня назва *лоукъ* повністю виходить з ужитку, її у староукраїнській мові заступає назва *цибуля* (*цебули* ве(н)ковъ ше(ст)деся(т) — АЖ, 1584, 77; на *цибулю* шостак — АП, 1690, 84; сѣяти *цибулю* межи капустою — Кн., 1778, 74). Тому й пояснює П. Беринда малозрозуміле вже слово *лукъ* загальновживаним на той час *цибуля* (Бер. Лекс., 1627, 156), яке було запозиченим через старопольське посередництво з середньовічної німецької мови, а вело свій початок від лат. cepulla, здрібнілого від cēpa (Br., 56).

Назва городньої рослини *тыква* (< д.-р. *тыкы*, род. *тыкъвє*) витісняється запозиченим з тюркських мов словом *гарбузъ* (за стравлене *гарбуза* свинею — Т., 1719, 509). (У російській мові *арбуз* зберегло ближче до мови-джерела значення «кавун» — Ф., I, 83). У функції особової назви *гарбузъ* у документах виступає значно раніше: межи домо(м) матыса *га(р)буза* и се(н)ка кравца (Юр., 1596, 16 зв.). Лексема *тыква* продовжує функціонувати у вторинному значенні, як назва посуду: *тиква* черепяна дѣгтю (Т., XVIII, 852).

Окремі назви, успадковані з давньоруської мови, засвідчуються вже в характерному для української мови фонетико-морфологічному оформленні: *чосник* або *часник* (< *чеснъкъ, чесновитъкъ*, пор. рос. *чеснок*, блр. *часнок*) (*часнику* вѣнкув шѣсть... цибулѣ и *чоснику* по тридцять вѣнковъ — АП, 1699, 157, *часнику* обираного головокъ три — Кн., 1788, 65), *морква* (< *мъркы*, род. *мъркъве*) (*морквы*, огурковъ — огородъ — Арх. ЮЗР, 1572, 6/I, 817), зрідка *морковъ* (*Морковъ* огородная есть студеной натури — Врач., 1776, 51), *редка* (*редку* давати — Кн., 1788, 67). Входять в ужиток назви таких городніх культур, як *петрушка* (Сл. Лекс., 1642, 313; МДЛ, с. XVIII, 17) (запозичення через старопольське посередництво з німецької мови, з латинського petroselinum — Ф., III, 253), *пастырнак (пастернакъ)* (через старопольське і німецьке посередництво з латинського pastinaca: принеси самъ родкви, *пастырнаку* — Розм., XVI, 13 зв.); паралельно виступають назви *свекла* (бочка и съ *свеклою* — Арх. ЮЗР, 1590, 6/I, 206; *свекла* припра(в)на(я) — Бер. Лекс., 1627, 217; з *свек(ъ)ли* сокъ — МДЛ, с. XVIII, 14), зрідка *бѣта* (< лат. bēta) (пойдетъ *бѣты* збырать, бо потреба козлины изъ *бѣтою* вычинять — К. З., к. XVII, 104) і все послідовніше — запозичення з середньовічної латині (borrago — назва дикоростучої, а згодом культурної трав'янистої рослини з соковитим листям; перенесення назви, на думку О. Брюкнера, пояснюється тим, що обидві рослини вживалися в їжу у вигляді салатів — Br., 49) *буракъ/бурякъ* (вѣдро *бураков* — АП, 1690, 84; *бура(к)* — Сл. Лекс., 1642, 104; нарѣзать кружалками свѣжего *буряка* — МДЛ, с. XVIII, 36). Лексема *буракъ/бурякъ* поступово переважає у вжитку і згодом стає нормативною, хоча у XVIII ст. зрідка фіксується і *свекла*, інколи — у спеціалізованому значенні «квашені буряки, квас із буряків». У російській мові цього періоду спостерігається зворотний перерозподіл значень: *свекла* утверджу-

ється як нормативна назва городньої рослини, а *бураки, бурачки* вживаються у значенні «квашеная свекла» (Сл. РЯ, I, 356).

Різними фонетичними варіантами представлено назву, що є українсько-білоруським словотвірним варіантом давньоруського слова *огурєць: огурковъ* огородъ засеяныи (Т. Мат., 1646, 56); насѣнний *огурокъ* (МДЛ, с. XVIII, 45); за *ѡго(р)ки* (ЦДІАЛ, 1594—1595, 1, 129, 1123, 1 зв.); *угурки*... поставила (Т. Мат., 1571, 918); *угирковъ* кадовб (АП, 1691, 83); *гирковъ* (Т., XVIII, 524). Давня лексема (з суфіксом **-ець**) виступає зрідка і вже в українському фонетичному оформленні: оніє *вгурцы* складть в котолъ [!] (Марц., с. XVIII, 649). Через польське посередництво була засвоєна назва рослини *салата* (з іт. salata «те, що засолено») (Бер. Лекс., 1627, 210; же(л)тяница, *салата* — Сл. Лекс., 1642, 249; принеси... *Салату* и мясо слоноє — Розм., XVI, 10 зв.— 11). Це слово одночасно вживалося й на позначення відповідно приготовленої страви, про що свідчить, зокрема, назва спеціального посуду: *салатниковъ* 4 [куплено] (Т. Карт., 1798).

Як популярна приправа і лікувальний засіб, часто згадуються *кмѣнъ* (Бер. Лекс., 1627, 216; МДЛ, с. XVIII, 45) (слово латинського походження, запозичене через старопольське і німецьке посередництво — Ф., IV, 65) і *ганусъ/ганишъ, ганышъ* (АЗР, 1605, IV, 250; Сл. Лекс., 1642, 84) (< лат. anisum, через ст.-п. hanyż — Br., 5).

У функції загальної назви городніх рослин, зокрема свіжої зелені, продовжує вживатися слово *ярина* (принєси *ярину* твоєму брату — Розм., XVI, 11; Тилко ѣли *ярины* и воду пили — Гал., 1659, 201), яке, однак, мало ширший семантичний обсяг, бо означало також злаки весняного посіву та взагалі трав'янисту рослинність, що розвивалася з настанням весни. Характерним конкретизатором при слові *ярина* виступав у зв'язку з цим прикметник *огородная* (*ярина ѡгороднаа* — Бер. Лекс., 1627, 43; *огородные ярины* — Арх. ЮЗР, 1637, 6/I, 508), який фіксується і в поєднаннях *огороднїи рѣчи* (Бер. Лекс., 1627, 38), *ужитки огородные* (Арх. ЮЗР, 1572, 6/I, 817). Оскільки слово *огородъ* все виразніше спеціалізується у значенні «місце, де вирощують однорічні їстівні рослини», узагальнена збірна назва цих рослин утворюється на його основі і виступає у варіантах *огороднина, огородина, городина:* за ушкожение *огороднини* (АП, 1700, 167); нѣлзя за *ѡгородиною* товару гонити (ДНМ, 1733, 263); до *городинѣ* (АП, 1700, 166); о *городини*... быдлѣ и о протчемъ (Т., XVIII, 574).

Вживалося в цьому значенні і спільне із старослов'янською мовою слово *вариво: Варива* капусты сѣченои кухвы 2 (Т., 1755, 186); *Варива* было бъ доволноє въ зиму... какъ буряковъ, такъ квашеной капусты (1776, 186). Але, на відміну від польського warzywo, це слово не було однозначним, а виступало і як назва всякої вареної страви (Бер. Лекс., 1627, 13), їжі взагалі. Як і варіант цього слова *варь* (Т., 1604, 190), воно означало будь-які їстівні рослини, а тому часто потребувало конкретизатора, в ролі якого переважно виступав прикметник *огородний:* Ліохъ... для содержанія

варива огородного (Т., 1689, 186). Не дивно, що в новій українській мові як узагальнююча збірна назва утвердилось слово *городина*, у діалектному вжитку збереглося *ярина*, а *вариво* повністю закріпилося у складі іншої лексико-семантичної групи (СУМ, І, 292). Давня лексема *варь* збереглася в українських говорах Східної Словаччини, але у процесі семантичної еволюції вона трансформувалася в назву різного роду страв, виготовлених переважно з капусти та розсолу від квашеної капусти [14]. Пор. *вариво* «квашена капуста» у говорах Полісся (Лис., 40).

Назви городніх рослин, як правило, були словотвірно продуктивними. Від більшості з них засвідчено похідні прикметники: росады *капу(ст)ное* фу(н)товъ пя(т) (АЖ, 1584, 76); двѣ горсти *гороховой* соломи (МДЛ, с. XVIII, 36); *бобовый* (Сл. Лекс., 1642, 314); столчи насѣня *кропового* (МДЛ, с. XVIII, 32); насе(н)я *цебу(л)ного* фу(н)товъ три(д)ца(т) (АЖ, 1584, 76); ядра *че(с)никовиє* (Сл. Лекс., 1642, 206); насе(н)я за по(л)копы гроше(и) *морквано(г)*[*о*] (АЖ, 1584, 76); *морковного* сѣмени да *рѣпяного* възявши (Врач., 1776, 51); *пасты(р)наково(г)*[*о*] насе(н)я (АЖ, 1584, 76); *буряковим* росолом (АП, 1703, 214); *свекляного* насе(н)я (АЖ, 1584, 76); *горчичное* насѣня з сокомъ *угорковимъ* пити (МДЛ, с. XVIII, 5); росолъ *огурковий* (25); *ганусовой* оковитой горѣлки (Т., 1756, 508); горѣлку *ганичковую* (1722, 507); водки *ганишковой* 8 ведер (1744, 507); горѣлки *ганушковой*... два гарця (Марц., с. XVIII, 638); сокъ *маковий* (Сл. Лекс., 1642, 265); о сѣмьи *маковомъ* (Врач., 1776, 49); сокъ *редчинъ*, корень *редкинъ* (Т. Карт., XVII). Від багатьох назв засвідчені й похідні утворення-іменники на означення стебел і листя даної рослини (*бобовины* — Сл. Лекс., 1642, 192; в *горохвинах* спати — К. З., к. XVII, 219); місця, де вирощували рослину (*огорчынецъ*, мѣйстце длѧ ѡгоркѡвъ — Бер. Лекс., 1627, 216); страв, напоїв (*бобов(ъ)никъ*, пирогъ з бобу — Сл. Лекс., 1642, 192; *свекольнику* одна бочка — Arch. хх. S., 1553, VI, 13). Особливо словотвірно продуктивною була лексема *макъ*. Крім словотвірних похідних, які зберігали семантичний зв'язок з назвою рослини (Купатися в теплой водѣ з *маковками* — МДЛ, с. XVIII, 12), широко побутували деривати, які повністю увійшли до інших лексико-семантичних груп: *маковиця* «шпиль церкви» (Л. Остр., 1-ша пол. XVII, 132), *макуха* і *макухъ* «залишки після витискання олії (з будь-якої олійної рослини)» (Д., II, 291—292; Br., 318—319) [15] (зъ *макухомъ* зъ ліону — Кн., 1788, 77), *макотертъ* і *макѣтра* «посуд певної форми», первісно «посуд для розтирання маку» (меду *макотертъ* повенъ — ДНМ, 1719, 104; утерти въ *макѣтрѣ* три цибулѣ з виномъ французскимъ бѣлымъ — Кн., 1788, 61), *макогонъ*

---

[14] *Ганудель З. Т.* Бытовая лексика украинских говоров Восточной Словакии. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ужгород, 1980, с. 18.

[15] Існують також припущення про зв'язок цього слова з швейцарсько-німецьким Mägikuchen «макова макуха» (Ф., II, 562, доповнення О. М. Трубачова), н. Mohnkuchen «т. с.» (*Шелудько Д.* Німецькі елементи в українській мові.— Збірник комісії для дослідження історії української мови, 1931, т. 1, с. 39).

(тые *макогоны,* що куха(р)ки макъ мну(т) — К. З., к. XVII, 152), *верцимакъ* (п. wiercimak) (Арх. ЮЗР, 1601, 8/III, 482), *змачити* «стерти на мак», перен. «спаплюжити» (брыдкими справами своими станъ... духовный... *змачил* и въ огиду подал — Арх. ЮЗР, 1625, 1/IV, 569). Деякі прикметники, утворені від назв городніх рослин, в цей період також виступали в далеких від городництва значеннях, зокрема при характеристиці кольору, форми предметів, їх розміру: кунтушъ сукъна тонкого женский... *маковий* (ДНМ, 1744, 305); ланцужокъ сребропозлащенный *горощатый* (тобто у формі кульок, подібних до горошин—*В. К.*) (Т., XVII, 578). Вираз *макове зерно* уживався при позначенні дуже малої кількості чого-небудь: сорочого мозку з горѣлкою з *маковое зерно* випит(ь) (МДЛ, с. XVIII, 47), а також в образно-метафоричному значенні: Іж на волосъ не спавъ, і ни на *маково зе(р)но,* хо(ч) зшива(и) ѡчи (К. З., к. XVII, 238). Це стійке словосполучення, утворене на староукраїнському мовному грунті, успішно конкурувало з виразом *горчичное зерно,* який засвідчується виключно у конфесіональних текстах (о *зерноу горьчичномь* — ПЄ, 1556—1561, 139; яко *зе(р)но го(р)чи(ч)ное* — УЄ, к. XVI, 105 зв.), часто в архаїчному оформленні (яко *зерно горушчино* — Т., XVI, 578).

Назви городніх рослин, у переважній більшості успадковані староукраїнською мовою з давньоруської, протягом XVI—XVIII ст. набули в основному оформлення, в якому вони функціонують і в сучасній українській мові. Деякі давні назви *(тиква, свекла)* поступилися місцем перед новішими запозиченнями і збереглися лише в говорах.

Плодові дерева і кущі. У пам'ятках староукраїнської мови XVI—XVIII ст. назви культивованих садових дерев і кущів засвідчені значно повніше, ніж у попередній період, коли про їх функціонування можна було судити переважно на основі даних ономастики. Проте ці слова, як правило, були відомі вже в давньоруський період: *яблонь* (Тіт., 1624, 119; Сл. Лекс., 1642, 321); *груша* (Arch. xx. S., 1527, III, 304); *вишнѣ* бѣліи и черніе (Марц., с. XVIII, 645); *слива* древо (Сл. Лекс., 1642, 336); *смородина* (К. З., к. XVII, 267). Частина з них виступає тепер у фонетико-морфологічному оформленні, специфічному для української мови. Так, поруч з *яблонь/ябло(н)* фіксуються варіанти *яблуня* (древа рожаистии сливи, *яблуни* — АЦ, 1696, 460; прищепу *яблуню...* викопано — ДНМ, 1720, 114); поруч з переважаючим варіантом *орѣхъ, орѣхъ волоскій* (Сл. Лекс., 1642, 113; Кн., 1778, 77), у записі народної пісні фіксується вже й *горѣхъ*: Єще в лѣсѣ на *горѣсѣ* (Т., XVIII, 584).

В цей період з'являються і нові слова — назви інтродукованих плодових дерев: *бросква* древо (Сл. Лекс., 1642, 311); вона ж *брисквина* (Т. Мат., 1595, 41); *брос(ъ)квѣ(н)ни* ѡвоцъ (Сл. Лекс., 1642, 172) «абрикос, персик» [16], *морелѣ* (Марц., с. XVIII, 645) (< ст.-п. more-

---

[16] Ця назва, спільна для староукраїнської і старопольської мов, стала нормативною у польській мові. В українській її витіснили спільні

ла або безпосередньо н. Morella — Ф., II, 655; пор. суч. *мореля* «сорт абрикоси з дрібними плодами» — СУМ, IV, 802); *шовковица* (К. З., к. XVII, 267, від *шовк*); *аґрис, агрестъ* (іт. agresto «недозріле гроно» — Ф., I, 61) (К. З., к. XVII, 267; Марц., с. XVIII, 640). Фіксується назва *порѣчки,* утворена на українсько-білоруському мовному грунті (Марц., с. XVIII, 645), згодом запозичена і польською мовою (Budz., 288).

Поряд з видовими назвами дерев, засвідченими ще в давньоруський період, фіксується багато назв різновидів (сортів) деяких плодових дерев. Серед них є давня назва *дуля* «сорт груші» (кухва неповна зъ *дулями* налита виномъ — М., 1735—1740, I, 52) і семантично похідне від неї *дуля* «зневажливий жест» (ДНМ, 1716, 89), а також новіші назви *глива* «сорт груші» (розокъ зъ *гливи* нарѣзавши — М., 1735—1740, I, 52); *поддульки* «сорт груші», *зимниці* «сорт яблуні», *вугорки, венгерки* «сорт слив» (нарвать зеленихъ сливъ *вугорокъ* — Марц., с. XVIII, 640; прислать... розокъ от *венгерокъ* — Т., 1781, 214); *черносливъ* (Марц., с. XVIII, 649). Деякі сорти означаються двокомпонентними сполуками, до складу яких входять іменникова основна назва, переважно видова, і прикметникове уточнююче означення: *райские яблока* (Сл. Лекс., 1642, 300); *сливи венгерскіе* (Марц., с. XVIII, 646); *сливи черносливные* (Т., 1781, 214); *волоская дуля* (XVIII, 299). Ці назви, як правило, згодом універбалізувалися. В пам'ятках вони часто виступають паралельно з однослівними.

Назви плодових дерев і кущів у цей період, як і раніше, здебільшого виступають і як назви відповідних плодів та ягід: Гей у полѣ *вишня* (Т., XVIII, 258); Апетитъ зопсований направують *вишнѣ* чорние свѣжие и сухіе (МДЛ, с. XVIII, 1); обачила трех человѣковъ трясучи *грушу* ее (Т., 1562, 620); *груша* древо (Сл. Лекс., 1642, 87); Скажетъ на ве(р)бѣ *грушы* (К. З., к. XVII, 245); *слива* древо (Сл. Лекс., 1642, 336); прошу прислать...розокъ... отъ венгерокъ, *сливъ* черносливныхъ и отъ болшихъ вишенъ (Т., XVIII, 214); *слива* ѡвощъ (Сл. Лекс., 1642, 336); нарвать зеленыхъ *сливъ* вугорокъ, якъ толко почнуть косточки въ нихъ твердіи (Марц., с. XVIII, 640); *Орѣхи* волоскіи садити (Кн., 1778, 77); *орѣхи* волоскіе не доспѣліе въ цукрѣ (Марц., с. XVIII, 645). Винятком залишаються тільки семантично спеціалізовані суфіксальні утворення *яблонь (яблуня)* та *яблоко (яблуко, яблко, ябко)*.

Як правило, значення «фруктове дерево» і «плід цього дерева» виразно реалізуються у відповідних контекстах завдяки відтворенню ситуації. Однак досить часто з метою уникнення двозначності

з російською мовою назви *абрикос, абрикоса* (<голл. abricos —Ф., I, 57) та *персик.* Останнє слово (у формі *персика*) у староукраїнських пам'ятках вживалося у значеннях «ядро кісточок абрикоса, вишні» (Марц., с. XVIII, 247) та «горілка, настояна на кісточках» (637, 638). Польські дослідники виводять походження цього слова від лат. persica (malum persicum «перське яблуко») або від іт. brasca «чорна капуста» (Br., 45; S., I, 46—47). Однак зв'язок його з д.-р. *прасковь* «смоковниця» видається більш імовірним.

уживалися (насамперед у лексикографічних працях, у лікарських і господарських порадниках) описові визначення: *древо орѣхове* (Кн., 1778, 77); кору з *дерева грушового* стовкти... клей от *дерева вишневого* исти (МДЛ, с. XVIII, 5). Спостерігається тенденція позначати дерево, на відміну від плодів, суфіксальними дериватами з суфіксом **-ин(а)**. У своїй «Рахубі древам розним» К. Зіновіїв серед 57 видових назв 47 наводить із цим суфіксом, в тому числі й назви екзотичних рослин *кvпарисина, циприсина, смоквина* (К. З., к. XVII, 267).

Демінутиви від назв плодових дерев вживалися без відтінку здрібнілості, що добре видно в ділових документах та в тексті господарських порадників: яблони... *грушъки* великие и малиє (Арх. ЮЗР, 1650, 3/IV, 493); дарую... леваду... почавши отъ *грушки* Павловой Бусловой (АП, 1718, 514); зъ древа груши, чи яблонѣ, чи *сливки* (Кн., 1778, 76). Проте в уснонародній творчості демінутиви (з іншим суфіксом) виступають як засоби поетичної інтимізації: *Черешенька, вишенька* наробила лишенька (Т., XVIII, 258). Назви плодових дерев були досить продуктивними у словотвірному відношенні. Вони служили основою для утворення назв масивів відповідних насаджень, виробів з плодів (переважно хмільних напоїв — наливок) та ін.

Прикметники, похідні від назв деяких плодових дерев, мали в XVI—XVIII ст. по кілька різних суфіксальних різновидів, які виступали в тому самому значенні: *сливны(и)* садъ (Сл. Лекс., 1642, 336); Костки *сливния* (340); садъ *сливяный* (АП, 1696, 461); садъ *сливовий* (АП, 1698, 476). В іншому випадку залежно від суфіксального оформлення передаються різні відтінки значення: *грушовий, грушевий* «виготовлений з груш» (с квасом *грушовым* — Арх. ЮЗР, 1568, 8/III, 164; взвару доброго *грушевого,* сулѣя — Т., XVIII, 232); *грушастий* «формою подібний до груші» (Кгудзѣкъ єден срѣбний *грушастий* — Т., 1686, 620); *грушковий* «кольору груші» [17] (пълахъта шовкова *грушкова* нова — ДНМ, 1756, 350).

Прикметник *вишневий* з тим самим суфіксом виступає і як відносний (з садком *вишневим* — АП, 1686, 32; соки... яблочный, грушевый, *вишневый* — Т., XVII, 258; розмочить *вишневого* клею — Марц., с. XVIII, 251), і у функції якісного — на означення кольору (пласчикъ гатъласовый *вишъневий* — Арх. ЮЗР, 1631, 8/III, 585; ризи... *вишневиє* — Т., 1695, 258; *вишневая* жупанина дитячая— XVIII, 942).

Видові назви плодових дерев, здавна культивованих на території проживання східних слов'ян, були успадковані староукраїнською мовою з давньоруської вже з певним набором потенціальних значень: «вид плодового дерева», «дерево даного виду», «плід даного дерева». Для вираження інших понять, пов'язаних із вирощуван-

[17] Не виключено, що *грушковий* є й варіантом написання прикметника *грошковий* «у горошок, горошковий». Цей прикметник засвідчений у значенні «який складається з кульок, подібних до гороху»: Ланцужокъ *грошковій* (Т., 1744, 615). Пор. ланцужокъ сребропозлащенный *горощатый* (XVIII, 578).

ням і переробкою плодів цих дерев, староукраїнська мова послуговувалась насамперед засобами суфіксального словотвору, також значною мірою успадкованими від попередніх етапів своєї історії.

У пам'ятках староукраїнської мови можна простежити і ще не остаточно завершені процеси номінації неендемічних плодових рослин та складну семантичну взаємодію втягнутих у цей процес слів, різних за своїм походженням. Це в першу чергу стосується назви рослини Vitis — винограду. У конфесіональних творах, писаних церковнослов'янською мовою, відповідні реалії позначалися південнослов'янськими лексемами *вино* «рослина Vitis», *виноградъ* «місце вирощування вина, взагалі плодовий сад», *виноградникъ* «той, хто займається вирощуванням вина, садівник». У цих же значеннях виступають дані лексеми в книжній староукраїнській мові, якою в XVI—XVII ст. було перекладено і ряд конфесіональних творів: Жаловала намъ *виноградничка* на имя Өеодосія... з иншими *виноградники* на игумена (Арх. ЮЗР, 1507, 1/VI, 9); Левонъ Миланъ... заведаеть *виноградъ* у Петровцахъ на замокъ (Оп. Київ. з., 1552, 40 зв.); и вывє(д)ши єго вънь из(ь) *винограда,* забили єго (ПЄ, 1556—1561, 309 зв.); Въ *виногради* все *вино* выламали, видоптали (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 138); Левонъ Миланъ *виноградникъ* (Оп. Київ. з., 1552, 40 зв.); *вино* рѣза(т), вазанѧ *вина* (ЦДІАЛ, 1594—1595, 129, 1, 1123, 3 зв.—4); гроно *вина* (Бер. Лекс., 1627, 28); *вино*... имать (Лун., к. XVIII, 85). Але слово *вино* у староукраїнській мові здавна вживалося у значенні «напій з перебродженого соку ягід», «хмільний напій». Тому на позначення рослини Vitis використовувалася також лексема *лоза* (< *лазити,* тобто «витка рослина», «рослина, що лізе» — Ф., III, 512): Я, мовить, єстемъ *лоза* правдивая (Пал., 1621, 390); *Лоза.* Vitis (Сл. Лекс., 1650, 464). Проте й цей термін не був однозначним, оскільки за ним уже було закріплене значення «витка, гнучка рослина», «кущовий різновид верби». Щоб уникнути неоднозначності, слово *лоза* на означення винограду часто вживалось із конкретизатором-означенням: *лоза ви(н)ная* (Бер. Лекс., 1627, 207; Сл. Лекс., 1642, 81); *винная лоза* (Тіт., 1625, 155), але і двокомпонентна видова назва не закріпилася у вжитку.

На позначення рослини винограду уживався також дериват від *вино* — іменник *винница*: Кто щепитъ *винницу,* а зъ овоцу єи не ясть (Т., XVI, 252); вщепит *винницу,* а ягод з нее не зберетъ (XVII, 362); *винница* шире ниж иныи дерева роцки свои приносит (XVII, 252). Але цим же словом позначалося також місце, де вирощувався виноград (*Ви(н)ницы* в̃, ѡ(д)на пєрє(д) замъкомъ... але пожитъку з *ви(н)ни(ц)* тыхъ мало нє вытискають вина ягоды тамъ бывають — Оп. Київ. з., 1552, 39), і приміщення, пристосоване для виготовлення вина, причому не з винограду, а з більш поширених на території України продуктів (выкрадено ми *ви(н)ницу,* в которо(и) горе(л)ку куря(т) — АЖ, 1583, 53; О горѣлчаника(х), що горѣлки робя(т) у *винница(х)* — К. З., к. XVII, 145; До *винници* на горѣлку одосла-

но жита — Т., 1754, 252). К. Зіновіїв відзначав і різну територіальну локалізацію слова *винница* залежно від того, в якому значенні воно виступає: по венgе(р)ски(и) сѧ называє(т) *винница* виногра(д)ны(и) огород... а по руски(и) будино(к) то(и) *винницею* сѧ зове(т), в которо(м) курятъ горѣлку (К. З., к. XVII, 145). Слід зауважити, що в говорах Закарпаття, які К. Зіновіїв сприймав як «венгерські», і зараз наявні *вино* «виноград» і *винниця* «виноградник» [18]. Таким чином, жодна з однослівних видових назв рослини Vitis (*вино, лоза, винница*) для носіїв староукраїнської мови не була однозначною, а семантика їх, що склалася в результаті поєднання значень, сформованих на грунті різних, хоча й споріднених груп слов'янських мов, не відповідала традиційній моделі семантичної структури цієї групи слів.

Однозначні ж назви *виноградъ* та *виноградникъ* були семантичними дублетами до східнослов'янської лексеми *садъ* та її дериватів із значенням агентивності (*садовникъ, садовничій*). У зв'язку з цим уже в XV ст., а ще виразніше в XVI—XVIII ст., спостерігається перерозподіл значень між окремими компонентами цієї лексико-семантичної групи. Слово *виноградъ* поступово набуває значення «рослина Vitis», «плід цієї рослини», «кущ цієї рослини»: *виногра(д)* резати и ємати (Лун., XV, 133); *виногра(д)* изь є(г)vпта прїнесе... (УЄ, к. XVI, 164); урѣзали тамъ кгроно *винограду* (Т. Мат., 1776, 157). Слово ж *виноградникъ* почало переймати на себе локальне значення замість агентивного. Цьому, очевидно, сприяла і його морфологічна будова, яка полегшувала входження даного слова в групу суфіксальних утворень типу *дубникъ, березникъ, осичникъ, вѣшникъ* і под. із значенням «сукупність дерев, насадження дерев даного виду». Перехід лексеми *виноградникъ* із церковнослов'янської лексико-семантичної системи до східнослов'янської (староукраїнської) супроводився в окремих випадках і відповідним фонетичним переоформленням: И далъ еи *виногородники* (Т., XVII, 254).

Процес перерозподілу значень між компонентами цієї лексико-семантичної групи остаточно завершився вже в новій українській літературній мові, залишивши в говорах сліди у вигляді деяких семантичних архаїзмів. Крім уже згадуваних *вино* і *винниця*, це поширена в багатьох південно-західних говорах лексема *лозниця* (бойківське *озниця*) «сушарка для фруктів», що веде свій початок від *лоза* «виноград, фрукти» (Мат. Бук., V, 34; СУМ, IV, 542).

Дикоростучі дерева і кущі. Помітно розширюється реєстр назв дикоростучих дерев і особливо кущів. Крім засвідчених у пам'ятках попередніх століть, фіксуються й такі спільнослов'янські назви поширених дерев, як *вязъ* (Сл. Лекс., 1642, 416; сѣмя *вязя* древа — 80); *осина* (К. З., к. XVIII, 256) — частіше вже у формі *осика/осыка*, специфічній для української мови (Сл. Лекс., 1642, 66; *осыки* зрубав чотыри — АП, 1689, 49); похідні утворення засвідчені вже тіль-

[18] *Красножан Ж. В.* Діалектна лексика українських виноградарів.— У кн.: Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології. Ужгород, 1978, с. 181; Мат. Бук., 1, 56.

ки від основи *осика:* сингулятивне *осичина* (Сл. Лекс., 1650, 533; на *осичинѣ* — АП, 1684, 19); *осичник* «осиковий лісок» (АП, 1727, 339); *осикового* дерева (1690, 52); кори *осиковой* (Кн., 1788, 67) тощо; *рокита* (сѣном... з *рокитою* и с чемерицею — АП, 1699, 151; К. З., к. XVII, 267); сингулятивне *рокитина* (Сл. Лекс., 1642, 413; Сл. Лекс., 1650, 502); *кленъ* (Сл. Лекс., 1642, 420); сингулятивне *кленина* (К. З., к. XVII, 226); *ти(с)* (Сл. Лекс., 1642, 373), сингулятивне *тисина* (К. З., к. XVII, 226); *ялина* (Бер. Лекс., 1627, 203; Сл. Лекс., 1642, 224), паралельно й давніша форма *єлина* (Т., XVII, 890); відповідно й похідні *ялиновий, єлиний, єли(й)* (Сл. Лекс., 1642, 224); плод *єлїя* (68); кущъ *єлия* (343); пе(н) *єли(н)ни(й)* (361); переважала вже форма *ялина,* від якої засвідчено й демінутив *яли(н)ка* (62).

Уже на українському мовному грунті формується дендронім *лѣщина* (Сл. Лекс., 1642, 145; на *лѣщинѣ* — Кн., 1788, 74), паралельно з яким певний час виступає також *лѣска* (Сл. Лекс., 1642, 145). Відповідно і зарості цих дерев мали назви *лещанка* (мѣлемъ в том же яру шматъ *лѣщанки* — АП, 1695, 451; *лещанку* зруб продал — 1717, 291) та *гай лѣсковій* (1698, 488). Назва *лѣщина* стала переважаючою, але плід цього дерева продовжував позначатися лексемою *лѣсковий (орѣхъ),* похідною від *лѣска* (Сл. Лекс., 1642, 97; 1650, 533; Кн., 1788, 71); це описове словосполучення надовго затрималося у мовному вжитку на західноукраїнських землях (Ж., I, 409; Мат. Бук., V, 32). У літературному вжитку утвердилося в цьому значенні сполучення *лісовий горіх* [19], хоча прикметник *лісковий* продовжує вживатися у значенні «з ліщини, з дерева ліщини» (СУМ, IV, 523).

Поряд з давнішим варіантом *смречиє* (Сл. Лекс., 1642, 316) (збірне) виступає й дендронім *смерека* (К. З., к. XVII, 267), що оформився у староукраїнській мові.

Кількома паралельними утвореннями від спільнослов'янської основи представлено назви рослин *бозъ древо* (Сл. Лекс., 1650, 429); *буз-дерево* (Т. Мат., XVIII, 44); *бѣздерево* (Кн., 1788, 74) та *бузина* (Т., 1690, 151; МДЛ, с. XVIII, 20). Назва *бузина* виявилась більш продуктивною, від неї засвідчено часто використовувані похідні (взять цвѣту *бузынового* — Марц., с. XVIII, 637; дать зернятъ *бузинових* — МДЛ, с. XVIII, 7) [20]. Поодинокі утворення від основи боз/без поступово спеціалізувалися як означення кольору: пор. *бзовый.* Sambuceus (Сл. Лекс., 1650, 429); кій *бзовый* (Т. Мат., 1771, 19) — поясовъ два, оденъ... червонии... другии *безовии* (ДНМ, 1723, 141). У сучасній українській мові назва *бузина* нормативна, назви *без, боз,* що збереглися у діалектному вжитку, виступають як синоніми до літературного позначення інтродукованої декоративної рослини *бузок* (СУМ, I, 119, 212).

---

[19] За даними картотеки СУМа, засвідчено у творах І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, З. Тулуб, О. Донченка, а також як ботанічний термін, синонімічний до *ліщина.*

[20] Відомі також гідроніми, пов'язані з апелятивом *бузина.* Див.: *Масенко Л. Т.* Гідронімія Східного Поділля. К., 1979, с. 20.

Церковнослов'янська назва колючого куща *глогъ* (Сл. Лекс., 1642, 266; 1650, 439), що виступала у староукраїнській мові і в полонізованій формі *глугъ* (Т., XVII, 443), поступається місцем перед новим, українським варіантом *глодъ* (528), від якого засвідчуються похідні: кореня *глодовоє* (МДЛ, с. XVIII, 34); сингулятивне *глодина* (знакъ на *глодинѣ* — Т., 1675, 528). Виникнення варіантної форми *глод,* відомої і в російських говорах, дехто пов'язує із семантичним зближенням давньої лексеми *глогъ* з *глодать* (Пр., I, 127). Не виключеними, мабуть, є і якісь асоціації з молдавським і румунським glod «болото, грязь» (пор. аналогічний зв'язок лексем *калина* з *кал* «бруд, болото» — Ф., II, 168). Переважно у збірній формі *терниє (терньє/терня)* виступає у конфесіональних текстах назва бур'яну, колючої рослини, яку тогочасні словники пояснюють по-різному: *те(р)ние* — репей (Амф. Лекс., к XVI, 191); осетъ, *терня* (Бер. Лекс., 1627, 187); *терньє* остроє... которое называє(т)ся ω(т) грекω(в) пр(с)нωлистве(н)ноє... по нашему *шипшина* (187); осе(т), ка(р)до(с), *те(р)нъ* (Сл. Лекс., 1642, 112). Сліди цього значення збереглися в метафоричних словах *тернистий* (СУМ, X, 92), діалектній назві колючої рослини дерези *тернина* (Моск., 70).

У староукраїнських текстах XVI—XVIII ст. можна простежити, як це слово поступово набувало іншого морфологічного оформлення і семантично спеціалізувалося як видова назва однієї з місцевих кущових колючих рослин: вѣнец из *терну* (ПЄ, 1556—1561, 42); з садомъ, *тернами* и доволними лозами (ДНМ, 1755, 335). Семантична спеціалізація виразно виявляється і в похідних лексичних утвореннях: *тернсливъ* (Т. Мат., 1565, 887 зв.); *те(р)нослива* (Сл. Лекс., 1642, 181); ω(т) *терновицѣ*... ω(т) грабовца по берозо(...)ю (Мов., 1374, 34); ягоди *терновии* (Сл. Лекс., 1642, 377); [дерево] *тернина* (К. З., к. XVII, 266); дубцѣ *те(р)новіє* (ДНМ, 1725, 175); наскромадить *терновой* кори (МДЛ, с. XVIII, 41).

Порівняно пізно на українському мовному грунті сформувалася і видова назва *шипшина* (пор. д.-р. *шипъкъ* «троянда, трояндовий кущ»). У XVI—XVIII ст. лексема *шипшина* вживається у конфесіональних текстах у загальному значенні «колючка», «колюча гілка»: вѣнець трьновый ись *шип(ъ)чиною* (УЄ Трост., XVI, 66); и росказа(л) бити... кіими *шип(ъ)чинами,* мѣтлами (67); отецъ мой билъ васъ бичами простыми, а я васъ бити буду *шипшиною* (Т. Мат., 1771, 1104 зв.) [21]. Але в текстах неконфесіонального характеру це виразний дендронім — видова назва — [дерево] *шыпшина* (К. З., к. XVII, 266); а в загородѣ теренъ да *шепшина* (МДЛ, с. XVIII, 45), що виступає також у значенні «плоди шипшини»: нарвати *шипшини* объ Покровѣ (Марц., с. XVIII, 639); взять *шипшину* и вычистить и отважить фунтъ (650).

---

[21] Залишки цього широкого значення простежуються у говіркових назвах *шипшина, шіпха, шипшора, шипина* тощо паралельно з *колюхи, колючки, голки, бодьки* і под., що означають голки сосни. Див.: *Шило Г. Ф.* Про деякі ареальні явища в українських говорах.— У кн.: XIV республіканська діалектологічна нарада: Тези доповідей. К., 1977, с. 92—93.

Окремі назви, утворені на давньоруській основі, виступають лише зрідка і спорадично. До них належить дендронім *ивина* (< *ива*): на двѣ *ивини*... а отъ *івинъ* на пень (АП, 1692, 439; 1694, 98). У цьому значенні переважає назва *верба*, від якої засвідчені різноманітні похідні утворення: сингулятивне *вербина* (Сл. Лекс., 1642, 360; К. З., к. XVII, 267; Кн., 1788, 75); демінутив *вербочка* (С., 1758, I, 76); прикметники *вербовый* (Сл. Лекс., 1642, 360; уварити *вербовій* корень — Кн., 1788, 64; листомъ *вербовимъ*... окласти — МДЛ, с. XVIII, 3) і *вербный* (Інт., к. XVII — п. XVIII, 83), народні назви церковного свята *вербъниця, веребниця* (Т. Карт., XVII; Т., XV, 216) тощо.

Широко представлені похідні від видових назв дерев назви масивів, що були засвідчені ще в пам'ятках попереднього періоду: *березнякъ* (Т., 1698, 84; ДНМ, 1735, 269), *березникъ/березныкъ* (АП, 1683, 393; ДНМ, 1728, 185); *дубникъ* (Оп. Брацл. з., 1552, 141 зв.; АП, 1686, 409); *дубина* (АП, 1683, 395; 1720, 313); *дубье* (АЖ, 1584, 88). Виступають у пам'ятках цього періоду і назви масивів, раніше не засвідчувані, але утворені за існуючими здавна моделями: по... дубью и *березъю* (Арх. ЮЗР, 1600, 7/I, 263); ходилем в лѣс по *вязя* (Т., 1667, 497); Тамъ нашего манастырскаго *сосонья* нѣтъ (АЮЗР, 1493, I, 296); *тополникъ* (АП, 1728, 357); *волшникъ* (Т., 1745, 303); *вязовокъ:* а отголь поворотя прямо... на *вязовокъ,* гдѣ галагановъ токъ былъ (Т., 1773, 496), *осичникъ, осовикъ*. Від нової назви *лѣщина* утворено й назву масиву за новою моделлю — *лѣщанка*.

Як і раніше, назви масивів відповідних дерев виступають і в формі описових словосполучень, до складу яких входять похідні від дендронімів прикметники: гай *березовій* и *лѣсковій* (АП, 1698, 145, 488); *берестовий* байракъ (Т., 1728, 85); лѣсъ *липовый* (АП, 1716, 552). Спостерігається і широке використання видових назв у збірному значенні: отъ тое сосны ложчиною... у *березу* (АЮЗР, 1589, I, 233); просте у густую *липу* (Арх. ЮЗР, 1510, 1/VI, 16) тощо. Ширше представлені прикметники, похідні від дендронімів: листя *ясинового* вужъ боится (Кн., 1788, 74); сочку маємо *кленового* доволѣ, а *грабового*... наиболѣе (Т., XVIII, 596); *волховая* вершина (Т., 1667, 303); сѣмя *ѡ(л)ховоє, вязовоє* (Сл. Лекс., 1642, 360); з дерева *берестового* (АП, [1690], 52); ковшовъ *яворовых,* сребромъ оправныхъ, дванадцат (Арх. ЮЗР, 1567, 8/III, 149); дѣжечка *липовая* (Т., 1699, 492); старовѣчного... *осикового* дерева (АП, [1690], 52); кореня *глодовоє,* корѣня *терновоє* (МДЛ, с. XVIII, 34); три лучинѣ *соснових* (АП, 1698, 138).

Засвідчуються демінутиви від дендронімів: *лузки* и *березки*... рубають (ДНМ, 1720, 122); клейно на *берестку* староє (Т., 1686, 85); от могилы по *липки,* которыи *липки* на горѣ стоѧт (Arch. хх. S., 1527, III, 304); *яли(н)ка* (Сл. Лекс., 1642, 62); *дубокъ* стоитъ росоховатий (АП, 1693, 444); а *вербочки* шумят низко (С., 1758, I, 76); Ой у лѣсѣ на *дубочку* кличи голубь голубочку (Т., XVIII, 835). Суфіксальні похідні від дендронімів, утворені за допомогою суфікса **-ин(а)**, виявляють по-різному спрямовану семантичну спеціалі-

зацію. Здебільшого вони мають відтінок сингулятивності, особливо виразний за наявності основних неафіксованих форм дендронімів (*верба — вербина, граб — грабина, терен — тернина* і под.). Коли паралельні безафіксні форми втрачені, лексеми з **-ин(а)** переважно мають полярний відтінок множинності, збірності, хоча ця тенденція не витримується послідовно. У поодиноких випадках похідні від видових назв дерев лексеми виступають у значенні «матеріал з дерева даного виду» (Гамалѣя подарилъ мнѣ *гордовину* на чубукъ — М., 1738, II, 26) та «гілка, палиця з дерева даного виду» (казалисмо его *березиною* побит — АБ, 1662, 65; Грицько Єременко въдарилъ городничог[о] *березиною* — ДНМ, 1719, 98; и пошолсмо, узявши *липини* — АП, 1698, 144). При цьому у староукраїнській мові, як і в тогочасній російській, відбувається лексикалізація окремих морфологічних похідних від дендронімів. Зокрема це стосується дериватів від основи *дуб*. Слово *дубина* починає використовуватися у значенні «палиця» незалежно від того, з якого вона була дерева: пойди ти мнѣ добрий кий вирѣж, албо *дубину*, албо полѣно озми (АП, 1698, 138); нехай коня моего не берут, бо не дам, але *дубиною* прожену то(г)[о], кто бы мѣлъ брати (ДНМ, 1728, 189). Проте у староукраїнській мові частіше вживалося в цьому значенні інше суфіксальне утворення від *дуб*. Спочатку це був *доубчикъ* (Пов., к. XV, 91) «гілка, прутик», згодом поширилось у вжитку *дубець:* пошов по *дубцѣ* терновіє (ДНМ, 1725, 175); битъ *дубцами* (Т., XVIII, 835). Лексикалізації цих морфологічних утворень сприяло реліктове вже в староукраїнській мові значення *дубъ* «дерево взагалі, дерево будь-якого виду» . Сліди цього значення спостерігаються у сучасних говірках Одещини [22]. У похідних *дубина, дубинка, дубець* в сучасній мові воно не відчувається.

Узагальнені поняття «дикоростуче дерево» та «культивоване садове дерево» виражаються вже тільки лексемою *дерево*. Варіант *древо* залишається у конфесіональному вжитку та у високому стилі, хоча й там з ним конкурує властиве народній мові *дерево*. Однак кожне із значень полісемічного слова *дерево* могло передаватися і за допомогою семантично спеціалізованих слів. Так, коли йшлося про культивовані дерева, розрізнялися поняття, що їх виражали слова *дичка* (по *ди(ч)ку* грушу — Юр., 1596, 22; порожніє мѣста *дичками* засаженни, а на другихъ *дичкахъ* прищепліовано — М., 1727, I, 130); *диковина* (Пал., 1621, 807); *диковинка* (689) і *щепа* (Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 391; 1703, АП, 216; ДНМ, 1720, 115) або *прищепа* (ДНМ, 1701, 23; АП, 1715, 273; Кн., 1788, 76), а також *сѣянка садова* (АП, 1704, 229); *садовинное дерево щепленное* (1703, 216); *садовное дерево* (НП, 1794, 253); *древо рожаистое* (АП, 1696,

---

[22] *Дуб* як семантичний архаїзм виступає у поєднаннях типу «три дуби вишень», виявлених П. Ю. Гриценком на території Саратського р-ну. Слід відзначити, однак, що в аналогічній функції в інших селах (Березівський район) виступає дендронім *верба*. Характерно, що ні дуб, ні верба в цих місцевостях не поширені. Сл. РЯ фіксує в аналогічних значеннях і деривати від дендроніма *вязъ* (III, 286).

460); *прищепа рожачая* (1715, 274 та ін.); *садовина* «окреме дерево» (и *садовы(н)* молоды(х) внѣвечъ по(д)грызаєшъ — К. З., к. XVII, 164; *садовину* когда щепить... садити же садъ, якую *садовину* з коренем, то барзе ест у осѣнь садить) [23], а також «сад, насадження фруктових дерев» (нагородили будинки огорожу и *садовину* — Т., 1688, 148; *Садовина* в монастиру и около монастира — Т. Мат., XVII, 797 зв.; въ своей власной *садовѣнѣ* Івана... заставъши — ДНМ, 1701, 23) і «плоди садових дерев, фрукти» (*садовины* трусят — АП, 1690, 50).

Слово *дерево* стало основою для численних семантично спеціалізованих похідних утворень, з яких варто відзначити лексикалізовані суфіксальні форми *деревце* «держално списа чи корогви» (Т., XVII, XVIII, 696); *деревище* «домовина, труна» [24] (рака — *деревище* — Амф. Лекс., к. XVI, 189; Рака: трунна, *деревище,* або мары — Бер. Лекс., 1627, 107). З інших похідних можна відзначити прикметник *дереватый* «порослий деревом» (мѣстца скалистыи, гороватыи, а *дереватыи* — Т., XVII, 695), іменник *деревянка* «милиця» (на *деревянцы*... ходилъ — 696); прислівник *судеревъ* «суміжно, безпосередньо поруч» (а тая земля ω(т) києва за днєпро(м)... а *судєрв(в)* с ы(х) жє зємлєю зъ Нико(л)скою — ПИ, 1508, № 4). Останнє слово ще зберігало виразний зв'язок з іменником: А *судеревью* идетъ зъ землею пречистое Печерскоѣ (АЮЗР, 1508, І, 37); маютъ уживати... съ... лѣсами, гаями, ...деревомъ бортнымъ и *судеревомъ* (Арх. ЮЗР, 1542, 7/I, 76). Можна припустити, що *судеревъ,* як і *сумежъ,* спочатку означало конкретну смугу землі, межу (порослу деревом), згодом виступало в абстрактному значенні. Більшість тогочасних похідних від *дерево* не закріпилося в ужитку.

Дикоростучі трави. Як у давньоруських пам'ятках, так і в документах XIV—XV ст., назви дикоростучих трав і кущів зустрічаються рідко і здебільшого у вигляді опосередкованих лексичних утворень або у функції власних імен; староукраїнські джерела XVI—XVIII ст., навпаки, фіксують цю категорію лексики дуже широко — у словниках, лікарських і господарських порадниках, кулінарних книгах і под. У пам'ятках староукраїнської мови XVI—XVIII ст. їх зареєстроваьо більше п'ятисот (з варіантами). Це відомі ще з давньоруських джерел назви: *папороть/папоротъ* (Сл. Лекс., 1642, 197 і далі) з похідними українськими *папоротина, папоротъка, папортка* (Сл. Лекс., 1650, 479); *слѣзъ/сляжъ* (Сл. Лекс., 1642, 319; МДЛ, с. XVIII, 13) з похідним *слюзникъ* (Кн., 1788, 62); семантично прозорий давній композит *чорнобиль* [25] (*чорнобилю* кореня накопать — МДЛ, с. XVIII, 44; корень дягловій..

[23] Записи кінця XVII ст. Див.: *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII в. Л., 1926, с. 171—172.

[24] У цьому значенні *деревище* побутує в сучасних говорах Закарпаття поряд з пізнішими запозиченнями з польської *труна* та словакізмом *лада.* Й. О. Дзендзелівський вважає *деревище* «домовина» давньою східнослов'янською назвою. Див.: *Дзендзелівський Й. О.* Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. К., 1969, с. 61, 131—132, 158.

[25] Місто на р. Прип'яті, що має назву *Чорнобиль,* вперше згадується в 11?? р.

альбо *чернобѣль* — 27) та ін. Частина засвідчених у давньоруських текстах спільнослов'янських назв виступає вже у фонетичному оформленні, властивому українській мові: *лобода* (Бер. Лекс., 1627, 217; Сл. Лекс., 1642, 96; МДЛ, с. XVIII, 24), хоча оформлені як демінутиви похідні утворення *лебедка/лебѣдка* (Сл. Лекс., 1642; возми *ліебютки* — Кн., 1788, 74) зберігають давню варіантну основу; *полынъ* (Сл. Лекс., 1642, 101; Кн., 1788, 74), проте у конфесіональному жанрі та у книжній мові фігурують і давні варіанти *пелынь* та похідні від нього (*пелынъного* плачу — УП, 1620, 170, *пелынным* плачем — 1628, 349, *горкопелынныи* лъзы — 1628, 351); *чемерица/чемериця* (Сл. Лекс., 1642, 85, 96; *чемерицѣ* троха... утерти — Кн., 1788, 72); пор. д.-р. *чемеръ, чемерь; чебрецъ* (Сл. Лекс., 1642, 149, 362); *чербець* [!] (Врач., 1776, 57); пор. д.-р. *чабьръ*.

Давня слов'янська назва *борщъ* у XVI—XVII ст. ще зберігає значення «кисла на смак трав'яниста рослина, використовувана в їжу»: людей служебъныхъ 14 человековъ, которые дають дрова, *боръщъ*, лыка (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 120), acantha, *бо(р)щъ* (Сл. Лекс., 1642, 64), але вживається вже й на означення страви: варити... *борщика* (Інт., 1619, 35); *борщъ* да каша, добраѧ паша (К. З., к. XVII, 216), а також бурякового квасу, з якого готували один з різновидів цієї страви: *борщу*... сирового прикладать (МДЛ, с. XVIII, 9). Останнє значення слова *борщъ* закріпилося в похідному прикметнику на означення світло-червоного (як буряковий квас) кольору: Кобенякъ... *барщовый* (Арх. ЮЗР, 1602, 8/III, 493); пятдесят кахол *борщевого цвѣту* (Т., 1795, 128).

Спільнослов'янського походження і засвідчена в цей період назва *кропива/крапива* (Т. М., XVI, 54; Пал., 1621, 589; Сл. Лекс., 1642, 419; Врач., 1776, 52), від якої фіксуються демінутиви *кропивка* (К. З., к. XVII, 234) та *кропівіца* (Т., XVIII, 369). Функціонували і новіші синонімічні назви цієї рослини *жалива* (< *жалити*) (Т., XVIII, 899) (пор. суч. діал. *жалива*) і *жігавка* (Т., XVIII, 934) (пор. п. żygawka). Давня лексема була, однак, поширенішою і більш продуктивною. Від неї зокрема утворені староукраїнські прикметники на означення відтінку зеленого кольору: кунтушъ женскій... *кропивястій* (ДНМ, 1751, 322); лиштвы... лудану *кропивного* (Т., XVIII, 755). Назва *кропива* (пор. *кропити, окріп* — Ф., II, 366) з невеликими фонетичними видозмінами відома більшості сучасних слов'янських мов. Сюди належать також назви *снѣдокъ* (Сл. Лекс., 1642, 308; кидала для смаку *снитку* и петрушку — Інт., с. XVIII, 178); пор. суч. рос. *сныть, снить*, блр. *снытка* та спільнокореневі лексеми на означення хвороби злакових рослин у південнослов'янських мовах (Ф., III, 698); *споришъ* (Сл. Лекс., 1642, 294; Кн., 1788, 69) чи *спорижъ* (Сл. Лекс., 1642, 109), що походить від спільнослов'янського *sporъ «численний, багатий» (Ф., III, 738), наявний в усіх слов'янських мовах або їх діалектах, хоч може, як і більшість давніх назв, означати різні рослини; *оманъ* (Сл. Лекс., 1642, 150), пов'язуване з *манити* (Ф., III, 138) і наявне в багатьох сучасних мовах у цій же формі (Budz., 226); *щавель* (М., 1724, I, 134), *щавень* (зѣлля

щавню... утовчи — Кн., 1788, 74), *щавей* (МДЛ, с. XVIII, 28), *щавъ* (Сл. Лекс., 1642, 82), етимологічно пов'язані з давньоруськими *щавьнъ* «кислий» (Ср., III, 1605), у сучасних слов'янських мовах виступає в різноманітному морфологічному оформленні, часто відмінному в діалектах тієї самої мови (Budz., 218); *лопухъ* (Кн., 1788, 78), спільні з польською мовою варіанти *лопянъ, лопа(н)* (Сл. Лекс., 1642, 250), етимологічно пов'язане з *лопата, лапа, лопасть* (Пр., I, 469—470; Ф., II, 520), у більшості сучасних мов виступає як назва рослин з великими широкими листками (Budz., 222—223; Мерк., 33—34); *девятьсилъ* (Сл. Лекс., 1642, 248), *девесилъ* (416; о травѣ *девесѣлѣ* — Т., XVIII, 685), *дивосилъ* (712); назва цієї лікарської рослини первісно пов'язувалася, очевидно, з уявленням про магічну силу числа 9 (пор. аналогічну німецьку назву рослини Neunkraft), а згодом семантично зближувалася з *диво* та іншими словами подібного звучання. У деяких сучасних слов'янських мовах має далеке від первісного фонетичне оформлення: н.-луж. newjasele,niewjaselnik, в.-луж. dźewjaz та ін. (Budz., 225; Мерк., 104—105); *бѣдринецъ* (Сл. Лекс., 1642, 316; МДЛ, с. XVIII, 23) або *ведренецъ* (Т. М., XVI, 52) — слово з непрозорою етимологією (пов'язується з прасл. *vedro «погода», назвою частини тіла *бедро,* з рос. *бодрый* тощо — Пр., I, 21; Ф., I, 142; Br., 25; Budz., 222; Мерк., 66—67); у сучасних слов'янських мовах виступає в різноманітному фонетичному і морфологічному оформленні.

Давніми слов'янськими назвами, спільними для східнослов'янських і західнослов'янських мов (насамперед польської), є засвідчене у староукраїнських джерелах слово *дѣванна* (Сл. Лекс., 1642, 410; водкою *дивиновою* — МДЛ, с. XVIII, 8), первісно пов'язане з *дивъ* «дикий», згодом семантично зближене з *дѣва* або *диво* (Budz., 226); спільне для староукраїнської і старопольської мов слово *растъ* (Сл. Лекс., 1642, 91; дождавъ *расту* топтати — К. З., к. XVII, 222) (пор. rast — Słstp., VII (46), 439), яке в сучасній українській мові має нормативну форму *ряст,* а в польській — rdest (SJPW, V, 487) (імовірно < *drěstъ — Мерк., 41—42).

Деякі засвідчені в цей період назви дикоростучих трав'янистих рослин, що стали згодом нормативними, становили давні, періоду слов'янської єдності, запозичення з неслов'янських мов. Це насамперед відома ще в давньоруських текстах *мята/мѧта* (Т. М., XVI, 54; Бер. Лекс., 1627, 62) з експресивно нейтральним демінутивом *мѧтка* (67). Це слово виступає в різному фонетичному оформленні, причому варіант *мятва/мѧтва/матва* П. Беринда подає у реєстрі церковнослов'янських назв, а пояснює його народними староукраїнськими (східнослов'янськими) формами *мята, мятка.* Пізніше було засвоєне слово *роута* (ПЄ, 1556—1561, 270 зв.; Сл. Лекс., 1642, 102; Кн., 1788, 66). Запозичене через посередництво старопольської з давньоверхньонімецької, воно веде свій початок від лат. ruta «гірка рослина» (Ф., III, 523); слово було настільки загальновідомим у староукраїнській мові, що перекладач Пересопницького евангелія наводить його як глосу до ц.-сл. *пиганъ* (ПЄ, 1556—1561, 270 зв.).

Запозиченням з давньоверхньонімецької мови вважають і слово *щиръ* (*щи(р)* — Сл. Лекс., 1642, 91) (Br., 546). У сучасній мові воно відоме у похідній лексичній формі *щириця*. З іншими суфіксами (рос. *щирец*) воно побутує і в інших сучасних слов'янських мовах.

Назва *аєръ* (МДЛ, с. XVIII, 41) походить з грецької ἄκορος, ввійшла до східнослов'янських мов через тюркське посередництво. Вказівка на чужоземне походження рослини, яка з'явилась у Європі в XV ст. з Індії, знайшла своє відображення в інших назвах цієї рослини: *татарскоє зѣльє* (Бер. Лекс., 1627, 185); *татарская трава* (Сл. Лекс., 1642, 420); с *татар-корѣня* (Інт., к. XVII—п. XVIII, 69). У сучасній українській мові функціонують і назви *аїр* (діал. *аєр*) (СУМ, I, 25) і *татарське зілля, татарзілля* (X, 42, 43).

До пізніших запозичень через старопольське посередництво належать зафіксовані у староукраїнських джерелах XVI—XVIII ст. назви *роме(н)* (Сл. Лекс., 1642, 120), *роменъ-зеля* (МДЛ, с. XVIII, 28), *руме(н)* (Сл. Лекс., 1642, 85), *романова трава* (253), *романово зело* (158), що походять з латинських назв рослин, означуваних прикметником romana, romanum (римська, римське) (Ф., III , 499); від них утворилася сучасна поширена в усіх східнослов'янських мовах форма *ромашка* і специфічно українська народна назва *ромен* (СУМ, VIII, 879, 880); *шалвѣя* (Сл. Лекс., 1642, 176; 1650, 537; молока з *шевлѣєю* переварит(ь) — МДЛ, с. XVIII, 28) з лат. salvus «здоровий» (Ф., IV, 400); *ба(р)вѣнокъ* (Сл. Лекс., 1642, 117) з лат. pervinca (Ф., I, 125), відоме зараз також у польській і чеській мовах; назва *василки* (МДЛ, с. XVIII, 25) пов'язується з грецьким βασιλικόν (пор. ... *базиликонъ*... по-русски *василки* — Сл. РЯ, II, 23, список XVII ст. з оригіналу 1534 р.), у сучасній мові виступає переважно також pluralia tantum.

Пізнім (з XVI ст.) було і запозичення (через середньоверхньонімецьке і старопольське посередництво) з латинської мови *фиалокъ* (*фиялокъ, фѣялокъ*) (Сл. Лекс., 1642, 109, 302, 330; 1650, 525), що зрідка виступає й у формі жін. роду *фѣялка трава* (Сл. Лекс., 1642, 248). Це слово послужило основою для утворення прикметника на означення кольору: якои фарбы потрєбуєшъ половой попєли(с)той жо(л)тои каштановой червонои шарла(т)нєи *фіа(л)ковои?* (Розм., XVI, 50); кунтушъ *фиалкови(и)* (ДНМ, 1723, 141). У другій половині XVIII ст. уживається й варіант *фѣолетовый:* Єсли... вѣспа буде синя або *фѣолетова* (Кн., 1788, 71). Згодом стала нормативною форма жін. роду *фиалка,* спільна з російською мовою. Слово *конвалѣя* (Марц., XVIII, 638) (з лат. convallaria) засвідчується в українській мові, як і в польській, тільки з XVIII ст.

Оформлена на українському мовному грунті назва квіткової рослини *волошка,* специфічна у цьому значенні для української мови, засвідчена в народній пісні, записаній у XVIII ст.: Переходомъ въ чистомъ полѣ заквитлы *волошки,* а я жъ тебе полюбивъ, що румяна трошки (Т., 302). Слово, очевидно, побутувало в мові й раніше. Воно пов'язане з етнонімом *волохъ* (жін. *волошка*), відо-

мим ще в давньоруській мові, але повністю перейшло до іншої лексико-семантичної групи і, подібно до інших назв рослин, послужило згодом основою для утворення прикметника на означення кольору (СУМ, I, 734) [26].

Назви дикоростучих трав'янистих рослин, засвідчені в пам'ятках, часто являють собою перенесені назви інших рослин: *ива* трава (Сл. Лекс., 1642, 119); *вя(з)* зеліє (81); трава *гре(ч)ка* (288). Здебільшого при цьому вживаються демінутивні форми: *ленокъ* трави (Сл. Лекс., 1642, 295); *овесокъ* зеліє (72); *конопъка* зеліє (79); *сосънка* трава (183); *сосо(н)ки* (314); *лучо(к)* зеліє (81). Поширені були й суфіксальні утворення від назв інших рослин: *просяничка* трава (Сл. Лекс., 1642, 221); *боукъвица* зеліє, вона ж *боуко(в)ца* зеліє (Т. М., XVI, 53; Рез., 1768—1792, VI, 257); *репакъ* трава (Сл. Лекс., 1642, 221); *репикъ* трава (420); *репецъ* ѕело (120); *репничокъ* трава (337); *рѣпя(к)* (Т. М., XVI, 54); *перчица* трава (Сл. Лекс., 1642, 317); *пеприца* трава (372) і под. Вживалися і двокомпонентні назви, що складалися з назви більш відомої рослини (переважно культивованої) і конкретизатора-прикметника, який вказував на те, що йдеться про інший флористичний об'єкт. В ролі конкретизаторів виступали, як правило, прикметники *лѣсный, полный, дивий* («дикий»), *лужный* і под.: *салата лѣснаа* (Бер. Лекс., 1627, 36); *лѣсны(и) огорокъ* (Сл. Лекс., 1642, 82); *хрѣнъ лѣсни(и)* (354); *свекла лѣсная* (323); *чосно(к) лѣсный* (Бер. Лекс., 1627, 59); *ре(д)ка лѣсная* (Сл. Лекс., 1642, 120); *дивая пе(т)рушка* (76); *по(л)ная вика* трава (314); *бро(с)квина полная* (112); *више(н)ки по(л)нїи* (119); *ре(д)ка по(л)ная* (92); *лоза дивая* (289); *сочевица лужная* (181) і под. При цьому спостерігається виразне протиставлення культивованих і однойменних дикоростучих рослин: *крынъ лѣсны(и)* (Сл. Лекс., 1642, 176) — *кри(н) се(л)ны(й)* (85); *кропъ ве(р)тогра(д)ны(и)* (83) *кропъ водни(й)* (276) та ін.

Означення *сво(й)ски(й), свойстве(н)ный* при назвах деяких дикоростучих трав'янистих рослин слід розуміти не як вказівку на їх культивовані різновиди, а як підкреслення їх поширеності, звичайності: *люби(с)токъ сво(й)ски(и)* трава (Сл. Лекс., 1642, 254); *ку(ч)ме(р)ка свойстве(н)ная* трава (373), хоч деякі з цих рослин справді іноді вирощувалися у квітниках та в садах.

Дуже часто у функції обмежувальних конкретизаторів при перенесенні на дикоростучі рослини назв культивованих рослин виступають прикметники, утворені від назв тварин. Вони опосередковано вказують на непридатність такої рослини для її споживання людиною і використовуються зокрема для номінації отруйних, шкідливих рослин: *во(л)чи(й) горох* трава (Сл. Лекс., 1642, 265); *заячи(й) чо(с)но(к)* зеліє (86); *рѣпа свиная* трава (220); *вробле просо* ѕело (118); *врабеє просо* (114); *копръ ко(н)ский* (263); *песии вишнѣ, пси(н)ки* (374); *пси(й) ле(н)* (337); *песѣ(й) ѡгорекъ* трава (148); *ячмень*

[26] Є й інше пояснення походження слова *волошка* — від прикметника *волохатий*. Див. *Фещенко М. М.* Синіють у полі «волошки» й «васильки».— Культура слова, 1977, вип. 12, с. 96.

мышїй (315); *ма(к) вороне(й)* ѕело (118); зѣлля, званее *гусяча вика* (Кн., 1788, 67) та багато інших. З подібними означеннями вживалися й назви деяких поширених дикоростучих рослин: *песѣи роменъ* (Сл. Лекс., 1642, 145); кущъ *тернїє песѣє* (151); *конски(й) щавъ* трава (357); *щавъ кобыли(й)* зеліє (76); *єлени(й) щавъ* (216); *осе(т) свины(й)* трава (119); *гусей поле(й)* (270); *птичая рута* трава (207, 376); *козїа ру[т]ка* зеліє (Сл. Лекс., 1650, 459) і под. Інколи такі означення виступають у поєднанні з загальними назвами *трава, зелиє* та ін.: *волчоє зелиє* (Сл. Лекс., 1642, 106); *песиє зе(л)иє* (110); *купина песяя* (280); *кураче зѣлля* (Кн., 1788, 59); *трава ко(н)ская* (Сл. Лекс., 1642, 181); *єленяѧ трава* (278); *єленїй корень* (Сл. Лекс., 1650, 446); *кониковы(й) цвѣтъ* трава (266); *соловеѡвый цвѣтъ* (108) та ін.

З конкретизаторами-прикметниками, похідними від назв тварин, виступають у складі двокомпонентних назв дикоростучих трав також окремі назви продуктів харчування: *во(л)чеє млеко* трава (Сл. Лекс., 1642, 113); *сви(н)ны(й) хлѣ(б)* трава (125); *лисия я(й)ца т(р).* (151); *вранє ма(с)ло* зеліє (83). Рідше використовувались при цьому назви побутових реалій: *канеє прядиво* зелиє (Сл. Лекс., 1642, 117); *совля стрела* зелиє (103); *соловеѡвый ша(р)* (108).

Значну групу ботанічних назв складали однослівні суфіксальні утворення від назв тварин, птахів, плазунів, комах. Серед них виділяються демінутивні форми: *козликъ* трава (Сл. Лекс., 1642, 218); *козелокъ* трава (362); *пси(н)ки* трава (382); *выжли(к)* зелиє (105, пор. *выжелъ* «хорт»), *я(с)требе(ц)* зелиє (94); *змиєцъ* трава (171) і под. Є також утворення від прикметникових основ з суфіксами **-ецъ** (*вепринецъ* трава — Сл. Лекс., 1642, 313, *волчецъ*[27] — 64, *павинецъ* трава — 397), **-икъ** (*пчельникъ* трава — Сл. Лекс., 1642, 183; *паску(д)ни(к)* зелиє — 106; *блощи(ч)ни(к)* — Бер. Лекс., 1627, 217; Сл. Лекс., 1642, 86; *паучникъ* трава — 147; *змиєвникъ* зелиє — 105, *змѣинникъ* трава — 114; *зми(й)никъ* трава — 223, *оужовни(к)* — Т. М., XVI, 52); **-ица** (*комоница* бл҃гово(н)ная — Сл. Лекс., 1642, 267).

Серед слів, мотивованих назвами тварин, є й утворення від назв частин тіла тварин або птахів, а саме: *нога* (*куряя нога* трава — Сл. Лекс., 1642, 305, *гусяя нога* зелиє — 120, *кокошная нога* трава — 344, *нога пѣтелевая* трава — 313, *нога я(с)тробовая* трава — 313, *враняя нога* трава — 144, *нога канячая* — 313); *лапа* (*ме(д)вежая лапа* ѕеліє — 89, бо(р)щъ зелиє или *ме(д)вѣжая лапа* — 95); *стопа* (*ме(д)вежая стопа* трава — 280, 378, *ме(д)вежая стопа* ѕело — 119); *хвостъ, ошибъ* (*лиси(й) хво(ст)* зеліє — 78, 84, *ко(т)чи(й) хво(ст)* зеліє — 82, *лисїй ошибъ* трава — 292, *во(л)чи(й) ѡшибъ* трава — 260); *голова* (*песѣя глава* трава — 151); *языкъ*

---

[27] П. Беринда наводить це слово в реєстрі як старослов'янізм і пропонує до нього відповідник *рѣпѣи* (Бер. Лекс., 1627, 20). Наступні словники фіксують це слово як синонім до *ѡсетъ* (Сл. Лекс., 1642, 64); *бодакъ, рамъна* (354) та як єдиний відповідник до латинського терміна Tribulus (Сл. Лекс., 1650, 436).

(*воловий языкъ* трава — 185, *єленїй языкъ* зеліє — Сл. Лекс., 1650, 446, *ко(н)ски(й) языкъ* трава — Сл. Лекс., 1642, 218, *песѣи языкъ* трава — 151).

В поодиноких випадках виступають у таких назвах і слова на позначення інших частин тіла тварин: *волово око* зелиє (Сл. Лекс., 1642, 106); *ушко мышеє* зеліє (85); *жабяя ко(с)тка* трава (291); *струсеє перо* трава (103, 337); *устнѣ* (!) *ословии* трава (292); *брада козия* зелиє (100); *козий парскъ* ѕело (117); *куре(й) слѣпъ* (276) та ін. Частина останніх представлена також паралельними однослівними назвами — композитами: *козлобрад* зели(є) (100); *козоокъ* зелїє (72); *курослѣпъ* зеліє (78) та ін.

Одним із поширених мотивів номінації дикоростучих трав'янистих рослин було забарвлення окремих їх частин. Серед назв, мотивованих забарвленням, наявні двокомпонентні (*че(р)влени(й) коре(н)* трава — Сл. Лекс., 1642, 179; *крвавиє зво(н)ки* зеліє — 83); серед них більшість — загальні або видові назви з відповідними прикметниками на означення кольору: *златая трава* (Сл. Лекс., 1642, 120); *трава багряная* (295); *че(р)воная лобода* (216); *чемерица бѣлая* (316), *мята че(р)воная* (112), *чо(р)ны(й) опыхъ* трава (294), *кринъ чермный* (147); *шанта черная* зелиє (100), *переступу бѣлого* пучкѣвъ три (Кн., 1788, 68); *пере(с)тупъ* зеліє *че(р)ноє* (Сл. Лекс., 1642, 89), *фиялокъ багря(н)ни(и)* (330), *фѣялокъ бѣли(й)* (302) і под.; назви кольорів входили також до складу композит: *златогла(в)* зеліє (Сл. Лекс., 1642, 76), *золотоголовъ* (Кн., 1788, 72), *черноглавъ* трава (Сл. Лекс., 1642, 372); *чорнобыл* зѣлѧ (Т. М., XVI, 54); ознака кольору могла передаватися формою наказового способу дієслова: *отмѣницвѣтъ* трава (Сл. Лекс., 1642, 268); *горыцвѣтъ* трава (139) та ін. Ознака кольору передавалася і кореневими морфемами у складі суфіксальних похідних від прикметників на означення певних кольорів: *злоте(н)* трава (Сл. Лекс., 1642, 269); *че(р)ле(ц)* зелиє (114); *че(р)влене(ц)* зелиє (114); *че(р)вленица* трава (315); *крва(в)ни(к)* [28] во(д)ны(й) зелїє (79); *бѣлица* че(р)нобѣлая (104); *билиця* (Кн., 1788, 69); *чернушка* (70).

Меншу групу складали назви, мотивовані не кольором, а іншими зовнішніми прикметами рослини: подбѣлъ *широкій* (Кн., 1788, 65); дѧги(л) *коудерѧвыи* (Т. М., XVI, 52); *велики(й)* лопя(н) трава (Сл. Лекс., 1642, 311); фиялки *ра(з)витые* зеліє (108), пово(й) *малы(й)* зелїє (81) і под. Хоча дикоростучі трави широко використовувалися в харчуванні, порівняно мало є назв, мотивованих смаковими властивостями: здраве(ц) *сла(д)ки(й)* зелиє (Сл. Лекс., 1642, 95); *со(л)никъ* (85); *сла(н)ніє ягоды* зеліє (85); *со(л) бабия* зелїє (101, 146).

---

[28] Ця назва, як можна судити з аналогічних сучасних даних, могла бути мотивована не тільки кольором, а й властивістю рослини зупиняти кровотечу при порізах. Пор. *кривавник, ранник, поранник, порізник, грижник, сердечник* і под., мотивовані здатністю лікувати рани, порізи, грижу, хвороби серця. Див.: *Коломієць В. Т., Шамота А. М.* Семантична мотивація українських назв рослин.— Мовознавство, 1979, № 4, с. 23—24.

Ряд назв указували на особливості будови певних частин рослини: *клосовка* трава (Сл. Лекс., 1642, 219); *ко(с)тяне(ц)* трава (219); *сочница* трава (151, 363); *плоденецъ* трава (146). Значне місце серед них складають композити, мотивовані числівниками: *єдинолист* зело (118); *трили(ст)ни(к)* зелиє (93); *пятоли(с)тве(н)никъ* трава (305); *се(д)мьли(ст)* зелиє на мыши (121); *девятьсилъ* трава (248); *двоєнадеся(т)никъ* трава (170); *стокро(т)* трава (336); *стоглавъ* трава (276); *стоси(л)* трава (314, 320) і под. Деякі з них мали паралельні варіантні не складені суфіксальні назви: возми зѣлля *пятеринку* (Кн., 1788, 74); *пяте(р)никъ* трава (Сл. Лекс., 1642, 120); *девя(т)никъ* трава, *девяте(р)никъ* трава (179); *сотница* трава (185); *тисящникъ* трава (269). Числові характеристики здебільшого стосуються особливостей будови рослини, кількості листя (пор. також назви *бе(з)ли(ст)* зелиє, хвощъ — Сл. Лекс., 1642, 115; *густолистъ* трава — 340), але інколи вказують на лікувальні властивості (*стосилъ, девятьсилъ/девесилъ*).

Назви деяких рослин мотивувалися місцем їх переважного побутування у природі: *подлѣсъка* трава (Сл. Лекс., 1642, 198); *поточникъ* трава (373); *припоу(т)ни(к)* малыи и великии (Т. М., XVI, 51); зеліє *подоро(ж)никъ* (Сл. Лекс., 1642, 80); трава *подорожникъ* (370). Видові назви, мотивовані місцем, переважно однослівні. Коли ж мова йшла про різновиди тієї самої рослини, яка могла рости в різних природних умовах, назви, як правило, дво- (і більше) компонентні: *слю(з) лѣсный* великій, *слюз* высокій *полный* (Сл. Лекс., 1650, 508); зѣлля *слюзу лѣсового* (Кн., 1788, 67); *макъ жи(т)ны(й)* (Сл. Лекс., 1642, 221); *ма(к) лѣсны(и)* (113, 127); *рута по(л)ская* (111); *рута лѣсная* (117, 144); *ша(л)вѣя лѣсная* (120); *кропива лѣсная* (110); *полинъ гори(с)тий* (253) і под.

Частина назв мотивована лікувальними властивостями рослин або приписуваними їм чародійними, магічними особливостями, зокрема здатністю викликати почуття любові, закоханості: *любе(з)ноє зеліє* (Сл. Лекс., 1642, 82); *любяжноє зеліє* (82); *любщи(к)* зелиє (144); *любистокъ* трава (373); *мило(ст)ноє ѕѣло* (110). Магічні, чудотворні властивості рослин послужили основою для мотивації назв *ломихребетъ* трава (Сл. Лекс., 1642, 299); *непри(с)ту(п)* зелиє (89); *по(к)рик* зелиє[29] (78, 85); *покрыкъ* (Бер. Лекс., 1627, 221). Реальні чи приписувані рослинам лікувальні властивості відображені у назвах: *живоко(с)тъ* трава (Сл. Лекс., 1642, 140); *ко(с)тива(л)* трава (391); *жиломецъ* трава (315); *власора(ст)* зелиє (109); шкідливі, отруйні — у назвах *нѣмица* трава (169); *кихавецъ* (від *кихати* «чхати») (337) та ін. Здатністю руйнувати своїм корінням скельні породи мотивована назва *ломикамень* зеліє Saxifragum (Сл. Лекс., 1650, 464); *крушикаме(н)* трава (1642, 314).

Багато назв дикоростучих трав мотивовані назвами знарядь праці, зброї, побутових реалій. При цьому спостерігається різне

---

[29] З цією рослиною пов'язувалась легенда про те, що вона стогне і кричить людським голосом, коли її виривають із землі.

використання апелятивів, первісно далеких від ботанічної номенклатури. Часто це звичайне перенесення відповідних назв в іншу сферу, і тоді назви рослин повністю відтворюють апелятиви неботанічного характеру: *пилка* трава (Сл. Лекс., 1642, 406); *прясълица* трава (120); *пово(й)никъ* трава (175); *щотки* трава (248); *мечик* зеліє (82, 179); *стрѣлы* трава (171); *кадило* трава (398); *звонки* зелиє (93, 144); *ѡбразки* трава (91, 292, 355); *звѣздки* (80, 95); *звѣ(з)дочки* (105); *ноготокъ* (106); *сторчикъ* (183); *ушко* (295) і под. Інколи у функції назв рослин виступають апелятиви, що характеризують людей за їх сімейним станом, суспільним становищем і под.: *бабка* зелиє (Сл. Лекс., 1642, 92; 1650, 423); *чаровни(к)* трава (1642, 123); *женишо(к)* (75); *царъ-зѣлля* (Кн., 1788, 65). Але в переважній більшості назви рослин були похідними утвореннями від таких апелятивів, здебільшого суфіксальними: *соки(р)ниця* трава (Сл. Лекс., 1642, 215); *пѣняжникъ* (283), *сребрникъ* (355), *смо(л)никъ* (257), *мѣсячникъ* (259) і под.

Окрему групу складають образні назви типу: *со(л) бабия* зеліє (Сл. Лекс., 1642, 146); *чо(р)тово млеко* (81); *бѣсово млѣко* трава (145, 318); *ярий млеч* ѕело (119), *божая травка* трава (372); *божая травица* (394); *ра(й)ская трава* (397), *ра(й)скии зе(р)нята* трава (266); *кущъ веселокъ* трава (289); ѕеліє *свиная во(ш)* рече(н)но (62); *вошъ водная* трава (171) та ін. Частина їх являє собою кальки з інших мов: *вла(с) Венеры* зелиє (91); *вла(с) Афродити* трава (215); *главка рисова* зелиє (112), *волкогубителница* трава (355); *стрелонамаза(л)никъ* трава (255). Однак укладачі словників та перекладачі здебільшого вдавались до транслітерації чужомовних назв, наближаючи їх до фонетичних і граматичних норм староукраїнської мови: *розмари(н)* трава (Сл. Лекс., 1642, 356); *тамаришокъ* трава (393); *аспараґ* зелиє (93); трава *ке(н)тавриий* (253); *кентаврія* ѕело (117); *фиалокъ* зеліє (1650, 525); *шалвѣя* (537) і под. В окремих випадках практикувалися описові характеристики неендемічних рослин: *ци(т)ва(р),* коре(н) во(н)ны(й) (тобто пахучий — *В. К.*) (Сл. Лекс., 1642, 145); *агриси(с)* зеліє пре(с)ла(д)коє (76), *алоє* зеліє го(р)кочлѣноє (78); *Бориѳъ:* ѕѣлье острого смаку, до вымыванья бруду способноє я(к) у на(с) мыло. и в чищеню тую мо(ц) має(т), што салѣтра (Бер. Лекс., 1627, 187). При цьому часто вказувалось, в яких країнах ця рослина росте у природних умовах: *дѣва(н)на* или *зеліє єѳиωпскоє* (Сл. Лекс., 1642, 74); *итали(й)ски(й) во(л)чецъ,* осе(т) (107); *трава британская* (412) і под.

Більшість іншомовних назв, запозичених у цей період із західноєвропейських (переважно романських) мов, з незначними змінами у фонетико-морфологічному оформленні закріпилася у повсякденному і науковому вжитку в сучасній українській мові.

Узагальнюючою назвою для некультивованих однорічних рослин залишалася *трава:* не хотіло ся нічого родити, але і *трави* не було (ЛЛьв., 1-ша пол. XVII, 116); саранча... збожя поз'едала и *трави* (ЛСам., XVII, 17). Це слово стало основою для утворення численних похідних: демінутивів *травка* (С., 1758, I, 76) і *травіца*

(Інт., 1619, 41), суфіксальних іменників *травник* «сіножать» (Сл. Лекс., 1650, 519) і *травничок* (1642, 329), префіксального абстрактного іменника *безтравие* (Т., XVIII, 79), відносного прикметника *травистый* (берега *трависты* — С., 1757, I, 70) та якісного (на означення кольору) *травястый* (балахонець малой ветхой бѣлокосу *травястого* — ДНМ, 1748, 317). Синонімом до слова *трава* було *былїє*, яке вживалося здебільшого в конфесіональних текстах і мало виразно книжний характер, у зв'язку з чим П. Беринда перекладає його загальновідомим і зрозумілішим для своїх сучасників словом *ѕѣльє* (Бер. Лекс., 1627, 12). Слово *былїє* мало ширший, ніж *трава*, семантичний обсяг і відзначалося семантичною дифузністю; для реалізації значення «некультивовані рослини, бур'яни» чи «їстівні рослини» воно часто потребувало конкретизатора: *непотребним билїємъ* зарослїє (Т., XVIII, 89 та ін.), *былїє травноє* (С., 1757, I, 62). Мало воно й спеціалізоване значення «ліки, отрута, виготовлені з рослин» (Бер. Лекс., 1627, 12). У східнослов'янських мовах воно виражало також поняття «стебло трав'янистої рослини»: съкоу з былѧ припоу(т)никова нацѣди (Т. М., XVI, 51). В останньому значенні поступово почало переважати похідне утворення *былина* (възми бѣлои венеди(к)ты корє(н) или *былину* — 52), хоча воно не було моносемічним, бо означало також одиничну рослину. Велику кількість нечітко розмежованих значень, як і в давньоруській мові, мало і слово *зельє*. Чіткішій реалізації значень сприяли конкретизатори на зразок *зельє ѡтра(в)ноє* (Л. Віл., XV — 1-ша пол. XVI, 204); окормить *лютим зелїєм* (Деркач, 1788, 126); *золками пахучими* перекл́ала (Л. Остр., 1-ша пол. XVII, 138); *пахучоє... зѣлѧ* (К. З., к. XVII, 242); поил єго *спящим зелїєм* (Деркач, 1788, 116).

Слова *трава* і *зелїє, зело* уживаються як абсолютні синоніми у словниках, де вони виступають при назвах рослин відповідного типу: *жилинецъ трава* (Сл. Лекс., 1642, 280) і *жилине(ц) зелїє* (66); *рожденецъ трава* (315) і *ражденєцъ зелиє* (92); *крвавникъ трава* (361) і *кърва(в)ни(к) во(д)ный зелиє* (100); *пово(й) зе(м)ны(й) трава* (176) і *пово(й) зело* (111) та ін. У художніх творах при відтворенні побутових ситуацій слово *зѣлля* все виразніше набуває значення «рослина, напій, що має особливі, магічні властивості»: Чи *зелїямъ* котрымъ ноги собѣ натыраютъ [щоб узимку не мерзнути босому] (К. З., к. XVII, 65); просилъ мене о *зѣлля* котрое мусѣла(мъ) оному дати зъ обыклимъ до того належнимъ бабѣмъ приговоромъ (ДНМ, 1708, 33). Проте остаточного семантичного розмежування між словами *трава*, *былїє* і *зелїє (зело)* у староукраїнській мові не було досягнуто. Стилістично марковане як книжно-архаїчне *былїє* у подальшому розвитку мови вийшло з ужитку, *трава* і *зілля* частково семантично перехрещуються, хоча для вираження поняття «запашні рослини», «лікарські рослини» служить переважно лексема *зілля* (СУМ, III, 573; X, 218—219). Аналогічний процес семантичного розмежування між словами *трава* і *зелье* відбувався і в мові староросійській, де слово *зелье* набуло значень, що вводили його до інших тематичних груп лексики: «порох», «вибухова речовина» (Сл. РЯ, V,

371—372), «отрута, вбивство», «чародійство» (Аще жена на своєго мужа подъимає(т)(ь) *зелье*... про то розлучити) [30].

Не стільки тексти пам'яток, скільки власне мовні свідчення, зокрема прикметники-конкретизатори при назвах деяких дикоростучих трав говорять про те, що вони спеціально вирощувалися: приємлеть... *городния мяти* (Т., XVII, 575); *чербець* (!) во многихъ огородахъ ростетъ, а паче на поляхъ (Врач., 1776, 57); *ма(к) жи(т)ний* (Сл. Лекс., 1642, 221) — і на противагу йому *ма(к) лѣ(с)ны(й)* злакъ (127). Культивувалися, як правило, рослини з пахучим листям, що використовувались як приправа до їжі та напоїв. Проте деякі квіткові рослини були відомі насамперед як декоративні. Паралельно з церковнослов'янською назвою пахучої декоративної рослини *кринъ* (гр. κρίνον — Ф., II, 377), яка виступає переважно у конфесіональних текстах, широко представлений загальновживаний її синонім *лилѣя/лелѣѧ/лилия* (Оп. Канів. з., 1552, 16; Бер. Лекс., 1627, 218; МДЛ, с. XVIII, 36). Запозичене через старопольське і німецьке посередництво з латині (Ф., II, 497), це слово у різноманітних варіантах фонетичного оформлення представлене в пам'ятках різних жанрів: геръбъ на нихъ *лелиѧ* число по латинє (Оп. Канів. з., 1552, 16); На каждомъ прутѣ галки з квѣты яко *лилѣѧ* выправлены (Т., XVIII, 434); *лелѣи* бѣлои намочить в горѣлки (МДЛ, с. XVIII, 36). Згодом, в новій українській літературній мові, утвердились дві паралельні назви — *лілея* і *лілія*, що закріпилися за різними стильовими сферами. Назва *крин* повністю вийшла з ужитку.

З назв культивованих квітів у XVII—XVIII ст. фіксуються *нарцисъ* (Сл. Лекс., 1642, 277); *геліотропіонъ* (Т., XVII, 517); *тульпани* (МДЛ, с. XVIII, 37). Ці назви не були широко відомі, як можна догадуватись, зокрема, з опису переможного козацького війська, яке літописець порівнює з нивами, «красноцвѣтущим *голендерскимъ* албо *влоскимъ макомъ* засѣяними» (ЛВел., 1720, I, 41); *голендерським* (голландським) або *влоським* (італійським) *маком* називали саме тюльпани.

Більш уживаним було давніше запозичення *рожа* (через старопольське та німецьке посередництво з лат. rosa — Ф., III, 493), що виступає і в діалектній формі *ружа* (Бер. Лекс., 1627, 109), а в кінці XVIII ст.— у спільній з російською мовою формі *роза* (С., 1760, I, 92), з похідними *рожаний* вє(р)тоградъ (Сл. Лекс., 1642, 355), конфектъ *рожаній* (Марц., с. XVIII, 644) та *рожовый/рожевий* (съ... водкою *рожовою* — Т., XVIII, 281; кафтанъ... женски(и) *рожеви(и)* — ДНМ, 1733, 266). В наступний період нормативною стала тільки остання форма прикметника.

Узагальнені поняття «квіткова рослина» і «квітка, як частина рослини» виражалися, як і до того, спільнослов'янським словом *цвѣтъ* (смотрѣте коупи(н) або *цвѣтоу* в поли яко ѡні росту(т) — УЄ,

---

[30] Текст 1450 — поч. 1460 рр.— У кн.: Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. Издание подготовил Я. Н. Щапов. М., 1976, с. 205.

к. XVI, 110 зв.; *цвѣтъ, цвѣтецъ* — Сл. Лекс., 1642, 199; еще то *цвѣтъ,* а ягоды будуть — К. З., к. XVII, 223), проте паралельно з ним, часто в тому самому тексті, виступає спільний з польською мовою фонетичний варіант *квѣтъ* (ро(з)маитыи *квѣты* — УЄ, к. XVI, 46; *квѣты* разныхъ зіолъ — АЮЗР, 1594, II, 113; пре(с)ли(ч)ни(й) *квѣтъ* — УП, XVII, 19). Обидві основи відзначаються великою продуктивністю, особливо помітною в дієслівних утвореннях: видел есми пшеницу... которая толко добре почала *цвисти,* косами покошоную (Т. Мат., 1565, 974); *процвилъ* и сѣдинами ч(с)тными (Тіт., 1624, 119); щоб *зацвѣла* знову, як рожа улѣтѣ (Інт., 1736, 108); уже сады *расцвѣли* (С., 1757, I, 62); сады *квитнули* (АЮЗР, 1494, II, 111); винная матица *квитнетъ* (Т., 1586, 207); слава твоѧ ѡ(т)че *проквитала* (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 66); *заквитнулъ* якъ яблонь в маю (Тіт., 1624, 119); на *росквитнене* миловдѧчныхъ овоцѡвъ (Бут., 1642, 6). Поступово похідні від **квѣт-** починають переважати, зокрема це стосується іменників та утворених від них прикметників.

В той час як від основи **цвѣт-** утворюється чи не поодинокий прикметник *цвѣтной* (триѡди(и) по(ст)ны(х) двѣ а тре(т)я *цвѣ(т)ная* — ЦДІАЛ, 1579, 129, 1, 1114), який закріпився у спеціалізованому значенні в конфесіональному вжитку, та іменники *цветокъ* (вибрал Бава разних *цветков* — Деркач, 1788, 108), *цвѣтецъ* (Сл. Лекс, 1642, 199), від основи **квѣт-/квит-** засвідчено значно більше іменних дериватів: збірне *квѣтѧ* (УЄ 31, к. XVI, 116); землю... *ѡквитнѧю* (86). Зокрема набув поширення і став нормативним суфіксальний іменник на позначення місяця *квѣтень* (дванадцятого дня *квѣтня* — Т. Мат., 1771, 317).

Будова рослин. У творах різної жанрової та стильової приналежності у прямому та переносних значеннях виступають назви частин рослин, майже не засвідчувані у діловій мові XIV—XV ст. Як правило, це слова спільнослов'янського походження, які були відомі ще в давньоруській мові. Вони здебільшого виступають у тих же значеннях і в тому ж оформленні, що й відповідні давньоруські слова. Але частина їх має варіанти, оформлені згідно з фонетико-морфологічними нормами староукраїнської мови, і дає початок похідним утворенням, зокрема словам із характерними для української мови рефлексами суфікса **-ьє**.

Без помітних змін у семантиці і оформленні виступають у пам'ятках цього періоду слова *кора* (Сл. Лекс., 1642, 234; варити *кору* дубову, ясенову, берестову по ровной части — Кн., 1788, 62), *лыко* (*лыка* на лезива мають брати — АЮЗР, 1533, I, 83; тогда *лика* дери ко(г)да дерутся — К. З., к. XVII, 249), *шишка* (Сл. Лекс., 1642, 381; *шишки* сосновіи зеленіи збирай — Кн., 1788, 75). Від них майже не засвідчено похідних утворень, якщо не рахувати поодиноких оказіоналізмів (лиха пуга *ли(ч)ная* — К. З., к. XVII, 231). Слово *стеблиє* (Сл. Лекс., 1642, 381) поступово набуває властивого українській мові оформлення *стебло* (В., після 1596, 87; С., 1750—1774, I, 172—173). Слово *листъ* виступає у сингулятивному і збір-

ному значеннях: на рану бу(к)ви(ч)[но]го ли(с)ту столци мало (Т. М., XVI, 53); У восень о Покрове на дереве *лист* не опалъ (Т., 1592, 313); від цієї основи утворюється й збірне *листьє*/*листя* (Тіт., 1625, 168; Кн., 1788, 66), а також демінутивна форма (три *листки* листя бѣбкового — Кн., 1788, 68) і досить численні композити, з яких варто відзначити *листопад,* що став згодом єдиною нормативною назвою одного з осінніх місяців: писанъ 19 дня *листопада* тисяча пятсот шестдесятъ третимъ (Т. Мат., 1564, 356).

У давній східнослов'янській формі фіксується і слово *колосъ:* почали тръгати *колосы* и ясти (ПЄ, 1556—1561, 55); малый *колос* оубогого жнива моєго (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 66); седмъ *колосовъ* тонкихъ и щуплыхъ (Т. Мат., 1771, 1020 зв.); паралельно засвідчуються збірне *коло(с)сє* (ЄНег., 1581, 42); *колося* (бравъ пшеничноє *колося* красноє — Т., XVIII, 414), демінутив *колосок* (першїй мой *колосокъ* неро(д)ного жнива — Тіт., 1618, 16). Поруч із лексемою *зерно* (*зерно* пшени(ч)ноє — ЄНег., 1581, 133; возми... л̃ *зе(р)нъ* пе(р)цу — Т. М., XVI, 53; бобу бѣлого чи *зеренъ* чи пучкѣвъ три — Кн., 1788, 68) рано засвідчуються форми *зерня* (у непрямих відмінках: у мълѣни жадного *зерьняти* не нашли — Т. Мат., 1570, 274 зв.; ладану, що три *зернятъ* перціовихъ заважитъ — Кн., 1788, 68) та *зярко* (78), *зернко* (Бер. Лекс., 1627, 217). Це слово виступає на означення дрібних предметів, формою подібних до зерен злаків (бусу *зернят* 25 — ДНМ, 1748, 318).

Слово *корень* також виступає у формі, відомій ще в давньоруських текстах: възми д̃. *коренѣ* припоу(т)никова (Т. М., XVI, 51); вши(ст)кого зло(г)[о] *коре(н)* є(ст) свѣта сего (УЄ, к. XVI, 111); ѡ(т) *кореня* доброго ѡвощъ особливы(и) (Тіт., 1618, 15). Воно відзначається великою продуктивністю, ставши зокрема основою для багатьох дієслівних утворень, що мають яскраво виражений образно-метафоричний характер: *выкоренїти* из кгроунтоу (УЄ, к. XVI, 192); *ся искореняти* (В., після 1596, 35); *выкореновати* (Т., XVI, XVII, XVIII, 404); *укоренити* (Пер., 1605—1606, 26); *коренити* «вкорінювати» (Т. Мат., XVIII, 330 зв.); з *кгроунту скореняючи* (ЧИОНЛ, 1616, XXIII/3, 79); *вкоренитися* (Т., XVIII, 262) тощо. Слово із збірним значенням *корѣння* уживається, як і в старосійській мові, у значенні «ароматичні приправи до страв, напоїв»: показовалъ намъ... перцу, шафрану и иншого *кореня* полну скриню (Арх. ЮЗР, 1568, 8/III, 55); Реестръ *корѣнній,* якъ много у якую водку идетъ *корення* (Марц., с. XVIII, 641); серед перерахованих спецій тут фігурують *цвѣтъ мушкатовый, гвоздика, цинамон, перець бѣлый, мята, шавлѣя, кмѣнъ, помаранча, конвалѣя, рожа, цитваръ* тощо.

Досить широкий семантичний обсяг мало успадковане з давньоруської мови слово *ягода.* Воно означало частину рослини — плід певної будови й форми, плід як протиставлення цвітові, зав'язі, а також саму рослину з таким плодом. Ці значення реалізувалися в тексті за наявності лексичної опозиції (Єще, то *цвѣтъ,* а

ягоды будутъ — К. З., к. XVII, 223) або завдяки конкретизаторам (*черницѣ ягоды* — Бер. Лекс., 1627, 43; *пози(м)ки ягоды* — Сл. Лекс., 1642, 201; зъ *черничными... ягодами* — ДНМ, 1722, 134; с *калиновихъ ягод* — МДЛ, с. XVIII, 35; прибавити *ягод* сухих или свѣжих *малинъ,* или *журавин* — Т., XVII, 943). Ягодами називалися не тільки окремі плоди (чорниця, клюква), а й дрібні супліддя (малина, ожина), кетяги (калина, навіть виноград), причому це могли бути плоди, подібні до ягід тільки зовні (*ягоды яловціовіе* — Кн., 1788, 76). Широка сфера застосування слова *ягода* і його семантична багатоплановість спостерігається і в наступний період. У сучасній українській мові розрізняються загальновживані і термінологічні, в тому числі ботанічне, значення цього слова.

Слово *сѣмя* виступає у текстах XVI—XVIII ст. не тільки як назва частини рослини, а у спеціалізованому значенні як «посівний матеріал, насіння». Не випадково абсолютним синонімом до нього стає лексема *насѣнье,* яка вживається в аналогічних ситуаціях: конопного *сименю* сито (Т. Карт., 1571); *сѣмя* рутяноє (Сл. Лекс., 1642, 214); *сѣмѧ* щавноє... исто(л)чи (Лік. п., XVII, 74) — *насе(н)я...* морковно(г)[о] (АЖ, 1584, 76); *насѣнѧ* кропи(в)ноє стє(р)ши (Т. М., XVI, 54); *насѣня* гусячой вики (Кн., 1788, 69). Паралельне вживання синонімів *сѣмѧ* — *насѣнѧ* часом спостерігається в одному творі: вышо(л) сѣвець сѣѧти сѣмѧ своєго... теды є(д)но пало полѧ [!] дорогы (УЄ, к. XVI, 203 зв.) — сѧ ро(з)сѣѧли по свѣту якобы *насѣнѧ* якоє по рѫли (165). Обидва слова широко використовувалися в образному й переносному значеннях: Родъ праведны(х) блг(с)витсѧ... и *сѣмѧ* и(х) во блг(с)внии боудеть (ЖБГ I, к. XVI, 29); якова нива, таково и *насѣне* (К. З., к. XVII, 260). Слово *сѣмя* без конкретизатора уживалося також на означення насіння льону та інших (олійних) культур: Перше(и) бо *сѣмѧ* в ступа(х) толкутъ и проѳѣваютъ (К. З., к. XVII, 147); хвалювавъ в ступѣ *сѣмя* на ѡлѣю (ДНМ, 1752, 326). У сучасній мові з ним успішно конкурує (і переважає) слово *насіння,* хоча можна простежити і певну вибірковість у використанні цих назв щодо різних рослин (СУМ, V, 188; IX, 224).

Розгалужену синонімічну групу у староукраїнській мові XVI—XVIII ст. складають назви гілок. Серед них є успадковане з давньоруської мови *вѣтвь* (ПЄ, 1556—1561, 89 зв.; Сл. Лекс., 1642, 126, 390) з похідними *вѣта* (Т., XVII, 490), *виття* (АП, 1689, 49), *вѣтка/витъка*(Сл. Лекс., 1642, 128 — у різних списках); слова з прозорою внутрішньою формою *отрасль, лѣторосль* (< *рости,* пор.: *ѡ(т)расль:* Прутъ за рокъ оурослый, *лѣторасль* — Бер. Лекс., 1627, 146; слово *лѣторасль* було поширенішим і більш уживаним, його фіксують тексти господарських порадників кінця XVIII ст. (Кн., 1788, 76), в інших джерелах воно виступає з не чітко визначеною семантикою, а саме — *отрасль* «бокові відростки», *лѣторосль* «річні пагони»); близькі до них *паростка* (Бер. Лекс., 1627, 99) і *паростокъ* (Кн., 1788, 77); *сучецъ* (Бер. Лекс., 1627, 125; Сл. Лекс., 1642, 126; Т., XVII, 83), якому в народній староукраїнській мові

відповідає більш поширений варіант *сучокъ* (Бер. Лекс., 1627, 125); *прутъ* (там же; Інт., к. XVII—XVIII, 60) і *прутокъ* (*прутки* або галузки зъ дерева... треба утинати... маліи — Кн., 1788, 76); *пáродокъ* (Бер. Лекс., 1627, 80), *шу(т)ки* (наз. мн.) (189), а також численні утворення від основ **гол-/гал-** та **роз-/рез-**.

Назва *розка/розга/рузка* з непрозорою внутрішньою формою (внаслідок семантичного зближення з похідними від основи **рост-** вона виступала і в формах *росчка/рощка/розщка/розчка,* а завдяки семантичному зближенню з *рѣзати* — у формі *резочка* та ін.) вживалася у значенні «гілка», «відросток», «живець»: якъ же *розька* не може зростити плодоу... ес(ь)ли не боуде(т) на лозѣ (ПЄ, 1556—1561, 414 зв.— 415); за *рузки* до саженя щѣпо(к) (ЦДІАЛ, 1594—1595, 129, 1, 1123, 3 зв.); ламати *роу(з)кы* ѡ(т) фиників) (УЄ, к. XVI, 40 зв.); маю вѣтвію: хвѣю *росчкою* (Бер. Лекс., 1627, 62); *резочка* вломленая на мое щастя, принялася... поливаючи, а теперъ южъ тая яблони (!) велика (Т. Карт., 1664, 271). Проте досить рано спостерігається семантична спеціалізація цього слова, що починає означати гнучку палицю: бо заразъ дякъ *розгами* буде(т) мене бити (УП, XVII, 23); якъ отецъ *розки* на покаранье сыновъ зажилъ (Пал., 1621, 858); билы *рузками,* плѣ(т)ми и киями (ПИ, 1700, № 66); велелъ... допрошувати *ро(з)ками* (ДНМ, 1731, 239). У складі стійкого словосполучення *зеленую розку, рузку зеленую отдати* відображається один з ритуалів звичаєвого права на галицьких землях, коли акт купівлі-продажу земельного наділу супроводився символічною передачею зеленої гілки: Лаве(р) з дмитро(м) зезнали жесмо продали до(м) и крунтъ... за два(д)ця(т) чотеры золоты(х) и *зеленую розку* о(т)дали (Юр., 1596, 21) [31].

У сучасній мові слово *різка* найчастіше виступає як назва прута або в'язки гнучких прутиків, а у формі множини (на означення звичаїв минулого) як назва тілесної кари. Значення «гілка живого дерева» в ній майже не простежується (характерним у цьому відношенні є тлумачення в СУМі: «зрізаний з... дерева або куща тонкий, гнучкий прутик» — VIII, 564); ця лексема осмислюється у зв'язку з дією різання, відокремлення від дерева, так само як і спільнокореневі говіркові назви *різа* «лозина, якою поганяють та відганяють худобу» та *рішча, ришче, ріще* «дрібні гілочки, хмиз» (Моск., 63), *ріще* «т. с.» (СУМ, VIII, 582). Сліди давнього значення «гілка живого дерева» не відчуваються вже і в етнографічному терміні *різка, різґа,* якому в різних місцевостях відповідають також *гільце (вильце)* [32].

---

[31] Пор. аналогічне вживання слова rózga у старопольській мові, де воно мало значення «гілка, вручена як символ виконання юридичної дії» та «гілка як символ влади» (Słstp., VIII, z. I (48), 37). Ширше про символічне значення *гілки* див. *Мельничук А. С.* Этимологические разыскания. 3. Общеславянское vëtiti.— В кн.: Восточнославянское и общее языкознание. М., 1978.

[32] *Сумцов Н. Ф.* Культурные переживания.— Киевская старина, 1890, т. 30, с. 76—77; *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К., 1974, с. 88.

Найбільш продуктивним з усіх позначень гілки було гніздо слів від основи **гол-**, шлях утворення яких частково простежується завдяки засвідченому в пам'ятці дієслову *голіовати* «обрізати гілки»: помоцником... що *голіовали* дубы (Т., 1658, 547). Це були слова: *голь* (Зиз. Лекс., 1596, 32; Бер. Лекс., 1627, 24; Т., XVII і XVIII, 559); *голье* (Т., XVI, XVII, XVIII, 554; АП, 1799, 599); *голля* (Т., XVIII, 412); *голца* (Бер. Лекс., 1627, 24); *голузъ* (Т., XVII, 557; Бер. Лекс., 1627, 178); *голузе/голузя* (Т., XVII, XVIII, 557), *галуза* (Розм., XVI, 44 зв.); *голузка* (Т., XVII, 557); *галузка* (Кн., 1788, 68, 76); демінутив *голечко* (Т., XVII, 547), первісно згрубіле *голяка* (Кн., 1788, 76) та ін. Не виключено, що всі ці назви спочатку означали гілку без листя, але вже у перших зафіксованих назвах, похідних від основи **гол-**, зв'язок з внутрішньою формою був утрачений; пор.: упавши в густых *голузях* от него укрылем (Т., XVII, 557); набравши *голечка* ѡквѣтного (XVII, 547). Не всі назви, утворені від основи **гол-**, що функціонували у староукраїнській мові в XVI—XVII ст., збереглися в подальшому вжитку, проте багато з них стали нормативними, зазнавши незначних змін у фонетичному оформленні. Це слова *гілка, гілля, гілляка, галузка*, що й зараз уживаються на означення частин дерева, та *галузь*, яке перейшло до іншої лексико-семантичної групи, але ще не остаточно втратило семантичний зв'язок з назвою на означення частини дерева. Інші члени цього синонімічного ряду, хоч і збереглися в сучасній мові, семантично спеціалізувалися і перейшли до інших лексико-семантичних груп *(прут, сучок, паросток)*, частково звузили сферу функціонування і побутують тільки в розмовному вжитку (*вітка*) або використовуються з настановою свідомої архаїзації *(віть, літоросль)*.

Серед інших слів спільнослов'янського походження, засвідчених ще в давньоруських джерелах, але не відображених у ділових староукраїнських документах XIV—XV ст., були й назви відходів при переробці продуктів сільського господарства. У жанрово різноманітних пам'ятках XVI—XVIII ст. вони засвідчуються як апелятиви. Це насамперед слово *солома* на означення сухих стебел зрізаних злакових рослин, що використовувалися як паливо, корм для худоби або для різних господарських і побутових потреб: усадивши на сани простые, на дровни, *соломы* подославши (Арх. ЮЗР, 1567, 8/III, 136); аж она, нецнота, на *соломѣ* спить (АП, 1695, 103); тою водою кропи всѣ дрѣва що дня, зробивши кропило зъ *соломы* (Кн., 1788, 76); До винограда *солому* кметѣ на вязаня не будуть давати (Т., XVIII, 494). Це слово послідовно засвідчується у повноголосній східнослов'янській формі, як і похідні від нього (на *соломищу*... ся покладаєш — В., 1596, 70).

Слово *полова* «відходи при віянні зерна» також виступає у повноголосній формі: тые твое листы, протестации и прывилья... яко *полова* розълетятъ (РИБ, 1599, XIX, 673); Вѣтеръ... вѣючи отлучаєтъ *полову* от доброго насѣня (Гал., 1659, 117); *половы* наимѣлкчишои... квартъ три (Кн., 1788, 69); у творах, писаних високим стилем, часом уживається і неповноголосна церковнослов'янська фор-

ма *плева* (С., I, 1794, 453). Обидва слова були моносемічними і мали узагальнене значення, означаючи відходи від усіх видів злаків: зъ *соломи* свѣжои *ячмѣнної* (Кн., 1788, 66); мѣшокъ *житнои полови* (Інт., с. XVIII, 205); *гречаною соломою* прикритое (АП, 1699, 151) і под.

Назва *м'якина* (частіше засвідчувана у формі множини), як видно з текстів, могла означати те саме, що й *полова*, в окремих випадках — залишки після видушування олії з конопляного насіння (*мякини конопляние* — МДЛ, с. XVIII, 20), але частіше виступала як синонім до інших позначень висівок: *мякина, о(т)руби, о(т)реби* (Сл. Лекс., 1642, 87). Відходи при просіюванні борошна крізь сито, крім назви *отруби* (< *рубити* — Ф., III, 173), відомої ще в давньоруській мові, називалися також *витлочини* (< *толочити*) (Сл. Лекс., 1642, 354); *усѣвки* (АП, 1714, 259); *висѣвки* (Марц., с. XVIII, 252; Інт., 2-га пол. XVIII, 205). Ці слова, будучи моносемантичними дублетами, у подальшому розвитку мови виявилися неоднаково активними. Найбільшого поширення набуло слово *висівки*, яке й стало в українській мові нормативним. *Отруби* і *мякина* перейшли до пасивного фонду.

§ 40. Тваринний світ. ***Назви диких тварин***, представлені в пам'ятках XVI—XVIII ст., були переважно словами спільнослов'янського походження у східнослов'янському, а іноді і специфічному для мови української народності фонетико-морфологічному оформленні. Крім засвідчених у діловій писемності XIV—XV ст. назв *бобръ, ласица, лисиця, коуниця, тоуръ* виступають тепер як апелятиви: *волкъ* (Арх. ЮЗР, 1551, 8/I, 62); *медведь* (Бер. Лекс., 1627, 180); *соболь* (ЛСам., XVII, 67; Інт., к. XVII — п. XVIII, 70); *горностай* (К. З., к. XVII, 168); *бѣлка* (АЖ, 1584, 105); *зубръ* (Сл. Лекс., 1650, 452); *заяць* (Арх. ЮЗР, 1551, 8/V, 62); *лось* (Бер. Лекс., 1627, 225); *єлєнь* (Сл. Лекс., 1642, 340). Засвідчуються й давні спільнослов'янські назви, не зафіксовані у пам'ятках XIV—XV ст.: *видра* (Сл. Лекс., 1642, 259; д.-р. *выдра*), *рись* (Бер. Лекс., 1627, 226; д.-р. *рысь*), *коза лѣсная* (Сл. Лекс., 1642, 340; д.-р. *коза*); *сєрна* (Бер. Лекс., 1627, 57; д.-р. *сьрна*), *тхоръ* (К. З., к. XVII, 168; д.-р. *дъхоръ*, пов'язане з *дух, тхнути* — Ф., IV, 270). Давньоруська назва *вѣвѣрица* виступає в іншому суфіксальному оформленні: *вивѣрка* (Сл. Лекс., 1642, 364).

Представлені й назви, які в давньоруській мові не були засвідчені, хоч вони утворені на східнослов'янському мовному грунті. Це явно вторинне, переносне утворення *ωгникъ* (Сл. Лекс., 1642, 340); *дикъ* «дикий кінь» (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 595; ДНМ, 1728, 207) [33]. З географічною назвою *Сибір* пов'язана назва *сѣбѣрка*

---

[33] Слово *дик* у сучасних західноукраїнських говорах збереглося у значенні «дикий кабан, вепр». Можна припустити, що воно, як і давнє *дикъ* «дикий кінь», утворилося шляхом універбації двокомпонентної назви. Пам'ятки фіксують чимало назв-словосполучень, у яких видова назва, спільна для диких і домашніх тварин, супроводиться уточнюючим означенням *дикий, дивий, лѣсный, морский* под.: *пивень дикий* (Інт., 1-ша пол. XVII, 145); *коза дивая* (Сл. Лекс., 1642, 358);

(ДНМ, 1728, 187), яка вживалася, можливо, у значенні «хутро чорнобурої лисиці або песця».

У пам'ятках цього періоду засвідчені й нові запозичення з тюркських мов: *бабакъ* (К. З., к. XVII, 168) (пор. тат. bajbak «бабак, сурок», тур.-перс. bedbaht «нещасна людина», караїм. baidbax «поганий» — Ф., I, 106), *сугакъ* (К. З., к. XVII, 168) (пор. караїм. suhak «антилопа» — Ф., III, 545). Ці слова вживаються і в сучасних російській, українській, білоруській та польській мовах, причому російське *байбак* і польське bajbak, bobak зберігають своє первинне значення «ледар, неповоротка людина» (ССРЛЯ, I, 243; SJPW, I, 83, 178), а в українській і білоруській мовах це слово виступає тільки як назва тварини-гризуна родини білячих роду суркових. Згадується в пам'ятках і *сѣпѣковое футро* (ДНМ, 1733, 266). Прикметник цей утворений від назви *сѣпѣкъ*, походження якої неясне.

Назви більшості диких тварин були не диференційовані щодо статі. Поодинокі назви самиць утворювались звичайно від основи видової назви шляхом суфіксації: *медведь* (Бер. Лекс., 1627, 180) — *медведица* (63); *волк* (Арх. ЮЗР, 1551, 8/I, 62) — *во(л)чица* (Сл. Лекс., 1642, 259). Тільки для видової назви *єлень, олень*, крім суфіксального утворення *оленица* (С., 60—70 рр. XVIII, II, 141), уживалися також назви самиці *ланька* (Бер. Лекс., 1627, 236) та *серна* (Сл. Лекс., 1642, 171) чи *саръна* [34].

Навряд чи були семантично диференційованими щодо статі варіанти *лисиця* та *лисъ*, а також поодиноке *соболиця* при звичайному *соболь*. Вони виступають як синонімічні і на означення живого звіра (волно имъ бывало... волка, заяца, *лисицу*... ловити — Арх. ЮЗР, 1551, 8/V, 62; *лисьї* язвины маю(т) — УЄ, к. XVI, 134), і на означення хутра цих звірів (*лиси(ц)* чинены(х) пя(т) — АЖ, 1583, 46; жупа(н) зелены(и) *лисы* по(д)шиты(й) — 1584, 90; опоров *соболя* та пришив кота — Інт., к. XVII — п. XVIII, 70; плащъ... *соболицами* подшитый — Арх. ЮЗР, 1622, 6/I, 430).

Назви недорослих диких тварин у пам'ятках ділового письменства фіксуються дуже рідко. Не часто вони зустрічаються і в пам'ятках інших жанрів, наприклад, у Хронографах: [Ромул і Рем] ссали еѣ посполу зъ *вовченятами* (Т., XVIII, 280). Демінутивні форми деяких назв диких тварин, засвідчені у словниках, теж не означають їх дитинчат: *медведокъ* (Сл. Лекс., 1642, 418); *за(й)чикъ* (253); *лиси(ч)ка* (419); *тхорик* у мові персонажа та в авторській ремарці однієї з інтермедій (Інт., XVII—XVIII, 138). Можливо, що й написання [футро] ... *зайковое* (АП, 1733, 563) замість *завыйковое* (< *выя* «шия, потилиця») було зумовлене семантичним зближенням

диви(й) голубь (314); *дивая голубица* (298); *коза лѣсная* (340); *голубъ лѣсни(й)* (314); *свиня мо(р)ская* «дельфін» (157); *пе(с) мо(р)ски(й)* «рыба» (205) та ін. *Дик* «дикий кінь» у вжитку не збереглося, оскільки вже на початку XIX ст. диких коней на території України практично не стало. Останнього дикого коня було відловлено 1886 р. (УРЕ, XIV, 275); за іншими даними, останній дикий кінь загинув у 1918—1919 рр. (див.: *Непокупний А. П.* Балтійські родичі слов'ян. К., 1979, с. 28).

[34] Сіа кніга наріцаемая Зерцало богословіи... трудолюбіем съставлена єромонаха Кирила Транъквелиона... Почаїв, 1618, с. 14.

з демінутивом від *заєць*. Недорослі дикі тварини звичайно характеризувалися описово за допомогою слів *щеня, юнецъ* з відповідними конкретизаторами: *щенята львовы* (Бер. Лекс., 1627, 232); уподобися... *юнцу еленей* (С., к. XVII, I, 219). У XVIII ст. як назва тварини виступає і лексикалізоване словосполучення *зѣмскіе щенята* (Т. Карт.; суч. *зінське щеня* «тварина-сліпець» — СУМ, III, 574).

Деякі назви тварин виступають у кількох варіантних формах, в різному суфіксальному оформленні: *куна* (Арх. ЮЗР, 1546, 8/III, 15; АЖ, 1583, 51 та ін.) і *куниця (куница)* (Арх. ЮЗР, 1532, 8/V, 6; АЖ, 1584, 136), *лисиця (лисица)* (Арх. ЮЗР, 1551, 8/V; ПЄ, 1556—1561, 43, 259 зв.; АЖ, 1583, 46); *лишка (лышка)* (ЄНег., 1581, 111; УЄ, к. XVI, 134 зв.) і *лисъ* (АЖ, 1584, 90; УЄ, к. XVI, 134). Значною варіантністю відзначаються прикметники, похідні від назв диких тварин: шлы(к) *лиси(и)* (АЖ, 1584, 75); саломъ *лисячимъ* шмаруй (Кн., 1788, 66); в *соболѣх* шубах (В., к. XVI, 73); шапка *соболова* (Інт., к. XVII—п. XVIII, 70); [шапка] *соболцовая* (Арх. ЮЗР, 1650, 6/I, 560); шубка *бели(н)ная* простыхъ белокъ (АЖ, 1584, 106); *бѣлчаніє* кожи (ЛГр., XVIII, 13); мѣхъ *бѣлковый* (М., 1728, II, 246). Інколи ці варіанти були семантично диференційованими. Так, розрізнялися *куний* «з хутра куниці» (шубка *куняя* — Арх. ЮЗР, 1573, 8/III, 245; шапка *куняя* — ДНМ, 1723, 141) і *куничный* «пов'язаний з податком — куницею» (з данми грошовыми... и *куничными* — Арх. ЮЗР, 1523, 7/I, 65; на пляцу волномъ, а не *куни(ч)но(м)* — ПИ, 1638, № 30).

Спостереження над дикими тваринами лягли в основу багатьох народних прислів'їв і приказок, які в образній формі характеризували соціальні та психологічні людські типи: у попа *вовчіє* ноги, а *ме(д)вежеє* черево (К. З., к. XVII, 250); як *вовкъ,* що стрѣвъ, то (зъ)ѣвъ (259); смиривъ сѧ паче *вовка* (247); *вовчое* гадает (218). Образи хижого вовка, боягуза-зайця, незграбного ласуна-ведмедя, хитрої лисиці — традиційні вже в староукраїнській усно-народній творчості та літературі: яко *волци* пастырообразные... заюшилися сут (В., к. XVI, 71); отец патріархъ, якъ чоловѣкъ щирый, *лисови* тому хитрому... увѣрилъ (Пал., 1621, 1060); Дорошенко, якъ *заєцъ* по болотах... гоненый заледво бѣгством спаслся (ЛВел., 1720, I, 205). Багато образних виразів, зафіксованих у XVI—XVIII ст., а широко відомих, очевидно, й раніше, функціонують і в сучасному мовному вжитку: *вовкъ* лови(т) лови(т), а пото(м) и *вовка* влов(т) (К. З., к. XVII, 217); пор.: Ловить *вовк,* ловить *вовк,* а як *вовка* піймають, то шкуру здирають (УНПП, 149); *вовка* в плу(г), а ѡ(н) гляды(т) у лугъ (К. З., к. XVII, 217) — *вовка* запряжи у плуг, а він дивиться в луг (УНПП, 146), об *вовку* мова — *вовк* тут же (Інт., 1-ша пол. XVIII, 104) — за *вовка* помовка, а *вовк* іде (УНПП, 147); боявшисѧ *вовка* в лѣсѣ ни бува(т) (К. З., к. XVII, 216) — *вовка* бояться — в ліс не ходить (УНПП, 147); и *вовкъ* сытъ и козы цѣлы (К. З., к. XVII, 228) — *вовк* ситий і коза ціла (УНПП, 148) та ін.

Деякі з цих виразів функціонували лише у вигляді фрагментів, з яких зараз неможливо відтворити конкретну ситуацію, що з нею

вони були колись пов'язані. Для носіїв староукраїнської мови такі фрагменти, очевидно, були цілком зрозумілі: Не волочися я(к) *Борысо(в) бы(к),* и я(к) *Хве(д)кова корова,* и якъ *солоны(й) заєцъ* (К. З., к. XVII, 264). Частина таких образних виразів згодом вийшла з ужитку: Уж то кони! Заидеш ими хоть до *медьвежего неба* (Інт., 1-ша пол. XVII, 154).

Крім назв екзотичних тварин, відомих східним слов'янам з перекладних творів, насамперед слів *левъ, велблюдъ, тигръ, буйволъ,* що були засвідчені ще в давньоруський період, у XVI—XVIII ст. поширюються слова іншомовного походження: *гvєна (оуєна)* (Бер. Лекс., 1627, 222); *леωпа(р)дъ* (Сл. Лекс., 1642, 253); *иппопомъ* (Т. Карт., XVIII) та деякі інші, що виступають у описах заморських країн та як імена персонажів філософських притч, байок і под. Багато назв екзотичних звірів було утворено й на східнослов'янському мовному грунті шляхом калькування відповідних латинських чи грецьких назв. Серед них багато композит: *єднорожецъ* (Бер. Лекс., 1627, 49), він же *единорогъ* (Сл. Лекс., 1642, 417), *єдинорожецъ, иноро(г)* (Бер. Лекс., 1627, 35), *носорожецъ* (Сл. Лекс., 1650, 478); *мраволове(ц)* (Сл. Лекс., 1642, 276); *мѣдоядецъ* (1650, 266); *псогла(в)* (1642, 110) та ін. На означення екзотичних тварин використовуються й описові словосполучення, в яких виступають слов'янські назви тварин, добре відомих східним слов'янам, з конкретизаторами: *котъ морскій* «мавпа» (Бер. Лекс., 1627, 227); зъ тулієніовъ, *собакъ морскихъ* (Т. Мат., 1722, 931); *вепръ мо(р)ски(й)* (Сл. Лекс., 1642, 89); *телець мо(р)ски(й)* (103); *свиніѧ морскаѧ* (1650, 50); ωнагръ, *дикій оселъ,* животно подобноє лосю (Бер. Лекс., 1627, 225) і под.

Загальне поняття «дика, не свійська тварина» продовжує виражатися словом *звѣръ (звѣрь, звѣр, зверъ).* Іноді це слово виступає і в значенні «усяка тварина, тварина взагалі; всяке живе створіння, крім людини»: животноє: вшелѧкій *звѣръ* свойский и дикій (Бер. Лекс., 1627, 37); *звѣръ* зри животно безслове(с)но (Син., XVII, 117); (пор. суч. діал. *німина* «худоба» — Мат. Бук., V, 61; СУМ, V, 424); А потрава оним [колмикам] всякій *звѣр,* що ест на свѣтѣ, нѣчим ся не бридят: и миш, жаба, свиня, тилко опроч рака одиного, не любят и бридятся раком (ЛСам., XVII, 98). Проте в семантичному розвитку лексеми *звѣръ* дедалі виразніше виявляється протилежна тенденція — до все вужчої спеціалізації. Вона виступає переважно у значенні «дика тварина як об'єкт полювання»: Знаю та волкі ловити... И іншого *звєра* много Достану ось з ліса того (Інт., 1619, 35); На ловца и *звѣръ* бѣжитъ (К. З., к. XVII, 237); толко ли развѣ всего дѣла для чѣловѣка: продавать, покупать... строиться, ловить *звѣрь?* (Ск., 1799, II, 398). Дальша спеціалізація цього слова ішла в двох протилежних напрямках. З одного боку, *звѣръ* означає диких тварин, м'ясо яких — *звѣрина* — вживається в їжу: теразъ што напреднѣишихъ мясъ и *звѣринъ* заживають (Пал., 1621, 1094—1095); Бачится, якбы покушав тоеи *звѣрини,* Оздоровѣв бы совсѣм тоеи ж години (Інт., XVIII, 176). Звідси й неологізм І. Вишенсько-

го *звѣроєд,* що виступає в одному ряду з аналогічним утворенням *птахоєд* (від *птахъ* «дикий птах») на противагу до *волоед, скотоед* та *куроед, ґускоед* (В., к. XVI, 38). Разом з тим слово *звѣръ* усе виразніше спеціалізується у значенні «хижак, хижа тварина»: але не было такого нѣкого мл(с)тивого... є(д)но яко *звѣрь* срокый и злый (УЄ, к. XVI, 209); [Богъ] напустилъ на нихъ *звѣри* дикіи (Пал., 1621, 836); Бестіями (ж) во(л)ки львы и ѱи нарыцаютъ и інъ *звѣ(р)* которы(х) кр(с)тяне мя(с) не вжываю(т) (К. З., к. XVII, 168). Це знаходить свій вияв у традиційному поєднанні слова *звѣръ* з прикметниками *дикии, злыи, окрутний* і под. Значення «хижа, небезпечна тварина» поступово стає основним для слова *звѣръ,* а властиві йому інші значення передаються за допомогою спільнокореневого полонізму *звѣрѧ* та інших лексичних утворень.

Семантична амплітуда лексеми *звѣръ* простежується і в похідних від цієї основи утвореннях. Це *звѣрина* «дика тварина, звір» — з відтінком одиничності (Бо то *звѣрина* злостна, хоця ж мала и безхвоста — Інт., XVIII, 219) і «м'ясо диких тварин, дичина» (показовалъ намъ... мяса воловые, яловичие, *зверину:* заяцы, тетеричъ — Арх. ЮЗР, 1568, 8/III, 55), а також *звірок* «невелика дика тварина, хижачок» (Інт., 1619, 36), *ѕвѣрятко* (Сл. Лекс., 1650, 448), *звѣряка* (*звѣряку* злу заколеш, естли возмеш острыи нож — С., к. XVIII, II, 33); серед похідних прикметників треба відзначити *звѣриный* «пов'язаний з полюванням на диких тварин» (з ловищи *звѣринными* — Arch. xx. S., 1508, II, 56; ловы *звериные* — АЖ, 1584, 138), «який становить собою частину туші дикої тварини, складається з частини туші дикої тварини» (птичих и *звѣриних* не доставало мяс к яствію — С., 1758, I, 429) і *звѣрѧчїй* «властивий диким тваринам» (и(ж) бы то бы(л) живо(т) нашь праве звѣрѧчїй и ве(л)ми коро(т)кы(й) і оутлы(й) — УЄ, к. XVI, 201), *ѕвѣроядный* (*ѕвѣроядная* смерть — К. З., к. XVII, 32 — ситуація, коли людину розтерзав хижий звір) та ін.

У спеціалізованому значенні «хутро диких тварин», «вироби з хутра» виступає стійке словосполучення *зверъ косматий:* взелъ и пограбилъ... *зверу косматого,* которы(и) везли тыє под(д)аные мои продовати [!]... то єсть волковъ — три... куниц — чотыри (АЖ, 1584, 136). Полісемантичність і різноспрямована семантична спеціалізація слова *звѣръ* заважала використанню його для передачі узагальнюючого поняття «дика тварина», «тварина взагалі». У пам'ятках XVI—XVIII ст. з цією метою використовуються слова *творенїє* (Сл. Лекс., 1650, 518); *сотворенїє* (517); *створене животное* (< *животъ* «життя») (К. З., к. XVII, 32); *тваръ* (177); полонізм *звѣрѧ* (Сл. Лекс., 1642, 362) та різні описові визначення.

У пам'ятках різних жанрів широко (більш ніж сотнею слів) представлені н а з в и д и к и х п т а х і в. Велику групу становлять спільнослов'янські утворення, успадковані з давньоруської мови: *дроздъ* (Сл. Лекс., 1642, 382), *дятелъ* (316), *косъ* (268), *куликъ* (1650, 461), *чижъ* (1642, 112), *орѣлъ* (Бер. Лекс., 1627, 173), *воронъ* (17), *соловій* (172), *воробєй* (*врабїи*) (17), *журавель* (Інт., 1736—

1737, 121), *чайка* (Сл. Лекс., 1642, 300), *чапля* (304), *каня* (Пал., 1621, 1066), *кава (кавка)* (Сл. Лекс., 1642, 210), *кукавица* (127), *ластовица* (171), *плиска* (248), *сорока* (315), *сова* (Пал., 1621, 1059), *ворона* (К. З., к. XVII, 233), *жолна* (Сл. Лекс., 1642, 87), *зямба* (202), *лебѣдь* (Бер. Лекс., 1627, 225), *голубъ* (199), *ястребъ (ястробъ, яструбъ)* (55), *коростѣль* (56), *рарогъ* (АЖ, 1584, 120), *соколъ* (120)[35] тощо. Серед них наявні і складні назви: *куропатва* (Бер. Лекс., 1627, 110), *жаворонокъ (жайворонокъ)* (Сл. Лекс., 1642, 114), *гайворонъ* (1650, 438).

Частина спільнослов'янських орнітологічних назв у цей період виступає вже у фонетико-морфологічному оформленні, відмінному від оформлення цих слів у інших слов'янських мовах. Це спільні з білоруською мовою, але відмінні від російських *чапля* (пор. рос. *цапля*), *соловейко* (С., 1757, II, 25) (з утратою демінутивного відтінку), *жо(л)на* (суч. укр. *жовна*, блр. *жайна;* пор. рос. *желна*), *щиге(л)* (Сл. Лекс., 1642, 112) (суч. *щиголь;* пор. рос. *щегол*), *рябка, ѡрябка* (Бер. Лекс., 1627, 217) (пор. рос. *рябчик*); відмінні від білоруських і російських форм варіанти *перепелиця* (пор. рос. *перепел* і *перепелка*, блр. *перепелка*), *яструбъ* (за аналогією до *голубъ*)[36] (пор. рос. *ястреб*, блр. *ястраб*), *тетервак* (С., к. XVIII, I, 515), *дремлюга* (II, 123) та деякі інші.

Деякі назви птахів спільнослов'янського походження та давні запозичення виступають у пам'ятках XVII—XVIII ст. паралельно і в фонетичному оформленні, властивому польській мові: *словик* (Сл. Лекс., 1642, 72); *врона* (К. З., к. XVII, 181); *препюрка* (Бер. Лекс., 1627, 57); *кролик* птица (Сл. Лекс., 1642, 404); *ємелюха* (1650, 446) (< jemiołа; пор. суч. *омелюха*). Про посередництво польської мови свідчить і фонетичне оформлення запозичених назв екзотичних птахів: *бажантъ* «фазан» (Сл. Лекс., 1650, 423); *струсъ* (513); *папуга* (479). Полонізмами є назви хтонічних птахів — *ремез* (Т. Карт., XVIII); *ґиль/ґѣль* (Сл. Лекс., 1642, 315; 1650, 442)[37].

Серед успадкованих староукраїнською мовою спільнослов'янських орнітологічних назв багато слів звуконаслідувального характеру: *удодъ/вдодъ* (Бер. Лекс., 1627, 271, 137) (пор. суч. *одуд*), *грак, кречет, чирка, горлиця.* У пам'ятках XVI—XVIII ст. засвідчені й звуконаслідувальні назви птахів, утворені вже на грунті мови української народності: *крукъ* (Бер. Лекс., 1627, 242); *дудокъ* «одуд» (137); *пугач* (Сл. Лекс., 1650, 498); *пущик* (1642, 72)[38]; *гукало* (292); *гупало* (Бер. Лекс., 1627, 225); *вудвуд* (ДУГС, XVIII, 431, 434) (пор. суч. діал. *вудвутка* — Моск., 22).

Більшість спільнослов'янських назв птахів у староукраїнській мові були вже семантично немотивованими. Новіші лексичні утво-

---

[35] Можливо, це давнє, до IX ст., запозичення, що виводиться з арабської. Див.: *Булаховський Л. А.* Общеславянские наименования птиц.— Вибрані твори: В 5-ти т., К., 1978, т. 3, с. 249—250.

[36] *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 232.

[37] Там же, с. 243.

[38] Не виключене зближення з *пуща* «густий ліс». Див.: *пущи(к), пугачь, сова лужная* (Сл. Лекс., 1642, 105).

рення, що з'явилися у процесі розвитку староукраїнської мови, мали переважно прозору внутрішню форму. Вони були пов'язані з особливостями зовнішнього вигляду, зокрема із забарвленням пір'я птахів: *червонакъ* (Сл. Лекс., 1642, 213); *червленокрилникъ* (315); *попеличка* (138); *жолтачка* (Т., XVII, 939); *синогордлица* (ДЛ, к. XV, 94; Т., XVII, 548). Деякі назви мотивовані властивостями, спостережуваними в дійсності або приписуваними певним птахам: *глушецъ* (Сл. Лекс., 1650, 439); *глушакъ* (Т., XVIII, 532); *дрѣмликъ* (Сл. Лекс., 1642, 73) (пор. суч. *дрімлюга*); *крутиголовъ* (248); *ломикостъ* (361); *ненаси(т)* (304 — характерне переосмислення замість *неяситъ*); *зѣмородъ/зимородокъ* (108; 1650, 452); *козодой* (1642, 79); *слѣповоронъ* (Бер. Лекс., 1627, 78). Зрідка спостерігається застосування у функції назв птахів найменувань інших тварин: *коник* (Сл. Лекс., 1642, 85), *лиска* (204), можливо, *попеличка* (*попелички* птицѣ — 138, пор. полтора блама *попеличого* футра — ЛВел., 1720, IV, 122). Як правило, в цих випадках назви, які стали основою для перенесення, виступають у демінутивних формах.

Серед мотивованих назв було багато композитів. Фіксуються, здебільшого у словниках, і двокомпонентні словосполучення, в яких видова назва супроводжується диференціюючим конкретизатором — прикметником: голубъ *лѣсный* (Сл. Лекс., 1642, 298); голубъ *дивий* (314); *дивая* голубица (298); вранъ *водный* (313); крукъ *водный* (362); *ночный* воронъ (Бер. Лекс., 1627, 17); ластовица *морская* (Сл. Лекс., 1642, 171); пивень *дикий* (Інт., 1-ша пол. XVIII, 145); куръ *индийский* (145); сова *лужная* (Сл. Лекс., 1642, 105) і под.

Поряд із деякими назвами спільнослов'янського походження, які закріпилися у книжному вжитку, у розмовній сфері функціонують синонімічні до них пізніші новотвори або запозичення: *вранъ, воронъ — крукъ; крастель, коростѣль — перепелиця; супъ, каня — пилюк (пилюг), куропатва — ѡрѧбка, рѧбка* та інші. Деякі з паралельно вживаних назв птахів мали територіально локалізований характер: *буселъ,* а(б) *боціѧн(ъ)* (Бер. Лекс., 1627, 231); сиконїя птиця, *бусе(л), боця(н)* (Сл. Лекс., 1642, 122; у деяких списках останнього слова немає); пор. глекочу яко *буселъ* (209). Укладачі лексиконів знали обидва територіальні лексичні варіанти назви птаха, але для П. Беринди більш звичним було слово *боцян,* а для Є. Славинецького — *бусел.* Г. С. Сковорода, для якого ближчі були говори Слобожанської України та Полтавщини, уживав у своїх творах назви *бусол* та *гайстер,* а слово *боцян* сприймав як польське: имя сіе... есть еллинское... римски — киконіа, полски — *боцян,* малороссійски — *гайстер* (С., 1787, I, 490).

Більшість назв диких птахів, незалежно від граматичного роду, не мають семантичної диференціації за статтю. Лише поодинокі птахи мають гомогенні назви для самиць і самців: *орел* і *орлиц(а)* (Бер. Лекс., 1627, 173); *голубъ* і *голубица* та *голубка* (26). Варіанти *воронъ* і *ворона* ще в давньоруський період закріпилися як назви різних видів птахів, і у староукраїнській мові розрізнення їх цілком послідовне. Л. А. Булаховський зауважував, що слов'янські

назви хижих птахів переважно чоловічого роду: *орел, сокол, яструб* та ін. [39] Виняток становили старі назви *сова* і *каня,* і до обох із них у староукраїнській мові були утворені синоніми чоловічого роду: *пилюкъ* (*пилюкъ:* канѧ — Бер. Лекс., 1627, 81; *Пилю(к),* каня — Сл. Лекс., 1642, 117); супъ: з(р)... Супъ, и *Пилю(к)* — Бер. Лекс., 1627, XV, в іншому примірнику — *пилю(г); пугач, пущик* (Сови *пугачи* — Сл. Лекс., 1642, 364; *пущи(к), пугачъ,* сова — 72; *пущи(к), пугачь,* сова лужная — 105).

Серед птахів, які згадуються в пам'ятках староукраїнської писемності, було багато таких, що мали господарське значення як об'єкти мисливського промислу: волно имъ бывало... *тетеричь* ловити (Арх. ЮЗР, 1551, 8/V, 62); за *куропатвами* ходилъ (ДНМ, 1719, 109). Згадуються й хижі птахи, спеціально видресирувані для участі в полюванні: побрали в ни(х)... смычи *рароговъ* — пару, *соколов* — пару (АЖ, 1584, 120); з *рарогом, яструбомъ, орломъ,* албо з хортомъ козака бѣдного шлетъ (ЛСам., XVII, 4); он, поткавши служалого с *грогулцем,* учинил торг зфримарчил два воли на єдного *грогулца* (Деркач, XVIII, 131); *кречетъ:* птахъ, которы(м) пардвы убиваютъ, и иноє птаство (Бер. Лекс., 1627, 56).

Дикі птахи здавна цікавили людей не тільки з точки зору їх господарського значення. Спостереження над способом життя, особливостями поведінки, зовнішнім виглядом, звичками птахів, яких селянин зустрічав біля свого житла, в полі чи в лісі, узагальнювались і використовувались для образно-переносної характеристики певних людських рис та побутових ситуацій. Зафіксовані в XVI—XVII ст. народні прислів'я, приказки,образні порівняння, в яких використано ці спостереження, функціонують і в сучасному мовному вжитку: *воронъ* костѣ на занесетъ (К. З., к. XVII, 217); пѣшого *сокола* и *ворони* бютъ (241); жонки якъ *сороки* (224); сидить собѣ, як *журавель* у просѣ (Інт., 1736, 121); и южъ на то, якъ *каня* на дожчъ, чекали (Пал., 1621, 1066) та ін. В уснопоетичній народній творчості назви деяких птахів використовуються як інтимізуючі звертання: *Перепеличенка* я невеличенъка по полю лѣтає сокола шукає. *Соколо(н)ку* пташе... чомъ ти гордишъ мною (К. З., к. XVII, 251 — дописано на полях). Такі інтимні звертання, як видно, були прийняті в народному побуті: не буйсь, муй *лебедю* бѣлій (Інт., 1-ша пол. XVIII, 178); Батечку, *голубчику,* зѣмочку мой любій (168) (пор. тогочасний білоруський текст: Матухно, *зезулюхно, утухно,* панюшко... дай крошку хлеба — ПСБП, XVII, 145).

Окремі назви птахів здавна використовувались у переносному значенні, зокрема як назви деяких технічних пристроїв. У «Лексиконі...» П. Беринди фіксується слово *журавель* як пояснення книжного *водоважда* (Бер. Лекс., 1627, 16) і як синонім до *коловро(т)* (236). Назва *чайка* зафіксована на означення різновиду човна (ЛСам., XVII, 331). Багато орнітологічних назв послужили основою

---

[39] *Булаховський Л. А.* Зазнач. праця, с. 226.

для утворених у староукраїнській мові назв дикоростучих рослин — трав і кущів.

Назви риб. Починаючи з XVI ст., староукраїнські пам'ятки різних жанрів фіксують досить широке коло іхтіологічних назв. Це успадковані з давньоруської доби, але не засвідчені у діловому письменстві XIV—XV ст. спільнослов'янські лексеми *щука* (АЮЗР, 1500, I, 26); *сомъ* (УЄ, к. XVI, 193 зв.; Сл. Лекс., 1642, 209; ДНМ, 1747, 314); *линъ* (Сл. Лекс., 1642, 398; К. З., к. XVII, 209); *окунь* (Сл. Лекс., 1642, 532);*лещъ/лящъ* (Оп. Черк. з., 1552, 7 зв.; Бер. Лекс., 1627, 152); *осетръ/осетеръ* (Оп. Київ. з., 1552, 41); *белуга* (34 зв.); *язь/визь* (Сл. Лекс., 1642, 84; 1650, 539); *пѣскоръ* (Сл.Лекс., 1642, 232); *плотица* (253); *уклѣика* (Сл. Лекс., 1650, 521); *оугоръ* (1642, 292); *карась* (361), спільні для східно- і західнослов'янських мов назви *лосось* (Сл. Лекс., 1650, 464); *селява* (1642, 253), *верезубъ* (Оп. Брацл. з., 1552, 141 зв.) та інші. Деякі із спільнослов'янських і давньоруських назв риб виступають у формі, яка стала характерною саме для української мови: *селедець* (Сл. Лекс., 1642, 73; Кн., 1788, 76) (суч. *оселедець;* пор. рос. *селедка, сельдь*), *коропъ* (Інт., 1619, 35) (пор. рос. *карп*); *тараня* (ДНМ, 1756, 340) (пор. рос. *тарань*).

Пам'ятки XVI—XVIII ст. фіксують багато нових назв, переважно утворених на східнослов'янському матеріалі: *зубакъ* (Сл. Лекс., 1642, 158); *бѣлизна* (Т., XVIII, 170); взел риби пять голов *боковнѣ* (1688, 549); риби *иголнѣ* двѣ голови (1753, 549); *крошени* полтретѣнадцат головы (1670, 549); рыбы... *синець, головень* (1804, 550) та багато інших. Поряд з ними фіксуються назви, спільні з іншими слов'янськими мовами, насамперед з польською (*пстругъ/пструкъ* — Сл. Лекс., 1642, 404; 1650, 497), *тунчикъ* (Сл. Лекс., 1642, 126), а також запозичення з тюркських мов (*сазанъ, сула* — М., 1724, I, 119; *судакъ* — МДЛ, с., XVIII, 29; *чабак* — Т. Карт., XVIII), італійської (*сардели* рыба — Сл. Лекс., 1642, 78), з мов народів Прибалтики (*камбала*), з германських мов (*мѣнога*[40]). Деякі з цих назв — неясного походження (*ментуга* — МДЛ, с. XVIII, 5; *чехоня*[41], *севруга, сіомга, талавирка*).

В той час як переважна більшість спільнослов'янських за походженням та запозичених назв риб були семантично непрозорими, іхтіологічні назви, що з'являються на грунті мови української народності, здебільшого мають прозору внутрішню форму. Ці назви мотивуються переважно зовнішніми ознаками, подібністю деяких видів риб до інших об'єктів, а також певними властивостями і рисами, що спостерігалися в поведінці риб або приписувалися їм. На великі розміри або незвичайну форму певних частин тіла вказують, зокрема, назви : *великоокъ* риба (Сл. Лекс., 1642, 266); *зубакъ* рыба (158); *главачь* риба (117); *острогубъ* риба (296); *остроносъ*

---

[40] *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. К., 1977, с. 44.

[41] Існує думка про пов'язаність цієї назви з дієсловом *чесати* (Ф., IV, 354).

(398); *остропискъ* (*писк, писок* «рот») (420); *великоносикъ* риба (266); *великоногъ* риба мо(р)ская (321); риба *многоногая* (297); *стоножица* риба (215). На особливості забарвлення тіла риби вказують назви *бѣлозоръ* рыба (Сл. Лекс., 1650, 431); *золотобровъ* риба (Сл. Лекс., 1642, 294); *златникъ* (121). Деякі назви виникли в результаті асоціативного перенесення на риб назв інших представників тваринного світу: *медведокъ* риба (364); *волокъ* (104) (< *волъ,* пор. суч. *бичок* «невелика головата морська риба» — СУМ, І, 172); *го(р)лица* риба (404); *ящеръ* риба (248) і под.

Зовнішньою подібністю тіла риби до інших предметів мотивуються назви *подкова* риба (Сл. Лекс., 1642, 374); *куля* риба (377); риба *иго(л)ница* то(н)кая и до(л)гая (66); вона ж *иглица* риба (101); *рашпля* риба (355) (*рашпіль* «напилок», пор. суч. *пила-риба* — СУМ, VI, 351); *веретеница* (Сл. Лекс., 1642, 364); *тра(ч)* рыба (344) (*трач* «той, хто пиляє дерево пилкою» — СУМ, X, 241); *ковачъ* риба (420) (*ковач* «коваль»). Якимись особливостями поведінки риб зумовлені, мабуть, такі іхтіологічні назви, як *сикавка* (Сл. Лекс., 1642, 330), *нурокъ* риба (218). Деякі назви риб, зафіксовані в пам'ятках, відображають фантастичні уявлення, почерпнуті з перекладних творів. Це, наприклад, *де(р)жиладия* риба (Сл. Лекс., 1642, 173), вона ж *де(р)желод* (173), *кораблезастановителниця* (289), про яку в іншій пам'ятці повідомляється, що ця «малая рыбка великій корабль прудким бѣгом плывающій по мору задержует» (Т. Карт., XVII). Від загальновідомих у староукраїнській мові слів були утворені назви *кораблъникъ* риба (Сл. Лекс., 1642, 321), *плавникъ* риба (278), *спо(л)ница* рыба (80) та інші, що відображали пов'язані з цими рибами повір'я і перекази.

Давні назви риб, поширених у прісноводних водоймах, у переважній більшості непохідні. Лише поодинокі мали суфіксальну будову (*белуга, плотица, пѣскоръ*). Серед пізніших назв, утворених на грунті староукраїнської мови, суфіксальні утворення складають помітну групу: *мо(д)ренецъ* риба (Сл. Лекс., 1642, 209), *плащка* риба (344), *моро(в)ка* рыба (87), уже згадувані *сикавка, златник, ковачъ, трач, главач, зубакъ, иглица, игольница, стоножица, волокъ, медведокъ*. Префіксальні утворення засвідчені поодинокою назвою *прежува(ч)*.

Багато нових іхтіологічних назв є композитами, утвореними з двох основ — прикметникової та іменникової (*бѣлозоръ, великоωкъ, великоногъ, золотобров, остропискъ, острогубъ, остроносъ*), причому прикметникова основа завжди стоїть на першому місці і несе основне семантичне навантаження; дієслівної та іменникової (*держиладия, небовидь* — Сл. Лекс., 1642, 418); рідше — іменникової та числівникової (*стоножица*) чи прислівникової (*небовишь* — Сл. Лекс., 1642, 109). Трапляються й складені двослівні назви, в яких прикметники, що стоять після означуваного іменника, виконують функцію диференціюючого уточнення: *уго(р) мо(р)ский* — на відміну від звичайного *уго(р), риба многоногая, ли(с) мо(р)ский* і под. Двокомпонентне словосполучення з прикметником у препозиції

мало виразно образний характер (б̃городичина рыба а ин̃ши люде называют еѣ полурыбокъ — Т. Карт., XVIII).

Незважаючи на численність семантично диференційованих іхтіологічних назв, пам'ятки фіксують порівняно небагато похідних від них лексичних утворень. Це слово *щупакъ* (Арх. ЮЗР, 1607, 6/I, 342), яке пізніше спеціалізувалося у значенні «самець щуки», демінутиви *щучка* (М., 1725, I, 206), *сомокъ* (ДНМ, 1740, 275), *бѣлужка, оконіокъ, линокъ, лящикъ* (XVIII) [42], а також утворені за спільною моделлю *осетрина/осятрина* «м'ясо осетра» (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 112; Т., 1760, 479), *белужина* «м'ясо білуги» (Т., 1593, 82), *вызина* «м'ясо в'язя» (1599, 395) (пор. ще спільну з російською мовою лексему *визиґа* — 1759, 278), прикметники (для... *вюнной* ловлѣ — 1740, 494; головы *осятровие* — 1665, 548; с *осетрими* луками — Арх. ЮЗР, 1517, 1/VI, 21).

Узагальнюючою назвою продовжувало залишатися спільнослов'янське *риба (рыба)*, яке служило основою для творення численних похідних лексем. Зафіксовано, наприклад, кілька семантично тотожних агентивних назв: *рибитвъ (рыбытвъ, рыбитвъ)* (УЄ, к. XVI, 192; Пал., 1621, 369; Бер. Лекс., 1627, 110); *рибаръ (рибар)* і *рибакъ* (Сл. Лекс., 1642, 317); *рыболовъ* (АЗР, 1516, I, 55; ЄЛітк., XVI, 23); *рыболовецъ* (АЮЗР, 1638, III, 22); *рыбалка* (23); *рыбнїй товаришъ* (ДНМ, 1725, 162); *рибникъ* (ЛВел., 1720, II, 219). Як видно з контексту, деякі з цих назв могли мати і специфічні відтінки значення: *рибникъ* «торговець рибою» (резникамъ и *рибникамъ* Кіевскимъ торговать в нижнемъ Кіевѣ — 219); *рибаръ* «той, хто розводить рибу в ставку, сажавці» (*рибаръ,* сажавникъ — Сл. Лекс., 1642, 317). Слово *рибникъ* уживалося і як назва штучної водойми для розведення риби: до слова *купель* у складі топоніма *овчаа купель* перекладач Пересопницького євангелія подає глосу *сажавка або рибникъ* (ПЄ, 1556—1561, 359).

Оскільки страви з риби вживалися під час посту, прикметник *рыбный* і його субстантивована форма *рыбноє* мали також семантичний відтінок «пісний, властивий для посту»: теперешни(и) день *рыбны(и)* єсть... святого Бартоломеѧ постъ (Розм., XVI, 47 зв.).

Демінутив *рыбка (рибка)* уживався не тільки в усно-народній творчості (има(и)сѧ *рыбко* малаѧ и великаѧ — К. З., к. XVII, 228), але й у діловому листуванні, в актах (И рѣччка [!] Роменъ... сему ж селу для уловле(н)я *рибки* — ДНМ, 1720, 123; посилаю *рибки* що потроху зобралося — Т. Карт., XVII). Спостереження за життям риб, їх поведінкою лягли в основу багатьох прислів'їв і приказок, зафіксованих у цей період: якъ *рыба* з водою (К. З., к. XVII, 233); треба ходити як *лину* по дну (248); напере(д) невода *рибы* не ловы (262); якъ *рибѣ* бе(з) воды, та(к) че(р)нцу без(ъ) мн(с)тыра (259); гину, умираю, как на сухом пѣску *рыба* (Інт., XVIII, 146); нецвичоныи, яко *рыбы* влекоми, молчатъ (Пал., 1621, 318) і под.

[42] *Горобець В. Й.* Зазнач. праця, с. 45.

Назви плазунів. Назви плазунів досить широко представлені в пам'ятках цього періоду. Як загальні назви для позначення родового поняття фіксуються успадковані з давньоруської мови лексеми *змій* (чол. р.) (Бер. Лекс., 1627, 39; Сл. Лекс., 1642, 80; 1650, 479) та *змія (змія, зміа, змея)* (жін. р.) (УЄ, к. XVI, 199 зв.; Пал., 1621, 821; Бер. Лекс., 1627, 182). Вони ж із уточнюючими прикметниками виступають і як назви окремих різновидів: *зми(й) пе(с)тры(й)* (Сл. Лекс., 1642, 80); *зми(й) во(д)ны(й)* (179); *зми(й) зе(м)ново(д)ный* (120). Як конкретизатори виступають також іменники і описові конструкції: *падалецъ зміи* (Сл. Лекс., 1650, 479); *врете(л)ница, зми(й) слѣпы(й)* (1642, 107); *зми(й) не вредящи(й)* (300). Лексема *змій* зберегла певний відтінок книжності і виступала переважно у творах, написаних високим стилем; лексема *змія* частіше фіксується у поєднанні з розмовно-побутовою лексикою, іноді стилістично зниженою: смрьть заражала яко ядовитаа *змія* (УЄ, к. XVI, 199 зв.); [грѣхъ] той на невѣсту, а тая на *змію* складали (Пал., 1621, 821); велела єй... *змею* убить и изсеч, испекти у хлѣбцах пшеничных с змеиным мясом (Деркач, с. XVIII, 105); *змія* язя, жена зла (Сл. Лекс., 1642, 186) і под. Прикметники, утворені від форм чоловічого і жіночого роду, засвідчуються паралельно, але в контекстах, досить виразно стилістично розмежованих: слѣдъ *зміевъ* (Пал., 1621, 382); кожа *змиева* совлечена (Сл. Лекс., 1642, 348); сіе єсть кушанье с *змеиным* мясом (Деркач, с. XVIII, 106). Тільки у формі жіночого роду засвідчене демінутивне утворення *змийка* (Сл. Лекс., 1642, 83).

Як синонім до загальних назв *змий, змія* вживалося слово *гадъ/идъ* (УЄ, к. XVI, 43 зв.; К. З., к. XVII, 147, 190), яке послужило основою для похідних утворень *гадина* (Бер. Лекс., 1627, 215), *гадюка* (К. З., к. XVII, 263). Подібно до лексеми *змій,* слово *гадъ* у деяких контекстах зберігає відтінок книжності, зумовлений, очевидно, традиційним уживанням його у конфесіональних творах. Слова *гадина* і *гадюка* — стилістично нейтральні — вживалися в науковому і розмовному жанрах: керастъ: *гадина* рогатаа (Бер. Лекс., 1627, 215); *гадина.* Reptilis (Сл. Лекс., 1650, 438); не грѣ(и) *гадюки* за пазухою (К. З., к. XVII, 263); не грѣ(и) ти *гадини,* щобъ тебе не вкусила (Т. Карт., XVII); От *гадини:* ежели *гадина* вкусить, намазать сѣркою з уха (МДЛ, с. XVIII, 32); ежели *гадюка* укуситъ (40).

У староукраїнській писемності XVI—XVIII ст. фіксуються й інші слова, які означають конкретних представників різних видів плазунів, а саме: *верете(л)ница, ужъ* (Сл. Лекс., 1642, 67); пор. паралельне визначення *врете(л)ница, зми(й) слѣпы(и)* (107), де поряд з архаїзованою формою *врете(л)ница* выступає слово книжного вжитку *зми(й),* а повноголосна форма *верете(л)ница* супроводжується поясненням *ужъ*. Аналогічна пара — *зми(й) во(д)ны(й)* (Сл. Лекс., 1642, 179) та *ужъ водяны(й)* (179). Зіставлення цих варіантів дозволяє припустити абсолютний збіг у той час семантики слів *змий* та *ужъ* та їх приналежність до різних стильових шарів

мови староукраїнської писемності. Про це свідчить також заміна слова *змия* в одному із списків словника Є. Славинецького словом *ужъ* (Сл. Лекс., 1642, 130, примітка В. В. Німчука), і зрештою, той факт, що в «Лексиконі...» П. Беринди слово *змій* пояснюється словами *оужъ, гадина,* як більш зрозумілими і властивими для тогочасного мовного вжитку (Бер. Лекс., 1627, 39). Пор. також *аспіда: оужъ* малы(й) ѣдовиты(и)... або *зміа* (182).

У текстах простежується синонімічне зближення назв *оужъ* та *гадина* (коли кого *оужь* а(л)бо *гадина* въкоуси(т) — Т. М., XVI, 52). Позалінгвістичні дані також свідчать про те, що носії староукраїнської мови вживали слово *уж* для позначення ширшого кола представників рептилій, ніж носії сучасної української та російської мов: якъ би вола *ужъ* укусивъ (Кн., 1788, 70); тоежъ лѣкарство служити можетъ и для человѣка, если би бувъ отъ *вужа* укушаній (70); якби кого *вужъ* укусивъ (74) і под. У сучасних східнослов'янських мовах *вуж (уж)* означає лише неотруйну змію.

Виступаючи як різні назви того самого плазуна, слова *змій, змия, гадъ* і *ужъ (вуж)* мали не тільки дещо відмінне стилістичне забарвлення і стильове закріплення, але й по-різному використовувались у переносному значенні. У слова *змий* в образному і переносному вжитку насамперед підкреслювались і виходили на перший план такі приписувані об'єктові властивості, як хитрість, підступність (у зв'язку з чим *змій* був уособленням диявола-спокусника, лукавої нещирої людини), у перекладних текстах — також розум, мудрість. При переносному вживанні слів *гадъ, вужъ* на перший план виступають такі властивості плазуна, які були доступні для безпосереднього спостереження — гнучкість, рухливість (вертытъся *гад(ъ),* як по(р)плиця — К. З., к. XVII, 218), небезпечність (не грѣ(и) *гадины* за пазухою — 263). Навіть у переказі біблійного тексту, де замість слова *змій* вжито *ужъ,* це створіння наділяється не мудрістю, як в оригіналі, а тільки обережністю: будьте жъ осторожними, якъ *ужеве* (Пал., 1621, 886); пор. бѫдѣте мѫдри яко *зміа* (ПЄ, 1556—1561, 16 зв.). Про народнорозмовну сферу звичного функціонування лексеми *оужъ* у староукраїнській мові свідчить і рання фіксація його з протетичним **в** (Кн., 1788, 70, 74) у формі, яка стала нормативною у новій українській літературній мові.

Поряд з лексемою *червъ/червь* (УЄ, к. XVI, 17), що є прямим продовженням давньоруського *чьрвь,* фіксується утворена від неї суфіксальна форма *червякъ* (ЛСам., XVII, 142), відома в усіх східнослов'янських мовах, а також спільна з польською мовою лексема *робакъ/рубакъ/хробакъ* (УЄ, к. XVI, 44 зв.; Сл. Лекс., 1642, 93; Кн., 1788, 65). Вони були синонімічні, як і їх похідні — збірні *червіє* (Сл. Лекс., 1642, 93, 258) або *черво* (106) та *робацтво/робатство/робацство* (УП, 1620, 174; Пал., 1621, 886). Абсолютно синонімічними були й демінутиви *червячокъ* (К. З., к. XVII, 255) та *робачокъ* (Бер. Лекс., 1627, 42). Вони служили для позначення як загального родового поняття, так і окремих представників згаданого розряду тварин. В останньому випадку слова *червъ, робакъ* та їх

деривати виступають переважно з уточнюючими означеннями, що вказують на різновиди цих створінь. Ці означення свідчать про те, що семантичний обсяг поняття, вираженого лексемами *червъ, робакъ,* був значно ширшим і менш чітко окресленим, ніж у сучасній українській мові.

У XVI—XVIII ст. у творах тогочасного письменства *червами* називали і деяких членистоногих (*скорпѣя че(р)въ* — Сл. Лекс., 1642, 364, *стоногъ че(р)въ* — 364, *коник*[43] *червь* — 1650, 460, *кровка, єленецъ червъ* — 446), гусениць і личинок комах (*гуселницю* и иншіе *робачки* забиваетъ попелъ — Кн., 1788, 74; *робаки,* которіи зовутъ волчки, що збоже точатъ зъ середини — 76; *усеница, че(р)въ лозогри(з)ни(й)* — Сл. Лекс., 1642, 417; *шо(л)ковник че(р)въ* — 279; *медведокъ че(р)въ* — 365), літаючих комах, у тому числі й бджіл (*комарѣ че(р)вие* — 337; шумъ ω(т) пчолъ или иныхъ лѣтающы(х) *робачкω(в)* шумъ — Бер. Лекс., 1627, 42), навіть їжаків, жаб (Т. Карт., 1693) та фантастичних саламандр, що ніби жили у вогні (1699).

Для розрізнення численних різновидів черв'яків застосовувалися уточнюючі пояснення при словах *черв, робак* та похідних від них. Це могли бути довільні описові уточнення: *че(р)въ чо(р)ни(й)* под песие(м) язиком (Сл. Лекс., 1642, 260); *че(р)въ, ядущи(й) певгъ* (317); *червие в капустѣ* (329); *червъ древо ве(р)тящи(й)* (395); *червяки чорніе,* а зростом як гусениця (ЛСам., XVII, 142). Численну групу складають двочленні назви, в яких родове поняття *черв, робак* супроводжується прикметниковим уточненням, переважно постпозитивним: *че(р)въ лозни(й)* (Сл. Лекс., 1642, 246), *роба(к) ядовиты(й), че(р)въ единодневны(й)* (180).

Лексеми *червъ* і *робакъ* були абсолютними синонімами, але мали не однаковий стилістичний статус. *Червъ, червіє* були словами книжними, високого стилю, чому сприяло їх традиційне застосування в конфесіональних текстах у переносному значенні: не събирайте собѣ съкровища на зе(м)ли идеже *чръвь* и тлѧ погѫблѧєть (УЄ, к. XVI, 17); *чръвь* неусыпаємый: *робакъ* который непереставаючи точи(т) (Бер. Лекс., 1627, 156). Для народнорозмовної мови властивими були суфіксальні утворення *червяк, червячок,* а також слово *робакъ* і похідні від нього *робачокъ, робацтво,* які широко застосовуються у творах різноманітних жанрів, в тому числі наукових, полемічних, філософських та конфесіональних: тѣло твоє... *робакомъ* зготовано (УЄ, к. XVI, 44 зв.); што свѣт маєт, мѣть может, єст *робацтву* лупом (УП, 1620, 174). Хто що посѣявъ, то *рубакъ* изъѣвъ, и мало що озимины было (ЛСам., XVII, 78); У листу гребу неборачка // Поки найду якого *робачка* (Т. Карт., XVII). Демінутивні форми *робачокъ, червячокъ* широко побутували в усній народній творчості.

Згадуються в пам'ятках цього періоду й дрібні дикі тварини, що здавна супроводжували людей, проживаючи в їх оселях та господарських приміщеннях: *мышъ (мишъ)* (Бер. Лекс., 1627, 185; Сл.

---

[43] В оригіналі помилково *конникъ.*

Лекс., 1642, 275; ЛСам., XVII, 224) і *щуръ* (Сл. Лекс., 1650, 539). Назва *мышъ* з диференціюючими уточненнями вживалася на означення багатьох різновидів тварин, які, можливо, не завжди й належали до того самого виду: *мышъ полѣна* (Сл. Лекс., 1642, 161), *водяная мышъ* (375), *мишъ брита(н)ская* (366), *мишъ и(н)ди(и)ская* (223). Для називання власне хатньої миші поруч з давньою назвою вживається й демінутив *мышка* (К. З., к. XVII, 221, 231), а для одного з різновидів польових мишей наводиться назва *пепелица* (Сл. Лекс., 1650, 480). Від назви *мишъ*, що згодом набула в українській мові оформлення *миша,* була утворена назва кольору *мишастий* (Сл. Лекс., 1642, 253), яка вживалася переважно на означення масті домашньої худоби.

Слово спільнослов'янського походження *щуръ* має досить різноспрямовану семантичну спеціалізацію. У староукраїнській мові, як і в сучасній, воно означало гризуна, а також було назвою виду птахів і риб. У кінці XVII ст. фіксується синонімічна до *щуръ* назва гризуна *пацукъ* (К. З., к. XVII, 191), відома в сучасній українській мові і як діалектна назва поросяти (*пацюк* < *паця* «порося»). Як синоніми, якийсь час виступали слова *нетопыръ* (Пал., 1621, 778; Сл. Лекс., 1642, 284; С., 60—70 рр. XVIII, II, 123) та *кажан/кожан* (Інт., 1-ша пол. XVIII, 100; Кн., 1788, 73). У цьому ж значенні було відоме і слово *лиликъ* (Сл. Лекс., 1642, 122), яке, однак, виступало із поясненням *птица.* Можливо, це була назва також якогось нічного птаха. У подальшому розвитку мови слово *кажан* стало нормативним у літературній мові, *лилик* залишилося у діалектному розмовно-побутовому вжитку (СУМ, IV, 485), а *нетопир* стало спеціалізованим терміном (V, 395).

Слово *жаба* виступало як загальна назва, а окремі різновиди цих земноводних тварин позначалися сполученням видової назви з конкретизаторами-прикметниками: *жаба зе(м)ная* (Сл. Лекс., 1642, 356); *жабы древянїя* (171); *жабы водянїи* (Кн., 1788, 75). У розмовному вжитку потреби в таких уточненнях не виникало: мов у *жабы* очи повилѣзають (Інт., 1-ша пол. XVIII, 106); конѧ кують, а *жаба* ногу пу(д)ставляє(т) (К. З., к. XVII, 229). Назвою одного з різновидів жаб було слово *ропуха:* очернѣлъ, якъ *ропуха* (Пал., 1621, 1041); взяти жабу живу *ропуху* (Кн., 1788, 73). Словотвірно активним було тільки слово *жаба,* від якого засвідчені демінутив *жабка* (Сл. Лекс., 1642, 112), похідне *жабица* (344) (можливо, на позначення жаби-самиці) та похідний прикметник: поки мясо *жабяче* тепле, въ тои часъ лѣпше прикладати (Кн., 1788, 73).

З інших дрібних тварин згадуються *черепаха* (Бер. Лекс., 1627, 36), на означення якої деякий час уживалася і книжна лексема *желвъ* (43), *слимак* (Кн., 1788, 69), *паукъ/павукъ* (Сл. Лекс., 1642, 89; К. З., к. XVII, 191). Від основи останнього слова була утворена іменникова назва *паучина* (Сл. Лекс., 1642, 89; В., 1599, 16) і прикметник *паучинныи* (Пал., 1621, 431). Слово *ящерица* (Сл. Лекс., 1642, 362) наприкінці XVII ст. виступає в іншому суфіксальному оформленні, що стало характерним для української мови: *ящорка*

(Бер. Лекс., 1627, 214; Сл. Лекс., 1642, 119), *ящурка* (К. З., к. XVII, 190). Аналогічного суфіксального переоформлення зазнала і назва *піавица (пявица)* (Сл. Лекс., 1642, 219, 249), засвідчена вже як *пявка* (К. З., к. XVII, 190).

У пам'ятках староукраїнської мови згадуються переважно шкідливі комахи, тобто ті, які завдавали збитків у господарстві, були паразитами домашньої худоби, докучали в побуті (єдиним винятком були *бджоли*). На їх означення виступали успадковані з давньоруської мови слова: *блоха* (Бер. Лекс., 1627, 239; Сл. Лекс., 1642, 338; К. З., к. XVII, 233), *муха* (Пал., 1621, 587; Сл. Лекс., 1642, 275), *комаръ* (Бер. Лекс., 1627, 232; Сл. Лекс., 1642, 337; К. З., к. XVII, 190), *вошъ* (Сл. Лекс., 1642, 304), *моль* (398), *оводы* (К. З., к. XVII, 190), *оса* (Сл. Лекс., 1642, 104), *шершнѣ, слепнѣ* (К. З., к. XVII, 191).

З'являються й нові назви, утворені на слов'янському мовному грунті: *коники* (Сл. Лекс., 1642, 64; К. З., к. XVII, 190), *кобылки* (Бер. Лекс., 1627, 103), *сме(р)доха* (Сл., Лекс., 1642, 122). Окремі комахи мали по кілька назв, з яких поступово переважала якась одна. Так, до назви домашнього паразита *блощица* (< д.-р. *площица*) у словнику Є. Славинецького подається синонім *сме(р)доха* (< *смердіти*), в іншому списку додано ще й російське слово *кло(п)* (Сл. Лекс., 1642, 122, а також примітка упорядника). П. Беринда у цьому ж значенні наводить полонізм *плюсква* (Бер. Лекс., 1627, 217). У пам'ятках XVIII ст. залишається в активному вжитку переважно лексема *блощиця* (Кн., 1788, 62).

Частина назв тих самих комах виступає в різному фонетико-морфологічному оформленні: неповноголосні форми *мравъ* (Сл. Лекс., 1642, 201), *мрави(й)* (374), що ведуть свій початок від церковнослов'янських джерел, та полонізована розмовна форма *мровка* (201; Кн., 1788, 59) виступають паралельно з *муращокъ* (Бер. Лекс., 1627, 66), мн. *мурашки* (55). З XVII ст. фіксується збірне *муравє:* [диявол створив] *муравю* мошку ѣжѣ та(р)каны (К. З., к. XVII, 191); какъ сищещъ *муравю,* оной набери в глек (МДЛ, с. XVIII, 45). Паралельно вживалися на означення тих самих комах слова *мо(л), тля* (Сл. Лекс., 1642, 398).

Коники розрізнялися *по(л)ныє* (Сл. Лекс., 1642, 64), *поющїи* (66) та *саранча/саранчѧ/шаранча* (Арх. ЮЗР, 1618, 4/V, 389; Пал., 1621, 886; Бер. Лекс., 1627, 172). *Саранча* — слово, ймовірно, тюркського походження (Пр., II, 972). Запозиченням з тюркських мов є й слово *таркани* (форма множини), вжите К. Зіновієвим серед назв інших «диявольських створінь». У сучасній мові воно вживається майже в такій самій формі: *тарган, таргани* (рос. *таракан*). Як видно з контексту, у староукраїнський період чітко диференційованими були назви таких зовні схожих комах, як *ше(р)шнѣ, слепнѣ* (К. З., к. XVII, 191), *чмель* (Сл. Лекс., 1642, 104), *труте(н)* (404; К. З., к. XVII, 191), хоча інколи частина з них виступає і як синоніми: *чмѣль, труте(н)* (Сл. Лекс., 1642, 106). За кониками-цвіркунами *(коники поющие)* поступово закріплюється назва *сверщки* (К. З.,

к. XVII, 190). На означення схожих між собою різновидів комах при основних назвах застосовувалися уточнюючі означення — іменники (*шолковица оса* — Сл. Лекс., 1642, 104; *кози(к) муха* — 93) або прикметники (*песіа муха* — 151, *вошъ сви(н)ная* — 170; *воши воловіє* — Кн., 1788, 70; *моліє во(с)ковоє* — Сл. Лекс., 1642, 64; *коники по(л)ниє* — 64) і под.

Більшість назв комах, успадкованих староукраїнською мовою з давньоруської, збереглася і в сучасному вжитку. Стали нормативними тогочасні запозичення з тюркських і окремі назви, що утворилися із спільнослов'янських основ на староукраїнському грунті, часом — з невеликими змінами в оформленні (*муращокъ* — суч. *мурашка*). Поступово вийшли з ужитку старі назви *коха, скніпи (кніпи)*, які вже П. Беринда пояснював за допомогою народнорозмовних слів *мурашки, мшики, комарѣ, блощыцѣ*. Як і назви багатьох інших живих створінь, здавна добре відомих людям, назви комах часто використовувалися в переносному значенні, входячи до складу традиційних порівнянь, народних прислів'їв. Засвідчені вони і в пам'ятках староукраїнської літератури, в тому числі й у жанрах високого стилю: Ано такъ имъ въ томъ спорo, якъ *мусѣ* въ окропѣ (Пал., 1621, 587); О докучлива печаль! Грызеш мене измлада, как *моль* платья (С., 1758, II, 33); *Шершень* есть образ людей, живущих хищеніем чуждаго (к. XVIII, II, 139). У народних прислів'ях особливо популярними були *муха* та *воша*: чує *муха* где струпъ (К. З., к. XVII, 255); я(к) *муха* в(ъ) укропѣ вѣ(р)ти(т)са (159); чужа зна(т) за пазуху во(ш)... залѣзла (255); де(р)жиса чого добро(г)[о] якъ *во(ш)* кожуха (262).

Носіям староукраїнської мови відомі були стадії розмноження комах, на що вказує наявність семантично спеціалізованих назв *гусеница/усеница/гусельниця* (Пал., 1621, 886; Бер. Лекс., 1627, 272; Сл. Лекс., 1642, 105; Кн., 1788, 73); *мотыл(ъ), мотылик* (Сл. Лекс., 1642, 216; Т. Карт., XVIII); *гнида* (Сл. Лекс., 1642, 252; К. З., к. XVII, 258). В окремих випадках, однак, староукраїнські автори вдавалися до описових зворотів (*плод молевъ* — Бер. Лекс., 1627, 239) або використовували функціонально близькі назви з іншої сфери: Тая *саранча* зазимовала на Українѣ, з которои знову *икри* навесну другая народилася (ЛСам., XVII, 56).

Назви свійських тварин. У XVI—XVIII ст. значно розширюється коло представленої в пам'ятках гіпологічної лексики. Як і в пам'ятках попереднього періоду, для вираження загального, семантично недиференційованого поняття уживається стилістично нейтральне слово *конь*. Воно виступає з різноманітними означеннями, які вказують на господарське призначення тварини (*конь єздный* — АЖ, 1584, 107 «верховий кінь», *почтовыхъ коне(й)* — 101); породу (*коней турских* куповати — Пер., 1605—1606, 36); місце в упряжці (*коня... орчикового* — ДНМ, 1728, 190; *коньми цукговими* — АП, 1700, 165; [*кони*]... *почворные* — АЖ, 1584, 101) та ін.

У пам'ятках XVI—XVIII ст., зокрема в судових актах, нотуються численні назви, що характеризують забарвлення (масть) коней.

Поруч з давніми слов'янськими назвами кольорів, вираженими безсуфіксними прикметниками (*белый, серый, сивый, рыжий, гнедый, вороный, половый* і под.), уживаються і назви, запозичені з тюркських мов: *карий, буланий, чалый, бурий* та ін. Деякі з них, у першу чергу запозичені, закріпилися саме як назви кінської масті (часом також масті волів) і стосовно інших об'єктів не вживаються й досі [44]. Для більшої точності визначення масті часто використовувалися і складні назви-композити та описові словосполучення, за допомогою яких передавалися проміжні кольори та відтінки, спосіб забарвлення, відхилення у забарвленні певних частин тіла та ін. [45] Крім забарвлення шерсті, у судових актах часто відзначаються інші прикметні ознаки коней, особливості екстер'єру (*лысий, ко(й)логривы(й), тлустый, косатый*), господарська вартість (*добрый, праве добрый, схоратый, рослый, выхованый* та ін.). У художній літературі та в усно-народній творчості означення, як правило, вказують на вдачу, індивідуальний норов тварини, які асоціюються з психологічними рисами людей: *конь свѣрѣпый, злый, упрямый, норовистый, смирный* та ін.

Поруч із загальною назвою *конь* для вираження диференційованих понять уживалося багато семантично спеціалізованих гіпологічних назв. Так, на означення самиці коня, як і в попередній період, уживається лексема *кобила* (АЖ, 1584, 87; Інт., 1619, 101), а також раніше не засвідчувані *кониця* (Бер. Лекс., 1627, 225; ЛСам., XVII, 144), *лошиця* (АП, 1713, 252), *свѣрѣпа (свирепа, сверепа)* (Арх. ЮЗР, 1542, 6/I, 15; АЖ, 1584, 82). У цьому ж значенні виступають і лексеми *шкапа* та *кляча (клячъ)* (АО, 1578, 59; АЖ, 1584, 103; 1583, 57; Арх. ЮЗР, 1649, 6/I, 555). Однак, оскільки *клячею* називали переважно робочу тварину, яка використовувалась не для парадних виїздів, а у селянському побуті, про що свідчить часте означення при слові *кляча робочая* (АЖ, 1584, 101) або згадки в контексті про інші атрибути — робочу упряж і под. *(кля(ч)* четверо и(з) возами и с пашнею побрали — 1583, 56; взял-е(м) *клячу* з возо(м), з хомутомъ — 47), це слово почало використовуватися в значенні «робочий кінь» без диференціації статі, але з відтінком протиставлення коневі верховому: мѣлъ ему... *коня* албо *клячъ* купить (ДНМ, 1733, 258). На означення упряжного робочого простого коня широко використовувалось і слово *шкапа*. Воно було стилістично нейтральним, як і *кляча*, про що свідчить послідовне використання обох цих слів у юридичних ділових актах: волов тры, *шкапу* шерстю половую при нем же зоставую (АБ, 1637, 14); познал власную свою *шкапу* (1698, 108); *шкапу* вькрали и продали (ДНМ, 1719, 108). Проте потенціальне протиставлення *шкапи* і породистого коня створює передумови для використання цього слова з пейоративним відтінком для негативної характеристики люди-

[44] *Одинцов Г. Ф.* История русских названий лошадей. Автореф. дис. ... канд. филол. наук М., 1970, с. 15—16.

[45] *Горобець В. Й.* Зазнач. праця, с. 25—26.

ни: лѣпшъ бе(з) жоны та(к) собѣ пробувати: неже такую *шкапу* и нецноту де(р)жати (К. З., к. XVII, 106).

На означення коня-самця уживалась, як і в попередній період, лексема *жеребець*. Нотується в пам'ятках і слово *огирець* (ДНМ, 1728, 108), демінутивне утворення від *огир, огер*, п. ogier. Ця назва, не властива іншим східнослов'янським мовам, була спільним для староукраїнської і старопольської мов запозиченням з тюркських мов (тур. ögiur, jogiur — SJPW, III, 705). В обмеженому вжитку це слово функціонує і в сучасних українській та польській мовах. Кастрований кінь-самець мав назву *валах* (АЖ, 1584, 101; В., к. XVI, 31; ДНМ, 1755, 333). А. Брюкнер пов'язує походження цього слова з валахами-пастухами, які в середньовічній Європі були відомі як спеціалісти з кастрування домашньої худоби (Br., 600).

На означення недорослого коня у пам'ятках XVI—XVIII ст. широко використовувалося слово *лоша*, яке стало характерним саме для української мови, хоч інші похідні від цієї основи відомі і в білоруській та російській мовах. Поширеність слова *лоша* на всій території функціонування староукраїнської мови і послідовність його вживання в пам'ятках різних жанрів дає підставу припустити, що воно було відоме носіям староукраїнської мови і в попередній період, хоча документи XIV—XV ст. засвідчують лише *жеребѧ, жребѧ*. Ці слова уживаються і в XVI—XVIII ст. (АЖ, 1583, 57; Сл. Лекс., 1642, 263; К. З., к. XVII, 231), але поступово переважає *лоша*: Побрано... кля(ч) — пѧ(т)... *ло(н)ша(т)* [!] — два (АЖ, 1584, 108); Бил питан Василь... где тое *лоша* взял (АП, 1717, 293); кобила без *лошати* (ДНМ, 1756, 341).

Для означення віку коня вживалися відомі і в попередній період назви, зокрема, *третяк* (и(з) жеребъце(м) с *третяко(м)* — АЖ, 1583, 57), а також *лонщак* (*ло(н)щако(в)* жеребцо(в) и сверепо(к) сорок и три — ЖКК, 1588, I, 139) [46]. Часто використовуються і описові визначення: *свирепъ третеле(т)ныхъ* сорокъ (Т. Карт., 1578); *жере(б)ємъ летъни(м)* (АЖ, 1583, 57); *жеребцо(в) потриле(т)нихъ* — два (1584, 106); *жеребцовъ дорослы(х)* — пѧт (110) і под.

Існували семантично диференційовані гіпологічні назви, що вказували на господарське призначення тварини. Основним протиставленням при цьому було те, призначався кінь для використання в упряжі чи для верхової їзди. *Конь єздный, верховный* (АЖ, 1584, 107; Бер. Лекс., 1627, 128), тобто призначений для верхової їзди, залежно від особливостей алюру мав назви *ступакъ* [47] (АЖ, 1584, 102; В., к. XVI, 31; Сл. Лекс., 1642, 263) або *ступачъка*, залежно від статі (Арх. ЮЗР, 1608, 6/I, 357); *иноходникъ* (1593, 350); *находникъ* (*нахо(д)никовъ* два — АЖ, 1584, 101); *единоходникъ* на *единоходниках* — В., к. XVI, 31); *виноходец* (сѣдлал... *виноход-*

[46] Пор.: *лони, лонись*... прошлого года, в прошедшем году... *лончакъ, лоншакъ*... перегодовалое животное, скотина, особ. жеребя (Д., II, 266).

[47] Пор. *ступак*... кінь, який добре йде ступою (Гр., IV, 222—223). *Ступа*... про спокійну, тиху ходу коня; найповільніший алюр (СУМ, IX, 805).

ца — Деркач, с. XVIII, 121). Коні, використовувані в упряжці, розрізнялися залежно від того, призначалися вони до робочого воза, плуга (*кляча робочая* — АЖ, 1584, 101; *шкапа* — АБ, 1637, 14; *подяре(м)никъ* — Сл. Лекс., 1642, 83) чи до парадного екіпажу, карети (*возникъ* — В., к. XVI, 31). Для дорогих верхових і упряжних коней мала значення й порода. Особливо цінилися коні арабської й турецької порід. Назви їх були здебільшого запозиченнями: *бахматъ* (АЖ, 1584, 90; Сл. Лекс., 1650, 424) — з мови ногайських татар [48], *бадавѣи* (В., к. XVI, 31) — з турецького bedevi «пустельний кінь» (SJPW, I, 81), *дрыкгантъ* (Арх. ЮЗР, 1570, 6/I, 77) — слово неясного походження, у староукраїнську мову потрапило через польське посередництво. Поширеним означенням було двокомпонентне словосполучення *кони турскии* (Пер., 1600—1605, 36).

Для робочих упряжних коней існували різні територіально локалізовані назви, про які П. Беринда подає широку інформацію: *по(д)яремни(к):* помѣстною бесѣдою московски, *меринъ... конь просты(й). лоша(д), самка, простаа кляча* (Бер. Лекс., 1627, 85—86). Про усний шлях запозичення слова *лошадь* свідчить особливість відтворення російської вимови в одній з ранніх фіксацій: *лоша(т),* конь (Сл. Лекс., 1642, 106). Про цілковиту синонімічність слів *лошадь* і *кляча* свідчить паралельний запис розповіді двох учасників однієї події: на ярмарокъ до Воронѣжа *лошадей* продавати водили (ДНМ, 1735, 268), водил *кляч* продавати до Воронѣжа (269).

Деякі гіпологічні назви XVI—XVIII ст. пов'язані з різними обставинами і способами використання коней: *подъездокъ* [49] (АЖ, 1584, 90), *подводникъ* [50] (ЛВел., I, 17) та ін.

Варто також згадати занотовані у пам'ятках слова *лошак* та *лошиця,* утворені на грунті староукраїнської мови. На думку В. Й. Горобця, вони вживались на означення молодих самиць і самців [51]. Але контекст, у якому виступає слово *лошак,* дозволяє припустити, що це слово, як і російське *лошадь,* могло означати коня і безвідносно до його віку: Козакъ, нѣ маючи нѣ зброи, нѣ шишака, Стигаєт татар, бы могл допасти *лошака* (УП, 1622, 323).

Різноманітні семантично спеціалізовані гіпологічні назви становили у староукраїнській мові досить розгалужену тематичну групу. На відміну від російської мови, в якій загальна родова назва *конь,* що переважно означала верхову тварину, у XVI—XVII ст. була замінена найменуванням *лошадь,* на означення передусім упряжної

---

[48] *Одинцов Г. Ф.* Зазнач. праця, с. 18.

[49] Пор. *Подъѣздокъ...* молодая или запасная лошадь, которая иногда, на перемену, ходит в упряжи или под седлом (Д., III, 219).

[50] «Слово *подвода...* обозначало верхового коня, подводимого местными жителями... к гонцам, посланникам и другим служилым людям русского князя... эта подводная повинность существовала на Руси еще до татаро-монгольского нашествия».— *Одинцов Г. Ф.* Зазнач. праця, с. 10. Пор. також «*подводить* лошадей верховых или напоказ; запряженных *подают*» (Д., III, 165). Проте у староукраїнській пам'ятці слово *подводник* виступає у значенні «упряжний кінь, якого подавали селяни урядовим особам».

[51] *Горобець В. Й.* Зазнач. праця, с. 25.

тварини, у староукраїнській мові родовою назвою залишилося слово *конь*, що вживалося на позначення верхових і упряжних коней. Не всі гіпологічні назви, властиві мові XVI—XVIII ст., збереглися у сучасному активному літературному вжитку. Не вживаються слова *свѣрѣпа (свирепа, сверепа), коница, подяремник, дрикгант, бадавѣи, возник, подводник, подездок,* змінився стилістичний статус слів *шкапа, кляча,* які набули пейоративного відтінку. Слова *бахмат, огир, іноходець, ступак* звузили сферу свого функціонування і поступово переходять до пасивного лексичного фонду.

Не всі гіпологічні староукраїнські назви були однаково словотвірно продуктивними. Найбільше похідних лексичних утворень виникло на основі загальної родової назви *конь*. Крім засвідчених у попередній період назв *конюх, конюший,* у пам'ятках XVI—XVIII ст. нотуються слова: *конникъ* «вершник» (Бер. Лекс., 1627, 179); *конница* «кавалерія, кінне військо» (ЛСам., XVII, 225); *конюшня* (ДНМ, 1732, 243; Деркач, с. XVIII, 107); *коновалъ* (К. З., к. XVII, 134); прикметники *конский* (подковъ *ко(н)скихъ* — АЖ, 1584, 76; въ стаины *конской* — Пал., 1621, 670; въ яслахъ *конских* — ДНМ, 1799, 214; морда *конска* —Кн., 1788, 63) та *конный (конныи* жолнѣре —Бер. Лекс., 1627, 156; войска... *конніе* и пѣшие — ЛСам., XVII, 155), субстантивований прикметник *конный* «вершник» (въсадникъ: *конный,* верховны(и), чловекъ на кони — Бер. Лекс., 1627, 22; пя(т)сотъ *ко(н)ныхъ* и такъ много пешихъ — АЖ, 1584, 109).

Засвідчені й утворення від інших гіпологічних назв: хвостъ *кобылѣ(и)* (К. З., к. XVII, 243); стадо *свирепѣе* (Arch. хх. S., 1549, VI, 91); стада *сверепого* поголовя (Арх. ЮЗР, 1579, 1/I, 77). У творах народнорозмовного жанру засвідчені демінутиви *кобилка* (Інт., к. XVII — п. XVIII, 51; К. З., к. XVII, 217), *кобилчина* (Інт., XVIII, 140). Характерно, що найбільш продуктивними були назви, успадковані з давньоруської мови, які без значних змін у семантиці та оформленні продовжують функціонувати і в сучасній мові.

Порівняно мало змінилася лексика на означення великої рогатої худоби. Давня східнослов'янська назва *корова* часто виступає в пам'ятках XVI—XVIII ст. з уточнюючими означеннями: *коро(в) до(й)ны(х)* десеть (АЖ, 1583, 67); *до(й)ныхъ коровъ* три(д)ца(т) пя(т) (1584, 101); *коровъ телятных* три (ДНМ, 1733, 267); *яловая корова* (К. З., к. XVII, 68) і под. Інколи уточнення виражено не прикметником, а описово — прийменниковою конструкцією з іменником *теля (телята):* взято... *коро(в)* чотыри, ис *теляты* (АЖ, 1584, 109); суд наказал, абы Миско отдал... *корову с телям* перистую (АБ, 1638, 25); *коров* пять *чабаних* [?] *с телятами* (АП, 1733, 563). Поруч з апелятивом *яловиця* «корова , яка ще не приводила теляти» (Арх. ЮЗР, 1551, 8/V, 65; АО, 1579, 62; Пал., 1621, 1128; ДНМ, 1753, 327), з'являється суфіксальний варіант *яловка (ялувка),* що згодом став нормативним в українській мові (суч. *ялівка*): корову єдну и *ялу(в)ку* (АО, 1614, 137).

Поняття «самець корови» виражають апелятиви *бикъ (быкъ)* (АЖ, 1584, 108; Бер. Лекс., 1627, 159; АБ, 1697, 105) і *бугай* (К. З.,

к. XVII, 213; Інт., 1736—1737, 122). Про наявність цих слів у попередній період свідчили похідні від них топоніми та антропоніми. В той час як запозичене з тюркських мов слово *бугай* означало тільки самця-плідника, слово *быкъ* такої чіткої семантичної спеціалізації не виявляло, хоч у текстах *воли* і *бики* часто вживаються окремо: *воловъ* три, *быковъ* два, коровъ чотыри (Арх. ЮЗР, 1570, 6/I, 73). Здебільшого протиставлення *волъ* — *быкъ* використовувалося у значеннях «дорослий самець, привчений до роботи» і «молодий самець, не привчений до роботи», що видно з контексту, де при переліку волів і биків у назвах останніх виступають уточнюючі прикладки: *воловъ* — десе(т)... *быковъ-третяковъ* — пя(т) (АЖ, 1584, 107); *воловъ* — ѡсмъ... *быковъ неуковъ* — девѧт (108). Про це ж свідчить і семантично спеціалізована назва молодої тварини, похідна від *бикъ* — *быча, бычатко* (АО, 1614, 137; Інт., 1736—1737, 140).

Назва кастрованого самця корови *волъ (вулъ)* виступає як стилістично нейтральне загальновживане слово. З контекстів видно, що воли використовувались як робоча тяглова худоба, запрягалися до плуга, воза, іноді навіть до екіпажів (АЖ, 1583, 63; Арх. ЮЗР, 1611, 6/I, 379; ЛСам, XVII, 152; ДНМ, 1755, 334). У зв'язку з цим слово *волъ* часто виступає з означеннями *робочий* (Арх. ЮЗР, 1570, 6/I, 73; ДНМ, 1753, 327; Кн., 1788, 68), *ѡремый* (АЖ, 1583, 67), у складі стійкого словосполучення *плуг волов* (ЛСам., XVII, 99, пор. у конфесіональному тексті XV ст. *соупругъ воловъ* — Ч. 1489, 87). Оскільки віл ставав повноцінною робочою силою лише після досягнення трирічного віку, суттєвою в документах була вказівка на вік і господарську виучку тварини. Крім уточнюючих прикладок *третяк, неоукъ*, що виступали при апелятиві *быкъ*, уживалися й більш загальні визначення із словом *волъ: волу(в) молодику(в)* пару (АО, 1614, 137).

У розмовно-побутовому жанрі функціонував демінутив *воликъ* (Пал., 1621, 1198; Інт., XVII, 88). Широко використовувана в господарстві тварина, віл стає популярним персонажем народних прислів'їв і приказок: По двѣ не лупе(т) шкуры z *вола* (К. З., к. XVII, 241); z сномъ я(к) z *воло(м)* борисѧ, а рано встава(т) не лѣнисѧ (265); Познає(ш) я(к) чо(р)ны(и) *волъ* на ногу наступи(т) (242). Зафіксовані в цей період влучні й образні порівняння, в яких фігурує віл (хо(ч) *вола* зѣжъ — 245, ждетъ якъ *волъ* ѡбуха — 224, якъ *волъ* лизнувъ — 260), функціонують і в сучасній українській мові як традиційні засоби експресивної виразності.

Поняття «маля корови» виражалося за допомогою кількох назв. Це було успадковане з давньоруської мови слово *теля* (є(д)но *телѧ* — АО, 1599, 62; корову... с *телямъ* — ДНМ, 1704, 30; упрямоє *телѧ* вовку коры(ст) — К. З., к. XVII, 250) і похідне від нього, утворене вже на українському мовному грунті, нове суфіксальне утворення *телятко* (мѣскоє *теля(т)ко*, я(к) сѣлскоє дытя(т)ко — 233), а також похідне від слова *быкъ* утворення *бича (быча(т)* двоє прези(м)ку(в) — АО, 1614, 137; не руште *бичати* — Інт., 1736—

1737, 140). На означення теляти торішнього приплоду широко використовувалась семантично спеціалізована назва *ѡзимокъ* (АЖ, 1584, 101 та ін.). Занотовано й варіанти у іншому префіксальному оформленні: быча(т)... *прези(м)ку(в)* (АО, 1614, 137); далем корову з *назимком* (АП, 1696, 111); *назимковъ* два (ДНМ, 1744, 306). Вік недорослих тварин уточнювався також за допомогою означень-прикметників: телятъ *сеголѣтних* двое (Арх. ЮЗР, 1611, 6/I, 379); коровъ чтири, з коих двѣ з телятами *сеголѣтними, ...* телятъ *торочних* трое (ДНМ, 1747, 316).

У конфесіональній літературі і в творах, писаних високим стилем, уживаються церковнослов'янізми *телѣцъ (теле(ц)* сѧ розоумѣеть снъ бжїй — УЄ, к. XVI, 5 зв.), *юнецъ* (С., 80-ті рр. XVIII, I, 240). У «Лексиконі...» П. Беринди вони пояснюються за допомогою народних українських форм: *юнецъ: быкъ молодикъ; юница: теличка,* ѡ тре(х) лѣ(т) (Бер. Лекс., 1627, 159); *телецъ: телѧ єднолѣтокъ* (167). Лексеми *телиця, теличка* широко представлені в ділових документах (АП, 1714, 259; ДНМ, 1723, 150). Продуктивними були тільки давні спільнослов'янські назви, від яких засвідчені похідні лексеми, переважно відносні прикметники: кровїю *те(л)ѧчею* (УЄ, к. XVI, 23 зв.); чобот простих двѣ парѣ *яловичних* чорних (АП, 1699, 158); чоботы *яловичие* (ДНМ, 1738, 271); шкурка *телячая* нечинена (305). Засвідчені й нові агентивні назви: *коровникъ* «наймит, який доглядає корів» (ДНМ, 1740, 282); *телятникъ* (в двоихъ с *телятникомъ* Яремою — 287), *бичкаръ* «пастух биків» (М., 1745, IV, 11).

З усіх назв великої рогатої худоби найбільш продуктивним у словотвірному відношенні було слово *волъ*. Крім прикметника *воловий* (*воловоє* ярмо — Бер. Лекс., 1627, 17; шкуръ *воловихъ* — ДНМ, 1748, 318), у пам'ятках XVI—XVII ст. занотовані похідні від основи **вол-** утворення *поволовщина* «вид податку» (ЛСам., XVII, 47); *волина* «воловина, яловичина» (Тіт., 1622, 49), а також композити: *волопас* (Бер. Лекс., 1627, 196), *вълоед* (В., к. XVI, 38) та деякі інші.

Для вираження збірного загального поняття «велика рогата худоба» продовжують використовуватися слова *быдло, товар, скотъ,* а також похідне від останнього збірне *скотина.* Не фіксується в цьому значенні *добытокъ,* але помічається тенденція до вживання у значенні «велика рогата худоба» слів *статок, худоба,* які мали до того ширший семантичний обсяг. Слово *быдло,* як і в пам'ятках попереднього періоду, виступає переважно у значенні «велика рогата худоба»: *быдла...* его власного... то есть меновите: воло(в)... ѡремыхъ... а коро(в) до(й)ны(х) (АЖ, 1583, 67); *быдло* моє... то є(ст) воловъ рыжи(х) — пя(т), а ѡдного вола рябого (1584, 125); стацѣи незмѣрныє брали, кони, *быдло* и овцы (ЛСам., XVII, 80). Однак семантичний обсяг цього слова з часом поширюється, межі його стають менш чітко окресленими. Так, перераховуючи пограбоване *быдло дворное,* писар називає не лише «воловъ... коро(в) ... до(и)ныхъ, яловы(х) коровъ... яловиц», але й овець (АЖ, 1584, 110).

Як видно з контексту більшості пам'яток, семантика слова *бидло* у староукраїнській мові виявляла тенденцію до поширення, до означення різних видів свійських тварин. Одночасно намічається і використання цього слова у функції зневажливого називання людей. Обидва ці процеси у староукраїнський період не були завершені. *Бидло* у значенні «худоба, велика рогата худоба» залишилося в сучасній мові в обмеженій сфері застосування (у говорах), набувши натомість виразно пейоративного забарвлення у застосуванні до людей.

Слово *скотъ* у XVI—XVIII ст. виступає у значенні «велика рогата худоба» з відтінком одиничності і як збірне поняття. З відтінком одиничності воно уживається переважно в текстах високого стилю, а також тоді, коли цей стиль пародіюється (От-так ти того, брате, дури знишка, *скота* — Інт., 1736—1737, 137). У збірному значенні це слово наявне в ділових документах: *скотомъ* сотниковимъ випасено овса на десять копъ (ДНМ, 1755, 333). Проте, як видно з контексту, слово *скот* у XVI—XVIII ст. потребувало уточнення і вживалося у стійкому сполученні *скот рогатой* (АП, 1738, 378) або виступало у суфіксальному оформленні: по чужих хуторах туляючися, всю *скотину* свою запропастилъ (ДНМ, 1725, 164). К. Зиновіїв пояснював слово *скотъ* більш зрозумілим для його сучасників виразом *рогаты(и) това(р): Ското(м)* праве *рогаты(й) това(р)* сѧ называетъ: то є(ст) волове кравы, тако повѣдаєтъ (К. З., к. XVII, 168).

Слово *товаръ,* як і в попередній період, зберігає два значення, які вже далеко розходяться між собою: «велика рогата худоба» і «всякий об'єкт торгівлі, купівлі-продажу». Контекст здебільшого чітко увиразнює значення, яке є актуальним у відповідній ситуації: розного *товару* купеческого: суконъ аглицки(х), матерѣ(й) дороги(х), баве(л)ницъ, хустокъ, басамановъ (ДНМ, 1719, 94); Собака на сѣнѣ лежачи, ни са(мъ) не ѣст(ъ), ни *товаровѣ* не даєть ѣсти (К. З., к. XVII, 245); вигонячи волы нши зъ города, кляла тот *товар* прикрими словами и бранила (ДНМ, 1733, 264); щоби *товаръ* збожа от дороги не ззѣдавъ (Кн., 1788, 76). Проте і слово *товаръ,* подібно до слів *бидло* і *скотъ,* часто виступає з означенням *рогатий: товару рогатого* — 70 (ДНМ, 1728, 187); *товару рогатого* пятнадцятеро (1755, 332); *товару рогатого,* воловъ и коровъ, при стадѣ *молодого товару* четверо (1733, 267). Із словом *товаръ* вживається і уточнююче означення *робочий: товар робочий* мои вперся въ ѡгород (263).

З тексту ділових документів видно, що слова *бидло* и *скотъ* поступово витіснялися словами *товаръ* і *статокъ,* хоча останнє здебільшого виступало у більш загальному значенні «уся домашня худоба»: Нехай ваши волики, козки, козенятка І ввесь ваш *статочок* здоров і ягнятка! (Інт., XVII, 88). З описів, де на означення поняття «майно, власність» виступають синонімічні лексеми *имѣньє* (ДНМ, 1728, 187), *пожитки* (1747, 312), *речи* (АЖ, 1584, 79), *субстанцѣя* (ДНМ, 1728, 187), *худоба* (1708, 33), видно, як значення останнього слова поступово звужується. Первісне значення

цього слова «бідність», «нужда» (< *худъ* «малий, дрібний, поганий»), а на означення майнової власності воно використовувалось з табуїстичних міркувань (Вr., 186). Поступово слово *худоба* починає застосовуватися у значенні «майно, багатство» в першу чергу для називання домашніх тварин: показувал реєстр, колко *худобы* по смерти Тымка, тестя его, так коней, волов, сукман, шапок зосталося (АП, 1684, 22); реестръ, сколко забрала *худоби* пнѣ олшанская... напрод коней четверо. Воловъ пару, и корову. Двоє колес, и хомутов три (ДНМ, 1722, 133). Але процес семантичної спеціалізації слова *худоба* у значенні «домашні тварини» у староукраїнській мові остаточно не завершився. Протягом усього XIX ст. і в сучасній українській мові слово *худоба* зберігає і значення «майно» [52].

Для вираження загального поняття «домашня тварина» з відтінком одиничності у пам'ятках XVI—XVIII ст. вживалося відоме і в попередній період слово *животина,* яке, однак, здебільшого означало тільки велику рогату худобу (а хто бы, *животину* маючи, коня не державъ — Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 602), а також похідні утворення від слів *бидло—быдля* (daiet po płeczku od każdoho *bydlaty* — 175; жадного *быдляти* — 1563, 6/I, 44; пасъ *бидлята* не подалецъ — АП, 1696, 519) та *бидлина* (злонра(в)но(и) *би(д)лины* — К. З., к. XVII, 165), *скотъ — скотына* (Книжиця для господарства, указующая, якъ ратовати въ хоробахъ всякую *скотину* — Кн., 1788, 59), *товаръ — товарина* (тое зачувши, *товарина* не пойде въ пашню чрезъ дорогу — 76; не тѣлки нам, але и *товаринѣ* шкодить — Інт., XVIII, 187), *статокъ — статчина* (ω зло(и) *ста(т)чинѣ,* або те(ж) ω товаринѣ — К. З., к. XVII, 165). Наявність багатьох паралельних назв для вираження того самого важливого господарського поняття свідчила про специфічний характер номінації, властивий для даної групи лексики, при якому переважали слова семантично диференційовані і спеціалізовані, а не абстраговано узагальнені.

Крім засвідчених у XIV—XV ст. назв *свиня* та *вепръ,* у пам'ятках XVI—XVIII ст. широко представлено апелятив *порося* (АЖ, 1584, 101; К. З., к. XVII, 89; ДНМ, 1728, 196), часом — у польському фонетичному оформленні — *прося* (Інт., 1619, 17; Сл. Лекс., 1642, 322). На означення поросяти вживалося також слово середнього роду *свиня:* одно *свиня* прибилъ, але мъ до смерти оного *свиняти* не забилъ (Т. Карт., 1565). Недоросла свиня мала назву *подсвинокъ* (Отдалъ... *подсвинка* — АБ, 1638, 25; далем... *подсвинка* — АП, 1696, 111). З XVII ст. нотується запозичена з тюркських мов назва самця свині *кабанъ* (*кабанув* два кормних — АП, 1691 [?], 81; *кабанов* кормних — 1699, 157). У діаріушах першої половини XVIII ст. виявлено апелятив *кнуръ* [53].

У ділових документах назви дорослих тварин здебільшого супроводжуються уточнюючими означеннями, які характеризують їх

---

[52] Словник мови Шевченка. К., 1964, т. 2, с. 558; УРС, VI, 364; Лис., 226.
[53] *Горобецъ В. Й.* Зазнач. праця, с. 22.

стан за важливими з господарської точки зору ознаками: *свине(и)* велики х), *поро(с)ны(х)*... потравили (АЖ, 1583, 59); *вепро(в) третяко(в)* трои(х) (59); *вепровъ ко(р)мныхъ* три(д)ца(т), *некормны(х) вепро(в)* се(м)деся(т) (1584, 101); *вепровъ дорослы(х)* — два(д)цать (114); мають отдавати *кабанов кормленних* полтретянадсять (АП, 1699, 157); *свиней надворны(х)* трое (ДНМ, 1747, 316).

Від усіх назв дорослих свиней і лексеми *порося* утворювалися за допомогою суфікса **-ина** слова із значенням «м'ясо»: *веприна,свинина* (Сл. Лекс., 1642, 250); сви(н)ное мясо, *свинина* (313); Да не я(ст) [хворий] *свининѣ* (Т. Карт., XVII); добра з саламахою по(д)часъ *кабанина* (Тіт., 1622, 49); не хочеш исти *кабанини* (Інт., 1736—1737, 129); нема *поросятины* (XVIII, 143). Особливо продуктивним у словотвірному відношенні було слово *свиня,* яке стало основою для багатьох похідних: агентивних назв *свинаръ* (Т. Карт., 1729) і *свинопасъ* (К. З., к. XVII, 241), назви приміщення *свинарня* (Т. Карт., 1698), прикметників *свиный* (мяса *свине(г)*[*о*] — АЖ, 1584, 108; стадо *свиноє* — ЄЛітк., XVI, 46; зъ... потрохами *свинными* — Пал., 1621, 1094) і *свинячий* (Т. Карт., XVIII), прислівника *свински* (В., к. XVI, 22) і под. Від інших назв дорослої тварини, крім похідних іменників із значенням «м'ясо», занотовані також похідні відносні прикметники: *вепрови(й), сви(н)ни(й)* (Сл. Лекс., 1642, 322); жолчъ *кабаняча* або *свиняча* (Т. Карт., XVIII).

Як і в попередній період, паралельно виступають синонімічні назви *песъ* і *собака.* Щоправда, у конфесіональному жанрі і в творах, писаних високим стилем, використовується переважно слово *песъ:* не слоу(ш)на рѣ(ч) взѧ(в)ши хлѣ(б) оу дѣтїй и дати *псомъ*... але вж(д)ы и *пси* ядѧ(т) ѡдробины которїи падаю(т) столо(в) господаро(в) и(х) (УЄ, к. XVI, 186); и якъ *песъ* скарбу стережетъ, самъ его не розхищаетъ и хотящимъ розхищати забороняетъ (Пер., 1600—1605, 34). У ділових документах уживаються обидва апелятиви: вепро(в) третяко(в) тро(х)... *псами* пощва(в)ши [!], и потравили до (с)ме(р)ти (АЖ, 1583, 59); ки(ш)ки у болото утоптание, *пси* вина(и)шли и по полю волочили (ДНМ, 1723, 156); пор.: такъ я... крилемся еще тамъ... бо панъ стоялъ на ґанку и *собаки* брехалы (ДНМ, 1717, 93); зати(мъ) что такие *собаки,* что мало людя(м) мимо дво(р) проходу пускаю(т) (1731, 232); Да борошно и сало, в коморѣ... ѡставивши, *собаками* стровили (1732, 245). Цілком рівноправними виступають ці назви і в народних прислів'ях та приказках, зафіксованих у XVII—XVIII ст., пор.: во(л)но *ѱови* и на б͠га брехатъ (К. З., к. XVII, 62); *ѱи* пота(и)ные часомъ в кого бываютъ (170); Во(л)но *собацѣ* и на б͠га брехати (217); Пота(и)ного *собаки* го(р)шъ треба боятисѧ (242).

Від слова *пес* були утворені прикметники *псий* (от *псих* пастырев — В., к. XVI, 36; *ѱюю* личину — К. З., к. XVII, 105; *псяя* бородо — ДНМ, 1716, 85) і *пескій* (*пескій* сину —Інт., XVII—XVIII, 54), засвідчений навіть у суто розмовній оказіональній формі найвищого ступеня — *перепескій* (Інт., XVII—XVIII, 54). Утворюється також дієслово *псовати* із значенням «завдавати шкоди, шкодити,

робити непридатним для користування» і под.: щоби овец [вовки] не *псовали* (Інт., 1619, 35); Гробу Христового трупами не шкарадили и нѣчого въ немъ не *псовали* (Пал., 1621, 777); Лихи(и) доброму *попсує* (К. З., к. XVII, 233); а рѣка юже почала *псоватися* — наступовало тепло (ЛСам., XVII, 95); щобъ миши не *псовали* збожа въ стогахъ (Кн., 1788, 76). Полонізм *псотити* (ЛСам., XVII, 80) не набув поширення.

Від основи **собак-** похідних утворень засвідчено менше. Це прикметник *собачий* (съ голоду Конские мяса и *собачие*... ѣли — ЛСам., XVII, 224; саломъ *собачимъ* або лисячимъ шмаруй — Кн., 1788, 65) та оказіональний іменник *собачина* «собаче м'ясо» (Я б и сам топерь натребався хотъ *собачины,* Коли нема поросятины альбо солонины — Інт., XVIII, 143).

У зв'язку з розвитком мисливства (заняття вже не стільки промислового, скільки престижно-розважального), у пам'ятках XVI—XVIII ст. представлена розгалужена кінологічна номенклатура — назви різних порід мисливських собак. Серед них наявні полонізми *выжелъ* (< *вити* — Br., 640) (АЖ, 1584, 120) та похідні від нього *вижелокъ* (Деркач, с. XVIII, 134) і *вижлята* «цуценята цієї породи» (133), *окгаръ/ѡгаръ* (< *горіти,* назва пов'язана з чорною, «підпаленою» мастю — Br., 375) (АЖ, 1584, 120; Сл. Лекс., 1650, 531), *кундысъ* «пудель» (В., к. XVI, 31), а також давня спільнослов'янського походження назва гончого пса *хортъ* (АЖ, 1584, 120; В., к. XVI, 31; ЛСам., XVII, 4). Нове утворення-композит *вовкодавъ* уперше засвідчується як особова назва (ДНМ, 1724, 160). На означення собаки-самки і як лайливе слово уживається лексема *сука* (Інт., 1736—1737, 105; ДНМ, 1710, 48), на означення маляти — *щеня (сщеня)* (К. З., к. XVII, 247; Кн., 1788, 72) та (лайливе) *щенюкъ* (Т. Карт., XVIII). Хоча у господарському порадникові XVIII ст. і декларувалося, що «пси въ господарствѣ потребніи суть» (Кн., 1788, 72), уся кінологічна номенклатура, включаючи й назви порід собак, образно і в переносному значенні використовувалася з виразною пейоративною настановою, і навіть експресивно нейтральні назви *песъ* та *собака* служили для характеристики негативних людських рис: Якъ панъ *собака,* такіи тепе(р) и войти настали (ДНМ, 1724, 158); Як *собаки,* усе похватали (Інт., XVII, 90); Борода я(к) у спса, а зубы якъ у *собаки* (К. З., к. XVII, 215) і под.

Ширшим, ніж у пам'ятках попереднього періоду, є коло засвідчених назв домашніх птахів. У загальному значенні «домашні птахи» уживалося в цей час слово *дробина* (АП, 1699, 157). Як родові назви виступали (у формі множини) давні слов'янські слова *кури* (троє *курь* — АО, с. XVI, 46; АЖ, 1584, 76; К. З., к. XVII, 228; Кн., 1788, 77), *гуси* (АО, 1576, 55; АБ, 1638, 26; ДНМ, 1744, 305), від яких були утворені сингулятиви *курка* (К. З., к. XVII, 258; Інт., 1736—1737, 130) і *курица* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/І, 178) та *гуска* (Сл. Лекс., 1642, 120; К. З., к. XVII, 242; АП, 1716, 288). Успадкована з давньоруської мови назва *утка* (АП, 1716, 288; ДНМ, 1733, 267) виступає поряд з новою назвою *качка* (Сл. Лекс., 1642, 82; АП,

1699, 157). Новою назвою є також *индикъ* (Сл. Лекс., 1642, 266; Т. Карт., XVIII), паралельно виступають і двокомпонентні описові словосполучення *индийский кур* (В., к. XVI, 26), *петуха индейского* (Т. Карт., XVIII). Серед домашніх птахів згадується і *пава* (Арх. ЮЗР, 1590, 6/V,206; Сл. Лекс., 1642, 266).

На означення самців домашніх птахів здебільшого використовувалися семантично спеціалізовані суплетивні лексеми. Особливо багато назв виступало на означення самця курей: *пѣве(н)* (Бер. Лекс., 1627, 174); *пѣвень курячї(и)* (197); *пѣтель* (174; Сл. Лекс., 1642, 206); *кокошъ* (УЄ, к. XVI, 167; УП, 1622, 335; Сл. Лекс., 1642, 206); *когутъ* (Бер. Лекс., 1627, 174); *кочетъ* (Сл. Лекс., 1650, 461); *петухъ* (Бер. Лекс., 1627, 199; Т. Карт., XVIII); *каплунъ* «кастрований півень» (АЖ, 1584, 76; УП, 1622, 335; Сл. Лекс., 1642, 112). У «Лексиконі» П. Беринди різні назви півня коментуються щодо їх територіальної локалізації. Як видно з коментарів, на початку XVII ст. лексема *когут* переважала у західноукраїнських говорах, *пѣвень* — у говорах Правобережжя, зокрема Волині, а в білоруських і сусідніх з ними українських говорах — *петухъ* (Бер. Лекс., 1627, 199). У цьому значенні зрідка вживалась і стара давньоруська назва *коуръ* (В., к. XVI, 26; Сл. Лекс., 1642, 147; 1650, 461).

Назва *кокошь* у конфесіональних творах інколи вживалася і на означення квочки, курки-самки: хотѣлъ єсми съобрати сны твои, яко к *кокошь* из(ь)бирає(т) коур(ь)чата свои по(д) крилѣ (ПЄ, 1556—1561, 100); яко *коко(ш)* дѣти свои збїрає(т) по(д) крила (УЄ, к. XVI, 167); Єдина вдова мѣла *кокош* так плодную, которая щодня по яйцу єй зносила (Байки, 1671, 119). Загальне значення «курка» безвідносно до статі засвідчено й у похідній назві дикої пташки *кокошка болотна* (Байки, 1676, 122). Проте семантична спеціалізація слова *кокошъ* мала більше виявлену тенденцію до позначення самця курки. Не випадково у тексті Пересопницького євангелія є глоса, яка пояснювала вжите у притчі слово *къкошь* зрозумілішим для переписувача (і читача) словом *коурица* (ПЄ, 1556—1561, 283).

Самець качки послідовно називався *селезень* (АП, 1716, 287). Не була суплетивною тільки назва самця екзотичного птаха — *павъ* (Сл. Лекс., 1642, 303). Оскільки родова назва *индикъ* асоціювалася з самцем, від цієї ж основи були утворені назви для самки цього птаха: *индичка* (Сл. Лекс., 1642, 266; Т. Карт., 1646) та *индика* (пану судьи дано *індику* — Т. Карт., 1754). Від основи родової назви досить пізно було утворено і назву самця *гусак,* яку фіксують діаріуші XVIII ст.[54] Недорослі птахи позначалися переважно назвами у формі множини: *курчата* (ПЄ, 1556—1561, 100; Інт., 1619,46), *утята* (ДНМ, 1733, 267) чи *утенята* (1740), *индичата* (Т. Карт., 1646, 1758), *гусята* (1751) чи *гусенята* (1740) [55]. Множинна форма *утята* виступала і як родова назва: *гуси, кури, утята* щоденно било бют уночи (АП, 1714, 269); *утятъ* стрѣляти хожували (ДНМ, 1714, 67).

[54] *Горобець В. Й.* Зазнач. праця, с. 22.
[55] Там же, с. 21.

Назви домашніх птахів були досить продуктивними. У пам'ятках нотуються демінутивні утворення (*качечка* — Сл. Лекс., 1642, 82; *уточку, курачку* — Інт., XVII, 86, 87), відносні прикметники (*курячии/курачий* — Т. М., с. XVI, 52; Бер. Лекс., 1627, 197; Кн., 1788, 63; *качечи(й)* — Сл. Лекс., 1642, 82; *гусячий* — Кн., 1788, 59 і *гусий* — Сл. Лекс., 1642, 84; *пѣвнєво* пѣньє — Бер. Лекс., 1627, 104; *павий* — Сл. Лекс., 1642, 303). Крім загальномовних лексичних утворень *курникъ* «приміщення для курей» (Арх. ЮЗР, 1690, 6/I, 206), *кокошене* «кукурікання», перен. «задерикуватість» (В., к. XVI, 73), у полемічному жанрі творилися й індивідуальні неологізми, утворені на основі назв домашніх птахів (В., к. XVI, 38).

Засвідчені в пам'ятках XVI—XVIII ст. назви домашніх птахів здебільшого функціонують і в сучасному вжитку. У випадках наявності багатьох синонімічних назв відбувся перерозподіл сфер їх уживання. Так, у літературному вжитку нормативними стали *півень, качка*, а *когут, кокош, утка* залишилися в територіальних говорах.

ЗМІНИ У СФЕРІ ПОБУТУ І ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ У СЛОВНИКУ

§ 41. Продукти харчування, страви, прянощі, напої і пов'язані з ними поняття. Серед назв продуктів харчування виділяються лексичні групи, пов'язані із рослинництвом та рибальством. Молоття, квашення, сушення, соління — головні способи переробки рослинних плодів, що знайшли відображення в лексичному складі пам'яток. На фоні назв національних кулінарних виробів вирізняються слова на означення нових реалій, які з'явилися в побуті заможного козацтва і старшини у зв'язку з пожвавленням торговельно-економічних і культурних зносин України з Росією та державами Західної Європи. У цій функціональній підгрупі, крім назв, пов'язаних з продуктами переробки зерна, представлена лексика на означення мучних виробів, овочів, фруктів, прянощів, страв і напоїв.

Продукт, який одержують при подрібненні зерна млиновими жорнами, у джерелах XVIII ст. іменується двояко: *мука* і *борошно*. Обидва терміни на Лівобережжі рівноправні у слововжитку, незважаючи на те, що другий є порівняно новим в українській літературній мові цього періоду. Слово *борошно* і старослов'янський варіант *брашьно* продовжують вживатися з широкою семантикою «їжа, харчові припаси», проте семантика «мука» переважає. В одному і тому ж контексті слова *мука* і *борошно* могли вживатися паралельно: Овса осмачок три. Житного *борошна* осмачка. *Муки* гречаной три четверики. *Муки* пшеничной три четверики (АП, 1691, 83).

Слово *крупа* у пам'ятках XVIII ст. вживається у формі pluralia tantum і має сучасне термінологічне значення: ... мука, *крупи* покупали(с) (ДК, 1729, II, 21). Дрібні крупи позначає демінутивна назва *крупци* (М., 1742, VI, 56); пор. ці слова в супроводі означень: *крупи гречаніє* (1732, III, 246—247); *крупи пшеничніє* (1742, VI, 74); *крупи ячніє* (1754, VIII, 218 зв.). Пересіяна мука зветься *сѣяна*

(М., 1757, IX, 59 зв.), *ситна* (1761, 185 зв.) або *шеретована* (1750, VIII, 105 зв.). Прикметник *шеретований* зазнав метатези, тобто виник від первісної форми *решетований* (пор. у російській мові XVIII ст. *решотний* «просіяний крізь велике сито» — Родде, 1784, 325).

Поняття «розчинити борошно рідиною, зробити з нього тісто» передавалося словом *замѣсить*, а процес замішування квасної запарки борошном позначається дієсловом *учинить* (М., 1739, IV, 252). Звуження семантики слова *учинить* у відповідних контекстах у зв'язку із спеціалізацією як терміна кулінарії — характерний шлях його дальшої еволюції в лексичній системі української мови. Маса, із якої випікають хліб, має назву *тѣсто* (1726, II, 59).

У хлібопеченні використовувалися *дружчи* «дріжджі» (1726, II, 100). *Тѣсто* може *сходыти* (Марц., XVIII, 245), *подойти* (246). Рідко замішане учиняне тісто, що легко сходить,— *дѣравее тѣсто* (249). *Тѣсто* — назва борошняної страви: Колі рыбы достанемо; В тоїм горщику зваремо; А в тоїм ся зварит *тисто* ... (Інт., 1619, 35). З середини XVII ст. цю загальну назву заступають конкретновидові на означення традиційних українських страв: *саломаха* (житное тѣсто квашеное зовомое *саломаха* — ЛГр., XVII, 19), *кваша* (К. З., к. XVII, 263), *лемішка* (ДУГС, XVII, 187). Крім давнього праслов'янського слова *каша* (Петр., 1620, 76), цей лексичний розряд пізніше поповнюється назвами мучних страв: *затирка* (73); *галушки* (Пр. ПС, 1747, III, 21); *макорони* (Марц., XVIII, 244); *кулѣшъ* (К. З., к. XVII, 250); *яхла* «просяна каша» (Інт., 1619, 657) чи *ягли* [56], *кутья* (АЗР, 1562, III, 117); *коливо* (*Коливо* тыж, то ест пшеницу варенную, зъ приправою розмаитых овоцов, на памяти умерлых... — Арх. ЮЗР, 1619, 1/VIII, 312). На середину XVIII ст. склалася група основних назв хлібобулочних виробів. Давня праслов'янська назва *хлѣбъ* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 643), *хлибъ* (АЖГС, 1650, 230 зв.) конкретизується характерними означеннями: *пресный хлебъ, квасный хлебъ* (Ан., 1599, 697); *хлѣбъ квасний* (Арх. ЮЗР, 1619, 1/VIII, 267; Сл. Лекс., 1642, 420; ХТ, 1722, 122); *хлѣбъ не простый, не чорный, бѣлий* (Радив., 1676, с. 614); *хлѣбъ пшеничный, жытный* (К. З., к. XVII, 60). Слово *хлѣбъ* в пам'ятках має ряд значень, які свідчать про розширення його семантичного обсягу: а) випечений виріб з тіста: *хлѣба* квасного у нихъ нѣтъ, бо и пекти его не умѣютъ (ХТ, 1722, 177); б) паляниця, хлібина: З двох путивок муки виходит *хлѣбов* 11 (М., 1739, IV, 305); в) подоба хліба, паляниця, печена з щавлевої муки: Упекти звичайно, и тот *хлѣб* розламав в части вложит в бочку (252). Поширення сфери прикладання слова *хлѣбъ* засвідчують фразеологічні вислови: *пойти на свой хлѣбъ* «самостійно заробляти на прожиття» (Арх. ЮЗР, 1750, 3/III, 524); *приходити з хлѣбом* (Інт., XVII—XVIII, 86); *товариский хлѣбъ и соль* (АПГУ, 1667, I, 117).

Крім давніх за походженням українських назв хлібобулочних виробів і ласощів — *колачъ* (пор. з глосою: *колачов,* то ест пирогов,

---

[56] *Худаш М. Л.* Зазнач. праця, с. 48.

пляцков — Петр., 1620, 76) і *калачъ* (К. З., к. XVII, 249; ЖК, 1723, 229; Х., 1733, 119); *коржъ* (Т. Карт., 1651; ХТ, 1722, 175); *ячний коржъ* (АПГУ, 1670, I, 187); *коровай* «вид обрядового (весільного) хліба» (ХТ, 1719, 163), пам'ятками XVII ст. широко засвідчені назви *пироги* (В., 1608, 174); пор. в одн. *пирогъ* (Бер. Лекс., 1627, 62; Сл. Лекс., 1642, 129); *оладки* (44); *пампушки* (Сковродникъ: *Пампушокъ* — Бер. Лекс., 1627, 114); *медовникъ* з глосою *хлѣбъ сладкій* (Сл. Лекс., 1642, 302); *Марципанъ* (Т. Карт., 1599) — вид солодкого печива (Марципанъ — Сл. Лекс., 1650, 466), *марцепаны* (Арх. ЮЗР, 1638, 8/III, 596), трохи згодом (у джерелах переважно XVIII ст.) входять у широкий вжиток слова: *булка* (М., 1723, I, 140; Х., 1733, 129); *бубликъ* (Х., 1731, 91), *грѣнка* (Коли не стане(т) хлѣба такъ *грѣнки* грѣи — К. З., к. XVII, 261); пор. ще з глосою: *грѣнка*, то естъ хлѣбъ простыи, несѣяній, присушаній (Кн., 1788, 64); *перепѣчка* (Інт., XVII—XVIII, 83); *паленицѣ* (АП, 1701, 174); *млынци* (Марц., XVIII, 243); *прѣсніє коржики* (250), *пѣрники* (За зроблене *пѣрников* 90 к.— Х., 1731, 30) чи *праныки* (Марц., XVIII, 243); *книшъ* (ДУГС, 47); *мандрики* (ИР, 1556, 75).

Більшість назв борошняних та круп'яних страв і хлібних виробів виникли на питомому слов'янському та власне українському мовному грунті. Окремі з них (*коржъ, бублик, коровай*) згодом зайшли в інші мови, зокрема в польську та російську [57]. Полонізмами в українській мові є *булка* (п. bułka, засвідчене у пам'ятках XV ст.— S., I, 50) та *пѣрникъ* (п. piernik «тісто, печене з медом і перцем, медівник» — SJPW, IV, 155). Остання назва згодом (за межами XVIII ст.) була витіснена синонімом *пряник*. Ряд назв засвоєні слов'янськими мовами з італійської: *марципанъ* (*марцепанъ*) (п. marcepan < іт. marzapane — SJPW, II, 878), *макорони* (іт. maccheroni — ССРЛЯ, VI, 507). Новий зміст притаманний словам, що виступають уже як специфічні українські терміни кулінарії, хоч і постали від іншомовних коренів та основ: *кулѣшъ* (пор. угор. köles «просо» — Ф., II, 410), *книшъ* (н. Knitsch «що-небудь стиснуте, здавлене», knittern «м'яти, бгати»), *локшина* (тюрк. lakča — Ф., II, 460), *пампушокъ*, що від *пампухъ* (п. pampuch, н. Pfannkuchen) «невелика кругла булочка, спечена на сковороді».

Вид обрядового здобного хліба позначає слово *паска* чи книжне *пасха* (гебр. pēsah — ССРЛЯ, IX, 278): Будут люде на Великден *паски* нести (АПГУ, 1669, I, 152); *Пасху* так учинять надобно (Марц., XVIII, 252). Загальною назвою всього спеченого з муки є *печиво* (К. З., к. XVII, 286). Згодом це слово звузило свою семантику.

У сполученні з назвою *хлѣбъ* джерела XVII—XVIII ст. засвідчують слова питомого фонду, пов'язані із споживанням цього продукту: *краяти* (Гал., 1659, 71; Проп., XVIII, 6); *окраєць* (Спр. кр., 1755, 46); *скиба* (Сл. Лекс., 1650, 506); *мякушка* (Марц., XVII, 253).

Назви продуктів харчування з овочів збігаються з назвами відповідних рослин. Деякі із цих назв у супроводі характерних озна-

[57] *Горобець В. Й.* Зазнач. праця, с. 32.

чень вказують на особливості кулінарної обробки овочів: *квашеная капуста* (СА, 1776, 118); *капуста шаткована* (Кн., 1788, 67). З картоплі виготовляли *крохмаль* (Т. Карт., XVII; X., 1731, 32) — назва запозичена (п. krochmal, н. Kraftmehl — S., III, 114; Ф., II, 369).

Із назв сушених плодів у пам'ятках виявлені *родзѣнки* (М., 1723, I, 39); *родзінки* (Х., 1748, 378) і *шаптала* (ХТ, 1722, 183). Слово *родзѣнки (родзінки)* «сушений виноград» зайшло в українську мову з польської (п. rodzynki відоме у пам'ятках XVI ст.— Br., 465—466; SJPW, V, 736), але воно німецького походження (н. Rosine — Ефим., 339). Укр. *шаптала* «сушений персик», як і рос. *шаптала* — id. (1704 р.), перського походження (перс. šaftālū — ССРЛЯ, XVII, 1350). Із приготуванням пастили, густого варення з яблук, пов'язана назва *павидло* (пор.: *Павидло* — желе варенья — Котл. 1798, 15; *павыдло* — пастила, варенье — Войц., 309): *Павидла* вѣдер у 2 насмажено (М., 1740, IV, 360). Засвідчується також слово *узваръ* на позначення обрядової їжі: Пріѣхали въ Андрѣевку до родителки глинскіе ... зъ *узваромъ* отъ дочки своей новорожденной (1723, I, 17).

Солодка кристалічна речовина білого кольору, яку виробляли з тростини та деяких рослинних соків, іменується в діаріушах двояко: *сахаръ* (М., 1731, III, 159) та *цукеръ* (1723, I, 32; 1724, 145, 155; X., 1730, 14). Слово *сахаръ* було успадковане з давньоруської мови. Уживанішою була назва *цукеръ*, виявлена в українських пам'ятках XVII ст. (Т. Карт., 1699), запозичена із староіндійської мови за посередництвом старонімецької (ст.-н. zucker < іт. zuchero < араб. sukker < д.-інд. sakkharā, szarkarā — Пр., 974, КЭС, 296). Кристалічний цукор у вигляді брил іменується *цукеръ ліодовий* (М., 1731, III, 147).

Протягом XVII — першої половини XVIII ст. відбувається диференціація назв напоїв за місцем їх виготовлення і гатунками: *хлѣбний квасъ* (СА, 1730, 190); *квасъ грушевый* (Арх. ЮЗР, 1767, 1/III, 244); *пиво аглинское* (М., 1762, IX, 195); *вино венгерское* (1727, II, 164); *вино кримское* (1732, III, 195); *вино шампанское* (Х., 1748, 353); пор. ще: *вино тверде* (М., 1732, III, 195); *вино столове* (1727, II, 164).

Крім давньої загальної назви *горѣлка* у пам'ятках засвідчена назва цього напою вищого сорту — *горѣлка оковитая*: Барило *горѣлки* ... дано ради перегнаття на *оковитую горѣлку* (М., 1724, I, 136). Прикметник *оковитая* виник в українській мові за народною етимологією від *аквавита* (лат. aqua vitae «вода життя»), що супроводжував слово *горѣлка* в українській мові середини XVII ст. Пор.: *Горѣлки* простой куфъ две, *аквавиты* куфа одна (Т., 13).

Експресивно-оцінні ознаки лягли в основу питомих українських назв горілки: *сивуха* — проста горілка нижчого гатунку (М., 1728, II, 246); *варенуха* — горілка, варена з медом і сухими фруктами (ДУГС, XVIII, 215). У джерелах XVII—XVIII ст. широко фіксується й *брага* (ЛСам., XVII, 4), а також пестливе *бражка* (Інт., XVII—XVIII, 133).

Горілка, настояна на грушах-дулях, зветься *горѣлка дулевая* (М., 1729, II, 315), на яблукахъ — *горѣлка яблочная* (315), на вишнях — *горѣлка вишневая* (1744, VII, 1 зв.). На основі цих словосполучень в українській мові виникли однослівні назви наливок: *сливяникъ* (рідко) (1724, I, 166) і *сливянка* (1738, IV, 225; 1745, VII, 58 зв.; Х., 1748, 359); *слывянка* (Х., 1748, 358); *вишнякъ* (1747, 304) і *вишнівка* (М., 1732, III, 231; 1742, VI, 51; 1744, VII, 24 зв.), *вишневка* (1726, I, 277; 1744, VII, 10); *дуліовка* (1735, IV, 8; 1755, IX, 21 зв.; 1758, 104); *яблуновка* (1755, IX, 21 зв.; 1758, IX, 104); *малиновка* (1764, X, 59). Варіанти *сливяникъ, вишнякъ* в українській мові 1-ї пол. XVIII ст. були витіснені словоформами жіночого роду (*сливянка, вишніовка)*, можливо, через поплутання їх з омонімічними назвами (пор. *вишнякъ* «вишневий садок»). Морфологічне переоформлення відбулося за аналогією до структури слова *горѣлка* — стрижневого компонента у складі вихідних номінативних сполук. Документами XVIII ст. засвідчені і назви таких напоїв, як *збитень* (М., 1726, II, 39) та *понишъ* чи *пунишъ* (фр. pounche < англ. punch — Пр., 872) (М., 1726, II, 39; 1735, IV, 7; Оп. 1787, 82 зв.).

Звуження семантики слова *пиво* спричинилося до пошуків загальної назви для напоїв. Цей процес розпочався ще в давньоруській мові, коли в ролі її стало виступати слово *питиє,* зафіксоване в оновленій формі пам'ятками Чернігівщини XVIII ст.: а *питя* жадного, кромѣ чихиру, то есть вина свѣжого не достать (ХТ, 1722, 177). В українських пам'ятках уже на початку XVII ст. наявні інші варіанти для загальної назви напоїв: *напитокъ* — *напой* — *трунокъ* (Бер. Лекс., 1627, 79), *напои* (Тр., 1627, 273), *напитки* (АЗР, 1686, V, 192). Перші кроки до стилістичного використання іншомовної назви *трунокъ* (п. trunek) виявляються в поезії І. Волковича: Оцтомъ зъ горкою желчю Пана наповаєш, Не того то Ісус мой напою жадаетъ, Не о той *трунокъ* смутне до тебе волает (Рєз., 1631, I, 110). Проте остаточний перехід у поетичний словник назви *трунокъ* відбудеться за межами XVIII ст.

Виявлені джерелами XVI—XVIII ст. назви основних продуктів тваринництва, бджільництва та рибальства є давні, праслов'янські (*молоко, масло, сыръ, мясо, сало, лой, яйце, риба* і т. ін.). Новою є загальна назва молока та молочних продуктів — *дойло* (М., 1732, III, 248) чи *дуйво* (діал. — 1732, 251), *набѣлъ* (1723, I, 48; п. nabiał). Українське *дойло* підтримувалося у вжитку спільнокореневими словами: *доить* (1744, VII, 18), *доитися* (1747, VII, 186 зв.), *дойниця надоюна* (186 зв.). На нові гатунки молочних продуктів указують означення: *пареное молоко, топленое* (Марц., XVIII, 251); *масло молодое* (Інт., XVII—XVIII, 60); *масло перетоплене* (М., 1727, II, 114); *сиръ ґаланский* (1746, VII, 114 зв.); *сирець гляґаний* (від *гляґъ* < рум. clag) (1742, VI, 56). Сир з овечого молока іменувався *кашковалъ* (пор. тур. *кашковалъ* — Радлов, II, 396) (Х., 1742, 175), а просолений — *бринзя* «бриндза» (пор. рум. brînză — Ф., I, 223). Вершки позначає в пам'ятках XVIII ст. слово *зливки* (Марц., XVIII, 249).

Черевний жир зветься питомим українським словом *здоръ* (М., 1740, IV, 325). Перетоплене сало чи здір відомий, як *шмалецъ* (1746, VII, 158 зв.), або *смалецъ* (1766, X, 136). Обидва звукові варіанти сходять до німецького першоджерела (п. szmalec, smalec < н. Schmalc, с.-в.-н. smalc — Пр., 1054). Протягом XVI—XVIII ст. диференціювалися назви частин туші забитої тварини: *голова* (М., 1747, VII, 161 зв.), *ножка* (1726, II, 39), *плѣчко* (Х., 1742, 175), *окорокъ* (1748, 367) і *окаракъ* (М., 1756, IX, 30), *грудина* (1746, VII, 19) або *грудница* (1755, IX, 28 зв.), *порѣбрѣна* (1748, VIII, 29), *окостъ* (1746, VII, 19; 1759, 136 зв.). Важливе значення для з'ясування етимології слів *плѣчко* та *окорокъ* [58] мають спорадично вжиті їх семантичні відповідники — *плече* та *стегно* (1748, VIII, 29, 30). Слова *плѣчко, окорокъ* та *окостъ* (чи *окость*) мали чітке розмежування в українській мові XVIII ст.: Кабанов з головами и *окостями* з *плѣчиками,* з *окараками* и з нужками посилается (Т. Карт., 1759). На означення хребтової частини свинячої туші слово *окость* зустрічається і в українських джерелах XVII ст. (1691).

Новою у джерелах XVIII ст. є назва обрядового яйця — *писанка* (М., 1747, VII, 174). Пор. також назви частин яйця: *бѣлокъ* (1729, II, 308), *жовтокъ* (1726, II, 39). Протягом XVII—XVIII ст. складається група основних назв на означення м'ясних виробів та інших страв: *ковбаса* (1747, VII, 161 зв.; 1748, VIII, 9 зв.), *печеня* (Х., 1733, 118), *юха* (Сл. Лекс., 1650, 539), *ракова юшка* (Інт., XVIII, 177), *щерба* (ЛГр., XVII, 19), *борщъ* (Петр., 1620—1629, 76; Інт., XVIII, 177), *смаженіє закуски* (М., 1726, II, 33) тощо. Слово *борщъ* на означення страви у XVIII ст. проникає з української мови в польську, а згодом і в російську, яка зіграла роль розповсюджувача цього терміна серед мов народів СРСР.

Назви рибних продуктів збігаються з назвами риб. Засвідчується ряд збірних назв на означення м'ясних та рибних продуктів за типовою словотворчою моделлю: *осетрина* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 112), *осятрина* (М., 1729, II, 308), *белужина* (Арх. ЮЗР, 1593, 1/I, 366); *бѣлужина* (М., 1750, VIII, 108), *свинина* (Радив., 1676, 234), *свѣжина* «свіже м'ясо» (АПГУ, 1665, I, 155), *кабанина* (Інт., XVII, 129), *поросятина* (XVIII, 143), *воловина* чи *воловоє мясо* (Сл. Лекс., 1642, 405), *солонина* «старе, просолене м'ясо, сало» (Інт., XVII—XVIII, 50).

Дальший розвиток словесно-виражальних засобів літературного словника відбиває поширення субстантивованих прикметників та дієприкметників на означення загальних видів страв: *смаженоє* «смажені страви», *вареноє* «варені страви» (Інт., 1619, 47), *рибноє* (Арх. ЮЗР, 1766, 1/I, 356), *хмелноє* (Інт., XVIII, 179). Наведений розряд слів, ймовірно, утворився за аналогією до назви *ѣдло* «те, що їдять», яку П. Беринда подає у колі інших слів; пор.: Сънѣдь: страва; *ѣдло,* покарм» (Бер. Лекс., 1627, 128). Це можливо ще й то-

---

[58] *Горобець В. Й.* Із спостережень над побутовою лексикою XVIII ст.— Мовознавство, 1972, № 4, с. 86.

му, що нова назва *страва* протягом XVI—XVII ст. мала ширше значення — «те, що їдять, продукти харчування», співвідносячись із давньою загальною (абстрагованою) назвою *харчъ, харча,* що була поширена у пам'ятках Лівобережжя і має східне походження. Напр.: У кого єст що за *харчъ* у возі (К. З., к. XVII, 77).

На першу половину XVIII ст. видається сформованим розряд слів для передачі загальних понять, що стосуються споживання людиною їжі у визначену пору дня: *снѣдане* (ЖК, 1723, 459), *обѣдъ* (М., 1723, I, 45) і *обѣдане* (Х., 1723, 93), *вечеря* (М., 1729, II, 314), *снѣдати* (Х., 1730, 17) і *поснѣдати* (1748, 374), *обѣдати* (1730, 12) і *пообѣдати* (М., 1724, I, 101), *полудновати* (1723, I, 18), *вечеряти* (Х., 1733, 124).

Аналіз виявленої лексики дозволяє стверджувати, що основу її становлять слова української загальнонародної мови. Їхнім ядром і генетичним грунтом є давньоруський лексичний фонд, що сягає епохи праслов'янської єдності (назви основних продуктів харчування, плодів, овочів відповідно до способів їх первинної обробки). Разом з тим фіксація ознак предметів, процесів і явищ навколишньої дійсності спричинилася до розгортання нових семантичних якостей у старих слів, до появи нових похідних або запозичень (що особливо помітно в лексиці на означення деяких продуктів харчування — страв і напоїв). Іншомовні запозичення складали інтернаціональний фонд даної групи лексики.

§ 42. Номенклатура поширених тканин, одягу, взуття та прикрас. Джерела XVI—XVIII ст. найбільш виразно відбивають назви полотняних, вовняних, бавовняних, а також шовкових тканин, які з'явилися на кінець досліджуваної епохи. Давня назва *полотно* диференціюється за допомогою характерних означень, які вказують на волокно, з якого виготовлена пряжа, на гатунок його та додаткову обробку: *полотно конопляное* (М., 1746, VII, 151 зв.); *полотно лняное* (Х., 1733, 103); *полотно густое* (М., 1739, IV, 254); *полотно тонкое, полотно грубое* (Арх. ЮЗР, 1649, 1/VI, 141—142); *полотно бѣленое* або *небѣленое* (ДНМ, 1766, 353) тощо. На завезення спеціальних видів полотна, що використовується у XVIII ст. на намети, паруси і т. д., указують інші означення: *полотно ғаланское* (М., 1731, III, 131), *полотно швабское, полотно московское* (1752, VIII, 144).

Різновид «канефасу», що являє собою сипку лляну тканину, позначено в пам'ятках словом *дима* (від тур. dimi — вид бавовняної тканини — Вг., 106; Ф., I, 558): Домна ... привезла ... *дими* бѣлой штуку (М., 1737, IV, 135).

Лляна тканина з подвійною основою, тик, зветься *цвѣлихъ* (АЮЗР, 1638, III, 23; н. Zwillich — Br., 68; SJPW, I, 356): За 25 аршинъ *цвѣлиху* пасистого 2 р. 50 к. (Х., 1733, 96). Засвідчено й похідний прикметник: Скате(р)тъ *цвилиховая* (АЖ, 1588, 53). *Камортухъ* (н. Kammertuch — Родде, 1784, 110) — назва певного виду тонкого полотна, яке привозили з-за кордону: За *камортухъ* на манжеты 1 р. 20 к. (Х., 1745, 260). Лляна тканина з вибитими узора-

ми, яку виготовляли також у домашніх умовах за допомогою дерев'яних форм, позначається словом *вибойка* (Т., XVII, 370).

На підкладку до верхнього одягу, а також на пошиття наметів, покривал для ліжок на Україні використовувалася *крашенина* (Х., 1730, 7; М., 1730, III, 67), *крашанина* (М., 1731, III, 127) — лощене фарбоване полотно. Слово (разом з означуваною реалією) запозичене з російської мови, де воно відоме з XVI ст. (Ср., I, 1319). В українських пам'ятках відбите з XVII ст. (Т. Карт.). Як і полотно, в пам'ятках диференціюється слово *сукно*. Пор.: *товстоє сукно* (М., 1724, I, 78), *тонкое сукно* (ДК, 1728, I, 370 зв.), *сукно свитне* (М., 1739, IV, 302). Сукно, виткане з м'якої (переважно ярачої) вовни, має назву *суконце* (235), рідше *сукенко* (1753, VIII, 190). Варіант *сукенко* — явний полонізм (п. sukienko — Lin., V, 500), ввійшов у мовлення у зв'язку з поширенням на Україні тонкого польського сукна, що називалося *полсукенко* (п. półsukienko — SJPW, IV, 956): за 8 аршинъ *полсукенка* дано 2 р. 64 к. (Х., 1747, 322). Крім загальної назви *сукно французское* (1733, 102), джерела XVIII ст. засвідчують конкретні *карунъ, полкарунъ, бенкель* і словосполучення *сукно каруновоє, сукно бенкліовое*[59].

На пошиття форменого одягу для гетьманських сердюків використовувалось біле турецьке сукно — *габа* (ЖК, 1722, 38; Х., 1733, 129). Слово це арабського походження (араб. aba — Мак., 3; SJPW, II, 1; Ф., I, 55), що зайшло в українську мову через турецьку (пор. тур. аба — Пр., 39, також: Аба бы, с. ж. Тур.— бѣлоє толстое сукно. Зри габа — САР, 1789, I, 2). До запозичень з арабської мови належить також *мухояръ:* Далемъ... машталѣру Тимошу бѣлякъ, *мухояръ* и таляръ (М., 1729, II, 307). Це назва грубої рідкої вовняної тканини, часто смугастої, яку використовували на спідниці (Б.-Н., 232). В українських пам'ятках у XVI ст. (вже під 1570 р.— Т. Карт.) зустрічається також у давнішій формі *мухаяръ* (пор. араб. muchajjar — SJP, IV, 895).

У пам'ятках подаються назви бавовняних тканин: *бумазея* (Х., 1748, 387), *китайка* (Арх. ЮЗР, 1573, 7/I, 239; Х., 1742, 69) і часто *китай* (М., 1727, II, 179; Х., 1733, 96), *дукля*: Мертвій лежалъ покритій *дуклею* (М., 1727, II, 112). *Бумазея* — кошлата бавовняна тканина. Як свідчить звукова оболонка слова, воно запозичене з російської мови, у якій ця назва відома за пам'ятками XVII ст. (Ш., I, 1, 226) і походить із голл. bombazijn (Ф., I, 241). У XVI—XVII ст. *китайка* була назвою шовкової тканини, яку завозили китайські купці (пор.: Ризи чорніи *китайчани* то-есть едвабни — Т. Карт., XVII). Століттям пізніше це слово використовується переважно на означення різновиду китайської бавовняної тканини (Норд., 1780, I, 290), власне, тонкого, часто лощеного бавовняного полотна, що пофарбоване в яскравий колір. *Дукля* є переозвученням відомого за пам'ятками XVI ст. слова *дупля* (лат. dupla «подвійна»), що мало

---

[59] *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози..., с. 52—55.

значення «китайки, витканої удвічі густіше» (Арх. ЮЗР, 1590, 1/I, 280).

Шовкові тканини аж до XVIII ст. залишаються на Україні привозним крамом. Для пошиття жупанів, шлафроків використовувався *атласъ* (тур. atlas «гладкий» з араб. atlas — Мак., 4; Ф., I, 96; Br., 8) — гатунок шовкової тканини з полиском (ХТ, 1720, 166; М., 1723, I, 25). Варіант з г *(гатласъ)* відбитий в українських пам'ятках XVII ст. (Т., 41), а із зміненим голосним а на о під 1526 р. (Т. Карт.). Похідні прикметники: *отласовий* (М., 1724, I, 161), *гатласовий* (Х., 1748, 353). До традиційно вживаних шовкових тканин належить також *тафта* (перс. tafté) «тонка шовкова тканина з полиском, яка в пітканні подібна до полотна», *бейберекъ* «шовкова тканина з тисненням», *табинъ* (від тур. tabin — Br., 563) «густа шовкова тканина»: *На тафту* до шлафрочка дитячого 28 к. (Х., 1738, 78); Купилемъ *бейбереку* аршин полъ 8 (М., 1728, II, 250); У Пуховича взя(л) я *табину* локо(т) 12 по 8 золо(т) (1745, VII, 69 зв.). Засвідчується також *полутабинокъ* «різновид табінової тканини»: О покупках в ярмарку Кролевецком *полутабинку* на запасок 2 чорного (1743, VI, 100). Пам'ятки відбивають назву *парча* (від перс. partsche) «шовкова тканина, заткана золотом»: Купилемъ отъ ġрека... *парчи* красной золотой 13 локотъ (1732, III, 172). Дальшого поповнення номенклатура тканин зазнає на початку XVIII ст.

Поняття «одяг» з XVI ст. засвідчує значно ширший ряд співвідносних слів порівняно з попередньою епохою: *одежа* (Арх. ЮЗР, 1598, 1/VI, 243), *одежда* (Ан., 1599, 551; ДС, 1621, 39), *одѣянiє* (Сл. Лекс., 1642, 80), *одѣнє* (п. odjenje — ЄЛітк., XVI, 37; ЄУС, 1616, 3); *одѣньє* (Рєз., 1631, I, 104); *платє* (Х., 1732, 57), *шаты* (п. szaty — Гал., 1659, 6) чи *шата* (Бер., 1620, 109). Поповнення його за рахунок іншомовних назв *(одѣнє, шати)* зумовило ускладнення смислових і стилістичних зв'язків між словами. Посилення визначальних контрастивних відношень в існуючих парах давніх слів, що склалися в ході типологічного протиставлення (живомовне — книжне) як на фонетичному, так і на лексичному рівнях (*одежа — одежда, одѣянiє; одежа — плате)* визначило і функціонально-семантичний статус запозичень. Слово *одѣнє* не змогло потіснити однозначне питоме *одежа* й лишалося регіонально та соціально маркованим відповідником, факультативно уживаним на західноукраїнських землях (пор. в одному контексті: *одѣньє... одежи* — ЄУС, 1616, 95 зв.). Про поширення загальномовного слова *одежа* на згаданій території свідчить також використання його при поясненні іншомовних назв (шатою або вѣм и *одежею* душам — 95 зв.) або церковнослов'янських (Бер. Лекс., 1627, 151), фіксація в пам'ятках різного територіального походження (Лік., 1607, 77; ПУРМЛ, XVII, I, 161; М., 1723, I, 14), а також наявність похідних: *одѣжка* (ПУРМЛ, XVII, I, 161), *одежина* (АП, 1703, 214). Слово *шати* в розгляданий період конкурує із синонімічною лексемою *плате* у значенні «одяг взагалі», «багатий одяг, наряд». Пор.: *подертіи шати* (Гал. Б., 1686, 2); *коштовные шаты* (Лік., 1607, 77); *в шатах*

дорогих (ЛГр., XVII, 54); *Платє:* кафтанъ золотій, камзол срѣбрный (Х., 1732, 57). Загальне значення слова *платтє* поступово розщеплюється на два самостійних (збірних) — «одяг» та «білизна», а місце лексико-семантичного відгалуження «наряд» займає нове нейтральне значення «вид легкого нарядного жіночого одягу» у зв'язку із появою спеціального слова *наряд* (сталося це вже за межами XVIII ст.: СУМ, V, 179).

Крім назв одягу, що не набув загального поширення в побуті народних мас (*делія, доломан, реверенда* і т. д.), пам'ятки документують номенклатуру типового убрання періоду XVI—XVIII ст. Назви поширеного довгополого верхнього одягу: давньоруського походження *кожухъ* (АЖ, 1650, 16; Х., 1730, 23) чи *кужухъ* (Арх. ЮЗР, 1617, 3/I, 217); *кафтанъ* (М., 1723, I, 14) при частовживаному *каптанъ* (АЖ, 1650, 151 зв.; АПГУ, 1670, I, 196; Погр. Остр., 1761, 21); *жупанъ* (п. żupan < араб. dżubbah, dżobbah — Br., 668) — довгий верхній одяг (чоловічий та жіночий), який носили під свитою чи кунтушем (Арх. ЮЗР, 1567, 8/III, 150; АПГУ, 1665, I, 57; Х., 1733, 102), давньоруського походження *свита* — просторий верхній одяг (чоловічий та жіночий із перехватом у стані, пошитий з білого або сірого домотканого сукна — ДНМ, 1715, 75; ЖК, 1722, 63 зв.); *кунтушъ* (тур. kontoš — Ф., II, 418; Войц., 303; Мак., 10) — верхній розстібний чоловічий та жіночий одяг, пошитий з дорогої тканини (парчі, штофу, кольорового сукна) із прорізними рукавами, що могли відкидатися через плечі за спину, який носили поверх жупана (Прот., 1690, 32; ЖК, 1723, 46; М., 1723, I, 14), при спорадичному давнішому *контушъ* (Арх. ЮЗР, 1648, 1/XI, 407; ДК, 1728, 350 зв.); *шуба* (М., 1724, I, 158), виявлене ще в джерелах XIV—XV ст.; *плащъ* (Отв., XVII, 1057; Х., 1732, 57). Довгий верхній суконний одяг, який носили міщани, означується назвами *сукня* (Арх. ЮЗР, 1590, 1/I, 280), *сукманъ* (1571, 34) — вид свити; *чамара* (із східних мов — Br., 72) — вид одягу, підбитого хутром (Арх. ЮЗР, 1632, 1/VI, 653), *чуга* (тур. čoha — Bern., I, 159) — різновид бурки чи каптана (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 137; 1601, 315; ЛВел., 1720, III, 104).

З другої половини XVII ст. з'являються нові види кожухів, що зумовило актуалізацію вживання (з кінця XVII ст. і до середини XVIII ст.) таких назв: *байбаракъ* (тат. бӓрӓк «вид грубої тканини» — Т., 50; пор. також однойменну назву шовкової тканини *бейберекъ*) — кожух, критий якоюсь тканиною (ДНМ, 1723, 141; Х., 1742, 153), *габякъ* — критий габою (ЖК, 1723, 208; Х., 1733, 130) чи *габачъ* (АЖГС, 1650, 24), *бѣлякъ* — кожух, критий габою (АПГУ, 1670, I, 179), *билякъ* (ЖК, 1723, 180 зв.). З цього часу поширюються й такі назви різновидів свити: *сѣрякъ* — свита, пошита із сірого або коричневого сукна, виготовленого на нитяній конопляній основі (Х., 1742, 178), замість *сѣра свита* (ДНМ, 1715, 75), *кобенякъ* (пор. п. kobieniak, тур. käpänäk «плащ від дощу» — Ф., II, 220) — довгий просторий верхній розстібний одяг з пришитою відлогою (капюшоном), який можна одягти поверх

кожуха; вид плаща (АПГУ, 1670, I, 179); пор. ще *кобенякъ свитний* (Прот., 1690, 148), *кирея* (тур. käräγи «просторий одяг» — Ф., II, 237) — вид свити (із синього сукна), що її вдягали поверх шуби під час негоди, *шинеля* (Обух., 1759, 7; Крам. Тар., 1759, 19). *опанча* — вид літнього плаща (Х. 1743, 201), *бурка* (тур. bürük «фалда, плащ від дощу», «опанча» — SJP, I, 731; Gl., I, 216) — «эпанча, валеная из шерсти» (Котл. 1798, 4), «тонкой овечий войлокъ, коимъ одѣваются козаки въ дождливое время вмѣсто епанчи» (САР, 1789, I, 386): ... он шаблю, *бурку* и конѧ... возвратилъ (ЖК, 1722, 35 зв.; АП, 1714, 257).

Шуба, підбита вовчим хутром, зветься *вѣлчура* (п. wilczura — Br., 621) чи *вулчура* (М., 1723, I, 23; АПГУ, 1670, I, 191) або ж просто *шуба вовча* (Опіш., 1760, 15 зв.); *Шуба лисича* — шуба з лисиці (Погр. Остр., 1761, 19 зв.).

Серед назв короткого верхнього одягу типу свити у джерелах XVI—XVII ст. виявлено такі: *курта* (п. kurta < лат. curtus «короткий» — Ф., II, 429) — вид прямоспинного просторого одягу з укороченими полами і великим відкладним коміром (АЖ, 1606, 7 зв.; АБ, 1665, 74; АПГУ, 1666, I, 74) чи *куртина* (АП, 1698, 129), *кабатъ* (пор. п. kabat, нов.-гр. καβατης — Br., 211) — різновид короткого полотняного або суконного одягу (АЮЗР, 1672, XI, 24; Прот., 1690, 159; ЛВел., 1720, IV, 125), а в джерелах XVIII ст. ще *юпка* (п. jupka < н. Juppe, Joppe — S., I, 591) — рід напівкафтану з домашнього тонкого сукна, в талію, із складками та з стоячим коміром (Гр., IV, 531): Важились: я зъ одежою легкою *юпкою,* кафтаном и кунтушемъ... важилемъ 6 каменей ровно (М., 1723, I, 14); *кофта* (пор. п. kofta, швед. kofta, дат. hofte «короткий одяг, пальто» — КЭС, 216) *(кохта)* — вид чоловічого та жіночого верхнього одягу (СА, 1765, 248); *Кохту* синюю подбитую дали (АП, 1687, 36).

Джерела XVIII ст. засвідчують і такі види одягу, як *черкеска* — короткий суконний жупан або кунтуш, пошитий до колін без фалдів (Х., 1733, 102; Погр. Остр., 1760, 6), *чекмѣнь* — тип верхнього довгого одягу в міщан (М., 1725, I, 276), *гусарка* (Платону да(л) *гусарку* красную — М., 1749, VIII, 72).

Нагрудний одяг представлений у пам'ятках XVII—XVIII ст. назвами безрукавок: *шнуровка* — шнурований корсет (1727, II, 184; СА, 1744, 280) чи *корсетъ* (фр. corset — Ф., II, 338) і *корсетка* (СА, 1753, 238), *душогрѣйка* (рос. *душегрѣйка* — САР, 1794, VI, 498) — нагрудний одяг (ДНМ, 1748, 317).

Серед основних назв нижнього поясного одягу джерелами XVI—XVIII ст. засвідчені: *запаска* (п. zapaska — Rich., 113) — буденний жіночий одяг, що складається з двох поздовжніх кусків полотна грубої (неваляної) вовняної тканини (а пізніше й бавовняної) із зав'язками у верхніх кутах (Т. Карт., 1607; АС, 1693, 94; М., 1729, II, 315), поруч із рідкісною українською інновацією — *запояска* (АПГУ, 1670, II, 70), *плахта* (п. plachta < д.-в.-н. blaha < ст.-лат. plasta — Mach., 370) — святковий жіночий поясний одяг з узорчастої (або картатої) кольорової вовняної тканини, який одягали поверх

сорочки (Арх. ЮЗР, 1598, 1/VI, 244; АПГУ, 1666, I, 74; ЖК, 1722, 48); *сподниця* — вид жіночого одягу (ЛВел., 1720, IV, 126; М., 1727, II, 184; ДНМ, 1744, 305), *сподница* (Арх. ЮЗР, 1649, 3/IV, 141; Обух., 1759, 9 зв.), *фартухъ* (н. Vortuch — Вг., 118, пор.: «*Фартухъ,* нѣм. сл. передникъ» — Котл. 1798, 21) — невід'ємна частина жіночого поясного одягу: *фартухъ,* хуста для ѡпасанѧ (Бер. Лекс., 1627, 204); *штани* — стегновий чоловічий одяг (Х., 1733, 129; Обух., 1759, 7); *шаравари* (нов.-перс. šalvār — Ф., IV, 410) — широкі козацькі штани особливого крою, які заправляють у халяви (в контекстах — синього, блакитного кольорів) (КНЗС, 1758, 3; Обух., 1759, 8). Перша відносно рання фіксація слова *фартухъ* виявлена у перекладному творі — у формі *хвартухъ* з етимологічно близьким значенням, що помітне в контексті: И паки соберутся на едино мѣсто и, прикрывшися *хвартухомъ,* помыются студеною водою (Против люторов, 1580, 178). Тут не йдеться про вид жіночого одягу. На початку XVII ст. ця назва була також не освоєною, на що вказує супровідна глоса: с *фартухом* албо з радном (Арх. ЮЗР, 1604, 8/III, 499). У цей період слово *фартухъ* могло уживатися, очевидно, і в значенні «спідниця», свідченням чого є наявність при ньому характерного означення *околистий* (АЖ, 1606, 347); пор. також у протиставленні: фартуховъ *ѡколистыхъ* и *передныхъ* петнадца(т) (АЖГС, 1650, 151 зв.). Відомо також, що саме назва *фартух* довгий час зберігалася на Бойківщині для означення полотняної спідниці, пошитої на чотири пілки з розпіркою спереду [60].

Поруч із назвою *штани* у писемній мові XVI—XVIII ст. факультативно ще вживається *убране* (п. ubranie) чи *обранне* (АП, 1691, 76; М., 1728, II, 232).

Важливою деталлю одягу був *поясъ* (*червоний* — АПГУ, 1666, I, 81; *сребный* — 1665, 32 та ін.). Види поясів: *крайка* — жіночий пояс, витканий з вовни (Х., 1749, 417); *чересъ* (АЖ, 1606, 112) — назва шкіряного пояса, який у джерелах XVII ст. часто передається за допомогою описових словосполучень: *поясъ съ калитою* (АЖ, 1606, 418 зв.); *поясъ изъ мошонкою* (418); *поясъ з мешком* (120). Зустрічається також назва *кушакъ* (тур. kušak — ССРЛЯ, V, 1914) — турецький пояс (АЖ, 1606, 120; АБ, 1638, 26); *кушакъ турецкій* (ЛВел., 1720, IV, 113).

На означення натільної білизни, крім загальновживаної назви *сорочка,* що виступає в текстах також із новими означеннями — *сорочка жоноцка* (АБ, 1664, 71); *сорочка чохлата* (Реєстри, 1758, 3), побутує на різній території *кошуля* (лат. kasula — Вг., 260), а в документах Лівобережжя засвідчена вже й *рубаха* поруч із ситуативним (у Петербурзі в записах українців для називання чоловічого одягу) *рубашка* — АПГУ, 1666, I, 74; Х., 1732, 71, 88). На поширення слова *сорочка* вказує фразеологізм до *остатної сорочки* (Арх. ЮЗР, 1767, 1/III, 207).

Номенклатура головних уборів українського населення XVI—XVIII ст. тісно пов'язана з конкретно-історичними умовами життя

---

[60] *Матейко К. І.* Український народний одяг. К., 1977, с. 198.

народу й відображає не тільки наслідки етнокультурних зносин слов'ян, а й соціальну приналежність, сімейний стан, територіальне походження носіїв. При відсутності достатніх даних видається можливим вичленовувати у парах чи рядах співвідносних слів основні з погляду системи мови назви. Активізація їх припадає на другу половину XVII ст. Йдеться про слова: *бриль* (іт. ombrello «парасолька» — SJPW, I, 215; Ф., I, 214) — солом'яний капелюх (Х., 1749, 426); *брыль* (Арх. ЮЗР, 1588, 1/I, 240) при виявленому *капелюхъ* (як і п. kapeluch з іт. cappelluccio — Br., 217) у значенні «підбита хутром шапка» (шапка бархатна красна *капелюхом* шита зеленая по(д) куницею — Погр. Остр., 1761, 17) — на південно-східній території Лівобережжя, очевидно, різновид вушанки (пор.: Капелюхъ *м.* капелюха *ж.* запд. юж. малахай, ушастая шапка — Д., II, 87, див. ще СУМ, IV, 92); *кучма* (угор. kucsma — Br., 279; SJP, III, 1261; Ф., II, 438) — волохата чоловіча та жіноча хутрова шапка, вкрита чорним смушком (М., 1727, II, 199; Х., 1733, 129) при давній загальній назві *макгерка* (як і п. magierka «угорська шапка», походить від угор. magyar «мадьяри» — Br., 317), що побутувала в XVI—XVII ст. в західних областях (АЖ, 1606, 335 зв.); *кибалка* — головний убір заміжніх жінок, виготовлений з ліщини, соломи і паперу, обмотаний зверху полотном, що має форму півмісяця (Прот., 1690, 81; АП, 1701, 183) чи *кийбалка* (АП, 1698, 129); *очѣпокъ* — убір заміжніх жінок у формі шапочки з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровується (ДНМ, 1748, 318; Пр. ПС, 1752, II, 198; пор. також: «Очипокъ — спальный чепец» — Котл. 1798, 15); *намѣтка* — святковий головний убір у заміжніх жінок, що являє собою покривало із сівкої, переважно лляної тканини, яким запиналися поверх очіпка (Прот., 1690, 72; ДНМ, 1756, 342); *намитка* (ДНМ, 1722, 133); *наметка* (АЖ 1606, 113 зв.) чи *серпанокъ* (перс.-тюрк. särpänäk «жіночий головний убір» — Ф., III, 610) — намітка(АЖГС, 1650, 16; АП, 1703, 223); *хустка* — шмат тканини, яким запинаються жінки (АЖ 1606, 14; ДНМ, 1719, 94).

Факультативні назви, уживані в пам'ятках, які походять із Правобережжя, а також Полісся, що стали згодом (переважно за межами XVIII ст.) локальними,— давнішого походження, як-от: *чепець* «спальна шапочка, очіпок» (Арх. ЮЗР, 1593, 1/VI, 98; Сл. Лекс., 1642, 111) або *чѣпокъ* (Т. Карт., XVII; Х., 1745, 251); *колпакъ* «високий очіпок, спальна шапочка» (АЖГС, 1650, 16; Х., 1731, 26); *обрусъ* «намітка» (Арх. ЮЗР, 1590, 1/I, 26) чи *убрусъ* (ПУРМЛ, XVII, II, 271); *рантухъ* (як і п. rantuch з н. Randtuch — Br., 454) — хустка, намітка (Арх. ЮЗР, 1593, 1/VI, 98; АЖ, 1606, 347). У джерелах з Лівобережжя другої половини XVIII ст. трапляються слова, спільні з російською мовою: *платокъ* (Кн. оп. 1777, 93) та *косинка* (110). В окремих випадках слово *платокъ* співвідноситься із новою назвою *галстухъ* (н. Halstuch): ему ... два *галстухи* (Х., 1732, 60); *Платок* шолковий италянский (Реєстри, 1758, 3).

Слово ж *хуста,* крім значення «хустка» (Арх. ЮЗР, 1590, 1/I, 26), зберігає широке значення «шмат тканини» і тому співвідноситься

з пізнішою за походженням назвою *лантухъ:* Хмелю *хустъ* пятдесят (АЖГС, 1650, 283). Похідне *хустина* означає невеликий шмат тканини, хусточку (К. З., к. XVII, 249).

На позначення предметів взуття у пам'ятках XVI—XVIII ст. засвідчуються, насамперед, терміни, відомі з давньоруських пам'яток: *обувь, обувьє, лапоть, личакъ, сапогъ, черевикъ, сандалія, плесници, подошва.* Крім того, джерела цього періоду документують і ряд нових термінів. Так, широко фіксуються назви *чоботи* (пор. тат. *чабата* «лапоть» — КЭС, 369) — вид добротного чоловічого та жіночого взуття із довгими халявками (АЖ 1605, 8; Бер. Лекс., 1627, 29; АП, 1691, 76; ДК, 1727, 206 зв.) [61], *туфлѣ* (н. Tuffel — ССРЛЯ, XV, 1169) (М., 1730, III, 33; Х., 1749, 458) [62], *мешти* (п. meszty — XVII ст., з тур. mest — Br., 328; пор. також: «Мешти — турецкие спальные сапоги желтого сафьяна, босовики» — Д., IV, 324) — легке взуття (купил ... *мешти* жовтіє за 35 к.— М., 1739, IV, 287). Уживана в давньоруській мові назва *сапоги* зустрічається спорадично в текстах, писаних слов'янською мовою (Ан., 1599, 551; Сл. Лекс., 1642, 146), а також на правах оказіонального російського слова в епістолярних уривках та ділових документах [63]. Назва *туфлѣ* витіснила давнішу *пантофлѣ* (з глосою: *выступци* — Син., с. XVII, 140) — малозрозуміле запозичення з романо-германських мов (пор. фр. pantoufle — ССРЛЯ, IX, 125; н. Pantoffel — Br., 394).

На позначення простого взуття засвідчуються лексеми *выступци, ходаки* з глосою *постолы личаныи* (АЗР, 1687, V, 204). До добротного взуття належали *бачмаки* (Арх. ЮЗР, 1599, 1/XI, 35; Х., 1743, 225) чи *бачмакги* (АЖГС, 1650, 151 зв.); пор. ст.-п. baczmag, bačmag «вид легких черевиків чи сандалів» — SJPW, I, 80; тур. bašmak — Ф., I, 139; *боты* (фр. bótte «чобіт» — ССРЛЯ, I, 593) — вид взуття типу чобіт (Арх. ЮЗР, 1588, 1/I, 240; ЄУС, 1616, 4; АЖГС, 1650, 201; АЗР, 1687, V, 204). Чоловіче та жіноче текстильне вбрання, що одягається на ноги за коліна, означується назвами *панчохи* (п. pończocha, ч. punčocha < с.-в.-н. buntschuoch — Rich., 86) [64] — слово, поширене на всій території (Арх. ЮЗР, 1596, 3/I, 113; 1632, 1/XI, 384; АБ, 1638, 26; АПГУ, 1666, I, 81; М., 1728, II, 222; Х., 1747, 299) поруч із локальним *чулки* (на території Лівобережжя з XVIII ст.; М., 1730, III, 15), іноді — на правах оказіонального запозичення з російської мови. Перші спостереження дозволяють припустити більшу територіальну ізольованість у використанні паралелізмів *шкарпетки* (п. szkarpetka < іт. scarpa «черевик», scarpettaccia «постіл» — Br., 549) — назва, виявлена в XVII ст. (*Шкар-*

---

[61] Це слово, очевидно, було відоме й раніше, про що свідчать антропоніми з XIV ст. (*Русанівський В. М.* Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI—XVII ст. К., 1973, с. 7).

[62] *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози..., с. 65.

[63] Там же, с. 66.

[64] Див. також: *Вахрос И. С.* Наименования обуви в русском языке. Хельсинки, 1959, с. 199.

петка.— Сл. Лекс., 1650, 538); *носки* — на північно-східній території (М., 1728, II, 251; Х., 1731, 26).

До створених на живомовній основі назв жіночих прикрас належать: *тканка перловая* (Арх. ЮЗР, 1576, 1/I, 54), *тканка* (АЖ, 1606, 416 зв.), *душникъ срѣбний* (АП, 1719, 260), *сережки* (СА, 1744, 218), *косникъ* (Нес., 1798, 49) чи *кисныкъ* (50), успадковану з давньоруської мови назву *монисто* (АЖГС, 1650, 16; АПГУ, 1671, II, 101), *манѣсто* (АБ, 1663, 66), фіксується також з метатезою — *намисто* (Арх. ЮЗР, 1751, 3/III, 524), *низки намиста* (Інт., XVIII, 137). Латинського походження слово *дукатъ* (лат. ducatus) — прикраса у вигляді монети, що її носили жінки на шиї (Арх. ЮЗР, 1767, 3/III, 764).

Уже на XVI ст. сформувалася лексика на означення постільних речей і покривал, уживана і в наступні часи. Так, крім давньої родової назви *постеля* (Бер. Лекс., 1627, 89), пам'ятки засвідчують конкретні назви білизни: *простиня* (Арх. ЮЗР, 1588, 1/I, 240, 241; ДНМ, 1743, 318) і *простирадло* (більш нове, книжне — на всій території — Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 137; АЖ 1605, 14; СА, 1744, 219) при живомовному *простирало* (щоправда, частіше у перекладній літературі конфесійного жанру замість *плащениці* — ЄНег., 1581, 34; ЄУС, 1616, 116; ПУРМЛ, XVIII, II, 234) і спорадичному *простира* (ймовірно, контамінована розмовна форма під впливом назви *простиня* — ДНМ, 1746, 309); *рядно* (Арх. ЮЗР, 1588, 1/I, 240; 1598, 1/VI, 243; ЛГр., XVII, 53; К. З., к. XVII, 228), *перына* (АО, 1576, 55), *перина* (Арх. ЮЗР, 1588, 1/I, 240; ЛВел., 1676, II, 891), *подушка* (В., 1598, 70), *наволока* (Арх. ЮЗР, 1588, 1/I, 240) з похідним *наволочка* (1597, 1/VI, 137). У кінці XVI — середині XVII ст. розглядаиий розряд слів поповнюється запозиченнями із західноєвропейських мов: *колъдра* (п. kołdra, ч. koltra, з н. Kolter, романське coltre — Br., 247) — вид теплого покривала у міщан та шляхти (Арх. ЮЗР, 1576, 1/I, 55; 1596, 3/I, 109; АЖ 1605, 14) при асимільованому (з середини XVII ст.) *ковдра* (АЖГС, 1650, 151 зв.; ЛВел., 1720, IV, 129; Погр. Остр., 1761, 77) чи *ковдря* (ДНМ, 1751, 323), *матерацъ* (п. materac з іт. materasso, materazzo «подушка» < араб. matrah «подушка для сидіння» — Br., 325). Пор.: постилало, *матерацъ* (Сл. Лекс., 1642, 148), *Матерáцъ*. Тюшакъ (1650, 466). У пам'ятках Лівобережжя XVIII ст. спорадично виявляються слова, спільні з російською мовою: поруч із *ковдра* — *одеяло* (Погр. Остр., 1761, 46).

До кінця XVII ст. загальне поняття «білизна» (в тому числі й постільна) передається ще описово: на західній території — *хусти билые* (АЮЗР, 1597, I, 137), *хусты белые* (Арх. ЮЗР, 1598, 1/VI, 242), на Лівобережжі — *платя бѣлоє* (...*платя* розноє и *бѣлоє* и одѣгалноє — АПГУ, 1667, I, 101); з другої половини XVIII ст. ці словосполуки заступаються однослівною назвою *бѣлье* (СА, 1758, 239), *беліо* (Мот., 1773, 109), запозиченою з російської мови (ст.-рос. *бѣлье* — XVI ст., рос. *белье* — 1780 р.— ССРЛЯ, I, 390).

Крім давньої спільнослов'янської родової назви *покривало* (АЗР, 1544, II, 399), як і ряду видових назв, відомих у давньоруський період (*коверъ* — Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 83; *скатерть* — 1571, 1/I, 34; ЛВел., 1720, IV, 127; *обрусъ* — факультативна назва, уживана поруч із *скатерть* частіше на північно-західній території та Поліссі — Арх. ЮЗР, 1593, 1/VI, 98; пор. ще *убрусъ* — К. З., к. XVII, 173), з XVI ст. з'являються нові назви: *ложникъ* — покривало на ліжко (Арх. ЮЗР, 1590, 1/I, 283; АЖ 1605, 204 зв.; АПГУ, 1668, I, 132); *лѣжникъ* (АЖ 1606, 290), *лужникъ* (АЖГС, 1650, 16), *полавочникъ* — покривало на лаву (Арх. ЮЗР, 1576, 1/I, 54); з XVII ст.— *килимъ* (тур. kilim — Br., 229) часто з означенням *турецкій* (Арх. ЮЗР, 1632, 1/VI, 654; ЛВел., 1720, IV, 127) чи просто *килимъ* (АЖГС, 1648, 386); з XVIII ст.— *настолникъ* (*гарусній квѣтчастій* — Оп. 1787, 72 зв.) замість *скатерть настолная* (Арх. ЮЗР, 1767, 1/III, 232), *завѣса* (ПУРМЛ, XVIII, II, 324), поруч із давніми синонімами *пологъ* (Арх. ЮЗР, 1570, 1/I, 33), *запона* (СА, 1744, 219).

Засвідчене джерелами XVI ст. слово *ручникъ* (Арх. ЮЗР, 1576, 1/I, 241; 1597, 1/VI, 137; див ще: *рушникъ* — Обух., 1759, 8; Погр. Остр., 1761, 22) поступово втрачає внутрішню форму, ймовірно, через те, що уживається і як настінне святкове убрання, на що вказує і сама фактура виробу. Пор.: *скатерть заткана, ручникъ затканий* (ДНМ, 1756, 342); *рушниковъ* четыре ... *заполочю вышывание* (Обух., 1759, 8).

З другої половини XVII — протягом XVIII ст. відбувається помітний розвиток на живомовній основі лексики, пов'язаної з носінням одягу та взуття, що засвідчено словами різних категорій, як-от: *приодѣтый* (Гал., 1659, 82 зв.), *приωдѣти* (ЄУС, 1616, 20) і *приодягнути* (НП, 1792, 32), *переодягтися* (М., 1725, I, 205), *платя одѣгалное* (АПГУ, 1667, I, 101), *оперѣзоватися* (Гал., 1659, 147), *лахманка* (Прот., 1690, 159) чи *лахманина* «лахміття» (ДНМ, 1725, 167), *обутис* (1719, 97), *роззуватися* (1720, 126) тощо.

§ 43. Назви меблів, посуду та інших речей хатнього вжитку. Основні типи меблів у джерелах XVI—XVIII ст. репрезентують давні спільнослов'янські назви, а також створені на українському мовному ґрунті: *столъ, лава, ослонъ, ложко, столецъ, колиска, скриня, мисникъ* тощо. *Лава* — давня спільна назва у східних і західних слов'ян, яка має паралелі в балтійських мовах, виявлена в українських джерелах з XVI ст. (Пам., 1566, III, 69; Арх. ЮЗР, 1630, 1/XI, 377; Прот., 1690, 60). Відому в давньоруській мові назву *кровать* з XVI ст. потіснила загальновживана протягом наступних століть лексема *ложко* (Пам., 1566, III, 7; Бер. Лекс., 1627, 89; X., 1733, 118) — дериват від *ложе:* Постелѧ, глаголетсѧ, єгда *ложе* постлано є(ст). а *ложе, ложко* гл҃етсѧ єгда голо є(ст) (Бер. Лекс., 1627, 89). Вихідна назва *ложе* передає в діаріушах XVIII ст. поняття «смертний одр», а паралельний дублет (до *ложко*) *кровать* уживається в цей час часто на правах ситуативно використаного слова (на території Російської держави). Питома українська назва з давньою спільнослов'янською основою *ослонъ* (ДК, 1729, II, 156)

засвідчена ще давнім варіантом *услонъ* (Арх. ЮЗР, 1573, 7/I, 239; 1583, 8/III, 375). Поруч із назвою *столецъ* (д.-р. *стольць* «стілець, крісло, лавка» — Ср., III, 519) з XVII ст. починає функціонувати й нове запозичення *крѣсло* (п. krzesło, ст.-п. krzasło відоме за джерелами XV—XVI ст.— Br., 275) на означення різновиду розкішного стільця з поручнями. Пор.: Полкружникъ: *крѣсло, столєцъ* (Бер. Лекс., 1627, 87); Кроль ... казалъ поставити бли(з)кω себе *крѣслω* и посадилъ єгω (Гал. Б., 1686, 34). Укр. *колиска* (Т. Карт., XVII; Х., 1731, 31), як і п. kołyska, діал. kołysa, kołysajka є спільним утворенням від дієслова *колисати*. Поруч із загальновживаним словом *скриня* (Прот., 1690, 57; СА, 1744, 219; М., 1748, VIII, 49; *скринь* маліованни(х) зелени(х) з оковкою доброю 2 — ДНМ, 1746, 304) спорадично засвідчується назва *сандукъ* (*Сандукъ* московски(и) для книг схованя — Арх. ЮЗР, 1600, 1/VI, 296) із нормативним слов'янським писемним варіантом *сундукъ* (з глосою *скринка* — М., 1728, II, 267). На поширення назви *скриня* вказують деривати *скринка* «шкатулка, калитка для грошей», *скринечка* «посудина для зберігання цукру»: Грошей 7 зол. винялъ зъ *скринки* родителской (М., 1725, I, 221); Спорядили покупки... на цукоръ *скринечку* сребную зъ 6 ложечками (1727, II, 197). На українському мовному грунті утворилися назви *мисникъ* (АПГУ, 1670, I, 199) та *полица* (АС, 1693, 30).

Протягом XVII—XVIII ст. в українській мові поширюються назви меблів, спільні з іншими європейськими мовами (часто на означення нових реалій побуту шляхти та козацької старшини): *шафа* (як і блр. *шафа* — з XVII ст. [65] через п. szafa — з XVI ст., від н. Schaff — Br., 539; Rich., 101; Арх. ЮЗР, 1649, 3/IV, 49; Х., 1731, 31), *кредєнсъ* (п. kredens, фр. credense, іт. credenza — SJP, III, 1114; S., III, 82) — шафа для посуду, буфет (М., 1745, VII, 100; Х., 1748, 349).

Крім праслов'янської назви *свѣча* (Бер. Лекс., 1627, 113) з похідною *свѣчка* (АП, 1691, 76) пам'ятками засвідчені назви таких освітлювальних приладів: *каганецъ* — невеличкий світильник, що складається з гнота та посуду, в який наливали лій чи олію і клали гніт для запалення (Бер. Лекс., 1627, 112), *каганцами* (ЛВол., 1720, IV, 21), *лампа* (лат. lampa < гр. λαμπας «світло, світильник» — Br., 290) — світильник, свічка, лампадка (Бер. Лекс., 1627, 113), *лямпа* (*Лямпъ* мѣдниxъ пре(д) разными іконами девять — Кн. оп. 1777, 163 зв.), похідне *лампочка* «світильничок, лампадка» (Арх. ЮЗР, 1677, 1/XII, 99); *лихтаръ* (п. lichtarz < н. Leuchter «світильник» — Br., 298) — підсвічник, поставлений на підлозі чи закріплений на стіні, стелі приміщення (а не запаляютъ тежъ *свечи* и не крыютъ ее подъ спудъ, але и овшемъ на *лихтару* ставъляють абы всимъ явна была и свѣтила — Ан., 1599, 643; *лихтаръ* спѣжовий стѣновий — АБ, 1663, 66) (*Свѣщникъ, лѣхтаръ* — Бер. Лекс., 1627, 112); це слово співвідносне із *свѣтилникъ* у значенні «смолоскип», переданому словосполученням *лѣхтаръ высокій* (112).

[65] *Жураўскі А. І.* Лексіка нямецкага паходжання ў беларускай пісьменнасці XV—XVII ст.— В кн.: Беларуская мова. Мінск, 1965, с. 62.

На означення годинника в літературних джерелах XVI ст., спільних із білоруською писемністю, уживається назва *годынникъ*: *Годынникъ* мнѣ притрафилося ... в Кіевѣ купиты — АЮЗР, 1589, II, 189; у пам'ятках XVII—XVIII ст. поруч із загальновживаним *годинникъ* видається частим полонізм zeгаръ (п. zegar чи zeger — з 1500 р.< н. Zeiger — Br., 651) — у мові освічених людей (Ѡ zeгару або теж ѡ годиннику — К. З., к. XVII, 39) чи *дзегаръ* (X., 1731, 29), *дзигаръ стѣнний* зъ двома вагами (1745, 261). Активізується (не без впливу російської мови) у джерелах, писаних на Лівобережжі, чи записах, зроблених на території Російської держави, назва, відома у давньоруській мові,— *часи* (Сл. Лекс., 1642, 219; М., 1728, II, 211; 1732, III, 244).

Господарські речі, які служать для приготування, подачі і збереження їжі, напоїв і т. ін., означуються у джерелах XVI—XVIII ст. такими загальними назвами: *начине* столовоє (ЛГр., XVII, 56), *начине* кухонноє (Арх. ЮЗР, 1583, 1/I, 104), *посудъ* (То робячи *посуд* то(и) может продавати — К. З., к. XVII, 187; *Посуду* разного келейного пропало рублей за два — Арх. ЮЗР, 1767, 1/III, 232) з варіантом *посуда* (серебрана *посуда* — М., 1734, III, 393; *посуда* деревянная — 1748, VIII, 17, *посуда* мѣдяная — 1751, VIII, 119, *посуда* глиняная — 125 зв.). Стабілізація в загальному вжитку назви *посудъ* зумовлюється її кореневими зв'язками (пор. ст.-укр. *судина* «т. с.» з XIV ст., д.-р. *судно* «начиння» — Ср., III, 609, що фігурує в мові XVIII ст. як одинична назва посуду: Все то смѣшат и налит в скляное *судно* или в цѣновое — М., 1739, IV, 251). Про поширення слова *судно* свідчить і похідне *судник* «шафа або поличка для посуду», відоме в сучасних говорах (Ващ., 92).

Протягом XVI—XVIII ст. сталися зміни в складі назв неглибокого столового посуду, що відображають зрушення в парах генетично споріднених дублетів, зумовлені впливами загальномовного словника на книжний. Так, у кореневій парі *миса* — *миска* перше слово хоч і зберігає протягом XVI ст. вихідне значення «миска» (як це було і в XIV—XV ст.), проте з XVII ст. його заступає в нейтральному вжитку дериват *миска:* Блюдо: *миска,* албо миса (Бер. Лекс., 1627, 10); *Миска* — блюдъ, паница (Син., с. XVII, 127); *поливана миска* (X., 1733, 113). Про втрату зменшеності реалії, позначуваної назвою *миска,* свідчать не лише наведені П Бериндою до слова *блюдо* обидва відповідники — *миска, миса,* але й поява демінутива другого ступеня — *мисочка,*— що поєднується контекстуально в одній синонімічній парі з назвою *блюдце:* Чашка болшая зъ блюдцемъ, цѣна 60 к. Чашка одна болшая безъ *мисочки* и безъ кришки, 20 к. (СА, 1758, 238). На означення блюдця слово *мисочка* широко побутувало і в українській мові XIX — поч. XX ст. (Б.-Н., 225; Гр., II, 428). Зменшувальне *мисочка* засвідчується на означення шальки терезів уже в лексиконі 1-ї пол. XVII ст. (Бер. Лекс., 1627, 157).

Слово *миса,* уживане з нейтральним значенням ще в XVI ст. (Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 351; В., 1598, 31), на кінець XVIII ст поступово звужує сферу вжитку (виявляється здебільшого у книжних

Сторінка з рукописного розмовника XVI ст. «Розмова».

ктóсь et хтóсь Aliquis штóсь et
цóсь Aliquid нѣ́ктось et нѣ-
тось Nonnullus vel Non nemo et cete.
adiectis кто et хто declinantur retenta semper
invariabiliter Syllaba сь.

Obseruándum Deriuatio
Pronominum facundior est Sclauonis quam La-
tinis. Latini etenim saltem a Primitiuis
Pronominibus deriuant ista Possessiua vti
ab Ego Meus à Tu Tuus, à Sui Suus
Sclauoni verò ab istis vltra adhuc alia dedu-
cunt Possessiua vt a свой suus свойскiй
quasi Suanus à твой Tuus твойскiй qua-
si Tuanus Similiter à мой, мойскiй
quasi meanus. à на́шъ, на́скiй nostras
et si quæ alia deriuentur.

Сторінка з рукописної «Словенської граматики» Івана Ужевича (1645 р.).

стилях), позначаючи, як правило, велику посудину (миску, таз): *Миса* болшая оловяная (АЮЗР, 1638, III, 24). Тут воно співвідносне із назвою *блюдо,* що означала велику мілку тарілку і заступала іншомовне слово *тазъ* чи *тасъ* (тур. tas «чашка» — КЭС, 435). Пор.: Цинѣ: *Блюдо* круглое, прозиваемое *тасъ,* столовое, цинѣ аглицкой, съ кришкою и ручками двома, весу въ немъ 6 $\frac{1}{2}$ ф. Другое жъ *блюдо* круглое съ кришкою и ручками двома цинѣ аглицкой... (СА, 1758, 238). Похідне *блюдце* у XVIII ст. вживається в сучасному значенні, проте раніше (в XVI—XVII ст.) семантика його, слід гадати, не була ще чітко окресленою, оскільки воно зберігало тісний зв'язок із вихідною назвою *блюдо,* як це видно із характеру визначення його в тодішніх наукових працях. Пор.: Catinus, блюдо. Catinellus, блю(д)це (Сл. Лекс., 1642, 114).

З XVI ст. в українській мові на означення плоских мисок з'являються нові назви, які заступили загальну давньоруську лексему *плоскы,* як-от: *полумисокъ* (Т. Карт., 1570; Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 351; М., 1724, I, 125; ДК, 1727, 173); *талеръ* (Арх. ЮЗР, 1570, 1/I, 26; 1593, 362; АЖ 1605, 205); *талѣръ* (Бер. Лекс., 1627, 30) чи з метатезою *тарелъ* (Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 351; ПУРМЛ, XVIII, II, 330); *тарѣлъ* (*тарѣловъ* пят — Арх. ЮЗР, 1600, 1/VI, 297; Діско(с): *Талѣръ, рѣль,* широкаѧ миса — Бер. Лекс., 1627, 30).

У парі варіантів *тарѣлъ* — *талѣръ* останній, звичайно, архаїчніший, постав від д.-в.-н. talier, що походить з іт. tagliere (Mach., 521—522). Приймати польське посередництво для укр. *талѣръ,* як пропонує Р. Ріхардт (Rich., 105), немає підстав, оскільки звукова оболонка свідчить про пряме запозичення. З кінця XVII ст. назви *талѣръ* — *тарѣлъ* заступаються дериватами, створеними за типовими мовними моделями: *талѣрка* (Тест. Кох., 1686, 14; Х., 1732, 45), *тарѣлка* (АП, 1700 155; К. З, к. XVII, 143; ДНМ, 1714; 66; М., 1725, I, 232; Кн. оп. 1777, 20 зв.). Слово *талѣрка* засвідчене також у XIX — на початку XX ст. (Б.-Н., 348; *талірка* — Закр., 543; Гр., IV, 245) [66].

На зміни у назвах столових приборів указують нові означення при давніх словах (*ножъ столовый, ножъ кухонный* — Х., 1730, 6; *ножъ складалний* — Погр. Остр., 1761, 19; *ложка велика* — ЛВел., 1704, IV, 113; *ложка чайна* — СА, 1758, 238; *ложка болшая столовая* — Х., 1747, 177), із якими вони часто переходять і до інших понятійних сфер (пор.: *ножъ голелный* — Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 373), а також спеціалізація демінутивів: *ложечка* «чайна ложка» (Х., 1745, 248). Із словосполученням *велика ложка* співвідносні синонімічні однослівні назви *варешка* (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 137) та *ополоникъ* (Сл. Лекс., 1642, 404). У пам'ятках другої половини XVII — першої половини XVIII ст. поширюється вже назва *вѣделка* (Радив., 1676, 79; Х., 1731, 29), відбита у ранніх лексикографічних джерелах (пор.: «*Виделки — вилки* — Котл. 1798, 5; *Вѣделки* —

[66] Про походження слова *тарілка* див. ще: *Булаховський Л. А.* Історичний коментарій до української літературної мови.— У кн.: Булаховський Л. А. Вибрані твори в п'яти томах. Т. 2. Українська мова. К., 1977, с. 274.

вилки столовыя — Павл., 29; furkula — вилки — Вейсм., 1731, 200). За походженням це полонізм (п. widełka)[67]. Новою в мові XVIII ст. є, очевидно, назва *подносъ* (М., 1728, II, 240; Т. Карт., 1744; ДНМ, 1756, 348; *подносъ на ножкахъ* — Оп. 1787, 71).

Поширення складу назв посуду, призначеного для набирання та пиття рідини, відбувається протягом XVI—XVIII ст. головним чином за рахунок демінутивних утворень і почасти запозичень: *коновка* (*деревяна* — Арх. ЮЗР, 1586, 1/I, 217; *срѣбная* — К. З., к. XVII, 165), *кварта* (275), *кухоль* (АП, 1670, I, 179; ЛВел, 1720, IV, 123; СА, 1729, 57, *кухоль цѣновий* — АПГУ, 1670, I, 179), *чашка* (М., 1727, II, 197), *чашка фарфорова* (1735, IV, 1), *келѣхъ* (1732, III, 232) чи *килѣхъ* (Х., 1733, 106), *стаканъ* (М., 1724, I, 73); *стаканъ крусталный* (Х., 1732, 59), *пукалъ* (*позолочуваний* — М., 1746, VII, 132 зв.), *штопка* (СА, 1744, 218; М., 1744, VII, 132 зв.; 1760, IX, 160) тощо.

Коновка — дериват від *коновъ* «відро» (Водоносъ: вѣдро или *коновъ,* цеберъ — Бер. Лекс., 1627, 16) — інновація на базі ц.-сл. *конобъ* «котель» (НП, 1799, 234) — співвідноситься як назва посудини для черпання і пиття рідини із словами *кварта* (лат. quarta «чверть» — SJPW, II, 656) — мірний кухоль, *кухоль* (н. Kuffel) чи *кружка* (АЮЗР, 1671, IX, 352; Сл. Лекс., 1642, 111). Слова *чашка* і *чарка* за походженням є зменшувальними формами від *чаша* і *чара*. Назва *стаканъ* відповідає давньоруському *достоканъ* східного походження (Ф., III, 743). Демінутивні утворення: *стаканецъ* (Х., 1748, 361), *стаканчик* (Кн. оп. 1777, 12 зв.). Назва *шклянка* — полонізм (п. szklanka — SJP, 1102). Слово *кубокъ* давньоруського походження (д.-р. *кубъкъ* — Ср., I, 1356). У парі варіантів *келѣхъ* — *килѣхъ* перший, безперечно, є давнішим — Т. Карт., 1554; *келихъ:* чаша; потирь: чаша, кубо(к) кели(х) ...— Бер. Лекс., 1627, 52, 90). Форма *келѣхъ* постала з п. kielich, що у свою чергу сходить до с.-в.-н. kelich, д.-в.-н. chelich < лат. calix — S., II, 140—141. З німецької мови засвоєна назва *пукалъ* (н. Pokal з лат. poculum — ССРЛЯ, I, 546), яку згодом витіснило слово *бокалъ* — вторинне запозичення з того ж джерела, однак за французьким посередництвом.

До нових за оформленням назв традиційного господарського посуду XVII—XVIII ст. належать такі: *глечикъ* (Масла *глечико(в)* 2 — М., 1748, VIII, 9 зв.), *горщикъ* (Сл. Лекс., 1642, 291), *макѣтра* (Кн., 1788, 61), *казанокъ* (АЮЗР, 1638, III, 21; ЛВел, 1720, IV, 131).

Вихідною назвою для *глечикъ* є *глекъ* (д.-р. *глекъ* «посудина, глечик» — Ср., I, 519) — металева (мідна) або скляна посудина з вузькою шийкою, відома також за джерелами XVIII ст.: Орановскій приехалъ и о мѣдѣ... говорилъ, что зъ оной въ Лубняхъ дѣлаютъ *глеки* и проч. (М., 1723, I, 36). На означення великого глечика з випуклими боками уживається назва *гладушъ* (М., 1746, VII, 127), з

[67] *Kuraszkiewicz W.* Szkice o języku Mikolaja Reja.— In: Odrodzenia w Polsce. T. 3. Historia języka. Warszawa, 1960, s. 332.

похідною *гладушка* (1757, IX, 76 зв.), що й тепер відомі в поліських говорах (Лис., 55). *Горщикъ* — слово з виразно українським звуковим оформленням, співвідноситься з давнішим синонімічним варіантом *горщокъ*, уживаним на означення спеціального судна (Cacabus го(р)щокъ — Сл. Лекс., 1642, 106). *Макѣтра* — велика глибока посудина, в якій терли мак. Пор. рідковживану архаїчну словоформу *макотертъ* (ДНМ, 1719, 104) та семантично пов'язані назви реалій для розтирання маку: *макогонъ* (К. З., к. XVII, 152), *мяло* (260). Демінутив від *казанъ* (275), *казанокъ* (АПГУ, 1665, I, 32), виступає в синонімічній парі з давнішим утворенням спільнослов'янського походження *котелокъ* (пор. Панвица: пановъ, албо *котело(к)* — Бер. Лекс., 1627, 80), що має зв'язок із *котелъ* (д.-р. *котьлъ*) у значенні «конобъ мѣдяный» (Сл. Лекс., 1642, 127) чи інакше — «мѣдѧний горнец» (Бер. Лекс., 1627, 54).

Продовжують уживатися давні праслов'янські назви дерев'яного посуду для напування тварин та інших господарських потреб: *корыто* (Арх. ЮЗР, 1588, 1/I, 241; Сл. Лекс., 1642, 89), *ночви* (Арх. ЮЗР, 1586, 1/I, 218). Проте на зміну деяким із них приходять нові похідні утворення: *кошъ* (*хлѣбный* — Сл. Лекс., 1642, 112) і *кошикъ* (Гал. Б., 1686, 35 зв.), *кошыкъ* (К. З., к. XVII, 245); *коробъ* (Прот., 1690, 60) і *коробка* (Арх. ЮЗР, 1598, 1/VI, 242; М., 1724, I, 131); *ящъ* (К. З., к. XVII, 152) і *ясчикъ* (Арх. ЮЗР, 1600, 1/VI, 295); *сито* (Х., 1731, 32) і *ситце* (1732, 38) чи *подсытокъ* (К. З., к. XVII, 145; М., 1748, VIII, 31); *рукомыя* (Арх. ЮЗР, 1576, 1/I, 54) і *рукомийка* (Сл. Лекс., 1642, 320); пор. також *рукомійникъ* (Т. Карт., 1739) — інновацію, запозичену з російської мови назви *рукомойникъ* (М., 1728, II, 261) тощо. Інші характерні новотвори кінця XVII — середини XVIII ст.: *водниха* — діжка на воду (АПГУ, I, 168); *помийниця* — відро на помиї (там же); *дойниця* — відро для доїння молока (ЛСам., XVII, 198; М., 1747, VII, 186 зв.).

З другої половини XVI ст. пам'ятки засвідчують поширення в українській мові назв нового типу вузькогорлого начиння (глиняного, а згодом скляного) для зберігання спиртних напоїв: *флаша, фляша* «пляшка», «бутель»: *Флашъ* пуздерко полное, а особливо *флаша* великая... (АЮЗР, 1570, 1/I, 23) чи *пляша* (АП, 1713, 253). Спеціалізація загальної назви *фляша* (п. flasza — з XVI ст,. н. Flasche — Br., 122) у значенні «велика пляшка, бутиль» (з середини XVII ст.) пов'язана з виникненням похідних утворень на означення невеликої посудини: *флѧшка* (лагвица: боклажо(к), *флѧ(ш)ка* — Бер. Лекс., 1627, 218; Шкла ... привезенного... *фляшки* до 4 пуздерокъ... *фляшъ* — gарцевихъ 15 ...— М., 1725, I, 193); уживався також демінутив другого ступеня *фляшечка* — аптекарський флакон, банька (до аптечки в гутѣ... з ясного стекла поробит *фляшечки* — М., 1740, IV, 321). Документи початку XVIII ст. засвідчують заміну фрикативного звука **ф** в цьому слові, що охопила й демінутивні форми (*пляшка* — ДНМ, 1723, 142). Великий бутель у джерелах XVIII ст. має назву *сулѣя* (пор. також п. sulnica з глосою albo flasza, lagwica під 1530 р.— Br., 525) (М., 1725, I, 307).

З появою різновидів громіздкого посуду в XVI—XVIII ст. поруч із давніми загальними назвами широко вживаються видові: *вѣдро* (Бер. Лекс., 1627, 91; Сл. Лекс., 1642, 146), що співвідноситься з *коновъ* (Арх. ЮЗР, 1596, 1/I, 104; Бер. Лекс., 1627, 16) та *цéберъ* чи *цебéръ* «велике відро з вушками, зроблене з дерев'яних клепок»: Водоносъ: вѣдро, или коновъ, *цеберъ* (16). Назва *цеберъ* давньоруського походження (д.-р. *цебръ*) — Ф., IV, 294.

Давня спільнослов'янська назва *дѣжа* за пам'ятками XVII—XVIII ст. уживається із спеціальним значенням «дерев'яна посудина, діжка, в якій учиняють і місять тісто»: *Дѣжи* з квасом хлѣбовим перевергали (Т., XVII, 855). У джерелах Чернігівщини спорадично виявляється у цьому значенні спільне з російською мовою слово *квашня* (М., 1739, IV, 252). Похідне утворення *дѣжка* співвідноситься в цей час з диференційним синонімом *бочка:* Сира продал *дѣжку* и *бочку* за 5 р. 80 к. (1738, IV, 180). Слово *дѣжка* із характерним означенням заступає назву *дѣжа: дѣжка пѣкна* (Арх. ЮЗР, 1767, 1/III, 236). Поруч із назвою *бочка,* що втратила з XVI ст. значення міри місткості (XIV—XV ст.), в документах Лівобережжя, як і в російській мові, зустрічається з XVIII ст. спільнокореневе *бочонокъ* (М., 1747, VII, 188). *Барило* (п. baryła з XV ст. < іт. barile < ст.-лат. barillus — Br., 17; Rich., 33; Ф., I, 126—127) — опукла бочка, міра рідини місткістю в 24 гарці (Т., XVII, 31, 59): А з того зас не видиши их, за твоим черевом бочка з пивами, *барила* з медами (В., XVI, 42).

Певні види великих дерев'яних діжок позначають назви *бодня* (Т., 1564, 114; М., 1731, III, 106) та *кадлубъ* (Арх. ЮЗР, 1649, 3/IV, 49) чи *кадовбъ* (АЖГС, 1650, 283; М., 1731, III, 143).

Деякі назви поширеного господарського посуду для води походять із східних мов: *куманъ* (тюрк. кумган — ССРЛЯ, V, 1834), *боклага* (тур. боклаг): *Кумановъ* два мѣдяних побѣляныхъ (АЮЗР, 1638, III, 21); Серпъ и *боклагу* в него взято (Т., 1565, 117). Посудина для зберігання солі зветься *солянка* (Х., 1730, 14; Кн. оп. 1777, 20 зв.).

Поруч із давньою загальною назвою *сковорода* (Х., 1731, 31) у документах XVIII ст. виявляється нова назва окремого різновиду її: *ринка* (М., 1726, II, 39), (п. rynka < с.-в.-н. rine — Пр., 950) «рід глиняної сковороди з жолобком». До запозичень з німецької мови належить слово *друшлякъ* (п. druszlak з XVI ст., н. Durschlag — Br., 99) — шумівка, начиння, за допомогою якого збирають піну чи проціджують варене: *Друшлякъ* одинъ, варешокъ желѣзных двѣ (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 137). Назви інших допоміжних знарядь утворені за типовими моделями на живомовному грунті: *тертка* (К. З., к. XVII, 152) чи *тертушка* (М., 1731, III, 134), *копистка* (Сл. Лекс., 1642, 376; ПУРМЛ, XVIII, II, 167), *качалка* (К. З., к. XVII, 152).

Протягом XVI — першої половини XVIII ст. сформувалася група назв, уживаних і в новій літературній мові на означення мішковидного господарського начиння: слово давньоруського походження

мѣхъ (За 9 *мѣховъ* сѣчки 13 к.— Х., 1733, 108), *мѣшокъ* — невеликий міх (2 *мѣшки* соли — М., 1724, І, 150), *клунокъ* — неповний мішок (Жита там же набрали *клунков* три...— АП, 1698, 142), *лантухъ* (н. Landtuch) — мішковина: В того ж злодѣя Гонозенка знайдено шкуру возовую, *лантух* и соли уска (АП, 1696, 107). У середині XVII ст. на місці слова *лантухъ* виступає *хуста* (хмелю *хустъ* пя(т)десят — АЖГС, 1650, 283), отже, про поширення терміна можна говорити пізніше. Матеріали свідчать, що ця назва не звузила семантичного обсягу й на кінець XVIII ст.[68], коли вона ще співвідносилася з українським *рядно: Ряденъ* шесть в подобіє *лантуховъ* (Арх. ЮЗР, 1767, 1/III, 233).

Серед назв речей домашнього вжитку окрему групу утворюють слова, що позначають предмети туалету людини. Основу їх складають давні спільнослов'янські слова, що виступають в оновленій звуковій формі або ж супроводжуються новими диференційними означеннями: *мыло* (Сл. Лекс., 1642, 361), *мило простоє* (РМ, XVIII, 62), *зеркало* (інновація на базі ст.-сл. *зръцало* < лат. speculum — Пр., 294) чи *дзеркало* (М., 1728, II, 231; Пр. ПС, 1752, II, 312 зв.), *гребенець* (*слоновий, роговий* — Х., 1745, 251; *деревяный* — 1748, 385), *ножъ голелний* «бритва» (Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 373), пізніше — *бритва* (Х., 1746, 280). Слід відзначити, що у джерелах XVII ст. слово *бритва* (ц.-сл.) уживається частіше у значенні «лезо, жало» (пор. ѡбровъ: бритва, лезе(к) — Бер. Лекс., 1627, 145; жало, сѣчиво, бри(т)ва — Сл. Лекс., 1642, 363), а з XVIII ст. стає поряд із назвою *ножъ голелний* (не без впливу російської мови).

Питоме українське слово *теребильце* «зубочистка» (М., 1728, II, 231) походить від *теребити* «чистити»: Ра(н)няѧ пту(ш)ка ꙁубцѣ *тереби(т)*, а позняѧ очи продираетъ (К. З., к. XVII, 244).

З XVI ст. стає відомою й назва *окуляры* (Ан., 1598, 1057; К. З., к. XVII, 142). Заповнюються основні ланки в інших лексико-семантичних розрядах. Зокрема, в групі назв, пов'язаних з курінням, крім давніх слов'янських назв *кремень, губка* «висушений гриб-трутовик, яким користувалися при викрешуванні вогню» (АП, 1698, 133), пам'ятки XVII—XVIII ст. засвідчують поширення назв *люлка* (Інт., XVII—XVIII, 130), *табакерка* (*роговая кругомъ серебромъ оправленая* — Обух., 1759, 8 зв.), що має зв'язок із фр. tabatiére (пор. рос. *табатерка* — 1806 р., *табакерка* — 1762 р.— ССРЛЯ, XV, 7).

Помітне оновлення виразових можливостей мови спостерігається на продовженні ряду співвідносних назв, пов'язаних із реаліями, призначеними для грошей. Цей процес супроводжується виразною стилістичною диференціацією: церковнослов'янське *мошна,* як і давнє спеціальне запозичення *калита* (відоме в давньоруській мові) активніше замінюється в літературному вжитку живомовними відповідниками, що зберігали й загальне значення: *мѣшокъ, мѣшечокъ,*

---

[68] Про дальший розвиток семантики див.: *Горобець В. Й.* Із спостережень... с. 82—83

капшукъ (К. З., к. XVII, 259). З XVIII ст. ця група поповнюється співвідносною парою *гаманъ* (Т., XVIII, 505) та *кошеліокъ* (Х., 1732, 40) (пор. рос. *кошелек* — ССРЛЯ, 1704, V, 1556).

Документи XVII ст. засвідчують активне функціонування ряду новотворів, що називають домашні знаряддя, пов'язані із пранням, прасуванням і чисткою білизни, одягу: *пралникъ* (Прот., 1690, 176); *качалка* (К. З., к. XVII, 152); *рубель* (матерію з одной стороны — зъ лиця... звить, на *качалку* завернувши... поливая часто и крѣпко качаючи *рублемъ*... а потом высушитъ...— Марц., XVIII, 253); *щотка (до ризъ* — Сл. Лекс., 1642, 539).

§ 44. Житлові споруди й допоміжні надвірні будівлі, їх частини, забудова прилеглої території. Окремі спостереження дослідників [69] та нові матеріали дають змогу простежити особливості дальшої еволюції назв жител. Як і раніше, протягом XVI—XVIII ст. на означення житлової будівлі послідовно на всій території уживається праслов'янське слово *домъ:* А войдучи въ замокъ по правой руцѣ *домъ* новый... (Арх. ЮЗР, 1573, 7/I, 239); Федоу(р)... помоуглъ Олексѣ збоудовати *доумъ* и вши(ст)ко будоване (АО, 1603, 96). Це ж слово може виступати й у видовому значенні «палац», «хороми»: *домъ царский* (С., 1786, 128). Проте як загальна назва слово *домъ* частіше співвідноситься із словом *дворъ,* означаючи «житло, власну домівку»: Приходячи къ *дому* своему, просил насъ у господу (ДНМ, 1710, 47). Із цим значенням пов'язане і переносне «родина з прислугою, мешканці двору»: ... всѣмъ *домомъ,* то естъ з всею челѧ(д)кою и з дѣтьми за нимъ шли (ЄУС, 1616, 47).

Поруч із назвою *домъ* на початку XVI ст. спорадично виявляється й слово *хата,* яке з середини XVII ст. широко вживається на означення житлової будівлі безвідносно до величини та ін.: мужицких *хатъ* чотырнадцат, а боярских тры спалыл (Арх. ЮЗР, 1649, 3/IV, 62); Дворъ свой з пляцомъ и *хатою* подала в заставе (Прот., 1690, 7). Протягом першої половини XVIII ст. слово *хата,* крім значення «житловий будинок взагалі, житлова будівля», розвиває також ряд похідних: а) простий селянський будинок (Здѣлалъ я образецъ якъ *хати* людскіе простіе строит — М., 1738, IV, 188); б) приміщення для надвірного птаства, хлів: *Хату* заложил на дробину близъ мосту (М., 1737, IV, 156); В теплой *хатѣ* вівці (Кн., 1788, 70—71).

Протягом XVI—XVII ст. широке загальне значення «житло» від слова *домъ* переходить до назви *оселя* (противъ неделѣ мая 13-го запалилъ [Прокопъ] домъ Забродского; того жъ понеделка, выкресавши огню и давши Кривому, росказалъ абы скинулъ на *оселю* священныка — АП, 1683, 3), а також ряд видових, що передають відношення до житла мешканців, як-от: *господа* «чий-небудь двір з хатою», «чиясь хата, приміщення», «тимчасове житло в чужому домі, квартира» (я, привюзши пашню... одвюз вуз и коня поставил в

---

[69] *Керницький І. М.* Спостереження над назвами приміщень в українських пам'ятках XVI—XVII ст.— В кн.: Питання історії української мови. К., 1970, с. 5—19.

гумнѣ Тарасовом и пошол до *господи* — АП, 1683, 8; провожалъ [Хведор Ткач] брата своего зъ своего ж дому, по вечери, до *господи* — ДНМ, 1731, 231); *домовка* — домашнє житло, двір з хатою, садиба (жилища, то ест *домовки* — АБ, 1696, 104; прошлого вечора, на сумерку ишолъ з коморы ку домови, мимо *домовки* Церулика Ходоса — АС, 1693, 25). Отже, слова *господа* і *домовка* стають в один синонімічний ряд з назвами *домъ* та *хата* в їх узагальнюючих значеннях.

Слово *домъ* продовжує означати будівлю, де розміщується певна установа, організація і т. ін., пор.: И теж це(р)ков хотят муроват новую и *домъ* на школу, и *домъ* на друкарню и *домъ* на шпитал (ПФ, 1586, 82); *домъ братерский* «приміщення для членів братства» (АПГУ, 1637, III, 6); *домъ судовий* (ДНМ, 1712, 59); *дом блудний* «будинок розпусти» (С., XVIII, 279) та ін. Вичленування поняття «будівля» із семантичного обсягу слова *домъ* спричинилося до появи в українській мові нових спільнокореневих синонімічних назв *будованѧ — будовля — будинокъ,* серед яких протягом XVI — першої половини XVII ст. активно використовується *будованѧ* (пор. п. budowanie), рідше — *будовля,* що часто заступається (з другої половини XVII ст.) словом *будинокъ*. Напр.: Зданіє, зда: *будованьє,* по(д)стрѣшье (Бер. Лекс., 1627, 42; Домъ зо всем *будованем* (АЖ 1606, 341 зв.); половина ролѣ котра ся емоу достала по женѣ его Фе(н)нѣ якъ в роли половина и в *будювли* такъ тежъ и в садахъ (АО, 1634, 182); *Буди(н)ки* строилъ (ДС, 1621, 33); *будинокъ* увесь свой... то есть хату, свѣтелку, инъбаръ, комору и дилоowане и баню... продала (АС, 1693, 3). Полонізм *будованѧ* з структурно-граматичного погляду найщільніше наближався до класу віддієслівних іменників на **-ньє**, поширених у східнослов'янських мовах. Ця близькість і визначила його подальшу долю в ряді розглянутих синонімів. З часом (починаючи з XVII ст.) у цього слова актуалізується процесуальне значення дії, підтримуване зв'язками із спільнокореневими словами (насамперед дієприкметниковими формами *будованний, збудованний* — у джерелах XVIII ст.).

Ряд синонімів (*будованя — будовля — будинокъ*) частіше передає спеціальне збірне значення «господарські будівлі», що зумовлено їх стилістичним використанням у діловій мові — в актах купівлі-продажу. Той факт, що з кінця XVII ст. множинна форма слова *будинокъ* відтісняє сингулятивну при передачі збірного значення, може бути певним свідченням подальшого розвитку його семантики. Коригування відбувається так, що поняття «будівля» все більше закріплюється за одиничною назвою (*будинок*). Що ж до множинної форми — *будинки* — то з середини XVIII ст. вона починає використовуватися й на означення основних житлових блоків панської будівлі (дому): Видѣлъ новоначавшіеся строитись *будинки* п. Михайла Скор. (М., 1733, III, 297). У цьому зв'язку стає можливим використання спеціальної назви *будинокъ* на позначення відповідної розкішної житлової споруди міського типу — великого приміщення, критого гонтом або залізом: Въ Сварковѣ фундаментъ ка-

менный здѣланъ на *будинокъ*, цегли сѣло тамъ на 10 тысячей (М., 1734, III, 371).

Таким чином, назва *будинокъ* з середини XVIII ст. в одному із своїх конкретних значень стає в ряд із словами *домъ*, часто уживаного на означення панського будинку, *хороми, палати* чи *палацъ*: *Домъ* богатых (Радив., 1676, 34) поруч із *пала́цъ* (11); По молебні, у гетманскомъ *дому* обѣдалисмо всѣ (М., 1730, III, 11); *Полати: па́лацъ* (Бер. Лекс., 1627, 86); в *полата́х* златых (УП, XVI, 85); *царские палати* (С., 1786, 313); У тіотки было освященіє новихъ *хоромъ* (М., 1729, II, 326). Слово *палати* у багатьох джерелах XVII—XVIII ст. витісняється у зв'язку з поширенням у літературному вжитку живомовного *палацъ*. Пор. ще вживання слова *палацъ* поруч із *полати* (В., XVI, 351; ЖО, XVII, 71), а також протиставлення слів *пала́цы* і *халупка* (ЄУС, 1616, 35 зв.).

Зближуючись у найзагальнішому значенні «житлова будівля», слова *хата* і *будинокъ* мали ті семантичні відтінки, які вирізнялися й пізніше (пор.: Будынки — зданіе, господскій домъ — Котл., 1798, 4; Будинки — великолѣпный домъ, Хата — изба — Войц., 288). Слово *будинок*, як і його синоніми *домъ, хата*, уживається у факультативному значенні «виробниче приміщення» і співвідноситься зрідка (у пам'ятках північно-східного Полісся) з назвою *изба*: По руски(и) *будинок* той ви(н)ницею сѧ зове(т), в которо(м) куря(т) горѣлки (К. З., к. XVII, 145); *изба друкарская* (Арх. ЮЗР, 1630, 1/XI, 379). Етимологія слова *хата* остаточно не з'ясована. Припущення, що джерелом для українського *хата* міг бути мадяризм hata «дім», похідний від іран. kata [70], вимагає додаткової аргументації. Українське *будинокъ* (з 1599 р.— Т., 151), як і польське budynek, походить від с.-в.-н. buding «budowanie» (S., I, 48). З повсюдно вживаними *домъ, хата* співвідноситься діал. *хыжа* (ц.-сл.), виявлене у карпатських пам'ятках і спорадично в актах Лівобережжя у мові вихідців із західних областей (пор. з глосою: *домъ* свой авадь *хыжа* называетсѧ — Я. Нов. р., XVII, 125; Даніло Саверский з села Михновец, повѣту Лукомъского, позналъ онаго Ивана Безсмертненка и свое платя, же у его викрав, подкопавшись под *хижу* — АП, 1691, 73).

Новими в мові XVI—XVII ст. є назви житлових будівель за матеріалом: *каменица* — будинок викладений з каміння чи цегли (*Каменица*.— Сл. Лекс., 1650, 456; Арх. ЮЗР, 1569, 7/VI, 230) чи *камѣньница* (ПУРМЛ, XVIII, II, 265); *хата-мазка* (ДНМ, 1751, 323). У складі стилістично забарвлених назв антонімами до *палацъ* виступали *халупа, халупка*: где богатый *палацы* свои розширѧетъ, ѡтой оубогій не толко з *халупкою*, але з здоровемъ своим оумикати муситъ (ЄУС, 1616, 35 зв.).

Певні типи хатніх приміщень позначають слова *комната, свѣтлиця* та *свѣтелка*: *свѣтлица* съ двумя *комнатами* (Арх. ЮЗР, 1686,

---

[70] *Wanstrat L.* Beitrage zur Charakteristik des russischen Wortschatzes. Berlin, 1933, S. 59.

7/I, 536). *Комнатою* у колишніх будинках називали хатину з піччю, коминами, суміжну із світлицею: «Комната — перегородка в жилой более просторной избе по передней линии печи. Отапливается грубою и почти всегда служит мастерскою или спальней» (Вас., 59). Простора, світла, чиста кімната, в якій приймали гостей, зветься *свѣтлиця* чи *свѣтелка,* пор.: «Свитлыця — лучшая комната в доме» (Павл., 57), «Світлица — чистой покой в доме» (Войц., 315). Назва *свѣтлиця* (у формі *свѣтлица*) відзначена в матеріалах картотеки Є. Тимченка за пам'ятками XVI ст., а варіант *свѣтелка* — з XVII ст. Етимологія слів досить прозора, демінутивна назва: *свѣтличка* (М., 1723, I, 32).

На означення приміщення для купання вживані ще в давньоруський час слова *лазня* і *баня:* Въ *лазнѣ* зъ братомъ, п. Андреемъ, мился (М., 1723, I, 48); *баня* (Бер. Лекс., 1627, 5). Засвідчене в діаріушах слово *ванна* (п. wanna < н. Wanne < лат. vannus — Ш., II, 3, 18) вже має ряд значень: 1) ємкість, у яку вливається вода для купання: У *ваннѣ* парилъся муравями — М., 1727, II, 147); 2) купання, лікування у ванні (Прислала бы... зѣлля до *ванни* и голови — М., 1726, II, 33—34). Слово *ванна* виступає у складі номінативно-термінологічної словосполуки *суха ванна:* Принималъ *сухую ванну* (X., 1746, 273), що відповідає п. sucha wanna, рос. *парная баня* (Mül., II, 101).

До хатніх забудов із цегли належать *пѣчъ* (XT, 1722, 177), *груба* (А, 1728, 13). Слово *пѣчъ* виступає також у складі сполуки *вариста пѣчъ* (X., 1731, 29). Демінутив *пѣчка* означає лежанку з плитою, примуровану до комина (М., 1748, VIII, 33). Піч, призначена для опалення житлових кімнат, відома під назвою *груба* (п. gruba < н. Grube — SJPW, I, 916), відбите в пам'ятках XVII ст. (Т., 617). Наявність глоси при слові *груба* у джерелах XVII ст. вказує на його новизну, як і відповідної реалії: в дворах *грубу* то есть печи палити (ЛСам., XVII, 3; йдеться про житло заможного козацтва, старшини, де прислуговували козаки).

Горішньою частиною печі є *коменъ* (*коминъ,* мн. *комени* «пічна труба»: *Коменъ* и *пѣчъ* розбирать (М., 1734, III, 358); *комены* (X., 1742, 167); *комени* (М., 1748, VIII, 33). Слово походить від с.-в.-н. kamin < лат. camīnus «піч, камін» (Ф., II, 302). Внутрішньою частиною печі є *челюсть* (*пещная* — Сл. Лекс., 1642, 334). За рахунок нових кореневих утворень у XVI—XVIII ст. збагачується розряд слів на позначення допоміжних прибудов до печі, а також побутових деталей: *запичокъ* (В., 1791, 11 зв.); *припечокъ* (11 зв.; ДНМ, 1716, 89); *пригрубникъ* (АП, 1702, 194), очевидно, співвідносне із назвою *пѣчка* «лежанка з плитою, примурована до коминів» (М., 1748, VIII, 33); *заслонка* (АЮЗР, 1638, III). З розпалюванням вогню, а також куховарством пов'язане використання назв допоміжних хатніх знарядь: *рогач* (Оп. 1787, 80 зв.), *кочерга* (АПГУ, 1665, I, 49; Прот., 1690, 61; Оп. 1787, 80 зв.).

Характерні назви визначають частини інтер'єра в хаті: *пóкутя* (на *покутѣ* сидѣти — Інт., XVIII, 138); *закутокъ* (Арх. ЮЗР, 1768, 1/III, 850); пор. також: на *покутнѣй* лавѣ (ДНМ, 1719, 104).

Назви основних частин, деталей житлової будівлі успадковані із давньоруського лексичного фонду: *двери, окно, стѣна, призба, стеля, помостъ, порогъ, сѣни*. Слово *двери* (у формі pluralia tantum засвідчується пам'ятками XV ст.) з середини XVII ст. супроводжує нові означення, що вказують на дальший розвиток словника мови: *двери сѣнечные* (АП, 1691, 76); *двери хатнѣе* (І. В. XVII, 143; АП, 1698, 140); *двери комнатные* (АЖГС, 1605, 127); *двери половинчатіє* (М., 1748, VIII, 11 зв.). Питомими українськими назвами є *горѣще* (Арх. ЮЗР, 1768, 1/III, 850); *покровля* (ДНМ, 1723, 145), похідне від *кровля; сходци* (Арх. ЮЗР, 1594, 1/VI, 164; ДНМ, 1717, 91). Широко вживається засвоєний ще давньоруською мовою германізм *дахъ* (*Дахъ* — зда, кровъ, покровъ —Син., с. XVII, 109; АЖ 1605, 127 зв.), слово німецького походження *кганокъ* (як і п. ganek із с.-в.-н. ganc < н. Gang «хід, крок» — S., I, 254) «поріг», «сіни» (*ганок* або *сѣни* — Бер. Лекс., 1627, 92; *ганокъ* — ДНМ, 1717, 93).

У кінці XVI — середині XVII ст. фіксуються назви основних деталей і допоміжних частин до дверей та вікон: *одвирки* (Арх. ЮЗР, 1573, 7/I, 238); *клямки* (1655, 1/XI, 665, пор. також *кламка* — Бер. Лекс., 1627, 105) чи *колодки* (Арх. ЮЗР, 1618, 1/XI, 356); *замкй* (Бер. Лекс., 1627, 105; *Замков* 2 нутраный и надверный — АБ, 1663, 66); *зашчепъки* (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 147); *зависи* (Пам., 1566, III, 69); *завѣси* (М., 1725, I, 195) чи *занавѣси* (АЮЗР, 1598, II, 199); *крати* (до окна — Арх. ЮЗР, 1628, 1/XI, 645); *оконница* (1571, 8/VI, 108); *оконниця* (М., 1736, IV, 81).

Поруч із вихідними назвами *шиба* (п. szyba — з XVI ст.< н. Scheibe — Br., 559; Б.-Н., 398; Закр., 589) «віконне скло» (див. також: М., 1724, I, 138; Х., 1730, 24) та *оболона* (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 154; М., 1724, I, 135), якому відповідає *округлое скло* (Арх. ЮЗР, 1600, 1/VI, 297) чи *кругла шибка* (М., 1767, X, 152 зв.), з кінця XVII ст. пам'ятками засвідчені деривати *шибка* (М., 1760, IX, 162 зв.) та *оболонка* (Прот., 1690, 32). Паралельно з *шиба* уживається *скло* або *стекло* (*Стекла* въ окна уклеіовалъ салдат — М., 1729, II, 338) при спорадичному *шкло* (п. szklo): Обмазал *шкло* (338).

Дерев'яна оправа, яка утримує віконні шибки в будинку, має назву *рама* (М., 1724, I, 138; ДК, 1731, II, 545 зв.). Запозичення з німецької мови (н. Rahmen) за польським посередництвом (п. rama). Виявлене й слово *кватирка:* До господаря послани наручники до *кватирокъ* и завѣсъ до дверей 12 паръ (М., 1725, I, 195).

Протягом XVI—XVIII ст. у групі загальновживаних назв надвірних споруд і забудов, що характеризують побут селянства, дрібної шляхти та осілого козацтва, чільне місце зайняли слова давнього кореневого фонду, які з часу поширення спеціалізованих назв приміщень (з 2-ї пол. XVI ст.) сприймаються мовцями вже як родові: *хлевъ* (АЖ 1606, 347); *хлѣвъ сви(н)ский* (Сл. Лекс., 1642, 387); *хлѣвъ овчарный* (АП, 1699, 153) при конкретних: *сажъ* «свинячий хлів» (М.,1723, I, 31); *кошара* (рум.-мак. kašare «загорода для овець», лат. casearia) чи *овчарня; коню(ш)ня* (ДНМ, 1732, 243); *стайня*

(п. stajnia) [71], *курникъ* «курятник» (Сл. Лекс., 1642, 206); *воловна* (105; Грам. 1645, 27); *козя(р)ня* (Сл. Лекс., 1642, 72, 111); *погребъ* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 599; М., 1723, I, 31) при новіших видових *лохъ* чи *льохъ* (з н. Loch): част пляцу с хаткою и *лохомъ* (АПГУ, 1672, 7); *ліодниця* и *ліохъ* (АП, 1691, 72): В то(м) *ліоху* видѣлъ казани... понакриваніе (ДК, 1731, I, 436 зв.); *склепъ* (запозичене з п. sklep «звід», «підвал», «склеп», «лавка» — Ф., III, 621): Був у *склепу* и вина смотрѣлъ — Х., 1723, 52); *колодязь* (Бер. Лекс., 1627, 52; ДК, 1728, 266); *кирниця* (ПУРМЛ, XVIII, II, 333).

Спеціалізація давнього слов'янського слова *сажъ* у значенні свинячого хліва яскраво виявляється в мові XVIII ст., проте раніше воно означало подібний за призначенням хлівець, де утримували каплунів чи взагалі для птиці: Подле тои кухни есть *сажъ* на куры (Т. Карт., 1552). Ймовірно, з появою слова *курникъ* потреба у цій конкретній назві відпала.

Розширює свій семантичний обсяг слово *колодязъ,* яке у пам'ятках XVIII ст. виступає із спеціальним значенням «нафтова яма, шахта»: Видѣлъ я *колодязей* нѣсколко, в якихъ нефта чорная (М., 1726, II, 61). Засвідчуються назви пристроїв та знарядь для витягування води і ношення відрами: *коловоротъ* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 107); *журавель колодяжний* (Сл. Лекс., 1642, 399); *коромисло* (ДНМ, 1716, 89).

У дворі знаходилася *дривотня, мѣсто дровъ* (Сл. Лекс., 1642, 255). Це слово має зв'язок із *дрыва* (ПУРМЛ, XVIII, IV, 300; пор. також *дрывця* — Я. Нов. р., XVII, 42); *дрова* (ПУРМЛ, XVIII, II, 171; Гал. Б., 1686, 33 зв.).

Побут заможних верств населення в XVI—XVIII ст. характеризують і такі назви господарських споруд і забудов: *кухня-глинянка* (Арх. ЮЗР, 1576, 1/I, 56), *пекарня* (Сл. Лекс., 1642, 480), *холодникъ* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 608) чи *ліодниця* (АП, 1691, 72), *ліодовня* (ДНМ, 1732, 246).

Із семантикою «приміщення для худоби» зустрічається термін *обора: Обора* въ которой быдла: воловъ робочихъ шеснадцать, коровъ осмь (Арх. ЮЗР, 1576, 1/I, 53). Слово *обора* праслов'янського походження (*obvora), етимологічно споріднене з давньоруськими словами *воръ, вора* «огорожа» (пор. п. przewora «перегородка в хліві», zawora «запор, засув» — Ф., III, 105—106).

У пам'ятках XVI ст. з'являється слово *повет, повѣта* у сучасному значенні «повітка»: Podle izby czornoie *powet* z łozy spletena, szto wozy stawlaiut (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 172); при футорѣ ... встроеній двор с кошарами и с *повѣтами* (АП, 1733, 562). Етимологію цього слова М. Фасмер пояснює з праслов'янського *po-(v)ětь, спорідненого з jata (сучасне *ятка*) «палатка, рундук під навісом, торгове місце» (пор. блг. поята «вівчарня, загін для овець», с.-х. пȍјата «хлів, кліть», словен. pojâta «господарська побудова, сарай, хлів» — Ф., IV, 568). На позначення господарських приміщень, у яких зберіга-

[71] *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози..., с. 27.

ється хліб у снопах, зерно, продукти харчування та різне хатнє збіжжя, документується багата лексика. Насамперед — це успадковані з давньоруської мови лексеми: *житница, амбаръ (инбаръ), комора (камора, комара), клѣть. Комора* стала основою деривата *прикоморокъ* (А на тые ярмарки люди купецкіе всякого стану... ѣздити.. мають, не платечы на коморѣ мытной... и на *прикоморкахъ* ку ней належачихъ — АЮЗР, 1571, I, 181) і демінутива *коморка* (пекарня... сенцы и *коморка* — Арх. ЮЗР, 1576, 1/I, 56). У лемківських пам'ятках *комурка* вживається у значенні «перегородка» [72]. Давньоруське слово *клѣть* вживається переважно із значенням «комора, амбар». Фіксується також відомий з давньоруської мови його дериват *подъклеть* «нижній поверх жилого будинку, де зберігалися продукти харчування»: Подъ тымъ же домомъ видилисмы три *подклѣты* (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 170). Демінутив *клѣтка* (АПГУ, 1673, III, 23) означає меншого розміру *клѣть*. Іноді прикметник-означення уточнює господарське призначення кліті: *клетей спижаръныхъ* 4 добрыхъ, пятая ветха (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 107). З XVI ст. у староукраїнських пам'ятках фіксуються етимологічно прозорі слова *схованье* із значенням «приміщення для зберігання (схову) різних речей» та *замкненье* у значенні «приміщення для зберігання бойових припасів» [73]. Зрідка у значенні «житниця» документується термін *гумно*, який досі був відомий лише із семантикою «місце, де ставили стоги, скирти тощо» [74].

Серед назв господарських приміщень засвідчується чимало іншомовних запозичень. Так, синонімами слова *житниця* виступають *стодола* і *клуня*. Лексема *стодола* є спільною для мов східних і західних слов'ян. До східнослов'янських мов увійшла через польське або чеське посередництво (п. stodoła, ч. stodola) з німецької мови (д.-в.-н. stadal «хлів» — Ф., III, 764). Слово *клуня* є литуанізмом [75]: *жи(т)ница, стодола, клуня* (Зиз. Лекс., 1596, 83). Із значенням «приміщення для снопів, сіна, полови» фіксується ще один литуанізм *пуня* (Ф., III, 407): винница зас по *пуню* и по токъ при нем, Фомѣ, мает вѣчне зоставати (АС, 1693, 60). Пор. у сучасних поліських говорах: *пуня* «невеликий сарайчик для снопів, полови тощо» — Лис., 179. Із значенням «сарай» із XVI ст. засвідчується лексема *шопа* — запозичення з німецької мови через польське посередництво (н. Schuppen «сарай» — Ф., IV, 466): *шопа*, гдѣ дила стоять (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 107); в(ъ)ся *шопа* п͠на Та(р)навско(г)[о] ⟨,⟩ ѡгнемъ ѡбнята (ДНМ, 1723, 147).

Синонімами до слова *комора* з XVI ст. засвідчуються такі слова: литуанізм *свирен(ъ)* [76], запозичення з німецької мови *шпихлѣръ* (н. Speicher «амбар, склад»; пор.: *шпихлір* «комора для зернового

[72] *Керницький І. М.* Зазнач. праця, с. 13—14.
[73] Там же, с. 14—15.
[74] Там же, с. 13.
[75] *Непокупный А. П.* Балто-севернославянские языковые связи. Киев, 1976, с. 174.
[76] Там же, с. 174.

хліба, муки» — Гр., IV, 510), німецьке запозичення *спижарня* (н. Speise «їжа») через польське посередництво (пор. п. spiżować wóz «набрати живності» — Вг., 509); *шпихлѣръ,* где порохи и инши потреби ку стрельбе ховают (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 78); жита и пшеници и иншое вшелякое збоже молотечи, до *шпихлеру* своего... возити росказалъ (1553, 1/I, 341); храните(л)ница, комора, *спижа(р)нѧ* (Зиз. Лекс., 1596, 83); а въ *спижарни* взяли: муки пшеничнои мацъ пять (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 137). П. Беринда вважає, що терміни *шпихлір* і *спіжарня* — це слова одного синонімічного ряду з *житница, стодола, клуня, гумно* (Бер. Лекс., 1627, 38).

Давньоруський термін *одрына* був відомий з двома значеннями: 1) «Місце, де складали сіно, сіновал», 2) «жиле приміщення»,— у пам'ятках XVI—XVIII ст. засвідчується лише з першим із них: Найшовъ саквы, повни натоптаного плаття... у *одрыни* спрятаного (Т. Мат., 509).

Протягом XVI—XVIII ст. оновлюється лексика на означення предметів і понять, що характеризують частини двору, окремі забудови на прилеглій території та ін.: *подвирє* (Б. Кукул., 1791, 57) при західному *обейсте* (АС, 1693, 10); *парканъ* «міська огорожа, брама» (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 614) чи *баръканъ* з глосою *дылованье* (1650, 3/IV, 493); *заборъ* (дворъ огороженъ *заборомъ* — 1664, 1/XI, 473); *тынъ* (АПГУ, 1665, I, 39); *тинъ* (ДНМ, 1722, 134); *ворота* (Арх. ЮЗР, 1574, 1/I, 92); *фортка* (1552, 7/I, 87) чи *хвортка* (ДНМ, 1731, 232); *перелазъ* (АП, 1715, 276); *кладка* (на рецѣ — Прот., 1690, 80); *мостъ* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 78); *мостокъ* (ДНМ, 1723, 150); *улиця* (Прот., 1690, 34); *на рогу* (34); *заулокъ* (Бер. Лекс., 1627, 143); *переулокъ* (ЛВел., 1720, II, 361) тощо.

Кореневий фонд представлений також назвами побутового інвентаря: *драбина* (ЄУС, 1616, 235), що має *стопнѣ; стопень* «щабель» (Гал., 1659, 100); *ступень* (ДНМ, 1717, 91); *мѣтла* (Сл. Лекс., 1642, 364; Арх. ЮЗР, 1648, 1/XI, 400); *вѣникъ* (К. З., к. XVII, 184).

§ 45. Лексика, пов'язана із звичаями та обрядами. У середині XVI — першій половині XVIII ст. семантично визначилася й граматично оформилася система назв звичаїв та обрядів: *вечерницѣ* (АПГУ, 1665, I, 48) чи *вечорницѣ* (Некраш., 1786, 61 зв.); *досвѣтки* (АПГУ, 1692, III); *змовини* (Арх. ЮЗР, 1546, 8/IV, 19) чи *зговорини* (М., 1733, III, 259); *закладини* (1741, VI, 24); *новосѣлле* (1735, IV, 44); *родини* (АП, 1691, 77; Х., 1733, 123); *христини* (АЗР, 1685, V, 188); *поминки* (1687, 202; ЖО, XVII, 69); *рочини* (Х., 1731, 28); *тритини* (ПУРМЛ, XVIII, IV, 232); *третини* (М., 1731, III, 150); *девятини* (1729, II, 341); *сорочини* (ПУРМЛ, XVIII, IV, 232). У цьому зв'язку слід назвати відомі за джерелами XVIII ст. назви *именинникъ* (М., 1726, II, 17), *имениннца* (М., 1726, II, 46). Заслуговує на увагу розвинена лексика з весільного обряду: *сватане* (АС, 1693, 23); *сватанне* (М., 1731, III, 113); *веселя* з глосою *утѣха* (ЖВ, XVII, 87); *весѣлля* (АПГУ, 1666, I, 70; АП, 1691, 77); *вѣнчаня* (Прот., 1690, 4); *веселній батко* (М., 1731, III, 79); *бояринъ* (1733, III, 320); *дружки* (АП, 1698, 120; М., 1731, III, 82; 1733, III, 320); *молодый* (Бер.

Лекс., 1627, 37; Х., 1743, 220) при книжному *женихъ* (Бер. Лекс., 1627, 37; Гал. К., 1665, 57); *невѣста* (Бер. Лекс., 1627, 75; М., 1733, III, 327); *сваха* (Сл. Лекс., 1642, 333) чи *сваталниця, веселніи свати, веселніи гости* (АП, 1701, 192); *весѣлная перезва* (СА, 1728, 273); *сукня весѣлна* (НП, 1792, 66).

Саме в лексиці на позначення обрядів виявлено великі гнізда власне українських слів нового творення, передусім відіменних дієслів (особливо з часткою **ся**, які заступали описові словосполучення), а також віддієслівних імен, як-от: *змовити* (Арх. ЮЗР, 1536, 8/III, 8); *заручити* (М., 1733, III, 327); *висватувати* (К. З., к. XVII, 127); *засватати* (М., 1718, I, 7); *висватати* (1730, III, 35); *посватати* (АП, 1691, 77); *свататися* (СА, 1730, 62); *вѣнчатися* (АП, 1696, 108); *звѣнчать* (К. З., к. XVII, 42); *звѣнчатися* (Прот., 1690, 79; АП, 1693, 93); *повѣнчатися* (АП, 1701, 192); *старостувати* (Некраш., 1786, 62) замість *старостою бути* (АП, 1693, 93); *дружкувати* (Некраш., 1786, 62) замість *бути в дружках* (АП, 1698, 120; М., 1731, III, 82); *женитися* (ЄУС, 1616, 84; М., 1735, IV, 27) і *взяти за себе* (кого) (АП, 1693, 93) чи *мѣти собѣ за жону* (ЖО, XVII, 71); *оженитися* (Ан., 1599, 740; АП, 1693, 93); *ити замужъ* (ЄУС, 1616, 84; Бер. Лекс., 1627, 89); *вийти замужъ* (М., 1735, IV, 11); *оженити* (АП, 1683, 14); *заможъ оддати* (АП, 1683, 14); *видавать замужъ* (Некраш., 1786, 62 зв.); *замужъ поотдавати* (Гал., 1659, 28); *одружить* (М., 1725, I, 190); *одруженя* (1736, IV, 97); *обручене* (Арх. ЮЗР, 1566, 8/III, 94; М., 1733, III, 261); *подавати хустки* (1725, I, 194); *просити на весѣлле* (186); *просити в куми* (1732, III, 163); *двойженецъ* (Ан., 1599, 741) чи *двуженецъ* (АП, 1696, 108); *тройженецъ* (Ан., 1599, 741); *заліоты* «залицяння» (Т. Мат., XVIII, 230 зв.); *женихатися* (АП, 1702, 202); *на улицю ходить* (Некраш., 1786, 61 зв.) або ж інакше: *дѣвовати* (62 зв.); *колядоват* (62 зв.); *поминати* (М., 1731, III, 150) та ін. Пор. ще дієприкметникові форми: *заручений* (1748, VIII, 47 зв.); *обручений* (ПУРМЛ, XVIII, III, 35); *зговорений* (М., 1733, III, 262); *посватаний* (1731, 110); *вѣнчаний* (82); *женатий* (ОБ, 1581, 11 зв.).

Поруч із назвою *весѣлля* спорадично уживається (в мові знатної верхівки) також книжний вислів *актъ веселный,* що означає пишну церемонію: е. м. пана Ломиковского *актъ веселный* за тыждень отъ 27 генваря, въ недѣлю близкопришлую маетъ быти (АЗР, 1679, V, 155). Старослов'янське слово *бракъ* з XVII ст. поступово витісняє вживана в XIV—XV ст. назва *шлюбъ (слюбъ)* (ст.-п. šlub), яка в середині XVIII ст. виступає як абсолютний синонім до українського *одруження.*

Давньоруське *посагъ* «весілля» зазнало переосмислення і співвідносне тепер із назвами *вѣно* та *придане* (Сл. Лекс., 1642, 171; Арх. ЮЗР, 1578, 8/III, 275; АС, 1693, 23). Пам'ятки XVI ст. уже засвідчують ряд слів, що стосуються розірвання шлюбу і його актового оформлення: *розлучене* (Арх. ЮЗР, 1564, 8/III, 71) чи *розводъ* (1583, 366; Сл. Лекс., 1642, 501); *розвод учинити* (АЗР, 1545, III, 2); *розлучить* (Арх. ЮЗР, 1564, 8/III, 72); *розводный листъ* (1583, 338).

Лексика похоронного обряду помітно розвивається в назвах, спільних з європейськими мовами. Так, крім слів, поширених у давньоруський період (*яма, гробъ, могила, панахида,* пор. ще їх у нових зв'язках: *могилу высипати* — ЖО, XVII, 69; *панахида* албо *парастасъ* — Пам., 1623, I, 33), протягом цього часу входять до загального вжитку назви *мары* (пор. п. mary < ч. mary < н. Bahre — Br., 324) «ноші для перенесення покійного» (ЄУС, 1616, 117; Бер. Лекс., 1627, 107); *трунна* (ст.-п. trunna < н. Truhe—Arct, 644; Br., 577) чи *труна* (Бер. Лекс., 1627, 107; К. З., к. XVII, 282); *катафалкъ* (фр. catafalque, іт. catafalco — ССРЛЯ, V, 808; Сл. РЯ, II, 50) «похоронна колісниця для труни» (ЛСам., XVII, 42); *надгробокъ* (п. nadgrobek — Br., 157; рос. *надгробие* — ССРЛЯ, VII, 137) — пам'ятник, плита, хрест і т. ін., встановлені на могилі (УП, 1622, 327).

Як і в сучасній мові, загальний уклад життя, традиційний порядок відзначення подій, свят і т. ін. означується словом *звычай:* Право о которо(м) сѧ тотъ роздѣлъ пишет, есть двоѧкое ... одно неписане которого *звычаемъ* зовемѡ (ХФ, 1598, 21). Старі марновірні (язичницькі) уявлення діставали назву *забобонъ* (І. В., XVII, 75). Слово *свято* співвідносне із слов'янською назвою *празникъ:* Како бо може в *празникъ* кто готовити што або и баранка рѣзати которого если пре(д) *сваты* ненаготовано (ІПВ, 1588, 200). На поширення в літературному вжитку слова *свято* вказує активне використання його у множинній формі для означення часових понять, як і наявність дериватів: на *святи* зеленыи (Арх. ЮЗР, 1652, 1/XI, 417); *свѧткованѧ* суббѡты (НП, 1792, 12). Словосполучення *бурочи(с)тыи свѧта* (ЄУС, 1616, 5 зв.) поки що стосується відзначення особливих релігійних дат.

Живомовний характер назв християнських свят, приурочених до давніх слов'янських обрядових торжеств, як і понять, пов'язаних із тривалими постами, мотивується історичною їх традицією використання, при якій відбувається помітний вплив мовлення на книжний словник. Пор. *риздво* (Інт., XVII—XVIII, 203), *масляниця* (ЛСам., XVII, 183) чи *масниця* (ЛХм., XVII, 16); *щедрый вечер* (В., 1596, 41); *великій постъ* (ЛСам., XVII, 64); *запустъ филиповый* (46); *постъ Филиповъ* (42); *филиповка* (СА, 1730, 190); *Спасовъ постъ* (ЛСам., XVII, 89); *спасовка* (39); *мясницѣ* (26). Поруч з назвами пір року, перелічені слова вживалися і як назви визначених часових періодів.

Окреме місце посідає лексика, пов'язана із дозвіллям. Поширюється в цей час шар слів, що стосуються поняття гостювання: *гость* і *гостѧ* (К. З., к. XVII, 239); *непрошеная гостя* (М., 1739, IV, 233); *гостити* (1735, IV, 28); *гостинець* (АЗР, 1679, V, 155; М., 1733, III, 314), співвідносне із більш загальними назвами, що побутували й у соціально-економічній сфері,— *дарунокъ* (ПУРМЛ, XVIII, III, 171), *подарунокъ* (І, 162; Гал., 1659, 42 зв.). Засвідчуються загальні поняття домашніх ігор: *игра* (ПУРМЛ, XVIII, IV, 29); *грати* (Некраш., 1786, 61); *попограти* (М., 1731, III, 98); *програти* (Арх.

ЮЗР, 1750, 3/III, 529), що стосуються хатніх ігор, таких як: *кости* (529), *карти* (М., 1732, III, 164); пор. також *картникъ* «гравець у карти» (ЛВел., 1720, II, 360); *шахи* (Сл. Лекс., 1642, 537). З середини XVIII ст. з'являються нові види азартних салонних ігор, що були поширені в Європі, і відповідно їх назви.

З різними магічними уявленнями, забобонами пов'язується використання у писемності XVII—XVIII ст. групи спільнокореневих слів, які згодом збагатили художньо-поетичний словник нової літературної мови: *чари* (Арх. ЮЗР, 1604, 8/III, 497; АПГУ, 1669, I, 146); *чаровати* (Арх. ЮЗР, 1604, 8/III, 497); *чаровникъ* (Гал. Б., 1686, 71); пор. ще з глосою: *чаровники, ворожбитове* (Гал., 1659, 90); *чаровница* (Отр. Ст., 1666, 30; АПГУ, 1669, I, 147); *чаровницѣ, вѣтерницѣ лѣсныи* (ПУРМЛ, XVIII, IV, 59); *чарованіе* (М., 1734, III, 405). Із словом *чаровница* співвідносне давніше *ворожка* (Ан., 1599, 773).

§ 46. Російська мова як джерело запозичення нових побутових слів. У складі кожної з проаналізованих тематичних підгруп лексики можна виділити розряди слів, що засвідчують спільні тенденції в розвитку словникового складу української та російської мов, що особливо виразно припадають на кінець XVII — першу половину XVIII ст.,— тобто на період найбільш інтенсивних культурно-історичних контактів близькоспоріднених народів. Разом з тим саме в Петровську епоху видається помітною тенденція до інтернаціоналізації словника у тих сферах побутового життя, що визначали зовнішні сторони діяльності привілейованої козацької старшини (передусім «генералітету»), прагнення її порівнятися з російським дворянством у смаках, захопленні європейською модою у всьому (кулінарії, одязі, меблях і т. ін.). Звичайно, для позначення нових реалій у XVIII ст. засвоювалися слова часто за посередництвом російської мови, хоча деякі входили (нерідко раніше) і через польську мову або й безпосередньо з мови-джерела.

На початковий етап освоєння іншомовної лексики із сфери кулінарії вказують супровідні пояснення (глоси або кальки). Наприклад, при деяких назвах печива — *Тортъ: Торт* мигдальний дѣлать (Марц., 251); *Цукеръ бротъ:* Сахарній хлѣбъ, называемый *цукеръ бротъ* (246). Слово *тортъ* (іт. torta) засвідчене в лексикографічних джерелах російської мови XVIII ст. (Вейсм., 1731, 639). Про назву *цукер бротъ* (н. Zucker brot) відомостей в російських пам'ятках не маємо. *Зупъ* (М., 1726, II, 37) — назва французького походження (фр. soupe — Мих., 483), запозичена за німецьким посередництвом: н. Suppe (Вейсм., 1731, 625); рос. *супъ* (Норд., 1782, II, 786).

Фрикасе (фр. fricassee — Мих., 524) — назва національної французької страви: тушковане м'ясо вищого гатунку (в контексті — баранина), приправлене соусом («Фрикасе, битое мясо въ соусѣ» — Вен., 1771, 93; fricassée, *фрикасе,* жареное мясо съ поджигою — Фр. цел., 1782, 807): Діонетъ кушанне у насъ готовалъ — *фрикасе* зъ ножокъ баранѣхъ (М., 1726, II, 39).

З назв плодів цитрусових культур у джерелах репрезентовані:

Зацне Урожоным и Православным Паном,

Их мл пп: ДИМИТРІЮ И ДАНІИЛУ

ѲЕОДѠРОВИЧѠМЪ БАЛАБАНѠМЪ.

З продкѡвъ добродѣем своим, здоровя,
помыслностей вшелякихъ, долгоденствіа в ласце Бжой
и спнія зычитъ и маетствуетъ.

Широкій и великославный Языкъ Славенскій.
щастливыи Панове Балабанове, маючи освятоизалецтѣ
не только ѿ Пнем Бгословских и Гумнов црковных з Еллинскогѡ
ним преталмачоных, але и з б: Литургіи, и иныхъ таемниц
которыи ся тым языком в великой и малой рѡссіи, в Сербіи,
Болгаріи, и по иныи сторонамъ ѿправуют: и трудности тіж
словъ до вырозумѣня темныи многіи в собѣ маетъ. зачим и самая
црковъ россійская многи властным Сынѡм своим вшгда приходитъ:
щастю Народа моегѡ в праве зневоленый. Лаской Бжією, Покровом
Бца, и помочю ровную зо мною рѣвно ку помноженю црквы Бжіи ма-
ючих на жадныи перешкоды завистни недбаючи. и ѡвше суфаючи, же
за його ѿшпльвала згаснетъ. а праца моя там употоны в Дмности
ѿнесетъ. Называніа речій и Имена власныи Людей, Горъ, Пагоркѡв,
Лѣсѡвъ, рѣкъ, и розныхъ урочищъ розмаитыхъ Діалектѡвъ.
сн: Хл: е: Гре: ла: и власногѡ нашегѡ Славенскаго, в кучу, хотъ то
не такою якая бы належала широкостю, згромадивши, и тую працу
мою, смѣле рекучи Трицатолѣтнюю хотю. Лезікон. по Славенску реченни,
а по Латинѣ Дікціонаръ назвавши, благословенієм Старших моих,
Працею усердною и коштом моим, што тупом на свѣт выпущаю.

С * в чижга.

Сторінка з передмови до «Лексикона словенороського» Памва Беринди, опублікованого в 1627 р.

Сторінка з рукописної «Граматики музикальної» Миколи Дилецького. 1723 р.

лимонѣя (Т. Карт., 1704; М., 1728, II, 227) чи *лимонъ* (Т. Карт., 1721; М., 1728, II, 228); *бадранка* (1727, 118); *цитронъ* (1744, VII, 74; Х., 1748, 378); *помаранча* (М., 1726, II, 94; 1728, 228) чи *помаранецъ* (Х., 1747, 331; М., 1761, IX, 185). Із двох варіантів *лимонѣя* — *лимонъ,* які позначають Citrus limon (Rutaceae), останній розглядаємо як запозичення в українській мові з російської (рос. *лимонъ* — Рук. лекс., 165; Вейсм., 1731, 120), яка в свою чергу запозичила його від народів Близького Сходу через західноєвропейські мови (пор.: іт. limone < араб., перс. līmûn — Пр., 492; Ф., II, 497; Mach., 270). Варіант *лимонѣя* засвоєний за польським посередництвом (п. limonja — SJPW, II, 743).

Виготовлений з лимонів сік означається двояко: *сокъ лимоніовий* (М., 1725, I, 219) і *сокъ лимонный* (Х., 1753, 514). Остання прикметникова форма (похідна від *лимонъ*) виступає як постійне означення також при іншому слові — *корка лимонна* (1733, 121). Різновид лимонів, плід рослини Citrus medica L. має назву *цитронъ,* запозичену українською мовою у 1-й пол. XVIII ст. з італійської мови за російським посередництвом (рос. *цитронъ,* 1704 р.— ССРЛЯ, XVII, 711 < іт. citrone — Мих., 536). Західний варіант *цитрына* (Арх. ЮЗР, 1664, 1/XI, 475) засвоєний через польську мову (п. cytryna).

Їстівний плід вічнозеленого дерева з родини рутових (Citrus aurantium L.) позначається словом *помаранча* (п. pomarańcza < н. Pomeranze, яке з іт. Pomo d'Arancio < араб. arancia — SJPW, IV, 557; SJP, VI, 926), що співвідноситься з варіантом *помаранецъ* (запозичення в українській мові 1-ї пол. XVIII ст. за російським посередництвом: рос. *помаранецъ* — Сл. на шести яз., 1763, 50; *померанецъ* — Вейсм., 1731, 474). Давнішою з цих назв є *помаранча* (Т. Карт., XVII), *помаранецъ* (1704); фіксується також прикметник *помаранцовий:* горѣлка *помаранцовая* (Х., 1748, 357); корка *помаранцова* (М., 1739, IV, 251). Обидві варіантні назви апельсина — *помаранча* і *помаранецъ* — відомі і в сучасній українській мові (РУС, I, 19; СУМ, VII, 113). Серед назв пахучих приправ зустрічається *розмаринъ* (М., 1739, IV, 246), від лат. rosmarīnus «морська роза» (Пр., 931).

До неологізмів української літературної мови 1-ї пол. XVIII ст. належить слово *чай* і похідне *чайникъ.* Лексема *чай* запозичена українською мовою, як і іншими слов'янськими, з мови китайської за російським посередництвом (рос. *чай* < тюрк. *чай* < кит. čhā — Br., 71—72; Мак., 6; КЭС, 368). У досліджуваних пам'ятках означає підсушене листя промислової чайної культури Thea sinensis L. і напій з нього: *Чаю* фунтъ купилемъ (М., 1724, I, 94). Пор. також у складі термінологічних сполук: *чай зелений* (Х., 1743, 204; М., 1744, VII, 74), *чай чорний* (М., 1745, VII, 74 зв.). Дериват *чайникъ,* утворений на грунті російської літературної мови, проникає в українську разом із предметом: Отнеслимо *чайникъ* фарфоровий въ лавки здѣлать ручку (1723, I, 250). Пор. це слово у супроводі означень: *чайникъ мѣдный* (1727, II, 160; Х., 1731, 24); *цѣновий* (М., 1745, VII, 74 зв.); *глиняний* (1732, III, 162); *фарфоровий* (1728, II, 250); *серебраний*

(СА, 1758, 237). З російської мови засвоєна також назва посуду для зберігання листя чаю — *чайниця:* Куплены... *чайниця* и двѣ солонки (Х., 1749, 423).

До інтернаціонального лексичного фонду належали назви плодів кофейного дерева і приготованого з них напою: *кагве, кофе.* Обидві словоформи проникають в українську мову із спільного першоджерела — арабської мови — різними шляхами. Слово *кагве* заходить у нашу мову дещо раніше, ніж *кофе,* за турецьким посередництвом (тур. kahwe < араб. kahwa — Mach., 196). У 40—50-ті роки XVIII ст. назва *кагве* витісняється європейським терміном *кофе,* який запозичений за російським посередництвом (рос. кофе < англ. coffee чи голл. koffie — Ф., II, 355; КЭС, 165). Про активність нового слова свідчить фіксація його в різних пам'ятках та ширші хронологічні рамки побутування у мовленні. Пор.: *кагве* (М., 1723, I, 45; 1724, 91, 114; 1725, 211; 1733, III, 319—320); *кофе* (1727, II, 168; Х., 1730, 5; М., 1731, III, 131; 1733, III, 340; 1744, VII, 74; 1748, VIII, 36 зв.; Х., 1749, 443).

З російської мови запозичено було в першій пол. XVIII ст. також слово *кофейникъ* разом з означуваним предметом: Купилемъ... окропникъ чили *кофейникъ* мѣдній (М., 1728, II, 261). Похідний прикметник *кофейний* уже в 50—60-ті роки XVIII ст. поширюється як назва кольору, виступаючи як самостійно, так і в складі композитів, пор.: Матерія *кофейная* (Рц, 1742, 52).

До нових європеїзмів належить і слово *шукулатъ:* В пріежало(г)[о] иноземца купи(л) я... *шукула(т)у* (М., 1757, IX, 61 зв.). Слово *шоколатъ* відоме було в російській мові як назва відповідного напою. В українську мову воно зайшло з французької (фр. chokolat — Чуд., 959) за російським посередництвом або ж безпосередньо. Першоджерелом його в європейських мовах була мова мексіканських індійців (Мих., 542; Пр., 1242). З часом варіант *шоколатъ* був витіснений новішим *шоколадъ,* засвоєним за німецьким посередництвом (з XIX ст.).

У пам'ятках XVIII ст. часто зустрічаються нові назви імпортних тканин. Так, словосполучення *полотно ґаланское* і однослівна назва *канефасъ* (голл. kannefas — Смир., 130) позначають біле полотно, яке продукувалося в Голландії: *Канѣфа у бѣлого* штуку (Арх. ЮЗР, 1767, 3/III, 767). Вірогідно, на означення цієї тканини вживається словосполучення *полотно парусное* (Х., 1731, 33). *Плисъ* (рос. *плис* < швед. plys — ССРЛЯ, IX, 1404) — бавовняна ворсиста тканина, бавовняний оксамит: євангеліе оправленное в доски и красный *плисъ* печати московской (Оп. 1787, 12 зв.).

Байка — вид м'якого кошлатого сукна: Велѣлъ купит... *байки бѣлой* аршин 6 (М., 1740, IV, 313). Назва *байка* відома за пам'ятками російської мови 2-ї пол. XVII ст. (з 1658 р.). На Україні фіксується пізніше. Слово запозичене з польської мови (п. bajka) і є дериватом від baja «ворсиста вовняна тканина» (SJPW, I, 83), що в свою чергу виводиться з голл. baai через посередництво н. Baje (Ш., I, 1, 12).

З інших вовняних тканин в українських пам'ятках XVIII ст. засвідчуються *камліотъ* (За полпята локтя *камліоту* 1 р. 30 к.— Х., 1732, 39) чи *камлотъ* (Сподниця *камлоту* анґелского клинчаста 1 — ДНМ, 1746, 309), *трипъ* (На карету че(т)вероместную уже пошло *трипу* красного локо(т) 22 — М., 1762, X, 200), *фанелѣя* (Моя присилка... *фанелѣи* пол 4 локтя — М., 1742, VI, 58). Варіант *камлотъ* — нове запозичення в українській мові 1-ї пол. XVIII ст., яке проникає через російську мову (разом із позначуваною реалією) з французької (фр. camelot — Ф., II, 175), а в звуковій оболонці *камліотъ* — за польським посередництвом (пор. п. kamlot — SJPW, II, 225). На оббивку карет багата старшина використовує вид шерстяного оксамиту — *трипъ* (від фр. tripe — ССРЛЯ, XV, 973). Це нове запозичення в українській мові XVIII ст. за російським посередництвом (пор. рос. *трипъ* — Вейсм., 1731, 519). До запозичень з англійської мови належить *фанелѣя* (анг. flanel — назва рідкої, але теплої шерстяної тканини; з англійської слово потрапило і у французьку — фр. flanel; пор. ССРЛЯ, XVI, 1428—1429). На фіналі слова *фанелѣя,* що відоме і в усній мові XIX ст. (пор. *фанель* (и. с. ж. р.). Слово испорченное: *фланель* — байка. Отсюда: *фанелевый,* ая, ее (и пр.) — Фланелевый — Б.-Н., 370), відчутний вплив польської мови (п. flanela — SJPW, I, 751).

До європеїзмів, що поповнили інтернаціональний лексичний фонд української мови 1-ї пол. XVIII ст., належать назви шовкових імпортних тканин *крепа* (Взято у Мандзенка глуховского *крепи* чорной $3^{3/4}$ локтя — Х., 1732, 36); *штофъ* (Шлафрокъ блакитного *штофу* квѣтчатого — М., 1723, I, 23), *гарнѣтура* (Взято у Пуховича въ Погарѣ 14 локоть *гарнѣтури* попелястой — Х., 1732, 31) чи *ґредитура* (у Манзенка купил *ґредитури* зеленой локот 30 — М., 1740, IV, 345), *гранитуръ* (фіалкового *гранитуру*-Кп. оп. 1777, 47), *ґранатуръ* (Вершокъ *ґранатуру* жолтого — ДНМ, 1746, 310); *репсъ* (Писалъ купитъ тясеми на *репсъ* чорной или темнокофейной аршинъ 16 — М., 1732, III, 162—163); *паплінъ* (За матерію подъ тую епанчу *паплінъ* ... дано 2 р. $86^{2/4}$ к.— Х., 1746, 272); *ґризета* (Купи(л) онъ *ґризети* зелено(и) локо(т) 13 — М., 1750, VIII, 98 зв.), *ґрезетъ* (Ряса вишневого *ґрезета* — КНЗС, 1762, 78); *люстрина* (Писано отъ мене до жены... *люстрины* 15 локотъ — Х., 1752, 477).

Крепа — легка сівка шовкова тканина, що використовується в чорному кольорі як ознака трауру (пор. фр. crêpe — Мих., 285).

Штофъ (н. Stoff — Мих., 544) — гатунок дорогої шовкової тканини, здебільшого голубого кольору, з розводами, яку використовувала багата старшина на пошиття жупанів, кунтушів та шлафроків. Прикметники *штофовій* (М., 1725, I, 219), *штофний* (Х., 1732, 42; М., 1743, VI, 100) вживаються на означення «пошитий із штофу». Демінутиви *штофецъ* та *штофикъ* позначають різновид дешевого штофу, який виготовлявся із вовняної пряжі: Купилемъ *штофцу* 12 аршина, по 20 а. (М., 1729, II, 300).

Блискуча шовкова тканина, товща за тафту, вироблювана у французькому місті Турі, позначалася варіантами *гарнѣтура* —

ґредитура — ґродоторъ (та ін.), що походять від фр. gros de Tours — Br., 158; SJPW, I, 909; Ф., I, 394. *Гарнѣтура* в українській мові — це пряме запозичення з російської. Звукова модифікація інших варіантів зумовлена народною етимологією, пор. *гранатуръ, гранитуръ* < *гранат* (плід) > *гранатовий* (колір).

Репсъ — міцна рубчаста шовкова тканина. Назва її проникає в українську мову із французької (фр. reps) за російським посередництвом (рос. *репсъ* фіксується за пам'ятками 1724 р.— Смир., 10, 262).

Паплінъ — назва тонкої тканини на шовковій основі. Слово зайшло в українську мову з французької (фр. papeline — Чуд., 626) за російським посередництвом, як на це вказує передусім його звукова оболонка (пор. «*Паплинъ* или *папелинъ*. Матерія довольно тонкая, у которой основа шелковая, а утокъ флеретный или хлоповатого шелку» — Сл. ком., 1790, V, 11).

Ґризета (фр. grisette — Мих., 162) — гладенька тонка шовкова тканина, різновид попліну (пор. «Большая часть матерій называемыхъ нынѣ во Франціи гризетами не иное что, как паплины» — Сл. ком., 1790, V, 11). У документах другої половини XVIII ст. зустрічається ще *полуґрезета:* Шубка *полугрезетовая* кофейная (СА, 1758, 239).

Люстрина (фр. lustrine — Пр., 532; Фасм., II, 546) — шовкова одноколірна тканина з дрібним узором. Полиск — характерна ознака цієї тканини. Засвідчується з XVIII ст. (Т. Карт., XVIII).

У першій половині XVIII ст. лексика української мови поповнилася рядом назв одягу, запозичених із західноєвропейських мов за російським посередництвом: *Камзолъ* «одяг, частіше без рукавів і до колін, який щільно облягав тулуб» (фр. camisole > н. Kamisol) (Петру кухару купленъ *камзолъ* за 40 а.,— М., 1728, II, 248), *кизекинъ* «верхній чоловічий довгий одяг» (фр. casaquin) (За здѣланьє *кизекина* 48 к.— Х., 1746, 282), *фуфайка* (рос. слово, утворене, очевидно, від іт. fofa за допомогою суфікса **-айк-**) — тепла хутряна або зроблена з байки куртка з рукавами або без них (Далъ ему для вимиття и поправки *фуфайку* лосиную — М., 1732, III, 244).

Домашній халат носив назву *шлафрокъ* (н. Schlafrock): *Шлафрокъ* покроялъ кравець (М., 1723, I, 14). Певний різновид халата означується похідним *полушлафрокъ:* Купилемъ атласу блакитного на *полушлафрокъ,* китайского (1728, II, 244).

Загальною назвою форменого одягу є *мундѣръ (мундіръ, мундиръ):* За роботу *мундіру* для дитини 2 р. 50 к. (Х., 1730, 6); Данъ шить *мундиръ* сину Василю красный (1742, 174). Різнобій у графічній передачі цього слова свідчить про його новизну. Термін занесений до першого словника малозрозумілих іншомовних слів, що його частково відредагував Петро І (*Мундиръ* — платья украшеніе — Лекс. в., XVIII, 374). За походженням це — германізм (н. Mundur — Mach., 312).

Ряд нових слів відбивають зрушення у комунальному побуті на

України в Петровську епоху. Сюди належать назви нових спеціальних споруд та забудов: *имбаръ — магазейнъ. Имбаръ* «казенне зерносховище»: ... *имбари* для зсипання хлѣба (М., 1724, I, 110). Приблизно те ж саме значення мало слово *магазенъ (магазейнъ): магазейни* стройить (ЖК, 1723, 474). У російській мові це слово відоме на початку XVIII ст.: *магазейнъ* (з 1705 р.— Ф., II, 555). Першоджерелом для укр. *магазенъ (магазейнъ),* як і рос. *магазейнъ (магазинъ)* є араб. machzan «склад, амбар» (Вг., 317; Пр., 538). Посередником при запозиченні даної назви слов'янськими мовами у формах *магазенъ, магазейнъ,* як вказує фонетика цих слів, була мова французька (фр. magazin — Норд., 1780, I, 344). Укр. *магазейнъ* запозичене за російським посередництвом. Розглядане слово в говорах і тепер зберігає зв'язок з архаїчним значенням, пор. заст. діал. *маказин* «приміщення для зерна в панській економії» (Лис., 120), а також: *магазин* «приміщення для снопів і зерна».

З епохою Петра I пов'язується закладання на Україні перших теплиць для вирощування субтропічних рослин. Назва такого приміщення передається словом *еренджерѣ* з варіантами *еренжереи, ренжереи, ренжареи:* Ездилемъ въ Сварковъ, где *еренжерѣ* дѣлать казалемъ (М., 1724, I, 106); Были въ *ренжереяхъ* (Х., 1745, 242). Варіантність слова вказує на початковий етап його адаптації в лексичній системі української мови. Розглядании інтернаціоналізм французького походження (фр. orangerie — Вен., 1771, 119). Група варіантів *ренжерея — ренжарея* запозичена через польське посередництво (п. orangerja — Смир., 212).

Пам'ятки відбивають нові назви меблів, хатнього оздоблення, посуду і побутових речей індивідуального вжитку. Більшість їх позначають реалії, наявні в господарстві заможних верств населення. Серед них *комодъ* (фр. commode): После обѣда перебирал у *комодѣ* (М., 1737, IV, 156); *габѣнетъ* чи пізніше *кабѣнетъ* (іт. gabinet, фр. cabinet): Завѣщаніе мое послѣднее в *габѣнетѣ* в ящику средне(м) (М., 1758, IX, 103 зв.); *канапе* (фр. canapé): *Канапе* кармазином обbитое одно (Оп. 1787, 73). Усі вони запозичені українською мовою завдяки посередництву російської.

У XVIII ст. поширюються нові назви посуду. Крім розглянутих назв *чайник, кофейник* з їх похідними, у документах виявлено ряд інших. Це, зокрема, *графинъ* (іт. caraffina) (*Графинъ* на французскую водку съ пробкою — Оп. 1799, 82 зв.), *кастроль* чи *костроля* «циліндрична посудина, як правило, з ручками, для приготування страви» (як і п. kastrol, ч. kastrol з н. Kasserol): Приве(з)... з Глухова посуду мѣдяную... казанко(в) 2, *кастроліов* 3 зъ мѣдними ручками, а з желѣзними ручками 3, *кастроль* 1 бе(з) ручки (М., 1751, VIII, 119); *Костроля* една с ручкою желѣзною (160 зв.), демінутивні назви *кастролка* (Т. Карт., XVIII), *каструлка* (Х., 1746, 265; Кн. оп. 1777, 160) позначають малу посудину.

Ряд слів, запозичених через російську мову і уживаних на позначення посуду, можна продовжити такими, як *бутель (бутеля, бутиль, бутила)* (фр. bouteille) і рядом похідних: Послалъ канце-

ляристу *бутель* вина (Х., 1732, 53); Ему жъ послана *бутеля* двойного и *бутелка* водки (Х., 1746, 269); Вина венгерского фляшку и *бутилку* плетеную посла̄лемъ (М., 1724, I, 132). Укр. *бутелька* — полонізм (пор. п. butelka — Mül., I, 43—44) або паралельне українсько-польське утворення на базі основної форми (*бутель* — butel). Розглядане слово виступає пізніше у говорах української мови у значенні «пляшка» (Гр., I, 116). Похідний від *бутиль* варіант *бутилка,* очевидно, поширився в українській мові під впливом російської, де це слово було широковживаним.

Повний набір столового або чайного посуду, що виготовлений з дорогого матеріалу, розрахований на певну кількість осіб, зветься *сервѣзъ:* ... ездили на фабрику, здѣ дѣлается ценинная посуда, то есть столовые *сервѣзи* (Х., 1749, 408). У російській мові першої половини XVIII ст. лексема *сервизъ* є неологізмом. Термін *сервѣзъ* французького походження (фр. service). Як свідчить звукова оболонка слова,— поява звука [з] замість очікуваного [с] — безпосереднім джерелом для укр. *сервѣзъ,* рос. *сервизъ* було н. Servise (Смир., 275). На поширеність слова вказує також демінутив *сервизикъ:* чарокъ двѣнадцать вызолоченныхъ съ ручками, да *сервизикъ* — отдать ... Ивану Стефановичу Шираю (СА, 1765, 248).

Поповнення лексичної скарбниці української мови за рахунок інших мов, передусім західноєвропейських,— один із важливих шляхів її збагачення і розвитку. Загалом засвідчені іншомовні слова позначають переважно запозичені реалії або ж вживаються на означення нових понять. У 40—50-х рр. XVIII ст. була перевага слів французького походження, значна частина яких могла зайти за посередництвом німецької мови. У ролі найближчих посередників при запозиченні європеїзмів, як вказує передусім їх звукова оболонка, виступали дві основні мови: польська (*ґредитура, ґризета, камліотъ, крепа, люстрина, фанелѣя* тощо) і російська (*камзолъ, кизекинъ — кезикинъ, мундѣръ — мундіръ — мундиръ, паплінъ, репсъ, сервѣзъ, фуфайка* та ін.). Зміцнення торговельно-економічних зв'язків України з Росією в 40—50-х роках XVIII ст. спричинилося до посилення впливу російської мови як посередниці при засвоєнні слів, що перейшли з німецької, французької, англійської та ін. мов на позначення нових видів одягу, а також вишуканих європейських страв, ласощів і напоїв. Деякі слова німецького походження, можливо, занесені безпосередньо з мови-джерела (*галстухъ, шлафрокъ* тощо).

РОЗШИРЕННЯ ВИРОБНИЧОЇ ЛЕКСИКИ

§ 47. Обробіток землі. Основним заняттям сільського населення України в XVI—XVIII ст. залишалося рільництво. На позначення процесу рільництва фіксується композит *зе(м)ледѣліє* (Сл. Лекс., 1642, 149) і відповідно назви діяча — *земледѣлец(ъ)* (Бер. Лекс., 1627, 43; Сл. Лекс., 1642, 129) та *земледѣлатель* (Бер. Лекс., 1627, 135).

На позначення земельних угідь в основному засвідчуються ті ж лексеми та словосполучення, що й у попередні століття: *кгрунтъ* (АС, 1693, 3; АП, 1699, 490); по *роллѣ* (Арх. ЮЗР, 1549, 1/VI, 16); *нивы* (АЗР, 1502, I, 346); *поле* (Арх. ЮЗР, 1537, 1/VI, 23—24), робят *пашьни* (1552, 7/I, 120); *землями пашными* (АЗР, 1505, I, 365); *нива пашиная* (Арх. ЮЗР, 1510, 1/II, 15); *займищем* (АБ, 1686, 102); *царины* (АП, 1683, 16); *толоку* (ДНМ, 1720, 121); *засѣви* (Рез., 1746, VI, 160). Слово *засів* із суфіксом **-ок** вживається ширше: *засевку* у вогородѣ (АБ, 1614, 5); *засѣвок* (1638, 53); відоме з давньоруської мови, але не засвідчене в XIV—XV ст. слово *цѣлина:* ку тои *цѣлинѣ* (Арх. ЮЗР, 1510, 1/II, 16); продал ниву из *цѣлиною* (тобто землю оброблювану і новину — АБ, 1655, 52). Документується також слово *облогъ* «довго не оране поле», етимологічно споріднене з *лежати* (див. *лог* — Ф., II, 509). Вживається також слово *припаш* на означення землі, доданої до вже оброблюваної: ино мы ему придали... село... землю пашную и съ *припашми* (АЮЗР, 1511, I, 45). Лексема *помѣрокъ* означає «шмат поля або присадибної ділянки, що є додатковим наділом; прирізок»: в Худяковой луцѣ нива, в толоцѣ и, к Рибцюмъ идучи, *помѣрокъ,* а другий *помѣрокъ* и к рудцѣ из шурином в межу (АПГУ, 1673, III, 6; пор.: Помір. Вимір землі. Помірок 2. Присадибна земля, яка щороку засівається.— Гр., III, 297).

Найпоширенішим терміном на позначення меж угідь чи земельних ділянок у староукраїнській мові XVI—XVIII ст. було слово *межа.* Рідше синонімами до *межа* виступають *рубіж, граница* та ін. Межовим знаком служив *копець (скопець)* — насипаний або викопаний знак (Миха(и)лу те(ж) вся таѧ часть, опредѣленна: взя(д)ши о(т) Данилового хутора, од означенного *скопца* — ДНМ, 1728, 185) або дерев'яний кілок, забитий у землю: *колокъ* були забили (1701, 23).

Процес розорювання грунту передається дієсловами *орати* і *пахати* та префіксальними утвореннями від них. Крім того, дієслово *пахати* фіксується в цей період і в ширшому значенні — «вирощувати хлібні рослини, займатися землеробством»: Ѡ ратаяхъ: або те(ж) о *пашущы(х)* хлѣбъ людехъ (К. З., к. XVII, 131). Відповідно ширше значення і віддієслівного іменника: до *паханья* хлѣба той кгрунтъ барзо есть тѣсный (АЗР, 1619, IV, 502). Засвідчуються також деривати від *пахати: пахарство* — віддієслівний іменник із значенням «процес вирощування хліба»: На(д) всѣ реме(с)ла потребнѣ(и)шоє подобно *паха(р)ство* (К. З., к. XVII, 131). З відповідним агентивним значенням виступає слово *паха(р)* (Бер. Лекс., 1627, 43).

Орні знаряддя позначаються спільнослов'янськими назвами, успадкованими з давньоруської мови: *плуг, соха, рало (орало):* Въ дому и у коморахъ его... желѣзъ *плуговыхъ* чотыри..., *плуговъ* три (Арх. ЮЗР, 1/I, 1588, 241); *Плугъ, рало, ѡрало* (Син., с. XVII, 142). Назви *соха,* як і *борона, коса, топоръ,* крім своїх прямих значень, часто виступають в контекстах, що свідчать про феодальну повинність селян працювати на пана: мають тіе люди два дни у недѣ-

ли пригону служити съ *сохою,* або съ *бороною,* або съ *косою,* а съ *топоромъ,* або жать (АЮЗР, 1530, I, 79).

Процес сіяння збіжжя засвідчується в пам'ятках XVI—XVIII ст. віддієслівним іменником *сівба:* манастыр, з *севъбою,* з людми и зо всими доходы (ПФ, 1575, 26); увѣдомили мене о *сѣвбѣ* яринной (М., 1737, IV, 139). Зорану ділянку землі до сівби і після розпушували *бороною* — слово успадковане з давньоруської мови: мають тіе люди два дни у недѣли пригану служити съ сохою, або съ *бороною* (АЮЗР, 1530, I, 79). Процес розпушування грунту іменується спільнослов'янським дієсловом *волочити* (прасл. *velkǫ — Ф., I, 342) і префіксальними утвореннями від нього: онъ хочетъ жито *заволочовать* ⟨,⟩ а жито в(ъ)же и *заволочено* (ДНМ, 1725, 173).

Злакові культури ділилися на озимі та ярі. Протиставлення цих двох видів хлібних культур передавалося прикметниками (збожемъ *озимымъ* и *ярымъ* — Арх. ЮЗР, 1/I, 1588, 238) або іменниками (*озимины* и *ярини,* што засѣяно тепер, мает Миско Ивану вси пашнѣ четвертую част — АБ, 1638, 25). В окремих випадках *збоже* протиставляється ярині як злаки і овочі: въ томъ краи великій незрожай былъ *збожью* и *яринамъ* (АЮЗР, 1551, I, 129).

Лексика, пов'язана з процесом збирання врожаю, в основному спільнослов'янська, успадкована з давньоруської мови і широковживана в староукраїнських пам'ятках попередньої доби. Дозрілий хліб жали: *жати* (АЮЗР, 1501, I, 28); *пожалъ* жито (Грам. 1643, 62); *нажали* (АБ, 1670, 80); чи будетъ что по лѣту серпомъ *пожинати* (Рез., 1746, VI, 158). Широковживане усталене словосполучення *жати з снопа* означало «працювати женцем у наймах за певний сніп (сьомий, десятий)» [77]. На позначення процесу і дії збирання врожаю вживаються іменники *жниво* (одн.) або *жнива* (мн.): *жниво* (Зиз. Лекс., 1596, 47); робити и на *жниви,* и на кузбѣ (Ур., 2-га пол. XVIII, 51); на три дни до *жнив* дали (АБ, 1673, 83—84). Агентивна назва *жнецъ* (Зиз. Лекс., 1596, 47; Бер. Лекс., 1627, 36) успадкована з давньоруської мови. Крім того, фіксується також префіксально-суфіксальне утворення на позначення назви діяча на жнивах: *зженники* (АБ, 1670, 80).

У пам'ятках цього періоду широко відбито назви кладок скошеного хліба — спільнослов'янські слова, успадковані староукраїнською мовою з давньоруської: *снопъ* (АЮЗР, 1530, I, 80); *копъ* (АЖ, 1584, 97); *сто(г)* (1584, 97); *стоги* (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 162); дальшого поширення набуває відомий з XV ст. литуанізм *стирта* (консонантний варіант *скирта*): *стырты* (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 162); 10 *скиртъ* (М., 1724, I, 121). А. П. Непокупний відзначає один унікальний контекст для цього слова у ревізії Київського замку: цеглы... 11 громадъ або *стыртъ* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 111), тоді як звичайно ця лексема вживалася стосовно рослин (сіно, солома,

---

[77] *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози..., с. 14.

скошені злаки) [78]. Документується також дериват від слова *стирта*: вкидали подов *стыртных* шесть (Арх. ЮЗР, 1580, 8/III, 314). У староукраїнських пам'ятках термін *стирта (скирта)* фіксується в формі жіночого роду. У пам'ятках староросійської мови поширенішою була форма чоловічого роду [79].

Крім уже фіксованого в староукраїнських пам'ятках терміна *гумно*, вживаного на позначення місця, куди звозили й де зберігали необмолочений хліб, документується слово *тік* (д.-р. і ст.-сл. *токъ*): чоловѣк мой молотив на *току* (АП, 1716, 290).

Вибивання зерна з колосся, волоття чи стручків позначалося успадкованим з давньоруської мови дієсловом *молотити*, процес вимолочування зерна позначався віддієслівним іменником *молотьба*: пришовъ з(ъ) *моло(т)би* (ДНМ, 1719, 104). Агентивна назва від дієслова *молотити* утворюється за допомогою продуктивного в давньоруській і староукраїнській мовах суфікса **-ник** (< **-ьникъ**): *молотниковъ* (М., 1724, I, 131; 1734, III, 207); к *молотнико(м)* (ДНМ, 1752, 325). Ця назва відома також у префіксальному варіанті: молотили *змолотъники* в неѣ (АБ, 1697, 106). Є. Славинецький подає форму *молоти(л)ни(к)* (Сл. Лекс., 1642, 91).

Знаряддям праці молотника був *ціп*, що складався з двох палиць — *держака* і *била*, скріплених (зчеплених) відповідно між собою. Слово відоме всім слов'янським мовам переважно із значенням «палиця». Етимологію цієї назви О. М. Трубачов пов'язує з *цеп, цепити* (пор. рос. *цепкий, прицеп, цепляться, цепочка*) (Ф., IV, 299): его ж тиранско *цѣпом* и вилами... так забылы, же мало жывого пустили (АП, 1690, 54); *Цѣпами* бо всякіи ʒбож(ъ)ѧ выбивають (К. З., к. XVII, 275).

Вимолочене зерно фіксується під назвою *збожя* або *пашня*: И помолочено(г)[о] *збо(ж)я* из собою на возы побра(ли), то є(ст) меро(к) жита деся(т), пшени(цы) мерокъ пѧ(т) (АЖ, 1584, 101); Въ дому и в коморахъ его... корытъ шесть, што *пашню* в нихъ ховаютъ, бочокъ пять великихъ на сыпанье *пашни* (Арх. ЮЗР, 1581, 1/I, 241).

Трав'яне угіддя позначається успадкованими з давньоруської мови лексемами *сѣножать* або *сѣножатка* (нивы и *сѣножатки* — АЗР, 1502, I, 346) і *пожня*. Лексема *пожня* зустрічається спорадично, зокрема в Стародубських актах, тобто на території, суміжній з російськими говорами [80]: на *пожнѣ* (АС, 1693, 121). Фіксуються також описові найменування з відповідними прикметниками: з ... *полями* пахатними і *сѣнокосними* (АП, 1720, 308); *луку сѣножатную* (1739, 382). У значенні «час і процес збирання трави на сіно» засвідчується українська лексема *сѣнокосъ* [81] або церковнослов'янська

---

[78] *Непокупний А. П.* Литуанізми в лексиці українських пам'яток.— Мовознавство, 1970, № 6, с. 34.

[79] *Котков С. И.* Очерки по лексике южновеликорусской письменности XVI—XVIII веков. М. : Наука, 1970, с. 40—41.

[80] Див. про поширення слів *пожня* и *сеножать* у південновеликоросійських пам'ятках XVI—XVII ст. і сучасних російських говорах.— У кн.: *Котков С. И.* Зазнач. праця, с. 63—67.

[81] *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози..., с. 16—17.

сѣнокошен(і)є (Сл. Лекс., 1642, 200); поширеним було також словосполучення, до складу якого входив прикметник, спільнокореневий з *косити:* в самии робочии *косовицкии часи* (АС, 1693, 76). Найменування дії, пов'язаної із зрізуванням трави, виражається в пам'ятках цього періоду лексемами, внутрішньо мотивованими дієсловом *косити,* а не *жати:* І *козба* з великою працею вѣмъ походитъ (К. З., к. XVII, 273); І *косарѣ* потре(б)ны людя(мъ) ко(ж)дого року... А ба(р)зъ(и) в *косовицу* посре(д) лѣтнего часу (273); Буде слобудно панумъ за четыри дни кметми оу мисѧци... робити и на жниви и на *кузбѣ* (Ур., 2-га пол. XVIII, 51). Семантично пов'язана з *косити* і номінація діяча: Петру и Василю, *косцах* (АС, 1693, 121); сѣножа(т)... на яковой станови(т)ся *косаровъ* в(ъ) єдинъ день ⟨,⟩ 70 (ДНМ, 1720, 121). З процесом збирання сіна пов'язана також праця гребців: *гребцы* (АЗР, 1501, І, 227); ѡ *гребцахъ* сѣнныхъ (К. З., к. XVII, 274); *косарей* 79, *гребцов* 52 (М., 1740, IV, 347).

Висушене сіно складали в *копиці,* а потім у *стоги:* А потим як пойшли в гумно и обачили сѣна *копиц* давнего юж привезеного (АП, 1699, 150); и маютъ косити пять *стоговъ* сѣна а полтретьи (Арх. ЮЗР, 1507, 1/VI, 11). Процес складання сіна в копиці і стоги позначався дієсловами *громадити (згромажати)* і *метати:* мещане коро(с)тешо(в)скиє... сѣна немало покосили и въ стогы *пометали* (АЖ, 1587, 62); І же(н)щына може(т) та(к)же сѣна *згромажат(ъ)* (К. З., к. XVII, 274).

§ 48. **Виробництво продуктів харчування.** Велика кількість ремісничої лексики відбиває харчове виробництво. За дослідженнями істориків, у Росії в XVII ст., наприклад, переважна більшість усіх ремісників займалася цим виробництвом [82]. Будучи абсолютно необхідним, воно особливо розгалужується з розвитком міст, хоча у значній своїй частині галузі харчового ремесла перебували ще в стадії виділення з домашнього господарства. Так, у XVI—XVII ст. майже в кожному більш-менш заможному господарстві була своя броварня, винокурня тощо. Лексика харчового виробництва в своїй основі давньоруського походження; навіть більшість власне українських новотворів виникла на базі давньоруської лексики.

На позначення людини, що займалася випіканням хліба, на відміну від давньоруського *пєчьць,* фіксуються терміни *пекаръ* і рідше *перепеча(и)* (від *пекти* < *пєчи*). Підприємство для випікання хліба позначається терміном *пекарня: пекарня* великая полъпета сажъня (Арх. ЮЗР, 1552, 7/II, 28); Хлѣботворецъ: *пекаръ* (Бер. Лекс., 1627, 143); *перепеча(и)* тоє(и) учитьсѧ науки (К. З., к. XVII, 61).

Різновидом пекарського ремесла було виробництво калачів, бубликів тощо. Пам'ятки фіксують агентивну назву в чоловічому роді (*кала(ч)ники...* з(ъ)мислили це(х) мѣти — К. З., к. XVII,148) і жіночий різновид (Данилиха, *калачниця...* обявила... что Андрей Ма(р)ковичъ... ихъ пречъ з дворомъ зогналъ насилно — ДНМ, 1728, 201).

[82] *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР. М., 1959, т. 1, с. 267—268.

Майстерність приготування їжі, кухарське ремесло відбите як *художество поварное* (Сл. Лекс., 1642, 143). Терміном *пова(р)ня* (143) документується «місце для приготування страв, кухня»: готовалась в братерской *поварнѣ* для приему бывшихъ тогда приѣжихъ зъ разныхъ мѣстъ (ЛМ, 1775, 38). Агентивна назва *поваръ*, успадкована з давньоруської мови, фіксується, проте, рідше, ніж термін *кухаръ* — запозичення через польське посередництво (п. kucharz) з мови чеської (ч. kuchař). Чеське kuchati «патрошити» запозичене, в свою чергу, з німецької мови — Ф., II, 436 (н. kochen «варити», Küche «кухня, їжа, стіл»): Свѣдки стали у очію и признали... што ему волы до *кухнѣ* его воживали (АЗР, 1600—1605, IV, 210); *кухня* (Грам. 1643, 15; Грам. 1645, 27); *кухаръ* (Сл. Лекс., 1642, 143); о *кухаряхъ* (К. З., к. XVII, 159). Варіант жін. роду від *кухаръ* — *кухарка*: *кухарка* пана отца моего (Арх. ЮЗР, 1586, 8/III, 633). На українському мовному грунті виникло навіть таке складне утворення, як *куховарка*: *Ѡ куховаркахъ*, що по мѣста(х) вареное продаваютъ (К. З., к. XVII, 108). Безпосередньо з німецької мови запозичене слово *кухмистръ* (н. Kuchenmeister — Ф., II, 436), яке вживається у значенні «кухар» (але не «головний кухар»): Войтехъ Клочко, *кухмистръ* двора нашого (АЗР, 1501, I, 226); *кухмы(ст)ръ* в труда(х) свои(х) клопотень (К. З., к. XVII, 160).

Приготовлені страви позначаються словосполученням *стравъные речи* або субстантивованим дієприкметником *вареное*: начиня кухонъные, шоры и *речи стравъные*... замъкнувъши, запечатовалъ (Арх. ЮЗР, 1593, 1/I, 362); *вареное* продаваютъ (К. З., к. XVII, 108).

У XVI—XVIII ст. для їжі використовувалося в основному м'ясо свійських тварин. Процес забиття їх на м'ясо позначався дієсловами *різати* і *колоти*, пор.: *заколенїе, зарѣза(н)е* (Зиз. Лекс., 1596, 48); *рѣжу, колю* (Сл. Лекс., 1642, 250). В українській літературній мові дієслово *колоти* із значенням «убивати тварину» збереглося лише по відношенню до свиней; пор.: *Колій* — м'ясник, що ріже свиней — Гр., II, 269; *Колоти* — різати (свиней — 272). В усіх інших випадках із цим значенням вживається дієслово *різати*. Агентивна назва утворюється від дієслівної основи за допомогою суфікса **-ник**: *Резники* дають на замокъ отъ кажъдое яловицы по грошу (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 111); для мясны(х) дне(и) *резни(к)* о мясо старае(т) (К. З., к. XVII, 141). Фіксується також назва *м'ясникъ*, яка поруч з *різник* стала пізніше літературною нормою (СУМ, IV, 839): А ижъ въ томъ мѣстѣ Оршаньскомъ естъ *рѣзники*, або *месники* (АЮЗР, 1594, I, 252). У пам'ятках закарпатського ареалу документується термін *мѧсарня* у значенні «бойня»: Оу тихъ селахъ где *мѧсарню* село оу арендѣ держитъ, вымуштровану маргу на забитѧ не слобудно буде панумъ дати (Ур., 2-га пол. XVIII, 65). Від іменника *рѣзникъ, резникъ* засвідчено відповідні прикметники: цеху *резничого* (ЦАЛМ, 1636, 14); цехмистръ *резницкий* (АБ, 1644, 39). Відомий також іменник *рѣзъ* у значенні «забиття тварини»: не мал того быка звѣръ моглъ погубит, тилко *рѣзъ* бо и телбуги снайдени цѣлие у водѣ близъ падла (АБ, 1697, 105).

Одним з видів ремесел, пов'язаних з харчовим виробництвом, було олійництво, тобто виготовлення рослинного масла, олії. Термін *олій*, успадкований з давньоруської мови, фіксується частіше у формі чол. роду, проте в пам'ятках пізнішого часу відбито і форму жін. роду: велено старостѣ вислат сюда 2-х тесел и 2 вози уголля и *олѣи* (М., 1739, IV, 297); *сѣмя* на *ωлѣю* (ДНМ, 1725, 326). Від форми чоловічого роду відомий демінутив *олѣєкъ* (Бер. Лекс., 1627, 35). Виготовлення олії складається з кількох процесів. Сім'я, з якого виготовляється олія, *товчуть,* тобто *хвамують* і *просівають:* Перше(и) бо сѣмѧ в ступа(х) *толкутъ* и *просѣваютъ* (К. З., к. XVII, 147); *хвамовавъ* в ступѣ сѣмя на ωлѣю (ДНМ, 1752, 326). Дальша обробка потовченої маси передається дієсловом *зхвалевати:* в(ъ) тепло(и) водѣ и мѣся(т) и *зхвалеваю(т)* (К. З., к. XVII, 147). Дієслово *хвалювати* означає «перетирати, переминати товчене сім'я перед витисканням з нього олії» (Гр., IV, 390). Механізм для виготовлення олії чи підприємство, де вона вироблялася, документується іменником *олѣйниця,* агентивна назва *олѣйникъ:* Ѿ *ωлѣиникахъ* (К. З., к. XVII, 147); Дворъ на подъворку... з *олѣйницею* (АП, 1733, 562).

Термінологія броварництва є давньоруською спадщиною і в основному відбита в староукраїнській мові попереднього періоду. У пам'ятках XVI—XVIII ст. вона фіксується дещо ширше. Так, назва ремісника, що займався виготовленням пива, позначалася складним утворенням *пивовар,* прозорим в етимологічному плані. Засвідчується також прикметниковий дериват *пивоварний: Пивова(р)* пиво вари(т) (К. З., к. XVII, 161); казанъ *пивоварний* (М., 1730, III,41). У значенні «пивоварний заклад» широко вживається термін *броваръ* і його деривати *броварникъ* (назва ремісника, що працює у броварі) і *броварний:* А *бровары* мають мѣщане по мѣсту волные мѣти (АЮЗР, 1531, I, 81); а у тыле тое светлицы светлочъка, а *бровар* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/II, 28); котелъ *броварный* (1597, 1/VI, 137).

Від іменника *солодъ* фіксується похідне *солодовня* «приміщення для виготовлення солоду» та агентивна назва *солодовникъ:* продал *солодовню* свою власную (АП, 1686, 23); І *солодовника* лю(д) многи(и) потребуєтъ: ко(т)ры(и) соло(д) на пиво из збожа готуєтъ (К. З., к. XVII, 160).

Процес виготовлення хмільних напоїв позначається дієсловом *робити* у цьому спеціалізованому значенні і префіксальними похідними та дієсловом *варити* також у спеціалізованому значенні: труно(к) *выробляю(т)* (К. З., к. XVII, 145); горѣлки *робя(т)* (145); Вольно тежъ мѣщаномъ пива, меды, горѣлки на свои потребы *варити* (АЮЗР, 1594, I, 254). Виготовлення горілки позначається також дієсловом спільнослов'янського походження *курити:* выкрадено ми ви(н)ницу, в которо(и) ґорє(л)ку *куря(т)* (АЖ, 1583, 53); Вольно тежъ мѣщаномъ... горѣлку *курити* (АЮЗР, 1594, I, 254).

Давньоруське *винарь* на українському мовному грунті заступається лексемою *винникъ.* Слід сказати, що агентивний суфікс **-ник**

у староукраїнській мові був дуже продуктивним. Пор. у старoросійській мові *винокуръ* з цим же значенням [83]. Староукраїнське *винниця* розширило свою семантику і, крім старішого значення «виноград» (Бер. Лекс., 1627, 15), означало ще «приміщення, де виготовлялося вино або горілка; винокурня»: господаръ нашъ... далъ ... къ мѣщаномъ къ ратушу мѣсту своєму вжывати кравцы... *винники*... мыто рыбное, повѣчщыны, грошъ варовый, мыто соляное (АЮЗР, 1517, І, 57); на пожиток сво(и) обе(р)ну(л) до(м)... и все будова(н)є: брова(р), *ви(н)ница,* ста(и)ня (АЖ 1605, 40 зв.); по руски(и) будино(к) то(и) *ви(н)ницею* сѧ зове(т) в которо(м) курятъ горѣлку (К. З., к. XVII, 145). Засвідчуються дериваційні прикметники від *вино* і *винница:* праса *винна(а)* (Бер. Лекс., 1627, 167); *ви(н)ны(и)* сосу(д) (Сл. Лекс., 1642, 67); Казан мѣдній *винничній* (М., 1732, III, 229).

Більш розгалуженою і різноманітною, ніж у попередній період розвитку староукраїнської мови, є лексика, пов'язана з млинарством. Слово *млин* фіксується у своєму основному значенні як «споруда для розмелювання зерна за допомогою якоїсь енергії»: на ставу *млын* ступъный об одном коле (Арх. ЮЗР, 1552, 7/II, 38). Засвідчуються також демінутиви *млыне(ц)* (Бер. Лекс., 1627, 37) і *млинокъ* (АП, 1684, 402). Для позначення млина, що приводиться в дію вручну, фіксується успадковане з давньоруської мови слово *жорна:* Жрьновъ: *жорна,* або млынны(и) камень, млыне(ц), ручны(и) млы(н) (Бер. Лекс., 1627, 37). Водяний млин, що діяв лише навесні, під час повені, позначається етимологічно прозорим словом *вешнякъ:* панъ Свѣчка, в посагу за дочкою своею во вѣчное владѣніе поступилъ кгрунта свои власніе, именно млинъ *вешнякъ* о двохъ колахъ (АП, 1716, 553).

Назвою діяча, що працював у млині, чи власника млина була лексема *мельникъ: мелъникови* житоми(р)скому и мещано(м)... ѡповедали (АЖ, 1583, 64). Зерно, призначене на помел або перемелене, позначається лексемою *мливо:* Да что онъ, сотникъ, равно пове(р)нулъ *мливо* самово(л)но (ДНМ, 1755, 338).

Вживаються також численні спільнокореневі прикметникові деривати від слів *молоти, млин* і похідних іменників: млынъ о трехъ колехъ, одно ступъное, а два *мельчих* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/II, 33); камѣ(н) *млын(ъ)ны(и)* (Зиз. Лекс., 1596, 46); Зо всѣхъ... *млинових* пожитковъ (АП, 1684, 402); висилати-с(мо) дознаних в ремеслѣ *млинарском* (АПГУ, 1676, III, 56—57); висилалем ремесников, в том ремеслѣ *мелницком* дознанних (1668, II, 49).

З XVII ст. в староукраїнських пам'ятках з агентивним значенням «той, хто працює в млині; мірошник» засвідчується слово *мѣрочник,* етимологічно споріднене із словом *мѣра.* Первинно термін *мѣрочник* означав назву людини, що збирала плату за помел. Очевидно, приклад: висилалем ремесников... Михаила Бута, *мелника* Будянского... Хведора Копистенского, *мѣрочника* Опошнянского

---

[83] *Котков С. И.* Зазнач. праця, с. 220.

(АПГУ, 1668, II, 49) фіксує це первинне значення. Проте інші пам'ятки відбивають значення даного терміна, яке виникло пізніше: ѿ мелникахъ, або те(ж) о *мѣрочника(х)* (К. З., к. XVII, 139); Билъ я в осѣнно(мъ) часу, в млинѣ Спѣваковомъ *мѣро(ч)никомъ* (ДНМ, 1731, 239). Документується також словотворчий (не семантичний) відповідник жіночого роду до слова *мѣрочник* із значенням «дружина мірошника»: в поруках за него сестри его: Маря Артемиха, ткачиха, и Лукерія Евдокимиха, *мѣрочничка* (М., 1740, IV, 360).

Від слова *мѣра* засвідчуються похідні назви із значенням «плата за помел»: па(н) Єсифъ Немиричъ... запродалъ... мне ко(р)чму... з мыто(м) и млынами ѡбема ... з колесами му(ч)ными и сту(п)ными и з ихъ *выме(р)ками* (АЖ, 1584, 121); сосуды в млы(н) на *розмѣ(р)* робит(ъ) (К. З., к. XVII, 139).

Млинове колесо, що приводиться в дію якоюсь енергією (вітром, водою і т. ін.), позначається іменниками *колесо* і *коло:* Гарасим в том моем купленом половини млына порубалъ *колесо* млыновое (АПГУ, 1661, III, 2); даем в моцъ и в завѣдоване, у вѣчность им пустивши ставидлъ двѣ, *коло,* камѣн и еденъ в середном млыну... на рѣцѣ Ворсклу (1675, 37). Млини, зокрема водяні, могли мати по кілька кіл. Одні з них призначалися для власне млинарської роботи, вони звалися *мучним колом,* або *каменем* чи *каменным колом,* інші — для роботи ступи — пристрою для звалювання сукна, ліжників і т. ін.— *сукновальня:* на ставу млынъ о трехъ *колахъ,* одно *ступъное,* а два *мельчих* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/II, 33); па(н) Єсифъ Немиричъ... запродалъ мне ... ко(р)чму медовую... з мыто(м) и *млынами* ѡбема... з *колесами му(ч)ными* и *ступными* (АЖ, 1584, 121).

§ 49. Мисливство, рибальство, бортництво. Серед лексики, пов'язаної з мисливським промислом, семантично спорідненим з відомим уже терміном *ловы* виступає іменник *добича,* не фіксований у пам'ятках попереднього періоду, напр.: *бути на добичі* «полювати»: И *бу(в)* я *на добичѣ* з(ъ) атамано(м) Леско(м) Макуше(н)ко(м) (ДНМ, 1728, 207). Дієслово *добуватися* фіксується у значенні «полювати»: Г(ъ)де ти Федоре ⟨,⟩ сее(и) осени *добува(л)ся? добувалися* ми на лисицяхъ в(ъ) добро(в)ка(х) (207). Документується також дієслово *полювати:* по обѣдѣ поехали в футор Калюжновский и *поліовали* (М., 1738, IV, 207). Етимологи споріднюють його із словом *поле* (Пр., II, 91; Ф., III, 308) і вказують на наявність дієслова *польничати,* зафіксованого у І. Срезневського (Ср., II, 1150). Засвідчуються назви бобрових угідь: съ *бобровыми гоны* (АЗР, 1505, I, 366), *еремяны* (АЮЗР, 1502, I, 30).

Людина приручала для полювання звірів, птахів: побрали в ни(х): ...*выжловъ* — чотыри... своры *хортовъ* — две, смычи *рароговъ* пару, *соколовъ* — пару (АЖ, 1584, 120). *Выжлами* називалися лягаві собаки (пор. *вижленя* — щеня лягавої собаки, *вижлиця* — лягава собака — Гр., I, 159); *раріг* означало породу яструбів, балабан (Гр., IV, 6—7); смычи *рароговъ* — очевидно, відповідним чином поєднані яструби (пор.: летіли індики, а в три смики — Гр., IV, 157). Той, хто полює, зветься *мисливцем,*— лексема, ймовірно,

пов'язана етимологічно з *мисль* (Вг., 350): *мысливцовъ* (АЖ, 1584, 117); *мысливецъ* вабить птаха мясомъ (Грам. 1643, 59 зв.)

У пам'ятках XVI—XVIII ст. значно ширше, ніж у попередній період розвитку староукраїнської мови, представлена рибальська лексика. Від іменника *єз* фіксується похідний *єзовище,* що означає «місце, зручне для встановлення яза»: есми выслужилъ ... селище Климятинъ... съ *езы* и съ *езовищи* (АЮЗР, 1512, I, 45). На позначення назви штучного водоймища чи копанки для розведення або утримання риби документується назва *сажавка/сажовка: сажовки* рыбные держати (АЮЗР, 1509, I, 40).

Досить багата лексика відбита на позначення знарядь рибальського виробництва. Крім фіксованих раніше *сѣтѣ, нєвода, мережѣ, уди, удки,* рибу ловили *вятерами:* рыбъ ... *вятерми...* ловити не мают (Арх. ЮЗР, 1553, 8/II, 30—31); покрал в мене *вятерѣ* (АПГУ, 1671, II, 94). А. П. Непокупний зауважує більш раннє вживання цього слова в староукраїнській мові [84]. Слово *вятер* являє собою раннє балтійське запозичення (пор. лит. vénteris). На думку дослідників балто-слов'янських лексичних зв'язків, воно проникло у східнослов'янські діалекти ще в часи існування в них носових голосних [85]. Відоме також риболовецьке знаряддя, плетене з лози, під назвою *хобот.* Воно фіксується лише в українській мові і етимологічно пов'язане з *хабить* «хапати» (Ф., IV, 252): под млином я був, з *хобот* рыбу выбѣрав (АП, 1695, 102).

На позначення виконавця дії, пов'язаної з рибальством, староукраїнські пам'ятки фіксують давні назви, відомі ще з давньоруської мови: *рыбытвъ* (Пал., 1621, 410), *рыболововъ, рыболовец* (АЮЗР, 1516, I, 55). Крім того, широко документується слово *рибалка,* що стало нормативним для української національної літературної мови: *рыба(л)ка* (К. З., к. XVII, 141), *рибалокъ* (АП, 1719, 554). Процес рибальства передано словосполученням *рибною ловлею* (ЛСам., XVII, 329), *ловлѣ рибной* (М., 1739, IV, 298). Виконавець дії, пов'язаної з виготовленням неводів, відомий під назвою *неводничий: ѡ нево(д)ничи(х),* що в'яжутъ неводи (К. З., к. XVII, 290). Процес виготовлення неводів передається дієсловом *в'язати:* Невода *вивязалъ* ше(ст)надця(т) саженей (ДНМ, 1755, 331).

У пам'ятках XVI—XVIII ст. широко фіксується давнє слово *борть;* у цьому ж значенні засвідчується також спільнослов'янська лексема *пень* (Да онъ же, сотникъ, того жъ году пчелъ *пній* тридця(т) і одинъ в него...взялъ — ДНМ, 1755, 336) і давньоруська *улей* (землянинъ може вытять *улей,* а поставить ма на бороснѣ презъ одинъ годъ — АЗР, 1501, I, 225). Часто значення «вулик» переноситься на слово *бчола:* продалем сѣчку з *пчолою* десятерма на Орелі (АПГУ, 1669, III, 10); в Мыхна... за част лѣска взялем *пчолъ* трое (1676, III, 59). Зрідка зустрічається *свепетъ* у значенні «борть з дикими бджолами», зокрема в пам'ятках XVI ст.: Естли бы который

---

[84] *Непокупный А. П.* Балто-севернославянские языковые связи..., с. 176—177.

[85] Там же.

землянинъ бчолы в городѣ мѣлъ, у границахъ своихъ ма взяти рой и *свѣпетъ* а таковы на ся заховать (АЗР, 1501, I, 224).

На позначення назви бджолиної сім'ї вживається успадковане з давньоруської мови *рой*. Молодий рій, що відокремився від старого, документується назвою *парой*, утвореною за допомогою префікса **па-**: Заездили у пасѣку Перервинскую, где было *роев* 42, в том числѣ и *пароевъ* 5 (М., 1736, IV, 82). Назва діяча, що доглядає за бджолами, документується кількома лексемами, насамперед, це відомий уже термін *бортник*, крім того, фіксується також назва *пчоляр*, утворена за допомогою суфікса **-яр** (Сл. Лекс., 1642, 87), а також субстантивована прикметникова форма *пче(л)ничны(и)* (87). Процес добування меду з вуликів передавався словом *подрѣзати:* Дми(т)ро пере(д) пе(р)шою Пречи(с)тою старіи свои пчоли *по(д)рѣза(л)* і из нихъ... ме(д)... доставъ; онъ... пчоли свои *подрѣзовалъ* (ДНМ, 1719, 104).

Основний продукт бджільництва — мед — міг бути *старий* і *свіжий:* А в дѣжка(х) медъ насподѣ *старій*, а зве(р)ху *свѣжій* (ДНМ, 1725, 173). Мед у сотах зветься *сцѣ(л)никомъ:* господа(р) Височинъ дитинѣ свое(и), бивало, вноситъ по шма(т)ку *сцѣ(л)ника*... И ему *сцѣ(л)никъ* давъ з(ъ)исти (1719, 105). Як і в попередній період, документується словосполучення *медъ пресний*, тобто справжній, не розсичений і не хмільний напій, виготовлений з меду: *Меду пресного* приходыть старосте на год 11 кадей (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 86). Процес підсолодження води медом, розведення меду водою чи настоювання меду на чому-небудь передається дієсловом *сытити* та префіксальними формами від нього: по пятнадцати каменей меду *сытити* (АЗР, 1522, IV, 53); надали имъ два склады медовые въ каждый годъ мѣти... позволивши имъ на каждый складъ по десяти пудовъ меду *розсычати* (1592, 56). Слово *сытити* успадковане з давньоруської мови (Ср., III, 877). Етимологія неясна. О. Брюкнер пов'язує її з *sytъ (пор. п. syty «вода, насичена медом» — Br., 528—529). Іменник *сыта* також успадкований з давньоруської мови і означає «підсолоджена медом вода, медовий відвар»: А с каждое кади, розсытивши, выбирает староста за *сыту* по 8 копъ и по 25 грошей (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 83). Процес розсичування меду позначається іменником *сыченье:* естли будеть ключникъ которого коли братства старосты не послушенъ въ *сыченью* и зливанью медов ... тогды первей словы маеть каранъ быти (АЮЗР, 1538, I, 104).

§ 50. Термінологія ремісництва. Обробка металів, дерева. Будівництво. ***Загальна термінологія ремісництва.*** Період XVI—XVIII ст. в історії староукраїнської мови характеризується інтенсивною розбудовою ремісничо-промислової лексики. Розвиток окремих тематичних груп слів тісно пов'язаний з історією відповідних сфер суспільного життя. Особливо це стосується виробничої лексики, яка безпосередньо відбиває розвиток продуктивних сил суспільства.

У XVI—XVII ст. на Україні інтенсивно розвивається ремісниче виробництво, наслідком якого є розвиток старих і виникнення

нових міст як ремісничо-торговельних центрів епохи феодалізму. Це процес давній і тривалий. В. І. Ленін пов'язував його з явищем другого великого суспільного поділу праці, який полягав у відокремленні ремісничої і торговельної діяльності людей від землеробства. Вивчаючи швидке виникнення нових міст і містечок у Росії в XIX ст., В. І. Ленін вбачав у цьому зміцнення того ж таки процесу відокремлення промисловості від землеробства [86]. Ремісниче виробництво значною мірою було поширене і в селах, становлячи доповнення до селянського господарства.

Поняття «ремесло» фіксується в пам'ятках XVI—XVIII ст. назвами: *ремесло (ремество), художество, хитрость:* *реме(с)ло* (Зиз. Лекс., 1596, 84); *художе(ст)во* (Сл. Лекс., 1642, 92): На прозбу города Гадяча шевцов, желая дабы тотъ городъ во всякихъ *художествахъ* какъ наибогатшій былъ... позволили имъ цехъ имѣть (ЦАЛМ, 1642, 19); *Художество* умноє; *хитрост(ь) ремесло* (Бер. Лекс., 1627, 145). Відповідно виконавець дії зветься *ремесник, художник* або *хитрец:* и съ тыхъ... *ремесниковъ* (АЮЗР, 1517, І, 57); до друкарнѣ *ремесници* и люде ученые показалися (ПФ, 1587, 88); *Хитрецъ: художни(к) ремесни(к)* (Бер. Лекс., 1627, 143); тѣхъ цеховъ *художники* должны имѣть каждой оружіе доброе (ЦАЛМ, 1642, 20). Фіксується також словосполучення, до складу якого входить відповідний прикметник: была помовка межи нами, за утисненьемъ для тыхъ нашихъ хрестіянъ *людей ремесленыхъ,* которые мѣшкають по мѣстахъ и по мѣстечькахъ (АЗР, 1596, IV, 114). На позначення ремісника, який займався виробництвом, що не вимагало високої кваліфікації, в староукраїнській мові було відоме запозичене з німецької слово *ґрундаль* (етимологічно споріднене з Grund; пор. ще п. grądal, grundal «простак» — Br., 160): Дебелохудожникъ: *ґрундаль,* ремесникъ грубого ремесла (Бер. Лекс., 1627, 29).

Певним етапом в організації ремісничого виробництва були цехи, які являли собою корпоративну власність у містах, що відповідала феодальній структурі земельної власності тих часів [87]. Слово *цех* є запозиченням з німецької мови (н. Zeche); воно означало певну станову організацію ремісників одного ремесла: И людямъ тежъ ремесленымъ, каждому *цеху* свою хоруговъ... мѣти позволяемъ (АЗР, 1597, IV, 167); дозволяю *цехъ* имѣть мѣщанамъ Баришовским ремесла шевского (ЦАЛМ, 1642, 11).

Більшість українських цехів виникла в XVI — першій половині XVII ст. Цехова організація ремісничого виробництва добре відбита в лексиці пам'яток того періоду. Так, слово *майстер* у значенні «умілий ремісник», відоме з давньоруської мови (Ср., II, 115), широко фіксується й у староукраїнській мові XVI—XVIII ст.; на його основі виник ряд дериваційних утворень: лантухъ великій золо-

---

[86] *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії.— Повне зібр. творів, т. 3, с. 536—559.

[87] *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 22, 47.

тыи перлами и каменьми дорогими коштовне и *майстерне* саженыи (Тіт., 1623, 70); своєю працею албо рачей *майстерством* тотъ млинъ фундовати (АП, 1684, 402). Крім того, слова *майстер, мистр* входять до складу композитів *цехмейстер, цехмистр* у значенні «представник вищої адміністрації цеху»: для лучшего в томъ ихъ порядку маютъ себѣ *цехмейстера* (ЦАЛМ, 1636, 14); котори [міщани] и имѣютъ себѣ поежегодно избирать *цехмистра* (1642, 11); панъ Игнатъ *цехмистръ* резницкий (АБ, 1644, 39). Слово *цехмистр* породило дериват *цехмистровство* (Льв. СБ, 1609, 34). На позначення майстрів нижчої кваліфікації, власне підмайстрів, залежних від майстра, вживалося слово *челядь,* іменник із збірним значенням спільнослов'янського походження, що первісно означав «члени сім'ї», пізніше «слуги» (прасл. *čel-jadь того ж кореня, що й *kol-ěno — S., I, 115). В умовах цехової організації виробництва це слово наповнюється новим змістом. Один член челяді звався *челядник:* швакгра ωного *челю(д)никъ* (Розм., XVI, 15-а). Фіксується також значення «слуги, слуга»: забравши немало *челяди* своей... наслав на дом мой (АБ, 1615, 9). Члени цеху йменувалися ще словом *товариши:* За цехъ кравецкій кравцамъ, цехмистру Мирону с *товариши,* двадцать копеекъ (ДНМ, 1751, 320). *Товаришъ, товариши* були власне синонімами до *челядникъ, челядь.* На позначення членів цеху засвідчено ще збірний іменник *братія:* дабы никто не отважился дѣлать того ремесла безъ вѣдома й позволенія *братии* цеховой (ЦАЛМ, 1622, 10). Можливо, ця назва походить від того, що цехи як групи людей, об'єднаних спільною діяльністю і метою, іноді називали ще *братствами.* Так, у Кролевці в 1660 р. кравці і кушніри об'єднуються в «кравецьке братство» [88]. Пор.: Съдружество: *цехъ, брацство,* спольтовариство ку складка(м) (Бер. Лекс., 1627, 127). Підлітків, яких віддавали в науку до ремісника чи цеху, називали *учнями, учениками:* волно имъ будетъ съ между себя цехмистровъ обирать, *учениковъ* содержать (ЦАЛМ, 1645, 21) [89].

На позначення знарядь праці ремісника як загальна назва в староукраїнських пам'ятках фіксується кілька термінів. Досить поширеною була назва *начинє* у цьому спеціалізованому значенні: Ян Заболо(ц)ки(и) и вывез (з) буды се(м) бочо(к) поташу вночи... и *начи(н)є* бу(д)ноє: сокеры, пилы, и вси ста(т)ки (АЖ 1605, 38); почне(т) своє всякоє *начи(н)є* роскладати. Яко то копыла, правыла, дра(т)ницы стрелицы (К. З., к. XVII, 137). Крім того, слово *начиня* відбите також із значенням «господарські речі, зокрема посуд»: *начиня кухонъные* (Арх. ЮЗР, 1593, 1/I, 362); *начине столовое,* ложки, кановки, чарки, кубки сребреные, миски и талери цыновые (1576, 104). Ці ж значення у слові *начиння* відзначають і пізніші

[88] *Лазаревська К.* Матеріали для історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX ст.— Записки історично-філологічного відділу Укр. акад. наук, 1925, кн. 6, с. 21.

[89] Див. ще про номенклатуру соціально-правових верств ремісників при цеховій організації праці у кн.: *Худаш М. Л.* Зазнач. праця, с. 62—63.

словники української мови (Ж., I, 500; Гр., II, 533). У значенні «знаряддя праці ремісника» фіксується ще лексема *варстат,* що являє собою, як і в польській мові, запозичення з німецької (пор. н. Werkstatt, п. warsztat «майстерня»): Иван друкар... зближился был зо всѣми *варстаты* своими до мѣста славнаго Львова (ПФ, 1585, 81); І копы(л)ѧ з(ъ) правылямъ и всѧ *ва(р)ста(т)* іхъ славна (К. З., к. XVII, 137). Ця ж лексема у фонетичних варіантах *варстать, верстат, верстать* в українській мові стала вживатися у значенні «горизонтальний ткацький станок» (Гр., I, 137—138), витіснивши слово праслов'янського походження *кросно.* В сучасній українській мові слово *верстат* має значення «машина для обробки деталей або матеріалів» (СУМ, I, 331). Із значенням «знаряддя праці ремісника» вживається також слово *инструментъ:* купили єсмо тыє всѣ приправы друкарские... тыє *инструмента* всѣ... взялисмо... до рук своих в скарбницу церковную (ПФ, 1585, 81). Слово є запозиченням з латинської мови (лат. instrumentum), очевидно, через німецьке посередництво (н. Instrument) з наголосом на останньому складі. Пор. ще п. instrument — Ф., II, 135. В російській мові фіксується тільки з Петровської епохи (1700 р.— Ф., II, 135).

Лексика на позначення процесу обробки металу. Велика кількість виробничої лексики пов'язана з процесом обробки металу. У староукраїнських пам'ятках відбито багато слів на позначення назв металів. Залізо фіксується у формі *желѣзо:* Єпари(с)три(с), яча(н)це, судина че(р)панѧ, албо наливанѧ, на кшта(л)тъ кага(н)цѧ з бѣлого *желѣза* (Зиз. Лекс., 1596, 46). Крім назви металу, слово *желѣзо* вживається у значенні «жерсть, матеріал для покрівлі». У таких випадках воно, як правило, супроводжується прикметниковим уточненням: купили бѣлого *желѣза* на церков (АП, 1690, 386). Вироби з заліза можуть позначатися збірним іменником *желѣзья: желѣзья* плуговіє (ДНМ, 1719, 102). Предмет, виготовлений із заліза, іноді позначався похідним іменником *желязникъ:* гармати, которіе били спѣжовіе, з собою побрали, а которіе *желязники,* тіе порохами надто понабивавши и порозривавши... отступили (ЛСам., XVII, 124). Фіксується також слово *сталь* (Грам. 1645, 27 зв.— 28), яке є запозиченням з німецької мови (н. Stahl) через польське посередництво (п. stal — Br., 513).

На позначення білого металу, який часто використовувався для покриття металевих виробів, лудіння, вживалося спільнослов'янське *олово:* три каменѣ *олова* (ПФ, 1633, 154). Покриття виробів оловом Є. Славинецький передає словосполученням *олово(м) прилѣпляю* (Сл. Лекс., 1642, 70), а також дієсловом *лудити:* олово прилѣ(п)ляю, *лужу* (88). У пам'ятках XVI—XVIII ст. дієслово *лудити* вживається переважно із значенням «покривати оловом» (первинно «обдурювати, вводити в оману», пор. д.-р. і ц.-сл. *лудъ* «дурень» — Ф., II, 528).

Інший метал, який у сучасній українській мові іменується *цинком,* у староукраїнських пам'ятках фіксується під назвою *цѣнь* або *цина:* речи рухомые: *цинъ,* мѣдь (Арх. ЮЗР, 1593, 1/I, 362);

шмато(к)... *цѣны* свѣжолитой, з(ъ) которой копѣйки мѣли робытысь (ДНМ, 1714, 64). Термін *цѣнь* є запозиченням з німецької мови (н. Zink). Прикметники *оловяний* і *цѣновий* означали відповідно «виготовлений з олова чи цинку»: душник *цѣновий* (АП, 1691, 73); далъ грошми воро(в)скими в(ъ)се *оловяними* да *цѣновими* копѣ(и)кы (ДНМ, 1714, 65). Успадковане з давньоруської мови слово *свинець* з неясною етимологією (д.-р. і ц.-сл. *свиньць)* вживається і в староукраїнських пам'ятках: касте(р), *свине(ц)* (Зиз. Лекс., 1596, 52).

Від спільнослов'янської назви металу *мѣдь* [90] засвідчені деривати *мѣдница* (Сл. Лекс., 1642, 72) «посуд з міді» і з цим же значенням варіант чоловічого роду *мѣдень* (ДНМ, 1720, 118); відносний прикметник *мѣдяний* чи *мѣдний* означає «виготовлений з міді»: Конобъ: *мѣдяный* горнецъ (Бер. Лекс., 1627, 54); ко(р)цѣвъ *мѣдни(х)* (ДНМ, 1720, 118); казанъ *мѣдниu* винничній (М., 1732, III, 229).

Сплав міді з цинком, іноді з домішкою інших металів, тобто латунь, фіксується в пам'ятках XVI—XVIII ст. спільною українсько-західнослов'янською ізолексою *мосяжъ* (ч. mosaz, слвц. mosadz, п. mosiądz, в.-луж. mosaz, н.-луж. діал. mósez). Цей термін вважається запозиченням праслов'янського періоду з германських мов, а там він, у свою чергу, походить з латинського massa (Ф., II, 663): золото за *мосяжъ*, а *мосяжъ* за золото удавалъ (Пал., 1621, 1172); І *мося(н)жъ* про(з)рѣти скро(з), и злота не мо(ж)но (К. З., к. XVII, 142). Відносний прикметник, утворений від цієї назви, означає «зроблений з мосянжу»: Степану, ста(р)шому... лоханя *мосяжовая* (ДНМ, 1720, 117).

Сплав міді і цинку засвідчується ще під назвою *спѣжь* «бронза»: под часъ експедіции в тых краях на ярмарку купилем собѣ *спѣжі* (АПГУ, 1671, II, 87); роспустив(ъ)ши цѣнь чи олово, въмѣшовати *спѣжъ* для тве(р)дости (ДНМ, 1714, 65). Слово *спѣжъ*, запозичене з німецької мови (н. Speise «покорм» — Вг., 509). Прикметник *спѣжовий* означав «виготовлений із спіжі»: гармати, которіе били *спѣжовіе*, з собою побрали (ЛСам., XVII, 124).

Спільнослов'янське *золото* вживається на означення благородного металу жовтого кольору: две цевки *золота* тя(г)неного (АЖ, 1584, 79); *золота* злито(к) (119). Пам'ятки фіксують також фонетичний варіант з неповноголоссям переважно в текстах церковнослов'янських: *злато* (Грам. 1645, 40). Слово *золото* як збірний іменник засвідчується у значенні «золоті речі, дорогий золототканий одяг»: шубка одомашки черленое на *золотѣ* (АЮЗР, 1529, I, 77); дала и даровала гроши готовыє, *золото*, серебро... и и(н)шеє домо(в)ство (АЖ, 1584, 151). З переносним значенням слово *золото* вживається на позначення чогось цінного, гарного: У пяного и козы в *золотѣ* (К. З., к. XVII, 249). Прикметник *золотий* означає «виготовлений із золота»: пе(р)стень *золотій* (ДНМ, 1717, 90). Субстантивований прикметник *золотий* широко засвідчується на означення грошей,

---

[90] Про етимологію терміна *мідь* див.: *Абаев В. И.* Опыт этимологии славянского *мѣдь*.— У кн.: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. София, 1957, с. 321—328.

золотих монет: два(д)ца(т) черлены(х) *золотыхъ* (АЖ, 1584, 79); По десять *золотыхъ* было жито и всякая пашня (ЛХм., 1636—1650, 77). Крім того, прикметник *золотий* фіксується також з переносним значенням «здібна, обдарована людина»: В ремесника *золотая* рука (К. З., к. XVII, 218).

Агентивна назва *золотар,* утворена за допомогою суфікса **-ар,** означає «майстер, що виготовляє речі з золота або оздоблює золотом чи іншими дорогоцінними металами»: ремесниковъ мѣста Полоцкого, *золотаровъ,* и рымаровъ, и сѣдларовъ (АЗР, 1503, I, 358); Дал я *золотару* Матяшу дѣлат чарокъ 12 (М., 1740, IV, 356). Засвідчується також агентивна назва, утворена за допомогою суфікса **-ник:** Златаръ: *золотникъ,* золота(р) (Бер. Лекс., 1627, 43); Николай *злотникъ* приходилъ и приносилъ до шаблѣ одной штучки срѣбранїе (М., 1724, I, 106).

Спільнослов'янського походження назва й іншого благородного металу *сребро (срѣбро, съребро, сьребро),* прасл. *sьrebro. Пам'ятки XVI—XVIII ст. фіксують багато відносних прикметників від цієї назви, причому в ранніх зберігається друге [р]: рукомыи ... *сребреныи* ... полумисокъ *сребреный,* а чотыри талеры *сребреныхъ* (АЮЗР, 1529, I, 76); фляша *срѣбрная* (АПГУ, 1664, I, 5); пізніше це [р] опускається: коновку *срѣбную* (АП, 1700, 165).

З обробкою металу пов'язане ковальське ремесло. Переважна більшість назв, що стосуються ковальської справи, походить від праслов'янського *kovati — основного дієслова ковальської термінології. Словотворчими найчастіше виступають інфінітивна основа **ков-** або основа теперішнього часу **ку-**. Так, агентивна назва *коваль* утворена шляхом додавання суфікса **-(а)ль** до основи інфінітива **ков-:** его милость господаръ нашъ... далъ къ мѣщаномъ къ ратушу мѣсту своему вжывати кравцы... *ковали*... мыто рыбное (АЮЗР, 1517, I, 57). Демінутивне утворення *ковалчик* означає «син коваля»: упросивши з собою *ковалчика*... паробка Тимка *коваля* ... и пошолъ дей сполечне з нимъ до дому своего (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 200). Зрідка зустрічаються й інші словотворчі варіанти агентивної назви, напр., *ковачъ* (Сл. Лекс., 1642, 187) — термін, характерний переважно для південних слов'ян [91]. Широко представлені в староукраїнських пам'ятках відносні прикметники від *коваль:* цехамъ... кушнѣрскому, *ковалскому* (ЦАЛМ, 1633, 12); *ковалского,* ткацкого и иних ремесникувъ цеху (АПГУ, 1670, II, 61).

Термін *ковадло* «залізна підставка, на якій кують», відбито у формі демінутивних утворень: *коваделце* (ДНМ, 1733, 259); *ковадлечко* (258). Пам'ятки засвідчують також префіксальні утворення від даної основи: скрыню... железомъ *окованую* (Арх. ЮЗР, 1598, 1/VI, 241); для *подкованя* коня (1597, 200).

Термін *кузня* у староукраїнських пам'ятках XVI—XVIII ст., на відміну від попередніх періодів, коли воно означало «вид кова-

---

[91] *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках. М., 1966, с. 334.

ного посуду», вживається у значенні «місце кування». Це слово походить від праслов'янської основи *kuzn- з додаванням суфікса **-ja:** *кузня* (Грам. 1643, 16); пляц голій, за городом у Перятинѣ лежачій, против *кузень*... (АП, 1722, 327). У текстах полемічної літератури слово *кузня* часто вживається з переносним значенням: въ своей Римской *кузнѣ* укованіи права (Пал., 1621, 720); все то... зъ *кузнѣ* Латинниковъ вышло (756). Словотворчий варіант *кузница,* що став нормативним для російської мови, фіксується спорадично: Онъ упи(л)ся и у *кузници* своей заснул (ДНМ, 1714, 67).

Обробкою металу займалися також *котлярі*. Назва *котляръ* прозорого походження мала значно ширшу семантику, ніж «людина, що виготовляла чи ремонтувала котли». Староукраїнські тексти свідчать про те, що термін *котляръ* вживався із значенням «майстер по виготовленню речей з міді і бронзи»: Ковачъ мѣди: *котляръ,* моса(ж)ни(к) (Бер. Лекс., 1627, 53); Мѣдный кузне(ц): *котля(р)* (67); *ко(т)ляръ,* ковачъ мѣди (Сл. Лекс., 1642, 187); И *котлярѣ* честные люде пробуваютъ... робя(т) бо казаны трубы ко(р)цѣ и лѣ(й)ки: притрубники ленбыки мѣднѣ ква(р)ты и ка(н)дѣ(й)ки (К. З., к. XVII, 275). Фіксуються й демінутивні утворення від *котляръ:* человѣка подпилого, *котлярчика* (АС, 1693, 100).

Дія, що означала виготовлення речей з розтопленого металу способом наливання його в форми, передавалася дієсловом *лити,* переважно префіксальними утвореннями його: звонъ росказалъ *ульяти* у тую жъ форму, у которою и первый былъ *вытьянъ* (АЮЗР, 1557, I, 143); ziednali mie dzwon *ullać* do cerkwie mieyskiey (Льв. СБ, 1656, 155). З ливарною справою пов'язані агентивні назви *людвисар* і *конвисар*. Термін *людвисар* «майстер ливарної справи; людина, що відливала різні речі з металу», являє собою запозичення з німецької мови через польське посередництво (н. Rothgiesser, Gieβer «ливарник», п. ludwisarz/lodwisarz): Jam też dzwon adellany oddał, a według zwyczaiow dawnych, jako się zawsze zdawna zachowuie między *ludwisarzami* y ludmi, zwyczaiem tymże ydąc (Льв. СБ, 1655, 155). З-поміж ливарників виділялася вужча спеціалізація — *конвисар,* в окремих пам'ятках *комысар* «ремісник, що відливав з цинку або міді речі переважно домашнього вжитку, зокрема коновки» (Див.: кінва, конов, канівка «дерев'яний або металевий кухоль чи відро» — Гр., II, 244, 278; пор.: Добре намъ старый почавъ. Що маєм ся бавит? Озмемъ з *конвы* нахилят; пан еще поставит — Рез., 1673—1674, V, 150); Та(к)же не бе(з)потребны вѣмъ и *комысарѣ:* що робя(т) до це(р)кве(и) сосуды и лыхтарѣ. І келюхы и ѕвѣзды и всякіє кр(с)ты... дыскосы ложицы и ми(р)ницы... и янполки... фляшы кубки пу(л)мыски и zбаны: тарѣлки ква(р)ты чашы ча(р)ки и роструханы (К. З., к. XVII, 143). Термін *конвисар* являє собою також запозичення з німецької мови (н. Kanngiesser) через польське посередництво (п. konwisazr). Замість запозиченої назви *людвисар,* у староукраїнських пам'ятках пізнішого часу фіксується термін *звонник*. З текстів видно, що звонники займалися виготовленням не лише дзвонів: і *зво(н)нико(в)* хр(с)тіяно(мъ) треба. Понева(ж) бо

всякіє они выливаютъ звоны... Такъ же и га(р)матные штуки о(т)ливаютъ: которыми в приступа(х) стѣны добуваю(т) (К. З., к. XVII, 142—143).

З кінця XVI ст. в староукраїнських пам'ятках фіксується слово *слюсаръ* «ремісник, що займався виготовленням різних речей з металу» [92]: дале(м) *слюсарови* што приби(л) га(н)табы и завєсы грошє(и) к҃ (ЦДІАЛ, 1594—1595, 129, І, 1123, 1); Людей ремесленыхъ, золотаровъ, кравцовъ, *слѣсаровъ* ковалевъ... отъ роботы замковой вольными чинимъ (АЗР, 1597, IV, 169). Термін *слюсар* є запозиченням з німецької мови (н. Schlösser походить від Schloß «замок»; «майстер по виготовленню і ремонтуванню замків»). Пор. також у староукраїнських пам'ятках *слюсакъ* «замок»: Уво(й)шовъши за(с) в(ъ) хату, повидѣлъ, же *слюсакъ* у скринѣ о(д)бити(й) (ДНМ, 1719, 100). Див. ще.: *Слюсик*. Деревянный крючек, в который западает деревянная щеколда (Гр., IV, 154). На грунті східнослов'янських мов цей термін значно розширив свою семантику і став означати майстра-металіста.

Пам'ятки староукраїнської мови засвідчують агентивну назву *сніцар* у значенні «різьбяр, гравер» і похідні від неї утворення: *снѣце(р)*, ваяте(л) (Син., с. XVII, 157); на виставлене деисуса рѣзаня *снѣцарского*... уедналъ...панъ Иванъ Самойловичъ... майстра Стефана Мутяницу (ЛМ, 1685, 14); зъ липовихъ колодъ тертицѣ рѣзали на образы *снѣцаревѣ* (18). Термін являє собою запозичення з німецької мови (н. Schnitzer «різьбяр»; schnitzen «вирізувати»). З часом відбулася деетимологізація цієї назви. У словнику Б. Грінченка *сніцар* ототожнюється із *слюсарем:* Снісарь — Слюсар (Гр., IV, 162). Пор. ще: Снісар, *заст.* Слюсар (СУМ, IX, 427).

Обробка дерева. Староукраїнська лексика XVI—XVIII ст. із галузі обробки дерева, будівництва, архітектури тощо надзвичайно багата. В ній відбите характерне для цієї епохи будівництво житлових, господарських, оборонних, культових та інших споруд. У своїй основі це слова, успадковані з давньоруської мови. Водночас лексика зазначених виробничих сфер відзначається певною мобільністю, у її складі є певна кількість іншомовних запозичень. Переважну більшість цих запозичень становлять слова німецького походження, засвоєні безпосередньо або через посередництво польської мови.

Досить повно в пам'ятках цього періоду засвідчується термінологія, пов'язана з первинною обробкою деревини, тобто теслярська лексика. В своїй основі це — давньоруська спадщина. Процес зрізування дерева для будівництва та виготовлення різних речей документується дієсловом *пилують*, а знаряддя, за допомогою якого здійснюється ця дія,— спільнослов'янським іменником *пила:* Микиту, бо(н)дара... змо(р)дова(л)... сокиру, *пилу* великую, што ду(б) *пилують*... о(т)ня(л) (АЖ, 1582, 42). Пилою також *різали* дерево на

---

[92] У російській мові, як свідчить картотека давньоруського словника Інституту російської мови АН СРСР, слово *слесарь* встановлюється з середини XVII ст. До того часу з цим значенням вживалося слово *котельник*. *Котков С. И.* Зазнач. праця, с. 220—221.

будівельний матеріал — колоди, брусся, дошки і под. Процес розпилювання дерева міг позначатися віддієслівним іменником *рѣзаніє:* о *рѣзанїи* сосонъ 8 в Ховмах на брусся, а не на тертицѣ (М., 1738, IV, 175). Із первинних знарядь обробки дерева широко фіксуються праслов'янські назви, успадковані з давньоруської мови: *сокира, топоръ, барта* — запозичення праслов'янського періоду з германських мов (прасл. *bordy «сокира» [93]). Пор.: сѣчиво, *бар(ъ)та, топоръ* (Зиз. Лекс., 1596, 74); сѣчиво, *барта, топоръ, сокира* (Бер. Лекс., 1627, 131). Тупий бік сокири зветься *обухъ* (д.-р. *обухъ*): пан Бучанскии ... сам *обухом* бил и мордовал (ПФ, 1625, 146); мя правѣ грѣхъ споткав... которого подолѣвши пришиб *обухом* (АБ, 1669, 79).

Наступним етапом обробки дерева було його тесання. Пам'ятки широко відбивають лексику з коренем **тес-**. Назва ремесла передавалась іменником *тесельство* (древодѣл(ъ)ство или древодѣланїє. *тесе(л)ство* — Зиз. Лекс., 1596, 42) або словосполученням, до складу якого входить відповідний прикметник (Івану Фурсѣ теслѣ, на отроботокъ *теселскою роботою,* на чверть дано 2 р.— М., 1732, III, 240). Назва діяча *тесля:* Въ томъ манастыри... Мартинъ *тесля,* Харко пивоваръ (Арх. ЮЗР, 1583, 1/I, 184); древодѣлѧ *теслѧ* (Зиз. Лекс., 1596, 42). Синонімом слова *тесля* спорадично виступає словосполучення, до складу якого входить похідний прикметник: Зиждитель: будовни(к), *теслѧ...* або *теселскій майстеръ* (Бер. Лекс., 1627, 43). До теслярських знарядь належав *топоръ теселский* (ДНМ, 1744, 306). Відома також назва *теслица,* мабуть, у значенні «різець, яким вирізували дерев'яні ложки або вигладжували внутрішній бік ночов, корита» (Гр., IV, 258—259). Важливим знаряддям праці теслі було *правило,* якому П. Беринда у словнику дає таке докладне пояснення: Правило: язычо(к) у ваги, мѣра, проба албо шнуръ теселскій, уголница. называется ѧзычокъ с(ъ) правиломъ у ваги наверху, который указуєтъ ровноє важѣньє (Бер. Лекс., 1627, 91).

Спорадично фіксується також відоме в давньоруській мові (Ср., II, 969) і пізніше нормативне для російської мови слово *плотникъ* «тесля»: моцно былъ за себе забралъ [король польський]... золотаровъ, и рымаровъ ... и *плотниковъ,* и иныхъ ремесниковъ (АЗР, 1503, I, 358). Слово *плотникъ* носіями української мови вже в XVII ст. усвідомлювалось як російське: Ѡ тесля(х), або те(ж) о *плотника(х)* по моско(в)ски(и) (К. З., к. XVII, 135).

Пам'ятки відбивають також агентивну назву *столяр,* первісно утворену від назви основного вироблюваного предмета. Цей термін запозичений з польської мови (п. stolarz), а там він є калькою з німецької (н. Tischler — Ф., III, 766). У досліджуваних пам'ятках слово *столяр* фіксується з розширеним значенням «тесля»: Древодѣлѧ: *столѧ(р),* або теслѧ (Бер. Лекс., 1627, 33); Тисаръ, *століаръ* (132); *столяри* в Сварковѣ всѣ двери подѣлали (М., 1737, IV, 142). Дериват *столярский* вживається у значенні «призначений для сто-

[93] *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология..., с. 161—162.

лярської роботи»: на горе светлочка съ коморкою малою, цеглою положоные; в немъ столикъ *столярский* (Арх. ЮЗР, 1593, 1/I, 369).

Одним із видів обробки дерева є стругання: *струже(т)* обручѣ (К. З., к. XVII, 134). Знаряддям праці для стругання був *струг*, назва ця сягає праслов'янської давності (*стругъ* < *strugъ «рубанок») і походить від дієслова *strъgati (Ф., III, 783) [94]: и велѣлъ тымъ слугамъ своимъ зъ ихъ *струговъ*, съ каждого *стругу* по грошу, мыта брати (АЗР, 1503, I, 358). *Стругъ:* восный ножъ (Бер. Лекс., 1627, 123).

Пам'ятки засвідчують і інші загальнослов'янські назви знарядь обробки дерева: *долото, свердло, молоток* — демінутивне утворення від *молотъ* (*moltъ), *скобля* — спільнослов'янське слово, етимологічно споріднене з дієсловом *скоблити* (Ф., III, 643), рос. *скобель*, п. і ч. skobla, укр. *скобель* — СУМ, IX, 288: Въ дому и у коморахъ его... косъ чотыри, *долотъ* двѣ (Арх. ЮЗР, 1588, 1/I, 241); *дла(т)це, длато* (Сл. Лекс., 1642, 107); *Све(р)дловъ* два (ДНМ, 1722, 133); Било: *молотокъ* которымъ струны натѧгаютъ (Бер. Лекс., 1627, 162); А при томъ *сверъдлѣ* пропало у его... *долотовъ* три *скобля* (ДНМ, 1723, 137).

Серед лексики, пов'язаної з обробкою дерева, є запозичення, зокрема з німецької мови. Так, німецького походження слова *тыбе(л), шляга: шлягою* и *тыбе(л)* забывати (К. З., к. XVII, 135). *Тыбе(л)* (н. Döbel) через польське посередництво (п. tybel «кілок, клин» — Br., 587); *шляга* (н. Schlag «удар»; п. szlaga «таран» — Br., 550). Документується ще така назва теслярського інструмента, як *склют* «тесло», що являє собою литуанізм: *склюти* 4 (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 110) [95].

Будівництво. Староукраїнська термінологія будівництва в своїй основі успадкована з давньоруської мови. У значенні «споруджувати» староукраїнські пам'ятки засвідчують кілька дієслів, відомих з давньоруської мови. Найузагальненішим з них є дієслово *ставити* у цьому спеціалізованому значенні і його численні префіксальні утворення: комору *переставити* (АБ, 1638, 26); *поставилъ* шинкъ (ДНМ, 1732, 242). Спільнослов'янське *рубити* в пам'ятках XVI—XVIII ст. фіксується лише у значенні «споруджувати з дерева»: дозволилъ есьми имъ съ тое пущи нашое на тое будованье дерево брати и хоромы *зрубити* (АЮЗР, 1509, I, 40); Замокъ Черкаский... *рубленъ* з дерева соснового отесиваного (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 77). Спільнокореневий іменник *зруб* вживається для позначення споруди з колод чи брусів, які укладено горизонтальними рядами і на місці перетину з'єднано вирубками: в... дворѣ светлицъ две старых, два *зрубы* новые *недорубленые* на светлицу и на пекарню (Арх. ЮЗР, 1570, 7/II, 381).

Кваліфіковані майстри, що займалися спорудженням або виготовленням виробів з дерева, йменувалися *добродеревцами* (пор. суч.

---

[94] Див. ще: *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология..., с. 154—155.

[95] Див. детальніше: *Непокупный А. П.* Балто-севернославянские языковые связи..., с. 175.

червонодеревець, червонодеревник): Робять замокъ и мостъ передъ замкомъ *добродеревцы* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 81). Замокъ Каневъскій... людми *добродеревцы* робленъ з дерева соснового (91).

Процес спорудження з каменю або цегли передається дієсловом *мурувати,* а будівельник, що споруджував з цього матеріалу, звався *муровщиком, мурарем (мулярем)*. З цим же значенням широко фіксується також описова назва з відповідним прикметником *майстер мурарский*. Дієприкметник *мурований* означає «зроблений з каменю або цегли»: оско(р)дъ, клопец(ъ), сокира, которою *мулярѣ* камѣ(н)є ѡтесуютъ (Зиз. Лекс., 1596, 63); Турки Казикерменъ и Тавань *змуровали* (ЛСам., XVII, 286); *мурaровъ* въ *мурованю* церквѣ ... и иных людей... множество было великое (ЛМ, 1687, 6); *майстеръ мурарски* бысть нѣмецъ (8); Вамъ пану Якову Баптистѣ *майстровѣ дѣла* нашего *муревого* ... доброго... здоровья зичим (3).

Найчастіше поняття процесу спорудження передається дієсловом *будовати (будувати)* або формою доконаного виду, утвореною з допомогою префіксів: мають они... шпиталь зъ дерева *збудовати* (АЗР, 1522, IV, 53); Домъ подъ старостою Станиславовъ, самъ *будовалъ* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 89); зи(ж)ду, *будую* (Зиз. Лекс., 1596, 48). Дієслово *будувати* є запозиченням з німецької мови (пор. с.-н. būden «споруджувати»). Крім української, з XIV ст. воно стало надбанням польської і чеської мов (п. budować, ч. budovati — S., I, 48). Дія із значенням «спорудження» передається віддієслівним іменником *будованьє,* відомим уже з пам'яток попереднього періоду: дозволили есмо ему... на *будованье* дому и на дрова... в пущахъ наших дерево брати (АЮЗР, 1500, I, 25). Зиждителство: *будованье* (Бер. Лекс., 1627, 43). Крім того, цим терміном позначається також поняття «споруда» чи збірне у значенні «споруди». А перед замъкомъ *будованье* деревяное: светлица... а у тыле тое светлицы светлочька, а бровар (Арх. ЮЗР, 1552, 7/II, 28); *будованье* оныхъ людей: клети, клуни, стайни, хлевы, оборы, оплоты и вся горожа вцале стоить (1585, 1/I, 202). Із значенням «споруда» документується також слово *будовля:* все на єгѡ основѣ, на єгѡ фундаментѣ, на єгѡ *будовли,* починатися будовати и кончити будетъ (Тіт., 1625, 167). Із значенням «споруди» (як збірного поняття) зафіксоване також слово *будинок: будинок* увес свои... то есть хату, свѣтелку, инъбаръ, комору и диліоване и баню, такъже и ворота зо всѣмъ *будинъком,* кроме лежачого дерева и кроме пляцу... продала пну Ісаку (АС, 1693, 3). У такому ж значенні фіксується воно і в польській мові (Br., 46). Слово *будинок* відоме і в значенні «житлова споруда міського типу; житлові будівлі панів» [96]. Пор. також: *Будынки* — здание, господскій домъ (Котл., 4) [97]. Назва людини, діяча, що займається спорудженням, фіксується у формі субстантивованого прикметника *будовничий:* Здате(л)

---

[96] *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози..., с. 77.

[97]. Пор. ще семантику слова *будинок* у білоруській мові. *Лучыц-Федарэц І. І.* Будаўнічая тэрміналогія. — У кн.: Лексіка Палесся ў прасторы і часе. Мінск, 1971, с. 144—147.

будовничїй (Бер. Лекс., 1627, 42), *будовнїчий* (Грам. 1645, 31) та іменником з агентивним суфіксом **-ник** *будовни(к):* Зиждитель: *будовни(к)* (Бер. Лекс., 1627, 43). Велика кількість утворень з коренем **буд-** свідчить про те, що це запозичення міцно увійшло до складу української мови.

У значенні «почати споруджувати що-небудь, робити основу чогось» відбиті успадковані з давньоруської мови дієслова *закладати* або *заложити:* теперъ школы на всѣхъ мѣстѣхъ *закладаются* (АЗР, 1600—1605, IV, 223); Словенскую и Грецкую у Острогу *заложилъ* друкарню (206). Поняття «нижня опорна частина споруди» передається кількома назвами. У дерев'яних спорудах використовували колоди міцного дерева, здебільшого дубового. Кожна така колода звалася *підвалиною:* продал... и *подвалин* чотири дубових (АП, 1684, 23); вырубать мнѣ... два дубки на *подвалины* (1799, 599). Вживається також спільнослов'янське *основа:* все на єгω *основѣ* ... починатисѧ будовати и кончити будетъ (Тіт., 1625, 167). Найчастіше в цьому значенні фіксується запозичення з латинської мови через польське посередництво *фундамент* (лат. fundāmentum, п. fundament — Ф., IV, 210): црков же ... вышше *фундаментов* каменем тесаным третюю част... змуровали (ПФ, 1522, 111); Казикерменъ и Муберекъ до *фундамента* разорили (ЛСам., XVII, 293). Пам'ятки відбивають також дієслово *фундовати* у значенні «основувати»: *фундоватисе* пры томъ замку нашомъ хочуть (АЮЗР, 1569, I, 165). Они... монастырѣ *фундовали,* муровали и будовали (Тіт., 1624, 100).

Процес спорудження даху над будівлею передається спільнослов'янськими дієсловами, успадкованими з давньоруської мови *крити, бити* та їх префіксальними утвореннями у цьому спеціалізованому значенні. Якщо йшлося про покриття даху гонтом, дранню або бляхою, то частіше вживалося дієслово *побити:* звонница... кгонтами *побитая* (Арх. ЮЗР, 1593, 1/I, 368); верхи пошаліовали і пулбанъки верхъніе бѣлимъ желѣзомъ *побили* (ЛМ, 1687, 11).

Процес побудови огорожі позначався дієсловами: *городити* (плоту *городити* — АО, 1578, 61), *ωстѣнити,* тобто обнести стіною (Сл. Лекс., 1642, 124).

Будівельні матеріали. Лексика на позначення будівельного матеріалу з дерева та виготовлених з нього деталей будівлі в своїй основі давньоруського походження. Так, у значенні «будівельний матеріал з дерева» фіксується слово *дерево: дерева,* цеглы, кгонътовъ... до церкви соборное... присланое (Арх. ЮЗР, 1591, 1/I, 308). З цим же значенням документується збірний іменник *деревня:* Семен Пацъ повыненъ старатысь *деревнею,* камѣнемъ, желѣзом... тотъ млинъ фундовати (АП, 1684, 402); В(ъ) гаю...возовъ бли(з)ко ста *деревнѣ* нару(бали) (ДНМ, 1720, 122). У словниках сучасної української мови слово *деревня* із значенням «будівельний матеріал з дерева» засвідчується уже з ремаркою *застаріле* (СУМ, II, 246). Часто в цьому значенні зустрічається словосполучення *дерево* з уточнюючим прикметником: Замокъ Черкаский... рубленъ, з *дерева соснового отесиваного* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 77). Замокъ Киевъскій... *з дерева соснового те-*

саного уробленъ (106); звонница посередъ манастыра, рубленая зъ *дерева тесаного* (1593, 1/I, 368); Пека(р)ня, *з дерева колотого* дѣлана (ДНМ, 1747, 313).

Серед теслярської термінології, створеної на грунті слов'янських коренів, фіксується *колода* і демінутив *колодка,* етимологічно пов'язані з дієсловом *колоти* (Ф., II, 293): *коло(д)ку,* з лѣса пропа(д)шую... надвое ро(с)колотую, вина(и)шолъ (ДНМ, 1722, 127); а також *брусъ* із значенням «тесана колода» та збірний іменник *брусе*. Походження цього слова вчені пов'язують з давньоруським і церковнослов'янським *бръснѫти* «шкребти, брити», із *брокать, бросать,* спорідненими з литовськими словами цього ж кореня braũkti, braukiù «витирати, змахувати» (Ф., I, 220): *брусья* порожнаго сосноваго две копе (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 78); *брусовъ* ше(ст) сосновихъ укралъ (ДНМ, 1704, 25); на строеніе... дубов *брусованних* под сажнѣ 106, осинового *бруся* 40 (АП, 1737, 374). Необтесані стовбури зрубаного чи спиляного дерева звалися *кругляками:* Винокурня рубленая, з *кругляка* смолово(г)[о] дѣланная (ДНМ, 1747, 316). Назва *кіл, кілок* засвідчена у формі збірного іменника: *ку(л)ля* тесалъ (ДНМ, 1714, 73).

До будівельної номенклатури належить термін *кроква* «дві балки, з'єднані у верхній частині під кутом, а нижніми кінцями закріплені до стін будівлі», на них тримається покрівля даху. Це — спільне східнослов'янсько-західнослов'янське слово, споріднене з лит. krãkė «палиця» (Ф., II, 379): послани укази и о присилцѣ дерева... особливо *кроковъ* (М., 1724, I, 64).

Випиляні пластини з обох боків колоди звалися *обаполками* — термін етимологічно споріднений з давньоруським і староукраїнським прислівником і прийменником *обаполъ* < *обаполы* із значенням «з обох боків» [98]. *Обаполки* мали один бік плоский, як дошка, а другий випуклий [99]: Въ Тулиг. дерева привозного... дерев 12, *обаполков* 18 (М., 1734, III, 371).

Випиляна з колоди невеликої товщини пластина називається відомим з давньоруської мови словом *дошка,* рідше *дощка*. З цим же значенням широко вживається термін *тертиця, тартиця:* над тою светлочъкою есть верхъ брамы цеглою мурованый, а внутр *тартицами* футрований (Арх. ЮЗР,1552, 7/II, 27). Слово *тертиця/тартиця* успадковане з давньоруської мови, де воно вважається найімовірніше південноруським діалектизмом і фіксується у формі *дертица (дьртица)* [100]. Очевидно, терміни *дошка* і *тертиця* в староукраїнській мові розрізнялися певними відтінками значень. Можливо, тертицями звалися тонкі дошки-шалівки, якими найчастіше щось підшивали (наприклад, стелю): над тою светлочъкою есть верхъ брамы цеглою мурованый, а внутр *тартицами* футрований (Арх. ЮЗР, 1552, 7/II, 27); комо(р) три, една з *те(р)тицъ,* другая з круг-

---

[98] Історія української мови. Морфологія. К., 1978, с. 421, 437.

[99] Див. ще: *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози..., с. 69—70.

[100] *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972, с. 569.

ляка, трейтая з(ъ) дощокъ смолови(х) (ДНМ, 1747, 317). *Тартицами* футрований «підшитий» (пор. н. füttern «підшивати підкладку»). Пор. ще: *Тертиця* — тіосъ, доска (Павл., 60). Широко відбита також назва діяча, що займався розпилюванням тертиць, утворена за допомогою агентивного суфікса **-ник:** *тертичникъ:* О присылцѣ туда *тертичниковъ* (М., 1724, I, 60); работающи(мъ) *те(р)тичника(мъ)* тое zло дѣло оzна(и)мила (ДНМ, 1733, 261). Процес розпилювання дерева на тертиці фіксується іноді словосполученням: на *роботѣ тертичницкой* (АП, 1714, 264).

Дошки, спеціально виготовлені для покрівельних потреб, звалися *дранню* (збірний іменник) чи *драницею* (одиничний) — назва, етимологічно споріднена з дієсловом *драти* (Ф., I, 535): къ той роботѣ замковой зъ волости своее одно полчетверта десять человѣкъ, и то зъ недостаткомъ дерева и *драницъ* и безъ коней, до него прыслали (АЮЗР, 1542, I, 115); сосо(н) и дубья с по(д)писами на дерево бо(р)тноє зъгожее и на *драни* (АЖ 1605, 44 зв.); Доска: дощка, дыль, *драница* (Бер. Лекс., 1627, 34); Хлѣвъ, *драню* покритій (ДНМ, 1747, 316).

Частина слів розгляданої лексичної мікросистеми є іншомовними запозиченнями переважно з німецької мови через польське посередництво. Так, довгі жердини, які кладуть упоперек кроков для прикріплення до них покрівлі, використовують для огорожі тощо, звуться *латами* (н. Latte, п. łata): послани указы и о присилцѣ дерева ... особливо кроковъ и *латъ* (М., 1724, I, 64). У значенні «дошка» вживається також термін *дыль* (н. Diele, п. dyl) [101]: Доска: дощка, *дыль,* драница (Бер. Лекс., 1627, 34). Пор.: Диль, ля... Товсті брусся, з яких складають стіни хати, колодязя тощо, пластини (Гр., I, 383). Сучасні словники відбивають сингулятивну форму цього терміна (пор.: Дилина. Груба дошка; брус, балка — СУМ, II, 277), а також збірне *дилиння* (там же). Покрівельний матеріал у вигляді дерев'яних дощечок фіксується під назвою *кгонтъ* (п. gont, ч. hont, з н. Gant «перекладина» — Ф., I, 438). Назва ремісника, що виготовляє гонт і покриває ним дахи, утворюється за допомогою суфікса **-ар:** *кго(н)таръ.* У російській мові цей термін фіксується значно пізніше — від епохи Петра I (Ф., I, 438), в українській — з другої половини XVI ст.: верхъ мхомъ умшити і глиною шпарунки полепити, абы снѣгъ, кгды скрозь *кгонты* намететъ, розтавши, не прокаповалъ (Арх. ЮЗР, 1577, 1/I, 79); И *кго(н)таровъ* потреба та(к)же похваляти: выробляю(т) бо *ґонту* це(р)кви побивати (К. З., к. XVII, 275).

У пам'ятках XVIII ст. документується термін *филонка* «шматок тонкої дошки або фанери в каркасі дверей, шафи тощо»: столяри в Сварковѣ всѣ дверѣ подѣлали, толко *филонков* не приклеили (М., 1737, IV, 142). Слово це запозичене з німецької мови (н.-в.-н. Fullung «наповнення, філонка дверей» — Ф., IV, 194).

У пам'ятках XVI—XVIII ст., крім дерева, засвідчується й інший будівельний матеріал. Більшість цих назв успадковано з

[101] Див. ще: *Худаш М. Л.* Зазнач. праця, с. 67.

давньоруської мови. Природним будівельним матеріалом був камінь, який у значенні «будівельний матеріал» найчастіше виступає у словосполученні з прикметником *тесаний:* црков же свою братскую: ... заложивши и вышше фудаментов *каменем тесаным* третюю част... змуровали (ПФ, 1592, 111). Процес добування каменю передається дієсловами *вибивати* и *ламати*. Дія на означення добування каменю позначається віддієслівним іменником *ламаня:* друковъ железныхъ до *ламаня* каменья 2 (Арх. ЮЗР, 1552, 7/II, 26); Ѡ каменосѣчцахъ, що z горъ камяныхъ, *выбиваютъ*... камѣн(ъ)ѧ (К. З., к. XVII, 281).

Крім будівництва, камінь використовували й для інших потреб: у млиновому господарстві, для спорудження надгробних хрестів тощо: Ѡ каменосѣчцахъ, що z горъ камяныхъ, *вибиваютъ,* або те(ж) выробляютъ, млыновыє до млыновъ на моло(т)ѧ *камѣн(ъ)ѧ* и кр(с)ти на(д)гробныє (К. З., к. XVII, 281). Назва діяча, що займався добуванням і обтесуванням каменю, відома як *каменосѣчецъ* (Сл. Лекс., 1642, 251, 256).

Найдоступнішим будівельним матеріалом була *глина*. Круто замішаною глиною заліплювали шпарки, обліплювали стіни: Стены з надворья обълепълены вси *глиною* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 106); верхъ мхомъ умшити и *глиною* шпарунки полепити (1577, 1/I, 79). Крім того, глиною *мазали:* шпихлѣръ, где порохи и инши потребы ку стрельбе ховаютъ, глиною *объмазанъ* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 78). Залежно від виконуваної дії походить і назва діяча, що працював з глиною — той, хто ліпив, звався *ліпярем:* *лѣпярови* далє(м) золоты(и) ѡди(н) и грошє(и) шєсть (ЦДІАЛ, 1594—1595, 129, I, 1123, 1); Зажъ злѣпокъ речетъ *лѣпярови,* для чого мя такъ учинилъ (Пал., 1621, 799). Місце, де добувалася глина, фіксується під назвою *глинник:* А рубежь тои земли: почоньши одъ гребла... а Туровью уверхъ по *глинникъ* (АЮЗР, 1509, I, 39).

З давньоруської мови відома також назва *вапно*. У староукраїнських пам'ятках фіксуються родові варіанти *вапно* і *вапна,* поширенішою є форма середнього роду: Лопатъ железных, што до *вапна,* 50 без одноє (Арх. ЮЗР, 1552, 7/II, 26); мѣлъ. *вапно* (Зиз. Лекс., 1596, 57); *Мѣлъ*: *вапно,* и ты(ж) крейда, албо мѣлкость (Бер. Лекс., 1627, 67); *вапно* (Сл. Лекс., 1642, 107), проте відбито й варіант жіночого роду: *вапна,* кре(и)та (Сл. Лекс., 1642, 213); А то самаѧ *вапна* укрѣпляєтъ (К. З., к. XVII, 280). Крім того, що вапно використовувалося як в'яжучий матеріал, ним ще й обмазували, штукатурили стіни, *тинкували*. Слово запозичене з німецької мови (н. Tünche, tünchen), а там воно походить з латині (лат. tunica «сукня, поволока»), латинське слово, як і грецьке *хітон,* у свою чергу, виходить із семітських мов (Br., 589); Мѣсяца октоврія 27 дня церковъ мурованая домуровалася и *дотинковалася* (ЛМ, 1687, 11); браму мурованую докончили и въ серединѣ *витинковали* (1688, 12); Вапно бо треба на це(р)ковноє мурован(ъ)ѧ: и потомъ же за(с) на *поты(н)кован(ъ)ѧ* (К. З., к. XVII, 279). Назва діяча, що займався виготовленням вапна, утворювалася за допомогою агентивного су-

фікса **-ник**: *вапе(н)ника* (К. З., к. XVII, 279). Виготовлення вапна відбувалося за допомогою випалювання в спеціальних печах: Печь передъ замъкомъ *вапняна* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/II, 28); пещь *вапная* (Сл. Лекс., 1642, 108). Фіксуються також дієприкметникові форми від дієслова *повапити* «обмазати вапном»: *поваплєнъ* (Сл. Лекс., 1642, 213); мѣло(м) или вапно(м) *повапле(н)ная* зданїя (108).

Успадкована з давньоруської мови назва *марморъ (мармур)* і дериват *марморовый*: Розныхъ *мармурω(в)* штуки пре(д) нихъ приносили (Тіт., 1622, 42); Мраморъ: *марморъ* (Бер. Лекс., 1627, 66); Мраморный: *марморовый* (66). Давньоруська форма *мароморъ* на українському мовному грунті фіксується як *мармур*.

Деякі назви будівельних матеріалів, відомих на Україні в XVI—XVIII ст., являють собою іншомовні запозичення різних часів. Так, будівельний матеріал *алебастр* — вид гіпсу — використовувався у будівництві як в'яжуча речовина. Це слово грецького походження (гр. ἀλάβαστρος), де воно означало назву посуду для мастила, виготовленого з алебастру: *алавастръ*, каме(н) єсть та(к) названы(и), ис того камене уробленый слоикъ албо скрино(ч)ка (Зиз. Лекс., 1596, 25). З грецької мови цей термін перейшов у латинь (лат. alabastrum), а пізніше через німецьке посередництво (н. Alabaster) став надбанням східнослов'янських мов (Ф., I, 70). При будівництві використовувалася *крейда* «м'який білий вапняк». Слово латинського походження (лат. crēta), яке з німецького Kreide через польське посередництво (п. krejda, kreda) увійшло в східнослов'янські мови (Ф., II, 369). Такий же шлях у східнослов'янські мови пройшов термін *цегла* (лат. tēgula від tegere «крити», н. Ziegel, п. cegła — Br., 57). Слово міцно увійшло в українську лексичну систему і майже повністю витіснило давньоруське *плинт, плита*. Підприємство, де вироблялася цегла, відоме як *цегельня* або *цегельниця*. Назва ремісника, що займався виготовленням цегли, утворювалася за допомогою агентивного суфікса **-ник**: *цегелникъ*. Зрідка в пам'ятках, особливо пізнішого часу, зустрічається термін *кирпич* і похідні від нього, очевидно, під впливом російської мови, де цей тюркізм засвоївся і став нормативним: Уговор здѣлалемъ зъ *кирпичнимъ* майстеромъ, чтобъ ему робить за моею харчею (М., 1730, III, 72). До будівельного матеріалу належать також *кахлі* — керамічні плитки, якими обличковували піч, грубу, камін. Слово походить від лат. cacabus «глиняне начиння» (Br., 212). Далі воно ввійшло в німецьку мову (н. Kachel) і через польське посередництво (п. kafla і kafel) потрапило до української.

Для покриття даху будівлі, крім інших матеріалів, використовувалося залізо. Листи покрівельного заліза мали назву *бляха* — слово німецького походження (н. Blech), яке стало надбанням української мови через посередництво польської (п. blacha — Br., 28). Агентивна назва, що означала діяча, який покривав дахи бляхою, — *бляхнір*. Приклади: А непаленое *цеглы* сухоежъ 11 громадъ або стыръдъ под дахомъ, тамъже въ *цегельни* (Арх. ЮЗР, 1551, 7/I, 111); *цегелница* роскрадена за Герцыка (1552, 7/II, 28); мѣлъ, вап-

но и тыжъ *крейда* (Зиз. Лекс., 1596, 58); баню на церкви, *бляхою* белою побитую (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 167). Плинфникъ: *цегелникъ* (Бер. Лекс., 1627, 82); прислано з Батурина Ивана *бляхнѣра*... до монастира для побитя *бляхою* церкве мурованой (ЛМ, 1688, 11—12); Привезени с Москви покупки: печи, *кахол* 2000 ... да *алебастру* 140 пуд (М., 1735, IV, 4); груба з(ъ) *каха(л)* зелени(х) (ДНМ, 1747, 310).

§ 51. Термінологія ремесел, пов'язаних з потребами сфери побуту. Значна кількість виробничої лексики пов'язана з виготовленням хатнього начиння. Так, з гончарної термінології староукраїнські пам'ятки засвідчують успадковану з давньоруської мови назву діяча *гончаръ* і демінутив *горчарчикъ:* добывалъ панъ Михайло Тимошевичъ Пузовскій, с подданымъ отца своего... а с *горчарчиком,* который у *гончара* паней Уменское за товарища мешкаетъ (Арх. ЮЗР, 1579, 1/VI, 65). Назва гончарного ремесла позначається іменником *гончарство:* Прето мощно *гонча(р)ство* сты(м) дѣло(м) назват(ъ) (К. З., к. XVII, 131). Прикметник *гончарскій* означає «виготовлений гончарським способом, глиняний»: Скуделничный: скорупаный, глиняный, *гончарскій* (Бер. Лекс., 1627, 115).

Досить повно засвідчуються назви гончарних виробів, тобто назви глиняного посуду. Терміном *горнець* передавалося загальне поняття «глиняна посудина». Пор.: скудель, *глиняны(и) зба(н)* (Зиз. Лекс., 1596, 79); Скудель, *глиняный збанъ,* или *горнецъ* (Бер. Лекс., 1627, 115).

Найпоширенішим гончарним виробом був *горщокъ* — назва, етимологічно пов'язана з прасл. *gъrnъ [102]: *горщокъ* (Грам. 1645, 40); сосуды робя(т) напи(т)ки выпиватъ: и всякіє те(ж) *го(р)шки* що ѣсти готоват(ъ) (К. З., к. XVII, 131). Без демінутивного значення сприймається назва *горщик:* улялем у той *горщик,* у которым огонь принюс (АП, 1698, 144). Досить часто фіксується слово *глекъ* у безафіксній формі. Зіставлення з історико-етнографічним і діалектним матеріалом дає змогу припустити, що слово *глекъ* вживалося на означення посуду високої, майже циліндричної форми з широким коротким горлом, призначеного для зберігання молока, сметани, меду та ін.: там стоячий *глек* з медом узялсмо (144); въ Лубняхъ дѣлаютъ *глеки* (М., 1723, І, 36). Синонімом до слова *глекъ* були такі суфіксальні утворення: *гладишъ, гладущикъ:* Клим прислал... сира ворочокъ, сметани *гладишъ* (1737, IV, 104); меду патоки, що в(ъ) *гладущику,* надавивъ (ДНМ, 1719, 104). Усі ці назви відомі й сучасній українській мові (Гр., І, 287, 288, 316) [103].

У староукраїнських пам'ятках фіксуються також назви *кукшинъ, збанъ, чва(н), чване(ц)* із значенням «глиняна посудина для води і напоїв»: *кукшинъ, зба(н)* (Зиз. Лекс., 1596, 53); лат. amphora Є. Сла-

[102] Про етимологію більшості гончарних термінів див.: *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология..., с. 173—308.

[103] Див. ще: *Кривчанська М. Ф.* Назви посуду гончарного промислу Полтавщини.— У кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954, с. 115—129.

винсцький перекладає словами праслов'янського походження *мѣ(х), скуде(л), чване(ц), чва(н)* (1642, 81).

Тексти пам'яток XVII ст. свідчать про те, що семантика слова *гончаръ* у староукраїнській мові була значно ширшою, ніж у сучасній українській мові. В обов'язки гончара входило також класти печі: [Гончарі] кафлевыє печи выставуютъ: и розныє на кафля(х) оздобы му(д)руютъ (К. З., к. XVII, 131). Цікаво, що серед численних назв ремісничих професій, засвідчених у збірці віршів К. Зіновієва, не згадується зовсім пічник. Мабуть, це ремесло на той час ще не відділилося від гончарного. Таку ж широку семантику слова *гончаръ* відзначає С. І. Котков у воронезьких говорах [104].

Господарський посуд виготовлявся також з дерева. Для позначення його вживаються переважно успадковані з давньоруської мови назви *бодня, бочка* < *бъчьвь* < *bъčі, *дѣжка* — демінутивне утворення від *дѣжа, кадь, кадка, кадовбъ, дельва* та ін. Пам'ятки фіксують агентивну назву від *бодня* — *боднаръ* та *бондаръ:* Микиту *бо(н)дара*... зби(л), змо(р)дова(л) (АЖ, 1582, 42); Пударъ: коробейникъ, или *боднаръ* (Бер. Лекс., 1627, 103). Назва ремесла відома як *бондарство:* Че(ст)но є(ст) и *бонда(р)ство* и ве(л)ми надобно (К. З., к. XVII, 134).

Деталями *діжки, бочки, каді* і т. д. були *круги, обручі:* [Бондар] робитъ и вночѣ: або тро(ст) а(л)бо *круги,* или струже(т) *обручѣ* (К. З., к. XVII, 134). Слово *обручъ* спільнослов'янського походження, фіксується і в давньоруській мові (*ob + rǫč «браслет, зап'ястя». Первинне призначення для руки — Ф., III, 108).

Фіксується також лексема *фаска* — демінутивне утворення від *фаса* «бочка». Це — запозичення з німецької мови (н. Fass «бочка»), можливо, через польське посередництво (п. fasa, faska) — S., I, 221; дел(ь)ва, *фаска,* бо(ч)ка (Зиз. Лекс., 1596, 43; Бер. Лекс., 1627, 29). У пізніших українських словниках термін *фаска* кваліфікується як бочка спеціального призначення — для зберігання масла, сиру (Гр., IV, 375).

Виробництво різних побутових речей було справою окремих ремісників. Так, виготовленням *сит* і *решіт* займалися *ситники* і *решетники.* Пам'ятки відбивають спільнослов'янські назви цих речей і назви ремісників, що їх виготовляли: *Решето* (Сл. Лекс., 1650, 501); *Сито рѣдкоє, густоє* (505); *решето* (ДНМ, 1728, 182); *сито* (313). Рідке сито ще зветься *підситком* (Гр., III, 178); *Решета* да *пу(д)сытки* з ли(к) бываютъ истка(н)ны: а у воло(х) *решета* в ременя(х) пробіянны (К. З., к. XVII, 145); Ѡ *сы(т)ника(х),* и ѡ *решетника(х)* (145). Засвідчується також демінутивне утворення від *сито:* на млеко є(ст) звыча(и) *сы(т)ца* де(р)жати (145). Процес виготовлення сит позначається лексемою *сытництво:* може(мъ), сѧ и мы и *сытництво(м)* не гнушат(ъ) (145).

---

[104] *Котков С. И.* Зазнач. праця, с. 233.

Предметом виготовлення свічкарів були *свѣчѣ* (демінутив *свѣчки*): мусѣтъ многи(и) наро(д) *свѣчъ* ты(х) куповати... тыми *свѣчками* людямъ выгожаютъ (К. З., к. XVII, 308). Агентивна назва утворена від демінутивної основи: Ѡ *свѣчкаряхъ* (308). Ремесло свічкарів має назву *свѣчкарство: свѣчка(р)ство* на свѣтѣ потребно (308). Свічі робили *лоєвыє* та *восковыє,* тобто виготовлені відповідно з лою та воску.

Окремі ремісники займалися виготовленням гребенів для чесання волосся. Назва реалії фіксується як *гребѣнь* чи *гребенець,* назва ремісника — *гребе(н)никъ,* саме ремесло цього майстра документується як *гребе(н)ницке дѣло:* Ѡ *гребенникахъ,* що *гребе(н)цѣ* ꙁ роговъ ... робя(т) до чеса(н)ѧ головъ (К. З., к. XVII, 160); всяки(и) наро(д) в себе *гребенѣ* трымаєтъ (160); из(ъ) *гребе(н)ницки(х)* дѣлъ є(ст) всѣмъ выгоды (160).

Окремим видом ремесла було виготовлення *дьогтю.* Ремісник, що займався цією справою, іменувався *догтар.* Дьоготь виготовлявся з дерева — берези або сосни, залежно від чого він і називався *дого(т) березовы(и)* і *смоля(р)ски(и) сосновы(и)* (К. З., к. XVII, 278). Ті дьогтярі, що добували смолярський дьоготь, мали назву *смоляри:* Ѡ *догтарахъ,* и ѡ *смолярах* (278). Дьоготь, як правило, зберігався у посудині, що звалася *мазницею:* полная *мазница* догтю (АПГУ, 1667, I, 105); *дьогтю* ставник коломийський висипал у свою *мазницю* у Гиршенка (АП, 1716, 284).

Певне місце у виробництві України в XVI—XVIII ст. належало підприємствам по виготовленню скла. З XVI ст. вони фіксуються під назвою *гути.* Термін являє собою запозичення з німецької мови (пор. н. Hütte «плавильний завод», Glashütte «скляний завод») через польське посередництво (п. huta «плавильний завод»).В українській мові це слово звужує семантику до значення «підприємство по виготовленню скла» (пор.: Гр., I, 344; СУМ, II, 200). Відомості про існування гут на Україні датуються XVI ст. Найбільше гут було відомо на Волині й Київщині, від середини XVII ст. документується наявність їх на Чернігівщині [105].

Скло використовувалося для скління вікон [106] та виготовлення скляного й кришталевого посуду. Як ужиткова річ скляний та кришталевий посуд засвідчується ще давньоруськими пам'ятками. Широко документуються назви такого посуду і в староукраїнських пам'ятках. Скляні вироби, що виготовлялися в гуті, мали загальну назву *скло (шкло).* Руками гутників виготовлялися різні речі із скла: гутники... робя(т) ... слы(ч)ные *зе(р)цалы... сосуды* че(ст)ные ... и *крышталы...* состарѣвшы(м)сѧ ю(ж) люде(м) *ѡкуляры* (К. З., к. XVII, 142); *шибъ* простихъ и *сулей* 10 зъ гути зискалъ (М., 1732, III, 201); до посилаючойся аптечки у гутѣ придѣлат *фляшечки* ꙁ тонкими горлами (1739, IV, 302); Пуздерко московско(и) роботи о шести *фляшкахъ хрустални(х)* (ДНМ, 1746, 310). Слово *скло (шкло)*

---

[105] *Модвалевський В.* Гути на Чернігівщині. К., 1926, с. 10, 16—18.
[106] Докладніше див. § 44.

часто фіксується в порівняльних зворотах для підкреслення чистоти, прозорості того, що порівнюється: землѧ будетъ презрочиста якъ *шкло* (Гал., 1659, 121 зв.).

Для виготовлення скла використовувався *поташ* — калійна сіль вугільної кислоти, що має лужні властивості. Слово *поташ* запозичене з германських мов (голл. potasch, н. Pottasch, від Pott «горщок», Asche «попіл»; попіл треба було кип'ятити в горщику — Ф., III, 343—344): на роботу лесовую попе(л)ную на шма(л)цованы(и) попель и на *поташь* (АЖ 1605, 36 зв.— 37). Підприємство для виготовлення поташу звалося *будою:* ночью то(т) *поташь,* с фурою способи(в)шисе, з *буды* выбралъ (АЖ 1605, 37 зв.). Агентивна назва у значенні «людина, що працювала на буді», документується як *будникъ:* А при нє(м) *бу(д)нико(в)* дво(х) зби(в)ши, змо(р)дова(в)ши и свєза(в)ши, зъ собою... взя(ли) (АЖ, 1582, 39); Ѡ *будникахъ,* що поташъ робя(т) (К. З., к. XVII, 171). Семантичним варіантом лексеми *будник* є *поташник:* І *поташники* (ж) неха(и) здоровы пробувают (172). Крім скляного виробництва, поташ використовувався й на інші потреби: Да і тыє будники в нšо(и) землѣ бываютъ: що *поташъ* ту(р)камъ сукна хва(р)бова(т) выро(б)ляют (171).

Текстильна термінологія. Основна термінологія староукраїнської мови XVI—XVIII ст., пов'язана з текстильним виробництвом, праслов'янського походження; вона успадкована з давньоруської мови. Волокнопрядильні рослини — коноплі та льон — підлягали спеціальній обробці до процесу прядіння. Достиглі вирвані з землі рослини в'язали у *горстки* — міра зірваних рослин. Термін *горсть, горстка* (прасл. *gъrstь) етимологічно споріднений з дієсловом *горнути* «згрібати, загрібати» [107]. Обробка конопель та льону і виготовлення волокна було справою складною і досить тривалою. Вистояні горстки замочували на певний час у воді (у ставку, копанці, річці). Цей процес передавався дієсловом *мочити,* а місце звалося *мочило.* Вимочені рослини *витягали* або *волочили* з води. Процес ламання й розминання волокон конопель та льону і очищення їх від костриці документується дієсловом *терти.* Приклади: рибу удъкою волно ловит, такъ тыж и конопълѣ им самим, Погорѣлим, *мочити* (АПГУ, 1679, III, 108); Продалемъ кгрунтъ... взювъши от самого гаю по гостинецъ Баришовский и по *мочилы* (АБ, 1680, 92); Дѣдиха... почала мене кликати конопел *терти* (АП, 1702, 204); Овдѣенки... коноплѣ *горстки* покравши... й поховали в своем огородѣ (1713, 254); я у березѣ коноплі *волочила* з води (1717, 295).

Очищені від костриці коноплі чи льон використовувалися для виготовлення прядива або мотузків. Виготовленням різного роду мотузків займалися спеціальні ремісники, що мали назву *поворозники:* ремесници Лвовские: шевцѣ, кравцѣ, рѣзники, *поворозники,* гончары (Арх. ЮЗР, к. XVI — пол. XVII, 1/XI, 65). Продукція поворозників позначалася збірним іменником *поворозьє/поворѡзѧ*

---

[107] Про етимологію слов'янської текстильної термінології див.: *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология..., с. 46—136.

або іменником *поворозокъ* — тобто словами, етимологічно спорідненими з *в'язати:* оузы, ла(н)цухи, *поворозье,* вѧза(н)є оузлы (Зиз. Лекс., 1596, 66); Вервъ: стричокъ, *поворозо(к)* (Бер. Лекс., 1627, 14); Вервїѧ, верωвки, *поворωзѧ* (15) (пор. ще: *Поворозка* — шнурок, мотузок — Гр., III, 226). На позначення поняття «дуже міцний грубий мотузок» вживався ще термін *кодола,* а також запозичення з німецької мови *лина, линва* (н. Leine — Br., 299). Звідси й агентивна назва *линникъ:* И *линники* потребны людя(мъ) є(ст) на свѣтѣ (К. З., к. XVII, 271). По суті терміни *кодола, лина/линва* є синонімами до *канат* (СУМ, IV, 87, 207, 486). Продукція линників використовувалася досить широко, зокрема для виготовлення мотузяної кінської збруї (наритники, шлеї, віжки) і т. ін. Від слова *мотузъ,* етимологічно спорідненого з двома коренями — *мотати* та *вузол (узел)* — Ф., II, 664,— засвідчено демінутив жіночого роду *мотузочка:* И тамо оние вори Павло и Харко, *мотузочкою* ворожачи, говорили между собою, что тая *мотузочка* заплутовалась (ДНМ, 1756, 345). Пор. в сучасній українській мові: *мотузка* і *мотузок* (СУМ, IV, 813).

Від успадкованого з давньоруської мови дієслова *прясти* фіксуються префіксальні похідні, а також деривати *пряжа* «продукт прядіння, нитки», *прядиво* із значеннями «підготовлене до прядіння волокно льону, конопель; вовна» і «пряжа». Агентивна назва *пряха* (словотворча модель типу *сваха* — Ф., III, 396) відбита тільки в формі жіночого роду у зв'язку з тим, що прядильним виробництвом займалися переважно жінки. Пов'язані пучки підготовленого до прядіння волокна засвідчуються назвою *повѣсмо:* згынуло в мене с коморы... двѣсти *прядива* лну (АЖ, 1583, 65); ускаржался Наум Куджол... на Олексу Винника, иж он... украл *прядива повѣсом* три (АПГУ, 1667, I, 90); Же то інаѧ будетъ не *пряха* и не ткаха (К. З., к. XVII, 133); Другая старушка ⟨,⟩ *пряха* во(и)тишина (ДНМ, 1716, 89); муситъ кмѣть... шуисть фунти *прядива* изпрѧсти (Ур., 2-га пол. XVIII, 59). Збірний іменник *клочя* з неясною етимологією означає «прядиво гіршого гатунку»: обачилисмо улей, лежачий на боцѣ, где и *клочя,* которим подкуровано, лежить (АП, 1698, 135). Відходи від приготування прядива іменуються *кужільними пачісками: кужѣлними пачісками* витирати (Кн., 1788, 69). Прядиво, почеплене на гребінь або навите на кужівку (спеціальний пристрій, на який навиваються підготовлені до прядіння коноплі, льон чи вовна — Гр., II, 320), засвідчується лексемами спільнослов'янського походження *куделъ, куделя.* Фіксується також демінутив *куделка:* Прясти *куделку* (Т. Мат., XVII, 341 зв.); З *кудел,* Домною побитих з ярочой вовни, велѣл би суконця виткат (М., 1739, IV, 235). Слово *куделя* зустрічається також із значенням «кужівка»: Послалъ кожухъ заячїй и *куделю* з веретеном за подарок (Т. Мат., XVII, 341 зв.).

Напрядені нитки, тобто пряжа, могли бути у вигляді *мотка* (пряжа, змотана кругами), *клубка* (пряжа, змотана у вигляді кулі), *починка* (веретено, заповнене пряжею або кількість цієї пряжі, знятої з веретена) (Гр., III, 392; СУМ, VII, 471—472). Термін *починок* етимологічно споріднений з *почати, почну.* Певна кількість ни-

ток пряжі (30 ниток — Гр., III, 100) звалася *пасомъ*[108]: Конъдрать позостави(в) *пряжи* ѡснова, *клубок* и *починковъ* ко(л)ко(с) (АЖ, 1583, 66); Мария Андрѣеха... украла из боднѣ... *пряжѣ моток* и *клубки* (АП, 1688, 41); *Прядива* каждая жунка напрядает *пасом* 20 (Т. Мат., 1727, 694 зв.).

Вовна, як і коноплі та льон, використовувалась на прядиво. Крім того, з неї виготовляли різні речі звалюванням її в повсть; це були валянки, капелюхи тощо. Людина, яка займалася виготовленням речей з вовни, звалася *шаповал* — слово з прозорою етимологією. Крім виготовлення речей шляхом звалювання вовни, шаповал займався плетінням вовняних виробів з пряденої вовни: *шаповалъ*... мужыкамъ плете(т) *рукавицы:* и *лямцы вывалює(т)*... бе(з)преста(н)но все вяже(т) *панчохи* (К. З., к. XVII, 134).

Термінологія ткацької справи також представлена словами давньоруської спадщини або їх дериватами. Від дієслова *ткати* відомі численні похідні. Так, агентивна назва *ткачь* утворена за допомогою спільнослов'янського суфікса **-ач-ь:** *ткачи* (Сл. Лекс., 1642, 256). Напр.: сам же вимислил в ремесников *ткачов* по пять чехов ралцю брати (АП, 1692, 87); Ме(ж) іны(х) реме(с)нико(в) і *тка(ч)* умѣша(в)сѧ (К. З., к. XVII, 133). Відповідник жіночого роду цієї назви документується словом *ткачиха:* Слово *ткаха* в одному з віршів К. Зіновієва, очевидно, пояснюється утворенням за зразком *пряха* і необхідністю римування із *взяха:* Же то інаѧ будетъ не пряха і не *ткаха:* и в таковои може(т) быти ткачевѣ взяха (К. З., к. XVII, 133). Прикметник *ткацкий* означає «той, що стосується ткацтва»: ковалского, *ткацкого* и иных ремесникувъ цеху (АПГУ, 1670, II, 61); ремесла *ткацкого* (АС, 1693, 94).

До ткацької термінології належать успадковані з давньоруської мови терміни *основа, уток.* Синонімом слова *уток* виступає термін *потканє:* не буде(т) основы и *поткан(н)ѧ* давати (К. З., к. XVII, 133); чиѧ ѡснова абы моє *потка(н)є* (225). Слово *піткання* < *потканє* стало надбанням і нової української мови (Гр., III, 188). Давньоруською лексичною спадщиною є також назви частин ткацького верстата: *воротило, навой, бердо* і т. ін. Ремісник, що спеціально займався виготовленням берд, зветься *бердникъ:* не може(т) тка(ч) и те(ж) жо(н)ка безъ *бе(р)дъ* ткати: єдно муся(т) *бе(р)дника* собѣ потребовати (К. З., к. XVII, 277).

Досить поширеним на Україні було кравецьке ремесло. Агентивна назва *кравець,* етимологічно споріднена з *кроїти, крою* (пов'язана з цими дієсловами чергуванням голосних — Ф., II, 362),— спільне східнослов'янсько-польське слово (рос. діал. *кровец, кравец* — Д., II, 197); блр. *кравец,* п. krawiec). Давньоруськими пам'ятками це слово не засвідчується; з цим значенням вживалося слово *швьць* (Ср., III, 1601). У староукраїнських пам'ятках XIV—XV ст.

[108] На Полтавщині, наприклад, пряжу міряли на *чисниці* (3 нитки), 10 чисниць становили *пасмо* (30 ниток), 10 пасом звалися *десятком,* 20 — *півмітком.*— Див.: *Зінич В.* Народна математика та метрологія.— Народна творчість та етнографія, 1967, № 2, с. 62.

воно фіксується опосередковано як особова назва (ССУМ, 1495, I, 508). Починаючи з XVI ст. засвідчується досить широко: его милость господаръ нашъ... далъ... къ мѣщаномъ къ ратушу мѣсту своему вжывати *кравцы,* кушнеры, шевцы... мыто рыбное, повѣчщыны, грошъ варовый, мыто соляное (АЮЗР, 1517, I, 57); панове цехмистрове и ремесници лвовские: шевцѣ, *кравцѣ,* рѣзники... (Льв. СБ, 1609, 36); Кроитель: *кравецъ* (Бер. Лекс., 1627, 56); Ризошвецъ: *кравецъ* (109). Субстантивований дієприкметник *кравчий* вживався на означення почесного придворного звання: Я князь Юрій Александрович, воевода Киевский, *кравчий* господаря нашого (Арх. ЮЗР, 1710, 1/VI, 15). Дериваційне прикметникове утворення від *кравець* — *кравецький* найчастіше вживається як означення до певного цеху: кушнерского, *кравецкого* и шевъского... и иных ремесникувъ цеху (АПГУ, 1670, II, 61). Прикметник *кравцевий* має присвійний характер: начи(н)є *кравцево* (К. З., к. XVII, 154). У пам'ятках відбито також назви знарядь праці кравця: А начи(н)є кравцево меновито такоє: *пра(с) ножицы напе(р)стокъ иго(л)ка,* а не иноє (154). Основні процеси кравецького ремесла передаються дієсловами *краяти* і *шити* і в префіксальних формах: стите(л)скіє оде(ж)ды *шию(т)* (154); Кравець рускій *покроялъ* гусарку (М., 1725, I, 285).

Шевська термінологія. Шевське і чинбарське ремесла довгий час були невіддільні. Термінологія цих видів виробництва в основному успадкована з давньоруської мови і частково відбита в пам'ятках XIV—XV ст. Тексти XVI—XVIII ст. на позначення поняття «шкура тварини» найчастіше засвідчують терміни: *скура, скора, шкура.* Назва дії із значенням «обробляти сиру шкуру тварини, робити її придатною для використання» позначається полісемантичним дієсловом *чинити* у цьому спеціалізованому значенні. Віддієслівний іменник *чинба* означав процес вичинки шкури. Звідси й назва ремісника, що цим займався,— *чинбар.* З таким же значенням фіксується ще агентивна назва *кожемяка* — складне утворення, в основі семантики якого лежить назва процесу, необхідного для вичинки шкури,— виминання її.

Агентивна назва *сиромятникъ,* очевидно, означала ремісника, що займався виготовленням сириці (пор.: *сиром'ятний* — те саме, що *сирицевий;* пов'язаний з виробництвом сириці — СУМ, IX, 201). У сучасній українській літературній мові синонімом *сиром'ятника* є *кожум'яка* (пор.: *кожум'яка* — майстер, що виробляв сирицю; мнець — СУМ, IV, 208). У пам'ятках XVI ст. ці терміни не були синонімами. Приклади: Людей ремесленыхъ, золотаровъ, рѣзниковъ, *сыромятниковъ, кожемякъ,* искаровъ, гончаровъ... отъ роботы замковой вольными чинимъ (АЗР, 1597, 169); каждой швец кожу товарячую *вычинивши,* которая отъ замку будетъ дана, долженъ изшить на обувъ (ЦАЛМ, 1642, 20); здавало (б) сѧ *шку(р)ка* за *чи(н)бу* не стане (К. З., к. XVII, 140); Ілля Демянов показал реестръ наличних рѣчей... *шкур* волових в *чинбѣ* 2 (М., 1740, IV, 338).

Для вичинення шкури її насамперед очищали від вовни або щетини і *мездри* (*мездра* «внутрішній бік шкури»). В етимології слова

М. Фасмер вбачає вірогідний зв'язок із *деру* і *м'ясо* (Ф., III, 29). Вичинену і невичинену шкуру розрізняли як *вироблену* і *сиру*. Вичинена шкура відома ще як *дубленая,* бо процес вичинення передбачав пересипання шкур дубовою корою або попелом — *золою,* яка використовувалася для приготування лугу: отъ скуръ *выробленыхъ* и *сырыхъ* (АЗР, 1605, IV, 245); отъ скуръ *дубленыхъ* и *сырыхъ* (245); А якъ по(и)де(т) до шку(р), *дубъ* товче(т) шкуры *пересыпаєть*... І иныє те(ж) на кобилицѣ ше(р)сть оббираєтъ: а пото(м) белехо(м) *мездру* пу(д)робляєтъ (К. З., к. XVII, 137). Вичинена, готова для використання шкура засвідчується іменниками *ремѣнь, кожа, скора,* а вироби з неї визначаються відповідними прикметниками. У церковнослов'янських текстах зберігається термін *усмѣнъ* «шкіряний»: И на дворе взяли... ле(и)цо(в) двои *ре(м)яны(х),* гребло (АЖ 1605, 7); *усмѣнь; ремѣнный, кожаный, скоряный,* юхтовый (Бер. Лекс., 1627, 141); *ремень* (Грам. 1643, 15); мѣхъ *кожани(и)* (Сл. Лекс., 1642, 259); в мех *скуряний* (АПГУ, 1670, I, 188); путо *ремѣнное*... на дворѣ покинувши... пойшол з двора (АП, 1696,112).

Пам'ятки відбивають назви різних гатунків вичиненої шкіри. Особливий сорт м'якої шкіри документується терміном *юхта:* мають платити мѣщане... отъ пары *юхты* Виленской по грошей чотыри (АЗР, 1605, IV, 249). Слово *юхта, юфть* є запозиченням через тюркську мову з мови новоперської, де воно означає «пара» (шкури дубляться попарно) (Ф., IV, 536). Похідний прикметник означав «зроблений з юхти»: въ мене взято скуру *юхтовую* чирвоную (Арх. ЮЗР, 1586, 1/I, 217); Пояс на *юхтовимъ* ременю (ЛВел., 1720, IV, 113).

Опосередковано, через відповідний прикметник, документується назва сорту м'якої шкіри, що найчастіше виготовляється з козлиних шкур (зрідка з овечих і телячих) — *саф'ян:* забрали-смо... чобут двѣ парѣ *сафянових* (АПГУ, 1666, I, 74). Слово *саф'ян* пояснюють як запозичення через тюркське посередництво з перської мови (Ф., III, 566). Пор ще: побрали и пограбили... скуръ *сафияновыхъ* жолтыхъ три (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 137); шор *юхтовый,* коштовалъ золотых пятнадцат (1631, 8/III, 556).

На позначення ремісника, що займається виготовленням речей з шкіри, вживається успадкований церковнослов'янізм *усма(р)* (Сл. Лекс., 1642, 79), фіксується також похідний прикметник: ножи(к) *у(с)ма(р)ски(и)* (84). Проте частіше вживається запозичений з німецької мови через польське посередництво термін *римар* (н. Riemer від Riemen «ремінь», п. rymarz): мѣщанъ моцно былъ за себе забралъ и тежъ и ремесниковъ мѣста Полоцкого, золотаров, и *рымаровъ,* и сѣдларовъ (АЗР, 1503, I, 358); Оусмошвецъ: мѣховни(к), що зброи по(д)шиває(т), тлумоки роби(т), замшникъ, *рымаръ,* швецъ (Бер. Лекс., 1627, 141); послалемъ козлинъ пару на шоры *рымареви* Филипови (М., 1724, I, 132).

Ремісник, який вичиняв хутро із шкур і виготовляв хутряні вироби, документується назвою *кушнеръ* (блр. *кушнер,* п. kuśnierz). Це слово вважається запозиченням з н.-в.-н. Kürschner, яке в свою

чергу походить з д.-в.-н. kurzina «хутро», спорідненого з давнім слов'янським *кързно, корьзно* (Ф., II, 327, 439): его милость господаръ нашъ... далъ... къ мѣщаномъ къ ратушу мѣсту своему вжывати кравцы, *кушнеры,* шевцы... мыто рыбное, повѣчщыны, грошъ варовый, мыто соляное (АЮЗР, 1517, I, 57); И кушнѣръ всяки(мъ) людя(мъ) ве(л)ми є(ст) надобенъ (К. З., к. XVII, 154). Широко вживається прикметник *кушнѣрский:* братство свое *кушнерское* (АЮЗР, 1538, I, 103); ремесла *кушнерского* (1589, 222); цехамъ швецкому, *кушнѣрскому* (ЦАЛМ, 1633, 12); цехъмистру *кушнерскому* (АБ, 1655, 52—53).

Лексема *шьвьць,* яка в давньоруській мові вживалася в двох значеннях — «кравець» і «швець» (Ср., III, 1601), у пам'ятках староукраїнської мови фіксується лише з другим значенням: его милость господаръ нашъ ... далъ... къ мѣщаномъ къ ратушу мѣсту своему вжывати *кравцы,* кушнеры, *шевцы...* мыто рыбное, повѣчщыны, грошъ варовый, мыто соляное (АЮЗР, 1517, I, 57); А зажъ панове цехмистрове и ремесницы Лвовские: *шевцѣ,* кравцѣ, рѣзники (Льв. СБ, 1609, 36). Поширений також похідний прикметник: ремесла *шевского* (ЦАЛМ, 1622, 10); *шевъского...* цеху (АПГУ, 1670, II, 61); *ше(в)скіє* дѣти (К. З., к. XVII, 137); бра(т)ство *шевское* (ДНМ, 1715, 79). Іменник *ше(в)ство* є синонімом словосполучення *шевське ремесло:* Поважноє реме(с)ло и *ше(в)ство* зоставаетъ (К. З., к. XVII, 137).

У значенні «швець» документуються також інші терміни, що походять від назви виготовлюваного предмета: *чоботаръ: чоботари* [дають] по паре ботовъ (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 113); *сапогошвецъ* — складне утворення з прозорою етимологією: *Сапогошвецъ:* чижмаръ, швец(ъ) (Бер. Лекс., 1627, 111); *сапогошвецъ* (Сл. Лекс., 1642, 146); *сапожникъ* (108); *сапожни(к),* за єдно сапоги готовитъ (К. З., к. XVII, 150); *чижмаръ* [109]: Сапогошвецъ, *чижмаръ,* швец(ъ) (Бер. Лекс., 1627, 111).

§ 52. Книгодрукування, мистецтво. Лексика, пов'язана з виготовленням рукописної книги, успадкована з давньоруської мови.

У другій половині XVI ст. на Україні з'являється книгодрукування. У мові української народності розвивається термінологія, пов'язана з цим виробництвом. Процес виготовлення книг друкарським способом позначається іменником *друкъ,* який через польське посередництво (п. druk) був запозичений з німецької мови (н. Druk). Від цього кореня утворено ряд дериватів. Дія із значенням «виготовляти книги друкарським способом» позначається дієсловом *друкувати* і префіксальними утвореннями від нього. За допомогою спільнослов'янського агентивного суфікса **-ар** утворилася назва ремісника, що займався друкуванням,— *друкаръ.* Відносний прикметник від слова *друкъ* — *друкарський.* Майстерня, де виготовлялися книги методом друку, звалася *друкарнею:* Иван *друкар* помыслил был

[109] Про слов'янське, зокрема південнослов'янське походження цього слова див.: *Семчинський С.* Про румунські слова в «Лексиконі» Памва Беринди.— Мовознавство, 1973, № 1, с. 89.

болше книг ремесла своего *друкарского* на потребу церквам стым... выдати (ПФ, 1585, 81); купили *друкарню* писма словенского и греческого (1586, 82); Грамматику через своихъ учневъ зъ *друку* выдалъ (АЗР, 1600—1605, 222); *выдруковавши* тамъ же календаръ новый, съ тымъ до насъ пріѣхали (1600—1605, 213); для роботы *друкарское* (Льв. СБ, 1619, 65); штанба: печатна, *друкарня* (Бер. Лекс., 1627, 158).

Пам'ятки відбивають також слово *типографія* і похідні (н. Typographie, фр. typografhie від гр. τύπος «відбиток» і γράφω «пишу»). Термін *типографія* ширше представлений у староросійських текстах. У староукраїнських він іноді навіть вживається з глосою: Що тыж ся тычет *типокграфіи*, то єст *друкарнѣ* (ПФ, 1614, 140).

Книги розрізняли за способом виготовлення: завѣты новыи ω(т) древле *рукописныи*, и *Тѵпографованыи* или *печатлѣнныи* имутъ и съдержатъ також(д)е (Тіт., 1623, 62).

До активного словника друкарів належали терміни *матрецы*, *корректура*, *скорыкговане*, *корыкгатор* та ін. Слово *матрица* означає штамп, форму, яку знімають з набору і використовують для відливання стереотипу при друкуванні. Термін латинського походження (лат. mātrix) увійшов в українську мову, очевидно, через французьке посередництво (фр. matrice — Ф., II, 583). Терміни *корректура* (від лат. correcture «виправлення»), *скорыкговане* (пор. лат. corrigo «виправляти») вжиті у значенні «виправлення помилок на відбитку з друкарського набору»; назва особи, що займалася виправленням помилок на друкарському відбитку, передавалася терміном *корыкгатор:* знашлися таковыє купчикове хотѣвши оныє усѣ *матрецы*... купити (ПФ, 1585, 81); тых книг *скорыкгованє* и вся готовност была отправлена клеиноту (1614, 141); он се зде... мешкал и, *корыкгатором* быти поднявшисе в той работе... дозорцою был (1619, 142); Книгу... котораа ... до *Корректуры* и Друкарнѣ бывши подана (Тіт., 1625, 138).

На позначення загального поняття «знаряддя праці друкарів» фіксуються терміни *варстаты, штуки, инструмент,* словосполучення *приправы друкарские:* зближился был зо всѣми *варстаты* своими до мѣста славного Львова (ПФ, 1585, 81); оныя *варстаты* усѣ зо всѣми належачими *штуками* заставил (81). Для набору служила *лѣтера* (лат. littera) «металевий брусочок, на одному кінці якого було рельєфне зображення букви». Процес виготовлення літер позначався дієсловом *одливати*. Відлиті літери складали в *касу* — поділену на комірки скриньку, де їх було згруповано за алфавітом. Літери відливали за допомогою *шишака*. Слово *шишак* успадковане з давньоруської мови із значенням «шолом, каска». У пам'ятках XVI—XVIII ст. вживається у спеціалізованому термінологічному значенні як «форма для відливання літер»: прошу на видрукованье тоѣ малоѣ, але святоѣ рѣчи, *литер отлитых* и готовых *каст* со три мнѣ прислати (ПФ, 1602, 127); За *шишак* до *одливаня лѣтер* пн. Жулцови fr. 1 (1633, 154). Літери виготовлялися із спеціального сплаву металів, який мав назву *гарт* — термін ні-

мецького походження (н. hart «твердий»), що засвоївся українською мовою через польське посередництво (п. hart «гартування сталі» — Ф., I, 395): За *гарт* выдал пн. Давыд в Люблинь fr. 42... еще выдал пн. Георгии швагер мои, за *гарт* (ПФ, 1633, 154). З XVI ст. в староукраїнській мові відомий як друкарський термін *прасы* — пристрій для друкарського тиснення. Слово запозичене з німецької мови (н. pressen «пресувати, тиснути», звідси Presse «друк, преса»): Заледвѣ умолен быв видѣти в том тидню в друкарнѣ братскои *прасы* (ПФ, 1641, 197—198); я(к) начнуть [друкарі] потягати *прасы*: а(ж) на глава(х) и(х) вскорѣ мокры стану(т) власы (К. З., к. XVII, 144).

Ремісник друкарні, який займався оправленням книг, документується в староукраїнських пам'ятках назвою *интролигаторъ* «палітурник». Це термін латинського походження (лат. intro — всередину, Ligator — зв'язувач), що через польську мову проник в українську: п̃ Слозку намовивши, яко ч̃лка способнѣишого и... *интрелѣгатора* (ПФ, 1637, 161); *Интролѣgато(р)* книги новы устраяєтъ: а часо(м) и стары(х) я(к) лучи(т) оправляєтъ (К. З., к. XVII, 143). Відомі й дієслівні форми від цього кореня: книгу... старосвѣцкимъ письмомъ уставным Словенскимъ языкомъ писаную... *интролигованую,* вельми старую (АЗР, 1605, IV, 249).

Сучасні усталені словосполучення, пов'язані з друкарським виробництвом, *видати книгу, вийти з друку* ведуть початок від перших кроків розвитку книгодрукування: без ведомости архиепископа, митрополита и єпископов *выдаваны быти не мают* ниякиє книги (ПФ, 1591, 104); На тои сесии была увага братии, по чему бы мѣлися продавати Євлия [!] (свѣто з *друку вышлиє*) (1636, 159).

* * *

Пам'ятки XVI—XVIII ст. фіксують багато назв професій мистецького спрямування. Як свідчить К. Зіновіїв, музиканти звичайно об'єднувалися в окремий ремісничий цех. Загальна агентивна назва музиканта позначалася в пам'ятках того часу термінами *музи́ка* і *музикантъ* (*музыки* в(ъ) скры(п)ку и в цы(н)балы играю(т) — К. З., к. XVII, 136; питалисмо *музикъ,* якиє тамъ играли — ДНМ, 1714, 69; Двори полковихъ *музыкантовъ* — Т., 1766, 308). Форма *музи́ка* (з наголосом на передостанньому складі) пояснюється польським посередництвом при запозиченні цього терміна. Першоджерелом слова *му́зика* у значенні «мистецтво, що відображає дійсність у художньо-звукових образах», є грецьке μουσική «музичне мистецтво, музика», звідки воно перейшло і в латинську мову (лат. muzika). Форма *му́зика* з'явилася у східнослов'янських мовах, очевидно, під німецьким упливом (н. Muzik) — Ф., III, 16. Музичне ремесло фіксується під назвою *музыцство:* Веселоє ремесло *музыцство* повѣдаю(т) (К. З., к. XVII, 136).

Загальною назвою знаряддя для гри виступало в пам'ятках слово *інструмент* (грать на *ин(ъ)струме(н)тѣ* — Дил., 1723, 48).

Засвідчено чималу кількість назв музичних інструментів, якими користувалися на Україні. Від цих термінів, як правило, походили й агентивні назви, утворені за допомогою відповідних суфіксів.

Від успадкованої з давньоруської мови назви музичного інструмента *дуда* (Бер. Лекс., 1627, 92, 119) утворено агентивні іменники *дударъ* (о *дударя(х)*, що в *дуды* іграю(т) — К. З., к. XVII, 150) і *дудникъ* (райцовъ и ремесниковъ всякихъ, наветъ и мужиковъ, скрипниковъ, *дудниковъ* — усѣхъ гнано до войска — ЛСам., XVII, 141).

З давньоруської мови успадковано й лексему *труба*. Назва музиканта, що грав на трубі, відома як *трубач* (там... обачилъ *трубачωвъ* — Тіт., 1624, 414: ω *тре(н)бача(х)*, що в *трубы трубя(т)* — К. З., к. XVII, 277).

Очевидно, синонімом слова *дуда* виступає в пам'ятках назва *пищалка* (Бер. Лекс., 1627, 119) «дудка» (д.-р. пищаль). Агентивна назва утворена за допомогою суфікса **-ник:** *пищални(к)* (119). Подібним до названих музичним інструментом була *сопѣлъ* (119) «дудка, сопілка», назва, також відома з давньоруських пам'яток. До цих термінів П. Беринда подає як синоніми ряд назв, що являють собою запозичення різних часів: Соплъ: *сопѣлъ, пищалка, флетнѧ, фуѧра,* дуда, *сурма,* жоломѣйка, *фѣстула* у *органо(в)* або у *регаловъ* (119). Слово *флетнѧ* вважається запозиченням з голландської (голл. flüit) або німецької мови (н. Flöte — Ф., IV, 199). Назва *фуѧра* «дудка пастуха» румунського походження (рум. fluera, fluer; форми без l діалектні — S., I, 240). Термін *фѣстула* походить від латинського fistula незрозумілого значення (Br., 122; пор. іт. fistula «високий тонкий голос» — Ф., IV, 197). Лексему *сурма* успадковано з давньоруської мови (д.-р. *сурна,* що з тюркських мов; тюрк. surna «дудка» — Ф., III, 806—807). Назва *органъ* грецького походження (гр. ὄργανον — Ф., III, 149), *рекгаль* «невеликий орган», очевидно, є запозиченням з німецької мови через посередництво польської (н. Regal, п. regal). Від цих назв засвідчено деривати, переважно на означення музикантів: росказал(ъ) *сурмачови* пѣснь собѣ заграти (Тіт., 1623, 73); Сопецъ: *играчъ, пищални(к), сурмачъ, корнетиста* (Бер. Лекс., 1627, 119). Слово *корнетиста* походить від назви музичного інструмента *корнет-а-пистон,* запозиченої з французької мови (фр. cornet à pistons — Ф., II, 330).

Із струнних інструментів цього періоду фіксується давньоруська назва *гусли,* яку Л. Зизаній пояснює такими словами: *ар(ъ)фа, лю(т)нѧ, скрипица* (Зиз. Лекс., 1596, 40). Назва *скрипица, скрипка* спільнослов'янського походження, походить від дієслова *скрипіти:* музыки в(ъ) *скры(п)ку...* играю(т) (К. З., к. XVII, 136); агентивна назва утворюється за допомогою суфікса **-ник:** *скрипниковъ,* дудниковъ — усѣхъ гнано до войска (ЛСам., XVII, 121); Ѡ музыкахъ, меновите... о *скрыпникахъ* (К. З., к. XVII, 136). *Арфа* — слово, запозичене польською мовою з німецької (н. Harfe — Ф., I, 90). *Лю(т)нѧ* — також запозичення з німецької мови (н. Laute). Загалом це слово в європейські мови прийшло з арабської (Br., 304).

Від *арфа* засвідчується також агентивна назва *арфіста* (Бер. Лекс., 1627, 28). Як її синонім у «Лексиконі» наведено слово *цитаріста* — похідне від *цитра,* що є назвою струнного інструмента. Ця назва через німецьку мову запозичена з латині (н. Cither < лат. cithara), куди вона прийшла з грецької (гр. κιθάρα — Ф., IV, 303).

Назва музичного інструмента *цимбалы* теж документується пам'ятками. Вживається вона в однині і множині: Колоколъ: *цимбалъ,* дзвоно(к) (Бер. Лекс., 1627, 54); музыки в(ъ) скры(п)ку и в *цы(н)балы* играю(т) (К. З., к. XVII, 136). Музикант, що займався грою на цимбалах, звався *цинбалистый:* о *цы(н)балистыхъ,* и о скрыпникахъ (136). Пам'ятками XVIII ст. засвідчуються такі назви музичних інструментів, як *бандура* й *кобза: Бандуру* далем маляреви помалювать (Т., п. XVIII, 54); Лука в *кобзу* грає (Б. Кукул., 1791, 12). Пройшовши складний шлях від гр. πανδοῦρα «кіфара» через латинську, італійську, польську мови, термін *бандура,* очевидно, в XVII ст. став надбанням мови староукраїнської (Br., 14; Ф., I, 120). Слово *кобза* тюркського походження (тур. kopuz «різновид гітари, арфи» — Ф., II, 268).

З ударних інструментів пам'ятки цього періоду відбивають назву *бубон: бубенъ* (Грам. 1643, 13 зв.); Ѡ довбышахъ, що *бубны* бубня(т) (К. З., к. XVII, 277). Агентивна назва *добош, довбыш* угорського походження (угор. dob «бубон, барабан») — S., I, 151. В українську мову потрапила через польське посередництво (п. dobosz). Фіксується також похідне утворення жіночого роду: взявши тую вишей менованную *добошку...* повѣзъ еи на Милцѣ к Петрови (АПГУ, 1665, I, 71).

До музичних професій належать такі, як *партесникъ, спѣвакъ, пѣвецъ:* И *па(р)тесники* годны велико(и) похвалы: же ко(н)поную(т) гласы для б҃жеи хвалы (К. З., к. XVII, 294). Агентивна назва *партесникъ* є похідною від *партес* (пор.: лат. partēs «голоси» — Ф., III, 209; пор. ще: *партесний* спів «багатоголосий спів»). Співаки, які співали в церквах на клиросі, звалися *крилошанами: Крылошане* особны(м) трудо(м) сѧ труджаю(т): ґды в(ъ) це(р)квахъ б҃жїихъ спѣваю(т) и читаю(т) (К. З., к. XVII, 293).

Зображення кого- або чого-небудь фарбами передається дієсловом *малювати:* Иконный зракъ: *малеваный* образъ (Бер. Лекс., 1627, 47); Послалъ карету и спалню до маляра въ Маковъ *малювать* (М., 1731, III, 124). Слово запозичене з німецької мови, тобто утворене від німецького кореня (пор. н. malen), очевидно, через польське посередництво (п. malować). Дія із значенням «малювати» фіксується абстрактним іменником *малева(н)є:* Иконноє въѡбраженїє: *малева(н)є* (Бер. Лекс., 1627, 47). Назва діяча, що займався малюванням, передається іменником *маляр* (пор. н. Maler, п. malerz): Свѣдки стали у очїю и признали... о забитью Филиппа *маляра* (АЗР, 1600—1605, IV, 210); Иконни(к): *малѧръ* ѡбразѡ(в) (Бер. Лекс., 1627, 47).

Поширеним видом малярського ремесла було писання ікон:

Иконописанїє: *малярство* (Бер. Лекс., 1627, 47); Ѡ *иконописца(х)*, сирѣ(ч) о *малярахъ* (К. З., к. XVII, 140). Але малярство мало значно ширше значення, ніж писання ікон: келѣх оловяный з позлотою *малярскою* (АБ, 1663, 66); Гусли *обмаліованніє* принесла жонка *молярова* (М., 1724, I, 170).

Такий вид ремесла як гаптування також відбитий у пам'ятках. Фіксується дієприкметник *гафътованый:* покровцовь два, одинъ золотоглавый... другий китайчаний, золотомъ *гафътованый* (Арх. ЮЗР, 1590, 1/I, 280); Митро, або корона епископья ... золотомъ *гафтована* (АЮЗР, 1596, I, 263). Слово *гаптувати* з первинним значенням «вишивати» відоме польській (п. haftować), чеській (ч. діал. heftovati «наметувати») і білоруській мовам (S., I, 390—391). У польській мові вважається запозиченням з німецької через чеське посередництво; з польської мови прийшло в українську й білоруську (пор. н. heften «прикріпляти»; «зметувати, підшивати»; «зшивати»). Розвиток семантики йшов від «вишивати» до «вишивати золотом». Б. Грінченко первинне значення «вишивати» ставить на друге місце з ремаркою «іноді» (Гр., I, 272). Дія із значенням «гаптувати» позначається іменником *гафтова(н)е* (Бер. Лекс., 1627, 81) або *гафа(р)ство:* И *гафа(р)ство* честноє ремесло на свѣтѣ (К. З., к. XVII, 156); агентивна назва *гафаръ:* Ѡ *гафаряхъ* (156).

Словники староукраїнської мови фіксують також назву процесу вирізування на дереві чи на камені. Це передається віддієслівним іменником *вырѣзова(н)є* або *вырытѧ* (Зиз. Лекс., 1596, 50). Дія позначається дієсловами *рити, рѣзати, выдовбувати:* ваѧю, *рию, рѣжу, выдовбую* (Зиз. Лекс., 1596, 38); изъваѧю, *рию, вырѣзую* (50); Изваяю: *вырываю, рыю, выдовбую, вырѣзую* (Бер. Лекс., 1627, 45). Пор. ще: Ваяние — *рѣзь* травная на древѣ или на камени (Сл. РЯ, 2, 25). Фасмер наводить думку Брандта про те, що *ваяти* пов'язане етимологічно з *вити* (як *паяти* з *пити*). Розвиток значення йшов так: «вити», «ліпити з глини», «висікати з каменю» (Ф., I, 281). Пор.: Коперштихеръ що на мѣдѣ рисуєтъ або печати рѣжеть, *ваятель* (Син., с. XVII, 122).

ТОРГІВЛЯ, ГРОШІ, МЕТРОЛОГІЯ

§ 53. Торговельна лексика. Протягом XVI—XVIII ст. в системі лексики, пов'язаної з торгівлею, продовжують функціонувати утворення, засвідчувані пам'ятками давньоруської мови і староукраїнської ділової писемності попереднього періоду. Одночасно з'являються й нові утворення, що сформувалися на основі спільнослов'янської лексики, вживаної в сфері торгово-економічних відносин, з допомогою засобів словотвору, які виробилися на грунті української мови. В результаті змін, що відбулися в галузі економічних зв'язків після возз'єднання України з Російською державою, на Лівобережжі набуває поширення певна кількість торговельно-економічних термінів, що склалися на грунті російської мови. Міжнародні економічні зв'язки українських земель зумовили появу нових запози-

чень із західноєвропейських і східних мов, не засвідчуваних у пам'ятках староукраїнської писемності XIV—XV ст. Частина таких запозичень, зокрема з західноєвропейських мов, з'являється через посередництво польської, а з початку XVIII ст.— російської мов.

У сфері торгово-економічних відносин центральним словом на означення торгівлі як процесу продовжує виступати слово *торговати* і тісно пов'язані з ним семантично *продавати* та *куповати*, засвідчувані в різному графічному оформленні на матеріалі давньоруських пам'яток і староукраїнської писемності попереднього періоду. Похідні від них утворення продовжують становити основу лексики, пов'язаної з торгово-економічними відносинами. Так, у системі загальних назв понять, пов'язаних з торгівлею, поряд з традиційним *торговати* фіксуються *приторговати* «мати додатковий прибуток від торгівлі»: Што съ того *приторгуютъ*, тымъ ся живятъ (Т. Мат., XVI, 725), *сторговати, спродать, випродати* [110], *купчити* (від *купець*) «займатися торгівлею» (XVI, 744), описові конструкції типу *торгом се обиходити* «торгувати» (АЮЗР, 1518, I, 58); з'являються нові утворення з різною семантикою, що функціонували в галузі торгівлі та близькій до неї сфері: *закупленьє* «купівля» (ДНМ, 1713, 62), *перекупництво* «торгівля» (Т. Мат., XVI, 575), *подкупне* «шляхом підкупу» (XVII, 616), *продажъ, продане* «продаж», *торгованьє* «торгівля» (1526, 895), *прикуп* «куплені речі» (ДНМ, 1719, 94) тощо. Серед назв торгівлі як заняття поряд із засвідчуваними на попередніх етапах історії давньоруської і староукраїнської мов в різному графічному оформленні автохтонними назвами *торгъ, торговля* і запозиченим *гандель* спорадично зустрічається словосполучення *гендліовое дѣло* (ДНМ, 1713, 62).

З новозасвідчуваних спеціальних назв окремих видів торгівлі в досліджуваний період слід відзначити *вышинкъ, шинкъ* — з н. schenken — наливати «продаж вина, хмільних напоїв на розлив» (Т. Мат., XVI, 1004), що пізніше у формі *шинок* закріпилося на означення приміщення для торгівлі цими напоями; від слова *шинкъ* утворилося ряд похідних слів: *шинковати* «продавати хмільні напої, торгувати взагалі», *шинкованье* «продаж хмільних напоїв», *вышинковати* «шинкуючи, випродати» (Т. Мат., XVI, 124, 1004). З'являються утворення, що вживаються на означення тимчасового заняття купівлею-продажем, торгівлею: пор. *ярмаркувати* (М., 1734, III, 394).

У сфері засобів вираження понять, пов'язаних з торгівлею, засвідчуються нові назви на означення прямого товарообміну: *фримарокъ, фрымарокъ* (з н. Freimarket — букв. «вільний ринок»), що з XVI ст. вживалося в значенні «обмінювання, обмін» (Т. Мат., 1590, 962), похідні утворення: *фримарчити* «міняти, вимінювати, обмінювати», *фримарчитися* «обмінюватися»: Мы ся конми *фримарчили* (XVII—XVIII, 962).

У зв'язку з розвитком торгово-економічних відносин з'являються нові засоби для позначення способу ведення торгівлі, особли-

---

110 *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози..., с. 100.

востей продажу: *гуртомъ* «оптова торгівля», *въ раздробѣ, на раздробѣ* «роздрібна торгівля»: Купци сукна и материи *гуртомъ* или въ *раздробѣ* торгують (XVIII); *гуртовая продаж* (XVIII, 733); *подробица* «роздрібна торгівля», *подробицею* «вроздріб» (XVIII, 622).

Об'єкт торгівлі в узагальненому розумінні продовжує позначатися засвідчуваними раніше назвами *товаръ, крамарє, крамные рѣчи*. В ширший вжиток у цьому значенні входить і слово *крамъ*, вживання якого в XIV—XV ст. обмежувалося значенням «торгівля». Близьке до них значення мало і слово *купно* «те, що купується», засвідчуване з XVII ст. [111] Спорадично об'єкт торгівлі позначався за назвою заняття — *промислъ купецкий:* Василъ Дорошко, будучӣ в нашем *мѣстѣ* Ѳстрѣ з своимъ *промисломъ купецким*... ходилъ ... ѡт едной корчми до другои, бавячися напиткомъ (ДНМ, 1712, 59).

Засвідчуються нові засоби вираження вартості товарів, ринкової кон'юнктури: *вартъ* (з н. Wert через п. wart) «вартість, ціна» (Т., 1717, 189); *дорогость, дорожнета, дорожнеча* (XVI, 792—793); *дорогоцѣнный, дорожчати* (XVII, 792—793).

Набуває дальшого розвитку і вдосконалення лексична система вираження боргово-кредитних відносин, яка досить широко представлена ще в ранніх пам'ятках староукраїнської писемності. Поряд із засвідчуваними в XIV—XV ст. словами цього ряду *виненъ, долгъ, должникъ, личба, лихва, позыченье, позычье, позычати* та ін., що продовжують функціонувати в писемних пам'ятках XVI—XVII ст., з'являються нові автохтонні та іншомовні термінологічні утворення: *боргъ* «кредит» (Т. Мат., 1529, 123), звідки й *на боргъ* «у борг, в кредит»: За тіи гроши да еще и *на боргъ* у Марка Кулябченка носаток пят горѣлки купили (ДНМ, 1749, 108); *депозитъ* (з лат. depositum «річ, віддана на схов»), *депозиторъ* (Т., XVII, 694—695); *довгъ* (744), *должный процентъ* (ДНМ, 1702, 25); *експенсъ* «видаток» (з лат. ekspensus): Єму на дорожніє *експенса* далемъ грошей рублей 6 (Т., XVIII, 871); *задолжитися* «заборгувати» (Т. Мат., XVII, 224); *заплатити, заплата, заплатка* «плата, доплатка, доплата» (XVIII, 238); *платъ (платъ давати* — АЮЗР, 1518, І, 58); *квітація* — з фр. quittee «вільний від боргів» через п. kwitacja (ДНМ, 1712, 58); *квота* з лат. quot «скільки»; «частка» (Т. Мат., XVII, 316); *кредит* — з лат. creditum «позика» від credo «вірю, довіряю» (XVIII); *лихвяръ* «лихвар» від д.-р. *лихва* «проценти» (XVI, 357); *оранда* (з лат. orendo «наймаю») «оренда»; *рандарь* «орендатор» (756); *позыка, позычка* (XVI, 635); *позичальникъ* «кредитор» (XVI, 633), *напозичати* «набрати в борг» (XVII, 421); *визичити* «позичити»: воитъ лохвицкии... чтириста и пят золотых *визичылъ* (ДНМ, 1712, 58); *рата* (з н. Rate «частка, часткова оплата») «термін оплати боргу, а також частина його, що сплачується за якийсь відрізок часу» (Т. Мат., XVII, 756); *росписка* «письмове боргове зобов'язання», *фригитъ* (з. н. Freiheit «свобода, воля») «відстрочка платежу» (XVII, 962); *фундушъ* (з лат. fundus «основа» > фр. fond «фонд» («внесок,

---

[111] *Худаш М. Л.* Зазнач. праця, с. 79.

пожертвування»; «гроші, капітал» (XVI, 964), пор. також похідні *фундушный, фундушовый* «який стосується фонду, пожертвувань, капіталу»; *шацовати, ошацевати* (з н. schatzen «оцінювати» через п. szacować), *шацунокъ* «оцінка, вартість» (XVI, 1000).

Тісно прилягають до цього ряду лексики і слова, що виражають систему грошово-платіжних розрахунків. Поряд з *готовыи гроши (пинѣзи)*, *сума* та ін., успадкованими від попередньої доби розвитку староукраїнської мови словами, з кінця XVI — початку XVII ст. простежується вживання слів і словосполучень *решта* (з н. Rest через п. reszta) «частина грошей, що залишилася несплаченою», *индепозитъ, индепозито* «сума грошей, віддана на зберігання» (пор. наведене вище *депозитъ*), *дерышто* — з лат. de resto букв. «від того, що залишається» у значенні «сума боргу, що залишається несплаченою»[112], *калкуляция* (з лат. calculatio «підрахування») (*скинувши калкуляцію* — ДНМ, 1710, 44); ряд похідних утворень виникло на базі засвідчуваного з XIV ст. дієслова *раховати: рахованье, рахунокъ, порахунокъ, рахуба, дорахoватися* (Т., XVII, 790); їх джерелом є н. rechnen «лічити, рахувати», що в свою чергу прийшло в староукраїнську мову через п. rachować (Br., 451).

У сфері лексики на означення гарантій торговельних угод та їх юридичного оформлення продовжують активно функціонувати утворення давнішого періоду: *застава, заклад, завдаток, зарука* та ін. Замість давнішого *привилiє коупенное (от коупеж)*, яке фіксується з XV ст., у значенні юридичного документа, що підтверджує право на куплену річ, послідовно вживається *купчая* «торговельна угода, купча» (ДНМ, 1704, 29) або *продажный листъ* (Т. Мат., XVII, 733); ці слова, зазнавши певної фонетичної трансформації, ввійшли і в українську літературну мову нового часу. Документ про право власності на майно, що дістається в спадщину за заповітом, у пізніх пам'ятках староукраїнської мови позначається словом *тестаментъ* (від лат. testament «заповіт») (ДНМ, 1704, 29).

З'являється ряд нових автохтонних назв і запозичень на означення місця продажу, приміщення для торгівлі певними товарами. Поряд з засвідчуваними раніше в різному графічному оформленні назвами *торгъ, рынокъ, ѧрмарокъ* на означення торгової площі спорадично засвідчується *торжище* (АЗР, XVI, IV, 232); разом з тим слово *мѣсто,* відоме в цьому значенні в пам'ятках XV ст., у сфері спеціальної лексики, пов'язаної з торгівлею, не простежується. Поряд з відомими в пам'ятках XIV—XV ст. назвами *клѣтка, корчма, броваръ, ятка,* що вживалися на означення приміщень для торгівлі окремими товарами, з'являються нові назви приміщень для торгівлі. Серед них з найзагальнішим значенням виступає слово *крамъ* «приміщення для роздрібної торгівлі», «*крамниця*» (торгуючи в *крамехъ* — АЖ, 1589, 117); це слово має й інше значення — «товар», засвідчуване ще з XV ст.[113] Сучасне *крамниця* в формі *курам-*

[112] *Худаш М. Л.* Зазнач. праця, с. 81.

[113] Характерно, що значення «ятка, будка для продажу» було основним у німецькій мові, з якої слово Kram прийшло спершу до західних, а потім і східних

ница також засвідчується з XVI ст.: важное... с *курамницъ,* клѣтокъ и будокъ мѣстскихъ (АЮЗР, 1569, I, 166).

У значенні «приміщення для торгівлі хмільними напоями» з'являються утворення *шинкъ* (Т. Мат., XVII, 1004); *домъ шинковный* «шинок» (ДНМ, 1710, 44); *оранда, аренда, арендовый шинкъ* (Т. Мат., XVII, 31); *аренда корчомная* (АЮЗР, 1594, I, 254). Спершу ці назви означали, очевидно, тільки «право на виготовлення і продаж хмільних напоїв», а значення «приміщення для торгівлі» набули пізніше. Цікаво, що в значенні «об'єкт орендування» виступало і слово *корчма,* яке ще до появи орендарства як форми володіння на українських землях уже мало значення «приміщення для торгівлі»; пор.: Запродалъ мне... *ко(р)чму* медовую, пивную и горе(л)чаную з мыто(м)... за певную суму пнзе(и) (АЖ, 1584, 121).

На основі давньоруського *комора,* засвідчуваного в ранніх пам'ятках української мови із значенням «державна скарбниця» і «будинок», з'являються словосполучення на означення торговельно-складських приміщень: *комора восковая, комора крамная, комора ринковая, комора соляная* та ін. (Т. Мат., XVI—XVII, 327).

Продовжують функціонувати загальні назви людей, основним заняттям яких була торгівля, а окремі з них — *купець, торговець* — стали надбанням і сучасної української мови. Нові утворення спостерігаються переважно в сфері торговельної спеціалізації: *крамаръ* «торговець роздрібним товаром» (Т. Мат., XVI, 335); *перекупецъ, прекупникъ, перекупка* «дрібний торговець, крамар» (XVII, 575); *ко(р)чъма(р)* (АО, 1635, 188) (воно витісняє з ужитку давніше *корчъмитъ*), *арендаръ* «шинкар» (Т., XVI, 30), *барышник* «торговець кіньми, або посередник при торгівлі кіньми» (Інт., 1619, 15). У значенні «посередник у торгівлі» фіксується *фактор индуктарский* (ДНМ, 1714, 71).

У цілому протягом XVI—XVII ст. в українській писемності спостерігається процес стабілізації засобів вираження понять, пов'язаних з торговельно-економічними відносинами, вироблення фінансово-економічної термінології на основі автохтонних лексико-словотворчих ресурсів і засвоєння іншомовної термінології.

§ 54. Назви грошових одиниць. У XVI—XVIII ст. спостерігаються певні зміни і в системі назв грошових одиниць. У функції загальної назви ще з XVI ст. поступово утверджується слово *грошѣ: грошей* готовыхъ в золотѣ чирвоными золотыми, копъ литовскихъ тысячей дванадцать (АЮЗР, 1596, I, 265). Про входження цієї назви в активний ужиток свідчить наявність численних похідних утворень: *грошовладатель, грошенята* (XVI), *грошолюбитель* (XVI), *грошики* (В., XVII, 13), *грошолюбія* (Т., XVII, 615), *грошоробы* «фальшивомонетники» (ДНМ, 1714, 64), словосполучення *готовии гроши*

слов'ян (Br., 264). Проте у староукраїнських пам'ятках воно простежується трохи пізніше, ніж значення «товар», хоч, можливо, факт його першої фіксації не відбиває дійсного стану речей і обидва значення стали відомі староукраїнській мові одночасно.

«готівка» (1704, 29) та ін. Одночасно в формі однини ця назва продовжує вживатися у значенні конкретної грошової одиниці — дрібної монети різної чеканки: варта десе(т) *гроше(и)* (АЖ, 1584, 120).

Вживання у значенні загальної назви слова *пенезѣ/пѣнези* поступово обмежується і в XVI ст. засвідчується лише спорадично: готовы(х) *пнзи(и)* червоныхъ золоты(х) — тысеча (АЖ, 1584, 119). Проте у значенні конкретної грошової одиниці ця назва продовжувала активно функціонувати: зъ лавки... отъ локтя *пенезей* два в недѣлю (АЮЗР, 1594, I, 252). Словосполучення *бѣлый пенезь* вживалося на означення дрібної срібної монети вартістю 1/10 гроша: личачи на литовскую личбу десеть *пенезей белых* у грошъ (Т., XVI, 172). На означення дрібної монети — *полушки* (1/4 коп. сріблом) назва *пенязь* фіксується ще на початку XIX ст. (Б.-Н., 275). Ряд назв грошових одиниць, засвідчуваних у ранніх пам'ятках староукраїнської мови, на матеріалі пам'яток XVI—XVIII ст. не простежується: *вердунокъ, скотецъ, скотъ* та ін.

Назва *гривна,* продовжуючи своє функціонування, поступово змінювала реальний зміст означуваного нею поняття основної грошової одиниці і в XVIII ст. набуває значення дрібної монети: Серветокъ простихъ шесдесятъ всякая по *гривнѣ* (Т., 1744, 607). Це значення — «монета вартістю від 3 до 10 коп.» — вона зберігає ще в першій половині XIX ст. (Б.-Н., 106; Гр., I, 325). Похідне утворення *гривеникъ,* засвідчуване з XVIII ст. як назва срібної російської монети вартістю 10 коп. (Т., 606), у розмовному вжитку зустрічається й тепер.

Назви грошових одиниць, які фіксуються в писемних пам'ятках XVI—XVIII ст., свідчать, що на українських землях продовжували функціонувати грошові одиниці різної державної чеканки. Так, протягом XVI—XVIII ст. засвідчуються назви *динар* (з лат. denarius — монета, здавна поширена в країнах Арабського Сходу), *драхма* (з гр. δραχμή — грошова одиниця, відома ще в Стародавній Греції), *дідрахма*. Напр.: *динаръ:* зри *драхма* (Бер. Лекс., 1627, 200); *драхма:* съдержитъ шесть шелюгωвъ, рожай мониты, маючіи в(ъ) собѣ шесть а(л)бо деся(т) *пѣнязе(и)*... по(л)пята *гроша полского,* и *динаръ* также (202); *дідрахма: двѣ драхмѣ* (201). Поширені також назви *дукатъ* (з п. dukat < іт. ducato від duca «герцог») у значенні «золота монета» (Онъ че(р)воний... наишолъ... два *дукати* — ДНМ, 1714, 73); *талеръ, таляръ* — загальна назва круглих монет різної вартості — Br., 564; *чехъ* (назва походить від місця чеканки) (било *чехами* одина(д)це(т) *талери(и)* без *гривънѣ* — ДНМ, 1715, 78) та ін. Усі вони в процесі дальшого становлення лексичної системи української мови випадають з її активного словника.

Продовжують функціонувати і назви монет польської чеканки: *галеръ* — Т., XVI, 506 (з п. halerz < н. Heller — від міста *Галь* — дрібна монета змінної вартості), *ортъ* — В., XVII, 54; четверта частина таляра, з д.-в.-н. ort «четвертина», назва пов'язана з тим, що зображенням хреста таляр ділився на чотири частини — Br.,

382. Засвідчується ряд назв числівникового походження, що позначали частину грошових одиниць більшої вартості або кілька таких одиниць: *двоталярний, чтириталярний* (Т., XVII, 683); *потройный* «три таляри», *четвертакъ* «четверта частина таляра», «Мѣшки... *орты, четвертаки* и *потройными* напыхаете, сумы докладаете (В., XVII, 54); *осмакъ* — монета в 4 копійки: *осмакъ* копы стережетъ (К. З., к. XVII, 239) та ін.

Возз'єднання України з Росією в середині XVII ст. зумовило поширення на українських землях грошових одиниць російської державної чеканки (або тих, які функціонували в Російській державі), хоч деякі з них засвідчуються в писемних пам'ятках і раніше: *алтинъ* — з тур. alten, altun «золотий» (Т., XVII, 19); *денга* — з тур. damga (XV, 694); пор. ще: На, колы хоч, з *денгою алтин* за шапчину, А придатку до копи — колякою в спину (Інт., 1619, 133).

Поширення назв російських грошових одиниць зумовлювалося ще й тим, що з середини XVII ст. козацьке військо переходить на утримання російської казни; засвідчуються назви *еvфимокъ, евхимокъ* — від назви міста Йоахімшталь, де вперше почали чеканити цю монету, яка ще з XVI—XVII ст. була в ужитку у східних слов'ян у значенні «талер» (Вr., 564) та *копѣйка* — від зображення вершника-царя з списом «копьем» (Ф., II, 317): прислано ему и войску жалованіє *еvфимками (талерами)* (Т., 1654, 895); От его царского величества прислано козакам жалование *копѣйки золотые, которая важила полъталяра* (ЛСам., 1654, 39). Отже, ці назви спершу функціонували паралельно з назвою *талер, таляр*. Пізніше назви *алтынъ, денга, евхимокъ* в українській мові не закріпилися, а назва *копійка* у значенні дрібної монети вартістю 1/100 крб. зберігається в активному вжитку і в сучасній українській мові.

У ряді писемних пам'яток засвідчуються окремі назви австрійської грошової системи, які пізніше, в XIX — на поч. XX ст., вживалися на західноукраїнських землях: *ґрайцаръ* — з н. Kreuzer «хрест» (Вr., 564) — дрібна монета — 1/100 гульдена, пізніше *крейцар* (Отъ всѧкого ягнѧти заплатитъ кметь 4 *ґрайцари* — Т., XVII, 646); *римъскии* (ДНМ, 1714, 63) через п. reński, ryński, назва походить від місця чеканки — Ren, Ryn < з д.-н. Rhīn «Рейн» «монета, відлита над Рейном» — Вr., 457.

В кінці XVIII ст. вперше засвідчується назва паперових грошей — *ассигнація:* взялъ *ассигнаціями* тринадцять тысячъ рублей (Т., 1798, 39). Очевидно, з цього часу функціонує й назва *карбованець* «карбована монета» на противагу паперовим грошам, яка на матеріалі пам'яток XVI—XVIII ст. не засвідчується, але відома на початку XIX ст. у значенні «серебрянный рубль» (Б.-Н., 179).

З численних назв грошових одиниць, що засвідчуються на матеріалі пам'яток XVI—XVIII ст., сучасна українська мова успадкувала лише окремі з них — *гроші* як загальну назву грошових одиниць, *копійка, асигнація;* як історизми чи етнографічні діалектизми зберігаються назви *алтин, гривна, дукат, талер (таляр), четвер-*

так, восьмак, крейцар, римський; у розмовному вжитку зберігається назва *гривеник.*

§ 55. **Метрологічна лексика.** ***Одиниці довжини і шляху.*** Лексика на означення метрологічних понять, засвідчувана в писемних пам'ятках староукраїнської мови XVI—XVIII ст., відображає, з одного боку, процес дальшого вироблення і усталення системи метрологічних одиниць, а з другого — наявність місцевих метрологічних підсистем, у складі яких у різних місцевостях під тією самою назвою функціонували різні метрологічні одиниці.

Продовжували функціонувати традиційні метрологічні одиниці довжини автохтонного походження з антропометричною основою, поширені на всій українській етнічній території: *пядь, локоть, стопа, сажень.* Простежується й уживання нових назв одиниць довжини з антропометричною основою, яких у пам'ятках попереднього періоду не засвідчено: *палець, долонь, корхъ* — антропометричні міри, відповідно рівні товщині великого або вказівного пальця, долоні, кулака (пор. блр. *корх* «кулак»): *Долонь* четыри *палцѣ* (Бер. Лекс., 1627, 88); Зроби... кнотъ довгей, на *долонь* зъ коноплеи (Кн., 1788, 59); [Водки] бариль 36 цѣлыхъ, зъ которихъ одно на *корхъ* а другоє на 3 *палцѣ* неполно (Т. Карт., XVIII).

Міжетнічні торговельні і виробничі зв'язки зумовили появу в українській мові іншомовних назв аналогічних одиниць з антропометричною основою. Серед них має тенденцію до термінологізації *цаль* (з. с.-в.-н. Zol «суглоб, фаланга великого пальця»), «одиниця виміру довжини, рівна товщині великого пальця, дюйм», що засвідчується також в похідних утвореннях (Добре смотрити... треба, дабы тіи лѣски были коротшіи отъ ока на три *цалѣ* — Кн., 1788, 60; Рѣзали колоди на тертицѣ *двоцалніє* і *троцалніє* пополам — М., XVIII, IV, 182). В торгівлі тканинами східного виробництва набуває поширення термін *аршинъ* (воршинъ) (з перс. arš, araš «лікоть»), засвоєний східними слов'янами через турецько-татарське посередництво: «Гостемъ... торговати...въ *воршинъ* берестѣйский» (Arch. хх. S., 1503, I, 151). Функціонуючи паралельно з назвою *локотъ, аршинъ* використовувався звичайно в торгівлі східними товарами, а пізніше (з XVIII ст.) став однією з основних одиниць виміру довжини в Російській державі. З утворенням єдиної системи одиниць виміру і ваги термін *аршин* активно вживався аж до запровадження метричної системи; він увійшов до складу ряду фразеологізмів, що з'являються в українській мові з кінця XVIII ст.: *обдурювати на аршині* «нечесно торгувати», *стати під аршин, піти під аршин* «стати рекрутом, бути відданим у солдати», *дійти до аршина* «бути придатним для солдатської служби» та ін.

Очевидно, на цей період припадає і освоєння українською мовою співвідносної з *аршином* одиниці виміру довжини під назвою *вершок,* що дорівнювала 1/16 його частини. Зважаючи на відсутність метрологічного значення цього слова в пам'ятках староукраїнської мови XVI—XVIII ст., в яких воно фіксується лише як «здрібніле від *верх»* (Т., 221), можна вважати його в українській мові семантич-

ним запозиченням з російської мови, в якій воно відоме з XVI ст.— як назва антропометричної міри — «верх перста»[114].

У деяких староукраїнських пам'ятках західного регіону з кінця XVI ст. у значенні одиниці виміру тканини (сукна) засвідчується загальнометрологічна назва *мѣра,* що, на думку дослідників, набула цього значення за назвою вимірювальної планки, в основу якої було покладено антропометричну міру — один із місцевих стандартів *ліктя*[115] (чи *аршина*).

Порівняно менше поширення (здебільшого в побуті) мали засвідчувані з XVII ст. *ступень* (переважно на Наддніпрянщині) та *крокъ* у значенні міри довжини, що дорівнювала відстані між стопами ніг під час ходи (близько аршина — 71—72 см) і використовувалась при визначенні невеликих відстаней на поверхні землі, коли не було потреби в точних вимірах: И той то островъ Тендра... въ иншихъ мѣстцах єсть на *ступеней* три (Т., XVIII, 563); Цментарь... до црккви на четиридесять *кроковъ* (597).

Відображенням уживання в метрологічній практиці відомого багатьом народам способу лінійного вимірювання через використання певних предметів, виготовлених людиною, знарядь праці, зброї, споруд і т. ін., що мають сталий розмір, є використання в пам'ятках XVI—XVIII ст. у значенні метрологічних назв слів *ратище, шнуръ, веревка* та ін. *Ратище* — народна зброя, виготовлена насадженням залізного вістря на палицю, довжина якої прирівнювалася до так званого сажня (від 2 до 2 $\frac{1}{2}$ м); *шнуръ* (н. Schnur «вірьовка») — мірна вірьовка, що використовувалася на Правобережжі України при обмірах земельних ділянок, її довжина за Литовським статутом дорівнювала 22 сажням, 2 аршинам і 9 $\frac{1}{4}$ вершкам (близько 49 см)[116], але могла бути й більшою або меншою залежно від місцевості: Тотъ застѣнокъ змѣренный єсть *шнуромъ* волочным, который *шнуръ* въ собѣ маєтъ сажень тридцать (Арх. ЮЗР, 1606, 6/I, 315), *веревка* — аналогічне знаряддя виміру на Лівобережній Україні: Лугъ, что называется плавнѣ... по вимѣру *веревокъ* 25 (Луч., 1773, 244). Під цією назвою засвідчується одиниця виміру довжини і в староросійських пам'ятках XVI—XVIII ст.[117]

У системі назв на означення більших відстаней чи відрізків шляху в пам'ятках XVI—XVIII ст. простежується вживання не засвідчених у XIV—XV ст., але частково відомих у давньоруській мові описових чи монолексичних одиниць, пов'язаних з фізичними мож-

---

[114] *Беляев Н. Т.* О древних и нынешних русских мерах протяжения и веса.— У кн.: Seminarium Kondakovianum. Прага, 1927, с. 274.

[115] *Худаш М. Л.* Зазнач. праця, с. 141. В пізніших свідченнях *міра* в цьому значенні прирівнювалася на території колишньої Галичини до 30 *цалів* — близько 76 см (Гр., II, 431).

[116] *Ханенко А.* Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. Чернигов, 1864, с. 46.

[117] *Романова Г. Я.* Наименование мер длины в русском языке. М., 1975, с. 118—119.

ливостями людини кинути на певну відстань якийсь предмет: *перестрѣлъ, стрѣленє з лука* — відстань, на яку може пролетіти пущена з лука стріла (вважається, що це відстань, рівна 60—70 м)[118], *як каменемъ... докинути, довержай, як палицею кинуть* та ін. Пор.: Стоитъ замокъ тотъ Черъкаский на горѣ Днепровой, отъ Днѣпра болонемъ *три перестрелы з лука* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 78); Отецъ ігуменъ, не идучы не только на *полстреленя зъ луку,* але й сажней килканадцати, зараз влѣво... повернути хотѣлъ (ЧИОНЛ, 1689, IV, 121); Ближей къ замку, только через ров, где *каменемъ*... можетъ *человѣкъ докинуты,* учиненъ есть валъ (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 92); Варта была... єдна о дру. на два добрѣ *довержаи* (Т., XVIII, 745).

Засвідчуються також назви відрізків шляху, пов'язані із здатністю людини подолати пішки чи певними транспортними засобами якийсь відрізок шляху за певний час: Тамъ же на Суле, уверхъ далей от Войновъского земълею ити *два дни,* а рекою болшъ, уходы (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 101). Одиниця шляху під назвою *день* відома в давньоруській мові, але в ранніх пам'ятках староукраїнської мови не зустрічається. Вживання назв часових понять на позначення відрізків шляху не вийшло за межі народної практики, хоч сама ідея, що лежить в основі такого вживання, використовується в сучасній астрономічній термінології на позначення відстані до далеких небесних тіл (пор. *світловий рік* «відстань, яку проходить промінь світла за один рік»).

Найвідоміші в народнометрологічній практиці назви одиниць визначення шляху з відносною стійкістю вживання і меншим коливанням розмірів — *гони* і *верства (верста),* що зародилися в землеробському середовищі і спорадично вживалися ще в давньоруських пам'ятках з не завжди вираженим метрологічним значенням; на матеріалі староукраїнської мови вони засвідчуються з XVI ст.: [Два апостола шли] до села, которое есть якобы стаянїи шестьдесѧт от Іерслима (або *гоновъ*) (Т., XVI, 563); Поляки... прогнали козаковъ отъ обозу своєго якъ на полтори *гоны* (XVIII, 563); Ґгды... єдну *верству* одошли од... Ієрусалиму (XVI, 217). Первісне вживання цих назв у значенні метрологічних одиниць пов'язане з межами оброблюваної ділянки землі, по досягненні яких необхідно дати відпочинок робочим тваринам, зробити поворот, почистити знаряддя обробітку землі і т. ін. Вихідне значення цих слів — назва дії: *гони* — від *гнати, верства* від *вертѣти* > *верт-та* > *верста* (укр. *верства* пізнішого походження) первісно означало поворот — конкретно «поворот плуга»[119].

З поширенням російської метрологічної системи з кінця XVIII ст. на Україні слово *верства* ввійшло в офіційний ужиток і припинило своє активне функціонування лише з запровадженням

---

[118] *Устюгов Н. В.* Очерк древнерусской метрологии.— Исторические записки, 1946, № 19, с. 305.

[119] *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. М., 1958, т. 1/2, с. 13—15. Пор. аналогічне діал. *вертані* «міра поля від дороги до дороги». Див.: *Шило Г. Ф.* Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957, с. 241.

метричної системи мір. Вживання назви *гони* ніколи не виходило за межі народнометрологічної практики.

Одиниці міри сипких тіл і рідини. У пам'ятках староукраїнської мови XVI—XVIII ст. спостерігається певне кількісне зростання номенклатури одиниць вимірювання об'єму і місткості. Засвідчується вживання ряду назв мір з антропометричною основою, що становлять найдавніший шар метрологічної лексики: *горсть, корхъ* «жменя»: Вдовица... кормила Прор(о)ка Ілію маючи тылко *горсть* муки (Т., XVI, 578); И *корхъ* землѣ не возмешь надъ свои добра (Т. Карт., XVIII). Проте вживання таких мір не виходило за межі побуту.

На матеріалі староукраїнської писемності XVI—XVIII ст. досить послідовно у функції метрологічної назви на позначення одиниці об'єму і місткості простежується слово *мѣра,* а також похідні утворення від нього: *мєръка, мѣрка, полумѣрокъ,* пізніше — *мѣрница* «мірка» (Т. Карт., XVIII). В семантичному зв'язку з метрологічним терміном *мѣрка* стоїть і дієслово *мѣрковати,* що на матеріалі пам'яток досліджуваного періоду засвідчується в значенні «порівнювати, зіставляти» [120]: С вышепоименованными расходами *мѣркуючи* и пробуючи виходить сполнє вся сума (Т. Карт., XVIII). Пор. також *померкованье* «мирова угода», що вживалося як юридичний термін (Горб., 267). Вихід слова *мѣра* за межі метрологічної практики зумовив його утвердження в ряді стійких словосполучень чи похідних утворень загального вживання, наприклад, *без мѣры* «багато» (писаровъ было *без мѣры* — Пал., XVIII, 700); *жадною мѣрою* «ніяк», *в слушной мѣре* «належним чином», *зъ розныхъ мѣръ* «у різних відношеннях, по-різному», *съ тыхъ мѣръ* «тому, через те» (Т. Мат., XVIII, 396); *безмѣрне* «дуже, занадто» (Пал., 1621, 475); *в мѣру* «величиною, завбільшки» (Т. Карт., XVIII).

На грунті української мови в значенні одиниць об'єму і місткості з'являються окремі іншомовні відповідники слова *міра,* зокрема *маца* з похідним *полумацьок* (з н. Metze «міра, гарнець»), *мус* (з н. Maas «міра»): Фалионова пять *мацъ* овса взято (Арх. ЮЗР,к. XVI, 1/III, 88); За 3 *мусовъ* олѣю зл. 10 гр. 3 (АЮЗР, 1633, XI, 394) [121].

З назв бондарського посуду в значенні одиниці місткості продовжували функціонувати *колода, бочка, корець, цеберъ,* регіональне карпатське *бербеница* та ін. Назва *вѣдро,* відома з давньоруської мови, у XVIII ст. закріплюється на означення однієї з основних одиниць виміру сипких тіл і рідин з чітко визначеною місткістю — 12,3 л [122]; метрологічне значення мали і похідні утворення, засвід-

---

[120] Традиційно етимологія укр. *міркувати,* як і споріднених з ним утворень в інших слов'янських мовах (п. miarkować, ч. merčiti, merkovati тощо), що пов'язується з н. merken «спостерігати, стежити» (Пр., I, 526; Mach., 239), потребує коректив.

[121] На думку істориків-метрологів, *маца* вживалася на означення міри збіжжя місткістю 75—115 л, *мус* — на означення міри сипких тіл, олії, меду — місткістю 8,5 л. Див.: *Sochaniewicz K.* Terminologia czerwonoruskich miar nasypnych (zbozowych) w XV i XVI w.— Zapiski Numizmatyczne, 1925, N 2, s. 68.

[122] *Сидоренко О. Ф.* Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К., 1975, с. 47.

чувані з XVII ст.— *вѣдерко, вѣдерце* (Т., XVII, 479), звідки *вѣдерковый шинокъ* «шинок, у якому торгівля провадилась на відра», *вѣдерковое, повѣдерковое* «податок од відра» (XVIII, 479).

У XVI—XVIII ст. засвідчуються метрологічні одиниці, похідні від слова *бочка,* що продовжує вживатися як назва однієї з основних одиниць виміру сипких речовин і рідини: *бочулка* (Т., XVI, 130), *бочалка* (XVII, 129) [123]; активно використовується у цій функції слово *барило* з п. baryła < іт. barile (Ф., I, 126) «бочка місткістю близько 90 л», а також похідні утворення *барилко, барилце* (Т., XVI, 59), що також функціонували, як назви метрологічних одиниць; менш поширеними були назви *анталъ, анталокъ* (з угор. antalag як міра угорського вина), *анкерокъ* (п. ankierek) «дубова бочка місткістю 30—35 л» (Т., XVIII, 24); *бута* (з н. Butte «чан, бочка») «міра вина, що дорівнювала 100 або 200 відрам»: болшихъ *бутъ* шесть доброго вина кримского (XVII, 158) та ін.

Як міра рідини і сипких речовин використовувався також відкритий бондарський посуд різного розміру і форми, назви якого фіксуються протягом XVI—XVIII ст. у значенні метрологічних одиниць: *бодня* (АЖ, 1584, 106); *дежа* «діжка» (Т., XVI 688); *дѣжка, кухва* (ДНМ, 1733, 266); регіональне поширення мало слово *кгелетка* (Зиз. Лекс., 1596, 73), що вживалося як назва молочного посуду і міра зерна. Очевидно, різновидом діжки була і *дойница,* відома з XVII ст. не лише як назва молочного посуду, а й міри зерна: у Кієвѣ жита *дойниця* по пять золотыхъ была (Т., XVII, 761).

Спорадично в окремих північноукраїнських пам'ятках XVI ст. на означення невеликої міри меду засвідчується назва *белець* (очевидно, з ч. kbelec «цебрик»): А въ ведре камени два [меду], а въ камени 7 *бельцов* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 619). В аналогічній функції цю назву пізніше зафіксовано і на матеріалі волинських говірок: три *бельці* меду (Яв., 29).

У функції метрологічних одиниць засвідчуються також окремі назви гончарного посуду: *гарнець, корчага, носатка.* Назва *гарнець,* що генетично зводиться до кореня, відбитого в дієслові *горіти,* в метрологічному значенні засвоєна з п. garniec [124]. Вона відома в народній метрології південно-західного регіону, в окремих пам'ятках XVIII ст. згадується як одна з основних мір місткості на Лівобережжі України; її місткість прирівнювалася до 4 кварт (3,8 л): Вѣдра, *гарнци* кварты... должны бить... праведние, а не фалшивые (Т., 1743, 510). Назва *корчага* з тур. korčak (Mach., 233), що засвідчується на означення гончарного посуду і міри вимірювання (пор. с.-х. *крчаг,* ч. krčah «глечик») ще на матеріалі давньоруської мови, в староукраїнських пам'ятках простежується з XVI ст. у функції міри меду: А ловчому куниця да *корчага* меду (Арх. ЮЗР, 1507, 6/I, 172). На думку деяких дослідників, пізніше в аналогічному

---

123 За пізнішими свідченнями, *бочалка* вміщувала 5 відер (Гр., I, 90).

124 У деяких південно-західних говорах *горнець* засвідчується лише як назва посуду паралельно з *гарнець* у значенні одиниці виміру. Див.: *Верхратський I.* Про говір галицьких лемків. Львів, 1902, с. 405.

значенні вживається слово *носатка* «глек з довгим носком» [125] місткістю на троє і більше відер (Гр., II, 570); пор.: [глековъ] в *носатцѣ* чили в *кадцѣ* 17 есть (Т. Карт., 1724).

В окремих пам'ятках пізнішого періоду у функції метрологічних одиниць засвідчуються також назви скляного посуду: *бутель* (Т., XVIII, 158), *ґаліонокъ* — з англ. gallon «міра рідини, що дорівнювала близько 4,5 л» (636).

Назви ряду мір хмільних напоїв вказують на їх походження від робочих процесів: *варъ, спустъ, перепустъ* «кількість хмільного, одержувана за одневаріння, одну перегонку»: отъ *вару* пива по семи грошей (Т., XVI, 190); По приказу... сотника... я розситилъ одинъ *варъ* (XVIII); *перепустъ горѣлки* (ДНМ, 1714, 68). *Варъ* іноді замінювався назвою *берковець,* який прирівнювався до 10 пудів [126], *спустъ, перепустъ* містили троє відер горілки (Гр., III, 134; IV, 192). Можливо, аналогічним шляхом набула метрологічного значення і назва *стоянець* «кількість вина, призначеного для відстоювання», що зрідка засвідчується в пам'ятках XVIII ст. Остання назва відома в сучасних говорах як назва глечика, в якому ставиться молоко для зсідання [127].

Досить численною групою назв метрологічних одиниць об'єму і місткості є слова числівникового походження, пов'язані з поділом основних мір на 2, 4, 8 і більше частин, хоч реальний зміст їх звичайно залежав від місцевих стандартів: *полумацьокъ, полумѣрокъ, четверть, чвертня* «четверта частина бочки» — 130—140 кг (Т. Мат., XVII, 983), *четверикъ, четвертинникъ, чвертка, осьмачка* та ін. Напр.: Посѣяно ржи тридцать семь *четвертей* и четыре *четверичка* (Суд., XVIII, I, 42); семя ллянова *четвертинныкъ* одинъ (18); *чвертка* жита (Т. Мат., XVIII, 983); овса *осмачка* (531). У новіші часи як метрологічні назви на грунті української мови ці слова не закріпилися.

Семантично однотипним з назвами числівникового походження як назва міри рідини та сипких речовин місткістю близько 1 л (1/4 гарнця) виступає слово *кварта* (з лат. quarta «чверть»): Арендар тутошний... побралъ... горелки *квартъ* двадцать (Арх. ЮЗР, 1583, 6/I, 77). [Соляникомъ]... позволено соль *квартою* албо безмѣном продавати (Т. Карт., 1680). Назва *кварта* зберігається і в сучасному розмовно-побутовому мовленні на означення посуду відповідної місткості.

Назви народних мір об'єму і місткості, що засвідчуються в сучасних говорах і літературній мові, зберігаються переважно на означення бондарського та гончарного посуду — *відро, кадка, цебер, бочка, барило,* регіональне *гелетка, дійниця, носатка, корчага, бутель* тощо. Окремі з назв числівникового походження змінили свою семантику і вживаються на позначення посуду: *четверть,*

---

[125] *Єрофієв І. Н.* До питання про старі українські міри, вагу і грошевий облік.— У кн.: Роботи з метрології. Х., 1927, ч. 2, с. 48—49.

[126] Там же, с. 45.

[127] *Кривчанська М. Ф.* Зазнач. праця, с. 125.

кварта та ін. Частина засвідчуваних на матеріалі пам'яток XVI—XVIII ст. назв, зокрема спеціальних, пізніше втратилася: *анталъ, анталокъ, белець, гарнець* та ін. Вийшли також з активного вжитку і назви з первісним значенням робочих процесів: *варъ, спустъ, перепустъ*.

Назви поземельних мір. Протягом XVI—XVIII ст. в українській народній метрології функціонували назви одиниць визначення площі землі, пов'язані з первісним значенням поселень та земельних володінь, знарядь праці, часових понять, робочих процесів, з назвою виконавця роботи, кількістю висіяного зерна чи зібраного врожаю. Частково у функції визначення площі земельних ділянок виступали також назви числівникового походження, метрологічний зміст яких пов'язувався з більш поширеними основними мірами.

У функції назв одиниць на позначення земельної площі з нечітко вираженим метрологічним змістом у XVI—XVIII ст. продовжують виступати *дворище, жеребій, кгрунт, земля, ланъ, нива* та ін., засвідчувані в пам'ятках попереднього періоду. У XVII—XVIII ст. у значенні земельної міри фіксується ще назва *пляц* з нечітким метрологічним змістом; на думку деяких дослідників,— це земельний наділ у селищі, тобто присадибна земля та город [128]. Для позначення земельної міри і податної одиниці засвідчується назва *соха* (з XVI ст.), про яку в пам'ятках попереднього періоду були лише поодинокі згадки. Пізніше ця назва стала означати 2/5 десятини землі (Гр., IV, 170).

З назвою часових понять пов'язана міра *день земли (поля, роли)*: Сын мой не має жодноє справы до того поля... то єсть в кождой руцѣ по два *днѣ* (Т., 1637, 694). В основі назви лежить поняття кількості землі, яку можна обробити за один день однією упряжкою (одна — дві пари) волів; це приблизно 1600 кв. сажнів — близько 3/4 десятини або 0,75 га (Гр., I, 368). Є свідчення, що в аналогічному значенні у XVIII ст. вживалася і назва *тиждень* [129] на означення ділянки землі, яку можна обробити однією упряжкою волів за один тиждень.

Семантично однотипним з назвою *день земли* утворенням є засвідчувана з XVI ст. в писемних пам'ятках Правобережної України назва *моргъ* (з н. Morgen «ранок»), засвоєна через польську мову, з похідним *моркговати* «ділити землю на дрібніші наділи» — *морги*: Мает панъ Кгабрыель Война тыхъ селъ звыш поименныхъ з людми въ ныхъ оселыми, з ихъ... волокамы, кгрунтами... з *моркгами*, а застѣнками держати (АЮЗР, XVI, I, 227); А не могутъ ли быти прогоненные волоки съ причинъ разных, ино *моркговати* (АЗР, 1557, III, 83). Ця назва (також у формі *морга, мурга*) зберігається в пасивному словнику окремих північних та південно-західних говорів української мови на означення земельної міри площею 0,57 га (Лис., 128).

---

[128] *Ханенко А*. Зазнач. праця, с. 54—55.
[129] Там же, с. 49.

Як складова частина земельної міри *день (земли)* з XVIII ст. відоме *упругъ, опругъ,* в основі якого лежить назва робочого процесу; це площа землі, яку можна виорати за одне запрягання худоби — від годівлі до годівлі, вона дорівнювала 1/4 десятинам (Гр., IV, 348): нива на два *упруги* (Т. Мат., 1752, 937).

Назва робочого процесу, перенесена на оброблювану площу, лежить, очевидно, і в основі міри *волока,* що засвідчується з кінця XV — початку XVI ст. і пізніше як назва оброблюваного поля певної сталої площі: Мѣсто нашо новое Высокое посѣло и на *волоки* роздѣлили (Т., 1502, 298); кгрунту *волокъ* сто (1633, 298). За пізнішими свідченнями, це «земельна міра, що дорівнювала 30 моргам» (Гр., IV, 312), тобто близько 17 гектарам.

З робочим процесом пов'язані і назви *загонъ* «загінка, смуга для оранння» (Гр., II, 26), *гоны* [130], що також вживалися у значенні поземельної міри: повине(н) еи Ива(н) давати на каждый рокъ поля... два *загоны* на жито, *заго(н)* на коно(п)лѣ, *загонъ* на копоусту (АО, 1628, 174); Продалам ниву... на *гоней* двое пану Пилипу (АБ, 1682, 98). Площа земельних ділянок досить часто визначалася також кількістю висіяного насіння — через міри сипких речовин, найчастіше в *бочках,* а також *корцях, четвериках* та ін: поля по(д) *корец* вувьса (АО, 1628, 174).

Серед способів визначення площі необроблюваних ділянок землі, насамперед сіножатей, поряд з засвідчуваними раніше через кількість збираного з них сіна (в *стиртахъ, копахъ, стогахъ, возахъ* та ін.), з XVI ст. стає відомим обчислення площі за працею косаря протягом дня: на десять *косарей...* сеножати моее в каждое лѣто... косити (Арх. ЮЗР, 1577, 1/I 90).

З деякими метрологічними одиницями, зокрема тими, що походять від земельних наділів, володінь *(кгрунт, пляцъ),* пов'язані назви поземельних мір числівникового походження: *чвертка кгрунтику* (Т., XVIII, 649). Одним з найпоширеніших метрологічних термінів у дометричній системі поземельного вимірювання була *десятина:* гречихи *десятин* десят (Т., XVIII, 704). До XVIII ст. це слово не пов'язувалося з земельною мірою, означаючи десяту частину верстви. Згодом набуває значення міри землі в 2400 кв. сажнів (Гр., I, 373).

Таким чином, для переважної більшості назв одиниць визначення земельних площ у XVI—XVIII ст. метрологічні значення були вторинними, тому сучасна українська мова їх не зберегла. Метрологічне значення збереглося лише в словах, що перейшли в пасивний словник сучасної української мови: *упруг, морг (морга, мурга), десятина* та ін.

Одиниці ваги. Протягом XVI—XVIII ст. в активному вжитку закріплюється ряд назв одиниць ваги, що знайшли відбиття в писемних пам'ятках попереднього періоду: *безмѣнъ, пудъ, гривна, фунтъ* тощо. Назва *безмѣнъ,* відома з XV ст. у значенні одиниці ваги,

---

[130] *Винник В. О.* Зазнач. праця, с. 43—46.

в пам'ятках XVI—XVIII ст. фіксується переважно у значенні пристрою для зважування, хоч зрідка простежується і як назва одиниці ваги. Семантично однотипна з нею назва *кантаръ* зберігає на цей час тільки значення пристрою для зважування: Дани з нихъ приходить... 2 *безмены* меду (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 638); Штобъ купци и торговіе люди товаровъ своихъ.. нѣгде *кантарами* и *безмѣнами* не вѣсили (Т., 1698, 73). В цьому значенні вони відомі і в сучасній народнометрологічній практиці (СУМ, I, 134; V, 89).

Розширення торговельних зв'язків українських земель з країнами Заходу і Сходу, зокрема з країнами басейну Балтійського моря, відновлює у вжитку відоме з давньоруської мови запозичення *берковъскъ, берковець* (походить від шведського міста Bjerko — Br., 23); відоме також похідне *полуберковескъ* (Т., XVI, 178); термін *берковець* уживався переважно на означення одиниці ваги прядива — близько 10 пудів. До запозичень досліджуваного періоду належить назва *лаштъ* — міра ваги в 120 пудів (від н. Last «тягар, вантаж», пор. *баласт* — Пр., I, 436). Одиниці ваги під цими назвами використовувалися в оптовій торгівлі: Отдана моя пенка въ важницю, которой зважено 7 *берковцев* (Т., XVIII, 178); Куповати и продавати только подъ тою мѣрою... воски штукою або по *полберковеску*... попелъ и смолу *лаштомъ* (АЮЗР, 1551, I, 136); Купилъ... жита пятьдесятъ *лаштовъ,* а в *лаштѣ* по пятнадцати корцовъ великихъ Тыкотинскыхъ (Т., Карт., 1526).

На означення одиниці ваги товарів, що надходили з країн Близького Сходу, у XVIII ст. засвідчується назва *око* (з тур. *окка,* джерелом якого в свою чергу є арабська метрологічна система [131]): З Нѣжина для пана привезено тютюну турецкого 5 *окъ* (М., 1724, I, 73). Назва з цим значенням відома у говорах сучасної української мови (СУМ, V, 672). В окремих пам'ятках спорадично зустрічаються також назви одиниць ваги східного походження: *батманъ, барминъ:* В тулубъ еденъ 10 и болшъ *батмановъ* вмѣщается, а *батман* шаховъ 14, а гилянскій 14 *фунтовъ* содержитъ въ себѣ (Т., XVIII, 61); Нафти бакѣнской *барминъ* продавался по 7 гривенъ (59).

У перекладних творах спостерігається вживання окремих іншомовних назв, що не ввійшли в систему одиниць ваги, які функціонували на українських землях: *талантъ* (з гр. ταλαντον, букв. терези), *либра* (з лат. libra «фунт»), *литра* (з гр. λίτρα), що звичайно прирівнювалися до одного з видів фунта (Горб., 195).

Назви *центнаръ, цетнаръ, центнеръ* (з лат. centnarius «сотий» з centum «сто») спершу вживалися як одиниця кількості при продажу переважно металевих виробів: желѣзо, олово, мѣдь, цын, мосендз и иншіе речи таковскіе *центаровые* (АЮЗР, 1551, I, 136). Пізніше вони стали вживатися на означення одиниці ваги в сто фунтів. При називанні міри в 100 кг (форма *центнер*) ця назва закріпилася в сучасному вжитку на означення однієї з одиниць метричної системи ваги.

---

[131] *Беляев Н. Т.* Зазнач. праця, с. 280.

Засвідчується ряд назв основних, найбільш уживаних одиниць ваги, зокрема *фунта.* Як фракції *фунта* з XVIII ст. серед назв числівникового походження відомі передусім *чвертка* і *осмуха,* що відповідно означали 1/4 і 1/8 частини фунта: Вѣсу три *фунта* съ *чверткою* и *осмухою, Полъчвертки фунта* муки (Т. Карт., XVIII). У значенні однієї з найдрібніших фракцій фунта (1/32) засвідчується назва *лоть (луть)* — з н. Loth «свинцевий важок». У пам'ятках староукраїнської мови *лоть (луть)* звичайно простежується на означення ваги тих речовин, які зважувалися невеликими і відносно точними дозами — кави, перцю та ін.,— а також на означення ваги невеликої кількості благородних металів: [Сребро] важило *лотовъ* полтора (Арх. ЮЗР, 1612, 1/IX, 361); Возьми солѣ четыри *лута* або двѣ горстки маліе (Кн., 1788, 63); Мониста доброго коралового *лотов* двадцят два (ДНМ, 1720, 118).

В окремих пам'ятках XVI ст. простежується відображення давньої примітивної народнометрологічної практики визначення ваги предметів, речовин через фізичні можливості людини, що звичайно виражається описово: Свинцу пять штукъ, а каждая з них особно *человѣкомъ двумъ у знимокъ,* особно штука *у знимокъ человеку одною рукою* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 594); Бляхъ старыхъ свинцовыхъ у *знимокъ* тежъ *отъ земъли молодцу дужому* (94) та ін.

Більшість назв одиниць ваги та вагових пристроїв, засвідчуваних у пам'ятках XVI—XVIII ст., зберігається в пасивному словнику сучасної української мови чи окремих її говорів — *фунт, пуд, око, безмін, талант, лібра.* Назва *берковець* відома ще на початку XX ст. у значенні одиниці ваги, якою користувалися купці-оптовики в торгівлі зерновим хлібом. Термін *лашт* у формі *ласт* відомий у сучасній українській мові як вторинне запозичення на означення одиниці корабельного вантажу (СУМ, IV, 451). У спеціальному вжитку функціонує також назва *лот.* Назва *центнер* належить до термінології метричної системи мір і ваги.

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

§ 56. Суспільно-політична лексика. У другій половині XVI й особливо на початку XVII ст. з ростом магнатського землеволодіння відбувалося дальше розорення дрібних господарств, хижацьке захоплення земель супроводжується використанням найманої праці і посиленим закріпаченням селянської бідноти. Юридичне закріплення панщини було оформлене у відомих кодексах шляхетського права, що вступили в силу у зв'язку із реформами XVI ст., проведеними згідно з королівськими указами. Постійні набіги на українські землі турецьких і татарських загарбників, наступ на соціальні й національні права українського народу з боку шляхетської Польщі та Ватікану, зрада кровних інтересів народних мас місцевою шляхтою, яка прийняла унію, спричинилися до тяжкого гніту, розорення, спустошення краю. На захист прав народу, рідної землі піднімається козацтво. Всі ці важливі події відбилися у соціальному словнику.

Протягом XVI ст. за привілейованою верхівкою, родовитим панством закріплюється слово *шляхта* (АЮЗР, 1551, III, 26), за нижчими соціальними станами — *простые люди* (Арх. ЮЗР, 1583, 8/V, 235), *народ простий* (1596, 3/I, 124). Це словосполучення згодом замінювалося (частіше у книжній мові) однослівною назвою *посполь-ство,* відомою ще в XIV—XV ст. у широкому значенні «загал, суспільство, народ» (ССУМ, II, 205): ...знатнѣйшихъ людей и козаковъ выгубити и выкоренити, а самымъ *поспольством,* альбо *посполитым народомъ* нашимъ завладѣвши, не только въ ярмо невольничое ихъ запрягти, но... и... в... унію (АЗР, 1648, V, 80). Дещо активізується у книжних стилях давньоруське слово *чернь,* яке теж потребувало пояснення: *чернь,* яко *простые люде* (ЛСам., XVII, 51), *чернь, албо голота* (ЛВел., 1720, I, 331). Загальне поняття «соціальна верства, соціальний стан» передається з середини XVII ст. словом *станъ,* при спорадично уживаному *званіе: станъ шляхецкий* (Арх. ЮЗР, 1630, 3/I, 302); *козацький станъ, мужицкий станъ* (ЖК, 1722, 12 зв.); *козачого* ли *мужичого званія* (Мот., 1752, 73).

Зміна становища бояр у Польсько-Литовській державі, що стали прирівнюватись до *слугъ* (*городовыхъ, замковыхъ* — Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 89, 617), знайшла відбиття і в паралельно вживаних синонімічних назвах номенклатурних одиниць. Напр.: *слуги путные, бояри путные* (1568, 8/V, 176); *бояри церковные* (1580, 1/I, 121). На поступове зрівняння у правах бояр та слуг вказує нова назва *служ-ка,* уживана на означення посильних бояр, що розносили листи, пошту і т. ін.: *Служокъ* съ таких же бояръ... обирати... при каждомъ замку и дворѣ... которых служба будетъ ѣздити зъ листы нашими до дворовъ тому врядови прилеглыхъ (АЮЗР, 1554, III, 72). У XVII ст. слово *служка* набуло принизливого, переносного значення «прислужник» (*Служка...* и пяница Чаплинскій — ЛВел., 1648, I, 39).

У зв'язку з реорганізацією органів територіального управління на захоплених шляхетською Польщею українських землях слово *воєвода* з XVI ст. починає означати не тільки воєначальника міста, а й вищого адміністративного урядника, що стоїть на чолі великого територіального округу — *воєводства: воевода* Кіевскій (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 249), *воеводство* (Киевское и Подольское) (1570, 8/V, 148). У другій половині XVI ст. поширюються назви урядників, які здійснювали *волочну помѣру* (АЮЗР, 1551, III, 31) на українських землях: *ревизоръ* (від лат. revīso «знову навідувати, оглядати») — вищий королівський урядовець, що контролював роздачу земель у повітах, чинив суд, стежив за королівськими доходами і т. д. (Арх. ЮЗР, 1547, 7/V, 281); *помѣрчий* «старший уповноважений інструктор у справах поміри» (АЮЗР, 1557, III, 85); *мѣрникъ* «землемір» (87).

Загальним назвам *богатий* (Пам., 1624, I, 49), *богачъ* (Т., XVII, 169) протиставляються довгі ряди синонімів, що означають *бѣднихъ, убогихъ, бездолниковъ* (69). Семантика цих живомовних назв мотивується значенням основи; пор. ще: *огородникъ* (АЮЗР, 1557, III,

77) — малоземельний селянин, що мав здебільшого лише город; *коморникъ* (77): Се́лникъ... хлопъ, албо *комо́рникъ* (Бер. Лекс., 1627, 113) — бездомний селянин, міщанин, що наймав комору чи інше приміщення у заможних; *подсусѣдокъ* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 609) — той, хто не мав ні двора, ні землі, заробітчанин, що поселявся в чужому дворі; *нужникъ* (В., XVII, 345) — бідняк, що завжди має нужду в чому-небудь; *неборакъ* (ВУР, 1644, I, 390); *небожа* (В., XVI, 77) — бідняк, бідолаха; назви з прозорою етимологією: *бѣдникъ* (Т., XVII, 169); *сиромаха* (В., XVI, 32); *бездомокъ* (Т., XVII, 69); *бурлака* (XVIII, 156) — безземельна і безхатня людина, найманий робітник; *волоцюга* (Т., XVI—XVIII, 301); *вырванець* (XVI, 439) — голодранець; *голякъ* (Арх. ЮЗР, XVI, 1/VII, 19); *голота* (Т., 1565, 556; ЛСам., XVII, 100); *наймитъ* (ПЄ, XVI, 59); *вѣчний старець* (АЗР, 1677, V, 151); *прошакъ* (В., XVI, 48); *жебракъ* (п. żebrak — Т., XVI, 911) та ін.

Загальні збори населення общини, як і сама сільська община, звалися *громада* (Арх. ЮЗР, 1649, 3/IV, 193; Ст. к., 1690, 4; Х., 1733, 101).

Документи XVII—XVIII ст. засвідчують поширені слова-синоніми на означення поняття «визиск, експлуатація»: *кривда албо бѣда* (ЛСам., XVII, 30); *здирства* (АЗР, 1648, V, 89); *здирства людскіе* (ХТ, 1753, 193); *утиски* (ДК, 1731, II, 585). Уже з другої половини XVI, особливо в кінці XVI — на початку XVII ст., в актах зустрічається велика кількість назв виступів непокірних, передусім козацтва: *бунтованьє, збуреньє* (о *бунтованью* и *збуренью* Черкасцовъ и Каневцовъ напротивъ старосты тамошнего пана Василья Тишкевича — Арх. ЮЗР, 1537, 3/I, 3); згодом витіснене назвою *бунтъ* «повстання» (1599, 1/XI, 66; АЗР, 1648, V, 89; від н. Bund «спілка» через п. bunt). В устах шляхти останнє замінювалось словом *своєволя* (Арх. ЮЗР, 1596, 3/I, 131) чи *своєволя козацкая, сваволя козацкая* (1649, 3/IV, 89, 176) та спеціальною назвою *козачсчизна* (176), коли йшлося про національно-визвольну війну українського народу. Від слова *бунтъ* засвідчені назви дій — *бунтовати* (Т., XVI, 153), *бунтоватися* (1590, 153) та ін., які вказують на його поширення в літературній мові. Серед синонімічних назв людей, що чинили соціальний протест, найбільш поширеними з кінця XVI ст. стають слова *своволникъ* (Арх. ЮЗР, 1593, 3/I, 50); *бунтовникъ* (Т., 1590, 154); *кгвалтовникъ* (похідне від *кгвалтъ* < п. gwalt з н. Gewalt «влада, насильство») — заколотник, бунтівник (Arch. xx. S., 1554, IV, 163); *противникъ* (Х., 1743, 219). Факультативними синонімами до них виступають більш конкретні назви, що мають експресивно-оцінне значення: *мішанецъ* «той, що робить замішання» (Т. Карт., XVII); *збуритель* «підбурювач» (В., XVI, 202); *рѣзунъ* (Т. Мат., XVII—XVIII, 794 зв.); *утѣкачъ* (М., 1723, I, 26).

З *игомъ, ярмомъ подданскимъ* (АЗР, 1648, V, 84), *недолею* (Т. Мат., XVII, 442), *униею* (Арх. ЮЗР, 1668, 2/VI, 374) не змирилися усі ті, що *покозачѣли* (ЛВел., 1720, IV, 76), *покозачились:* будучи мужиками *покозачились* (ЛГр., XVII, 102). Слово *козакъ* (тюрк.:

козак — вільна людина — Br., 262) на означення незалежних поселенців, що займалися мисливством та іншими промислами в малолюдних місцевостях Південної Київщини та Східного Поділля, згадується за розвідками істориків уже в актах XV ст.[132] У 40-х роках XVI ст. козацтво відоме як *козаки* (Арх. ЮЗР, 1541, 8/V, 32). Від слова *козакъ* досить рано утворився прикметник, на що вказує прислівник *по-козацьку* «козацьким строєм» (1565, 7/I, 214). У 80—90-і роки XVI ст. акти широко відображають синонімічні назви *козакъ запорожский* (1585, 3/I, 16), *козакъ низовый* (1593, 58), яким відповідає виявлене в пізніших джерелах також *козакъ сѣчовий* (1750, 3/III, 524). В основу прикметників лягли конкретні назви територій з відповідними укріпленнями, що стали осередком козацтва: *Запороги* (1596, 3/II, 131) чи *Запорожжя* (ВУР, 1630, I, 87); *Низъ* (АПГУ, 1665, I, 14) — нижня частина Дніпра, *Сѣчъ* (ЛВел., 1720, III, 174) чи *Запорозька Сѣчъ* (33; Пр. ПС, 1748, I, 75 зв.), уживане в документах XVI—XVII ст. уже в значенні «осередок, організація українського козацтва, що склалася в пониззі Дніпра», поруч із вихідним «територія з укріпленнями, заставами на Запоріжжі, де оселилося козацтво». З 20-х років XVII ст. поширюється однослівна назва *запорожецъ* (Тіт., 1622, 39; ЛСам., 1693, 182). Особливістю розвитку лексики, що вказує на суспільно-політичний устрій у Запорізькій Січі, є перенесення відомих раніше військових назв у нову, соціальну сферу вжитку, а також розвиток похідних утворень на цьому грунті: *кошъ* (тат. kosz — Br., 260) — табір, Січ (ЛВел., 1720, I, 33; АЮЗР, 1657, VII, 184); *майданъ Сѣчовій* (тур. mejdan «площа» < перс.— Br., 318) — публічна площа для загальних зборів козацтва; рада (вдарено въ котли на *раду*... тѣсенъ былъ *майданъ* Сѣчовій...— ЛВел., 1720, I, 51); *войсковая рада* (ЛГр., XVII, 157) — загальні збори козаків, найвищий орган управління в Січі; пізніше у значенні «дорадчий орган у гетьмана, збори старшини» вживається сполучення *енералная рада* (АЗР, 1669, VIII, 231); *товариство* — козацька община, посвячені в *товариші* молоді козаки (Олиферь Остаповичъ Голубъ Гетманъ зо всѣмъ *товариствомъ* войска Его Королевской милости Запорозского — Арх. ЮЗР, 1622, 3/I, 268); *скарбъ войсковий* (АЮЗР, 1671, IX, 415; АБ, 1683, 95); зрідка *скарбниця войсковая* (ЛВел., 1720, I, 51) — адміністративна установа, яка відала коштами, казна; місце, де будували човни, кували зброю; *кошевой атаманъ* (АЮЗР, 1674, XI, 402); *атаманъ кошовий* (СА, 1692, 260) чи *кошовий* (ЛГр., XVII, 202; ЛВел., 1720, I, 51) — виборна особа, наділена найвищою військовою, адміністративною та судовою владою на Січі; *писаръ сѣчовій* (ЛВел., 1720, I, 150) — виборна особа, що відала канцелярією, дипломатичними та господарсько-економічними справами коша; *атаманъ курѣнний* (АБ, 1677, 89; 1682, 93) — виборна особа, що відала військово-господарськими справами куреня; *старшина* (АЗР, 1652, V, 88) —

[132] *Каманин И.* К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого. К., 1894, с. 6; *Нудже вский М.* Опыт военно-исторического изследованія о казачестве. Житомир, 1897, вып. 1, с. 18.

керівна верхівка у запорізькому війську, якій протиставляється *товариство,* а згодом взагалі *чернь* (*старшинѣ и чернѣ* — АЗР, 1655, V, 95); *паланка* (очевидно, від лат. phalanx, phalangis «військовий загін, натовп») — адміністративно-територіальний округ у запорізьких козаків (ЛВел, 1720, III, 218); *зѣмовникъ* (Пр. ПС, 1752, II, 356) — козацький хутір, де зимували запорожці у мирний час.

У ході визвольної війни народу під керівництвом Б. Хмельницького формуються елементи української національної державності, що знайшли своє закріплення після возз'єднання з Росією в 1654 р. Більшість військових термінів одержують в цей період ніби подвійне семантичне навантаження у зв'язку з переходом їх і до суспільної сфери. Пор. назви територіальних і водночас закріплених за ними військових одиниць: *полкъ* Полтавский (АПГУ, 1675, III, 47), *сотня* Бориспольская (АБ, 1677, 89); назви правителів територіальних одиниць і водночас воєначальників: *гетманъ* (Собѣ *гетмана* выбрали — ЛСам., XVII, 53), *полковникъ* Переясловский (АЮЗР, 1665, VI, 63), *сотникъ* Конотопский (Мот., 1681, 1); назви військових атрибутів як символів влади взагалі: *булава* (ЛСам., XVII, 12) — знак гетьманської влади; *бунчукъ* (тур. bunčuk) —гетьманський знак, що являє собою древко з кінським хвостом як символ вищої військової влади (СА, 1732, 277); *короговъ* (ДНМ, 1732, 257) або *знамя* (АЮЗР, 1669, IX, 43); *шестоперъ* (1673, XI, 124) чи *пѣрначъ* (ЛВел., 1720, III, 21; ДК, 1731, 512) — жезл у вигляді перистої булави як символ влади полковника; *значокъ* (АЗР, 1690, V, 236) — полковий прапор. При цьому відбувається творення значної кількості складних термінів із прикметником *генералний* на позначення керівної урядової верхівки та центральних органів, інституцій: *старшина енералная* (ЛГр., XVII, 128; М., 1723, I, 41); *старшина генеральная* (СА, 1739, 79); *писаръ генералный* (АЮЗР, 1672, IX, 732) — перший радник гетьмана в дипломатичних справах, керівник канцелярії; *енералная войсковая канцелярія* (ЛСам., 1692, 182); *обозний генералний* (АЮЗР, 1671, IX, 415); *обозний войсковий генералний* (Мот., 1751, 57) — перший радник гетьмана в адміністративно-військовій справі, начальник обозу козацького війська; *судя енералний* — радник гетьмана в судових справах, який очолював *судъ войсковый енералний* чи *войсковий генералний судъ; генералний ясаулъ* (АЮЗР, 1674, XI, 484) чи *асаулъ войсковий генералний* (Мот., 1751, 57) — гетьманський ад'ютант, інспектор військової справи; *хорунжій войсковий енералний* (СА, 1688, 39) — гетьманський радник, хранитель військового прапора (корогви); *бунчучний войсковий енералний* (1722, 205) чи *бунчюжний войсковий генералний* (в царському указі — АЮЗР, 1677, XIII, 55) — гетьманський радник, хранитель бунчука; *генералний малоросѣйскій подскарбій* (АП, 1733, 371) — радник гетьмана у справах землеволодіння та фінансів, завідувач військовою казною (скарбом). Прикметники, похідні від слів *полк* і *сотня,* означають відповідні чини та органи управління середньої і нижчої адміністративно-військової організації. Пор.: *старшина полковая* (ЛГр., XVII, 128; ДНМ, 1728, 186) і *старшина сотенная*

(А, 1728, 34 зв.), якій протиставляється *рядовое товариство* (АЗР, 1685, V, 183) або взагалі *товариство войсковое* (СА, 1673, 265); *полковая канцелярія* (Мот., 1738, 34); *канцелярія сотенная* (Х., 1743, 216); *писаръ полковий* (АБ, 1683, 95); *писар сотенний* (ДНМ, 1725, 162); *хоружий полковий* (1719, 108); *хоружій сотенній* (1714, 65); *обозний полковий* (Мот., 1702, 15; А, 1728, 22); *асаулъ полковий* (СА, 1677, 24); *асаулъ сотеній* (ДНМ, 1754, 330); *судя полковий, полковий судъ, сотенний судъ, знатний товаришъ бунчуковий* (СА, 1724, 45) чи просто — *бунчуковій товаришъ* (ДК, 1727, I, 107) — представник багатої верхівки в полку, що не підлягав полковій адміністрації, оскільки перебував під протекцією гетьмана (від назви регалії — *бунчука*). Особа нижчого рангу, якій наказано тимчасово виконувати обов'язки вищого урядника, означується прикметником *наказний* (*гетманъ наказний* — ЛСам., XVII, 57; АЮЗР, 1665, XI, 63); *наказний полковникъ* — АЮЗР, 1658, IV, 16; *сотникъ наказний* — 1674, XI, 416), при цьому повноправний урядник іменується як *цѣлий* (*цѣлий полковникъ* — М., 1721, I, 11, та ін.). Від слова *канцелярѣя* (п. kancelarja < лат. cancellarius — Br., 216) у XVIII ст. засвідчене похідне утворення *канцеляристъ войсковый* (ХТ, 1719, 163). Від слова *уряд* (*гетманский уряд* — А, 1728, 12; *сотницкий урядъ* — ДК, 1731, II, 493 зв.), що співвідноситься із менш уживаним *санъ* (ЛГр., XVII, 155) і рідковживаним *чинъ* (М., 1740, IV, 344), уживається субстантивована назва *урядовіє* — представники старшини в органах міського управління (ДНМ, 1719, 107); пор. також: *ратушна старшина* (ДК, 1727, I, 191). З обиранням гетьмана та урядників пов'язується використання дієслів *обирати* (ЛСам., 1671, 111), *выбрати* (53), *поставить* і, навпаки, *скинуть* (М., 1724, I, 88).

Поняття «прийняти рішення, ухвалити» передається словом *постановити* (все войско на Кошу въ радѣ *постановили*...— АЮЗР, 1674, XI, 419), а обнародування важливих указів (оголошення — усні, письмові) — словами *опублѣковати* (ДК, 1727, I, 43 зв.), *опублѣкація* (1728, 326 зв.), що мають зв'язок із вихідним *публика* (лат. pūblicus — всенародний, громадський). Слово *публиковати* означало також публічний осуд когось (Т. Мат., 745 зв.).

З військової до адміністративно-ділової сфери переходить також слово *служба:* ...они... о(т) *слу(ж)бы* канцелярійской о(т)лучени буду(т) (А, 1728, 60). Ряд назв актів уживається із новими означеннями, що засвідчують розширення їх сфери прикладання, як-от: *лист открытый* (Выданъ *листъ открытый* Григорію Галенковскому до Войта Прилуцкого — ЖХ, 1722, 27) — офіційний лист; *похвалная грамота* (ЛВел., 1720, I, 385) — грамота патріарша, що славить військо козацьке за подвиги та ін. Замість слова *листъ* у кінці XVII — першій половині XVIII ст. серед назв урядових паперів поширюється російський термін *указъ:* На которую челобитную прийшолъ *указъ* от ихъ царскихъ величествъ (ЛСам., 1687, 168). У значенні, близькому до етимологічного, вживаються терміни *інструкція* (лат. instrūctio «вказівка, настанова») та *резолюція* (лат.

resolūtio «дозвіл»): *інструкцію ему въ* 5 пунктах послалемъ (М., 1724, I, 96); *Резолюцію* на часть пунктовъ въ доношеніи моемъ вираженнихъ, чинили правители (М., 1723, I, 32).

В другій половині XVII — першій половині XVIII ст. після воз'єднання України з Росією значного розвитку набуває дипломатична лексика. У староукраїнських пам'ятках фіксуються нові назви російських урядовців, що діяли у містах, назви нових установ та центральних органів державного управління Росії, влада яких поширювалася на Україну: *бояринъ* (ЛВел., 1720, I, 406); *воєвода* кіевскій (АЮЗР, 1665, VI, 52); *прикажчики вмѣсто подстаростыхъ* (ЛСам., 1666, 91); *посольский приказъ* (Арх. ЮЗР, 1686, 7/I, 518); *малоросійский приказъ* (АЮЗР, 1672, IX, 691) чи точніше: *приказъ Малія Росіи* (ЛВел., 1720, I, 189); киевская *приказная изба* (АЮЗР, 1686, I, 532); *поддячій* (1672, IX, 691); *столникъ* (1658, XV, 159); *думний дворанинъ* (АЗР, 1682, V, 170) та ін.

Документи другої половини XVII ст. містять чимало назв дипломатичних представників татарського ханства і турецької держави (*салтанъ, мурза, паша, ганъ* «ханъ», *ага, бей* і т. ін.). Крім давньої загальної назви *посолъ,* що диференціюється новими термінологічними означеннями,— *посолъ великий* (ЛСам., 1720, 183), *полномощный посолъ* (Х., 1742, 135), *нарочний посолъ* (ЛВел., 1648, I, 32), в українській мові вживається похідна назва *посланецъ* (*нарочний посланецъ* — АЮЗР, 1675, XII, 246), що відповідає рос. *посланникъ.* Із давньою назвою *гонецъ* (Т., XVII, 168) на означення особи, яка перевозить дипломатичні папери, співвідноситься нове запозичення — *куріеръ* (фр. courrier «гонець»): *Куріеръ* зъ Пѣтербурху... указъ привезлъ (М., 1725, I, 204). Уповноважений представник, довірений посланець від старшини, що виїжджає у загальнонародних інтересах до царського двору, зветься *депутатъ* (лат. deputātus — визначений), а ціла делегація — *депутація* (п. deputacja, фр. députation): Отклонились генералу наши *депутаты* (Х., 1742, 132); писали до старшини генералной и до протчихъ о *депутаціи* (1745, 247).

Поняття «помічники; супровідні особи; почет» передається у кінці XVII — першій половині XVIII ст. словом *ассистенція* (лат. assisto — бути поруч, допомагати), поширеним раніше у сфері церковного побуту; пор. також: *ассистентъ* (лат. assistens, assistentis «помічник, супровідна особа»): Сегодня поехал я з князями и их *ассистентами* в Воргол (М., 1736, IV, 98). На означення почесної охорони уживається слово *конвой* (голл. convooi, фр. convoi): абы сте зъ своихъ полковъ выбравши товариства гожого, на конѣхъ добрыхъ... имъ въ *Конвой* придали (АЗР, XVII, V, 134). Часто його заступає відповідник *провожаті* (АЮЗР, 1673, XI, 221; ДК, 1730, II, 388 зв.), зрідка — одинична назва такого уповноваженого *кондукторъ* (лат. conductor), що виявляється у мові книжників (М., 1726, II, 108). Із нейтрального словника в дипломатичний переміщається книжне слово *авдієнція* (лат. audientia «слухання» — через фр. audience, рос. *аудиенция*) — офіційний прийом у високопоставленої особи,

прийом главою держави дипломатичного представника: Оные посланци имѣли *авдієнцію* у государя въ дворцѣ (Х., 1727, 4). Розширює сферу вжитку юридичний термін *сторона,* який переміщається спочатку в соціальну сферу, означаючи осіб, велике соціальне угруповання, яке протиставляється іншому, а згодом уживається стосовно представників держав, що ведуть переговори. Пор.: И такъ *сторона* Семкова мусѣла уступити до табору своего, а *сторона* Бруховецкого на столецъ всадили Бруховецкого (ЛСам., XVII, 79).

У спільному руслі з іншими європейськими мовами формується розряд лексики на означення дипломатичних угод між державами і прийнятих зобов'язань. Поруч із давнім загальновживаним терміном *договоръ* (Андрусовский *договоръ* — ЛВел., 1720, II, 329) з другої половини XVII ст. поширюється інтернаціональне слово *пактъ* (від лат. pactum «договір»), що пояснюється в актах глосою *договоръ* (1720, IV, 96) і часто співвідноситься у значенні «умови, пункти договору» із новим запозиченням з російської мови *статья:* Наготовленіе того союзу *пакта* (ЛВел., 1720, I, 172, 176); И знову рада была в Глуховѣ, на которой князь Ромодановскій былъ и *стати* новіе постановили (ЛСам., XVII, 103). З XVIII ст. поняття «умови договору» передається міжнародним терміном *кондиція* (від лат. condītio — умова, угода; пор. рос. *кондиция,* 1771 — ССРЛЯ, V, 1282; фр. condition, іт. condizione — Соц, 1784, I, 237): Отправлялось молебствіе за состоявшееся примиреніе Персѣи зъ Россійским государством, а на якихъ *кондиціяхъ* имѣетъ впредь быть публиковано (М., 1732, III, 202). Раніше це слово вживалось в загальному, побутовому значенні «угода, домовленість» (між правлячою особою і підлеглим і т. ін.): отпущени зъ гармати подъ *кондицією* (1729, II, 100). Поняття «міжнародна угода, договір» передається на початку XVIII ст. терміном *трактатъ* (від лат. tractātus «обговорення, розгляд»; пор. рос. *трактатъ* з глосою *договоръ* — Норд., 1782, II, 803), що виступає в супроводі характерного означення: *мирній трактатъ* (М., 1726, II, 91); див. також: *трактатъ мирний* (1725, I, 188); *мирний договоръ* (ЛВел., 1720, I, 504). Затвердження міжнародної угоди органами держави передається з XVII ст. терміном ратифѣкацѣя (фр. ratification): Ездилъ я въ городъ до гетманского двора... где видѣлъ я трактатъ чили *ратифѣкацѣю* пришлого 1732 году въ генварѣ мѣсяцѣ... вѣчного мира зъ Персѣею (М., 1733, III, 264).

У ході національно-визвольної війни, а також після возз'єднання України з Росією активізується в ужитку, набуваючи нового громадського звучання, слово *отчизна: отчизну* нашу расторгненую Украину привелъ подъ единого монарху (АЗР, 1676, V, 140). Із словом *отчизна* починає співвідноситися маловживане в цьому значенні слово *батковщина* (АБ, 1663, 69) чи *баткѣвщина* (Т., XVIII, 61). Синонімом до цих слів виступає словосполучення *край нашъ* (АЗР, 1676, V, 140).

Виявом протесту українського народу проти соціального гноблення став у XVIII ст. гайдамацький рух, у зв'язку з чим акти за-

свідчують виникнення ряду нових слів, як-от: *дейнека* (ЛВел., 1720, І, 328) або *гайдамака* — повстанець проти польської шляхти й українських феодалів (Пойманы в городѣ Прилукѣ... три чоловѣка *гайдамак*...—Т., 1752, 501), *дейнещина* — період руху *дейнеків, гайдамаків* чи *гайдамаччина,250лизнякивщина: Зализнякивщина,* то есть *гайдамаччина* была на Вкраини (1768, 501). Походження слова *гайдамака* (тур. haidamak «гнати» — 501), яке у польської шляхти означало передусім розбійника, грабіжника, учені пов'язують із вихідною назвою *гайдай* «погонич»: Иванъ былъ *гайдаемъ* при Андрущенку й ходилъ за *гайдая съ* волами (Т., XVIII, 501).

У мемуарах, літописах XVIII ст. стає уживаним слово *партизантъ* чи *партизанъ* (фр. partizan) — прибічник певного угруповання, партії: противъ Виговского и *партизантовъ* его полковниковъ (ЛВел., 1720, І, 328); король Станѣславъ... зъ Варшави ушолъ зъ своими *партизанами* въ Gданск (М., 1733, III, 334). Спільнокореневa назва *партія* (лат. pars, -tis) передає загальне значення, близьке до етимологічного «частина, угруповання (війська)»: зъ *партіею* войска Полского рушилъ подъ Торунь (ЛВел., 1720, І, 347).

§ 57. Соціально-економічна лексика. У складі цієї семантичної групи помітне розширення номенклатури грошових поборів, податків та повинностей у зв'язку із зміцненням товарно-грошових відносин, посиленням визиску народних мас як з боку польської шляхти, так і місцевого панства. Більшість цих назв сформувалися на живій народній основі за допомогою характерних (успадкованих з XIV—XV ст.) структурно-типологічних моделей.

Як і в попередній період, назви грошових оплат являють собою субстантивовані прикметникові форми на **-оє**, в той час як назви іншого роду податків та повинностей — це здебільшого іменникові форми на **-щина**. Пор. назви грошових поборів, відомі за джерелами XVI ст.: *осадное* (АЮЗР, 1529, II, 196) — плата за поселення на новій землі; *отходное* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/І, 609) — плата за відхід на постійне проживання в іншу місцевість; *побережное* (1551, 8/V, 69) — плата за право користування узбережжями річок і т. ін.; *сокольничое* (1532, 7/VI, 629) — плата за використання соколиних урочищ; мисливство; *шляховое* (1552, 7/I, 602) — плата старості за привласнення приблудного коня чи вола; *воротное* (АЮЗР, 1516, І, 55) — податок на утримання воротарів (воротних) замку; *торговое* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/І, 622) — плата за право продажу на певному ринку продуктів, товарів; *померное* (619) чи *помѣрное* (АЮЗР, 1557, III, 83), *помирное* (Арх. ЮЗР, 1633, 7/І, 233) — плата від міри збіжжя в зерні; *завозное* (АЮЗР, 1589, І, 229) або *отвозное* (230) — податок за кожен віз, що стояв на ярмарку; *викотное* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/І, 630) — плата за викочену з воза бочку для продажу; *чоповое* (АЮЗР, 1589, І, 224) — винокурна плата від чопа (бочки); *гребелное* (Арх. ЮЗР, 1568, 8/VI, 222) — плата за переїзд греблі; *пишчое* (1552, 7/І, 619) — плата писареві; *записное* (АЮЗР, 1557, III, 83) — плата за перепис під час волочної поміри; *поборное* (1529, II, 197)

чи *бирчоє* (АЗР, 1590, IV, 130) — плата на збирача податків *(бирчого)*. За джерелами XVII ст.: *ведерковое* (Мот., 1692, 202) — оплата від відерка сипких товарів; *колодное* (1692, 202) — плата від колоди меду; *очковое* (ЛГр., XVII, 30) — плата від «очка» (отвора вулика), якщо не вистачало до норми — десяти вуликів, з яких збиралася медова десятина, та ін.; за джерелами XVIII ст.: *ярмарковое* (М., 1727, II, 175) — торгове мито на ярмарку; *скотное* (ДК, 1729, II, 217) — плата за виведений на ринок скот для продажу; *поверстное* (М., 1736, IV, 60) — плата за проїзд поштовими станами, верстовим шляхом; *подзвонное* (СА, 1730, 63) — плата на церковні дзвони за покійником та ін.

У формі субстантивованих прикметникових форм на **-оє** фіксуються й назви судових оплат XVI ст.: *повежное* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 84) — плата ув'язненого старості за перебування у вежі; *дѣцкованое* (АЮЗР, 1557, III, 83) — плата за уповноваженого урядника *(дѣцкого)* при передачі майна в заклад чи накладанні судової заборони; *помильное* (там же) — поверстова плата замковому слузі за проїзд до позивача для сповіщення терміну слухання його справи в суді; *поколодное* (Пам., 1557, II, 526) — плата наглядачеві в'язниці від арештанта за забиття в колодки та ін.

Інше оформлення мають назви натурально-грошових податків і трудових повинностей: *отбѣгщина* (ВУР, XVII, I, 509) — податок чи відробіток пійманого втікача на феодала; *кликовщина* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 82) — дача вістових сторожів на городові укріплення, до острогу та на їх утримання; *пороговщина* (ЛГр., XVII, 30) — податок від рогатої худоби; *поколѣнщина* (ДК, 1729, II, 59) чи *поколющина* (М., 1727, II, 175) — плата від млинового колеса та ін. Вияв аналогійних процесів у творенні більшості назв був настільки виразним, що вже з XVI ст. відбувається заміна і витіснення давніших назв новими похідними, які відповідали певній системі; пор.: *куничное* (АЮЗР, 1529, II, 197) — плата феодалові за дозвіл оженитися — замість *куница* (XIV—XV ст.), *бобровничое* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 629) замість *бобръ* (XIV—XV ст.), *списное* (1582, 1/I, 156) замість *перепис* (XV ст.), *ваговое* (Т., 1673, 175; ДК, 1728, 369) замість *вага* (XV ст.) та ін.

Заміна давніх родових назв новими питомими іноді супроводжується диференціацією і виникненням синонімів, пор.: *гаевщина* (Т., 1759, 500) — податок за користування гаєм; *дубровщина* — податок, який збирався з дьогтярів за користування дібровами, лісами (*Дубровщины* от дегтярей... от каждого коня по два рубля денегъ и по десяти ведеръ дегтю — 1734, 836) замість *порощизна* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 596).

Синонімом до загальної назви *подвода* з XVI ст. спорадично могло виступати слово *стація* (п. stacja), що означало здебільшого забезпечення кормами та продовольством воєводи, старости, послів на зупинках, постої під час перебування їх у визначених місцях (602, 622), а з другої половини XVII ст.— плату продовольством та грошима за постій солдат. У другій половині XVII ст. із словом *под-*

вода співвідноситься іншомовне *почта* — спочатку у значенні «поштові коні», а згодом також при передачі поняття «верстовий стан, станція з будівлями, де постійно знаходяться коні для проїзду»: Прибылъ на *почту* товстодубовскую въ 10-мъ часу (Х., 1732, 44). Останнє значення стає основним у слові *почта* уже в середині XVIII ст., а з часу запровадження служб для переправи кореспонденції (з другої половини XVIII ст.) стає близьким до сучасного.

Слово *повинность* поступово втрачає значення данини з орних земель, виражаючи більш загальне «обов'язок працювати на пана, панщина», «обов'язок бути в походах, служба (у козаків)»: Мужичую *повинность* отбувати, Не отбувалъ *панщини*. Отбувалъ козачую *повинность* (Мот., 1752, 73). Значення ж слова *панщина*, що замінило давніше *пригонъ* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 608), досить виразно розкриває вислів *загадивать на панщину* (СА, 1773, 118).

Дальшого розвитку зазнала лексика, що вказує на майново-правові відносини між членами суспільства. З успадкуванням майна в другій половині XVI ст. виникає загальна назва *спадокъ* (Т. Мат., 1562, 132), а в XVII ст. словосполучення *речи спадковые* (835 зв.), заміщене згодом однослівною назвою *спадщина* (АПГУ, 1665, II, 9). У рамках типових структурно-семантичних моделей відбувається дальша диференціація назв спадщини: *бабизна* (Арх. ЮЗР, 1584, 8/IV, 183), *тестевщина* (АПГУ, 1665, II, 15), *отумерщина* (АБ, 1662, 64). У зв'язку з переселенням на Лівобережжя мас обездолених селян і втікачів з маєтків польської шляхти і козацтва, освоєнням пустинних земель з другої половини XVII ст. поширюється у вжитку назва *займище* (АПГУ, 1667, I, 98). У документах XVIII ст. слово *імѣніє* виступає вже з характерним загальним означенням: *імѣніє набутоє* (ДНМ, 1704, 37).

Розвиток спеціального словника, пов'язаного з одержанням маєтку в тимчасове володіння, а також накладанням заборони на нього, засвідчують нові запозичені слова, що заступили існуючі раніше (багатозначні) українські назви. Наприклад: *аренда* (п. arenda із. с.-лат. arrenda — Br., 6: Абы моглъ и далей туюжъ сѣножать *арендою* держати — Арх. ЮЗР, 1599, 1/XI, 127) з похідними: *арендовати* «віддавати в аренду» (Пам., 1593, I, 157), *арендаръ* (Арх. ЮЗР, 1583, 1/VI, 72), пор. також з глосою: *арендаръ* альбо *заставникъ* (Ан., 1599, 687), *арештъ* (н. Arrest < с.-лат. arrestum—Ш., I, 1, 139) — накладання судової заборони на майно, маєток (Т., 1650, 31; Мот., 1705, 16). У слові *аренда* «податок з млинів та шинків» (Арх. ЮЗР, 1586, 7/I, 254) з XVII ст. розвивається вужче значення — «податок переважно із шинків» (ЛСам., XVIII, 169); в кінці XVII ст. це слово набуває семантики «шинок, корчма» (Напил был Багнюк в *орендѣ* талерей два — АБ, 1683, 95), а похідне *арендаръ* вживається зі значенням «шинкар» (Т., XVII, 30).

Із словом *аренда* з XVII ст. співвідноситься *пенсыя* (лат pēnsio «плата») у значенні «доходи із шинків, броварів, винниць на королівський скарб, арендна плата» (Арх. ЮЗР, 1/VI, 1618, 466)

З другої половини XVI ст. відбувається дальше переосмислення назв *господар* і *господарство*. Замість значення «землевласник, пан», слово *господаръ* передає спочатку поняття «власник господарства, дому» (АЮЗР, 1541, I, 113), а з другої половини XVII ст. також «завідувач панським господарством» (яко *господар* тому панъскому добру, дважды поймал от него...— АБ, 1683, 95); у цьому значенні *господаръ* вступає в синонімічні зв'язки з назвою *економъ*. Слово *економъ* (гр. οἰκόνομος) на означення ченця, що завідував монастирським господарством, а також управителя королівськими маєтками відоме у джерелах XVII ст., а з XVIII ст. означає також управителя панськими маєтками: *економъ* зъ господаремъ Андрѣйцемъ, Ігнатомъ ... приехали зъ футора моего Криворудского (М., 1723, I, 18). Про яскраво виражене нове значення «глава дому, сім'ї» у слова *господаръ* свідчить похідне *господарка* у джерелах XVIII ст., співвідносне із назвою *господиня* (Т., 585). Розширює семантику слово *господарство,* яке раніше перебувало у суспільно-політичній сфері: спочатку воно означало «королівські маєтки, замки із прилеглими до них землями» (*господарство* замку Гадяцкого — ДК, 1729, II, 34), а згодом і «панський (поміщицький) двір із садибою, економією» (АБ, 1670, 81; М., 1723, I, 51). З дальшим розвитком поміщицького землеволодіння в 70—90-ті роки XVIII ст. це ж значення має й слово *экономія:* в *экономіи* его высокородія г. бригадира Якима Семеновича Сулимы (СА, 1778, 116). Відповідне номінативне значення в слові *економія* (гр. οἰκονομία) розвинулося на грунті загального дієслівного, із яким воно поширилося в мові з XVII ст.: *економія* албо *завѣдоване* (Т. Мат., 870). Передумовою для аналогічних семантичних переходів в інших словах стало виникнення спільнокореневих слів із загальним процесуальним значенням, пор.: *администрація* «завідування чужим добром» (п. administracja < лат. administratio — Т., 1646, 8) і з тим же значенням *администрованье* (там же) від *администровати* «завідувати, господарювати» (п. administrować < лат. administrare).

Слово *дворникъ* за джерелами XIV—XV ст. означало управителя маєтку митрополита і єпископа, але в наступні століття розширює сферу свого застосування, оскільки стає назвою й управителя будь-якого з невеликих панських дворів, фільварків на хуторі, в полі і т. ін. (М., 1723, I, 19).

Із розвитком найманої праці поширюється (з другої половини XVII ст.) гніздо спільнокореневих із *найм* (Арх. ЮЗР, 7/I, 1552, 621) слів: *наймати, наймѣчка* (АП, 1695, 106), *наймичка* (1702, 199), *найматися* (195). Господарська угода, домовленість про умови праці і виробітку означується назвою *договоръ* (М., 1733, III, 281).

Протягом XVI—XVIII ст. сталися зміни й у складі лексики, уживаної на означення різних обліково-розрахункових операцій, зокрема подовжуються синонімічні ряди в антонімічних протиставленнях «прибуток — витрати» та «значний прибуток — втрати, збитки». Крім успадкованих слів *доходъ, приходъ* поширюється *прибитокъ* і відповідно при давньому *розходъ, росходъ* — *выдатокъ*

(Арх. ЮЗР, 1599, 1/XI, 11). Назвами, синонімічними з *доходъ*, виступали: *зискъ* (АЗР, 1686, V, 189), *баришъ* (тур. *барыш* «згода, примирення»), уживане у творчості Г. Сковороди із глосою *ростъ, приложеніе* (Т., XVIII, 60); до слова *розходъ* розвиваються синоніми *накладъ* «витрати» (Т. Мат., 1545, 425), *шкоди* (ДК, 1727, I, 79 зв.), *утрати* II, 1730, 291 зв.), *збытки* (1731, 532). Слово *накладъ*, за джерелами XVII ст., означає ще «лишок, прибавка» (Т. Мат., 425) і співвідноситься із запозиченим терміном *решта* (п. reszta < н. Rest < лат. restare — Br., 458) «частина грошової суми, що лишилася несплаченою [133] (М., 1724, I, 124), *остатокъ* [134] чи *лишокъ* (М., 1730, III, 61; Х., 1731, 31).

З другої половини XVI ст. в староукраїнських пам'ятках уперше з'являється слово *ревѣзоръ*, проте воно було пов'язане із суспільно-політичною сферою, оскільки означало передусім одного із вищих представників центральних органів управління на королівських землях (у староствах), який здійснював як перепис маєтків і населення, так і приймав доходи на казну (після відомої земської реформи). У 1666 році відбувся перший перепис населення на українських землях уповноваженими російськими прикажчиками, які називалися *спищиками* (ЛГр., 1666, 191); пор. також назви *переписъ, переписати* (там же). Отже, використано російське слово *спищикъ* замість назви *ревѣзоръ*.

Від слова *долгъ* поширюється назва *должникъ* (СА, 1758, 96), *довжникъ* (Т., XVII—XVIII, 745). У досліджуваний період, очевидно, ще не відбулося семантичне переосмислення слова *боркгъ* (н. Borg), яке вживається протягом XVI ст. у значенні «в кредит», пор. сполучення *на боркгъ* (Арх. ЮЗР, 1560, 8/V, 135); у цьому значенні фіксуються також слов'янські відповідники *позычкою* (1552, 7/I, 80) чи *в позику* (ЛГр., XVII, 56), а з середини XVIII ст. поступово утверджується перспективний спеціальний вислів *на кредитъ* (ДК, 1730, II, 288). Проте з появою словосполучення *долгъ позыченный* (АЖ, 1583, 46), яке відповідає сучасному *борг*, можна говорити про перші передумови для відповідного семантичного зміщення в слові *боргъ*.

На означення боргового зобов'язання пам'ятками XVIII ст. засвідчено облѣgъ (ДК, 1727, I, 7 зв.) з новою похідною назвою *облѣgація* (лат. obligātio «зобов'язання»): по(д)лу(г) *о(б)лѣgаціи* своей з ти(х) до(б)ръ ше(с)тую ча(ст) ему уступили (ДК, 1731, II, 460). Замість давнього *квитацыя* (XV ст.) в українській мові, як і в інших європейських мовах, поширюється вторинне запозичення *квитанція* (іт. quitanza < с.-лат. quietantia) «розписка про прийняття зданої суми грошей від кого-небудь» (М., 1726, II, 72). Спорадично замість цього слова уживається спільносхіднослов'янська назва *росписка:* Василь Дяченко... привезлъ... *росписку*... о принятихъ денгахъ (М., 1724, I, 63).

---

[133] *Худаш М. Л.* Зазнач. праця, с. 80.
[134] Там же, с. 81.

Частоуживані номенклатурні словосполучення *готовіе гроши* (АБ, 1676, 86; ДНМ, 1701, 23), *готовая сума* (АПГУ, 1665, I, 30; АБ, 1680, 92) поступово заступає в кінці XVII — першій половині XVIII ст. однослівний відповідник *готовизна* «готівка» (Мот., 1688, 4).

Слово *мито* у значенні «місце із заставою, двір, де збирали податок із товарів» (XV ст.), у джерелах XVIII ст. заступила спеціальна назва *митниця* (М., 1739, IV, 289).

Соціально-економічна лексика XVIII ст. складається на основі успадкованого фонду XVII ст. шляхом дальшої асиміляції тих іншомовних слів, що тісно пов'язувалися з обліково-розрахунковими операціями та деякими іншими поняттями у сфері купівлі-продажу. Свідченням цього є поширення: а) прикметників та дієприкметників: *бракований* (М., 1734, III, 384), *не безкоштовний* (1737, IV, 125), *гандлюючий* (ЖХ, 1722, 50), *нарахованний* (ДК, 1730, II, 315 зв.); б) префіксальних дієслів: *вибраковать* (М., 1733, III, 310), *забраковати* (А, 1728, 10 зв.), *зраховать* (М., 1732, III, 252), *зревѣдовати* (ДК, 1729, 108), *ошацовати* (1727, II, 65), *поклейнить* (М., 1733, III, 292), *росквѣтатись* (1732, 253); в) відіменних дієслів: *клеймовать* (Х., 1742, 176), *ярмаркувати* (М., 1734, III, 394); г) віддієслівних іменників: *шинкованне* (1723, I, 24); д) дериваційних утворень типу: *крамарка* (Х., 1742, 177), *шинкарка* (М., 1724, I, 126; Х., 1742, 146).

Генезис питомого лексичного фонду зумовлений процесами узагальнення (у відповідності з інтеграційними мовними процесами) разом з посиленою увагою до конкретизації нових сторін, особливостей, ознак позначуваних реалій дійсності, внаслідок чого активізується розвиток відпрефіксальних дієслів:

а) абстрагованих іменників (особливо із суфіксом **-ка** — не без впливу російської мови): *видавання* (М., 1723, I, 24), *виплачення* (ДК, 1727, I, 71), *видача* (М., 1731, III, 94), *викупъ* (ДК, 1727, I, 145 зв.), *доплатка* (М., 1731, III, 81), *доправка* (ДК, 1727, I, 18 зв.), *заграблення* (ДК, 1727, I, 27), *задатокъ* (М., 1723, I, 56; Х., 1730, 11), *заплата* (Х., 1731, 29), *заплатка* (М., 1731, III, 81), *заплачення* (1732, 183), *нагорода* (1730, 53), *непоставка* (1737, IV, 144), *недодача* (ДК, 1730, II, 51), *наддача* (1730, 352), *отроботокъ* (Х., 1731, 25), *оцѣнка* (ДК, 1727, I, 116 зв.), *покупка* (М., 1723, I, 14), *покупъ* (1733, III, 274), *придаток* (1730, III, 47), *порахунокъ* (Х., 1731, 32), *роздѣлка* (М., 1735, IV, 23), *росписка* (1724, I, 63; А, 1728, 10 зв.), *росплатка* (Х., 1731, 25), *роспроданье* (1753, 508), *расходъ* (М., 1728, II, 243), *спродання* (1731, III, 100), *сторгованне* (1730, 74), *уплатка* (ДК, 1727, I, 79 зв.), *уплачення* (89);

б) дієприкметників: *витрачений* (ДК, 1727, I, 218), *недоданий* (М., 1724, I, 103; ДК, 1731, 484), *сторгованний* (Х., 1749, 416);

в) дієслів, ускладнених суфіксами **-ова-/-ува-** або з постфіксом **-ся**: *переважовать* (ДК, 1728, I, 286 зв.), *поскуповати* (1727, 60), *пропитувать* (1732, III, 247), *уплачувать* (М., 1740, IV, 374), *видаватися* (ДК, 1731, II, 529), *договоритись* (М., 1733, III, 281), *постаратись* (1723, I, 19), *призапаситись* (1733, III, 311), *примѣритись*

(1739, IV, 301), *продаватися* (1748, VIII, 30), *прокрастися* (1731, III, 10), *росплатитись* (1730, 19), *сплатитись* (1732, 220).

§ 58. **Термінологія судочинства.** Протягом XVI—XVIII ст. дальшого розвитку зазнала ю р и д и ч н а л е к с и к а. За джерелами XVI ст. слово *судъ* у значенні «орган правосуддя» вживається переважно у супроводі диференційних означень, які утворюють з ним нові номенклатурні терміни: *копный судъ* (АЮЗР, 1596, I, 262) — суд сільської громади; *судъ комисарский* (Арх. ЮЗР, 1579, 8/V, 220) — суд висланих королем на українські землі від рицарського стану представників (комісарів); *судъ кгродский* (Киевскій) (АЖ, 1584, 91) — шляхетський суд, на якому розглядалися кримінальні справи; *ревизорский судъ* (Арх. ЮЗР, 1604, 8/III, 308) — суд ревізора у старостві на землях, де відбулася волочна поміра, *суд головний трибуналский* (1603, 7/II, 386) або ж просто *трибуналъ* (лат. tribunal) — найвищий апеляційний суд для литовських земель (1618, 8/III, 545). Продовженням копних судів, очевидно, можна вважати в нових умовах так званий *сѣлский судъ* (ЖК, 1722) — спільний козацько-селянський суд у дрібних кримінальних і цивільних справах, що відбувається на території села. Систему козацького судоустрою на Україні в XVII—XVIII ст. репрезентують назви судів різної інстанції: *судъ сотенний* (ДК, 1729, II, 56; ДНМ, 1732, 245), *судъ полковій* (ДК, 1727, I, 48; Пр. ПС, 1741, I, 14), *судъ войсковый єнералный* (Мот., 1688, 2; ДНМ, 1715, 78), *судъ генералний* (СА, 1763, 99). Окремою формою полкового суду був *ярмарковий судъ* (М., 1724, I, 114) — суд у ярмаркових справах, перші згадки про який виявлено в документах під 1690 р.[135]

У 70—80-ті роки XVIII ст. замість назв скасованих полкових судів у зв'язку з відомою судовою реформою повертаються з історичного словника у загальновживаний назви відновлених судів: *гродскій* (Кіевскій) *судъ* (СА, 1773, 120), *судъ земскій* (254). У значенні «судочинство, судове відомство» слово *судъ* заступає іноді у джерелах XVIII ст. термін *юрисдикція* (пор. у сполученні *юрисдикція полковая* — ДК, 1727, I, 100 зв.), запозичений із латинської мови (лат. jūrisdictio «судочинство») ще в XVI ст. Остання назва у 70—90-ті роки XVI ст. виступала як синонім до слов'янської *присудъ*, пор.: *подъ прысудъ* замку Киевского (Арх. ЮЗР, 1569, 8/V, 176); по(д) *юри(с)дицею* тутешного повету (АЖ, 1584, 91), под *присудомъ* старостиннымъ (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 637). У першій половині XVIII ст. слово *судъ* супроводжують означення, які вказують на судову інстанцію: *нижний судъ* (ДК, 1729, II, 56), *вышший судъ* (1730, 419).

У ряді міст протягом XVI—XVIII ст. судом у кримінальних справах відала *лава* (АБ, 1637, 16) — колегія з обраних довічно суддів (лавників). Із розвитком правознавства на Україні пов'язується поширення назв *малороссійское право* (Мот., 1739, 38), *правникъ* (Бер. Лекс., 1627, 115) — юрист. У значенні «будинок, де знаходи-

[135] *Пашук А. Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967, с. 28.

ться орган правосуддя», слово *судъ* заступали ще назви *домъ судовий* (ДНМ, 1712, 59) чи *судовая изба* (М., 1731, III, 157), *судовня* (1724, I, 67; 1739, IV, 1305).

Еволюція старої судової системи, виникнення козацького судочинства викликали зміни у складі назв судових урядників, суддів, членів суду. Із запровадженням шляхетських судів на українських землях поширюється назва *возний* (ст.-п. woznyj), яка в другій половині XVI ст. мала значення «судовий пристав, слідчий» (Арх. ЮЗР, 1570, 7/II, 382). Пор. також: *возный єнеральний* (Арх. ЮЗР, 1596, 3/I, 135) — головний судовий слідчий воєводства або повіту. З ліквідацією цих судів у козацький період функції посильного, який вручав позов до суду та чинив слідство на місцях, виконує *нарочній* (Пр. ПС, 1756, III, 115 зв.), *асаулчикъ* (ДНМ, 1732, 244), *асаула*. Після довгої перерви слово *возний,* як і назва іншого судового урядника — *подкоморий* (АП, 1763, 589), повертається з історичного в діючий словник мови (у зв'язку з реорганізацією суду в 1763 р.): *возному* Чернишу (СА, 1774, 256). Розширюють сферу функціонування слова із суспільно-політичної сфери, як-от: *урядники судовые* (Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 384); *членъ въ судъ* (М., 1729, II, 310); *рада* (прихиляючися до *ради* товариской осудили...— АПГУ, 1670, I, 201); виникають інші загальні назви: на означення тих, що засідають в суді,— *присяжніе* (АБ, 1614, 4), варіюється згодом також як особи *засѣлые* (Ст. к., 1690, 2), *засѣдаючіе* (Отр. Ст., 1666, 31); представники будь-якої із сторін — *учасники* (всѣ *учасники* стороны поводовое — Арх. ЮЗР, 1584, 8/IV, 186). Створення канцелярій при вищих судових органах у XVIII ст. спричинилося до поширення слова *канцеляристъ* у новій сфері: пор. *канцеляристъ судовый* (Х., 1753, 489) поруч із давнішими *писаръ судовий* (АПГУ, 1669, I, 4; Мот., 1688, 2).

Слово *суддя* з другої половини XVI ст. уживається, як правило, в супроводі термінологічних означень: *полюбовний судья* (Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 384) — суддя за звичаєвим правом; *суддя земскій* (Кієвскій) (1590, 3/I, 27) та ін. Створення козацького судоустрою спричинилося до поширення нових означень: *судя полковий* (Ст. к., 1693, 10; ДНМ, 1711, 49), *судія енералний* (АБ, 1656, 53).

Серед офіційних заяв, з якими зверталися в суд протягом XVII ст., активізується у вжитку *скарга* (АП, 1688, 38), похідним від якої відоме дієслово на означення спеціальних дій позивача: *скаржитися* (АПГУ, 1671, I, 262), *скаргу заносити* (АП, 1701, 172; ДНМ, 1710, 48); з XVIII ст. поширюються також назви *чолобитна* (ДК, 1727, I, 39 зв.) або *чолобиття* (156) чи *доношение* (ДНМ, 1735, 268).

Поняття «судова тяжба, судова справа» в XVII—XVIII ст. передається здебільшого словосполученням *судова справа* (ЖК, 1722, 7); пор. давніше *справа правная* (Арх. ЮЗР, 1596, 1/III, 168) чи без означення — *справа* (АБ, 1614, 5; Ст. к., 1691, 6); рідше у цьому значенні виступає слово *дѣло* (ДК, 1728, I, 370). Уже на початку XVII ст. лексема *справа* виявляється у складі спеціального слово-

сполучення — *справа криминалная* (Арх. ЮЗР, 1605, 8/III, 515), що стабілізується у вжитку в 70—90-ті роки (АПГУ, 1667, I, 87; Ст. к., 1691, 5—6). Іноді його заступає термін *креминалъ* (лат. criminalis «злочинний»), протиставлюваний *справам поточнимъ* (Отр. Ст., 1666, 26), тобто не зв'язаним з убивством. Визначена дата прибуття в суд для розгляду скарги позначається словом *терминъ* (Арх. ЮЗР, 1638, 3/I, 364) (лат. terminus — межовий знак, межа). Для називання сторони, яка позиває до суду, протягом XVI—XVII ст. найбільш прийнятним був термін *поводовая сторона* (Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 379; АЮЗР, 1609, II, 23; АПГУ, 1664, I, 11), який у XVIII ст. (ДНМ, 1709, 36) замінюється на Лівобережжі давнім синонімом *жалобливая сторона* або ж новим *скаржачая сторона* (ДНМ, 1722, 133); цим термінам у судовій практиці відповідали також однослівні і більш мобільні субстантивні назви: *жалобливий* (ДК, 1727, I, 57 зв.), *скаржачий* (1727, 29 зв.), *чолобытчикъ* (1728, 236), а також *істецъ* (1727, 107 зв.). Сторона, що відповідає, відповідач, іменується протягом XVI—XVII ст.— *сторона позваная* (Арх. ЮЗР, 1588, 1/I, 168; 1630, 1/VI, 613) при менш уживаному *отпорная сторона* (1584, 8/IV, 188; 1593, 1/III, 49) та спорадичному *сторона обжалованая* (1583, 8/III, 358), що активізується в ужитку з другої половини XVII ст. і впродовж XVIII ст. стає одним із визначальних (АПГУ, 1667, II, 25; ДНМ, 1709, 36) поруч із новими *отвѣтуючая (отвѣтная) сторона* (ДНМ, 1728, 198) чи більш мобільними однослівними назвами — *позваный* (АБ, 1656, 53; Арх. ЮЗР, 1624, 3/I, 275), *обжалованний* (ДК, 1730, II, 146 зв., 389 зв.), *отвѣтчикъ* (1727, I, 107 зв.; ДНМ, 1728, 188). На нові зрушення у веденні судового процесу вказує поширений у пам'ятках XVIII ст. термін *повѣрений* (*Повѣреного* о(т) себе не поставили — Пр. ПС, 1747, I, 56), що пояснюється в українському кодексі як «слуга отъ господина своего въ судъ отправленный» (Права, 156) і перебуває в одному ряді із новим терміном *адвокатъ* (лат. adwocātus «судовий захисник»): *Адвокатъ*... патронъ, прокураторъ и повѣренний називается который въ чужомъ *дѣлѣ* съ порученія чіего, вмѣсто его, въ судѣ обстоюєтъ, отвѣтствует и росправляется (Права, 151).

Поняття «з'явитися в суд для розгляду скарги» передається словосполученнями *стати на судъ* (Пр. ПС, 1747, I, 30 зв.), *стати на росправу* (Отр. Ст., 1666, 30). Стабілізується у вжитку слово *судитися* (26), відоме за джерелами XIV—XV ст. в ряді синонімів книжного походження — *тяжу мати, правовати ся, стояти у (на правѣ), стояти на законѣ*, що виходять з активного словника мови у відповідному значенні. Слову *судитися* відповідало словосполучення *мати росправу* (АБ, 1638, 25). Поширюється в судовій практиці XVIII ст. також *канцелярский докладъ* (Пр. ПС, 1756, III, 37 зв.) — виступ судового канцеляриста з оголошенням судової скарги і взагалі судової справи; відбувається *засѣдання* (ДК, 1731, II, 503 зв.) членів суду. Пор. також у міському суді: *вся лава зуполная засѣсти мает* (Отр. Ст., 1666, 26). Протягом другої половини XVII ст.— середини XVIII ст. поповнюється розряд термінів, пов'язаних із

провадженням слідства, обшуком на місці вчиненого злочину. Із звичаєвим правом пов'язаний термін *трусити:* [село] *трусити* (АП, 1699, 150); [двори] *потрусити* (1696, 107); *Трушено* не *витрушено* (ДНМ, 1729, 214). Поширюються загальні назви на означення відповідних акцій: *обыскъ* (ДНМ, 1708, 32), *инквизицыя* (Арх. ЮЗР, 1602, 8/V, 301), *інкв ѣзиція* (ДНМ, 1708, 32) (з лат. inquisītio «розслідування»), замінювані уже в 30-ті роки XVIII ст. спільними з російськими відповідниками *розискъ* (ДНМ, 1729, 218; 1732, 248) або *(неодкладное) слѣдствіе* (ДК, 1728, I, 345 зв.), *слѣдствие* (Пр. ПС, 1747, I, 28). На означення знатних людей общини, у присутності яких чиняться обшук, допит, слідство, вживаються назви: *мужи* (Ст. к., 1699, 3), *старожилъ* (ДНМ, 1732, 250), *старожилий козакъ* (1733, 268).

Поруч із загальновживаним словом *свѣдокъ* в актах канцелярій XVIII ст. спорадично зустрічається (не без впливу російської мови) слов'яноруська назва *свѣдитель* (1704, 37). З кінця XVII ст. засвідчуються спеціальні слова і словосполучення *показаня* (Арх. ЮЗР, 1583, 1/I, 166); *очная ставка* (ЛСам., 1697, 191); *в самую (сущую) правду розискати, сказати* (ДК, 1731, II, 165 зв.; Мот., 1740); *свѣдителство не в силѣ* (Пр. ПС, 1747, I, 48); *улика* (Права, 181) — доведені факти вчиненого злочину, звинувачення замість давнішого *причина* (АЖ, 1584, 94) тощо. Збільшується ряд синонімів на означення поняття «допит»: *опытъ* (Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 378; АПГУ, 1664, I, 5), *допросъ* (ДНМ, 1719, 110), *перепросъ* (Пр. ПС, 1756, III, 116 зв.) поруч із книжним *квестія* (лат. questio; Т. Мат., 316), що перебуває в синонімічних зв'язках із терміном *проба* (лат. proba) «допит із катуванням» (АП, 1691, 74). Доказовість у свідченні, чіткість відображається спеціальними означеннями: *не голи слова* (Арх. ЮЗР, 1580, 1/I, 148), *ясные доводы* (1583, 8/III, 379). На загальний характер у проведенні захисту своїх показань указує термін *контроверсыя* (лат. contrōversia) — спір між обома сторонами (1605, 515), після заслухання якого відбувався *разборъ сознатья* ихъ (Пр. ПС, 1747, I, 44). Виразно подовжилися ряди спільнокореневих слів, пов'язаних із визначенням провини: *признавати, признати* (Отр. Ст., 1666, 29), *признатись* (АБ, 1696, 103), *признаня* (АПГУ, 1665, II, 7), *вызнати* (1670, I, 201), *винитися* (Т., 1701, 252), *повинную дати* (М., 1723, I, 56), прийняттям судового рішення: *радитись* (АБ, 1686, 47), *розсудити* (Арх. ЮЗР, 1596, 8/V, 277; ДНМ, 1716, 39), *присужовати* (Арх. ЮЗР, 1568, 8/III, 59), *присуждати* — засуджувати до покарання (Пр. ПС, 1752, II, 252) та ін.

Протягом XVII—XVIII ст. відбувається дальший розвиток спеціального словника на означення понять, пов'язаних із винесенням вироку, оскарженням судової ухвали, касацією та амністією. Цей процес був викликаний потребами інтернаціоналізації термінології права, що в однаковій мірі охопила усі європейські мови, в тому числі й східнослов'янські. Зміцнення контактів української мови із російською, особливо в середині XVIII ст., позначилося на особливостях протікання цього процесу на рідномовному грунті. У 80-ті роки XVI ст. з'являються перші фіксації нових термінів латинсько-

го походження. Це, зокрема, *декретъ, апеляция, екзекуція, секвестръ* та ін.

Декретъ (лат. decrētum «рішення, постанова») із словом *судовий* (Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 385) протягом XVII ст. настільки актуалізується в ужитку, що вже у 90-ті роки витісняє на задній план назву *вирокъ* на означення остаточної судової ухвали, присуду. Від нього відомі похідні утворення: *декретовати* (Отр. Ст., 1667, 35), *декретовано* (ДК, 1730, II, 416 зв.), *декреталне* (1731, 497 зв.).

Апеляция, апеляцея, апеляція (лат. appellātio «звернення») — оскарження судової постанови перед вищою інстанцією (Арх. ЮЗР, 1583, 8/III, 411; ЛВел., 1720, I, 41; ДК, 1728, I, 302)—поширюється замість *оборона правная* (АЖ, 1584, 96); іноді з глосою: *апеляцыя* або *позовъ* (Ан., 1599, 266). Деривати з'являються досить рано: *апелевати* (лат. appello «звертаюсь») — звертатися за підтримкою до вищої судової інстанції — АЖ, 1584, 71).

Касовати, скасовати (лат. casso «анулювати») виступає в сполученнях: *скасовати декрет* (Арх. ЮЗР, 1583, 1/I, 166); *скасоване декрету* (1616, 8/III, 538); *декрет не касованний* (АПГУ, 1669, I, 4).

Екзекуція (лат. execūtio) — виконання вироку (Арх. ЮЗР, 1597, 1/VI, 127), уживане на початку XVII ст. з глосою: На *екъзекуцию* то есть для виконанья на них всего поступку правъного... отсылает (1624, 3/I, 280). Похідним є спільнокореневе *екзекуторъ* (лат. execūtor, п. executor): *екъзекутора* альбо *выконателя* (Ан., 1599, 841).

Арештъ (н. Arrest < с.-лат. aresthum — Ш., I, 1, 139) — тимчасове позбавлення волі, затримання особи (Т., XVII, 31), у джерелах XVIII ст. також у формі *арестъ: крѣпкий арестъ, полѣтичний арестъ* (М., 1729, II, 308).

Поруч із давньою загальною назвою в'язниці *турма* (Арх. ЮЗР, 1596, 3/I, 139) в кінці XVII — першій половині XVIII ст. стають поширеними назви *секвестръ* (лат. sequestrum «заборона») — арештантська, в'язниця: *секвестръ Глуховский* (ДК, 1727, I, 69 зв.), *карцеръ* (лат. carcer «в'язниця») — в'язниця для кримінальних злочинців (АП, 1683, 17; ДК, 1731, II, 557).

Протягом XVII—XVIII ст. активно уживається ряд латинських термінів і серед назв різного роду документації.

Документъ (лат. documentum «свідоцтво») — загальна назва важливих юридичних паперів (АПГУ, 1667, I, 89; ДК, 1727, I, 16 зв.); конкретні їх види: *копия* (лат. cōpia «запис, множинність»), замість *копея* (XV ст.) зустрічається у джерелах середини XVII ст. поруч із поширеними *выписъ* (Арх. ЮЗР, 1632, 3/I, 336), *преписъ* (Ан., 1599, 454), *списокъ* (АЮЗР, 1661, V, 71); *оріналъ* (лат. ŏrīgīnālis «первинний»); вживається із синонімом *автендикъ* (гр. αὐθεντικός) — прототип, оригінал (Ан., 1599, 454); *дуплѣкатъ* (лат. duplikātus «подвоєний») — другий примірник документа (ДК, 1728, I, 373 зв.); *екстрактъ* (лат. extractus «витягнений») — витяг із актової книги, завірений печаткою (Мот., 1688, 4); *унѣверсалъ* (п. universal < лат. ūniversālis «загальний») — урядовий документ, грамота

адміністративно-політичного характеру, що видавалася від імені гетьмана і рідше полковників у XVII—XVIII ст. (ЖХ, 1722, 43—44); *експедиція* (лат. expedītio «повідомлення») — урядовий лист-донесення у вищу інстанцію (ДК, 1728, I, 274); *інстанція* (лат. instantia «наполегливість») — за пам'ятками кінця XVII — початку XVIII ст. у значенні «лист-прохання в суд, лист-прохання до верховного правителя» (Т. Мат., 1680, 305); *атестація* (лат. attestātio «посвідчення») — письмове посвідчення на особу (під час слідства чи для пропуску — ДК, 1729, II, 172) або *атестатъ* (н. Attestat < лат. attestātum «те, що засвідчене» — Ш., I, 1, 173) (М., 1726, II, 68). Із середини XVIII ст. замість *унѣверсалъ* частоуживаним стає *ордеръ* (н. Order, фр. ordre < лат. ordo «ряд, порядок») — письмовий указ-розпорядження верховного правителя (ДК, 1728, I, 274).

Цілком адаптованою в 20-ті роки XVIII ст. була назва місця чи приміщення для зберігання давніх справ, актів канцелярії і самих паперів — *архива* (п. archiva < лат. archivum) — А, 1728, 36.

З розширенням кола інтернаціоналізмів у галузі юридичної термінології помічається її активне наповнення народнорозмовною лексикою. Так, живомовний характер лексики, що пов'язана із основними способами покарання та заступництвом, цілком очевидний. На позначення способів розправи і пов'язаних з ними понять фіксуються вирази: *вигнати з мѣста* (АБ, 1692, 10); *вигнаннє* (Т. Мат., 244); *вигнанецъ* — осуджений на вигнання (Т., XVII, 382); *заслати, засланецъ* (Бер., XVII, 60); *посадит в турму* (ДК, 1730, II, 533 зв.); *вязень* (АЮЗР, 1529, II, 213; Бер. XVII, 178); *до роботи приставить* (Пр. ПС, 1747, I, 55 зв.); *мечемъ стятий* (Ст. к., 1693, 11); *розстрелять* (Арх. ЮЗР, 1618, 3/I, 232); *даровати горломъ* — помилувати (Отр. Ст., 1667, 35); *до стовпа привязати* (АБ, 1696, 103); *березиною пробит* (1662, 65); *кием выбыти* (АП, 1683, 17); *оковат в кайдани* (Арх. ЮЗР, 1618, 6/I, 457); *держат в кайданах* (ЖХ, 1722, 60); *в дибѣ гонити* (АП, 1698, 140); *в колодки заби(т)* (ДК, 1730, II, 242); *в но(ж)них колодках и в ручних скрипицах* (ДНМ, 1738, 271). Крім загальних назв *злодѣй* (пор. також експресивну *злодюга* — АП, 1699, 152) та *злочинца* (ДК, 1727, I, 86 зв.), пам'ятки засвідчують *колодникъ* (Пр. ПС, 1747, I, 55 зв.) на означення кримінального злочинця.

Як свідчить аналіз юридичної лексики XVI—XVIII ст., у ній поруч із спеціалізацією побутових назв відбулася дальша інтернаціоналізація у галузі спеціального словника.

§ 59. Військова лексика. Формування цієї лексичної групи протягом XVI—XVII ст. безпосередньо пов'язане з козацтвом — збройною силою України періоду її національно-визвольної боротьби, наслідком чого було возз'єднання з Росією. Певні зміни у складі військової лексики відбулися в першій половині XVIII ст., що мотивується історичними обставинами. В цей час відбувається процес інтенсивного освоєння (іноді повторного) лексики європейського походження, що мала поширення в російській літературній мові.

Козацькі збройні сили позначаються у джерелах XVI—XVIII ст. словосполученням *войско запорозское* (Арх. ЮЗР, 1590, 3/I, 27) чи *войско козацкое* (ЛГр., XVII, 104). З середини XVII ст. слово *войско* використовується і для передачі поняття «дивізія, армія» (переважно у множині з означенням) — *войска великіє:* Того жъ часу мая 8-го князь Ромодановскій з *войсками великими* подъ Нѣжинъ приходилъ (ЛСам., XVII, 57). З XVIII ст. його витісняє з ужитку інтернаціоналізм *армія* (пор. рос. *армея* — 1731 р.— ССРЛЯ, I, 187; н. Armee < фр. l'armee — Норд., 1780, I, 7), засвоєний за німецьким посередництвом із французької мови: Государь и вся армія рушили зъ Дербенѣ назадъ (ХТ, 1722, 180).

З другої половини XVI ст. й особливо протягом XVII ст. в українській літературній мові спостерігаються перші випадки зіставлення нових українських назв на означення родів військ із більш загальними, що були поширені в інших слов'янських мовах (зокрема російській) і прийшли на зміну відомим давньоруським словам, як-от: *сердюки* (ЛСам., 1678, 145) чи *серденята* (его тутъ же в обозѣ переняла пѣхота, а у нихъ называютъ ихъ *серденята,* и тѣ его *серденята* й убили ...— АЮЗР, 1669, VIII, 231) — наймана козацька піхота (здебільшого, сторожові полки); пор. *пѣхота козацкая, сердюки* (ЛСам., XVII, 145) замість давньоруського *пешьци; компанѣйци* (ЛВел., 1720, I, 341) чи *компанія* (пор. п. kompanja «військова рота» < лат. cumpanis — Br., 251) — наймана кіннота, компанійські полки (ЛСам., 1696, 183) або ж *конница* (ЛГр., XVII, 172) замість застарілого книжного *комонникъ* (ЛСам., XVII, 21). Поняття «артилерія» поки що передається в українській мові, як і в російській, за допомогою конкретної видової назви зброї: *гармата* (*армата* чи у мн.— *армати,* рос. *пушки*): Тарасъ вышедши зъ Запорожя зъ *гарматою* (Арх. ЮЗР, 1630, 3/I, 312).

Підрозділами козацького війська були: *курѣнь* — військова одиниця Запорізької Січі, що складалася із кількох сот козаків і походила від однойменної назви казарми у козаків (у *куренѣ* Тимоша, атамана *куринного,* на Низу сталася слушъная и неодминая згода — АПГУ, 1665, I, 14); *ватага* (тат. vataha — Т., 190) — великий військовий загін (АЗР, 1658, V, 105; ЛВел., 1720, III, 452); *сотня* (Що село, то *сотникъ,* а иная *сотня* мѣла люду тисячу — ЛСам., XVII, 20); *полкъ* (Року 1649 знову козаки на ляхи ишли *полки* пудъ Межибожъ — ЛХм., 1649, 81; *полки* козацкіє — ЛСам., XVII, 57). На чолі підрозділів козацького війська стояли: *ватагъ* (виражає також загальне значення «вождь»: А на Запорожю Кошовій Іванъ Сѣрко, *ватагъ* силній померъ — ЛСам., 1683, 158) чи *ватажокъ* (Т., 1699, 191); *сотникъ* (далъ ему на помочъ Дашка, *сотъника* зъ его сотънею — Арх. ЮЗР, 1593, 3/I, 61); *полковникъ* (Кривоносъ из иншими *полковниками* Немировъ, Животовъ попустошили — ЛХм., 1648, 79).

У козацькому війську були ще: *обозний* — начальник штабу, той, хто відав артилерією та обозом; *асаулъ* — ад'ютант, той, хто відав стройовою службою; *хоружий* — хранитель прапора, прапоро-

носець; *писаръ* — той, хто відав похідною канцелярією; *атаманъ* — начальник окремого козацького загону; *товаришъ* — перше військове звання у козаків: член *товариства,* досвідчений (бувалий у походах) із числа *радовихъ козаковъ* (ЛГр., XVII, 246); навчені молоді воїни, що готувалися до посвяти в козацтво, звалися *молодиками: молодиков,* которые при *товариству* полку вашей милости служили, и вже могут быти взяты за *товаришов,* можеш в. м. упевнити ласкою нашою (АЗР, 1684, V, 176). Назви військових чинів із структурно-семантичного погляду являють собою переважно складені терміни, вторинні компоненти яких указують на приналежність до роду війська та ранг: *атаманъ курѣнний пихотний* (АБ, 1677, 89); *полковникъ выборний городовий* (АЗР, 1677, V, 144); *полковникъ пѣхотний наказний* (1678, V, 151); *полковник конний* (АЮЗР, 1670, IX, 185); *асаула арматний* (М., 1723, I, 47) чи *артилерійний асаулъ* (1734, III, 362) і т. п.

Окреме місце посідають назви військових музикантів: *добошъ* (АЗР, 1679, V, 159; угор. dobos — Br., 91) поруч із українською інновацією *довбишъ* (АБ, 1669, 79); *довбышъ* (К. З., к. XVII, 278); *литаврщикъ* (АЮЗР, 1661, V, 96); *трубачъ* (АЗР, 1679, V, 159) та ін.; пор. також: *войсковая музика* (ДК, 1730, II, 327).

Поруч із спеціальною назвою *гетманъ* (н. Hauptman через п. hetman), що означає головнокомандувача козацькими збройними силами (ЛХм., 1648, 79), пам'ятки XVII—XVIII ст. широко засвідчують загальні назви полководців, воєначальників: *вожъ* (Єго Богуна же тогда козаки уже *вожемъ* поставиша — ЛГр., XVII, 104) чи *вождь* (177 — церковнослов'янізм), *полководец* (197), замінювані у військовому лексиконі кінця XVII — середини XVIII ст. новим словом *комендіеръ* (н. Kommandier — ССРЛЯ, V, 1216): *Комендіери* войскъ християнскихъ... на оборону Чигрину ординованніи (ЛВел., 1720, II, 456).

У процесі складання лексико-семантичного розряду на означення понять, пов'язаних із розвідувально-сторожовою службою, відбувається поступове переміщення слів із суспільно-політичної та соціально-економічної сфер у військову, а також засвоєння деяких запозичень: *языкъ* (АЗР, 1677, V, 141) — захоплений у полон воїн із табору противника для одержання важливої інформації; *шпигонъ* (с.-в.-н. spëhōn) при спорадично використовуваному рос. *лазутчикъ* (ХТ, 1723, 190; АЮЗР, 1661, V, 96) — розвідник; *провѣдати* (АЮЗР, 1673, XI, 111); *секрети* (лат. sēcrētum «таємниця») чи *замыселъ* (1672, IX, 695; 1673, IX, 111); *гасло* (п. hasło — Br., 169) — умовне слово у розвідці для розпізнавання своїх (*Гасло* было у насъ: Марія — М., 1725, I, 241), замінюване іноді (у джерелах XVIII ст.) словом *лозунгъ* (н. Losung «заклик»). Аналогічні процеси відбувалися у формуванні назв спеціальних загонів: *залога* — гарнізон (наставили [козаки] межи собою старшым Могилу, козака з Запорожа, котрий... свою *залогу* коло Камянця держалъ и по инныхъ городахъ — ЛСам., 1684, 160), співвідносне із *застава* — передовий сторожовий полк, гарнізон (И такъ войска перебравши, часть

осътавили на *заставѣ* при полковнику Миргородскомъ, Даніилу Апостолу — ЛСам., 1697, 192) та латинізмом *президіумъ* (лат. praesidium «сторожа, гарнізон») — у мові книжників (Въ тотъ замокъ введено *президіумъ* велико-россійское, два баталіони жолнеровъ и армати...— ХТ, 1722, 183); *чата* (Т. Мат., XVII, 982 зв.; АЗР, 1688, V, 220) — розвідувально-сторожовий загін кінноти (у татар і козаків), взагалі варта, вартування.

Поруч із конкретною назвою *чамбулъ* (АЗР, 1692, V, 252; тат. *чапул* — Т. Мат., 981) на означення мобільних татарських полків, що здійснювали раптові наскоки на мирне населення, у багатьох джерелах XVII ст. уживається слово *загонъ* (А тѣ языки сказываютъ, что въ томъ *загоні* ихъ было семьдесять восемъ человѣкъ татаръ — АЮЗР, 1678, XIII, 554; див. також: АЗР, 1678, V, 148; ЛСам., XVII, 162).

Поняття «військова сторожа» передається в українській мові назвою *варта* (Т., XVII, 188); пор. похідні *вартовати, вартованнє* (XVI, 189); активізується в ужитку з 80-х років XVII ст. (не без впливу російської мови) слово *карaулъ* (тюрк. *караул* «сторожа» — ССРЛЯ, V, 807): А *караулы* своѣ всюди для належитоѣ собѣ и намъ осторожности розослати рачъ (АЗР, 1680, V, 163).

У XVI ст. слово *армата* виступало у загальному значенні «озброєння, зброя», що випливає з його етимології (лат. armātus), проте за джерелами XVII ст. воно фактично витіснило уживаний раніше полонізм *дело* (ст.-п. dzialo — Br., 109) і заступило давніше *пушка* (XIV—XV ст.): *Арматъ* штукъ осмъ узяли (ЛСам., XVII, 184). Залізна гармата іменується *железникъ* (124). Про дальший розвиток словника свідчить поява великої кількості назв на означення вогнепальної та холодної зброї, створених за живомовними моделями, як-от: назви рушниць: *гакивница* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 79, 93), *гаковница* (1552, 7/II, 26) — довга важка рушниця, яка закріплювалася гаком до землі; *пулгакъ* (Т. Мат., 1599, 380) — коротка гаківниця, мушкет із штиком; *ручница* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/II, 26), *рушниця* (ДНМ, 1730, 221) — різновид легкої, ручної гаківниці; *самопалъ* (ЛГр., XVII, 20) — гладкоствольна рушниця в козаків, що заряджається через дуло; *пѣщаль* (Т. Мат., XVIII, 752) — рушниця, яка була на озброєнні українських козаків і російських військ; *янчарка* (ЛВел., 1720, II, 464; 1704, IV, 114) — турецька рушниця (у яничар та козаків); *кгвѣнтувка* (1704, IV, 114), *гвинтовка* (Т. Мат., 1790, 515) чи *винтовка* (в реєстрі майна українця, писаному російською мовою — АЮЗР, 1677, XIII, 308) — вид рушниці, що була поширена в Росії, а згодом і серед козацтва; нові назви шабель: *ординка* (ЛВел., 1720, IV, 114) — турецька шабля, *гамалѣйка* (там же) — вид шаблі на українських землях, *гишпанка* (ДНМ, 1751, 322) — іспанська шабля. У складі назв ручної зброї виділяються запозичення на означення реалій, що поширилися в європейських країнах і дістали визнання серед козацтва, як-от: *мушкетъ* (фр. mousquet з іт. moschetto) — ручна вогнепальна зброя з гнотовим затвором (Арх. ЮЗР, 1624, 3/I,278; АП, 1696, 112);

пѣстолетъ (фр. pistolet — ССРЛЯ, IX, 1238 — ручна вогнепальна зброя з коротким стволом, пістолет (ЛВел., 1720, IV, 114; ДНМ, 1728, 193), *пѣстолетъ тулский* (ДНМ, 1747, 314), *флинта* (н. Flinte — ССРЛЯ, XVI, 1442) — рушниця із кремінним затвором (ДНМ, 1751, 322); *фузѣя* (пор. також п. fusja, рос. *фузея* — XVIII ст., що з фр. fusil — Br., 130; ССРЛЯ, XVI, 1584) — вид флінти. Із назв холодної зброї слід відзначити такі: *обухъ, списъ* (ЛГр., XVII, 20), *рогатина* (АЖ, 1583, 58), *чеканъ* (тур. czakan — Br., 75) — різновид обуха (Арх. ЮЗР, 1624, 3/I, 278); *кинджалъ* (М., 1726, III, 94) (пор. також рос. *кинжалъ* — з 1704 р.— ССРЛЯ, V, 946; тур. chindžal — S., II, 166); *сагайдакъ* (тюрк. *сагдак*) — лук, футляр для лука і стріл (Арх. ЮЗР, 1596, 3/I, 90; АЮЗР, 1672, IX, 690). Пор. також похідне утворення *сагайдачный (козак)* — воїн, озброєний луком (Т. Мат., XVII, 797) — чи *сайдакеръ,* що виникло за аналогією до *мушкетеръ*. Пор.: *козаковъ мушкетеровъ* (АЮЗР, 1678, XIII, 527).

У другій половині XVII ст. в українській мові поширюється назва *гранатъ* (лат. grānātus «зернистий») чи *граната* (іт. granata — Сл. РЯ, I, 460) — снаряд у вигляді кулі, начиненої порохом, смолою і т. ін., що його метали гарматою або вручну на ворожу ціль. Пор. у контексті: *метаніемъ страшнихъ гранатовъ* (АЮЗР, 1677, XIII, 366).

Від давнього слова *порохъ* (Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 594) відоме похідне *пороховница* (613); джерела XVI ст. засвідчують назву *куля* (ст.-н. kūle) в сучасному розумінні (*куль* железныхъ, свинцомъ облитихъ ... до гаковницъ тыхъ... девятьсотъ сорокъ и шесть — 79) та у значенні «ядро» (*куль* каменныхъ около полъ трети пяди — 27), також *дробъ* (Пр. ПС, 1743, III, 88).

Крім давньої загальної назви *оруже* (АЖ, 1583, 58), поширюється також слово *зброя,* яке протягом XVI—XVII ст. ще мало широке значення «зброя, військові припаси»: Не мѣли *зброи* до войны (Т. Мат., 257). Семантичним відповідником до нього в 70-х роках XVII ст. стало запозичення *муниція* (лат. mūnītio «спорядження, зміцнення»), пізніше *аммунѣція* (фр. amunition «спорядження» < с.-лат. ammunitio «спорядження» — Ш., I, 1, 97): пограничный городъ Котелву такъ пѣхотою и иншою *муниціею* военною обворовалъ (АЮЗР, 1672, IX, 690). Це слово уже в середині XVIII ст. від лексеми *зброя* одержує загальне значення «(військові) припаси»: *Амъмунѣцѣя* до артиллеріи надлежащая, идет в Глухов з Москви (М., 1737, IV, 128). Підзорна труба для спостереження на великій відстані у джерелах XVIII ст. іменується *перспективъ* (фр. perspective — ССРЛЯ, IX, 1059): Ходилисмо зъ лагера на гору пѣши и зъ *перспектива* дивилисмося на ту сторону Волgи... (М., 1725, I, 272).

Система оборонних укріплень у мові істориків на початку XVIII ст. означується терміном *фортифѣкація* (фр. fortification; ЛВел., 1720, III, 486). У другій половині XVII ст. широковживаними були слова: *фортеція* (іт. fortezza — Т. Мат., 960 зв.) — фортеця (ЛСам., 1667, 94; 1677, 135) замість *тверджа* (XIV—XV ст.); *башта* (ч. bašta < лат. bastia — Т., 64) — сторожова вежа (ЛСам.,

1677, 135); *бойница* (1674, 123) — башта, з якої стріляють; *окно* — амбразура (АЮЗР, 1672, XI, 13). При пересуванні козацького війсьська в польових умовах надійним захистом ставав *обозъ* — вози та військове спорядження (зокрема, гармати), військовий табір (*козацкій обозъ* — ЛГр., XVII, 105) чи *таборъ* (угор. tábor < тур. tabur) [136] — обоз та бойове укріплення з нього у вигляді чотирикутника [137]: неврожай великий былъ, хиба где падалица зродила жита, где *табуры* стояли (ЛХм., 1649, 81). Фактично козацький обоз за певних умов видавався рухомим табором. Від слова *таборъ* джерелами XVII ст. засвідчене дієслово *отаборитись* (ЛСам., XVII, 40). З інших військових термінів, які поширюються в другій половині XVII ст., слід відзначити такі: *блекавзъ* (н. Blockhaus) — дерев'яна фортеця з блоків (АЮЗР, 1672, IX, 691), *цекавза* (н. Zeughaus — Т. Mat., XVII, 975 зв.) — цейхгауз, арсенал.

Дальшого розвитку в XVI—XVIII ст. зазнала лексика, пов'язана з наступом, обороною, військовими акціями. Засвідчується помітний вплив на зазначені розряди військової лексики побутового словника мови. У процесі семантичного пристосування дієслів нейтрального фонду для передачі військових понять від них утворювалися деривати, зокрема імена, що збагачували вже термінологію нової сфери: пор. *наступъ* (ЛВел., 1720, IV, 24) і *наступати* (АЮЗР, 1674, XI, 540); *вторгненье* (Т., 1558, 35; АЗР, 1680, V, 163) і *вторгнутися* (АЗР, 1680, V, 163); *проломъ* — прорив (*пойти на проломъ* — ЛСам., 1678, 145); *готовность* (АЗР, 1648, V, 81) і *готоватись до бою* (ЛВел., 1720, II, 374); *однорь* (*однорь давати* — АЗР, 1674, V, 134); пор. ст.-укр. *отперети* (XIV—XV ст.); *отсѣчъ* (ЛСам., XVII, 22) (*дати отсѣчъ* — 93); *осада* (17) і *осадити* (1685, 163); *приступъ* (пор.: *приступомъ узяти* — ЛСам., XVII, 45) поруч з інтернаціоналізмом *штурмъ* (ЛГр., XVII, 102; ЛВел., 1720, I, 129; н. Sturm); пор. похідні *штурмовати* (Т. Мат., XVII, 1014), *штурмовый* (*штурмовіе драбини* — ЛВел., 1720, IV, 60); *взятя* Азова (III, 385) і *взяти* (ЛСам., XVII, 55; АЮЗР, 1674, XI, 606); *погромъ* (ЛСам., XVII, 65) і *погромити,* поруч із запозиченням *поражка* (п. porażka) — поразка (ЛВел., 1720, I, 120); *походъ* Кримский (Мот., 1689, 5), співвідносне у джерелах XVIII ст. з інтернаціоналізмом *маршъ* (фр. marche) — М., 1723, I, 12; А, 1728, 33.

Саме в сполученні з військовими термінами виявляється інтенсивний розвиток додаткових, спеціальних значень у слів, що раніше були пов'язані із щоденним побутом, життєдіяльністю людського організму, явищами природи тощо, напр.: *тилъ* — задній, запасний вихід із хати, двору (Арх. ЮЗР, 1597, 1/IV, 135) і *з тилу* (*напасти, ударити* — ЛВел., 1720, I, 210); *дати* (*бой* — ЛСам., XVII, 37); *ударитися* (*з войсками* — 57); *стягати* (*войска* — АЗР, 1648, V, 78); *стягатися* (*полкамъ* — 1668, V, 163); *сторона* (*непрія-*

---

[136] *Сороколетов Ф. П.* История военной лексики в русском языке XI—XVII вв. Л., 1970, с. 198.

[137] Детальніше див.: *Каховский В. С.* Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. Спб., 1862.

телская — М., 1725, I, 327); *неровний* (*неровна битва* — АЗР, 1648, V, 78); *сили* (*поганскіе* — 1688, V, 1654, 38); *громъ* (*мушкетній* — ЛВел., 1720, I, 129); *погоня* (*за непріятелемъ* — АЮЗР, 1677, XIII, 366); *здавати* (*замокъ* — 1657, IV, 61) та ін.

З лаконізмом висловлювання пов'язується заміна словосполучень у певних контекстах однослівними відповідниками, створеними на їх основі. Пор.: *нашѣ войска* (ЛСам., 1678, 145) і просто *наши:* всю ночъ на *нашихъ* наступали (АЮЗР, 1677, XI, 364); *рови копати* (ЛГр., XVII, 44) і *окопатися* (ЛСам., 1678, 145). У вузькому термінологічному словнику цей процес завершувався іноді заміною словосполучення, яке могло мати розширене значення, однослівним інтернаціоналізмом, як-от: *передное войско* (ЛСам., 1700, 200) — *авангардія* (фр. avantgarde): первей легкіе войска, потемъ *авангардія*... увойшли... (М., 1723, I, 312).

У значенні «капітулювати», крім слова *здатись* (Лисянка *здалася* — ЛСам., XVII, 83), уживається синонім *поклонитись* (Кролевецъ *поклонился* — 81), а на означення відповідної акції в мові XVIII ст. поширюється термін, відомий і в європейських мовах Заходу — *капитуляція* (с.-лат. capitulatio — ССРЛЯ, V, 781) (ЛВел., 1720, III, 282).

З освоєнням лінійного строю пов'язується поява термінів[138] *шиковатись* (п. szykowač < н. schiecken); пор. також: *войско ушиковавши* (ЛВел., 1720, II, 374; ЛСам., XVII, 58); *лава* — ряд (*у три лавѣ ити* — ЛСам., 1679, 149; *ити лавами* — ХТ, 1722, 184); *строй* (пошедши строемъ добрымъ Россіяне и козаки — ЛГр., 1674, 227).

Протягом XVI—XVIII ст. відбувається диференціація назв військових акцій. Крім загальних давніх слів *бой, битва* з кінця XVII ст. і протягом XVIII ст. стають вживаними слова, поширені на той час в інших європейських мовах, як-от: *баталѣя* (фр. bataille, іт. battaglia — Соц, 1784, I, 93) та *акцѣя* (від лат. āctio «дія» — М., 1725, I, 269, 324; Т., XVII, 16). Окрема сутичка, поєдинок козака з ворогом, що знаменує початок битви, іменується *гарцъ* (ст.-п. harc — Arct, 95 чи угор. garc «битва» — Br., 169); пор. з глосою: *поєдинковъ або гарцовъ* (Т., XVII, 511), *герцъ* (520). Коротке замішання, неспокій означується словом *тривога* (М., 1726, II, 53), іноді замінюваним (у мові книжників) модним у XVIII ст. *алярмъ* (н. Alarm, фр. allarme — Соц, 1784, I, 30): учинился *алярмъ* в лѣвой сторонѣ (М., 1739, IV, 279). На означення перемоги над ворогом з XVIII ст. стає популярним слово *викторія* (лат. victoria): По молебствіи о полтавской *викторіи*... палено зъ пушокъ (ХТ, 1722, 174); пор. ще *побѣда* (ЛВел., 1720, II, 519).

Замість словосполучення *служба военная* (АЮЗР, 1563, III, 122) з'являється *войсковая служба* (ЖК, 1722, 52). Поняття «боєць» означає слово *воинъ* (пор. *воинъ знаменитій* — ЛГр., XVII, 3), звитяжний боєць із числа козаків устами гетьманів та полковників

---

[138] Про нові терміни XVIII ст. див.: *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози..., с. 107.

часто іменується як *добрий молодецъ* (АЗР, 1685, V, 183; ЛВел., 1720, I, 13). Поняття «мужність у бою» передається словом *одвага* (АЗР, 1674, V, 134), від якого засвідчене вже похідне *отважитися* (ЛСам., 1696, 190).

У 60—70-ті роки XVII ст. в українській мові стають поширеними й терміни на означення російських військових чинів: *ратные люди, началникъ ратныхъ людей* (АЮЗР, 1661, V, 92), *стрѣлци* 1665, V, 235), *голова* (*московскыхъ стрѣлцовъ* — 1672, IV, 694). Уже з кінця XVII ст. назва *стрѣлцѣ* переходить у розряд історизмів, що було зумовлено відомими реформами у військовій справі. У зв'язку з перебуванням у гарнізонах (зокрема в Києві) найманих іноземних військ у звітах, донесеннях воєвод та інших високопоставлених російських урядовців до царя серед перелічуваних на *смотрѣ* (1669, VIII, 199) чинів з другої половини XVII ст. з'являються назви представників *рейтарского* чи *салдацкого строю* (1669, IX, 199), напр.: *капитанъ, салдатъ, отьятантъ, квартермейстеръ* (IX, 199); пор. ще: *маеоръ, капралъ, сержантъ* (1658, XV, 218), *генерал маеоръ, отьютантъ* (1669, IX, 115). Проте говорити про входження цих запозичень в українську мову ще не можна, оскільки для більшості з них це був початковий етап освоєння термінів російського походження й ширше їх функціонування починається наприкінці XVII ст., з часу Петровської військової реформи, тобто йдеться про час, коли більшість іноземних звань присвоюється особам російського походження, а не найманцям. Щоправда, деякі слова, наприклад, *салдатъ* чи *ротмістръ* уже були широко відомі серед представників козацтва. Пор. навіть похідне *салдатка:* Повѣдаютъ же оная-то Безпалая первѣй въ Чигиринѣ за гайдукомъ була Хмелницкого (и теперъ прозвищемъ слыветъ *Салдаткою*) а напотымъ въ обѣхъ дочокъ Хмелницкого до дѣтей мамкою була (АЗР, 1686, V, 192).

Джерела XVI—XVII ст. відображають початковий етап формування лексики на означення реалій і понять військового флоту (річкового і морського). Через відсутність загального терміна для поняття «флот, флотилія» він передається конкретною назвою судна *карабель* (товариство наше Запорожское... громили *карабель* Турецкій: ... усѣ каторги зъ Чорного моря на Бѣлое отъ Цариграда що были всѣ пошли — ЛВел., 1720, II, 498) чи родовою *судно* (с козаками и мѣщане Киевскіе уступили *суднами* в низъ Днѣпра ку Переясловлю... где могли пройти байдаками и иными *суднами* — ЛСам., XVII, 27). Уживана раніше загальна назва *армата* (ісп. armada «флот» — Сл. РЯ, I, 41) через поплутання з омонімом, що передає поняття «гармата, артилерія», не закріпилася, хоч була спроба пристосувати її у супроводі означення — *армата морская:* Приготовил [Ярослав] *армату* великую полторы тисячи кораблей на устю Днепра реки (Т., XVII, 33); [Ксеркс] пославши великую *морскую армату* выбыти их [греков] росказалъ (там же). З XVIII ст. поширюється інтернаціоналізм *флотъ* (фр. flotte): *морской флотъ* (М., 1725, I, 274), *галерний флотъ* (ЛВел., 1720, III, 381; XT, 1721, 168). Серед назв суден (*судна морскіе* — ЛСам., XVII, 197, *судна рѣчные* —

К. З., к. XVII, 282) виділяється розряд питомої лексики: *човенъ* (Т. Мат., 1573, 992; АЗР, 1686, V, 192), *липа* (ЛСам., 1688, 174; К. З., к. XVII, 282), *дубъ* (Выспишса в *дубѣ,* або те(ж) в *човнѣ* — К. З., к. XVII, 218), *дубасъ* (*липи* албо *дубаси,* по ǥреческу же — моноксила, єже єсть судини воднии, єдинодревеснии, то єсть зъ єдного древа витѣсании — ЛВел., 1720, IV, 294) чи *дубовка* (АЗР, 1674, V, 133), що співвідносяться в текстах із назвою *шугалѣя:* наготовавши до того *чолновъ,* и *дубасовъ,* або *шугалѣевъ* множство великихъ и малыхъ, пустилися Днѣпромъ (Т. Мат., XVII, 1017); *чайка* (Тотъ лѣсъ ронить и *чайки* дѣлать надъ Ворскломъ — АЮЗР, 1763, XI, 211; 1672, XI, 15; 1674, V, 406). З російської мови запозичена, можливо, назва на означення великого парусного судна *стругъ: струги* станемъ дѣлать... смолы и желѣза и полотна на парусы струговые надобно... (1664, V, 227). Поширені інші назви суден: *комяга* «баржа» (тат. кӓмӓ, п. kamęga — Т. Мат., 327 зв.; Арх. ЮЗР, 1552, 7/I, 618; В., 1598, 54); *байдакъ* (АЗР, 1674, V, 133; АЮЗР, 1665, VI, 62) — річкове плоскодонне однощоглове дерев'яне судно, що використовувалося в козацькому війську; *фуркатъ* (Бояринъ Яковъ Феодоровичъ Долгорукій и Гетман... припливши тамо Днѣпромъ на суднахъ воднихъ, називаемихъ *фуркатахъ* — ЛГр., 1696, 252); *каторга* (гр. κάτεργον) — вид гребного турецького судна (на *каторгах* все неволники рускіе и малоросійскихъ городовъ жители — АЮЗР, 1678, XIII, 599; ЛВел., 1680, II, 498); пор. у значенні, наближеному до переносного «тяжка примусова робота на галерах (бунти стрѣлецкіе усмирилъ, и стрѣлцовъ... виннихъ въ разніе далекія силки и *каторги* порозсилавши...— ЛВел., 1720, II, 514); *галера* (іт. galera — Сл. РЯ, I, 396) — старовинне дерев'яне гребне військове судно, що було на озброєнні європейських та азіатських народів (Т. Мат., 1693, 636), *галери* (мн.) — заслання на тяжкі роботи на цих суднах (уживалося з XVIII ст.— там же). У значенні «матрос» засвідчується слово *корабле(н)никъ* (Т. Мат., XVII, 890); пор. також інші назви морських звань за джерелами XVII ст.: *морской кошевой атаманъ* (АЮЗР, 1674, XI, 402), *капитанъ* (лат. capitaneus): *Капитанъ* паша, началный надъ каторгами къ Озову посланъ (1675, XII, 235). Місце пришвартування кораблів іменується *портъ* (фр. port < лат. portus «гавань, пристань») (Тр., 1627, 668) або ж *пристань,* синонімом до якого з XVII ст. виступає *гавань* (голл. haven): *Гавань* албо *пристань* корабелній (ЛВел., 1720, III, 386).

Інтенсивний розвиток морської термінології відбувся у XVIII ст., проте й наведені тут назви засвідчують поширення значної кількості слів, зокрема створених на рідномовному грунті, а також запозичень, що характеризують передусім флот у східних народів, почасти в Європі.

§ 60. Інтернаціоналізми в сфері суспільно-політичної та військової лексики. У галузі суспільно-політичної лексики активно розвивалися процеси асиміляції іншомовних запозичень. Вони стають особливо активними в першій пол. XVIII ст., коли російська мова

набуває ролі посередника між інтернаціональною європейською і українською термінологією.

Свідченням асиміляції деяких іменних запозичень в українській мові може бути використання їх у складі зворотів (*по формѣ* — М., 1725, І, 218) або поширення похідних прикметників в усталених сполуках (*канѣкулярніе дни* — 1732, III, 209; X., 1742, 160); *туремне вязенне* (М., 1723, І, 27; ДК, 1727, І, 159 зв.), творення від іменних основ іменників і складних прикметників (*туремникъ* — ДК, 1730, II, 274 зв.; *безгрунтовий* — М., 1732, III, 229; *малогрунтовий* — 228), дієслів (*перекопіовати* — 1728, II, 235) або дієприкметників (*скопіований* — 1724, І, 65).

У складі суспільно-політичної, економічної та адміністративно-юридичної лексики під впливом російської мови з'являються глоси або ж кальки на місці іншомовних слів: *екстрактъ* чили *випис* (М., 1728, II, 235), *выписка* (1727, 193), *конфѣрмованний* (ДК, 1731, II, 517) — *потвердителній* (1727, І, 216 зв.), *ґвалтъ* (143) — *насилствіе* (1731, II, 579 зв.), *абшитъ* (X., 1720, 166) — *одставка* (ДК, 1728, І, 17 зв.), *абшитованний* (X., 1749, 413) — *отставной* (ЖК, 1723, 90), *кредиторъ* (1723, 516 зв.; М., 1724, І, 106; ДК, 1727, І, 176) — *вѣритель* (А, 1728, 51 зв.) та ін. Калькуються й утворення від асимільованих слів: *публѣчно* (М., 1723, І, 25) — *всенародно* (1728, II, 226), *репортовання* (1725, І, 288) — *доношенів* (рос.: ДК, 1727, І, 12) — *донесення* (укр.: М., 1724, І, 68; А, 1728, 11 зв.). Це значно поповнює синонімічні ряди української лексики.

Встановлення зв'язків з центральними органами державного управління Росії вводить у широкий обіг лексику на означення урядових установ і посад, що в епоху Петра І значною мірою інтернаціоналізувалася: *сенатъ* (М., 1734, III, 363); *Високоправителствующий сенатъ* (ЖК, 1722, 39; ЖИП, 1723, 77 зв.); *Високій сенатъ* (ДК, 1728, І, 99); *Верховный тайный советъ* (X., 1727, 1); *синодъ* (XT, 1721, 169); *Святѣйший правителствующій духовний синодъ* (ДК, 1727, І, 61); *Государственная иностранныхъ дѣлъ коллегія* (ЖХ, 1722, 13; А, 1728, 29); *Государственная колегія іностраннихъ дѣлъ* (ДК, 1730, II, 371 зв.); *Военная коллегія* (ЖХ, 1722, 47; 1723, 4 зв.); *Коллегія адмиралитейская* (X., 1746, 276); *Ревизион-контора* (1745, 244); *Бергъ колегія (коллегія)* (М., 1731, III, 81; X., 1749, 460); *Государственная Манѣфактуръ коллегія* (ЖК, 1722, 50); *Комерцъ-колегія* (М., 1741, VI, 5); *Юстицъ коллегія* (ЖК, 1722, 30 зв.); *Габѣнетъ* (М., 1734, III, 342, 369); *Кабѣнетъ* (1736, 98); *геролдія* (X., 1748, 379); *Тайный совѣтникъ* (М., 1718, І, 8; 1734, III, 369); *совѣтникъ* (1734, III, 369); *Оберъ-прокуроръ сенатскій* (X., 1745, 256); *Оберъ-секретаръ Военной коллегіи* (А, 1728, 2 зв.); *Малороссійская колегія* (М., 1722, І, 11; X., 1727, 1); *Государственный вице канцлеръ* (ЖК, 1722, 30 зв.); *Малороссійскій минѣстръ* (М., 1727, II, 176); *Кіевскій кгубернаторъ* (ЖК, 1722, 6); *Кіевская кгубернія* (ЖХ, 1722, 271; ЖПЗ, 1723, 5 зв.) та ін.

Могутнім струменем в лексику української мови вливаються слова, що свідчать про дальше зміцнення культурно-освітніх та на-

укових зносин з Росією: *капелла* (ЖХ, 1722, 16; А, 1728, 17 зв.); *капелія* (ЖХ, 1722, 16); *капелмейстеръ* (М., 1739, IV, 307); *іллюминацѣя* (1729, II, 286); *феерверкъ* (ЖХ, 1722, 25; Х., 1742, 131); *машкарадъ* (ЖХ, 1722, 23; Х., 1745, 254); *маскарадъ* (Х., 1747, 325); *балъ* (1740, 340; М., 1752, VIII, 165); *куртагъ* (Х., 1745, 247); *куртажъ* (1747, 322); *качелѣ* (1749, 441); *опера* (М., 1742, VI, 49; Х., 1745, 254; 1748, 382); *ложа* (Х., 1745, 254); *дама* (А, 1728, 8; М., 1745, VII, 102), *комплиментъ* (М., 1723, I, 22); *білеръ* (Х., 1749, 470); *ломбаръ* (М., 1725, I, 309); *пѣкетъ* (309; 1731, III, 98; 1741, VI, 12; 1743, 50 зв.); *шахмати* (1733, III, 282); *ферзь* (1726, II, 17); *мат дать* (7); *ґазета* (ДК, 1727, I, 147; 1729, II, 140 зв.); *кунстъ и раритетъ камора* (Х., 1747, 338); *кунстъкамора* (1745, 255); *обсервация* (М., 1742, VI, 50); *обсерваторія* (Х., 1747, 338); *зажигателное стекло* (М., 1742, VI, 50; Х., 1746, 278), калька: *запаляющее стекло* (Х., 1746, 292); *мадама* «гувернантка-іноземка» (М., 1766, X, 108 зв., 109, 112, 119); *мадамъ* (115—115 зв.); *інформаторъ* «гувернер» (1745, VII, 101).

Розширюється група слів, уживаних на позначення міжнародних стосунків: *визита* (М., 1723, I, 19; А, 1728, 44 зв.; М., 1732, III, 248); *визитовать* (ЖХ, 1722, 13); інкоґніто (М., 1740, IV, 320); *резидентъ* (ХТ, 1721, 168; М., 1727, II, 162); *резиденція* (А, 1728, 13 зв.); *ассамблей* (8); *конференція* (1723, 9 зв.); *конґрес* (М., 1737, IV, 133); *чрезвичайный посланникъ* (1732, III, 207) та ін.

У новій суспільно-політичній лексиці іншомовного походження, що стосується галузей адміністративного управління, значну частину займають німецькі елементи, в той час, як у сфері міжнародної політики переважають слова французької мови.

В умовах тривалих воєн Росії за вихід до Балтійського та Чорного морів козацькі полки Лівобережної України перебувають у походах разом з діючою російською армією, зберігаючи особливості у внутрішній структурі та системі комплектування. В середині XVIII ст., як відомо, відбулися зміни в складі українських слобідських полків. У цих умовах відбувається інтенсивне запозичення російської військової термінології в ділову та історично-мемуарну прозу XVIII ст. Пам'ятки відображають досить повно найбільш типову, і в значній мірі нову, інтернаціональну термінологію, що з часом стала надбанням східнослов'янських мов: *артиллерія* (М., 1723, I, 37; 1735, IV, 31); *артиллерія войсковая* (ДК, 1727, I, 68); *артиллерія полковая* (90); *морская артиллерія* (Х., 1748, 389); *кавалерія* (М., 1725, I, 315; ДК, 1728, I, 252 зв.) або *конница* (М., 1726, II, 43); *інфантерія* (ХТ, 1722, 187); *баталіонъ* (ХТ, 1722, 183; М., 1739, IV, 297); *дивизія* (ЖК, 1722, 52); *бригада* (ХТ, 1722, 183); *гвардія* (М., 1724, I, 63); *рота* (ХТ, 1720, 165; ДК, 1727, I, 59 зв.); *шквадронъ* (Х., 1732, 73); *корпусъ* (ЖК, 1722, 11); *кгварнѣзонъ* (ЖК, 1722, 49); *флангъ* (М., 1739, IV, 278); *резерв* (277); *казарма* (Х., 1747, 315); *караулня* (М., 1726, II, 60); *гоуптвахта* (ДК, 1728, I, 304); *форпостъ* (М., 1723, I, 21, 26; ДК, 1727, I, 8; А, 1728, 16); *форпостная служба* (ЖК, 1723, 494); *крѣпость* (ДК, 1727, I,

88) або *фортеця* (ХТ, 1720, 164; А, 1728, 27); *реданти* з глосою *кручки* (М., 1739, IV, 245); *редути* (245); *бастіонъ:* На той сторонѣ ... здѣланъ тріангуломъ *бастіонъ* каменний (М., 1726, II, 56); *батарея:* З *батарей* всѣхъ стали турки на насъ съ пушокъ стрелят (М., 1739, IV, 282); *транжаментъ* (ХТ, 1722, 178; ЖК, 1723, 301 зв.; М., 1725, I, 295); *понтонъ* (М., 1739, IV, 266); *фашина* (ЖК, 1723, 290; М., 1724, I, 90); *провіантъ* (ЖК, 1722, 18; М., 1723, I, 24; ДК, 1727, I, 44); *фуражъ* (ЖК, 1722, 52 зв.; М., 1723, I, 21); *винтерквартера* (М., 1724, I, 149); *квартира* (1728, II, 238); *квартироватъ* (ДК, 1731, II, 397).

Оновлюється лексика, пов'язана з організацією наступу: *консилѣумъ генералѣтета* (М., 1725, I, 308); *генералний воинский планъ* (1737, IV, 118); *великороссійская армия* (1720, I, 10); *ставка* (ХТ, 1722, 181; М., 1739, IV, 266, 259); *штапъ полковий* (ДК, 1727, I, 81 зв.); *атака* (М., 1736, IV, 64); *атаковать* (1734, III, 346).

У складі військових звань набули поширення загальні назви осіб нижчого і вищого (офіцерського) рангу: *военачалникъ* (ЖХ, 1722, 20); *солдатъ* (ХТ, 1722, 185); *радовий салдатъ* (ЖК, 1722, 20); *оффѣцеръ* (20; Х., 1733, 122); пор. також: *оберъ-офицеръ* (ЖК, 1722, 53 зв.); *ундеръ офицеръ* (33). Засвідчуються назви *генералъ* (ХТ, 1721, 168); *брегадиръ* (ЖК, 1722, 22 зв.; ХТ, 1722, 184; ПМК, 1723, 2 зв.); *ординарецъ* (М., 1725, I, 272), *адютантъ* (ДК, 1728, I, 263); *рекрутъ* (ЖК, 1722, 43; ДВ, 1744, 30).

У пам'ятках виявлені назви воїнів спеціалізованих полків: *бомбандиръ* (ЖХ, 1722, 57); *ґранадеръ* (ЖК, 1722, 25 зв.; ДК, 1728, I, 256); *гренадеръ* (1747, 342); *кирасиръ* (1739, IV, 236).

Серед військової лексики значним є фонд слів французького походження, що охоплюють майже всі лексико-семантичні розряди, за винятком назв військових звань і посад, де їх витісняють німецькі запозичення [139].

У першій половині XVIII ст. українська мова разом з російською запозичила військово-морську термінологію європейського походження, що істотно збагатила словник наступних епох [140]. Словотворча активність і фразеологічна валентність нової іншомовної лексики в усіх розглянутих вище функціональних сферах може свідчити про частоту уживаності й, отже, глибину освоєння її українською мовою [141].

---

[139] Про уживання військових термінів у тодішній російській мові див.: *Смирнов Н. А.* Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху.— Сб. ОРЯС, 1910, т. 88, № 2; *Сидоров Г. М.* Военная лексика, заимствованная из немецкого языка в Петровскую эпоху: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Куйбышев, 1969; *Тузова Х. Ф.* Русская военная лексика 2-й половины XVII — первой половины XVIII ст. М., 1956; *Сороколетов Ф. П.* История военной лексики в русском языке XI—XVII вв.; *Биржакова Е. Э., Войнова Л. А., Кутина Л. Л.* Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Л., 1972 та ін.

[140] Див. її опис у кн.: *Горобець В. Й.* Лексика історично-мемуарної прози..., с. 110—113.

[141] Серед дериватів на цьому етапі найбільше виявлено (у складі військової, морської та суспільно-політичної лексики) прикметників і дієприкметників, значно менше — відіменних дієслів — див.: *Горобець В. Й.* Там же, с. 112—113.

Частина неологізмів засвоювалася українською мовою і безпосередньо з європейських мов, інтерес до вивчення яких поширюється в 30—40-ві роки XVIII ст. Більшість слів і виразів, зафіксованих у документах XVIII ст., належать до активного словника сучасної української мови, деякі з них перейшли до пасивного фонду або ж лишаються історизмами.

§ 61. Народнорозмовна і книжна фразеологія. ***Народна фразеологія.*** Фразеологізми виникли в результаті ряду деформацій словесного вираження думки, колись цілком ясної, недвозначної і конкретної, що відповідала нормам живої мови і за граматичною будовою, і за лексичним складом, і за змістом.

Загальна закономірність розвитку фразеологізмів з вільних словосполучень визначається певними умовами:

1) втратою реалії, того життєвого досвіду, явища, якому відповідає словосполучення в своїй номінативній функції. У переносному значенні фразеологізму первісне значення може зовсім (або майже зовсім) не відчуватися, бо безпосередній зв'язок словосполуки з конкретною ситуацією явища зникає, відчутна образність з плином часу стирається, а внутрішня її форма забувається. Напр.: *виграти курка* (-півника) *на костелі* «піймати облизня» (О тожъ *есь выгралъ курка на костелѣ* — Арх. ЮЗР, 1616, 1/VII, 276); *боки ростыкати* «багатіти, наживатися» (абыся зъ нихъ зодрала тая машкара и тое одѣнье овчее, въ которое ся убираючи, не толко люди простыи зводятъ, але и хлѣбомъ собѣ неналежнымъ *боки ростыкаютъ* — Апокр., 1598, 1150); *чужимъ перьемъ хвалитися, въ чужомъ плащу напинатися* «підладжуватись» (А што Римляне хвалятъ наукою тогосвѣтною — *чужимъ перьемъ хвалятся, въ чужомъ плащу напинаются* — Пал., 1621, 900).

2) Найістотнішою, вирішальною фазою у процесі фразеологізації є переосмислення словосполуки, яке полягає не просто в десемантизації (повна або часткова втрата лексичного значення) компонентів фразеологізму, а у творенні особливої одиниці мови з її специфічними властивостями. Процеси, пов'язані з семантизацією стійкої сполуки, з появою загального переносного значення,— складні й багатоманітні. Вони визначаються характером образу, закладеного у стійкій сполуці, ступенем її мотивованості, своєрідністю семантичних відношень у кожній конкретній мові. Втрата окремими складниками семантичної самостійності стійкої сполуки впливає на характер образу, що лежить в основі фразеологізму. Вибір образу, на підставі якого відбувається фразеологізація вільної словосполуки, вирішує долю фразеологізму і перетворення його з оказіонального в одиницю фразеологічного фонду. Коли безпосередній семантичний зв'язок фразеологізму з конкретним явищем стирається, зміст його стає узагальненим, абстрактним і набуває в контекстах певного осмислення.

Процес семантизації стійкої сполуки, поява загального переносного плану в результаті поглинання ним конкретних значень окремих складників може бути підтверджений і фактами старо-

української мови. Зворот *ярмо на шию повѣсити* ще близький до первісного значення, але містить уже фразеологічну метафоричність, бо в цілому означав «мати важку неприємну роботу, справу»: я тобѣ жену приведу, хату дам, землю дарую, тое *ярмо на* твою *шию повѣшу* (В., XVI, 47). Словосполучення, втративши колишній буквальний зміст, починає вживатися тільки з переносним значенням. Напр.: *зорватися з гаку* «врятуватися від біди»: Онъ, такъ помыслной погоды набывши, тріумфуетъ, же *ся зъ* такъ трудного не себе *гаку зорвалъ* (Пал., 1621, 1060). Коннотація *гакъ* «біда, дуже важка ситуація, майже безвихідь» властива для семантичної моделі староукраїнської сполуки, тісно пов'язана з середньовічними тортурами. *Костки вметовати* «сварити між собою»: же ихъ духовные, умыслне межи ихъ (свѣцкихъ) *костки вмѣтуючи,* одныхъ зъ другими уставичне вадятъ (Апокр., 1599, 1720). *Костка* — причина гризні між собаками (пор. *Кость межи псы веречи* — Посл., 1582, 56) — набуває метафоричного значення і завдяки цьому переноситься на суспільні відносини. Розширення і семантичне збагачення в бік образної типовості складає суть процесу метафоризації.

Одним із активних джерел фразеології була професійна лексика староукраїнської мови. Селянський і військовий побут, виробнича діяльність людей були тим середовищем, звідки беруть свій початок багато спеціальних виразів. Виходячи за межі виробничо-побутової сфери, такі словосполуки набувають переносного значення, стають здобутком загальнонародної мови. Відрив від професіонального або побутового грунту завжди пов'язаний з розширенням сфери вжитку фразеологізму. Наприклад, словосполуки, утворені на основі побутових слів *лава, печь* стали ідіомами, семантично нерозкладними, коли вони втратили реальне значення і набули метафоричного, переносного: *быти подъ лавою, пойти подъ лаву* «бути в безчесті, приниженим, осміяним», «бути у зневазі» (Теперъ южъ той привѣлей *подъ лавою,* въ зневазѣ — Пал., 1621, 714); *вкидати славу подъ лаву* «зганьбити, збезчестити» (Которые бы намнѣй о тое нєдбаютъ. Же мудрые *под лаву славу* ихъ *вкидаютъ* — В. цн., 1618, 4); *лавки подъставляти* «зробити тихцем неприємність кому-небудь, заподіяти прикрість» (розными а давными штуками, *лавки подъставляючи,* на которыхъ скоро бы хто уселъ, заразомъ бы ся на суши охинулъ по уши — См. К., 1587, 265).

Значення «бути у зневазі» передають фразеологізми з центральним словом *печь: за печъ ткати* (перъвей на соймикахъ о местъца и о вота своихъ духовныхъ зъ духовенствомъ Рымскимъ сварылистеся и на чоло ихъ ставили, а теперъ ихъ *за печъ ткаете* — Ан., 1599, 681); *за печью местце указувати* (и зъ робятами *за печью* местце *указуешъ* — Ответ, 1598—1599, 1115).

Генетичні корені фразеологізму *на свій млин воду обертати (провадити)* беруть початок у побуті мірошників, хронологічно сягаючи, мабуть, ще тих часів, коли людина обожнювала навколишній світ. Семантика ж протягом віків залишається незмінною — «своєю поведінкою чи діями сприяти, допомагати комусь у чому-небудь»:

пишучи умыслне, хотячи *на свой млынъ воду провадити*... чителника въ опачное а непевное о речахъ розумѣнье затягаетъ (Апокр., 1599, 1024; См. К., 1587, 240—241).

Заглиблену частину невода рибалки здавна називають *матнею*, переносно вона означала «безвихідне, скрутне становище, велику біду». Напр.: *за- (у-)гнати (управити) до матнѣ* «навернути до католицизму»: а такъ насъ *до* тойежъ *матнѣ,* въ которую самъ влѣзъ, хитро *управити* помышляетъ (Апокр., 1599, 1042). Ідіома *вилѣзти зъ матнѣ* означала «врятуватися з великої біди»: Для тогожъ вы и не можете *зъ* тое *матнѣ вылѣзти* (ВОП, 1603, 36). Семантичне зрушення у словосполуці намітилося, очевидно, в середовищі рибалок, де вираз уживався в прямому значенні, пор.: Вислизнув, як піскарь з матні (Ном., 5765). Алегоричні вирази, взяті з побуту рибалок, мисливців, мають соціально загострений характер, прозоре значення підступності: *розставляти сѣть, уловити въ сѣть, сѣтию умотати, наставити сило:* Индѣ тую шатанскую *сѣть*, на звоженье людей, *розставляй и розпростирай!* (Апокр., 1599, 1736); Але чем же вас, правовѣрных, тою *сѣтию умотати могл?* (В., XVI, 50); О, проклятый геретику! Обачышъ, яко ся самъ своимъ *силомъ,* штось на инъшихъ *наставилъ,* удавишъ! (Ан., 1599, 869).

Середовищу ткачів належать вирази *узолъ (узликъ) розвязати* «з'ясувати, вирішити питання»: тот *узлик* хитросвязаний радою Божею тобѣ *розвяжу* (В., XVI, 66—67).

Синонімічні фразеологізми *завезку натегати* і *ткати поставъ лестій* вживаються у значенні «зводити наклеп, водити плітки»: а только на самый сынодъ, згадавши его несправедливе, тую ото *завезку натегаешъ?* (Ан., 1599, 759); Стучне бовѣмъ и хитро *тчетъ* самъ *поставъ лестій* (Пал., 1621, 1086).

Пошуки генетичних коренів фразеології іноді підводять дослідників до початкових фаз глибинних процесів, що відбувалися у семантичній структурі складників фразеологічних одиниць і допомагають збагнути зміст фразеологічних творень, віддалених від наших часів багатьма століттями. Так, популярна народна сентенція, зафіксована у полемічному творі XVI ст. *не утаится шило въ меху, але врыхле натечетъ съ ковъшомъ на брагу!* (Ответ, 1598—1599, 1115), для сучасного мовця видається немотивованою, бо у наш час затемнилися прастарі значення слів *шило* «голка» і *мѣхъ* (бурдюк) «вмістилище для рідких і сипких тіл, виготовлене з шкіри тварин». Сукупність різних інтра- та екстралінгвістичних процесів сприяє відходу і повній руйнації вихідної семантики. Не виключено, між іншим, і фактора ритмічності та рими, яка фразеологічно скріплює творення типу *не втаїш шила в мотовилі.*

Переміщення лексико-семантичних рядів у давній мові (шило — це тільки шило, але вже не голка, мішок — передусім не бурдюк і не виріб із шкіри для рідких тіл) відповідно зумовлює семантичне зміщення фраземи. Образи, що колись лягли в основу прислів'я, стали здобутком історичної фразеології. Відбувся семантичний розрив давнього прислів'я, що було значно конкретніше і не припуска-

ло такого широкого і вільного застосування, з новим, фрагментарним, якому властиве узагальнення, пор.: Шило въ мѣшку не утаитъся (Посл., 130); Вилізло шило з мішка (ГРНП, І, 1, 174); Не втаится шыло в мѣшъку (К. З., к. XVII, 235, 237); Шила (шилця) в мішку (мішечку) не сховаєш (не утаіш, не втаіцця, не вдержицця) (Ном., 6798; Шишац., 52; Чуб., I, 2, 303).

Землеробське середовище послужило джерелом фразеологізму *поривати з мотыкою на солнце (напротивъ сонця)* «братися за непосильну справу: *зъ мотыкою напротивъ сонца* — трудно одному епископови напротивъ всей церкви, а особливе въ справи неслушной (Пал., 1621, 523).

Загальнонародним став гончарський термін *лудити,* на його основі утворились ідіоми *лудити світом, лудити богомъ* «заводити в оману»: Ф... только *светом лудитъ,* удаючися за Русина, которымъ николи не былъ (Ан., 1599, 767; Апокр., 1599, 1150); Бо бы то *не людми,* але *Богомъ лудили!* (Ан., 1599, 603, 695).

Невелика кількість фразеологізмів пов'язана з середовищем музикантів: *самъ гуду, самъ же и плешу* (811) «сам себе вихваляє»; *догодити* у *ноту* «задовольняти, виконувати чиюсь волю» (васъ за геретиковъ маютъ, опрочъ Арриановъ, которымъ праве у *ноту догодили есте* — Ответ, 1598—1599, 717, 1065); владики-відступники танцюють під чиюсь дудку: ижъ тую игру ваши милости скачете, которое *ноту дудка диавола* вашим милостям заиграл (В., XVI, 91), пор.: *По чужой дудцѣ скачець* (Носович, 135).

Середовищу ремісників епохи Середньовіччя був властивий вислів *якого цеху естъ товаришомъ* «до якого угруповання належить»: А хтожъ того не видитъ, ижъ самъ себе выдаетъ — *якого цеху естъ товаришомъ* (Ан., 1599, 869), усічена структура: Певне ми у одного не покажетъ, опрочъ теперешнихъ геретиковъ, *с которыхъ цеху* и Филялетъ *быти мусить* (771).

У результаті стилістичного переміщення з вузької сфери мовлення — військової фразеології — до загальнонародної мови утворилась ідіома *стати в лице* «учинити випад проти кого-небудь»: Тутъ оказія была противъ Іеремѣи патриярсѣ *въ лице станути* зъ тыми своими нынѣшними викрутами (Пал., 1621, 1046). У бойовій практиці ратників словосполучення *стати въ лице* означало «стати прямо, навпроти», *ставити (поставити) на чоло* «вважати передовим, авангардним» (звідси сучасне *бути (стати) на чолі*): перъвей на соймикахъ о местьца и о вота своихъ духовъныхъ зъ духовеньствомъ Рымскимъ сварылистеся и *на чоло* их *ставили,* а теперъ ихъ за печъ ткаете (Ан., 1599, 679—681). Одне із значень слова *чело* «передня частина ратної структури» (Ср., II, 31); пор.: *челомъ ити* «йти прямо, напролом» (И. Ф., 565); звідси *поставити в(на) чело* — вільна термінологічна одиниця військової лексики, відома з давньоруського періоду. Пор. у староукраїнській мові: Полки Россіи завше *на чоло* непріятелемъ *были ставляни* (Пал., 1621, 1109). Поза середовищем дружинників іменник *чоло* означав передовий загін, а сполука *стати на чолі* набула значення «протистояти», тобто стала близь-

кою до ідіоми *стати въ лице,* напр.: Не могучи... Монарсѣ небесному *въ чоло ставити,* Кгдыжъ му праве *въ чоло* сталъ на крестѣ роспятыи (Хр. п., 1630, 177).

На прикладі фразеологізмів професіонального походження підтверджується думка про те, що одним з найважливіших факторів творення фразеології є переносне значення слова.

У процесі розвитку української мови, як і російської та білоруської, утворилась індивідуально-образна й оригінальна фразеологія, заснована на традиційному п о р і в н я н н і — найбільш природному і старовинному способі образної характеристики. Порівняльна фразеологія виявляє функціональну схожість з багатьма розрядами експресивної фразеології і передусім з такими, як прислів'я, образно вмотивовані одиниці — ідіоми. Такі фразеологізми існували в староукраїнській мові як готові одиниці, складаючи тим самим фонд її виразових засобів. Деякі з них — це побутові картинки з народного життя, іноді супроводжувані іронією: *трафитъ* на своего, *яко коса на камень* (Ан., 1599, 771—773); Бывши отступникове предся похутнываютъ собѣ и, *якъ мухи зъ окропу, отрясуются* (Пал., 1621, 609); а кто ся раз присягу згвалтити охинетъ, тому и потомъ завше криво присягнути, *яко ягодку проколкнути!* (Апокр., 1599, 943, 1182); Писарь уніатскій, *якъ тонучій, хватается и вишью,* чимъ бы ся поратовати моглъ, ано неспоро! (Пал., 1621, 1123).

Винятковим різноманіттям смислової структури відзначаються іронічно жартівливі фразеологізми, у них ще в більшій мірі відображаються особливості образного мислення: *щастить, як голому въ кропивѣ* (Пал., 1621, 589). Іронічні порівняння не підсилюють якості, а, навпаки, вказують на повну її відсутність, а натомість наявна протилежна (дуже часто) негативна ознака: Гдѣ, правовѣрный, уважай подступокъ тыхъ людій, которіи соборовую речь за выкладъ безъ встыду удаютъ... ано *такъ* имъ въ томъ *споро, якъ мусѣ въ окропѣ* (587); Отожъ ваша зъ ними *згода, якъ зъ огнемъ вода* (Гарм., 1608, 222).

Серед компаративних фразеологізмів староукраїнської мови майже відсутні такі, що засновані на зоровій подібності. Якщо іноді й зіставляються зовнішні особливості об'єктів, все ж відчувається намагання виявити внутрішні якості, становище та ін.: за негоже костелъ Римскій *стался, якъ лице безъ носа!* (ВОП, 1603, 17—18; См. К., 1587, 242).

Найрізноманітніші зіставлення людей із звірами і птахами побудовано тільки за природною подібністю. Тут враховано досвід, характеристики, дані тваринам, оповіді про міфічні властивості окремих звірів і птахів. З фауною пов'язана велика група фразеологізмів. Використовуються різні звички птахів, тварин, комах для змалювання найбільш яскравих рис людського характеру. Відбилися як правило, ті, що мали яскраво виражене емоціонально-експресивне забарвлення і виражали оціночне значення з негативною характеристикою осіб, властивостей, явищ, внутрішню суть яких необхідно було вичерпно охарактеризувати. Звідси й зрозуміло, чому

компаративна фразеологія, пов'язана з фауною, носить специфічний характер: в її основі лиховісні птахи, наприклад, *сова,* хижі звірі — *лишка* (лис), *волкъ, медведь,* потворний *паукъ* і повзуча *гадина, змия,* злий *собака, свиня:* А козаковъ реестровыхъ, отродковъ и отщепенцовъ нашихъ... о упадокъ отчизни недбаючихъ, *яко ядовитой ехидни стережітеся и крийтеся* (УГО, 1638, 306); від єзуїтів *яко отъ гадов ядовитыхъ утекати подобаетъ* (ОЕВ, 1588, 902); Но нехай ся он, *як змия, въет и скачетъ* (В., XVI, 145); тая унѣя... в Римѣ *вылупилася, якъ зміа з ейца,* а тутъ ядъ свой изливаетъ всюды (Наука, після 1626, 13—14).

У східних слов'ян існувала традиція, що йде з надр епосу, називати ворогів псами: но все *смердят, яко гнилые псы* (В., XVI, 220). Фразеологізм *як псы вcтеклые* (скажені) *бѣгают, ищут* (47, 70) образно характеризував жадобу людини до наживи.

Лев здавна уособлював сильних, зажерливих. З ним порівнюються уніати, що посягають на православну церкву: пащоки свои роззѣвляючи, *акы львы рычачи,* хотячи ее поглотити (Наука, після 1626, 25).

Фразеологія з гніздовим словом *волкъ,* виявлена в обстежуваних пам'ятках, однаково могла бути пов'язана і з давньоруською літературою, усною поетикою і книжною традицією. На Русі, як і в Стародавньому Римі, ця традиція існувала на побутовому уявленні називати ворогів хижими вовками. Пізніше традиційний образ вовка-ворога урізноманітнюється новими деталями. Своєрідністю української і білоруської мови XVI—XVII ст. було вживання полонізму *драпѣжный* (хижий) у ролі атрибутивного складника: Крѣпко побѣждалъ различныхъ съпостатъ полки и разгонялъ *драпѣжныя волки* (ОБ, 1581, Посвята).

Через образ павука — символ хижака, якому властиві не так сила і могутність, як потворність,— розкривається народне ставлення до відступників: Але отступникове Духа Святого тщи суть, которыи зъ лиліи правды Ефремова, *якъ паукове,* фалшъ *высысаютъ,* а за правду удаютъ (Пал., 1621, 414).

Іноді прихильників унії порівнюють із совою: тежъ подобно съ тою неправдою своєю, *яко сова на светло, не покажешъ* (Ан., 1599, 615). Самотня і набридлива людина асоціюється з вороною: сѣдѣла чекаючи *яко ворона* на поущи *сама єдна* (Лік., 1607, 55).

Семантична структура багатьох лексем, крім позначення певної реалії, включає і метафору. Назви *індійський кур, порхавка,* крім основного, передавали і метафоричне значення, символізуючи честолюбну, бундючну, пихату людину. Це може бути пан-шляхтич, що бундючиться, *шию напяливши, як индийский кур* (В., XVI, 59); что ся, *як порхавка,* надымаеши? (75).

Мовчазні, безсловесні, беззахисні люди порівнюються то з рибою, то з німим бидлом, волами: Звыкли ваши духовные папѣжского вызнаня ловити и до оное матнѣ... *яко безрозумливую рибу,* заганяти (ВОП, 1603, 94—95), але *яко нѣмое быдло* за пастырми, кгдѣ роскажутъ и обернутъ, ити мають (Апокр., 1599, 1258; Ун., 1608, 147);

отцовъ и матерей своіхъ.. *въ плугъ, аки воловъ* (чого подъ слонцемъ не слихано) *запрягаемихъ* (УГО, 1638, 302).

Лис — це втілення витонченої хитрості: А меновите, жебы в. м. оного зміа райского и *лиса хитрого*... стеречись рачилъ (Апокр., 1599, 1058); уніати — *прожные трутни* (Арх. ЮЗР, 1/VII, 1616, 273). Це вже загальномовна узвичаєна метафора, яка здавна вживається замість двочленної структури.

Структура компаративної фразеології та її лексичне наповнення створюють умови для появи одиниць з яскраво вираженим оціночним характером, особливо негативним. Таким фраземам притаманна абсолютна експресивність, тобто високий ступінь виразності, властивий їм і поза контекстом.

Певна частина фразеологізмів побудована за принципом протиставлення: *високо вылетаютъ, а низко падаютъ* (Пал., 1621, 903); *не скоръ естъ Богъ, але лученъ* (Отв., 1598, 391) — тобто бог не любить погрожувати стуком, але б'є без промаху; пор. ще: Б҃гъ не скорый да лучный (К. З., к. XVII, 216); *Мала искра огню, до налѣпшого будованя впавши, все попалить* (Отв., 1958, 384); пор. ще: *З малої искри великий огонь (вогонь) буває* (Ном., 3843; ГРНП, II, 1, 222; III, 2, 451; Д., I, 203; II, 30).

Більшість фразеологізмів відбиває своєрідність життя народу, його побут, звичаї. Таким традиційно східнослов'янським виразом на означення прохання є, наприклад, *бити чолом* (рос. *бить челом*, блр. *біць чалом*). Актова мова українсько-білоруського ареалу зберегла традиційну умовність фразеологізму *чоломъ бити* «просити»: и *били намъ чоломъ*, абыхмо имъ тыи земли ихъ отчизныи моцъю нашою господарскою потвердили (Арх. ЮЗР, 1581, 8/V, 228). У сучасних східнослов'янських мовах (СУМ, I, 169; Фр. сл., 37; БРС, 1010) фразеологізм *бити чолом* означає «низько кланятись комунебудь, шанобливо вітати когось, уклінно просити кого-небудь про щось» і т. п. і вживається з певною стилістичною настановою. Так, у російській мові — це архаїзм і історизм. В українській мові також склалася традиція його стилістичного використання [142].

Пам'ятки XVI ст. засвідчують фразеологізм *своєю пядью мѣрыти* «чинити на свій розсуд, як підказує сумління»: А такъ однакъ того прагнучи, умѣемо ся *своею пядью мѣрыти* (Апокр., 1599, 1290). *П'ядь* у давньоруський період була одиницею довжини. З часом у побут почали входити інші одиниці виміру, а *п'ядь* набула переносного значення, залишившись у складі фраземи.

На народному повір'ї грунтується фразеологізм *чекати, як каня на дожчь:* и южъ на то, *якъ каня на дожчь, чекали,* всю іерархію, зуполную святыню, митрополита православного (Пал., 1621, 1066). Він відомий східним і західним слов'янам (ГРНП, II, 1, 241; III, 2, 303). Див. у сучасній українській мові — Гр., II, 216; СУМ, IV,

---

[142] *Коломієць Л. І.* Дієслівно-іменні сполуки у поетичних творах Т. Г. Шевченка.— У кн.: Джерела мовної майстерності. К., 1964, с. 132.

91 [143], блр. *чакае,* як каня (кнігаўка) дажджу (Янкоўскі, 191), ч. *Načakaly* jako *káňa na dážd* (Mach., 190); п. *Czeka jak kania dżdżu, Laknąć jak kania deszczu, Wygląda jak kania dżdżu, Tęskni jak kania dżdżu* (Adalb., 72; Krzyżan., 436—437). Фразеологічні творення, засновані на грунті іменника *каня,* популярні і в пізніші часи (Ном., 13 543; Посл., 127; ГРНП, I, 1, 158; II, 1, 241; Чуб., I, 2, 256).

У староукраїнській фразеології помітні залишки глибокої давнини, яка зберігає колишню язичницьку форму або обновилась. Відгомін ідолопоклонства можна зустріти зокрема в присяганні — *ротитися ротами:* Онъ же, став предъ дверми, *ротитися ротами* страшными и ужасными, призывая Бога живого и десницу Его всемогущую (Спис., 1580, 179). Церква, а потім держава активно боролися із залишками язичництва; давній звичай *ходити на роту* замінюється на *цѣловати крестъ* (евангеліе), *крыжики целовати* (Ан., 1599, 705). Однак довго зберігав свою життєвість і термін *рота,* оскільки він не суперечив основам християнської ідеології: якщо у дохристиянський період він означав обряд клятви у релігійно-язичницькій формі, то за християнства — клятву з приведенням до хреста. *Крестное цѣлование* поступово обіймає не тільки релігійну, але й різноманітні сфери світського життя.

Прислів'я *съ пустого корча альбо сова, альбо пугачъ вылетаетъ* (Ан., 1599, 923) зберігає пережитки язичницьких вірувань про те, що чорти водяться в болоті, лісі, старому дуплі або в корчах. Воно характеризує недоречну мову: А ты вшетечною и невыпароною губою своею всихесь помазалъ, пошкалевалъ... Але не дивъ! Посполите *съ пустого корча альбо сова, албо пугачъ, вылетаетъ* (Ан., 1599, 923); пор.: Тю! з дупла того дуба *сич вилетів* (дурне слово) (Ном., 13 067).

Віра в об'єктивну силу людського слова породила прокляття і благословення, пов'язані з язичницькою магією, які первісно являли собою своєрідні заговори, заклинання. Проклять боялись, ними й застерігали від поганих учинків, пор.: А хтобы моглъ сію книгу оукрасти, таковіи *буди проклятъ в сеи вѣкъ и будущіи* (Тіт., 1623, 193). Полемісти віддавали анафемі владик-відступників: *самъ да будетъ проклятъ и домъ его отъ Отца, Сына и Святого духа* (АЗР, 1596, IV, 147).

З вірою в магічну силу слова пов'язані й перифрастичні, або образні, вислови, що нагадують собою евфемізми, оскільки вони вживаються замість вихідного поняття «вмерти» або «наближатися до фатальної розв'язки»: *свѣча згасла* (А теперъ твоя *свѣча* ясная бъ *згасла* — Тіт., 1622, 47); *идти въ дорогу отцовъ* моихъ и всего тѣла (Апокр., 1599, 1628); *отходити съ того свѣта* (потвердилъ и остатнею волею своею, *отходячи съ того свѣта,* запечатовалъ — ИРФ,

[143] Повір'я про каню (коню, канюка, конюха) див. у І. Франка (ГРНП, I, 1, 158; II, 1, 214; III, 2, 303; а також у статті Колесси Ф. «Людові вірування на Підгір'ю».— Етнографічний збірник, Львів, 1896, т. 5.

1598, 466); *поити на тамтот свѣт* (*на тамтот свѣт* не могоут з німи *пойти* — Лік., 1607, 51); *переселитися во вічную жизнь* (УГО, 1638, 298); *поставити на головѣ печать* (АЮЗР, XVII, II, 211).

Спадщиною праслов'янської демонології є фразеологізм із словом *Перун* (ім'я поганського бога): *мечутся, якъ оболокъ зъ перуномъ* (Пал., 1621, 667); *Не все то Перунъ, што зъ Риму гремить* (917), де *перун* означало «грім».

Характерною рисою використання народної фразеології, на відміну від книжної, було те, що вона застосовувалась для характеристики, атестації соціальних явищ і подій не як цитати на підкріплення думки, а як органічний елемент мови. Пор.: патріархіи Цариградской отбѣжимо! А отбѣгнувши, гдѣжъ ся удадимо? Змовишъ: же до костела и пастыря Римского? ... штожъ ту змовишъ?! Чи насъ предся тамъ вабити (якъ то мовятъ) — *зъ дожчу подъ рынву упроважати будешь?* (Апокр., 1599, 1614). Переконливість такого порівняння, звичайно, не викликала у читача сумнівів. Аналогічне значення мають прислів'я: *Бѣжаще дыма въ огнь впадоша* (ОЕВ, 1598, 734); Але ово, якъ на лихо, *отъ кого было замыкати, тому ключи вручили!* (Пал., 1621, 1060); Але, правда, не дивъ, же *тонучій и вишью* (зілля на воді) *ся хапаетъ!* (Апокр., 1599, 1424); Приповѣсть старая и простая о новую хитрую опирается... *Бивши около сука вдарити в сукъ* (См. К., 1587, 244). Варіюючи тему про латинників-убивць, полеміст намагається максимально використати народне прислів'я: А ты нынѣ, латынниче... *убивши, и плакати не повелѣваеш* (В., XVI, 182).

Усна мова була одвічним середовищем поширення фразеологічних одиниць і головним джерелом збагачення фразеології літературної мови: и тотъ (дворъ) — *пустый, ветромъ горожонъ* (Ан., 1599, 929); пор.: *Вітром підбито... а морозом підшито* (Ном., 11 136); *шапка... травою пошита, вітром підбита* (СУМ, VI, 395) та ін.; *баба на торгъ гневалася, а торгъ о имъ ани ведалъ!* (Ан., 1599, 869); пор. ще: *Гнѣвалася баба на торгъ, а торгъ того ни знает* (К. З., к. XVII, 219); *Сердилась баба на торг, та й дуже, а торг їй байдуже* (Ном., 55 041) тощо; Бо *опарившися на молоце, и на воду дмухаетъ* (Ан., 1599, 721); *зазвонилъ въ такий колоколъ, што на баламуты звонятъ* (933) — «вважати баламутом», *позычаючи у людей, чого во лбе не доставало* (Ответ, 1598—1599, 1053) — «бути дурнем»; *Ано бы лѣпѣй гасити, коли у сусѣда горитъ, анижли коли до твоего даху придетъ!* (Ун., 1608, 147).

Традиційно-книжна фразеологія. Розвиваючи і збагачуючи успадковану з давньоруської мови загальнонародну в своїй основі фразеологію, староукраїнська літературна мова значною мірою використовує церковнослов'янське джерело, що мало на той час велику життєву силу.

Лексичний склад запозичених фразеологічних одиниць багатоманітно варіювався, бо доводилось підшукувати, осмислювати і пристосовувати слова і фразеологізми рідної мови для передачі нових, часом зовсім чужих понять. Про це яскраво свідчать пам'ятки

конфесіонального стилю, де використовувались глоси як спеціальний засіб всебічного витлумачення поняття, пор.: Легеонъ имя мнѣ єсть або тма бо нас єсть много (ПЄ, 1556—1561, 143); Лацнѣше єсть въистинкоу *вельбоудоу оужищоу дебеломоу* скрозѣ иглиныи оуши пройти нижли богатомоу в црство біє внїйти (301 зв.); Снаднѣи *велбоудоу оужищоу дєбєлоу* скрозѣ оухо иглиноє проити... (167); *ликарю врачоу* излѣчи ся самъ (224). Процес адаптації запозичених фразеологізмів протікає як поступовий рух від багатоманіття (часом і за рахунок діалектизмів) до єдиної і стабільної форми. Лексичне варіювання здійснюється досить широко, не зачіпаючи образної структури і експресивного колориту фразеологізму. В результаті цього у складі фразеологізмів виявились синоніми, що належали діалектам живої мови і мали різний ступінь вживаності. Місцевий колорит виявляється досить сильним. Завдяки цьому традиційно-книжна фразеологія набувала іноді вузьколокального орнаментування. Напр.: *Не потребоуют здоровыи лѣкаря але немоцныи* (ПЄ, 1556—1561, 134); *Не потребоуют здоровыи врача,* ну *боляцїи* (46); *Не треба здоровымъ лѣкаря, али бетѣжнымъ* (ПН, XVI, 53).

Лексичні заміни — це одна лише фаза трансформації традиційно-книжної фраземи при вростанні в українську мову. Поступово відбувається і вирівнювання граматичної структури за зразком синтаксису народної мови. Структурно-семантичне пристосування традиційно-книжної фразеології відбувалось шляхом відштовхування від явно чужих форм і сполук, засвоюючи більш необхідні конструкції літературно-книжної мови. Граматична структура, що починається іменною формою дієслова типу *претерпєвыи до конца, тъи спасется* (ПЄ, 1556—1561, 99 зв.), передається складнопідрядним реченням: А кто претръпит спсень боудеть (101 зв.); але кто бы вытръпѣль до конца тъ спсень боудет (180 зв.); а кто вытерпит до конца тот спасется (Каз., к. XVI — поч. XVII, 77). А в народній мові вона відшліфувалася до максимально лаконічного вислову: Для спасенья надобно терпѣнья (Собр., 1770, 53); Терпен — спасен (Ном., 2429; К. З., к. XVII, 248); Кто терпенъ, той спасенъ (Чуб., I, 2, 298), Цѣрпенъ — спасенъ (Шпил., 191).

Іменні форми дієприкметника послідовно втрачаються у пам'ятках різноманітних жанрів: Вси бо которыи приїемлють мечь, мечемь погыбноут (ПЄ, 1556—1561, 109 зв); Кто мечем вьюет от меча згинет (Каз., к. XVI — поч. XVII, 92), в оригіналі: *Взявши меч — мечомъ погыбнутъ*. Пор. в українській мові: Хто мечем воює, від меча гине (ГРНП, II, 2, 390); Яким мечем воював, таким и поліг (згинув, погинеш) (Ном., 7085).

Старий імператив замінюється формою наказового способу, що виражається за допомогою частки *нехай*. Вираз *Имѣяи оуши слышати да слышь* набуває такого вигляду: кто мает оуши слышати нехай слышить (ПЄ, 1556—1561, 247); а кто мает оуши слухати нехай слухаєт (Каз., к. XVI — поч. XVII, 54); Который мает ухо, нехай слухаєт (КА, 1560, 599).

Завдяки впливу живої мови і усної народної творчості деякі традиційні фразеологізми будуються за принципом паралелізму: як здоровому лѣкарства, так речи цѣлой поправленя не потреба (См. К., 1587, 256).

Народні прислів'я іноді передають свій ритмічний лад літературному афоризмові: Кто читает нехай зрозумеваетъ (Каз., к. XVI — поч. XVII, 102); И цноту зъ сильнымъ мужъствомъ, сполне коронуе. Чого у нихъ ани моль, ни ржа не попсует (ВР, XVI—XVII, 879). Співзвучність і рима мають важливе практичне значення: вони полегшують процес запам'ятовування приказок, прислів'їв, крилатих виразів. Рима підсилює спаяність компонентів і тим самим підвищує стійкість фразеологічних одиниць: лѣпшє єсть тобѣ в живот внити хрому нижли двѣ нозѣ имаючи оувръженоу быти до пекла *въ огнь нєоугасимый иде же чрьвь их не оумираєть и огнь не оугасаєть* (ПЄ, 1556—1561, 163 зв.).

Семантичні зміни відбуваються як у процесі фразеологізації вільних сполук, переосмислення яких, власне, й зробило їх фактом живого вжитку, так і в тих уже готових одиницях, які давно живуть і функціонують у мові.

Багато фразеологічних одиниць повністю втрачає церковно-богословський зміст у зв'язку із зміною сфери вжитку і посиленням процесу фразеологізації. А через це багато євангельських цитат, звільнившись від релігійного змісту, набуло відтінку історичної реальності і перетворилося на засіб ідеологічної боротьби. Євангельський вираз *Просѣте и дасться вам, ищѣте и будеть вам отворено* означав «бути постійним, терплячим, сумлінним у молитві, і тільки тоді вона буде корисною». З плином часу в семантиці цього виразу зникає теологічний зміст. Пор., наприклад, настанову студентам: *ищѣте и обрящете, толцѣте отверзется вамъ* (Уш., 1738, 5), синтаксична структура ущільнюється до мінімуму, вираз набуває необмежених сфер функціонування: *Хто торка, тому відчинять* (Ном., 7197).

З євангельського повчання *Не давайте стого псомь и не помѣтайте перелъ ваших пред свиніами*... (ПЄ, 1556—1561, 3) виник фразеологізм *бисер (бисарей) пометати*, де *бисер* знаменує істину, якої варто дотримуватися: Житіе бо растлѣнно имущимъ скотомъ уподобльшимся, не повелѣ Господь *бисарей пометати* (ОЕВ, 1588, 604; В., XVI, 162).

Завдяки зміні семантичної структури фразеологізмів відбуваються стилістичні переміщення їх з одної сфери мови в іншу. Отже, поява іномовної фразеології служить імпульсом, що викликає до життя нові фразеологічні одиниці у мові, яка запозичує.

У процесі функціонування фразеологізми часто підлягають різноманітному індивідуально-авторському опрацюванню. Цитату *Отъ ногъ даже до главы нѣсть въ немъ цѣлости* І. Вишенський подає так, що вона розкриває соціальну картину повного морального розкладу верхівки магнатсько-шляхетської Польщі: *От главы и до ног* острупѣли естеǃ От началник, от священик и до простых оне-

чистѣли есте!.. Нѣсть мѣста цѣлаго от грѣховного недуга (В., XVI, 81).

Біблійний вираз *Кто роет яму, тотъ упадаетъ въ нее* послужив вихідним матеріалом для вербальних сполук, де іменні складники належать до одної лексико-семантичної парадигми: *яма — долъ — ровъ — пропасть: впасти въ яму (долъ), въ ровъ вовергати, въ яму запасти, у яму вергнути, ся вмѣтати въ ровъ, пхати въ яму, выкопати долъ, изрыти ровъ, лѣзти въ пропасть*. Це свого роду розгорнута метафора, яка використовувалась в арсеналі засобів засудження відступників: знашол есми *яму* глубокую, которая адовых послѣдних концов досягает; таа *яма,* которую духозрители пропастию вѣчною называют; тот *ров* знашол есми, который *изрывши* его сам же в него ся вмѣтает; тую *глубину* знашол есми, с которой погрязнувший николи же верьнутися не может (В., XVI, 50, 51, 115). Завдяки введенню додаткових слів синтаксична структура фразеологізму розширюється, семантика іменного компонента змінюється так, що появляється нове узагальнене значення: Тые сами, из вѣры выбегши, *во яму безвѣрия впали* и от себе собѣ смерть зъеднали (В., XVI, 74); латина... и *в* каковы *ровы заблуждения и в погыбели впадает* (132); *въ* таковый *ровъ погибелныа ереси впалъ* (ОЕВ, 1588, 797).

Трансформація — це своєрідне випробування фразеологізмів: те, що фразеологізм навіть у деформованому вигляді повністю сприймається, свідчить, наскільки міцно він укоренився в мовній свідомості. Творчі видозміни підтверджують використання фразеологізмів у мові.

Запозичення з класичних та інших мов. Староукраїнська мова запозичувала фразеологізми не тільки з церковнослов'янського джерела, а й з інших мов — живих і мертвих. Активно використовувалися, зокрема, літературні праці античних авторів. Звідси походили прислів'я, приказки, дотепні і влучні вирази. Так, уживанням античного прислів'я з навмисною переробкою антропоніма (такий прийом використовується у публіцистичному стилі нової української літературної мови) [144] — *Філалет* на *Філяплет* — полеміст прагне дискредитувати супротивника: Гамуйся, для Бога, (пане) *Филяплете!* срокги-сь велми, але не дужъ! набрехавшыся, азали охрапеешъ! Помни на оную прыказку: собака брешетъ, а ветръ несетъ (Ан., 1599, 947).

Ідіома *в пазусі ховати (вигрівати, нагрівати) змію (гадюку, гадину)* «робити добро невдячній людині», має своїм першоджерелом байку Езопа «Селянин і гадюка»: А кто злымъ добре чинит, *в пазусѣ ховает гадиноу,* которая скоросся розогрѣет, в час пристойный добродѣеви ядом заразливым добродѣйство платит (Лік., 1607, 140).

Варіантом дуже популярної в епоху Середньовіччя фразеологічної одиниці *собака (пес) на сѣнѣ* є порівняльний тип *як пес сукно*

---

144 *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.). К., 1963, с. 54.

(скарбу) стережет. Цей образний вираз стосується тих людей, що, маючи якесь добро, самі ним не користуються і іншому не дають: Турчин гроба Христова сторожец, а вѣры Христовы не приймуеть; *якъ песъ сукно стережет, а сам в нем не ходит* (Пер., 1605, 27, 46, 55). Першоджерело її — байка Езопа «Собака біля ясел» [145].

Перша частина виразу Сократа *Пізнай самого себе і ти пізнаєш весь світ* правила за семантичний зразок сентенцій XVI—XVII ст. на Україні: *Каждый члвкъ* нехай *себе досвѣтчить* (КА, 1560, 307, 337); *Каждый* нехай справы свои *досветчает* (422); *члкъ самого себе познаваетъ*... Мнози многая свѣдятъ *самѣхъже себе не знаютъ* (Тіт., 1625, 3); або з іронічним звучанням: біскупу Римскому дай, Христе Царю, *себе самого познати,* на первое достоинство навернутися (Пал., 1621, 608—609).

Давньогрецьким уважають повчання *не местце людей, але люди местце посвещаютъ* (Ан., 1599, 877) [146], відоме й у дещо розширеній формі: же не люди и справы отъ мѣстецъ, але мѣстца черезъ справы и люде посвячоны бываютъ (Апокр., 1598, 1310). Пор. у нових східнослов'янських мовах: *Не місце красить чоловіка, а чоловік місце* (Чуб., I, 2, 302); *Не чинъ уважаюцъ, а человѣка по его правдзѣ* (Носович, 109); Не место красит *человека, а человек место* (Д., II, 370).

Продуктивним у староукраїнській мові був фразеологізм *вогнемъ и мечемъ,* що походить з часів Гіппократа. Користувалися ним, як правило, для змалювання жахливих атрибутів завойовників, а особливо папи римського: половцов *огнемъ и мечемъ* Русской земли грозячихъ оускромилъ (Тіт., 1637, 330); гдѣ кгвалтомъ, *огнемъ, мечемъ,* а не наукою и добрыми обычайми вѣру кгрунтовати хотятъ (Апокр., 1599, 1114); папежъ противно пасетъ *мечемъ и огнемъ,* и к тому за наємъ лупечи, люди благословляеть на мужобойство и чужоложъство (Посл., 1582, 1140; Пал., 1621, 408). Протягом віків цей фразеологізм зберігається в українській мові: *Огнем та мечем* (К. З., к. XVII, 239; Ном., 13 272); От всѣхъ сторонъ ворогують — *Огнемъ мечемъ руинують.* Отъ всѣхъ нема зычливости А ни слушной учтивости (Укр. п., 39).

Фразеологічні скарби античності пережили різноманітні трансформації у європейських мовах. Так, фразеологізм *каліф на час,* що сягає своїм корінням арабської казки «Сон наяву, або Каліф на час», у сучасних східнослов'янських мовах створює активну структурно-типологічну модель. Здатність заступати один складник новими словами різної семантики виявляється вже в донаціональний період, пор.: *Королеве на одну годину* (КА, 1560, 644). Калькою з латинської contra spem spero є вислів *Без надѣи в надѣю увѣрил* (250)

Запозичення із західнослов'янських мов. У староукраїнській мові наявні фразеологізми, зобов'язані своїм походженням західно-

[145] *Тимошенко И. Е.* Литературные первоисточники трехсот русских пословиц и поговорок. К., 1897, с. 20.
[146] Там же, с. 82.

слов'янським мовам. Це, зокрема, вислів *На шротъ губу пустити* «говорити дурниці, розпустити язика, нести ахінею»: але што поможеть таковому, который, *на шротъ губу пустивши,* не только на людей зацныхъ... але и самому помазанцови Божому, его к. м. на многихъ местцахъ скрыте прымавляетъ?! (Ан., 1599, 867). Серед мірошників *шротом* називали грубе мливо, не відділене від висівок,— дерть, якою годували худобу, свиней. *Стрілецький шрот* мисливці виготовляли для полювання на птаство, зайців і дрібного звіра. Сам процес приготування шроту — розпустити жорна — було перенесено в усне мовлення.

Свідомо не помічати поганого вчинку, навмисне не звертати уваги (на щось) виражала ідіома *смотрети черезъ (презъ) спары* (сучасне укр. *дивитись крізь пальці,* рос. *смотреть сквозь пальцы,* п. *patrzeć przez szpary* (п. szpara, ч. spara), пов'язана з полюванням на птахів: spar, wspar — невеликий роздвоєний важіль, на який прив'язували птаха (голуба) для приманки інших птахів (Br., 552—553). Напр.: въ тотъ часъ, коли ся крывда и вере и церъквамъ и духовенству Вашому таковая деяла, мовчали есте, панове адъверъсары, и *черезъ спары* (на то) *смотрели есте* (Ан., 1599, 679); *чрез щелину видѣти* (Уш., 1738, 10 зв.); *Загледати (смотрѣти) в мантыку (свою)* (лат. mantika — дорожній мішок, торбина, сумка) «не втручатися до інших, займатися своїми справами»: *Не загледайже ты въ мою манътыку!* смотри своее сукни, што в ней несешъ! (Ан., 1599, 1051). Аналогічне значення має самобутня ідіома *свой струп соглядати:* довлѣет ми *свой струп соглядати* и к здравию приводити, а не других раздражняти (В., XVI, 192).

Въ шранки вступити «вступити в поєдинок, двобій»; *шранки* «огорожа, бар'єр» (п. szranki, н. Schranke). Ідіома утворилась на основі вільної сполуки *въ шранки вступовати,* відомої середньовічним турнірам. Поза спеціальним середовищем вона вживається як фразеологізм: А тутъ ми вже прыйдетъ съ Филялетомъ праве яко *въ шранъки въступити* (Ан., 1599, 569).

Ткнути въ садно (п. sadno) sedno < sadzić; trafił w sadno — Br., 478 «сказати правду, зачепивши істотне, болюче, суттєве; дошкуляти»: патріархове папежовъ за отмѣну вѣры строфовали ... патріарха *ткнули его въ садно* скромными своими словы, правду ему безпечне выреклъ (Пал., 1621, 1090).

Выехати (выеждчати) на пляцъ (п. wyjeżdżać na plac) «доводити, аргументувати у словесному поєдинку»: Заходные отцеве... также показовали не мало отпоровъ, зъ-межи которыхъ наголовнѣйшій през всѣ часы обрали и зъ нимъ собѣ *на пляцъ* зъ великою смѣлостю *выеждчали* были уподобали, и на немъ ся садили (ИРФ, 1598, 445; Ан., 1599, 745; Ответ, 1598—1599, 1109). Відмічено варіанти цього фразеологізму, утвореного на східнослов'янському грунті: *выскакуете на пляцъ:* Звыклость то ваша, ижъ гды натрафите нѣякое словко, которое бы ся вамъ здало за вами тягнучее, *выскакуете* зъ нимъ противко православнымъ *на пляцъ* (ВОП, 1603, 35); *вылѣтати на пляцъ:* бирали посулы, и переворочали правду, як и вм҃ отче

єпископе часто с тым *на пляцъ* на преложоныхъ црќве въсточной *вылѣтаешъ* (КО, 1599, 217); *выступати на пляцъ:* Многїе теж ис тых которые запрѣли ха̃, для окрутности моукъ, знову *выступали на пляцъ* (Лік., 1607, 95); пор. в українській мові: *виступай на пляц* — ставай до бійки або скажи рішуче слово (ГРНП, I, 1, 192).

Із словом *пляц* «поле битви» засвідчується ще ряд фразеологізмів: *зостати на пляцу* «загинути»: же тая надгнилая унѣя Берестейская *на* своємъ *пляцу зостала* (Апокр., 1599, 1732); зъ *пляцу уступовати* «залишити поле битви»: Также и въ справѣ о вѣру: гды показуємо декрета и выроки синодальныи, противники мусятъ *зъ пляцу уступовати* (Пал., 1621, 910); *пляцу дати* «побити, дати духопелку»: И непрїателеви досыть *пляцу дати* (Хр. п., 1630, 174).

Серед розглянутих фразеологізмів — одні взяті безпосередньо із західнослов'янського фразеологічного джерела, інші можна вважати спільним фразеологічним утворенням споріднених народів у ході їх взаємозв'язків і взаємовпливів.

РОЗВИТОК ТЕМАТИЧНИХ ГРУП ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIX — ПОЧАТКУ XX ст.

§ 62. Тенденції розвитку лексичного складу національної української мови. Основні напрями і темпи розвитку словникового складу української мови в XIX — на початку XX ст. зумовлювалися загальним рівнем розвитку, якого вона досягла на попередніх етапах своєї історії, зокрема в процесі поступового утвердження народної розмовної основи в надрах староукраїнської книжної мови, особливостями історії українських земель, становищем і роллю української мови в суспільному житті XIX — початку XX століть.

У кінці XVIII — на початку XIX ст. більшість українських етнічних територій (Поділля, Волинь, Північне Причорномор'я, Крим, придунайські землі) були об'єднані в межах Російської держави з Наддніпрянською Україною. Проте частина західноукраїнських земель — Галичина, Буковина і Закарпаття продовжували перебувати під іноземним гнітом, підпавши під владу габсбургської монархії.

Інтенсивний процес розкладу феодально-кріпосницьких відносин в кінці XVIII — першій половині XIX ст. і становлення капіталістичних відносин на основній частині української етнічної території зумовили формування української буржуазної нації.

Уже протягом першої чверті XIX ст. на Україні збільшується кількість промислових підприємств. Неухильно зростає виробництво заліза: виникають залізообробні підприємства на Поділлі, Чернігівщині, Криворіжжі та в Донбасі; розвивається виробництво скла, обробна промисловість, пов'язана з сільським господарством (підприємства мануфактурного типу, шкіряне виробництво, борошномельно-круп'яні підприємства та ін.), з'являється машинобудівна промисловість. Особливо швидко розвивається цукрова промисловість, що, зародившись на Україні в 20-х роках XIX ст., налічувала на початку 50-х років понад 200 підприємств [1]. На західно-

[1] Історія Української РСР. К., 1978, т. 3, с. 12—15.

українських землях з 80-х років XIX ст. розвивається нафтодобувна промисловість і виробництво земляного воску.

Одночасно відбуваються й важливі якісні зміни в промисловості і сільському господарстві: удосконалюється техніка і технологія виробництва, зокрема в гірничозаводській і цукровій промисловості. В сільському господарстві зростає застосування удосконалених знарядь праці і сільськогосподарських машин, змінюється склад сільськогосподарських культур в структурі посівних площ поміщицьких і почасти селянських господарств. Відбувається процес формування робітничого класу. «Поступово на грунті спільності економічного та культурного життя, території і мови формувалися основні риси української буржуазної нації» [2].

Певного розвитку набуває середня і вища освіта. Київська академія в нових умовах вже не задовольняла потреб розвитку вищої школи. У 1805 р. було відкрито Харківський університет, в 1834 р.— Київський, з'явилися вищі навчальні заклади, що об'єднували гімназичні і університетські курси: Волинський ліцей у м. Кременці, Гімназія вищих наук у Ніжині, Рішельєвський ліцей в Одесі, реорганізований пізніше в Новоросійський університет. На західноукраїнських землях вища освіта зосереджувалась у Львівському університеті, заснованому ще в 1661 р., Реальній (з 1817) та Технічній (з 1844) академіях, а також у Чернівецькому ліцеї.

Активізація на початку XIX ст. антифеодальної боротьби народних мас посилює інтерес з боку передової частини суспільства до їх життя і побуту, до народної творчості і мови. У зв'язку з цим спостерігається розвиток суспільних наук, зокрема фольклористики, історії, етнографії.

Відбиваючи ці процеси і становлячи разом з ними один із факторів формування української нації, відбувається утвердження української національної літературної мови на середньонаддніпрянській народній основі. «В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом,— писав В. І. Ленін, аналізуючи процес становлення буржуазних націй,— була зв'язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва потрібне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, потрібне державне об'єднання територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвиткові цієї мови і закріпленню її в літературі» [3].

Зважаючи на своєрідні історичні обставини суспільно-політичного і культурно-освітнього життя на Україні кінця XVIII — початку XIX ст., зумовлені всім ходом його попереднього розвитку, українська літературна мова на народній основі дістає свій вияв насамперед у структурно-функціональних стилях, пов'язаних з розвитком художньої літератури — «ліричної та історичної поезії, травестійного та гумористично-сатиричного віршування, а також

---

[2] Там же, с. 193.
[3] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 25, с. 246.

мови байки» [4], що зародилися в надрах староукраїнського письменства.

У кращих зразках української літературної мови нового часу, передусім у творчості Т. Г. Шевченка, не залишилася поза увагою «бойова гострота і складність мови полеміки, кипуча у викривальній пристрасті, в живомовно-сатиричному словотворі стилю І. Вишенського, жива літописна урочистість мови Самовидця, висока патетика і інтелектуальність мови Самійла Величка, мудра простота і пісенність, філософська заглибленість і філософська ж таки наївність словесного малюнка Григорія Сковороди» [5]. Парадоксально, але сам факт відштовхування від старої книжної мови, її заперечення у творчості зачинателів нової української літературної мови є разом з тим до певної міри і продовженням її традицій засобами народнорозмовної мови.

У творчості українських письменників першої половини XIX ст. лексико-стилістичні ресурси старокнижної писемності використовуються переважно як засіб для створення знижених образів та комічних ситуацій. Та нерідко вони виступають і як конструктивний стилістично-мовний елемент у створенні нової літературної мови [6].

Разом з тим, говорячи про наступність розвитку лексичного складу української мови, слід мати на увазі продовження симбіозу старокнижної писемності з новою українською мовою на народній основі на західній частині українських земель, що перебували під владою Австрійської монархії.

Незважаючи на пряму наступність нової української літературної мови давнішого і нового часу [7], жанрово-стилістична обмеженість функціонування української літературної мови на народній основі позначилася на доборі лексичних засобів на ранніх етапах її утвердження, стала причиною припинення чи звуження використання в літературному обігові окремих лексичних одиниць і навіть цілих груп лексики, давно освоєних староукраїнською книжною мовою. Як відзначав І. Я. Франко, стара книжна мова «черпала багато з людових діалектів, приймаючи рівночасно не мало інтернаціональних слів латинських і німецьких, що приходили до нас чи то через школу чи то через торговлю з західними краями, чи то через винахід друку» [8]. Проте на початку розвитку нової української

---

[4] *Жовтобрюх М. А.* Давні традиції в новій українській літературній мові.— Мовознавство, 1970, № 2, с. 36.

[5] *Білодід І. К.* Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови. К., 1964, с. 17—18.

[6] *Левченко Г. А.* Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст. К., 1946, с. 15.

[7] Докладніше див. про це: *Білодід І. К.* Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови, с. 17—19; *Наконечний М.* Перша граматика «нової» літературної мови.— «Мовознавство», 1968, № 5, с. 49—50; *Жовтобрюх М. А.* Давні традиції в новій українській літературній мові, с. 27—39 та ін.

[8] *Франко І. Я.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Цит. за вид.: *Тимошенко П. Д.* Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови. К., 1959, ч. 1, с. 106.

мови у писемних джерелах і лексикографічних працях значна частина таких запозичень не простежується. Вони з'являються пізніше як засвоєні вдруге. Так, від численних запозичень з латинської мови, що здавна порівняно інтенсивно проникали в стару українську літературну мову спочатку через посередництво польської, а, потім, особливо в XVII ст., після введення її в навчальні курси досить значної на той час мережі братських шкіл на Україні,— безпосередньо [9] в українській літературній мові протягом перших десятиліть XIX ст., за спостереженнями дослідників, «лишалась тільки піїтична номенклатура та номенклатура переодягнених... героїв, царів, богів» [10].

Вторинне освоєння українською мовою відомих у староукраїнській мові слів (переважно запозичень) часто виявлялося зовсім не пов'язаним чи принаймні мало пов'язаним з попереднім слововживанням.

Прикладом такого вторинного освоєння лексичних запозичень може бути слово *практика* (з гр. *πρακτικά* «діяльність»), засвідчуване в староукраїнській мові в значеннях: 1) «мистецтво ворожіння» і 2) «підступи», «лихі заміри» (Т., XVII; Мат., 694). З другої половини XIX ст. слово *практика* фіксується вже в сучасному його значенні, а крім того (на матеріалі живої народної мови ще й у значенні «насмішка, глузування» (Гр.), не відомому ні в староукраїнській мові, ні в пізнішому вжитку, що свідчить про певні зміщення в його значенні через новизну чи недостатню освоєність цього слова народною розмовною мовою. Вживання слова *практикувати* у значенні «займатися практикою» простежується трохи пізніше (Фр.).

Слово *гумор* (з лат. humor «волога, рідина») засвідчується у формі множини — *гумори* в староукраїнській мові з XVII ст. (Т., XVII, 629) у значенні, близькому до того, в якому воно вживалося у вихідній мові. Нового, сучасного значення — «доброзичливо-глузливе ставлення до чого-небудь; жарт» — воно набуває в другій половині XIX ст., очевидно, спершу в середовищі інтелігенції, через призму свідомості якої це слово вживається в проекції на сільський побут: «В їх розмові багато гумору та ще й щиро народного, цікавого, сільського» (Н.-Лев.). Можна припустити, що спершу таку ж сферу обігу мало й друге значення — «психічний стан, настрій»,— не зафіксоване в лексикографічних працях XIX — початку XX ст., але засвідчуване в літературному вжитку: «Це Ваше щастя, що маєте веселу вдачу, добрий гумор» (Коцюб.).

Лексикографічні праці XIX ст. не засвідчують таких відомих у сучасній українській мові слів-термінів з галузі будівництва, як *алебастр, архітектура, архітектор*. Тим часом вони фіксуються на матеріалі староукраїнських пам'яток ще з XVII ст. в формах

---

[9] *Німчук В. В.* «Лексіконъ латинский» та «Лексікон словено-латинскій» і їх місце в історії старої української лексикографії.— В кн.: «Лексикони Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського». Підгот. В. В. Німчук. К., 1973, с. 12.

[10] *Левченко Г. А.* Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст., с. 14.

алябастерь (Т., XVII, 20), *архитекторъ, архитектура* (XVII, 36). Так само відсутнє в словникових працях XIX ст. й слово *гума*, що в словосполученні *гума арабѣска* також фіксується з XVIII ст. (Т., 628).

У «Словарі української мови» (за ред. Б. Грінченка) немає слова *аристократія* та похідних утворень — *аристократ, аристократизм, аристократичний, аристократичність, аристократично, аристократка* та ін., хоч *аристократія* (у формі *аристокрація* з дещо іншим давнішим значенням — «влада привілейованого класу») засвідчується також з XVII ст. (Т., 31). Майже всі вони простежуються на матеріалі творчості визначних майстрів дожовтневої української літератури — Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської та ін.

У найповніших загальномовних словниках XIX ст. не представлені і такі терміни з галузі економіки, як *калькуляція, депозит, депозитор* також засвідчувані на матеріалі староукраїнських пам'яток XVII—XVIII ст. (Т. Мат.).

Із сфери юридичного вжитку ще з XVII—XVIII ст. фіксуються такі термінологічні утворення, як *декларувати* «оголошувати, заявляти», *декретувати* «вирішувати, ухвалювати», *дисципліна, кримінальний, мандат* «наказ, повеління» (Т. Мат.), які з певними зміщеннями в значенні входять в активне вживання лише на початку XX ст.

Певною мірою розрив традиції вживання стосується й окремих значень загальновідомих слів автохтонного походження. У «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка не засвідчено, наприклад, слова *рак* у значенні захворювання, що ніби дає підстави вважати це слово продуктом нового часу. Проте хворобу під цією назвою засвідчено на матеріалі лексикографічних пам'яток ще з XVII ст. разом з медичним терміном *гагрена* (Сл. Лекс., 110), також не зафіксованим в лексикографічних працях XIX — початку XX ст.

В семантичній структурі окремих загальновідомих слів спостерігається зміщення чи зміна значень. Прикладом такої невідповідності між давнішим і сучасним значенням може бути слово *непритомний* «несвідомий, безпам'ятний»; *непритомність* «несвідомість, безпам'ятство», що в староукраїнській писемній мові виступає лише в значенні «неприсутній», «неприсутність» (Т. Мат.).

Проте слід мати на увазі, що, оскільки «освічена частина українського суспільства користувалася двома літературними мовами — українською і російською» [11],— певна частина абстрактної лексики в усному мовленні, очевидно, була представлена ширше. Про це яскраво свідчить, скажімо, мовна практика основоположника української літературної мови на народній основі Т. Г. Шевченка. Відомо, що Т. Г. Шевченко однаково вільно володів і українською, і російською мовами, і більша частина його літературної спадщини написана російською мовою. Разом з тим в його творах українською мовою не засвідчується певна частина лексики інтернаціонального

[11] *Білодід І. К.* Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови, с. 15.

обігу, що використовується у творах, написаних російською мовою, і пізніше стала надбанням української літературної мови. Це, наприклад, лексика, пов'язана з новим побутом (*ваза, ванна, десерт, джин* та ін.), наукою, мистецтвом, військовою справою (*анекдот, вариация, ватманская бумага, водевиль, драма, диалект, диаметр, дивизион, дивизия* та ін.).

Засвідчення часу появи слова в мові народу — одне з найважливіших завдань історичної лексикології. Та дослідник-лексиколог ніколи не гарантований від можливих помилок. Свого часу, наприклад, вважалося штучним новотвором слово *новомісяччя* з огляду начебто на відсутність матеріалу, який би потверджував уживання його в сучасній українській мові [12]. А тим часом це слово (в формі *новомѣсячие*) зафіксоване в пам'ятках української мови ще з XVII ст. (Сл. Лекс., 108).

Утвердження народної мови в літературному вжитку супроводжувалося зміщенням в лексико-семантичній системі мови, в якій поряд з новими лексичними елементами знаходили своє місце і традиційні. Тому з певністю говорити про нові елементи в галузі лексики можна лише стосовно позначення принципово нових понять, пов'язаних з новими обставинами життя народу, з загальним суспільним прогресом.

Кількісний і якісний обсяг лексичного складу є одним із найважливіших показників рівня розвитку будь-якої літературної мови. У розвитку словникового складу мови здійснюється закріплення безперервної творчої пізнавальної роботи суспільства [13].

Розвиток лексичного складу української літературної мови перших десятиліть XIX ст. характеризується певною однобокістю у доборі, використанні і відображенні лексичних ресурсів української народної мови. Після виходу в світ «Енеїди» І. П. Котляревського на хвилі бурлескно-травестійного епігонства спостерігається наплив у формовану літературну мову розмовно-експресивної лексики, що навіть у мовній практиці визначних майстрів, наприклад, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, характеризувалася добором і використанням «з певною стилістичною метою, з певним наміром конденсації специфічно забарвлених елементів, яка інколи навіть порушувала природні естетичні пропорції мови» [14].

Добір лексичних засобів, нагромадження бурлескних елементів після виходу «Енеїди» І. П. Котляревського досить часто зумовлювався не лише наслідуванням, а й соціально-естетичними смаками окремих його епігонів. «Наша книжка як попадеться у їх руки, то вони аж репетують та хвалять те, що найпоганіше. А наші патріоти-хуторяни й собі за ними»,— писав Т. Г. Шевченко, маючи на увазі тих, хто підтримував попит на таку «літературу» [15].

---

[12] *Горецький П. Й.* Історія української лексикографії. К., 1963, с. 203.

[13] *Виноградов В. В.* О некоторых вопросах русской исторической лексикологии.— Избр. тр. М., 1977, с. 70.

[14] *Білодід І. К.* Тарас Шевченко в історії української літературної мови, с. 7.

[15] *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів. В 10-ти т.— К., 1951, т. 1, с. 374.

Наступники І. П. Котляревського на Наддніпрянщині в перші десятиріччя XIX ст. з етнографічною сумлінністю відтворювали також розмовно-діалектну стихію рідних говірок, не виходячи за межі селянського побуту, реалій, пов'язаних з нескладним навколишнім світом селянського життя. Аналогічна картина спостерігалася і на західноукраїнських землях, де зародження нової української мови пов'язане з діяльністю «Руської трійці» — М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького, що, в цілому орієнтуючись на лексичні ресурси загальнонародної літературної мови, яка утверджувалася на Наддніпрянській Україні, в своїй мовній практиці спиралися на рідні їм південно-західні говори. Певною мірою ці тенденції проявлялися і в пізніший період. Як у літературних творах, так і в лексикографічних працях виразно простежується прагнення використати і відобразити специфічну українську лексику.

Словникові праці, укладені в першій половині XIX ст., а почасти й пізніше, в тому числі й найбільш повний на той час Словник П. Білецького-Носенка [16], реєстр якого налічує понад 20 тис. одиниць, обмежувалися фіксуванням специфічно української лексики, що відрізнялася від російської, тобто за своїм характером були словниками диференційного типу.

Послаблення бурлескного струменя в художній літературі зумовлювало широке використання народнопісенних елементів, впливало на зменшення експресивно-знижених шарів лексики в літературному вжитку. Звертання до народнорозмовних та народнопісенних лексичних елементів, зокрема широке використання пестливої лексики, зумовлювалося, таким чином, другим струменем у становленні лексичного складу української літературної мови, основою якого були романтичний та сентиментальний напрями в українській літературі перших десятиліть XIX ст.[17]

Вихід українського письменства за межі селянської тематики зумовив появу в українській літературній мові нових тематичних груп лексики. Практично ці групи вже існували в живому мовленні нечисленної української інтелігенції, яка засвоювала їх одночасно з опануванням надбаннями культури.

В другій половині XIX ст. з загальним розвитком української літератури, становленням її нових жанрів, зародженням і розвитком нових стилів літературної мови, зокрема публіцистичного та наукового, відбувається процес вироблення української суспільно-політичної, наукової, насамперед природничої, виробничої та ін. термінології. Важливе значення в утвердженні і збагаченні нових груп лексичного складу української літературної мови у другій половині XIX — початку XX ст. мала діяльність українських письменни-

---

[16] Цей словник побачив світ лише в 1966 р. в серії «Пам'ятки української мови»: *Білецький-Носенко П.* Словник української мови. Підгот. В. В. Німчук. К., 1966.

[17] *Їжакевич Г. П.* Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. К., 1969, с. 40—41.

ків і громадських діячів революційно-демократичного напряму, насамперед І. Франка, П. Грабовського, М. Коцюбинського, Лесі Українки, публіцистичні виступи на сторінках галицької преси М. Драгоманова, соціально-економічні праці одного з перших популяризаторів марксизму на Україні С. Подолинського, студії в галузі природничих наук і спроби термінологічної лексикографії І. Верхратського та ін.

Одне з провідних місць у розвитку лексичного складу української літературної мови, особливо в кінці XIX — початку XX ст., в період інтенсивного становлення української соціально-економічної термінології, формування наукової, науково-технічної і виробничої термінології належало періодичній пресі, яка є «одним з активних засобів популяризації нових слів, зокрема соціально-політичної сфери функціонування» [18].

В розвитку і збагаченні лексичного складу української літературної мови протягом XIX — початку XX ст., особливо в галузі спеціальної термінології, важливу роль відігравала російська літературна мова [19]. Процес формування абстрактної лексики і спеціальної термінології з ряду суспільно-політичних причин в російській мові відбувався раніше і інтенсивніше, ніж в українській мові, і в процесі вироблення своїх виражальних засобів українська мова широко використовувала як лексичні засоби російські моделі. Меншою мірою українська мова користувалася здобутками інших слов'янських мов, насамперед польської і чеської. Прагнення до взаємної допомоги, до обміну своїми здобутками в процесі розвитку літературних мов було характерним для всіх слов'янських народів. «В епоху свого національного відродження і національного самовизначення і в дальші періоди своєї історії,— писав академік В. В. Виноградов,— слов'янські народи знаходили глибоку і міцну культурну підтримку в мовних засобах і досягненнях один у одного» [20]. Отже й нова іншомовна лексика, що з'являється в українській літературній мові в процесі її дальшого розвитку протягом другої половини XIX — початку XX ст. з'являється в ній насамперед через посередництво російської мови.

Так, саме через посередництво інших слов'янських мов увійшли в українську засоби вираження окремих понять за семантичними моделями, відомими в європейських мовах. Наприклад, на народному грунті невідомим було вживання слова *вплив* і похідних від нього утворень *впливати, впливовий,* вживання якого вперше простежується у творах І. С. Нечуя-Левицького, який, очевидно, і ввів його в літературний обіг.

Акад. В. В. Виноградов простежує шлях слова *влияние* — його

---

[18] *Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси. К., 1970, с. 3.

[19] *Їжакевич Г. П.* Російсько-українські мовні зв'язки радянського часу, с. 71.

[20] *Виноградов В. В.* Основные вопросы изучения современных славянских литературных языков.— Вестн. Моск. ун-та. Сер. обществ. наук, 1949, № 7, вып. 3, с. 24.

відповідника в російській мові,— що з'явилося в ній як калька до латинського influentia через п. influencya і фр. influence [21].

Аналогічна історія вживання на українському грунті слів *жовч, жовчний*. Як анатомічний термін *жовч* вперше засвідчується в XVII ст. В культурному словнику європейських мов цей анатомічний термін в переносному вживанні означає також почуття недоброзичливості, ворожості, озлобленості, в основі якого лежить д.-гр. χολή «жовч». В новій українській мові в переносному значенні («почуття недоброзичливості, ворожості, озлобленості») *жовч* вперше засвідчується з кінця XIX ст.: І ніби чую я в тому реготі сміх з жовчю (Н.-Лев.), звідси — *жовчний* — «недобрий, злостивий»: Він був знов такий жовчний (Коб.).

Важливим показником освоєння мовою іншомовного запозичення є не лише його входження в певну лексико-семантичну мікросистему, але й семантичне збагачення його змісту, набуття ним нових, зокрема переносних значень. Так, поява в літературному вжитку освічених верств українського суспільства XIX ст. запозичення з давньогрецької міфології слова *вакханка* у зв'язку з тодішнім класичним ухилом середньої і вищої освіти не є випадковим, однак ще не може бути свідченням освоєння цього слова мовою, оскільки вживання його стосовно давньогрецької історії може розглядатися лише як вияв високої обізнаності з античною культурою, тоді як переносне вживання — «жінка, нестримна у проявах своєї пристрасті» — є свідченням проникнення слова в загальний вжиток освічених верств. Вживання слова *бонза* у знач. «буддійський монах» фіксується ще у Т. Шевченка, проте в публіцистичний соціально-політичний лексикон це слово ввійшло пізніше уже на означення далеких або відірваних від народу правителів. В українському суспільно-політичному словнику одним із виразних неологізмів з певним експресивним забарвленням є *угодовець* чи не вперше вжите М. Драгомановим на адресу галицьких народовців. Пізніша мовна практика закріпила у політичному словнику цю експресивну назву як синонім до стилістично нейтральної іншомовної назви *опортуніст* (з фр. opportuniste).

Треба відзначити, що в XIX — на початку XX ст. розвиток різних тематичних груп лексики відбувався нерівномірно. Традиційні лексичні засоби, вживані для позначення людини, її фізичної будови, спорідненості і свояцтва, навколишнього природного середовища і под., змінювалися мало. Зате термінологічна лексика, суспільно-політичний лексикон, слова на позначення нових понять і явищ у матеріальній і духовній культурі зростали швидко. Звичайно, навіть такі давні групи лексики, як назви спорідненості і свояцтва не залишилися без змін. Поряд з певним спрощенням системи назв спорідненості і випаданням у зв'язку з цим частини назв у південно-східних та в північних говорах, у вжиток входять деякі іномовні

---

[21] *Виноградов В. В.* Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., 1977, с. 71.

запозичення: *дядюшка, матушка, батюшка, кузен, кузина* з певною диференціацією в значеннях.

На кінець XIX — початок XX ст. в українській літературній мові склалися в основних своїх рисах найважливіші термінологічні групи та тематичні шари лексики, характерні для функціонування високорозвиненої літературної мови: деякі групи наукової, науково-технічної та соціально-економічної лексики, виробничо-технічної термінології, пов'язаної як з традиційними, так і новими галузями виробництва, шари лексики, пов'язаної з новим побутом і т. ін.

Процеси розвитку суспільно-політичної, наукової (зокрема в галузі гуманітарних наук), науково-технічної лексики і термінології особливо активізуються в кінці XIX — на початку XX ст., що було зумовлено важливими соціально-економічними змінами в житті суспільства, наростанням суспільно-політичного руху і розвитком класової боротьби, важливими науковими і науково-технічними досягненнями.

§ 63. Нова побутова лексика. Поява нових речей у побуті міського, меншою мірою — сільського населення, зумовлює певні зміни в системі побутової лексики української літературної мови XIX — початку XX ст. В українській мові утверджуються нові групи лексики, пов'язаної насамперед з міським побутом, входять у вжиток лексичні ряди, що виражають побутові реалії, відомі іншим європейським народам у зв'язку з загальним розвитксм культури побуту людського суспільства.

На матеріалі насамперед художньої літератури та лексикографічних джерел фіксується цілий ряд груп нової побутової лексики. Це насамперед назви предметів домашнього (кімнатного) вжитку, меблів, оздоблення інтер'єра, побутових пристроїв, декоративної рослинності та ін. і похідних утворень від них: *абажур* (Коцюб.), *ажуровий* (Коб.), *акваріум, бензинка* (Коцюб.), *валіза* (Н.-Лев.), *велосипед, велосипедний* (Л. Укр.), *виграшка* «іграшка» (Ж.), *вольтерівське крісло* (Л. Укр.), *гамак* (Фр.), *гардероб* (Л. Укр.), *гардина* (Коцюб.), *гірлянда* (Л. Укр.), *грамофон, електрична лампа* (Коцюб.), *дротянка* «ліхтар», *жирандоль* «фігурний свічник» (Фр.), *занавіска* (Вас.), *запалка* «сірник» (Гр.), *каналізація, каналізаційний, канделябр, комод, лорнет, лорнетка* (Л. Укр.), *лорнетувати* (Фр.), *настільник* «скатерка», *несесер, обладнання* «меблі», *омеблювання, пуф* «м'який табурет», *серветка* (Коцюб.), *папіросниця* (Стар.), *пенсне* (Вас.), *побут* (Коб.), *фотель* (Март.) та ін.

Розширюється коло назв, що стосуються впорядкування двору, прилеглої до житла території, штучних споруд: *алея* (М. В.), *альтана, альтанка* (Н.-Лев.), *альтаночка, басейн* (Л. Укр.), *бесідка* «альтанка» (Мирн.), *водограй, водопровід* (Л. Укр.), *газон* (Кобр.), *клумба, фонтан* (Н.-Лев.), *палісадник, сквер* (Л. Укр.), *парк* (Коцюб.) та ін.; на означення житлових приміщень, особливостей інтер'єра: *квартира, покій, покоїк, салон, салоновий* (Н.-Лев.), *ніша, паркет, передпокій, почекальня* (Фр.).

Природно, змінюється одна з найбільш рухомих лексичних

груп — назви взуття, предметів жіночого туалету, коштовностей, прикрас і т. ін., лексика, пов'язана з виготовленням, спорядженням одягу тощо. Напр.: *амазонка* «жіноча сукня» (Л. Укр.), *бант* (Н.-Лев.), *бахрома* (Коцюб.), *білизна* (Чуб.), *блуза* (Фр.), *боа* (Н.-Лев.), *бранзолета, бранзолетка* (Ж.), *браслет* (Н.-Лев.), *брелок* (Коцюб.), *брошка* (Л. Укр.), *буси* (Н.-Лев.), *буфон* «складки на одязі» (К.-Кар.), *венгерка, сурдут* (Гр.), *візитка* (Коцюб.), *вуаль* (Н.-Лев.), *гобелен* (Коцюб.), *декольте* (Н.-Лев.), *діадема, доміно* «костюм» (Л. Укр.), *жилет, жилетка* (Н.-Лев.), *зарукавок* «манжета» (Коб.), *зашпилюватися* (Л. Укр.), *зборки* (Мирн.), *зонт, зонтик, калоші, камізелька* (Фр.), *кайма* (Щог.), *камея* (Л. Укр.), *кант* (Март.), *капелюх* (Н.-Лев.), *капот* (Котл.), *катанка* (Н.-Лев.), *кашкет, кепі, кептар* (Коцюб.), *клейонка* (Котл.), *корсаж* (К.-Кар.), *краватка* (Коцюб.), *крайка* «пояс» (Мирн.), *крилатка* (Григ.), *крохмалити* (Л. Укр.), *куртка, курточка* (Н.-Лев.), *ліврея* (Шевч.), *ліф* (Л. Укр.), *манжет, манжета, складничок* «портмоне» (Мирн.), *манишка* (Котл.), *манта* «плащ» (Федьк.), *мантія, мантилья, сукня, сюртук* (Н.-Лев.), *медальйон* (Л. Укр.), *наряд* (Мирн.), *негліже* (У. Кравч.), *облямівка* (Н.-Лев.), *опахало* (Л. Укр.), *пальто, панама* «шапка» (Коцюб.), *парасолик, парасоль, парасолька* (Фр.), *патинки* (Шевч.), *пелерина, пелеринка, пеньюар, треп* «шлейф», *туалет* «убрання» (Л. Укр.), *піджак, портмоне, саквояж, талія, турнюр* «модна частина жіночого туалету у вигляді подушечки, яку підкладали під сукно нижче талії», *туфлі, убір, фата, фрак, плед, стрій* (Фр.), *плюмаж, помпон* «прикраса до одягу», *сукенка, сукеночка, толстовка, тужурка, фартух, фасон, фуфайка, безрукавка* (Коцюб.), *сак* «жіноче пальто», *фантазі* (Вас.) та ін., назви посуду.

Змінюється побут, а відповідно розвивається нова лексика, особливо та, що відображає життя заможних класів, напр.: *бал* «банкет» (Шевч.), *балювати* «гуляти на балах» (Гр.), *бенкетар* (Фр.), *бомонд* (К.-Кар.), *букет* (Мирн.), *вечір, вечірка* «зібрання» (Гр.), *дозвілля* (Л. Укр.), *домонтар* «домосід» (Барв.), *звичай, бенгальські вогні* (Н.-Лев.), *карнавал* (Л. Укр.), *конфетті* (Л. Укр.), *ілюмінація, крокет* (Коцюб.), *мода* (Н.-Лев.), *папіроса, папіроска, пікнік, сигара* (Н.-Лев.), *кейф* «післяобідній відпочинок», *портсигар* (Коцюб.) тощо. Розширюється коло назв громадських приміщень різного призначення: *готель* (Фр.), *казино* (Коб.), *кав'ярня* (Фр.), *кафешантан, кафешантанний, трактир* (Фр.), *кондитерська* (Н.-Лев.), *кофейня, отель* (Л. Укр.) та ін. До цієї групи лексики безпосередньо прилягають назви обслуговуючого персоналу, який тримали заможні верстви населення: *куховар, куховарка* (М. В.), *камергер, камердинер, повар* (Мирн.), *модистка* (Л. Укр.), *покоївка* (Фр.), *портьє* (Коцюб.) та ін.

У вжиток входить лексика, пов'язана з косметикою, особливістю зовнішнього вигляду людини (форми зачіски і т. ін.): *вержет* «вид чоловічої зачіски» (Гр.), *косметика* (Коб.), *бурці* «бакенбарди», *локон, начіс, парфуми, помада, проділ* (Н.-Лев.), *баки* «бакенбарди»

(Мирн.), *бакени* «бакенбарди» (Свидн.), *бакенбарди, зачіска, перука* (Фр.), *крем, кольдкрем, одеколон, парикмахер, пудра, припудрюватися* (Коцюб.), *білила, куафюра* «зачіска», *лаванда* (Л. Укр.), *мускус* (Крим.).

Входять у побут нові тканини, матеріали, а відповідно і їх назви: *бавовнянка* «бавовняна тканина», *бархат, саєт, серпанок, ластик* (Гл.), *барeж, блонди, демікотон* (Мирн.), *драп, оксамит* (Н.-Лев.), *глазет* «парча», *люстрин* (Стор.), *нанка* (Морд.), *репс* (Фр.), *бомбаковий* «бавовняний», *муслін, корт* (Коцюб.), *батист, креп, муар, набиванка* «набивна тканина» (Л. Укр.), *коленкор* (Григ.) та ін.

З побутовою лексикою тісно пов'язуються слова на означення характеру проведення дозвілля, улюблених занять і т. ін. носіїв мови. Протягом XIX ст. в українській мові з'являється, наприклад, нова лексика, пов'язана з мисливством: *дробівниця* (Щог.), *дубельтівка* (Фр.), *поноска* «предмет, який собака носить у роті», *такса, фокстер'єр* «породи мисливських собак», *тубо* «вигук, яким мисливець подає команду собаці» (Коцюб.), та ін.

Відбувався активний процес дальшого вироблення і удосконалення засобів вираження етикету, прийнятих у вищих класах суспільства: *презент* «подарунок» (Котл.), *відвідини* (М. В.), *візит, візитний, грація, дама, завітати, кнікс, комплімент, манера, манірний, партнер, раут* «прийом», *рекомендувати* «знайомити», *траур* (Н.-Лев.), *здравиця, кавалер, подарунок* (Мирн.), *гречність* (Кроп.), *джентльмен, заангажувати, рандеву, такт, тактовність, тост* (Фр.), *галантний, гратуляційний* «поздоровчий», *звертатися, поза, рекомендація* «знайомство», *решпект* «повага» (Коцюб.), *високошановний, коректний, вибачайте, даруйте ласкаво, мосьпане, пардон, побачення* (Л. Укр.), *делікатний* (Мак.), *реноме, титул, титулувати* (Крим.) та ін. Характерно, що дальше розширення і збагачення лексики, пов'язаної з етикетом, відбувається одночасно різними способами: використанням традиційних елементів, відомих у народній мові, пристосуванням з певними змінами аналогічних засобів з близькоспоріднених та інших мов. Частина слів, пов'язаних з вираженням етикету, з незначними відмінностями засвідчується ще на матеріалі староукраїнської мови: *вибачити, вибачатися, вибачення* (Т. Мат., XVII), *високість* — як форма звертання (XV), *високоповажний* (XVII), *візитуватися* «обмінюватися візитами» (XVIII), *віншувати* (XV), *вітати, вітатися, вітання* (XVI), *гратулювати* (XVII), *гречний* (XVII), *добраніч* (XV), *добродій* (XVI), *зичити, зичливий* (XVII), *конфузія* (XVII), *пані* (XVI), проте основна частина цього шару сучасного побутового словника формується протягом XIX — початку XX ст.

У складі побутової лексики протягом XIX — початку XX ст. спостерігається поява нових страв, напоїв, приправ, кондитерських виробів, ласощів і т. ін., пов'язаних із способом життя насамперед заможних верств населення і відомих іншим народам: *пунш* (Кв.-Осн.), *арак* «горілка» (Ж.), *салата* (Гр.), *бульйон, десерт, драглі,*

кваша, лікер, малага, портер, торт, щербети (Н.-Лев.), *вінегрет, кофе, крендель, мамалига* (Мирн.), *мнишки* «варені коржики з борошна» (Стор.), *кава, конфітури* «варення», *марципан, консерви* (Фр.), *бордо* «червоне вино», *вермут, какао, коньяк, муст* «сорт вина», *портвейн, саго, слоїк, фруктовий* (Коцюб.), *гербата* «чай», *кефір, крупник* «суп», *кулінарний, пастила, пудинг* (Л. Укр.), *паприка* «перець» (Коб.), *сурогат* (Сам.) тощо.

Зміни в побуті населення України протягом тривалого історичного періоду, формування робітничого класу і української інтелігенції, зумовили значне розширення побутової лексики української мови в кінці XIX — на початку XX ст. порівняно з початковим періодом становлення української літературної мови, коли цей тематичний шар лексики був пов'язаний лише з селянським життям.

Побутова лексика української мови, що зазнала значних змін у своєму складі протягом XIX ст., в тому вигляді, в якому вона склалася на початок XX ст. значною мірою успадкована українською літературною мовою радянської доби.

§ 64. Розвиток і збагачення соціально-економічної та науково-технічної термінології. Серед інших структурно-функціональних стилів української мови на народній основі порівняно раніше почав розвиватися публіцистичний стиль, що має в українській мові давню традицію, пов'язану з розвитком полемічної літератури XVI — першої половини XVII ст. Проте, незважаючи на використання окремих елементів лексико-стилістичних ресурсів староукраїнської мови, в публіцистичних творах, написаних українською мовою на народній основі в першій половині XIX ст., ще відчувалися бурлескно-травестійні впливи. Дальший розвиток публіцистичного стилю пов'язаний з діяльністю визначних діячів української культури, насамперед І. Франка, М. Драгоманова, Лесі Українки, працями перших популяризаторів економічного вчення К. Маркса і Ф. Енгельса — С. Подолинського, О. Терлецького, В. Навроцького та ін. З становленням і розвитком публіцистичного стилю тісно пов'язаний процес формування і дальшого розвитку однієї з найважливіших галузей термінологічної системи сучасної української мови — соціально-економічної термінології, інтенсивне формування якої припадає на другу половину XIX ст. Багатогранна спадщина І. Я. Франка є яскравою ілюстрацією процесу формування і становлення в українській мові економічної термінології. Саме в оригінальних і перекладних економічних працях І. Я. Франка дістали своє утвердження як терміни на означення чітко окреслених політико-економічних категорій такі самобутні слова і запозичення, відомі в українській мові й давніше, як *товар, податки, промисел, ціна, вартість, доход, праця, капітал, дивіденд, конкуренція, експропріація, акцизи, робітник, концентрація, банкротство, капіталістична продукція, промисловий капітал, продаж, купівля, гроші, обмін, криза, продуктивність нагромадження, банкнот, банк, бухгалтерія.*

У процесі становлення української соціально-економічної термінології, зокрема термінології політичної економії, важливе значення мали також переклади українською мовою марксистської літератури, здійснювані як безпосередньо з німецької мови, так і з російської та польської мов [22], що зумовлювало певну взаємодію інтернаціональних та іномовних елементів з системою української літературної мови. З середини XIX ст. в українській мові поступово виробляється лексика і фразеологія, виразові засоби, які потрібні були для оформлення прогресивно-демократичного світогляду й передачі революційних поглядів і думок [23].

На початку XIX ст. сучасна суспільно-політична лексика, пов'язана з пролетарським періодом визвольної боротьби, широко функціонує в художньо-белетристичному, публіцистичному, почасти в офіційно-діловому стилях української літературної мови. Вона фіксується в нових лексикографічних працях, зокрема, у «Словарику» В. Доманицького [24], в якому засвідчено чимало слів, суспільно-політичних термінів, пов'язаних з новими для політичного життя Росії явищами і подіями, насамперед з галузі державного управління, форм суспільного ладу, суспільної боротьби, дипломатичних відносин і т. д. У «Словарику» зафіксовані такі суспільно-політичні терміни, як *абсолютизм, авдієнція, автентичний, автократ, автократія, автономія, адміністративний, адміністрація, анархія, анархізм, антиконституційний, антимонархічний, антиреспубліканський, балотіровка, бюлетень, васал, васальний, вибори, виборча округа, виборче право, виборчий ценз, воля (свобода) віри, воля (свобода) слова, воля (свобода) спілок, воля (свобода) ходити та їздити всюди, вотум, вселюдне (всенародне) голосування, гласний, голосування, громадянин, двохстепенні вибори, дебати, декрет, делегат, демократія, демократичний, депутат, держава, держава поліцейська, держава правова, державна власть, Державна дума, державна рада, деспот, деспотія, децентралізація, діктатор, діктатура, дінастія, законодавча власть, запит (депутата), земство, зреформувати, імператор, імперіалізм, інспектор, інстанція, інститут, інституція, інтерпеляція, кабінет міністрів, кадетська партія, камарілья, кампанія, виборча кампанія, кандидат, кантон, канцлер, каста, клерикал, клуб політичний, коаліція, коаліційний, колегія, комітет міністрів, конгрес, консервативний, консерватор, констітуція, курія, ландтаг, легальний, легалізувати, ліберал, лібералізм, ліберальний, ліві, ліга, лідер, лорд, мандат, маніфестація, марксизм, марсельєза, мікадо, мілітаризм, міністерство, міністр-президент, прем'єр-міністр, міністр-резідент, монарх, монархія, монархізм, монархист, монархична партія, монархичний,*

[22] *Панько Т. І.* Від терміна до системи. Становлення марксистсько-ленінської політекономічної термінології у східнослов'янських мовах. Львів, 1979, с. 22.

[23] *Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси, с. 71.

[24] Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів. Склав В. Доманицький. К., 1906.

намісник, народовладство, незайманість особи, незайманість листування, незайманість посла, незайманість хати (тепер — *недоторканність*), *обструкція, опозиція, офіціяльний, офіціозний, палата, верхня палата, нижня палата, парламент, партія, перебалотировка, петиція, платформа* (політичної партії), *плебисцит, плутократ, плутократія, політик, політикан, політична «неблагонадійність», праві, консервативні, правительство, посланик, посол, пост, президент, протекціонізм, пряме голосування на виборах, радикал, радикальний, радикальна партія, ратіфікація, реакціонер, регентство, регент, резідент, резіденція, рейхсрат, рейхстаг, республіка, республіканець, реставрація, референдум, рівне голосування, самодержавіє, сатрап, сенат, сесія, суспільність, суспільство, таємне голосування, тиранія, узурпатор, ультраліберальний, ультрамонархист, установчі збори, федерализм, федералист, федерація, феодализм* та ін. (тут і далі зберігаємо правопис оригіналу). Усі ці слова, за незначними винятками, не дістали відображення в інших лексикографічних працях, що характеризували стан розвитку лексичної системи української літературної мови на останню чверть XIX ст.

Із сфери суспільно-політичного життя, класової боротьби у Словарику В. Доманицького засвідчено такі слова-терміни, як *агітатор, агітація, агітувати, антагонізм, барикада, бастувати, безпартійний, блок, бойкотувати, буржуа, буржуазія, вакансія, маніфест, демонстрація, експлуатація, експропріація, еманціпація, еміграція, жандарм, забастовка, імміграція, політична інсинуація, клас, класова боротьба, комунізм, конспіративний, конспірація, контрреволюція, конфлікт, мітинг, організація, прогресивний, поступовий, прокламація, пролетаріат, пролетарій, пропаганда, реакціонер, реакція, революціонер, революція, репресії, рутинер, соціялізація землі, соціялизм, соціялист, соціял-демократи, тенденційний, червоний терор, білий терор* тощо.

Протягом XIX — початку XX ст. тривало також становлення української юридичної термінології, що є однією з найдавніших галузей в системі соціально-економічної термінолексики. На особливостях складання юридичної термінології позначалася відмінність між державно-правовими інституціями, що діяли на основній частині українських земель у межах Росії, з одного боку, та на західноукраїнських землях, що перебували під гнітом Австро-Угорської монархії,— з другого.

На східноукраїнських землях юридична термінологія формувалася на основі юридичної практики діючих на території Росії державно-правових інституцій, робочою мовою яких була російська. На західноукраїнських землях правителі Австро-Угорщини з метою протиставлення західних українців своїм єдинокровним братам на Сході, допускали використання української мови в судових установах, як «краєвої», робили усе для вироблення юридичної термінології на вузькомісцевій основі. Тому поряд з термінологією загальноукраїнського вживання, що здебільшого грунтувалася

на давнішій традиції староукраїнської мови — *вина, закон, порука, підсудний, свідок, присуд, слідство, злочин* та ін., з'являється також певна кількість термінів, які мали вузький місцевий характер, а часто становили прямі запозичення, переважно з польської мови, рідше чеської та інших мов і пізніше в українській юридичній термінології не закріпилися. Це, наприклад, *здарене, узасаднене, заправоване, поступоване, правотар* [25] та ін. Такі неусталені терміни в період недостатньої виробленості української юридичної термінології нерідко засвідчуються в мові української періодичної преси [26].

З староукраїнської юридичної термінології українська літературна мова нового часу успадкувала слова-терміни на означення звертання в судові інстанції *(апелювати, апеляція, касація, касувати, позва, позивати)*, на означення санкцій проти злочинця чи підозрюваного в злочині *(арештувати, арешт, арештування)*, особи, що вчинила злочин або підозрюється в злочині *(злочинець, злочинний, злочинство)*, різних свідчень в судових інстанціях (*апробувати* «підтвердити», *апробація, брати опит* «допитувати») і под.

На їх основі з'явилися нові терміни, не засвідчені в попередній період історії української мови,— зокрема: *арештований* (Фр.), *арештантський* (Вас.), *арештантська* «місце ув'язнення», *арештант* (Фр.), *в'язниця* (Гр.), *в'язничний* (Фр.), *злочинник, злочинниця* (Гр.), *кримінальник* (Фр.), *підсудність* та ін. Лише на основі слова *закон*, що належить до спільного фонду юридичної терміnолексики східнослов'янських мов, протягом другої половини XIX ст. з'явилися такі похідні утворення, як *законний, законність, законодавство, законодавчий, законодатель*, термінологічні словосполучення: *буква закона, закон аграрний, закон вексельний (вексельовий), закон дисциплінарний, закон промисловий, закон тимчасовий, кодекс законів* та ін. На основі традиційного східнослов'янського юридичного терміна *право* з'явилися *правник, правозаступник*, термінологічні словосполучення *право апеляції, право голосування, право городське, право історичне, право цивільне, право римське* та ін. Новими в українській мові XIX — початку XX ст., порівняно з попереднім періодом, є загальна назва судових органів — *юстиція, юридичний*, понять, пов'язаних з кримінальною відповідальністю *(карний, кримінальний)* та ін. З'являються нові назви юридичних установ, їх службовців, представників судочинства, поліцейських служб і т. ін.: *адвокат, адвокатура, архів, архівар, доглядач, наглядач, нотаріус, офіціаліст, обер-прокурор, пристав* (Н.-Лев.), *нотар* (Сам.), *нотаріат, правовід, прокурор, прокуратура* (Мирн.), *офіціал* (Драг.), *сикофант* «сищик», *донощик* (Фр.), *розправа* «управа» (Кроп.), *слідчий* (Л. Укр.), *правосудець* (Гр.) та ін. Розширюється коло назв різних судових і взагалі юридичних документів: *білет*

---

[25] *Сербенська О. А.* Взаємодія української літературної мови і діалектів у галузі юридичної лексики.— В кн.: Питання взаємодії літературної мови і територіальних діалектів. Тези доп. і повідомлень. К., 1972, с. 34.

[26] *Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси, с. 327.

«документ, паспорт» *безбілетний* «безпаспортний» (Гр.), *доручення, кодекс, ордер* (Фр.), *інтерпеляція* (Коцюб.), *оповістка, паспорт, повістка* (Л. Укр.), *патент* (Стор.), *петиція* (Вас.), *протест* (Н.-Лев.).

З розвитком юридичної термінології тісно пов'язане становлення термінології ділового письменства. Незважаючи на відсутність офіційного діловодства українською мовою, на більшій частині українських земель через художньо-белетристичний стиль відбувається поступове становлення офіційно-ділової лексики і термінології. Ця термінологія дістає своє відображення і в лексикографічних працях: *випис* (Гр.), *записка, засвідчення, метрика* «виписка» (Н.-Лев.), *список, справка, столоначальник* (Мирн.), *витяг, засвідчувати* (Фр.), *свідоцтво, посвідчення, мандат, протокол, циркуляр, ухвала, порядок денний, протоколювати, візувати* (Ж.), *власноручний, припоручення* «доручення», *заявляти, секретарювати, секретарство, супліка* (Коцюб.), *атестат, резолюція, прізвисько* (Л. Укр.). Частину цієї лексики і термінології українська літературна мова успадкувала з староукраїнської, де вона вживалася з деякими фонетико-морфологічними та графічними відмінностями [27].

Як складова частина юридичної термінолексики з другої половини XIX ст. фіксується спеціальна термінологія, пов'язана з міждержавними відносинами: *амбасада* — з фр. ambasade «посольство», *аудієнція* — з лат. audientia «вислухування» — «офіційний прийом високопоставленої особи або дипломатичного представника главою держави» (Фр.), *дипломатія* — з фр. diplomatie від гр. δίπλωμα «лист, документ» — «офіційна діяльність у галузі міждержавних зносин» (Фр.), *інтернований* — з фр. interner «оселяти» — «затриманий і роззброєний нейтральною державою» (Фр.), *переговори, персона грата* — з лат. persona grata «бажана особа» — «дипломатичний представник, кандидатура якого не викликає заперечень з боку уряду, при якому він акредитований», *посол* — також у значенні «депутат» (Н.-Лев.), *прелімінарії* — від пре... і лат. limen, liminis «початок» — «попередня угода, яка з часом може бути замінена іншою» та ін. Ці слова вживалися в художній літературі і в ширшому, детермінологізованому значенні.

Науковий стиль української літературної мови почав формуватися з другої половини XIX ст., спершу засвідчуючись у вигляді науково-популярних статей, що друкувалися в журналі «Основа» протягом 1861—1862 рр., видань педагогічного характеру для недільних шкіл, пізніше — брошур, які видавало для селянського читача засноване в 1868 р. у Львові товариство «Просвіта». Автори цих науково-популярних видань, пристосовуючи виклад до рівня селянського читача, мало користувалися науковою термінологією. Одним з найкращих науково-популярних видань був нарис з фізичної географії під назвою «Дещо про світ божий», який протягом 1862—1882 рр. витримав кілька видань і був навіть перекладений російською мовою [28].

---

[27] Див. відповідний параграф про цю лексику.

[28] *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні статті. К., 1970, т. 1, с. 259.

Проте відсутність українських наукових установ та вищих навчальних закладів з викладанням українською мовою гальмувала розвиток наукового стилю українською мовою і вироблення наукової і науково-технічної термінології. Перша наукова установа, що здійснювала видання наукових праць українською мовою,— «Наукове товариство ім. Шевченка» у Львові — була створена тільки в 1893 р. Після скасування революцією 1905 р. заборони на українські видання в межах Росії з 1907 р. почало діяти і «Українське наукове товариство» в Києві. Товариства видавали українською мовою «Записки», різні періодичні видання, книжки, наукові розвідки — переважно з історії, етнографії, літератури, меншою мірою з економіки, філософії, права, медицини, природничих наук, а також шкільні підручники, здебільшого перекладні.

У формуванні наукового стилю української мови і в розвитку української наукової термінології важливе значення мала діяльність таких визначних українських громадських діячів і вчених як І. Франко, М. Драгоманов, С. Подолинський, А. Кримський, І. Верхратський, В. Гнатюк, М. Сумцов та ін. Енциклопедичний характер діяльності І. Франка сприяв широкому проникненню науково-термінологічної лексики в художньо-белетристичний стиль, розширенню виражальних засобів української мови. Широким використанням науково-термінологічної лексики в художніх творах, епістолярній спадщині характеризується також діяльність М. Коцюбинського, Лесі Українки, С. Васильченка та інших майстрів слова кінця XIX — початку XX ст.

На фоні становлення української наукової термінології найвиразніше виявляється термінологія гуманітарних наук, зокрема літературознавча. Певна частина її успадкована від староукраїнської мови і пов'язується з традиціями навчання в Києво-Могилянській академії та інших навчальних закладах XVII—XVIII ст., поширенням друкарства тощо: *автор, акростих, алегорія, алегоричний, афоризм, вірш, газета, друкування, друкувати, екземпляр* та ін.

На матеріалі української літературної мови вже з перших десятиріч її функціонування на народній основі з'являються нові літературознавчі терміни та терміни суміжних галузей гуманітарних наук, що, можливо, й були відомі в староукраїнській літературній мові, проте не простежуються на матеріалі її пам'яток.

В процесі розвитку літератури і мистецтва з'являються літературознавчі терміни, пов'язані з новими напрямками в літературі. Так, на матеріалі дожовтневих літературно-художніх видань засвідчуються назви стилістичних фігур, віршових розмірів, художніх прийомів та ін.: *алітерація, гекзаметр* (Шевч.), *епітет* (Фр.), *колорит, колоритний* (Н.-Лев.), *комічний, комічність* (Фр.), *ліризм* (Сам.), *метр* «віршовий розмір» (Крим.), *муза, парнас* (Котл.), *перипетії* (Коцюб.), *персонаж* (Вас.), *постать* «образ» (Л. Укр.), *ремінісценція, рефрен, ритміка* (Фр.), *стиль, тенденція* (Л. Укр.), *тип* (Мирн.), *тирада* (Фр.), *талант* (Коцюб.), *талановитість*

(Драг.), *трохей* (Л. Укр.), *форма, художня манера* (Коцюб.), *фрази* (Н.-Лев.) та ін. З'являються назви літературних напрямів, шкіл і под.: *декадентство* (Н.-Лев.), *декадент, декадентизм* (Фр.), *імпресіоніст* (Л. Укр.), *класик* (Коцюб.), *класичний* (Н.-Лев.), *лірик, новатор* (Коцюб.), *модерний* (Ж.), *прерафаеліт, символіст* (Л. Укр.), *псевдокласичний, реалістичний, романтика* «романтизм», *сентименталізм* (Фр.) та ін.

Зростає увага до особи автора. Розвивається лексика і термінологія, пов'язана з специфікою життєвого шляху і творчої особистості письменника, до особливостей його стилю, до жанрів і видів художньої творчості: *автобіографія, автобіографічний* (Л. Укр.), *автограф, автор* (Гр.), *авторка* (Л. Укр.), *анонім* (Л. Укр.), *анонімний, анонімність* (Н.-Лев.), *аполог* (Фр.), *біографія, коментатор* (Л. Укр.), *коментувати* (Фр.), *критицизм* (Дн. Ч.), *критичність, критика* (Л. Укр.), *пафос* (Н.-Лев.), *пейзажист* (Л. Укр.), *белетристика* (Мирн.), *белетристичний* (Фр.), *допис* (Л. Укр.), *елегія* (Шевч.), *епіка* (Л. Укр.), *епістолія, епістолярний* (Фр.), *епіталама, епічний, епічність* (Л. Укр.), *замітка* (Н.-Лев.), *ідилія* (Бор.), *ідилічний* (Н.-Лев.), *імітація, інтерв'ю* (Л. Укр.), *інформація* (Коцюб.), *каламбур, коментарій, компіляція* (Л. Укр.), *кореспонденція* (Н.-Лев.), *легенда* (Коцюб.), *легендарний* (Л. Укр.), *література* (Шевч.), *макулатура* «література низької якості», *мемуари* (Л. Укр.), *нарис* (Фр.), *новела, новелка* (Коцюб.), *нотатки* (Фр.), *образок* (Коцюб.), *оповідання* (Стеф.), *оповідка* (Рудан.), *пародія* (Фр.), *переспів* (Л. Укр.), *плагіат* (Л. Укр.), *повість* [29] (Коцюб.), *поема, поезійка, поезія* (Л. Укр.), *поемка* (Ж.), *проза* (Коцюб.), *публіцистика* (Сам.), *рапсодії* (Шевч.), *рефрен* (Коцюб.), *рецензія* (Л. Укр.), *розправа* «стаття» (Фр.), *роман* (Н.-Лев.), *рондо* (Коб.), *руни* (Л. Укр.), *сага* (Вас.), *словесність* (Грінч.), *сонет* (Драг.), *стаття* (Коцюб.), *терцина* (Сам.), *трилогія* (Л. Укр.), *фабліо, фацеція* (Фр.), *фейлетон* (Л. Укр.) та ін.

Набуває поширення лексика, що виражає особливості творчого процесу, способів опрацювання і видання літературних праць, композиційних частин літературного твору та ін.: *брульйон* «чернетка» (Фр.), *версифікаторський, версифікація* (Л. Укр.), *викомпонувати* (Мирн.), *витвір, віршоробство* (Фр.), *віршувати* (Шевч.), *віршування* (Л. Укр.), *газетярство, діалог, епіграф* (Фр.), *вступ* (Сам.), *епізод* (Коцюб.), *звіршувати* (Л. Укр.), *імітувати* (Фр.), *монолог* (Н.-Лев.), *опис, описання, описування* (Л. Укр.), *пейзаж* (Н.-Лев.), *прототип* (Коцюб.), *римувати* (Фр.), *скомпонувати* (Котл.), *стилізувати* (Фр.), *творчість* (Л. Укр.), *сюжет, тема, уривок* (Коцюб.), *фрагмент* (Л. Укр.) та ін.

З розвитком видавничої діяльності і бібліотечної справи пов'язана поява таких слів, як *видавати, видавець, видавник, видавниц-*

---

[29] В українській дожовтневій літературі межа між повістю і романом була не досить виразною. Див.: *Крутикова Н. Е.* Лев Толстой и развитие украинского романа.— Русский язык и литература в школах УССР, 1978, № 4, с. 22.

тво, видавницький, видавничий (Ж.), *видрукувати* (Гр.), *відбиток* (Фр.), *відривний: одривний календар, вставка* (Коцюб.), *гектограф* (Вас.), *заголовок* (Коцюб.), *заставка* (Л. Укр.), *збірка* (Коцюб.), *збірник* (Н.-Лев.), *зредагувати* (Л. Укр.), *ілюстрація* (Коцюб.), *ілюструвати* (Л. Укр.), *каталог* (Л. Укр.), *книгарня* (Вас.), *книгозбір* (Грінч.), *книгоноша* (Тесл.), *корегувати, коректа, коректив* (Л. Укр.), *коректор* (Фр.), *коректура* (Мирн.), *літограф, манускрипт* (Л. Укр.), *маргінес* «береги книжки», *метранпаж* «старший складач», *наклад* «тираж»; «утримання, кошти» (Фр.), *обкладинка, оправа* (Л. Укр.), *оригінал* (Коцюб.), *палітурка* (Кроп.), *передмова, передслово* (Шевч.), *переднє слово* (Коцюб.), *перводрук, передрук* (Фр.), *петит* (Коцюб.), *піваркуш, поправка* (Фр.), *преса, примірник* (Коцюб.), *припечатувати* (Фр.), *пропуск* (Л. Укр.), *проредагувати* (Сам.), *публікація, редактор, редакція, редагувати* (Коцюб.), *редагований, резюме* (Фр.), *резюмувати* (Драг.), *рубрика* (Л. Укр.), *рукопис* (Коцюб.), *складач* (Грінч.), *скопійований, співредактор* (Фр.), *сторінка* (Л. Укр.), *текст* (Шевч.), *том* (Мирн.), *томик* (Коцюб.), *томище* (Фр.), *фоліант* (Н.-Лев.), *формат* (Л. Укр.), та ін.

Філософська термінологія нової української літературної мови значною мірою успадкована з попереднього періоду: *аксіома* (Т. Мат., XVII), *аргумент, аргументувати* (XVI), *аргументація* (XVII), *вивід* (XVI), *засада* «основа» (XVII), *переконання* (XVII). З дальшим розвитком на українських землях науки і освіти продовжується становлення цієї галузі термінолексики гуманітарних наук, значна частина якої не дістала відображення в дожовтневій лексикографії: *монада* (Котл.), *аналітика, аналітичний, аналогічний, аналогія* (Ж.), *безконечність, самосвідомість, самопочуття* (Гр.), *абсолютна ідея, естетичний, естетичність, моральність, силогізм, символ, символістика, символістичний, спіритизм, спосіб, схоластика, трансцендентальний, фантазія, філософічний* (Н.-Лев.), *начало* (Щог.), *риторист, фантом, фаталіст* (Драг.), *апріорний, висновок, висновувати, відчування, гностичний, дедуктивний, детерміністі, дослід, досліджувати, еклектичний, експеримент, змістифікувати, ідеаліст, ідея, індуктивний, категоричність, категорія, конечність, матеріаліст, матеріалістичний, методичність, методологічність, містифікація, містицизм, містичний, модуляція, мораліст, моралізація, обсяг, парадокс, парадоксальний, перцепція, релятивний, сангвінічний, спростовувати, сугестія, суб'єктивізм, теза, трактувати, уява, факт, фатальний, феномен, флегма* (Фр.), *дилетант, зміст, значення, конкретний, логіка, мораль, почуття, проект, пропозиція, психічна організація, психологічний аналіз, самопочуття, спостереження* (Коцюб.), *антитеза, дилема, доказ, досвід, інертність, логічний, метод, песиміст, поняття, психіка, резон, самопізнання, свідомість, сумнів, уважність, фатум, фікція* (Коб.) та ін.

У другій половині XIX — на початку XX ст. помітно ширше входить в активний вжиток наукова медична термінологія. Звичай-

но, певна частина її, що базується на народній основі чи була засвоєна з інших мов, фіксується з певними відмінностями в значенні і на матеріалі староукраїнської мови: *абтека* «ліки» (Т. Мат., XVII ст.), *анатомиста* «хірург», *анатомія* «хірургія», *апоплектика* «апоплектичний удар», *епілепсія, гермафродит* (Т. Мат., XVIII ст.), *доктор* (Т. Мат., XVI ст.) та ін. Та основна маса цієї термінології входить в активний вжиток інтелігенції у зв'язку з розширенням тематичних обріїв української літератури. Так, на зміну недосконалій медичній термінології, що часто грунтувалася не на знаннях, а на різних повір'ях, з'являються нові наукові назви захворювань; поряд з народними назвами хвороб на зразок *антонів огонь* «гангрена», *бирса* «епілепсія», *волос* «нарив на пальці», *гарячка, гостець* «ревматизм», *грудниця, дихавиця* «астма», *зимниця* «пропасниця», *колька, крикливиці, маячня, обклад, пристріт, пропасниця, проказа, родимець* та ін., у художній літературі та в епістолярній спадщині широко засвідчуються такі наукові назви хвороб, як *алкоголізм* (Фр.), *ангіна, анемія* (Л. Укр.), *апоплексія* (Фр.), *астма* (Коцюб.), *епілепсія, епілептичний* (Фр.), *бронхіт* (Коцюб.), *віспа* (Мирн.), *галюцинація* (Вас.), *дифтерит, інфлюенца, істерика* (Л. Укр.), *істерія* (Фр.), *катар* (Н.-Лев.), *кір* (Мирн.), *малярія, мігрень, невралгія* (Л. Укр.), *неврастенія* (Крим.), *ностальгія, подагра, поліп, психоз* (Л. Укр.), *ревматизм* (Коцюб.), *скарлатина, скрофульоз, трахома* (Л. Укр.), *туберкульоз* (Коцюб.), *флюс* «нарив» (Л. Укр.) тощо. Звичайно, термінологічного значення набувають і деякі народні назви, що входять в систему медичних найменувань. Це, зокрема, *короткозорість* (Гр.), *вивих* (Ж.), *мор* (Бор.), *моровиця* (Гр.), *пухлина* (Фр.), *сухоти* (Л. Укр.), *струс* (Мирн.). З'являються наукові назви ліків, медичного обладнання, медичних процедур тощо: *ампулка* (Ж.), *бальзам* (Л. Укр.), *бальзамічний* (Фр.), *бандаж, бинт* (Л. Укр.), *бром* (Н.-Лев.), *йод* (Коцюб.), *йодоформ, камфора* (Л. Укр.), *клістир* (Котл.), *компрес* (Коцюб.), *корпія* (Кроп.), *ланцет* (Котл.), *ліки* (Н.-Лев.), *медикаменти* (Барв.), *мікстура* (Коцюб.), *морфій, паліатив* (Л. Укр.), *примочка* (Коцюб.), *спермацет* (Котл.), *термометр* (Коцюб.) та ін. У широкий вжиток входять спеціальні назви медичних професій, занять і пов'язаних з ними дій (іноді в народноетимологізованій формі): *анатом* (Фр.), *аптекар, аптекарювання* (Гр.), *бандажист* (Л. Укр.), *бандажувати* (Ж.), *гігієніст* (Фр.), *дантист* (Л. Укр.), *доктор* (Н.-Лев.), *костоправ* (Кроп.), *лікарювати* (Гр.), *масажист* (Коцюб.), *медичка, оператор, психіатр* (Л. Укр.), *фармація* (Фр.), *фершал* (Н.-Лев.) тощо. Свідченням освоєння українською літературною мовою нової медичної термінології є назви різних галузей медичної науки і практичної медицини, способів лікування: *анатомія* (Л. Укр.) — назва відома з XVIII ст., але з іншим значенням — «хірургія» (Т. Мат.), *гігієна* (Коцюб.), *гідропатія* «лікування водою», *гіпноз, гіпнотизм* (Л. Укр.), *дієта* (Фр.), *захлороформувати* (Л. Укр.), *масаж* (Коцюб.), *медицина* (Стеф.), *моціон* (Н.-Лев.), *операція* (Коцюб.), *оперований, оперувати, ортопедія* (Л. Укр.), *перев'язування* (Фр.), *профілакти-*

ка, процедура, психіатрія (Л. Укр.), *психопатія* (Крим.), *сеанс, терапія* (Л. Укр.) та ін.

У побутовому і професійному мовленні засвідчуються різні анатомо-фізіологічні терміни і похідні утворення: *аорта* (Л. Укр.), *артерія* (Фр.), *артериальний, вена, венозний* (Ж.), *гортань* (Вас.), *грудь* (Л. Укр.), *залоза, залозка* (Коцюб.), *кістяк* (Л. Укр.), *міхур, м'яз* (Фр.), *нерв* (Коцюб.), *орган* (Н.-Лев.), *організм* (Фр.), *пульс* (Коцюб.), *пухир* (Фр.), *торс* (Н.-Лев.), *тулуб* (Л. Укр.) тощо. Простежується широке вживання назв, пов'язаних з різними медичними заходами, медичною культурою населення, гігієною: *гігієнічний, гігієнічно* (Л. Укр.), *карантин, карантинний* (Н.-Лев.), *клоака* (Фр.), *температура тіла* (Л. Укр.).

З розвитком медичних знань і утвердженням нової наукової медичної термінології в українській мові тісно пов'язаний розвиток і біологічної термінології та термінології інших природничих наук. Зокрема засвідчуються мікробіологічні терміни: *бактерії, бацили* (Н.-Лев.), *ембріон, туберкула* (Л. Укр.) та ін. З'являються терміни з різних галузей біології: *вегетативний* (Коб.), з варіантом *вегетабільний* (Ж.), *генерація, нектар* (Фр.), *препарат* (Л. Укр.), *препарований* (Фр.), *ферментація* (Коб.), *фібра* (Хотк.), *фізіологічний* (Л. Укр.), *філоксера* (Коцюб.) та ін.

У другій половині XIX ст. засвідчуються назви різних галузей природничих наук, а також їх деривати на позначення наукової спеціалізації — професій і дій за назвою науки і под. Трапляється, що в текстах похідні назви переважають: *археолог, астроном, оптика* (Фр.), *фізика, філологія* (Коцюб.), *філолог* (Сам.), *філософ* (Л. Укр.), *філософія* (Мирн.).

Загальнотехнічна термінологія і термінологія точних наук беруть початок у давній українській літературній мові. З XVI—XVII ст. беруть початок такі слова, як *елемент, натура* «природа», *градус, ефір, горизонт* та ін. З середини XIX ст. вони фактично з'являються вдруге — уже як елементи певних термінологічних підсистем.

Друга половина XIX ст. характеризується розвитком абстрактних слів — спільної основи різних галузей науки і техніки. Це, наприклад, *властивість, інерція* (Коцюб.), *коливання* (Л. Укр.), *консистенція, поземний* «горизонтальний» (Фр.), *рівновага* (Коцюб.), *симетрія* (Л. Укр.), *спроба* (Коцюб.), *сфера* (Н.-Лев.), *тягар* (Крим.), *тяжіти* (Л. Укр.) і под. Уже з цих небагатьох прикладів видно, що лексика на позначення абстрактних понять мала два джерела: матеріал власної мови і запозичення — переважно інтернаціоналізми греко-латинського походження.

У різних джерелах другої половини XIX ст. засвідчується загальноматематична термінологія, а також терміни її окремих галузей, наприклад, геометрії: *логарифм, об'єм, площина, похибка* (Фр.), *пропорціонально* (Хотк.), *пропорція* (Н.-Лев.), *теорема* (Л. Укр.), *формула* (Фр.), *квадрат, квадратик* (Н.-Лев.), *квадратний* (Гр.), *квадратовий* (Коцюб.), *куб* (Н.-Лев.), *кубик, лі-*

нія (Л. Укр.), *обвід* (Н.-Лев.), *обвідка* (Фр.), *обрис* (Коцюб.) тощо.

Спостерігається становлення наукової географічної термінології: *водопад* (Фр.), з варіантом *водоспад* (Коцюб.), *експедиція, експедитор* (Фр.), *каскад* (Стор.), *клімат* (Коцюб.), *кристалізований, кристальний* (Фр.), *південь, північ* (Н.-Лев.) і *полуніч* (Рудан.), *південний* (Л. Укр.) і *полуденний* (Н.-Лев.), *полярний, стихія* (Фр.), *самум* (Л. Укр.), *ураган* (Шевч.) і под.

З галузі хімії простежується вживання також слів-термінів, як *гас* (Коцюб.), *миш'як* (Котл.), *озон* (Фр.), *скристалізувати* (Л. Укр.), *сполука* (П. Куліш), *сполучений* (Н.-Лев.), *фосфоричний* (Фр.) та ін.

Якщо в сучасному своєму вигляді наукова термінологія української літературної мови сформувалася в післяжовтневий період в умовах вільного і безперешкодного функціонування української літературної мови, то основні її елементи уже були закладені в процесі формування наукового стилю української літературної мови на основі загальних її досягнень на шляху утвердження як національної літературної мови.

§ 65. Виробничо-технічна лексика і термінологія. Українська мова XIX — початку XX ст. успадкувала від попередніх періодів своєї історії переважно ті групи виробничої лексики і термінології, які були пов'язані з традиційними народними промислами і ремеслами, з розвитком окремих галузей промисловості і будівництва, що зародилися в попередній період в надрах феодально-кріпосницького суспільства. Так, нова українська літературна мова успадкувала від попереднього періоду загальну назву виробничого заняття, не пов'язаного з сільським господарством,— *промисел (з промыслъ)*. Слово *промисловець* відоме в староукраїнській мові в формі *промысльник*.

З лексики, пов'язаної з архітектурою і будівництвом, українська літературна мова нового часу успадкувала такі слова, як *буда, будинок, будувати, будуватися* [30], *будівля, будування, будівний, будівничий, бик* (у значенні «опора»), *вал* (у значенні «насип»), *вапна, вапно, вапнярка* (у значенні «піч для випалювання вапна»), *варцаб* (у знач. «лутка, підвіконня»), *мур, мурувати палац, муляр, лата, личкувати, мармур* та ін., частково відомі ще з XIV—XV ст., але остаточно освоєні українською мовою в XVII—XVIII ст. (Т. Мат.). Від давнього промислу копачів-колодяжників в українській мові нового часу закріпилися *коловорот, линва,* що пізніше почали вживатися як професійні назви на бориславських нафтових промислах.

Певна частина слів, відомих у староукраїнській мові з загальним значенням, у другій половині XIX — на початку XX ст. засвідчується з чіткими ознаками термінів. Прикладом може бути слово *апарат* у значенні «механізм, пристрій» (Коцюб.), яке в староукра-

---

[30] В період усталення лексичних норм української літературної мови засвідчується також *строїти, строїтися* (Мирн.).

їнській і в народнорозмовній мові XIX ст. було відоме у значенні «приладдя (одяг і т. ін.) священнослужителя» (Т. Мат.),

Українська літературна мова в цей час поповнюється лексикою, пов'язаною з новими галузями виробництва, модернізацією старих та появою і поширенням нових технічних досягнень. Так, з'являється нова лексика, пов'язана з будівництвом і архітектурою, що об'єктивно зумовлювалося дальшим розвитком цієї галузі виробництва, появою нових типів будівель, а суб'єктивно — прагненням українського письменства до розширення виражальних засобів української мови. У художніх творах звичайними були назви архітектурних стилів, конструкцій, міських типів будівель та частин будівель, особливостей забудови, невідомих у сільському будівництві. Частина є іншомовними запозиченнями, а інші утворені на українському мовному грунті: *аркада, атланти, балюстрада* (Л. Укр.), *венеціанське вікно* (Коцюб.), *веранда* (Л. Укр.), *візитирка* (у значенні «віконце» — Фр.), *вілла* (Коцюб.), *ганок* (Л. Укр.), *готика, готичний* (Коб.), *двоповерховий, жалюзі* (Л. Укр.), *капітель* (Коцюб.), *каріатиди* (Л. Укр.), *карниз, квартал, колона* (Н.-Лев.), *коридор, крило* «частина будівлі» (Мирн.), *обеліск, оранжерея, павільйон* (Л. Укр.), *пам'ятник* (Н.-Лев.), *пантеон* (Л. Укр.), *перила* (Мирн.), *перистиль* (Л. Укр.), *під'їзд* у знач. «вхід до будинку» [31] (Мирн.), *підклад, фундамент* (Фр.), *підмурівок* (Л. Укр.), *пілястр* (Коцюб.), *поверх, портик* (Н.-Лев.), *постамент, ротонда* (Л. Укр.) та ін. З будівництвом також пов'язане вживання слова *підряд* на означення зобов'язання виконати якусь роботу (Мирн.), звідси й *підрядчик* «виконавець робіт» (Н.-Лев.), широко фіксуються назви будівельних матеріалів: *алебастр, гіпс* (Л. Укр.), *граніт* з похідними *гранітний, гранітовий* (Н.-Лев., Л. Укр.), *дахівка* (Коб.), *кахлі* (Кв.-Осн., Фр.) та ін.

До власне будівельної лексики тісно примикають і слова, на позначення нових типів шляхового будівництва, що зароджуються в XIX ст., знарядь та матеріалів, що використовуються в цьому будівництві та ін.: *асфальтовий* (Фр.), *баба* «ручна довбня», в сучасній технічній термінології «механічний молот», *кайло* (Гр.), *каменувати* «бити каміння» (Фр., Л. Укр.), *кирка* (Коцюб.), *лонжерон* (Вас.) тощо.

З розвитком промислового виробництва пов'язані назви промислової сировини, різних видів продукції та засобів визначення їх якості, одиниць обліку та ін.: *гатунок* (Л. Укр.), *гума* [32], *гумовий* (Коцюб.), *резина* (Л. Укр.), *резиновий* (Н.-Лев.), *картон* (Л. Укр.), *купорос* [33] (Стор.), *кустарний* (Л. Укр.), *лак* (Н.-Лев.), *лембик* «чавунний посуд» (Бор.), *матеріал* (Коцюб.), *мінеральний, паперовий*

---

[31] У пам'ятках староукраїнської мови засвідчується лише в значенні «кінний загін» (Т. Мат.).

[32] *Гума* в сполученні *гума арабъска* спорадично засвідчується і в пам'ятках староукраїнської мови XVIII ст. (див. вище).

[33] В староукраїнській мові з XVIII ст. засвідчується в формі *купервас* (Т. Мат.).

(Фр.), *політура* «лак» (Гр.), *промисловий* (Фр.), *кустарний, сировина* «сирий, необроблений матеріал» з переносним вживанням (Л. Укр.), *спирт* (Коцюб.), *стіс* (Фр.) та ін.

Розвиток нафтодобувної промисловості на західноукраїнських землях зумовив появу спеціальної термінолексики, пов'язаної з добуванням і переробкою нафти. Частину цієї лексики, засвідчуваної переважно в мовній практиці І. Франка, пізніше засвоїла й сучасна українська мова. Це, зокрема, *нафта, нафтовий* (Фр.), давніше засвідчуване в формі *нефть* (Котл.), *парафін* (Фр.) та ін. Деякі із слів цієї сфери стали своєрідними діалектними історизмами: *кип'ячка, нафтовка* «гасова лампа», *ропа* (Фр.) та ін.

На другу половину XIX ст. припадає розвиток вугледобувної промисловості на українському Півдні. В літературний вжиток проникають окремі елементи виробничої термінології, пов'язаної з вугледобуванням: *вугіль, вугілля* (Н.-Лев.) (давніше ця назва стосувалася переважно виробітку деревного вугілля), *вуглярка* «місце випалювання деревного вугілля» (Фр.), *шахта, шахтар, штиб* «дрібно потерте вугілля» (Гр.) тощо.

Від давніх деревообробних ремесел в українську мову нового часу ввійшли *гвіздок, долото, зашпонтовувати, карюк* «столярний клей», *тесля, теслиця* «теслярська сокира», *теслювати* та ін. В XIX ст. засвідчується лексика, пов'язана з деревообробними професіями, що не простежується в староукраїнській мові: *гембель, гемблювати* (Щог.), *обрізок, полірований* (Фр.), *свердел* з похідними *свердельце, свердельчик, свердло, свердлити* (Гр.), *струг, стругання* (Н.-Лев.), *стругати* (Мирн.) та ін. Пізніше ці назви вживаються також для позначення знарядь і процесів холодної обробки металів. Основа цієї лексики і термінології збереглася в українській мові XIX — початку XX ст. від попереднього періоду. Це, зокрема, *булат, вершляг* «молот», *гарт, гартований, гартувати, гартуватися, гвинт, кузня, ланцюг, леміш, лещата, мусянжовий* (староукраїнське «мосянжовий»), *олово, олов'яний* та ін. Протягом XIX ст. засвідчуються нові лексичні засоби, пов'язані з гарячою і холодною обробкою металів: *бронза* (Шевч.), *горно* (Коцюб.), *дулевина* «сталь» (Шевч.), *заплішка, заплішувати* (Гр.), *криця* (Мирн.), *метал, металевий* (Коцюб.), *металічний* (Н.-Лев.), *мідний* (Коцюб.) — у староукраїнській мові — *мѣдяный* (Т. Мат.), *насталювати, насталений* (Фр.), *нікелевий* (Н.-Лев.), *сталевий* (Л. Укр.), *сталити* «гартувати» (Ном.), *сталитися* (Фр.), *сталь* (Котл.), спорадично зустрічаються також засоби вираження понять, пов'язаних з металургією (*сплав* — Коцюб.).

Засвідчуються нові назви професій, занять, виконавців різних робіт, рівня виробничої майстерності (*золотопромисловець, каменяр, кваліфікація, корбар* — Фр., *майстер* — Шевч., *майстерний* — Фр., *майстерник, майстерниця, майстерність* — Л. Укр., *майстерство* — Н.-Лев., *майстровий* — Мирн., *машиніст, механік, подавальник* — Н. Лев., *промисловець*[34], *професія* — Л. Укр., *професіо-*

[34] В староукраїнській мові відоме *промысльникъ* (Т. Мат.).

нальний — Коцюб., *спеціалізація* — Л. Укр., *спеціалізуватися* — Фр., *спеціаліст* — Коцюб., *спеціальність* — Л. Укр. та ін.).

Розвиток промисловості зумовлює входження в українську літературну мову назв різних підприємств, виробничих об'єктів: *гуральня* (Н.-Лев.), *каменоломня* (Вас.), *копальня, костопальня* (Н.-Лев.), *майстерня* (Мирн.), розвивається лексика на означення приміщення, де виконуються різні роботи: *нафтарня* (Фр.), *папірня* (Щог.), *підприємство* (Л. Укр.), *сахарня* (Н.-Лев.), *солярня* «соляна шахта», «копальня» (Фр.), *столярня* «столярна майстерня» (Л. Укр.), *сукновальня* (Мирн.) та ін. Частина цих назв з дальшим розвитком української літературної мови, зокрема ті, які вживалися на позначення виробничих підприємств, була витіснена словосполученнями типу *паперова фабрика* (замість *папірня*), *горілчаний завод* (замість *гуральня*). Загальна назва підприємства легкої промисловості — *фабрика* — засвідчується з другої половини XIX ст. (Н.-Лев.). З'являються нові назви тимчасових виробничих та ін. об'єднань: *артіль* (Гр.), *група, зміна* (Н.-Лев.) та ін. На широкому матеріалі простежується вживання назв технічних пристроїв, деталей механізмів, особливостей їх конструкції та ін., що пізніше частково утвердилися в українській мові: *блок, важіль, вал* (Ж., Гр.), *васаг* (Гр.), *вентилятор* (Коцюб.), *вентиль* (Фр.), *верстак, верстат* (Гр.), *вертушка* (Мирн.), *відкидний* (Н.-Лев.), *гайка* (Ж.), *граділь* (Кроп.), *дармовис* (К.-Кар.), *деталь* (Л. Укр.), *дзюбан, інвентар* (Фр.), з переносним *живий інвентар* (Коцюб.), *інструмент* (Н.-Лев.), засвідчуване також у формі *струмент* (Мирн.), *кельма, кельня, кират* «установка для переведення тяглової сили в обертальний рух» (Фр.), *клапан* (Л. Укр.), *комплект* (Коцюб.), *комплекс* (Фр.), *конструкція* (Н.-Лев.), *корба, корбове жорно* (Фр.), *котел* (Коцюб.), *кран* (Н.-Лев.), *крило* у знач. «деталь пристрою, механізму» (Шевч.), *кулак* «деталь машини» (Кроп.), *лопатень* — суч. «лопасть», *манометр* (Фр.), *махове колесо* (Коцюб.), *машина* (Гр.), *машинерія* (Фр.), *машинка* (Л. Укр.), *механізм* (Фр.), *механічний* (Коцюб.), *мечик* «ударна частина терниці» (Н.-Лев.), *мотор* (Коб.), *наряддя* «знаряддя» (Чуб.), *оберт* (Дн. Ч.), *паровик* «паровий двигун» (Н.-Лев.), *пас* «привідний ремінь», *перебір* (Л. Укр.), *підойма* (Фр.), *пожарка* «пожежний пристрій, механізм, машина» (Гр.), *повзун* (Кроп), *прес* (Н.-Лев.), *пружина, прядка* «домашній прядильний верстат» [35] (Л. Укр.) і *самопрядка* (Гр.), *станок* у знач. «верстат» (Л. Укр.) тощо.

У вжиток входять назви виробничих дій, процесів, явищ, пов'язаних з ними та ін.: *вентилювати, вентилюватися* (Коцюб.), *вирізьблювати* (Л. Укр.), *вишрубовувати* (Фр.) — також у переносному вживанні, *відпаювати* (Вас.), *впаковувати* (Л. Укр.), *грузити* «вантажити» (Коцюб.), *змайструвати* (Шевч.), *лагодити* (Коцюб.), *майструвати* (Шевч.), *мастак* (Котл.), *млинкувати, намлинкувати*

---

[35] В староукраїнській мові засвідчується в знач. «пряха» (Т. Мат.), а на ранніх етапах становлення української літературної мови в знач. «пасмо» (М. В.).

«вентилювати», *монтувати* (Фр.), *нарихтовувати* (Дн. Ч.), *обладнувати* (М. В.), *обрисовувати* (Фр.), *обробка* (Коцюб.), *обух* (Шевч.) з розгалуженою фразеологією та ін.

Поодинокими прикладами засвідчується входження у вжиток термінології, пов'язаної з повітроплаванням: *аеростат* (Н.-Лев.), *аероплан* (Сам.), *воздухоплавець* (Ж.) та ін.

З другої половини XIX ст. в сільськогосподарському виробництві з'являються машини, зокрема на кінній тязі. З цього часу засвідчуються їх назви і в українській мові: *віяльниця*, пізніше — *віялка* (Гр.), *жатка* (Мирн.), *самогребка* «кінні граблі», «машина для згрібання скошеного», *саможатка* «жниварка, кінна жатка» (Гр.) тощо.

До сфери виробничо-технічної лексики і термінології належать і назви транспортних засобів та пов'язаних з ними реалій. В першій половині XIX ст. фіксуються звичайно назви транспортних засобів на кінній тязі, згодом з'являються терміни, що відображають технічний прогрес у цій галузі. Окремі з назв кінних екіпажів відомі в староукраїнській мові, зокрема ті, які були власністю козацької старшини, вищого духовенства, заможних міщан тощо, напр.: *берлин* (Т. Мат., XVIII), *коляска* (XVII), *повіз, повозъ* «екіпаж» (XVII) та ін. Менш відомі назви транспортних засобів, що не фіксуються на матеріалі староукраїнської мови, очевидно, не завжди належали до лексем, які ввійшли в українську мову в XIX ст. Серед незасвідчених на матеріалі староукраїнської мови назв транспортних засобів та пов'язаних з ними реалій — *будка* «сторожова споруда на залізниці», *локомобіль* (Гр.), *козла* «місце в кінному екіпажі, де сидить кучер», *омнібус* «багатомісний кінний екіпаж», *платформа, ресора, станція* (в XVII—XVIII ст. «квартира» — Т. Мат.), *трамвай, тунель, фаетон, фаетончик, фіакр, фургон* (Н.-Лев.), *тройка* (Щог.), *тарантас* (Стор.), *дроги, дрожки, карета, постоялий двір* (Мирн.), *кабріолет, комунікації* «шляхи сполучення», *кондуктор, купе, парокінка* «парокінний віз», *поспішний поїзд* «швидкий поїзд», *теліжка, тендер* (у паровозі), *тракт, транспортувати* (Фр.), *бігунки, кур'єр, кур'єрський поїзд, пересадка* (на залізниці), *перон, поїзд, потяг, фунікулер* (Коцюб.), *вокзал, екіпаж, конка* «кінний трамвай», *пасажир, рейс, паровоз, естакада* (Л. Укр.) та ін.

З розвитком нових видів транспорту з'являються назви дій, процесів, пов'язаних з ними, що не засвідчуються на матеріалі пам'яток староукраїнської мови: *гальмувати* (Л. Укр.), *двоколісний* (Фр.), *катастрофа* (Коцюб.), *керманич* — також у перен. вживанні (Л. Укр.), *кермо, кермувати, кермуватися* (Фр.) та ін.

Відбувається дальше формування спеціальної лексики, пов'язаної з мореплаванням. Поряд з лексикою, успадкованою від попереднього періоду історії української мови, пов'язаною переважно з річковим судноплавством, українська мова засвоює термінологію морського судноплавства загальноєвропейського обігу. Так, поряд з відомими з давніх часів назвами суден: *байдак* (Т. Мат., XVII), *барка* (XVIII), *берлина* «річкове судно» (XVIII), *корабель* (XVI) та інших назв, пов'язаних з судноплавством, напр.: *затока, рѣки*

портовые (XVII), у XIX — на початку XX ст. фіксуються назви морських суден, відомих у народів басейну Чорного, Середземного, Балтійського та інших морів: *байдара, баркас* (Шевч.), *байдарка, фелюка* (Л. Укр.), *паром* (Мирн.), *судно* (Стор.), *фрегат* (Коцюб.), з'являються назви суден, пов'язані з новітніми на XIX ст. технічними досягненнями судноплавства: *буксир, катер, пароход* (Л. Укр.), *пароплав* (Коцюб.), специфічні назви човнів, характерні для окремих географічних районів, уживані як екзотизми, напр., *джонка* (Фр.) «тип парусного судна, поширений у китайських і малайських водах», *гондола* (Коцюб.), з іт. gondola «одновесловий довгий венеціанський човен з піднятими фігурним носом і кормою» та ін. Фіксуються загальноєвропейські збірні назви групи морських чи річкових суден: *флот* (Котл.) — з фр. flotte, анг. fleet, н. Flotte «сукупність суден одного призначення», *флотилія* (Стор.) — з фр. flottile «загін невеликих військових суден, призначених для дій у річках та озерах, рідше в прибережній смузі моря або невеликих морях».

Поряд з назвами частин суден і суднових пристроїв та механізмів, відомими з попереднього періоду історії української мови (*весло, облавок, палуба, парус* та ін.), засвідчуються терміни, можливо й відомі давніше, але не зафіксовані в пам'ятках староукраїнської мови: *демено* «стерно» (Н.-Лев.), *корма* (Котл.), *кормило* (Шевч.), *стерно* (Стар.) та нові, пов'язані з сучасним розвиненим морським судноплавством: *борт* (Ж.) — з н. Bord «бік, бічна стінка судна», *каюта* (Коцюб.) — з швед. kajuta «приміщення на судні», *трап* (Л. Укр.) — з голл. trap «сходи, драбина на судні» та ін. Розширюється коло назв професій, пов'язаних з судноплавством, специфікою судноводіння: *весляр* (Ж.), *веслувати, водолаз, моряк, мореходець* (Л. Укр.), *гондольєр* (Фр.), *лоцман* (Стор.), *матрос* (Шевч.), *відчалювати, причалювати* (Н.-Лев.) тощо; засвідчується назва захворювання, пов'язаного з перебуванням на судні під час шторму — *морська хвороба* (Л. Укр.). За незначними винятками ця лексика є надбанням сучасної української мови.

Розвиток поштової служби, що зародилася на Україні ще в другій половині XVII ст.[36], нові технічні досягнення в галузі зв'язку протягом XIX ст. зумовлюють освоєння українською літературною мовою міжнародної лексики в галузі поштової служби і зв'язку. Загальне значення служби письмового зв'язку закріплюється за словом *пошта* — з н. Post, іт. posta «зупинка, станція», лат. postus «поставлений», що входить у широкий вжиток. На його основі виникає ряд похідних утворень: *поштар, поштарювати* (Гр.), *поштальйон, поштові коні* (Н.-Лев.), *поштмейстер* (Мирн.), *поштова скринька* (Коцюб.). Оскільки письмова кореспонденція до розширення мережі залізниць у кінці XIX — на початку XX ст. звичайно перевозилася кінними екіпажами разом з іншим багажем та пасажирами, значення цих слів було ширшим, ніж у пізніший період.

[36] Знання та праця, 1970, № 7, с. 4.

Слово *пошта* і похідні від нього утворення протягом XIX ст. вживалися також на означення тодішньої служби перевезень взагалі. Спорадично у цьому значенні виступає і слово *оказія* «випадковий, нерегулярний транспорт, яким здійснювалися різні перевезення, в тому числі й кореспонденція». У значенні «поштова карета» протягом XIX ст. функціонувало також слово *мальпост* (з фр. malle-poste). Засвідчується входження в активний вжиток лексики, пов'язаної з функціонуванням поштової служби: *адрес* (Ж.), *адреса, адресувати* (Гр.), *заадресувати* (Коб.), *адресат, адресний стіл, адресне бюро* (Л. Укр.), назви різних видів кореспонденції та інших поштових перевезень, їх оформлення, способу перевезення і т. ін.: *лист* (Шевч.), *депеша* (Кроп.) — з фр. dépeche «термінове повідомлення», *бандероль* — з фр. banderole, *рекомендована бандероль, посилка, пакунок* (Коцюб.), *конверт, коверта* (Фр.), *розпечатувати* (Кв.-Осн.), *марка, пакувати, запаковувати* (Н.-Лев.), *листоноша* (Фр.), *бювар* (Л. Укр.) — з фр. buvard «футляр для зберігання поштового номера, конвертів, кореспонденції і т. ін.». З впровадженням у зв'язок нових технічних досягнень в українській мові з другої половини XIX ст. активно функціонують лексеми *телеграма, телеграміст* «телеграфіст», *телеграф, телеграфувати* (Гр.), *телеграфіст, телеграфістка, телефон* (Л. Укр.), *телефонувати, зателефонувати* (Фр.) та ін.

Українська виробничо-технічна лексика і термінологія, що з'являється протягом XIX — початку XX ст., відображала таким чином складні процеси, які відбувалися в житті українського народу протягом цього періоду, зокрема в галузі розвитку продуктивних сил і економічних відносин. В основних своїх рисах виробничо-технічна лексика і термінологія засвідчувана в українській літературній мові в цей період активно функціонує і в сучасній українській мові.

§ 66. Термінологія різних видів мистецтва. З становленням різних галузей українського мистецтва формуються відповідні лексико-термінологічні групи. Так, виникнення нового українського реалістичного театру, що приходить на зміну шкільній драмі і народному вертепу, стимулює формування тематичної групи лексики, пов'язаної з театральним мистецтвом. Цей процес, що розпочався з першої вистави в 1819 р. п'єси І. П. Котляревського «Наталка Полтавка» завершується остаточним утвердженням на початку 80-х років XIX ст. професійного українського театру.

Певна частина спеціальної лексики, пов'язаної з сценічним мистецтвом, яка утверджується в українській мові в XIX ст., почасти була відома і в староукраїнській мові, проте в ній вона часто вживалася з відмінним значенням. Так, слова *актор, акторський* з XVII ст. відомі також у значенні юридичних термінів, *амфітеатр* (Т. Мат., XVII), *аплявдовати* «аплодувати» (XVIII), *бенефициумъ*, «бенефіс» (з фр. bénefice — букв. «прибуток, користь» — «вистава, збір від якої надходить на користь одного або кількох акторів») в формі *бенефициумь, бенефиция* (з лат. beneficium «благодіяння»)

відоме як юридичний термін з XVI ст., *декламувати* (XVII), *вертеп* (XVII), *заслона* (XVII), *комедійник* (XVII) та ін.

Лексика, пов'язана із сценічним мистецтвом, дістає відображення в художній літературі, зокрема в драматичних творах, а також фіксується в лексикографічних працях.

Новими для української мови є назви театральних приміщень та їх частин, сценічних лаштунків, театрального реквізиту; в українській літературній мові з'являється спеціальна професійна акторська лексика, в тому числі акторські жаргонізми, зокрема *амфітеатр, гальорка, декорація, куліси, ложа, машкара, сценічний, танцклас* (Н.-Лев.), *завіса, театра* (Гр.), *заслона, реквізит* (Фр.), *кін* «сцена» (Кроп.), *маріонетка* (Коцюб.), *авансцена, зал, зала, маска, передній план, партер, сцена* (Л. Укр.), утверджуються в спеціальному вжитку слова, що стосуються професій і занять, пов'язаних із сценічним мистецтвом, організації театральної справи, рівня майстерності сценічного виконання, участі у виставах тощо: *актор, акторка, акторство, акторський, артист, артистичний, артистка, артизм, антрепренер* (Ж.), *публіка* (Гр.), *актриса, комедіант* (Н.-Лев.), *трупа* (Мирн.), *клакер* — з фр. claque «найманий глядач, який аплодує для створення враження успіху вистави» (Стар.), *глядач, декламатор* (Коцюб.), *трагедія, трагікомедія* (Фр.), *антреприза, балерина, гастролі, каскадна зірка* «опереткова зірка» *мім, мімік, прем'єрша, примадонна, субретка* — з фр. soubrette «театральне амплуа жвавої, спритної, лукавої служниці, втаємниченої в справи своєї господині», *танцор, танцюрист, танцюра, театрал* (Л. Укр.), *імпресаріо* (Коб.), *суфлер, суфлірувати* (Вас.); слова, що стосуються особливостей виконання, характеру протікання сценічної дії, реакції глядачів, спеціального сценічного ремаркування тощо: *акт* (Ж.), *роль* (Н.-Лев.), *біс! браво!* «вигуки схвалення» (Мирн.), *бенефіс, міміка, фінал* (Фр.), *міна* (Коцюб.), *антракт, аплодисменти, дія, живі картини, мазурський крок* та ін. (Л. Укр.), слова, пов'язані з відвідуванням театру, театральним рекламуванням: *анонс* (Л. Укр.), *абонент, афіша, афішувати* (Фр.), *контрамарка* (Л. Укр.).

Широко засвідчуються назви різних видів сценічного мистецтва, жанрів драматичної літератури, частина з яких відома в європейських мовах ще з античних часів, проте на матеріалі української мови давнішого періоду простежується не завжди. Жанрові назви драматичних творів вийшли за межі професійного вживання і з утвердженням української народної мови в літературному обігу широко функціонують на означення різних життєвих ситуацій, зокрема, *драма, комедія, трагедія, фарс* тощо. Засвідчувані на початку XIX ст. *лицедій, лицедійство* (Котл.), з становленням лексичних норм української літературної мови виходять з ужитку.

З середини XIX ст. помітних успіхів досягає розвиток українського музичного мистецтва, найвищим досягненням якого на рубежі XIX—XX ст. була творчість М. В. Лисенка. В українській літературній мові з'являються нові назви музичних творів: *арія,*

арійка, варіація, кантата, прелюдія, романс, фуга (Н.-Лев.), *пеан, композиція* (Фр.), *інтермеццо, симфонія* (Коцюб.), *канцона* (Л. Укр.) *баркарола, соната* (Коб.), *увертюра* (Кобр.) та ін. Поряд з відомими з давніших часів назвами народних музичних інструментів — *денцівка* (Коцюб.), *катеринка* (Свидн.), *реля* «ліра», *свиріль, сопілка* (Гр.) та ін., засвідчуються назви професійних музичних інструментів чи пристроїв, частин інструментів, що не мали давніше великого поширення і прийшли в українську мову з розвитком музичного мистецтва і музичної культури населення: *віола* (Щог.), *віолончель* (Вас.), *гітара, камертон, клавікорди, клавіш, педаль* (у роялі), *рояль, сурдина, тамбурин* (Н.-Лев.), *кларнет, фагот, флейта* (Мирн.), *пульт, пюпітр* (Фр.), *лютня, мандоліна, піаніно, плектрон, фортеп'яно* (Л. Укр.), *сурма* (Коцюб.), *тимпан* (Стар.) тощо.

В літературному вжитку з'являються назви регіональних музичних інструментів: *трембіта, флояра* (Коцюб.) тощо. Розширюється коло назв, якими виражається професійна характеристика чи оцінка виконавської майстерності, специфічна термінологія, що стосується звучання чи сприймання музичного твору, особливостей партитури тощо: *дисонанс, імпровізація* (Фр.), *бравурний, дисгармонія, контрапункт, мажорний, мелодія, пауза, тремоло, фермата, фіоритура, фортіссімо* (Л. Укр.), *крещендо* (Коцюб.), *акорд, концерт, мотив, нота, резонанс, рондо, трель, форте* (Н.-Лев.), *пасаж* (Коб.) та ін.

Спостерігається входження в ширший вжиток назв виконавців музичних творів на музичних інструментах, які не мали загального поширення. Так, поряд з відомими давніше *катеринщик, музика* (Н.-Лев.), засвідчуваними на матеріалі пам'яток XVII—XVIII ст. *арфіста* (Бер., XVII, 28), *органиста* (Т. Мат. XVIII), з'являються *арф'янка* (Мирн.), *арф'ярка* (Фр.), *диригент* (Вас.— з XVII ст. відоме лише *дириговати* — Т. Мат.), *імпровізатор, композитор, органіст, піаніст, піаністка* (Л. Укр.), *кларнетист, мандоліністі* (Коцюб.), *регент, лірник* (Н.-Лев.) та ін., слова на означення виконавців (за кількістю, тембром голосу і т. ін.): *капела* (Мирн.), *квартет, тенор* (Фр.), *альт, бас, октава, оркестр, соло, тріо, сопрано* (Н.-Лев.), *баритон, контральто* (Л. Укр.), *дискант* (Вас.) та ін., специфіки музичного виконання в ансамблі: *вторувати* (Н.-Лев.), *окселентувати* (Дн. Ч.), *басити* (Мирн.) тощо.

З розвитком образотворчих мистецтв, зокрема живопису, пов'язане становлення, особливо з середини XIX ст. (у зв'язку з діяльністю Т. Г. Шевченка як художника) і на рубежі XIX—XX ст., лексики образотворчих мистецтв, зокрема живопису: *акварель, аквареліст, акварельний, візерунок, офорт* (Шевч.), *гравюра, живопис, живописати, маляр, малярство, мальовництво, мозаїка, орнаментика, панорама, пензель, позувати, профіль, статуя* (Н.-Лев.), *горорізба* (Стор.), *орнамент, півтінь, охра, реставрувати, статуетка, фреска* (Фр.), *арабеска, баталіст, вітраж, вітрила, етюд, інкрустація, марина* «картина з зображенням морського бою», *монумент, митець, монументальний, портрет* (давніше у Г. Кв.-Основ'яненка — *патрет*), *тритон* «скульптурне зображення»,

скульптор, фігурка, фігура (Коцюб.), *барельєф, бюст, відтінок, віньєтка, екран, ескіз, мистецтво, мініатюра, олеографія, палітра, погруддя* (скульптурне), *різьба, студія* (Л. Укр.), *горельєф, контур, мольберт* (Вас.) та ін.

§ 67. Лексика, пов'язана з культурою, побутом, релігією та міфологією інших народів. Вихід української літератури за межі тематики, пов'язаної з селянським побутом, освоєння нею багатьох елементів інтернаціональної, насамперед європейської символіки, культурних надбань інших народів, що відбувалося почасти безпосередньо, а частіше через посередництво — передусім через російську літературу і культуру, меншою мірою в загальноукраїнському масштабі через польську, а на західноукраїнських землях — через польську, німецьку, певною мірою чеську, угорську та інші європейські літератури — зумовив входження в українську мову лексики, що, відображаючи специфіку культури, побуту, релігійних вірувань, традиційної міфології інших народів, збагачувала стилістичні засоби, розширювала її можливості для вираження тих реалій, понять, які не були притаманні особливостям життя українського народу.

На попередніх етапах історії української мови основним джерелом цієї лексики була конфесіональна християнська література, з якої в процесі свого розвитку українська мова черпала абстрактну символіку.

В кінці XIX — на початку XX ст. українська література звертається до тем і сюжетів з життя різних народів світу в різні періоди їх історії. Зокрема до цих тем звертаються після Т. Г. Шевченка І. Франко, М. Коцюбинський, П. Грабовський, Леся Українка та ін.

Процес освоєння понять, пов'язаних з мусульманськими культурами народів Сходу, значною мірою пов'язаний з іменем відомого українського вченого-орієнталіста, славіста, історика і етнографа академіка А. Ю. Кримського [37], перу якого належить ряд унікальних праць з історії, релігії, культури, літератури народів Сходу.

Зокрема в українській літературній мові XIX — початку XX ст. засвідчуються такі групи лексики, пов'язаної з культурою і побутом інших народів, як назви культових понять, послідовників та служителів інших — нехристиянських — релігій, міфічних істот тощо, які від самого початку утвердження в українській мові досить часто функціонували в переносному значенні: *купідон, олімп, сирена, фортуна, фурія* (Котл.), *аллах, аутодафе, бонза, валькірії, гіменей, дервіш, дріада, кумир, кумирня, месія, оргія, пагода, іслам, коран, парка, пенати, прометей, раввін, сакраментувати, синагога,*

---

[37] *Зибіна А. Г.* Академік А. Ю. Кримський про деякі питання історії народів Арабського Сходу.— В кн.: Українська культура в її інтернаціональних зв'язках : Тези доп. і повідомл. Восьмої укр. славіст. конф. К., 1971, с. 15—17.

синкліт, сфінкс, фарисей (Шевч.), *баядерка, брамін, брахман, вакханка, вакханалії, гном, масон, мінарет, муедзин, німфа, оракул, фея* (Н.-Лев.), *наяда, ореада* (П. Куліш), *мамона, патер* (Стор.), *талмуд* (Мирн.), *реформація, реформаційний* (Драг.), *буддист, кентавр, нірвана, панацея, сильф, сильфіда* «міфічна істота в кельтській міфології», *фавн* (Фр.), *саван* (Граб.), *гурія, дракон, мулла, мусульманин, намаз, фенікс* (Коцюб.), *абат, абатиса, весталка, віла, гекатомба, друїд, ельф, кальвінізм, лари, маг, мадонна, менада, міф, мойра, парія, пастор, пегас, протестант, пуританин, садукеї, тирс, факір, фра* «чернець» (Л. Укр.), *джин, пері, суфій* «послідовник суфізму — містичної течії в ісламі» (Крим.); назви різних понять та реалій, пов'язаних з обставинами, способом життя, державним устроєм, історією, мистецтвом і т. ін. інших народів: *гарем, гладіатор, легат, маркіз, патрицій, прелат, сакля, терми* «громадські лазні в Стародавньому Римі», *трубадур* (Шевч.), *бедуїн, бешмет* (Стор.), *емір, паша, тореадор* (Н.-Лев.), *фес, феска, одаліска* «наложниця» (Н.-Лев.), *кибитка* (Щог.), *амулет, кантон, плебей, ренесанс* (Фр.), *мандарин* (Граб.), *акрополь, джок, караван* (Коцюб.), *античний, ареопаг, бурш, васал, вендета, гетера, гільйотина, гінекей, жірондист, інфант, інфанта, командор, кондотьєр* «ватажок найманих військових загонів в Італії в XIV—XV ст.», *котурни, кумис, лавровий вінок, леді, лорд, мавзолей, матрона, паж, паладин, попелюшка, претор, преторій, префект, проконсул, санкюлот, сегідилья* «іспанський танок», *сеньйор, сеньйорита, серенада, синедріон* «верховний суд в Іудеї», *спартанець, тетрарх* «правитель тетрархії», *титан, тога, тойон, томагавк, триклиній* «обідній стіл з трьома ніжками», *туніка, фелах, фіал, фіміам, форум* (Л. Укр.), *остракізм, падишах, трувер, філіппіка* (Крим.) та ін.

Свідченням освоєння українською мовою культурних надбань інших народів є функціонування протягом XIX — початку XX ст. в ній власних назв історичних осіб і міфічних та літературних персонажів тощо, які набули у високорозвинених мовах інших народів, насамперед європейських, загального значення: *авгур* «жрець у Римі, що за польотом птахів нібито міг розуміти волю богів, переносно — людина, яка багатозначно удає, ніби їй відомі якісь особливі таємниці», *Дамокл:* Дамоклів меч, *зоїл* — від імені гр. філолога і критика IV ст. до н. е., який нападав з критикою на твори Гомера «несправедливий, уїдливий критик», *Лукулл: Лукуллівський обід* — від імені римського магната I ст. до н. е., що славився своїм марнотратством «надзвичайно пишний, багатий обід», *меценат, меценатка* — від імені римського політичного діяча I ст. до н. е., який уславився покровительством поетам та художникам—«багатий покровитель мистецтва» (Л. Укр.), *донжуан* — від імені персонажа багатьох творів світової літератури і мистецтва, порушника моральних і релігійних норм — «спокусник» (Фр.), *тартюф* — від імені персонажа з комедії Ж.-Б. Мольєра—«лицемір, ошуканець» (Сам.) та ін.

Лексика, пов'язана з культурою, релігією, міфологією, побутом, державним устроєм, історією і т. ін. народів світу, що широко ввійшла у мову освічених верств українського народу протягом XIX — початку XX ст., без істотних змін функціонує в сучасній українській мові в сфері переносного вживання чи становить частину історичного фонду її лексичного складу. Спорадичні екзотизми, що стосуються особливостей життя інших народів, в активному вжитку не закріпилися, напр.: *факіно* «носильник в Італії», *фередже* «одяг, яким мусульманська жінка закриває обличчя», *форестьєр* «іноземець — мандрівник в Італії» та ін.

Таким чином, період остаточного утвердження в літературному вжитку народної основи супроводжувався розширенням обсягу традиційних тематичних груп лексики української мови і формуванням якісно нових, покликаних до життя суспільним прогресом, архаїзацією частини засобів вираження понять, пов'язаних з давнішими етапами історії українського народу, становленням лексичної системи високорозвиненої літературної мови, що в своїх основних рисах склалася протягом XIX — початку XX ст., але остаточно сформувалася лише після перемоги Великого Жовтня.

РОЗВИТОК ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В РАДЯНСЬКУ ЕПОХУ

§ 68. Зв'язок словникового складу із позамовною дійсністю. Словниковий склад мови, як відомо, безпосередньо пов'язаний із позамовною дійсністю, тому він дуже чутливий до тих змін, які відбуваються у житті творця і носія мови — народу. Саме через це зміни, що мають місце в житті народу, в житті суспільства досить виразно віддзеркалюються у лексичній системі мови. Кожен новий предмет, процес, кожне нове суспільне явище, кожне нове поняття породжують нову номінацію, бо вимагають свого найменування, позначення конкретним словом. І навпаки, паралельно з появою нових слів чи з розвитком, розширенням значень існуючих лексичних одиниць, у мові постійно простежується вихід з ужитку тих слів, які вже втратили свою комунікативну здатність.

Нагромадження нових якостей загальної структури мови, в тому числі її лексичної системи, відбувається хоч і повільно, але досить нерівномірно. Таку нерівномірність у розвитку мови в період революційних зрушень у суспільстві відзначав ще Поль Лафарг у праці «Мова і революція» (1894 р.), підкреслюючи цим самим тісний зв'язок мови з розвитком суспільства [1].

Велика Жовтнева соціалістична революція докорінно змінила державно-політичне, соціально-економічне й культурне життя українського, як і всіх народів Радянського Союзу, забезпечила цілковиту рівноправність усіх громадян Країни Рад незалежно від їх національної чи расової приналежності. «...ніяких безумовно привілеїв ні одній нації, ні одній мові» [2],— такий принцип ленінської національної політики, що надав кожній національній мові рівні права суспільного функціонування і забезпечив мовам роль дійового знаряддя у справі розвитку соціалістичної ідеології й багатогранної культури усіх націй.

[1] *Лафарг П.* Мова і революція. Х., 1936.

[2] *Ленін В. І.* Критичні замітки з національного питання.— Повне зібр. творів, т. 24, с. 116.

Велике революційне перетворення суспільства, докорінна перебудова й оновлення всього життя в ньому, небувала в історії людства активність найширших народних мас, що наступила після перемоги Жовтня, спричинились до серйозних зрушень у всіх мовах народів багатонаціональної Росії, викликавши насамперед відчутні зміни у їх словниковому складі. «Історія культури вчить нас,— зазначав О. М. Горький,— що мова особливо швидко збагачується в епохи найбільш енергійної суспільної діяльності людей» [3]. Саме така «енергійна суспільна діяльність» для українських трудящих наступила з перемогою соціалістичної революції і втіленням у життя ленінських принципів рівності, суверенітету, добровільного союзу і братства народів Країни Рад.

Звичайно, це аж ніяк не означає, що і в мові відбулися такі ж, як у суспільстві, кардинальні зміни. Адже «міцні соціальні зсуви, розхитавши основи авторитету панівних класів, установ і осіб, що стояли на сторожі усталеного, коли новий клас переймає літературну мову до себе і для себе, як вибиту з рук супротивника зброю, далеко не у всьому діють у прямій відповідності до своєї сили і до інтересів тих, хто здійснив відповідний соціально-політичний злам. Мовний масив в основному залишається незачепленим, але зате й чимало такого, що раніше забороняла літературна мова, що шумувало з більшою чи меншою волею в розмовній мові або близько до неї, раптом починає прокладати собі шлях у писемну мову рішуче та впевнено. Без помітних соціальних зсувів.... така перебудова літературної мови не здійснюється» [4].

Разом із розквітом після Жовтня усіх соціалістичних націй нашої Батьківщини, який репрезентується вдосконаленням національної державності й укріпленням принципів соціалістичної демократії, неухильним зростанням економіки, техніки, індустріальних методів праці, всебічним розвитком радянського патріотизму й інтернаціоналізму, небаченим піднесенням культури, мистецтва і нестримним прогресом усіх національних мов [5], на небувалу висоту піднявся і український радянський народ. У процесі соціалістичного будівництва в республіці значно розширилась сфера застосування української літературної мови, в ряді випадків вона набула цілком нових функцій, що зумовило бурхливий розвиток і постійне вдосконалення усіх стилів в обох різновидах (усному й писемному) літературної мови, значне збагачення словникового складу новою лексикою і фразеологією.

«Кодифікована літературна мова в писемній формі звичайно виникає раніше, ніж в усній,— зазначає М. А. Жовтобрюх, — саме тому в писемній формі її стильова диференціація певний час виявляється розвиненішою, а стилістична система багатшою, ніж в усному

[3] *Горький М.* Про літературу. К., 1949, с. 6.

[4] *Булаховський Л. А.* Виникнення і розвиток літературних мов. Наближення писемної мови до розмовної.— Вибрані твори : В 5-ти т. К., 1975, т. 1, с. 380.

[5] *Бурмистрова Т. Ю.* Закономерности и особенности развития социалистических наций в условиях строительства коммунизма. Л., 1974, с. 6.

літературному мовленні. Це загальна закономірність розвитку всіх літературних мов. Розвиток української літературної мови й процес її стильової диференціації в дожовтневий період у царській Росії й цісарській Австро-Угорщині ускладнювався штучним обмеженням її суспільних функцій, внаслідок чого вона довгий час розвивалася лише як мова науки. Інші її структурно-функціональні стилі, в тому числі й усі стилі усного мовлення, перебували в ембріональному стані. Усна комунікація відбувалася в основному на діалектному рівні» [6].

За порівняно короткий час (для явищ такого характеру) українська літературна мова після Жовтня стала мовою соціально-економічної, науково-технічної, мистецької, навчально-освітньої літератури, мовою преси, діловодства, радіо, кіно тощо. Все це надзвичайно збагачувало українську лексику кількісно і якісно, прискорювало її літературне унормування і стилістичне розшарування, що сприяло, поряд із іншими факторами, рухові української літературної мови вперед, у ряд високорозвинених мов народів Радянського Союзу і всього світу.

Надаючи великого значення у розвитку української мови пожовтневого періоду позамовним чинникам, тобто впливу на неї конкретних соціальних явищ мовної дійсності, не можна проте не зважати і на внутрішні фактори її розвитку, оскільки «стимули саморозвитку не асоціальні: вони всі зумовлені сутністю мови як найважливішого засобу спілкування» [7]. Отже, всі зміни в мові революційної і пореволюційної епох слід розглядати як результат взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів і закономірностей мовного розвитку.

§ 69. Шляхи лексичного збагачення і оновлення літературної мови. У словниковому складі української літературної мови радянського часу багатогранний процес взаємодії численних зовнішніх факторів з внутрішніми закономірностями мовного розвитку інтенсивно проявлявся не тільки в збагаченні й оновленні лексики, але й у стилістичній диференціації слів у межах окремих лексичних шарів, розширенні або звуженні художньо-виражальних можливостей слів.

Незважаючи на різноманітність конкретних форм, притаманних розвиткові словника української літературної мови після Жовтневої революції, оновлення його відбувалося в основному двома шляхами: 1) через переміщення значної кількості слів із активного лексичного фонду мови до пасивного у зв'язку з ліквідацією старого державно-політичного ладу та його апарату і великими суспільними й соціально-економічними перетвореннями в країні; 2) через поповнення словника новими словами й словосполученнями (або новими їх значеннями), пов'язаними із новою формою державного управління, з новим суспільним життям і соціальними відносинами людей,

---

[6] *Жовтобрюх М. А.* Процеси зближення усного і писемного літературного мовлення.— В кн.: Студії з мовознавства. К., 1975, с. 5—6.

[7] Лексика современного русского литературного языка. М., 1968, с. 28.

із змінами у стосунках, свідомості, побуті носіїв мови, із великим науково-технічним прогресом, розвитком освіти, культури, мистецтва народу тощо. Щоправда, «у мові нових слів завжди з'являється більше, ніж зникає старих. Тому розвиток словникового складу мови на всіх етапах її існування характеризується поступальністю, яка виражається у постійному збагаченні й удосконаленні як мови в цілому, так і її лексики зокрема» [8].

Перший із накреслених вище шляхів оновлення української лексики — перехід деяких категорій слів і словосполучень з активного фонду до пасивного (*дворянин, граф, губернатор, цариця, Державна дума, сановник, барин, ваша величність, престол, жандарм, городовий, стражник, земство, брат по хресту, середпістя, соха, рало, супряга, маєток, подушне, урядник, зборня* тощо, як і фразеологізми: *заголити в солдати, у наймах служити, оддати в найми, просити Христа ради, тризну справляти* та ін.) — цілком закономірний і зрозумілий. Слід проте відзначити, що мова як засіб зв'язку між різними генераціями мовців, незважаючи на постійний свій розвиток і вдосконалення, лишається непорушною, оскільки «кожне наступне покоління має багатшу мову, ніж попереднє, але мова попереднього покоління лишається для наступного цілком зрозумілою, бо вона втрачає менше, ніж набуває» [9].

Що ж стосується способів чи шляхів збагачення української літературної мови новими лексичними засобами, слід підкреслити, що аналогічні зміни можуть мати місце у будь-якій мові в будь-який період її розвитку. Адже «той факт, що розвиток лексики визначається багато в чому позамовними факторами, не робить цього розвитку незалежним від власне мовних моментів» [10]. Через це сучасна радянська лінгвістика, констатуючи обумовленість того чи іншого мовного явища, неодмінно враховує дію внутрішніх закономірностей мови. Отже, зважаючи на внутрішні тенденції розвитку мови, зумовлені її системним характером, і на соціальні стимули, породжені революційною епохою, можна визначити такі найважливіші способи поповнення і оновлення лексики української літературної мови: а) творення неологізмів на основі власних мовних ресурсів; б) запозичення слів і зворотів з інших мов; в) закріплення за багатьма наявними в мові словами й словосполуками нового значення, а також утрата деякими словами старого значення; г) засвоєння лексичних елементів із територіальних діалектів і професійної лексики.

Переходячи до детальнішого розгляду визначених тут способів поповнення словника української літературної мови в радянський час, згадаємо слова Л. А. Булаховського про те, що «ніяк не можна твердити, ніби народження нового в літературній лексиці тільки надолужує втрати, яких зазнає мова. Поповнення лексики літера-

---

[8] Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. К., 1973, с. 219.

[9] *Русанівський В. М., Єрмоленко С. Я.* Життя слова. К., 1978, с. 127.

[10] Лексика современного русского литературного языка, с. 51.

турних мов новими уявленнями і поняттями відбувається в них значно частіше та інтенсивніше, ніж втрата того, що разом із змінами в житті та думці, гине, зникає або переходить до розряду матеріальних архаїзмів — словесних знаків предметів більш уже не існуючих» [11].

Відомо, що одним із найважливіших джерел збагачення мов новою лексикою на всіх етапах їх розвитку є словотворення. І в пожовтневий період оновлення і збагачення лексичних систем усіх трьох близькоспоріднених мов — російської, української та білоруської — відбувалося перш за все саме цим шляхом. «Словниковий склад мови збагачувався раніше й збагачується тепер переважно шляхом деривації, тобто створенням нових слів на основі і з використанням того лексичного і фразеологічного матеріалу, який в мові вже існує. Власне, без словотворення мова не могла б мати словникового складу (на кожному новому етапі свого розвитку дедалі більшого), який відповідав би розвиткові суспільства» [12].

Виникнення словотворчих неологізмів в українській літературній мові базувалося загалом на власному мовному матеріалі відповідно до властивих їй закономірностей. Нові слова створювалися за допомогою різних типів суфіксально-префіксального словотворення, шляхом словоскладання, абревіації (словоскорочення), а також сукупністю кількох словотворчих засобів. Так, в результаті афіксного (суфіксального та префіксального) словотворення українська мова поповнилася такими словами, як *радянський, передз'їздівський, ленінець, ударництво, передовик, суботник, п'ятирічка, висуванець, угодовець, цілинник, ракетник, будівництво, лугівництво, краєзнавчий, пожовтневий, розкуркулювання, опромінювання, безпритульний, позашкільний, піонерія, комсомолія, всесоюзний, перевиховання, підшефний, визволитель, антиімперіалістичний, перевтілювати, перевиконання, надзвуковий, позаземний, бездоганний* та ін.

Досить продуктивним виявився у радянський період розвитку української літературної мови й спосіб словоскладання. Через словоскладання наша мова збагатилася цілими серіями слів і словосполучень, які набули надзвичайно широкого функціонування, напр.: *багатоплановий, бронепоїзд, ліспромгосп, м'ясорадгосп, загальновідомий, політуправління, взаємодопомога, квартиронаймач, гучномовець, ракетоносець, десятирічка, домогосподарка, криголам, кулемет, зубочистка, радіомовлення, телебачення, телепередача, відеозапис, першоджерело, наукознавство, картоплесаджалка, людиноподібний, малогабаритний, місяцехід, рудовоз, атомохід, самокритика, барокамера, екскурсовод, світогляд, сміттєпровід, громовідвід, автонавантажувач, суспільствознавство, червоноармієць, польовод, хлібодар, шевченкознавець, прогнозування* та багато

[11] *Булаховський Л. А.* Нариси з загального мовознавства. 2-ге вид. К.,1959, с. 102.

[12] *Шанский Н. М.* Очерки по русскому словообразованию. М., 1968, с. 252—253.

інших. Лексеми цього типу використовуються постійно і в усному літературному мовленні, і в писемних джерелах.

Варто відзначити також факт появи мовних лексичних одиниць внаслідок перетворення двочленних або й багаточленних фразеологізмів, які вже давно існують у мові, в окремі слова, що перебирають на себе семантичне навантаження цих фразеологізмів, а в деяких випадках і розширюють його. За спостереженнями Л. Г. Скрипник, творення лексичних неологізмів на базі відомих фразеологізмів є активним процесом, який підкреслює тісні зв'язки словникового і фразеологічного фондів мови. «Деякі із таких новотворів,— зауважує дослідниця,— уже стали надбанням загальнонародної мови, фіксуються словниками (*замилювати очі — окозамилювання, окозамилювач*), а деякі поки що сприймаються як виразні елементи індивідуального вжитку» [13].

Витлумачуючи *окозамилювання* як «умисне приховування недоліків, виставляння чого-небудь у кращому вигляді, ніж насправді; введення в оману», «Словник української мови» подає серед його похідних не лише згадане вище *окозамилювач*, а й слова: *окозамилювачка, окозамилювальний* і (з позначкою «рідко») *окозамилювацький* [14], а це засвідчує узуалізацію основної лексеми в словниковому складі літературної мови.

Творення нових слів через словоскладання двох чи кількох іменників, закріплених у межах одного слова [15],— явище не досить часте в українській мові дореволюційного часу. Зате в пожовтневий період цей малопродуктивний раніше для української літературної мови спосіб словотворення набув поширення; пор.: *марксизм-ленінізм, революціонер-демократ, хата-лабораторія, школа-магазин, фабрика-кухня, шахта-гігант, верстат-автомат, завод-ветеран, місто-трудівник, ракета-носій, горе-раціоналізатор, письменник-класик, мова-першоджерело, меч-риба, місто-супутник, радгосп-завод, агрохімік-грунтознавець, інженер-будівельник.*

Надзвичайно поширеним в українській літературній мові пожовтневого періоду стало прикметникове словоскладання типу: *робітничо-селянський, агітаційно-масовий, партійно-комсомольський, народно-визвольний, комсомольсько-молодіжний, науково-виробничий, науково-організаційний, планово-економічний, військово-прикладний, координаційно-обчислювальний, спортивно-масовий, санаторно-бальнеологічний* тощо.

Активне поповнення української лексики в радянський час відбувалося також шляхом абревіації, тобто за рахунок поширення складноскорочених слів різного типу творення: «Відомо,— зазначає М. А. Жовтобрюх,— що в перші роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції словниковий фонд української мови, як і всіх інших мов народів нашої країни, активно поповнювався абре-

---

[13] *Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови. К., 1973, с. 190.

[14] Словник української мови. К., 1974, т. 5, с. 673.

[15] Докладніше див.: Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979, с. 314 і наступні.

віатурами різних словотворчих типів — частковими *(комсомол, кінармія, зам)*, ініціальними *(ВУЦВК, неп)*, комбінованими *(губвно)*. Довгий час усі типи абревіації виявляли однакову продуктивність. Однак в останні два десятиліття, поряд із структурним і стилістичним упорядкуванням, намітився певний спад активності часткових абревіатур, головним чином, поскладових, і посилилась продуктивність абревіатур ініціальних — літерних (ВПШ — вища партійна школа) і звукових (*РЕВ* — Рада Економічної Взаємодопомоги), зокрема в останній час особливо інтенсивно використовується ініціальний спосіб абревіації для творення назв різних політичних організацій *(ООН, ПОРП)*, підприємств, машин (*ДШК* — Дарницький шовковий комбінат, *ЕЦМ* «Київ» — Електронно-цифрова машина «Київ») тощо» [16].

Абревіатура, власне, майже завжди співіснує у мові разом із багаточленною назвою того чи іншого найменування, виступаючи, так би мовити, її своєрідним синонімом. Проте в лексичній системі мови цей своєрідний синонім, що є по суті коротким знаком конкретної складної назви, є вже неологізмом. Найбільш поширені в нас два види абревіатур: 1) абревіатури, утворені від початкових літер та звуків, що входять до складу багаточленного найменування: *СРСР, УРСР, КПРС, ТАРС, РАТАУ* (Радіо-телеграфне агентство України), *ООН* (Організація Об'єднаних Націй), *ВАК* (Вища атестаційна комісія), *НОП* (наукова організація праці), *тец* (теплоелектроцентраль), *загс* (запис актів громадянського стану), *тюг* (театр юного глядача), *КПП* (контрольно-пропускний пункт), *вуз* (вищий учбовий заклад), *есдек* (соціал-демократ), *неп* (нова економічна політика) тощо; 2) абревіатури, утворені складанням скорочених частин слів: *ревком, лікнеп, комінтерн, робфак, політком, колгосп, комсомол, сільмаг, парторг, технікум, автобаза, дитсадок, комнезам, робкор, облвиконком, райпартком, командарм, комунгосп, головбух, робфак, наркомос, соцстрах, культорг, профорг, виконроб* тощо. Є також абревіатури комбінованого способу творення: *облвно* (обласний відділ народної освіти), *завуч* (завідуючий учбовою частиною), *діпрошахт* (державний інститут проектування шахт), *райзагс, КП України, політбюро ЦК КПРС* та ін.

Останнім часом значного поширення набувають ініціальні абревіатури, поєднані з цифровими показниками, напр.: *ТУ-154, АН-24, ЯК-40, ІЛ-62* (літаки), *ЛАЗ-699, ПАЗ-110* (автобуси), *М-204, ГАЗ-130, ЗАЗ-966* (автомобілі), *АС-3* (автостанція № 3), *ЗІЛ-2* (холодильник), *ПТ-4* (підлогонатирач), *ВЕФ-201* (радіоприймач) та багато інших. У наші дні досить часто зустрічаються, особливо в усному мовленні, слова, що виникли внаслідок усічення твірної основи за типом абревіатур [17]. Вони, як правило, належать

---

[16] *Жовтобрюх М. А.* Українська літературна мова в радянський час.— Мовознавство, 1968, № 6, с. 11—12.

[17] *Земская Е. А.* Современный русский язык. Словообразование. М., 1973, с. 275.

до тієї ж частини мови, що й повні назви, від яких вони творяться, і семантично тотожні їм (*бад* від *бадмінтон, маг* від *магнітофон, рок* від *рок-н-рол, фокс* від *фокстрот*), а відрізняються від цих іменників стилістичним забарвленням. Найчастіше усічені слова цього типу творяться від іменників іншомовного походження.

Значна кількість абревіатур у зв'язку із соціально-політичними змінами в суспільстві та занепадом складових назв, від яких вони утворилися, відходить або вже відійшла до пасивного складу лексики, деякі зовсім зникли. Так, у розряд історизмів перейшли такі поширені на певному етапі абревіатури, як *лікнеп* (ліквідація неписьменності), *губвиконком* (губернський виконавчий комітет), *РСЧА* (Робітничо-Селянська Червона Армія), *ВРНГ* (Вища рада народного господарства), *МОДР* (Міжнародна організація допомоги революціонерам), *Наркомос* (Народний Комісаріат Освіти), *ДПУ* (Державне політичне управління), *МТС* (машинно-тракторна станція), *ВКП(б)* (тепер КПРС), *держпартконтроль* (тепер — народний контроль), *окрвиконком, пролеткульт, фабзавуч, Дніпрельстан, нацмен, Раднарком, лікпом, комосередок* тощо.

Паралельно з процесом збагачення лексики української літературної мови шляхом розгортання власних мовних ресурсів і відповідно до діючих внутрішніх законів мови у радянський період її розвитку, як і в попередні епохи, продовжувалось поповнення словника запозиченнями з інших мов. Економічні, політичні, культурні зв'язки, а також літературно-мистецькі та навчально-освітні контакти українців з іншими народами СРСР, як із своїми безпосередніми сусідами, так і віддаленими територіально народами-побратимами, завжди сприяли засвоєнню тих лексичних елементів, яких бракувало в рідній мові. Засвоєння іномовних лексичних елементів відбувається і шляхом безпосереднього запозичення слів і виразів з мови-першоджерела (найчастіше разом з поняттями, на означення яких вони вживаються), і опосередковано, тобто через іншу мову, для якої дане слово є запозиченим.

Відомо, що частина сучасного фонду інтернаціональної лексики української мови склалася ще в дожовтневий час на базі безпосередніх чи опосередкованих запозичень із різних мов — грецької та латинської, російської та польської, ряду західноєвропейських та деяких східних мов, напр.: *революція, діалектика, політика, кафедра, бібліотека, театр, капітан, кодекс, трибунал, ринок, базар, гонор, колір, сутана, руїна, арсенал, барикада, мітинг, галера, булава, універсал, верблюд, ветеран, патріот* тощо.

Проте основна частина інтернаціоналізмів української мови набула широкого функціонування уже в радянську епоху і в основному через посередництво російської мови. Здійснена в 20—30-х роках під керівництвом Комуністичної партії та Радянського уряду культурна революція дозволила найширшим масам нашого народу брати безпосередню участь у громадсько-політичному й виробничому житті, прилучатися до грандіозних досягнень культури, освіти, науки й техніки. Все це, з одного боку, активізувало розви-

ток інтернаціональної лексики, а, з другого, сприяло її засвоєнню широкими верствами народу. Такі, скажімо, інтернаціональні терміни, як *агітація, ентузіазм, консолідація, колектив, агресор, асамблея, демаркаційний, ідеологія, інтервенція, маріонетка, реваншист, екстреміст, секція, резерви, бюлетень, комбайн, радіола, авіатор, комплексний, телемеханіка, електроніка, автоматичний* та багато інших, поступово перемістилися до активного лексичного складу нашої мови й стали загальновживаними, постійно використовуються в усному літературному мовленні й писемних джерелах різних жанрів і стилів. Слід підкреслити, що процесові активізації лексем цього плану сприяло запровадження у щоденний побут радянських людей преси, радіо, кіно, телебачення та інших інформаційних засобів, різних культурно-освітніх чинників.

Вагомим джерелом збагачення словникового складу української літературної мови в соціалістичну епоху, як і всіх мов народів і народностей нашої країни, стала мова великого Леніна, одна із найрозвиненіших і найбагатших мов світу — російська мова. «В умовах братерської дружби і взаємного довір'я народів,— говориться в Програмі КПРС,— національні мови розвиваються на основі рівноправності і взаємозбагачення. Процес добровільного вивчення, поряд з рідною мовою, російської мови, який відбувається в житті, має позитивне значення, бо це сприяє взаємному обмінові досвідом і прилученню кожної нації і народності до культурних досягнень усіх інших народів СРСР і до світової культури. Російська мова фактично стала спільною мовою міжнаціонального єднання і співробітництва всіх народів СРСР» [18].

Багатонаціональна і багатомовна сім'я радянських народів нараховує близько 130 різних націй і народностей і відповідно стільки ж національних мов, рівних у своїх правах і можливостях, але, звичайно, різних щодо кількості носіїв і тих функцій, які вони виконують у житті цих народів. І незалежно від того, якою національною мовою користується радянський громадянин, яку мову вважає своєю рідною, російська мова для кожного є мовою міжнаціонального спілкування, мовою єднання і співробітництва народів СРСР. Як підкреслював Р. О. Будагов, «полум'яне слово ленінської правди, натхненне слово партії з однаковою силою і переконливістю звучить усіма мовами. Кожен народ любить свою мову й одночасно з любов'ю та повагою ставиться до російської мови — мови революції, мови великого Леніна. Свідомо й добровільно обрана всіма народами Радянського Союзу як засіб міжнаціонального спілкування і співробітництва, вона відіграє велику об'єднуючу роль, служить справі інтернаціонального згуртування трудящих, обміну матеріальними й духовними цінностями, взаємозбагаченню національних культур» [19].

---

[18] Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 102—103.

[19] *Будагов Р. А.* Заметки о русском языке в современном мире.— Вопр. языкознания, 1977, № 1, с. 13—14.

Процес лексичного збагачення української літературної мови, як і мов інших народів Радянського Союзу, за допомогою російської відбувається і шляхом прямого засвоєння російських слів та словосполучень (цьому сприяє близька спорідненість обох мов), і способом калькування, тобто перекладом запозичуваного російського слова в усіх його складових частинах. Широко використовуються російські моделі також при створенні української національної та інтернаціональної термінології. Для ілюстрації цих явищ можна навести численні приклади, якими багата наша лінгвістична література й спеціальні дослідження [20].

Природно, що найбільше безпосередньо засвоєних з російської мови слів і словосполучень належить до сфери суспільно-політичної, соціально-економічної та виробничо-професійної лексики сучасної української літературної мови. Адже слова саме цих лексичних категорій, найвиразніше відбиваючи взаємини й закономірності розвитку мов народів Радянського Союзу, за допомогою різних засобів мовної комунікації, через пресу й перекладну літературу досить швидко поширюються, стають загальновідомими й переходять до спільного лексичного фонду мов радянських народів. У більшості випадків подібні слова сприймаються носіями національної мови як питомі слова рідної мови. Так, російські з походження слова сучасної української мови: *комсомол, ленінізм, політрук, партієць, соратник, прораб, ударник, стахановець, передовик, більшовик, община, частушка, пилосос, холодильник, бронепоїзд, вертоліт, супутник, доход, кустар, кустарництво, об'єм, об'ємний, ополченець* та ін., видаються питомими українськими не лише завдяки близькій спорідненості мови-першоджерела з мовою, яка їх засвоїла, а й тому, що їх фонетичне та граматичне оформлення відповідає закономірностям звукової системи й граматичної будови сучасної української мови. Через це подібні слова органічно поєднуються з питомими українськими і стають надбанням національної мови.

Вливаючись до словникового складу як української літературної мови, так і інших мов братніх радянських народів, ці лексичні

[20] Науково-теоретичне узагальнення багатогранних процесів взаємодії та взаємозбагачення мов народів СРСР, що грунтується на величезному фактичному матеріалі, містять праці академіка І. К. Білодіда: Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967; Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві. К., 1969; Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе. М., 1972; Див. також: Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР. М., 1969; Русский язык — язык межнационального общения и единения народов СССР. Киев, 1976; Великий Октябрь и русский язык. Киев; Лейпциг, 1977; Русский язык как средство межнационального общения. М., 1977; *Дешериев Ю. Д.* Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. М., 1966; *Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф.* Развитие языков народов СССР в советскую эпоху. М., 1968; *Исаев М. И.* Сто тридцать равноправных (о языках народов СССР). М., 1970; *Коломієць В. Т.* Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період. К., 1973; *Белодед И. К., Ижакевич Г. П., Черторижская Т. К.* Русский язык как источник обогащения языков народов СССР. Киев, 1978; *Шермухамедов С.* Русский язык — великое и могучее средство общения советского народа. М., 1980; *Карпенко М. А., Семенов Н. А.* Русский язык в семье единой. Киев, 1980, та ін.

елементи стають тим словесним матеріалом, який поповнює скарбницю спільного лексичного фонду в мовах народів Радянського Союзу. Характерні особливості умов формування цього фонду Ю. Д. Дешеріев визначив так:

«По-перше, спільний лексичний фонд формується в умовах єдиної багатонаціональної радянської держави, де всі народи згуртовані морально-політичною єдністю, узами братерської дружби і взаємодопомоги, спільною метою політичного, ідеологічного, економічного й культурного розвитку. Принципи дальшого розвитку й зближення націй, народностей і їх культур обумовлюють дальший розвиток і розширення спільного лексичного фонду.

По-друге, у формуванні спільного лексичного фонду важлива роль належить мові міжнаціонального спілкування усіх народів СРСР. Крім того, кожна мова вносить у цей фонд свій внесок — великий або малий» [21].

Закономірно, що російська мова — мова міжнаціонального спілкування радянських народів, будучи однією з офіційних мов Організації Об'єднаних Націй, завоювала високий престиж і як мова міжнародного спілкування. Володіння російською мовою дозволяє різномовним народам Радянської держави не тільки спілкуватися, а й широко та глибоко знайомитись із досягненнями у труді й творчості, мистецтві й культурі, науці й літературі, обмінюватися передовим досвідом, прилучатися до здобутків кожної нації та народу Радянського Союзу і надбань світової культури. Саме через це своєрідний білінгвізм на сучасному етапі становить одну із характерних рис мовного життя неросійських народів нашої Батьківщини [22].

Так само, як багатонаціональна радянська культура, що є синтезом усього найкращого, створеного всіма народами Союзу РСР, як багатонаціональна радянська література, яку справедливо називають «літературою ста літератур», мова міжнаціонального спілкування стала у ряд могутніх факторів суспільного прогресу нашої Батьківщини, народи якої під проводом Комуністичної партії Радянського Союзу побудували соціалізм і прокладають шлях до комунізму. Ленінське розв'язання національного питання у нашій країні, принцип соціалістичного інтернаціоналізму, що лежить в основі національної політики КПРС, створили якнайкращі умови для плідного співробітництва всіх націй і народностей, яке в свою чергу стимулювало формування спільних рис духовного складу цих націй і народностей, рис, які ми називаємо загальнорадянськими. Отже, тісна єдність і зближення сформованих соціалістичних націй знаходять своє вираження в дальшому розвитку й зміцненні в Союзі Радянських Соціалістичних Республік нової історичної спільності людей — радянського народу.

---

[21] *Дешериев Ю. Д.* Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе, с. 179.

[22] Население СССР. По данным Всесоюз. переписи населения 1979 г. М., 1980.

«Радянський народ,— пише акад. П. М. Федосєєв,— це не проста сума націй, які живуть пліч-о-пліч в одній державі, під одним, так би мовити, дахом. У наших співвітчизників, незалежно від їх національної приналежності, є багато спільних рис, які об'єднують їх в одно ціле. При цьому інтернаціоналізм як форма ставлення до оточуючої соціальної дійсності, як норма поведінки громадян СРСР не існує інакше, як у національному і через національне. Все спільне, властиве радянському народові, розкривається у специфічних особливостях і формах життя націй і народностей» [23].

У доповіді на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 21 грудня 1982 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. В. Андропов відзначав: «Підбиваючи підсумки зробленого, ми, природно, головну увагу приділяємо тому, що ще треба зробити. Наша кінцева мета очевидна. Це, говорячи словами В. І. Леніна,— «не тільки зближення націй, але й злиття їх» [24]. Партія добре розуміє, що до цієї мети веде довгий шлях. Тут ні в якому разі не можна забігати наперед, так само як не можна допускати і стримування процесів, що вже назріли.

Успіхи в розв'язанні національного питання аж ніяк не означають, що зникли всі проблеми, які породжує сам факт життя і праці в рамках єдиної держави великої кількості націй і народностей. Таке навряд чи можливе, поки існують нації, поки є національні відмінності. А вони існуватимуть довго, набагато довше, ніж відмінності класові» [25].

Керуючись марксистсько-ленінським ученням і настановами партії про формування спільних рис у радянських людей, про поступове стирання відмінностей між націями і народностями нашої країни, мовознавці усвідомлюють, що на сучасному етапі розвитку нашого суспільства «всі нації і народності, які населяють Радянський Союз, зберігають свої особливості, риси національного характеру, мову, свої кращі традиції. Вони мають всі можливості добитися ще більшого розквіту своєї національної культури» [26].

Щодо сфери мовного розвитку у зв'язку із зближенням соціалістичних націй, то він виражається єдністю національно-специфічного й інтернаціонального, що базується насамперед на взаємозбагаченні словникового складу контактуючих національних мов. Закономірним є і той факт, що в епоху науково-технічної революції обмін науковими здобутками і технічним досвідом всередині нашої країни і за її рубежами відбувається через посередництво мови міжнаціонального спілкування — високорозвинутої поліфункціо-

---

[23] *Федосеев П.* Новая социальная и интернациональная общность.— Правда, 1982, 9 квіт.

[24] *Ленін В. І.* Повне зібр. творів, т. 27, с. 240.

[25] *Андропов Ю. В.* Шістдесят років СРСР.— К., 1982, с. 10—11.

[26] *Брежнєв Л. І.* Ленінським курсом. К., 1974, т. 4, с. 229.

нальної російської мови, яка завдяки надзвичайно багатому і різноманітному лексико-фразеологічному складові, досить розгалуженій, об'ємній і багатогранній термінології успішно виконує свою високу комунікативно-інформативну місію. Тому і в українську літературну мову основна маса інтернаціоналізмів й іншомовних запозичень потрапляє через мову російську. Щоправда, як констатується у науковій літературі, «поряд із цим, сучасна українська літературна мова у зв'язку з інтенсивним розвитком безпосередніх політико-економічних і науково-культурних взаємин Радянської України з іншими союзними республіками СРСР та зарубіжними державами запозичає іншомовні неологізми й безпосередньо» [27].

Інтернаціоналізми й лексичні запозичення з інших мов, що засвоюються українською мовою через російську або безпосередньо, також певною мірою зазнають впливу її фонетичних і граматичних законів. Проте це майже завжди зводиться до моментів орфоепічно-правописного освоєння запозиченого слова, оскільки оригінальна структура запозичення, як правило, не порушується. Цю тенденцію спостерігаємо як у найновіших запозиченнях, наприклад, *апартеїд, авангардизм, автобум, аеробус, акселерація, батискаф, круїз, кемпінг, відеотелефон, неонацизм, комп'ютер; транзистор, алергія, бестселер, демарш, геронтолог, моторолер, гідродинаміка, гіпнопедія, пестициди, раллі, смог, тумблер* та ін., так і в тих, що проникали в нашу мову в попередні роки як означення нових на той час явищ і понять чи як засіб створення певного колориту. Так, скажімо, в період Великої Вітчизняної війни в писемних джерелах, насамперед у пресі, публіцистиці й художній літературі, а також в усному мовленні широко використовувались лексичні елементи німецької мови, необхідні для відтворення стану й організації фашистської військової машини, гітлерівських порядків, побуту й поведінки окупантів тощо: *фюрер, месершміт, фаустпатрон, капут, гауляйтер, гестапо, абвер, фрау, шнапс, тотальний, ерзац, рейх (райх), фатерланд, юнкерс* тощо. Зрозуміло, що ці лексичні елементи, як данина певної епохи, поступово відійшли до фонду історизмів і зустрічаються в нашій мові тепер насамперед тоді, коли йдеться про події воєнного часу.

Поповнення словника української літературної мови, як і інших мов народів СРСР, інтернаціональними та іншомовними словами здійснюється в основному писемним шляхом і головним чином у сферах науково-технічної та соціально-політичної лексики. Поодинокі запозичення, що проникають через посередництво усного мовлення, стосуються найчастіше найменувань окремих предметів і явищ побуту та обслуговування, напр.: *аерозоль, акрил, капрон, лавсан, дедерон, алохол, полівітаміни, торшер, джерсі, колготи* і *колготки, джинси, болонья, кліпси, міксер, палантин, тостер* та ін. Звичайно, й усно запозичені лексичні елементи, ставши фактом словникового складу конкретної мови, дуже швидко проника-

---

[27] Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія, с. 257.

ють до писемних джерел, особливо на шпальти газет і журналів. Повне або остаточне засвоєння лексичних запозичень стає очевидним тоді, коли на базі іномовних лексичних одиниць вже з'являються похідні слова, утворені відповідно до законів словотворення рідної мови: *акрил — акриловий, капрон — капроновий, торшер — торшерний, джерсі — джерсовий* і *джерсьовий, колготки — колготковий, палантин — палантиновий* і *палантинний* тощо.

Якщо прямі іномовні запозичення обмежуються певними сферами функціонування й окремими категоріями лексики, то спосіб калькування, як своєрідний вид запозичення, практично не має меж у процесі збагачення словникового складу української літературної мови. Завдяки цьому способу українська лексика поповнювалася і в досоціалістичний період, але особливої інтенсивності набув він у пожовтневий час. Можна констатувати, що основна маса радянських новотворів, які виникли на лексичній базі мов народів СРСР, передусім на основі мови міжнаціонального спілкування — російської, влилася у лексичну скарбницю української соціалістичної нації шляхом калькування, тобто повного або часткового перекладу складових частин запозиченого слова.

Серед величезної кількості слів і словосполучень, якими збагатилася сучасна українська мова способом калькування радянських новоутворень, переважну більшість становлять лексеми активного вжитку. Новоутворені лексичні одиниці, незважаючи на відмінність і різноманітність сфер вживання, найчастіше відбивають процеси і явища, типові для радянської дійсності й тісно пов'язані з грандіозними соціалістичними перетвореннями у суспільстві, з багатогранним громадсько-політичним життям і творчою працею радянського народу, із стрімким науково-технічним прогресом нашої країни. Так, шляхом калькування українська літературна мова поповнилася у пожовтневий час такими загальновживаними лексемами, як *партквиток, колгоспник, радгосп, дитясла, стінгазета, п'ятирічка, орденоносець, партосвіта, соцзмагання, співробітник, снігозатримання, співдружність, возз'єднання, книгодрукування, першоджерело, вибухівка, обороноздатність, віддача, усуспільнення, відмінник, недолік, вантажообіг, суховантажний, кормодобування, техробітник, планомірність, привласнення, зерносховище, управління, прикордонник, законопроект, виробничник, добросусідство, червоноармієць, роззброєння, взаємовигідний, високоякісний, надприродний, самообслуговування, соцстрах* та ін.

Досить активно діє спосіб калькування при запозиченні українською літературною мовою нових словосполук, зворотів, крилатих висловів: *батьківщина ленінізму, ленінські ідеї, радянський народ, розвинуте соціалістичне суспільство, моральний кодекс будівника комунізму, школа передового досвіду, вахта пам'яті, науково-технічний прогрес, матеріально-технічна база комунізму, вартові Вітчизни, мирне співіснування, добробут народу, ленінський стиль керівництва, свято Серпа і Молота, рух за комуністичне ставлення до праці, моральні і матеріальні стимули трудового суперництва,*

нові рубежі п'ятирічки, наукова організація праці, бюро добрих послуг, правофлангові соціалістичного змагання, творча енергія мас та ін.

Ще ширше використовується калькування для створення української науково-технічної та виробничої термінології, а також для вироблення спеціальної лексики. Дієвість цього способу творення національної термінології народів Радянського Союзу перевірена практикою мовного будівництва в СРСР і відповідає закономірностям розвитку мов соціалістичних націй. Так, сучасна українська мова в процесі поповнення новою термінологічною лексикою найчастіше вдається до словотворчих моделей російської мови [28], суцільно, частково чи за морфемами калькуючи їх: напр.: *літакобудування, народознавство, обчислювач, викрутка, примісячитися, місяцехід, вогнегасник, кранівник, радіоперехоплення, соцзобов'язання, електроємкість, надвиробництво, самовивантажувач, обрубувач, напівпровідник, напівфабрикат, верстатобудівний, електроннопроменевий, уболівальник, півзахисник, самозбудження, автонапувалка, нормувальниця, запобіжник, вимикач, паяльник, всюдихід, жароміцність* та ін. Свідченням органічного входження перелічених термінологічних одиниць до фонду широковживаної лексики сучасної української літературної мови можуть бути численні ілюстрації їх використання у літературі різних жанрів і стилів, у тому числі й художній. Підтвердженням цьому є те, що лексика цієї групи знаходить широке відбиття у «Словнику української мови», оскільки більшість названих термінів залучена до його реєстру. Так, слово *всюдихід (усюдихід)* тлумачиться як «автомобіль, який легко переборює різні шляхові перешкоди, маючи гусеничний або напівгусеничний хід» [29]. Але ілюстрація, що надійшла до картотеки уже після видання цього тому словника,— «автоматична станція «Луна-17» благополучно примісячилася і з неї вийшов місячний всюдихід, роботою якого керують із земного космічного центру»,— підказує необхідність уточнення цієї словникової статті через виділення нового значення слова *всюдихід,* не пов'язаного не тільки із «переборенням шляхових перешкод», але й із звичним на Землі двигуном внутрішнього згорання і т. д.

Цілі групи частовживаних термінів з різних галузей науки, технології, виробництва виникли, як і в російській мові, за останні роки поєднанням іншомовних компонентів; **електро-, радіо-, кіно-, фото-, авіа-, гідро-, енерго-, термо-, турбо-** та под. з власнемовними основами (*електрогрязелікування, електрометалург, радіоперехоплення, кінотиждень, кінооогляд, фотовипуск, фототканина, авіалісоохорона, гідродвигун, гідропаливо, енергомашина, енерго-*

---

[28] Такий шлях збагачення термінологічної лексики національної мови цілком відповідає рекомендаціям Всесоюзної наради з питань розробки термінології в літературних мовах народів СРСР. Див.: Вопросы терминологии. М., 1961, с. 225—229.

[29] Словник української мови. К., 1970, т. 1, с. 771.

об'єкт, термострічка, турбохід) [30]. В окремих випадках подібні утворення співіснують паралельно в двох формах: *гідропроникність* і *водопроникність, термостійкість* і *теплостійкість* тощо.

Як і одиничні терміни, способом калькування творяться термінологічні словосполучення типу: *технічна озброєність, крокуючий екскаватор, агропромисловий комплекс, міжгосподарська кооперація, програмоване навчання, машина пам'яті, самохідний апарат, цивільна оборона, друга космічна швидкість, стан невагомості, центр далекого космічного зв'язку, вогнетривкий матеріал, індустріально-збірне домобудування, коефіцієнт корисної дії, нова історична спільність людей, країни соціалістичної співдружності, повітряна подушка, протирадіаційний захист, променева хвороба, нейтронна бомба, швидкоциркуляційне опалення, політика невтручання, міжнародна напруженість, раунд переговорів* та ін.

Закономірно, що величезні успіхи нашої Батьківщини в освоєнні космосу покликали до життя велику кількість двочленних термінологічних сполук, створених шляхом поєднання прикметника *космічний* та іменника: *космічний корабель, космічний рейс, космічний політ, космічна ракета, космічна станція, космічна держава, космічний причал, космічна гавань, космічний художник, космічна експедиція, космічний дім, космічна навігація, космічний екіпаж, космічний метеосупутник, космічна метеорологія, космічна біологія, космічна медицина, космічна психологія, космічна лабораторія, космічна метеостанція, космічний зв'язок, космічне телебачення, космічна швидкість, космічне харчування, космічне право* і т. д. Звертає на себе увагу також процес досить активного образно-переносного переосмислення значень цих термінів для відображення величі й масштабності діянь радянського народу: *піднятися на космічну висоту, мчати з космічною швидкістю* і под. За аналогією до відомих моделей на зразок *місячна орбіта, орбіта Землі* вживаються сполуки *турнірна орбіта, творча орбіта, орбіта комунізму, орбіта науки* тощо. Звичайними в наші дні стали звороти *виходити на орбіту, виводити на орбіту* (кого, що), *зійти (випасти) з орбіти, втягувати в орбіту* та под.[31]

Часткового калькування чи, точніше, деякого звукового переоформлення з метою наближення до фонетичної системи української мови зазнають при засвоєнні й ті терміни, які мають виразне російське оформлення: *рубильник, вертоліт, вилка* (штепсельна), *шарикопідшипник, підйомник, чекіст, продрозверстка, політрук, чонівець, рульовий, движок, путівка, будьонівка, лунник* та ін. (пор. відповідні російські: *рубильник, вертолет, вилка, шарикоподшипник, подъемник, чекист, продразверстка, политрук, чоновец, рулевой, движок, путевка, буденовка, лунник*). Широке функціонування подібних

---

[30] Новое в русской лексике. Словарные материалы-77. М., 1980.

[31] Цікаве спостереження над «детермінологізацією» і входженням у загальнонародну мову лексичних одиниць такого плану подає Є. М. Толікіна в статті «Термин в литературном языке».— У кн.: Нормы современного русского литературного словоупотребления. М. ; Л., 1966, с. 43.

лексичних елементів в усному літературному мовленні, а також вільне, без будь-яких застережень чи коментарів уведення їх багатьма визнаними майстрами слова в тканину своїх художніх творів засвідчує факт сприймання перелічених слів сучасними носіями української мови як звичайних, рідномовних словесних засобів.

Рідше в художній літературі зустрічаються питомі російські терміни в їх оригінальному фонетичному й правописному оформленні типу *башмак, баранка, болванка, вилка, рубашка, затвор, обойма, карман, оборот, зарядка, состав* тощо, хоча в спеціальній літературі вони використовуються постійно. Правда, вживаніші в загальнонародній розмовній мові й частково вже детерміновані лексеми цього плану (*баранка* — в автомобілі, *вилка* — в штепселі, *состав* — на залізниці) використовуються і як художньо-виражальні засоби.

Зумовлена генетичною спорідненістю близькість української та російської мов, яка проявляється на всіх мовних рівнях, надзвичайно сприяє тісному і постійному контактуванню двох мов. «Основним принципом цих контактів,— підкреслює академік І. К. Білодід,— є їх двосторонній характер — активна взаємодія, взаємозбагачення, при якому на перший план виступають не безпосередні запозичення, а паралельні процеси в галузі словотвору, синтаксису та в інших сферах, зумовлені спільністю соціально-економічного й культурного життя народів» [32].

Серед продуктивних явищ у розвитку словникового складу української літературної мови пожовтневого періоду не можна не згадати й активізацію закладених у ній можливостей до словотворення за моделями, притаманними сучасній російській мові: так, у радянський час словник української мови інтенсивно поповнюється за рахунок зрослої продуктивності віддієслівних іменників на означення процесів дії: *вивозка, закупка, заточка, поставка, обкатка, обрубка, приписка, прописка, прополка, розсадка, розкладка, офлюсовка, обрізка* тощо, а також іменників жіночого роду типу *анатомка, багатотиражка, вечірка* (газета), *врубівка, електричка, літучка, оперативка, підсобка, рисувалка, технічка* та ін., активних дієприкметників теперішнього часу й відповідних іменників та прикметників на **-чий**, рідше на **-щий**: *ведучий, живучий, немеркнучий, організуючий, обслуговуючий, прогресуючий, правлячий, перемагаючий, ростучий, швидкоріжучий, грядущий, звучащий, невмирущий, сущий* тощо.

Російська мова, будучи засобом спілкування між собою народів нашої багатонаціональної країни, посідає першорядне місце в справі збагачення мов народів СРСР словами міжнаціонального лексичного фонду радянських народів. Проте в багатогранному процесі взаємодії та взаємного збагачення мов соціалістичних націй важливу роль відіграють також безпосередні зв'язки й контакти різномовних народів, що грунтуються на єдності економічного, ідеологіч-

---

[32] *Белодед И. К.* Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе, с. 178.

ного й культурного розвитку, на морально-політичній згуртованості, братерській дружбі і взаємодопомозі народів Радянської держави.

Якщо говорити про конкретні шляхи припливу до словникового складу української літературної мови лексичних елементів з мов народів СРСР, то тут, крім посередництва російської мови, слід згадати творчу працю майстрів українського слова, які в художній формі відтворюють теми з життя інших радянських народів або перекладають на українську твори художньої літератури з мов народів СРСР. Звичайно, є й інші сприятливі фактори й передумови для проникнення слів міжнаціонального лексичного фонду в нашу мову, серед яких, очевидно, на перший план виступає безпосереднє спілкування українців з представниками інших соціалістичних націй і народностей у процесі виробничих стосунків (наприклад, на великих інтернаціональних будовах комунізму — при спорудженні грандіозних підприємств і гідроелектростанцій, будівництві й експлуатації каналів, залізничних магістралей, нафто- і газопроводів, освоєнні цілинних земель тощо), під час виїздів для обміну досвідом роботи; мають велике значення й роки спільної боротьби на фронтах Вітчизняної війни та в партизанських загонах, проживання українців під час евакуації на територіях братніх народів; сприятливі умови для сприймання і засвоєння іномовних лексем складаються під час проведення різноманітних культурно-мистецьких заходів, при обміні теле- й радіопередачами тощо. Все це знаходить жвавий відгук і відображення в українській пресі, радіо та телепередачах, спецвипусках кіножурналів, репортажах, які, зрозуміло, не обходяться без лексичних вкраплень із відповідних мов.

Звичайно, освоєння запозичених лексичних елементів з мов народів СРСР, як і будь-яких іномовних одиниць, проходить нерівномірно; деякі з цих слів закріплюються в українській мові дуже швидко, інші — поступово, з плином часу. Якщо освоєння подібних лексичних елементів мовцями поширюється і поглиблюється, їх незабаром починають фіксувати загальномовні словники і вони стають надбанням української літературної мови. Наведемо приклади їх: тюркські *айран* (напій з кислого молока), *аул* (населений пункт), *бай* (феодал, багатій), *бек* (пан, начальник), *дехкан, дехканин* (селянин), *домбра* (народний музичний інструмент), *джигіт* (вмілий і відважний наїзник), *кендир* (трав'яниста рослина, що дає волокно), *кунак* (друг, приятель), *кумис* (напій з молока кобили чи верблюдиці), *саксаул* (безлисте деревце, що росте в середньоазіатських пустелях), *тумак* (хутрова шапка), *чапан* (верхній селянський одяг), *шаман* (чаклун, знахар), *юрта* (переносне житло); грузинські: *чонгурі* (народний музичний інструмент), *тамада* (розпорядник на банкеті, вечірці), *харчо* (страва із баранини); молдавські: *дойна* (народна пісня), *молдаванеска* і *молдавеняска* (народний танець), *малай* (кукурудзяний корж); карело-фінські: *нерпа* (вид тюленя), *кантеле* (народний музичний інструмент); удмуртське *чум* (переносне житло); лопарське *ягель* (оленячий мох); комі-перм'яцьке *нарти* (вид саней для їзди

на собаках та оленях); чукотське *яранга* (переносне житло); тувинське *хурал* (з'їзд, нарада); якутське *хомус* (народний музичний інструмент); башкирське *курай* (народний музичний інструмент); монгольське *аймак* (одиниця адміністративного поділу в Бурятській АРСР) тощо.

Ряд подібних запозичень має й похідні утворення, що виникли за допомогою питомих українських суфіксів: *аймак — аймацький, аймаковий; басмач — басмацький, басмацтво; кумис — кумисник, кумисниця, кумисний, кумисовий,* а також *кумисолікувальний, кумисолікування, кумисолікарня; чонгурі — чонгурист, чонгуристка; саксаул — саксауловий, саксаульний, саксаульник; ягель — ягельний,* а це є свідченням того, що розглянуті іномовні лексичні елементи вже вийшли за межі газетно-журнального функціонування і їх освоєння вже стало фактом і реальністю української літературної мови.

Закономірно, що переважна більшість таких запозичень побутує і в російській мові, яка має давніші традиції їх засвоєння. В українській мові інтенсивний процес їх використання почався лише в радянський час [33]. Але процес цей не однобічний: разом із поповненням свого словникового фонду за рахунок лексики інших радянських народів, українська мова, в свою чергу, служила і служить джерелом збагачення інших мов соціалістичних націй, зокрема російської, через яку в основному здійснюється передача цих надбань усім народам СРСР [34]. До українських запозичень у словнику сучасної російської мови можна віднести: *хата-лаборатория, хлебороб, земледероб, комнезам, незаможник, куркуль, повстанец, самостийник, червонец, косовица, доярка, пятисотенница, тысячница, горилка, цигарка, житница, делянка, керманич, порожняк* тощо. Деякі із запозичених українізмів стали своєрідною моделлю для творення нових російських лексем, як, наприклад, *хлопкороб, огнероб* за зразком *хлебороб* чи найменування географічних об'єктів на території РРФСР типу *Орловщина, Тамбовщина, Брянщина, Рязанщина, Смоленщина* за моделлю українських географічних назв із суфіксом **-щин-а** (*Полтавщина, Одещина, Чернігівщина* тощо). Досить широко використовується український лексичний матеріал із певними художньо-стилістичними настановами як у творах російських майстрів художнього слова, так і в російській публіцистиці, всесоюзній пресі, в російських радіо- й телепередачах, кінофільмах тощо. Тут поряд із вживанням побутово-виробничих та етнографічних українізмів (*девчата, кузня, жинка, ланковая, криница, трембита,*

[33] Багато уваги внескові радянських націй і народностей у збагачення російської та української мовних культур приділяє у своїх працях В. В. Ільєнко. Див.: Процессы параллельного развития и единения русской и украинской литературной лексики в советскую эпоху. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Л., 1969.

[34] Проблема українсько-російських міжмовних контактів, процесів взаємодії та взаємозбагачення двох мов докладно висвітлюється у працях Г. П. Їжакевич, зокрема, в її монографії «Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу» (К., 1969). Багатий фактичний матеріал містить також колективна монографія «Сопоставительное исследование русского и украинского языков» (К., 1975).

полонина, рушник, куманец, побратим тощо) функціонують і стійкі словосполучення із творів видатних майстрів українського художнього слова: *партия ведет* (укр. *партія веде*), *побеждать и жить* (укр. *перемагать і жить*), *мосты дружбы, чувство семьи единой* (укр. *мости дружби, чуття єдиної родини*) та ін.

Таким чином, у двосторонньому процесі контактування російська мова, збагачуючи мову української соціалістичної нації, зазнає, в свою чергу, і її впливу. Та найважливіше те, що ця взаємодія двох близькоспоріднених мов не обмежується простим кількісним збагаченням їх словника, а сприяє активізації і розгортанню закладених в обох мовах можливостей саморозвитку й тенденцій до дальшого вдосконалення і найкращого виконання багатогранних комунікативних функцій.

Паралельно із різноманітними процесами поповнення словникового складу мови шляхом словотворчих засобів, через запозичення лексичних одиниць з інших мов і творення власних неологізмів, кожна мова на основі внутрішніх закономірностей розвитку зазнає помітних семантичних зрушень, які також служать збагаченню її словникового складу й виражальних можливостей. Такі зрушення відбуваються в результаті розширення або звуження значення уже наявного в мові слова чи внаслідок переосмислення значення лексичної одиниці відповідно до нових явищ дійсності тощо. «Лексико-семантичний розвиток багато в дечому залежить від зовнішніх позамовних факторів, але він, як і розвиток інших сторін мови, безсумнівно, підпорядкований деяким внутрішнім законам, хоч виявити ці закони тут трудніше через різноманіття самого матеріалу, через «позасистемний» характер багатьох його елементів і різну природу факторів, які заразом впливають на лексичні значення слів» [35].

До наповнення відомих раніше слів новим значенням, тобто до появи семантичних неологізмів у словниковому складі мови спричиняються головним чином метафоричні, метонімічні та функціональні переноси, що грунтуються на існуючих у лексико-семантичній системі зв'язках і закономірностях. Активізації і широкому розгортанню цих давно відомих мовних процесів в останні десятиріччя сприяє тісна взаємодія між лексичними системами загальнонародної мови та спеціальних галузей знання, зумовлена необхідністю дати назви багатьом новим поняттям, предметам і явищам, що з'явилися перш за все в результаті великого соціально-економічного та науково-технічного прогресу Радянського Союзу.

Серед семантичних неологізмів у лексиці сучасної української літературної мови є багато загальновідомих слів різних тематичних груп, якими користуються здавна. Але нова семантична якість їх розкрилася тільки в радянський час. Наприклад, загальновживане слово *пам'ять* донедавна сприймалося мовцями як здатність людини зберігати й відтворювати у свідомості попередні враження, згадува-

[35] Лексика современного русского литературного языка, с. 104.

ЭНЕИДА

на

МАЛОРОССІЙСКІЙ ЯЗЫКЪ

ПРЕЛОЖЕННАЯ.

Эней сподарь посумовавши
На силу трохи вгамовавсь;
Поплакавши и порыдавши
Сивушкою почастовавсь;
Но все таки іого мутило
И коло серденька крутило,
Небѣжчикъ часто щось вздыхавъ.
Винъ моря такъ уже боявся,
Що на Богивъ не полагався
И батькови не довѣрявъ.
А вѣтры съ заду все трубили
Въ потылицю іого човнамъ.
Що мчалися зо всеи силы
По чорнымъ пѣнявымъ водамъ.
Гребци и весла положили,
Та сидя люлечки курили
И кургикали пѣсеніокъ:
Козацкихъ, гарныхъ Запорожскихъ,
А яки знали, то Московскихъ
Выгадовали бридекіокъ.

* * *

Сторінка з поеми І. П. Котляревського «Енеїда», виданої в 1809 р.

Маленькій Марьяни

Автограф поезії Т. Г. Шевченка «Маленькій Мар'яні» (з рукописного збірника поезій «Три літа»).

ти щось або когось, а з появою електронно-обчислювальних машин у цього слова з'явилися нові значення: 1) здатність електронної машини зберігати й видавати записану інформацію; 2) сам пристрій електронної машини для запису, зберігання й видавання інформації. Отже, семантичні новації лексеми *пам'ять* завдяки актуальності поняття і високій частотності вживання словосполучень *пам'ять електронної машини, електронна пам'ять, обсяг пам'яті машини* тощо стали надбанням загальнонародної мови, хоча за своєю суттю вони належать до сфери спеціальної, термінологічної лексики.

Перехід загальновживаних слів у розряд термінів відбувається безперервно, це — постійний процес мовного розвитку. Розширюючи свою семантику, звичайні слова загального вжитку паралельно із номінацією уже відомих предметів, явищ, процесів і т. д. стають назвами нових уявлень і понять, які своєю функцією нагадують добре відомі, звичні предмети або явища. Як підкреслюють дослідники, лексичні одиниці цього типу складають «значний лексичний шар, який одночасно обслуговує систему загальнолітературної мови і його термінологічну підсистему» і «функціонують у двох якостях, відрізняючись так, як взагалі змістовно відрізняється слово від терміна» [36].

Подібні семантичні зрушення більш виразно простежуються у тих загальновідомих словах, які, набувши в радянський час широкого громадського звучання, влилися до складу суспільно-політичної лексики або навіть стали суспільно-політичними чи соціально-економічними термінами. Пор.: *будинок — будинок політосвіти, будинок науково-технічної пропаганди, будинок культури, будинок побуту, будинок учителя, будинок-музей* тощо; *верства — дрібнобуржуазні верстви, бідняцькі верстви, соціальні верстви; ворог — класовий ворог, ідейні вороги, внутрішній ворог; добро — державне добро, загальнонародне добро, всенародне добро; грунт — соціально-економічний грунт; поле — поле діяльності, поле науки; почин — великий почин, новаторський почин; рух — революційно-визвольний рух, рух опору, стахановський рух, рух прихильників миру, партизанський рух* і т. д.; *сила — рушійні сили радянського суспільства, сили миру, ідейна сила переконання* тощо. Так само можуть виступати паралельно в загальновживаній мові і в термінологічному значенні лексеми: *акт, апарат, база, блок, бригада, вина, віра, вогнище, гніздо, голова, голос, двір, день, дім, дух, земля, коло, край, лист, люди, обов'язок, обстановка, орган, перегородка, погляд, сліпота, сторона, товариство, ціна, час, школа, явка* та ін.

Термінологізація слів цієї групи як результат певних семантичних процесів розпочалася ще на початку століття. Проте остаточно оформилося й усталилося їх термінологічне значення вже в пожовтневий час, коли лексеми цього типу «стають семантичним центром

---

[36] *Даниленко В. П.* Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов.— В кн.: Исследования по русской терминологии.— М., 1971, с. 29.

цілого ряду складних термінологічних найменувань, що значною мірою підсилює їх питому вагу в складі соціально-економічної термінології, пор.: *вихідний день, робочий день, суспільний робочий день, комбінований робочий день, нормований робочий день* та ін.; *ввідний лист, виконавчий лист, закладні листи, кур'єрський лист, охоронний лист, проскрипційний лист* та ін. Слова *сила, ціна,* наприклад, входять до складу понад 30 термінологічних сполучень, слово *час* — до складу 25» [37].

Нового, соціалістичного змісту в нашу епоху набуває багато інших слів різних морфологічних категорій. Так, прикметник *знатний* у буржуазно-дворянському суспільстві означав «вельможний, приналежний до верхівки привілейованого класу». В роки індустріалізації нашої країни й колективізації сільського господарства знатними у нас стали називати тих людей, що прославилися своїми трудовими звершеннями: *знатний* шахтар, *знатна* ланкова, *знатний* комбайнер і т. д., тобто прикметник *знатний* став синонімом слів «відомий», «видатний», «прославлений». Ці семантичні зрушення відбиває «Словник української мови», в якому першим подано тлумачення не первісного його значення, а того, що почало функціонувати в наш час і стало, користуючись висловом Ю. С. Степанова, «головним значенням багатозначного слова» [38]: «Відомий своїми подвигами, заслугами; видатний. *Перша злива у весняній силі, Наче золоті напнуті струни — Над полями знатної артілі імені Паризької Комуни* (Мур., Трибуна, 1950, 33); *Багата і славна наша республіка на знатних людей — передовиків промисловості і сільського господарства, новаторів виробництва, невтомних трудівників* (Рад. Укр., 4. VII 1958, 1); *Знатний снайпер; Знатна ланкова*» [39]. Первинне значення цього слова відійшло на семантичну периферію лексеми, або, за термінологією Ю. С. Степанова, перемістилося в групу неголовних значень, тому словник подає його в третій, останній значеннєвій рубриці словникової статті.

Зазначимо, що нового соціального змісту набули в радянський час завдяки переосмисленню численні слова та словосполучення з ними (типу: *священна клятва, священний обов'язок, священний гнів, перша заповідь, люди доброї волі* та ін.), що сягають своїм корінням у сферу релігійно-культової фразеології.

Розширення нових семантичних можливостей слова, як засвідчують дослідники, може відбуватися або шляхом термінологізації лексичних одиниць, або ж їх детермінологізацією: «Поширення термінологічної лексики в загальновживаній мові не обов'язково пов'язується з детермінологізацією, яка настає не тоді, коли термін стає загальновідомим, а тоді, коли він перестає сприйматися як компонент певної термінологічної системи, коли його термінологічне

---

[37] *Воробйова С. А., Молодід Т. К.* Українська соціально-економічна термінологія радянської доби.— Мовознавство, 1971, № 2, с. 16.

[38] *Степанов Ю. С.* Основы языкознания. М., 1966, с. 153.

[39] Словник української мови. К., 1972, т. 3, с. 645.

значення перестає сприйматися як первісне, основне, а відступає на другий план перед новими, додатковими й переносними значеннями»[40].

Серед лексичних і семантичних новацій, пов'язаних насамперед з перерозподілом сфер функціонування, зустрічаємо слова різного плану. Так, звичайний віддієслівний іменник *навантаження* поряд із своїми здавна відомими значеннями в наш час почав широко використовуватись і як термін суспільно-політичної та науково-технічної сфер[41]. Наприкінці 50-х років у результаті грандіозних космічних успіхів нашої Батьківщини стало загальновідомим у всіх мовах народів СРСР (як і в багатьох мовах світу) нове значення слова *супутник* для номінації рукотворних небесних тіл, які волею людини обертаються навколо планет. Приблизно в ці роки набуває поширення, а згодом узвичаюється у повсякденному мовленні раніше термінологічне слово *синтетика*[42], вживане на означення штучних, здобутих шляхом хімічного синтезу матеріалів та виробів з них.

Зміну або принаймні зміщення семантичного навантаження багатьох широко відомих слів можна простежити на словосполученнях, які з'явилися або ж утвердилися в українській літературній мові завдяки творчій практиці майстрів художнього слова чи відомих публіцистів у роки радянської влади. Йдеться, зокрема, про словосполучення з такими опорними словами, як: *син* — *син* Країни Рад, *син* народу, *син* партії, *син* комсомолу, *син* революції, *син* трудового народу, *син* радянського народу, *син* полку і т. д.; *запас* — *запас* міцності, *запас* стійкості, словниковий *запас*, *запаси* виробничі, *запаси* товарні, *запаси* поточні, *запаси* сезонні, *запаси* страхові тощо; *університет* — вечірній *університет* марксизму-ленінізму, народний *університет*, *університет* передового досвіду, *університет* батьків, *університет* педагогічних знань, Ленінський *університет* мільйонів та ін.

У період мирного соціалістичного будівництва цілі групи слів, які первісно належали до категорії військової лексики, закріпилися у літературній мові в розширеному значенні: *фронт* — *фронт* польових робіт, *фронт* будівництва, *фронт* соціалістичного змагання, *фронт* збиральної, *фронт* жнив і т. д.; *штаб* — комсомольський *штаб*, *штаб* перекриття Єнісею, *штаб* передової науки тощо; *командир* — *командир* виробництва, *командир* піонерської дружини,

---

[40] *Карпова В. Л.* Термін і художнє слово. К., 1967, с. 12.

[41] Словник української мови, т. 5, с. 25.

[42] У 4-му томі «Толкового словаря русского языка», що вийшов у 1940 р., це слово витлумачується як «метод исследования, рассуждения, приводящий к синтезу» і супроводжується спеціальними позначками «научное, философия». Новий 17-ти томний «Словарь современного русского литературного языка» (див. т. 13-й, 1962 р.) іменника *синтетика* не фіксує взагалі, хоча при розробці прикметника *синтетический* в одній із семантичних рубрик подає таке тлумачення: «полученный в результате синтеза каких-либо веществ; искусственный. *Синтетическое волокно. Синтетический каучук. Синтетический бензин*».

командир будівельного загону та ін.; *правофланговий* — *правофлангові* п'ятирічки, *правофлангові* соціалістичного змагання, *правофлангові* армії будівників комунізму, *правофлангові* хліборобської праці, *правофлангові* збирання врожаю (жнив, посівної і т. д.).

Змінився семантичний обсяг ряду інших слів, таких як: *район, дружина, бригада, ланка, ясла, староста* (*староста* гуртка, *староста* класу), *мозок* (електронний *мозок*), *флагман* (*флагман* індустрії, *флагман* п'ятирічки), *штурм* (*штурм* цілини, *штурм* рекордів), *маяк* (*маяк* передового досвіду), *бюро* (*бюро* добрих послуг), *комбінат* (домобудівний *комбінат, комбінат* побутових послуг), *естафета* (*естафета* новин, *естафета* поколінь, *естафета* перемог), *кодекс* (моральний *кодекс,* правописний *кодекс*), *новатор* (*новатор* колгоспного виробництва, *новатор* науки), *гвардієць* (*гвардійці* п'ятирічки, *гвардієць* цілини, *гвардійці* тилу), *рубіж* (передовий *рубіж* науки, *рубежі* нової п'ятирічки), *актив* (партійно-господарський *актив, актив* класу), *сигнал* (*сигнали* трудящих), *наставник* (*наставник* робітничої молоді), *провідник* (*провідник* передових ідей), *династія* (шахтарська *династія,* хліборобська *династія*), *мережа* (*мережа* політичної освіти, *мережа* культурно-освітніх закладів) тощо. Загальновідомими і загальновживаними стали також нові значеннєві нюанси в словах: *бюлетень* (у значенні «листок непрацездатності»), *бомбардир* (про спортсмена, який часто забиває голи; пор.: кращий *бомбардир* футбольного сезону); *огляд* (у значенні «повідомлення про події, явища» — міжнародний *огляд,* або «публічне ознайомлення з чим-небудь» — *огляд* художньої самодіяльності, *огляд* нових моделей одягу, мод і т. д.); *фірма* (про об'єднання однорідних чи суміжних підприємств у СРСР); *ділянка* (на означення галузі, сфери діяльності, пор.: передова *ділянка* боротьби за науково-технічний прогрес); *міщанин, міщанка* (про людину обмеженого кругозору, дрібновласницьких інтересів); *меморіал* (у значенні «спортивне змагання» — *меморіал* братів Знаменських, або «пам'ятний архітектурно-скульптурний ансамбль; величний пам'ятник» — *меморіал* захисників Сталінграда, *меморіал* Хатинь у Білорусії, *меморіал* видатного поета й мислителя Шота Руставелі та ін.); *ракета* (на означення невеликого пасажирського судна на підводних крилах); *форум* (у значенні «представницьке зібрання, з'їзд» — всесвітній *форум* молоді, журналістський *форум*) та ін.

Деякі лексичні одиниці нашої мови в пожовтневу епоху зазнали такого відчутного зрушення в семантиці, що його можна розглядати як переосмислення. Так, у роки Великої Вітчизняної війни слова *генерал, адмірал, офіцер, солдат, кавалер, гвардія, гвардієць* стали вираженням нових понять і стосунків між людьми у військовій формі, докорінно відмінних від тих, що існували в старій царській армії. У той же час звичайні слова побутової лексики *мішок, котел* і *кліщі* набували нової семантичної якості й почали використовуватись як своєрідні терміни на означення воєнної операції з оточенням противника. Дослідники засвідчують семантичні зрушення навіть

у таких словах, як *сини, матері, сестри, земляк, українець*, а так само і в комплексі епітетів-означень [43].

Цікавий матеріал щодо змін у семантичному обсязі багатьох слів української літературної мови за радянського часу дає зіставлення розробки семантичних рубрик тих самих слів у словникових статтях різних словників. Наприклад, слово *завод* (на означення промислового підприємства) у словнику за ред. Б. Грінченка не вичленовується окремо в реєстрі, а подається як одне із дев'яти значень під реєстровими словами *завід* і *завод* з двома ілюстративними цитатами, в яких фігурують словосполучення *сахарний завод* і *рибний завод* (інші вісім розмовно-побутових значень цього слова ніякого відношення до промислового виробництва, а значить і до розгляданої значеннєвої рубрики не мають [44]). У Російсько-українському технічному словнику [45] під реєстровим словом *завод* уже знаходимо назви близько сорока видів різних заводів, у тому числі: *вагонобудівний, цвяховий, дроболиварний, залізопрокатний, клеєварний, льодоробний, машинобудівний, металургійний, нафтоперегінний, паровозобудівний, цукровий, верстатобудівний, скляний, суднобудівний* і т. д., крім того, під іншими реєстровими словами наводяться: *завод-автомат, завод-виготівник, завод-постачальник* тощо. Сло́ва *комбайн* у словнику за ред. Б. Грінченка, звичайно, не могло бути, бо ввійшло воно в нашу мову з англійської в пожовтневий період перш за все як сільськогосподарський термін на означення зернозбиральної машини, що виконує одночасно роботу кількох машин. Стрімкий технічний прогрес і бурхливий розвиток радянського машинобудування дали змогу забезпечити такими складними машинами, які виконують багато різних операцій, також ряд інших галузей соціалістичного народного господарства. З впровадженням цих машин у серійне виробництво освоювались і їх назви, якими збагачувався словниковий склад мови, а з часом ці нові найменування переходили на сторінки лексикографічних праць. У названому технічному словнику під реєстровим словом *комбайн* подано перелік десяти видів і назв цієї машини: *комбайн безмоторний, комбайн гірничий, прохідницький, комбайн багатобаровий, комбайн причіпний, комбайн самохідний, комбайн бурякозбиральний, комбайн силосний, комбайн вугільний, комбайн бавовнозбиральний, комбайн електротрубозварювальний* [46]. Цей перелік можна продовжити, назвавши різновиди *комбайна — очисний* і *прохідницький, радіокомбайн, кухонний комбайн* [47], а також часто згадувані на шпальтах газет *кукурудзозбиральний, рисозбиральний* та *картоплезбиральний комбайни.*

---

[43] *Білодід І. К.* Питання розвитку мови української художньої прози. К., 1955, с. 70—71 і далі.

[44] Див.: Словарь української мови. К., 1908, т. 2, с. 17—18.

[45] Російсько-український технічний словник. К., 1961, с. 132.

[46] Там же, с. 190.

[47] *Стасевский С. Б.* Семантико-грамматическая структура украинской технической терминологии. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1973, с. 12.

Прикладом поповнення семантичного навантаження і формування нових значень протягом останніх років може бути слово *інформація,* у якому тлумачні словники виділяють лише два значення. Проте сучасна практика показує, що до відомих значень цього слова слід додати не менше шести-восьми нових, якщо врахувати сферу його спеціально-термінологічного функціонування, а саме: 1) стаття або замітка, що має характер повідомлення; 2) сукупність якихось відомостей, знань; 3) відомості або сигнали про навколишній світ, які сприймають організми в процесі життєдіяльності; 4) обсяг повідомлення, що є об'єктом сприймання, зберігання, передачі й переробки; 5) сукупність виражених цифрами або графічно даних, які використовуються при збиранні й обробці якихось відомостей (наприклад, із штучних супутників). Спеціальне застосування (отже й відповідні значення) слово *інформація* має у біології, філософії, математиці та кібернетиці.

Виникнення нових семантичних відтінків і розширення значень шляхом метафорично-метонімічних та функціональних переносів належить до поширених явищ у процесі семантичних зміщень і змістового оновлення слів різних лексичних категорій сучасної української мови. Пор., наприклад, розширення семантичного обсягу таких загальновідомих слів, як: *область* — назва адміністративно-територіальної одиниці і населення, що проживає на цій території; *завод* — промислове підприємство і люди, що працюють на ньому; *клас* — приміщення й учні, що навчаються у ньому; *сільрада* — орган радянської влади на селі й будинок, в якому розміщується рада; *срібло* — назва металу й виробів з нього, а також срібна медаль за друге призове місце на спортивних змаганнях, конкурсах тощо.

До чинників, які впливають на семантичні зрушення в лексико-фразеологічних одиницях, дослідники цілком слушно відносять практику усного мовлення. Розглядаючи подібні явища на матеріалі сучасної російської мови, С. І. Ожегов підкреслював: «Для звичайної усної мови характерне надто широке вживання, іноді з семантичним перетворенням, слів з літературної мови, своєрідні мовні форми побутових зносин (*как жизнь?, привет!, счастливо!*), а також лексика невимушеної, грубуватої, дружньої чи зневажливої характеристики дій, явищ» [48]. Великою мірою, якщо не повністю, стосується це й українського усного мовлення наших днів: формули невимушеного звертання *як живеш?, як життя?* замість деталізованого запитання про стан справ на службі чи роботі, дома тощо; *привіт!* як дружнє привітання замість диференційованого, залежно від часу доби, *добрий день, добрий вечір, доброго ранку* або й *до побачення; я передзвоню* або *передзвони (передзвоніть) мені* замість *я подзвоню (по телефону) ще раз (повторно* і т. д.) чи *подзвони (подзвоніть) мені ще раз (повторно, пізніше* і т. д.) та інші подібні своєю сконденсованістю й універсальністю стали настільки відомими й

---

[48] *Ожегов С. И.* Лексикология. Лексикография. Культура речи. М., 1974, с. 29.

звичайними, що, можливо, здобудуть собі право громадянства і в кодифікованій мові.

На підставі розгляду численних фактів семантичних зрушень в лексико-фразеологічних одиницях сучасного словника української літературної мови і порівняння їх з аналогічними явищами в сучасній російській мові можна констатувати, що основна маса семантичних новацій функціонує серед одиниць спільного лексичного фонду двох мов, а тому сприймаються вони носіями цих мов органічно, як закономірний і притаманний кожній мові лінгвістичний процес.

Своєрідну групу серед неологізмів української літературної мови пожовтневої епохи становлять лексичні одиниці, що з'явилися в результаті численних актів номінації. Як і в російській мові, цей процес особливо активізувався в радянський час у зв'язку із дедалі зростаючою потребою «називати різні предмети, створені людиною, власними іменами, надаючи їм індивідуального характеру» [49].

На початку пореволюційної доби акти нової номінації обмежувалися в основному сферою перейменувань деяких географічних об'єктів, зокрема міст, сіл та інших територіальних одиниць, а також вулиць і площ, заводів і фабрик тощо. Так, услід за перейменуванням *Петрограда* в *Ленінград* для увічнення імені Володимира Ілліча Леніна відповідно до ухвали Другого з'їзду Рад СРСР від 26 січня 1924 р., а пізніше цього ж року *Симбірська* — місця народження В. І. Леніна (Ульянова) — в *Ульяновськ,* нові назви дістали численні міста й населені пункти Української РСР: *Дніпропетровськ* замість *Катеринослав, Запоріжжя* замість *Олександрівськ, Краснодон* (Ворошиловградська обл.) замість *Сорокино, Красноград* (Харківська обл.) замість *Костянтиноград, Котовськ* (Одеська обл.) замість *Бірзула, Дзержинськ* (Житомирська обл.) замість *Романів, Кіровоград* замість *Єлисаветград, Первомайськ* (Одеська обл.) замість *Богополь* та *Ольвіополь, Щорс* (Чернігівська обл.) замість *Сновськ* і ряд інших.

Увічнення пам'яті засновника Комуністичної партії Радянського Союзу і першої в світі соціалістичної держави В. І. Леніна, основоположників наукового комунізму Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, багатьох славетних революціонерів, відомих діячів Комуністичної партії і Радянського уряду, прославлених людей нашої Батьківщини знайшло лише часткове відбиття у здійснених відразу після Жовтня перейменуваннях дореволюційних назв. Основна маса номінацій створювалася у процесі соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР, що свідчить про вплив на формування лексичного складу сучасної мови як лінгвістичних, так і позамовних факторів, про тісну взаємодію внутрішніх і зовнішніх закономірностей розвитку мови.

---

[49] *Копорский С. А.* О лексико-семантических особенностях наименований (названий кинотеатров).— У кн.: Мысли о современном русском языке. М., 1969, с. 24.

Поряд з новими найменуваннями міст і населених пунктів, назви яких являють собою словотворчі неологізми, пов'язані з іменем В. І. Леніна, сучасна українська літературна мова надзвичайно багата різноманітними номінативними сполученнями, у яких функціонує ім'я вождя пролетарської революції, напр.: *Ленінський проспект, Леніна вулиця* (або площа, майдан, бульвар, алея, проспект тощо), *імені В. І. Леніна* (завод, шахта, комбінат, радгосп, бібліотека, інститут і т. д.), *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України, «Ленінська кузня»* (суднобудівний завод у Києві, до 1924 р.— Південноросійський машинобудівний завод), *«Ленінська іскра»* (підпільна антифашистська комсомольсько-молодіжна організація, що діяла в м. Дружківці на Донбасі в 1941—1942 рр.), *Ленінська премія* (премія за видатні досягнення у галузі науки, техніки, літератури та мистецтва, встановлена на честь В. І. Леніна) та багато інших.

В українській літературній мові нашої доби виділяються новотвори-номінації радянського змісту тоді, коли йдеться про зведення нових міст, створення великих житлових масивів, районів, виникнення вулиць, проспектів, площ і т. д., названих на честь видатних революційних діячів і борців за встановлення Радянської влади, новаторів соціалістичного будівництва, учасників визвольної боротьби проти фашизму, відомих майстрів слова, діячів культури тощо.

Цікаві з погляду лексичного складу і здебільшого цілком прозорі щодо свого семантичного навантаження ряди слів та словосполучень-номінацій, які досить активно функціонують у сучасній українській літературній мові як загальновживані офіційні найменування, наприклад, колгоспів, радгоспів, газет, журналів, видавництв, санаторіїв, будинків відпочинку, піонерських таборів, кінотеатрів, парків, меморіалів тощо.

Багатогранністю номінативних новотворів радянського часу відзначаються у сучасній українській літературній мові словесні позначення конкретних предметів, об'єктів, виробів і т. д. з найрізноманітніших сфер соціалістичного господарства й виробництва, які виділяються своєю назвою серед однорідних чи подібних, як, наприклад, найменування суден різноманітного призначення, станцій метрополітену, готелів, магазинів, закладів харчування і т. п. Серед неономінацій, які продовжують набувати широкої популярності й особливої активності в різних сферах суспільної комунікації і практики повсякденного життя радянських людей, можна згадати, зокрема, назви багатьох побутових машин: холодильників, радіоприймачів, телевізорів, магнітофонів, пральних машин, найрізноманітніших приналежностей, у тому числі порошків, паст, кремів, одеколонів тощо. Сюди ж відносяться багатоманітні номінації, пов'язані з новими найменуваннями продуктів харчування, напоїв, цигарок або, скажімо, з назвами постійно обновлюваного асортименту тканин, як і інших нових товарів і виробів.

Не вдаючись у складні проблеми ономатології, які є предметом

спеціальних лінгвістичних досліджень [50], відзначимо, що процес творення індивідуальних найменувань як для розгляданих, так і не згаданих тут предметів і понять йде по висхідній, охоплюючи нові сфери, галузі, явища і примножуючи цим самим лексичний запас, а отже й виражальні можливості сучасної української літературної мови. Слід також підкреслити, що ці специфічні неологізми, незалежно від виконуваної ними функції індивідуальних найменувань у лексичній системі мови, є по суті іменами абстрактно-символічними, оскільки «акт номінації полягає у фіксуванні вибраних явищ дійсності з допомогою мовних знаків» [51].

Заслуговує на увагу і той факт, що основну масу розгляданих номінацій складають слова і словосполучення, які вже увійшли або входять до спільного лексичного фонду мов народів СРСР внаслідок взаємодії мов радянських соціалістичних націй, а це, в свою чергу, відображає плідність контактування усіх мов народів нашої Вітчизни між собою і особливо з мовою міжнаціонального спілкування — російською.

Описуючи різноманітні факти збагачення й оновлення словникового запасу мови, не можна не згадати й ті неологізми, які розширюють рамки художньо-стилістичного використання слова. «Буває ще категорія неологізмів, так би мовити, індивідуальних, які можуть увійти в широкий ужиток, можуть і не ввійти,— а проте на своєму місці виконують свою поетичну функцію» [52],— підкреслював М. Т. Рильський у статті «Ясна зброя». Звичайно головна заслуга у творенні таких неологізмів належить письменникам, які використовують віднайдені або створені ними художньо-стилістичні новотвори для реалізації творчих планів і задумів. Проте автором лексичної знахідки іноді може бути і не сам письменник (бо, як зауважував Максим Тадейович, неологізм творять не тільки письменники, а й усі люди в процесі своєї діяльності [53]); майстер слова лише першим звернув на неї увагу, належно оцінив, творчо виважив і доречно використав. Інакше кажучи, слово-новотвір стало в нього «на своєму місці» й розпочало своє життя у безбережній лексичній скарбниці нашої мови, незалежно від того, ввійде воно в широкий літературний обіг чи залишиться знахідкою саме для даного конкретного випадку.

Серед художньо-стилістичних, або індивідуальних, неологізмів слід розрізняти лексеми, які, так би мовити, виникли органічно, оскільки базуються вони на досвіді народу й побудовані за законами мови цього народу; можуть бути новотвори віднайдені довільно, але такі, що не суперечать закономірностям мови; зустрічаються серед них і бездумні, беззмістовні вигадки у вигляді своєрідних «брязкалець, виграшок, цяцьок», за словами М. Рильського, якими «не без

---

[50] Языковая номинация (общие вопросы). М., 1977.
[51] Русская разговорная речь. М., 1973, с. 404.
[52] *Рильський М*. Ясна зброя. Статті. К., 1971, с. 37—38.
[53] Там же, с. 36.

певної, однак, тенденції гралися, скажімо, футуристи і формалісти взагалі»[54].

Індивідуальні художньо-стилістичні новації різного типу (лексичні, лексико-семантичні й суто семантичні) притаманні більшою чи меншою мірою творчості кожного майстра слова. Але особливо рясно індивідуальні новотвори розсипані в мові художніх творів українських радянських письменників П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, А. Малишка, Ю. Яновського, О. Вишні, А. Головка, Ю. Смолича, О. Гончара, М. Стельмаха, як і в мові багатьох поетів і прозаїків молодшої генерації.

Зрозуміло, що не всі із уживаних українськими письменниками неологізмів рівноцінні в художньо-естетичному відношенні, не всі вони, звичайно, подобаються читачам, як безсумнівно й те, що лише якась частка з них стане надбанням загальнонародного словника. Проте немає сумніву, що кожен шанувальник слова за новотворами: *акордитись, бистрозір, бруньkoцвіт, весніти, вітровіння, злотозор, крилоорлиний, осніжений, роздверити, руніти, світобудування, сонцебризний, стрілозвучний, титанитися, чорнобрович, юнка, яблуневоцвітно* впізнає музу П. Тичини, відрізнить неологізми А. Малишка: *ворожій, дощовиця, повесніння, розсвітання, суремити, затіння, ясінь, яснота* тощо від новотворів М. Рильського: *блакитноводий, дотепословець, заприязнитися, небознавство, оддзвін, пурхливий, розкрилений, срібносльозий, струмовиння, шовковіти*. Таким же «живим ферментом у мові, запорукою її розвитку, цвіту й буяння»[55] стали новотвори М. Бажана: *кругойдучий (кругойдучі вітри), нездвижний (нездвижні озера), багроцвітний (небо стає від пожеж багроцвітне), зореносець, довгостеблий* (дощ), *кривотілий (кривотілі сосни)*, неологізми: *красивобровий (красивоброве обличчя), полохливоокий (полохливоока Євмениха), обнадіяно (обнадіяно подивитись)* — М. Стельмаха, *злобитель* і *чавуніти* — А. Головка, *загвоздистий* і *крем'язень* — Ю. Яновського. А скільки таких творчих знахідок у О. Вишні (*заурядувати, силуетити, фараонувати* тощо), О. Гончара (*безмір, знедуховніти, невситенний, просвітлина, розкладайка, фільмувати* і т. д.), В. Сосюри і Я. Галана, Д. Павличка й І. Драча та інших наших майстрів слова.

Видатний художник слова і глибокий знавець скарбів української лексики П. Г. Тичина ще 1939 р. писав.: «Слово, як основний наш матеріал творчості, мусить бути завше свіжим, освіженим і молодим. Таким воно може бути лише тоді, якщо додержано буде трьох моментів: коли воно взяте безпосередньо від землі, від народу; коли воно відповідає величі своєї епохи; і, нарешті, коли воно внаслідок відцвітання старого, створюється як нове, як неологізм»[56]. Ці прекрасні слова великого поета можуть бути і його заповітом для соратників по перу, і мудрою настановою для усіх, хто має справу зі словом.

---

[54] Там же.
[55] Там же с. 201.
[56] *Тичина П.* Квітни, мово наша рідна. К., 1971, с. 29—30.

Одночасно з поповненням і оновленням лексичного складу в результаті словотворчих процесів, за рахунок запозичення іномовних елементів та внаслідок виникнення лексичних і семантичних неологізмів, збагачення українського словника відбувається також за рахунок переміщення сфер функціонування окремих лексичних одиниць, тобто шляхом припливу в літературну мову слів і виразів, які раніше перебували на периферії літературної мови або належали до категорій спеціальної лексики. Найуживанішими серед слів цих категорій будуть діалектизми та професіоналізми. Ці явища зумовлюються факторами внутрімовними і позалінгвістичними. Серед позалінгвістичних факторів, які передусім визначаються соціально-економічними перетвореннями суспільства, важливе значення мають ті істотні зміни, що відбулися за радянського часу в складі носіїв української літературної мови.

Здійснення у процесі соціалістичного будівництва під керівництвом Комуністичної партії і Радянського уряду культурної революції в СРСР дало змогу широким масам трудящих прилучитися до всіх духовних надбань народів, у тому числі й до їх літературних мов. «Сучасні носії загальнонародної мови, представники народної інтелігенції, які засвоїли літературні норми загальнонародної мови, — часто самі вчорашні носії територіальних діалектів. Просіваючи свої мовні навички крізь сито літературних норм, вони поступово, непомітно привносять у загальнонародну мову життєдайні струмені народної мови» [57]. Таке проникнення в літературну мову лексичних одиниць з територіальних діалектів, а так само й лексичних елементів різних професійних груп суспільства є свідченням безперервної зміни і розвитку загальнонародної мови, постійного взаємообміну між різними шарами її лексичної системи.

Українська літературна мова, як відомо, склалася в основному (хоч і не в усіх стилях) ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Але широке функціонування її в усіх сферах життя почалося тільки за Радянської влади, тому саме в пожовтневий час незмірно посилився вплив кодифікованої мови на діалекти. З свого боку, в процесі дальшого розвитку, вдосконалення і нормування сформована на народній основі літературна мова вбирала в себе ті лексичні елементи діалектно-професійного мовлення, які служили збагаченню її виражальних і стилістичних можливостей. «В тих випадках,— підкреслює І. К. Білодід,— коли лексичний діалектизм, зайшовши в літературну мову, відповідає потребам виразу думки, потребам спілкування,— він перестає бути діалектизмом, здобуває собі місце в словнику літературної мови й збагачує його» [58].

Природно, що головним джерелом поповнення скарбниці загальнонародної мови специфічними елементами діалектної та професійної лексики виступає художня література, а іноді й масова преса, які залучають такі слова в їх первісному стані або створюють на їх

---

[57] *Ожегов С. И.* Зазнач. праця, с. 27.

[58] Курс сучасної української літературної мови. К., 1951, т. 1, с. 8.

основі похідні форми. В лінгвістичній літературі [59] описано багато фактів освоєння загальнонародною мовою тих лексичних одиниць, які побутували свого часу в обмежених сферах місцевого чи професійного вживання. Цікаво й те, що подібні слова потрапляють у лексичну систему літературної мови здебільшого не через посередництво усного мовлення, а шляхом використання їх у певних текстуальних умовах при відтворенні потрібної ситуації, процесу тощо. Так, вузькопрофесійні раніше слова *на-гора* в значенні «на гору, на поверхню землі» (з мови гірників), *вікно* — первісно в середовищі педагогів — вільний час між уроками, лекціями (тепер це переносне значення слова значно розширене й означає вимушену перерву в чому-небудь взагалі) [60], *аврал* — спочатку в лексиконі моряків — робота на судні всією або майже всією командою, а потім — на означення виконуваної будь-яким колективом термінової, невідкладної роботи, *п'ятикутник* — звичайно це геометрична фігура, а тепер це Знак якості [61], *динамік* — скорочена назва на означення апарата для відтворення звуків радіопередач (замість повної «електродинамічний гучномовець», спочатку лише в середовищі радіотехніків) тощо, стали в наш час загальновідомими лексичними одиницями літературної мови.

Аналогічним шляхом у літературну мову прийшло багато діалектних слів, серед них: *висадок, висадки* (насінники деяких коренеплодів або сільськогосподарських рослин, що висаджуються в грунт після зимового зберігання), *огріх* (прогалина на зораному, засіяному чи скошеному полі), *просапний* (просапні культури). Закріпилися у словнику загальнонародної мови притаманні колись в основному західним говорам лексеми *тримати, чекати, кам'яниця, смерека* тощо. Однак слід пам'ятати, що не будь-яке поповнення лексики становить справжнє багатство мови. «Збагачення мови новими словами є одна з важливих рис її розвитку, і в цьому напрямку справді йде розвиток літературних мов. Але безперечною помилкою було б... намагатися за всяку ціну збільшувати це багатство призбируванням всього, що в цьому відношенні дають різні діалекти, з тим щоб зараз же пустити це в літературний обіг» [62].

Закономірно, що в період, коли не повністю викристалізувалися усі мовні стилі, остаточно не усталилося слововживання різноманітних лексем, не стабілізувалися норми граматичного оформлення, вимови й написання слів деяких категорій, лексичні одиниці обмеженого або специфічного функціонування проникали в українську літературну мову легше й інтенсивніше, ніж на етапі завершення згаданих кодифікаційних процесів. Проте й надалі приплив цих елементів у нормовану мову то падає до мінімуму, то знову на

---

[59] Див., зокрема, праці: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія; Курс історії української літературної мови. К., 1961, т. 2, а також ряд інших посібників з лінгвістичних дисциплін.

[60] Пор.: Новые слова и значения. Словарь-справочник. М., 1971, с. 328.

[61] Новое в русской лексике. Словарные материалы-77, с. 120.

[62] *Булаховський Л. А.* Вибрані праці : В 5-ти т. К., 1975, т. 1, с. 466.

якийсь час збільшується, тому що у різні періоди розвитку загальнонародної мови діалекти відзначаються неоднаковою силою експансії по відношенню до словниковго складу, хоч завжди лишаються одним із головних «живлячих джерел літературної мови», оскільки, «лишившись цього життєво важливого джерела, літературна мова перестає розвиватись» [63].

Своєрідним поштовхом до активізації процесу взаємодії української літературної мови й місцевих діалектів стало возз'єднання всіх українських земель у єдиній Радянській державі. «Український народ возз'єднаних частин України,— зауважує академік І. К. Білодід,— після тривалого історичного вимушеного відчуження одержав, нарешті, державно-правову можливість прилучатися до культурних досягнень своєї рідної мови, глибоко пізнати її у літературній формі і безперешкодно користуватися нею, цією власністю, рідною українською мовою, яка протягом усієї історії народу, наперекір усім злигодням історії, була фактором, що об'єднував український народ незалежно від державних кордонів різних країн, фактором, що підносив і укріплював національну самосвідомість єдності українського народу» [64]. З другого боку, українська літературна мова, ставши культурним надбанням усіх возз'єднаних територій Західної України, Північної Буковини та Закарпаття, почала вбирати до свого словника окремі лексичні елементи, характерні для мовної практики жителів цих областей. Зображуючи життя цих країв, величезні соціалістичні перетворення в їх економіці й культурі, письменники та журналісти охоче залучають для реалістичного опису подій, картин природи і мовної характеристики персонажів притаманні цим мовно-етнографічним територіям лексичні одиниці: *кептар, кептарик* (верхній одяг у гуцулів — кожушок без рукавів) [65], *полонина* (рівнина високо в горах, гірське пасовище), *колиба* (житло чабанів, лісорубів, що нагадує собою курінь), *легінь* (юнак, парубок), *верховина* (назва високогірної місцевості в Українських Карпатах), *трембіта* (дерев'яний музичний інструмент у гуцулів), *кендериця* (кукурудза), *бокораш* і *бокараш* (плотар), *файний* (гарний), *кресаня* (капелюх), *кичера* (гола вершина лісистої гори), *газда* (господар), *вуйко* (дядько; старший віком чоловік), *ватра* (вогнище, багаття) тощо. Та обставина, що свого часу багато таких лексичних елементів доречно використовувалося в художній практиці класиків нашої літератури, що вони спопуляризовані також різними творами музично-мистецьких жанрів, насамперед у народних піснях, сприяє порівняно швидкому освоєнню цих етнографічних діалектизмів у художніх стилях української літературної

[63] *Чикобава А. С.* Введение в языковедение. М., 1952, ч. 1, с. 118—119.

[64] *Белодед И. К.* Контакты украинского языка с другими славянскими и унификация его устной литературной формы (VI Междунар. съезд славистов). Киев, 1968, с. 24.

[65] У 4-му томі «Словника української мови» (с. 141) слово *кептар* помилково витлумачується як «верхній хутряний одяг без рукавів», хоч насправді він шиється із овечої шкури.

мови. Незважаючи на те, що чимало лексем цього плану по інерції ще й досі супроводжується у словниках ремаркою «обласне» чи «діалектне», вони, як широко популярні й добре відомі мовцям на всій території республіки слова, по суті вже є фактом загальнонаціональним, надбанням всеукраїнським.

У наш час, коли склалися й усталилися норми кодифікації української мови на всіх її рівнях, а діалектний вплив на неї дуже znівелювався, коли унормована мова з допомогою великої писемної літератури та могутніх масових засобів усної інформації перетворилась у здобуток найширших верств народу, етнографічні діалектизми не перестають прокладати собі шлях у загальнонародну мову. «Буває, що письменник вихопить із словникового складу говорів або з низького просторіччя якесь слово і використає його як новий виразистий засіб художньої оповіді. Цей випадок не має нічого спільного із залученням діалектної лексики для створення місцевого колориту чи для мовної характеристики героїв. Слова, про які йдеться тут, при включенні у мову художнього твору втрачають своє специфічне обласне чи сугубо просторічне забарвлення і виступають як слова, по суті нейтральні, цілком літературні, але з більшою експресивною силою і мальовничістю. Це свіжі й незатерті слова, яких завжди шукають художники слова» [66]. Прикладом подібної художньої знахідки може бути на українському мовному грунті слово *тронка*, яке ввійшло в літературну мову після виходу в світ під однойменним заголовком роману О. Гончара, удостоєного Ленінської премії і відомого тепер далеко за межами Радянської країни. Це ще одне із свідчень того, що мова, перебуваючи в безперервному процесі саморозвитку і вдосконалення, ніколи не перестає використовувати власні ресурси, на якій би далекій периферії вони не були приховані.

Дослідження основних процесів та закономірностей, що діють у нашій мові в роки Радянської влади, виявлення нових колосальних надбань її словникового фонду ще раз переконує в тому, що «українська літературна мова піднеслася в наш час до рівня найрозвинутіших мов світу» і «немає такої найскладнішої думки, найглибших теоретичних міркувань, найтонших нюансів людських почуттів, які не можна було б висловити українською мовою» [67]. Однак цей складний процес розвитку і збагачення лексичної системи загальнонаціональної літературної мови продовжується. «Бурхливий, динамічний рух нашого розвинутого соціалістичного суспільства (*розвинутого...*— нова рубрика в словниковій статті), багатогранні процеси комуністичного будівництва, науково-технічна революція, інтелектуальне життя нашого суспільства і оточуючого нас світу, посилення контактів між країнами соціалістичної співдружності і всього світу тощо висунули вже в сімдесяті роки нашого століття

---

[66] *Шмелева И. Н.* Стилистические сдвиги в лексике современного русского литературного языка.— У кн.: Нормы современного русского литературного словоупотребления. М.; Л., 1966, с. 31.

[67] *Жовтобрюх М. А.* Збагачення мов народів СРСР. К., 1967, с. 17.

величезну кількість нових понять, слів і їх значень, які стали вже категорією не спеціальних, вузькотермінологічних словників, а здобутком загальнонародного слововживання, загальним словниковим рівнем, що характеризує загальний рівень культури нашого соціалістичного суспільства» [68]. Будучи знаряддям багатогранної мовної практики народу в усіх сферах його життя, високорозвинена мова української соціалістичної нації і сьогодні продовжує своє збагачення і вдосконалення, як і кожна мова народів Радянської країни. Тому в полі зору мовознавців і надалі перебуватимуть проблеми, пов'язані з фіксацією і лінгвістичним аналізом нових надбань загальнонародного словника, з умілим і точним використанням кожного слова з невичерпного лексичного арсеналу нашої мови.

[68] *Белодед И. К.* Словарь и время.— В кн.: Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков М., 1974, с. 7.

ІСТОРІЯ ВЛАСНИХ НАЗВ

§ 70. Розвиток імен і прізвищ. Антропоніми, або власні особові назви, є помітною частиною лексичного складу мови. Вони завжди перебували в тісних зв'язках з апелятивним словником та оніміч-ною лексикою народу, живилися їх засобами, активно реагуючи на різні суспільні зміни. Тому антропоніми містять інформацію, яка має важливе значення і для історії мови і для історії її носія.

Нинішній антропонімікон українців, як і антропонімія росіян та білорусів, продовжує давньоруську антропонімічну систему, засвідчену писемними пам'ятками XI—XIII століть, хоч морфемний арсенал його засобів складався ще в період праслов'янської спільності.

Праслов'янська антропонімічна система писемними пам'ятками не засвідчена. Однак слов'янські глоси в грекомовних, латиномовних та інших пам'ятках раннього Середньовіччя, а також порівняльно-історичні студії Ф. Міклошича, Т. Маретича, В. Ташицького, Г. Гінкена, О. Селіщева, Т. Мілевського, С. Роспонда, Я. Свободи, Г. Шлімперта, М. Малець, І. Железняк та інших ономастів дають можливість відтворити систему праслов'янської антропонімії пізньої доби [1].

Праслов'янська мова мала той же тип називання, що й індійська, іранська, балтійська, германська, кельтська, фракійська та грецька, тобто одноіменну систему, в якій особу позначувано самим лише іменем [2]. У морфологічному відношенні праслов'янські імена охоплювали три типи назв: а) складні, тобто двоосновні, б) похідні від них усічено-суфіксальні та в) прості апелятивні.

Згодом у процесі дивергенції праслов'янської мови та формування на базі одних племен інших етнічних об єднань, зокрема слов'-

[1] *Роспонд С.* Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов: Имена.— Вопр. языкознания, 1965, № 3, с. 3—21.

[2] *Milewski T.* Ze studiów nad antroponimią indoeuropejską.— Onomastica, 1957, r. 3, zesz. 2, s. 350.

янських народностей, праслов'янська антропонімійна система поступово ускладнюється, а її елементи на різних територіях починають виявляти більш помітні специфічні особливості.

Давньоруська антропонімія — основа східнослов'янських антропонімічних систем. Основними класами давньоруської антропонімії були імена, прізвиська та патроніми. Кожний із цих класів іменувань відзначався своїми генетичними, структурними, функціональними та іншими лексико-семантичними особливостями.

Імена. Ім'я в давньоруський період було основним онімічним засобом ідентифікації особи як у сім'ї, так і в ширшому колективі. Давньоруські імена найдавнішого періоду становили відкриту систему обов'язкових власних найменувань особи, присвоєння і функціонування яких спочатку регламентувалося тільки звичаєвим правом. Специфіка писемної традиції на Русі не дає можливості установити точну кількість давньоруських імен. Однак підрахунки засвідчених тоді імен і реконструкція імен на підставі патронімів, зафіксованих тогочасними пам'ятками, дозволяють припустити, що в XI—XIII ст. їх було не менше тисячі.

Давньоруські імена поділяються на складні й прості.

Складні імена давньоруської мови були іменами двоосновними [3]. Вони не співвідносилися безпосередньо з апелятивами, а тому їх досить легко виявити. Дотепер виявлено близько 200 таких імен, уживаних на позначення осіб давньоруської народності.

Компоненти давньоруських складних імен, як і складники іменкомпозитів інших слов'янських народів, у етимологічному відношенні здебільшого ще зберігають прозорість. Майже всі вони ще мають відповідники в тогочасному апелятивному словнику слов'ян. Що ж до лексичного значення, складні імена тоді, напевно, вже були звичайними денотативними (асемантичними) словами. Сама модель двоосновного імені у принципі ще могла бути виразником якоїсь коннотації (наприклад, класової вищості, «благородності»), але конкретні її компоненти в іменах типу *Домажиръ, Дорогобудъ, Жизнобудъ, Становиръ,* напевно, вже не виконували ні побажальної, ні заклинальної, ні якоїсь іншої подібної функції, що її виражали тільки кореневі морфеми в сучасних іменах типу *Вячеслав, Ярополк* і под. Будівельним матеріалом для давньоруських складних імен служило близько 100 слов'янських антропооснов. Серед них майже половину становили іменникові, а решту — дієслівні, прикметникові, займенникові та числівникові.

Валентні можливості і продуктивність окремих антропооснов були дуже відмінними. Так, близько 20 іменникових основ (**брато-, вои-, вьрхо-, дань-, дома-, домо-, дѣдо-, жидо-, жизно-, зубо-, людь-, мьсть-, перед-, рать-, рог-, съно-, стано-, чапо-, яро-**) могли виступати тільки в ролі першого компонента. Іменникових основ, які спроможні виступати як у ролі першого, так і у ролі другого компонента, вияв-

[3] Виняток становить лише триосновне ім'я *Всеволодимир,* засвідчене в патронімі *Всеволодимиричь Стославъ* (ЛІ, 498).

лено всього 9: **-бог-, -вит-, -гост-, -жир-, -жит-, -лом-, -мир-, -нѣг-, -уй-.**

Більшість основ, представлених у давньоруських складених іменах, засвідчена також у іменах-композитах інших давнописемних слов'янських народів. Отже, вони належать до спільнослов'янського онімічного фонду, хоча трапляються серед них і такі основи чи їх комбінації (*Бѣловолодъ, Вьсєволꙗ, Воиборзъ, Воитихъ, Вуєфастъ, Жизнобудъ, Зуболомъ, Ломоносой, Мутижиръ, Положишило, Хотьвитъ, Чапоносъ* та деякі інші), які поза Руссю невідомі [4].

Як свідчать документи (наприклад, новгородські берестяні грамоти 320, 348, 509, 526 та ін.), носіями двоосновних імен на Русі могли бути не тільки представники вищих верств, але й люди середніх (зокрема бояри) та навіть нижчих шарів давньоруського суспільства. Певна частина таких імен (*Брячиславъ, Володимиръ, Вьсєволодъ, Вышєславъ, Вячєславъ, Изяславъ, Мьстиславъ, Рогволодъ, Ростиславъ, Святопълкъ, Станиславъ, Судиславъ, Ярополкъ, Ярославъ*) у XI—XIII століттях справді належала до елітарних. Вони, як і деякі прості імена типу *Алєксандръ, Борисъ, Василь, Володарь, Глѣбъ, Давыдъ, Игорь, Ингваръ, Ольгъ, Позвиздъ, Романъ, Рюрикъ,* на той час були майже виключно привілеєм знаті, зокрема княжої династії.

Поряд із двоосновними в давньоруській мові, як і в інших старописемних мовах [5], поширеними були й різні похідні, а саме:

а) префіксальні деривати. Найчастіше утворювалися від відомих слов'янських антропооснов за допомогою префіксів: **бєз-, за-, на-, о-, об-, перє-, пєрєдъ-, по-, при-, роз-.** Напр.: *Бєзуй* (СНСК, XI, 25), *Завидъ* (ЛІ, 356), *Нажиръ* (505), *Омиръ* (770), *Пєрєнѣгъ* (Хр., 57), ж. *Пєрєдъслава* (ЛІ, 708), *Полюдъ* (НГБ, XIII, гр. 350), *Рознѣгъ* (XI—XII, гр. 119). Зрідка такі префікси додавалися і до двоосновних імен: *Побратославъ* (ДННСС, XI—XII, 78);

б) утворення із заперечною часткою **нє-**: *Нєданъ* (ДННСС, XI—XII, 159), *Нєкрасъ* (НГБ, XIII, гр. 218), *Нємиръ* (ДННСС, XI—XIII, 81), *Нєсулъ* (НГБ, XIII, гр. 348);

в) гіпокористичні усічення. Утворювалися шляхом усунення однієї з двох основ складного імені: *Кривъ* (НГБ, XIII—XIV, гр. 196), *Лютъ* (ЛЛ, 74), *Малъ* (ЛІ, 43), *Хвалъ* (840), *Татъ* (ДННСС, XI—XII, 106). Деякі з таких імен засвідчені у патронімах: *Витовичь* (ЛІ, 374), оубиша Матѣꙗ *Любова* зата (721), *Просовичь* (645), *Роговичь* (224), *Хотовичь* (540). При усіченні від другого компонента могла лишатися початкова фонема. Наприклад, ім'я *Радимъ* (ЛЛ, 12), що, імовірно, з *Радимиръ* чи *Радимилъ;*

г) суфіксальні утворення. З суфіксів, що додавалися до двоосновних імен, продуктивністю відзначалися лише **-ьк-о** та **-ьць:** *Володимѣрко* (ЛІ, 314), *Всеволодко* (392), *Перенѣжько* (735), *Милонѣжко* (ЛЛ, 338), *Ратиславко* (ЛІ, 877), *Домажирець* (790), *Мьстиславець* (ЛЛ, 354), *С͠тославець* (342), *Юрославцꙗ* (250). Експресивна наван-

---

[4] *Роспонд С.* Зазнач. праця, с. 17.

[5] *Svoboda J.* Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha, 1964, c. 105—111.

таженість таких утворень швидко втрачалася, доказом чого є наявність патронімів від них: *Володимеркович* (ЛЛ, 340), *Всеволодкович* (ЛІ, 533), *Всеволодковна* (317);

д) усічено-суфіксальні імена. Механізм творення їх такий: двоосновне ім'я скорочується до рівня одно- чи двоскладового звукового комплексу, до якого приєднується один із суфіксів. Лексична база усічено-суфіксальних утворень фактично дублює основи повних давньоруських імен-композитів, а загальна кількість коренів, засвідчених давньоруськими усічено-суфіксальними іменами, перевищує 50. Це, зокрема такі: **бѣл-, бог-, бор-, брат-, буд-, бы-, бърз-, вои-, волод-, выш-, вят- // вяч-, гор-, гост-, дан-, добр-, дом-, дорог-, дѣ-, дѣд-, жи-, жид- // жьд-, жир-, люб-, мил-, мир-, мут-, мысл-, мьст-, нин-, нѣг- // нѣж-, нє-зд-, при-бы-, рад-, рат-, рог-, род-, рост-, свят-, слав-, стан-, суд-, сул-, твор-, твьрд-, тѣх- // тѣш-, уй-, хот-, яр-**. Від них за допомогою суфіксів утворено близько 200 імен. Напр.: *Бѣлына* (Хр., 1095—1097, 31), *Бъгша* (ДННСС, XI, 67), *Бързѧта* (ДНСК, XI, 61), *Борыня* (ЛІ, 536), *Борко* (92), *Братило* (ДННСС, XII, 60), *Боудоть* (НГБ, XII, гр. 509), *Былѧта* (ДННСС, XI—XII, 105), *Вѣтоша* (ГВНП, до 1270, 163), *Воика* (ЛІ, 198), *Володьша* (620), *Вышата* (ЛЛ, 154), *Вышко* (ЛІ, 419), *Вѧтокъ* (9), *Гостильць* (ЛН, 1234, 73), *Добрынъка* (ЛЛ, 316), *Доманъ* (ЛН, 1245, 302), *Дѣдилець* (ЛЛ, 384), *Дєдєнко* (Туп., 1177, 585), *Ратьша* (ЛІ, 912), *С͠тоша* (ЛЛ, 270), *Славѧта* (ЛІ, 217), *Станило* (740), *Соудило* (СНСК, XII, 38), *Соулко* (ЛІ, 864), *Тьвьрдѧта* (НГБ, XI—XII, гр. 84), *Хотєць* (ДННСС, XII—XIII, 145), *Юрунъ* (ЛЛ, 492), *Vtesa* (Reg. Var., 1220, 244) та ін.

Крім цього, усічено-суфіксальні утворення засвідчують понад 30 таких апелятивних основ, яких повні двоосновні давньоруські імена не виявляють: **благ-, блуд-, бой-, буй-, вълк-, город-, гърд-, дал-, дан-, дик-, душ-, жи-, жив-, лих-, лют-, льст-, мал-, нос-, прос-, пут-, рах-, свой-, сел-, скор-, сторон-, страх-, тат-, тьрп-, уй-, ход-, чьрн-**. Усічено-суфіксальні імена були поширені серед різних суспільних груп давньоруської людності, хоч певні відмінності в їх соціальному розподілі все-таки простежуються.

П р о с т і імена становили численну антропонімічну групу серед широких народних верств давньоруського суспільства. Вони співвідносилися безпосередньо з апелятивами. Оскільки немає надійних критеріїв розмежування цих імен від самих апелятивів та прізвиськ, то виявлення їх — річ не проста. Слід також брати до уваги, що відапелятивні імена носили представники простого люду, а вони, як відомо, лише зрідка згадуються в стародавніх пам'ятках.

У лексико-семантичному відношенні давньоруські відапелятивні імена — це, передусім, традиційні назви осіб за родом діяльності, місцем у сім'ї чи ширшому колективі, зовнішнім виглядом чи рисами характеру, а також за етнічними ознаками. Рідше — це слова, які первісно означали звірів, птахів, анатомічні поняття, різні предмети та рослини.

Серед відапелятивних імен, крім первинних, були відомі також вторинні, тобто похідні утворення, зокрема імена з такими суфіксами: **-анъ, -арь, -ачь, -ик-а, -ил-о, -от-а, -ош-а, -ын-а, -ын-я, -ыс-а, -ѣй, -ък-о, -ьк-о** та деякі інші. Напр.: *На Дуранѣ* (ГВНП, до 1270, 105); *на Хрипанѣ* (НГБ, XI, гр. 526); *к Щекаревоу* (ЛІ, 738); Сьмюнє *Дыбачєвиць* (ЛН, 1188, 39); Ивана *Клєкачєвича* (1293, 328); холопа *Дудикы* (1055, 183); *Дрочило* Нездыловъ сынъ (1240, 77); ω(т) *Хрьстила* къ Вышькови (НГБ, XII, гр. 525); избиша *Лоуготу* (ЛН, 1215, 54); посла... Глѣба *Ракошича* (ЛІ, 498); на *Ходоту* (ЛЛ, 248); *Кволына* (ДНСК, б. д., 99); воевода *Плоскына* (Хр., XIII—XIV, 78); воєвода их *Плоскыня* (ЛЛ, 508); *Чернысѣ* Русину (481); *Могучѣй* (ЛІ, 805); *Банко* (724); *Жадъко* (ДНСК, XII, 111); *Путъко* ψль съ *Жасъкомъ* (СНСК, XII, 41); *Варяжько* (ЛІ, 66); ять бы(с) *Зерньком*ь (726); *Ляшко* (ЛЛ, 135); Оу *Слинька* шапка (НГБ, XIII, гр. 64) та ін.

Поряд із відапелятивними іменами іменникового та прикметникового типу в цей період уживалися також імена дієприкметникової структури на зразок *Жьданъ, Пьсанъ, Тєшєнъ*. Зрідка трапляються двоосновні імена типу *Зуболомъ* (ЛН, 1215, 53), *Чапоносъ* (Хр., XIII—XIV, 72), а часом навіть білексемні атрибутивні словосполучення, як *Волчии Хвостъ* (ЛІ, 71), *Оупирь Лихой* (Туп., 1047, 284).

Особливе місце у складі давньоруських імен посідають різні запозичення. Слов'янський ономастикон дуже рано почав засвоювати імена (гідроніми, теоніми та ін.) іншомовного походження. Правдоподібно, перші запозичення імен сягають ще праслов'янської доби, коли слов'яни контактували із скіфами, фракійцями, готами та іншими давніми народами, хоч позитивних аргументів на користь цієї тези небагато.

На давні часи припадає активне засвоєння великої кількості скандінавських, тюркських та візантійських імен. Звичайно, з погляду первісної морфемної структури ці імена становлять найрізноманітніші типи простих і складних слів. Однак слов'яни сприйняли їх як слова, позбавлені словотворчої мотивації [6], тобто як імена прості, монотематичні.

Скандінавські імена з'являються на Русі в IX—X століттях. Серед різних соціальних груп давньоруського суспільства протягом X—XIII ст. засвідчується близько 20 імен норманської етимології: *Аскольдъ* (ЛІ, 1), *Асмудъ* (43), *Глѣбъ* (528), *Диръ* (1), *Иворъ* (619), *Игорь* (31), *Инъгваръ* (613), *Ѡлегъ* (29), *Ѡльга* (1), *Порѣи* (152), *Рюрикъ* (635), *Свьналъдъ* (ЛЛ, 72), *Синєоусъ* (ЛІ, 14), *Труворъ* (14), *Оулѣбъ* (344), *Якоунъ* (ЛЛ, 147) та деякі інші [7]. Окремі з них, як *Глѣбъ, Игорь, Ольгъ*, завоювали собі місце серед княжих династій-

---

[6] *Skulina T.* Staroruskie imiennictwo osobowe.— Wrocław etc., 1973, cz. 1, s. 113.

[7] Етимологію цих імен див.: *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. М., 1964—1973, т. 1—4; див. також: *Роспонд С.* Зазнач. праця; *Skulina T.* Зазнач. праця, ч. 1, с. 108.

них імен нарівні з такими слов'янськими, як *Володимиръ, Святославъ, Ярославъ*, а ім'я *Глѣбъ*, як і *Борисъ* та *Володимиръ*, з часом було визнано церквою за канонічне. Ім'я *Оулѣбъ* побутувало головним чином серед бояр.

Імена східного, зокрема тюркського, походження були менш поширеними серед руських людей.

У зв'язку з християнізацією протягом XI—XIII століть на Русь із Візантії через обов'язковий обряд хрещення новонароджених прийшло понад 300 канонічних імен староєврейської, грецької та латинської етимології. Процес заміни традиційних язичницьких імен іменами християнськими поступово поширився на всі верстви давньоруського суспільства. Протягом XI—XIV століть з ужитку було витіснено майже всі слов'янські імена. Такої масової заміни своїх слів словами запозиченими не зазнавала, напевно, жодна тематична група лексики за всю історію слов'янських мов.

Спочатку поширення християнських імен на Русі було чисто формальним. Особі під час обряду хрещення надавали християнське ім'я, але в сім'ї і в ширшому колективі її продовжували називати світським іменем. У такий спосіб виник русько-візантійський іменний дуалізм, який за писемними пам'ятками простежується від середини XI до XIV ст. Одним із доказів цього є записи типу: *Михаилъ* а мирьскы *Бѣлина* (Хр., 1095—1097, 31); *Ростиславъ* а въ крщнии *Иванъ* (ЛІ, 561); *Полагья* а кнѧже *Сбыслава* (613); имене *Милонѣгъ Петръ* же по крещению (711); мирь(с)кимь именьмь *Путькови* а хрьстнє *Євстратиєви* (СНСК, XIII—XIV, 94) та багато інших.

Язичницькі імена довго протиборствували християнським: багато батьків, які вже самі мали християнські імена, у XI—XIII століттях ще називали своїх дітей язичницькими. Пор. імена з іменами по батькові: *Всеволодъ Дюрдєвичь* (ЛІ, 575), *Ростиславъ Васильєвичь* (625), *Изѧславъ Андреєвичь* (566), *Мьстиславъ Романовичь* (699), *Дєржиславъ Абрамовичь* (739), *Мьстиславъ Давыдовичь* (629) та ін.

У процесі входження в давньоруський антропонімікон християнські імена підлягали спонтанній фонетико-морфологічній адаптації. У результаті цього протягом XI—XIII ст. майже до всіх імен візантійського походження було вироблено більш-менш єдині руські відповідники, які своєю фонетичною структурою та морфологічною будовою не суперечили особливостям мови східних слов'ян.

Адаптуючись, християнські імена активно включалися у словотворчий процес. Так, уже з XI ст., поряд із базовими, нейтральними варіантами, широко вживаються й похідні від них демінутивні та гіпокористичні утворення. Асемантичність християнських імен сприяла тому, що на них швидко було перенесено всі способи східнослов'янського словотвору: регресивний, суфіксальний та усічувально-суфіксальний. Усіченню підлягали головним чином кінцеві склади. Пор.: *Клим... Хрьстиничь* (ЛІ, 732); ги помози... *Кузови*

(СНСК, XIII—XIV, 84); *Михаи* (XIII—XIV, 92); съподоби... *Хвѣда* (ДНСК, XI—XIII, 59); *Олисава* (XI—XII, 73); *Ѡлекса* (ЛІ, 544); *Пава* (ДНСК, XIII, 103), відповідно від *Климентии, Кузма, Михаилъ, Хвѣдоръ, Олисавета, Ѡлексии, Павелъ.*

Із суфіксів, що додавалися до повних імен, найвищою продуктивністю відзначалися **-ищ-є, -к-о, -к-а, -ьць, -ят-а**: и *пєтрищє* и *микулищє* и *полищє,* и брьчи *томищє* пєтрѣи (СНСК, XIII—XIV, 88); *Василко* (ЛІ, 230); *Гаврилко* (539); *Иванко* (292); *Михалко* (596); *Сємьюнко* (748); *Ходорко* (904); сия же *Янка* (197); Выдаите... *Стєпаньця* и Ѡлексу *С͠тославьца* (596); повелѣ... *Ходорцю* (903); *Гурѧта* Роговичь (221), *Петрѧта* (ЛН, XI, 164).

При усічувально-суфіксальному способі так само підлягали елімінації кінцеві склади імен, а з суфіксів використовувалися переважно: **-ил-о, -ихъ, -хн-о, -оня, -ъш-а, -шь, -ын-а, -к-о, -ък-а, -ѧт-а.** Напр.: *Иьрємило* (СНСК, XIII—XIV, 82); *Андрихъ* Добрѧнковъ (Туп., 1004, 588); прислаша кь нимь *Михна* (ЛІ, 569); *Тимоня* Золотой Поясъ (Туп., 1216, 219); ко *Гавошѣ* (НГБ, XII, гр. 422); *Павшѣ* Онаньничю (ЛН, 1269, 87), *Кюшь* попинъ (СНСК, XII, 63); с женою *Чюрыноу* (ЛІ, 658); *Коснѧтко* (327); Гавъко (НГБ, XII, гр. 502); *Сѥмъка* (ДННСС, XI, 113); *Климѧта* (ЛІ, 765); *Мизѧта* (ДННСС, XI—XIII, 163).

П р і з в и с ь к а. Крім власного імені, у давньоруський період людина могла мати й таке додаткове найменування, як прізвисько. Від імені це друге означення особи відрізнялося тим, що: а) воно було виключно індивідуальним; воно не вибиралося із готового вже ономастикона і не передавалося в спадок, а в кожному колективі спонтанно утворювалося для денотата; б) крім номінативної, ця друга, факультативна назва особи, виконувала ще й коннотативну функцію: прізвисько характеризувало (принаймні спочатку) денотата за якоюсь його примітною ознакою.

Якихось маркованих структурних особливостей давньоруські прізвиська не мали, у зв'язку з чим їх важко відрізнити від простих відапелятивних імен. У тексті найчастішими супутниками давньоруських прізвиськ є такі слова-кваліфікатори, як *прозвищє, прозваниє, прирокъ, нарицаємыи, глаголємыи, зовємыи.* Напр.: Г͠и помози рабу свъєму Игнатѣви а *прозъвищьм* и има Саетатъ (СНСК, XII, 58); имѧ еи Єфросѣньѧ и *прозваниемъ* Изморалдъ (ЛІ, 708); кн͠зь Иванъ Ростиславичь *рекомыи* Берладникъ (519); Данило посла Коснѧтина *рекомого* Положишила (835); князь Михайло *нарицаемый* Хоробритъ (Туп., 1248, 472); Антоний *глаголемый* Чръный (1216, 481) і под.

Давньоруські прізвиська могли вживатися і при хрещених іменах як компоненти антропонімних словосполучень. Напр.: Андрѣянъ *Выдобычискии* (ЛІ, 666); яша Дмитра *Хороброго* (544); бояринъ єго Прокоппи *Половчанинъ* (861); Иванъ *Ручникъ* (Туп., 400); Терентий *Темникъ* (445). Могли вони вживатися і при дохристиянських іменах. Напр.: Вѧчеславъ *Толстый* (ЛІ, 728); Вѧчеславъ *Лысый* (719); Володъславъ *Ломоносыи* (870), Малъко *Любчанинъ* (57), Яро-

славъ *Галичьскыи* (496). Спеціальні, вторинні утворення серед давньоруських прізвиськ є одиничними. Серед них виявлено три суфіксальні деривати, три композити і три атрибутивні словосполучення: Ивашка *Коровьякъ* (Туп., 1270, 254); князь Михайло нарицаемый *Хоробритъ* (1248, 472); Томищє *Пєтрѣи* (СНСК, XIII—XIV, 88); Григоръ *Водмолъ* (Туп., 1216, 144); Коснятина· рекомаго *Положишила* (ЛІ, 835); Бѣлогородскаго еппа Іоана *Златоустаго* (СНСК, XIII—XIV, 870); Тимоня *Золотой Поясъ* (Туп., 1216, 219).

Патроніми. Поряд із іменем, кожна особа на Русі могла мати патронім, тобто спеціальну номінативну одиницю, яка називала людину за її батьком (pater) чи іншими близькими родичами (patres). Первісне призначення патроніма полягало в тому, щоб виділити особу через онімічне (зрідка й апелятивне) найменування її батька чи матері. Пор.: Дмитръ *Иворовичь* (ЛІ, 260); Климъ оубьенъ бы(с) *Хрьстиничь* (732); Ѡлегъ *Настасьчичь* (657); *Ростиславна* Ѡгафья (524); Гаврило *Милятиничь* (ЛЛ, 492) та ін. Таким чином, патроніми не просто називали, а й характеризували денотата за його родичем. Суфікси таких утворень, подібно до суфіксів сучасних іменників типу *бондарівна, царевич,* указували, що носій даної назви є чиїмось нащадком, а твірна основа безпосередньо називала цього родича.

Патронімічність у давньоруській мові могла виражатися аналітично і синтетично. Аналітичні патроніми складалися з термінів спорідненості типу *сынъ, дъчи, дѣти, братъ, сєстра, вънукъ* та присвійного прикметника з суфіксами **-j-**, **-ов-**, **-єв-**, **-ин-**. Суфікс **-j-** додавався тільки до двоосновних імен: Всеславъ *снъ Изяславль внукъ Володимѣрь;* (ЛІ, 114); Володимеръ *снъ Всеволожь* и Ѡлегъ *Святославль* (190); дщи *Всеволожа* (308).

Вирішальну роль в історії східнослов'янських синтетичних патронімів мали суфікси **-ич-**, **-ович-** та **-овьн-а**. Суфікс **-ич** (<*-itjo), як і ускладнений його варіант **-jич-**, утворював патроніми передусім від двоосновних повних імен: Нажира *Пєрєяславича* (ЛІ, 518), Иворъ *Молибожичь* (790), Юрьи *Толигнѣвичь* (754). Досить рано цей суфікс почав сполучатися з усічено-суфіксальними слов'янськими та простими християнськими іменами, з прізвиськами: к Рагуилови *Добрыничю,* Давыдъ *Борыничь* (ЛІ, 536); Глѣба *Ракошича* (498); Ивана *Воитишича* (324); Ѡльстина *Ѡлексича* (638); *Боричь* (ЛЛ, 47); Тудоръ *Бързятичь* (ДНСК, XI, 61); Коровъ *Яковичь* (ЛН, 1196, 235). Він міг додаватися і до жіночих назв на **-а**: Володиславъ же *Кормиличичь* (ЛІ, 724); Василко *Маричичь* (298); Василь *Натасичь* (533); *сестричь* (666); Олешка *Поповничь* (Туп., 1216, 759). Зазначені валентні закономірності патронімічного суфікса склалися ще до XII ст., і тому ми не згодні з Т. Скуліною, який випадки так званого «нетипового» вживання форманта **-ич-** намагається віднести на рахунок штучності і помилок писарів [8].

---

[8] *Skulina T.* Зазнач. праця, ч. 2, с. 90—91.

Вважалося, що патронімами на **-ич-, -ович-, -евич-** називали тільки представників вищих суспільних верств епохи феодалізму [9], осіб, які займали високе становище в суспільній ієрархії [10] і под. Однак ще О. М. Селіщев довів, що вони «не були обмежені приналежністю до якоїсь суспільної групи: так називають по батькові не лише осіб панівних верхів, а й осіб із низів: Съновидъ *Изечевичь*, конюхъ *Святопълчъ* (1097 р.); В лѣто 6614 [1006 р.] Воеваша Половьци около Зарѣчьска, и посъла по них Святопълк Яня и Иванъка *Захариича* Козарина и Яня *Вышатича* и брата его Путяту» [11].

Жіночі патроніми утворювалися за допомогою одноморфемного суфікса **-ьн-а** та двоморфемних суфіксів **-овьн-а** і **-євьн-а**: ведоша *Володимерьну* Ѡфимью в Оугры за корола (ЛІ, 273); Софьа *Ярославна* (491); Всеволодъ ѡ(т)да двѣ *Всеволодковнѣ* (317); поя... *Володаревну* (276); приведе Ростиславъ *Белуковну* (521).

Найменування жінки за її чоловіком, тобто андроніми, мали вигляд нестягненого прикметника, утвореного від імені чоловіка за допомогою суфікса **-j-**: *Володимерꙗя* Анна (ЛІ, 114), *Всеволожая* (238), Всеслава *Ростиславлꙗя* (ЛЛ, 424).

На кінець давньоруського періоду виразно визначилися ті лексико-семантичні групи слів, на основі яких у наступні століття утворяться і офіційно закріпляться прізвища.

Українська антропонімія XIV—XV століть. Жанрово-стилістичні особливості пам'яток XIV—XV ст. обмежували широкий доступ до них розмовно-побутових елементів. Тому важко сподіватися на те, що представлена в грамотах антропонімія вичерпно характеризує всі класи тогочасної української антропонімічної системи.

Імена. У групі староукраїнських імен продовжують діяти тенденції, що намітилися наприкінці давньоруського періоду. Перша з них виражалася в дальшому згортанні слов'янських складних імен. Із традиційних двоосновних давньоруських імен на цей період залишилося в ужитку лише близько 15. Це такі, як *Володимєръ, Вꙗтславъ, Даньславъ, Ізаславъ, Ладиславъ, Мирославъ, Свꙗтославъ, Сомовитъ, Станимиръ, Ярославъ*, тобто імена, які на той час уже стали канонічними або набули загального поширення і в інших землях Великого князівства Литовського.

Давньоукраїнські пам'ятки XIV—XV століть засвідчують понад 20 таких двоосновних імен, які давньоруським пам'яткам невідомі: *Bohdalecz* (KLP, 1450, 94), *богданъ* (Р., 1359, 10), *Боговитин* (Арх. ЮЗР, 1430, 8/IV, 8), Bygost (KLP, 1447, 23), *Дажбогъ* (Рус., 1471, 120), *Добєславъ* (Р., 1368, 16), *Доброкгостъ* (1433, 122), *долгодатъ* долгодатович(ь) (1427, 108), *домаратъ* (1415, 87) та ін.

---

[9] *Чичагов В. К.* Из истории русских имен, отчеств и фамилий. М., 1959, с. 47.
[10] *Skulina T.* Зазнач. праця, ч. 2, с. 88, 106.
[11] *Селищев А. М.* Происхождение русских фамилий, личных имен и прозвищ.— Избр. тр. М., 1968, с. 100. Див. ще: *Худаш М. Л.* З історії української антропонімії. К., 1977, с. 112.

Префіксальні імена в цей період є поодинокими: *Бє(з)но(с)* (ССУМ, 1471, I, 90); *зави(д)* (1448, I, 372); *Завиша* (Arch. xx. S., 1487, 1, 240); *навоико насяновь* братъ, *навоуи* стояньскии (Р., 1366, 12); *ожєгъ* солнѧчковичь (1366, 12); *Онос* да Овсѧник (Arch. xx. S., 1470, 1, 67).

Імена з часткою **не-** порівняно з давньоруським періодом кількісно не зростають, але сам набір їх наполовину оновлюється: *Неверъ* (ССУМ, 1463—1478, II, 32); имѧ *нєвоиста* (1392—1393, 33); *Нєкрашъ* (1401, 37); *нєлѣпко* (1463, 38); *нєлюбъ* (1463, I, 38); *Немира* (Арх. ЮЗР, 1444, 1/IV, 8); панъ *нѣвъступъ* (Р., 1366, 12).

Слов'янські імена, утворені від двоосновних у результаті усічення, також кількісно не зростають: пана *боуда* столника (ССУМ, 1448, I, 127); Wich (KLP, 1499, 62); пан Мик *Краи* (ССУМ, 1460, I, 508); *Луд* (1496, 557); *нѣгъ* (1426, II, 60); ж. *Добра* (1497, I, 305); *Нѣга* (1438, II, 59); *храна* (1453, 517) та ін. До них приєднуються усічені чоловічі імена, які прийняли формант **-а**: *бєра, бъра* (ССУМ, 1458, I, 92); *Боѧ* (1488, 117); панъ *браѧ* (1400, 123); Выша (1458, 223); вѣра пана *гоѧ* (1458, 247); па(н) *грозѧ* (1495, 265); пан *нѣга* (1472, II, 59) та ін.

Ряд усічено-суфіксальних дериватів від слов'янських іменкомпозитів зберігають українські патроніми XIV—XV століть: *Люби(ч)* (Рус., 1385, 68), мартинъ *лютковъскии* (Р., 1377, 24), *родунич* (1385, 28), *Стравич* (ССУМ, 1467, II, 393) *фалєви(ч)* (1429, II, 497), *худи(ч)* (Рус., 1456, 107) та ін.

Кількість усічено-суфіксальних утворень перевищує 100. У їх творенні взяло участь понад 20 суфіксів, зокрема: **-ав-а, -ан-ъ, -ав-ъ, -ах-а, -єц-ь, -ик-ъ, -ил-о, -иц-я, -к-а, -к-о, -ой, -ок-ъ, -от-а, -ош-ъ, -ун-ъ -ух-а, -уш-ъ, -ч-а, -ят-а.** Напр.: вѣра... пана *билавы* (ССУМ, 1428, I, 95); *грозавъ* (1438, I, 265); пан *Гоѧн* дворник (1459, I, 259); панъ *любан* (1404, I, 564); *Русанъ* (II, 1388, 82); *милаха* (Р., 1400, 61); *кривєць* (1385, 28); *Стриєць* (1409, 74); Szwoyecz (KLP, 30); *бѣликъ* (Р., 1388, 38); панъ *моужыло* (Р., 1454, 162); панъ *Балица* (ССУМ, 1403, I, 84); ж. *Милка* (1492, I, 591); Malischka (1451, II, 98); па(н) *братко* (Р., 1430, 116); *Budko* (KLP, 1450, 94); с *прибко(м)* (Р., 1412, 81); *станко* (ССУМ, 1437, II, 379); на *сулка* (Р., 1411, 79); панъ *Воина* (Арх. ЮЗР, 1476, 8/IV, 154); *нѣгои* (ССУМ, 1431, II, 59); *Спытокъ* (Р., 1394, 54); съ *балотою* (ССУМ, 1418, I, 85); *гнѣвошь* (Р., 1393, 52); *Милош* (ССУМ, 1481, I, 593); ж. з дочкою своєю *Бєлухою* (AS, 1487, I, 85); *богу(ш)* (ССУМ, 1422, I, 105); *Борчѧ* (1497, I, 114); *Мирча* (1499, I, 595); *братѣи* (1404, I, 123); *малѧтоу* (1436, I, 574); *Путѧта* Ивановичь (Arch. xx. S., 1483, I, 82); Chernuch (Sztáray, 1337, I, 132).

Прості слов'янські імена майже не присвоювалися. Із дієприкметникових імен засвідчено лише п'ять: *данъ* (ССУМ, 1433, I, 230), Kochan (KSW, 1485, 50), Prodan (Bélay, 1428, 121), *стоянъ* (ССУМ, 1404, II, 391), *хрищєнъ* (Р., 1399, 74). Іменникових простих імен засвідчено більше: *бо(б)* оприша(к) (ССУМ, 1421, II, 103); *горлица* вєлецкы(и) (Рус., 1421, 66); *го(р)ностаю* романовичу (1489, 45);

друздъ кадолъфовичь (П., 1366, 40); Kuth (KLP, 1448, 56); *русъ* ганко (Р., 1368, 16).

Відносно високий процент серед імен, засвідчених у грамотах XIV—XV ст., посідають імена іншомовного походження. Зрідка серед них ще зберігаються скандінавські імена: *Глѣбъ, Олєгъ, Ольга* (ССУМ). З середини XIV ст. на Волині, в Поліссі, Галичині та інших землях з'являється ряд імен литовсько-пруського походження: *Витовтъ, Корибутъ, Корьятъ, Любартъ* (ССУМ). Невдовзі після цього з'являються й імена в польському звучанні типу *Войцехъ, Якубъ* (ССУМ). У галицьких та закарпатських містечках трапляються імена німецького походження: *бєрнатъ, Ганусъ, Рудольфъ, Сасъ* (ССУМ). На Буковині та в сусідніх із нею областях поширюються молдавські імена: *Албъ, Крєцъ, Лупє* (ССУМ). Разом із молдавськими з півдня приходять також деякі імена в угорському звуковому оформленні: *Ласловъ, Шандръ* (ССУМ). Подекуди трапляються й тюркські з походження імена: *Команъ, Мамай* (ССУМ). У більшості випадків носіями таких запозичених імен були особи неукраїнської народності, але з часом частина таких імен укоренилася і серед українців.

Переважну більшість (близько 90%) серед запозичених імен становлять імена християнського (православного) календаря. Характерною рисою цих імен XIV—XV століть на Україні є те, що майже всі вони вже втратили свій традиційний канонічний вигляд, набувши живомовного українського звучання. Напр.: *Андрѣй, Василь, Гаврило, Ганна, Григоръ, Данило, Иванъ, Игнатъ, Илья, Кондратъ, Костя, Курило, Лавринъ, Магда, Марко, Мартинъ, Микита, Миколай, Михайло, Настя, Овдотя, Олєкса, Олєксандро, Орина, Остапъ, Прокопъ, Радивонъ, Сима, Стєпанъ, Фєдоръ, Ходоръ, Хвєдка, Хома, Юра* і под. (ССУМ). Отже, процес фонетичної та морфологічної адаптації християнських імен на українському мовному грунті у XV ст. в основному закінчився.

В утворенні іменних дериватів основна роль належала суфіксові **-к-о.** За його допомогою утворювалися похідні фактично від усіх чоловічих імен другої відміни.

Жіночі деривати найчастіше утворювалися за допомогою суфікса **-ьк-а:** *Ганка* (ССУМ, 1494, I, 238), *мароушка* (1474, I, 578), *олю(ш)ка* (Мов., 1484, 39), *Nastka* (KLP, 1447, 24), *Софіика* (ССУМ, 1470, II, 370), *Хвєдка* (Рус., 1490, 49), Chymka (KLP, 1467, 19). Як і чоловічі імена з суфіксом **-к-о,** жіночі імена цього типу в XV ст. якогось відчутного стилістичного відтінку вже не виражали [12].

П р і з в и с ь к а. Постійний приріст людності і дальше ускладнення суспільних відносин вимагали точнішої ідентифікації особи в колективі, однак однослівна система називання з її обмеженою кількістю імен неспроможна була забезпечити цю вимогу. Основним засобом задоволення цієї потреби на Україні, як і в інших країнах

[12] *Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. К., 1958, с. 33.

Європи, виявився поступовий перехід від однослівних найменувань до найменувань двослівних і багатослівних. При власному імені денотата все частіше виступає і його додаткове найменування. У пам'ятках XIV—XV ст. двослівні найменування особи вже мають кількісну перевагу над однослівними.

Додатковим найменуванням особи в XIV—XV ст. міг виступати патронім, тобто назва, яка ідентифікувала денотата через найменування його родичів. Однак дуже сильним виявилося бажання мовців при називанні денотата одночасно й характеризувати його, що сприяло значній активізації прізвиськ. У категорію власних особових назв відносно швидко потрапляють слова з різних лексико-семантичних груп, які, крім денотативної, виконують і коннотативну функцію стосовно людини.

Українські прізвиська XIV—XV ст. по суті не виходять за межі тих лексико-семантичних розрядів, які намітилися для прізвиськ у давньоруський період. Як і в давньоруський період, в українських пам'ятках XIV—XV ст. найбагатші розряди становлять такі семантичні групи прізвиськ:

а) етноніми: *волошинъ* (П., 1359, 34), *козари(н)* (Рус., 1499, 63), пан *Лѧх* (Arch. xx. S., 1444, I, 41), *мордви(н)* (Мов., 1484, 40), *руси(н)* (ССУМ, 1456, II, 308), *Чєх* (1369, 541) та ін;

б) назви осіб за їх територіальною ознакою: *Бєрестяникъ* (Рус., 1499, 31), *Залѣскии* (Р., 1370, 18), *сочавьскыи* (Рус., 1411, 74) та ін;

в) назви осіб за їх соціальним становищем: *Владыка* (Arch. xx. S., 1487, 1, 87), *лютикъ нєбогаты(и)* (Рус., 1478, 68), *Солтан* (ССУМ, 1481, II, 368), *тивунъ* (П., 1366, 40) і т. ін;

г) агентивні та професійні назви: *брылѧрь* (Р., 1411, 80); *Коваль, Котелникъ, Чоботарь* (Арх. ЮЗР, XVI, 7/I, 88); *мєдєничарь* (ССУМ, 1497, I, 582); oleyarz (KLP, 1449, 67); Филарет *Полатникъ* (П., 1398, 135); исаи *соколникъ* (П., 1392, 108); Rymar (1450, 79); *спичникъ* (Р., 1398, 57); *чашникъ* (Рус., 1433, 96), Schinkarka (KLP, 1449, 69) і под.;

д) атрибутивні назви: *вєрєшчака* (Рус., 1433, 34), *голыи* (П., 1385, 64), *головаты* (ССУМ, 1421, I, 249), *горкавы(и)* (бл. 1500, I, 251), Durak (KSW, 1486, 50), *лама(н)* (ССУМ, 1450, I, 538), Malowani (KLP, 1449, 63), *Переломило* (П., 1398, 135), *рикайло* (П., 1392, 108) і под. Серед них є немало двоосновних, а зрідка трапляються й описові: пану Петрашу *Волковыи* (Арх. ЮЗР, 1447, 8/IV, 11); Colibaba (KLP, 1447, 36); *крутиборода* (ССУМ, 1420, I, 518); *Моукосєѧ* (Arch. xx. S., 1448, I, 44); *чєрнооусъ* (Р., 1421, 24); *Бѣсова Баба* (Рус., 1401—1411, 26);

е) назви осіб за їх родинним становищем: *бадика* (ССУМ, 1462, I, 83); *внучко* (1445, I, 183); ивана *дѣтка* (Рус., 1422, 78); *Дядько* (П., 1356, 33); дада (1392, 108), Striczko (KLP, 1447, 26).

Із неособових апелятивів серед прізвиськ українців XIV—XV ст. найповніше представлені такі семантичні розряди лексем:

а) назви істот: *ворона* (Р., бл. 1458, 168); *горностай* (ССУМ, 2-га пол. XV, I, 251); *дроздъ* (П., 1378, 58); Ѳє(д)ороу *жоукови*

(Р., 1445, 148); *зубрь* (ССУМ, 1425, I, 409); *клюсъ* (Р., 1430, 116); *козєня, Чєрвякъ* (Рус., 1499, 31); *лисица* (ССУМ, 1499, I, 547); пана *свинки* (1455, II, 322); Богдана *собачку* (Рус., 1495, 54); *Сова* (ССУМ, 1495, II, 365) і под.;

б) назви, пов'язані з рослинним світом: *Бобына* (Арх. ЮЗР, 1476, 8/IV, 154), *Боровик* (Arch. xx. S., 1481, I, 77), *Горчица* (Арх. ЮЗР, 1471, 8/III, 628), *Гриб* (Arch. xx. S., 1488, I, 88), *рогозка* (П., 1375, 50), *Овсяник* (Arch. xx. S., 1470, I, 67), Kapusta (KLP, 1447, 34), Kolosz (1452, 127), *хвороща* (П., 1388, 82) та ін.

в) назви анатомічних понять: *Голєнка* (Arch. xx. S., 1485—1500, I, 121), *головка* (ССУМ, 1429, I, 249), *носъ* (Р., 1433, 119), *скора* (ССУМ, 1341, I, 349) і т. ін.;

г) назви речовин та різних предметів: *лои* (Р., 1370, 18); maslo (KLP, 1450, 90); *Бубенъ* (ССУМ, 1495, I, 127); *вєрига* (1423, 165); пану *Гвоздю* (Арх. ЮЗР, XV ст., 8/IV, 29); Duda (KSW, 1481, 44); *коробка* (Рус., 1422, 66); *Коуль* (Arch. xx. S., 1492, III, 23); *Могила* (ССУМ, 1490, I, 604); *чobomo(м)ъ* (Р., 1445, 148); *Шило* (Арх. ЮЗР, 1430, 8/IV, 8) та ін.;

д) назви явищ природи: *вєсна* (Р., 1392, 47), Андрѣю *Морозови* (ССУМ, 1459, I, 614), Chmura (KLP, 1407, 9) і под.

Патроніми. Розширення лексичної бази староукраїнської антропонімії за рахунок апелятивів різної структури торкнулося й патронімів. Так, якщо в давньоруський період патроніми утворювалися здебільшого від імен, то в XIV—XV століттях на Україні вони утворюються і від імен і від прізвиськ. Пор.: лєнько *зарубичь* (Р., 1411, 79); ива(н) *чєрноусови(ч)* (1412, 81); Нацко *Чижевичь* (П., 1347, 26); Дмитрии *Обѣручевъ* (1371, 47); ходор *боурчу(к)* (ССУМ, 1443, I, 132) і под.

Основними засобами вираження патронімічності в XIV—XV ст. на Україні лишаються суфікси **-ич-**, **-ович-**, **-євич-**, однак у їх валентності відбуваються істотні зміщення. Так, суфікс **-ович-** на який у XIV—XV ст. припадає близько 50% усіх патронімів, додавався до всіх імен та прізвиськ другої відміни, якщо основа їх закінчувалася на твердий приголосний: Федоръ *Борисович* (П., 1356, 33); мацко *воинилович* (М., XIV—XV, 36); противъ *нєдорѣзовича* (Р., 1411, 79); пашко *обуховичь* (П., XIV, 149). Він поширився навіть на слов'янські двоосновні імена Lewko *Bohowitynowicz* (Рус., 1459, 53); дани(л) *висовидови(ч)* (П., 1392, 108); данило *дажбогови(ч)* (1394, 123); Якубъ *Домотъкановичъ* (ССУМ, 1489, I, 317). В окремих випадках цей суфікс міг сполучатися навіть з прикметниковими основами: пан глѣбъ *дворскѡвич* (П., 1361, 36).

Суфікс **-євич-** додавався тільки до м'яких основ: васько *аньдрѣєвич* (П., 1385, 64); *лєбєдєвичь* мацко (М., XIV—XV, 36); ходко. *чємєрєви(ч)* (П., 1399, 143). Проте з середини XV ст. на західних землях він починає додаватися і до основ з кінцевим **-к-**: Тишко *Ходкевичъ* (ССУМ, 1454, II, 509).

Суфікс **-ич-** звузив свою валентність і утворює патроніми тільки від антропонімів на **-а**: пєтра(ш) *вєрботи(ч)* (Рус., 1464, 41); стєцко

микули(ч) (1478, 68); *скибичь* (П., 1371, 44); левъ *плакси(ч)* (1392, 108); алєксан(д)ро *самотєчи(ч)* (Р., 1446, 154). Цей суфікс нерідко додавався і до жіночих найменувань: панъ стань *бабичь* (ССУМ, 1435, I, 82); ива(н) *жидовчи(ч)* (П., 1388, 82); Nikolaus *Kazycz* et Katherina mater ipsus (KLP, 1450, 90); васко *люби(ч)* (Рус., 1478, 68); Ива(н)ко Ѡлю(ш)чи(ч) (М., 1484, 40).

Носіями патронімів із суфіксами **-ич-**, **-овић-**, **-євич-** на Україні в XIV—XV ст. були представники найрізноманітніших соціальних верств суспільства, починаючи від селян та городян до дворян, воєвод і князів.

Синтетичні патроніми з посесивними суфіксами **-ов-**, **-єв-**, **-ин-** у пам'ятках XIV—XV ст. уживаються рідше. Пор.: Микъ *Воинѣговъ* (ССУМ, 1435, I, 188); *Дуденковъ* Суморокъ (1495, I, 330); хвє(д)ко *глѣбо(в)чев* (М., XIV—XV ст., 36); васко *тѧптюко(в)* (Р., 1404, 69); Иванко *Владычин* (ССУМ, 1467, I, 180); Ѡзарь *мишютинъ* (П., 1392, 108); кн(є)гинѧ *Ивановаѧ Кропотчинаѧ* (Arch. xx. S., 1494, I, 101) і под.

XIV—XV ст. в історії української антропонімії — це період формування нових патронімічних моделей. Серед них виділяються синтетичні патроніми з двоморфемними прикметниковими суфіксами **-овьск-**, **-євьск-**, **-иньск-** та мономорфемним суфіксом **-ьск-**, які спочатку були виразниками колективної приналежності.

Зберігає продуктивність суфікс **-ят-**, патронімічність якого сягає ще давньоруського періоду [13]. Однак перші переконливі патроніми з цим суфіксом засвідчують лише пам'ятки XIV—XV ст., у яких деривати з суфіксом **-ят-а** вжиті вже при імені денотата. Суфікс **-ят-а** додавався як до імені батька, так і до його прізвиська. У XV ст. патроніми з суфіксом **-ят-а** і його ускладненим варіантом **-енят-а** відомі вже на всіх українських землях. Пор.: юркови *козєнѧти* (Р., 1424, 102); пану ивану *мушати* (1445, 150); от Александра *Ладяты* (Арх. ЮЗР, XV ст., 8/IV, 27); кнѧз Иван *Путѧта* (Arch. xx. S., 1437, I, 34).

Патроніми з суфіксом **-ят-** могли вживатися і без імені денотата, тобто як самостійні номінативні одиниці: а третии был *поповѧтъ* (ССУМ, 1492, II, 195).

Найдавніші записи слов'янських антропонімів із суфіксами **-юк-**, **-чук-** засвідчують закарпатські латиномовні пам'ятки XIII (Teluk, Hustugk, Buchuk, Suluk) та XIV (Vanchuk, Zowchuk, Marochuk) ст.[14] Більшість таких утворень виражала, очевидно, здрібнілість або пестливість. У XV ст. утворення з суфіксом **-юк-**, **-чук-**, крім Закарпаття, відомі також на Буковині, над Сяном, а також на Волині; частина з них уже, напевно, виконує патронімічну функцію. Пор.: *иванчукь* драгомирь (Рус., 1404, 133); солотвинські шляхтичі Wancha i Wanchok (Bélay, 1405 та 1412, 201); ходор *боурчоу(к)* (ССУМ,

[13] *Гумецька Л. Л.* Ономастичний формант **-ят-** в українській мові.— Слов'ян. мовознавство, 1962, кн. 4, с. 23.

[14] *Чучка П. П.* Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена. Ужгород, 1970, с. 64.

1443, I, 132); Vanczωk (KLP, 1452, 132); *ганю(к)* тимо(ш)ко (ССУМ, 1443, I, 238); Iwan *Dzyeduk* (Ak. gr. i z., 1470, XVII, 397); Ranczuk (KLP, 1447, 35).

З середини XV ст. походять також найдавніші записи патронімів на **-енк-о:** *Syenenko* Jacob (Ak. gr. i z., 1447, XIII, 3480); Andreas *Bozenko* (1470, XVII, 397); *Дуденка* Суморока земли... забралъ (ССУМ, 1491, I, 330). Хоч перші записи патронімів цієї моделі походять із західних земель, але зародилися вони, очевидно, на Наддніпрянщині [15].

Патронімічність у XV ст. виражають уже й деякі утворення з суфіксом **-єць:** Жоуржь *Котєць* и брат єго Козма *Котєць* (ССУМ, 1497, I, 326); на (и)мѧ боутѧ а *дробышъца* (326); пор. тут же: *Дробышь, дробышеви(ч),* опона(с) *мартинєць* (1490, 577); микоула... *пєтрашєць* (ССУМ, 1490, II, 140) та ін.

На XV ст. припадають і перші записи патронімів із суфіксом **-ик-** та його ускладненим варіантом **-чик-:** Hanko f. *Wanchik* (Bélay, 1405, 213); вѣра пана *корчика* оникы (ССУМ, 1437, I, 501); тут же: Сима *Корча,* пан *Корчак,* князь *Корьятъ*); Martinus, alias *Kuschnyerczyk* (KLP, 1451, 119); Petro *Ormenczyk* (1447, 15; тут же: Petro *Armeno*) та ін.

На Прикарпатті, Буковині та Східній Словаччині активізується патронімічна модель із суфіксом **-як-:** па(н) *корчѧ(к)* (ССУМ, 1414, I, 501); бо(б) *опришa(к)* (1427, II, 89); пан *нєстѧкъ* (1407, II, 44); Stephanus *Thanyak* (Sztáray, 1449, II, 445).

У районі Східних Карпат, по сусідству з молдавським мовним масивом, формується патронімічна модель з суфіксом **-ан-:** вѣра пана тадора *васкана* (ССУМ, 1454, I, 154; він же під 1443 р.— тадоръ *васковичь* — I, 155); жоуржъ *моянъ* (1439, I, 618); пана ивана *балчана* (Рус., 1443, 96); дочки старого *Цибана* (ССУМ, 1489, II, 526); вѣра пана ивашко *чортана* (1448, II, 548) [16].

В ареалі так званої волоської колонізації протягом XV ст. формується патронімічна модель із формантом **-ей,** який постав на основі східнороманської флексії родового однини **-еі:** Mathia *Hapyey* (SSNO, 1480, II, 267); Holubyey (Ak. gr. i z., 1441, XIV, 226); Paulus *Mysley* (Sztáray, 1449, II, 445); вѣра пана *чопєѧ* постєлника (ССУМ, 1457, II, 547) та ін. Перші антропоніми з цим формантом у Карпатах фіксуються в XIII ст.: *Chuley* (Reg. Var. 1213, 178) [17]. Пізніше ця модель активізується і дасть цілий ряд прізвищ типу *Білей, Головей, Гелетей, Кудрей, Липей, Лукей, Свічкей, Томей.*

Поряд із актуальними вмотивованими патронімічними прізвиськами в українських документах XIV—XV ст. трапляються й такі утворення, твірна основа яких указує не на батька, а на діда, пра-

---

[15] *Ткаченко О. Б.* Українські прізвища з суфіксом **-енко** та споріднені утворення (питання походження).— Слов'ян. мовознавство, 1958, т. 2, с. 38—53.

[16] *Богдан Д.* Связь между ономастикой молдавских и украинских актов.— Словян. мовознавство, 1961, т. 3, с. 264, 271 та ін.

[17] *Чучка П. П.* Історія становлення словотвірних типів прізвищ у говірках Закарпаття.— В кн.: Праці XIII респ. діалектол. наради. К., 1970, с. 86.

діда чи якогось іншого дальшого предка найменованої особи. Пор. запис, у якому син є носієм того ж спадкового патроніма, що і його батько: Ja Roman *Olizar Wołczkiewicz* ... z synom moim Wasyliom *Olizarom Wołczkiewiczom* (Рус., 1450, 27, 28).

Українська антропонімія XVI—XVIII ст. Найтиповішим видом онімічної ідентифікації особи в XVI—XVIII ст. на Україні було двослівне найменування, яке складалося з імені та прізвиська (індивідуального чи родового) [18]. Третім компонентом (факультативним) багатослівного найменування особи могла бути актуальна назва денотата за його батьком чи іншим родичем. На кінець XVIII ст. переважна більшість родових прізвиськ, у тому числі й патронімічних, завдяки спеціальним заходам державної адміністрації узаконюється за відповідними сім'ями в ролі обов'язкових стабільних спадкових знаків, тобто в ролі прізвищ.

Імена. Станом на XVI ст. уже склався той іменни́к, який функціонував серед українців до Великої Жовтневої соціалістичної революції. При цьому усталився не лише сам набір імен, але й основні їх фономорфологічні варіанти.

Кількість чоловічих імен у XVI ст. становила близько 300 [19]. Приблизно на цьому ж рівні трималися чоловічі імена і в наступні століття. Жіночі імена в пам'ятках XVI—XVIII ст. представлені значно менше.

Понад 90% імен XVI—XVIII ст.— це календарні імена візантійського походження, адаптовані на східнослов'янському мовному грунті. Із слов'янських двоосновних імен залишилося в ужитку лише близько двох десятків: *Богдан* (АБ, 1515, 53), ж. *Богдана* (АЖ, 1548, 88), *Владимер* (АС, 1693, 115), *Любомиръ, Мстислав* (ВУР, 1650, 412), *Радомир* (АП, 1695, 452), *Станислав* (АБ, 1515, 9), *Яромис* (Пан., 1756, 118).

Приблизно стільки ж усічених, усічено-суфіксальних та префіксальних слов'янських іменних утворень: *Богуш* (АБ, 1615, 9), *Гневошъ* (АЖ, 1584, 150), *Милохна, Томило* (142), *Зорка* (ЛВел., I, 1720, 28), *Любимко* (ВУР, 1650, 412), ж. *Любка* (АО, 1586, 82), ж. *Милка* (1576, 54), *Станко* (АО, 1584, 76), *Ярош* (АБ, 1660, 59).

Простих, тобто так званих побутових слов'янських імен, у цей період так само небагато: *Velicska* (Bélay, 1530, 212), *Жаданъ* (ВУР, 1650, 473), *Жданъ* (1549, 86), *Жукъ* (Арх. ЮЗР, XVI, 8/IV, 247), *Жила* (ЛВел., 1720, II, 314), *Кулакъ* (Арх. ЮЗР, XVI, 7/I, 597), *Чорних* (604), *Малюта* (ВУР, 1649, 117), Prodan (Bélay, 1715, 146), Rusz (Bélay, 1678, 129), *Скука* (Арх. ЮЗР, XVI, 7/II, 31), *Щасний* (АЖ, 1584, 57).

Особливістю християнських імен на Україні було те, що майже кожне базове ім'я (а популярні в першу чергу) відносно швидко «обросло» багатьма похідними, особливо гіпокористичними та демі-

---

[18] *Худаш М. Л.* З історії української антропонімії. К., 1977, с. 116, 117, 131.

[19] *Керста Р. И.* Украинская антропонимия XVI в.: Муж. наименования. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ужгород, 1978, с. 9.

нутивними утвореннями. За підрахунками дослідників [20], 300 чоловічих імен українців у пам'ятках XVI ст. реалізуються в 2000 варіантів. Серед цих варіантів є загальнонаціональні і регіональні, розмовні і книжні, фонетичні і морфологічні, але більшість їх припадає на живомовні деривати.

Крім повних імен типу *Климентій, Костянтин, Філон* і чистих усічень типу *Клим, Кость, Хвил,* в усіх сферах ужитку користувалися популярністю різні суфіксальні та усічено-суфіксальні утворення. Так, ім'я *Федір* у пам'ятках XVI—XVIII ст. має понад 20 варіантів: *Федоръ, Хведор, Ходор, Федорец, Федорий, Федорик, Хведораш, Федоурко, Федо, Федко, Ходко, Федик, Федько, Федось, Федусь, Федунь, Федяй, Хведь, Фетька, Фетко, Хвесь, Хвесько, Феско, Фесіо, Фесо, Феціо, Фецко* та ін. Словотворчий механізм таких утворень не відрізняється від способів творення українських іменних варіантів попереднього періоду.

Для творення чоловічих імен у XVI—XVIII ст. використовувалось понад 50 суфіксів, а саме: **-к-о, -к-а, -юк-, -ок-, -як-, -ець, -ць, -иц-я, -ц-о, -ц-я, -ух-, -юх-а, -х-, -ах-, -их-, -хн-о, -ог-а, -ег-а, -аш-, -ош-, -ош-а, -иш-, -уш-, -уш-а, -ч-а, -ищ-е, -ась, -усь, -ось, -сь, -ис-, -ин-а, -он-, -ан-, -ун-, -унь-, -нь, -ил-о, -ул-а, -да, -ют-а, -яй-, -а, -о.** За їх допомогою утворено сотні варіантів різних імен.

Найпродуктивнішими суфіксами при творенні жіночих імен були **-к-а, -ашк-а, -очк-а, -ючк-а, -уш-а, -ушк-а, -а, -я, -ах-а, -ох-а, -юх-а, -охн-а, -ухн-а, -н-я, -ин-а, -с-я, -ус-я, -ис-а, -ц-я, -иц-я, -ют-а, -ш-а.** Кількість засвідчених імен із цими суфіксами перевищує 100. Переважна більшість таких утворень у зазначений період уже не мала якогось емоційно-експресивного навантаження [21].

У регіонах активного маргінального міжмовного контактування український традиційний антропонімікон поступово вбирає російські, польські, словацькі, угорські та молдавські іменні деривати. Пор.: *Антошка* (ЛВел., I, 1659, 231), *Мѣтяй* (АС, 1693, 51), *Яноуш* (АО, 1621, 160), *Ганічка* (Пан., 1764, 66), *Янчо* (1670, 112), *Мигаль* (XVII ст., 61), *Ференць* (АО, 1581, 70) та ін.

П р і з в и с ь к а. Прізвиська — наймасовіший антропонімічний клас на Україні у XVI—XVIII ст. В одних випадках прізвисько як факультативний ідентифікатор було ще індивідуалізуючою назвою: воно виділяло і характеризувало денотата за якоюсь помітною індивідуальною ознакою. Зате в інших осіб, передусім у людей заможних, такі найменування уже в XVI ст. часто передавалися у спадок від батька до дітей, онуків і в такий спосіб ставали родовими. Як і в сучасній моделі називання «ім'я + прізвище», перший компонент тодішніх двослівних найменувань виконував функцію розріз-

---

[20] *Керста Р. И.* Зазнач. праця, с. 9.

[21] *Самійленко Л. О.* Жіночі особові назви у пам'ятках ділової мови Лівобережної України XVII століття.— У кн.: Питання сучасної ономастики. К., 1976, с. 148.

нювальну, а другий (прізвиськовий) — ототожнювальну [22]. Від нинішніх прізвищ родові прізвиська XVI—XVIII ст. відрізнялися лише тим, що вони не були санкціоновані юридично, а отже, час від часу могли мінятися при філіації роду [23].

З точки зору морфемної структури українські прізвиська XVI—XVIII ст. (індивідуальні й родові) в основному не є спеціальними онімічними утвореннями. Переважна їх більшість — це традиційні апелятиви з категорії nomina personalia або nomina impersonalia. Ситуаційних утворень за існуючими моделями серед них дуже мало. Серед апелятивів із особовим значенням в українських прізвиськах XVI—XVIII ст. найповніше представлені такі розряди найменувань:

а) Назви за діяльністю чи професією: *бєрда(р)* (АО, 1631, 180), *Боднарь* (Пан., 1666, 47), *Ворожбитъ* (ДНМ, 1728, 189), *Гудакъ* (Пан., 1730, 45), *Друкаръ* (ПФ, 1578, 37), *Кожомяка* (АС, 1693, 6), *Ко(р)чьма(р)* (АО, 1605, 188), *Котляръ* (ДНМ, 1747, 314), *Кравець* (1731, 238) та ін.;

б) назви за зовнішніми ознаками: *Безпалый* (ЛВел., 1672, II, 316), *Бѣлый* (1695, I, 187), Borodacz (KSW, 1538, 70), *Горбань* (АП, 1722, 326), *Довгеля* (ДНМ, 1728, 194), *Kalika* (KSW, 1605, 99), u *Iwana Krywowiązy* (RZGS, 1604, 151), *Криворучко* (ДНМ, 1756, 342), *Кривошия* (ДНМ, 1725, 169), *Лизогубъ* (ЛВел., 1648, IV, 38), *У... Мя(к)огуба* (АЖ, 1584, 112), *Носачъ* (ЛВел, 1658, I, 223) та ін.;

в) назви за характеристикою поведінки: *Бабѣй* (ДНМ, 1740, 285), Bołwan (RZGS, 1612, 202), *Гуляка* (АЖ, 1584, 77), *Дикий* (ДНМ, 1728, 204), Анъдрє(и)ка *Забияку* (АЖ, 1583, 57), *Моркотунъ* (ЛВел., 1672, II, 312), *Недбайло* (ДНМ, 1733, 259), *Рева* (ЛВел., 1698, III, 508), *Стягайло* (1680, II, 500).

І далі зростає кількість назв за територіальною ознакою (типу *Волинець, Лубенець, Уманець, Подгайний*), етнічною *(Басараб, Литвин, Німець)*, соціальним станом *(Батрак, Боярин, Бурмистр, Голота)*, за спорідненістю і свояцтвом (*Близнюк, Прадід)* та ін.

З-поміж апелятивів із первісним неособовим значенням найповніше представлені такі розряди слів:

а) назви знарядь праці, предметів побуту та їх частин: *Бандурка* (ДНМ, 1723, 136), *Бубен* (АП, 1697, 105), *Воз* (ПФ, 1645, 218), *Гиря* (ДНМ, 1722, 216), *Деркачъ* (1731, 238), *Драбина* (ДНМ, 1728, 184), *Драч* (АО, 1626, 168), *Дудка* (ДНМ, 1720, 116), *Козуб* (ЛВел., 1672, II, 315);

б) назви їжі: *Масло* (ДНМ, 1742, 301), *Медъ* (1728, 207), *Сало* (ЛВел., 1692, II, 116), u Iwanka *Smalca* (RZGS, 1604, 152), *Солонина* (ДНМ, 1712, 59);

---

[22] *Taszycki W.* Najdawniejsze polskie imiona osobowe.— Rozprawy i studia polonistyczne. I. Onomastyka. Wrocław; Kraków, 1958, s. 165.

[23] *Франчук В. Ю.* Українські особові назви XVII ст.— У кн.: Питання ономастики. К., 1966, с. 254; *Худаш М. Л.* З історії формування і становлення українських прізвищ.— Мовознавство, 1969, № 2.

в) назви рослин та їх частин: *Боровикъ* (АП, 1687, 36), *Верба* (ДНМ, 1740, 233), *Верес* (АЖ, 1584, 87), *Граб* (АП, 1713, 249), *Гречка* (ДНМ, 1729, 151), *Грушъка* (АП, 1691, 79), Dyczka (ПФ, 1605, 136);

г) назви тваринного світу: *Баранъ* (АЖ, 1584, 46), Byk (KSW, 1501, 58), *Бычок* (ДНМ, 1716, 80), Borzuk (U et C, 53—14, 1570), Buhaj (RZGS, 1610, 186), *Волкъ* (АВ, 1670, 80), *Горностай* (АЖ, 1583, 56).

Продовжує зростати кількість прізвиськ, утворених від назв просторових та часових понять (типу *Борозна, Могила, Покрова, Середа*), явищ природи *(Іскра, Мороз)* і под.

Прізвиська XVI—XVIII ст. є свідченням багатства і розвиненості тогочасної антропонімічної системи. Крім цього, вони вказують і на розвиненість та деталізацію апелятивного словника української мови цього часу. Слід підкреслити, що відображення апелятивного словника у прізвиськах та прізвищах народу є дуже своєрідним. Ступінь репрезентації різних груп апелятивів у антропоніміконі народу залежить, передусім, від багатства кожного окремого апелятивного розряду, структурно-граматичних особливостей слова, а також від потенційної індивідуалізації останнього стосовно денотата.

Повторюваність прізвиськ типу *Коваль, Литвин, Носач* вказує не на те, що, може, в період інтенсивного прізвиськотворення на Україні в кожному населеному пункті було дуже багато ковалів, білорусів і носатих людей, а якраз навпаки, що у відповідних колективах такі особи були одиничними.

Необхідність виділяти й індивідуалізувати найменованого в його середовищі часто спричиняли використання в ролі прізвиськ рідкісних лексем, зокрема діалектизмів, архаїзмів, екзотизмів і взагалі слів, що характеризувалися низьким ступенем уживання в даних умовах. Тому антропонімікон народу, зокрема його прізвиська та прізвища, не є дзеркальною копією його апелятивного словника.

П а т р о н і м и. XVI—XVIII ст.— це завершальний період у становленні сучасних українських патронімічних моделей та в їх територіальному розміщенні. Продуктивність окремих традиційних моделей знижується за рахунок новіших. На цей час припадає формування кількох локальних патронімічних моделей, які в українських пам'ятках попереднього періоду не засвідчуються.

Згасання активності окремих патронімічних моделей намітилося досить рано. Так, патроніми з суфіксами **-ич-**, **-ович-**, **-евич-** на Лівобережній Україні різко скорочуються вже з середини XVII ст. В окремих пам'ятках північного Лівобережжя, наприклад у Переписних книгах 1666 р., їх кількість не досягає вже й одного процента [24]. Головною причиною такого спаду патронімів на **-ич-** було те, що в тогочасній Росії вживання імен по батькові з суфіксами **-ич-**,

[24] *Неділько О. Д.* Про утворення українських прізвищ.— Укр. мова і літ. у школі, № 9, с. 25.

-ович-, **-евич-** було класово обмеженим, а самі патроніми вказаного типу не могли бути родовими найменуваннями непривілейованих осіб [25]. На землях, що входили тоді до складу Польщі і Угорщини, такі патроніми належали до найпродуктивніших і надалі. Так, у Руському воєводстві XVIII ст. патроніми на **-ич-**, **-ович-**, **-евич-** становили 13,9% [26], на Стародубщині в кінці XVII ст. їх було близько 30%, а в центральних районах Закарпаття, за урбаріальним переписом 1572 р.,— понад 40% (див. U et C, 53—15). Творення патронімів на **-ич-** від антропонімів на **-а** на Закарпатті й дотепер є живим словотворчим процесом [27].

Патроніми з прикметниковими суфіксами **-ов-**, **-ев-** та **-ин-** у XVI—XVIII ст. ще зберігають продуктивність. Так, серед антропонімів прикметникового типу, поширених у Руському воєводстві XVIII ст., патроніми разом із посесивами на **-ов-**, **-ев** становили 59,9%, а патроніми на **-ин** — 35,8% [28].

Патроніми з суфіксами колективної приналежності **-овский**, **-инский**, **-ский**, як і в попередній період, є малочисельними.

Патронімічна модель із суфіксом **-ят-** (**-чат-**) зберігає продуктивність лише на південному заході української етнічної території. Так, в урбаріальному переписі населення Маковицької області (Східна Словаччина) за 1618 р. засвідчено 50 патронімів із цим суфіксом. Усі вони утворені від батькового імені або від його прізвиська: Jurko *Danczіath* (Mars., 61); Jurko *Wasilczat* (64); *Fedurczat* Pauel (82); *Maliniat* Waszil (66); Sztanko *Morosczіat* (99). Ще більше таких утворень на Північній Лемківщині. Так, у актах села Одрехови їх близько 30: *ма(р)ша(л)чя(т)* (АО, 1572, 73), *голове(н)чя(т)* (1610, 125), *при(с)тавьчя(т)* (1606, 110).

Суфікс **-ят-** (**-чат-**) міг ускладнюватися посесивними елементами **-ов-** та **-ев-**: *лєцє(в)я(т)* (АО, 1575, 53), *хомовя(т)* (1583, 74), *цаповятъ* (1614, 138). На Волині, Поділлі та на Правобережній Наддніпрянщині таким утворенням у XVII ст. відповідали патроніми з ускладненим суфіксом **-ен-я** типу *Корниеня, Наумeня, Туркеня, Черниченя* [29]. На Волині та Київщині у XVII ст. спорадично зустрічається і давньоруський патронімічний тип на **-ят-а**: Семен *Проскуреняmа* [30].

Патронімічні і метронімічні утворення з суфіксом **-юк-** (**-чук-**) у XVI—XVIII ст. фіксуються майже по всій Україні, а також у ряді

---

[25] *Чичагов В. К.* Зазнач. праця, с. 104.

[26] *Wolnicz-Pawłowska E.* Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym województwie Ruskim, Wrocław etc., 1978, s. 71.

[27] *Чучка П. П.* Сучасні вмотивовані прізвиська і словотворча структура прізвищ.— Zbornik pedagogickej fakulty v Prešove UPJŠ v Košiciach. Slavistika. Bratislava, 1976, zv. 3, s. 85.

[28] *Wolnicz-Pawłowska E.* Зазнач. праця, с. 71.

[29] *Гумецька Л. Л.* Ономастичний формант **-ят-** в українській мові, с. 29—30; *Бевзенко С. П., Волчанська Л. Є., Мефодовський С. І., Олійников В. П.* Українські прізвища Правобережної Середньої Наддніпрянщини XVIII ст.— У кн.: Питання сучасної ономастики. К., 1976, с. 153.

[30] *Гумецька Л. Л.* Ономастичний формант **-ят-** в українській мові, с. 30.

областей Білорусії та Росії [31]. Є вони на Полтавщині, Київщині, Черкащині, Житомирщині, Волині, у Прикарпатті, навіть на Лемківщині: *Оленюк* (АП, 1660, 62), *Павлюк* (ЛВел., 1637, IV, 181), *Рябчук* (АП, 1699, 496), *Сиротюкъ* (ДНМ, 1751, 234), *Циганчукъ* (1731, 241), *Млинарчук* (Пан., 1756, 118), *Степанчук* (ПФ, 1635,156). Найвищий процент вони становили на заході України [32].

Високу продуктивність патронімам на **-ук-** забезпечила універсальна валентність цього суфікса: основи, з якими він поєднувався, не обмежувалися ні семантично, ні етимологічно, ні структурно.

Патронімічна модель на **-енк-о,** яка в наш час є основним типом прізвищ більшості областей УРСР, протягом XVI—XVIII ст. істотно розширила свій ареал. Найбільше таких утворень фіксується на Вінниччині, є вони на Київщині та Житомирщині (Кузма *Бобрувенко* — АЖ, 1583, 48), трапляються в Галичині і на Волині (Senko *Dubowenko* — Арх. ЮЗР, 1/I, 56, Андрей *Козеленко* — 7/I, 176). Поодинокі приклади походять навіть із Сяніцької землі: Waszil *Jaczenkow* syn (KSW, 1589, 84). У XVII—XVIII ст. ця модель уже стала загальноукраїнською. Так, у центральних районах Наддніпрянщини, зокрема у козацьких реєстрах, патроніми та метроніми на **-енк-о** у XVII ст. становили 65,95% [33]. Досить поширеними є патроніми на **-енк-о** і в інших пам'ятках Лівобережжя: *Безбородченко* (АБ, 1686, 97), *Гнилосѣренко* (ЛВел., 1772, II, 317), *Дубогризенко* (ДНМ, 1724, 161), *Жаданенко* (АПГУ, 1671, I, 114), *Іванученко* (1665, 117), *Середенко* (АС, 1693, 20) [34]. Значного поширення набули патроніми і метроніми з суфіксом **-енк-о** в говорах північного та в ряді говорів південно-західного наріччя. Найменше їх на крайньому заході української етнічної території. Серед кріпаків південної Лемківщини в урбаріальному переписі людності Маковицької області за 1618 р. засвідчено лише 7 таких утворень: Vaszilenko, Rozenko, Fedenko, Charenko, Hricenko, Romanenko, Petrenko (Mars., 67, 73, 76, 77, 78, 79). Дуже мало їх і на північній Лемківщині: Iwan *Petrenko* (KSW, 1720, 363), *Ро(ж)енко* (АО, 1581, 70).

У північних областях України, передусім у тих, що прилягають до білоруського етнічного масиву, в ту пору поширюється патронімічна модель із суфіксом **-онок** та його варіантами **-онк-о, -онк-а:** *Червячонокъ* (АС, 1693, 18), *Фомичонокъ* (80), *Лочонко* (85), *Моничонка* (86), *Моройчонокъ* (88). Проте питома вага їх навіть на Старо-

---

[31] *Німчук В. В.* Українські прізвища з суфіксом **-(')ук, -чук** та етимологічно споріднені утворення.— У кн.: Українська діалектологія і ономастика. К., 1964, с. 197—199; *Братушенко Т. Д.* Морфологічний склад прізвищ Лівобережної Київщини XVII ст.— У кн.: Питання сучасної ономастики. К., 1976, с. 156; *Неділько О. Д.* Зазнач. праця, с. 25; *Бевзенко С. П.* та ін. Зазнач. праця, с. 153.

[32] *Wolnicz-Pawłowska E.* Зазнач. праця, с. 30, 130.

[33] *Неділько О. Д.* Зазнач. праця, с. 19; *Худаш М. Л.* До питання про хронологізацію та територіальну диференціацію українських антропонімічних формантів (суфікс **-енко**).— В кн.: Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. Тез. доп. та повідомл. К. : Наук. думка, 1972.

[34] Див. ще: *Бевзенко С П.* З історії української ономастики.— Доп. та повідомл. Ужгород. ун-ту. Сер. філол., 1961, № 7, с. 66—69; *Бевзенко С. П.* та ін. Зазнач. праця, с. 151; *Братушенко Т. Д.* Зазнач. праця, с. 156.

дубщині не досягала і трьох процентів серед тогочасних родових прізвиськ [35].

Патроніми з суфіксами **-ець, -ик, -к-а, -к-о, -ан-, -ун, -ин-а** протягом XVI—XVIII ст. не зазнали істотних змін [36].

Найбільше збагачується в цей час група патронімів із суфіксом **-як**. Якщо в XIV—XV ст. зазначена модель була продуктивною лише на Лемківщині, то у XVI—XVIII століттях патроніми на **-як, -чак** просунулися на схід уздовж Карпатського ареалу, істотно підвищили свою продуктивність. Так, на Гуцульщині і західному Поділлі патроніми на **-як (-чак)** у XVIII ст. сягають 25%, а на Бойківщині, Лемківщині та над Сяном їх питома вага нерідко дорівнює 50% від усіх іменникових патронімічних утворень [37]. Суфікс **-як** та його ускладнений варіант **-чак** міг додаватися як до чоловічих, так і жіночих імен різної структури, до прізвиськ і навіть патронімів. Пор.: Rycowi *Fedeńczakowi* (RZGS, 1608, 172), Żabczak (173), Kaliniak (175), Kopińczak (175), Soszak (183), Woloszczak (1597, 130). На Лівобережжі патроніми з суфіксом **-як** залишилися і надалі рідкісними: *Петрак* (АП, 1695, 46), *Кошляк* (АПГУ, 1664, I, 4), *Литвяк* (АС, 1693, 81), *Сухоняк* (АБ, 1678, 90), *Чопак* (АП, 1697, 117), *Чурак* (АБ, 1687, 101).

Патроніми з формантом **-ей** дещо розширили свій ареал у західному напрямі, охопивши майже всі райони так званої волоської колонізації: Дмитрія *Козея* (Пан., 1719, 52); Іоанъ *Томей* (1750, 168); Hryc *Kseniej* (KSK, 1606, 46); Fedur *Babey* (Mars., 1618, 81) [38].

Протягом XVI—XVIII ст. у Карпатах сформувалися патронімічні моделі з суфіксами **-инець** та **-овець**. Суфікс **-инець** постав із посесивного **-ин-** та субстантивуючого **-ець** і приєднується майже виключно до антропонімів на **-а**. Українські утворення з цим двоморфемним суфіксом, ізоглоса яких охоплює також частину західного [39] і частину південнослов'янського мовного ареалу [40], вперше фіксуються в XVI та XVII століттях на Закарпатті: *Haffynecz* Kozma (Bélay, 1560, 170), *Савчѣнецъ* (Сах., XVII, 73).

Патроніми з двоморфемним суфіксом **-овець** в українській мові — результат західнослов'янського впливу. Поява перших патронімів із цим суфіксом серед українців припадає на початок XVII ст., а локалізація їх, як і тепер, не виходить за межі південно-західного наріччя. Найбільше таких утворень на Лемківщині. Пор.: Paszkowiec (KSK, 1602, 42), Zanowiec (1606, 46), Steckowiec (1615, 58) та ін.

---

[35] *Недiлько О. Д.* Зазнач. праця, с. 24.

[36] *Чучка П. П.* Історія становлення словотвірних типів прізвищ у говірках Закарпаття, с. 84—86; *Wolnicz-Pawłowska E.* Зазнач. праця, с. 35—49.

[37] *Wolnicz-Pawłowska E.* Зазнач. праця, с. 130.

[38] Див. ще: *Залеський А. М.* Спостереження над українськими прізвищами XVII в.— Дослідження і матеріали з української мови, 1964, т. 6, с. 140.

[39] *Šujanský F.* Osobné a rodné mena slovenské. Ružomberok, 1893, s. 2, 17; *Beneš J.* O českých příjmeních. Praha, 1962, s. 131.

[40] *Maretić T.* O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba.— Rad. Jugoslavenske akad. znatnosti i umjetnosti, 1886, kn. 82, s. 117—118.

Багато розглянутих патронімічних утворень, засвідчених на Україні протягом XVI—XVII ст., були звичайними однопоколінними назвами і, подібно до сучасних українських імен по батькові, називали денотата за найменуванням його батька, матері чи іншого близького родича, тобто виражали лексичне значення. Однак, у XVIII ст. переважна більшість таких утворень уже не зберігала первісної вмотивованості стосовно кожного денотата, а виступала як звичайні спадкові прізвиська чи навіть прізвища.

Особливе місце в українському антропоніміконі XVI—XVIII ст. посідають найменування жінок за батьком (жіночі патроніми) та за чоловіком (андроніми).

Жіночі патроніми у XVI—XVIII ст. найчастіше утворювалися від батькового імені, його актуального прізвиська або навіть від його патроніма за допомогою суфіксів **-овн-а** та **-євн-а** чи їх варіантів **-увн-а**, **-вн-а** і вживалися, як правило, разом з іменем денотата: Богдана *Кисєлевна*, Милохна *Сємено(в)на* Дѣ(д)ковская (АЖ, 1584, 88, 51); Thanka *Andreowna* (KSW, 1511, 60); Anna *Phedorowna* (ПФ, 1598, 115); кулина мацковят *ханасувна* (АО, 1642, 192); Мария *Максимовна* (АП, 1686, 34); Мелашка *Зоркувна* (1698, 141); Тетяна *Очеретовна* (1709, 323) [41].

Більшу структурну різноманітність у XVI—XVIII ст. становлять андроніми. Уже з початку зазначеного періоду в різних регіонах України фіксується декілька спеціальних андронімічних моделей, які й понині активно функціонують у розмовно-побутовому мовленні для називання жінки за її чоловіком. Серед іменникових моделей виділяються дві загальнонаціональні (з суфіксами **-их-а** та **-к-а**) і декілька регіональних (з суфіксами **-ан-я**, **-ул-я**, **-янк-а**, **-ин-я**, **-овк-а**).

Валентні можливості суфікса **-их-а** вже з самого початку були дуже великі. Він сполучався з прізвиськами, патронімами та іменами різної структури, напр.: *Костиха* (АО, XVI—XVII, 92), *Петриха* (1614, 135), *Бенниха* (Пан., 1687, 63), *Олексѣиха* (АП, 1683, 3), *Жучиха* (АС, 1693, 94), *Мукосѣиха* (АС, 1693, 76), *Ткачиха* (АП, 1695, 102), *Грициха* (1691, 86), Ганна *Пащиха* (АС, 1693, 93), Танничка *Яциха* (АБ, 1678, 89) [42].

Валентність суфікса **-к-а** була значно нижчою. Він додавався тільки до прізвиськ і патронімів на приголосний. У XVII—XVIII ст. андроніми з суфіксом **-к-а** фіксуються вже на всіх землях України. Пор.: Marza *Fedorka* (KSK, 1625, 88); Hanna *Sucharniaczka* (1627, 93); Hanna *Pasternaczka* (1660, 35); Маря Давидова *Резничка* (АС, 1693, 81); *Кашпуровичка* (32); Федя *Шведка* (Пан., I, 1706, 171); полагія *Рогачка* (Пан., II, 1750, 28); *Малярка, Максимка* (Пан., 1757, 109, 132) та ін.

---

[41] *Сухомлин И. Д.* Основы полтавской ономастики. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Харьков, 1964, с. 12.

[42] Див. ще: *Сухомлин И. Д.* Зазнач. праця, с. 11—12; *Самійленко Л. О.* Зазнач. праця, с. 148—150; *Шевцова В. А.* Антропонимия Среднеднепровского Левобережья Украины. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1978, с. 20.

Андроніми з суфіксом **-ан-я** з'являються на Україні в XVI ст. Усі вони фіксуються тільки в Карпатському ареалі. Суфікс **-ан-я** додавався до прізвиськ на **-а, -о,** рідше — до прізвиськ із кінцевим приголосним: Jewa *Michalkania* (Mars., 1618, 89); Ulka *Obuhania* (KSK, 1636, 125); Маруша *Демканя* (Пан., 1668, 164); *Яцъканя* (Пан., I, 1692, 125) та ін.

Андроніми з суфіксом **-ул-я** є специфікою антропонімії західнокарпатського ареалу [43]. Суфікс **-ул-я** додавався до прізвиськ на **-о, -а,** рідше — до прізвиськ із кінцевим приголосним. Перші записи таких андронімів та похідні від них на Закарпатті фіксуються з XVII ст.: *Рошкуля,* Иван *Готкулин* (Лел., 230); *Szimkulics* Vaszil (Leh., 280) та ін.

Андроніми з двоморфемним суфіксом **-янк-а** в XVI—XVIII ст. мають два ареали. Спочатку вони фіксуються в надсянських та бойківських говорах: Marusa *Leyczanka* (KSW, 1567, 78), що від чоловічого найменування *Leyka* (1538, 70); Anna *Maciolczanka* (Samb., 1583, 177), що від чоловічого *Maciolka* (там же), Katarzyna *Galuszczanka* (1661, 177); Anna *Medyczanka* (1681, 178); Оулка *Давидянка* (АО, 1682, 195). У другій половині XVI ст. та пізніше вони значаться у волинсько-подільських говорах: з кнегинею... Алекса(н)дрою *Капустя(н)кою* (АЖ, 1584, 70) [44]. У наш час такі андроніми широковживані на Гуцульщині (*Романенка* «дружина Романюка») та у польських говорах Сілезії [45].

Для творення андронімів (синтетичних та аналітичних) використовувалися також присвійні прикметникові суфікси **-ов-а, -ев-а, -ин-а** та відносні прикметникові суфікси **-ськ-а, -овськ-а:** Naśćia *Tkaczowa* (KSK, 1641, 156); Любка *Тимкова Жученъкова* (АПГУ, 1671, I, 90); Himka *Halasina* (KSW, 1600, 92); Hanusia *Szklarska* (1734, 384).

Зіставляючи українські андроніми із андронімами інших слов'янських мов можна припустити, що у праслов'янській мові не було спеціального форманта для вираження андронімічності. Як і інші слов'янські, українська мова використала для цієї мети наявні у неї суфікси, передусім фемінізуючі, атрибутивні та посесивні, які з часом спеціалізувалися на вираженні андронімічності.

Велика кількість андронімів, особливо на території південно-західного наріччя, послужила базою для творення патронімів, які згодом стали прізвищами.

Українська антропонімія — XIX початку XX ст. XIX ст. не внесло істотних змін у народнорозмовну систему називання українців. Кожний із трьох традиційних класів антропонімів з усіма їх численними моделями продовжує ті напрями розвитку, що склалися

---

[43] *Чучка П. П.* Украинские андронимы на славянском фоне.— У кн.: Перспективы развития славянской ономастики. М., 1980, с. 160.

[44] Інші приклади див. у кн.: З істор. укр. лексикології. К., 1980, с. 171.

[45] *Чучка П. П.* Словотвір українських андронімів.— У кн.: Питання словотвору. К., 1979, с. 157. *Zaręba A.* Formy nazwisk żon i dzieci w dialektach języka polskiego.— Onomastica, 1966, s. 12.

протягом попередніх століть. Найсуттєвіші зміни в офіційно-діловій системі називання цього періоду — це остаточне впровадження обов'язкових прізвищ та стабілізація у вживанні імен по батькові.

Імена. Імена сільського населення України протягом XIX ст. змінилися мало. Серед інтелігенції, пройнятої духом романтизму, спостерігається певне повернення до давніх слов'янських імен типу *Всеволод, Любов, Ростислав*. На частотності імен починають позначатися результати демократизації, яка намітилася у виборі та надаванні імен для новонароджених на початку XIX ст.: частина імен відносно швидко архаїзується, тоді як інші набувають більшої популярності. Посилюється соціально-класова диференційованість іменного репертуару: виразніше окреслюються групи «сільських» та «міських» імен, «православних» та імен «греко-католицьких».

У регіонах активного міжмовного контактування український іменник поступово вбирає окремі імена чи національні варіанти відомих імен сусідніх народів, зокрема поляків *(Броніслава, Юзьо)* словаків *(Кветослава, Ружена, Янко)*, угорців *(Ілона, Йолана, Юлій)*, румунів та молдаван *(Иляна, Корнелій, Мирча, Півонія, Сільвія)*, що урізноманітнює певним чином територіальну диференційованість українського ономастикона. Вплив сусідніх мов нерідко позначається на правописі та вимові українських імен. Пор.: *Алберт, Александер, Еміл, Зузана, Маргарета* і под.

Патроніми та імена по батькові. Усі патронімічні моделі української мови, засвідчені писемними пам'ятками XVI—XVIII ст. продовжують функціонувати в народнорозмовній системі називання без якихось особливих змін у XIX — на початку XX ст.[46] Не втратили продуктивності й давні онімічні утворення з суфіксами **-ич-, -ович-, -ів-а, -н-а**. У багатьох говорах вони дотепер широко вживаються як нейтральні щодо експресії назви синів та дочок (пор. *Голубканич, Цапович, Ковалівна*) за їх батьками [47].

Селянам і біднішим городянам Росії, як відомо, довго заборонялося писати себе на **-ич-, -ович-, івн-а**. Такі імена по батькові вважалися привілеєм найвищої аристократії. Певну демократизацію щодо вживання імен по батькові для широких народних мас принесла ліквідація кріпацтва, однак усі соціальні бар'єри у їх уживанні зняла лише Велика Жовтнева соціалістична революція [48]. Отже, на українських землях, що входили до складу Російської держави, як і в самій Росії, право (а з часом і обов'язок) користуватися іменем по батькові на **-ич-, -ович-, -івн-а** на всіх громадян поширювалося дуже повільно.

---

[46] *Степович А. И.* Заметка о происхождении и склонении малорусских фамилий.— Филол. зап. Воронеж, 1882, 6; *Охримович В.* Знадоби до народних звичаїв і поглядів правних. Про сільські прізвища.— Житє і слово, 1895, 3; *Франко І.* Причинки до української ономастики.— Наук. зб. Львів, 1906.

[47] *Чучка П. П.* Сучасні вмотивовані прізвиська і словотворча структура прізвищ, с. 83—88.

[48] *Зинин С. И.* Введение в русскую антропонимию. Ташкент, 1972, с. 148.

Офіційно запроваджені імена по батькові на **-ич-**, **-ович-**, **-івн-а** дуже близькі до власне українських традиційних народних патронімів із цими ж суфіксами. Проте вони мають і певні відмінності. Найсуттєвіші з них такі: а) офіційне ім'я по батькові утворюється тільки від повного батькового імені, тоді як твірною основою народного патроніма могли бути імена, прізвиська, прізвища, патроніми, метроніми, андроніми та інші найменування батьків; б) офіційне ім'я по батькові завжди виступає допоміжним (хоч і коннотативним) знаком при імені денотата, тоді як традиційний народний патронім міг уживатися й окремо як самостійна номінативна одиниця; в) офіційне ім'я по батькові, крім денотативної, виконує й коннотативну функцію (воно є виразником пошани до денотата), а традиційні народні патроніми є стилістично нейтральними.

На західноукраїнських землях, що входили до складу Польщі, Чехословаччини й Румунії, протягом 20—30-х рр. нашого століття діяли намагання через українську школу запровадити жіночі патроніми на **-івн-а** типу *Павлюківна, Ткачівна,* які утворювалися від батькового прізвища (пор. *Павлюк, Ткач*).

Родові прізвиська і прізвища. В українській мові немає слів, спеціально утворених для того, щоб бути прізвищами [49]. Лексеми, що уживаються як прізвища українців, виникли і функціонували в мові задовго до закріплення їх за громадянами в ролі обов'язкових стабільних спадкових знаків. У плані вираження одні з цих знаків збігаються з власними особовими іменами *(Бажан, Лукаш, Франко)*, другі — з прізвиськами *(Гончар, Рудий, Уманець)*, а треті — з патронімами *(Федькович, Лисенко, Мельничук)*. Отже, прізвища українців є словами різної структури і давності. Як слова вони формувалися протягом багатовікової історії, однак власне прізвищами для всіх суспільних верств вони стали тільки на межі XVIII—XIX ст.[50]

Перші прояви закріплення спадкового імені помітні вже у представників панівних класів XIV—XV ст. Протягом XVI—XVII ст. багато зусиль щодо стабілізації особових назв у кріпаків доклали великі феодали. Проте вирішальний крок у стабілізації спадкових родових прізвиськ належав державним інституціям. Першим документом, що регулював прізвища в Росії, треба вважати «Новий громадянський кодекс» 1826 р. На території західноукраїнських областей, які входили до складу Австрії, прізвища юридично були закріплені лише декретом цісаря Йосифа II від 1 листопада 1870 р. Цей декрет зобов'язував кожного громадянина мати прізвище і впорядковував їх уживання.

Вибірковий аналіз прізвищ українців показує, що близько половини з них має в своїй основі власні чоловічі (рідше жіночі) осо-

---

[49] Виняток становлять хіба що псевдоніми (див.: *Дей О. І.* Словник українських псевдонімів XVI—XX ст. К., 1969) та прізвища, вигадані при їх заміні.

[50] *Чучка П. П.* До питання про давність прізвищ у слов'янських народів.— Пробл. слов'ян. мовознавства, 1978, 17, с. 105; *Худаш М. Л.* З історії формування і становлення українських прізвищ, с. 46.

бові імена. Переважають серед них імена православного календаря в різних їх гіпокористичних та здрібніло-пестливих варіантах. У деяких регіонах України (передусім західних) роль прізвищ нерідко виконують також нейтральні щодо експресії базові імена, особливо якщо вони раніше не належали до популярних. Пор., напр., сучасні прізвища *Азарій, Богдан, Борис, Вакула, Гаврило, Герман, Данило, Денис, Єрмак, Ігнат, Ісак, Карпо, Кирик, Кіндрат, Клим, Кузьма, Лавро, Лазар, Левко, Лесь, Макар, Марко, Мартин, Матій, Мойсей, Панас, Панько, Пилип, Роман, Сава, Соломон, Стоян, Терешко, Франко, Хома, Яким, Ярема, Ярош.* Зрідка поміж прізвищами трапляються навіть жіночі з походження імена, як *Магда, Марина, Мотря, Параска, Добра, Стойка* і под.

Зміни в українській антропонімії пожовтневого періоду. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в нашій країні внесла істотні зміни в український антропонімікон, особливо в іменний репертуар та в уживання імен по батькові.

Імена. Декрет про відокремлення церкви від держави та передача реєстрації новонароджених у відання органів Радянської влади на місцях уже в перші місяці після перемоги революції забезпечили батькам можливість вільно вибирати для дитини таке ім'я, яке їм подобається. Перехід від примусових «святців» до вільного вибору незабаром позначився, з одного боку, на архаїзації деяких непопулярних християнських імен, а з другого, — на активізації імен, що асоціювалися з новою добою, революційними перетвореннями в нашій країні. Оновлення іменника́ українців у перші десятиріччя Радянської влади проходило в таких напрямах:

а) активізація традиційних, але дещо забутих християнських і нехристиянських імен: *Богдан, Володимир, Ігор, Олег, Ростислав, Тимур, Наталка, Оксана, Ольга, Ярослава* і под. Фактором, що стимулював їх популяризацію, було бурхливе піднесення культурного рівня широких народних мас, посилений інтерес до героїчного минулого та революційного сучасного;

б) масовий приплив запозичених імен із західноєвропейських мов: *Альберт, Артур, Едуард, Елеонора, Ельвіра, Жанна, Луїза, Рейнгольд, Роберт, Рудольф* і под.[51];

в) узаконення деяких розмовних (усічених та суфіксальних) варіантів імен у ролі офіційних: *Інна, Леся, Лесь, Люся, Магда, Настуня, Наталка, Неля, Олекса, Слава, Таня;*

г) антропонімізація деяких апелятивів та власних географічних назв, що характеризували дух революційної епохи, нову ідеологію: *Боротьба, Електрифікація, Електростанція, Енергетика, Ера, Ідеал, Ідея, Іскра, Мир, Муза, Олімпіада, Поема, Революція, Рот-Фронт, Трактор*[52];

---

[51] Словник власних імен людей (українсько-російський і російсько-український). Уклали Левченко С. П., Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. 5-те вид., К., 1976.

[52] Там же.

д) абревіація актуальних антропонімічних словосполучень та зворотне читання прізвищ вождів пролетаріату: *Вілен* (від Володимир Ілліч Ленін), *Вілор* (від Володимир Ілліч Ленін — організатор революції), *Марлен* (від Маркс, Ленін), *Кім* (від Комуністичний Інтернаціонал Молоді), *Ревдит* (від Революційне дитя), *Нінель* (зворотне читання прізвища Ленін). З прізвищем В. І. Леніна пов'язані й такі імена, як *Владлен, Леніна* та ін.

Іменні новотвори 20—30-х рр. дещо розширили іменни́к українців, хоча поряд із вдалими утвореннями виникло немало незручних у користуванні імен (пор.: *Барикада, Декрета, Мартен, Шахта*), які не витримали іспиту часу і згодом вийшли з ужитку.

Протягом 20—40-х рр. на Україні, як і в інших республіках СРСР, стерлися ті соціальні відмінності, що спостерігалися раніше між іменами селян та городян. Крім того, імена, вживані в УРСР, зблизилися з іменами інших народів Країни Рад.

Таким чином, кістяк українського іменника́ за перші пореволюційні роки докорінно не змінився, але зазнав істотного оновлення і збагачення. Якоюсь мірою це засвідчують і ономастичні словники. Так, перше видання «Українсько-російського і російсько-українського словника власних імен людей» (К., 1954) засвідчує вже 532 чоловічих і 314 жіночих імен у їх основних варіантах. Цей словник зафіксував найуживаніші на той час серед українців власні імена людей, але разом із цим він кодифікував правопис та наголошування офіційних їх варіантів. Наступні видання цього словника розширили його реєстр за рахунок нових імен та імен менш популярних, до офіційних варіантів додалися їх найпоширеніші розмовні відповідники.

Свідченням дальшого збагачення українського іменника́ за останні десятиріччя та аргументом на користь глибшої його вивченості є п'яте видання «Словника власних імен людей» (К., 1976), яке вміщує вже 602 чоловічих та 443 жіночих офіційних імен українців, а також 649 застарілих імен. Зміни в репертуарі імен протягом останніх десятиріч охопили як міста, так і села всієї України [53].

Імена по батькові. Сучасна офіційна модель повного найменування особи на Україні, як і в інших республіках Країни Рад, складається з трьох компонентів: «ім'я + по батькові + прізвище» або «прізвище + ім'я + по батькові». Словотвірні типи імен по батькові на **-ич, -ович, -івн-а** в українській мові мають багатовікову традицію. Однак поширення зазначеної трикомпонентної моделі з патронімом на **-ич, -ович-, -івн-**а в українській мові, як і в інших мовах народів СРСР, зобов'язане впливу російської мови. У результаті ліквідації нерівноправності всі громадяни Української РСР поряд із прізвищами та іменами стали користуватися також назвою, утвореною від батькового імені за допомогою суфіксів **-ич-, -ович-** чи **-івн-а.** На західноукраїнських землях, Буковині та Закарпатті

[53] *Чучка П. П.* Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена; *Кракалия Л.В.* Антропонимия Советской Буковины. Автореф. дис. ... канд. филол. наук.— Черновцы, 1974.

такі імена по батькові було запроваджено тільки після визволення цих земель та возз'єднання їх у єдиній Радянській державі.

Прізвища. Стабільність прізвищ у нашій країні охороняється законом. Однак вони й тепер частково зазнають спонтанних і регульованих змін, а саме:

1. Ліквідація неписьменності і піднесення культурного рівня трудящих впливають на фонетичне (орфографічне та орфоепічне) оформлення деяких прізвищ, зокрема якщо останні відчутно відрізняються від загальнонаціональних норм. Пор. діалектні варіанти прізвищ *Андрієшин, Дрогобецкий, Казибруд, Полєк, Фетько, Хіміч* на Закарпатті та Буковині з їх літературними відповідниками *Андріїшин, Дрогобицький, Казибрід, Поляк, Федько, Химич* та ін.

2. За аналогією серед прізвищ окремих морфологічних типів з'являється немало нових варіантів. Напр., традиційні прізвища *Гичка, Головка, Лелека, Лялька, Теличка* інтенсивно переходять у парадигму прізвищ типу *Гичко, Головко, Лелеко, Лялько, Теличко.*

3. На індивідуальне клопотання громадян, яких не влаштовує естетична чи якась інша сторона їх прізвищ, органи загсу у відповідності до існуючого положення узаконюють нові прізвища. Так, замість прізвищ *Баран, Дурневич, Хрін, Цап* на Закарпатті протягом останнього десятиріччя постали прізвища *Барановський, Дунаєв, Грін, Лютянський* та ряд ін.

4. Загальна кількість прізвищ частково зросла і за рахунок поєднання наявних прізвищ: *Богуш-Попович, Стеблюк-Петришина.* Носіями аналогічних новотворів найчастіше стають дівчата при одруженні, хоча в живому мовленні такими громіздкими прізвищами мало хто користується.

5. У перші роки Радянської влади з вини працівників сільських та селищних Рад у офіційні документи громадян замість їх прізвищ нерідко записувалися прізвиська, які з часом було узаконено як прізвища.

Та найістотніші зміни відбулися у функціонуванні прізвищ. До XX ст. прізвища на Україні були головним чином словами книжного вжитку. Суспільно-політичні зміни, які приніс Великий Жовтень, зокрема демократизація місцевої адміністрації, впровадження рідної мови в школи та державні установи, колективне господарювання, єдиний паспортний режим і под. зумовили загальну актуалізацію прізвищ як окремого антропонімійного класу серед усіх верств населення [54].

На радянський період припадає і правописна, орфоепічна та граматична нормалізація українських прізвищ.

§ 71. Розвиток топонімічної лексики. Топонімічна лексика, як і антропонімічна, утворилася на базі апелятивної і лише протягом тривалого історичного періоду виділилась у окремий лексичний

---

[54] *Чучка П. П.* Сучасні процеси у класі прізвищ.— In: Spoločenské fungovanie vlastných mien. VII Slovenská onomastická konferencia. Bratislava, 1980, s. 219—226.

клас із специфічними лексичними, словотворчими і граматичними особливостями.

Як свідчать дослідження давньої топонімії індоєвропейських територій, найдавнішими назвами природних об'єктів були терміни фізичної географії — загальні слова *річка, вода, озеро, гора* тощо. Джерелом найменування природних об'єктів на давньому етапі історичного розвитку виступали також їх ознаки, якими могли бути колір (світла річка), конфігурація (звивиста річка, кругле озеро), розміри (велика вода) тощо.

Сучасна топонімічна система України, як і система географічних назв багатьох інших територій, формувалась протягом тривалого історичного періоду. Слов'янська в своїй основі, вона складається з неоднорідних у хронологічному й генетичному відношенні пластів. Співвідношення зазначених пластів неоднакове для різних топонімічних класів. Найдавніші назви — архаїчні індоєвропеїзми — можна виділити насамперед у гідроніміконі України, який сформувався у значній частині ще в дописемний період і, внаслідок стійкості й відносної незмінності позначуваних географічних об'єктів, зберігся до нашого часу.

Етимологічне дослідження гідронімів України дозволило виявити серед них цілий ряд архаїчних субстратних найменувань, що відображають складні й різнопланові давні етнічні відношення на сучасній українській території, зокрема архаїчні гідроніми іранського походження (*Артополот, Домоткань, Пансова, Сліпорід, Сура, Удава, Удай, Хорол* та ін.), іллірійського (*Горинь, Іква, Лужва, Лупа, Орава, Стрвяж, Стрий, Тиня, Тня* та ін.), фракійського (*Альта, Ібр, Irтиця, Серет, Ятрань* та ін.), балтійського (*Вересна, Верпа, Вілія, Жолоска, Нересна, Норин, Пересута, Шандра* та ін.), германського (*Мурафа, Пискава, Стинавка, Тирихва* та ін.) [55].

Що стосується основної маси гідронімів України слов'янського походження, то серед них значну за обсягом групу становлять архаїчні слов'янські утворення (*Голтва, Глумча, Жерев, Ірпінь, Ковжига, Мочас, Рубча, Стир, Стубла, Стубель, Сувид, Сопот, Трубіж, Чортория* та ін.) [56].

Давні назви спільнослов'янського походження виділяються і серед назв населених пунктів сучасної України [57]. Зазначимо, проте, що початок формування східнослов'янської системи найменувань поселень належить до пізнішого історичного періоду, ніж виникнення значної частини річкових найменувань, і частково засвідчений писемними пам'ятками. Крім того, назви населених пунктів значно рухливіші, динамічніші, ніж річкові назви. Становлення й розвиток цього топонімічного класу на різних історичних етапах великою мірою залежить від суспільно-політичних умов. Отже, якщо для дослідження на топонімічному матеріалі таких проблем,

[55] *Трубачев О. Н.* Названия рек Правобережной Украины. М., 1968.

[56] Там же с. 270—273.

[57] *Трубачов О. М.* Етимологічні спостереження над стратиграфією ранньої східнослов'янської топонімії.— Мовознавство, 1971, № 6.

як питання етногенезу, визначення етнічного складу давнього населення тієї чи іншої території, встановлення давніх міграційних рухів найдоцільніше залучати гідронімію, то для дослідження динаміки, послідовності заселення краю найвдячнішим топонімічним матеріалом є назви населених пунктів.

Для розподілу матеріалу за лексико-семантичними ознаками використано, з деяким обмеженням, класифікацію слов'янських топонімів В. Ташицького [58]. Топонімічний матеріал кожного історичного періоду розглядається за такими семантичними групами: а) топографічні назви; б) назви, пов'язані з діяльністю людини; в) посесивні назви; г) назви, що первісно були найменуваннями жителів.

Окремо розглядаються, але не виділяються у конкретний семантичний тип назви, в основі яких лежать етноніми, оскільки походження їх у більшості випадків не може мати однозначної інтерпретації — твірною базою цих найменувань можуть бути як етноніми, так і похідні від них антропоніми.

За межами виділених семантичних груп ойконімів лишаються також демінутивні назви, які, за визначенням В. Ташицького, означають населений пункт на основі найменування місцевості, біля якої його закладено, або ж місцевості, з якої походить засновник нового поселення [59]. Виділення цих ойконімів у окрему групу можна провести, як і в попередньому випадку, лише на основі дослідження історії кожної конкретної назви. Слід зазначити, що в давні історичні періоди кількість таких найменувань була, очевидно, незначною. В окремий тип назв населених пунктів вони виділились пізніше, коли були сформовані всі інші лексико-семантичні групи ойконімів.

Топонімія давньоруського періоду. Найдавніші східнослов'янські топоніми й мікротопоніми зафіксовані візантійським імператором Константином Багрянородним (905—959) у трактаті «Про управління імперією». Це назви дніпровських порогів Ἐσσουπῆ, Ὀστροβουνιπράχ, Νεασήτ, βουλνηπράχ і торговельних пунктів на Дніпрі: Νεμογαρδάς, Μιλινίσκα, Τελιοῦτζα, Τζερνιγῶγα, Βουσεγραδέ, Κίαβος (Κίαβου, Σαμβατας), Βιτετζέβη [60].

Найбагатший топонімічний матеріал давньоруського періоду містять в собі літописи. За підрахунками С. Роспонда, лише в «Повѣсти времяньныхъ лѣтъ» зафіксовано близько 130 топонімів і мікротопонімів з території Давньої Русі [61].

---

[58] *Taszycki W.* Słowiańskie nazwy miejscowe. Ustalenie podziału.— In: Taszycki W. Rozprawy i studia polonistyczne. I. Onomastyka. Wrocław; Kraków, 1958, s. 228—268.

[59] *Taszycki W.* Зазнач. праця, с. 261—262.

[60] Лінгвістичний аналіз засвідчених Константином Багрянородним назв дніпровських порогів див. у праці: *Толкачев А. И.* О названии днепровских порогов в сочинении Константина Багрянородного «De administrando imperio».— В кн.: Историческая грамматика и лексикология русского языка. М., 1962.

[61] *Роспонд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов.— У кн.: Восточнославянская ономастика. М., 1972, с. 10. Далі посилання на цю працю здійснюється в тексті: Роспонд.

Зазначимо, що в літописах представлені в основному назви міст — великих і малих. Поселення такого типу були характерні для Давньої Русі. Географ Баварський тільки на території племені уличів нараховує до 318 міст (unlizi civitates). Найменування поселень іншого типу літописи фіксують у поодиноких випадках.

Літописні назви давньоруських міст представлені досить значними за обсягом семантичними й структурними типами топонімів.

Топографічні назви. Топографічні назви відображають природні умови території, зокрема топографічні властивості об'єкта, особливості рослинного й тваринного світу, властивості грунту, відношення населеного пункту до інших об'єктів тощо. Походять вони від апелятивів з відповідним значенням.

Апелятиви або власні назви у функції назв поселень. Белзъ (*Белзы*, ЛЛ, 1030, 149) — м. в Галицькій землі; пор. бойківське діал. *беўза* «глибоке провалля, вода», *беўз* «глибоке заросле травою русло потоку» та ін. (Роспонд, 16); *Броды* (ЛЛ, 1096, 248) — м. на кордоні Волинської і Галицької землі; від д.-р. *бродъ* «брід, шлях, прохід» (Ср., I, 180); *Коломыя* (ЛІ, 1240, 790) — м. в Галицькій землі; пор. укр. *коломия* «глибокий вибій, наповнений водою» (Гр., II, 272); *Переволока* (ЛЛ, 1092, 215) — м. в Переяславській землі; очевидно, від апелятивного утворення, синонімічного д.-р. *волокъ, вълъкъ* «простір між судноплавними річками, через який судна переволокували» (Ср., I, 291); *Плавъ* (ЛІ, 1213, 735) — м. в Галицькій землі; пор. укр. *плав* «плавучий острів з очерету й невеликих рослин; трясовина, де під шаром рослинності вода; сміття, всякі предмети, які пливуть по річці суцільною масою» (Гр., III, 190); «багниста низина» [62]; «дуже багнисте місце; вода на болоті; вода, на якій плаває дерен» [63]; *Попашь* (ЛІ, 1147, 356) — м. в Переяславській землі; за С. Роспондом, від кореня -paš- *пашня, паша* «пасовисько» (Роспонд, 74); *Прилукъ* (ЛЛ, 1096, 248) — м. в Переяславській землі; пор. д.-р. лѹка «затока, берег затоки, вигин річки» (Ср., II, 50); укр. *прилука* «галявина серед лісів» (Гр., III, 424); *Холмъ* (ЛІ, 1223, 740) — м. у Волинській землі, від д.-р. *холмъ; Оустье* (ЛЛ, 1096, 231) — м. в Переяславській землі, від д.-р. ѹстиѥ «гирло, місце впадіння річки» (Ср., III, 1282).

Назви, утворені шляхом перенесення, у давньоруській топонімії нечисленні. Як вважають деякі дослідники, використання чистих апелятивів, в основному географічних номенклатурних термінів у ролі географічних назв, яке широко застосовувалось у багатьох давніх народів на початковому етапі формування власних географічних назв, для слов'ян було менш характерним. Для давнього етапу творення слов'янських топонімів типовим слід вважати, очевидно, вживання поряд із загальним словом на позначення об'єкта дифе-

---

[62] *Марусенко Т. А.* Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов).— У кн.: Полесье. М., 1968, с. 242.

[63] *Толстой Н. И.* Славянская географическая терминология. М., 1969, с. 171.

ренціюючого означення [64]. Якщо врахувати, що деякі з наведених назв (*Переволока, Прилукъ, Попашь*) можна тлумачити і як префіксальні утворення [65], то список топонімічних метонімій давньоруського періоду обмежиться кількома утвореннями.

Окремі назви представлені прикметниками і дієприкметниками: *Полоной* (ЛЛ, 1169, 358) — м. в Київській землі, пор. праcл. корінь *pol-n-, звідки д.-р. *полонина* «долина» (Ср., II, 1136); *Вручии* (ЛЛ, 977, 74) — м. у Волинській землі, дієприкметник від д.-р. *врѣти* «кипіти» [66].

Кілька давньоруських назв утворено шляхом перенесення гідроніма на населений пункт: *Донецъ* (ЛІ, 1185, 651) — м. в Переяславській землі, пор. *Донець* — р., пр. Дону (Ук. ПСРЛ, II, 99); *Лутава, Лоутава* (ЛІ, 1155, 482) — поселення в Чернігівській землі, пор. *Лутавка (Лутава)* — р. в Остерському повіті (Нов. II, 449); *Тисмѧничю, Тисмяницю* (ЛІ, 1144, 316) — м. в Галицькій землі, пор. р. *Тисьмениця* в бас. Дністра (СГУ, 565); *Удечъ* (ЛІ, 1164, 524) — поселення в Галицькій землі, пор. *Удич* — дві річки в басейні П. Бугу (СГУ, 578); *Оушица* (ЛІ, 1144, 316) — м. в Галицькій землі на р. *Ушица* — л. пр. Дністра (Ук. ПСРЛ, II, 499).

Суфіксальні утворення. Найпоширенішими топонімічними суфіксами у топографічних назвах були **-ьскъ** і **-ьн**.

Суфікс **-ьскъ** виступає в назвах: *Божьскъ* (*Бужьскъ, Боужьскыи* та ін.— ЛЛ, 1097, 267) — м., очевидно, на р. *Богъ* (*Бугъ*, тепер Південний Буг); *Гольско* (ЛІ, 1150, 396) — м. в Київській землі, від прикметника *голыи* (Ср., I, 546); *Коречьскъ* (*Корчевъ, Корческъ* та ін.— ЛЛ, 1150, 336) — м. у Волинській землі; за С. Роспондом, від kr̥čь «викорчоване місце» (Роспонд, 66), можливим є й відгідронімне походження назви, пор. р. *Корчик* в басейні Горині (СГУ, 274); *Лучьскъ* (*Луческъ, Лоуческъ* та ін.— ЛЛ, 1085, 205) — м. у Волинській землі, від д.-р. *лука, лѫка* «затока, берег затоки, берег річкового вигину» (Ср., II, 50); *Милескъ* (ЛІ, 1150, 411) — м. в Київській землі, можливо, від гідроніма, пор. рр. *Милеча, Милча* у Верхній Наддніпрянщині (ТТ, 196); *Моровиискъ* (*Моровиескъ, Моривѣискъ* — ЛІ, 1139, 302) — м. в Чернігівській землі, від праcл. основи mor-, morava «сира, поросла травою земля» (Роспонд, 66); *Ѡрельскъ* (ЛІ, 1204, 720) — м. у Волинській землі, можливим є відгідронімне походження назви, пор. *Ерель*, л. пр. Дніпра (ЛІ, 1183, 632); *Плѣсньскъ* (*Плѣснескъ, Прѣснескъ* — ЛІ, 1188, 662) — м. в Галицькій землі, пор. *плѣснь* «пліснява, гниль», можливим є і відгідронімне походження, пор. річкові назви *Плесса, Плисса* у Верхній Наддніпрянщині (ТТ, 201—202); *Случескъ* (*Слоучьскъ,*

---

[64] *Карпенко Ю. А.* Становление восточнославянской топонимии (Закономерности словообразования).— В кн.: Изучение географических названий. М., 1966, с. 10. (Вопр. географии; Сб. 70).

[65] *Карпенко Ю. О.* Давньоруська основа словотвору української топоніміки.— У кн.: Питання історії розвитку української мови. Х., 1962, с. 294.

[66] *Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., К., 1958, с. 47.

Случьскъ — ЛІ, 1116, 282) — м. у Волинській землі, від гідроніма *Случь,* п. пр. Прип'яті (Ук. ПСРЛ, II, 428); *Сновьскъ* (ЛЛ, 1068, 172) — м. в Чернігівській землі, від назви р. *Сновь,* п. пр. Десни (Ук. ПСРЛ, II, 435); *Ушескъ* (*Оушескъ* — ЛІ, 1150, 411)— м. у Київській землі на р. *Оуша,* пор. «и переиде рѣку *Оушю* подъ *Оушескомъ*» (ЛІ, 411); *Тоуриискъ* (ЛЛ, 1097, 268) — м. у Волинській землі на р. *Турія; Черторыєскъ* (*Черторыискъ* — ЛЛ, 1100, 274) — м. у Волинській землі, назва *Чортория* характерна для гідронімії, пор. *Чортория* — протока Дніпра біля Києва (Ук. ПСРЛ, II, 560); *Шоумьскъ* (*Шюмьскъ, Шюмескъ* — ЛІ, 1149, 387) — м. у Волинській землі, від слов'янського šuma «ліс» (Ф., IV, 487).

Назви населених пунктів з суфіксом **-ьскъ** належать до одного з найхарактерніших загальнослов'янських топонімічних типів. У східнослов'янській топонімії центром виникнення цього типу була північно-західна Русь, зокрема, територія Верхньої Наддніпрянщини, де назви *Смольньскъ, Полотьскъ, Изборьскъ* фіксуються ще в IX—X ст.[67]

У XI ст. топоніми з суфіксом **-ьскъ,** залишаючись продуктивними у Полоцькій землі (*Витьбьскъ, Голотичьскъ, Дрютьскъ, Логожьскъ, Мѣньскъ, Одрьскъ*), поширюються на південь, у Волинську та Чернігівську землю.

На території майбутньої України після XIV ст. зазначені утворення не набули значної продуктивності, в той час як на території Росії цей топонімічний тип виявляв продуктивність і пізніше аж до наших днів [68].

Суфікс **-ьн-** виступає в назвах: *Быковенъ* (ЛІ, 1211, 730) — м. в Галицькій землі; *Дубенъ* — м. у Волинській землі (ЛЛ, 1100, 274) — від назви дерева; *Колодяжьнъ* (ЛІ, 1240, 786) — м. у Волинській землі, від д.-р. *колодязь* (Ср., I, 1256); *Красьнъ* (ЛЛ, 1096, 249) — м. у Київській землі на р. *Красна; Лубьнъ* (ЛЛ, 1096, 250) — м. у Переяславській землі, від д.-р. *лубъ* «луб, внутрішня кора липи та інших дерев» (Ср., II, 48); *Лиственъ* (ЛЛ, 1024, 148) — м. в Чернігівській землі; *Пѣсоченъ* (ЛЛ, 1092, 215) — м. в Переяславській землі, від *пѣсъкъ* (Ср., II, 1789).

Формант **-ьнъ,** запозичений до топонімії з апелятивної лексики разом з іншими словотворчими засобами, належить до давніх загальнослов'янських прикметникових суфіксів. У топонімії він утворює назви з топографічним значенням. Назви з цим суфіксом мали локальне поширення. Вони відомі лише на території південно-західної Русі. Лише з XIV ст. аналогічні утворення поширюються на інші землі Давньої Русі [69].

Інші форманти в групі топографічних назв представлені поодинокими утвореннями. Це прикметниковий суфікс **-овъ** у топографіч-

[67] *Карпенко Ю. О.* Зазнач. праця, с. 291; *Никонов В. А.* Славянский топонимический тип.— Вопр. географии, 1962, сб. 58. Географические названия, с. 27.

[68] *Никонов В. А.* География русских суффиксов.— Onomastica, 1959, r. 5, z. 2, s. 332.

[69] *Карпенко Ю. О.* Зазнач. праця, с. 291, 293, 295.

ній функції: *Березовъ* (ЛІ, 1152, 456) — поселення у Чернігівській землі; *Берестово* (ЛЛ, 980, 80) — с. під Києвом; *Дерновое* (ЛІ, 1146, 323) — м. в Київській землі. Всі три назви характеризують особливості рослинного світу.

Кілька назв утворено за допомогою іменникових суфіксів: **-ець:** *Каменець* (*Каменѣць* — ЛІ, 1235, 774) — м. в Галицькій землі; *Кремѧнѣць* (ЛІ, 1226, 749) — м. у Волинській землі; *Растовьць* (*Ростовьць, Ростовѣць* — ЛІ, 1169, 536) — м. в Київській землі; **-иця**: *Гноиницѧ* (ЛІ, 1152, 454) — м. у Волинській землі; *Муравицѧ* (ЛІ, 1149, 389) — поселення у Волинській землі; *Пересопницꙗ* (ЛІ, 1149, 393) — м. у Волинській землі; *Сосницꙗ* (ЛІ, 1234, 772) — м. в Чернігівській землі.

В одній літописній назві з території майбутньої України виділяємо суфікс **-ье** із збірним значенням: *Ѡлешье* (ЛЛ, 1084, 205) — поселення в пониззі Дніпра. З іншої території Давньої Русі відома назва *Берестье* (суч. *Брест*) з цим же формантом (ЛЛ, 1019, 145).

Зазначені іменникові суфікси в назвах населених пунктів є вторинними. Давні слов'янські форманти **-ець, -иця**, поширені на територіях давнього слов'янського заселення, характерні насамперед для річкових назв, а також найменувань місцевостей. У топонімії вони мали кілька функцій, зокрема демінутивну, пор. *Растовьць* з наведених вище назв (від *Ростовъ*). У інших найменуваннях населених пунктів південної Русі формант **-ець** виступає як засіб субстантивації: *Каменець* — від *каменыи, Кремѧнець* — від *кремѧныи.*

Суфікс **-ье** запозичено в ойконімію з найменувань місцевостей, про що свідчить і семантика топонімів *Берестье, Олешье,* вони походять від назв дерев *берестъ, ольха.*

Префіксально-суфіксальні утворення. Ця група представлена лише двома утвореннями: *Мѣжибожие* (*Межибоуже, Межибоже* — ЛІ, 1146, 330) — м. у Волинській землі, суч. с. *Меджибіж,* Хмельницької обл.; у назві виділяється префікс **межи-**, основа *Богъ* і суфікс **-ье.** Топонім указує на розташування поселення — воно знаходиться в місці впадіння р. *Бужок* (в історичних документах також *Божокъ*) у р. *Буг* (в пам'ятках, у тому числі літописних,— *Богъ, Бугъ),* тобто в межиріччі рр. *Богъ* і *Божокъ.* Префіксально-суфіксальний тип творення з формантом **-ье** виступає в давніх назвах історико-географічних областей, пор. літописні *Понизье, Подъгорье.* До цієї ж групи слід віднести назву *Зарѣческъ (Зарѣчьскъ),* яку носило два давньоруських міста — одне у Волинській землі (ЛІ, 1150, 409), друге в Київській або Переяславській землі (ЛЛ, 1106, 281).

Складні назви. Група складних топонімічних утворень з топографічним значенням представлена назвами: *Бѣлъгородъ* (ЛЛ, 991, 122) — м. в Київській землі; *Стародубъ* (ЛЛ, 1096, 230) — м. в Чернігівській землі; *Вышегородъ* (ЛЛ, 946, 60) — м. в Київській землі; *Треполь* (*Трьполь* — ЛЛ, 1093, 220) — м. в Київській землі. Перші три топоніми є типовими слов'янськими топонімічними композитами з прикметником-означенням у першій частині і означуваним загаль-

ним словом у другій, у назві *Треполь* виступає архаїчна числівникова основа **тре-(трь-)**.

Слід звернути увагу на те, що в літописах складні назви відмінювались у обох частинах: *оу Бѣлѣгородѣ* (ЛІ, 1144, 314), к *Бѣлоугородоу* (ЛІ, 1177, 604); ѡколо *Бѣлагорода* (ЛЛ, 997, 127).

Назви, пов'язані з діяльністю людини. Ця група назв відображає матеріальну й духовну культуру населення, риси суспільного устрою тощо. Твірною базою розгляданих найменувань виступають, як правило, загальні слова на позначення різноманітних споруд та виробів, апелятиви, які відбивають особливості духовного життя суспільства, вірувань тощо.

Давньоруські топоніми цього типу представлені утвореннями: *Городокъ* (ЛІ, 1147, 359) — м. в Переяславській і Галицькій землі (1213, 733); *Городескь* (1257, 838) — м. в Київській землі; *Дверенъ* (1192, 674) — м. в Київській землі; *Звенигородъ* (1150, 400) — м. в Київській і Галицькій землі (ЛЛ, 1086, 206) [70]; *Мѣлницю* (ЛІ, 1247, 798) — м. у Волинській землі; *Острогъ* (ЛЛ, 1100, 274) — м. у Волинській землі; *Садовое* (ЛІ, 1287, 904) — поселення у Волинській землі; *Стожькъ* (1288, 912) — поселення у Волинській землі, пор. д.-р. *стогъ* «купа» (Ср., III, 516) і *стожиѥ* «сіножать мірою в один стіг сіна; земельна міра» (там же); *Товаровъ* (ЛІ, 1190, 672) — м. в Київській землі, пор. д.-р. *товаръ* «стан; обоз; товар» (Ср., III, 969—970).

Із структурного погляду ці топоніми поділяються на чисті апелятиви в ролі власних назв *(Мѣлницю, Острогъ)*, суфіксальні топоніми *(Городокъ, Городескь, Дверенъ, Садовое, Стожькъ, Товаровъ)*, складні *(Звенигородъ)*.

Посесивні назви. Предметом аналізу у цій топонімічній групі є назви, що в час виникнення означали приналежність відповідного поселення людині, від власної назви якої походив топонім. Отже, твірними основами всіх найменувань розгляданого типу виступали особові імена. Однорідну групу являє собою цей найпродуктивніший у Давній Русі топонімічний тип і в структурному відношенні, у творенні його брала участь обмежена кількість суфіксів. Основну масу посесивних найменувань утворено за допомогою давніх прикметникових формантів **-jь** і **-овъ, -инъ**. Літописи фіксують такі присвійні назви з формантом **-jь**: *Богоуславль* (ЛІ, 1195, 683) — м. в Київській землі; *Володимирь* (*Володимерь* — ЛЛ, 988, 121) — м. у Волинській землі; *Всеволожь* (ЛІ, 1097, 231; 1147, 358) — м. у Волинській і Чернігівській землі; *Галичь* (ЛЛ, 1144, 311) — м. в Галицькій землі; *Глѣбль* — (ЛІ, 1147, 358) — м. у Чернігівській землі; *Збаражъ* (*Збыражъ* — ЛІ, 1211, 730) — м. в Галицькій землі; *Изяславль* (ЛІ, 1240, 786) — м. у Волинській землі; *Любечь* (*Любець*, ЛЛ, 882, 23) — м. в Чернігівській землі; *Переяславль* (ЛЛ, 907, 31) — м. в Переяславській землі; *Святополчь* (ЛЛ, 1095, 229) —

[70] Існує припущення, що міста із назвою *Звенигородъ* у Давній Русі виконували роль сторожового пункту із сигнальним колоколом (*Никонов В. А.* Краткий топонимический словарь. М., 1966, с. 146).

м. в Київській землі; *Оуненѣжь* (ЛІ, 1147, 358) — м. у Чернігівській землі; *Юрополчь* (ЛІ, 1160, 505) — м. в Київській землі та ін.

Назви з прикметниковим суфіксом **-jь** належать до архаїчних слов'янських топонімічних типів. У граматичному відношенні ці назви являли собою присвійні прикметники із значенням приналежності. Як вважають дослідники, цей суфікс був характерним для назв давніх слов'янських міст [71]. Твірною основою назви з формантом **-jь** у давньоруський період було, як правило, ім'я родоначальника, вождя або князя, за ініціативою якого будували місто, пор.: «*С̃тополкъ* же повелѣ рубити городъ на Вытечевѣ холму в своє имѧ нарекъ *С̃тополчь* городъ» (ЛЛ, 1095, 229).

Як і в апелятивній лексиці, формант **-jь** був продуктивним у давній слов'янській топонімії до XIII ст.[72] Про архаїчність його свідчить і характер твірних основ, до яких він приєднувався, що переважно являли собою давні двочленні слов'янські імена (*Богуслав, Володимир, Всеволод, Ізяслав, Святополк, Ярополк, Ярослав* та ін.). У давньоруській топонімії за Лаврентіївським та Іпатіївським списками літописів зафіксовано 27 посесивних найменувань з формантом **-jь**.

Другим продуктивним у давньоруській топонімії присвійним типом утворень були назви з суфіксами **-овъ (-евъ)**, **-инъ**: *Болоховъ* (*Болохово,* ЛІ, 1150, 398) — м. в Подільській землі; *Василевъ* (*Василивъ* — ЛЛ, 988, 111) — м. в Київській і Галицькій землі (ЛІ, 1229, 761); *Выгошевъ* (1152, 454) — м. у Волинській землі; *Глуховъ* (1152, 455) — м. в Чернігівській землі; *Гюргевъ* (*Гургевъ* — ЛЛ, 1095, 229) — м. в Київській землі; *Даниловъ* (ЛІ, 1240, 786) — м. в Галицькій землі; *Дмитровъ* (1183, 628) — м. в Переяславській землі; *Дѧдьковъ* (1241, 792) — м. в *Болоховській* землі; *Києвъ* (*Кыєвъ* — ЛЛ, 1) — центр Київської Русі; *Коудинъ* — м. в *Болоховській* землі (ЛІ, 1241, 792); *Львовъ* (1259, 841) — м. в Галицькій землі; *Михаиловъ* (1172, 550) — м. в Київській землі; *Станковъ* (1153, 466) — поселення в Галицькій землі; *Черниговъ* (*Чернѣговъ* — ЛЛ, 907, 31) — центральне місто Чернігівської землі; *Щекаревъ* (ЛІ, 1219, 737) — м. у Волинській землі; *Малотинъ* (ЛЛ, 1139, 308) — м. в Переяславській землі; *Микоулинъ* (1144, 311) — м. у Галицькій землі; *Нѣжатинъ* (ЛІ, 1147, 344) — м. в Переяславській землі; *Пирѧтинъ* — м. в Переяславській землі (ЛЛ, 1154, 342); *Предъславино* (980, 80) — с. в Київській землі та ін.

Назви з суфіксами **-овъ (-евъ)**, **-инъ** становлять найчисленнішу ґрупу топонімів Давньої Русі. У досліджуваний період вони ще ви-

---

[71] *Селищев А. М.* Из старой и новой топонимии.— Тр. Моск. ин-та истории, философии и лит. М., 1939, т. 5. Сб. ст. по языкознанию, с. 164 та ін.; *Rospond S.* Zagadnienia osadnictwa słowiańskiego w swietle toponomastyki.— Kwartalnik historyczny. Lwów, 1938, r. 3, c. 369.

[72] *Rospond S.* Stratygrafia toponimiczna.— In: Z polskich studiów slawistycznych. Prace językoznawcze i etnogenetyczne na IV Międzynar. kongr. slawistów w Moskwie, 1958. Warszawa, 1958, c. 176.

разно зберігають своє прикметникове походження і в окремих випадках вживаються разом із загальним словом *городъ, село*, означеннями до яких первісно виступали, пор.: «сташа оу *Мажева селца*» (ЛЛ, 1151, 335); «сташа оу *Мелтековѣ селѣ*» (ЛІ, 1146, 331); «стоюще оу *Шелвовѣѣ (Шелвова) сѣлца*» (1161, 512); «за *Юнъчиномъ селце(м)*» (ЛЛ, 1149, 322) та ін.

Аналізований тип посесивних назв молодший від утворень на **-јь**. Про це свідчить наявність серед присвійних утворень на **-овъ (-евъ), -инъ** похідних від християнських імен (пор. назви міст *Василевъ, Гюргевъ, Даниловъ, Дмитровъ, Михаиловъ)*, тоді як основою посесивів на **-јь** виступають лише давні слов'янські імена. Проте й серед найменувань на **-овъ (-евъ), -инъ** трапляються дуже давні утворення, пор. *Краковъ, Києвъ*, хоча для останньої назви можливим є й походження від топографічного терміна *куява* «зелена гора» з пізнішим втягненням топоніма до поширеної топонімічної моделі на **-овъ (-евъ)**[73]. Назви з присвійними формантами **-овъ (-евъ), -инъ** належать до одного з найпоширеніших словотвірних типів слов'янської топонімії, вони характерні для всіх слов'янських земель, пор. рос. *Любимово*, блр. *Іванава, Адамава*, п. *Uniejewo*, ч. *Branišow*, сербське *Борисово.*

До посесивних назв з іншим словотвірним оформленням можна віднести тільки окремі найменування з суфіксом **-ьскъ:** *Мирославьское* (ЛІ, 1151, 424) — с. у Київській землі.

Назви, що первісно були найменуваннями жителів. До цієї групи належать найменування населених пунктів, що виникли вторинним шляхом, первісно вони означали не саме поселення, а його мешканців. Цей давній і значний за обсягом слов'янський топонімічний тип дістав назву патронімічного, оскільки основу його становлять найменування, які називали нащадків за ім'ям засновника роду. Патронімічні назви були типовими для родового устрою, але зберігали продуктивність і значно пізніше.

Проте не всі назви, що в час виникнення означали жителів, належать до патронімічних. Вони могли називати мешканців поселення і за ім'ям його власника, і за природними особливостями місцевості, і за характером занять.

До архаїчного слов'янського патронімічного типу належать утворення з формантом **-ичи**. Давньоруські назви розгляданого типу нечисленні, вони представлені кількома утвореннями на **-ичи:** *Березовичѣ* (*Березовичи* — ЛІ, 1287, 904) — поселення у Волинській землі; *Боужьковичи* (1283, 892) — м. у Волинській землі; *Ѡльжичи* (ЛЛ, 947, 60) — с. в Чернігівській землі, засноване княгинею *Ольгою; Стонячичи* (ЛІ, 1160, 506) — поселення в Чернігівській землі; *Оувѣтичи* (ЛЛ, 1100, 273) — м. в Київській землі, пор. також *Витичевъ* на Дніпрі (ЛІ, 1149, 378); *Хвалимичи* (1157, 486) — с. в Київській землі.

---

[73] *Роспонд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов, с. 83.

Як свідчить наведений список, літописи фіксують лише поодинокі утворення на **-ичи**, причому первісне патронімічне значення можна припускати тільки в топонімах *Хвалимичи, Стонячичи.* Назва *Березовичи* іменує жителів за характером рослинного світу, назва *Ѡльжичи* — за ім'ям засновниці села, *Оувѣтичи* належить до найменувань з неясною етимологією, можливо, це помилковий запис утворення з прийменником у типу *у + вѣтичи* або у *Витичевѣ* [74]. Але зазначимо, що у давньоруських літописах назви населених пунктів представлені в основному найменуваннями міст, тоді як інші типи поселень згадуються значно рідше. Не виключено, що саме цим пояснюється невелика представленість типу **-ичи** у літописних джерелах, оскільки відповідні назви стосувались не міст, а дрібніших поселень — дворищ, селищ.

Крім топонімів на **-ичи**, до давньоруських назв, які первісно позначали жителів, слід віднести найменування *Свинухи* (ЛІ, 1157, 486) — поселення у Волинській землі.

За межами виділених груп лишаються три відетнонімні назви: *Новъгородъ Сѣверьскии* (ЛІ, 1152, 458) — м. в Чернігівській землі, від назви східнослов'янського племені *сѣверъ* (*сѣверене* та ін.— Ук. ПСРЛ, II, 449); *Торцьскии* (*Торцьскыи, Торческыи городъ, Торьскии, Торцькыи* — ЛЛ, 1093, 218) — м. *торків* (чорних клобуків) на окраїні Київської Русі, а також назви з неясною етимологією. Серед них топоніми з архаїчними формантами: **-ынь**: *Волынь* (*Велынь* — ЛЛ, 1018, 143) — м. і область; *Сапогынь* (ЛІ, 1151, 441) — м. у Волинській землі; *Семынь* (1152, 456) — м. у Чернігівській землі; **-ань**: *Вьяхань* (ЛЛ, 1149, 321) — м. в Переяславській землі; *Желянь* (ЛІ, 1162, 518) — поселення і річка біля Києва, а також найменування *Калиоусъ* (1241, 793) — м. в Галицькій землі, *Кобоудъ* (ЛІ, 1241, 792) — м. в Болоховській землі, *Ѡргощь* (1159, 500) — м. в Чернігівській землі та ін.

Отже, панівне становище у давньоруській топонімії займають дві семантичні групи назв — топографічні й посесивні, причому останні у кількісному відношенні мають навіть деяку перевагу над типовими для давнього топонімікону найменуваннями за топографічними особливостями. Продуктивність присвійних утворень із значенням приналежності є породженням епохи феодалізму, відображенням приватновласницького характеру суспільних відносин у Давній Русі. Власні назви, утворені за допомогою присвійних суфіксів від імен князів — засновників міст або від імен володарів поселень, набули поширення у час формування феодалізму і зберігали продуктивність протягом усього феодального періоду.

Дві інші топонімічні групи — назви, пов'язані з діяльністю людини, і назви, що первісно були найменуванням жителів, представлені в літописах незначною кількістю топонімічних утворень.

Свідченням початку формування східнослов'янських топонімів у окремий лексичний клас субстантивного характеру є поява, поряд

---

[74] *Роспонд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов, с. 49.

з прикметниковими утвореннями, іменникових найменувань. До цієї ще нечисленної групи належать топоніми з суфіксами **-ець, -ица, -ье.** Назви субстантивного характеру, як свідчать літописи, з'явились у XI ст.

Порівняльний аналіз з давньою топонімією інших слов'янських територій свідчить про те, що всі продуктивні структурні типи східнослов'янської топонімії (утворення з суфіксами **-јь, -овъ (-евъ), -инъ, -ьскъ, -ьнъ)** є загальнослов'янськими, характерними у відповідний період (до XIV ст.) для всіх слов'янських територій.

З ареальних особливостей поширення зазначених типів слід вказати на те, що продуктивні типи посесивних утворень з суфіксами **-јь, -овъ (-евъ), -инъ** були однаковою мірою властиві всій східнослов'янській території, тоді як поширення формантів **-ьскъ** та **-ьнъ** мало певні локальні особливості. Зокрема, осередком виникнення топонімічного типу на **-ьскъ** слід вважати північнослов'янські землі (західнослов'янську територію та північну частину східнослов'янської території), звідки він поширився на територію майбутньої України.

В той же час топоніми на **-ьнъ** до XIV ст. літописи фіксують виключно в межах південноруської території.

Необхідно підкреслити також майже повну відсутність у топонімії Київської Русі назв поселень іншомовного походження.

Староукраїнська топонімія XIV—XV ст. Топонімія України XIV—XV ст. досліджується на основі топонімічного матеріалу, який містить в собі «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.». Назви населених пунктів тогочасної української території представлені у пам'ятках, які послужили основою словника, досить широко, особливо з XV ст., але в територіальному відношенні вони розподіляються нерівномірно. Основна маса зафіксованих у словнику топонімів знаходиться на території Волині, Галичини й Буковини. Внаслідок обмеженої кількості пам'яток з інших регіонів України відповідного періоду їх топонімікон недостатньо представлений у словнику. Він обмежується групою найменувань Київської й Подільської землі, а також кількома топонімами Закарпатської Русі.

Розвиток староукраїнської топонімії XIV—XV ст. відбувався на основі топонімічної спадщини, успадкованої від давньоруської епохи. Шар давньоруської топонімії становив базу, на якій формувались у досліджуваний період топонімічні системи трьох східнослов'янських мов — російської, української і білоруської. Основні тенденції топонімічного розвитку, намічені у східнослов'янській топонімії IX—XIII ст., зумовили дальше розгортання й удосконалення семантичних і словотвірних типів староукраїнської топонімії XIV—XV ст.

Топографічні назви. *Апелятиви або власні назви у функції найменувань поселень.* Іменникові утворення: *Долина* (с., Гал., ССУМ, 1413, I, 315), *Доубровица* (замок і с., Вол., ССУМ, 1451, I, 329), пор. апелятив *доубровица* «невеликий дубовий ліс» (ССУМ, I, 329), *Катеń* (с., Вол., ССУМ, 1420, I, 469),

Лука (с., Вол., ССУМ, 1463, I, 557), *Молница* (с., Бук., 1400, ССУМ, I, 610), пор. укр. *мольниця* «вимоїна після дощу» (Гр., II, 443), *Островъ* (с., Львів., ССУМ, 1463, II, 99), *Потокъ* (с., Гал., ССУМ, 1433, II, 212), *Став* (с., Вол., ССУМ, 1470, II, 376), *Стѣнка* (с., Гал., ССУМ, 1454, II, 397), *Терло* (с., Гал., ССУМ, 1415, II, 428), *Устье* (с., Вол., 1430, II, 489) та ін.

Частина іменникових утворень виступає у формі pluralia tantum: *Вишенки* (с., Вол., ССУМ, 1322, I, 177), *Горки* (с., Вол., XV ст., I, 251), *Колодезыки* (с., Вол., 1322, I, 490), *Липники* (с., Київ., 1458, I, 546), *Липникы* (с., Бук., 1436, I, 546), *Липяги* (с., Вол., 1463, I, 546), *Лозы* (с., Вол., 1482, I, 556), *Перевалы* (с., Вол., 1440, II, 135) та ін.

Прикметникові утворення: *Вышня* (м., Львів., ССУМ, 1393, I, 225), *Деревяное* (с., Вол., 1446, I, 294), *Красное* (с., Вол., 1429, I, 510), *Красне* (с., Бук., 1431, I, 510), *Крупая* (с., Вол., 1322, I, 517), *Липая* (с., Вол., 1451, I, 546), *Ровное* (с., Вол., 1434, II, 294), *Хлоубокая* (с., Бук., 1490, II, 508) та ін. До прикметникових утворень прилягають дієприкметникові: *Звиначее* (с., Вол., ССУМ, 1471, I, 391), *Зъвинячая* (с., Вол., XV ст., I, 411).

Окремі назви виникли внаслідок перенесення гідроніма на населений пункт: *Бѣлка* (с., Львів., ССУМ, 1421, I, 148), *Белка* (с., Вол., 1430, I, 91) і р. *Бѣлка* на цій же території [75]; *Смотричь* — м. на р. *Смотричь* (Под., 1375, II, 362); *Тоурья* (с. і р. у Вол. землі, 1413, 1496, II, 451).

Суфіксальні утворення. Прикметникові: з суфіксом **-н-**: *Земно* (с., Вол., ССУМ, XV ст., I, 397), *Колоден* (м., Вол., 1463, I, 490), *Корытно* (с., Вол., 1472, I, 501), *Рокитна* (с., Бук., 1437, II, 301), *Ступно* (с., Вол., 1444, II, 396), *Сушичъно* (с., Вол., 1444, II, 404), *Яблонно* (маеток, Вол., 1445, II, 577), *Аблоньне* (маеток, Вол., 1490, II, 588), *Гнездичная* (с., Вол., 1463, I, 245), *Глинное* (с., Київ., 1458, I, 243), *Колодное* (с., Вол., 1470, I, 490), *Лопушная* (с., Вол., 1463, I, 557), *Лѣшная* (с., Вол., 1451, I, 564), *Сенно* (с., Вол., 1455, II, 338), *Колодня* (с., Вол., 2-га пол. XV ст., I, 490), *Котелня* (с., Київ., 1471, I, 504), *Коутня* (с., Львів., 1445, I, 531);

з суфіксом **-ск-** (варіант **-цк-**): *Высоцъко* (с., Вол., ССУМ, XV ст., I, 222), *Дользскъ* (с., Вол., 1440, I, 316), *Єлинскъ* (присілок, Вол., 1487, I, 347), *Олеско* (с., Вол., XV ст., II, 81) та ін.;

з суфіксом **-ов-**: *Бродов* (с., Вол., ССУМ, 1396, I, 124), *Бродово* (с., Вол., 1385, I, 124), *Доубовая* (с., Бук., 1447, I, 329), *Лозовое* (с., Вол., 1463, I, 555), *Загорово* (маеток, Вол., 1433, I, 374), *Песковъ* (с., Вол., 1445, II, 140), *Черемхово* (с., Гал., 1411, II, 536);

з суфіксом **-ин-**: *Моквинъ* (с., Вол., ССУМ, 1445, I, 607), пор. укр. *моква* «низинне місце, що заливається водою» (Гр., II, 439), *Мнятин* (суч. *М'ятин*, с., Вол., ССУМ, 1448, I, 603).

Іменникові: з суфіксом **-ец-**: *Корецъ* (м., Вол., ССУМ, XV ст., I, 497), *Коропецъ* (м., Гал., 1454, I, 499), *Мокрець* (с., Київ., 1458,

---

[75] *Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., с. 63.

I, 607), *Мшанец* (с., Вол., 1463, I, 621), *Островець* (*Островец,* с., Вол., 1463, II, 99), *Соколець* (с., Под., 1434, II, 367);

з суфіксом **-овец-** (**-евец-**, **-ивец-**): *Вербовець* (с., Вол., ССУМ, 1463, I, 164), *Вишневвець* (*Вишнѣвець, Вишневѣць,* м. і с., Вол., 1463, I, 177), *Вышнивецъ* (с., Бук., 1456, I, 225), *Грабовець* (с., Гал., 1404, I, 259), *Олховець* (с., Под., 1445, II, 83), *Яблоунивецъ* (с., Бук., 1488, II, 577), *Язловецъ* (с., Гал., 1449, II, 579);

з суфіксом **-авец-**: *Лоукавецъ* (с., Бук., ССУМ, 1428, I, 558);

з суфіксом **-инец-**: *Волчинець* (с., Бук., 1490, I, 194);

з суфіксом **-ица**: *Гнилица* (с., Вол., ССУМ, 1463, I, 245), *Грибовица* (с., Вол., XV ст., I, 262), *Заячица* (с., Вол., 1475, I, 388), Kruselnicza (с., Львів., 1395, I, 518), *Липиця* (с., Гал., 1419, I, 546);

з суфіксом -jа: *Берестіа* (с., Бук., ССУМ, 1456, I, 93), *Буремля* (м-ко, Вол., 2-га пол. XV ст., I, 131), *Купля* (с., Вол., 1445, I, 529);

з суфіксом **-ище** (**-ищи**, **-ища**): *Волочища* (с., Вол., ССУМ, 1463, I, 193), *Дубисча* (с., Вол., 1322, I, 328), *Доубище* (с., Вол., 1497, I, 328), *Кутищи* (с., Гал., 1419, I, 531), *Мутвитище* (с., Вол., 1445, I, 620), *Топорищо* (с., Вол., 1488, II, 437) — очевидно, за формою поселення;

з суфіксом **-ич**: *Кривчичь* (с., Зак., ССУМ, 1404, I, 514);

з суфіксом **-ка**: *Купка* (с., Бук., ССУМ, 1429, I, 529);

з суфіксом -енка: *Студенка* (с., Вол., ССУМ, 1485, II, 396);

з суфіксом **-ок** (**-ек**): *Борокъ* (с., Вол., ССУМ, 1438, I, 113), *Должокъ* (с., Бук., 1437, I, 315), *Должекъ* (с., Київ., 1458, I, 315), *Сернокъ* (с., Гал., 1418, II, 340);

з суфіксом **-ик**: *Кроугликъ* (с., Бук., ССУМ, 1436, I, 517). Слід підкреслити зміну у групі староукраїнських суфіксальних топонімів топографічного типу кількісного співвідношення між прикметниковими й іменниковими моделями на користь іменникових. Всі прикметникові моделі староукраїнської топонімії (назви з суфіксами **-ск-**, **-н-**, **-ов-**) успадковані з давньоруського періоду, нові топонімічні прикметникові суфікси у цей період не фіксуються. В той же час зростає кількість іменникових моделей.

Значно меншу продуктивність порівняно з періодом XI—XIII ст. виявляють на території України прикметникові утворення з суфіксом **-ск-**.

Назви з прикметниковим формантом **-н-** у XIV—XV ст. змінили родову приналежність — майже всі вони мають форму середнього і жіночого роду. На родову зміну розгляданих найменувань вплинув, очевидно, рід апелятивів *село, весь,* з якими пов'язувались в момент виникнення відповідні назви. Слід звернути увагу на те, що єдине найменування, зафіксоване в староукраїнській топонімії у формі чоловічого роду *(Колоден),* належить місту.

Прикметникові топоніми з досліджуваним формантом функціонують як у нечленній формі *(Земно, Корытно, Яблонно, Рокитна),* так і у членній формі *(Гнездичная, Лопушная).* Поряд з утвореннями жіночого роду з твердим **-н-** *(Рокитна),* відомі й утворення з м'яким кінцевим приголосним *(Колодня, Котелня, Коутня).*

У східнослов'янській топонімії поширене паралельне вживання форм **-на/-ня**. В історичному плані первинним був, очевидно, твердий варіант суфікса [76].

Територіальна обмеженість пам'яток XIV—XV ст. не дозволяє зробити певних висновків про співвідношення ареалів назв з твердим і м'яким варіантом суфіксального **-н-**. Можна зазначити, проте, за даними «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.», що ойконіми з твердим **-н-** поширені майже виключно на північноукраїнській території — у Волинській землі, тоді як більшість назв на **-ня** *(Вышня, Гугня, Коутнѧ, Кодня, Котелнѧ)* зафіксовані у Львівській і Київській землях.

Значно збільшилась кількість іменникових утворень з топографічним значенням. Найчисленнішою серед них є група топонімів з суфіксом **-ец-**, значна кількість яких оформлена ускладненим двохелементним формантом **-овец-** *(Вербовець, Вышнивецъ, Грабовець* та ін.*)*; у абсолютній більшості назв формант **-ец-** (**-овец-**) виступає як засіб субстантивації. У кількох утвореннях виділяємо паралельний суфіксу **-ец-** формант **-ица**.

Окремі найменування оформлені відомими давньоруській топонімії іменниковими формантами: **-ич** *(Кривчичь)*, **-ja** *(Берестіа, Буремля, Купля)*.

Поряд з іменниковими формантами, успадкованими з давньоруського періоду, в староукраїнській топонімії з'являється ряд нових іменникових суфіксів. Серед них слід насамперед виділити архаїчний спільнослов'янський топонімічний суфікс **-ище**, запозичений у топонімію з апелятивної лексики. У топонімії була використана здатність цього форманта утворювати назви з топографічним значенням, насамперед на означення колишнього місцезнаходження того, що вказується в словотворчій основі, пор. ст.-укр. *озерище* «місце, де було колись озеро» (ССУМ, II, 77). Очевидно, саме таку первісну семантику слід вбачати у староукраїнських найменуваннях населених пунктів на **-ище** (*Волочища, Доубище* та ін.).

З'являється в староукраїнській топонімії надзвичайно продуктивний пізніше формант **-ка** та двохелементний **-енка**, а також **-ок** (**-ек**), **-ик**. Первісне демінутивне значення всіх цих суфіксів виразно виступає лише в назвах *Борокъ, Купка,* у більшості топонімів вони служили засобом субстантивації прикметникових утворень.

Префіксально-суфіксальні назви. Залѣсие (маеток, Перемишл., ССУМ, 1404, I, 378), *Залужє* (с., Вол., 1463, I, 378), *Загвоздие* (с., Гал., 1394, I, 373), *Порѣчье* (с., Вол., 1498, II, 200), *Межирѣчье* (*Межирвче,* с., Вол., 1396, I, 584).

Всі зазначені найменування сіл належать до префіксально-суфіксальної моделі з префіксами **за-**, **по-**, **межи-** і формантом **-ье**, відомої і в давньоруській топонімії (пор. *Межибожие*).

Складні назви. Голыгоры (с., Львів., ССУМ, 1455, I, 250), *Почѧ-*

---

[76] *Топоров В. Н., Трубачев О. Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962, с. 117.

подъ (маєток, Київ., 1459, II, 218), *Соуховерхъ* (с., Бук., 1429, II, 403), *Соуховєсь* (дворище, Вол., 1446, II, 403), *Суходолъ* (с., Бук., 1409, II, 403), *Чорторія* (с., Бук., 1464, II, 548).

Більшість складних найменувань досліджуваного періоду утворено внаслідок поєднання прикметникової й іменникової основ (*Голыгоры, Соуховерхъ* та ін.); у одній назві (*Чорторія*) виділяємо іменникову й дієслівну основу (можливо, назва виникла внаслідок перенесення на поселення гідроніма, оскільки подібні найменування характерні для річок).

Походження першої частини назви *Почяподъ* неясне.

Складені назви. Бѣлыи берьги (с., Под., ССУМ, 1445, I, 149); *Великии должокъ* (с., Київ., 1458, I, 162); *Глубочек Нижный* (с., Вол., 1463, I, 244); *Добрая Вода* (с., Вол., 1463, I, 305); *Новое село* (с., Гал., 1378, II, 55); *Новое село* (с., Вол., 1463, II, 55); *Новый Ставъ* (с., Вол., 1459, II, 56); Ostraja Ruda (селище, Вол., 1420, II, 99); *Пещаныи Бродъ* (с., Вол., 1488, II, 144); Rudka-Turuwka (с., Вол., 1421, II, 305).

Слід відзначити, що більшість складених найменувань утворено від прикметника-означення і загального слова з гідрографічним значенням (*ставъ, бродъ, берегъ, руда, рудка*).

Назви, пов'язані з діяльністю людини. *Апелятиви у функції назв населених пунктів.* Всі вони представлені іменниками; більшість виступає у формі однини: *Городище* (с., Вол., ССУМ, 1452, I, 252), *Змиинецъ* (с., Вол., 2-га пол. XV ст., I, 401), *Слобода* (с., Київ., 1471, II, 352); деякі мають форму pluralia tantum: *Роудники* (с., Київ., 1471, II, 305), *Садки* (с., Вол., 1478, II, 315); *Стаи* (с., Вол., 1446, II, 378).

Суфіксальні утворення. Прикметникові: *Возовая* (с., Вол., ССУМ, 1482, I, 186), *Мелная* (с., Вол., 1482, I, 585), *Мытельно* (пос., Вол., 2-га пол. XV ст., I, 625), *Тынное* (с., Вол., 1463, II, 453), *Теремъное* (с., Вол., 1322, II, 428); до них приєднується дієприкметникове утворення *Мощона* (с., Вол., 1445, I, 617);

іменникові: з суфіксом **-ище**: *Гачища* (с., Львів., 1443, I, 239), *Избишча* (с., Бук., 1453, I, 425);

з суфіксом **-ец-**: *Сторожинецъ* (с., Бук., 1448, II, 390);

з суфіксом **-ица**: *Вениця* (м., Под., 1471, I, 164), *Городница* (присілок, Вол., 1396, I, 252), *Мощеница* (пос., Вол., 1444, I, 617), *Новосельця* (с., Под., 1430, II, 55), *Торговиця* (с., Гал., 1404, II, 438);

з суфіксом **-к(а)**: *Слободка* (с., Под., 1437, II, 352);

з суфіксом **-ѣнь**: *Склѣнь* (с., Вол., 1445, II, 349);

з суфіксом **-окъ**: *Городокъ* (*Городокь, Городок*, с., Вол., 1433, I, 252);

з суфіксом **-яч**: *Холопячь* (с., Вол., 1451, II, 511);

Префіксально-суфіксальні, складні і складені назви представлені поодинокими прикладами: *Замостье* (с., Гал., ССУМ, 1433, I, 378); *Замостіє* (с., Бук., 1490, I, 378); *Пустомытъ* (с., Вол., 1445, II, 276); *Огороженая Великая* (с., Львів., 1445, II, 74); *Торговицкое*

сєло (с., Вол., 1446, II, 438); *Чесный хрестъ* (с., Вол., XV ст., II, 538); Ruda Swiatec (с., Вол., 1420, II, 305); *Свѣныи Гаи* (с., Вол., 1478, II, 411).

Посесивні назви. Як і в давньоруській топонімії, група посесивних найменувань XIV—XV ст. обмежується лише суфіксальними утвореннями. Серед них з суфіксом **-ов-** (**-ев-**): *Алышовъ* (с., Вол., ССУМ., 1446, I, 72), *Басово* (маєток, Вол., 1434, I, 88), *Бєлашов* (с., Вол., 1466, I, 91), *Василовъ* (с., Бук., 1448, I, 154), *Голешевъ* (пос., Вол., 2-га пол. XV ст., I, 248), *Давыдовъ* (с., Львів., 1422, I, 276), *Жуковъ* (с., Вол., 1446, I, 364), *Илиясово* (с., Київ., 1458, I, 431), *Иванково* (с., Київ., 1471, I, 418), *Коршєво* (с., Вол., XV ст., I, 501), *Ходорково* (с., Київ., 1471, II, 510), *Цвєтковъ* (с., Київ., 1471, II, 523), *Чєпєлєва* (с., Вол., 1463, II, 534), *Чєрнєхов* (с., Вол., 1435, II, 537) та ін.;

з суфіксом **-ин-**: *Бутин* (с., Вол., ССУМ, 1463, I, 132), *Головчинъ* (с., Київ., 1471, I, 249), *Ємєлинъ* (с., Львів., 1370, I, 348), *Кузминъ* (с., Вол., XV ст., I, 526), *Космыринъ* (с., Гал., 1454, I, 502), *Михлинъ* (с., Вол., 1433, I, 600), *Микоулинъ* (присілок, Вол., 1452, I, 590), *Чємєринъ* (маєток, Вол., 1467, II, 534), *Щенютинъ* (с., Вол., XV ст., II, 568) та ін.;

з суфіксом **-jь** (**-jє, -ja**): *Браславль* (м., Под., ССУМ., 1434, I, 118), *Будорожъ* (с., Вол., 1322, I, 128), *Вилавчє* (с., Гал., 1433, I, 173), *Голчє* (с., Вол., 1466, I, 249), *Долотчє* (с., Вол., 1465, I, 316), *Литовижъ* (м-ко, Вол., XV ст., I, 549), *Мильчь* (пос., Вол., 2-га пол. XV ст., I, 593), *Мирогощъ* (с., Вол., 2-га пол. XV ст., I, 595), *Михалчє* (с., Бук., 1490, I, 599), *Пивчє* (с., Вол., 1322, II, 145), *Любчо* (с., Вол., 1322, I, 566), *Роубчє* (с., Бук., 1448, II, 305), *Слєпчє* (с., Холм., 1376, II, 352).

Інші суфіксальні моделі посесивних найменувань представлені поодинокими прикладами:

з суфіксом **-инец-**: *Олєксинєц* (*Олєксинѣць*, с., Вол., ССУМ, 1463, II, 81);

з суфіксом **-ск-**: *Якушинское* (с., Под., 1430, II, 582);

з суфіксом **-овка**: *Борщовка* (с., Вол., 1430, I, 114), *Радоховка* (с., Вол., 1446, II, 286), *Рѧшневка* (с., Вол., 1463, II, 314), *Сємєновка* (с., Вол., 1433, II, 336);

з суфіксом **-инка**: *Доманинка* (с., Вол., 1463, I, 317).

Серед складених посесивних назв можна відзначити: *Басовъ Кутъ* (с., Вол., ССУМ, 1478, I, 88); *Кнѧжа лоука* (с., Гал., 1394, I, 481); *Ивачєвъ Нижний* (с., Вол., 1473, I, 420); *Ивачев вєрхний* (с., Вол., 1463, I, 420); *Марковъ Ставъ* (с., Вол., 1366, I, 577); *Пилипова Роуда* (с., Гал., 1394, II, 145); *Стєпѣновъ Коутъ* (с., Бук., 1431, II, 386); *Старий Манєв* (с., Вол., 1463, II, 381).

Тип посесивних найменувань лишається одним з найпродуктивніших і в староукраїнський період.

У зв'язку з інтенсивним розвитком феодального господарства відбиття факту власності, приналежності найчастіше стає основою найменувань поселень.

Присвійні утворення на **-ов-**, численні вже в давньоруській топонімії, залишаються найпродуктивнішою топонімічною моделлю і в період формування східнослов'янських народностей. До вірогідних відантропонімних топонімів з формантами **-ов-**, **-ин-** належить 168 назв населених пунктів, зафіксованих у «Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст.» Антропоніми, від яких походять староукраїнські найменування поселень на **-ов-**, **-ин-**, різноманітні за походженням. Серед них трапляються давні слов'янські імена, напр., *Малъ (Маловъ)*, **Щучата (Щучатинъ)*, **Щенюта (Щенютинъ)*, християнські: *Василъ (Василовъ)*, *Давыдъ (Давыдовъ)*, *Иванъ (Иванково)*, *Климєнтъ (Климєнтовъ)* та ін., поодинокі іншомовні *Карлъ (Карловъ)*.

До живих топонімічних явищ належать і присвійні утворення з суфіксом **-jь (-jє, -ja)**. Слід звернути увагу на те, що похідні від двоосновних імен, типові для давньоруських топонімів на **-jь**, в староукраїнській топонімії нечисленні (*Браславль*, *Будорожъ*, *Литовижъ*, *Мирогощъ*), вони поступились місцем утворенням від одноосновних давніх імен з формантами **-екъ**, **-ко**, **-ькъ** (*Любчо*, *Голчє*, *Пивче*, *Мильчь* та ін.). У окремих назвах на **-jь** твірними основами виступають навіть християнські імена (*Михалче*).

Топоніми, що первісно були назвами жителів. Досліджувана група топонімів також складається майже виключно з суфіксальних утворень. До них належать і назви з суфіксами:

-ичи: *Баличи* (с., Львів., ССУМ, 1413, I, 85); *Борыничи* (с., Львів., 1428, I, 115); *Будятичи* (с., Вол., 1451, I, 130); *Гиричи* (с., Вол., 1434, I, 242); *Головчичи* (с., Вол., 1448, I, 249); *Ловчичи* (с., Львів., 1411, I, 554); *Микуличи* (с., Вол., 1459, I, 590); *Нємятчичи* (с., Гал., 1419, II, 40); *Новгородчичи* (с., Вол., 1470, II, 54); *Облазнїчи* (с., Львів., 1421, II, 68); *Полагичи* (с., Гал., 1419, II, 180); *Сердятичи* (с., Вол., XV ст., II, 339) та ін.;

-овичи: *Боковичи* (с., Вол., ССУМ, 1496, I, 109); *Валковичи* (с., Київ., 1437, I, 151); *Волковичи* (с., Гал., 1394, I, 189); *Гриковичи* (с., Вол., 1450, I, 263); *Дємидковичи* (с., Київ., 1437, I, 293); *Жасковичи* (с., Вол., 1452, I, 355) та ін.;

-овци (-євци): *Борискоуци* (с., Бук., ССУМ, 1456, I, 112); *Бурковцы* (с., Київ., 1437, I, 132); *Бѣликовци* (с., Под., 1437, I, 148); *Васковци* (с., Под., 1433, I, 155); *Влашиновци* (с., Вол., 1478, I, 181); *Гавриловци* (с., Бук., 1445, I, 236); *Гринковцѣ* (с., Под., 1420, I, 264); *Давыдовци* (с., Бук., 1448, I, 276); *Иванковци* (с., Бук., 1429, I, 418); *Климовци* (с., Бук., 1490, I, 477) та ін.;

-инци: *Баинци* (с., Бук., ССУМ, 1490, I, 83); *Браинци* (с., Бук., 1443, I, 118); *Волынци* (с., Київ., 1458, I, 194); *Долгошиинцы* (с., Вол., 1463, I, 314); *Малинци* (с., Бук., 1456, I, 572); *Оскрятынцы* (с., Вол., 1463, II, 94); *Строинци* (с., Бук., 1429, II, 394); *Шюлжинци* (с., Вол., 1473, II, 567) та ін.;

-яны (-аны): *Бережаны* (с., Вол., ССУМ, 1470, I, 93); *Вижняны* (с., Львів., 1430, I, 173); *Галичаны* (с., Вол., 1459, I, 238); *Грєжаны*

(с., Київ., 1471, I, 261); *Житани* (с., Вол., XV ст., I, 361); *Иванчаны* (с., Вол., 1463, I, 419); *Лужанє* (*Лоужаны*, с., Бук., 1453, I, 557); *Озєряны* (присілок, Вол., 1396, II, 78); *Поморяны* (с., Львів., 1445, II, 190); *Стаучанє* (с., Бук., 1462, II, 385);

-ники: *Борьтники* (с., Львів., ССУМ, 1428, I, 115); *Гоулялники* (с., Київ., 1471, I, 269); *Жоравъники* (с., Вол., XV ст., I, 363); *Кропивники* (присілок, Гал., 1399, I, 516); *Лѣсники* (с., Київ., 1398, I, 562); *Куропотники* (с., Гал., 1418, I, 530); *Сеники* (с., Вол., 1322, II, 337) та ін.;

-ци: *Березци* (с., Вол., 2-га пол. XV ст., I, 93); *Заболотци* (с., Вол., XV ст., I, 371); *Коуръганци* (с., Київ., 1458, I, 530); *Новосѣлци* (с., Гал., 1393, II, 55); *Подборци* (с., Вол., 1448, II, 163); *Подгайци* (с., Вол., 1498, II, 164) та ін.;

безафіксні утворення у формі pluralia tantum: *Глухни* (с., Вол., 1446, I, 244); *Конюхи* (с., Вол., 1458, I, 495); *Почапы* (с., Вол., 1470, II, 216); *Скоморохи* (с., Київ., 1458, II, 349); *Холопы* (с., Вол., 1452, II, 511) та ін.

Група найменувань, утворених від назв жителів, до якої в давньоруській топонімії належало всього кілька утворень на **-ичи**, являє собою в староукраїнський період цілком сформований і продуктивний тип найменувань населених пунктів. Контраст по відношенню до топонімії попередньої епохи пояснюється, можливо, зміною характеру позначуваних об'єктів, які в давньоруський період були представлені в основному містами, а в староукраїнський — селами. Саме для невеликих поселень, що масово виникали у XIV—XV ст. у зв'язку з інтенсивним розвитком феодального господарства і щільнішим заселенням земель, був характерним тип найменувань за назвою спільності людей.

Словотвірний тип найменувань на **-ичи** представлений великою групою назв, яка складається з 41 утворення. Слід зазначити, що поряд з простим суфіксом **-ичи** у староукраїнській топонімії з'являється ускладнений суфіксами **-ов (-ев)** варіант **-овичи (-евичи)**.

У назвах, виникнення яких припадає на XIV—XV ст., можна простежити зміну функції форманта **-ичи**. Якщо у період родового устрою топоніми на **-ичи** мали патронімічний характер, тобто позначали нащадків за ім'ям родоначальника, то тепер основою їх найчастіше виступає ім'я засновника або власника поселення.

Назви на **-ичи** досліджуваного періоду могли утворюватись й від апелятивів на означення роду занять, посад або від назв людей за місцем їх поселення: *Оузворотвичи* (с., Перемишл., ССУМ, 1361, II, 468), можливо, означає вихідців з с. *Узвартова* (с., Львів., ССУМ, II, 467); *Новгородчичи* (с., Вол., 1470, II, 54) — від назв жителів м. Новгорода. Але переважна більшість найменувань на **-ичи** походить від антропонімних основ, серед яких можна виділити давні слов'янські антропоніми, зокрема імена на **-ята**, пор.: *Будятичи* (від **Будята*), *Кольнятичи* (від **Кольнята*), *Сердятичи* (від **Сердята*).

Топонімічні утворення з суфіксами **-овци, -инци** до певної міри

семантично параллельні топонімам на **-ичи**. Первісно вони виступали як назви жителів за ім'ям засновника або власника поселення. Розгляданий тип найменувань дослідники також відносять до давніх слов'янських топонімічних утворень. Першою фіксацією назв цього типу вважають топонім *Talamінci* або *Dalaminci* у Географа Баварського (IX ст.) [77].

Оскільки у староукраїнських документах XIV—XV ст. топоніми на **-овци, -инци** вже виступають як цілком сформований топонімічний тип (всього у ССУМ на території України зафіксовано 100 найменувань населених пунктів на **-овци, -инци**), можна припустити, що топоніми цього словотвірного типу існували й у давньоруський період, але не підтверджені документально внаслідок обмеженої кількості джерел IX—XIII ст. Дослідник українських топонімів розгляданого типу Д. Г. Бучко вважає, що центром зародження їх на території України до XIII—XIV ст. була Наддністрянщина, звідки назви у наступних століттях поширились на схід [78]. Дійсно, значна частина назв на **-овци, -инци** і у XIV—XV ст. зосереджується у Придністров'ї. Так, на території Буковини у XV ст. зазначені топоніми за ступенем продуктивності займають перше місце. Як зазначає Ю. О. Карпенко, абсолютна більшість їх походить від антропонімів [79].

Топоніми на **-овци, -инци** утворюють цікавий міжслов'янський топонімічний ареал. Вони характерні для південнослов'янської території (Болгарії, Югославії), Словаччини й України. На інших східнослов'янських землях, а також у західних слов'ян розглядані топонімічні утворення відсутні. Слід зазначити, що на Балканах топоніми на **-овци, -инци** фіксуються вже у давніх писемних документах — з XIII ст. [80]

Групу назв на **-овци, -инци** продовжують староукраїнські найменування населених пунктів, похідні від назв жителів на **-ци**. Відзначимо, що майже всі топоніми цього типу є найменуваннями жителів за природними особливостями місцевості: *Березци, Заболотци, Коургъганци* та ін.

Від назв людей походить і група топонімів на **-яни (-ани)**. Суфікс -ěn/-jan (поряд з -it, -itj) був продуктивним у давній слов'янській етнонімії, пор. назви східнослов'янських племен: *поляни, деревляни, волиняни, бужани* та ін.

У староукраїнській топонімії більшість топонімів на **-яни (-ани)** утворено від назв осіб за ознаками місця проживання (*Бєрєжаны,* Hlупіепі, *Лужанє, Озєрѧны, Стаучанє*), кілька найменувань вказує на вихідців з іншого населеного пункту чи місцевості (*Галичаны, Поморѧны,* можливо, *Вижнѧны, Тисмѧнчаны*). Окремі назви утво-

[77] *Бучко Д. Г.* Украинские топонимы на **-івці, -инці**. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Львов, 1972, с. 7.

[78] Там же, с. 20.

[79] *Карпенко Ю. О.* Топонімія Буковини. К., 1973, с. 48.

[80] *Lubaš W.* Patronimiczne nazwy miejscowe z formantem -ci, -ovci / -evci, -inci w języku słoweńskim.— Onomastica, 1971, r. 16, z. 1/2, c. 36.

рено від особових імен (*Иванчаны, Стецьканы* і, можливо, *Житаны*), від боярського звання у Молдавському князівстві *дворник (ворник)* походить назва *Дворничанїи*.

Назви на **-ники**, що з'являються у топонімії України XIV ст., належать до так званих службових назв, які характеризували жителів за їх заняттям, пор.: *Борьтники, Кропивники* (укр. *кропівник* «у гуцульських дроворубів: робітник, що поливає водою дерев'яний жолоб, по якому згори донизу спускається дерево» — Гр., II, 311), *Лѣсники, Хренники* та ін.

Назви людей за заняттям виділяються і серед безафіксних найменувань у формі pluralia tantum, що первісно виступали як найменування жителів: *Конюхи, Мукободы, Скоморохи, Холопы*. Ряд інших безафіксних утворень у цій формі мають неясну за походженням твірну основу (*Зволохи, Бовбли, Бодаки, Несфои*).

Кілька назв утворюють групу відетнонімних найменувань: *Грековє* (Грикове, суч. Грекове, с., Бук., ССУМ, 1462, I, 261), *Доулѣбы* (с., Львів., 1430, I, 330), *Литовский Кут* (с., Вол., 1463, I, 550), *Лѧхово* (с., Вол., 1434, I, 569), *Литвиновъ* (с., Под., 1459, I, 549), *Прусы* (с., Вол., 1446, II, 268), *Угриново* (маєток, Вол., 1489, ССУМ, II, 464). Зазначимо, що деякі з цих назв, насамперед найменування з формантом **-ов-**, можуть походити від етнонімів не безпосередньо, а через антропонімічну стадію.

До топонімів іншомовного походження, зафіксованих на території України у пам'ятках XIV—XV ст., належить кілька буковинських найменувань молдавського походження, зокрема кілька назв з формантом **-єшти**: *Бєрбєшти* (с., Бук., XV ст., ССУМ, I, 92), *Стънилєщїи* (с., Бук., 1493, II, 397), *Строєщи* (с., Бук., 1453, II, 394), а також з артиклем чоловічого роду однини: *Доубовъцоул* (с., Бук., 1464, I, 329), *Сєрєцєлъ* (с., Бук., 1459, II, 340), *Сирєцєлъ* (с., Бук., 1499, II, 346); пор. *Сирєцєль*, потік у Молдавському князівстві (1490, ССУМ, II, 346).

Джерела XIV—XV ст. фіксують в окремих випадках процес становлення топонімів. Його ілюструють так звані описові назви, що зустрічаються в грамотах. Ці назви вказували переважно на людину з якогось поселення: *Село где бил Малич, Село где Шизко бил, Село где Роспоп, Село у Симка* або на географічну прикмету: *село біля (у) става*. Пізніше з цих назв розвинулись топоніми *Малинци, Шизковци, Роспопинци, Санковци, Ставчани* [81].

Аналіз семантичних і словотвірних особливостей найменувань населених пунктів XIV—XV ст. доводить, що староукраїнська топонімічна система розвивалась по шляху розширення й удосконалення топонімічної спадщини, одержаної від давньоруського періоду.

У староукраїнській топонімії виступають ті ж основні семантичні й словотвірні типи, що були властиві назвам міст Давньої Русі. Топонімічний розвиток у період XIV—XV ст. характеризується перерозподілом продуктивності між окремими семантичними

---

[81] *Карпенко Ю. О.* Топонімія Буковини, с. 51—52.

й словотвірними типами топонімів, збільшенням словотворчих засобів, що брали участь у творенні назв, активізацією започаткованого у давньоруський період процесу субстантивації топонімів, переходу їх від прикметникового етапу до іменникового.

У староукраїнський період зберігають продуктивність два найпродуктивніші у Давній Русі семантичні типи топонімів — топографічні й посесивні назви. Але серед назв поселень XIV—XV ст. на території України не меншої продуктивності набуває й група найменувань, похідних від назв жителів, тоді як відповідні утворення давньоруського періоду були представлені у літописах всього кількома прикладами.

Виходячи з того, що і в групі посесивних найменувань, які вказують на приналежність поселення певній особі, і в групі найменувань, які первісно іменували жителів, абсолютну більшість становили топоніми, похідні від власних назв осіб, не можна погодитись з висновком Л. Л. Гумецької про значну перевагу в староукраїнській топонімії топографічних назв над топонімами, утвореними від назв осіб [82]. Панівним типом у топонімії України досліджуваного періоду слід вважати топоніми, утворені від особових назв людей.

Щодо структурних особливостей топонімії XIV—XV ст., необхідно вказати насамперед на значне збільшення в ній порівняно з давньоруським періодом утворень іменникового типу. Прикметникові суфікси, використовувані староукраїнською топонімією, лишаються тими ж, що і в давньоруський період, причому деякі з них значно знижують продуктивність (**-јь, -ск-**). В той же час іменникові словотворчі топонімічні засоби поповнюються новими формантами, запозиченими з апелятивної лексики: **-ище, -к(а), -ок, -овец** — з топографічним значенням, **-овци, -инци, -яни (-ани), -ники** — у назвах, похідних від найменувань жителів.

До найпродуктивніших словотвірних типів української топонімії досліджуваного періоду належать топоніми із суфіксами **-ов, -ин-** з присвійним значенням. Друге місце за ступенем продуктивності займають топоніми, похідні від назв жителів на **-овци, -инци,** третє — найменування на **-ичи (-овичи)**.

Топонімія XVI—XVIII ст. Українська топонімія XVI—XVIII ст. не виявляє принципових відмінностей від староукраїнської топонімічної системи XIV—XV ст. ні в лексико-семантичному, ні в словотвірному плані. Вона використовує той же арсенал топонімотвірних засобів, основа якого була закладена у давньоруську епоху і розвинута у староукраїнський період XIV—XV ст.

Топонімії досліджуваного періоду не відомі нові, відсутні у попередні епохи топонімічного розвитку семантичні й структурні типи назв населених пунктів. Різниця між староукраїнською топонімічною системою і топонімією періоду XVI—XVIII ст. полягає у різній географічній поширеності і частоті вживання окремих топонімічних типів.

---

[82] *Гумецька Л. Л.* Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст., с. 38, 42, 48.

Топографічні назви. Апелятиви у функції назв поселень були представлені іменниками (Dolina — Арх. ЮЗР, 1758, 1/IV, 539; in villa *Kiernica* — 1758, 1/IV, 541; въ село *Луку* — 1766, 1/II, 366; in villa *Ostrow* — 1758, 1/IV, 547; Jaruga — 3/III, 43; къ *Гарду* — ЛСам., к. XVII ст., 353), прикметниками (*Высокое* — Арх. ЮЗР, 1611, 3/I, 155; Zielona — 1734, 3/III, 95; село *Кривое* — 1618, 3/III, 211 та ін.), дієприкметниками (зъ *Гримячого* — ЛВел., 1720, III, 192; Zwiniacza — Арх. ЮЗР, 1703, 3/II, 525).

У ролі ойконімів могли виступати гідроніми: do *Bersady* (Арх. ЮЗР, 1734, 3/III, 68) «местечко при *р. Бершади*» (Нов., II, 30); к *Говтвѣ* (на однойменній річці, ЛСам., к. XVII, 293); Hujwa (Арх. ЮЗР, 1735, 3/III, 192) «поселение... у верховья р. *Гуйвы*» (Нов., II, 184); «Городъ *Коломакъ* построенъ съ правой стороны рѣки *Коломака,* въ року... 1682» (ЛВел., 1720, II, 520); у городѣ *Острѣ* (на р. *Остеръ* — ЛСам., к. XVII, 79); *Хоролъ (Хороль)* — м. й р. (ЛВел., 1720, IV, 196, 198) та ін.

Продовжується традиція вживання ойконімів у формі pluralia tantum: под *Буки* пришолъ (ЛСам., к. XVII, 243); Polany (Арх. ЮЗР, 1703, 3/II, 525); Potoki (1758, 1/IV, 550); sioło *Rosochy* (1593, 1/I, 387); w *Borkach* (1735, 3/III, 162); *Перевалки* (1577, 1/I, 71); около села *Подолокъ* (ЛВел., 1720, I, 259) та ін.

Як і в попередні епохи, ойконіми, що виникли в результаті перенесення у топонімію загальних слів, не належать до продуктивного типу. Значно більшу активність виявляють гідроніми в ролі назв населених пунктів. Група найменувань, що являє собою річкові назви у функції ойконіма, представлена великою кількістю утворень, причому слід врахувати, що значна частина їх лишається невиявленою.

Досить продуктивну групу утворюють топографічні назви у формі pluralia tantum. Серед них слід виділити окремо демінутивні плюральні форми типу *Бережки, Брідки, Липки, Рудки* і под.

Суфіксальні утворення. Суфіксальні утворення поділялися на прикметникові й іменникові. У прикметникових назвах найчастіше виступали суфікси:

-ов- (-ев-): villae *Berezowa* (Арх. ЮЗР, 1713, 1/IV, 371); въ именяхъ *Боровой* (1579, 1/I, 108); do *Brodowa* (1704, 3/II, 662); зъ села *Вишънева* (1659, 6/I, дод., 11); do *Grabowa* (1664, 6/I, дод., 71); в *Липовомъ* (ЛСам., к. XVII, 29) та ін.;

-н-: *Березной* (Арх. ЮЗР, 1601, 6/I, 290); за *Комишнимъ* (ЛСам., к. XVII, 16); з села *Крапивной* (Арх. ЮЗР, 1750, 3/III, 524); под *Опошное* (ЛСам., к. XVII, 268); Osiczney (1758, 3/III, 690); *Ягодна* (1568, 6/I, 65); *Свиняя* (1601, 6/I, 292) та ін.;

-je: *Гадяче* (ЛСам., к. XVII, 55), *Голубъче* (Арх. ЮЗР, 1601, 6/I, 292), *Куничое* (ЛСам., к. XVII, 123), do *Łoszaczego* (Арх. ЮЗР, 1747, 6/I, дод., 427);

-ськ-: въ *Бересцку* (Арх. ЮЗР, 1565, 6/I, 50); на *Глинско* (ЛВел., 1720, I, 329);

-ин-: въ... *Моквине* (Арх. ЮЗР, 1596, 3/I, 103);

-еньк-: in villa *Krzywenkie* (Арх. ЮЗР, 1758, 1/IV, 567); z *Tłusteńkiego* (1747, 6/I, дод., 433, 435, 436);

-оват-: села *Лозоватого* (Арх. ЮЗР, 1766, 1/II, 273); въ мѣстечку *Ковшоватой* (Арх. ЮЗР, 1768, 1/III, 758); z miasta *Łomowatego* (Арх. ЮЗР, 1791, 5/I, 525—526).

Іменникові назви утворювалися за допомогою суфіксів:

-ець: села *Иржавця* (Арх. ЮЗР, 1768, 1/III, 497), do *Klińca* (1699, 4/I, 121), *Хомутець* (ЛСам., к. XVII, 253) та ін.;

-овець: *Wiszniowca Starego* i *Nowego* miast (Арх. ЮЗР, 1703, 3/II, 525); Липовецъ (ЛСам., к. XVII, 237); *Olchowiec* (Арх. ЮЗР, 1714, 1/IV, 372) та ін.;

-овиця: под *Боровицею* (ЛСам., к. XVII, 217); do *Bachowicy* (Арх. ЮЗР, 1709, 6/I, дод., 300); in villa *Tarnowica* (1758, 1/IV, 556) та ін.;

-ниця: u *Bołotnicy* (Арх. ЮЗР, 1678, 6/I, дод., 117); до *Корытници* (1593, 1/I, 341); *Сосниця* (ЛСам., к. XVII, 81) та ін.;

-ка: z *Werbki* (Арх. ЮЗР, 1735, 3/III, 197); villa *Gruszka* (1758, 1/IV, 553); на... *Жабку* (1584, 1/I, 190) та ін.;

-овка: in villis *Grabowka* (Арх. ЮЗР, 1758, 1/IV, 549); we wsi *Kalinowce* (1687, 3/II, 145); в селѣ *Сосновцѣ* (ЛСам., к. XVII, 57) та ін.;

-анка (-янка): dobr... *Berezanki* (Арх. ЮЗР, 1758, 6/I, дод., 501), Dołżanka (Арх. ЮЗР, 1758, 1/IV, 547); не дойшовши *Лисянки* (ЛВел., 1720, II, 340), Łubianka (Арх. ЮЗР, 1684, 3/II, 70) та ін.;

-ище: Dubiszcz (ЛВел., 1720, III, 306); на *Корытища* (Арх. ЮЗР, 1611, 3/I, 155); з *Ставищъ* (ЛСам., к. XVII, 39) та ін.;

-иска: in villa *Siedliska* (Арх. ЮЗР, 1758, 1/IV, 533);

-ик: *Веприкъ* (ЛСам., к. XVII, 59); села *Хрещатика* (Арх. ЮЗР, 1766, 1/II, 283) та ін.;

-як: do *Kislaka* (Арх. ЮЗР, 1785, 6/II, 288), *Шишакъ* (ЛСам., к. XVII, 253).

У групі назв, що за походженням є субстантивованими прикметниками, вкажемо на остаточну втрату продуктивності давнього топонімічного форманта **-ськ**; він виступає лише в поодиноких найменуваннях північних територій України, зафіксованих у пам'ятках цього періоду.

Незначною кількістю утворень (3 приклади) представлений в джерелах новий прикметниковий тип назв на **-уват**, хоча розквіт продуктивності його в топонімії України відносять саме до досліджуваного періоду (XVII—XVIII ст.) [83]. Очевидно, назви цього типу були властиві насамперед гідронімії, особливого поширення вони набули серед назв річок і балок південних територій України, а вже з гідронімії були перенесені на населені пункти. Більша частина ареалу топонімів на **-уват-** на карті сучасної України знаходиться у південних районах, розташованих на схід від Дніпра та в Серед-

---

[83] *Отин Е. С.* Суффикс **-оват-** в украинской топонимии.— Onomastica, 1973, r. 18, c. 103.

ній і Нижній Наддніпрянщині [84]. У джерелах досліджуваного періоду всі три ойконіми фіксуються на території Середньої Наддніпрянщини — у колишньому Звенигородському, Таращанському і Черкаському повітах (Нов., II, 388, 442, 443).

Вперше зафіксовані дві прикметникові назви на **-еньк**, також характерні для молодої південноукраїнської топонімії [85], знаходяться на іншій території — в басейні Збруча.

Творення іменникових топографічних назв у XVI—XVIII ст. продовжувалось в основному за тими ж словотвірними моделями, що й у староукраїнський період XIV—XV ст. З нових явищ слід вказати на вживання суфікса **-івка (-овка)** у назвах з топографічним значенням, а також на збільшення продуктивності складних двохелементних формантів. Суфікси **-ниця, -овиця, -овець, -івка** утворюють більшу кількість найменувань, ніж прості **-иця, -ець, -ка.**

Префіксальні утворення. Незначну за обсягом групу префіксальних топонімів досліджуваного періоду утворюють кілька назв, що належать до слов'янського топонімічного типу Podgóra, Zalas, описаного М. Карасем [86]: in villa *Załuka* (Арх. ЮЗР, 1758, 1/IV, 559); коло *Прилуки* (ЛСам., к. XVII, 92); do *Podkamienia* (Арх. ЮЗР, 1680, 6/I, дод., 132).

Префіксально-суфіксальні утворення. Стійкою в українській топонімії виявилась префіксальна модель із суфіксом **-je**: z wiosek *Zalesia* (Арх. ЮЗР, 1694, 3/II, 305); dobr... *Zarudzia* (1713, 1/IV, 366); Podberezia (ЛВел., 1720, III, 306) та ін.

Кілька префіксальних топонімів оформлено іншими формантами: **-ка**: Meżyhorka (Арх. ЮЗР, 1768, 6/I, дод., 540); do sioła *Międzyrzyczki* (1652, 1/IV, 5); **-jь**: зъ *Межиреча* (1596, 3/I, 105); **-ов**: Zabłotow (1758, 1/IV, 559); **-ськ**: ze wsiów... *Przyborska* (1710, 1/IV, 335); **-н**: у *Подлипного* села (ЛВел., 1720, I, 119).

Найменування in villa *Pohorki* (Арх. ЮЗР, 1758, 1/IV, 563), w *Podhayczykach* (1704, 6/I, дод., 278) належать до префіксальних утворень у формі pluralia tantum з демінутивним суфіксом **-к-**.

Складні утворення. Двоосновні назви, що з'явились у досліджуваний період, представлені, як і в попередні епохи, в основному утвореннями атрибутивного типу, тобто назвами-композитами, перша частина яких прикметникового походження виступає означенням до другого компонента іменникового типу: z *Białopola* (Арх. ЮЗР, 1632, 3/I, 329); do *Białozoru* (1737, 3/III, 237); в... *Стародубѣ* (ЛСам., к. XVII, 13); pod *Wiszniopolem* (Арх. ЮЗР, 1702, 3/II, 487).

У деяких випадках основоскладання супроводжується суфіксацією: dobr ...*Kamienohorki* (Арх. ЮЗР, 1700, 3/III, 1); *Трилѣсся* (ЛСам., к. XVII, 26) та ін.

Кілька топографічних назв-композит виступає у формі pluralia

---

[84] Там же, с. 107.

[85] *Отин Е. С.* Суффикс **-еньк-** в топонимии Украины.— Onomastica, 1978, r. 23, с. 127.

[86] *Karaś M.* Nazwy typu Podgóra, Zalas w języku polskim i w innych językach słowiańskich. Wrocław, 1955.

tantum: Białostawy (Арх. ЮЗР, 1758, 1/IV, 554); за *Пятигорами* (ЛСам., к. XVII, 39); *Криворудкахъ* (Арх. ЮЗР, 1601, 6/I, 292); въ *Суходолехъ* (1577, 1/I, 80) та ін.

Складені назви. Топографічні назви, утворені шляхом сполучення двох слів, мають, як і топонімічні композити попередньої групи, переважно атрибутивний характер, пор.: в... *Вышнемъ Полю* (Арх. ЮЗР, 1601, 6/I, 290); у *Липовой Долинѣ* (ЛСам., к. XVII, 136); в селѣ *Хорошомъ Озерѣ* (ЛСам., к. XVII, 64); ку *Чорному Острову* (ЛВел., 1720, I, 282) та ін.

Назви, пов'язані з діяльністю людини. Тут, як і раніше, апелятиви вживаються в ролі ойконімів (na *Hati*— Арх. ЮЗР, 1701, 1/IV, 173; w *Bazarze* — 1687, 3/II, 146; зъ *Руднѣ* — ЛВел., 1720, III, 88). Деякі утворення виступають у формі pluralia tantum (in villa *Mostki* — Арх. ЮЗР, 1758, 1/IV, 541; *Кутки* — 1579, 1/I, 114).

Суфіксальні утворення були представлені такими типами: з суфіксом: **-ов- (-ев-)**: у *Млынове* (Арх. ЮЗР, 1582, 6/I, 111); въ шанецъ *Могилевъ* (1766, 1/II, 216); do *Sadowa* (1701, 1/IV, 173) та ін.;

-н-: *Могилномъ* (Арх. ЮЗР, 1585, 6/I, 150), Teremnego (ЛВел., 1720, III, 306); ze wsi *Typnego* (Арх. ЮЗР, 1708, 6/II, 20);

-ск- (цк-): городка *Архангельского* (Арх. ЮЗР, 1751, 3/III, 591); «року 1688... на устѣ рѣки Самари значній и крѣпкій городъ *Новобогородицкій* созданъ бысть» (ЛВел., 1720, II, 513);

-ица: dobr... *Wolicy* (Арх. ЮЗР, 1701, 3/II, 386); с подъ *Тиници* (ЛСам., к. XVII, 57);

-ница: od *Horodnice* (Арх. ЮЗР, 1688, 3/II, 29);

-овица: на... *Торговицу* (ЛСам., к. XVII, 57);

-ец: *Острожецъ* (Арх. ЮЗР, 1602, 5/I, 101);

-ище: у *Жорнищахъ* (ЛСам., к. XVII, 127); *Монастирище мѣстечко* (80); за *Окопищами* (Арх. ЮЗР, 1596, 6/I, 256); *Погребища* (ЛСам., к. XVII, 237); в мѣстечкѣ *Рожищахъ* (ЛВел., 1720, III, 305); въ... *Селищу* (Арх. ЮЗР, 1596, 3/I, 103); под *Слободищами* (ЛСам., к. XVII, 62);

-ка: въ село *Боярку* (Арх. ЮЗР, 1767, 1/III, 418); villae *Hatka* (Арх. ЮЗР, 1735, 3/III, 164); *Маячкою* (ЛВел., 1720, II, 356); sioło *Słobodka* (Арх. ЮЗР, 1593, 1/I, 386);

-ок: село *Городокъ* (Арх. ЮЗР, 1588, 1/I, 237).

Частина найменувань цієї групи представлена префіксальними, префіксально-суфіксальними, складними і складеними ойконімами: Podmanastyr (Арх. ЮЗР, 1758, 1/IV, 533); wsi *Podzamcza* (Арх. ЮЗР, 1735, 6/I, дод., 380); ze wsi *Dowhosiela* (1694, 3/III, 290); села *Старосѣлья* (1766, 1/II, 285); Czerwonogrod (1701, 6/II, 5); под *Бѣлою Церквою* (ЛСам., к. XVII, 26); въ *Воскресенской слободкѣ* (1753, 3/III, 648); въ *Голои пристани* (ЛВел., 1720, III, 475); подъ *Новою Греблею* (ЛВел., 1720, II, 224); села *Сухое Воли* (Арх. ЮЗР, 1577, 1/I, 102).

При творенні розгляданих найменувань використано ті ж словотвірні засоби, що й у староукраїнській топонімії XIV—XV ст. Вка-

жемо лише на значне збільшення продуктивності суфікса **-ище** у назвах досліджуваної групи. Очевидно, можна говорити про певне закріплення цього форманта за топонімами, що являли собою назви, пов'язані з діяльністю людини.

Посесивні назви. *Суфіксальні утворення.* З суфіксом: **-ов- (-ев-):** на местечко *Андриевъ* (Арх. ЮЗР, 1611, 3/I, 155); под *Бердичевомъ* (ЛСам., к. XVII, 291); между селами *Войтовимъ* и *Филиповимъ* (1720, I, 79); под *Глуховомъ* (ЛСам., к. XVII, 54); в *Грицевѣ* (19); въ *Константиновѣ* (ЛВел., 1720, I, 324); в *Немеровѣ* (ЛСам., к. XVII, 13); *Обуховъ* (253); villa *Ostapiow* (Арх. ЮЗР, 1758, 1/IV, 548); *Харковъ* (ЛСам., к. XVII, 234) та ін.;

-ин-: *Батуринъ* (ЛСам., к. XVII, 71); от *Гусятина* (34); за *Ладижиномъ* (30); ку *Пирятину* (55) та ін.;

-овка (-евка): Andrusowka (Арх. ЮЗР, 1683, 6/I, дод., 153); *Барановка* (ЛСам., к. XVII, 253); у *Веремѣевцѣ* (64); противъ *Воронувки* (129); у *Максимовцѣ* (16); в *Носовцѣ* (32); на село *Петровку* (ЛВел., 1720, III, 369); въ *Пироговцѣ* (ЛСам., к. XVII, 262); на... *Соболевку* (Арх. ЮЗР, 1611, 3/I, 155); под *Шаповаловкою* (ЛВел., 1720, I, 373) та ін.;

-щина: в селе *Евлуховщизне* (Арх. ЮЗР, 1601, 6/I, 290); sieliszcze *Łobkowszczyna* (1593, 1/I, 387); Trybuchowszczysna (1683, 6/I, дод., 156); Tiutkowszczyna (1683, 6/I, дод., 156) та ін.;

-х-: z *Zubrychi* (1768, 6/I, дод., 583); w dobrach wsiach ... *Zołotusze* (1768, 3/III, 769);

-ськ- (-цьк): в... *Белецкой* (Арх. ЮЗР, 1601, 6/1, 290); do dobr *Wielicka* (1724, 6/I, дод., 335);

-ка: wsi *Łubomirki* (Арх. ЮЗР, 1786, 1/IV, 645); села *Насташки* (1768, 1/III, 778); Jarosławka (1683, 6/I, дод., 153);

-чик: od *Stanisławczyka* (Арх. ЮЗР, 1786, 6/II, 318).

Складні ойконіми: Боришполь (ЛСам., к. XVII, 79); па... *Ihnatpole* (Арх. ЮЗР, 1694, 3/II, 297); *Іван-городъ* (ЛСам., к. XVII, 92); do *Krystonopola* (Арх. ЮЗР, 1767, 1/IV, 606); *Миргородъ* (ЛСам., к. XVII, 59); подъ *Ямполемъ* (ЛВел., 1720, IV, 20) та ін.

Складені назви: въ *Рогъ Микитинъ* (ЛСам., к. XVII, 219); противъ *Мѣшуриного* Рогу (ЛВел., 1720, III, 273); Markowa Wola (Арх. ЮЗР, 1683, 6/I, дод., 153); до *Солтиковой-Дѣвицѣ* (ЛСам., к. XVII, 80); селе *Чернятине Вышнемъ* (Арх. ЮЗР, 1601, 6/I, 290) та ін.

Група посесивних найменувань залишається найпродуктивнішою і в XVI—XVIII ст. насамперед за рахунок топонімів з формантами **-ів, -ин.** І в досліджувану епоху форми на **-ів, -ин,** похідні в основній своїй частині від особових назв, утворюють найбільшу кількість найменувань населених пунктів. Отже, можна констатувати, що зазначені форманти залишались найпродуктивнішим засобом українського топонімотворення на протязі багатьох століть.

В той же час у досліджуваний період велику продуктивність розвинув новий двохелементний формант **-івка,** представлений у староукраїнській топонімії XIV—XV ст. лише поодинокими утвореннями.

Топонімічний суфікс **-івка** виник шляхом поєднання присвійного форманта **-ів, -ин** з суфіксом **-ка.** Цей суфікс був дуже поширений на Україні і в східнослов'янській топонімії в цілому [87]. Сучасний ареал топонімів на **-івка** (рос. **-овка,** блр. **-оўка/-аўка)** охоплює майже всю територію України, Білорусії, Чорноземний центр, Середнє Поволжя, суміжні з Україною території Польщі й Словаччини [88].

У досліджуваний період вперше в українській ойконімії з'являються назви на **-щина (-щизна), -івщина (-івщизна),** в основному з посесивним значенням, в окремих випадках — з топографічним. Назви з цим формантом були відомі уже в топонімії попередньої епохи, але в староукраїнський період XIV—XV ст. до них належали виключно найменування земельних володінь, утворені від імен і прізвиськ власників.

У XVI—XVIII ст. функція суфікса **-щина** в українській топонімії розширюється — він починає вживатись і для творення назв населених пунктів. Ойконіми на **-щина, -івщина (-щизна, -івщизна)** у досліджуваний період відомі в основному у Житомирському, Овруцькому й Київському повітах, у меншій кількості — в Радомишльському й Луцькому повітах, по одному ойконіму зафіксовано у Ровенському, Новоград-Волинському, Заславському й Ковельському повітах.

Досліджувані найменування належать до тих топонімічних типів, які, не маючи загальнослов'янського поширення, на території окремих слов'янських земель утворюють цікаву ізоглосу. У даному випадку ця ізоглоса об'єднує північну частину західнослов'янської території і західну частину східнослов'янських земель. Основний масив назв населених пунктів на **-щина, -щизна** охоплює територію північно-східної Польщі, всієї Білорусії й північної частини України [89]. Відзначимо, що на карті сучасної України ареал поширення назв з суфіксом **-щина** має інший характер, ніж у період XVI—XVIII ст. Найбільша кількість назв на **-щина, -івщина** знаходиться у Полтавській, Сумській і Чернігівській областях. На території Київської, Житомирської, Ровенської областей зазначені ойконіми утворюють меншу у кількісному відношенні групу.

У досліджуваний період в українській ойконімії фіксуються поодинокі утворення з суфіксальним елементом **-х-** *(Зубриха, Золотуха, Шаулиха)* з імовірним посесивним значенням. Поширення назв населених пунктів з суфіксом **-иха** — одна із специфічних рис російської топонімії, де початок їх виникнення відносять до XIII ст. [90]

Поодинокими утвореннями представлені відантропонімні топонімічні типи с формантами **-ка, -ськ (-цьк), -чик.**

---

[87] *Никонов В. А.* География русских суффиксов, с. 329.

[88] *Никонов В. А.* Введение в топонимику. М., 1965, с. 73.

[89] *Safarewiczowa H.* Nazwy miejscowe typu Mroczkowizna, Klimontowszczyzna. Wrocław, 1956; *Никонов В. А.* Введение в топонимику, с. 73—74.

[90] *Никонов В. А.* Введение в топонимику, с. 75.

Композити у групі ойконімів з посесивним значенням представлені, в основному, утвореннями з антропонімною основою в першій частині й елементами **-поль**, **-град**, **-город** у другій. Виникнення більшості назв на **-поль** з посесивним значенням пояснюється поширенням у XVIII ст. офіційної моди на найменування, похідні від грецького слова πολις «місто». Першу частину цих назв становили імена власників поселень. Основний ареал назв з компонентом **-поль** знаходиться в південних районах України.

Складені ойконіми представлені, в основному, утвореннями з присвійним відантропонімним прикметником у першій частині й апелятивом (найчастіше географічним терміном) у другій.

Назви, що первісно були найменуваннями жителів.

Суфіксальні утворення. З суфіксом **-івці:** въ селѣ *Жуковцахъ* (ЛВел., 1720, III, 565), *Mińkowce* (Арх. ЮЗР, 1683, 6/I, дод., 153); do *Ochrymowiec* (Арх. ЮЗР, 1734, 3/III, 68); подъ *Стасовцями* (ЛВел., 1720, I, 333); до *Ширковецъ* (IV, 44) та ін.;

-инці: Ilince (Арх. ЮЗР, 1702, 3/II, 434); въ *Лучинцяхъ* (ЛВел., 1720, IV, 38); подъ *Рогинцями* (II, 223); *Сорочинцѣ* (ЛСам., к. XVII, 253); Czubińce (Арх. ЮЗР, 1683, 6/I, дод., 153); въ *Шульжинцехъ* (ЛСам., к. XVII, 19) та ін.;

-ичі: in villa *Batiatycze* (Арх. ЮЗР, 1758, 1/IV, 525); in villa *Malinicze* (1758, 1/IV, 563); *Шепеличи* (1663, 1/IV, 21) та ін.;

-овичі: *Зубковычи* (Арх. ЮЗР, 1663, 1/IV, 21); ze wsiów ... *Lubowicz* (1710, 1/IV, 335); *Павловичи* (1705, 1/IV, 21); Pilipowicze (1705, 1/IV, 248); *Пироговичи* (1611, 3/I, 155), *Троковичи* (1611, 3/I, 155) та ін.;

-ники: зу *Гребенниковъ* (ЛСам., к. XVII, 87); w *Sotnikach* (1709, 6/II, 22); ведле села *Шабельникъ* (ЛСам., к. XVII, 143) та ін.;

-яни (-ани): w *Brzezanach* (Арх. ЮЗР, 1702, 3/II, 500); местечко *Озерены* (1588, 1/I, 236); въ *Олшанехъ* (1609, 6/I, 349) та ін.;

-ці: под *Подгайцами* (ЛСам., к. XVII, 94); wsi *Potapiec* (Арх. ЮЗР, 1781, 6/II, 226); wsi *Stepaniec* (1788, 6/II, 365); wieś *Temnohayce* (1726, 6/I, дод., 339) та ін.

Фіксуються нові безафіксні утворення у формі pluralia tantum: между селами *Жуками* и Рибцями (ЛВел., 1720, I, 331); wieś *Kowale* (Арх. ЮЗР, 1727, 6/II, 47); villam *Kurozwany* (1701, 1/IV, 166); ку *Мошнамъ* (ЛСам., к. XVII, 107); *Остапи* (Арх. ЮЗР, 1663, 1/IV, 21); село *Пруси* (1765, 1/II, 95); *Пашуки* (1601, 6/I, 292); *Чорнухи* (ЛСам., к. XVII, 254); въ *Шептаки* (305); *Шершни* (Арх. ЮЗР, 1611, 3/I, 155); w *Czerkasiech* (Арх. ЮЗР, 1593, 1/I, 386); *Яpески* (ЛСам., к. XVII, 253) та ін.

Серед нових складених назв слід відзначити: село *Бискупичи малые* (Арх. ЮЗР, 1593, 1/I, 373); селе *Мацевичахъ Старыхъ*, селе *Новыхъ Мацевичахъ* (1601, 6/I, 291); *w Starych Wielednikach* (1687, 6/I, дод., 179) та ін.

Найбільшою серед ойконімів, що первісно виникли як найменування жителів, залишається, як і в попередній період, група назв

на **-івці, -инці.** За ступенем продуктивності вони займають у топонімії України XVI—XVIII ст. третє місце, поступаючись у кількісному відношенні лише двом типам посесивних найменувань — з суфіксами **-ів** та **-івка.** Характерною рисою поширення ойконімів на **-івці, -инці** у цей період є вихід їх за межі Наддністрянщини, де вони були скупчені у XIV—XV ст., на інші території України — у Наддніпрянщину і навіть Лівобережну Україну. Розглядані топоніми зберігали продуктивність у топонімії України до XVII ст., у наступні два століття вони були витіснені утвореннями з суфіксом **-івка** [91].

На цей же історичний період припадає і зменшення продуктивності семантично близького до розглядaних найменувань типу назв на **-ичі,** хоча й вони представлені у період XVI—XVIII ст. ще значною кількістю нових утворень, які, аналогічно до назв на **-івці, -инці,** поширюють свій ареал на територію Лівобережної України [92].

Не відбулося суттєвих змін порівняно з попередньою епохою серед малопродуктивних топонімічних типів на **-ники, -яни** і **-ці.**

У досліджуваний період спостерігається значне збільшення продуктивності так званих родових назв, які, за визначенням В.Ташицького, «позначають у найстарший період свого розвитку мешканців певного поселення на підставі особової назви, яку спільно, як члени одного й того ж роду, вживали» [93]. Ця група назв в українській топонімії досліджуваної епохи належить до однієї з найпродуктивніших. Представлена вона безафіксними утвореннями у формі pluralia tantum від імен і прізвиськ. Серед безафіксних плюральних ойконімів виділяється також кілька службових назв (*Бондарі, Броварі, Кухарі* та ін.) і окремі відетнонімні (*Пруси, Чемериси, Черкаси*).

Отже, найхарактернішою рисою історичного розвитку української топонімічної системи XVI—XVIII ст. є дальша активізація субстантивних топонімічних утворень. Відбуваються дальші процеси топонімізації формантів і розширення їх ареалів. Топонімічні форманти **-ичі, -овичі, -івці, -инці, -щина,** ареали яких у попередні епохи обмежувались певними регіонами, у цей період поширюються з новими хвилями заселення на більшу частину території України.

Топонімія України XIX ст. Топонімія XIX ст. аналізується переважно на матеріалі назв населених пунктів південних районів України, оскільки формування ойконімічної системи цих земель у зв'язку з їх пізнім заселенням відбувалося протягом 2-ї пол. XVIII — у XIX ст. Основними джерелами дослідження були топонімічні словники, у яких описано виникнення й історію назв населених пунктів значної частини території правобережного

---

[91] *Бучко Д. Г.* Украинские топонимы на **-івці, -инці.** Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Львов, 1972, с. 10, 21.

[92] *Купчинский О. А.* Украинские географические названия на **-ичі** XIV—XX вв. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Одесса, 1974, с. 27, 32.

[93] *Taszycki W.* Słowiańskie nazwy miejscowe..., с. 264.

Причорномор'я [94]. Оскільки виявлення шару топонімів, що виникли у XIX ст. на старожитних територіях України, неможливе без спеціального дослідження, топонімічний матеріал цих земель для аналізу не залучався. Виняток становить ойконімія сучасної Чернівецької області (історичної Буковини), формування й історичний розвиток якої досліджено у працях Ю. О. Карпенка [95].

У топонімотворенні XIX ст., зокрема на території, що входила до складу історичної Новоросії, відбуваються істотні зміни. Якщо давньоруський і староукраїнський періоди у розвитку топонімічної системи України — це етапи стихійної народної топонімотворчості, що характеризувалися пошуками відібраних з апелятивної лексики найпродуктивніших для називання словотвірних засобів, створенням системи топонімічних моделей, поступовим усвідомленням топонімів як окремого лексичного класу імен, то новий період називання XIX ст.— це свідомий, певною мірою суб'єктивний лінгвістичний процес, коли при іменуванні нових населених пунктів використовується створена попередніми поколіннями топонімічна система. Значна частина ойконімів Півдня України була перенесена у готовому вигляді із старожитних територій України, а також Росії, Білорусії та інших земель, звідки прибули переселенці. Творення ж нових назв населених пунктів здійснювалось за відомими топонімічними моделями минулих епох.

Т о п о г р а ф і ч н і н а з в и. До апелятивів, що виступали в ролі ойконімів, належали іменники (сс. *Бугорок, Дуброва, Пришиб* [96]; х. *Пустош*) і субстантивовані прикметники (сс. *Вербове, Глиняне, Дубове, Жовте, Красне, Плоске, Розкішне, Широке*).

У формі pluralia tantum: сс. *Бірки, Калини, Кринички, Піски.*

У функції назв населених пунктів нерідко виступали гідроніми: с. *Березнегувате* (на б. *Березнегуватій*), с. *Вербове* (на б. *Вербовій*), с. *Висунь* (на р. Висунь), с. *Грузьке* (на б. *Грузькій*), с. *Добре* (на р. *Добрій*), с. *Добреньке* (на б. *Добренькій*), с. *Кам'яне* (на б. *Кам'яній*), с. *Корабельне* (на р. *Корабельній*), с. *Костувате* (на р. *Костуватій*), с. *Лозове* (на б. *Лозовій*), с. *Тернове* (на б. *Терновій*) та ін.

Серед топографічних ойконімів виділяються суфіксальні утворення з суфіксом **-ка**: с. *Лозуватка* (на б. *Лозуватій*), сс. *Кам'януватка, Солонцюватка* (на б. *Солонуватій*);

-івка: сс. *Грушівка, Дібрівка, Левадівка;*

-ськ: с. *Сосицьке* (на р. *Сосика*).

Поодинокими прикладами представлені префіксально-суфіксальні назви (с. *Підгір'я*) і складні ойконіми (сс. *Крутоярка, Малосоло-*

---

[94] *Карпенко Ю. О., Бевзенко А. Т., Гагкаев К. Є.* та ін. Топонімія північно-східної Одещини. Одеса, 1975; *Карпенко Ю. О., Бевзенко А. Т., Касім Г. Ю.* та ін. Топонімія південно-східної Одещини. Одеса, 1978; *Лобода В. В.* Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. К., 1976; *Горпинич В. О., Лобода В. В., Масенко Л. Т.* Власні назви і відтопонімні утворення Інгуло-Бузького межиріччя. К., 1977.

[95] *Карпенко Ю. О.* Топонімія Буковини.

[96] Від апелятива *пришиб* «затишне, захищене місце; місце, де можна причалити човен» (Гр., III, 453).

не, Рівнопіль). Багатше репрезентовані складені назви: сс. *Добра Криниця, Зелена Балка*, м. *Кривій Ріг*, сс. *Крива Пустош, Лиса Гора, Осикова Балка, Синюшин Брід, Сухий Овраг, Тернові Поди* та ін.

Отже, серед топографічних назв XIX ст. продуктивною групою є лише ойконіми, що дублюють річкові найменування. Більшість гідронімів перенесено на населений пункт без всяких змін, у деяких випадках річкова назва в ролі ойконіма одержує суфіксальне оформлення: сс. *Висунськ* (на р. *Висунь*), *Сосицьке* (на р. *Сосика*), *Лозуватка* (на б. *Лозуватій*), *Солонцюватка* (на б. *Солонуватій*).

Значна кількість найменувань з характерним для південної української топонімії суфіксом **-уват-** потрапила у ойконімію через гідронімну стадію. Всі інші типи топографічних назв відапелятивного походження репрезентовані у ойконімії Північного Причорномор'я обмеженою кількістю утворень.

Не виключено, що незначна продуктивність семантичного типу найменувань топографічного характеру у ойконімії правобережного Півдня України зумовлена локальними особливостями топонімічної системи цієї території. Інша картина спостерігається, наприклад, у цей же період історичного розвитку в ойконімії Буковини. Серед найменувань, що виникли на цій території у XIX ст., утворення, представлені географічними термінами у ролі назв населених пунктів, становили одну з найпродуктивніших груп ойконімів [97].

Назви, пов'язані з діяльністю людини. Апелятиви в ролі ойконімів представлені назвами: *Бурдій* — офіційне *Бурдійне* [98], сс. *Приют, Слобідка*.

У формі pluralia tantum зафіксовано назви: сс. *Копані, Кошари, Наділи, Погреби*.

Суфіксальні утворення виникли за моделями: з суфіксом **-ка:** сс. *Баштанка, Вигодка, Вознесенка, Воскресенка, Курганка, Покровка, Рождественка, Успенка;*

-івка: сс. *Богодарівка, Магдалинівка;*

-ськ (-цьк): с. *Архангельське*, м. *Вознесенськ*, сс. *Воскресенське, Богородицьке, Троїцьке*, х. *Чумацький*.

Складні ойконіми: сс. *Ганно-Покровка, Новопокровка, Новотроїцьке, П'ятихатки, Солеварка*.

Складені назви: сс. *Веселий Кут, Довга Пристань, Кам'яна Криниця, Посад-Покровське*.

У цій групі назв слід відзначити продуктивність найменувань, похідних від назв церков: *Архангельське, Богоявленськ, Вознесенськ, Богородицьке, Магдалинівка, Покровка, Рождественка* та ін. Частина зазначених найменувань, оформлених характерним для російської ойконімії формантом **-ськ**, була властива військовим поселенням.

---

[97] *Карпенко Ю. О.* Топонімія Буковини, с. 71.

[98] Від *бурдій, бурдей* «землянка; курна хата» (Гр., I, 111).

Серед найменувань населених пунктів Північного Причорномор'я, що виникли у XIX ст., відомі окремі пам'яткові назви, надані на честь видатних осіб: с. *Суворовка.*

П о с е с и в н і н а з в и. Суфіксальні назви утворювалися за допомогою: суфікса **-івка**: сс. *Агафіївка, Анастасівка, Богданівка, Веремїівка, Вікторівка, Ганнівка, Григорівка, Дмитрівка, Євгенівка, Єлизаветівка, Коханівка, Киселівка, Мар'ївка* та ін.;

суфікса **-ів- (-ов-, -ев-)**: м. *Ананьїв,* сс. *Антонове, Бірюкове, Вавилове, Вовкове, Корнієве, Макарове, Панькове, Рябоконеве,* х. *Семенів,* с. *Стасове,* х. *Спиридонів,* с. *Юркове* та ін.;

суфікса **-ин-**: х. *Ангаришин,* сс. *Бердихине, Кандибине, Наталине* та ін.;

суфікса **-ськ**: сс. *Буцівське, Журавське, Костогризівське, Микільське, Сільвестрівське;*

суфікса **-ка**: сс. *Добрянка* (від прізвища *Добрянський*), *Владиславка, Любовичка* (від прізвища *Любович*), *Сиротинка* (від прізвища *Сиротинський*), *Струтинка* (від прізвища *Струтинський*);

суфікса **-чик**: сс. *Болеславчик, Station Станіславчик.*

Фіксуються ойконіми у формі родового відмінка: хх. *Богопільського, Самолевських, Траскевича, Чикаленка* та ін.

Розширюється коло складних назв: сс. *Антонопіль, Ганнопіль, Михайлополь, Маріуполь, Ольгопіль, Семенопіль, Григоро-Мар'ївка, Дмитро-Білівка, Ганно-Требинівка, Івано-Захарівка, Катериноплатонівка, Кашперо-Миколаївка, Матроно-Василівка, Миколо-Бабанка, Михайло-Жукове, Романо-Булгакове, Малофедорівка, Новоантонівка* та ін.

Складені ойконіми представлені назвами: сс. *Мар'їна Роща, Миколина Левада, Якимів Яр* та ін.

У новий період історичного розвитку тип найменувань з первісним посесивним значенням виявляє найвищу продуктивність. Надзвичайна активність цього семантичного типу у південній топонімії особливо яскраво виявляється на фоні занепаду продуктивності двох інших активних в минулі епохи історичного розвитку типів назв.

У XIX ст. посесивні найменування на території Північного Причорномор'я фактично не зустрічають конкуренції з боку продуктивного у староукраїнській топонімії типу найменувань, що первісно позначали жителів, і навіть з боку топографічних ойконімів, які зберігали продуктивність протягом усього історичного періоду.

Основний масив посесивних назв становлять утворення на **-івка** та **-ів- (-ов-, -ев)** з антропонімами або, в окремих випадках, загальними назвами осіб у основі.

У топонімії XIX ст. знайшла завершення тенденція до активізації форманта **-івка**, що виразно виявилася у XVI—XVIII ст. Продуктивність цього форманта у XIX ст. знаходиться поза конкуренцією на всіх інтенсивно заселюваних територіях.

Вперше за весь період історичного розвитку, починаючи з давньоруської епохи, посесиви з формантом **-ів- (-ов-, -ев-)** відступили на

друге місце за ступенем продуктивності, проте і в XIX ст. за цією моделлю утворено групу назв, що в кількісному відношенні значно перевищує інші словотвірні типи ойконімів, крім розгляданих назв на **-івка**.

Незначною кількістю утворень представлені у групі посесивних назв інші суфіксальні моделі — з формантами **-ка, -ськ, -чик**.

В ойконімії Південної України на початковому етапі її формування поширеним було уживання для творення назв форми родового відмінка від прізвища власника. Численні приклади таких утворень для невеликих поселень, насамперед хуторів, фіксуються списками населених пунктів Херсонської губернії XIX ст.[99]

Популярною серед назв-композитів XIX ст. лишається модель з компонентом **-поль** грецького походження, переоформленим у ряді випадків на **-піль**.

Однією з причин творення складених назв виступає, як завжди, необхідність контактного і дистактного розподібнення ойконімів. В ойконімії Північного Причорномор'я поширені назви-словосполучення з компонентами *Перший, Другий, Третій*: *Перша Миколаївка — Друга Миколаївка — Третя Миколаївка, Комарашеве Перше — Комарашеве Друге* і под.

Специфічною рисою топонімії Півдня України є поширеність назв-композитів, утворених шляхом злиття двох окремих найменувань: *Ганно-Требинівка, Григоро-Мар'ївка, Кашперо-Миколаївка, Михайло-Жукове* та ін. Однією з причин продуктивності у топонімії XIX ст. цього типу композитних утворень, близьких до словосполучень, є те, що більшість поселень Південної України, особливо дрібних, у початковий період свого існування мали по кілька паралельних найменувань у зв'язку з поділом їх між кількома власниками або переходом від одного поміщика до іншого. В результаті виникало дві або більше паралельні назви, які згодом зливались у одне складне утворення.

Другою причиною виникнення таких композитів є об'єднання двох поселень у одне. Якщо у першій групі ойконімів обидві частини завжди відантропонімного походження, то в другій один з компонентів може мати топографічний характер, зокрема відгідронімний: сс. *Водяно-Лорине, Водяно-Михайлівка* (перша частина цих найменувань утворена від назви балки *Водяна*).

Назви, що первісно були найменуваннями жителів. Семантичний тип найменувань, що первісно виступали як назви мешканців поселення, у новий історичний період втратили продуктивність. Вони представлені поодинокими утвореннями на **-ці**: *Подільці* (село засноване вихідцями з *Поділля*), *Визирці* (первісно назва жителів с. *Визирка*), *Корсунці* (від прізвища поміщика *Корсун*) і безафіксними назвами у формі pluralia tantum: сс. *Бандури, Буркуни, Костичі, Щербані*.

---

[99] *Лобода В. В.* Вплив антропонімії і гідронімії на творення сучасної ойконімії Північного Причорномор'я.— У кн.: Питання ономастики Південної України. К., 1974, с. 109.

Назви населених пунктів, перенесені з інших територій України. Специфіка найменувань населених пунктів, які масово виникали на територіях, інтенсивно заселюваних у XIX ст., полягає в тому, що значна частина їх являє собою перенесення з інших земель. Факти переносу ойконімів з однієї області в іншу, безперечно, мали місце і у минулі епохи, проте не носили такого масового характеру, як у досліджуваний період в процесі заселення колишнього Дикого поля. Основним джерелом новоствореної топонімії Північного Причорномор'я була сформована у попередні епохи топонімічна система старожитних територій України. Назви переносились переселенцями і з інших слов'янських земель — Росії, Білорусії, Болгарії, Польщі та ін. Перенесені ойконіми іноді не зазнавали змін, як, наприклад, *Знам'янка* (с. на Херсонщині, засноване переселенцями з м. *Знам'янки* сучасної Кіровоградської обл.), проте у більшості випадків одержували суфіксальне оформлення, функцією якого було вираження похідності нового ойконіма від основної назви: *Полтавка* (с. на Дніпропетровщині) — від назви м. *Полтава, Миргородка* (с. сучасної Миколаївської обл.) — від назви м. *Миргород* на Полтавщині, *Білоцерківка* (с. на Миколаївщині) — від назви м. *Біла Церква,* сучасної Київської обл., *Київське* (с. на Миколаївщині) — заселене переселенцями з Київщини.

Показником вторинності похідного ойконіма можуть виступати і прикметники *Новий* (**Ново-**), *Малий* (**Мало-**), що додаються до назви: *Новокиївка* — села на Кіровоградщині й Миколаївщині, засновані переселенцями з Київщини, с. *Маломар'янівка* (сучасної Миколаївської обл.) — від назви с. *Мар'янівка* на р. Висі та ін.

Поширення назв з компонентом **Ново-**, який найчастіше свідчить про те, що найменування перенесено з іншого поселення, звідки прийшли переселенці,— характерна риса ойконімії Південної України [100].

Офіційна мода на грецькі найменування викликала появу таких назв міст, як *Херсон* (від назви грецької колонії античних часів у Криму *Херсонес*), *Ольвіополь* (від назви грецької колонії *Ольвія* на Дніпро-Бузькому лимані).

У заселенні південних районів України брали участь представники інших національностей — як слов'янських, так і неслов'янських, що знайшло відбиття в топонімії краю. Досить численну групу утворюють у топоніміконі Північного Причорномор'я назви відетнонімного походження: сс. *Грекова, Руська Слобідка, Сербка, Циганка, Чеське* (сучасне Веселинівка) та ін.

Особливо значним є вплив російської мови на формування топонімічної системи південних районів України, оскільки російський етнос відігравав поряд з українським значну роль при заселенні цих територій. У ойконімії історичної Новоросії набули поширення

---

[100] *Карпенко Ю. О., Бевзенко А. Т., Касім Г. Ю.* та ін. Топонімія південно-східної Одещини, с. 47.

російські апелятиви й антропоніми, пор. назви *Весела Роща, Мар'їна Роща, Приют, Сухий Овраг, Ніколаївка, Надеждине, Надеждівка, Посад-Покровське* та ін.

Участь молдавського етнічного елемента у заселенні деяких районів Північного Причорномор'я відображено у назвах населених пунктів молдавського походження: *Джугастрове* (первісно *Джугастри*), *Козакуца, Маргуляси, Фонтанка* (від молд. *фынтынэ* «криниця») та ін. Німецькі назви мали кілька поселень, заснованих колоністами у XIX ст. на Півдні України: *Гільдендорф, Карлсрує, Катериненталь, Ліхтенфельд, Нейзац, Ней-Люстдорф, Штейнфельд.*

Топонімія післяжовтневого періоду. Разом з соціально-економічними перетвореннями післяжовтневого періоду розпочався новий етап в історичному розвитку української топонімії. Корінна перебудова суспільно-політичного життя у нашій країні, скасування приватної власності на землю й природні багатства, нова ідеологія й нові соціальні відносини викликали істотні зміни у самих принципах називання нових населених пунктів та інших географічних об'єктів.

У радянський час найменування населених пунктів стало справою держави і здійснюється як свідомий юридично закріплений акт. Однією з характерних особливостей, які внесла нова епоха у топонімотворення, є посилення ідеологічної функції назв, широке використання їх з метою увічнення видатних людей і подій.

Якщо раніше географічні найменування в момент виникнення виконували в основному функцію описування об'єкта, яка полягала або в підкресленні характерної риси його природних особливостей, або у відбитті факту приналежності його певній особі, або у відображенні специфіки заселення тощо, то більшість ойконімів, що виникли в наш час, не має безпосереднього зв'язку з відповідною реалією. Найпоширенішим типом сучасних ойконімів стали назви-посвяти, назви-символи, що мають комеморіальне значення. Вони присвячені видатним людям, знаменним датам нашої епохи, визначним подіям, соціалістичним перетворенням тощо. У зв'язку з цим у новій радянській топонімії набули великого поширення такі лексеми, як: *Жовтень, Перемога, Перше Травня, Більшовик, Пролетар, Комунар* та ін.; а також такі основи, як **Жовтнев-, Радянськ-, Комсомольськ-, Червон-, Вільн-, Червоноармійськ-.**

Продуктивним і в післяжовтневу епоху лишається творення назв населених пунктів від антропонімів, проте стосунки між антропонімом і похідним від нього ойконімом корінним чином змінились. У наш час зникла соціальна основа найпродуктивнішого в минулому типу відантропонімних утворень з посесивним значенням, що вказували на приналежність поселення особі, від імені якої було утворено назву. У сучасних відантропонімних найменуваннях народ увічнює видатних партійних і державних діячів, засновників нашої держави, революційних діячів минулого, героїв громадянської й Вітчизняної воєн, видатних письменників і вчених: сс. *Леніне,*

Жданів, Ілліча, смт *Енгельсове,* с. *Карла Маркса,* м. *Котовськ,* с-ще *Орджонікідзе,* м. *Щорс,* сс. *Чапаєвка, Шевченко,* м. *Івано-Франківськ* та ін.

Одним з важливих джерел поповнення сучасної ойконімії є найменування виробничо-господарських об'єднань (колгоспів, радгоспів, промислових підприємств). Назви таких об'єднань як важливих господарчих одиниць нерідко переносяться на поселення, що виникають на їх базі [101]. У такий спосіб утворено численні найменування типу: с-ще *Авангард,* с. *Зоря,* с-ще *Зоря Комунізму,* сс. *Красний Промінь, Нова Доба, Промінь, Світанок, Червона Нива* та ін.

Досить поширеними в радянській топонімії є також образно-емоційні прикметникові назви, у яких переважає вказівка на позитивні ознаки: сс. *Веселе, Вільне, Затишне, Зоряне, Привільне, Світле, Сонячне, Ударне* і под. Символічне значення мають найменування, похідні від прикметникових основ **червон-, нов-:** сс. *Червонодніпровка, Червонознам'янка, Нове, Нове Запоріжжя,* с-ще *Новий Донбас* та ін.

Серед ойконімів післяжовтневого періоду можна виділити також групу утворень, які вказують на виникнення названих об'єктів в районах будівництва нових підприємств, шахт, залізниць, електростанцій та інших новобудов: с. *Зугрес (Зуївська грес),* м. *Вуглегірськ,* сс. *Дніпрельстан, Дніпроенергія,* с-ще *Кривбас,* смт *Залізничне,* м. *Марганець.*

Розглядані групи ойконімів представляють новий тип найменувань сучасної епохи, у яких функція номінативна поєднується з ідеологічною. В той же час для творення назв нових поселень у сучасному офіційному топоніміконі використовуються і давні лексико-семантичні і словотвірні ойконімічні типи. За аналогією до продуктивного на всіх етапах історичного розвитку типу топографічних назв утворено такі нові найменування, як: сс. *Балкове, Берегове, Березівка, Білозірне, Вербівка, Верховина, Гайове, Зелений Гай, Високопілля, Долинське, Заріччя, Лиманне, Луки, Ясенове* і под.

Давні зразки наслідують і назви поселень, похідні від гідронімів: сс. *Боржавське* (від гідроніма *Боржава*), *Бугове,* с-ще *Прибузьке* (від гідроніма *Буг*), сс. *Вись* (від однойменної річкової назви), *Інгулка,* с-ще *Приінгульське* (від гідроніма *Інгул*) і под.

А п е л я т и в и і в л а с н і н а з в и у ф у н к ц і ї о й к о н і м і в. У радянський період безафіксні найменування належать до однієї з найактивніших ойконімічних груп, продуктивність якої швидко зростає. Стосовно сучасних безафіксних найменувань можна говорити про новий, невідомий раніше топонімічний тип, оскільки практично будь-яке слово, в тому числі антропонім або навіть словосполучення може вживатись у радянській топонімії у вигляді чистої основи, не ускладненої ні афіксом, ні флексією [102], пор. назви:

[101] *Никонов В. А.* Славянский топонимический тип, с. 32.
[102] Там же, с. 31.

м. *Щорс,* с-ще *Дружба,* сс. *Новий Степ, Перше Травня, Восьме Березня.* Аналогічний спосіб іменування характерний для всієї території Радянського Союзу, пор. російські назви: гг. *Пушкин, Куйбышев,* пос. *Победа* і под.

В антропонімах на **-ськ(-ий, -а)**, вживаних у функції географічних назв, закінчення може усікатись або набувати форми середнього роду, що вводить відповідну назву до ряду поширеної в сучасній українській ойконімії моделі з суфіксами **-ськ** (у найменуваннях міст), **-ське** (у найменуваннях сіл і селищ): м. *Дзержинськ* < *Дзержинський,* м. *Котовськ,* с. *Котовське* < *Котовський,* с. *Крупське* < < *Крупська,* с. *Воровське* < *Воровський,* с. *Хмельницьке* < *Хмельницький* та ін.

Близькими до розгляданого типу назв є ойконіми, утворені шляхом приєднання до прізвища флексії середн. роду **-е**, яка має родове співвідношення з позначуваними апелятивами «село», «селище»: с-ще *Ватутіне,* с-ще *Куйбишеве,* с. *Леніне,* с-ще *Жданове,* с. *Чапаєве* та ін.

Ойконіми у формі родового відмінка. Досить значною за обсягом групою серед нових назв-посвят є також відантропонімні ойконіми у формі родового відмінка: с-ще *Леніна,* сс. *Карла Маркса, Калініна, Дзержинського, Артема,* с-ще *Горького,* сс. *Шевченка, Івана Франка, Короленка,* с-ще *Тельмана* та ін. Активність утворень розгляданого типу є специфічною рисою сучасної топонімії на території України; іншим областям Радянського Союзу ця модель не властива. Як зазначає В. А. Никонов, «цей «флексійний» різновид немов би проміжний: він безафіксний, але в ньому флексія виконує ту ж явно топонімічну функцію, «заміщаючи» топонімічний суфікс, як, наприклад, і в показнику множини» [103].

З втратою соціальної бази для виникнення найменувань, похідних від назв жителів, не виявляє активності у сучасній топонімії тип плюральних ойконімів. Серед новостворених найменувань населених пунктів лише окремі ойконіми (переважно топографічного характеру) створено за аналогією до цього продуктивного в минулому топонімічного типу: сс. *Дубки, Ліски, Дніпрові Хвилі.*

Суфіксальні утворення. З поширенням безафіксних назв процент суфіксальних ойконімів серед топонімічних новотворів дещо зменшився, хоча суфіксація і в сучасну епоху лишається панівним засобом топонімного словотвору. Слід вказати на значне зменшення загальної кількості суфіксальних типів, що пояснюється тенденцією до стандартизації географічних назв у офіційній практиці. Абсолютну більшість суфіксальних топонімів України післяжовтневого періоду утворено за допомогою формантів **-ов(е), -ськ, -ка, -івка**. Ці ж суфіксальні типи відзначаються продуктивністю і в новій топонімії інших територій Радянського Союзу [104].

---

[103] *Никонов В. А.* Введение в топонимику, с. 32.

[104] *Суперанская А. В.* Типы и структура географических названий.— У кн.: Лингвистическая терминология и прикладная топономастика. М., 1964, с. 73.

Підкреслимо, що в сучасній ойконімії словотвірні форманти остаточно топонімізувалися, втративши свою первісну семантику, з якою вони були запозичені у топонімію з апелятивної лексики (вираження присвійності, демінутивності, релятивності тощо). У зв'язку з цим змінились і закономірності поєднування твірних основ і словотвірних засобів. Коло основ, до яких додається той чи інший афікс, розширилось [105]. Тому більшість популярних у сучасній ойконімії лексем може поєднуватися з різними афіксами, а також вживатись у вигляді нерозширеної основи або з флексією родового відмінка, пор.: *Леніна, Леніне, Ленінівка, Ленінка, Ленінове, Ленінське; Кірова, Кірове, Кіровка, Кіровоград, Кіровськ, Кіровське; Шевченко, Шевченка, Шевченківка, Шевченківське, Шевченкове; Перше Травня, Першотравенка, Першотравенськ, Першотравневе, Першотравнівка* та ін.

П р е ф і к с а л ь н о - с у ф і к с а л ь н і   у т в о р е н н я. Цей тип нових ойконімів представлений невеликою групою назв топографічного характеру, утворених за традиційними моделями — іменниковими (сс. *Заболоття, Заріччя, Міжлісся, Міжріччя, Присем'я* та ін.) і прикметниковими (сс. *Зарічне, Нагірне, Придніпровське, Прибузьке* та ін.).

С к л а д н і   н а з в и. Частину нових найменувань-присвят у формі композитів утворено шляхом поєднання за допомогою сполучного голосного **о** імені й прізвища або прізвища й псевдоніма видатної людини (основоскладання у всіх випадках поєднується з суфіксацією): *Леніно-Ульяновка, Михайло-Коцюбинське, Івано-Франківськ, Івано-Франкове, Карло-Марксівське, Карло-Марксове, Карло-Лібкнехтівськ.*

Відомі також випадки виникнення назв-присвят шляхом поєднання гідроніма з антропонімом: *Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ.*

У радянській топонімії набув популярності давній тип східнослов'янських топонімічних композитів з основою **-град** старослов'янського походження. За цією моделлю утворено й кілька назв українських міст: *Ворошиловград, Кіровоград, Красноград.* Якщо у XIX ст. компонент **-град** міг приєднуватись лише до антропонімів, в наш час, набувши популярності під впливом назви міста *Ленінград,* коло твірних основ з цим складовим елементом розширилось, пор. укр. *Красноград, Кіровоград,* рос. *Волгоград, Целиноград,* що наближає його у функціональному плані до суфікса. Проте семантика елемента **-град** остаточно не втрачена, про що свідчить його закріпленість за найменуваннями міст.

У сучасних назвах використано й деякі інші складові частини топонімічних композитів, які були відомі українській топонімії попередніх епох: **-дар** (м. *Краснодар,* смт *Світлодарське,* с. *Сонцедарівка,* смт *Вугледар*); **-вод** (м. *Світловодськ*); **-піль** (с. *Світлопіль,* с. *Червонопілля*).

---

[105] *Карпенко Ю. А.* Становление восточнославянской топонимии, с. 17—18.

Не належать до композитів топоніми типу *Червоноармійськ, Червоногвардійське, Першотравневе, Молодогвардійськ* і под., утворені із сталих словосполучень.

Нечисленні композити топографічного характеру представлені традиційними утвореннями: *Високопілля, Добропілля, Білозірне.*

Складені назви. Як і в попередні епохи, однією з причин виникнення складених назв є намагання скоротити кількість топонімічних омонімів. Складовими компонентами, що виконують функцію протиставлення у сучасних ойконімах, найчастіше виступають порядкові прикметники *перший/другий:* сс. *Леніна Перше — Леніна Друге, Шевченкове Перше — Шевченкове Друге, Червоноармійське Перше — Червоноармійське Друге* і под. Складені найменування поповнюються в наш час також шляхом поєднання старої назви з відантропонімним прикметником, що виконує функцію увічнення. В такий спосіб виникли найменування міст *Корсунь-Шевченківський, Переяслав-Хмельницький.*

За аналогією до давніх топографічних назв у формі словосполучень утворено нові найменування типу *Зелений Гай, Березовий Гай, Сосновий Бір* та ін.

Отже, зміни, що відбулись у принципах найменування населених пунктів у післяжовтневий період, стосуються насамперед функцій нових назв. Головним призначенням ойконімів, створених у радянську епоху, є увічнення видатних осіб, дат, подій, пов'язаних з революцією, соціалістичними перетвореннями в нашій країні, перемогами, здобутими в період громадянської й Вітчизняної воєн і под.

У структурі нової топонімії слід відзначити появу нового типу ойконімів, що являють собою антропонім, апелятив або стале словосполучення у чистому вигляді, без афікса або флексії: м. *Щорс,* сс. *Прогрес, Восьме Березня.* Продуктивність зазначеного типу найменувань у сучасній топонімії свідчить про завершення процесу виділення топонімії у окремий лексичний клас, який вже не потребує специфічних формальних показників топонімічності.

Не втратив продуктивності в радянській ойконімії і суфіксальний топонімічний тип, але слід відзначити значне обмеження порівняно з попередніми епохами кількості використовуваних топонімічних афіксів, тенденцію до стандартизації топонімів у офіційній практиці. Творення нових найменувань відбувається за зразками кількох продуктивних в попередні періоди суфіксальних топонімічних моделей — **-ов(е), -івка, -ка, -ськ (-івськ):** сс. *Енгельсове, Берегове, Вільхівка, Ленінка,* м. *Артемівськ,* смт *Гвардійське.*

До специфічних рис української ойконімії нового часу слід віднести поширення найменувань-присвят у формі родового відмінка: сс. *Шевченка, Жданова, Максима Горького,* с-ще *Декабристів* та ін.

СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ

§ 72. **Системна зумовленість семантичного розвитку.** Запорукою існування і функціонування мови є її постійний розвиток, оскільки в кожний конкретний момент вона повинна задовольняти всі вимоги суспільства, яке нею користується. Розвивається зміст і форма мови: новий зміст вимагає нової форми. Змістова сторона мови — це її семантика, тобто системно організована сукупність семем (значень). Кожне значення має свою форму вираження, а отже, поява нового значення викликає появу відповідної форми. Але відношення між планом вираження і планом змісту далекі від одно-однозначних кореляцій, а становлять собою складну сітку відповідностей [1]. Форма слова — це і його звучання (фонетична оболонка), і його граматичні особливості, що дозволяють лексичній одиниці пов'язуватися з іншими словами в процесі мовлення. Матеріалом для нової форми часто служать старі форми, що наповнюються новим змістом.

Взаємозв'язок змісту і форми властивий одиницям усіх мовних рівнів: фонематичного, граматичного і лексичного. Змістом одиниць лексичного рівня, або лексичною семантикою, є відношення номінації [2], або називання предметів і явищ об'єктивного світу, всього, що оточує людину і що властиво їй самій. Одне з найповніших визначень дає Д. М. Шмельов: «Слово — це одиниця найменування, що характеризується ціліснооформленістю (фонетичною і граматичною) та ідіоматичністю» [3]. Розвиток лексичної семантики насамперед виявляється в кількісному зростанні її одиниць — семем. Наростання семем, як правило, супроводжується збільшенням кількості їх носіїв — слів (лексем) Слово є основною, базисною одиницею мови, яка займає в її структурі ключові позиції [4]. Проте

---

[1] Общее языкознание. Внутр. структура языка / Отв. ред. Б. А. Серебренников. М., 1972, с. 69.

[2] *Бородина М. А., Гак В. Г.* К типологии и методике историко-семантических исследований. Л., 1979, с. 6.

[3] *Шмелев Д. Н.* Современный русский язык. Лексика. М., 1977, с. 53.

[4] Общее языкознание. Внутренняя структура языка, с. 403.

семантичний розвиток лексики не завжди й не обов'язково супроводжується зростанням словника: він може відбуватися завдяки збільшенню кількості значень у слові. Отже, однією з ознак розвитку лексичної системи є кількісне зростання семем, а до певної міри й слів відповідно до успіхів пізнавальної роботи носіїв мови. Але треба брати до уваги, що «зростання й збагачення словника — це не тільки арифметичне збільшення лексичних чи семантичних одиниць, а й розвиток, ускладнення всієї лексичної системи в цілому» [5]. Кількісне зростання словника невіддільне від граматичних особливостей слова як сукупності певних семем, з яких у контексті, у мовленні реалізується кожного разу, як правило, тільки одна [6]. Реалізація семеми в тексті пов'язана, таким чином, з можливостями лексичної і граматичної поєднуваності її носія — слова. Усі семеми в слові пов'язані певним змістовим зв'язком, що дає підстави вважати їх значеннями одного слова [7].

Розвиток лексичної системи кожної мови відбувається за певними закономірностями. Джерелом еволюції є ті суперечності, які виникають у системі через невідповідність між значенням слова (сукупністю його семем) і його значимістю (синтагматичними можливостями), а внаслідок цього через постійне напруження рівноваги її компонентів. Суперечності в системі викликають появу в ній ряду протилежних тенденцій, взаємодія між якими служить основою постійного семантичного розвитку.

У сучасній лексикології прийнято шукати причини діалектичного розвитку лексичної системи в стилістичній неоднорідності лексики. В лексиконі мови у різний час неоднаково співвідносяться слова абстрактні й конкретні, жаргонні, діалектні й загальнонародні та ін. Вивчення закономірностей співвідношення цих лексичних груп сприяє з'ясуванню шляхів розвитку літературної мови. Але для розуміння закономірностей розвитку будь-якого мовного феномена (загальнонародної мови, літературної мови, територіального діалекту [8] і под.) необхідно шукати такі суперечності, які виявляються в надстильових взаємовідношеннях лексичних одиниць.

У лексико-семантичній системі діалектично взаємопов'язані:

1) прагнення слова до однозначності і розвиток у його семантичній структурі різних значень;

2) автономність семантичної структури слова — схрещення семантичної структури різних слів;

3) зближення в семантиці різних слів (синонімізація) — специфікація значень колишніх синонімів;

---

[5] *Иссерлин Е. М.* Лексика русского литературного языка 2-й пол. XVII в. (по материалам переводных и других памятников «среднего стиля»). Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Л., 1961, с. 4.

[6] У поетичному мовленні нерідко на одночасній реалізації двох і більше семем будується образ.

[7] *Шмелев Д. Н.* Зазнач. праця, с. 77.

[8] *Сороколетов Ф. П.* Диалектная лексика как система.— В кн.: Восточнославянское и общее языкознание. М., 1978, с. 84.

4) розвиток синонімії — розвиток омонімії;

5) метафоризація і деметафоризація як засіб нової номінації;

6) емоційна маркованість — нейтралізація емоційної маркованості;

7) емоційна нейтральність — розвиток емоційної маркованості;

8) розвиток емоційної маркованості в окремих морфемах слова — нейтралізація емоційної маркованості морфем та ін.

Тісна взаємодія цих та інших протилежно спрямованих тенденцій, їх діалектичний взаємозв'язок зумовлюють постійний рух в іманентній семантичній структурі лексики кожної живої мови.

Іманентні процеси тісно пов'язані з зовнішніми стосовно мови процесами суспільного розвитку, що ставить мову в більш сприятливі чи менш сприятливі умови функціонування. Під дією соціальних факторів одні діалектично взаємопов'язані процеси виявляються сильніше, інші — слабіше, одні набувають соціального усвідомлення і беруться під контроль суспільства, інші розвиваються спонтанно.

Отже, поряд із внутрішніми, власне мовними, і зовнішніми, стосовними розвитку суспільства в цілому причинами розвитку лексико-семантичної системи є проміжна сфера: явища, викликані міжмовним контактуванням. Запозичення поділяються, в свою чергу, на мотивовані, зумовлені внутрішнім розвитком лексико-семантичної структури (усунення омонімії у зв'язку з потребами нової номінації, уникнення пейоративності, можливої завдяки асоціюванню старого значення з новим і под.), і немотивовані, не зумовлені системою. Останні виявляються здебільшого у появі дублетів іншомовного походження до існуючих питомих слів.

Семантичні процеси внутрішньо-зовнішнього характеру спочатку завжди розвиваються стихійно, але згодом беруться під контроль суспільства і стають частково або й повністю керованими. Найпоказовнішим у цьому відношенні є формування національної термінології, яке практично ніколи не обходиться без іномовного впливу. Але на певних етапах формування національної термінології цей вплив більшою або меншою мірою свідомо регулюється, терміни переглядаються, рекомендуються чи не рекомендуються для вживання, вводяться або не вводяться у загальномовні і спеціальні словники.

Простежуваний регулюючий вплив суспільства на розвиток мови починається з фіксації її на письмі. Писемність створює можливості для розвитку писемної літературної мови, яка впливає на усне мовлення, поширює на нього дію властивих їй норм, що зрештою веде до вироблення усного варіанта літературної мови, який існує в тісному зв'язку і взаємодії з писемним. Звичайно, характер взаємодії цих варіантів на різних етапах розвитку літературної мови неоднаковий. У донаціональний період він досить слабкий. Як відзначає Л. С. Ковтун, «суперечність між розмовною і писемною мовами з особливою гостротою стали позначатися на долі літературної мови лише в період її складання в мову національну (...) і в піз-

ніші часи»[9]. Регулюючий вплив суспільства на розвиток мови пов'язаний, як видно, з виникненням функціональних типів мовлення, з формуванням і розвитком літературної мови як репрезентанта мови національної[10].

Отже, характеризуючи процеси семантичного розвитку мови, треба розкрити природу й діалектичну зумовленість внутрішніх процесів, їх залежність від зовнішніх факторів, а також показати напрями й особливості зовнішніх впливів, які виявляються в запозичуванні лексики. Відповідно до цього розділ розподіляється на два підрозділи: «Внутрішні процеси семантичного розвитку» і «Семантичні процеси, зумовлені іномовним впливом».

ВНУТРІШНІ ПРОЦЕСИ СЕМАНТИЧНОГО РОЗВИТКУ

§ 73. Діалектичний взаємозв'язок однозначності й багатозначності слова. Діалектичний взаємозв'язок предметів і явищ об'єктивного світу відбивається на взаємній залежності мотивованого й мотивуючого слів як носіїв однакових і різних семем. Творенню нового слова передує пізнання нового предмета або явища, виявлення нових його особливостей. Залежність нового для людського колективу предмета чи явища від інших, уже відомих і названих, мотивує вибір нової назви. Так, слово *вітряк* з'явилося тому, що млин цього типу працював завдяки енергії вітру, слово *небокрай* своєю структурою виразно вказує на те, що йдеться про край неба, тобто про горизонт, *годинник* — механізм, який вказує на час у годинах і т. д. Тільки в рідкісних випадках новонароджені слова не пов'язані з уже існуючими.

Вияв взаємної мотивованості різних понять починається в середині семантичної структури окремої лексичної одиниці як носія багатьох семем. Існує така закономірність: чим довшу історію має слово, тим більше воно має можливостей для перетворення на багатозначне. Тому-то слова спільнослов'янського лексичного фонду часто виявляються полісемантичними. Історія цих слів, належних тепер до різних східнослов'янських мов, має спільний початок, проте далі кожне з них, входячи до близьких, але різних мовних систем, набуває специфічних рис як у семантиці, так і в дериваційних зв'язках. «Можна сказати,— пише Є. М. Іссерлін,— що в мові немає двох слів, історія вживання яких була б цілком однакова, як не знайти й жодного поняття, яке в двох мовах позначалося б словами, що повністю збігаються»[11].

---

[9] *Ковтун Л. С.* Лексикография в Московской Руси XVI — нач. XVII в. Л., 1975, с. 6—7.

[10] *Баранникова Л. И.* К вопросу о специфике развития литературного языка.— В кн.: Проблемы развития языка. Саратов, 1977, вып. 1, с. 3—15; *Кондрашов Н. А.* О влиянии функций языка на семантику слов.—В кн.: Восточнославянское и общее языкознание. М., 1978, с. 79—84.

[11] *Иссерлин Е. М.* Зазнач. праця, с. 3.

Багатозначність слова має декілька різновидів: 1) нове значення виникає разом із відкриттям чи з розвитком нової функції предмета (тварина → шкура цієї тварини → одяг або частина одягу з цієї шкури); 2) нове значення розвивається на основі зовнішньої схожості предметів, за спільністю їх функцій, подібністю їх розташування і под. (*ніс* — *ніс* корабля, *крило* — *крило* літака); 3) нове значення постає внаслідок образного зіставлення слів із різних семантичних сфер (*туман* — *туман* у думках, *світило* — *світило* науки). Два останні різновиди належать до метафоричних і будуть розглянуті окремо (див. § 78). Що ж до першого, то він не грунтується на образному порівнянні денотатів, а тому похідні значення можуть легко втрачати зв'язок з вихідними, що веде до розвитку омонімії. Таким способом утворилися, наприклад, сучасні українські *основа* «подовжні нитки в тканині і пряжа для них» і *основа* «підгрунтя», *місяць* «супутник землі» і *місяць* «проміжок часу». Ще більше таких омонімів можна виявити в історії будь-якої мови. Скажімо, слово *село* спершу означало не «населений пункт», а «оброблюване поле». Існувало й слово *поле,* але воно стосувалося тільки поля чистого — відкритого простору. Отже, праслов'янське *село* і давньоруське *село* (як і сучасне українське) — це історичні омоніми.

Функції предметів постійно розширюються і звужуються, а разом з ними змінюються і значення слів. Багато з тих похідних значень, що мали тенденцію до перетворення в омоніми, згодом були утрачені або ж лишилися на периферії системи.

Давньоруське слово *бѣла* «білка» стародавні пам'ятки фіксують у значенні «дрібна грошова одиниця» [12]; це похідне значення в східнослов'янських мовах періоду їх самостійного розвитку не збереглося. Такі ж значення мали й інші дублетні слова із основною семемою «білка»: *бѣлка* [13], *вѣверица* [14], *вѣкша* [15], а також назви шкурок інших тварин (напр., *куна* [16]). Отже, семантичний розвиток слів цієї групи можна схематично передати так: «пушний звір» → «шкурка» → «грошова одиниця» → «гроші». Якщо первинне і перше вторинне значення цих слів збереглося в східнослов'янських мовах до сьогодні, то решта значень, не розвинувшись в омоніми, повністю втратилися. Пор. ще такі значення слів, що існували в східнослов'янських мовах у XIV—XV ст., а в сучасній українській мові уживаються лише для відтворення мовного колориту тих часів: *рать* і *плъкъ* «похід», *серебро* «гроші», *товар* «обоз», *ярлыкъ* «ханська грамота» і под.[17]

---

[12] *Лукина Г. И.* Название мехов в памятниках древнерусской письменности XI—XIV вв.— В кн.: Древнерусский язык. Лексикология и словообразование. М., 1975, с. 60.

[13] *Лукина Г. И.* Зазнач. праця, с. 61.

[14] Там же.

[15] Там же, с. 62.

[16] Там же, с. 62—65.

[17] *Спринчак Я. А.* Лексика московских и украинских грамот XIV—XV вв.— Вопр языкознания, 1956, № 6, с. 118.

Таких значень, що розвивалися в загальновживаних словах, а потім втрачалися, історія давньоруської і української мов засвідчує безліч. Це, наприклад, давньоруське *дьнь* у значенні «кількість худоби, за попас якої пастух харчується у її власника день» [18], слово *моужъ,* яке в дофеодальному суспільстві означало вільну людину, а в феодальному — представника панівного класу [19], спільнослов'янське *сѣпа,* семантика якого розвивалася в такий спосіб: «осудження» → «помста» → «покарання» → «оплата викупу за злочин» → «вартість» [20], дієслово *платити,* що початково означало «давати взамін чогось полотно» (спільнослов'янський корінь *pelt (*polt) [21], *воювати* — початково «гнати, переслідувати звіра під час полювання» [22], *плугъ* — міра землі, що дорівнювала розмірові ділянки, виораної за день, та ін. В українській мові XIV—XV ст. безліч слів мали похідні значення, які згодом втратилися. Це, наприклад, *воля* «тимчасове звільнення новопоселенців від феодальних повинностей і податків», *выходъ* «плата за перехід феодально залежного селянина до іншого села, до іншого господаря», *вѣра* «свідчення правдивості, істинності показань», *гость* «купець, найчастіше іноземний», *десяток* «адміністративна одиниця», *дѣло* «збройна сутичка, бій» та ін.

Отже, історія слова засвідчує значно більше значень, ніж ті, що воно їх має в кожний конкретний момент. Поки слово функціонує, воно потенційно може ставати носієм найнесподіваніших значень. При цьому треба мати на увазі, що поряд із узвичаєним розвитком абстрактних значень на базі конкретних діє і протилежна тенденція: конкретні значення розвиваються на базі абстрактних. Скажімо, абстрактне слово *память* у давньоруський період розвинуло такі похідні конкретні значення, як «майно, дане на спомин душі», «день пам'яті святих» та ін. (Ср., II, 871).

Якщо проміжна ланка між вихідним конкретним і похідним конкретним значенням, яке розвинулося на базі абстрактного, втрачається, то вихідне й похідне значення сприймаються як омоніми. Такими є, скажімо, слова *грунт* «земельне угіддя» і *грунт* — узагальнююча назва різних гірських порід, які є основою споруд і будинків або матеріалом для їх створення. Слово *грунт* прийшло в східнослов'янські мови через західнослов'янські (пор. ч. і п. grunt) з німецької, де Grund означає «основа» (Ф., I, 464), що, очевидно, є вже переносним значенням.

У мові староукраїнських і старобілоруських грамот XIV—XV ст. це слово широко вживалося в значенні «земельні угіддя», напр.: у того гостынца *кгрунтъ* Тереминский по левой руце, а по пра-

---

[18] *Вялкина Л. В.* Из истории слов — терминов времени (на материале памятников XI—XIV вв.).— В кн.: Древнерусский язык. Лексикология и словообразование. М., 1975, с. 91.

[19] *Ларин Б. А.* Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). М., 1975, с. 76.

[20] *Львов А. С.* Лексика «Повести временных лѣт». М., 1975, с. 261.

[21] Там же, с. 263—264.

[22] Там же, с. 272.

вой Поддубецъкий (ССУМ, І, 1322, 267); *Кгрунтовъ* оромыхъ и сеножатныхъ, которыи теперь маютъ и напотомъ набудутъ, заровно з мещаны... заживати маютъ (267). У XVI—XVII ст. слово *грунтъ* вживалося переважно в абстрактному значенні — «основа», «підвалини чого-небудь». Так, у «Синонімах словеноросьских» *грунтъ* має церковнослов'янський відповідник *ѡснованїе* і грецький *фемеліонъ*. П. Беринда до слова *ѡснованїє* подає вісім відповідників: *ѳемеліонъ, фундаментъ, вина̀, начало, ґрунтъ, за̀кладъ, заложе(н)е* (Бер. Лекс., 1627, 153). Похідні слова також утворюються в цей час переважно від абстрактного значення слова *ґрунтъ: ґрунтовати, ґрунтовати ся, уґрунтованє, ґрунтовный* і под. Напр.: Образ, на котором выражены суть отмѣны, А всѣм речам *кгрунтовным* непевные стѣны (УП, 1594, 214).

Проте вихідне значення — «земельне володіння» — за словом *грунтъ* зберігається як в актовій мові, так і в розмовнонародній. Про це можуть свідчити такі приклади з ділових документів XVII—XVIII ст.: Продала Андрѣю хату з нивями и с пастовъниками, нив двѣ под Соколѣм, а една под Геркгеливим рогом, а другая в Лашкова ставка, за которую хату і *грунъта* взяла-смо в Андрѣя воловъ два (АПГУ, XVII, 1, 223); якимъ обыхожденіємъ Самуилъ Спаѳарій, будучи сотникомъ в н͠шой сотнѣ Старосанжаровскои, найдовался и кому якія обиды, побои и вытиски съ *кгрунту* и протчее чинилъ (ДНМ, 227). П. Білецький-Носенко пояснює значення слова *грунт* в такий спосіб: «невеликий простір землі в місті або селі з житлом, садом, городом і под. Див. **Оселя.** Дворище. Див. **Плец.** По-німецьки теж. «Грунт землі» (Б.-Н., 1843, 108). Від цього значення пішло ще одне, також конкретне, що згодом стало термінологічним: «верхній шар земної кори, що має здатність забезпечувати рослини під час їхнього зросту і розвитку водою та поживними речовинами». Поширене в XVI—XVII ст. і збережене до сьогодні абстрактне значення слова *грунт* «основа», «база», в свою чергу, послужило для розвитку нових конкретних значень, а фактично нових слів-омонімів: *грунт* «гірські породи, що є основою споруд та будинків» і *грунт* «перший шар фарби на полотні».

Трапляються й такі випадки, коли слово то втрачає первісне значення, то знову повертає його собі. Прикладом може бути лексема *скот*. Якщо прийняти етимологію М. Фасмера, то треба визнати, що це слово декілька разів змінювало семантику: означаючи в германських мовах «монета», «майно», «податок» (пор. гот. skətts, д.-ісл. skəttr, д.-сакс. skət, д.-в.-н. scaz та ін.), воно було запозичене слов'янами у значенні «худоба», про що свідчить однозначність уживання його в усіх слов'янських мовах. Проте в давньоруській воно знову засвідчується в значенні «гроші», напр.: начаша скотъ събирати. ѿ мужа по. д͠. куны. а ѡ(т) старость по .і͠. грив. а ѡ(т) боꙗръ по .и͠і. грив. и приведоша варѧгы. (и) вдаша имъ *скотъ* (Л., 49) [23].

[23] *Львов А. С.* Зазнач. праця, с. 267.

Це значення якийсь час зберігалося і в староукраїнській та старобілоруській мовах, але в подальшій історії східнослов'янських мов слово *скот* знову повертає собі значення «худоба».

Взаємна протиставленість конкретного й абстрактного виходить за рамки одного слова. Прагнення конкретизувати значення слова веде до розвитку номінативних словосполучень. Наприклад, слово *звѣръ* у староукраїнській мові вживалося із значенням «тварина». Прагнення до протиставлення значень «тварина» й «хижак» веде до появи словосполучень *звѣръ дикий, звѣръ злый* і под.[24] Згодом замість словосполучень виникла нова номінація *хижак,* але словосполучення йому передувало. Створення нових назв шляхом конкретизації вихідної, а отже, розвиток номінативних словосполучень, особливо поширені в топонімії [25].

Однозначність властива одиницям семантики — семемам, багатозначність — одиницям лексики — словам. Семема — це співвідношення між окремим денотатом і семантичною структурою мови, слово — матеріальний носій певної частки цієї семантичної структури. Семема реалізується тільки в слові; слово, яке не є носієм принаймні однієї семеми, випадає з лексико-семантичної структури мови. Воно матеріалізує семему: семантичне відношення лексичної одиниці до денотата перетворюється на відношення внутрімовне, яке випливає з протиставлення даної лексичної одиниці іншим [26]. Слово як окремий знак виступає в мовленні стільки разів, скільки семем за ним закріплено. Потенціально кожне слово (лексема) є полісемічним [27]. З цього погляду слово нагадує інші полісемічні знаки. Скажімо, літера я після голосних, й та апострофа означає сполучення приголосної й голосної фонем /ja/, в решті випадків — фонему /а/, що виступає після м'якого приголосного. Значення літери я можна встановити тільки через оточення інших літер, у тексті. Саме так розкривається і значення слова: у мовленні, в контексті; тільки контекст дає змогу зрозуміти, носієм якої семеми виступає в цьому випадку слово. Треба, звичайно, брати до уваги й те, що зміни в предметі чи явищі, які позначаються певними словами, не завжди викликають необхідність у заміні слова. Скажімо, такі слова, як *місто, село, вулиця, міст, завод, верстат, люстра, книга* та ін., позначають у наш час предмети, мало схожі на ті, що позначалися ними раніше. «Але зміна предметів не викликала зміни самих назв, оскільки не змінилося їх головне призначення» [28].

Багатозначність слова породжується прагненням мови до економності засобів вираження. Проте семантична місткість слова не безконечна: якщо значення слова не розкривається в мінімальному

---

[24] Докладніше див. про це у § 25.

[25] *Карпенко Ю. А.* Становление восточнославянской топонимики (закономерности словообразования).— В кн.: Изучение географических названий. М., 1966 (Вопр. географии; Сб. 70), с. 10.

[26] *Філіпець Й.* Про методи дослідження словникового складу мови.— В кн.: Питання структурної лексикології. К., 1970, с. 40.

[27] *Філіпець Й.* Зазнач. праця, с. 31.

[28] *Шмелев Д. Н.* Зазнач. праця, с. 104.

контексті (неускладнене словосполучення), то це утруднює можливості спілкування. В такому разі якась із семем потребує іншого носія. Це може бути нове, близькозначне слово з меншою кількістю семем і словосполучення, один із компонентів якого конкретизує значення другого. Розвиток лексико-семантичної структури — це постійний рух від однозначності слова до його багатозначності і навпаки, внаслідок чого відбувається постійний процес оновлення структури в цілому. Це типовий приклад протиріччя, яке полягає в тому, «... що річ залишається тією ж самою і в той же час безперервно змінюється, що вона містить у собі протилежність між «перебуванням однією і тією ж» і «зміною» [29].

§ 74. **Відносна автономність семантичної структури окремого слова.** Розширення лексичного складу мови веде до збільшення можливих випадків сполучуваності кожного слова з іншими словами. Відомо ж, що семантична наповненість слова зумовлена не тільки його місцем у лексичній системі, а й зв'язками з іншими мовними рівнями, зокрема граматичним. «Постулат про те, що архітектоніка цілого визначається кількістю і специфікою його окремих підсистем, веде самою логікою дослідження до однакового розгляду двох аспектів мовної системи — часткових підсистем з конституюючими їх ознаками, з одного боку, і міжрівневих зв'язків — з другого» [30].

Нова сполучуваність слова — це збагачення його форми, а отже, й потенційне джерело розвитку нового значення. В якому напрямку будуть розвиватися нові значення в кожному конкретному слові, важко передбачити. Оскільки внутрішні процеси розвитку мови відбуваються спонтанно, то можна допускати, що два несинонімічні слова внаслідок розвитку в них нових значень можуть зближатися між собою. Якщо, наприклад, множина значень слова A {a, b, c, d} і множина значень слова B {f, g, h, i} поповнюються спільним значенням **e**, то семантична структура обох слів перехрещується: у значенні **e** обидва слова можуть взаємозамінюватися. У такому взаємовідношенні перебувають, наприклад, сучасні українські слова *пустеля* і *дебр (дебрі)*. Слово *пустеля* має такі значення: 1) великий простір із бідною рослинністю або позбавлений рослинності; 2) відлюдне місце, незаселена або малозаселена місцевість. Слово *дебрі* теж уживається в двох значеннях: 1) простір, порослий густим непрохідним лісом; 2) глуха, малоприступна дика місцевість. Якщо в першому значенні слова *пустеля* (і його словотвірний варіант *пустиня*) та *дебрі* — антоніми [31], то в другому вони виступають як синоніми. Недаремно у Т. Г. Шевченка слово *дебр* уточнюється словом *пустиня:* «І дебрь-пустиня неполита, Зцілющою водою вмита, Прокинеться» (II, 292). Цей приклад свідчить про те, що слово в лексико-семантичній структурі мови має відносну автономність.

---

[29] *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. т. 20. Анти-Дюрінг, с. 591.

[30] Общее языкознание. Внутр. структура языка, с. 73.

[31] Ці слова можна віднести до особливого виду антонімії — явища т. зв. енантіосемії, тобто одночасного співіснування основного і похідного, протилежного основному, значень (див. *Шмелев Д. Н.* Зазнач. праця, с. 208).

Слова можуть зближатися між собою, коли в них розвиваються спільні значення, і вступати в часткові синонімічні зв'язки (як у наведеному прикладі), можуть при втраті вихідних значень ставати повними синонімами, принаймні стилістичними (пор. укр. *молодиця* — спершу «молода жінка», згодом — «одружена жінка»), і навпаки, при занепаді похідних значень слова можуть втрачати синонімічну взаємозалежність. Наприклад, сучасне українське слово *бігун* стосовно людини передає значення «той, хто може легко і швидко бігати», а також служить спеціальним спортивним терміном — «спортсмен, який володіє технікою бігу». В XVII ст. *бѣгунъ* перебувало в синонімічному зв'язку із словом *волоцюга,* бо дієслово *бѣгати,* від якого це слово утворилося, ще в XIV—XV ст. мало похідне значення «тікати». Пор.: бѣгунъ: волоцюга (Бер. Лекс., 1627, 13). Згодом одне з переносних значень іменника *бігун* (як і дієслова *бігати*) втратилося, внаслідок чого занепав і синонімічний зв'язок із словами, що є носіями семеми «волоцюга».

Усі три процеси — семантичне зближення слів, перетворення слів у повні синоніми і втрата синонімічної взаємозалежності — відбуваються в мові одночасно, що веде до поступових, у кожен конкретний момент малопомітних, але на значній часовій відстані відчутних змін у її семантичній структурі. У зв'язку з цим постає питання, до яких пір слово зберігає свою семантичну тотожність. Чи лишається слово самим собою, якщо воно втрачає одне із своїх значень? Де кінчається семантична тотожність слова і де починається етимологічна? Деякі дослідники етимологічній тотожності протиставляють синхронну. «З синхронною тотожністю,— пише В. Акуленко,— не можна змішувати тотожність етимологічну, яка означає спадковість у передачі слова в часі від покоління до покоління» [32]. Здається, таке протиставлення є не зовсім правомірним. По-перше, тотожність слова певної мови треба встановлювати в межах цієї ж мови; відомо ж, що етимологічна тотожність слова часто виходить за рамки однієї мовної системи. По-друге, у двох споріднених мовах синхронна й етимологічна тотожність слів можуть збігатися, і разом з тим ці тотожні за походженням і за семантичною наповненістю в даний конкретний момент слова належать до різних мовних систем. Розгляньмо, наприклад, укр. слово *білка* і рос. *белка.* Етимологічно ці лексеми тотожні, семантично теж. Проте слово як окрему одиницю мовної системи треба розглядати в аспекті міжрівневих зв'язків. Адже лексичне значення завжди спирається на граматичне (більш загальне, класифікуюче) значення, є його безпосередньою конкретизацією [33]. О. І. Смирницький взагалі вважав, що граматична оформленість є визначальною ознакою слова [34]. З погляду фонологічної і граматичної систем укр. *білка* і рос. *белка* мають відмінну

[32] *Акуленко В.* Синхронія і діахронія в лексикології.— В кн.: Питання структурної лексикології. К., 1970, с. 52.

[33] *Шмелев Д. Н.* Зазнач праця, с. 11.

[34] *Смирницкий А. И.* К вопросу о слове. Проблема отдельности слова.— В кн.: Вопросы теории и истории языка... М., 1952, с. 187.

структуру, виступаючи носіями ряду тих ознак, які відділяють одну мовну систему від другої. Очевидно, е т и м о л о г і ч н у т о т о ж н і с т ь с л о в а доцільно протиставляти с е м а н т и ч н і й.

Семантична тотожність, в свою чергу, може бути діахронічною і синхронічною. Визначаючи діахронічну тотожність слова, слід зважати на те, що слово як компонент певної мовної системи лишається самим собою, якщо зберігається його семантичний центр — вихідне значення [35]. Скажімо, слово *друкувати* в історії української мови постійно зберігає свою семантичну тотожність, хоч у XVII ст. воно означало не тільки «відтворювати тексти, цифри, малюнки і т. ін. друкарським способом», але й «різьбити» (пор.: *друкую — ваяю, изваяю, печатую* — Син., XVII, 112). Якщо ж первинне значення втрачається, слово і в діахронічному аспекті перестає бути самим собою. Так, слово *безпечність* у сучасній українській мові означає, по-перше, «відсутність небезпеки» (основне значення), а по-друге, «безтурботність» (рідко). Давні лексикографічні джерела фіксують це слово насамперед у його нинішньому другому значенні (*безпечность — извѣство, ѡ(т)рада, неѡстыновенїе, ѡпаство, утве(р)жденїе, дерзновенїе* — Син., XVII, 99). Отже, давнє *безпечность* і сучасне *безпечність* — семантично не тотожні слова.

Синхронічна тотожність, на відміну від діахронічної, передбачає повне збереження семантичної структури слова. Втрата чи набуття лексемою нової семеми переводять її синхронну тотожність у план діахронії [36].

Розвиток семантичної структури слова часто приводить до втрати ним і діахронічної тотожності. Це особливо яскраво видно на прикладі т. зв. міжмовних омонімів — слів, що при подібності звучання і словотвірної структури мають у споріднених мовах різні, інколи навіть антонімічно протиставлені значення.

Міжмовні омоніми виникають двома шляхами: внаслідок фонетичного зближення слів різного походження і як результат втрати словом вихідного значення в одній із мов. Прикладом першого типу є укр. *уродливий* «гарний» і рос. *урóдливый* «потворний», прикладом другого, укр. *наглий* «раптовий» і рос. *наглый* «нахабний».

Укр. *уродливий* походить від давньоруського слова *уродитися*, вживаного й тепер в українській та російській мовах з позитивним або принаймні з нейтральним значенням, напр.: Хорош, пригож мой друг *уродился;* Каков *уродился*, таков и пригодился (Д., IV, 508); Який *вродивсь*, таким і вмерти (Ном., № 3209). Рос. *урóдливый* походить від дієслова *уродовати*, що початково вживалося із зна-

---

[35] У цьому випадку під вихідним значенням можна розуміти те, яке О. О. Потебня визначав як «найближче значення слова» (*Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. М., 1958, т. 1—2, с. 19).

[36] О. О. Потебня відзначав, що «найменша зміна в значенні слова робить його іншим словом» (*Потебня А. А.* Зазнач. праця, с. 15). Ця абсолютно правильна думка в сучасній літературі іноді витлумачується без уваги до того, що учений мав на увазі саме синхронічну тотожність слова.

ченням «безумствувати»: *Лжутъ* убо и *уродуютъ,* иже присносущенъ сущь миръ полагающе. Козм. Инд. (Ср., III, 1255). Пор. також давньоруські похідні *уродъ* «дурень», «безумний», *уродъныи* «нерозумний», «дурний», *уродство* «безумство», «дурість», *уродъствовати* «безумствувати» і под. Згодом у цих значеннях закріпилися церковнослов'янські відповідники *юродивый, юродъ, юродъныи, юродьство, юродьствовати* та ін. У російській мові *урод* і похідні *уродина, уродливый* почали вказувати не на розумові, а на фізичні вади.

Слово *наглый* у давньоруській мові перебувало в синонімічних зв'язках із словом *напрасный* «несподіваний», «раптовий». З XIII ст. фіксується третій синонім — *внезапный (невъзапьный)* [37]. У російській мові на XVIII ст. з трьох колишніх синонімів — *напрасный, наглый, внезапный* — це значення зберігає тільки *внезапный* [38]. Слово *напрасный* утверджується в значенні «даремний», а *наглый* — у значенні «запальний», «схильний до гніву», звідки сучасне «нахабний». В українській мові *наглий* зберігає своє давнє значення «раптовий», відтісняючи на периферію вживання синонім *напрасний.* Похідний від цього прикметника прислівник *нагле* в значенні «нагло», «несподівано» засвідчують українські грамоти XV ст., напр.: прїгожаетьсѧ частокроть же наши(х) дворѧнъ алюбо наши(х) прї нашо(м) дворе боудоучи *нагле* и(х) позывають пре(д) соудьи алюбо пере(д) на(с) (ССУМ, XV, II, 12). П. Беринда серед інших відповідників до реєстрового слова **напрасный** наводить *наглый* і *зненацка припалы(и)* (Бер. Лекс., 1627, 70). Слово **наглый** вводиться і до реєстру «Лексикону словенороського». Тут воно перекладається словом *сквапливый* (68). Очевидно, в XVII ст. ще не було забуте й інше значення цього прикметника — «запальний», «схильний до гніву». Про це свідчить переклад у «Лексиконі» слова **наглость** — неѡбузда(н)ѧ (68). Усі три значення засвідчує «Синоніма словенороська»: **наглый** — *напрасный, напраснивъ, свере̑пъ, стромителенъ* (Син., XVII, 129). «Лексикон словено-латинський» А. Корецького-Сатановського і Є. Славинецького подає до слова **наглый** латинські відповідники repentin(us) «раптовий», repens «раптовий» і subitus «раптовий». Це свідчить про поступовий занепад усіх інших значень цього слова в українській мові. П. Білецький-Носенко у своїй лексикографічній праці засвідчує слова *наглий, нагло* тільки із значенням раптовості, несподіваності (Б.-Н., XIX, 235). У «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка швидкість і несподіваність розподіляються між двома значеннями: **Наглий,** а, е. 1) Скорый, быстрый. 2) Внезапный, неожиданный (Гр., II, 176). Попередні значення — «даремний» і «нестримний», «запальний» — в українській мові зникають остаточно.

---

[37] *Чурмаева Н. В.* История слова *напрасный* по русским письменным памятникам.— В кн.: Древнерусский язык. Лексикология и словообразование. М., 1975, с. 128.

[38] Там же, с. 129.

Отже, постійний розвиток семантичної структури окремого слова, якщо воно за походженням спільне для кількох споріднених мов, може йти в кожній із них своїми шляхами. Внаслідок цього виникають повні міжмовні омоніми (див. попередні приклади), а також часткові міжмовні омоніми (пор. сучасне укр. *дяк* «церковний служитель» і давнє рос. *дьякъ* «писар») [39], укр. *колодязь* і давнє рос. *колодязь* «соляний колодязь» [40], укр. *неділя* «сьомий день тижня» (при розмовному значенні «тиждень») і рос. *неделя* «тиждень». Найчастіше ж спільні з походження слова набувають у кожній із мов різної кількості значень. Так, укр. слово *дружина,* крім спільних із російською значень «збройний загін, що становив у Київській Русі постійну військову силу князя» і «група, загін, добровільне об'єднання людей, створене з якою-небудь метою», означає ще «одружена жінка стосовно свого чоловіка» і заст. «одружений чоловік стосовно своєї жінки»; українському *час* в його основному значенні відповідає російське *время,* проте є в російській мові і слово *час,* що позначає вже певний часовий відрізок — *годину;* слово ж *година,* набувши в українській мові основного значення «одиниця виміру часу, що дорівнює 1/24 доби», вживається, як і в російській, для позначення певної пори, не зовсім визначеного часового відрізку (пор. укр. *година негоди* і рос. заст. *година испытаний*); українське слово *листопад* уживається на позначення 11-го місяця і природного явища — опадання листя, а в сучасній російській мові за цим словом закріпилося тільки друге значення, перше ж фіксується лише давніми лексиконами [41].

Окремі слова, очевидно відомі в давньоруський період більшості східнослов'янських племен, у період викристалізування окремих східнослов'янських мов лишаються вже тільки в деяких із них. У решті мов такі слова подекуди зберігаються в діалектах, нерідко набуваючи там зовсім іншого значення. Так, східнослов'янське *жито,* відоме в значеннях «їжа» і «хліб (переважно жито) на корені і в зерні» (Ср., I, 878—879), зберігається з цим значенням в українській і білоруській мовах. У північно-західних і північних говорах російської мови слово *жито* вживається із значенням «ячмінь» [42]. Специфічних значень набувають в цих говорах і такі спільносхіднослов'янські слова, як *куница* «поземельна міра», *камень* «місце ув'язнення», *лавина* «вулиця», «район» та ін.[43]

Отже, слово не лишається самим собою протягом своєї історії. У кожен конкретний момент воно вступає в лексико-семантичні й граматичні контакти з певною сумою слів, що й визначає його місце в системі, його відносну самостійність. Втрата тотожності слова по-

---

[39] *Спринчак Я. А.* Лексика московских и украинских грамот XIV—XV вв. с. 119.

[40] Там же, с. 120.

[41] Словарь на шести языках (российском, греческом, латинском и др.), изданный в пользу учащегося российского юношества. Спб., 1762, с. 238.

[42] *Ильенко В. В.* Диалектная лексика в языке общерусских летописных сводов XV—XVIII вв. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Л., 1961, с. 7.

[43] Там же.

чинається в синхронії і завершується в діахронії. Повна втрата тотожності настає тоді, коли воно губить всі ті семеми, носієм яких воно було раніше. В такому випадку семантична історія слова переривається — лишається тільки етимологічний зв'язок між попереднім і наступним словами як різними лексичними одиницями.

§ 75. Розвиток синонімічних рядів. Синонімія — одна з ознак варіативності мови. Під варіативністю, властивою всім рівням мови, слід розуміти можливість висловити ту саму думку різними способами [44]. Тут розглядається лише лексична синоніміка як постійна величина в процесі лексико-семантичного розвитку.

Лексичні синоніми по-різному виявляють себе в літературній мові, окремих її стилях і в народних говорах. Так, синонімія окремої говірки різниться від синонімії, яку засвідчує літературна мова. Якщо в діалекті синоніми — це переважно слова різного емотивного плану, то в літературній мові часто збираються в одне синонімічне гніздо регіоналізми типу дублетів.

Синоніми — це лексичні одиниці, що виступають носіями однієї або кількох тотожних семем; решта семем у кожному з синонімів здебільшого відмінні, але в певних позиціях вони нейтралізуються, внаслідок чого синонімічні слова можуть взаємозамінюватися [45]. Якщо два слова не мають відмінних семем, їх слід відносити до дублетів. Дублети, як і решта синонімів, входять у синонімічний ряд. Центром синонімічного ряду, його домінантою [46], або опорним словом [47], виступає та лексема, що є носієм найменшої кількості семем [48].

У процесі розвитку літературної мови помічається певна нерівномірність у розгортанні синонімічних рядів. В історії української мови, як і російської та білоруської, найвищі піки в розвитку синонімії припадають на XVI—XVII ст.— період формування багатофункціональних донаціональних мов і початок перетворення їх у національні — і на 20-ті роки XX ст.— час бурхливої перебудови літературної мови у зв'язку з революційним перетворенням суспільства.

Як відзначає Л. С. Ковтун, у російській літературній мові в процесі перетворення її в національну склалася така ситуація, що «протягом більше ніж двох століть у слів будь-яких категорій, у тому числі й термінів та назв побутових предметів (відомо, що останні варіюються у межах мовлення різних соціальних груп),

---

[44] *Евгеньева А. П.* Основные вопросы лексической синонимии.— В кн.: Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М., 1966, с. 11.

[45] *Шмелев Д. Н.* Зазнач. праця, с. 196.

[46] *Клюева В. И.* Краткий словарь синонимов русского языка. М., 1956, с. 9.

[47] *Евгеньева А. П.* Проект Словаря синонимов.— М., 1964, с. 16; *Цыганова В. И.* Синонимический ряд.— В кн.: Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.; Л., 1966, с. 178.

[48] *Абакумов С. И., Солонино М. А.* К вопросу о работе над синонимами.— Русский язык в сов. школе, 1929, № 2, с. 98; *Клюева В. И.* Там же; *Цыганова В. И.* Зазнач. праця, с. 178.

спостерігалась широка синоніміка, яка безперервно змінювала набори позначень» [49]. Незважаючи на те, що це явище мало в кожній із східнослов'янських мов свої специфічні риси, все ж треба визнати його характерним для кожної з них. Більше того, воно закономірно виявляється в процесі формування будь-якої національної мови.

Важливе значення для розвитку синонімічних рядів у східнослов'янських мовах мали їхні зв'язки з іншими слов'янськими. На перше місце серед них слід поставити старослов'янську мову. Як справедливо зауважує Б. О. Ларін, «старослов'янська писемність збагатила фонд мовних синонімів... Розвиток синонімії, словникової і граматичної, синтаксису, словотвору і словозміни надзвичайно розширили стилістичні можливості російської мови» [50]. Зіставляючи давньоруські й староруські списки «Хроніки» Георгія Амартола, можна помітити, що церковнослов'янізми часто вступали в синонімічні зв'язки із східнослов'янською лексикою: *глаголъ — слово, заповѣдь — завѣтъ, страна — земля, чадо — дѣтя, вѣщати — речи, шьствовати — ходити* та ін.[51] І хоч на українській і білоруській мовах вплив старослов'янської позначився менше, ніж на російській, він був усе ж таки настільки відчутний, що його треба брати до уваги. На вироблення літературних норм української мови, зокрема на принципи нормування лексики, великий вплив справила російська мова. Щодо інших слов'янських мов, то вони також сприяли розширенню синонімічних рядів української лексики, проте слова, що проникали з цих мов в українську лексику, згодом здебільшого витіснялися їх східнослов'янськими синонімами.

Отже, ніяк не можна погодитися з думкою, що висловлювалася в літературі, нібито «синонімія... взагалі не має діахронічного січення, вона знає лише синхронічну протяглість, є вираженням внутрішніх синхронних відношень, а отже, повністю замкнута в мовному колі» [52].

Зміни в синонімічних рядах постають здебільшого як наслідок усунення, або, навпаки, виникнення дублетних слів. Усунення дублета скорочує синонімічний ряд, розвиток нового дублета може спричинити або виведення одного з них за межі синонімічного ряду, або розвиток у ньому нових значень.

Дублетні слова були представлені в синонімічних рядах старослов'янської і давньоруської мов. «Лексичні варіанти найдавніших

---

[49] *Ковтун Л. С.* Древние словари как источник русской исторической лексикологии. Л., 1977, с. 9. Про наявність у староруській і старослов'янській мовах багатьох слів-дублетів див. також у працях: *Ларин Б. А.* Проект древнерусского словаря. М.; Л., 1936, с. 51; *Филин Ф. П.* Очерк истории русского языка XIV ст. Л., 1940, с. 78 та ін.; *Порохова О. Г.* Некоторые вопросы синонимии русского языка XVII в.— В кн.: Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. М., 1964, с. 59—79.

[50] *Ковтун Л. С.* Древние словари как источник русской исторической лексикологии, с. 9.

[51] *Ларин Б. А.* Лекции по истории русского литературного языка, с. 110.

[52] *Звегинцев В. А.* Замечания о лексической синонимии.— В кн.: Вопросы теории и истории языка. Л., 1963, с. 132.

рукописів,— пише Л. П. Жуковська,— відбивають лексичні відмінності, що існували між слов'янськими мовами і діалектами на території, де ці рукописи перекладалися, редагувалися і навіть тільки переписувалися» [53]. Пор., наприклад, назви білки, представлені в давньоруських пам'ятках: *бѣла, бѣлъка, вѣкша, вѣверица* [54]; назви житлових споруд: *домъ, хоромъ, хоромина, храмина, истъба;* прикметники із семемою «сильний»: *зълыи, великыи, лютыи, крѣпкыи, мъногыи, сильныи, тяжькыи* [55] та ін. Слова першого синонімічного ряду виступають як дублети, що ввійшли з різних діалектів у єдину давньоруську мову. Тому природно, як і слід було сподіватися, із чотирьох синонімів (якщо вважати синонімами і словотвірні варіанти *бѣла* та *бѣлъка*) загальновідомим стає один: *бѣлъка.* Решта локалізується в діалектах. У другому випадку маємо слова, які означали житло не в той самий час, а в різні періоди життя східнослов'янських мов. У пам'ятках давньоруської мови слова *хоромъ, домъ, истьба* передавали ще дуже близькі поняття, пор.: ѥдиною бо ѥмоу пришедшю в *домъ* Ѩневъ къ Ѩневи и к подружью ѥго. Мрьи... и оучашеть ю (ЛЛ, 212); инъ же законъ Галиωмь жены в ни(х) ωрютъ. зижють *храми* (15); влѣзоша въ *истобку* (228). І тільки в останньому синонімічному ряду немає дублетів, бо кожен із синонімів має, крім інших, по одній спільній семемі.

Процес усунення дублетів відбувається в мові постійно. Він зачіпає не тільки назви з матеріальної сфери життя, де найприродніше чекати різних найменувань для того самого предмета, але й назви духовних процесів, абстрактних, термінологічних понять і т. ін. М. Л. Худаш відзначає, наприклад, що в українській мові XVII ст. паралельно вживалися два слова, що означали «утримувати в пам'яті»: *паметати* і *помнити.* Їх спільне значення спричинилося до того, що одне з них *(паметати, пам'ятати)* витіснило з ужитку друге [56].

Співвідношення між словами, належними до одного синонімічного ряду, постійно змінюються: «домінантою може ставати новий синонім, а слово, що було домінантою, може відійти на периферію ряду, даючи місце активнішому слову» [57]. Втрата домінантного становища, природно, пов'язана із збільшенням кількості семем у слові. Якщо слово було носієм єдиної семеми, воно займало провідне

---

[53] *Жуковская Л. П.* Лексические варианты в древних славянских рукописях.— В кн.: Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. М., 1964, с. 9.

[54] *Филин Ф. П.* Образование языка восточных славян. М.; Л., 1962, с. 281.

[55] *Михайловская Н. Г.* Синонимические прилагательные со значением «сильный по характеру своего проявления» в древнерусском языке XI—XIV вв.— В кн.: Исследования по исторической лексикологии древнерусского языка. М., 1964, с. 19.

[56] *Худаш М. Л.* Лексика українських ділових документів кінця XVI — поч. XVII ст. К., 1961, с. 40.

[57] *Гречко В. А.* О некоторых источниках лексической синонимии.— В кн.: Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.; Л., 1966, с. 164.

місце у синонімічному ряді, коли ж ця семема втрачалася, воно виходило за межі ряду.

Прикладом може бути давньоруське слово *пъртъ*, що перебувало в одному синонімічному ряду із словами *одежа (одежда), одѣние* та *одѣяние* і означало родову назву одягу, напр.: аже кто познаеть свое что будеть погубилъ. или украдено у него что. или конь. или *портъ*. или скотина. то не рьци се мое (ПР, 1280, 618а) [58]. Поряд із родовим значенням слово *пъртъ* мало в давньоруській мові також видові: «шматок тканини», «покривало», «священицька риза», «пелена», «оболонка», «нитка» (Ср., II, 1753—1755). Деякі з них збереглися й досі в діалектах східнослов'янських мов, в тім числі й української, напр.: *порт* «лляні чи конопляні нитки домашнього виробу», *портенй, портнй, портянй* «зроблений з порту», *портóви* «бавовняний», «з полотна домашнього виробу» та ін. [59] Найбільшого поширення слово *порт* і похідні від нього набули в діалектах російської мови, означаючи грубу пряжу, міру, кількість тканини, одяг, штани (переважно спідні) і под. В літературну російську мову увійшли похідні *портной, портниха* (укр. *кравець, кравчиня*) і емоційно забарвлені *портняга, портняжка,* а також *портняжить, портняжничать* та ін. [60]

Отже, слово *порт, порти* набуло багатьох значень, але втратило родове — найпоширеніше в давньоруській мові. Це означає, що одне із слів колишнього синонімічного ряду повинне було зайняти його місце. Цей процес відбувався поступово уже в окремих східнослов'янських мовах. Українські пам'ятки XV ст. (ССУМ, I, 74) фіксують у цьому значенні слово *одежа*. У XVII ст. воно послідовно вживається в українських лексикографічних джерелах: *одежа* (Син., XVII, 136), ѡдежа (Бер. Лекс., 1627, 151); останнє джерело засвідчує також слово *ѡдегнѣ(н)е* (151). П. Білецький-Носенко, відзначаючи наявність дієслова *одягатися*, дієприкметника *одяглий*, іменника *одягало* в значенні «одіяло», «покрив» (Б.-Н., 259), як родові назви для одягу наводить *одежа* і *шата*. У «Словарі» за ред. Б. Грінченка є іменник *одягання* (Гр., III, 43), але ще немає *одяг*. На цьому прикладі можна переконатися, як повільно відбувається перебудова синонімічних рядів.

Підсумовуючи, можна сказати, що один з головних шляхів розвитку семантики слова пролягає через синонімічний ряд: поява в цьому ряду слів із тотожним значенням веде або до зникнення одного із них, або до розвитку в ньому нових значень.

§ 76. Взаємозв'язок синонімії, омонімії й антонімії. Одним із постійних процесів у розвитку лексичної системи є виділення в одному із слів синонімічного ряду такого значення, яке охоплює част-

---

[58] *Лукина Г. Н.* Названия одежды в древнерусском языке XI—XIV вв.— В кн.: Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. М., 1978, с. 225—226.

[59] *Лисенко П. С.* Словник поліських говорів. К., 1974, с. 168—169.

[60] *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. Спб.; М., 1882, т. 3, с. 322—323.

кові значення решти синонімів. Такі об'єднуючі слова мають абстрактнішу семантику, ніж решта слів-синонімів. Вони з'являються в мові двома шляхами: внаслідок розвитку нового значення в питомому слові і шляхом запозичення. Нове значення може ставати панівним серед інших семем і перетворювати слово в омонім того, яке було вихідним. Оскільки система мови прагне до усунення омонімії, слово з первинним значенням, як правило, зникає.

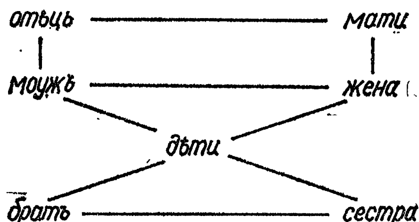
Яскравим прикладом запозичення абстрактного слова, яке підпорядковує собі синоніми на позначення понять одного класу, є давньоруське *время*. У східних слов'ян, як і в західних та південних, існували слова на позначення конкретних часових відрізків: *вѣкъ, лѣто, годъ, година, часъ, рокъ, чинъ, дьнь* і под.[61] Спільного абстрактного поняття часу у стародавніх слов'янських народів не було. В південнослов'янських мовах воно розвивається у слова *време*, що в свій час означало цілком конкретне поняття — «щось рухоме, таке, що повертається в попереднє становище» (пор. спільнокореневе слово *вьртѣти*)[62]. Із південнослов'янських мов слово *время* потрапляє в давньоруську на тому етапі, коли воно розвинуло в собі абстрактне значення часу. Ф. П. Філін вважає, що вже на час створення «Повести времяньныхъ лѣтъ» старослов'янізм *время* міцно закріпився в мові і не сприймався як запозичення[63]. Разом з тим більшість конкретних слів давньоруської мови, вживаних на позначення часу, також мали тенденцію до розвитку абстрактного значення, напр.: *вѣкъ* бо ни лѣто лѣту кака часть. не бо ичтомо (ГБ, XIV, 6 в.); о(т)вѣти стго сбора бывшаго во *дни* ... патриарха николы (КР, 1284, 342 а); Тъ блжныи бѣ в *лѣто* феофила х(с)а ненавидящего (Пр., 1383, 131 в) та ін.[64] Одно із таких слів — *часъ* (момент, коли відбулася та чи інша дія, переважно миттєво, швидко)[65] стало абстрактним позначенням часу в українській мові. Його первинне конкретне значення внаслідок усунення омонімії було втрачене.

Розвиток лексико-семантичної системи мови спричиняє включення того самого слова в різні синонімічні ряди. Кожна семема, виявляється в слові внаслідок протиставлення його іншим словам. Тобто існує такий взаємозв'язок між семантичним розвитком слова і антонімією: протиставлення слів передбачає існування в кожному з них спільної семантичної основи; розвиток кожного нового антонімічного протиставлення є разом з тим розвитком нового значення в словах, що протиставляються. І навпаки, якщо два полісемічні слова втрачають антонімічну протиставленість в одному із значень,

[61] *Вялкина Л. В.* Зазнач. праця, с. 69.
[62] Там же, с. 71.
[63] *Филин Ф. П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (По материалам летописей).— Учен. зап. ЛГПИ им. А. Герцена. Т. 80. Л., 1949, с. 108.
[64] *Вялкина Л. В.* Зазнач. праця, с. 72—74.
[65] *Вялкіна Л. В.* відзначає численні приклади сполучень слова *часъ* із займенниками *тъ, съ*, числівником *единъ*. «Немає сумніву,— пише дослідниця,— що в цих прикладах часом називається мить, момент дії» (Зазнач. праця, с. 85).

це говорить про те, що одне з них виключається і з певного синонімічного ряду. Наприклад, у давньоруській мові слова *правыи* — *лѣвыи* (а також *десныи* — *шуи*) протиставлялися не тільки за ознакою місця та напряму, а й для вираження понять «правий» — «неправий». Із втратою цього антонімічного протиставлення слово *лѣвыи* виходить також із синонімічного ряду, що об'єднував слова за ознакою «неправий», «грішний» [66].

Розвиток полісемії — шлях до можливого виникнення омонімів і до розвитку синонімічних рядів, бо кожне нове значення в слові прагне до втілення в окрему лексичну одиницю. Більша кількість антонімічних зв'язків передбачає, таким чином, ширшу багатозначність слова, а отже, й розвиток на його основі нового синонімічного гнізда. Цікавими з цього погляду є слова на позначення родинних стосунків. Співвідношення між давньоруськими словами *отьць* — *мати* — *дѣти* — *моужь* — *жена* — *братъ* — *сестра* можна передати такою схемою:

Слова *моужь* і *жена* співвідносяться за статевою ознакою і за ознакою родинних стосунків. В таких же відношеннях перебувають також слова *братъ* і *сестра*. Якщо до цих двох ознак у першій парі додається третя — стосунок до дітей,— то нове поєднання семантичних інгредієнтів передається новими словами: *отьць* — *мати*. Ця пара перебуває не тільки у зв'язку із словами *дѣти*, але і з словами *моужь* і *жена*. Лексеми з більшою кількістю семантичних зв'язків частіше підлягають змінам. І справді, якщо в словах *дѣти, братъ, сестра* протягом усієї історії розвитку східнослов'янських мов на семантичному рівні не сталося ніяких змін, то слова *моужь*, *отьць, мати, жена* дістали в кожній із них по декілька синонімів, які подекуди зайняли домінантне становище. Пор. укр. *чоловік* (заст. *дружина,* уроч. *муж*), *батько* (уроч. заст. *отець*), *мати, жінка (дружина);* рос. *отец, муж* (уроч. *супруг*), *мать, жена* (уроч. *супруга*); блр. *муж, бацька* (уроч. *айцец*), *маці, жонка.* Багатозначність укр. *жінка* і ст.-рос. *жена* («член родини» і «особа жіночої статі») веде до того, що в українській мові перше значення доповнюється синонімом *дружина,* а в російській друге значення закріплюється за новотвором *женщина,* який за пам'ятками відомий лише з XVI—XVII ст. [67]

---

[66] Докладніше про розвиток значень цих слів див.: *Михайловская Н. Г.* Зазнач. праця, с. 43—58.

[67] *Черных П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период. М., 1956, с. 28.

Включення слова в різні понятійні ряди веде до розвитку омонімії. Так, у давньоруській мові слово *мечьникъ* переважно включалося в один понятійний ряд із словами *латникъ, воинъ* і под., означаючи воїна, зброєносця, напр.: Блюдите же(с) ... ω(т) воїна клеветни(к), рекше ω(т) мечни(к). *Паис. сб. 46. Апл. зап.*— Ср., II, 133. У староукраїнській мові слово *мечникъ* відоме більше як назва ремісника, що виготовляв мечі [68], і його скоріше можна знайти в одному понятійному ряду із словами *швецъ, винаръ, мелникъ, стрѣлникъ, кушнѣръ* та ін.

Багато разів протягом історії східнослов'янських мов змінювало значення слово *кліть* (рос., блр. *клеть,* д.-р. *клѣть*). Воно відоме в таких значеннях: 1) житлове приміщення; з цією семемою слово виступає в пам'ятках давньоруської мови, напр.: голуби же и воробьеве полетѣша въ гнѣзда своѭ. ωви въ голубники. врабьѣве же подъ стрѣхи и тако възгарахуса голубьници. ωво *клѣте.* ωво вежѣ. ωво ли ωдрины (ЛЛ, 59); 2) комора, підсобне господарське приміщення; відоме в давньоруській мові, у староросійській та староукраїнській мовах, у сучасній російській мові та в діалектах української мови; 3) казна; відоме з пам'яток давньоруської мови: Аче не боудеть полна ста оу Домажирича, а ωсмьдесятъ выдасть, а дополнокъ възметь к҃ гривенъ оу князя исъ клѣти (Уст. гр. Свят., 1137 — Ср., I, 1228).

Похідним від *клѣть* є *клѣтка,* яке в першому значенні повністю з ним збігалося, пор.: Поставили же баху *клѣтку* малу на томъ *мѣстѣ*, иде же баше съгорѣла цр҃кы, архиѥп(с)пъ же пришедъ съ кр(с)ты и створи в тои *клѣтцѣ* всенощноѥ пѣниѥ (Іак. Бор. Сл., 116 — Ср., I, 1226).

Отже, слова *клѣть, клѣтка* входили в три синонімічні ряди: 1) *клѣть, клѣтка, истъба, горница* та ін.; 2) *клѣть, комора;* 3) *клѣть, комора, казна.* У першому синонімічному ряду слова *кліть* і *клітка* не збереглися, у другому вони відомі й тепер у всіх східнослов'янських мовах, насамперед у російській, у третьому, як і в першому, втратилися. Але третє значення дало в період XIII—XVII ст. такі розгалуження: 1) *клѣтка* «ятка», «лавка»: Волно резникомъ... быдло купуючи, в рынку и в *клетках* своихъ... кому хотя продати волно (ССУМ, 1389, I, 477); 2) *клѣтка* «холодна», «тюрма»: Ни въ *клѣтку,* ни въ погребъ без суда не сажати, ни ковати (Дог. гр. 1514 — Ср., I, 1227). Обидва ці значення у східнослов'янських мовах не збереглися, зате стали основою для найменування приміщення, в якому тримають пійманих звірів або птахів. Цікаво, що сучасне *клітка* у значенні «тюрма» виникло вже як метафора на основі порівняння неволі тварин і людей, а не як відновлення давнього значення. Клітка для тварин, як і тюрма, торговельна лавка, була загратована. Звідси нове значення слова — «площа, обмежена з

---

[68] *Худаш М. Л.* Лексика українських ділових документів кінця XVI — поч. XVII ст., с. 59.

усіх сторін», «площа, розбита на рівні ділянки перетином горизонтальних і вертикальних ліній». Це значення, в свою чергу, виділяє з себе ряд дрібніших. Зокрема, «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка, крім значення «клітка для птахів, тварин», фіксує ще три: 1) ділянка землі в 6 десятин; 2) смуга на малюнку плахти; 3) вид дитячої гри.

Цікаво, що ні «Словник української мови» П. Білецького-Носенка, ні «Словарь» за ред. Б. Грінченка ще не фіксують слова *клітина.* Як давнє *клѣтка* було демінутивом від *клѣть,* так сучасне *клітина* є демінутивом від *клітка* (з опущенням першого демінутивного з походження суфікса -к-). Слово *клітина* є словотвірним варіантом слова *клітка* в його геометричному значенні («чотирикутник на поверхні чого-небудь, утворений перехресними лініями») і в значенні «закрите приміщення для птахів, тварин», але разом з тим дістає додаткові семеми: 1) порожнина, відділена перегородкою від інших таких же порожнин; 2) найпростіша одиниця будови організму.

Отже, семантичний розвиток слова, особливо якщо він супроводжується деривацією, веде до входження його в різні синонімічні ряди, що, зрештою, приводить до виникнення омонімів. Так, семантичний і словотвірний розвиток слова *кліть* привів до утворення в сучасній українській мові таких омонімів: *кліть* (діал.) «комора»; *кліть* (техн.) «пристрій для піднімання й опускання по шахтовому стовбуру людей, вагонеток із копалиною»; *клітка* «приміщення для птахів, тварин»; *клітка* «народна міра землі». Омоніми виникли внаслідок того, що проміжні значеннєві ланки, які колись єднали ці слова, втратилися.

Виникнення омонімів побуджує носіїв мови до їх заміни. «Омоніми тримаються,— писав Б. О. Ларін,— тільки якщо вони належать до різних сфер (*ключ* — «від замка», «нотний», «струмок», *беда* — «нещастя», «двоколісний візок»),— інакше вони утруднюють спілкування; а близькозначні омоніми не утримуються — один із них приречений» [69]. Звичайно, якщо близькозначні омоніми належать до різних мовних систем, вони зберігаються. Спільне з походження слово у близькоспоріднених мовах починає сприйматися як два цілком відмінні, семантично не пов'язані, типу згадуваних уже міжмовних омонімів. Прикладом можуть служити укр. *наказувати* (1. віддавати наказ, розпорядження кому-небудь; 2. передавати, переказувати щось кому-небудь; 3. промовляти) і рос. *наказывать* («карати»); укр. *питати* (1. звертатися до кого-небудь із запитанням; 2. розпитувати, довідуватися про кого-, що-небудь; 3. звертатися до кого-небудь з проханням про одержання чогось; 4. вимагати відповідальності за дії, учинки і т. ін.) і рос. *пытать* («піддавати тортурам») і под.[70]

Різна сполучуваність етимологічно тотожних слів у близькоспоріднених мовах служить поштовхом до розвитку явища, яке

[69] *Ларин Б. А.* История русского языка и общее языкознание. М., 1977, с. 14.
[70] *Кондрашов Н. А.* Зазнач. праця, с. 82.

можна назвати **частковою міжмовною омонімією**. Так, укр. *порушувати* і рос. *нарушать* — лексичні одиниці, що мають приблизно однаковий семантичний обсяг (пор. укр. *порушувати тишу, порядок, правила, рівновагу* і под.— рос. *нарушать тишину, порядок, правила, равновесие* і под.). Проте в сполученнях *порушувати питання, клопотання* і под. укр. *порушувати* відповідає рос. *возбуждать;* оскільки російські слова *нарушать* і *возбуждать* не перебувають у синонімічному зв'язку, можна вважати, що фразеологізоване значення українського дієслова *порушувати* є частковим омонімом цього ж дієслова, яке виступає у вільних словосполученнях. Це явище характерне в основному для дієслівно-іменних словосполучень. Воно є однією із специфічних рис національної самобутності кожної мови [71].

В історії мови засвідчується чимало омонімів, які не співіснують в той самий час. Наприклад, на час запозичення укр. мовою слова *порт* (фр. port від лат. portus — «гавань», «пристань») уже не було слова *порт* із значенням «одяг», а тим більше із засвідчуваним у давньоруській мові значенням «сокира» [72]. Нічого спільного не мають у своєму походженні деякі міжмовні омоніми, скажімо, укр. *вареник* (назва національної страви) і ст.-рос. *вареник* «дорогоцінний камінь» (А *варениκъ* знати: хотя красенъ, ино цѣлое мѣсто свѣтить бѣло, как і всякой хрусталь — Ср., I, 227).

Отже, синонімія, антонімія і омонімія — взаємопов'язані мовні явища: внаслідок семантичного розвитку слова окремі його семеми можуть набувати автономного значення і або закріплятися за іншими лексемами, або ж перетворюватися в омоніми слів, які були раніше їх носіями.

§ 77. Метонімія як один із найдавніших засобів розширення семантики слова. З'ясовуючи етимологію слів, можна помітити, що деякі з них — результат давнього метонімічного переосмислення інших слів. Метонімія супроводжує розвиток лексичної системи постійно. Проте поки основне й суміжне значення слова існують паралельно, метонімія сприймається як засіб економії мови (напр., читати *твори Шевченка* — читати *Шевченка*). У тому разі, коли первинне значення втрачається, зникає і метонімія: суміжне значення стає основним. За таким принципом утворилися, наприклад, спільнослов'янські слова *дворъ* (< *dhu̯or «ворота», пор. латиськ. dvars «хвіртка», «ворота») [73], *лѣсъ* (спершу «потайне місце», «місце, де можна сховатися від ворога» і лише згодом «ліс») [74] та ін.

Метонімія лежить в основі формування більшості термінів на позначення мір, ваги, просторових і часових понять. Так, станов-

---

[71] Докладніше див. про це: *Розанова В. В.* Синонимика устойчивых глагольно-именных сочетаний в современном русском языке.— В кн.: Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.; Л., 1966, с. 47—68.

[72] *Добродомов И. Г.* К изучению лексики «Русской Правды» (портъ «топор» и портъ «одежда»).— В кн.: Восточнославянское и общее языкознание. М.,1978, с. 133—136.

[73] Bern., I, с. 241; Ф., I, с. 489; S., I, с. 183 та ін.

[74] *Черных П. Я.* Зазнач. праця, с. 13.

лення ряду метрологічних термінів пов'язане з групою слів, які первісно були назвами посуду. Прикладами слів, що мали первісне значення «вид посуду», а потім стали означати міру речовини, можуть бути *вѣдро* і *кадь*. Так, у контекстах — вирьнику взяти. ѯ. *вѣдеръ* солоду на не(д)лю (ПР, 1280, 616 б-в); и купляху *кадь* ръжи по .д. грвнѣ (ЛН, XIII—XIV, 1170, 37) [75] — ці слова виступають як назви мір рідких і сипких речовин. У XI—XIV ст. в значенні «міра речовини» виступало до десятка слів: *дежъка, кадъка, коробъ, коробья, къбьль, лукъно, мътра, пузъ* та ін.[76]

Те саме стосується й мір ваги, довжини, площі. Проте в кожній із цих семантичних груп є своя специфіка. Так, назви ваги, переважно запозичені з інших мов, інколи переносяться на назви приладів для зважування. Це, зокрема, стосується назв *безмін* і *кантар*.

Слово *безмѣнъ (безминъ)* фіксується в мові грамот XIV—XVII ст. у значенні «тягар певної ваги», напр.: Тивуномъ дохода из *безмѣномъ* не давати, но давати имъ тивуномъ доходъ у нашь камень у Меньскій (Грам. Вит. 1396 — Ср., I, 60); Дублянский... съ козаков взялъ по *безмѣну* сала (Т., I, 73). Як доводять дослідники, слово походить з тюрк. batmən, що, в свою чергу, від кумицько-татарського bazmən [77]. Свідчення про ваговий еквівалент безміна, як зауважує В. О. Винник, досить суперечливі: за одними відомостями безмін прирівнювався до $2^1/_2$ фунтів, за іншими — становив 8—9 фунтів [78]. У народнорозмовній мові часів формування нової української літературної мови слово *безмін* вживалося вже у значенні приладу для зважування. Пор. у Г. Квітки-Основ'яненка: Тихон дістав хліб, покраяв на шматки і на *безмені* порозважовав (Сл. Кв.-Осн., I, 25). Аналогічний процес відбувався і в російській мові: слово *безменъ* у значенні «прилад для зважування» фіксується пізніше, ніж у значенні «міра ваги» [79].

Такий же шлях семантичного розвитку пройшло слово *кантарь* (від гр. κεντηυαριον «вага»). У формі *кантарь* воно було поширене в українських грамотах молдавського походження XV ст., куди, очевидно, потрапило не безпосередньо з грецької, а через турецьку мову (тур. kantər «вага»), напр.: а кто иде(т) до татарьской сторонѣ ѡ(т) ві *кантари* оу сочавѣ одинъ рубель серебра (Рус., 1408, 70); А кто идетъ до татарскои стороны ѡ(т) дванадесѧ(т) *кантари* що сѣ важи(т) оу сѡчавѣ. ѡди(н) роубли серебра (1460, 111). Це була міра ваги, що відповідала від 2,5 до 3 пудів [80]. У XIX ст. слово *кантар*

[75] *Лукина Г. Н.* К семантической характеристике бытовой лексики древнерусского языка XI—XIV вв.— В кн.: Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. М., 1978, с. 247.

[76] Там же.

[77] *Винник В. О.* Назви одиниць виміру і ваги в українській мові. К., 1966, с. 129—130.

[78] Там же, с. 130.

[79] Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1975, вып. 1, с. 115.

[80] *Винник В. О.* Зазнач. праця, с. 132.

означає на Україні прилад для зважування. Цікаво, що в «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського *кантар* визначається як великий прилад для швидкого зважування (Art grosse Schnellwage — I, 333), а в «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка, навпаки, як вид невеликої ручної ваги (П., 215).

Як терміни лінійних мір в українській народнорозмовній мові вживалося немало слів, які разом з тим служили назвами конкретних предметів, що могли використовуватися для вимірювання. Це, наприклад, *ратище, віровка, шнур, прут, топорище, лезиво* (драбина з віровок, що мала залізний крюк на кінці) та ін.[81]

За цим же принципом утворювалися назви мір сипких тіл (пор. *жменя, торба, мішок, чувал* і под.), назви плодових дерев і кущів (*слива, груша, вишня, абрикос, порічки, агрус, кислиця* та ін.), характеристичні назви осіб за певною зовнішньою ознакою (*кирпа, кудла* і т. ін.) або за одягом, який носили представники певних суспільних верств (*кармазин*).

У всіх цих випадках друге значення вживається як паралельне (*слива* — плід, *слива* — дерево, *кирпа* — задертий ніс, *кирпа* — людина з таким носом). Проте іноді назва, що лягла в основу метонімії, втрачається настільки, що відновити її можна тільки шляхом етимологічного аналізу. Наприклад, слово *каторга* тепер не асоціюється в носіїв мови з певним видом корабля. Сучасні словники на першому місці подають таке значення слова: «вид кримінального покарання, що полягає в позбавленні волі, поєднаному з найтяжчими примусовими роботами, а також місце відбування такої кари» (СУМ, IV, 120); далі наводиться переносне значення: «надзвичайно тяжка, зморна праця; тяжке нестерпне життя» (там же); і лише на останньому місці наводиться те значення, що стало вихідним для першого: «старовинне морське веслове судно, на яке посилали засуджених, приковуючи їх біля весел на весь час відбуття покарання, вид галери» (там же).

До порівняно молодих значень слів, які розвинулися метонімічно і не порвали зв'язку з вихідним значенням, належать такі, як *папір* — спершу тільки «матеріал для письма», а згодом і «офіційний документ», *свисток* «специфічний звук» і «пристрій для свисту», *срібло* «метал» і «виріб з металу» (*столове срібло*), *лабораторія* «установа» і «приміщення, в якому перебуває ця установа» та багато ін. Отже, називання речей, явищ, дій за суміжністю з іншими речами, явищами, діями — це постійний мовний процес, який веде до появи нових значень, що зрештою можуть ставати основними в слові, зберігаючи з вихідними лише етимологічний зв'язок.

§ 78. Метафоризація як засіб нової номінації. Деметафоризація. Багато похідних значень слів утворюється завдяки метафоризації первинних. Оскільки метафора — це найменування, що виникає як наслідок порівняння предметів або явищ за певною ознакою, то

---

[81] *Винник В. О.* Зазнач. праця, с. 32—36.

внутрішньою формою нового значення стає саме ця ознака. Так, внутрішньою формою слова *їжак* у значенні «навхрест скріплені й обплетені колючим дротом колоди або рейки, які застосовують проти танків і піхоти» стає «тварина, вкрита голками», *зірка* у значенні «чемпіон(ка)» — «той (та), що має блискучі успіхи» і т. д.

Без порівняння немає пізнання. Результати пізнавальної роботи людини закріплюються в численних метафоричних значеннях, які розвиваються в словах з конкретно-предметною співвіднесеністю. Метафоричні переноси найменувань, як відзначають дослідники, найінтенсивніше виявляються в тих групах лексики, які пов'язані з явищами, найбільш актуальними для певного періоду в житті суспільства [82].

Здійснюючи етимологічні розвідки, можна переконатися в тому, що багато слів у кожній мові утворилися внаслідок втрати семантичної мотивованості між первинним значенням і вторинним, тим, що розвинулося завдяки метафоризації слова. Абстрактна лексика у праслов'янській мові розвивалася саме таким способом. Розгляньмо, наприклад, такі успадковані з праслов'янської мови давньоруські слова, як *распьрꙗ, сънорь* та їх похідні. Слово *распьрꙗ* (як і *пьрꙗ, пьрѣтисꙗ, распьрѣтисꙗ*) має корінь **пьр-** [83], той, що до сьогодні зберігся в неметафоризованому значенні дієслова *перти* — «тягти», «з силою тиснути». Отже, *распьрꙗ* — це рух у різні боки, зумовлений якоюсь незгодою. Досить прозорою стає етимологія слова *съпоръ,* якщо порівняти його з сучасним українським *суперечка.* Корінь тут той же, що і в слові *распьрꙗ,* тобто **пьр-/пор-**. У слові *чьсть* можна виявити дієслівну основу **чьт-**, до якої додається суфікс **-ть** (Bern., I, 173 і далі). Отже, початково čьtiti — čitati означало приєднання людини до якогось певного рахунку [84]. Метафоричне значення лежить в основі і таких давніх слів з абстрактним значенням, як *приꙗзнь* (пор. *приꙗти* «приймати», а звідси «брати до душі», «припадати до серця»), *правьда* (від *правъ* «прямий», а звідси «правильний», «справедливий»), *право* (той же вихідний корінь, що в метафоризованих утвореннях став передавати значення «справедливість»).

Якщо заглянути в глибину віків, то виявиться, що не тільки абстрактна лексика, але й чи не кожне сучасне слово є результатом метафоризації давнішого поняття. Це підкреслював О. О. Потебня: «Усі значення в мові з походження образні, кожне може з часом стати безóбразним. Обидва стани слова, образність і безóбразність, однаковою мірою природні. Якщо ж безóбразність слова прийнята була за щось первинне (тоді як вона завжди вторинна), то це сталося тому, що є тимчасовий спокій думки (тоді як образність є її новий крок), а рух більше привертає увагу і більше викликає дослідження,

---

[82] *Шмелев Д. И.* Зазнач. праця, с. 95.
[83] *Львов А. С.* Зазнач. праця, с. 49.
[84] Там же, с. 54.

ніж спокій»[85]. Так, слово *пекти* (д.-р. *печи*) має корінь pek-, що означав початково «яма». Звідси походять слова *піч* (д.-р. *печь* < прасл. pekть) і *печера*. Отже, значення розвивалися в такому порядку: «яма» (пор. печера) → «яма для вогнища» ↗ «смажити на вогні» ↘ «піч»

Помітне місце в семантичній історії слів займає «антропонімізація» природних явищ, тобто приписування живій і неживій природі процесів і дій, пов'язаних з діяльністю людини, з функціонуванням її організму, з подібністю до частин її тіла, до вироблюваних нею предметів і под. Саме цим пояснюється, що сонце й місяць *сходять* і *заходять,* що вітер *дме,* хмара *пливе* і т. д. Не менш істотне значення мав і зворотний процес: порівняння людини, її дій із явищами, характерними для неживої природи, рослинного й особливо тваринного світу. Слово *брехати* в сучасній мові має два значення: 1) говорити неправду; 2) гавкати. Друге значення історично є первинним. У «Слові о полку Ігоревім» «лисици брешутъ на чрълеными щиты» (СПІ, 13). Це слово, яке визнається за південнорусизм, оскільки воно відоме усім сучасним українським говорам[86], і в інших давньоруських пам'ятках уживається стосовно тварин. У «Лексиконі» П. Беринди слово *брешу* наводиться в одному синонімічному ряду з *рыка́ю, щека́ю, вы́ю* як відповідник до ст.-сл. *лаю* (Бер. Лекс., 1627, 57). «Синоніма словенороська» фіксує поряд із *брешу* один старослов'янський відповідник — *лаю* (Син., XVII, 100). Це ж значення збереглося подекуди і в північноросійських пам'ятках. Аналізуючи мову житій місцевих святих (за рукописами бібліотеки Соловецького монастиря), П. В. Владимиров наводить слово *брехати* в сполученні «песъ начатъ брехати»[87]. Отже, не доводиться сумніватися, що друге значення цього слова є переосмисленням дії, властивої тваринному світові.

Розвиток метафоричних значень у слові нерідко відбувається через словосполучення. Наприклад, метафоричні значення слів *носитися* (з чим, ким) «виявляти надмірну турботу про кого-, що-небудь», *перегинати* (що) «виявляти надмірність, крайність у чому-небудь», *виляти* «хитрувати», «лукавити», *кадити* (кому) «надмірно вихваляти кого-небудь», *прогавити* (що) «пропустити що-небудь через неуважність» і под. походять від фразеологізованих словосполучень *носити на руках, перегнути палицю, виляти хвостом, кадити фіміам, ловити гав* та ін.

Втрачаючи зв'язок із вихідним значенням, нові семеми, що розвинулися внаслідок метафоризації, можуть виділятися згодом в окремі лексеми, що стають омонімами вихідного слова (пор., напр.,

---

[85] *Потебня А. А.* Из записок по теории словесности. Харьков, 1905, с. 203—204.

[86] *Ларин Б. А.* Лекции по истории русского литературного языка, с. 158.

[87] *Владимиров П. В.* Несколько данных для изучения северновеликорусского наречия в XVI—XVII ст. (по рукописям Соловецкой библиотеки). Казань, 1878, с. 37.

баба «стара віком жінка» і *баба* «важка підвісна довбня для забивання паль»). Але в більшості випадків завдяки метафоризації у слові розвивається абстрактне значення, початкова образність якого виявляється тільки при дослідженні живих словотвірних зв'язків. Пор., напр.: *збудити* когось від сну і *збудити* думку, *пригнічувати* капусту і *пригнічувати* народ, *розпалювати* вогнище і *розпалювати* ворожнечу і под. Згодом абстрактне значення, що розвинулося внаслідок метафоризації конкретного, може ставати єдиним у слові. Так, зокрема, виникли слова *безголів'я, безпуття, відмежуватися, відплачувати, відрубність* та багато ін. Проте семантичний розвиток слова на цьому не закінчується. Д. М. Шмельов відзначає, що багато абстрактних слів, які виникли внаслідок метафоризації слів з конкретним значенням, згодом набувають знову конкретності, напр., *непристойність* поведінки і говорити *непристойності*. «Обидва напрямки,— зазначає дослідник,— «від конкретного до абстрактного» і «від абстрактного до конкретного» — можуть своєрідно схрещуватися у розвитку семантики того самого слова» [88].

Втрачаючи образність, слово деметафоризується і може ставати матеріалом для нової метафоризації.

§ 79. Емоційна маркованість слова і її нейтралізація. Провідне значення у синонімічному ряді займають емоційно нейтральні слова. Чим слабіше виражена емоційна маркованість слова, тим виразніше виступає його номінативне значення. Тому-то слова з нейтралізованою емоційною маркованістю пересуваються в межах синонімічного ряду з периферії до його ядра. Таким чином відбувається перебудова всієї лексичної мікросистеми, тобто об'єднання, членування і перегрупування значень слів [89].

Яскравим прикладом нейтралізації емоційної маркованості слова, а звідси й пересунення його з периферії синонімічного ряду в його центр, можуть бути лексеми на позначення коня в українській і російській мовах.

У давньоруській мові поряд із загальнослов'янським *конь* зрідка фіксується *лошадь* у значенні «селянський кінь», «кінь для роботи», напр.: и ре(ч҃) Володимеръ. дивно имѧ дружино. ѡже *лошади* жалуете. ѥюже то ѡреть. а сего чему не промыслите. ѡже то начнетъ ѡрати смердъ. и приѣхавъ Половчинъ оударить и стрѣлою. а *лошадь* ѥго поиметь. а в село ѥго ѣхавъ иметь жену ѥго. и дѣти ѥго. и все ѥго имѣньє. то *лошади* жаль. а самого не жал ли (ЛЛ, 277). Як зауважує А. Львов, на початку XII ст. слово *лошадь* (в цьому написанні й цій формі) було у вжитку. Дослідники сходяться на думці, що це слово у вигляді *лоша* походить від тюркського *лоша, алаша*. На думку ж Б. О. Серебренникова, слова laša, alaša не характерні й не типові для тюркських мов і походять вони з якогось іранського

---

[88] *Шмелев Д. Н.* Зазнач. праця, с. 111.

[89] *Бородина М. А., Гак В. Г.* К типологии и методике историко-семантических исследований. Л., 1979, с. 8.

джерела, при цьому автор не заперечує того, що *лошадь* запозичено слов'янами від тюрків [90].

Протиставлення *конь* — *лошадь*, а також значеннєві й етимологічні зв'язки *лошадь* з *лоша, лошакъ*, переконують у тому, що *лошадь* було емоційно маркованим, уживаним із зниженим відтінком. Історія цього слова в російській і українській мовах відмінна. У російській воно поступово втрачає емотивність і вживається для видового позначення цієї тварини без розрізнення статі. Спільнокореневе *лоша* локалізується в південних говорах російської мови. В решті говорів і в літературній мові для позначення недорослого коня уживається інше давньоруське слово — *жеребя*, згодом *жеребенок* (пор. *теленок, поросенок, медвежонок* та ін.). Навпаки, нейтральне *конь*, за винятком північноросійських говорів, де слово *лошадь* відсутнє, починає набувати відтінку «високості», «урочистості» [91].

В українській мові слово *лоша* стає загальновживаним. Похідні від нього *лошак* і *лошиця* означають молодих тварин чоловічої і жіночої статі (перше набуває також спеціалізованого значення «кастрований кінь»). Емотивне значення, яке передавалося словом *лошадь*, переймає на себе первісно нейтральне *кл*ѧ*ча* (від *ключити* «згинати», «нахилятися», «ставати на коліна»). Від цього кореня в слов'янських мовах утворилося два ряди іменників: східнослов'янське *кл*ѧ*ча, кл*ѧ*чь* «робочий кінь», «кобила» і спільнослов'янське *klękъ «щось зігнуте» (пор. укр. *кляк* «межовий знак», ч. kleč «кривий брус», «зігнута дерев'яна частина плуга», в.-луж. klak, klečk «що-небудь зігнуте», п. klęk «рукоятка плуга» — Ф., II, 261—262). Слово *кл*ѧ*ча* в значенні «робочий кінь», очевидно, було відоме як південним, так і північним давньоруським говорам. Проте пам'ятки засвідчують його досить пізно. Так, воно фіксується у І Новгородському літописі XV ст.: И привезе съ собою шкабатовъ, *клячь* Новгородскихъ съ 300 полону, и всѣ Псковичемъ распрода (Ср., І, 1238). З XIV ст. слово *кляча* широко вживається в українській мові на позначення робочого коня, напр.: а оу дворцы в королєво(м)... жонъка з де(т)ми сама четверъта, а *кл*ѧ*чъ* троє, а волы три (ССУМ, XV, I, 478) [92]. В XVI—XVII ст. південно-західні пам'ятки засвідчують уживання слова *кляча* в значенні «кобила», а північно-західні й центральноукраїнські — в значеннях «робочий кінь» і «кобила». Пор. у актах прикарпатського села Одрехови XVI ст.: дала мнѣ за ню жона ва(с)кова жере(б)цѧ ва тоту *кл*ѧ*чу* (АО, 1578, 59). Очевидно, це значення якоюсь мірою підтримувалось контактами з польською мовою, де klacz вживається у значенні «кобила» [93]. Юридичні акти з Житомирщини цього ж періоду засвідчують уживання слова *кляча* стосовно

---

[90] *Львов А. С.* Зазнач. праця, с. 146.

[91] *Черных П. Я.* Зазнач. праця, с. 45.

[92] У «Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст.» *кл*ѧ*ча* витлумачується як «кобила», хоч контекст не вказує на статеву ознаку тварини.

[93] Вплив польської мови позначився й на перекладі слова *кляча* у словнику Є. Желехівського та С. Недільського: до нього подається тільки один німецький відповідник — Stute «кобила» (Ж., І, 351).

робочих коней, напр.: до которого сена не (з)навша Гораинъ Ка(з)даутови(ч), то(л)ко, де(и), се(р)мяга, шапка, поя(с), *кляча* моя и сынъ, де(и), му(и), езди(л) по сено (АЖ, 1582, 49); и *кля(ч)* четверо и(з) возами и с пашнею побрали (1583, 56). Тут же вживається *кляча* з виразною вказівкою на її статеву ознаку: у И(л)и *клячу* тисавую лысую, и(з) жеребъце(м) (57). Проте для верхової їзди використовувалися коні: *коне(и)* ста(д)ныхъ — два(д)ца(т) пятеро (1584, 80); має(т)ность ихъ всю, которую на то(т) часъ при себе мели, побралъ и пограби(л), тое есть меновите: у Ивана Федоровича *коня* з седломъ (81). Відповідно до цього слово *кляча* перекладається в словнику «Синоніма словенороська» як *подяремникъ*. П. Беринда підшукує до слова *по(д)юремникъ* хоч і близькі, але інші відповідники: *ѡбробленый, ѡбѣжченый конь* (Бер. Лекс., 1627, 86).

Розвиток слова *кляча* еволюціонує в бік наростання негативної емотивності. Очевидно, в етимологічному зв'язку з цим словом перебуває російське діалектне *клячатеть* «хворіти» і *клячатенеть* «постійно перебувати у хворобливому стані» (СРДГ, II, 63). У «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка *кляча* тлумачиться як «старий кінь» і як «з'їжджена кобила». В обох випадках, як видно, йдеться про виснаженого коня, хворого від старості й тяжкої роботи.

У російській мові, очевидно, слово *кляча* у значенні робочого коня вживалося тільки в окремих говорах, переважно сусідніх з українськими. Так, В. Даль слова *кляча, кляченка, клятура* «поганий, виснажений кінь» подає з поміткою кур., тобто поширене в Курській губернії. Друге значення цього слова — «кобила» — В. Даль розглядає як запозичення з польської мови (Д., II, 124).

У I Новгородському літопису 1471 р. вжито ще одно слово на позначення робочого коня — *шкабатъ:* Пріѣхавъ, сказывается, отъ великого князя Силы, и приведе съ собою *шкабатовъ* клячь Новгородских с 300 полону, и всѣ Псковичемъ распрода (Псков. I л. 6979 — Ср., I, 1238). Можливо, від цього слова походить *шкапа,* яке набуло поширення в українській мові з XVII ст. Поширене воно і в польській мові із значенням «кляча», «поганий кінь». Польська мова засвідчує також слово szkapieć «слабіти», «старіти», що є, безперечно, похідним від szkapa.

Слово *шкапа* потрапило в перекладну частину «Лексикона словенороського» П. Беринди, проте без емотивного значення: ним пояснюється слово *клюся:* конь, шкапа (Бер. Лекс., 1627, 53). «Синоніма словенороська» супроводжує слово *шкапа* означенням *робленая,* тобто робоча; тут же наводиться переклад: *подяремникъ* (Син., XVII, 170). Отже, *шкапа* і *кляча* стають дублетами, що має привести до перемоги одного з них. Справді, писемні пам'ятки з Наддніпрянщини XVIII ст. засвідчують як у значенні «робочий кінь», так і в значенні «кобила, використовувана в сільському господарстві», слово *шкапа.* Напр.: овцам цену положили дванадцатомъ старим по полталяра ⟨,⟩ ягнятом осмерим по полосма шага ⟨,⟩ коням двоимъ — единому коневи копъ десят, а другои *шкапи* золотих десят (ДНМ,

XVIII, 60); Сенко Гавриленко, ковал, жител степуцкии, предложил, что въ его прошедшего мця септеврія, ке числа въ пятокъ надвечери, *шкапа* власная зъ вигону пропала (107). Проте паралельно вживається ще й слово *кляча:* Сего, де, 1735 году, о Петровомъ пущеннѣ, въ ярмарок зъ села своего Грузной ⟨,⟩ водил *кляч* ⟨,⟩ продават до Воронѣжа, зъ Семеномъ Левоненкомъ ⟨,⟩ и прочіими того жъ села людми ⟨,⟩. На дорозѣ нагнал, де, их Нечипор Петрушенко, всдле Боикового гаю, да і поехали до Воронѣжа, в суботу ⟨,⟩. А не продавши *конеи* ... виехали з Воронѣжа (269).

У «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка слово *кляча* вже не фіксується зовсім. Немає його і в 11-томному «Словнику української мови». Проте це не означає, що слово *кляча* зовсім вийшло з ужитку в українській мові. Його у кількох фонетичних варіантах фіксують діалектні словники. Напр., у «Словнику поліських говорів» П. С. Лисенка наводиться слово *кляча* — «виснажений, захарчований кінь; шкапа». Отже, втрата емоційної маркованості словом *лошадь* привела до перебудови синонімічного ряду на позначення поняття «кінь» у російській мові і до введення нових лексичних одиниць з емотивним значенням у відповідний синонімічний ряд української мови.

Проте нейтралізація емоційності слова веде й до інших семантичних зрушень в лексичній системі мови. Стаючи емоційно нейтральними, слова можуть набувати більш узагальненої семантики, і, як уже відзначалося, пересуватися з периферії синонімічного ряду до його центра.

Прикладом такої семантичної еволюції може бути слово *худоба*. Етимологія цього слова досить прозора: воно походить від прикметника *худъ* з первинним значенням «поганий», «слабий», «малий».

Давньоруське слово *худоба* виступало в значенні «бідність»: ѡ(т) рыбарь и мытарь, въ *хоудобѣ* жившихъ. *Златостр. 97* (Ср., III, 1414). У староукраїнській мові це слово починає вживатися переносно для позначення домашнього майна. Слово мало спеціалізоване емотивне значення, щоб увести в оману нечистого. Словом *худоба* спершу позначалася будь-яка домашня маєтність, що засвідчує сучасна польська мова, де chudoba означає «майно», «пожитки», «добро». Отже, *худоба* набуває значення, прямо протилежного тому, яке воно мало з походження. Звичайно, в синонімічному ряді *добро, достаток, маетност, именѣе, статок, де(р)жава* слово *худоба* зберігало ще емотивне значення. Пор. вживання слів цього синонімічного ряду у приказках, записаних К. Зіновієвим, а також у його творах: *Достато(к)* чинитъ статокъ (К. З., XVII, 221); Если в члка хлѣба е(ст) достато(к): то в него в дому всяки(и) бывае(т) *статокъ* (223); Упавсѧ в *добро* якъ у тѣсто (250), але: *Худобу* свою добре зо всѣмъ распоряди: да замы(ш)ля(и) в че(р)ницы, або дома сѣди (270). У цьому значенні фіксує слово *худоба* словник П. Білецького-Носенка: *худоба* — Имущество. Имѣніе (Б.-Н., 379). Далі

слово *худоба* стає носієм значення «домашні тварини», входячи в інший синонімічний ряд: *скот, бидло, товар.*

Вихідна емоційна маркованість закладена в окремих запозичених словах. Деякі з них, означаючи в мові-джерелі цінні реалії, переносилися в східнослов'янські мови, в тім числі і в українську, для позначення таких речей, що заперечували вихідне значення слова. Прикладом може бути запозичене з тюркських мов *сарай.*

У домонгольський період це слово на Русі не засвідчене. Початки його вживання встановити поки що важко. У різні слов'янські мови воно входило не тими самими шляхами, що виразно видно при порівнянні його семантики в болгарській, чеській, польській і східнослов'янських мовах. У болгарську мову це слово потрапило з турецької, повністю зберігши своє значення: тур. saray — блг. *сарай* «палац», «великий будинок», «палати». Чеське serail означає «султанський палац»; воно прийшло в чеську мову з французької (sérail), куди, мабуть, теж потрапило з турецької. Польське seraj має те саме значення, а можливо, й походження. Проте не виключається й пряме запозичення польською мовою цього слова з турецької. На Русь слово *сарай* прийшло, очевидно, з татарської. Тут *сарай,* як і в турецькій, означає «палац», «палати», а також «будинок», «готель» (Пр., II, 252). Може бути, що східнослов'янське *сарай* («нежиле приміщення», а також «хлів») було запереченням значення татарського «розкішне житлове приміщення». Серед східнослов'янських мов це слово, скоріше за все, перейняла російська, а вже згодом воно з'явилося в українській. Про це, зокрема, свідчить той факт, що дореволюційні словники української мови слова *сарай* не засвідчують. Проте у класиків української літератури, зокрема у Панаса Мирного, це слово вживається досить широко, напр.: «Швидко той палац і обмазали. А тим часом будували... комори, *сараї,* стайні».

Наведені приклади доводять, що кожне емоційно марковане слово входить у певний синонімічний ряд, в якому домінантою є емоційно нейтральне. «У тому разі,— пише Д. М. Шмельов,— коли стилістично забарвленому слову відповідає стилістично нейтральний синонім, між значенням цих слів встановлюється відношення односпрямованої залежності» [94], тобто жодне емоційно марковане слово не може бути витлумачене без його емоційно нейтрального синоніма. І тільки нейтралізація емоційної маркованості може спричинитися до того, що слово стає домінантою синонімічного ряду.

§ 80. Розвиток емоційної маркованості у нейтральних слів. Емоційна маркованість слова є одним з важливих стимулів змін у лексико-семантичній системі мови. Виникнення синонімічних рядів збільшує кількість назв того самого поняття і разом з тим дає можливість поєднувати номінацію з певною суб'єктивною оцінкою денотата.

Наявність синонімів у мові дає змогу розташувати їх за ступенем позитивної і негативної оцінки. Так, нейтральному *іти* в сучасній мо-

---

[94] *Шмелев Д. Н.* Зазнач. праця, с. 211.

ві, з одного боку, відповідають *крокувати, виступати,* а з другого,— *дибати, шкандибати, плестися* і под. Ситуативно то позитивної, то негативної оцінки набувають слова *дріботіти, частити, перевалюватись* і под.

Поява нових слів у синонімічному ряду приводить до певних зсувів у емоційному навантаженні давніших членів цього ряду. Деякі з давніх слів, набуваючи пейоративного значення, можуть зовсім витіснятися з мови.

Так, у давньоруській мові серед назв одягу знаходимо *портъ (порты), одежда/одежа, одѣнье* [95]. Перше слово було найзагальнішим і стилістично нейтральним, про що свідчить уживання його в таких словосполученнях, як *порты царскіи, брачныи порты, бѣлые порты, хоудые пърты; чернечьскые пърты* і под. (Ср., II, 1753 і далі). У Галицькому евангелії списку 1144 р. замість *ризами* ужито *пърты* [96], що також свідчить на користь нейтральності природного давньоруського слова. Далі це слово стало означати нижню частину чоловічого одягу, причому згодом, очевидно, тільки простого, убогого. Потрапивши в новий синонімічний ряд — *штани, шальвари, порти,*— це слово набуло пейоративного значення і вийшло із складу української мови у цьому значенні.

Розвиток зниженого значення серед назв побутових речей, зокрема одягу,— досить поширене явище в мові. Тому саме серед назв побутових предметів відчувається у всі часи активний рух слів, поява нових і втрата давніх лексичних елементів. Наприклад, слово *свита,* а також *свитъка* широко вживалося у пам'ятках давньоруської писемності в значенні «верхній одяг», а також «сорочка» [97]. Оскільки пізніше цей вид одягу носили найнижчі верстви суспільства, слово набуло зниженого значення. Отже, спостерігається тенденція до витіснення знижених слів, а також слів, що означають непрестижні реалії, на периферію системи. Це процес, який заслуговує докладнішого вивчення, бо «для лексиколога важливо не констатувати втрату слова, а простежити хід цих утрат, щоб пояснити, чим вони викликані. Для цього треба нагромаджувати ряди втрачених слів» [98].

Ще один вид змін у семантичній структурі слова — це його локалізація у певній сфері побуту. Така доля, зокрема, у слова *риза.* Воно було запозичене з старослов'янської мови, де означало різні види одягу: «плащ» (гр. ἱμάτιον), «полотняний одяг» (гр. ὀϑόνιον), просто «одяг» (гр. Χιτῶν) та ін. У давньоруську мову це слово потрапило вже з певним специфікованим значенням «особливий, священний одяг», «одяг богів і церковнослужителів» [99]. З цим значенням воно й законсервувалося на багато віків у всіх східнослов'янських

---

[95] *Львов А. С.* Зазнач. праця, с. 64.
[96] Там же, с. 65.
[97] Там же, с. 69.
[98] Там же, с. 72.
[99] Там же.

мовах. Вживаючись переносно, слово *риза* набуває високого, урочистого звучання або, навпаки, зниженого.

Іменна лексика оновлюється разом із змінами в матеріальному побуті людини. Найбільш стійкими словами є ті, які відповідають постійно вживаним реаліям. Дуже показовою є в цьому відношенні група лексики, що вживається на позначення посуду. Такі давньоруські слова, як *кадь, котьлъ, коновъ, вѣдро, лъжица,* лягли в основу різних словотвірних варіантів слів сучасних східнослов'янських мов.

Слова, вживані на позначення прикмет, якостей, властивостей утворюють досить плинні синонімічні ряди. Правда, серед прикметників у всіх слов'янських мовах зберігся цілий ряд таких, які належать ще до спільнослов'янського фонду, напр.: укр. *білий,* рос. *белый,* блр. *бял,* с.-х. *бӥо,* словен. bȇl, ч. bílý, п. biały, в.-луж. і н.-луж. běły; укр. *блідий,* рос. *бледный,* блр. *бледы,* блг. *бледен,* с.-х. *блӥјед,* словен. blȇd, ч. bledý, п. blady; укр. *багатий,* рос. *богатый,* блр. *багаты,* блг. *богат,* с.-х. *богат,* словен. bogàt, ч. bohatý, п. bogaty, в.-луж. bohaty, н.-луж. bogaty; укр. *бистрий,* рос. *быстрый,* блг. *бистър,* с.-х. *бӥстар,* словен. bistor, ч. bystrý, п. bystry, н.-луж. bytšy; укр. *великий,* рос. *великий,* блг. *велик,* с.-х. *вȅлики,* словен. vélik, ч. veliký, velký, слвц. veliký, vel'ký, п. wielki, в.-луж. wulki та ін. Разом з тим уже в цьому невеликому переліку слов'янських слів можна помітити відмінності їх значення в різних мовах. Так, укр. *великий* відповідає російським словам *великий* і *большой,* с.-х. *бӥстар* і н.-луж. bytšy — це не «швидкий», як у інших слов'янських мовах, а «ясний», словен. bister поєднує значення «швидкий» із «бадьорий», «ясний», «проникливий» і т. д. Отже, прикметник — це і давня і разом з тим постійно оновлювана категорія слів.

Оновлення відбувається внаслідок систематичного розширення синонімічних рядів, зокрема за рахунок емоційно відзначених слів, разом із зворотним процесом їх редукції. Так, у давньоруській мові для передачі поняття «багатий» використовувалися прикметники *богатый* та *имовитъ,* а їх антонімами виступали прикметники *оубогъ, нищь, неимовитъ:* аще будеть *имовітъ.* да возьмуть имѣнье его. ближьнии оубьенаго. аще ли *неимовитъ* и оускочить же. да ищють его дондеже ѡбращетьсѧ (ЛЛ, 51—52); [Володимеръ] створи праздникъ великъ въ тъ днь. болѧро(м) и старцемъ людьски(м). и *оубоги(м)* разд(а)ю имѣнье (124); аще не ѡбрѧщетьсѧ кто (заутра на) рѣцѣ. *батъ* ли *оубогъ.* или *нищь.* ли работникъ противенъ мнѣ да будеть (117).

Словники староукраїнської мови фіксують ряд цікавих семантичних зрушень у цих рядах. По-перше, антонімом слова *богатый* стає *бѣдный,* яке, за свідченням словників Л. Зизанія і П. Беринди, поєднує два ряди значень, що в сучасній мові не перетинаються: з одного боку, *бідний* — це *убогий, нужденний, недолугий* (Бер. Лекс., 1627, 13; Зиз. Лекс., 1596, 29), а з другого,— *срогій,* и ты(ж) *поту(ж)ный* и *довтѣпный* в(ъ) мовѣ (Бер. Лекс., 1627, 13). Навколо

слова *бѣдный* групується понад тридцять прикметників, які розкривають семантику цього слова. Деякі з цих слів-синонімів емоційно нейтральні, але більшість емоційно відзначені. Нейтральні слова *бѣдный* і *убогій*, за свідченням «Лексиса» Л. Зизанія, «Лексикона» П. Беринди і словника «Синоніма словенороська», вступають у такі синонімічні ряди:

1) бѣдный, нендзный, оубогий, нищий, худій, мѣзерны(и), скудны(и), ѡскудный, который скупо чого маетъ або которому недостаетъ, голый, недостатечный, жебракъ;

2) бѣдный, недолугїй, уломный, вредный, немощный, несовершененъ, умылен(н)ый, жалосный, вродоватый, хромый, немоцный, гнюсный, слабый, простакъ, змилова(н)ѧ або милосердіѧ годный;

3) бѣдный, строгїй, дыви(й), безчеловѣчный, жестокъ, лютый, безстуденъ, нео(т)реченъ, неумолимъ, ѕвѣроѡбразный, грозный, кова(р)ный, шкодливый, лѣнивый, тупый, ѡкрутный, твердый, тѧжкїй, суровый, нелютостивый, злый, небезпечный;

4) бѣдный, потужный, довтѣпный в мовѣ, доблѣй, умный, блгоумны(й), набожный, шлѧхе(т)ны(и), смъренї̈й, моцный, межный, дужїй, сталый, постоянный.

Синоніми першої групи передають значення «убогий» безвідносно до емоційної оцінки цього поняття. Друга група синонімів характеризує фізичні ознаки бідняків — каліцтво, хворобливість,— які викликають співчуття. Цікаво відзначити, що в цьому напрямі еволюціонувала й семантика слова *благый;* напр., у словнику за ред. Б. Грінченка серед інших значень слова *благий* є і «немощный», «слабый» (Гр., І, 70), у давньоруській мові слово *благый* було синонімом слова *добрый*. Останні дві групи виразно позначені класовим сприйняттям бідності: третя вказує на бідність як загрозу, небезпеку для багатих, четверта — на бідність як джерело шляхетності, розуму, сильного духу. Тільки перша група як емоційно нейтральна зберігає сталість у процесі розвитку української мови. Що ж до другої, третьої і четвертої, то в них *бѣдний* уживається принагідно, набуваючи емоційної оцінки тільки у семантичних зв'язках із словами, які в своїх основних значеннях належать до інших синонімічних рядів. Так, у «Лексиконі латинському» Є. Славинецького і «Лексиконі словено-латинському» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського слово *бѣдный* передається тими латинськими словами, що виражають поняття бідності: paurer (Сл. Лекс., 1642, 303), egenus (175), indigus (233). Певна емоційна оцінка цього слова відчувається в таких відповідниках, як calamitosus — *бѣдный, окая(н)ный* (108), miser — *ѡкая(н)ны(и), бѣдны(и)* (270), vilis — *худни(и), народный, малоцѣн(н)ый, презрѣнъ* (413), tennis — *то(н)ки(и), нищь, слаби(и), подли(и)* (395). Взагалі ж поняття слабості, недуги і под., властиве синонімам другого ряду, передаються тими латинськими словами, які не містять у своєму значенні семи «бідність», а отже, й не мають при собі українських відповідників з першого синонімічного ряду. Це infirmus, imbellis, nociuus, aeger, noxius, languidas та ін.

Третій синонімічний ряд об'єднується з четвертим латинським словом solidus, що пояснюється як словом *жестокъ* (407), так і словом *сталый* (511). Серед відповідників до латинських слів обох синонімічних рядів (crudelis, seuer(us), atrox, trux, ferox; constans, firmus, perseuer(us), strenuus та ін.) слова *бѣденъ, оубогъ, нищъ* і под. не відзначені.

Словник П. Білецького-Носенка в значенні «бідний» фіксує на середину XIX ст. тільки *бидный* (Б.-Н., 55) і *убогий* (наявне похідне від нього *убожство* — бідність, злидота — 362), а також *мизерный* — бѣдный, нищий (224). З'являється також нове слово *злиденний,* яке, однак, у цей час вказує не стільки на бідність, як на біду, нещасну долю. Автор словника подає до слова *злиденний* відповідники *бѣдный* і *несчастный* (156).

Усі інші слова, що втягувалися раніше у коло синонімів до слова *бідний* (напр., *уломний, нендзний, окаянний, дотіпний/дотепний,* і под.), як видно з матеріалу словника, втратили з ним зв'язок. Слово *статечний,* у якому Білецький-Носенко виділяє значення «постоянный», «твердый», виявляє тенденцію до перетворення в антонім слова *бідний,* оскільки першим значенням слова *нестатечний* (тобто *статечний* із запереченням) у словнику за ред. Б. Грінченка виділяється «незажиточный», «бедный» (Гр., II, 559).

Отже, в народнорозмовній і літературній мові XIX — поч. XX ст. із слів-прикметників, вживаних на означення бідності, лишилося, крім *бідний,* ще слово *убогий.* Слово *нищий* субстантивувалося і відійшло на периферію системи, вступивши в синонімічні зв'язки з іменниками *жебрак, прохач, старець.* Прикметник *бідний* звузив коло своїх значень, ставши найбільш емоційно нейтральним членом цього синонімічного ряду. Від XVI—XVIII ст. збереглося в цьому значенні ще слово *мізерний,* запозичене з латинської мови. Так, словник за ред. Б. Грінченка фіксує його в значеннях: 1) «убогий», «бедный»; 2) «жалкий», «несчастный», «бедственный»; «ничтожный» (Гр., II, 422). Додалися до цього синонімічного ряду ще слова *нужденний, злиденний, нестатечний.*

Семантичний рух у цьому синонімічному ряді, як видно, постійний і досить помітний. І це, насамперед, тому, що більшість слів у ньому мають емоційно-оцінне значення. Якщо втрачається ця конотація, слово або виходить із мови, або ж вливається в інший синонімічний ряд.

Менш помітні семантичні зрушення сталися в синонімічному ряді *богатъ, имовитъ.* В українських грамотах XIV—XV ст. звичайним є вживання слова *богатый,* напр.: а колї оу немецькомъ правѣ кметь осадѣ(т) тогды не можеть о(т)итї о(т) пана одно дѣдичство продав(ш)и а оу мѣсто себѣ кмета такъ *богато(г)* ка(к) себѣ о(т) са(ди)ть (ССУМ, XV, I, 103). У «Лексиконі» П. Беринди і словнику «Синоніма словенороська» фіксуються тільки похідні слова від *богатый: богатнѡ* (Бер. Лекс., 1627, 11), *богатство, богатество* (Син.-XVII, 100), *богатство* (Бер. Лекс., 1627, 46). У латинському і словено-латинському словниках Є. Славинецького та А. Корецького,

Сатановського поряд із словом *богатый* виступають як його синоніми *имовитъ, обилный, достатний, изобилный, достатечный.* Латинське слово largus наводиться при слові *ωбилный* (Сл. Лекс., 1642, 529) і разом з тим об'єднує гніздо *щедрѣ, гобзова(н)и(й)* і *простран(н)ий* (250). До цього ряду синонімів слід ще додати *маєтный* (Бер. Лекс., 1627, 48) і *доволный* (30) [100]. Жодне із слів цього синонімічного ряду не є емоційно маркованим, тому слід було б сподіватися, що всі вони збереглися в лексичному складі української мови. Проте цього не трапилося. Уже П. Беринда при слові *имовитъ* наводить його абсолютний синонім *маєтный.* Отже, новіше слово заступає собою дублетне старіше. Із інших слів у значенні «багатий» П. Білецький-Носенко заносить до словника *обфитый, обфитный* (Б.-Н., 255), *щедрый* (у сполученні *щедрый вечиръ* з перекладом *богатая кутья* — 404). Набуття старослов'янізмами *обилный, изобилный* і под. високого звучання виводить їх не тільки за межі відповідних синонімічних рядів, а й з нової літературної мови, що формувалася на народній основі.

Отже, емоційно відзначені слова перебувають у діалектичному взаємозв'язку з емоційно нейтральними: емоційність розвивається у нейтральних слів і є засобом розширення синонімічних рядів, а отже, й поштовхом до перегрупування семем у словах, що входять до складу цих рядів.

§ 81. Емоційно марковані некореневі морфеми та їх нейтралізація. Емоційність розвивається не тільки в кореневих морфемах. Помітну роль у створенні емоційно маркованих синонімів до нейтральних слів відіграють також афіксальні морфеми. В іменниках і прикметниках це переважно суфікси, в дієсловах — префікси.

При лексичній синонімії зближаються в значенні матеріально відмінні кореневі морфеми ***(здоров-ий, дуж-ий, могутн-ій),*** при афіксальній — матеріально відмінні афіксальні, поєднувані з одними й тими ж кореневими. Отже, явище синонімії афіксальних морфем обмежується тими випадками, коли вони взаємозамінні у межах певної лексичної одиниці. Наприклад, префікс **супер-** синонімічний префіксові **над-** у словах *суперзірка, супермода* (пор. *надзірка, надмода*), проте в словах *суперобкладинка і надзвичайний* обидва префікси не співвідносяться як синоніми.

Є немало випадків, коли афіксальні морфеми виступають як дублетні, не вносячи ніяких додаткових відтінків в емоційну оцінку слова: ***обез-болити — зне-болити, не-законний — без-законний, лас-ун — лас-ій*** і под. Проте це буває далеко не завжди. Різні афіксальні морфеми у складі слів-синонімів можуть надавати словам то емоційно нейтральної, то емоційно відзначеної семантики.

Одним із найдавніших засобів емоційного маркування слів були префікси старослов'янського походження, що надавали словам урочистого звучання. Слова з відповідними давньоруськими морфемами мали в таких випадках емоційно нейтральне значення. Так,

---

[100] Пор. суч. український прислівник *доволі* у знач. «багато».

засобом створення урочисто-книжних синонімів до емоційно нейтральних слів був у давньоруській мові префікс **без-**, вживаний здебільшого у книжно-слов'янських текстах. Увійшовши в давньоруську мову з церковнослов'янської як синонім префікса **не-** (пор. *беззаконьный — незаконьный, бесчестие — нечестие, безвѣрие — невѣрие)*, цей префікс набував у ній дедалі більшого поширення, переходячи з книжно-слов'янських стилів у народно-літературний тип мови [101] і тим самим втрачаючи емоційну маркованість. У староросійській мові цей процес, очевидно, відбувався швидше, в староукраїнській — повільніше. Так, П. Беринда у своєму «Лексиконі» слова з **без-** подає здебільшого в церковнослов'янській частині, слова з **не-** — в перекладній. Напр.: *безаконіє — неправость, безболезніє — неболеньє, безвременный — невчасный* (Бер. Лекс., 1627, 5), *бездрѣзновенъ — несмѣлый, без(з)лобны(й) — невинны(и), не ѕлостливый* (6) та ін.

Для української мови характерне вживання емоційних суфіксів в іменниках, прикметниках, прислівниках і дієсловах. Емоційні морфеми, що поділяються на здрібніло-пестливі й згрубіло-зневажливі, фіксуються уже в найдавніших українських граматиках, пор. приклади з «Граматики словенської» І. Ужевича: *збанъ* (13 а) — *збанокъ* (41) — *збаночокъ* (41), *камыкъ* (40_2) — *камычокъ* (41_1), *козелъ* (13 б) — *козелекъ* (13 б) — *козлѧ* (26_2) — *козлятко* (13 а), *телѧ* (14 б) — *телятко* (23_1), *хлопецъ* (61 а) — *хлопѧтко* (13 а); *кий* (15 а) — *кїиско* (13 а) — *кїище* (23_1), [*мечь*] — *мечиско* (13 а) — *мечище* (23_1), *хлопъ* (69 б) — *хлописко* (13 а); *малый* (33_2) — *малюсенеченкїй* (40_2); *мало* (50 а) — *малючко* (50 а), *рано* (49 б) — *ранюхно* (49 б), *троха* (67 б) — *трошка* (67 б).

Можна переконатися, що за допомогою суфіксів-синонімів утворюються синонімічні слова з коннотативним значенням типу *збанъ — збанокъ — збаночокъ, кий — кїиско — кїище* і под.

Не можна не зважати, що синонімічний ряд типу *гарний, красивий, чудовий, прекрасний* і значеннєво і словотворчо відмінний від ряду *гарний, гарненький, гарнесенький, гарнющий.* У створенні першого провідну роль відіграє семантика кореневих морфем, у другому — суфіксальних. У першому представлені лексико-семантичні синоніми, у другому — лексико-словотвірні. Останні співвідносяться з іншими лексико-семантичними синонімами через своє вихідне слово. Так, *гарнісінький* співвідноситься з *красивий* остільки, оскільки з ним співвідноситься позбавлене емоційного суфікса слово *гарний* і т. д.

Синонімічні ряди слів з коннотативним значенням скорочувались завдяки нейтралізації окремих емоційно маркованих суфіксів. Серед іменникових суфіксів найчастіше нейтралізував емоційне значення суфікс **-к-(ок-)**. Так, уже в «Граматиці словенській» І. Ужевича є ряд іменників з цим суфіксом, які не мають коннота-

[101] *Виноградова В. И.* Употребление образований с приставкой без- в памятниках разных жанров XI—XIV в.— У кн.: Древнерусский язык. Лексикология и словообразование. М., 1975, с. 207.

тивного значення: *горщокъ* (40_2), *пахолокъ* (24), *посторонокъ* (24_1), *учинковъ* (55 б) та ін. У таких випадках безсуфіксне слово, як правило, занепадало, а суфіксальне виступало як емоційно нейтральне. Проте ця закономірність не була абсолютною. В багатьох випадках нейтралізація емоційного суфікса не усувала з мови безсуфіксне слово, а надавала йому приглушеного коннотативного значення. Так, сучасне українське *книжка* («зброшурована в одне ціле й оправлена певна кількість друкованих або рукописних аркушів») існує поряд із вихідним *книга*, вживаним здебільшого стосовно великої обсягом або важливої за змістом книжки; слово *річка* витлумачується в сучасних словниках відсиланням до слова *ріка* (СУМ, VIII, 579), проте *ріка* більше стосується великих водних потоків. У деяких суфіксальних словах втрачається колишнє значення демінутивності, але зберігається коннотація пестливості; пор. *птах — пташка* (демінутивність і пестливість), але *соловей — соловейко* (тільки пестливість).

Нейтралізація емотивного значення словотвірних афіксів відбувається в мові постійно. Українська мова, наприклад, і досі зберігає за словом *баба* його вихідне значення «мати батька або матері», проте оскільки воно означає також стару віком жінку, взагалі жінку (розм.), жінку, що приймає дітей під час пологів і под., то в значенні терміна спорідненості починає частіше вживатися пестливе *бабуся*, яке поступово втрачає в цьому значенні емотивність, віддаляючись від синонімів *бабуня, бабця, бабусенька, бабусечка* [102].

Завершуючи розмову про емоційні афікси, треба вказати, що вони є одним із важливих засобів творення синонімів, а отже, й прискорювачів розвитку лексико-семантичних процесів у мові.

СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ, ЗУМОВЛЕНІ ІНОМОВНИМ ВПЛИВОМ

§ 82. Роль іномовних джерел в історії розвитку української мови. Контакти між народами спричиняють взаємодію їх мов. Найпростішою формою міжмовних контактів є взаємний переклад. Проте частина реалій, відомих одному народові, невідома другому, а отже, не має відповідних назв. У таких випадках реалія найчастіше приходить до другого народу разом із її назвою.

Контакти української мови з іншими слов'янськими і неслов'янськими багаті і різнобічні. Чимало запозичень із інших мов містила вже праслов'янська мова. Найбільш численними були тут запозичення з романських і германських мов, причому значна частина германізмів була романського (латинського) походження. П. Шафарик відносив період найдавніших запозичень із германських мов у слов'янські до II—III ст. н. е., коли спільнослов'янська єднота сусідила з готами [1]. З германських мов спільнослов'янська запози-

[102] Пор. процес розмежування значень слів *баба* і *бабушка* в російській мові (Див. *Черных П. Я.* Зазнач. праця, с. 33).

[1] *Шафарик П.* Славянские древности. 1837, т. 1, кн. 1, с. 87—88.

чила окремі слова на позначення неживої природи (chъlmъ, bahno), живої природи (črēšn'a, kapousta, lukъ, chmyl, chobot, lьvъ, opica, velbudъ, stado), матеріальної культури (istьba, chyža, mlynъ, tynъ, buda, vino, kotьlъ, larь, stьklo, kubъkъ, rama, trǫba, voskъ), торгівлі (myto, pěnęzь, skotъ, vaga), духовної культури (buky, chǫdogъ, bludo), політичної структури і понять, пов'язаних з веденням війни (kъnęzь, meсь, šelomъ, valъ).

Усі ці давньогерманські запозичення, очевидно, відносяться до часу спільнослов'янської мовної єдності. Наслідком найдавніших взаємних впливів слов'янських і германських мов є такі слова, які кваліфікуються то як германізми в слов'янських, то як слов'янізми в германських. До таких належить, зокрема, слово plougъ, що виводиться з д.-в.-н. pflug [2], або, навпаки, відповідне німецьке слово вважається запозиченням із слов'янських [3].

У давньоруську добу спільносхіднослов'янська мова підтримувала контакти з багатьма мовами, зокрема з тюркськими, фінно-угорськими та ін. Особливо тісні контакти єднали давньоруську мову з грецькою і староболгарською (старослов'янською). «Зв'язки з Болгарією і Візантією,— відзначає Б. О. Ларін,— встановилися в нас не з моменту прийняття християнства, а, як відомо з досліджень істориків та археологів, принаймні з VIII—IX ст. Ці зв'язки були досить інтенсивними на самому початку нашої ери і протягом усього першого тисячоліття» [4]. Найчастіше запозичувалися назви реалій, які до того ж не культивувалися, не добувалися або не вироблялися на Русі. Як відзначав Б. Д. Греков, східнослов'янську територію оточували Візантія, народи Кавказу і Сходу, Західна Європа та Скандінавія. Перські тканини, арабське срібло, китайські матерії, сірійські вироби, єгипетський посуд, візантійська парча, франкські мечі тощо йшли на територію східного слов'янства і служили не тільки предметами вжитку, а й зразками для мистецької творчості майстрів [5]. Разом з речами, природно, проникали в мову східних слов'ян і їх словесні символи. Дорога їм була відкрита уже тому, що запозичення були характерні й для спільносхіднослов'янської мови.

Дуже давні культурні зв'язки східних слов'ян із греками. Слов'янські мови запозичували з давньогрецької не тільки слова, але й моделі їх творення. Так, у східнослов'янських мовах є немало кальок з давньогрецьких складних слів типу *лѣтописанїє* (гр. χρονογραφία), *лѣтописьць* (χρονογράφος) [6], *богословїє* (гр. θεο-

---

[2] *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка. М., 1910—1914, т. 2, с. 78; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. М., 1971, т. 3, с. 287.

[3] *Machek V.* Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957, с. 378 і далі; *Мартынов В. В.* Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры (К проблеме прародины славян). Минск, 1963, с. 175—178.

[4] *Ларин Б. А.* Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). М., 1975, с. 51.

[5] *Греков Б. Д.* Киевская Русь. М., 1949, с. 290.

[6] *Львов А. С.* Лексика «Повести временных лѣт». М., 1975, с. 327.

λογία), *согласіє* (гр. συμφωνία)[7] та ін. Найдавніші запозичення з грецької мови складають слова на позначення просторових понять (*левада* < λιβάδιον, *океанъ* < ωκεανός, *лименъ* < λεμένας, λεμέν), часових (назви місяців), живої природи (*макъ* < μάκων, *кипарисъ* < κυπάρισσος, *тисъ* < ταξος, *буволъ* < βούβαλος, *туръ* < ταύρος, *китъ* < κήτος, *тетерь* < τεταρος), матеріальної культури (*палата* < παλάτων, *баня* < βάνειον, *лохань* < λεκάνη, λακάνη, *миса* < μηνσα, *оксамитъ* < αξάμιτον, *кирка* < κίρκος) та ін. Усі назви дорогоцінних каменів виявляються запозиченими з давньогрецької: *адамантъ* (з гр. άδάμας, -ντίς), *уакинфъ* (гр. ύακίνθνος), *анфраксъ* (гр. ἄνθραξ) «рубін», *ливирионъ, вирилионъ* (гр. βήρυλλος) «бірил», *измарагдъ* (гр. σμάραγδος), *топазии* (гр. τοπάξιον), *самфуръ, самфиръ, сапфиръ, сампфиръ* (гр. σάπφειρος і σαμφειρος), *хрусолиф* (гр. χρυσολίθος), *амѣфустонъ* (гр. άμεθυστος) та ін.[8] Активно запозичувалися грецькі слова на позначення тканин і одягу, напр.: *порфира* (гр. πορθύρα) та ін. Траплялися випадки, коли фонетична близькість грецьких слів призводила до поплутання їх значень, що позначалося й на вживанні відповідних слів у східнослов'янських мовах. Так, ще в складі грецької книжної традиції виникло переосмислення євангельського тексту у зв'язку з тим, що поплуталися значення слів άκρίς «сарана» і άβρί «водорості, морська трава». У зв'язку з цим у східнослов'янській лексикографії не тільки лексема *абрѣдь,* але й слово *акрида* уживалися в двох значеннях: «саранча» і «водорості». Це засвідчують і російські азбуковники XVI—XVII ст. і українські словники, зокрема «Лексис» Л. Зизанія [9].

Латинські слова, як уже згадувалося, проникали в слов'янські мови переважно через германське посередництво. Деякі слова латинського походження (vinum, calendae, balnea) були поширені в Європі ще до проникнення в слов'янські мови. Згодом слов'янські мови запозичують слова на означення рослин і тварин (*бобъ* < < faba, *роза* < rosa, *котъ* < kattus), суспільних відносин і політичної структури (*кумъ* < compater, *кума* < commater, *коруна* < < corona, *артыкулъ* < articulus та ін.). У західнослов'янські мови проникло багато латинських слів на позначення понять, стосовних релігійної відправи.

Великий вплив у IX—XI ст. на давньоруську мову, а через неї і на її нащадків — окремі східнослов'янські — справила старослов'янська мова. І справа тут не лише в прямих лексичних запозиченнях типу *врагъ, супостатъ, брань, побѣда, нашествие,* а й у семантичному збагаченні східнослов'янських слів-відповідників, а

---

[7] *Сахаров Л.* К вопросу о преимущественном значении греческого языка перед латинским в русской школе. Киев, 1899, с. 7.

[8] *Лукина Г. Н.* К семантической характеристике бытовой лексики древнерусского языка XI—XIV вв.— В кн.: Исследования по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. М., 1977, с. 247.

[9] *Ковтун Л. С.* Древние словари как источник русской исторической лексикографии. Л., 1977, с. 98.

також у семантичному розвитку колишніх південнослов'янських слів, що потрапили на східнослов'янський грунт [10].

Старослов'янська (церковнослов'янська) і східнослов'янські мови були близькі між собою, тому їх взаємовпливи мали специфічний характер. З одного боку, церковнослов'янська під впливом східнослов'янських видозмінювалася, набувала спільносхіднослов'янських, російських, українських і білоруських рис, дедалі більше віддаляючись від старослов'янської (з походження староболгарської) мови, з другого,— слова й форми церковнослов'янської мови, однакові з східнослов'янськими, оцінювалися давніми книжниками як свої, «руські» [11].

В історії східнослов'янських мов відзначаються два особливо активні періоди запозичення старослов'янської лексики. Перший припадає на XI—XII ст., тобто збігається з часом активного формування давньоруської літературної мови, а другий — на XV ст. («другий південнослов'янський вплив») — час, коли відбувається формування окремих східнослов'янських літературних мов. Спільним наслідком другого південнослов'янського впливу для української, російської і білоруської мов був активний розвиток складних слів [12]. Староукраїнські пам'ятки XV ст. засвідчують, наприклад, такі слова, як *благодать, благовѣщеніє, благовѣрный, благоизволение, благосьтивый, боголюбезный, богомати, богоспасаемый, доброволно, доброданіє, добродѣиство, доушегубство, злодѣи, злодѣиство, златоверхий, лиходѣєцъ* та ін. Прикладами слів цієї структури дуже багата, зокрема, «Грамматіка» М. Смотрицького: *по(л)ногласна, дєвятогубо, отчеимєн(н)ый* та ін.

Важливим процесом був семантичний розвиток церковнослов'янських з походження слів на східнослов'янському грунті. Початок цього процесу сягає IX—X ст. Цікава, наприклад, історія сучасного російського слова *напрасный,* яке до XVI ст. фіксувалося в значенні «суворий, жорстокий, запальний, гнівливий» і «раптовий», а пізніше набуло сучасного значення «пустий, безпідставний, непотрібний» [13]. Слово *напрасный* старослов'янського походження *(напрасъ < праздъ)* [14]. З першим значенням воно вживалося в давньоруській мові, де його слід розглядати як запозичення. Друге і третє значення розвинулися на власне російському грунті, і тому слово з цими значеннями уже не можна кваліфікувати як старослов'янізм. В українській мові третє значення не розвинулося, що ж до перших двох, то вони подекуди засвідчуються в діалектах і в усній народній творчості. Його фіксує «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка: **напрасний,** а, е. 1) Несправедливый. *А на ме-*

---

[10] *Львов А. С.* Зазнач. праця, с. 80.

[11] *Ковтун Л. С.* Лексикография в Московской Руси XVI — нач. XVII в. Л., 1975, с. 113.

[12] *Ларин Б. А.* Зазнач. праця, с. 247.

[13] *Чурмаева Н. В.* История слова *напрасный* по русским письменным памятникам.— В кн.: Древнерусский язык. Лексикология и словообразование. М., 1975, с. 126—127.

[14] Там же, с. 136.

не, молодую, напрасная слава. Мет. 87. 2) Дерзкий, обижающий, задорливый. 3) Внезапный, скоропостижный. Українське дієслово *снідати* (а також похідні іменники *снідання, сніданок*) успадковане з старослов'янської мови, оскільки в східнослов'янських говорах його, здається, не було [15]. Це означає, що воно також потрапило на східнослов'янський грунт з південнослов'янського джерела.

Деякі значення розвиваються у східнослов'янських слів під впливом відповідних старослов'янських. Прикладом є значення сучасного українського слова *ворог,* якому передало своє значення старослов'янське *врагъ.* Як зауважує А. Львов, «не виключено, що слово *ворогъ,* яке існувало в мові східних слов'ян, не мало значення «неприятель», тому воно й не ввійшло в «Повість временних літ» для називання неприятеля. В діалектах слово *ворогъ* відоме в значеннях: «знахур» (кур.-орл.); «лісовик» (орл.); *ворогуха, ворогуша* «пропасниця» (кур.-орл., тул., волог., твер., псков., новг.); *ворожея* «лікарка» (воронеж.) і под., що перебуває у згоді з лит. vargę «хворобливий», «хирлявий» і под. У тому південнослов'янському наріччі, на яке перекладалися перші грецькі церковні книги, гр. ἔχθρος, як свідчать про це евангеліє, псалтир і апостол, послідовно передавали словом *врагъ.* Це означає, що в згаданому діалекті це слово мало основне значення «неприятель», «ворог». Східнослов'янське *ворогъ* це значення, мабуть, дістало пізніше, як про це свідчать дані української і білоруської мов, а також дані окремих говорів російської мови. В останній воно не дістало загального поширення, тому в літературній мові утвердилося книжне слово *враг*» [16].

Досі йшлося про старослов'янську лексику, успадковану східнослов'янськими з давньоруської мови. Проте старослов'янська (церковнослов'янська) мова протягом довгого часу функціонувала на Україні, в Росії та Білорусії, в конфесіональній сфері. Це зумовило проникнення і в літературну, і в народнорозмовну мову ряду церковнослов'янізмів на позначення як культових понять, так і побутових, у наш час далеких від конфесіональної сфери. До першої групи належать такі слова, як *паперть, вівтар (олтар)* та ін., до другої — *наречений (наречена), оглашенний, завидущий, загребущий, закон (у закон уступити), знамено, ірод, лукавий, милосердний* і багато ін.

Значно менше, ніж старослов'янська, впливали на давньоруську, а пізніше на окремі східнослов'янські германські, зокрема скандінавські, фінно-угорські, балтійські і тюркські мови.

Лексика скандінавського походження була представлена в давньоруській мові окремими вкрапленнями, але згодом вийшла з ужитку, лишившись подекуди в діалектах східнослов'янських мов. Прикладом може бути слово *луда,* вживане на позначення певного виду одягу [17]. Похідні від цього слова — *лудан* «вид блискучої матерії», а також «верхній одяг з цієї матерії», *лудина* «одяг», *лудіння*

---

[15] *Львов А. С.* Зазнач. праця, с. 159.
[16] Там же, с. 305.
[17] Там же, с. 69.

«одяг» — фіксує в діалектах української мови словник за ред. Б. Грінченка. Можливо, до скандінавських запозичень слід віднести також *гридь* (ст.-норв. gridh «сховище»), *тиунъ* (швед. thium «слуга»).

Проблематичним є виявлення в праслов'янській шару кельтських слів. С. Бернштейн твердить, що кельти були найбільш культурним етнічним елементом у Східній Європі III—II ст. до н. е., а їх мова справила вплив на слов'янську і германську [18]. До кельтизмів, зокрема, відносять такі слова, як *скала, гай, ляда (лядина), клѣть* та ін.[19]

Фінно-угорські запозичення стосуються досить пізнього часу. Східнослов'янські запозичення в угорській мові, очевидно, належать ще до VIII—IX ст.; це такі слова, як bab д.-р. *бобъ,* barázda д.-р. *борозда,* borona д.-р. *борона* та ін.[20] Приблизно в цей же час (VII—VIII ст.) східні слов'яни досягають басейну Ільменю та Ладозького озера і вступають в безпосередній контакт з іншими фінно-угорськими племенами. Отже, запозичення з фінно-угорських мов ішли до східних слов'ян двома шляхами: від угорців на південному заході і від фіннів, карелів, естів, удмуртів, марійців, мордовців та ін.— на півночі й північному сході. Слова фінно-угорського походження мали переважно локальний характер, проникаючи в сусідні східнослов'янські діалекти. Так, в українських говірках Закарпаття широко представлені такі лексичні запозичення, як *керт* < угор. kert «садок», *керітіш* < угор. kerités «огорожа», *тéлек* < угор. telek «садиба», *бýтор* < угор. діал. butor «меблі» та ін.[21] Уже в давніх російських літописних зводах засвідчуються слова, що проникали в північноросійські говори з мов сусідніх народів, серед них і фінно-угорських. Це, зокрема, такі слова, як *піхта, рига, салака* [22]. Але як на південному заході, так і на півночі фінно-угорські запозичення лишалися переважно в лексичних системах окремих діалектів. Це, зокрема, такі слова, поширені в північноросійських говорах, як *кокора* «коряга» (пор. фін. kokkare «глиба»), *лыва* «калюжа», «болотисте місце у лісі», «ліс» (пор. фін. liiva) та ін. Слово *соломя* «притока» (пор. фін. salmi) було відоме ще в давньоруській мові [23].

Близькими сусідами слов'ян були прибалтійські народи. Очевидно, слов'янська прабатьківщина межувала з прабатьківщиною прибалтійців, внаслідок чого ряд балтизмів залишився в усіх слов'янських мовах. До них, зокрема, належать *ківш* (рос. і блр. *ковш,*

---

[18] *Бернштейн С. Б.* Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961, с. 94.

[19] *Schachmatov A.* Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen.— Archiv für slavische Philologie, 1912, с. 87.

[20] *Лизанець П. М.* Про східнослов'янсько-мадярські міжмовні контакти.— Мовознавство, 1969, № 3, с. 31.

[21] *Лизанець П. М.* Угорсько-українські міжмовні контакти (На матеріалі українських говорів Закарпаття). Ужгород, 1970, с. 37.

[22] *Шмелев Д. Н.* Современный русский язык. Лексика. М., 1977, с. 253.

[23] *Черных П. Я.* Очерк русской исторической лексикологии. Древнерусский период. М., 1956, с. 156.

лит. káusas), *олово* (рос. *олово,* блр. *волово,* блг. *олово,* с.-х. *ȍлово,* ч. і слвц. olovo, п. ołów; лит. alvas «цинк»). Ряд запозичень фіксують тільки східнослов'янські мови. Це, зокрема, спільносхіднослов'янські *янтар* (лит. gi̅ntáras), *дьоготь* (лит. degùtas), *пакля* (лит. pākulos) [24]; пам'ятки білоруської мови засвідчують ще такі литуанізми, як *крушня* «купа каміння» (лит. krũsnis), łупу «губи» (лит. lūpos), *скитера* «вид сала» (лит. sketerà). З найвідоміших литуанізмів — загальних назв, які засвідчує українська мова, дослідники відзначають: *клуня* (лит. klúonas), *свирен* (лит. svir̃nas «амбар»), *берло* (лит. bẽralas «зерно, не очищене від полови»), *скирд (скирта)* (лит. stirta) [25], *жлукто* (лит. žlùktas) та ін. Всі ці слова відомі й білоруській мові.

Тюркські запозичення в історії розвитку східнослов'янських мов розподіляються між різними періодами. Найдавнішим, очевидно, слід вважати період спілкування праслов'янської мови з прабулгарською або давньотюркськими печенізькою й команською. Від цього часу в давньоруську мову увійшли такі слова, як *сапогъ* (< тюрк. *sapaγ, *sapuγ) [26], *боранъ* (< тюрк. baran), *товаръ* (< тюрк. tavar «скот», «майно»). У «Слові о полку Ігоревім», тобто ще до монголо-татарської навали, представлені такі тюркські слова, як *яруга, япончица, жемчугъ, ортьма, харалужныи* та ін., запозичені давньоруською мовою. До поширених і в наш час слів тюркського походження належать *евшан, качан* (тюрк. kočan), *борсук* (тат. barsuk), *вежа* (полов. veža), *кумис* (тюрк. kumyz, kumys), *серга* (тюрк. serga), *батіг* (тюрк. butak, botag). Через тюркські мови до східнослов'янських потрапили перські з походження слова, напр.: *собака* (ст.-іран. sabaka), *шатро* (перс. čatr «навіс»), *базар* (перс. bâzâr), *булат* (перс. pulad «сталь»), *шахи* (перс. šah) та ін., а також арабські: *казна* (араб. kazna), *бісер* (араб. busra), *калита* (араб. kherītha), *кайдани* (араб. kajd) та ін.

Численні й різноманітні зв'язки єднають українську мову з іншими слов'янськими. Протягом XIV—XVII ст. українська мова активно взаємодіяла із західнослов'янськими, насамперед із польською та чеською. У XVI ст. польсько-литовська держава посідає в культурно-літературному житті слов'янських народів своєрідне місце: вона служить передавачем культурних надбань із сходу на захід і навпаки. У цьому зв'язку доречно згадати приклад, наведений Ф. Вольманом щодо польського перекладу «Історії семи мудреців». Індійський оригінал цього твору не зберігся, зате є перський і єврейський переклади; з єврейської твір перекладено на латинь, з латині — на польську мову, з польського перекладу, надрукованого

---

[24] *Ларин Б. А.* Зазнач. праця, с. 232.

[25] Докладніше див. про це: *Непокупный А. П.* Балто-славянские языковые связи. Киев, 1976, с. 172—177.

[26] А. С. Львов уважає, що слово *сапогъ* слов'янського походження: воно складається з кореневої морфеми **сап-** (*сапити* «в'язати, закріплювати вузлом») і суфіксальної **-огъ** (пор. остр **-огъ**, пир**-огъ**) (*Львов А. С.* Зазнач. праця, с. 44, 86).

в першій пол. XVI ст., здійснено переклад на руську мову (найвірогідніше в Білорусії наприкінці XVI ст.) [27]. Усе це, звичайно, не могло не позначитися на активності східно-західнослов'янських мовних зв'язків.

Писемні пам'ятки XVI — першої половини XVII ст. засвідчують поступове наростання в українській літературній мові полонізмів, особливо в адміністративній і правовій сферах, напр.: *мѣсто, мѣщане (мѣстичи), бурмистр, радци (раици), лавники, ратуш, цех* та ін. Переважно через польську мову до української потрапляє багато латинізмів на позначення процесів судочинства, його атрибутів: *реплѣка, реляція, конътровертовати, контроверсія, протестація, репротестація, пропозиція* («претензія однієї із сторін, що судяться, після судової справи»), *аппеляція, инстанцыє чинити* («порушувати клопотання») та ін.[28] Безпосередньо, а також завдяки посередництву польської мови в українську проникають чехізми: *роки* (судова сесія), *повод̾ъ* (позивач), *супоръ* (позваний), *вина пенежная* (грошовий штраф), *шкоды оправити* (відшкодувати) та ін.

Від початку XVIII ст. велику роль у становленні лексичного фонду української літературної мови відіграє російська мова. Літописна література початку XVIII ст. засвідчує входження в українську суспільно-політичну лексику таких слів, як *боярскій людъ, мужикъ, помѣщикъ, дворецкій, великий посолъ, полномочный посолъ, посланникъ, началство, чиновникъ, началные люди, думные люди* та ін. Від цього часу російська мова стає для української основним передавачем іномовних запозичень, зокрема європеїзмів типу *армія, бомба, бомбардировать, бригадиръ, гарнизонъ, генералитетъ, генералъ, лейтенантъ, майоръ, офицеръ, солдатъ, гренадиръ, граната, мѣна, лагеръ, мундиръ* та ін.[29]

Джерела запозичення в історії мов постійно змінюються. Так, латинська мова в історії східнослов'янських мов виступає як джерело творчого розвитку тричі і кожен раз по-різному. Як уже відзначалося, в часи спільносхіднослов'янської єдності латинські слова приходили до слов'ян через грецьку й німецьку мови; в період Відродження східнослов'янські мови, зокрема староукраїнська, активно запозичають латинські слова як юридичні терміни; нарешті, в наш час латинська мова служить одним із джерел творення термінологічної лексики переважно інтернаціонального характеру.

Приплив іншомовних слів до складу української лексичної системи до певної міри регулювала лексикографічна діяльність, що особливо активізувалася з XVI—XVII ст. «Словники іншомовних слів,— зазначає М. П. Алексеєв,— могли відігравати подвійну роль в історії будь-якої мови залежно від того, коли й де вони виникали:

---

[27] *Wollman Fr.* Lidová slovesnost v jazykově literarním obrození slovanů.— Slavia, č. 25, s. 4, 1956, c. 48.

[28] *Худаш М. Л.* Лексика українських ділових документів кінця XVI — поч. XVIII ст. К., 1961, с. 120—121.

[29] *Русанівський В. М.* Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функціональних стилів української літературної мови XVI—XVII ст. К., 1973, с. 26.

такі словники або сприяли усуненню іномовних елементів там, де їх виявлялося надзвичайно багато, ставали знаряддям пуристичних тенденцій, або, навпаки, сприяли дальшому зростанню цих елементів, перетворюючись на вогнища їх поширення. В останньому випадку яке-небудь рідкісне, незвичне іноземне слово, введене до такого словника, могло привернути до себе увагу, стати вживаним» [30].

Проте головним регулятором співвідношення свого й чужого в мові була сама лексична система. Рівновага своїх і запозичених слів підтримується в мові трьома постійно діючими процесами:

1) фонетичною, словотвірною і граматичною адаптацією запозичених слів, внаслідок чого їх непитоме походження встановлюється тільки з допомогою етимологічного аналізу;

2) заміною запозичених слів синонімами, створеними на власному грунті;

3) специфікацією запозичених слів, що усуває дублетність.

Треба відзначити, що дуже багато запозичених слів потрапляє в мову, переважно в її діалекти, шляхом усного контактування носіїв різних мов. Це породжує багато дублетних пар і синонімічних рядів. В історії мови помітне прагнення до усунення дублетів, що веде або до поступового виходу запозичень навіть із регіонального вжитку, або до розмежування їх значень. Так, у мовленні окремих носіїв сучасних закарпатських говорів дослідники помічають диференціацію значень таких слів, як *вішак* «вішалка з дерев'яними кілочками» і *фоґаш* (угор. fogas) «вішалка досконалішої конструкції з металевими крючками», *кефа* (угор. kefe) «родова назва щітки» — *меселівка* (угор. meszelökefe) «щітка для побілки хати», *шкату́л'а* «шкатулка з будь-якого матеріалу» — *дốбôз* (угор. doboz) «металева шкатулка з різними прикрасами для збереження коштовностей» і т. ін.[31] Специфікація запозичених слів часто відбувається уже в момент входження їх у мову. Так, окремі слова звужують своє значення (напр., тур. balık «риба» і укр. *балик* «просолена і пров'ялена спинка риби», тур. üzüm «виноград» і укр. *ізюм* «сушені плоди винограду», ч. kalhoty «штани» і укр. *колго́тки* «дитячі або жіночі панчохи, вив'язані разом із штаньми»), розширюють його (пор. н. Butterbrot «хліб з маслом» і укр. *бутерброд* «хліб з маслом, ковбасою, рибою, ікрою, шинкою та ін.») або ж уживаються тільки в одному із значень (пор. анг. box «коробка», «ящик», «відділення», «козли», «ложа» і укр. *бокс* «відділення» (переважно в роздягальні), анг. service «служба», «робота», «сфера діяльності», «обслуговування» і укр. *сервіс* «обслуговування»).

Цікавим явищем є встановлення ізолекс, спільних для певних порубіжних районів. У таких випадках загальновживане слово однієї мови виступає діалектним, регіональним стосовно загально-

---

[30] *Алексеев М. П.* Словари иностранных языков в русском азбуковнике XVIII века. Л., 1968, с. 47.

[31] *Ливанец П. Н.* Место лексических параллелизмов (синонимов) в «Общекарпатском диалектологическом атласе».— В кн.: Общекарпатский диалектологический атлас. Кишинев, 1976, с. 68—69.

вживаного слова другої мови. Напр., *боцян* має в українській мові регіональне вживання порівняно з його синонімами *чорногуз* і *лелека:* це слово локалізоване в південно-західних діалектах. У польській мові bocian — слово, вживання якого не обмежене певним регіоном. Те саме стосується багатьох слів на позначення звірів, птахів, риб, будівель, особливостей рельєфу, побутових речей та ін. Напр., зах. *багно* у значенні «багонник» (пор. п. bagno — Ledum palustre), лемківське *байоро* «болото», «калюжа» (пор. п. bajoro у тому ж значенні), волинське *баняк* «чавунний казан», «металевий горщик» (Гр., I, 27) (пор. п. baniak «казан», «чавун»), прикарпатське *бара́нок* «бекас» (пор. п. baranek у знач. «бекас»), прикарпатське *бізун* «нагай» (пор. п. bizun «батіг», «нагай») і под.

Чимало слів, утворених на східнослов'янському грунті і вживаних у давньоруській мові, пізніше в окремих східнослов'янських мовах витісняються запозиченнями. Так, д.-р. *лоукъ* (пор. рос. *лук*) замінюється в українській мові словом *цибуля* (з лат. caepula, cepula), д.-р. *поваръ* (пор. рос. *повар*) витісняється германізмом *кухар* (від н. Kuchina «кухня», що в свою чергу від лат. cocina, coqina), д.-р. *мятежъ* (пор. рос. *мятеж*) послідовно замінюють слово лат. походження *ребелія* (rebellia) і укр. *заколот,* що виникло на базі метафоризації дієслова *заколотити* і под. Давньоруське *щогла* [32] зберігається в українській мові; у російській воно в XVIII ст. витісняється словом *мачта,* запозиченим з голландської мови [33]. І навпаки, запозичені слова витісняються — причому значно частіше — їх східнослов'янськими відповідниками, що утворилися пізніше. Так, назви місяців (*генварь* і *єнуарь, февраль, март* і под.) в українській мові замінилися народними назвами *січень, лютий, березень* і под., замість давніх *гобина, гобьзованіє* (від гот. gabigs, gabeigs «багатий») уживаються тепер *достаток, урожай,* зам. *дельва* (пор. лат. dōlium «бочка») — *бочка,* зам. *кровать* (від с.-гр. κραββατί «ліжко») — ліжко, зам. *тетрадь* (від гр. τετράδι(ον) «четверта частина аркуша») — *зошит,* зам. *аер* (від гр. ἀήρ «повітря») — *воздух,* згодом *повітря* та ін.

Поширеним явищем є заміна більш ранніх запозичень пізнішими: зам. *фонарь* (з гр.) — *ліхтар* (з н.), зам. *вапа* (з гр.) — *фарба* (з н.), зам. *дефтерь* (від гр. δεύτερος «другий») — *копія* (з лат.) та ін.

Багато запозичених слів, засвідчених пам'ятками української мови, давно зникли із загального вжитку. Немає, наприклад, у сучасній українській мові таких слів, як *вамбак* (губка), *газа* (скарб, багатство), *гайтан* (шнурок), *голдовати* (присягати), *калига* (черевик), *шафоване* (нагляд) та ін. Поряд із витісненням запозичених слів помічається і процес їх спеціалізації, чим усувається дублет-

---

[32] *Черных П. Я.* Зазнач. праця, с. 146.

[33] Треба зауважити, що ряд запозичень, які стали загальновживаними в українській мові, потрапляли і в російську розмовну мову, напр., *личба, вага, миверный* і под. (див. *Ларин Б. А.* Зазнач. праця, с. 281). Проте згодом вони були витіснені питомими російськими словами.

ність. Деякі запозичені слова залишаються у вузькій сфері вживання, лише інколи виступаючи в значенні їх загальномовних відповідників. Так, слово грецького походження *олтар* (українізована форма *вівтар*) закріпилося як назва жертовника в християнській церкві. Напр.: *Олтар* зостався од старої церкви. Він давніший і закруглений, до його вже потім приставлена новіша церква (Н.-Лев.); Вона краще за дяка спостерігала, як отець Павло махав рукою з *вівтаря* (Качура); стосовно нехристиянських, зокрема язичницьких, культів уживається слово *жертовник,* напр.: [Левіт:] А святий *жертовник?* Стоїть він цілий. [Тірца:] Тільки без жертов (Л. Укр.). І все ж зрідка ці слова виступають одне замість одного, напр.: [Гавриїл:] Коли ми говіли, я бачив тільки шматок *вівтаря* крізь царські двері, що посередині. А тут все перед очима. І престол, *жертовник,* і все (Микитенко).

У такому ж співвідношенні перебувають у сучасній українській мові слова *анафема* і *прокляття, апостол* і *посланець, біблія* і *книга, келія* і *кімната* і под. Часто запозичені слова зберігаються тільки в складі усталених словосполучень, напр.: *альфа* і *омега, геєна огненна* і под. До частково фразеологізованих належать майже всі ті слова, що звузили сферу свого вживання. Так, *олтар, апостол, келія,* зберігаючи давні значення, вживаються найчастіше в сполученнях *олтар Вітчизни, апостол правди, скромна келія* і под.

Цікавим явищем є психологічне сприйняття мовцями окремих давніх питомих слів як запозичених. Це стосується переважно назв забутих або напівзабутих реалій, а також слів, що вийшли з ужитку, замінившись їх дублетами чи синонімами. Л. С. Ковтун відзначає, що в російських азбуковниках кінця XVI — поч. XVII ст. давньоруські слова *пѣнязь* і *цата* витлумачувалися як запозичення: «инострански бо *цата* или *пѣняз,* а по руски сребреница или златница» [34].

Як видно з викладеного матеріалу, лексичні запозичення, зумовлені позамовними чинниками, входячи в систему мови, стають одним із факторів, що стимулюють діяння внутрішньомовних процесів.

§ 83. Семантичні поля, найбільше проникні для іншомовної лексики. Загальновідомо, що лексика є найбільш проникним мовним рівнем [35]. Іншомовна лексика потрапляє в будь-яку мову внаслідок контактів народу-носія з іншими народами. Ці контакти бувають найрізноманітніші: політичні, торговельно-економічні, військові, науково-культурні. Саме в тих лексичних групах, які стосуються цих видів контактів, і слід чекати найбільшого проникнення іншомовної лексики.

Входження іншомовної лексики в певні семантичні групи пов'язане з розширенням знань про навколишній світ. Так, поряд з давніми словами на позначення птахів типу *ворона, галка, голуб, дрозд, дятел, зяблик* та ін. у східнослов'янській лексиці знаходимо

[34] *Ковтун Л. С.* Древние словари как источник русской исторической лексикографии. Л., 1977, с. 42.

[35] Див., напр.: *Шмелев Д. Н.* Зазнач. праця, с. 20.

страус (із с.-в.-н. struz), *попугай* (від іт. papagello); поряд із слов'янськими назвами злаків та овочів типу *жито, пшениця, ріпа, морква* в сучасних східнослов'янських мовах, зокрема в українській, є такі запозичені слова, як *огірок* (від гр. *αγυγας*), *картопля* (від н. Kartoffel з Tartoffel), *гарбуз* (від тур. karpuz) та ін.; ця семантична група поповнюється словами з таких віддалених мов, як арабська *(кава)*, індіанські *(маїс, томат)*, китайська *(чай)* та ін., що ніколи не перебували з українською у безпосередньому контакті.

Кожен період у житті мови засвідчує нерівномірність проникнення іншомовної лексики в різні семантичні групи. Так, скажімо, військова лексика у період Київської Русі була переважно східнослов'янська, згодом у неї вливається певна частина старослов'янізмів (*побѣда, врагъ, заступъ* «загін» та ін.), далі, уже в окремих східнослов'янських мовах, розширюються запозичення із західнослов'янських мов (пор. укр. *табір* з ч. tabor, *рушниця* з ч. ručnice, *гаківниця* з ч. hakovnice, укр. і рос. *пищаль* з ч. pištel) та ін., а ще пізніше, в кінці XVII—XVIII ст., через посередництво російської мови в українську і білоруську широким потоком вливаються слова із західноєвропейських мов *(солдат, капітан, арсенал, цейгауз)* [36]; *артилерист, корпус, ескадрон, партизан, каре, баталія, блокада, марш (марша), дисципліна* та ін.[37]

Завжди відкритою для запозичень є сфера, до якої належать поняття міжнародного суспільного життя, науки, торгівлі. Як зауважують дослідники,— це одна з обов'язкових особливостей національної мови [38].

З історії східнослов'янських мов відомо, що лексика, пов'язана з письмом, читанням, навчанням, запозичувалася переважно з грецької *(грамота, харътиꙗ)* та старослов'янської мов *(кънигы, оучитель, оученикъ)*.

Характерним для східнослов'янських мов є наростання запозичень для розробки поняття якостей. Так, маючи в основі питому слов'янську лексику для позначення основних кольорів (пор. корені *бѣлъ, черьнъ, синь, чьрвенъ, жьлтъ*), східні слов'яни запозичили багато тюркських, романських, германських та інших слів для позначення відтінків кольорів. Особливо активно запозичувалися ті назви відтінків кольорів, які використовувалися для характеристики певного кола понять, що повинні були виражатися однозначно. Однією з таких постійних сфер є термінологія на позначення масті тварин. Тут поряд із слов'янським *бѣлъ* (і.-є. корінь bhē із значенням «сяяти», «блищати»), *сѣръ, черьнъ, вороный, жьлтъ* (пор. д.-в.-н. galla, н. Galle «жовч»), *зеленъ* (пор. суч. укр. *зілля, зело* «рослинність»), *красьнъ* (пор. суч. укр. *краса*) і под. виступають такі назви

---

[36] *Иссерлин Е. И.* Лексика русского литературного языка XVII в. М., 1961, с. 52—55.

[37] *Биржакова Е. Э., Войнова Л. А., Кутина Л. Л.* Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования. Л., 1972, с. 101—128.

[38] *Иссерлин Е. И.* Зазнач. праця, с. 74.

кольорів, як *каръ* (тат. *кара* і чув. *хура* «чорний», «темний», «карий»), *каракулой* (від тюрк. kara «чорний» і hula «буланий», «жовто-сірий»), *чалъ* (від тюрк. čal «сірий», «сивий», «чалий») та ін.[39]

Інтенсивність проникнення іншомовних елементів у виробничу сферу залежить від ступеня розвитку матеріальної культури народу-носія. Найбільш консервативною в Середньовіччі була сфера побуту (одяг, харчування, житло). Саме тут збереглося найбільше специфічних слів, які відповідають унікальним речам, а отже фактично неперекладних. Такими є, зокрема, назви українських страв: *борщ, вареники, книші, путря, кваша* та ін. З посиленням міжнародних контактів, а отже й обміну в сфері матеріальної культури, ці лексичні поля стали чи не найбільш проникними для іншомовної лексики; швидше за все змінювалися одяг і взуття, особливо ті їх види, які носили представники заможних класів, а отже, змінюються і відповідні лексичні групи. Поряд із загальнонародними *одежа, сорочка, свита, кожух* з'являються спершу *шапка* (пор. ст.-фр. chapel, chapa від лат. cappa), *жупан* (пор. іт. giuppone, giubbone «верхній чоловічий одяг»), *штани* (від тюрк. išton «підштанки»), *опанча* (від тур. japunǯa «накидка з капюшоном») та ін., а згодом *панталони* (фр. pantalons), *фрак* (н. Frack), *камзол* (н. Kamizol), *жилет* (фр. gilet), *пантофлі* (< туфлі) (н. Pantoffel, фр. pantoufle), *капелюх* (пор. іт. cappelluccio), *піджак* (анг. pea-jacket «куртка», «коротке пальто»), *гетри* (фр. guêtres) та ін.

Проникнення іномовної лексеми може вести до витіснення не тільки відповідного питомого слова-дублета, а й усіх похідних від нього слів.

Іншомовний вплив не зводиться тільки до запозичення лексем. Нерідко в питомому слові під впливом іномовного розвивається нове значення. «Очевидно, що розвиток вторинних значень слова за зразком іномовного,— відзначає Д. М. Шмельов,— може відбуватися лише внаслідок того, що самі ці слова певним чином прирівнюються одне до одного,— саме за їх головним значенням і незважаючи на відмінності в семантиці в цілому»[40].

Помітне місце серед запозичень посідають слова, скальковані з іншомовних. Калькується здебільшого абстрактна лексика. Нерідко посередником між чужомовними словами і їх українськими кальками виступає російська мова. Цікаво, що калька розвивалася спершу в російській мові, але потрапляючи в українську, вона калькувалася вдруге: матеріалом для неї служили українські морфеми. Напр.: н. Wechselwirkung > рос. *взаимодействие* > укр. *взаємодія*, н. allseitig > рос. *всесторонний* > укр. *всебічний*, н. lebenstätig, рос. *жизнедеятельный* > укр. *життєдіяльний*, н. Urgrund > рос. *первооснова* > укр. *першооснова*[41] та ін. Отже, засвоєння чужомовних

[39] *Гречко В. А.* О некоторых источниках лексической синонимии.— В кн.: Очерки по синонимике современного русского литературного языка. М.; Л., 1966, с. 162—163.

[40] *Шмелев Д. Н.* Современный русский язык. Лексика. М., 1977, с. 118.

[41] Приклади німецьких слів і їх російських відповідників див.: *Шмелев Д. Н.* Зазнач. праця, с. 268.

слів — розгалужений і різнобічний процес. Засвоєння, як відзначають дослідники, незмінно супроводжується творчою роботою, і сам процес засвоєння також містить елемент творчості [42].

§ 84. Специфіка розвитку термінологічної лексики. Термінологічна лексика відбиває процес пізнання матеріального світу і людських відносин. Слова, в яких зафіксовані процеси пізнання живої і неживої природи, складають наукову термінологію. Слова, що передають суспільно усвідомлені поняття із сфери соціальних відносин, становлять суспільно-політичну, суспільно-економічну і юридичну термінологію.

Наукова термінологія відзначається однозначністю (в ідеалі кожному терміну відповідає одна семема), інтернаціональним характером (семантичні обсяги різномовних термінів збігаються) і емоційною нейтральністю. Вона формується на базі загальнонародної мови, а тому кожне слово на позначення тих чи інших предметів і явищ матеріального світу потенційно або реально є терміном. Пор. *вода* загальновж. і *вода* — хімічний термін (H_2O), *залізо* загальновж. і *залізо* (Fe), *сонце* загальновж. і *Сонце* — зірка, центральне тіло сонячної системи і под. «Між словником науки,— писав В. В. Виноградов,— і словником побуту — прямий тісний зв'язок. Усяка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови» [43].

Східнослов'янська термінологія, як і наукова лексика будь-якої іншої мови, бере свій початок від того часу, коли загальнопобутові слова починають відповідати визначенням, що спираються на притаманне своєму часові усвідомлення взаємозв'язку між предметами навколишнього світу. Такі визначення ми знаходимо, скажімо, в російських азбуковниках XVI—XVII ст.; тут слово *туча* витлумачується як «напрасная вода изъ облака проливаема», *весна* як «годъ, во иже мокрое обдержитъ» і под. [44] Звичайно, уявлення про землю, небо, море та ін. були в цей час ще далекі від наукового пізнання світу [45], а тому побутові слова ще далекі від термінів у сучасному їх розумінні.

Початки українського наукового стилю відносяться до XVI—XVII ст. Він розвивався під впливом візантійської традиції, вбираючи в себе згодом також досвід і досягнення латинської мови і вироблюваної під її впливом польської наукової мови. Українська науко-

---

[42] *Биржакова Е. Э., Войнова Л. А., Кутина Л. Л.* Зазнач. праця, с. 5.

[43] *Виноградов В. В.* Основные значения лексических значений слов.— Вопр. языкознания, 1953, № 5, с. 6.

[44] *Карпов А.* Азбуковники или алфавиты иностранных речей по спискам Соловецкой библиотеки. Казань, 1877, с. 53.

[45] Наприклад, у «Лусидаріюсі», вміщеному у згадуваному вже «Азбуковнику» XVII ст., про співвідношення моря й суші на нашій планеті розповідається так: «Сей міръ есть около обліянъ вонъданскимъ (?) морѣмъ, внемъ же плаваетъ земля яко желтокъ во яйцѣ» (*Карпов А.* Зазнач. праця, с. 97). Проте сонячне затемнення пояснюється вже науково: між Сонцем і Землею стає Місяць і певний час не пускає сонячного проміння (Там же, с. 100).

ва термінологія XVII ст. впливала на вироблення наукового стилю російської мови [46]. У XVIII ст. напрям впливу змінився: російська наукова термінологія, що ввібрала в себе запозичення з німецької, французької, голландської, англійської мов, активно входить у загальнокультурний словник української літературної мови.

Слід зауважити, що українська, російська і білоруська термінологічні системи постійно перебували в нерозривному зв'язку. Уже в XVI—XVII ст. в Росії здійснюються переклади наукової літератури з «білоруської», тобто західноруської літературної мови, що була спільним надбанням українців і білорусів. Ці західноруські твори, в свою чергу, були перекладом з латинської, польської, німецької та ін. мов. Так що часто ті самі наукові терміни приблизно одночасно потрапляли в літературну мову українців та білорусів і в російську донаціональну літературну мову. Пор. уривки з російського перекладу математичної географії: «Какъ сыскать высокость поля всякого мѣста на *глобусѣ;* «О зажыванію *сверы армилярной* и *глобуса* небеснаго»; «Слово *свера* походитъ отъ языка грецкаго и значытъ вещь круглую» [47].

У новій українській літературній мові розвиток наукового стилю внаслідок утисків з боку царського і цісарського режимів був затриманий, традиція термінотворення була перервана.

Однією з характерних ознак наукової термінології, як уже відзначалося, є те, що вона позбавлена емотивності. Оскільки в основі розвитку мови художньої літератури лежало народнорозмовне джерело, на нього закономірно орієнтувалися і при творенні наукової мови. Проте якщо орієнтація на народнорозмовне джерело для художньої літератури є ознакою мовного реалізму, то для розвитку наукової мови цього одного джерела виявляється замало, адже вона виробляється насамперед як писемна, книжна. Термін повинен бути однозначний. Чим менше в мові термінів, які є омонімами загальновживаних слів, тим менше виникає непорозумінь у формуванні наукових дефініцій. Сучасна українська наукова мова успадкувала частину термінології з донаціонального періоду; це терміни, вироблені під впливом старослов'янської мови із власних ресурсів (*наука, промѣнь, блисковица, выкладъ, дзвукъ, заповѣдь, личба* і под.), запозичені з польської або через польську й російську з інших західноєвропейських мов (*миля, мѣнута, пунктъ, реєстръ, математика, медицина, физика, механика, силоизмъ* і под.), а також безпосередньо з грецької та латинської мов (*силляба, система, планъ, матеріалъ, симметрія, кома* і под.). Із встановленням Радянської влади на Україні і у зв'язку з цим небаченим до того розширенням функцій української літературної мови постало питання про вибір зразка для творення української наукової мови, що мала увійти у всі галузі науки й техніки. За таке джерело було визнано спершу народнорозмовну мову. Проте з цього джерела в наукову мову масово увійшла

---

[46] *Биржакова Е. Э., Войнова Л. А., Кутина Л. Л.* Зазнач. праця, с. 175.

[47] *Соболевский А. И.* Переводная литература Московской Руси XIV—XVII веков. Библиогр. материалы. Спб., 1903, с. 68.

тільки номенклатура — ботанічна, зоологічна, топонімічна, частина медичної, будівельної та ін. Що ж до власне термінів — слів, що служать не лише систематизації позначуваних об'єктів, але й виступають як носії наукових понять,— то їх розвиток на народній основі наштовхувався на коннотацію пейоративності, якої набувала розмовна лексика, потрапляючи в умови книжного стилю. Отже, матеріалом для вироблення наукової термінології могли стати або давня, донаціональна літературна мова, або якась із сучасних високорозвинених літературних мов. Традиції використання старослов'янського джерела для поповнення української абстрактної лексики перервалися у XVIII ст. Такою мовою, за зразком якої творилася українська термінологія, як і книжна наукова мова в цілому, стала близькоспоріднена функціонально розвинута російська мова. Використовуючи це джерело, українська наукова мова позбавилась пейоративної лексики і посіла належне місце серед інших стилів літературної мови.

Міжнародний характер науки зумовлює використання інтернаціональної лексики для називання запроваджуваних нових понять. Чим далі розвивається наука, тим ближчими між собою стають національні термінології, поступово складаючись у міжнародну наукову термінологічну систему. Зростання наукової термінології відбувається шляхом неухильного примноження слів на позначення нових понять. Заміна старих термінів новими відбувається порівняно рідко.

Суспільно-політична, суспільно-економічна і юридична термінологія мають класовий характер. Позначаючи певні суспільні процеси і явища, людей, які беруть у них участь, такі слова як *судити, суддя, вирок, пан, мужик, селянин, поміщик* і под., по-різному сприймаються представниками різних класів. Міжнародний характер суспільних відносин і виробництва певною мірою сприяють інтернаціоналізації і цієї термінології. Проте тут помічається тісніший зв'язок із загальновживаною лексикою національних мов, використання власних кореневих і афіксальних морфем для творення спеціальних слів. Крім того, в галузі суспільної термінології відбувається одночасно два процеси: дотримання давніх традицій у вживанні слів і одночасна заміна цілих груп лексики іншими групами, що відповідає революційним змінам у суспільстві. Поступового наростання кількості термінів, як у науковій мові, тут немає.

Найстійкішою щодо змін виявляється юридична термінологія. Так, у сучасній російській мові збереглися такі терміни судочинства, як *иск, сыск, розыск, обыск* і под., що розвинулися на базі давньоруського *искати* як спеціальні однозначні терміни [48].

Суспільно-політична термінологія, пов'язана з назвою держави і її частин, перебуває в процесі постійного оновлення. У значенні «держава» в «Повѣсти временьных лѣтъ» уживається *земля* (переваж-

[48] *Панкратова Н. П.* Элементы делового языка в частной переписке XVII в.— В кн.: Древнерусский язык. Лексикология и словообразование. М., 1975, с. 25—36.

но з означеннями) і *страна* [49], напр.: хочю жити с [в] Переꙗславци в Дунаи. ꙗко то єсть середа *земли* моєи (ЛЛ, 67); єда како ѡбратить Бъ тобою рускую *землю* в покаꙗньє. а Гречьскую землю избавишь ѡ(т) лютыꙗ рати (110); почто губи(м) *Русьскую землю*. сами на сѧ котору дѣюще (256); и возму *землю Лѧдьскую*. и мьщю Русьскуіо землю (266); Игорь же нача кнѧжити въ Києвъ. миръ имѣꙗ ко всѣмъ *странамъ* (54). Як переконують наведені приклади, словом *земля* позначалася руська держава, її окремі князівства, а також інші держави. Словом *страна* позначалися інші держави (звідси прикметник *странный* — початково «людина з інших країн»).

Слово *страна* в значенні «держава» закріпилося як юридичний термін у російській мові. Цьому сприяла й та обставина, що тут слово *страна* набуло також значення «народ», «населення якоїсь країни», напр.: Многы страны поплѣниша: Ꙗсы, Ѡбезы, Касогы. *Новг. 1 л. 6791* (Ср., III, 536).

В українській мові XIV—XV ст. у значенні «держава» традиційно використовувалося слово *земля*, напр.: пак ли бы юго жь бъ не даи. хо(т)л бы коли ѡ(т)стати. тонъ исны кнѧ(з) корибу(т). ... тогда мы со всимъ поспольство(м) *земли* юго хочемы єго ѡ(т)стати (Р., 1388, 39). Пор. поширені в грамотах тих часів словосполучення *литовская земля, молдавская земля, земля ракусьская, тоурецкая земля, оугръская земля* та ін. Поряд із *земля* вживається в тому ж значенні, але поки що рідше, слово *держава* (від *держати*), напр.: тогда аксакъ пришолъ такъ таино на насъ аже не было намъ никакоѣ вѣсти а ни слова алижь о(у)зрѣли єсмо єго оу нашои *державѣ* (ССУМ, 1392, I, 295). Очевидно, в цей час і пізніше відбувається розмежування значень старослов'янського *дръжава* «сила», «міць» і східнослов'янського *держава* «країна». У «Лексиконі словенороському» П. Беринди *дръжава* подається в реєстрі з такими грецькими, латинськими й українськими відповідниками: κρατος, robur, моц, сила, potentia, велможность, можность, албо зверхность (Бер. Лекс., 1627, 29).

У цей час уже набуло поширення слово *краина*. П. Беринда, правда, подає його як відповідник до старослов'янського *страна* поряд із *сторона* та назвою одиниці територіального поділу *повѣтъ* (Бер. Лекс., 1627, 122); у словнику «Синоніма словенороська» слову *краина* відповідає тільки *страна* (Син., XVII, 123). До слова *краи* і *краина* у «Лексиконі словено-латинському» Є. Славинецького і А. Корецького-Сатановського наводяться латинські відповідники regio, ora і plaga caeli (Сл. Лекс., 1642, 461), що свідчить про закріплення цього слова як терміна на позначення окремої країни.

Щодо одиниць адміністративно-територіального поділу, то вони на Україні постійно змінювалися залежно від зміни форм правління і належності тієї чи іншої землі до певної держави. Так, на території Великого князівства Литовського і на землях, належних Польщі, уживалися такі одиниці адміністративно-територіального поді-

---

[49] *Львов А. С.* Зазнач. праця, с. 179.

лу, як *волость* (А се ѧ король казимиръ краковьский... далъ есмь слузѣ своему иванови дворище заньво (!) матѣичича што жь слушаєть перемыскоѣ *волости* — Р., 1349, 3; Мы великии кнзь витовтъ дали есмо сюю нашу грамоту бедриху што держить о(т) насъ двѣ селищи... оу смотрицкои *волости* — 1429, 112); *повѣтъ* Я Петръ... сознаваю... иж... дал есми братаничоу своему... Турьюю оу Кременецъкомъ *повѣте* — ССУМ, 1496, I, 161; Былъ намъ чоломъ панъ Виленскій... князь Александро Юревичъ и просилъ въ насъ людей въ Городненскомъ *повѣтѣ* — 1500, II, 161); *земля* (Старостѣ луцкому и Каменецкому, маршалку Волынское *земли,* князю Семену Юревичу — 1499, I, 396). Слово *земля* означало територію, що історично збігалася з колишнім певним удільним князівством. У Польщі окремою адміністративно-територіальною одиницею виступала *роуская земля* (ми княз Володислав Опольскои землѣ господарь. Велунскои земли. *Рускои земли* господарь и дѣдичь прирожоный тѣмъ землямъ усѣмъ — 1378, I, 396).

Кожна епоха має свою суспільно-політичну термінологію, вживану на позначення суспільно-політичного ладу, класового поділу, суспільно-правових взаємин і под.[50] Тільки поодинокі терміни цього типу пережили віки. Це, зокрема, такі, як *соудии* (соудью), *соудъ, соудити, оуставъ, законъ, право* і под. Але й ці слова, лишаючись у вжитку протягом багатьох поколінь, поступово змінюють своє значення у зв'язку з тим, що кожна нова суспільна формація змінює характер своїх установ, ставить інші завдання перед їх працівниками, виробляє нові закони.

У радянський час українська суспільно-політична, суспільно-економічна і правова термінологія докорінно оновлюється і незмірно збагачується. У галузі суспільно-економічної і суспільно-політичної термінології виробляється спільний радянський лексичний фонд на позначення понять, що характеризують соціалістичний лад і нові суспільні відносини. Великий стимулюючий вплив на розвиток суспільно-політичної термінології справляє російська мова [51].

Серед суспільно-політичної лексики багато термінів, що з кожною епохою семантично змінюються, або розширюючи своє значення (якщо залишається й попереднє), або стаючи діахронними омонімами попереднього. Прикладом першого типу можуть бути слова *князь* (у пам'ятках XII—XIV ст. феодал, що здійснював верховну владу [52], в XV—XVI ст.— феодал, підлеглий королю або великому князеві, в XVII—XX ст.— титул, що вказував на належність до родовитої знаті), *бояринъ* (у пам'ятках XI—XIII ст. «феодал», «землевласник», з XIV ст.— у Молдавській державі «великий землевласник», у Великому князівстві Литовському — «дрібний землевласник») і под.

---

[50] *Черных П. Я.* Зазнач. праця, с. 20.

[51] *Белодед И. К., Ижакевич Г. П., Черторижская Т. К.* Русский язык как источник обогащения языков народов СССР. Киев, 1978, с. 55—75.

[52] На думку А. С. Львова, слово *князь* стало вживатися не раніше поч. XII ст. (Зазнач. праця, с. 202).

До прикладів другого типу належать *оурѧдъ* (у пам'ятках XI—XIII ст. «лад», «порядок» [53], від XIV ст.— «самоврядування», «влада», в наш час — «виконавча влада країни»), *продажа* (у пам'ятках XI—XIII ст. «штраф за бійку, крадіжку», пізніше — «продаж»), *челядь* (у пам'ятках давньоруських і староукраїнських «невільні люди», «слуги» [54], в українській мові поч. XIX ст. «наймані робітники», згодом ще «молодь», «юнаки і дівчата», а також «жінки — дівчата й заміжні» [55] — Гр., IV, 450), *воєводство* (в XI—XIII ст. «керівництво воїнами», «командування»: Посла Юрославъ сна своєго Володимера. на Грькы. и вда ему вои многъ. а *воєвотьство* поручи Вышатѣ — ЛЛ, 154; пізніше — адміністративна одиниця) і под.

Окремо слід відзначити ті випадки, коли слово твориться заново з того самого морфемного матеріалу, означаючи не пов'язане з попереднім поняття. Природно, що в таких випадках розвивається омонімія між колишнім терміном і пізнішим утворенням, здебільшого нетермінологічним. Пор. *дружина* — у Київській Русі «військовий загін», у сучасній українській мові — «один із членів подружньої пари, переважно жінка».

Терміни мають здатність детермінологізуватися і ставати загальновживаними словами. Як правило, детермінологізація супроводжується розвитком емотивного значення. Пор. образне вживання таких слів, як *агонія* (агонія корабля), *апогей* (футбольний сезон досяг апогея), *атмосфера* (атмосфера взаєморозуміння), *інерція* (інерція думки), *призма* (крізь призму сучасності) та ін.

Отже, термінологічна лексика відзначається двома особливостями свого розвитку: 1) наукова термінологія зростає значно швидше, ніж лексичний склад мови в цілому, причому процес примноження термінів не супроводжується, як правило, усуненням уже існуючих; 2) суспільно-політична, суспільно-економічна й юридична термінологічні системи перебудовуються разом із зміною певної суспільно-історичної формації. Як наукова, так і суспільна термінологія розвиваються насамперед під впливом зовнішніх стосовно мови причин: науково-технічного і суспільного прогресу. Дослідники справедливо відзначають, що термінологія, на відміну від нетермінологічної лексики, великою мірою піддається регулюючому впливу суспільства. Терміни — це найбільш «керована» частина лексики [56].

---

[53] *Львов А. С.* Зазнач. праця, с. 188.

[54] Найдавнішим значенням слова *челѧдь* є, очевидно, «раби» (Див.: *Ларин Б. А.* Зазнач. праця, с. 79).

[55] Цікаво відзначити, що в діалектах російської мови слово *челядь* навпаки, може передавати збірно осіб чоловічої статі (див.: *Куликовский Г.* Словарь областного олонецкого наречия. Спб., 1898, с. 132).

[56] *Капанадзе Л. А.* О понятиях «термин» и «терминология».— В кн.: Развитие лексики современного русского языка. М., 1965, с. 75.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ

авест. — авестійська
алб. — албанська
анг. — англійська
араб. — арабська
асірійськ. — ассірійська
афг. — афганська
блг. — болгарська
блр. — білоруська
вірм. — вірменська
в.-луж. — верхньолужицька
гебр. — гебрейська
герм. — германські
голл. — голландська
гот. — готська
гр. — грецька
д.-анг. — давньоанглійська
дат. — датська
д.-в.-н. — давньоверхньонімецька
д.-герм. — давньогерманська
д.-інд. — давньоіндійська
д.-іран. — давньоіранська
д.-ірл. — давньоірландська
д.-ісл. — давньоісландська
д.-лит. — давньолитовська
д.-перс. — давньоперська
д.-прус. — давньопрусська
д.-р. — давньоруська
д.-сакс. — давньосаксонська
д.-сканд. — давньоскандінавська
д.-тюрк. — давньотюркська
і.-є. — індоєвропейська
іран. — іранські
ірл. — ірландська
ісп. — іспанська
іт. — італійська
казах. — казахська
караїм. — караїмська
кельт. — кельтська
кипч. — кипчацька
кит. — китайська
кімр. — кімрська
курд. — курдська
кшб. — кашубська
лат. — латинська
латиськ. — латиська
лит. — литовська
мад. — мадьярська
мак. — македонська
марійськ. — марійська
молд. — молдавська
н. — німецька
народнолат. — народнолатинська
н.-в.-н. — нововерхньонімецька
н.-луж. — нижньолужицька
н.-гр. — новогрецька
н.-перс. — новоперська
осет. — осетинська
п. — польська
перс. — перська
перс.-тюрк. — персько-тюркська
полаб. — полабська
полов. — половецька
прагерм. — прагерманська
праінд. — праіндоєвропейська
прасл. — праслов'янська
прус. — прусська
рос. — російська
рум. — румунська
рум.-мак. — румунсько-македонська
санскр. — санскрит
с.-в.-н. — середньоверхньонімецька
с.-гр. — середньогрецька
с.-лат. — середньолатинська
слвц. — словацька
словен. — словенська
с.-н. — середньонімецька
согд. — согдійська

сп.-сл. — спільнослов'янська
ст.-блр. — старобілоруська
ст.-гр. — старогрецька
ст.-іран. — староіранська
ст.-іт. — староіталійська
ст.-лат. — старолатинська
ст.-н. — старонімецька
ст.-норв. — старонорвезька
ст.-п. — старопольська
ст.-рос. — старосійська
ст.-сл. — старослов'янська
ст.-слвц. — старословацька
ст.-с.-х. — старосербська або старохорватська
ст.-укр. — староукраїнська
ст.-фр. — старофранцузька
ст.-ч. — староческа
с.-х. — сербохорватська
сх.-слц. — східнословацька
тат. — татарська
тохар. — тохарська
тур. — турецька
тур.-перс. — турецько-перська
тюрк. — тюркські
угор. — угорська
укр. — українська
умбр. — умбрійська
фін. — фінська
фр. — французька
хетт. — хеттська
хорв. — хорватська
ц.-сл. — церковнослов'янська
ч. — чеська
чагат. — чагатайська
чув. — чуваська
швед. — шведська

ІНШІ СКОРОЧЕННЯ

арх. — архаїчне
б. — балка
бл. — близько
букв. — буквально
гр. — грамота
діал. — діалектне
дод. — додаток
жін. — жіночий рід
закарп. — закарпатське
зам. — замість
зах. — західне
здріб. — здрібніле
ін. — інший, інші
к. — кінець
кор. — корінь
л. — ліва
літ. — літературне
м. — місто
м-ко — містечко
мн. — множина
напр. — наприклад
одн. — однина
орф. — орфографічне
п. — початок
п. — права
перен. — переносне
пест. — пестливе
півд. — південне
півн. — північне
пол. — половина
пор. — порівняйте
пос. — поселення
пр. — притока
преф. — префікс
р. — річка
рідк. — рідкісне
розм. — розмовне
с. — середина
с. — село
серед. — середній рід
субст. — субстантив
суф. — суфікс
суч. — сучасна мова
т. с. — те саме
фольк. — фольклорне
х. — хутір
чол. — чоловічий рід

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ТЕРИТОРІЙ

Бук. — Буковина
Вол. — Волинська земля
Гал. — Галицька земля
Зак. — Закарпатська Русь
Київ. — Київська земля
Львів. — Львівська земля
Перемишл. — Перемишльська земля
Под. — Поділля
Холм. — Холмська земля

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

А	— Краткій журналъ о пое(з)дѣ в Москву ясневелмо(ж)но(г)[о] єго милости п[а]на Даніила Апостола войск єго імперато(р)-ско(г)[о] величества Запоро(ж)скыхъ обоихъ сторонъ Днѣпра гетмана, 1728 р.— Рукопис-оригінал ЦНБ АН УРСР, ф. VIII, од. зб. 162м /80.
АБ	— Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг./ Предисл. А. В. Стороженка.— Киев : Киев. старина, 1892.
АВАК	— Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией.— Вильно, 1870—1880.— Т. 3, 9.
АЖ	— Актова книга Житомирського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук.— К. : Наук. думка, 1965.
АЖ 1605	— Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 р.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 2, оп. 1, од. зб. 4.
АЖ 1606	— Актова книга Житомирського гродського уряду 1606 р.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 2, оп. 1, од. зб. 4.
АЖГС	— Актова книга Житомирського гродського суду 1649—1650 рр.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 2, оп. 1, од. зб. 13.
АЗР	— Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— Спб., 1846—1853.— Т. 1—5.
Ал.	— Тишівська «Александрія» із початку XVIII ст. / Текст і язикову аналізу подає Іван Панькевич.— Наук. зб. Т-ва «Просвіта», Ужгород, 1922, річник 1.
АЛМ	— Акты Литовской метрики / Собр. Ф. Н. Леонтовичем.— Варшава, 1896—1897.— Т. 1. Вып. 1—2.
АЛРГ	— Акты Литовско-русского государства / Изд. М. Довнар-Запольским.— М., 1900.— Вып. 1.
АМЛ	— Оренда мита луцького євреям на три роки, 1487 р.— Рукопис ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), кн. 4, арк. 49—49 зв.
Амф. Лекс.	— Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто. Съ предисловіемъ Д. чл. о. архимандрита Амфилохія.— У кн.: Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссская. Підгот. пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука. К., Наук. думка, 1964.
Ан.	— Антирисис или апология против Христофора Филарета.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1903, кн. 3. (РИБ; Т. 19).
АО	— Акти села Одрехови.— К. : Наук. думка, 1970.

АП — Пирятинські актові книги.— В кн.: Стороженки : Фамил. арх. Киев, 1908, т. 6.

АПГУ — Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века / Ред. и прим. В. Л. Модзалевского.— Чернигов, 1912—1914.— Вып. 1—3.

Апокр. — Апокрисис. Сочинение Христофора Филалета.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1882, кн. 2. (РИБ; Т. 7).

Апол. — Απολλεία апологіи...— [Б. м.], 1628.

Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов.— Киев, 1859—1914.— Ч. 1—8.

АС — Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г./ Под ред. В. Л. Модзалевского.— Чернигов, 1914.

АСД — Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— Вильно, 1867—1869.— Т. 2, 6.

АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— Спб., 1861—1892.— Т. 1—15.

Байки — Байки в українській літературі XVII—XVIII ст. / Розвідка, підг. текстів та приміт. В. І. Крекотня.— К. : Вид-во АН УРСР, 1963.

Барв. — Барвінок Г. Оповідання з народних уст.— К. : П. Барський, 1902.

Бгл. — Богогласникъ.— Почаїв, 1790.

БЕР — Български етимологичен речник.— София : БАН, 1971.— Т. 1.

Бер. — Вірші П. Беринди.— В кн.: Рєзанов В. Драма українська. К., 1926, вып. 1.

Бер. Лекс. — Лексикон словенороський Памви Беринди: Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом / Підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука.— К. : Вид-во АН УРСР, 1961.

Б. Кукул. — Рукописна книжка з записами релігійних і світських народних пісень, зробленими Базилем Кукуловським 1791 р.— Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, № І. 7541.

БЛ — Бистрицький літопис.— Cronicile slavoromîne din sec. XV—XVI publicate de Ion Bogdan, ediţie revăzută şi completată P. P. Panaitescu, Editura Academici Republici Populare Romîne, 1959, с. 6—13.

Б.-Н. — Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К. : Наук. думка, 1966.

Бор. — Боровиковський Л. І. Твори.— К. : Рад. письменник, 1957.

БРС — Белорусско-русский словарь / Под ред. К. К. Крапивы.— М., 1962.

Бул. — Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларусскай мовы.— Мінск : Навука і тэхніка, 1972.

Бут. — Бутович Г. Еводіа, албо сладковонный... духовних цнот запах, 1642 р.— Рукопис Льв. держ. музею укр. мистецтва, № 409.

В. — Вишенский И. Сочинения / Подгот. текста, статья и комментарии И. П. Еремина.— М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1955.

В. 1786 — «Вѣрша» 1786 р. (сатира на духівництво).— «Наставленія врачебныя». [Рукопис к. XVIII ст.].— (Зберігається у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, № І.7574).

В. 1790 — «Вѣрша, сказиванна 1790 году в свѣтлій день князю Григорію Петровичу Потемкину козаками чорноморцами».— Там же.

Вас. — Василенко В. Н. Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии.— Харьков, 1902.

Ващ. — Ващенко В. С. Словник полтавських говорів.— X. : Вид-во Харк. ун-ту, 1960.— Вип. 1.

ВБС — Ветхозаветные библейские сказания в карпато-русской церковно-учительской обработке конца XVII-го века.— Наук. зб. Т-ва «Просвіта», Ужгород, 1927, річник 5.

ВГ — Вкладна Варлаама Хутинському монастиреві після 1192 р.— В кн.: Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка. 2-е изд. М. : Учпедгиз, 1952, ч. 1.

Вейсм. — Вейсман Э. Немецко-латинской и русский лексикон.— Спб., 1731.

Вен. — Венерон Г. Краткой лексикон на четырех языках, то есть на французском, итальянском, немецком и российском.— М., 1771.

Вірші — Перетц В. Н. К истории польского и русского театра.— Спб., 1912.— Вып. 15—20.

ВМБС — Судове рішення у справі розподілу маєтків Андрія Корсаковича між Борисом Семеновичем, Глібом Остафійовичем та Івашком Совичем, 1495 р.— Рукопис ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), кн. 5, арк. 58 зв.—59.

ВМЗД — Судове рішення про розмежування грунтів між дорогицькими землянами Волинськими і Погорільськими, 1495 р.— Рукопис ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), оп. 1, кн. 6, арк. 75.

ВМКФС — Угода між княгинею Федоровою Соколинською і її сином та між паном Богданом Сопичичем про маєтки Черею і Тухачево, 1496 р.— Там же.

Войц. — Войцехович И. Собрание слов малороссийского наречия.— Тр. О-ва любителей рос. словесности при император. Моск. ун-те, 1893, кн. 4.

ВОП — Вопросы и ответы православному з папежныком 1603 г.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1882, кн. 2. (РИБ; Т. 7).

ВОРСР — Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея, составленное Александром Востоковым. — Спб., 1842.

ВР — Вірші А. Римші. За вид.: Перетц В. Н. Малорусские вирши и песни в записях XVI—XVIII вв.— Изв. ОРЯС, 1899, т. 4, кн. 3.

Врач. — Врачѣбникъ сѣменъ и травъ, переведенъ зъ греческаго диалекта ма [!] россійской.../1776 года.— Киев. старина, 1890, т. 28.

Врем. — Временник императорского Московского общества истории и древностей российских. Кн. 3. Смесь.— М., 1849.

ВС — Вісліцький статут XV ст. За вид.: Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego.— Wrocław; Kraków, 1959.

Вс. Г. — Уставна грамота новгородського князя Всеволода Мстиславича, дана церкві св. Іоанна Предтечі на Опоках, бл. 1135 р. (копія XVII ст.).— В кн.: Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Спб., 1846, т. 1.

В. Соб. — Підтвердження литовського князя Олександра Богданові Собачці на володіння землею в Новгородському повіті, 1495 р.— Рукопис ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), оп. 1, кн. 5, арк. 58—58 зв.

ВУР — Воссоединение Украины с Россией: Док. и материалы в 3-х т.— М. : Изд-во АН СССР, 1954.— Т. 1—3.

ВФ — Дозвіл Федьку Григоровичу на лови за Німаном у Новгородському повіті, 1499 р.— Рукопис ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), оп. 1, кн. 5, арк. 110—110 зв.

В. цн. — Панегірик О. Митури «Вѣзерунокъ цнотъ».— В кн.: Перетц В. Панегірик «Вѣзерунок цнотъ» / Пер. Плетенецкий О. Е. К., 1909.
Г. — Головацкий Я. Памятники дипломатического и судебно-делового языка русского в древнем Галицко-Володимерском княжестве и смежных русских областях в XIV и XV ст.— Львов, 1867.
Гал. — Галятовський І. Ключъ разумѣніѧ.— К., 1659.
Гал. Б. — Галятовський І. Боги поганскїи в(ъ) болванахъ мешкаючїи.— Чернігів, 1686.
Гал. К. — Галятовський І. Ключъ разумѣніѧ.— Львів, 1665.
Гарм. — Гармония восточной церкви с костелом римским 1608 года.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1882, кн. 2. (РИБ; Т. 7).
ГБ — Будилович А. XIII слов Григория Богослова в древнерусском переводе по рукописи Публичной библиотеки XI века.— Спб., 1875.
ГВКЛ — Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год.— Киев, 1868.
ГВКОО — Грамота великого князя литовського Олександра на поновлення привілею Івашкові Гриньковичу на село Осекрово, 1498 р.— Рукопис ЦНБ АН УРСР у Києві, № II. 22 199.
ГВНП — Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С. Н. Валка.— М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1949.
Гелт. — Гелтергоф Ф. Российской целлариус, или этимологический российский лексикон.— М., 1771.
Гл. — Глібов Л. І. Вибрані твори.— К. : Держлітвидав УРСР, 1957.
ГОКІР — Грамота Олександра Казимировича дворянину Івану Русиновичу на село Сомино, 1499 р.— Рукопис Б-ки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, ф. «Западнорусские акты», № 8.
Гол. — Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким.— М., 1878.— Ч. 1—2.
Голов. — Вінок русинам на обжинок, уплів Іван Головацький.— Відень, 1847.
Горб. — Словарь древнего актового языка Северо-Западного края и царства Польского / Сост. Н. Горбачевским.— Вильно, 1874.
ГПХМ — Дарча грамота молдавського воєводи Петра Хоморському монастиреві на села Пратещі та Діонишево селище, 1456 р.— Рукопис ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 45, спр. 134.
Гр. — Словарь української мови / Зібр. ред. журн. «Киев. старина»; Упорядкував, з дод. влас. матеріалу, Б. Грінченко.— К., 1907—1909.— Т. 1—4.
Граб. — Грабовський П. А. Зібрання творів : В 3-х т.— К. : Вид-во АН УРСР, 1959—1960.
Грам. 1591 — АДЕЛФОТЕС: Граматїка доброглаголиваго еллинословенскаго языка...— Львів, 1591.
Грам. 1596 — «Грамматїка словенска» Л. Зизанія.— Вільно, 1596.
Грам. 1619 — «Грамматїки Славенскиѧ правилное сѵнтаґма...» М. Смотрицького 1619 р.— В кн.: Смотрицький М. Граматика / Підгот. факсиміл. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука.— К. : Наук. думка, 1979.
Грам. 1638 — Грамматїка или писменница языка Словен(ъ)скагѡ.— Кременець, 1638.
Грам. 1643 — Паризький список граматики І. Ужевича, 1643 р.— В кн.: Граматика слов'янська Івана Ужевича / Підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький.— К. : Наук. думка, 1970.
Грам. 1645 — Арраський список граматики І. Ужевича, 1645 р.— В кн.: Граматика слов'янська Івана Ужевича / Підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький.— К. : Наук. думка, 1970.

Грам. Мог. — «Грамматыка Азыка славенорускаго» Ів. Могильницького, за вид.: Філологічні праці Івана Могильницького / Видав М. Возняк.— Львів, 1910.— (Укр.-рус. арх.; Т. 5).

Гр. Волод. — Грамота польського короля Володислава, 1389 р., Жидачів.— Рукопис ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129, оп. 1, звиток 16, од. зб.6.

Григ. — Григоренко Г. Вибрані твори.— К. : Держлітвидав УРСР, 1959.

Грінч. — Грінченко Б. Твори: В 2-х т.— К. : Вид-во АН УРСР,1963.— Т. 1—2.

ГРНП — Галицько-руські народні приповідки, / Зібр., упорядкував і пояснив Іван Франко.— Львів, 1901—1910.— Т. 1—3.

Д. — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— Спб., 1880—1882.— Т. 1—4.

ДВ — Дело о починенныхъ значковыхъ товаришах о розныхъ воровствахъ (1744—1745 гг.).— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 99, оп. 2, од. зб. 22.

ДГАА — Дарча грамота воєводи Олександра Молдавській єпископії на села Аверовці і Грецькоє, 1403 р.— Рукопис Бібліотеки АН у Кракові, спр. № 25.

ДГВІН — Дарча грамота молдавського воєводи Іллі слузі Нікору з Тузаря на місто Тузар, 1432 р.— Рукопис ЦДАДА СРСР, Межевий відділ, ф. 1299, оп. 1, од. зб. 4202, арк. 1.

ДГОБК — Дарча грамота молдавського воєводи Олександра бояринові Купчичу на села Купка і Нягівці, 1429 р.— Рукопис Бібліотеки ім. В. І. Леніна в Москві, колекція Маркевича і Лукашевича, ф. 159, № 3.

ДГПМ — Дарча грамота Олександра з Колков Печерському монастиреві на копу грошей, 1389 р.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, справа II. 1517, № 88, арк. 347—348.

ДГСВМ — Дарча грамота молдавського воєводи Стефана Воронецькому монастиреві на вільний в'їзд за рибою, 1472 р.— Рукопис Бібліотеки ім. В. І. Леніна в Москві, колекція Маркевича і Лукашевича, ф. 159, № 11.

ДГСПМ — Дарча грамота молдавського воєводи Стефана Путненському монастиреві на прибутки від Серетського торгу, 1488 р.— Рукопис Бібліотеки ім. В. І. Леніна в Москві, колекція Маркевича і Лукашевича, ф. 159, № 13.

ДГХ — Дарча грамота князя Свидригайла Ольгердовича слузі Хомякові на вотчину Смордів, 1451 р.— Рукопис Бібліотеки АН УРСР у Львові, № 2086.

ДГШХ — Дарча грамота князя Свидригайла Ольгердовича слузі Хомякові молодому Сенкові на вотчину Смордів, 1451 р.— Рукопис Бібліотеки АН УРСР у Львові, відділ рукописів, № 2086.

Деркач — Деркач Б. А. Перекладна українська повість XVII—XVIII століть.— К. : Вид-во АН УРСР, 1960.

Д. З. — Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / Подгот. к печати Н. Н. Зарубин.— Л., 1932.

ДЗМ — Добротворний Амвросий. Загорский монастырь, его библиотека и сохранившийся в ней западно-русский литературный памятник XVII ст.— Вестн. Юго-Зап. России, 1863, т. 1.

Дзюб. — Співаник Захарії Дзюбаревича, до 1729 р.— Рукопис Бібліотеки АН у Ленінграді, шифр 16.6.29.

Дил. — Дилецький М. Граматика музикальна: Фотокопія рукопису 1723 р. / Підгот. до вид. О. С. Цалай-Якименко.— К., 1970.

Діар. — Діаріуш берестейского игумена Афанасия Филипповича.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1876, кн. 1. (РИБ; Т. 4).

ДК — Діаріуш Генеральної військової канцелярії, ч. 1 (1727—1728 рр.), ч. 2 (1729—1731 рр.).— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № І. 53 762 (Лаз. 13/1—2).

ДЛ — Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / Упоряд. акад. О. І. Білецький.— 3-тє вид. К., 1967.

ДНМ — Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. : (Матеріали сотен. канцелярій і ратуш Лівобереж. України) / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко.— К. : Наук. думка, 1976.

ДННСС — Медынцева А. А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI—XIV веков.— М. : Наука, 1978.

ДНСК — Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.— К., 1966.— Вып. 1.

Дн. Ч. — Дніпрова Чайка. Твори.— К. : Держлітвидав УРСР, 1960.

ДПЖН — Договір між писарем, жизморським намісником Федьком Янушевичем і берестейським бурмистром Марком Гавриловичем щодо меж їх фільварків, 1500 р.— Рукопис ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4, справа 1, арк. 21.

ДПРЯП — Древние памятники русского письма и языка (X—XIV вв.) / Труд И. И. Срезневского.— 2-е изд.— Спб., 1882.

Драг. — Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т.— К. : Наук. думка, 1970.— Т. 1—2.

ДС — Яворский Ю. А. Пропавшая западнорусская книга «Диалог о смерти», 1621 г.— Спб., 1912.

ДУГС — Давній український гумор і сатира / Упоряд.текстів, вступ. стаття і прим. Л. Є. Махновця.— К. : Держлітвидав УРСР, 1959.

Д.-Х. — Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського.— К. : Наук. думка, 1974.

Ефим. — Ефименко П. Слова, вошедшие в малороссийский язык из немецкого.— Черниг. губерн. ведомости, 1859, № 46.

Є Літк. — Грузинский А. С. Из истории перевода Евангелия в Южной России в XVI веке : Летковское Евангелие.— Киев, 1912.

Є Нег. — Євангеліє Валентина Негалевського 1581 р.— Рукопис ЦНБ АН УРСР у Києві, шифр 45111/1636.

ЄО — Остромирово евангелие 1056—1057 г.— 2-е фотолитогр. изд. / Иждивением... И. К. Савинкова.— Спб., 1889.

ЄУС — Єу(г)ліє учителное... / Перекл. М. Смотрицький.— Єв'є, 1616.

Ж. — Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецький словник.— Львів, 1886.— Т. 1—2.

Жал. гр. — Жалованная грамота Сигизмунда I от 1509 г.— Вестн. Юго-Зап. России, 1863, т. 3.

ЖАЮ — Житие Андрея Юродивого.— В кн.: Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках И. Срезневского, 31—40, Спб., 1879.

ЖБГ — Съказаніє и страсть и похвала... бориса и глѣба.— В кн.: Успенский сборник XII—XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1971.

ЖБГ І — Карпинский М. Западнорусская Четья 1489 года с приложением жития Бориса и Глеба.— Рус. филол. вестн., 1889.— (Окремий відбиток).

ЖВ — Украинское житие Владимира...— В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М., Л., 1962.

ЖИП — Журналъ исходящимъ и приходящимъ письмамъ, XVIII ст.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 53, оп. 2, од. зб. 839.

ЖК — Журнал гетьманської канцелярії (1722—1723 рр.).— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № І. 66 720.

ЖКК — Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни.— В кн.: Акты, изданные Временною комиссиею, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1849, т. 1—2.

ЖКП — Іωрна(лъ) о дѣла(х) его императорского величества, которо(й содержитца в ко(л)легие Малой Росиї при ка(н)торъ прокуро(р)ской до(л)жности 1723 года мца генварѧ.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 53, оп. 2, од. зб. 885.

ЖО — Житие княгини Ольги...— В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М., Л., 1962.

ЖПЗ — Журналъ повседневнымъ записямъ 1723 года.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 53, оп. 2, од. зб. 852.

ЖС — Житие св. Саввы Освященного, составленное Кириллом Скифопольским, в древнерусском переводе.— Спб., 1890.

ЖФ — Житіє... Θеωдосиꙗ. игоумена печерьскаго.— В кн.: Успенский сборник XVII—XVIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1971.

ЖХ — Диариуш или журнал... наченшийся 1722 году и оконченный в том же году... Войсковой канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком / Вид. О. Бодянським.— М., 1858.

З — Поучение зарубского черноризца Георгия.— В кн.: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, 1—10. Спб., 1867.

Зак. — Закарпатська дарча грамота Стефана Винца, 1401 р.— В кн.: Микитась В. Л., Чучка П. П. Дві закарпатські оригінальні пам'ятки початку XV ст.— Мовознавство, 1968, № 1.

Закр. — Закревский Н. Старосветский бандуриста. Кн. 3. Словарь малороссийских идиомов.— М., 1861.

Зиз. Лекс. — Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука.— К. : Наук. думка, 1964.

ЗКЄ — Запис на королівському євангелії, XV ст.— Мовознавство, 1968, № 1.

ЗЛЄІК — Зобов'язання луцького єпископа Івана дати королеві Ягайлу 200 руських гривен і 30 коней за одержання галицької митрополії, 1398 р.— Рукопис Бібліотеки ім. В. І. Леніна в Москві, ф. 256, карт. 68, спр. 1.

ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

ЗРМ — Запис про розподіл майна між Васьком Чжусичем з Квасилова і його братаничем Олехном Чжусою, 1478 р.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 25 (Луцька гродська книга), оп. 1, од. зб. 124 (2127).

ИК — Інвентар міста Кременця, XV ст.— Рукопис ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), кн. 4, арк. 122 зв.— 123.

И. Н. — Постановление Илии, архиепископа новгородского, и неизвестного белгородского епископа по двум случаям при совершении литургии, 1164—1168 гг. (список XIII ст.).— В кн.: Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1 (Памятники XI—XV в.). Спб., 1880. (РИБ; Т. 6).

ИР — Инвентарь имѣнія Русоты 1556 г.— В кн.: Головацкий Я. Черты домашнего быта русских дворян на Подляшье, т. е. в нынешней Седлецкой и Гродненской губерниях по актам XVI ст. Вильно, 1888.

ИРФ — История о разбойническом Флорентийском соборе, изданная клириком Острожским в 1598 г.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1903, кн. 3. (РИБ; Т. 19).

Истрин — Истрин В. М. Александрия русских хронографов.— М., 1894.

И. Ф. — Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе.— М. : Изд-во АН СССР, 1958.

І. В. — Величковський І. Твори.— К., 1972.

Ізб. 1073 — Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года.— Спб., 1880.

Ізб. 1076 — Изборник 1076 г. / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов, — М. : Наука, 1965.

Іл. Сл. — «Слово о законі і благодаті» київського митрополита Іларіона, І пол. XI ст. (спис к XVI ст.).— В кн.: Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка. 2-е изд. М. : Учпедгиз, 1952, ч. 1.

Інстр. — «Інструкциа», видана городовому козакові Олексієві Донцю з сотенної Роменської канцелярії, 1744 р.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 99, оп. 2, од. зб. 22.

Інт. — Українські інтермедії XVII—XVIII ст. Пам'ятки давньої української літератури.— К., 1960.

Іо. — Іоанна, митрополита руськаго... написавшаго правила церковная отъ свѧтыхъ книгъ въ кратьцѣ Якову Черноризьцю, 1080—1089 рр. (список XIV ст.).— В кн.: Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1 (Памятники XI—XV в.). Спб., 1880. (РИБ; Т. 6).

ІПВ — О єдиной истинной православной вѣре...— Острог, 1588.

ІСУМ — Тимченко Є. Історичний словник української мови: Літера М.— Машинопис Інституту суспільних наук у Львові.

КА — Крехівський Апостол, рукопис 1560-х рр.— Зберігається у Львівському філіалі ЦНБ АН УРСР, № 1291.

Каз. — Зизаній С. Казанье стго Кирилла патриархи іерусалимъского о антихристе и знаках его з розширением науки против єресей розных.— В кн.: Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII ст. Львів, 1906.

Кв.-Осн. — Квітка-Основ'яненко Г. Твори: В 6-ти т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1956.— Т. 1—6.

КГ — Духівниця новгородця Климента, до 1270 р.— В кн.: Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка. 2-е изд. М. : Учпедгиз, 1952, ч. 1.

К. З. — Зиновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту Чепіги І. П.; Вступ. стаття Колосової В. П., Чепіги І. П.; Іст.-літ. комент. Колосової В. П.— К. : Наук. думка, 1971.

Кир. — Се ѥсть въпрошаниѥ Кюриково, ѥже въпраша ѥпископа ноугородьского Нифонта и инѣхъ, 1130—1156 рр. (список XIII ст.).— В кн.: Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1. (Памятники XI—XV в.). Спб., 1880. (РИБ; Т. 6).

К.-Кар. — Карпенко-Карий І. К. Твори : В 3-х т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1960.— Т. 1—3.

Кн. — Книжиця для господарства. За вид.: Возняк М. Український господарський порадник з 1788 р.— ЗНТШ, 1915, т. 122.

КНЗС — Справи Коша Нової Запорізької Січі.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 229, оп. 1, од. зб. 55, 104.

Кн. оп. 1777 — Книга описная Ставропігіалного Кіево-Межигорского монастыря... совершенна 1777 года.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, ф. 1, од. зб. 5516.

КО — Незвісний твір Клирика Острогського (1599 р.).— Пам'ятки українсько-руської мови і літератури, Львів, 1906, т. 5.

Коб. — Кобилянська О. Ю. Твори: В 3-х т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1956.— Т. 1—3.

Кобр. — Кобринська Н. І. Вибрані оповідання. — Львів: Кн.-газ. вид-во, 1954.

Котл. — Котляревський І. П. Повне зібрання творів: В 2-х т.— К. : Вид-во АН УРСР, 1952—1953.— Т. 1—2.

Котл. 1798 — Котляревский И. Собрание малороссийских слов, содержащихся в Энеиде.— В кн.: Енеида на малороссийский язык перелиціованная И. Котляревским.— Спб., 1798.— Ч. 1.

Коцюб. — Коцюбинський М. М. Твори: В 3-х т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1955—1956.— Т. 1—3.

КП — Абрамович Д. Києво-Печерський патерик : (Вступ. Текст. Примітки).— К., 1930.

Крам. Тар. — Справа за скаргою козаків Мінського куреня про покрадення різного краму на ярмарку: Реєстр. М. Тарана (1759—1760 рр.).— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 229, оп. 1, од. зб. 73.

Крим. — Кримський А. Є. Деякі непевні критерії для діялєктольогічної клясифікації староруських рукописів.— Львів, 1906.

Кримський — Кримський А. Ю. Вибрані твори.— К. : Дніпро, 1965.

Кроп. — Кропивницький М. Л. Твори : В 6-ти т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1958—1959.— Т. 1—6.

КС — Книга поучений Сирина Ефрема...— В кн.: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, 1—10. Спб., 1867.

КЭС — Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка.— М. : Учпедгиз, 1961.

ЛВел. — Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Составил Самуил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720.— Киев, 1848—1864.— Т. 1—4.

ЛВел. 1 — Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками.— К., 1926.— (Пам'ятки укр. письменства. Т. 1. Археогр. коміс. УАН).

Л. Віл. — Полное собрание русских летописей. Т. 17. Западно-русские летописи : (Вилен. список).— Спб., 1907.

ЛВоскр. — Полное собрание русских летописей. Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку.— Спб., 1856.

ЛГВ — Галицько-Волинський літопис.— В кн.: Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись.— М. : Изд. восточ. лит., 1962.

ЛГр. — Лѣтопись Григорія Грабянки / Комис. для разбора древ. актов.— Киев, 1854.

Лекс. в. — Лексикон вокабулам новым по алфавиту.— Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности, 1910, т. 88, № 2.

Лел. — Лелекач М. М. Пам'ятки українського письменства XVII — поч. XVIII ст., писані на Закарпатті (Публікація).— Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1955, т. 14.

Лис. — Лисенко П. С. Словник поліських говорів.— К. : Наук. думка, 1974.

Лист — Лист Ипатия Потия князю Константину Константиновичу Острожскому, 3 июня 1598 г.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1903, кн. 3. (РИБ; Т. 19).

ЛІ — Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись.— М., 1962.

Лік. — Лѣкарство на ѡспалый оумыслъ чоловѣчїи...— Острог, 1607.

Лік. п. — Перетц В. Н. Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии.— Киев, 1906.

ЛК — Київський літопис.— В кн.: Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962.

ЛКЗ — Люстрація Київської землі, бл. 1471 р.— Рукопис ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), оп. 1, кн. 3, арк. 90—94.

ЛЛ — Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку.— М., 1962.

ЛЛьв. — Львівський літопис першої половини XVII ст.— В кн.: Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских. М., 1839, т. 3, кн. 3.

ЛМ — Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря.— Киев, 1889.

ЛН — Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л., 1950.

ЛО — «Лѣкарства описанъніє» — лікарський порадник XVIII ст.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, шифр Вх. № 74.

Л. Остр. — Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець.— К. : Наук. думка, 1970.

ЛС — Суздальський літопис.— В кн. : Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. М., 1962.

ЛСам. — Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник / Изд. Киев. врем. комис. для разбора древ. актов.— Киев, 1873.

Л. Укр. — Українка Л. Твори : В 5-ти т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1951—1956.— Т. 1—5.

Лун. — Перетц В. Н. Материалы к истории апокрифа и легенды. Вып. 2. К истории Лунника.— Спб., 1901.

Луч. — Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. (Полтавской губернии).— Киев, 1884.

Л Хм. — Хмільницький літопис першої половини XVII ст. (з м. Хмільника Вінницької обл.).— В кн.: Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1878.

Л. Янов. — Яновська Л. О. Твори : В 2-х т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1959.— Т. 1.

Льв. СБ — Крыловский А. Львовское Ставропигиальное братство: (Опыт церковноисторического исследования) : Приложения.— Киев, 1904.

Льв. УБ — Архів Ставропігійського братства.— Рукопис зберігається у ЦДІА УРСР у Львові, ф. 129 (Львівське успенське братство).

М. — Щоденник Я. А. Марковича. Ч. 1—3. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1734 гг.).— Под ред. Ал. Лазаревского.— Киев, 1893—1897; Ч. 4—5. Дневник Якова Марковича (1735—1740 рр.) / Вид. В. Модзалевський.— Київ; Львів, 1913; ч. 6. 1741—1743 рр.— Рукописна копія ЦНБ АН УРСР, ф. XII (Колекція В. Л. Модзалевського), № 4; ч. 7—10, 1744—1767 рр.— Рукописи ЦНБ АН УРСР, ф. XXVIII, № 336, ф. I, № 66 859, ф. I, № 66 860, ф. I, № 66 861.

М. А. — Иерея Михаила «Оброна вѣрному чл҃вку».— В кн.: Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. Т. 7. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв. Пг., 1921.

Мак. — Макарушка О. Словар українських виразів, перейнятих з мов туркських.— ЗНТШ, 1895, т. 5, кн. 1.

Маков. — Маковей О. Вибрані твори.— К. : Держлітвидав УРСР, 1954.

Мар. — Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов).— В кн.: Полесье. М. : Наука, 1968.

Март. — Мартович Л. Твори.— К. : Держлітвидав УРСР, 1954.

Марц. — Разновидности марцѣпаннъ и ганнусковой горѣлки.— Киев. старина, 1883, т. 7.

Мат. Бук. — Матеріали до словника буковинських говірок.— Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1971—1979.— Вип. 1—6.

М. В. — Вовчок М. Твори: В 6-ти т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1955—1956.— Т. 1—6.

МГ — Грамота великого князя Мстислава Володимировича і його сина Всеволода, бл. 1130 р.— В кн.: Обнорский С. П., Бар-

хударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка. 2-е изд. М. : Учпедгиз, 1952, ч. 1.

МДЛ — Потебня А. А. Малорусские домашние лечебники XVIII в.— Киев. старина, 1890, т. 28.

Мерк. — Меркулова В. А. Очерки по русской народной номенклатуре растений : Травы. Грибы. Ягоды.— М., Наука, 1967.

Мил. б. — Драма «Милость Божая», I пол. XVIII ст.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № 1. 6527.

Мирн. — Мирний П. Я. Твори: В 5-ти т.— К. : Вид-во АН УРСР, 1954—1955.— Т. 1—5.

Мих. — Михельсон А. Д. 30 000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с объяснением их корней.— 2-е изд., испр.— М., 1869.

Мін. — Ягич И. Служебные минеи за сентябрь, октябрь и ноябрь в церковнославянском переводе по русским рукописям 1095—1097 гг.— Спб., 1886.— (Памятники древнерус. языка : Т. 1).

Мов. — Русанівський В. М. Пам'ятки давньої українсько-білоруської ділової мови в архівах ПНР.— Мовознавство, 1974, № 6.

Морд. — Мордовець Д. Л. Твори : В 2-х т.— К. :Держлітвидав УРСР, 1958.— Т. 1—2.

Моск. — Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області.— Одеса, 1958.

Мот. — Лазаревский А. Мотыжинский архив : Акты Переясл. полка XVII—XVIII в.— Киев, 1890.

МП — «Поученьѥ» Володимира Мономаха, поч. XII ст.— В кн.: Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. М., 1962.

МУР — Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. Т. 12. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв.— Спб., 1911.

Нап. 1161 — Напис на хресті Єфросинії Полоцької 1161 р.— В кн.: Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка. 2-е изд. М. : Учпедгиз, 1952, ч. 1.

Наука — Святого Киріла, екзарха александрійского, игумена, наука о противной уніи.— ЧИОНЛ, 1892, кн. 6.

НГБ — Арциховский А. В., Тихомиров М. Н. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1951 г.).— М. : Изд-во АН СССР, 1953;
Арциховский А. В. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1952 г.).— М., 1954;
Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1953—1954 гг.).— М., 1958;
Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 г.).— М., 1958;
Арциховский А. В., Борковский В. И. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1956—1957 гг.).— М., 1963;
Арциховский А. В. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1958—1961 гг.).— М., 1963;
Арциховский А. В., Янин В. Л. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962—1976 гг.).— М., 1978.

Некр. — Твори Ів. Некрашевича, II пол. XVIII ст.— Рукопис Б-ки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, шифр ОСРК Q. XVII. 175.

Некраш. — Некрашевич І. Заговор на попа.— В рукоп. кн. «Наставленія врачебныя», що зберігається у Відділі рукописів ЦНБ АН УРСР, № І. 7574.

Нес. — Неселовський О. Наймити та наймички на Поділлю в XVIII ст.— Зап. Кам'янець-Поділ. ін-ту нар. освіти, 1927, т. 2.

Ник. — Никонов В. А. Краткий топонимический словарь.— М., 1966.

Н.-Лев. — Нечуй-Левицький І. С. Твори : В 4-х т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1956.— Т. 1—4.

Нов. II — Новицкий И. П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Т. 2. Имена географические.— Киев, 1882.

Ном. — Українські приказки, прислів'я і таке інше : Зб. О. В. Марковича і др. / Спорудив М. Номис.— Спб., 1864.

Норд. — Нордстет И. Российский с немецким и французским переводами словарь : В 2-х ч.— Спб., 1780—1782.— Ч. 1—2.

Носович — Сборник белорусских пословиц / Сост. И. И. Носовичем.— Спб., 1874.

НП — Науки парохіалнії .— Почаїв, 1794.

Н. Ч. — Пандекти Никона Чорногорця, XII—XIII ст.— В кн.: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. Спб., 1875 (Отд-ние рус. яз. и словесности Акад. наук; Т. 12), с. 217—296.

ОБ — Библїа сирѣ(чь) книгы ветхаго и новаго завѣта, по языку словенску.— Острог, 1581.

Обух. — Справа про грабунки запорожців у селі Обухово в Новосербії, 1759 р.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 229, оп. 1, од. зб. 66.

ОВС — Определение Владимирского собора, изложенное в грамоте митрополита Кирилла II, 1274 г. (список XIII ст.).— В кн.: Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1. (Памятники XI—XV в.). Спб., 1880. (РИБ; Т. 6).

ОЕВ — О единой истинной православной вере и о святой соборной апостольской церкви, откуда начало приняла, и како повсюду распрострееся / Сочинение острожского священника Василия 1588 г.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1882, кн. 2. (РИБ; Т. 7).

ОЖДМ — Підтвердна грамота про продаж Олехном Жюсичем Дробишеві Мжюровичу села Конюхи з Рапотовим і з усім, що до нього належить, крім Озерян, 1458 р.— Рукопис Інституту історії АН СРСР в Ленінграді, колекція Лихачова, к. 238/128.

Оп. 1785 — Опысь... Кіево-Софѣйской митрополитанской ризницѣ вещамъ 1785 года октября.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № І. 2447.

Оп. 1787 — Опись... сколко в ономъ (Кіево-Пустинно-Николаевском монастырѣ) ... имѣется строенія, також церковнаго и монастырскаго имѣнія... учинена 1787 году октября 27 дня.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № І. 5534.

Оп. 1788 — Книга... в первокласный Кіево-Пустынно-Николаевский монастырь данная для учиненія опису всему того монастыра... писано октября 24 дня 1788 года.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № І. 5536.

Оп. 1799 — Продовження опису за 1787 р. Див.: Оп. 1787.

Оп. Брацл. з. — Опис Брацлавського замку.— Мікрофільм рукопису ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563, арк. 142—145.

Оп. Вінн. з. — Опис Вінницького замку.— Мікрофільм рукопису ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб.563, арк. 129 зв.— 141 зв.

Опіш. — Справа про пограбування майна заводчика, військового товариша Гадяцького полку Якова Тимченка, жителя м. Опішні, 1760—1761 рр.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 229, оп. 1, од. зб. 95.

Оп. Канів. з. — Опис Канівського замку.— Мікрофільм рукопису ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563, арк.18 зв.— 32.

Оп. Київ. з. — Опис Київського замку.— Мікрофільм рукопису ЦДАДА

СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563, арк. 32 зв.— 46 зв.

Оп. Остер. з. — Опис Остерського замку.— Мікрофільм рукопису ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563, арк. 47—53 зв.

Оп. ст. М. — Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 3. Полк Прилуцкий.— Киев, 1902.

Оп. Черк. з. — Опис Черкаського замку.— Мікрофільм рукопису ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563, арк. 4—17 зв.

ОТ — Острозька трагедія / Розвідка Павла Житецького.—ЗНТШ, 1903, т. 51, кн. 1.

Отв. — Отвѣтъ клирика Острожского Ипатію Потею 1598 г.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1903, кн. 3. (РИБ; Т. 19).

Ответ — Ответ (отпис) Ипатия Потия клирику Острожскому 1598—1599 г.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1903, кн. 3. (РИБ; Т. 19).

Отр. Ст. — Модзалевский В. Л. Отрывки из Стародубской меской книги 1664—1673 гг.— Тр. Черниг. губерн. арх. комис. 1911, вып.8.

П. — Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. стаття, комент. і словники-покажчики Пещак М. М.— К. : Наук. думка, 1974.

Павл. — Павловский А. Грамматика малороссийского наречия.— Спб. 1818.

Пал. — «Палинодія» З. Копистенського.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1876, кн. 1. (РИБ; Т. 4).

Палеогр. — Соболевский А. И., Пташицкий С. Л. Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV в.— Спб., 1903.

Пам. — Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов.— 2-е изд., доп.— Киев, 1898.— Т. 1—3.

Пан. — Панькевич І. Покрайні записи на закарпатськоукраїнських церковних книгах з додатком 4 монастирських грамот. Збірка закарпатськоукраїнських приповідок Івана Югасевича з 1809 р.— Прага, 1947.

Пан. 1 — Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах.— Наук. зб. Т-ва «Просвіта», Ужгород, 1929, річник 6.

Пан. 2 — Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. Ч. II.— Наук. зб. Т-ва «Просвіта», Ужгород, 1937, річник 12.

Пан. 3 — Панькевич І. Матеріали до історії мови південнокарпатських українців.— В кн.: Наук. зб. Музею укр. культури в Свиднику, Пряшів, 1970, 4, кн. 2.

Пан. Рог. — Панегірик М. Рогозі.— В кн.: Голубев С. Панегирик, поднесенный в 1591 г. Львовским братством митрополиту Михаилу Рогозе. (Окремий відбиток).

ПВЛ — Повість временних літ за Лаврентіївським списком.— В кн.: Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. М. : Изд-во восточ. лит., 1962.

ПВЛ ЛІ — Повість временних літ за Іпатіївським списком.— В кн.: Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. М. : Изд-во восточ. лит., 1962.

ПГОВ — Підтвердна грамота воєводи Олександра Мощовицькому монастиреві на право перевозу без мита трьох видів товарів, 1453 р.— Рукопис Чернів. обл. арх., колекція рум. арх. (Грамоти молдавських князів), од. зб. 1.

ПГСПМР — Підтвердна грамота воєводи Стефана Полянському монастиреві на володіння селами Репчичани, Радівці, Русоніг, Балан, Доброчин, 1446 р.— Рукопис ЦДАДА СРСР. Межевий відділ, ф. 1299, оп. 1, од. зб. 7226, арк. 5.

Пер. — Пересторога зѣло потребная на потомные часы православным христианом.— В кн.: Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів, 1954.
Пер. І — Пересторога.— В кн.: АЗР.— Спб., 1851.— Т. 4.
Петр. — Петрушевич А. П. Акты, относящиеся к истории Южно-Западной Руси.— Львов, 1868.
ПЄ — Пересопницьке євангеліє, 1556—1561 рр.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № 15512.
ПИ — Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV—XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов.— Киев, 1899.— Вып. 1.
П. Куліш — Куліш П. О. Вибрані твори.— К. : Дніпро, 1969.
ПМК — Протоколи Малорос[ійской] коллегіи, 1723 р.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 53, оп. 2, од. зб. 853.
ПН — Нягівські повчання.— В кн.: Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. Т. 7. Памятники церковно-религиозной жизни угроруссов XVI—XVII вв. Пг., 1921.
Пов. — Перетц В. Н. Повесть о трех королях-волхвах в западно-русском списке XV в.— Спб., 1903.
Погр. Остр. — Справа про пограбування гайдамаками омельницького сотника Остроградського, 1760—1765 рр.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 229, оп. 1, од. зб. 82.
Пол. св. — Полѣтика свѣцкая.— Киев. старина, 1891, т. 32.
Пор. — Лікарський порадник XVI ст.— У кн.: Lucia Djamo-Diaconita. Un text slavon de farmacoterapie populară din secolul al XYI—lea,— Romanoslavica, 1967, vol. 14. Lingvistica.
Посл. — Послание до латин из их же книг. 1582 г.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси, Пг., 1903, кн. 3. (РИБ; Т. 19).
ПП — Старинный южнорусский перевод Песни песней с послесловиями о любви.— Основа, 1861, нояб.— дек.
ПР — Правда русская / Тексты подгот. к печати В. П. Любимов, Н. Ф. Лавров, М. Н. Тихомиров и др.; Под ред. Б. Д. Грекова.— М.; Л., 1940.— Т. 1.
Пр. — Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка.— М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1958.
Права — Права, по которым судится малороссийский народ / Под ред. А. Ф. Кистяковского.— Спб., 1879.
Проп. — Рукописний збірник проповідей XVIII ст.— Зберігається в ЦНБ АН УРСР, № І. 2842.
Прот. — Протокулъ до записованя справ поточныхъ на рокъ 1690. — Чернигов, 1852.
Против люторов — Списаніє против люторов (1580 г.) — В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Спб., 1903, кн. 3. (РИБ; т. 19).
Пр. ПС — Протоколи Полтавського полкового суду, ч. 1—3, 1747—1757 рр.— Рукописи ЦНБ АН УРСР, № І. 62656—62658.
ПРС — Польско-русский словарь / Под ред. М. Ф. Розвадовской.— 7-е изд.— М. : ГИС, 1963.
ПС — Святительское поучение новопоставленному священнику, к. XIII ст.— В кн.: Памятники древнерусского канонического права. Ч. І. (Памятники XI—XV в.). Спб., 1880. (РИБ; Т. 6).
ПСБП — Помнікі старажытнай беларускай пісьменнасці.— Мінск : Навука і тэхніка, 1975.— (Баркулабаўская хроніка, с. 111—158).
ПУРМЛ — Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Львів, 1896—1906.— Т. 1—5.
ПФ — Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.) : Зб. док.— К., 1975.
Пч. — Книгы бьчела...— В кн.: Семенов В. Древняя русская Пчела

по пергаментному списку.— Сб. Отд. рус. яз. и словесности Акад. наук, Спб., 1893, т. 54, № 4.

Р. — Южнорусские грамоты / Собр. Влад. Розовым.— Киев, 1917.— Т. 1.

Радив. — Радивиловский А. Ѡгородокъ Маріи Бцы.— Киев, 1676.

Радлов — Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий: В 4-х т.— Спб., 1893—1899.— Т. 1—2.

РВВЗ — Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня и изданные по подлиннику О. М. Бодянским.— М., 1875.

РГ — Уставна грамота смоленського князя Ростислава Мстиславича та єпіскопа Мануїла, дана смоленській єпископії, 1150 р., список XVI ст.— В кн.: Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Спб., 1846, т. 1.

РЕА — Русско-еврейский архив: Док. и материалы для истории евреев в России / Собр. и изд. С. А. Бершадский.— Спб., 1882—1903.— Т. 1. Документы и регесты к истории литовских евреев, 1388—1550; Т. 3. Документы к истории польских и литовских евреев, 1364—1569.

Реєстр — Реєстр для пам'яті Якима Федоровича про украдені речі старшиною новгородською, 1723 р.— Рукописи ЦНБ АН УРСР, № І. 58417—58420.

Реєстри — Реєстри пограбованого в урочищі Коржові Могили майна з караванів значкового товариша Прилуцького полку Тимошевського та полтавського міщанина Пищалки, 1758—1759 рр.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 229, оп. 1, од. зб. 55.

Рез. — Резанов В. Драма українська.— К., 1926—1929.— Вип. 1—6.

РИБ — Русская историческая библиотека.— Спб., 1875. Т. 2.

РМ — Реєстрація на митницях, 1762—1771 рр.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 229, оп. 1, од. зб. 126.

Родде — Родде Я. Российской лексикон по алфавиту изданный.— Рига, 1784.

Розм. — Розмовник XVI ст.— Рукопис Національної бібліотеки в Парижі (мікрофільм).

Роспонд — Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов.— В кн.: Восточнославянская ономастика. М., 1972.

Рудан. — Руданський С. В. Твори. К. : Держлітвидав УРСР, 1959.

Рук. лекс. — Рукописный лексикон первой половины XVIII в.— Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1964.

Рус. — Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. стаття і комент. В. М. Русанівського.— К. : Наук. думка, 1965.

РУСГС — Російсько-український сільськогосподарський словник.— К., 1963.

РФВ — Русский филологический вестник.— М., 1916.— Т. 75.

Рц — Реєстр церковного майна Софійської ризниці, 1742—1752 рр.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № І.2444.

Рц 1734 — Реєстръ 1734 года июля 18 днѧ по указу преѡсвященнѣйшаго Рафаила Заборовского архіепіскопа Кіевского.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № І. 2445.

С. — Сковорода Г. Твори : В 2-х т. / Упоряд. І. А. Табачников, І. В. Іваньо.— К. : Наук. думка, 1961.

СА — Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII в.— Киев, 1884.

Сав. — Се ѥсть въпрошаніє Кюриково, ѥже въпраша ѥпископа ноугородьского Нифонта и инѣхъ: Савины главы, список XIII ст.— В кн.: Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1. (Памятники XI—XV в.). Спб., 1880. (РИБ; Т. 6).

Сам. — Самійленко В. І. Твори : В 2-х т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1958.
САР — Словарь Академии Российской по азбучному порядку расположенный.— Спб., 1789—1794.— Ч. 1—6.
Сах. — Саханев В. Новый карпаторусский эпиграфический материал.— Наук. зб. Т-ва «Просвіта», Ужгород, 1932, річник 9.
Свидн. — Свидницький А. П. Люборацькі.— К. : Держлітвидав УРСР, 1955.
СГ — Смоленские грамоты XIII—XIV вв. / Подгот. к печати Т. А. Сумникова, Б. В. Лопатин. Под. ред. Р. И. Аванесова.— М. : Изд-во АН СССР, 1963.
СГУ — Словник гідронімів України.— К. : Наук. думка, 1979.
Син. — Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / Підгот. текстів пам'яток і вступ. статті В. В. Німчука.— К. : Наук. думка, 1964.
Сир. — Книга поучений Ефрема Сирина в списке XIII века.—В кн.: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках, 1—10. Спб., 1867.
Ск. — Сковорода Г. Повне зібрання творів : В 2-х т.— К. : Наук. думка, 1973.— Т. 1—2.
Славин. — Славинецький Є. Лексикон латинский с Калепина преложоный на словенский.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № І. 5427.
Сл. Кв. Осн. — Словник творів Г. Квітки-Основ'яненка : В 3-х т.— Харків, 1978—1979.— Т. 1.
Сл. ком. — Словарь коммерческий / Пер. с фр. В. Левшина.— М., 1787—1792.— Ч. 1—7.
Сл. Лекс. — Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словенолатинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К. : Наук. думка, 1973.
Сл. на шести яз.— Словарь на шести языках: российском, греческом, латинском, французском, немецком и английском.— Спб., 1763.
Слово — Слово о збуреню пекла.— В кн.: Рєзанов В. Драма українська. К., 1926, вип. 1.
Слов. РЯ — Словарь русского языка.— М. : ГИС, 1957—1958.— Т. 1—4.
Сл. РЯ — Словарь русского языка XI—XVII вв.— М. : Наука, 1975—1980.— Вып. 1—8.
Смир. — Смирнов Н. А. Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху.— Сб. Отд. рус. яз. и словесности Акад. наук., 1910, т. 88, № 2.
См. К. — Смотрицький Г. Ключъ цр(с)тва небесного...— Острог, 1587.
См. Кл. — Смотрицький Г. Ключ царства небесного, 1587 г.— В кн.: АЮЗР. Киев, 1887, ч. 1, т. 7.
СНСК — Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии киевской.— К. : Наук. думка, 1976.
СО — Соболевский А. Очерки из истории русского языка.— Ч. 1, с. 41 (Без р. і м. вид.).
Собр. — Собрание 4291 древних российских пословиц.— М. : Моск. ун-т, 1770.
Соц — Соц И. Новый лексикон или словарь на французском, итальянском, немецком, латинском и российском языках. — М., 1784.— Ч. 1.
СП — Синайский патерик / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина.— М., 1967.
СПІ – Ироическая песнь о походе на половцов удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича...— М., 1800.
Спр. кр. – Справа про крадіжку яблук, меду та речей в козака Кондратова Василя жителями с. Оробії, 1754—1755 рр.— Рукопис ЦДІА УРСР у Києві, ф. 64, оп. 1, од. зб. 349.

СПС — Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке (1432—1548) / Вилен. Археогр. комис. 1884. № 3. Вып. 1.

Ср. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— Спб., 1893—1912.— Т. 1—3.

СРДГ — Словарь русских донских говоров.— Ростов н/Д. Изд-во Рост. ун-та, 1975—1976.— Т. 1—3.

СРЗ — Слово ѡ погибели роу(с)кыꙗ зємли и ѡ смєрти вєлико(г)[о] кнѧзѧ ꙗрослава, XIII ст., список XV ст.— В кн.: Кто с мечем: Три произведения древнерусской литературы XIII—XIV веков. М. : Мол. гвардия, 1973. (Факсиміле пам'ятки).

ССПИ — Виноградова В. Л. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве».— Л. : Наука, 1965—1980.— Т. 1—4.

ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка.— М.; Л., 1948—1965.— Т. 1—17.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: В 2-х т.— К.: Наук. думка, 1977—1978.— Т. 1—2.

Стар. — Старицький М. П. Вибрані твори.— К. : Держлітвидав УРСР, 1959.

Стеф. — Стефаник В. С. Повне зібрання творів : В 3-х т.— К. : Вид-во АН УРСР, 1949—1954.— Т. 1—3.

Ст. З. — Казаньє ст҃го Кирилла...— В кн.: Пам'ятки української мови і літератури. Львів, 1906, т. 5.

Ст. к. — Миллер Д. Стародубовского магистрата книга справ поточных (1690—1722).— Харьков, 1894.

Стор. — Стороженко О. П. Твори : В 2-х т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1957.— Т. 1—2.

СУ — Устав Студийский по списку XII в. Фрагменты / (Подгот. к печати Д. С. Ищенко).— В кн.: Источники по истории русского языка. М. : Наука, 1976.

Суд. — Судиенко М. Материалы для отечественной истории.— Киев, 1853.— Т. 1.

СУМ — Словник української мови / Ред. кол.: І. К. Білодід (гол.) та ін.— К. : Наук. думка, 1970—1980.— Т. 1—11.

СЯ — Статут Ягайла, XV ст.— Рукопис Держ. істор. музею в Москві, зібрання гр. Уварова, № 702.

Т. — Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка.— Х.; К.; 1930—1932.— Т. 1. Вип. 1—2.

Тесл. — Тесленко А. Ю. Вибрані твори.— К. : Держлітвидав УРСР, 1950.

Тест. Кох. — Тестамент Станіслава Кохановського, товариша Чернігівського полку, 1686 р.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № II. 18619.

Тіт. — Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні XVII—XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків.— К., 1924.

ТК — Медынцева А. А. Тмутараканский камень.— М. : Наука, 1979.

Т. Карт. — Картотека історичного словника української мови XIII—XVIII ст. під ред. проф. Є. Тимченка.— Зберігається у відділі словників Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові.

Т. М. — Німчук В. В. Мова українського травника XVI ст.— Мовознавство, 1976, № 5.

Т. Мат. — Тимченко Е. Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV—XVIII вв.— Рукопис зберігається в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР у Києві.

Тр. — Тріωдіωн, си єсть: тріпѣснець.— К., 1627.

ТТ — Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья.— М. : Наука, 1962.

Туп. — Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен.— Спб., 1903.

Тур. — Еремин П. И. Литературное наследие Кирилла Туровского.— Тр. Отд. древнерус. лит., М., 1957, т. 13.

Туров. — Еремин П. И. Литературное наследие Кирилла Туровского.— Тр. Отд. древнерус. лит., М., 1958, т. 15.

Ў — Указ стародубському полковникові з старшиною про надання уряду бунчукового товариша Іванові Чорнолузькому, 1735 р.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, № II. 22 038.

У. — Уляницкий В. О. Материалы для взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV—XV вв.— М., 1887.

УА — Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку.— К., 1929 — (Укр. арх. Вид. Археогр. коміс. ВУАН; Т. 1).

УВ — Устав князя Володимира Святославича.— В кн.: Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Щапов. М.; Наука, 1976.

УГО — Универсал гетмана Остряницы.— В кн.: Кулиш П. Записки о Южной Руси. Спб., 1857. Т. 2.

УЄ — Рукописне учительне євангеліє XVI ст.— Зберігається в бібліотеці Музею укр. мистецтва у Львові, № 13 174.

УЄ 31 — Учительне євангеліє з Бойківщини кінця XVI ст.— Рукопис Наук. б-ки АН УРСР у Львові, № 31.

УЄ Трост. — Тростянецьке учительне євангеліє з Лемківщини, XVI ст. (уривок).— Prace filologiczne wydane przez W. Doroszewskiego, A. Kryńskiego, S. Szobera.— Warszawa, 1931.— F. 15, cz. 2, s. 44—84.

Ук. ПСРЛ, II — Указатель к первым восьми томам полного собрания русских летописей. Отд. 2. Указатель географический.— Спб., 1907.

У. Кравч. — Кравченко У. Вибрані твори.— К. : Держлітвидав УРСР, 1958.

Укр. п. — Українські пісні, видані М. Максимовичем. К., 1962.

УКТ — Упоминки, послані князеві Тверському, 1488 р.— Рукопис ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), кн. 4, арк. 184.

Ун. — Уния греков с костелом римским 1608 г.— В кн.: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Пб., 1882, кн. 2. (РИБ; Т. 7).

УНПП — Українські народні прислів'я і приказки / Упоряд. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут.— К. : Держлітвидав УРСР, 1963.

УП — Українська поезія. Кінець XVI — поч. XVII ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В. І. Крекотень. — К. : Наук. думка, 1978.

Ур. — Петров А. Первый печатный памятник угрорусского наречия «Урбар».— Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук. 1908, т. 84, № 2.

УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник / Ред. кол.: М. П. Бажан (голова) та ін.— В 3-х т.— К., 1966.— Т. 1—3.

УРП — Угрорусский песенник начала XVIII века.— В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.; Л., 1962.

УРС — Українсько-російський словник.— К., 1953—1963.— Т. 1—6.

УС — Устав студійський XII ст.— В кн.: Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отд. 3. Книги богослужебные. Ч. 1.— М., 1869.

Усп. зб. — Успенский сборник XII—XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; Под ред. С. И. Коткова.— М. : Наука, 1971.

УТ	— Український травник XVI ст.— Romanoslavica, 1967, vol. 14, s. 384—385 (фотокопія).
Уш.	— Словник Ушівського, 1738 р.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, ш. ДА/п 661.
УЯ	— Устав князя Ярослава.— В кн.: Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. / Изд. подгот. Я. Н. Щапов.— М.: Наука, 1976.
Ф.	— Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М., 1964—1973.— Т. 1—4.
Федьк.	— Федькович Ю. Твори: В 2-х т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1960.— Т. 1—2.
Ф. П.	— Прокопович Ф. Сочинения / Под ред. И. П. Еремина.— М.; Л., 1961.
Фр.	— Франко І. Я. Твори. В 20-ти т.— К. : Держлітвидав УРСР, 1955—1956.— Т. 1—20.
Фр. сл.	— Фразеологический словарь русского языка.— М., 1967.
Фр. цел.	— Французский целлариус или полезной лексикон...— М., 1782.
Х.	— Дневник генерального хоружего Николая Ханенка (1727—1753 гг.) / Под ред. Ал. Лазаревского.— Киев, 1884.
ХА	— Книги временьныѩ и ѡбразныѩ Геѡргиѩ мниха.— В кн.: Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Т. 1. Текст.— Пг., 1920.
ХД	— Житье и хожденье Данила Русьскыя земли игумена, 1106—1108. Текст воспроизведен по древнейшему списку XV века / Изд. Православ. палест. о-вом.— Спб.: Глазунов, 1896.
Хотк.	— Хоткевич Г. М. Твори: В 2-х т.— К. : Дніпро, 1966.
Хр.	— Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка.— 2-е изд.— М., 1952.— Ч. 1.
ХР. п.	— «Христосъ Пасхонъ» : Львівські віршовані діалоги з 1630 р. Приписують їх А. Скульському.— ЗНТШ, 1913—1914, т. 117—118.
Хр. п.	— «Христосъ Пасхѡнъ».— В кн.: Резанов В. Драма українська.— К., 1926, вып. 1.
ХТ	— Дневник Николая Ханенка (1719—1723 и 1754 гг.) / Под ред. А. Титова.— Киев. старина, 1896, кн. 7/8.
ХФ	— Христофор Филалет. Апокрисисъ, албо ѡтповѣдь на книжкы о соборѣ берестейскомъ...— Острог, 1598.
ЦАЛМ	— Лазаревский А. Цеховые акты Левобережной Малороссии (1622—1645) (Окремий відбиток).
ЦДАДА	— Центральний державний архів давніх актів у Москві.
ЦДІА	— Центральний державний історичний архів у Києві та у Львові.
ЦДІАЛ	— Центральний державний історичний архів у Львові (перша цифра позначає рік, друга — фонд, третя — опис, четверта — справу, п'ята — аркуш. Якщо номер аркуша не зазначено, то справа міститься на одній сторінці).
Целл.	— Целларий Х. Краткой латинской лексикон с российским и немецким переводом.— Спб., 1746.
ЦНБ	— Центральна наукова бібліотека АН УРСР у Києві.
Ч. 1489	— Уривки з Четьї 1489 р.— В кн.: Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв. Л., 1928.
Час.	— Часословъ.— Краків, 1491.
Чет. 1489	— Четья 1489 р.— Рукопис ЦНБ АН УРСР, шифр ДА/415л.
ЧИОНЛ	— Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.— К., 1879—1914.
Чуб.	— Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной имп. Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования.— Спб., 1872—1878.— Т. 1—7.

Чуд. — Чудинов А. Н. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка.— Спб., 1894.

Чуд. псалт. — Погорелов В. Чудовская псалтырь XI века. (Памятники старославян. яз.; Т. 3. Вып. 2).— (Спб., 1910).

Чуд. РД — Съказанѥ чюдсъ... романа и двда.— В кн.: Успенский сборник XII—XIII вв. / Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон; Под ред. С. И. Коткова. М. : Наука, 1971.

Ш. — Этимологический словарь русского языка / Под руковод. и ред. Н. М. Шанского.— М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963—1980.

Шевч. — Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : В 6-ти т.— К. : Вид-во АН УРСР, 1957—1963.— Т. 1—6.

Шишац. — Шишацкий-Иллич А. Сборник малорусских пословиц и поговорок.— Черниг. губерн. ведомости, 1857, № 10,15.

ШКН — Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв.— К., 1922.

Шпил. — Белорусские пословицы: Сборник П. Шпилевского.— Изд. ОРЯС, 1853, т. 2.

Щог. — Щоголів Я. І. Поезії.— К. : Рад. письменник, 1958.

ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— Мінск : Навука і тэхніка, 1978.— Т. 1.

ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. / Под ред. О. Н. Трубачева.— М. : Наука, 1974—1980.

ЭСФ — Энциклопедия славянской филологии / Изд. ОРЯС под ред. И. В. Ягича, 1916. Прил. к вып. 4_1—4_2 (№ 118).

Юр. — Юридика монастыря св. Юрія.— Рукопис Львівського держ. музею укр. мистецтва, № 410.

Я. — Яворский Ю. А. Песня-баллада о козаке Кулине и духовная песнь грешных людей.— Наук. зб. Т-ва «Просвіта», Ужгород, 1929, річник 6.

Яв. — Яворницький Д. Словник української мови.— Катеринослав, 1919.

ЯМ — Ярлик від царя Муртази, 1484 р.— Рукопис ЦДАДА СРСР, ф. 389 (Литовська метрика), кн. 4, арк. 112—113.

Янкоўскі Ф. — Янкоўскі Ф. Роднае слова.— Мінск, 1972.

Янов. — Яновский Н. Новый словотолкователь, расположенный по алфавиту: В 3-х т.— Спб., 1803—1806.— Т. 1—3.

Я. Нов. р. — Яворский Ю. А. Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI—XVIII веков.— Прага, 1931.

Яр. — Приселков М. Д. Ханские ярлыки русским митрополитам.— Пг., 1916.

Adalb. — Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich / Zebrał i opracował S. Adalberg.— Warszawa, 1889—1894.

Ak. gr. i z. — Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego.— Lwów, 1868.— T. 1.

Arch. xx. S. — Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.— Lwów, 1887—1890.— T. 1—4.

Arct — Arct M. Słownik staropolski.— Warszawa, 1914.

Bélay — Bélay V. Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. — Budapest, 1943.

Bern. — Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch.— 2. Aufl.— Heidelberg, 1924.— Bd 1.

Bogd. — Dokumentele lui Ştefan cel Mare / Publ. I. Bogdan.— Bucureşti, 1913.— T. 1—2.

Br. — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa : Wiedza powszechna, 1957.

Budz. — Budziszewska W. Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej.— Wrocław etc., 1965.

Cost. — Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare / Publ. M. Costăchesku.— Iași, 1931—1932.— Vol. 1—2.

Cost. D. — Costăchesku M. Documentele dela Ștefan cel Mare.— Iași, 1948.

Cost. S. — Documentele moldovenești dela Ștefan cel Mare / Publ. M. Costăchesku (Supliment dela documentele lui Ștefan cel Mare, de I. Bogdan).— Iași, 1933.

DBAc — Acte moldovenești dinainte de Ștefan cel Mare / Publ. Damian P. Bogdan.— București, 1938.

DC — Cronica Episcopiei de Rădăuti cu Apendice de documente slavone originale și traduse și mai multe ilustrațiuni de Dimitrie Dan.— Viena, 1912.

DIR«A» — Documente privind Istoria Romîniei, veacul XIY, CY A. Moldova. Vol. 1 (1384—1475).— București : Editure Acad. RPR, 1954.

DLRM — Dicționarul liblii romine moderne.— București : Editure Acad. RPR, 1958.

G. — Gebauer J. Slovník staročeský.— 2-e vyd., nezměněné.— Praha, 1970.— Dil 1—2.

GL — Dodatek tygodniowy przy «Gazecie Lwowskiej» z roku 1853, N 12, s. 48; 1854, N 44, s. 176; 1857, N 40, s. 166.

Gl. — Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana.—Warszawa, 1900—1903.— T. 1—4.

Holub — Holub J., Kopečný F. Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1952.

K. — Kálal K., Kálal M. Slovenský slovník z literatúry aj nařeči.— Bańská Bystrica, 1923.

KLP — Księga ławnicza Przemyśla: Monumenta Premisliae Historica. Librorum scabinalium, 1—2.— Przemyśl, 1936.

Krzyżan. — Krzyżanowski J. Mądrej głowie dość dwie słowie: Dwie centurie przysłów polskich.— Warszawa, 1960.— T. 2.

KSK — Księga sądowa kresu Klimkowskiego, 1600—1762.— Wrocław, 1965.

KSW — Księga sądowa wsi Wary 1449—1623.— Wrocław, 1971.

Leh. — Lehoczky T. Beregvármegye monográphiája, 3.—Ungvárott, 1881.

Lin. — Linde S. B. Słownik języka polskiego.— 2-e wyd.— Lwów: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1854—1860.— T. 1—6.

M. — Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico — graeco — latinum.— Vindobonae, 1862—1865.

Mach. — Machek V. Etimologický slovník jazyka českého.— Praha : Nakl. ČSAV, 1971.

Maksay — Maksay F. Urbáriumok XYI—XYII. század.— Budapest, 1959.

Mars. — Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku. 2. (XYII. storočie) / Na vydanie pripravili R. Marsina, M. Kušík.— Bratislava : Vyd. SAV, 1959.

Mih. — Mihailovici P. Opt documente moldovenești dinainte de Ștefan cel Mare.— Cercetări istorice, 1933, an. 8/9, N 1.

Mih. Alb. — Album de documente moldovenești din veacul al XY—lea / Publ. P. Mihailovici.— Iași, 1934.— (фотокопія № 1).

Mih. Doc. — Mihailovici P. Documentele moldovenești găsite la Constantinopol (1462—1755).— Cercetări istorice, 1936, an. 10—12, N 1.

MSJP — Mały słownik języka polskiego.— Warszawa, 1968.

Mül. — Müller St. Słownik polsko-rosyjski.— Wilno, 1829.— T. 1—3.

Pańk. — Pańkevič I. Chrestomatie ukrainských tekstů ze současné a staré ukrainské literatury.— Praha : Statní pedagogické nakladatelství, 1964.

Reg. Var. — Regestrum Váradinense examinum ferri cadentis ordine chronologici digestum curis et laboribus Joannis Karácsonyi et Samuelis Borovszky editum.— Budapest, 1903.

Rich. — Richhardt R. Polnische Lehnwörter im Ukrainischen.— Berlin, 1957.

RZGS — Balzer O. Regestr złoczyńców grodu Sanockiego.— Lwów, 1891.

S. — Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1952—1974.— T. 1—4.

Samb. — Kuczera A. Samborsczyzna : Ilustrowana monographja miasta Sambora i ekonomji Samborskiej.— Sambor 1935.— 1—2.

SJP — Słownik języka polskiego / Red. nacz. W. Doroszewski.— Warszawa : PAN, 1958—1968.— T. 1—10.

SJPW — Słownik języka polskiego / Pod red. J. Karłowicza et al.— Warszawa, 1900—1927.— T. 1—8.

SJStSL — Slovník jazyka staroslověnského. — Praha : Nakl. ČSAV, 1958—1966.— 1 d.; 1967—1973.— 2 d.

Sk. — Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / Ured. M. Deanović, L. Jonke.— Zagreb : Jugosl. akad. znanosti i umjetnosti, 1971—1974.— Kn. 1—4.

Słstp. — Słownik staropolski / Red. nacz. St. Urbańczyk.— Warszawa etc.: PAN, 1953—1979.— T. 1—18.

SP — Słownik prasłowiański.— Wrocław etc.: PAN, 1974.— T. 1.

SSNO — Słownik staropolskich nazw osobowych.— Wrocław — Warszawa — Kraków: PAN, 1970.— T. 2.

SWO — Słownik wyrazów obcych : 17 000 wyrazów.— 3-e wyd.— Warszawa: Panstw. inst. wyd., 1958.

Szabó — Szabó I. Ugocsa megye.— Budapest, 1937.

Sztáray — Nagy Gy. Gróf Sztáray család oklevéltára.— Budapest, 1887—1889.— 1—2.

U et C — Urbaria et Conscriptiones. Після скорочення наводиться інвентарний номер урбару чи перепису, рукописи яких зберігаються в Державному архіві м. Будапешта.

ZPL — Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529.— Poznań, 1841.

ЗМІСТ

ЛЕКСИКА, ВЖИВАНА ДЛЯ ПОЗНАЧЕННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

ЛЕКСИКА, ПОВ'ЯЗАНА З ТРУДОВОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ЛЮДИНИ

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ XVI—XVIII ст.

ЗМІНИ В ЛЕКСИЦІ, ПОВ'ЯЗАНІ З ЗАГАЛЬНОЮ ХАРАКТЕРИСТИКОЮ ЛЮДИНИ

РОЗШИРЕННЯ НАЗВ РЕАЛІЙ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

ЗМІНИ У СФЕРІ ПОБУТУ І ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ У СЛОВНИКУ

РОЗШИРЕННЯ ВИРОБНИЧОЇ ЛЕКСИКИ

ТОРГІВЛЯ, ГРОШІ, МЕТРОЛОГІЯ

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

РОЗВИТОК ТЕМАТИЧНИХ ГРУП ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIX — ПОЧАТКУ XX ст.

РОЗВИТОК ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В РАДЯНСЬКУ ЕПОХУ

ІСТОРІЯ ВЛАСНИХ НАЗВ

СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ

ВНУТРІШНІ ПРОЦЕСИ СЕМАНТИЧНОГО РОЗВИТКУ

СЕМАНТИЧНІ ПРОЦЕСИ, ЗУМОВЛЕНІ ІНОМОВНИМ ВПЛИВОМ

Академия наук Украинской ССР
Институт языковедения им. А. А. Потебни

**Василий Алексеевич Винник,
Василий Иосифович Горобец,
Валентина Леонидовна Карпова,
Лидия Ивановна Коломиец,
Лариса Терентьевна Масенко,
Василий Васильевич Нимчук,
Леонид Сидорович Паламарчук,
Виталий Аркадьевич Передриенко,
Виталий Макарович Русановский,
Инна Петровна Чепига,
Павел Павлович Чучка,
Павел Павлович Чучка (младший)**

ИСТОРИЯ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

ЛЕКСИКА И ФРАЗЕОЛОГИЯ

(На украинском языке)

Киев, издательство «Наукова думка»

Затверджено до друку вченою радою
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактор
Н. С. РЕДИЧУК
Художній редактор
І. П. АНТОНЮК
Технічний редактор
І. А. РАТНЕР
Коректори
Ю. І. БОЙКО, В. М. БОЖОК, О. С. УЛЕЗКО

Інформ. бланк № 4855

Здано до набору 16.03.82. Підп. до друку 11.02.83. БФ 40723. Формат 60×90/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 46,5. Ум. фарбо-відб. 46,5. Обл.-вид. арк. 52,33. Тираж 2000 пр. Зам. № 2—671. Ціна 6 крб. 90 к.

Видавництво «Наукова думка» 252601, Київ, МСП, Рєпіна, 3.

Надруковано з матриць головного підприємства РВО «Поліграфкнига», 252057, Київ-57, Довженка, 3 у Київській книжковій друкарні наукової книги. 252004, Київ-4, Рєпіна, 4. Зам. 3-231.